

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Petra, Teunissen

Citation

Petra, T. (2017, June 15). *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*. In Orde Tekst & Advies, Barendrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/49612> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Teunissen, Petra

Title: Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Issue Date: 2017-06-15

Voor
't gewone
leven
ongeschied

Een biografie van
Clare Lennart

Clare Lennart

Petra Teunissen

Het oeuvre van Clare Lennart

Avontuur, 1935
De wijde wereld, 1935
Mallemolen, 1936
De blauwe horizon, 1937
Tooverlantaarn, 1937
Huisjes van kaarten, 1938
Maanlicht. Een sprookje voor groote mensen,
1939
Ter herinnering aan Rotterdam, 1946
Kasteel te huur, 1948
Rouska, 1949
Twee negerpopjes, 1949 (Boekenweekgeschenk)
De blauwe horizon, 1950 (deel 1 en 2)
Door allen voor allen, 1950
Serenade uit de verte, 1951
Prinsesje Mimosa, 1951
Liefde en Logica, 1952
Stad met rose huizen, 1954
Op schrijversvoeten door Nederland, 1955
(Boekenweekgeschenk)
De ogen van Roosje, 1957
Kathinka uit de Kattesnorstraat, 1957
N.V. Vaalser Textiel Fabriek 1932-1957, 1957
Iboe, 1960
Rinus Spoormus, [1960]
Scheepjes van papier, 1962
Utrecht. Stad en provincie, 1962
Twintig ramen aan de straat, 1965
Kinderverhalen, 1965
Martijn en Martientje, 1965
Pluk een roos, [1967]
De bosjespoesen, 1967
Een mus op je vensterbank, 1969
Het vrouwtje Tamarinde, 1970
Weleer, 1971
Notitieboek voor poesen, 1973
Weleer deel 2, 1976 (met Eveline H. Klaver)
Het paard lacht, 1977

Voor 't gewone leven ongeschikt

Een biografie van Clare Lennart

Petra Teunissen

Voor 't gewone leven ongeschikt

Een biografie van Clare Lennart

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
ter verdediging op donderdag 15 juni 2017
klokke 16.15

door

Pieterella Martina Teunissen-Nijsse

geboren te Krabbendijke
in 1968

Colofon

Vormgeving: Barbara van der Keur, www.studiorabarber.nl
Voorzijde omslag: Clara Helena Klaver, 1934. Fotografie: Diesfeldt, Utrecht.
Foto auteur: Petrina Derksen (www.petrina.nl)

Uitgever: In Orde Tekst & Advies, Barendrecht
www.inordetekstenadvies.nl

Copyright Petra Teunissen-Nijsse, 2017
Alle rechten voorbehouden

Promotor:

Prof. dr. J.L. Goedegebuure

Promotiecommissie:

Prof. dr. Y. van Dijk

Dr. R.A.M. Honings

Prof. dr. W.L.H. van Lierop-Debrauwer (Universiteit Tilburg)

Prof. dr. M.J.H. Meijer (Universiteit Maastricht)

Prof. dr. J.W. Renders (Rijksuniversiteit Groningen)

Niets van wat we dromen kunnen we bereiken. Niets van wat de mensheid door de eeuwen heeft gedroomd, heeft ze werkelijk bereikt. Dat is de tragiek van het leven. Maar zolang we het dromen, kunnen we het niet verliezen. En dat geeft het leven zijn schoonheid, want het is niet alleen wat het is, maar ook wat wij mensen verlangen dat het zal zijn. Het is even goed in ons als om ons.

(Clare Lennart, *Huisjes van kaarten*, 1938)

Inhoud

Inleiding en verantwoording	8
Hoofdstuk 1: De groene tuin (1899-1909)	21
Hoofdstuk 2: Ik en zij (1910-1914)	47
Hoofdstuk 3: 'Ik verlang erg naar huis' (1914-1918)	66
Hoofdstuk 4: 'Onze juffrouw is een aardige juffrouw' (1918-1926)	84
Hoofdstuk 5: Een gevaarlijk avontuur (1926-1932)	100
Hoofdstuk 6: 'Omdat alleen de liefde voor mij telt' (1932-1934)	124
Hoofdstuk 7: 'Om geld verlegen' (1934-1936)	160
Hoofdstuk 8: Een kentering in haar leven (1936-1939)	203
Hoofdstuk 9: Een gruwelijke oorlog (1939-1945)	230
Hoofdstuk 10: Het andere klimaat (1946-1954)	258
Hoofdstuk 11: 'Eindelijk waar de wind waait' (1954-1959)	299
Hoofdstuk 12: 'Niet zo cerebraal!' De literatuuropvattingen van Clare Lennart	349
Hoofdstuk 13: 'Daar sjouw je dan' (1960-1969)	361
Hoofdstuk 14: 'In mijn allerslechtste tijden schrijf ik katteversjes'	
Clare Lennart en de jeugdliteratuur	416
Hoofdstuk 15: 'Het beschutte dal der herinnering' (1969-1972)	434
Hoofdstuk 16: De dingen die voorbij gaan - Epiloog	460
Noten	475
Bibliografie Clare Lennart	595
Secundaire bibliografie	599
Personenregister	621
Summary	640
Dankwoord	644
Curriculum vitae	646
Stellingen	647

Inleiding en verantwoording

*Wij leven altijd in ons heden, maar we leven met het verleden.*¹

De romans van Clare Lennart werden tijdens haar leven door een breed publiek gelezen en bewonderd, maar drongen slechts gedeeltelijk door tot de ‘officiële letterkunde’. Vrijwel niemand weet nog dat Clare Lennart het pseudoniem was van Clara van den Boogaard-Klaver (1899-1972). In overzichtswerken komen haar best verkochte romans *De ogen van Roosje* en *Serenade uit de verte* zelden voor en in de Nationale Schrijversgalerij in het Literatuurmuseum ontbreekt haar portret. Haar werk had echter in haar tijd een geheel eigen plaats, stem en kleur en werd zeer geprezen door de dichter J.C. Bloem. ‘Clare Lennart was één van de schrijfsters in de grote groep auteurs die je waardeerde en naar wier nieuwe boek je uitkeek,’ herinnerde collega Aya Zikken zich bijvoorbeeld.²

Niet iedereen vindt dat zo’n ‘tweederangsschrijver’ een uitvoerige biografie verdient. Jan Romein was in 1946 nog van mening dat de dikte van het boek het belang van de gebiografeerde moest weerspiegelen.³ Inmiddels wordt daar anders over gedacht en zijn ook auteurs met een bescheiden reputatie geëerd met een dikke biografie, zoals Jo Otten en Ab Visser.⁴ Deze levensbeschrijvingen werpen licht op de functie van in retrospectief als ‘middlebrow’ getypeerde auteurs in het literaire leven. ‘Middlebrow’ is een lastige, maar interessante term voor het ‘culturele middengebiet’ en is omschreven als de categorie van ‘semi-officiële literatuur die in een hiërarchische ordening te plaatsen valt tussen de ‘hoge’, officiële, canonieke teksten enerzijds en de ‘lage’ commerciële lowbrow-pulp, het seriewerk, anderszijds.⁵ Ook (juist) middlebrow schrijvers bepalen het karakter van hun tijd, als de uiterwaarden in het literaire landschap van de grote rivieren.⁶ Clare Lennarts twee Boekenweekgeschenken stonden (en staan) bij duizenden Nederlanders in de boekenkast. Zij schreef ‘het allerhoogste en allerbeste van het gemiddelde der literatuur’, aldus Victor van Vriesland, en je kunt nu eenmaal alleen de toppen en de dalen van de literatuur bepalen met kennis van het ‘gemiddelde’.⁷ Bovendien had Clare Lennart een boeiende levensloop en participeerde ze actief in een wijdvertakt netwerk in de Nederlandse literatuur en journalistiek.

Een kritische interpreterende ‘keuzebiografie’

Volgens Binne de Haan, die in zijn proefschrift het academische onderzoek naar de biografie inventariseerde, is er sprake van een ‘biographical turn’ in de geschiedschrijving en de geesteswetenschappen als geheel vanaf ongeveer 1980.⁸ In 1989 sprak Antoon van den Braembussche van een ‘recente revival van de biografie’.⁹ Het Prins Bernhard Cultuur Fonds nam begin jaren negentig het initiatief om het genre te stimuleren en stelde auteurssubsidies beschikbaar.¹⁰ Tussen 2007, het jaar waarin ik begon na te denken over dit project en het eerste veldwerk deed, en 2017 heeft de biografie in Nederland

een verdere groei doorgemaakt. Er zijn veel nieuwe biografieën geschreven, ook van vrouwen die een rol speelden in Clare Lennarts leven zoals de juriste Marie Anne Tellegen en de veel onbekendere Sophia Kwaak.¹¹ Drie van Clare Lennarts collega’s in het overzichtswerk *Schrijfsters in de jaren vijftig* hebben een biografie gekregen en er zijn nog enkele biografen aan het werk.¹² Het mooiste biografische lexicon van de afgelopen jaren, *1001 Vrouwen*, bevat intrigerende aanzetten tot verhoopte biografieën van evenzovele vrouwen.

De biografie heeft inmiddels de status van ‘publieksgenre’, aldus De Haan én wordt academisch bestudeerd in het domein van de geschiedschrijving, in Nederland onder andere bij het Biografie Instituut aan de Rijksuniversiteit Groningen en in het *Tijdschrift voor Biografie* (voorheen *Biografie Bulletin*).¹³ De biografie is een hybride, multidisciplinair genre.¹⁴ Het is een combinatie van geschiedschrijving, essay en roman.¹⁵ Er is dan ook veel discussie over de ‘ideale’ en ‘verantwoorde’ biografie. Die ideale methode is echter (nog) niet gevonden. Er is geen ‘invuloefening’ voorhanden, niet één model waar consensus over heerst, waarmee biografen in spe aan de slag kunnen.¹⁶ Iedere biograaf kiest een methode en aanpak die passen bij de gebiografeerde en bij de biograaf zelf.¹⁷

Om mijn onderzoek te structureren, gebruikte ik de werkmethode van de *kritische interpreterende biografie*, die is gebaseerd op uiteenlopend bronnenonderzoek, zowel persoonsgebonden als meer indirecte bronnen. Volgens Hans Renders ‘stelt en beantwoordt de kritische interpreterende biografie de vraag in hoeverre de gebiografeerde uniek was in zijn of haar omgeving. De interpreterende biografie is bovendien altijd ongeautoriseerd en de auteur ervan werkt eerder als historicus dan als literair auteur.’¹⁸

Clare Lennart was een authentieke figuur met een complexe persoonlijkheid. Ze vond zichzelf fundamenteel ‘anders’ en ervoer een ‘diepe kloof’ tussen zichzelf en bijna alle andere mensen.¹⁹ Dat maakte haar ‘voor ’t gewone leven ongeschikt’.²⁰ Wat maakte haar anders dan anderen? Voor de beantwoording van die vraag vond ik inspiratie bij Virginia Woolfs biografie Hermione Lee. Zij vindt dat een biografie niet alleen het glad lopende levensverhaal, maar ook de alternatieven in het leven zou moeten beschrijven, ‘the roads not taken’.²¹ Ik heb me daardoor laten uitdagen om van dit boek een ‘keuzebiografie’ te maken.²² Bij elke stap in het onderzoek stelde ik me de vraag: waarom maakte Clare Lennart op de kruispunten van haar leven bepaalde keuzes? Haalde ze bij belangrijke koerswijzigingen zelf de wissel over of dwalde ‘het lot’ of iemand in haar omgeving Clare in een nieuwe richting? Hoe reageerde ze op maatschappelijke en politieke omwentelingen? Welke mogelijkheden heeft ze laten liggen en hoe beïnvloedde het (gekozen) pad haar verdere leven?²³

In Clare Lennarts leven is niet één beslissend en radicaal keerpunt aan te wijzen, maar zes opeenvolgende omwentelingen die samen doorslaggevend waren voor haar schrijverschap. De eerste is de verdrijving uit de ‘groene tuin’ van haar kinderjaren en

het daaropvolgende levenslange heimwee naar het paradijs van haar jeugd, een belangrijk thema in haar werk. Haar – deels gedwongen, deels gekozen – ontslag als onderwijzeres had verstrekende sociale en financiële consequenties. In hoofdstuk 5 beschrijf ik hoe Clare Lennart werd losgerukt uit haar vertrouwde omgeving. Het ontslag zette haar tegelijkertijd in de richting van een toekomst als schrijfster: ze ging de verhalen uit haar verbeelding opschrijven in een poging geld te verdienen.

De derde koerswijziging is de acceptatie van het verhaal ‘Liefde en logica’ voor *Groot Nederland* door Frans Coenen, gevolgd door Clare’s eigen keuze voor toenadering tot deze redacteur. Mede door Coenens invloed werden haar inmiddels geschreven verhalen daadwerkelijk gepubliceerd en begon ze romans voor volwassenen te schrijven. Dit grootste omslagpunt in haar schrijversleven, van Clara Klaver naar Clare Lennart, is beschreven in hoofdstuk 7.

Een vierde, zeer bewuste koerswijziging, die Clare Lennart zelf als ‘kentering’ aanduidde, was haar keuze voor Wim van den Boogaard als haar definitieve levenspartner (zie hoofdstuk 8). Door Wims toewijding kon Clare al haar energie besteden aan het schrijverschap. De (financiële) bekroning van haar novelle *Twee negerpopjes* als Boekenweekgeschenk in 1949, beschreven in hoofdstuk 10, zorgde voor een grote naamsbekendheid, waarna Clare Lennart een wissel overhaalde en haar nieuwe romans bij een uitgesproken literaire uitgever liet publiceren. De zesde en laatste koerswijziging werd ingezet door de dood van Wim van den Boogaard, waardoor Clare Lennart haar animo verloor om romans te schrijven, zoals ik beschrijf in hoofdstuk 13.

Uiteraard zijn er meer belangrijke ‘life events’ geweest in Clare Lennarts leven, maar deze zes scharnierzakken waren beslissend voor haar schrijverschap en draaiden – niet toevallig – allemaal om geld en/of een geliefde. Het centraal stellen van Clare Lennarts levenskeuzes en koerswijzigingen bood mij een vruchtbaar denkmodel om de bronnen te bevragen en om te onderzoeken op welke momenten Clare Lennart andere keuzes maakte dan vrouwen in min of meer vergelijkbare omstandigheden. Het bood ook een ordeningsprincipe voor de biografie: de hoofdstukken zijn deels gerangschikt rond deze cesuren in Clare Lennarts leven.²⁴ Bovendien leverde deze focus op de scharnierzakken volop interpretatiemogelijkheden. Interpretatie is mijns inziens onvermijdelijk in een biografie. Als je gaat schrijven over een meisje dat later schrijfster wordt, kun je als biograaf in feite niet anders dan met de wetenschap van het voltooide leven naar haar jeugd kijken. De keuze, ordening en presentatie van de (wetenschappelijk controleerbare) levensfeiten en de citaten uit brieven en literair werk zijn altijd interpretatief en vormen samen het creatieve narratief van de biograaf.

Een psychologisch portret

Door Clare Lennarts gedrag op de kruispunten van haar leven te bestuderen, werd me duidelijker wanneer er sprake was van continuïteit en wanneer van breuken. Jan Fontijn

waarschuwde in *De Nederlandse schrijversbiografie* voor de mythe van de coherente persoonlijkheid en noemde zijn biografie over het leven van Frederik van Eeden tot 1901 *Tweespalt*.²⁵ Het is een titel die vele, zo niet alle levensbeschrijvingen zou kunnen sieren. Haar tijdgenoten verwonderden zich al over de raadselachtige contradicties in Clare Lennarts persoonlijkheid en gedrag. In het boekje *Herinneringen aan Clare Lennart* schetsten haar familieleden en vrienden zeer uiteenlopende portretten.²⁶ Zij bleek afgesloten werelden te hebben gecreëerd en trok scherpe scheidslijnen tussen de mensen om haar heen. De auteurs kwamen met tegenstrijdige oordelen over de schrijfster: dromerig, doelbewust, eerlijk, efficiënt, onhandig, zakelijk, nuchter, stoer, romantisch, onzeker, melancholiek, dominant en empathisch.²⁷ Clare Lennart was het kennelijk allemaal. Een harde tante die het leven in pastelkleuren beschreef.²⁸ Een intellectuele vrouw die trouwde met een Utrechtse volksjongen. Een onderwijzeres die bewust kinderloos bleef. Een toeschouwer die actie voerde. Een angsthaas die in paniek raakte op roltrappen maar koelbloedig een Gestapo-verhoor doorstond. Een natuurminnares die veertig jaar op Utrechtse bovenwoningen woonde. Clare Lennart werd gezien als een ‘ondoorgroendelijke kat’.²⁹

Leon Edels *Writing lives* en de bijdragen in de bundel *Biografie en psychologie* overtuigden mij ervan dat het opportuun en vruchtbaar is om – tot op zekere hoogte – met behulp van inzichten uit de psychologie het bijzondere karakter van Clare Lennart te proberen te doorgronden.³⁰ Vooral als Clare Lennart bij herhaling in mijn ogen uitzonderlijk gedrag vertoont, heb ik mij verdiept in psychologische literatuur (terug te vinden in de noten) om dit gedrag te duiden. Daarbij heb ik gewaakt voor één verklarend persoonlijkheidsbeeld c.q. raamwerk. De werkelijkheid is altijd veel complexer dan een gemakkelijk etiket als ‘verlatingsangst’ of ‘oudste-dochter-effect’.

Leven en werk

Omdat dit een schrijversbiografie is, besteed ik uiteraard aandacht aan Clare Lennart als lezer en als recensente, met name in hoofdstuk 12.³¹ Ik heb geprobeerd haar lectuur te reconstrueren, met name de titels die ze in haar (vroege) jeugd en adolescentie las. Iedere schrijver is in gesprek met ‘de vorigen’, of hij/zij nu beïnvloed is of niet. Voor de lezers en liefhebbers van een schrijver is het noodzakelijk om ook zijn of haar literaire familie te leren kennen.³²

Gaandeweg raakte ik steeds meer geïnteresseerd in het creatieve en maatschappelijke proces van Clare Lennarts schrijverschap en minder in de literaire betekenis van haar oeuvre. Uitvoeriger analyses van Clare Lennarts twaalf romans zouden deze biografie nog dikker gemaakt hebben. Dat laat ik dan ook aan de lezer over. Wel probeer ik de vragen te beantwoorden: waarom schreef Clare Lennart wát ze schreef en zoals ze schreef?³³ Zij droeg in haar werk een uitgesproken levensvisie en mensbeeld uit, waarmee ze haar lezers en critici wist te inspireren.³⁴ Daarbij wijs ik op drie thema’s die frequent in haar

werk voorkomen: de spanning tussen werkelijkheid en droom, gecompliceerde man-vrouw relaties en de belangrijkste: de troost van de groene aarde, of, zoals Clare het noemde, ‘de onbecijferbare goedheid van het bestaan’.³⁵ Deze drie thema’s zijn wezenlijk voor de persoonlijkheid van Clare Lennart. En deze persoonlijkheid, althans zoals die via haar werk tot uiting kwam, is wat haar lezers boeide.³⁶

James Clifford onderscheidt drie manieren waarop biografen leven en (literair) werk met elkaar in verband kunnen brengen. Ik heb voornamelijk gekozen voor zijn derde methode, ‘interwoven’, en integreer het werk als feit in de levensgeschiedenis. Op enkele plaatsen heb ik de tweede, ‘stop and go’ methode, toegepast: ik onderbreek het levensverhaal om de teksten te beschrijven die Clare Lennart in die periode in haar leven schreef. Aan haar positie als auteur van kinderboeken wijd ik een apart thematisch hoofdstuk (14). Binnen de hoofdstukken wordt de chronologie af en toe doorbroken voor een thematische paragraaf. Zo hoop ik de ideale combinatie bereikt te hebben van ‘een reeks thematische groeperingen die gerangschikt zijn binnen een globaal chronologisch kader, zodat van thema tot thema de ontwikkeling van de schrijver wordt getoond’.³⁷

Chronologie en context

‘The fortunate generations are the homogeneous ones,’ schreef de Britse biograaf Lytton Strachey. ‘Those which begin and end, comfortably, within the boundaries of a single age. It is the straddlers who are unlucky.’³⁸ Clare Lennart was zo’n straddler: een negentiende-eeuwse vrouw die in de eerste drie kwarten van de twintigste eeuw leefde. Een tijd vol grote omwentelingen. Haar leven omspande pakweg de troonsbestijging van Wilhelmina tot de eerste maanlanding. Ze maakte beide wereldoorlogen bewust mee en ook de dreiging van de Koude Oorlog liet sporen na in haar werk. In de turbulente jaren zestig voelde zij zich slecht thuis. Die geschiedenis komt terug in de biografie. Niemand leeft immers in een vacuüm. Bij elke fase in Clare Lennarts leven heb ik een beknopt tijdsbeeld gegeven om de ingrijpende maatschappelijke veranderingen af te zetten tegen de continuïteit van Clare’s persoonlijke leven. Onderwerpen als het onderwijs, de Utrechtse strijd om de singels en de tweede feministische golf heb ik wat uitvoeriger behandeld. Bij elkaar geven die beschrijvingen en citaten een beeld van de wereld waarin Clare opgroeide en werkte. Zo kon ik Clare Lennart laten zien in het raam van haar tijd en worden haar individuele levenskeuzes beter zichtbaar.

Als biograaf werk je van hoogtepunten naar dieptepunten in een leven en andersom. De chronologie van Clare Lennarts levensverhaal liet zich niet altijd gemakkelijk plooiën. Ik koos ervoor om haar leven in te delen in drie ongeveer vergelijkbare periodes van 25 jaar. De eerste fase omvat haar vormende jeugdijaren en haar werk als onderwijzeres; de tweede de strijd om het bestaan als pensionhoudster en het begin van haar schrijverschap. In de derde fase is ze een gearriveerde schrijfster geworden.

Ik vond het gepast om uitgebreider dan andere biografen stil te staan bij de eerste

veertien levensjaren van mijn gebiografeerde en haar bijzondere, artistieke ouders.³⁹ Clare Lennarts ‘droomjeugd’ liet emotionele merktekens achter én was een eindeloze bron van literaire inspiratie. Er zijn weinig auteurs van wie zoveel bekend is over hun ouders en grootouders, vooral omdat Clare Lennart voor haar boek *Weleer* uit 1971 zelf in haar familiegeschiedenis dook. Ook in haar fictie wijdde Clare vele bladzijden aan de jeugd en familieomstandigheden van haar personages. Hun achtergrond is van groot belang voor de psychologie van haar karakters.⁴⁰

Benaderingen

Als kritische biograaf van een schrijver ga ik uit van duidelijk omliggende literair-historische onderzoeksvragen. Een groot deel van mijn onderzoek richtte zich op de vraag hoe Clare Lennart zich als literator een economische positie verwierf. Wat waren de sociaal-economische aspecten van haar literaire werk? Hoe maakte zij van schrijven haar beroep? Ik vergelijk haar situatie met die van andere (vrouwelijke) schrijvers, bijvoorbeeld van leeftijdgenote Clara Eggink, met wie Clare Lennart indertijd dikwijls werd verward. Ik laat zien, met name in hoofdstuk 7, in hoeverre Clare Lennart een representant was van het sociologische prototype van de ‘broodschrijfster’ en in hoeverre haar persoonlijke eigenaardigheden van belang waren voor het individuele pad dat zij koos. Haar pad was zeker ongebruikelijk, voor die tijd zelfs revolutionair, hoewel ze dat zelf niet zo leek te beseffen.

De hoofdstukken 6 en 7 van deze biografie bieden ook een bijdrage aan de literatuurgeschiedenis van het interbellum nu ze laten zien hoe Clare Lennarts mentor Frans Coenen, beschouwd als ‘middenmoter’ in de canon, tussen 1914 en 1936 een bijzondere rol speelde in de productie van literatuur door vrouwen. Als ‘literaire mandarijn’ en tijdschriftenkoninkje zette hij verschillende literaire strategieën in om vrouwelijke auteurs te laten publiceren. Op haar beurt spande Clare Lennart zich in de jaren vijftig en zestig in om haar schrijvende collega’s vooruit te helpen. In hoofdstuk 11 geef ik, op basis van Clare Lennarts correspondentie met haar uitgevers, voorbeelden van haar praktische inzet voor haar relaties.

Sinds Simone de Beauvoir in *Le deuxième sexe* (1949) de vrouw benoemde als ‘de ander’, kun je een biografie over een vrouw niet schrijven zonder over genderkwesties na te denken. Als vrouw had Clare Lennart nu eenmaal een andere relatie tot de literatuur en tot het literaire bedrijf dan mannen.⁴¹ Zelf las zij boeken van vrouwen ánders dan boeken van mannelijke auteurs. Iedere biografie van een vrouw is een bijdrage aan vrouwengeschiedenis, juist door de gebiografeerde de individualiteit te gunnen. Je komt simpelweg meer te weten, als je je op een individu richt.⁴² Zo stond Clare Lennart middenin de door Menno ter Braak aangezwengelde discussie over de ‘damesromans’. Zij reflecteerde heet van de naald op Ter Braaks geruchtmakende artikel ‘Le chemin des dames’ uit 1934.⁴³ Oog hebben voor genderkwesties betekent evenwel niet dat ik Clare

Lennarts leven en haar relaties op voorhand interpreteer in termen van onderdrukking en emancipatie.⁴⁴

Als twintig jaar geleden over een roman werd gezegd dat die autobiografisch was, werd dat meestal niet als een kwaliteit gezien. Als het nu wordt gezegd, wekt het interesse. Ook in de (interdisciplinaire) neerlandistiek staat de persoon van de auteur de laatste tien jaar weer in de belangstelling.⁴⁵ Een tweede onderzoeksvraag richt zich op de begrippen posture en selffashioning, omschreven als ‘the process of constructing one’s identity and public persona according to a set of socially acceptable standards’.⁴⁶ In interviews en autobiografische teksten schiep Clare Lennart het beeld van haar ‘toevallige’ schrijverschap, uitgelokt door geldgebrek. Ik onderzoek of deze zelfpresentatie klopt. Ook wil ik laten zien hoe Clare Lennart, met name na 1949, een verbinding aanging met haar publiek, zowel in openbare optredens als in haar teksten. Zij had een trouwe groep lezers die haar werk vooral lasen vanwege haar stem, haar levensvisie, minder dan om haar plots of haar stijl. Het enthousiasme van deze lezers beïnvloedde haar keuzes voor haar volgende romans en haar schrijverschap floreerde bij deze dynamiek.

Veel belangstellenden hebben mij gevraagd waarom Clare Lennart nauwelijks meer gelezen wordt. De derde literatuurwetenschappelijke onderzoekslijn gaat dan ook over de receptie van Clare Lennarts werk. In de chronologische hoofdstukken besteed ik veel aandacht aan de contemporaine ontvangst van haar romans. Ook komen haar zakelijke contacten met haar verschillende uitgevers uitvoerig aan de orde. In de epiloog (hoofdstuk 16) laat ik aan de hand van Clare Lennarts huidige positie in de canon zien hoe ingewikkeld canonvorming kan verlopen en kom ik terug op het, onder andere door Erica van Boven onderzochte, begrip *middlebrow* literatuur.

Bronnen

Clare Lennart heeft niet de gelegenheid gekregen haar privé-papieren te sorteren of te vernietigen. Na haar onverwachte dood is haar tamelijk omvangrijke literaire nalatenschap ondergebracht in het Literatuurmuseum in Den Haag. Het archief Klaver omvat financiële documenten, agenda’s, adresboekjes, uitgeschreven teksten voor lezingen, correspondentie met collega-auteurs en een flinke stapel fanmail van lezers. In 1922 hield Clare enkele maanden – onregelmatig – een dagboek bij. Het grootste deel van het archief bestaat uit manuscripten en typoscripten. Clare bewaarde alles wat zij ooit op papier zette, van haar allereerste versjes die zij als kind schreef, tot de laatste column voor het *Utrechts Nieuwsblad*.⁴⁷ De dubbele correspondentie Coenen-Klaver omvat meer dan 800 brieven, geschreven tussen 1932 en 1936, en is uniek in omvang en compleetheid.⁴⁸ Het is ook bijzonder – en voor de biografie van belang – dat Clara haar eigen brieven aan Frans Coenen al na enkele jaren ‘terug’ had en kon herlezen.⁴⁹ De brieven die Alexander Voormolen haar stuurde, bewaarde ze eveneens zorgvuldig. Clare’s tegenbrieven aan Voormolen zijn helaas verloren gegaan.⁵⁰ Hoewel Rico Bulthuis

me zelf vertelde dat hij Clare’s brieven was kwijtgeraakt, ontdekte ik ze gelukkig toch in zijn archief in het Literatuurmuseum.

In het rijke familiearchief Doyer in het Historisch Centrum Overijssel worden de dagboeken en enkele brieven van Clare’s moeder Da Klaver-Doyer bewaard. De familie Karssing bleek enkele tientallen brieven van Clare’s stiefmoeder Bertha Klaver-Barendsen te beheren. Sommige bronnen vielen me bij toeval in handen. Zo kocht ik via Marktplaats een hele collectie boeken van Clare Lennart, die uit de nalatenschap van haar Utrechtse vriendin Betty Jansen-Hessing bleken te stammen.⁵¹ Twee plakboeken die deze Betty Jansen-Hessing van Clare Lennarts collectie knipsels maakte, zijn te beschouwen als visuele autobiografie van Clare.⁵² Haar bibliotheek is helaas niet geïnventariseerd en haar boeken zijn geheel verspreid geraakt.⁵³

Het is opvallend dat aan een schrijfster van bescheiden statuus drie boekjes werden gewijd, nog tijdens haar leven en vrij snel na haar dood. Fré Dommisie sprak voor haar bewonderende boekje *Over Clare Lennart* uit 1965 uitvoerig en vertrouwelijk met haar vriendin. Zij bracht allerlei bijzonderheden rechtstreeks in verband met figuren en passages uit het werk. Clare Lennart hielp Fré Dommisie ook aan illustraties. Eveline Klaver beschikte voor haar memoires *Claartje, mijn zusje* uit 1979 niet alleen over haar eigen herinneringen, maar ook over haar persoonlijke correspondentie met Clare en de brieven van hun ouders. Die correspondenties heb ik niet meer kunnen traceren. Eveline Klaver streefde naar een genuanceerde karakteristiek. Haar boekje is geen hagiografie geworden, ze wees bijvoorbeeld geregeld op Clare’s nervositeit en dominantie. Maar Eveline kon niet het hele leven van haar zuster overzien. Zo lijkt haar weergave van de jaren zestig minder accuraat dan die van de jaren vijftig en van de jeugdjaren. *Herinneringen aan Clare Lennart* uit 1975 bevat niet alleen de genoemde herinneringen van een uiteenlopende groep vrienden en collega’s, maar ook veel illustraties. Foto’s kunnen waardevolle bronnen zijn en waren dat ook voor Clare Lennart zelf.⁵⁴ Dick van Luijns foto’s van Clare Lennarts huis hielpen me als het ware ‘atelieronderzoek’ te doen. De reconstructie van de publicatie van alle verhalen en artikelen van Clare Lennart bleek niet alleen een bouwsteen voor de biografie. Het gepuzzel maakte mij ook duidelijk hoe commercieel Clare Lennart met haar teksten omging.

Voor inleving en sfeerbeschrijvingen zijn literaire pelgrimages onontbeerlijk. Tot mijn verbazing hoefde ik niet aan te bellen, toen ik in november 2007 voor Zuilenstraat 10bis in Utrecht stond. De deur stond wagenwijd open. Ik mocht het huis waar Clare Lennart dertig jaar had gewoond, zomaar binnenlopen. Toevallig was ik precies op het goede moment gekomen. Zuilenstraat 10 werd compleet gerenoveerd. Ik kon zelf ervaren hoe doodeng de ‘steilste trap uit de Lage Landen’ was.⁵⁵ De vriendelijke aannemer liet me rustig rondwalen. Via een geel geverfd trapje met drie treetjes klom ik uit het keukenraam naar het ‘plat’. Waar nu een stapel bouwafval lag, hadden de poezen Gitje en Wanja in een bloemenzee gespeeld. Ik keek uit op de bakstenen achtermuur van Museum Het

Catharijneconvent, dat zo'n ingrijpende rol speelde in Clare's laatste levensjaren.⁵⁶ Na dit fortuinlijke begin bezocht ik vrijwel al Clare's woonadressen. Vooral De Ekelenburg maakte indruk, omdat het landhuis waar Clare haar eerste tien levensjaren doorbracht, voor haar zo'n krachtige katalysator van herinneringen is geweest.

Een ongebruikelijke bron is de analyse van Clare's handschrift die ik liet maken. Haar handschrift, waarmee ik dagelijks werd geconfronteerd, fascineerde me. Clare Lennart was zelf zeer geïnteresseerd in grafologie en liet in 1959 haar handschrift onderzoeken. Deze methode wordt inmiddels als dubieus beschouwd en ik heb dan ook geen empirische gegevens aan de analyse ontleend. De resultaten van de analyse heb ik alleen gebruikt zoals mijn interviews met Clare's kennissen: voor de sfeer en om me op ideeën te brengen die me anders misschien waren ontsnapt.⁵⁷

Tot slot deed ik 'participerend onderzoek'. Iedere keer als ik een brief van Clare Lennart las die eindigde met de zin 'Nu moet ik stoppen want de poes wil op het papier zitten', fronste ik mijn wenkbrauwen. Ik vond het gezeur van een – in mijn ogen – wonderlijk 'kattenvrouwje'. 'Wie Clare Lennart wil leren kennen doet er goed aan het leven van katten te bestuderen', adviseerde echter een tijdgenoot.⁵⁸ Die tip nam ik ter harte en ik schreef dit boek met een poes onder handbereik. Het was een verrassend waardevolle ervaring. Een kat bleek een aanwinst voor deze biograaf en bracht nieuwe inzichten over de keuzes die Clare Lennart maakte in haar privéleven, met name in haar laatste levensjaren.

Validiteit

Clare Lennart schreef autobiografische teksten, bijvoorbeeld in een serie artikelen over schrijversdebuten in *Het Vaderland* waarin zij haar levensverhaal ordende, en zij reflecteerde ook in interviews op beslissende momenten in haar leven. In navolging van Jan Fontijn heb ik kritisch gekeken naar een mogelijke 'keerpuntenstructuur' in haar autobiografische teksten, zonder deze evenwel klakkeloos over te nemen.⁵⁹

Clare Lennarts fictionele werk bevat veel biografisch traceerbare, zelfs nadrukkelijk herkenbare autobiografische elementen.⁶⁰ Ook haar columns, een genre tussen journalistiek en fictie in, bevatten talloze uit het leven gegrepen gegevens en lezen als egodocumenten. Clare Lennart was de eerste om dat zelf toe te geven.⁶¹ Dat het drietal Lotte/Trezia, Elly en Bert/Pimmel, hun artistieke vader en hun ziekelijke moeder optreden in opeenvolgende publicaties, versterkte de indruk dat Clare's oeuvre was gebaseerd op haar jeugdherinneringen.⁶² Door die voorkennis, en na 1965 door Dommissies boekje *Over Clare Lennart*, lazen contemporaine lezers haar werk dan ook dikwijls als autobiografisch.⁶³

Clare Lennart schreef zelf: 'Het is natuurlijk dwaasheid een auteur te vereenzelvigen met bepaalde personages uit zijn boeken. Maar ook is hij ze zelden of nooit helemaal niet. De personen, die hij schetst, zijn afsplitsingen van zijn eigen persoonlijkheid. In

hem komt het leven wat hij in zichzelf haat, vreest, koestert, lief heeft, bestrijdt, wat hij graag zou willen zijn of wat hij bang is te worden, in ieder geval iets dat in hem leeft.'⁶⁴ Ze had gelijk. Uiteindelijk gaat alles wat de auteur opschrijft door de zeef van zijn of haar persoonlijkheid. Chargerend kun je zeggen dat alle fictie autobiografisch is, want wat je ook schrijft, het komt voort uit je eigen verbeelding.⁶⁵ 'Wij kunnen niets bedenken dat niet in onszelf is', schreef Hella S. Haasse in *Zelfportret als legkaart*. Je hoeft niet krampachtig vol te houden dat de werkelijkheid slechts een toevallige aanleiding is voor de verbeelding.⁶⁶ De verbeelde moeder kan soms meer vertellen over wat Clare Lennart bewoog, zag en voelde dan de historische Da Klaver-Doyer.⁶⁷ Ik veroorloof me dan ook de vrijheid om momenten uit Clare Lennarts leven te illustreren met passages uit haar romans, met name op momenten waarin andere bronnen ontbreken, zoals haar onderwijzeressentijd en de oorlogsjaren. Niet om de personages een op een te vergelijken met historische personen, maar omdat haar beeld scherper is dan ik het zelf zou kunnen schrijven. Dat ik voor deze 'opspek' heb geleund op Clare Lennarts fictie, laat onverlet dat de duiding van haar leven berust op controleerbare feiten.

Uit Clare Lennarts familiegeschiedenis *Weleer* heb ik met iets minder scrupules geciteerd. Toch blijft ook deze autobiografie een onbetrouwbare historische bron. Een eerlijke autobiografie is een contradictio in terminis. Je kunt niet over jezelf spreken zonder te verzinnen. Dat geldt vooral voor jeugdherinneringen.⁶⁸ Clare Lennart had een uitzonderlijk goed geheugen. Zij herinnerde zich opmerkelijk gedetailleerd beelden, sfeer én teksten.⁶⁹ Doordat ze haar jeugdherinneringen opschreef, kregen deze steeds meer gewicht en gingen ze steeds meer 'bestaan'. Het is echter bekend dat herinneringen die herhaaldelijk worden opgediept, op den duur 'stollen'. Zodra je een herinnering probeert te beschrijven, schep je haar opnieuw. Hoe meer je eraan schaaft en hoe preciezer je het verleden wilt formuleren, des te geconstrueerder de geschiedenis wordt. De herinnering wordt een verhaal en daarmee deels fictie.⁷⁰

Het is gebruikelijk dat pas rond het zestigste levensjaar jeugdherinneringen in alle scherpste terugkeren. Dit wordt het 'reminiscentie-effect' genoemd. Het is daarom bijzonder dat Clare haar jeugdherinneringen relatief vroeg en zo consistent vormgaf in romans die ze zelf autobiografisch noemde. De vrijwel gelijk luidende jeugdverhalen in *De wijde wereld* en *Twee negerpopjes* (en wat minder ook in *Huisjes van kaarten*) schreef ze als 30-jarige en 45-jarige. Als dertiger schreef ze aan Frans Coenen frequent over haar ouders en ze beschreef tot in de kleinste bijzonderheden haar jeugd op De Ekelenburg en op de kweekschool. Nóg opvallender is dat het bij Clare Lennart om zulke vroege herinneringen gaat, aan de periode tussen haar zesde en achttiende jaar. Doorgaans zijn de herinneringen aan de adolescentie, tussen de 18 en 25 jaar, het scherpst. Aan die periode in haar leven, haar onderwijzeressentijd, had Clare ook wel duidelijke herinneringen, maar zij schreef er (veel) minder over.⁷¹

Een bekend probleem voor de biograaf is dan ook de waardering van het beschikbare

materiaal. Interviews bijvoorbeeld. Clare Lennart heeft zich, met name na 1949, geregeld laten interviewen over haar privéleven. Hoewel ze verontschuldigend zei dat ze een ‘afschuwelijk geheugen voor data’ had, waren foutieve jaartallen niet de enige onwaarheden die Clare Lennart haar interviewers vertelde.⁷² Ook de betrouwbaarheid van de herinneringen van mensen die ik zelf interviewde over Clare, is discutabel. Toch waren gesprekken met ooggetuigen van haar leven onmisbaar voor de indruk die Clare Lennart achterliet. Leo Vroman zei treffend: ‘Je kunt nooit praten over hoe het was, je praat over hoe je herinneringen nu zijn.’ Als iemand zich evident vergiste, luisterde ik gewoon verder. Op advies van geheugenexpert Douwe Draaisma bekommerde ik me dan niet om de betrouwbaarheid van het geheugen, maar vroeg mij af waarom mensen hun herinneringen aanpasten.⁷³

Bij alle bronnen heb ik me kritisch afgevraagd: Wat wil deze bron vertellen? Welke relatie had de auteur met Clare Lennart? Waarom staat het er zo en niet anders? Waarom is dit bewaard gebleven? De feiten hebben zelden het laatste woord. Er ontbreken er altijd wel een paar. Als ik vragen heb naar aanleiding van feiten of over het ontbreken van bronnen, heb ik dat enkele malen ook expliciet aangegeven. Een biografie is een reconstructie van feiten waarbij je verschillende interpretaties tegen elkaar moet afwegen. Soms is het enige antwoord: ‘Ik weet het niet’ en dan kan de lezer zelf aan de slag. Op andere momenten hoop ik een hypothese aannemelijk te maken, geholpen door de ‘standaarduitrusting van de biograaf’: de woorden ‘waarschijnlijk’ en ‘vermoedelijk’.⁷⁴

Dat vrijwel al Clare Lennarts documenten oorlogsgeweld, verhuizingen en kattennagels hebben doorstaan, is opmerkelijk. Ik heb dat als een groot geschenk ervaren. De dagelijkse omgang met historische bronnen is de vreugde van de biograaf. De historische sensatie, het moment waarop het verleden zich in een enkel detail bekendmaakt, zag ik als beloning voor het vaak tijdrovende geploeter.⁷⁵ Romancier Arthur Japin vergeleek het speuren in archieven met verliefdheid. Vanaf het moment dat je besluit ‘met die persoon moet ik iets’, slaat er een vonk over en wil je álles weten. Ieder detail kan je helpen je een beeld te vormen. Je blijft graven en (her)lezen want je weet: ergens is nog iets nieuws over mijn ‘geliefde’ te ontdekken.⁷⁶ Ieder passend puzzelstukje brengt je verder. Maar ergens moet je stoppen. De noodzaak tot selectie is het drama van de biograaf. Hoeveel moet je van een schrijver weten voor je tevreden bent met het beeld? Je wilt een portret ten voeten uit schilderen, geen silhouet. En toch: de roep om korte, compacte biografieën is van alle tijden. Jan Romein vond dat een biograaf die zijn vak verstaat in tweehonderd bladzijden al het essentiële te berde kan brengen.⁷⁷ Dat klopt, maar ik vond alleen het ‘essentiële’ niet genoeg om een complex karakter als Clare Lennart en haar veelzijdige oeuvre recht te doen. Clare Lennart krijgt waarschijnlijk maar één biografie en omdat deze biografie gepresenteerd wordt als dissertatie, wilde ik ook aandacht besteden aan de literairhistorische en sociologische context van haar schrijverschap. Wel heb ik Clare Lennarts leven als pensionhoudster beperkt tot enkele paragrafen. Ook over haar

activiteiten in het Utrechtse kunstcircuit en over haar werk als *Parool*-journaliste was nog meer materiaal voorhanden, maar als lezer wil je nu ook weer niet alles weten.

Handleiding voor de lezer

Het notenapparaat bevat niet alleen bronvermeldingen, maar ook uitweidingen over een persoon, plaats of gebeurtenis en soms verdieping of discussies. Alle aangehaalde brieven en andere documenten van Clare Lennart bevinden zich, tenzij anders aangegeven, in de collectie K 455 of andere collecties van het Literatuurmuseum in Den Haag.⁷⁸ Ook alle andere geciteerde brieven bevinden zich, tenzij anders aangegeven, in de collectie van het Literatuurmuseum. Titels van boeken en artikelen uit de secundaire bibliografie kregen bij herhaalde verwijzing in de noten een verkorte naam: auteur en jaartal. Dat geldt niet voor de recensies van Clare Lennarts werk, omdat die niet zijn opgenomen in de literatuurlijst. Staat er bij een titel geen auteur, dan is de tekst van Clare Lennart. Niet in de noten, maar in het personenregister zijn de levensjaren van alle genoemde personen opgenomen.

De keuze welke namen ik Clare Lennart zou geven heeft mij veel hoofdbrekens gekost. Uiteindelijk heb ik besloten haar in het eerste hoofdstuk Claartje te noemen, zoals ze in het gezin Klaver werd aangesproken.⁷⁹ Daarna heet ze Clara, tot het moment, in hoofdstuk 7 in 1932 dat ze haar pseudoniem Clare Lennart aanneemt. Vanaf dan verwijs ik naar haar met Clare of Clare Lennart. Alleen de gender-neutrale achternamen Lennart, Klaver of Van den Boogaard gebruiken, zoals in veel biografieën van mannen, vond ik niet passend en zou ook verwarring met haar vader en echtgenoot kunnen veroorzaken.

Citaten uit romans van Clare Lennart zijn overgenomen uit de eerste druk.⁸⁰ Gebundelde korte verhalen zijn geciteerd naar de eerste bundel waarin het verhaal is opgenomen.⁸¹ Van de romans heb ik de inhoud geresumeerd omdat Clare’s oeuvre zo is weggezaakt dat slechts enkele lezers van deze biografie de plot nog paraat hebben. Bovendien: een biografie moet ook te lezen en te waarderen zijn als je nooit een letter hebt gelezen van de auteur over wie de biografie gaat. Verreweg de meeste citaten komen uit brieven van Clare Lennart, vooral om haar unieke stem te laten klinken. Bij de keuze van de citaten van Frans Coenen heeft zijn ‘onnavolgbare humor’ enigszins een rol gespeeld.⁸²

Avontuur

In 2007 begon ik aan dit biografieproject met een opwindende mengeling van angst en enthousiasme. Het was inderdaad een groot avontuur. Je jarenlang verdiepen in iemands leven levert zowel onbetaalbare succesmomenten als onthutsende ervaringen op. Iets daarvan schemert wellicht door in de tekst.

Een biografie is in 2017 allang niet meer bedoeld om iemands daden of werk op een voetstuk te plaatsen. Hoewel niet al Clare Lennarts verhalen en romans onterecht vergeten zijn, is de dagelijkse omgang met haar teksten nooit een corvee voor me geworden.

Afgezien van vertalers leest bijna niemand boeken intensiever dan een biograaf en vaak werd ik opnieuw verrast door haar levendige, tijdloze observaties en originele visies. Door de zeer nauwe verstrengeling tussen leven en werk bleek Clare Lennart een dankbaar onderwerp voor een schrijversbiografie. Ze gaf dat zelf aan in de kernachtige omschrijving van haar oeuvre: ‘In mijn goede tijden schrijf ik droevige boeken, in mijn slechte tijden luchtige, in mijn allerslechtste tijden katteversjes.’⁸³ Mijn fascinatie voor deze authentieke vrouw die pal voor haar keuzes bleef staan, zowel in het leven als in de letteren, is in de afgelopen tien jaar steeds sterker geworden.

In een eerlijke biografie horen niet alleen de feestelijke, maar ook de pijnlijke momenten van het leven. Al schrijvende ont kwam ik niet aan de vraag wat Clare Lennart van dit resultaat zou vinden. Ik voelde me soms een voyeur, een professionele dief, een ongediplomeerde psycholoog of arts, een roddelaar zelfs.⁸⁴ Toch heb ik kleine leugens onmaskerd en, beperkt, geciteerd uit haar gloeiende brieven aan haar geliefde Frans Coenen. Clare Lennart was een gereserveerde vrouw die waarschijnlijk gegruwd zou hebben van mijn ‘onthullingen’ over haar liefdesleven.⁸⁵ Dat heb ik niet lichtvaardig gedaan. Antoon de Baets stelt terecht dat de doden uit hoofde van hun ‘postume waardigheid’ privacy en een reputatie bezitten en dat de historicus c.q. biograaf een zorgvuldige afweging moet maken om privacygevoelige informatie openbaar te maken.⁸⁶ Clare Lennart is ruim veertig jaar geleden gestorven en in die veertig jaar is de kijk op seksualiteit binnen en buiten het huwelijk sterk veranderd. Wat in 1932 wellicht schokkend was, wordt nu als ‘normaal’ beschouwd. Wat wij in 2017 juist navrant vinden, is de ongelijkwaardige inzet van haar relatie met Frans Coenen en dát laat ik vooral zien met mijn citaten uit hun correspondentie.

Wat het lastiger maakte, is dat Clare Lennarts leven vooral innerlijk veelbewogen was. Ze leefde op ‘driften, impulsen, instincten’, ze was voortdurend himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt.⁸⁷ Op het moment dat je je in andermans bewustzijn verdiept, zijn er talloze valkuilen. Idealiter kijkt een biografe naar haar personage zonder vooroordelen en schrijft dan op wat zij ziet. Het lukt zelden om zó objectief te zijn en om alle oordelende adjectiva te vermijden.⁸⁸ Zou Clare Lennart vinden dat ik haar bedoelingen heb toegedicht die ze niet had? Ik heb geen enkel moment de illusie gehad dat ik Clare Lennart helemaal begrepen heb of haar leven en complexe karakter compleet kan overzien. Dat kon ze zelf ook niet. Dit is mijn verhaal over het leven van Clare Lennart, met respect en empathie.⁸⁹ De lezers hebben hun eigen avontuur met Clare Lennart nog voor de boeg.

*Ik vind het leven zooveel belangrijker dan boeken schrijven. Mijn probleem is dan ook alleen maar, dat ik ze schrijven moet óm te kunnen leven.*⁹⁰

HOOFDSTUK 1

De groene tuin

1899 – 1909

*Het is begonnen in de groene tuin. Daar gaan ze, de beide zusjes, hand in hand. Het beeld is even versluisd, als uitgevloeid tegen een achtergrond van groen. Maar er ligt een schijnsel over van verdiepthed, van deemoedige, bijna vrome aandacht. Zie ze daar gaan, een lange tocht, een pelgrimage door de grote, groene tuin. Voor hen uit gaat de pijper; die een meeslepende melodie fluit. [...] Deze jeugdijaren in de tuin zijn zo windstil. Zó windstil, dat ze niet eens beseffen, hoe wonderlijk het is, dat dag in dag uit... jaar in jaar uit... de vluchtige, immer van kleur wisselende wonderwereld van de pijper blijft staan.*¹

Op 9 en 23 augustus 1899 veilt notaris H.A. Hoefhamer uit Elburg het landgoed De Ekelenburg ‘onder Oldebroek’. De familie Seiffard verkoopt haar huizen, bouw-, gras-, boom-, hout- en heidegronden.² Luite Klaver, een jonge kunstschilder uit Hattem, koopt het landhuis De Ekelenburg voor drieduizend gulden. Er ligt acht hectare grond omheen. Hier gaat Klaver zijn ‘groene droom’ verwerkelijken: een kwekerij die zó veel opbrengt dat hij in alle rust kan schilderen. Met zijn vrouw Da Doyer en pasgeboren dochtertje Claartje verhuist Klaver in 1900 naar De Ekelenburg.

Luite Klaver

Luite Klaver was een begaafde, originele en veelzijdige man. Hij was kunstschilder en lithograaf, maar in zijn lange leven (hij werd negentig jaar) verdiende hij ook geld als postbeambte, kweker, fotograaf en uitvinder. Met zijn grote hoeden, puntbaardje en slappe das zag hij eruit als een stereotype kunstenaar. Zijn achtergrond was veel conventioneel. Luites vader Hendericus Jacobus Klaver was timmerman en kruidenier in Hattem. Zijn moeder, Everlina Lubberta Barendsen, kwam uit de Hattemse middenstand. De Klavers kregen elf kinderen, van wie er slechts vijf volwassen werden. Luite, uitgesproken als ‘Luute’, werd als nummer zeven geboren op 21 september 1870.

Op de lagere school bleek Luite een goede leerling. Oudoom Willem Barendsen, bakker en amateurkunstschilder, stimuleerde zijn neef om te tekenen en te schilderen en gaf hem soms materialen.³ Familieleden bezorgden Luite zijn eerste inkomen door tekeningen van hem te kopen.⁴ Luite begon zijn loopbaan als loopjongen bij de spoorwegen en maakte daarna carrière bij de posterijen.⁵ Het schilderen liet hem echter niet los. Om zich heen zag hij veel schilders aan het werk, want Hattem was in die tijd een kleine, maar levendige kunstenaarsenclave. Enkele jonge schilders, onder wie Jan Voerman sr. en Jan Verkade, installeerden zich rond 1887 in het pittoreske stadje. Met collega’s als Willem Witsen,

R.N. Roland Holst en J.H. Wijsmuller schilderden ze vanaf de wallen de luchten boven de IJssel en de uiterwaarden met grazende koeien. Beroemd zijn de ‘noppende paarden’ en de riviergezichten van Jan Voerman sr., die zich permanent in Hattem vestigde met zijn vrouw Anna Verkade. In zijn atelier aan de Kerkstraat gaf hij tussen 1890 en 1893 les aan de jonge Luite Klaver, zijn eerste leerling. In ruil daarvoor fotografeerde Klaver Voermans kinderen.⁶ Ook demonstreerde Klaver aan Voermans oudste zoon Jan jr. de kunst van het fotograferen.⁷

Luite Klaver was ook gefascineerd door de schilder Isaac Meijer de Haan, die in februari 1893 kamers huurde bij de familie Klaver. Meijer de Haan leed aan een nierkwaal en was naar Hattem gekomen in de hoop dat zijn gezondheid daar zou verbeteren. Toch is hij niet lang na zijn komst naar Hattem gestorven. ‘Meneer de Haan’ liet in de familie Klaver niet alleen een onvergetelijke indruk achter, maar ook een bloemstukje in olieverf, dat Clara later van haar vader kreeg.⁸

Gestimuleerd door Voerman besloot Luite Klaver ook de sprong te wagen en kunstschilder van beroep te worden. Tussen 1895 en 1898 woonde hij in de Pijp in Amsterdam, waar hij studeerde aan de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers. Hij was lid van kunstenaarsvereniging Sint Lucas en stuurde werk in naar tentoonstellingen van Sint Lucas in het Stedelijk Museum.⁹ Succesvol was hij echter niet in het verkopen van zijn landschappen, stadsgezichten en stillevens. Hij was te gereserveerd en eigenzinnig om aan de weg te timmeren. Aan zijn onderwerpen lag het niet. Net als Voerman en andere tijdgenoten schilderde hij breed opgezette IJsselgezichten met typisch Hollandse luchten. De Veluwe is alomtegenwoordig in zijn werk. Zo zijn er vele bosgezichten en gezichten op Hattem bewaard gebleven.¹⁰ Omdat kleiner werk gemakkelijker verkocht, maakte Luite ook veel bloemstillevens. Net als Voerman ensceeneerde hij dikwijls kleine boeketjes anemonen of violen in Keulse potjes en gemberpotten.¹¹

Luite Klaver werkte in verschillende technieken: olieverf op papier, olieverf op board, aquarel en pentekeningen. Om wat extra’s te verdienen, verdiepte hij zich in de fotografie. Zo leverde hij kunstreproducties in opdracht van de firma Van Meurs & Co en verkocht hij natuurfoto’s.¹² De techniek waarin Klaver het bekendst werd, is de lithografie. Hij verzorgde de botanisch correcte pentekeningen en kleurenlithografieën in de vierdelige uitgave *Plantentypen* van K. Siderius.¹³ Samen met Theo Nieuwenhuis verzorgde hij de lithografieën in de losbladige *Atlas van Nederlandsche planten* van J. Ritzema Bos. De *Plantentypen* werden door kunstenaars en door natuurliefhebbers gelezen. Onder invloed van Jac. P. Thijssse en Eli Heimans namen de natuureducatie en (amateur)natuurstudie een grote vlucht rond de eeuwwisseling.¹⁴ Vanaf 1906 verschenen de beroemde Verkade-albums over de natuur met teksten van Thijssse, waarin plaatjes geplakt konden worden die je bij Verkade-producten cadeau kreeg. Jan Voerman jr. heeft duizenden plaatjes geschilderd en gelithografeerd voor de albums en gebruikte de fotografie, geleerd van Klaver, als hulpmiddel voor zijn composities.¹⁵ Voerman jr. verdiende jarenlang wat

extra’s met het uitgeven van zelf geïllustreerde en gedrukte kalenders. Luite Klaver heeft het voorbeeld van zijn vriend niet gevolgd. Allereerst omdat hij nooit een eigen pers bezat, maar vooral omdat hij kunstschilder wilde zijn en geen illustrator.

Gerarda Doyer

Toen Luite Klaver in 1898 de lucratieve opdracht voor de *Plantentypen* kreeg, had hij op de Rijksnormaalschool in Amsterdam net kennisgemaakt met de schilderes Gerarda Jacoba Doyer. Gerarda, in familiekring Daatje of Da genoemd, was de jongste dochter van Derk Anton Doyer uit Zwolle en Helena Clara Yntema uit Friesland, die acht kinderen kregen.¹⁶ Da en haar tweelingbroer Jo(han) werden geboren in Deventer op 4 mei 1864. Het kortstondige huwelijk van Da’s ouders was heel gelukkig. Toen Helena Clara plotseling stierf, zette Derk Anton herinneringen aan zijn geliefde vrouw op papier voor zijn moederloze kinderen.¹⁷ Na vijf jaar weduwnaarschap hertrouwde hij met de drieënveertigjarige Gijsberta van Hoogstraten uit Dordrecht. Dat was geen goede keus.¹⁸ Da kenschetste haar stiefmoeder als onvriendelijk, kribbig en bijna ziekelijk gierig. De kinderen, onder aanvoering van de oudste dochter Saar, hebben hun stiefmoeder gehaat. Dat ze hun vrolijke, jong gestorven moeder verafgoodden, deed de verhouding met stiefmoeder ‘Moe’ geen goed.¹⁹ Da beschreef de spanningen in het gezin gedetailleerd in haar dagboek, dat een prachtig inkijsje geeft in het leven van een gevoelige, artistieke vrouw in het fin-de-siècle.²⁰

De familie Doyer had aanzien in Overijssel. Veel Doyers bekleedden vooraanstaande functies of waren artistiek begaafd.²¹ Da’s vader was gemeenteraadslid in Deventer en had een bloeiende groothandel in Engelse wollen stoffen.²² Da Doyer groeide op in een welvarende een stimulerende omgeving met veel boeken en muziek.²³ Zij ging naar de Hogere Burgerschool (hbs), vrij ongebruikelijk voor een meisje in die tijd. Hoewel Da uitstekend kon pianospelen, ging haar grote liefde toch uit naar schilderen en tekenen. Daarom kreeg ze een degelijke kunstopleiding. Eerst volgde ze in Deventer tekenlessen en in 1891-1892 studeerde ze aan de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers te Amsterdam, gevestigd in het Rijksmuseum.²⁴ Ook volgde Da lessen aan de Rijksnormaalschool van August Allebé. Ze deed daar de ‘avondcursus’ en werkte overdag in haar eigen zolderwerkplaats. Op advies van Allebé liet ze zich begeleiden door de etser Maurits van der Valk. Deze had een grote kennissenkring onder jonge kunstenaars van allerlei slag. Bij Van der Valk ontmoette Da Doyer onder andere George Breitner, Pieter Dupont, Theo Nieuwenhuis, Jan Eisenloeffel, Albert Verwey, Maurits Uyldert, Nellie Bodenheimer en de kunsthandelaar Van Meurs.²⁵

Da Doyer werkte ook op het atelier van de schilder Gerrit Willem Dijsselhof, met wie ze later contact bleef houden.²⁶ Haar uitvoerige dagboek laat een leven zien van intensief tekenen en schilderen, bezoeken aan tentoonstellingen en concerten en ontspannende uitstapjes met vrienden naar Carré of Americain. Ze had dikwijls contact met familieleden,

vooral met haar tweelingbroer Jo, die in Amsterdam geneeskunde studeerde. Na enige tijd verhuisde Da zelfs naar Jo's appartement. Ze was bevriend met haar nicht, de flamboyante beeldhouwster Saar de Swart, ook wel 'de muze der Tachtigers' genoemd.²⁷ Samen met Saar bezocht Da onder andere het atelier van George Breitner.

Ook in literatuur was Da zeer geïnteresseerd. Ze ontmoette enkele Tachtigers bij Maurits van der Valk en uiteraard las ze de *Mei* van Gorter: 'Wat is dat ware poëzie! Ik geniet van die lectuur en gevoel het eenige weelderige wat slechts de lente kan geven.'²⁸ Op 25 februari 1891 schreef ze over *Eline Vere* van Louis Couperus: 'mooi, kernachtig, *Nieuwe Gids*-achtig geschreven. Tegenwoordige karaktertoestanden weergegeven.' Op 1 maart noteerde ze over Couperus' heldin: 'Ik lees met kinderachtige hartstocht *Eline Vere* en vind het hoog tijd worden zoo'n boek te lezen, daar ik er een ontzaglijk voorbeeld aan kan nemen, niet zoo bespottelijk nerveus en overdreven te worden, waartoe deze 'fin-de-siècle-geest' maar al te zeer geneigd is en waartoe ik zeer gemakkelijk over te halen ben en het is verderfelijik. Nu bevordert mijn werkkring die prikkeling op het zenuwgestel, zoodat veel buiten mijn schuld is, wanneer ik wat te snel in groote vroolijkheid of somberheid verval.'²⁹

Dit citaat laat zien dat Da Doyer geen rijke dilettante was die voor haar plezier schilderde. Ze had duidelijke idealen, legde de lat heel hoog voor zichzelf en zocht voortdurend naar verbetering. Geregeld twijfelde ze aan haar talent. Als het schilderen goed lukte, verbeterde haar stemming. Een opgewekte bui kon echter even plotseling weer omslaan in een stemming van grote neerslachtigheid.³⁰ Op 4 mei 1890 schreef ze bijvoorbeeld:

Heden ben ik dan 26 geworden, nog in den vroegen morgen voelde ik dat looden gewicht van somberheid mij drukken gelijk de vorige dagen. Waardoor? Vervlogen illusies en twijfel aan mijn slagen in deze wereld, geloof ik, waren de groote oorzaken [en] kleinigheden die zoo prikkelend op mijn zenuwen werken, dat ik daardoor geheel verdrietig gestemd word, die mij in een wolk van somberheid hullen. Het weer was eveneens grijs, wel geschikt om mij te doen beseffen: de middag van 't leven treedt in. [...] Voorbij zijn nu de zachte morgens in zoo'n tooverachtige vochtige nevel gehuld, waarin de stoutste en zoetste droombeelden zich bij voorkeur ontkiemen. En juist van dat zachte licht, dat alle vormen hun scherphheid, alle kleuren hun hardheid, ja alles een stempel van reine liefde en zachtheid verleent, houd ik zoo oneindig veel, daarin voel ik mij thuis. Is 't wonder dat ik met smart afscheid moet nemen van dien morgen met zijn onbestemde kleur en vorm, waarin zoo iets veel belovends ligt?³¹

Da was snel nerveus. Ze leed erg onder haar onevenwichtigheid en vond dat ze een 'lastig humeur' had.³² Bij sterke, stabiele persoonlijkheden zocht ze haar toevlucht. Zoals haar

viendin Anna Elisabetha dèr Mouw-Zillinger, de moeder van de dichter Johan Andreas dèr Mouw (Adwaita). Mevrouw dèr Mouw was directrice van de driejarige hbs voor meisjes en een bijzonder daadkrachtige vrouw.³³

Na haar Amsterdamse studiejaar schilderde Da thuis verder. Tijdens lange wandelingen in de natuur, vaak vergezeld door haar vader, deed ze inspiratie op voor haar werk. Ze huurde kamers bij een boer om diens gezin te portretteren en de omgeving te schilderen.³⁴ Dikwijls logeerde ze bij haar broer Jo in Aardenburg, die daar inmiddels een dokterspraktijk had. In 1896 haalde ze haar acte L.O. Handtekenen.

Da besteedde veel tijd aan sociaal werk. Op kleine schaal, door fruit te brengen bij een verarmd gezin, of structureel, door les te geven op de doopsgezinde zondagsschool en op een fabrieksschool. Deze maatschappelijke betrokkenheid paste helemaal in de traditie van haar doopsgezinde familie, die in Deventer bekendstond om haar sociale bogenheid.³⁵

'De roman die het leven van mijn vader en moeder is'

Als jonge vrouw was Da Doyer niet sterk. Ze kuurde een jaar in Zwitserland vanwege tuberculose. Haar gezondheid bleef kwetsbaar. Toen haar vader in 1897 stierf, erfde ze een fors bedrag.³⁶ Ze kon nu zelf beslissen over haar toekomst, maar voelde zich wat stuurloos. Na de dood van haar vereerde 'Va' voelde zij zich eenzaam en ze miste haar lievelingsbroer Jo, die getrouwd was met een vrouw die ze niet mocht.³⁷ Ze verlangde naar een eigen gezin: ze hield van kinderen en idealiseerde het huwelijk. En ze was al 34!³⁸

Da besloot voor een tweede periode in Amsterdam te gaan studeren. Haar doel, de middelbare acte tekenen, heeft ze daar echter niet gehaald. Wél vond ze in de hoofdstad haar echtgenoot, op een avond bij Maurits van der Valk. Ze vertelde haar oudste dochter vaak over die ontmoeting en Clara zette 'de roman die het leven van mijn vader en moeder is' uitvoerig op papier:

Moeder was net terug van een kuur in Davos, genezen, gezond met een gevoel van overgroote rijkdom of het leven haar opnieuw als een kostbaar en heerlijk geschenk in de handen was gelegd. Ze was heel broos en tenger met die aardige, blonde krulletjes over het voorhoofd. [...] Ze lijkt op de jeugdportretten op Marlène Dietrich zonder raffinement. [...] Dezelfde trekken, maar volkomen argeloos. En Vader – het was een duivelsche streek van het noodlot ze juist toen te samen te brengen – vader die toen 30 jaar was en nauwelijks aandacht voor vrouwen gehad zal hebben daarvoor, die al zijn energie benut had om zich te ontworstelen, te bevrijden van een betrekking, die voor hem een kerker beteekende, die zich toen eindelijk onder hevig protest van zijn familie – eenvoudige menschen, die zich opofferingen getroost hadden om hun zoon een goede positie te verschaffen – had

losgescheurd en in Amsterdam op een zolderkamer woonde en bijna verhongerde. Hij had toen trouwens juist zijn eerste successen, maakte met Nieuwenhuis samen die *Plantenatlas*, die een heel goede kritiek kreeg, zag andere opdrachten in uitzicht gesteld, begon wat naam te maken. Ik geloof, dat het logisch was, dat juist toen de liefde in zijn leven moest komen. Het was van beide zijden over head and ears na één ontmoeting. Een haastig huwelijk, dat moeder in onmin met haar heele familie bracht, ik denk ook wel voornamelijk omdat ze haar kapitaal opeischte, dat voor het grootste deel belegd was in de zaak. Ze konden het niet weigeren natuurlijk, ze kreeg het en ze stelde het ter beschikking van vader zonder eenig voorbehoud. Het moet vrij veel geweest zijn.³⁹

Voor Da Doyer was een huwelijk met de rustige Luite Klaver, een kunstenaar die haar werk zou kunnen begrijpen, een uitkomst.⁴⁰ Luite Klaver zag in Da Doyer niet alleen een lieve, artistieke vrouw, maar ook een lichtende toekomst met ‘onmetelijke lengten doek’ en ‘glanzende bergen verftubes’. Hij zou voortaan kunnen schilderen zonder zorgen.⁴¹ In *De blauwe horizon* schreef Clara over Klavers alter ego Peter Franken: ‘Het is hem altijd zwaar gevallen het dagelijks brood te moeten verdienen. Voor zich alleen had hij het misschien nog net kunnen redden, maar voor het gezin ging het zijn kracht te boven. Hij had over de vrijheid willen beschikken om te kunnen schilderen zonder aan geld verdienen te hoeven denken. [...] Hij zocht naar mogelijkheden om zich van deze beklemmende rompslomp te bevrijden. Zulke mogelijkheden waren er wel. Je kon trouwen met een vrouw die geld had. Hij heeft dat gedaan, zeker niet alleen om het geld. Toen hij haar ontmoette en aardig vond, heeft hij waarschijnlijk niet eens aan geld gedacht. Maar toen ze het eenmaal had, was het wel een heel plezierige bijkomstigheid.’⁴²

Het Kalverveen

Luite Klaver en Gerarda Doyer trouwden dus stilletjes, op 13 oktober 1898 in Hattem.⁴³ Het was een eenvoudig huwelijksfeest, zonder bruidsjurk en – erger – zonder Da’s familieleden.⁴⁴ Hoe verbolgen de Doyers ook waren over haar huwelijk met een kunstenaar zonder vast inkomen, middelen om het te voorkomen hadden ze niet.⁴⁵ Ze kreeg haar erfdeel, tegen de laatste wilsbeschikking van haar vader in. Da was nu financieel onafhankelijk van haar broers, maar volgens de wet kon haar echtgenoot wel over haar tegoeden beschikken.⁴⁶ Luite zou Da’s geld vooral gebruiken voor huizen met grote tuinen. Hij had namelijk een groot talent voor het vinden van romantische, bijzondere woningen. Het eerste huis dat hij huurde aan de Eijerdijk 87 in Hattem, was groot genoeg om een gezin in te stichten.⁴⁷ ‘Het Kalverveen’ werd gebouwd door de Hattemse boomkweker Pieter J. Versteeg. Het is een witgeschilderde villa, drie verdiepingen hoog, net buiten de stadskern van Hattem. De begane grond heeft een klassieke indeling: een brede gang met aan weerszijden grote ontvangstruimtes. In de serre kon Luite een atelier inrichten. In

de salons stonden meubels van antiquairs en oude kasjmier sjaals dienden als gordijnen.

In de kwekerij naast Het Kalverveen vond Luite Klaver de voorbeelden voor zijn werk aan de plantenboeken. Hier zal hij ook het idee gekregen hebben om zélf een kwekerij te beginnen. Een kwekerij voor bijzondere planten en bloemen. Een kwekerij die volop inspiratie zou bieden voor schilderijen, lithografieën en natuurfoto’s. Een kwekerij die zoveel geld opbracht dat hij zich in zijn atelier kon terugtrekken.

Vrij snel na het huwelijk was Da zwanger. Voor haar ongeboren kindje, waar ze zo naar verlangd had, schreef Da in januari 1899 een sprookje. Het verhaal over het hechte tweetal ‘broertje en zusje’ en de indringster ‘goudzusje’ bevat veel typische sprookjesmotieven. Zo is er een geheim dat niet verraden mag worden. Als het zusje het geheim tóch verklapt, verandert ze in een zwarte vogel.⁴⁸ Het sprookje is de enige creatieve tekst die van Da is overgeleverd. Ze zou haar artistieke blijven uiten in het musiceren; geschilderd heeft ze nauwelijks nog na haar huwelijk.⁴⁹ Waarschijnlijk heeft ze nooit werk aan derden verkocht. Haar schilderijen bevinden zich althans niet in openbare collecties. Clara had later enkele werken van haar moeder in huis zoals de pastel ‘Gezicht op Deventer’ en de olieverfschilderijen ‘Berkenlaantje’ en ‘Korenveld’.⁵⁰ Ze was er erg aan gehecht en toonde haar moeders werk graag aan gasten.

De hof van Eden

In Het Kalverveen werd op 21 juli 1899 Clara Helena Klaver geboren.⁵¹ Ze werd vernoemd naar Da’s geliefde moeder Helena Clara Yntema. In de familiekring heette de baby Claartje. Toen Claartje een maand oud was, vond Luite de ideale plek voor zijn groene droom. Net buiten Oldebroek stond het landgoed De Ekelenburg van de familie Seiffard te koop. Het enorme landgoed werd in delen verkocht.⁵² Luite kocht het landhuis De Ekelenburg zelf en de boerderij met dezelfde naam. Er hoorden acht hectaren grond bij, waaronder een boomgaard aan de overzijde van de Mheneweg.⁵³ Het huis en de landerijen lagen twee kilometer buiten de kern van Oldebroek, in het buurtschap ’t Loo in Mulligen. Clara schreef over De Ekelenburg: ‘Dit oude huis had geen enkele pretentie wat bouwstijl betrof. Het was een gewoon rechthoekig huis, twee rijen ramen boven elkaar, een spits dak. [...] Tegen het huis aan lag, als een jong dier tegen de moeder gevlijd, een soort boerderijtje, dat in onze tijd bewoond werd door een tuinman of een meesterknecht. [...] Opzij kwam het rieten dak zo laag bij de grond, dat wij het als kinderen met de hand konden bereiken. Ik herinner me, dat we er de ijspegels afplukten.’⁵⁴

Oldebroek, nog geen twintig kilometer van Hattem, was een heerlijke plek voor een kunstschilder. Het landschap van de Noordwest-Veluwe rondom De Ekelenburg was en is zeer divers, met weilanden, bossen, heide, zandvlakten, beken en sprengen. De bossen en vooral de heide komen veelvuldig terug in het werk van Clare Lennart. Toen de Klavers in september 1900 in Oldebroek kwamen wonen, was het een mooi lintdorp met de middeleeuwse Lambertuskerk op het hoogste punt.⁵⁵ Met de komst van de tram in 1908

verbeterde de toegankelijkheid van de Noord-Veluwe sterk. Naar de dichtbijgelegen halte Het Wissel brachten de Klavers hun kwekerijproducten, die per tram verder vervoerd werden over de Veluwe. 's Avonds in bed luisterde Claartje naar het bellen van de tram.⁵⁶ Rondom De Ekelenburg woonden vooral (keuter)boeren, landarbeiders, veehandelaren en arbeiders in de kippenslachterijen. De Ekelenburg ligt wat hoger dan de aangrenzende weilanden. Vanuit zijn atelier op de eerste verdieping had Luite een prachtig uitzicht op de landerijen. En vooral op zijn grote liefde: de kwekerijtuinten.

In Clara's beschrijving van het huwelijk van haar ouders staat die groene tuin centraal:

Toen kochten ze dan dat groote huis, De Ekelenburg heette het, en kwam vader met zijn kwekerijplannen. Kweken, bloemen kweken, een tuin maken was voor hem eigenlijk schilderen, scheppen, zijn phantasieën verwerkelijken. Moeder moet wel gedacht hebben, dat het de Hof van Eden was, waarin ze nu voortaan leven zou. Ze was volkomen gelukkig, volkomen vertrouwend. Ik weet niet hoe lang die gelukzaligheid geduurd heeft. Lang in ieder geval niet. Ze had een makker, een speelgenoot, een Adam in deze hof gedroomd, waar zijzelf Eva zou zijn. Maar Vader voelde zich eerder God zelf. [...]

Hij was bezeten door het maken van die tuin, zoo volkomen dat niets wat daarbuiten lag hem nog belang in boezemde. En moeder was eenzaam en verlangde. Hij had haar niet meer nodig en de zeer enkele malen, dat hij haar wel nodig had – vader is eigenlijk niet zinnelijk – verwijderden hen nog meer van elkaar. Ik geloof niet, dat vader ooit de brug heeft kunnen slaan tusschen zinnelijke liefde en vriendschap, kameraadschap, saamhoorigheid. Hij verafschuwt, hij minacht eigenlijk naderhand de vrouw, waarmee hij geslapen heeft. Er zullen daar wel Freudiaansche complexen zitten, die ik niet ontwarren kan. Hij schuwt het over deze dingen te spreken. En Moeder heeft haar eigen natuur, die afweek van de gewone norm, nooit aangekund. Ze was er misschien niet verstandelijk genoeg voor. Haar verlangen voelde ze ook als een schuld, als iets minderwaardigs, ze hield het schuw terug.

Zoo bloeide dan rond deze twee menschen de hof van Eden op. O, het was niet een gewone handelskwekerij. Kun je begrijpen, wat ik bedoel met magische bloemen? Er zijn... [...] ongecompliceerde bloemen, eenvoudig, liefelijk zonder meer... en er zijn de magische bloemen, die een ban, een betoovering over iemand kunnen werpen. Deze bloemen waren het, die vader fascineerden. Ik herinner me een heele kas met sherbera's, sterachtige bloemen in alle nuances van crème tot terra-cotta. Ik herinner me de sensatie van betooverd zijn, die je kreeg als je deze kas binnen ging. Nog zie ik deze sherbera's een enkele maal in dure bloemenwinkels. Ook de cactus is een magische bloem en de amaryllis in zijn trotsche, starre, gloedvolle koninklijke. Vader experimenteerde eindeloos. Altijd zocht hij het wonderbaarlijke. Hij beplante een heel veld met Japansche moerbeziën, hij kweekte witte aardbeien.

En het gekke was, dat hij andere menschen, zelfs zakenmenschen, zijn overtuiging kon ingieten dat Japanse moerbeziën of witte aardbeien hét artikel was, waar je geld mee verdienen kon. Hij zelf verdiende nooit geld, geloof ik, met zijn kwekerij. En moeder was radeloos, wanhopig eenzaam in deze schoone hof. Ze maakte verre wandelingen, het dreef haar verder en verder van huis, maar altijd in weer en wind nam ze het kind in de kinderwagen mee. Dat kind was ik. Ik denk nu, dat ze zonder die kinderwagen niet gaan durfde, dat ze instinctief iets mee nam, dat haar tot terugkeren dwong. Ze sjouwde met die kinderwagen over de ganschelijk verlaten landwegen, het boompad, ik herinner me dat nog goed, niet natuurlijk vanuit de kinderwagen maar van later, waarvandaan je zoover kon zien over wijde akkers tot de blauwe horizon van bosch en hei. Moeder heeft me wel van deze wandelmanie verteld, maar ze begreep zelf niet hoe pathetisch het was.⁵⁷

Gezinsleven in Oldebroek

Een jaar na aankomst in Oldebroek, op 6 juli 1901, kreeg Claartje een zusje. Luite en Da Klaver vernoemden hun tweede dochter naar grootmoeder Klaver: Everlina Hendrika, met als roepnaam Eveline of Lien(e). Drie jaar later werd het gezin uitgebreid met zoontje Dirk Anton (Dick) op 25 november 1904. Op een foto van Luite uit het voorjaar van 1905 is een idyllisch gezinnetje te zien: Da doet de kleine Dick in bad en de oudere zusjes kijken belangstellend toe. Aan de stralende lach van Claartje is te zien dat het een spontane opname was.⁵⁸

De zusjes trokken veel met elkaar op. Ze dwaalden samen door de grote groene tuinen rondom De Ekelenburg en speelden vaak met poppen. De schooltijd bracht enige verwijdering tussen de zusjes: 'Ze gaat een jaar eerder naar school dan het zusje. Dit niet meer hand in hand gaan doet eerst wel eenzaam voelen. Als ze een

Da Klaver-Doyer, Clara, Eveline en Dick Klaver. Collectie familie Klaver.

volgend jaar dan toch weer met hun tweeën gaan, is de absolute saamhorigheid verbroken. Ze kibbelen vaker en willen soms ieder hardnekkig een eigen weg volgen.’⁵⁹

Het bijzondere ‘importgezin’ Klaver was goed geïntegreerd in de agrarische samenleving.⁶⁰ De mensen en de kinderen van het dorp en uit de omgeving waren de kinderen van ‘het grote huis’ gunstig gezind. De Klavers gingen om met mensen van alle rangen en standen. Claartje speelde met vriendinnetjes die op boerderijtjes woonden en Liene met het dochttertje van de burgemeester.⁶¹ Al het personeel van de kwekerij at samen met het gezin en het huispersoneel in de grote keuken van De Ekelenburg. Het gezin Klaver was beslist onconventioneel. Om te beginnen omdat ze zondags niet één van de vele kerken in Oldebroek bezochten.⁶² Luite Klaver was niet kerkelijk opgevoed. Da Doyer was weliswaar doopsgezind, maar de kerk heeft na haar huwelijk geen grote rol meer in haar leven gespeeld. Da vertrouwde vooral op haar ‘goede genius’ en heeft dit vertrouwen op haar kinderen overgebracht.⁶³ Ze stuurde Claartje wel naar de zondagsschool, maar haar kritische dochter nam niets voor zoete koek aan:

Ik heb het als kind altijd zoo onuitstaanbaar van God gevonden, dat hij eischte dat je hem lief had, dat hij je strafte als je het niet deed. Ik dacht dan: zelfs als ik geloofde dat je bestond, zou ik nog niet van je houden willen. Als het moet en ik krijg anders straf, zou ik toch nooit van je houden. Ik vond God, zooals hij in de zondagsschoolverhalen werd voorgesteld, eigenlijk verwaand en onuitstaanbaar, een vreselijk antipathieke meneer. Bovendien geloofde ik nooit een moment echt, dat hij bestond.⁶⁴

Clara onthield wél alle bijbelverhalen en de versjes die ze zong op de zondagsschool, zoals ‘Het zonnetje van binnen’.⁶⁵

Luite en Da Klaver waren typische volgers van de reformbeweging die rond 1900 opkwam. Zij hadden beiden grote sympathie voor het socialisme en vertrouwden bij ziekte op homeopathie.⁶⁶ Als humanitairers beleden zij ook het vegetarisme als sociale leer.⁶⁷ De dorpsdokter van Oldebroek, dr. Ovink, raadde hun echter aan om na de geboorte van de kinderen het vegetarisme op te geven. Da had goede en krachtige voeding nodig na haar zwangerschappen. Groente en fruit waren er volop in de eigen moestuin en kwekerij. Het vlees kwam van de eigen koeien en van de veeboeren uit de omgeving. Er waren goede banden met boerderij De Ekelenburg aan de Mheneweg, bewoond door generaties Van Loo. Aan het paard van Van Loo bewaarde Clare goede herinneringen: ‘Korenbloemen, klapprozen, kamille en bolderik, ze openen een verschiep van golvende korenvelden en ik zie opeens het isabelkleurige paard van boer Van Loo met een hoogopgetaste wagen vol korenschoven het erf opzwenken.’⁶⁸ Het paard van boer Van der Kamp leverde de staartharen waaraan Claartje en Liene minuscule kraaltjes regen voor hun kerstboomversieringen.⁶⁹

Net als Het Kalverveen was De Ekelenburg met artistieke zwier ingericht. De entree, in het deel met de trapgevel, was een brede betegelde gang met een trap naar de bovenverdieping. In de grote woonkamer aan de linkerzijde stond een enorme kachel. Op het groene kleed voor die kachel speelden de kinderen hun avontuurlijke verhalen. Aan het plafond hing een smeedijzeren petroleumlamp van Johannes Eisenlöffel, een kunstenaarsvriend uit de Amsterdamse tijd. Voor de hoge roedeverdeelde ramen hingen weer de exotische ‘pauwendoeken’ uit Hattem. De antieke meubels werden gecombineerd met nieuwe, die grootvader Klaver voor hen timmerde. De crinoline-brede deuren gaven toegang tot berguimtes en werkkamers in het achterhuis. In de keuken stond een groot kolenfornuis. Op de tweede verdieping waren Luites atelier en diverse slaapkamers. In de trap naar de grote zolder met dienstbodeverblijven bevindt zich nog steeds een geheim ‘sieradenluik’. De Ekelenburg was een huis vol spannende hoekjes waarin het heerlijk spelen was. Door het hele huis hingen kunstreproducties in eiken lijsten, zoals *L'Enlèvement d'Amymone* van Dürer, de *Toren van Babel* van Johannes van Eyck en een vrouwenportret van Rogier van der Weyden. Veel reproducties had Luite zelf gefotografeerd.⁷⁰ Op Claartje heeft *Het laantje van Middelharnis* van Meindert Hobbema blijvend indruk gemaakt.⁷¹ Ook hingen er enkele fraaie Japanse prenten.⁷²

Gescheiden levens

Claartjes ouders hadden ieder hun eigen leven op De Ekelenburg. Luite Klaver exploiteerde de bij het landhuis behorende boerderij. Zijn belangrijkste bron van inkomsten was echter de kwekerij. Met meer enthousiasme dan kennis had hij Da's erfenis geïnvesteerd in kassen, bomen, een rijtuig en deskundig personeel. Er waren bedden met vaste planten, stam- en struikrozen. Achter het erf was een boomgaard met meer dan dertig soorten appels en peren. De Ekelenburg leverde ook klein fruit: aardbeien, bessen, frambozen, mispels en perziken.

Clara en Eveline Klaver. Collectie familie Klaver.

Klaver hield vooral van bloemen. Hij kruiste net zo lang tot kleur en vorm zijn kritische schildersblik konden doorstaan. De experimenten van Klaver als kweker haalden de kranten en vakbladen.⁷³ Hij werkte daar ook zelf aan mee. Zo ontwierp hij in 1906 een dure, met foto's geïllustreerde prijscourant waarin zijn producten werden aangeboden. Het waren bodemprijzen: vaste planten voor twintig cent per stuk en kistjes met planten voor een gulden.

De introverte Luite Klaver hield wat afstand van zijn kinderen. Zijn gesloten karakter verhinderde

een geestelijke openheid en lichamelijke afhankelijkheid: ‘Om hem was altijd een fluidum van schuwheid en onaanraakbaarheid geweest dat liefkozingen afweerde.’⁷⁴ Hij had niet veel tijd voor zijn kinderen, maar hij las ze graag voor en maakte de mooiste papieren vliegers voor hen. Bovenal nam hij zijn kinderen heel serieus. Hij sprak met hen als met volwassenen. Hij genoot van de wandelingen met zijn dochtertjes door de tuinen. Al wandelend leerde hij hun de namen van de bloemen, de Nederlandse én de Latijnse. Hij leerde hun kijken en maakte hen gevoelig voor de verschillende tinten van de bloemen. ‘Wat denkt die bloem?’, vroeg Claartje op zo’n wandeling.⁷⁵ Zij kreeg een eigen tuintje van haar vader en plantte daar haar lievelingsbloemen in.⁷⁶

Da Doyer had het druk met haar huishouden. Ze had hulp van enkele dienstmeisjes en werkster Garrechien voor het grove werk.⁷⁷ Maar het bestieren van de ingewikkelde huishouding in het grote huis, de zorg voor het kwekerij- en boerderijpersoneel én de zorg voor de kinderen vielen haar zwaar. Thuis in Deventer had ze als jongste dochter weinig verantwoordelijkheid voor de huishouding gehad. Ze miste het organisatietalent van andere kunstenaars-echtgenotes zoals Anna Voerman-Verkade of het vanzelfsprekende overwicht van haar schoonmoeder. Door haar gevoelige en extraverte karakter kon ze haar gevoel van tekortschieten niet verborgen houden voor de kinderen. Zij voelden Da’s onmacht haarfijn aan en merkten bijvoorbeeld hoe zenuwachtig ze was voor de komst van Bouk Mesdag, de vrouw van Maurits van der Valk. Da vreesde door Bouk gewogen en te

Gezelschap rond de vijver in de tuin van De Ekelenburg. Luite, Da en de tweejarige Claartje met floddermuts zijn rechts te herkennen. In het midden zitten waarschijnlijk Maurits en Bouk van der Valk en hun zoon Pim. De jongeman links is waarschijnlijk Otto Barendsen, toen nog student pedagogiek. Foto uit Fré Dommissie, Over Clare Lennart (1965).

licht bevonden te worden: ‘Ze bekeek haar huis, haar dienstboden en ons, haar kinderen, met kritische ogen en zei zulke dingen als “Wat zal tante Bouk wel zeggen, als je dit niet doet of dat niet laat.” [...] Tegelijk verlangde ze naar haar komst, ze schreef aan tante Bouk de macht toe dingen in haar leven te ordenen, die ze zelf niet meer ordenen kon.’⁷⁸

Bouk van der Valk-Mesdag was niet de enige logé op De Ekelenburg. De idyllische omgeving en de vele kamers maakten De Ekelenburg zeer geschikt om gasten te ontvangen. Vooral ’s zomers waren er veel bezoekers. Ze werden van het station en later van de tram afgehaald met het eigen rijtuig, dat Luite Klaver een ‘prettig landheerlijk gevoel’ gaf.⁷⁹ De logés vormden een bonte mengeling van kunstenaars en relaties. Maurits en Bouk van der Valk namen hun zoon Pim mee. De schilder August Legras bracht bij een bezoek de windhonden Areski en Geviva voor Luite mee.⁸⁰ Er kwamen zakenrelaties op bezoek, zoals de Zwaardemakers, aan wie Klaver fruit leverde voor hun jamfabriek in Maarssen.⁸¹ Ook familieleden kwamen logeren: de zusters van Luite en de Barendsen uit ’s Heerenbroek. Grootvader Klaver werkte als timmerman mee aan de verbouwingen van De Ekelenburg. De verhouding met de familie Doyer was hersteld. Da’s zuster Saar en de broers Anton en Jaap kwamen naar Oldebroek.

Die logeerpartijen waren niet altijd een succes, herinnerde Clara zich: ‘Moeder [was] schuw en eenzaam, plotseling soms onbedwingbaar levenslustig. Ze haalde dan wat stuurloos mensen in huis, die vader niet uit kon staan, die ze zelf dikwijls ook niet lijdten mocht. Al het verkropte barstte soms los in een beangstigende driftbui, maar nooit erkende ze haar eigen goed recht. Daarna voelde ze zich meer dan ooit schuldig, vader onwaardig. Ze moet ontzettend verlangd hebben, meer dan naar hartstocht denk ik naar teederheid. En juist teederheid is vader niet in staat te geven. Vader kan nooit “lief” zijn tegen een vrouw.’⁸²

Hartelijkheid in Hattem

De kinderen gingen zelf ook uit logeren. Claartje was vooral graag bij haar grootouders Klaver in hun doolhofachtige huis vol gangetjes en trappetjes. Ze dreven een kruidenierswinkel, sigarenhandel annex timmermanswerkplaats in de Kruisstraat, vlakbij de veertiende-eeuwse stadspoort Dijkpoort. Voor een kind was deze luxe kruidenierswinkel met open bakken vol rijst, gort en suiker, dansende koperen weegschalen en stopflessen vol snoepjes, een sprookjesachtige omgeving.⁸³ Grootvader Hein Klaver had dezelfde verjaardagsdatum als zijn kleindochter Claartje, die hij schertsend ‘donna Clara’ noemde.⁸⁴ Claartje had geen nauwe band met hem: ‘Ik zou onmogelijk kunnen zeggen of hij een goed of een slecht mens was. In maatschappelijk opzicht viel er niets op hem aan te merken. Hij leefde het leven van een fatsoenlijke burgerman. Maar je kwam er nooit achter wat er werkelijk in hem omging. Hij verschool zich achter een masker van grappen en kwinkslagen en vaak overblufte hij zijn simpeler Hattemse toehoorders door dichtregels of hele versfragmenten in zijn conversatie te pas te brengen. Hij kende hele

stukken uit de verzen van Bilderdijk, Tollens, Staring en andere negentiende-eeuwse dichters uit het hoofd. Hij bleef altijd iets jongensachtigs houden, zelfs iets ondeugends.⁸⁵ Vooral grootvaders rijmvaardigheid maakte grote indruk op zijn kleindochter.⁸⁶

Claartjes grootmoeder Eefje Klaver-Barendsen troonde, steevast gekleed in de donkere Veluwe dracht met witte kanten muts, achter de toonbank van de kruidenierswinkel. Clara was graag bij haar grootmoeder, die ze omschreef als uitgesproken introvert: ‘Ze was gehecht aan traditie, liep niet gauw warm voor nieuwigheden en hield niet van het grote gebaar. Zij praatte zelden over dingen die haar werkelijk ter harte gingen. Zij had niets in zich van de ‘Streber’ die zich omhoog wil werken. Wel bezat zij een sterk gevoel van eigenwaarde, van fierheid zou je het misschien kunnen noemen.’⁸⁷ Haar grootmoeder ging volstrekt haar eigen gang en kwam nooit buiten, zelfs niet in de kerk. Ze had een erge hekel aan dominees.⁸⁸ Het meest opmerkelijke aan Eefje Klaver was haar ‘gave voor het dagelijks leven’. De meest uiteenlopende mensen kwamen bij haar zitten: ‘Zeker niet om wat ze zei. Dat was heel alledaags. Iets van rust en gezelligheid en warmte denk ik, van weten, dat dieper ging dan woorden.’⁸⁹

Grootmoeders grote en hechte familie woonde al generaties lang in en rond Hattem. De Barendsen waren heel hartelijk en nodigden de Klaver-kinderen uit in de vakanties. In de zomer was er veel te beleven op de boerderij, annex kruidenierswinkel, annex bakkerij van grootmoeders neef Albert Barendsen in ’s Heerenbroek.⁹⁰ Op oudejaarsdag werden daar honderden oliebollen gebakken.⁹¹ Alberts dochter Bertha en zijn zonen Otto, Willem Pieter en Albert speelden een belangrijke rol in Luite Klavers gezin.⁹² Willem Pieter hielp enige tijd mee op de kwekerij in Oldebroek en Otto kwam er als Gronings student pedagogiek vaak op bezoek.⁹³ Claartje genoot van de warmte van de familie Klaver-Barendsen. Ze heeft zich in haar latere leven nergens meer zo vanzelfsprekend geaccepteerd gevoeld als in de familiekring van haar Hattemse grootouders.⁹⁴

Schooltijd

Oldebroek had verschillende scholen: een christelijke, een gereformeerde en een openbare school. De zusjes Klaver zaten op de openbare school, naast het gemeentehuis. In het Oldebroeks werd deze staatsschool ‘stôôtschoele’ genoemd.⁹⁵ Hoofdonderwijzer Arend van de Weg, oftewel ‘meistr Oörend’, gaf les aan de drie hoogste klassen. Voor de drie laagste klassen was er een onderwijzeres, Jacoba Seidina geheten, op wie Liene dol was.⁹⁶ Alle schoolkinderen waren gekleed in de Oldebroekse klederdracht en spraken Oldebroeks, een Nedersaksisch dialect. Claartje, Liene en Dick droegen gewone burgerkleding en dat vonden ze ‘heel naar’. Wel spraken ze het Oldebroeks: thuis met het personeel en op school met hun klasgenoten. Ter gelegenheid van de gouden bruiloft van hun grootouders Klaver hielden Claartje en Liene een voordracht in het Oldebroeks, zij het ‘niet helemaal onberispelijk’. Ze waren toepasselijk gekleed in de dracht van de Oldebroekse boerinnen met bonte doek, muts en oorijzers.⁹⁷

’s Zomers en ’s winters liep Claartje drie kwartier op klompjes over de zandweg naar het tweemanschooltje op het dorp: ‘Ik zal nooit een kind beklagen, omdat het door weer en wind dagelijks zo’n verre tocht moet maken. Die wandelingen in zomer en winter, bij zonneschijn, regen en sneeuw, zijn nu nog een kostelijke herinnering, een onvervreemdbaar bezit. Juist door de herhaling dag in dag uit maakten ze je diep vertrouwd met de natuur. Je ging alles kennen, je voelde een zachte bevrediging als dit of dat er opeens weer was. [...] duizenden herinneringen, die je aan het leven binden, die maken dat je het nooit meer loslaten kunt, dat je het móet beminnen, wat het je ook aandoet, ‘for better and for worse’.⁹⁸

Onderweg plukten Claartje en Liene boeketten voor de juf. Dat kostte soms zoveel tijd dat ze te laat op school kwamen. ‘Het heel erge was dat de bovenmeester dan de bloemen wel eens afpakte en in de prullenmand gooide. Als we te laat kwamen, zeiden we: ‘Mijn moeder had de pap niet gaar,’ omdat de boerenkinderen dat altijd zeiden. Onze moeder kookte ’s morgens helemaal geen pap, maar we dachten blijkbaar dat dit dé formule was, die bij te laat komen hoorde.’⁹⁹

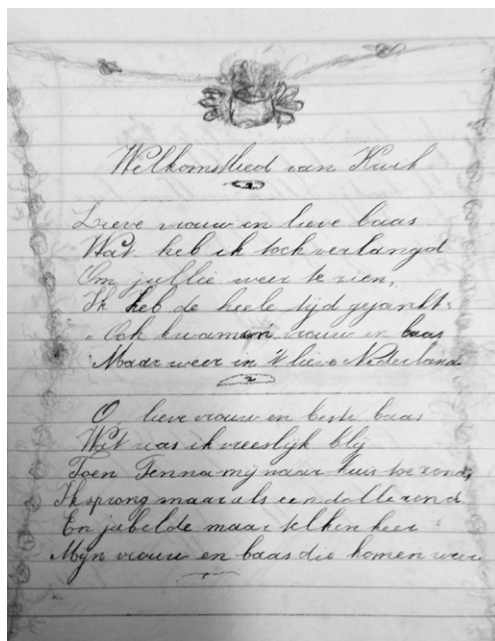
Claartje Klaver hield niet van schrijfles (‘Wat heb je aan zooveel allemaal precies gelijke hanepooten?’), maar vond leren lezen een openbaring: ‘een nieuw verworven tooverkunst, die ze hartstochtelijk beoefent. Als een ekster op iets blinkends, zoo vliegt ze af op al wat leesbaar is.’¹⁰⁰ De leerstof op school ging haar gemakkelijk af. Té gemakkelijk. Voor deze vlugge en intelligente leerlinge was het tempo van het onderwijs te traag. In het ‘trage boerenklasje’ verveelde ze zich dikwijls en dan vluchtte ze in haar verbeelding: ‘Dingen die je al wist werden eindeloos herhaald. Weten ze het nou nog niet? dacht je dan en je ging maar aan andere dingen denken, die niets met de les – alweer breuken! Alweer dt en andere werkwoordsvormen! – te maken hadden. Je begon het pas interessant te vinden als er iets te leren viel dat je niet meteen begrijpen kon. Toch vond ik het niet naar op school, juist door die uitwijkmogelijkheid om aan andere dingen te denken. Je kon dat zo lekker rustig doen in een volle klas. Soms zei de meester dan opeens: “Zit Claartje weer te dromen?” Maar hij vond het niet erg.’¹⁰¹

Clara en Eveline Klaver in Oldenbroeks kostuum.
Collectie familie Klaver.

Sommige dromen schreef Claartje op. Als achtjarige kreeg ze een kostbaar geschenk: een in zwart leer gebonden schrift. Hierin noteerde ze haar eerste verhaaltjes en gedichtjes.¹⁰² Ze was dol op rijmen en schreef fantasierijke verhaaltjes zoals een welkomstlied voor Kwik, de hond van een oom en tante. En een verjaardagsversje van poes Dolly voor haar moeder. De poezen Nine en Tevia ‘schreven’ een verjaardagslied voor Claar op 21 juli 1914. Toch koesterde Claartje niet het ideaal ‘schrijfster’ te worden: ‘misschien wel omdat het woord ‘schrijven’ voor mij een afschrikwekkende klank had. Schrijven was het vak, dat ik op school het meest verafschuwde en een beroep waarbij je de hele dag zou moeten schrijven trok me absoluut niet aan. Als ik toen het woord romaniëre gekend had, zou het misschien wel mijn droom geweest zijn dat te worden.’¹⁰³

Op school liet Claartje niet merken dat ze zoveel verhalen verzoon. Haar opstellen maakte ze expres niet té mooi, want dan moest ze haar werk voorlezen en dat vond ze eng. Een andere anekdote getuigt van haar eigenzinnigheid: ‘Ik herinner me ook dat ik, toen op school het paard ter sprake kwam, vertelde dat boer Van Loo, die bij ons in de buurt woonde, een rose paard had. Er werd erg om gelachen en de juffrouw probeerde ijverig mij het bestaan van rose paarden uit het hoofd te praten. Inwendig was ik niet overtuigd, maar ik was niet zelfbewust genoeg om openlijk mijn visie te verdedigen. Moeder zei later: “Toch had je wel een beetje gelijk met je rose paarden”, maar zij had dan ook

Welkomstlied van Kwik. Versje door Clara Klaver, circa 1908. Collectie Literatuurmuseum.

schildersogen. Ik zie nog zo nu en dan rose paarden. Alleen noem ik ze nu ‘isabelkleurig’. In een bepaalde belichting krijgt hun huid een matrose vleeskleur, alsof het bloed er flauwtjes doorheen schemert. Na dat echec op school heb ik thuis in mijn schetsboek nog veel rose paarden getekend.’¹⁰⁴

Haar ouders stimuleerden Claartje veel te tekenen. Ze vulde talloze schetsboeken met poezen, kleurrijke kermissen met poezen en tuinen vol poezen. Tot iemand eens zei dat het zo vreemd was dat ze steeds maar poezen tekende. Daardoor keek Claartje plotseling naar haar tekeningen met kritische, volwassen ogen. Ze kwam tot de conclusie dat ze eigenlijk helemaal niet kon tekenen, al had ze fantasie

genoeg. Ze stopte er radicaal mee en zette nooit meer een potlood op een stuk tekenpapier. Bijna vijftig jaar later herinnerde zij zich het gevoel van leegte en verdriet dat het gaf haar verbeelding niet meer in tekeningen te kunnen uitleven.¹⁰⁵

Behalve begaafd, fantasievol, verlegen en ernstig, was Claartje een heel eigengereid meisje. Op haar schoolrapporten stond: ‘Claartje moet niet zo kritisch zijn’.¹⁰⁶ Als heel jong kind had ze al uitgesproken sympathieën en antipathieën. Als ze iemand niet mocht, weigerde ze iedere toenadering. Ze wilde geen handje geven en zei stug: ‘Ik ken jou niet.’¹⁰⁷ Tot wanhoop van haar moeder was Claartje alleen ‘zoet’ als ze aan zichzelf werd overgelaten: ‘Ik vertikte het blijkbaar om vermaakobject van de groote mensen te zijn en als ze aanhielden zette ik een keel op van belang. Ik herinner me, maar toen was ik al een jaar of tien, dat ik meneer Talma, die toen zoo’n tijd bij ons in huis woonde, niet uit kon staan, omdat hij me altijd Fransche woorden wou laten nazeggen. Ik zei dan niets en ze plaagden moeder, dat ik niet de minste aanleg voor talen had en later als ik alleen was, zei ik de woorden wel na.’¹⁰⁸

Dit kritische, soms lastige kind had wellicht baat gehad bij een minder vrije opvoeding dan de Klavers haar wilden en konden bieden. Clara vond zelf dat ze eigenlijk niet was opgevoed.¹⁰⁹ Zoals een onrustige baby kalm inslaapt als hij stevig gebakerd wordt, zo had Claartje juist veel geborgenheid en duidelijke grenzen nodig. Een veilige, afgebakende wereld voor zichzelf. Ze had als kind een groot verlangen ‘midden in het bosch [te] zijn en geen eind zien. Nergens de andere wereld, die door de bomen heen gluurde. Het gaf een heel bijzonder gevoel van veilige omslotenheid daar te zijn in het bosch zonder einde. Het kon plotseling overslaan in angst, in een je verloren wanen. Maar ik zocht het steeds weer en het begon met geluk... met die intense bevrediging van: ziezo. Ik ben weg.’¹¹⁰

Die geborgenheid vond ze lang niet altijd bij haar ouders. Haar grootmoeder Klaver had wél degelijke opvoedprincipes. Mede daarom logeerde Claartje graag bij haar in Hattem:

In het huis van mijn grootouders bestonden nog vaste waarden, waaraan niemand twijfelde. De eigen levensstijl werd als de juiste, als de voor dit gezin in deze omstandigheden enig goede beschouwd. [...] In mijn ouderlijk huis was alles veel minder stabiel. Niemand wist daar de dingen meer zó onwankelbaar zeker. Het huishouden werd bestuurd volgens een democratisch regime. Ook kinderen bezaten in zekere mate mede-zeggenschap. Wij kinderen waardeerden dat, zouden het niet anders gewild hebben. Maar toch, voor een aan wisselende stemmingen onderhevig, snel tot kritiek geneigd, snel opstandig kind als ik was, gaf het voor een ogenblik een gevoel van grote rust en ontspanning niets in te brengen te hebben. Voor de korte tijd van zo’n logeerpartij liet ik me meedrijven op de sterke stroom van grootmoeders wil.¹¹¹

Overgevoelig

Claartje Klaver was zeer gevoelig voor kleuren, geluiden en geuren. Tegenwoordig zou een kind met haar eigenschappen wellicht het etiket ‘hypersensitief’ krijgen.¹¹² Muziek kon haar zo ontroeren dat ze op de vlucht sloeg: ‘Mijn moeder dacht vroeger dat ik ongeveer het onmuzikaalste kind ter wereld was, omdat ik altijd boos werd als ze even piano ging spelen, of lawaai maakte of weg liep. En dat was alleen uit angst, dat ze enkele dingen zou spelen waar ik absoluut bij huilen moest. Ik weet nog heel goed dat ik dan wel blijven wou en luisteren en toch niet durfde. Het was nog voor ik naar school ging.’¹¹³ Zelfs brandende kaarsen maakten haar treurig: ‘Als kind moest ik altijd bijna huilen als ze op waren gebrand... flakkerend wegstierven. Het is zoo het zinnebeeld van vergankelijkheid. Het licht... het schoone... dat zoo gauw opbrandt.’¹¹⁴

Op school kon die sensitiviteit lastig zijn. Bijvoorbeeld als ze klassikaal het liedje ‘*t Verdwaalde lam*’ moesten zingen. Dertig jaar later herinnerde ze zich nog het tragische lot van het eenzame, blatende lammetje: ‘Hier is geen watertje, dat je zoud lusten. Hier is geen schaduw om onder te rusten. En als je dan nog zoo klein maar niet was! Is het niet hartbrekend? En dan ook nog van kinderen te verlangen, dat ze dit zingen zullen! Ik voel nog mijn gesperde oogen, waar vooral geen traan uit vallen mocht.’¹¹⁵

Voor dieren in nood was Clara levenslang zeer gevoelig: ‘Voor een hond, een poes, een muis, een vogel die vervolgd werd, zou ik een moord hebben kunnen begaan. De misselijkmakende ontreddeering ook, toen ik onze eigen poes een muis had zien en horen opeten. Geen woede op de poes, maar het gevoel levenslang te moeten huilen om iets onduldbaar akeligs.’¹¹⁶ Dieren, poppen, zelfs de maan wekten haar mededogen, een gevoel dat haar uitputte:

Dat medelijden, zoo’n verteerend medelijden met menschen en erger nog met dieren, dat vreeselijke lesje uit een leesboek op school van het paard dat neergelaten werd in een mijn en nooit het daglicht meer zou zien [...] Het gevoel van ontzetting dat je ineens beving als je denken moest hoe menschen, dieren, dingen heel alleen konden zijn. De maan b.v.. Het maakte me altijd treurig dat er maar één maan was. Over de zon dacht ik nooit. En de hond van een boer, heel alleen in zijn hok buiten in de nacht. ‘Slaapt hij ‘s nachts?’ vroeg ik dan in de vage hoop, dat ze ‘ja’ zouden zeggen, maar ze zeiden altijd: ‘Nee, hij mag niet slapen. Hij moet ‘s nachts waken.’ En mijn poppen en dieren installeerde ik ‘s nachts zoo gezellig mogelijk, allemaal bij elkaar. En het gevoel van absolute monsterlijkheid als een tante of zooiets je een nieuwe pop gaf en zei: die oude kun je nu wel weggoien.’¹¹⁷

Lievelingsboeken

Dat zo’n gevoelig kind ook intens meeleefde met de personages in haar boeken, spreekt vanzelf. Clare Lennart had levendige herinneringen aan haar jeugdlektuur. Ze las al

jong heel gretig en haar ouders hechtten er waarde aan dat de kinderen geen rommel in handen kregen.¹¹⁸ Waarschijnlijk kende moeder Klaver het beroemde artikel ‘Wat zullen de Kinderen lezen’ van Nellie van Kol in *De Gids* van oktober 1899.¹¹⁹ Ze nam voor haar kinderen in ieder geval een abonnement op de ‘blauwe boekjes’ van Nellie van Kol.¹²⁰ Clara herinnerde zich deze serie precies: ‘Een onvergetelijke indruk maakte *Jong Java’s lief en leed* en *Jong Groenlands lief en leed*. [...] Ook *De gouden kris* door Marie van Zeggelen is als blauw boekje verschenen en ook van dit verhaal heb ik erg genoten. Zo ook van *Wahb, de grizzlybeer*, waarschijnlijk uit het Amerikaans. Als volwassene heb ik die blauwe boekjes nooit terug gezien. Vermoedelijk hebben we ze stuk gelezen. Ik heb er dus geen idee van hoe ik ze nu zou beoordelen. Maar met het onsterfelijke *Alleen op de wereld* en sprookjes behoorden ze tot de lievelingsboeken uit mijn kindertijd.’¹²¹

De artistieke ouders vonden de illustraties in de kinderboeken minstens zo belangrijk als de tekst.¹²² Claartje, Liene en Dick kregen prentenboeken van Caldecott als *The Queen of hearts, she made some tarts* met prachtige tekeningen.¹²³ En uiteraard was er een sprookjesboek in huis, met illustraties van de Duitse schilder Willy Planck. Luite las eruit voor. Clara vond het heerlijk zo’n geweldig groot boek te krijgen, dat haar vader meenam van een reis: ‘het zou zeker heel lang duren voor ik het uit had. En dat was inderdaad zo. Eigenlijk had je dit boek nooit uit, want als je het laatste verhaal gelezen had, was je het eerste al bijna vergeten en kon je dus opnieuw beginnen. [...] Wanneer ik het grote sprookjesboek opensla, is het of de huiskamer uit die kinderjaren weer om me heen staat. De grote kamer in het afgelegen buitenhuis. Zo groot dat er ’s winters bij strenge kou een hoge vulkachel en een open haard met houtblokken brandden. Het groene vloerkleed – zeer essentieel in het herinneringsbeeld is dit groene kleed – omdat je met het grote boek bij voorkeur op de grond ging liggen, op je buik voor het vuur en het groen van het kleed dan samen vloeiende met het groen der sprookjesromantiek.’¹²⁴

Het ijl worden van de werkelijkheid

Tussen realiteit en fantasie bestonden voor Claartje geen scherpe grenzen.¹²⁵ Claartje vluchtte geregeld in haar fantasiewereld en verzoon haar eigen verhalen. In de zomer trok ze zich met haar poppen terug in de theekoepel bij de vijver. Met afgevalen bloesems als kostbaar tapijt veranderde de witte koepel in een koningspaleis. Onder de brede dennensboom speelde ze ‘huisje’. Na een flinke regenbui liet ze scheepjes op de plassen in de zandweg varen.¹²⁶ ’s Winters speelde ze op het groene kleed voor de kachel met haar poppen en speelgoed dieren. Dat speelgoed was onmisbaar voor het uitvoeren van de sprookjes uit het grote boek. Het hoogtepunt van het spel van Claartje en Liene, en later ook Dick, was het uitspreken van toverspreuken: ‘En het was toch altijd met iets van huiver dat je dan die krachtige toverspreuk uitsprak. Want het zou toch kunnen zijn dat hij zijn kracht nog niet verloren had en dat je werkelijk veranderde in een rozenstruik, een appelboom of een ree. En zou het eigenlijk niet heerlijk zijn daardoor volkomen

opgenomen te worden in het sprookje? In die wereld waar alles mogelijk was?’¹²⁷

Claartjes moeder speelde met overgave mee met haar dochtertjes: ‘Ze hield echt van ze en zou bijvoorbeeld geen pop naakt in de kou kunnen laten liggen, geen paard omgevallen. Ze zou ze nooit zoomaar in een kast gooien als dingen en als wij het bij uitzondering eens vergaten, zou ze zelf de heele poppen- en dierenfamilie behoorlijk naar bed brengen. [...] In wezen is het dromen en phantaseren, dat wij deden... het echte spelen... zoo kinderachtig niet. Het is eigenlijk hetzelfde als een boek schrijven.’¹²⁸

Haar allereerste verhalen heeft Claartje dan ook niet geschreven, maar gespeeld op de manier van de Commedia dell’Arte: ‘met veel improvisatie om een intrige heen, die alleen in hoofdlijnen vast stond. Behalve ik zelf, waren de spelers mijn broertje en zusje en alle poppen, beren en andere speelgoed dieren, die er in huis te vinden waren. Sommige van die verhalen herinner ik me nu nog, van de grote waterrat bijvoorbeeld en van de schijndode kinderen. Voor dat laatste aangrijpende verhaal hadden we de hele tuin nodig en het moest dan gesneeuwd hebben. Het was niet minder schokkend dan een hedendaagse beeldroman.’¹²⁹

Haar gevoelige natuur maakte Claartje al heel vroeg, zo rond haar tiende jaar, bewust van het belang om ‘het moment’ te pakken. Ze noemde het ‘een lichte schok van waakzaamheid’, die ze voor het eerst registreerde in de grote sombere biljartkamer van haar grootouders in Hattem:

Iets van: ‘Pas op! Houd dat vast! Laat het je niet ontglippen!’ Iets soortgelijks ervoer je wanneer je, alleen wandelend door een geheimzinnig donker bos, een niet onmiddellijk te definiëren geluid hoort, licht, veraf, betoverd, een even-aanwezigheid. Misschien de voetstap van een ree, maar het kon ook een elf, een kabouter, een toverfee zijn. Droom? Poëzie? Ik wist als kind geen naam voor dit ijl worden van de werkelijkheid. Het klikken van de biljartballen hoorde voor mij thuis in diezelfde irreële sfeer en het doet dit nog. In mijn latere leven zou ik steeds doorgaan deze momenten, brokstukken van een verzonken wereld, te verzamelen. Om ze te gebruiken in een verhaal... of niet... al naar het uitkwam. Om in ieder geval het besef van hun bestaan in mijn geest te bewaren.’¹³⁰

Haar rijke verbeeldingskracht beschouwde de schrijfster Clare Lennart als een gave. Maar voor het kind Claartje had deze grote fantasie ook een keerzijde. Claartje leefde soms zo in haar eigen verhalen dat ze het contact met de werkelijkheid verloor. Urenlang kon ze verdiept zijn in haar spel, maar plotseling ging die rust over in een razende huilbui als er iets gebeurde waar ze het niet mee eens was. Op zo’n moment botsten Claartjes verbeelding en de eisen van de volwassenen, een heftige woedeaanval veroorzakend.¹³¹

Clara’s levendige fantasie had geregeld grote angstaanvallen tot gevolg. Zo was ze doodsbang voor de zelfbedachte wolven in het donkere dennenbosje vlakbij De

Ekelenburg.¹³² Ze durfde amper door de tunnel vlak bij Wezep te lopen.¹³³ Ook een wat vreemde vrouw die wel eens op de weg naar school liep en niets anders deed dan in zichzelf praten en met de handen gebaren, maakte Claartje zo ‘zinneloos bang’ dat ze omkeerde en veel te laat op school kwam. Ze voelde zich dwaas maar was toch: ‘doodelijk bang, dat ze me aan zou kijken en dat ik... of ik wilde of niet... haar zou moeten aankijken.’¹³⁴ Na een bezoek aan de gloednieuwe begraafplaats ‘Cijfers’, met het eerste, eenzame, pas gedolven graf, was de achtjarige Claartje zo verdrietig en boos dat ze zei: ‘Dit wil ik nooit meer zien. Ik ga nooit meer over ’t Allee naar school.’¹³⁵ Claartje was bang voor snelheid, voor hoogte en voor drukte.¹³⁶ Ze durfde niet in de auto van de burgemeester te rijden.¹³⁷ Bovenal was ze bang dat haar dierbaren iets zou overkomen. Als kleuter werd ze al op de kwetsbaarheid van het leven gewezen door de boerin van De Ekelenburg:

Ik was aan het ‘slieren’ op een grote, bevroren plas bij de boerderij naast ons huis. Ik zong daarbij uit volle borst: ‘Mijn vader en mijn moeder hebben allemaal de griep, allemaal de griep!’ De hele familie had de griep, ook mijn broertje en zusje, maar ik weet niet of ik dat in mijn geïmproviseerd vers te pas heb kunnen brengen. Wel herinner ik me goed dat ik als enige gezonde naar buiten was gestuurd. Ik kan niet ouder dan een jaar of vijf geweest zijn, want ik ging nog niet naar school. De boerin maakte abrupt een einde aan mijn blijheid. Ze kwam naar me toe in haar donkere dracht – ze zal wel in de rouw zijn geweest – en verweet me op boze toon mijn harteloosheid. Zingen omdat iedereen bij me thuis ziek lag! God zou me wel eens kunnen straffen door ze allemaal dood te laten gaan. Ik had de griep absoluut niet in verband gebracht met doodsgevaar. Het verheugende van de situatie zal voor mij wel gelegen hebben in het feit dat ik me, met de hele familie in bed, verrukkelijk vrij voelde. Dit, in combinatie met het pittige winterweer en het plezierige slieren, misschien ook met een gevoel van triomf omdat de griep mij lekker niet had kunnen krijgen, deed me in een jubelzang uitbarsten. De woorden van de boerin schokten me diep en ik heb daarna met angst in het hart het verloop van het ziekteproces gade geslagen.¹³⁸

In deze ervaring kan de kiem liggen voor de niet aflatende angst voor verlies, die Clara’s hele leven zou beheersen. De angst die gevoed werd door haar grote verbeeldingskracht en veel dieper ging dan het magisch denken van veel kleuters. Al heel jong stelde ze zich een verlies tot in details voor: ‘Als ik iemand lief heb, concentreert mijn angst zich op dat wezen. Als kind was het immer de poes. Die duizendmaal doorleefde ellende, dat de poes eens dood zou zijn. Op de onverwachtste momenten kwam het me bespringen: de poes moet eenmaal dood. Nog hoogstens zo veel jaren. En jij moet dat doorleven. Je ontkomt het niet.’¹³⁹

Dat dreigende morgen

Deze angsten kon Claartje niet goed met haar ouders bespreken. Ze durfde haar ouders niet vaak lastig te vallen met haar paniek. Er ligt veel eigen ervaring in de beschrijving van Lili Berkhof in *De blauwe horizon*: ‘Met wijde, zwarte ogen ligt ze te kijken in het schemerig kamertje. [...] Het komt niet in haar op iemand te roepen. Wie zou je kunnen roepen? Hoe zou er een mens kunnen zijn tot wie je ging met je benauwingen... je duisterheden? Ze voelt dit “niemand kunnen roepen” zelfs niet als een gemis. Ze betreurt niet een nooit gekende intimiteit.’¹⁴⁰

Da Klaver was een toegankelijke, betrouwbare en lieve moeder. Een moeder die begreep waarom Claartje met dieren en bloemen praatte omdat ‘Moes’ zelf ook tegen de mussen sprak. Een moeder die achteloos weggegooid veldbloemen mee naar huis nam en ze in een vaas zette. Maar ook een moeder die vaak haar toevlucht moest nemen tot de piano voor troost. Een moeder die te kwetsbaar, zelf té veel kind misschien was om een veilige haven te zijn voor de onevenwichtige Claartje. Als oudste kind sprong Claartje juist voor haar moeder in de bres: ‘De woede als mensen nare dingen tegen haar zeiden, die haar van streek maakten... pijn deden. Niet omdat het mij iets schelen kon voor mezelf wat die mensen zeiden, maar omdat ze met hun woorden haar wondden. Ik moet sommige mensen wel met volmaakte moordlust in mijn oogen hebben aangezien toen.’¹⁴¹

Dat het huwelijk tussen Da en Luite niet gelukkig was, heeft een groot stempel gedrukt op hun dochter. Ze miste de veiligheid van ouders die vanzelfsprekend ‘goed’ zijn met elkaar. De kinderen Klaver waren zich bewust van het grote verschil tussen hun ouders en van hun separate levens. Ze vonden het niet prettig dat zij andere ouders hadden dan de Oldebroekse schoolkinderen. Een bezoek aan de familie in Hattem omschreef Clara als ‘de enige uitgang in ons kinderleven waarbij ook mijn vader van de partij was. [...] Dat uitgaan met het complete gezin verdiepte voor mij het gevoel van feestelijkheid. Niets was nu anders dan bij andere mensen. Er gaapte geen kloof tussen vader en moeder. Ze begeleidden ons samen zoals in kinderogen betaamt.’¹⁴² Thuis trok Luite Klaver zich juist terug. Hij was graag alleen, een man die ‘zich in al zijn toekomstdroom die aparte vleugel wenschte, waarin hij in zijn eigen huis voor ieder onbereikbaar zijn zou.’¹⁴³ Zelfs toen Klaver al diep in de schulden zat en ‘alles al wankel stond’, liet hij nog een kamer aftimmeren in de schuur: ‘In geen enkele van al de kamers van dat hele groote huis, was hij er genoeg vrij naar zijn zin, geïsoleerd genoeg. Hij schilderde toen weer, zijn magische bloemen.’¹⁴⁴

Hoe enthousiast Luite ook was over zijn magische bloemen, zijn inspanningen op de kwekerij waren uiteindelijk bedoeld om tijd vrij te houden om te schilderen.¹⁴⁵ Zijn droom kwam nooit uit. Zijn onzakelijkheid en zijn neiging om vooral planten te kweken die hij zelf mooi vond, deden deze droom uiteenspatten.¹⁴⁶ De – tegenwoordig zeer populaire – gerbera’s werden geen (verkoop)succes.¹⁴⁷ Ook de tomaten, waarvan Klaver zo hield om hun kleur en overdadige groei, raakte hij aan de straatstenen niet kwijt: ‘Tomaten

waren het volksvoedsel van de toekomst – wist hij nu plotseling. Er waren kapitalen te verdienen met tomaten. [...] Misschien had hij alleen maar een té ver vooruitziende blik. Hoe dan ook, het praktisch resultaat was in de nazomer een overvloed van tomaten, waar niemand raad mee wist. Ze stonden bij manden vol in de keuken. Ze werden uitgedeeld aan de boeren, die er niets mee aan te vangen wisten. Ze waren zelfs niet goed voor varkensvoer. Ze belandden tenslotte op de mesthoop.’¹⁴⁸ Luite Klaver had – volkomen terecht – verwacht dat tomaten en gerbera’s Nederland zouden veroveren, maar hij koesterde die verwachting veel te vroeg.¹⁴⁹ Ook andere plannen mislukten. Een kwekerij is een riskant bedrijf. Misogosten liggen op de loer. Ooit werd een hele kas besmet met een plantenziekte. Aan het vervoer van de snel bedervende bloemen en planten zijn grote risico’s verbonden. Het personeel was waarschijnlijk te duur. Meesterknecht Vurens dronk bovendien stevig.¹⁵⁰

De verslechterende financiële situatie op De Ekelenburg vergrootte de verwijdering tussen Claartjes ouders. De ruzies over de kwekerij namen toe. Dan riep Da driftig uit: ‘Ik ben met een schilder getrouwd en niet met een kweker!’¹⁵¹ Ze namen ‘paying guests’ in huis, een schamele poging om de Hof van Eden productief te maken. Dat pakte desastreus uit: Da werd verliefd op een van hen, ‘een meneer Talma, week en ziek en aanhankelijk.’ Claartje was toen ongeveer tien en herinnerde zich weinig feitelijk: ‘Alleen de vreeselijke scènes op het laatst, moeders onbedaarlijk huilen en zijn plotseling vertrek.’¹⁵²

Dit laatste roerige jaar op De Ekelenburg maakte een grote indruk op Claartje en voedde haar angsten. Altijd dreigde het gevaar van de deurbel: ‘Ik moest dan vaak open doen, omdat moeder bang was voor mensen die om geld vroegen en niet wist wat ze zeggen moest. Ik zei dan: “Mijn moeder ligt op bed. Kom morgen maar eens weer.” En dan zat je met dat dreigende morgen, dat ik weet niet wat voor catastrophes brengen kon.’ De momenten van geluk werden zeldzamer en daarmee kostbaarder:

Als je een enkele maal zoo hevig genieten kon van geluk en vrede en veiligheid... als je heusch eens een keer het gevoel had, dat er niets kwaads gebeuren kon, dan ging je op de grond zitten en kroop in elkaar tot je heel klein was en dacht: ‘Nu ben ik een poes en heb een heel zacht... een heel warm velletje om me heen.’ Ik geloof dat ik toen snorren geleerd heb. Hele middagen kon ik dan zitten, doodstil en onopgemerkt... achter een gordijn bijvoorbeeld... en enkel maar genieten van het ongewoon geluk. Ik weet niet meer, waaróm ik dan opeens zoo blij was. Ik geloof niet, dat er iets positiefs prettigs gebeurd was. Het was geloof ik alleen maar, dat er voor het moment niets dreigde... dat het vredig was in huis en de mensen vriendelijk tegen elkaar praatten... dat schulden betaald waren op de een of andere manier en er niet plotseling iemand kon komen bellen, die herrie ging maken en de stemming verstoorde.¹⁵³

De catastrofe kwam toch. Luites grootse plannen en mislukte experimenten kostten hem zijn bedrijf. De schuldeisers hadden geen geduld meer en de kwekerij werd failliet verklaard. De erfenis van Da Doyer was helemaal op. De Ekelenburg had drieduizend gulden gekost. Voor de verbouwing en inrichting van het huis en vooral voor het opzetten van de kwekerij had Luite nog veel meer Doyer-geld gebruikt. Het complex was dan ook flink in waarde gestegen ten opzichte van het aankoopbedrag en werd geveild voor meer dan negenduizend gulden. De koper, Klaas Drost, breidde de kwekerij uit en maakte er, tot 1916, een succes van.¹⁵⁴

Het groene bloed

Het gezin Klaver woonde nog een poosje in het kleine boerderijtje dat tegen De Ekelenburg aanlag, ook toen Klaas Drost al in het grote huis woonde.¹⁵⁵ Enkele maanden later vond Luite een huis in Epe. Een gewoon dorps huis dit keer, zonder grond eromheen. Voor de verhuizing naar Epe wandelden Claartje en Liene nog één keer door de groene tuin. Op een mistige novemberdag namen ze afscheid van de tuin die nooit meer hún tuin zou zijn: ‘Dag grote sparreboom met je top tot in de hemel, dag bloemen, dag vijver, dag koepel. We zijn verdreven uit het paradijs.’¹⁵⁶

Door De Ekelenburg te kopen heeft Luite Klaver zijn oudste dochter een vruchtbare voedingsbodem gegeven. Zowel voor haar persoonlijke leven als voor haar literaire werk. Voor deze even romantische als onverantwoorde aankoop is ze hem altijd dankbaar gebleven: ‘Vader, en God moge hem daarvoor zegenen, is nooit een verstandig mens geweest.’ Op De Ekelenburg kreeg Clara namelijk een eerste injectie met ‘groen bloed’. Dat groene bloed omschreef ze zo:

Het is of we in die jaren de stilte, de bloeiende tuin en de groene bossen hebben ingedronken als een toverdrank. Een trage, groene drank, die zwaar en zoet door ons bloed vloeit. [...] Het is dat ik groene aarde in mijn bloed heb. Ik heb er jarenlang zo dicht bij geleefd. De boeren hebben helemaal groen bloed. Daarom vinden jullie het zulke rare wezens, nauwelijks mensen. Het geeft je een ander ritme. De menselijke kant van het leven, die kortere golfslag, daar kun je nooit helemaal in opgaan. Het raakt je wel. Het verontrust je soms zelfs hevig, omdat er mensen zijn van wie je houdt. Het kan me vaak erg treurig maken. Maar dan komt er bijvoorbeeld een mus op mijn vensterbank zitten of de eerste knop van mijn Chinese primula gaat open, zo prachtig zwaar rood als een mandarijnengewaad... [...] Voor mij maakt dat alle verschil. Dat is de groene aarde, de eeuwig groene aarde. Omdat ze tot me spreekt, kan ik nooit helemaal vertwijfelen. Ze maakt dat ik aan het leven hang, letterlijk háng, zie je. Het blijft altijd min of meer précair, maar het houdt toch blijkaar.¹⁵⁷

Het groene bloed heeft Clara de vitaliteit gegeven voor een intens leven. Als kind en als volwassene was ze snel uit balans. Maar de groene tuin bood hét tegenwicht als de overgevoeligheden en angsten topzwaar dreigden te worden. In de eerste Oldebroekse jaren leefde Claartje in een klimaat dat alles in zich borg wat een begaafd kind met een levendige fantasie nodig heeft om zich te kunnen ontwikkelen: ruimte, natuur, boeken en veel vrijheid. Haar jeugdijaren (én vooral de herinnering eraan) gaven de volwassen Clara weerstand tegen teleurstellingen, tegenslagen en verdriet. Ze was ervan overtuigd dat ze door dit groene bloed haar geloof in het goede van het leven kon behouden.¹⁵⁸

Nostalgie

Hoewel Claartje wist van de geldzorgen, is het definitieve faillissement van de kwekerij waarschijnlijk toch nog als een verrassing voor haar gekomen.¹⁵⁹ Haar angsten werden bewaarheid. De schok van het abrupte verlies van De Ekelenburg heeft een messcherpe scheidslijn in haar herinneringen gemaakt. Voor Clara was er later altijd een tijd mét en een tijd zónder groene tuin. Een tijd mét geld en een tijd van armoede en onzekerheid. Dat vroege verlies van de vertrouwde, geliefde omgeving heeft haar vroege herinneringen waarschijnlijk verscherpt. Waar anderen pas in de volwassenheid de tekening van hun jeugd inkleuren en er betekenis aan geven, heeft Clara de herinnering aan de groene tuin als tienjarige al vormgegeven. Daarin lijkt ze op de dichter Jacques Bloem, met wie ze later vriendschap sloot. Ook hij werd door een financiële ramp van zijn beschermde jeugd beroofd en dichtte: ‘een herinnering / Aan jeugd, aan andere morgens, aan een zomer, / Toen ik niet hunkerde buiten ’t domein / Van tuin en vijver, en de warme reuk / Der groenbewassen aarde.’¹⁶⁰

Net als Jacques Bloem cultiveerde Clare Lennart in haar literaire werk vooral de gelukkige herinneringen aan De Ekelenburg. Hoe bijzonder dat is, realiseerde zij zich terdege: ‘Mensen, die jeugdherinneringen schrijven, schijnen zich zelden iets goeds te herinneren. Of misschien vindt niemand het van belang goede of als zodanig ondergane ervaringen te noteren. Je krijgt de indruk dat ‘goed’ wordt beschouwd als een synoniem van ‘leugenachtig’. Mij komt dat toch dwaas voor. Waarom zou onze herinnering betrouwbaarder zijn als het om slechte ervaringen gaat? Waarom zou haat in een mensenleven belangrijker zijn dan genegenheid of liefde? Ik geloof dat dit alleen maar klopt voor hen, die tot haat, naargeestigheid, liefdeloosheid gepredisposeerd zijn.’¹⁶¹

Dat Clare Lennart zich de tijd op De Ekelenburg – soms tegen beter weten in – als warm en gelukkig herinnerde, komt deels ook door het grote contrast met de periode erna.¹⁶² De acht jaren ná De Ekelenburg zouden veel spanning, frustratie en verdriet meebrengen. In die moeilijke jaren vond ze troost in de herinnering aan de groene tuin. De herinneringen werden steeds mooier, de tuin steeds groter, de bloemen steeds kleurrijker. Ze was weliswaar uit het paradijs van de kindertijd verdreven, maar niet uit de herinnering eraan.¹⁶³ Op de vraag of zij een gelukkige jeugd had, antwoordde Clare

Lennart bijna zestig jaar later: ‘Geen onbezorgde, maar wel een vruchtbare jeugd. Er is veel om aan terug te denken.’¹⁶⁴

*De droom eindigt abrupt. Juist als de eerste gebroken tonen komen... als ze naast hun wereld ook de wereld der anderen als een realiteit beginnen te zien... juist, dan, alsof een lichte twijfel... een geringe koelheid... dit wonderland van de pijper te niet moest doen, zinkt alles weg. [...] Alles wordt verkocht, hun huis, hun tuin. Ze voelen zich als dieren, die uit het nest verdreven zijn, koud en bang en erop bedacht zich tegen een overal dreigende vijand te verdedigen. Het eerste bedrijf van hun leven is afgesloten. De schoolkinderen zingen hun een spotliedje na.*¹⁶⁵

HOOFDSTUK 2

Ik en zij

1910 – 1914

Endan ontdekt Trezia het spelletje van ik en zij, dat haar kwetsbare innerlijk kan beschermen tegen de buitenwereld. Bij het lezen van die boeken voor volwassenen denkt ze: ‘Straks... straks komt het, ook voor mij. Straks ben ik groot. Ik word een vrouw als de vrouwen in deze boeken... ik... Trezia. Ze staat dan op, bekijkt zichzelf aandachtig in de spiegel en opeens heeft ze dan de zonderlinge gewaarwording zichzelf te kunnen zien als een ander.’¹

De verhuizing van Oldebroek naar Epe, in het najaar van 1909, is Clara haarscherp bijgebleven. Het was dan ook een treinreis van de paradijselijke groene tuin naar het bolwerk van achterdocht en pesterij: de Fransche School in Epe. Ze heeft lang het gevoel gehad ‘ontworteld’ te zijn.²

De vooruitstrevende geest van Epe

Epe was rond 1910 volop in verandering. Het was niet langer een hoofdzakelijk agrarische gemeenschap zoals Oldebroek. De kleine industrie werd steeds belangrijker. De komst van kunstmest rond 1900 had de aanzet gegeven tot het ontginnen van grote stukken heide. Daar werden nu productiebossen aangelegd, zodat het landschap onherkenbaar veranderde. De aanleg van de spoorlijn Zwolle-Apeldoorn in 1887 had Epe uit een isolement gehaald.³ De eerste toeristen ontdekten het mooie landelijke dorp. In ‘de gids voor vreemdelingen’ van 1912 schreef ‘Epe’s Bloei’ dat Epe ‘één der aantrekkelijkste plaatsen van de Veluwe’ was. Dat kwam door de ondernemingszin en vooruitstrevende geest van de Epenaren: ‘Men is er algemeen van doordrongen, dat de geest des tijds aanmaant tot: vooruit, vooruit! Ieder is – in den goeden zin – najverig op hetgeen een ander tot den vooruitgang bijdroeg en daardoor wordt er telkens iets beters, iets meer volkomens tot stand gebracht dan voorheen bestond. Slaat men de verschillende winkels gade, dan is het opmerkelijk hoe er steeds verrijzen van een moderne inrichting, als blijkt dat men zich spiegelt aan wat in grotere plaatsen ontstaat.’⁴

In zo’n vooruitstrevend dorp was vraag naar mooie boeketten. Daarom begon Luite Klaver in 1910 vol goede moed aan zijn tweede onderneming: ‘De Bloemkweekerij’. De bloemisterij was gevestigd in het woonhuis van de Klavers aan de Dorpsstraat 2. Van zijn opvolger Drost en zijn achterneven Barendsen in Aalsmeer kocht Luite kwalitatief goede bloemen en ‘planten voor huis en tuin’ in.⁵ Ook kweekte hij zelf weer bijzondere bloemen in een kas achter het huis, waarvan hij ‘bloemwerken’ maakte.⁶ Uiteraard hoopte Luite voldoende tijd over te houden om te schilderen in de mooie Eper natuur. In de tuin liet hij een atelier bouwen.⁷

Vergeleken met de onmetelijke ruimte die ze op De Ekelenburg gewend waren, vonden de kinderen Klaver dit maar een klein, gewoon huis: ‘Daar is het huis: drie kamers beneden, drie kamertjes boven, een zolder, een tuin, waar je in vijf minuten door bent. Het lijkt je klein na het groote, oude huis met de uitgestrekte kweekkerij rondom. De meubels lijken zoo groot en staan zoo dicht op elkaar. Ze laten weinig speelruimte over.’⁸

De Dorpsstraat was een goede plek voor ‘De Bloemkweekkerij’. Daar waren namelijk de meeste winkels van Epe te vinden. Voor de eerste levensbehoeften zorgden groenteboer Das, bakker Westhoff en slagerij Dokter. In De Toko van de familie G.J. Gerritsen kocht Da Klaver haar kruidenierswaren. Centraal ontmoetingspunt was café-restaurant Het Wapen van Epe. Als er wat te doen was in Het Wapen, stond de aankondiging in *Het nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*. Aan Luite verdiende de krant niet veel: na het eerste jaar adverteerde hij nauwelijks meer met zijn bloemisterij. Hoewel hij erom bekendstond dat hij prachtige boeketten kon maken, besteedde hij zijn tijd liever aan het schilderen van bloemen dan aan het schikken ervan. Hij probeerde in die periode ook ‘de ziel van het bos te schilderen, het mysterie’. Doek na doek zette hij op.⁹

Gezinsleven

‘De Bloemkweekkerij’ werd net zo min een succes als De Ekelenburg. Het geldgebrek, waar Da in Oldebroek al mee kampte, werd nijpender. De huishoudelijke hulp was beperkt tot een meisje voor de middagen.¹⁰ Da kon de huishouding eigenlijk niet aan, er ‘mankeerde’ altijd wel iets aan.¹¹ Vooral de kleding voor de opgroeiende kinderen Clara, Liene en Dick was een probleem. Kousen werden eindeloos gestopt, jurken uitgelegd. Als er geen geld was om de schoenen te laten verzolen, knipte Luite van een gebruikt stuk schilderslinnen binnenzooltjes, zodat de kinderen enigszins droge voeten hielden.¹² Zonder de aanvoer van groente en fruit uit eigen tuin kostte het Da moeite om het gezin te voeden. Clara vond de broodjes kabouterachtig klein vergeleken met de grote boerenstoeten in Oldebroek.¹³

Toch probeerde Da er het beste van te maken. De kinderen mochten op dansles en vioolles.¹⁴ Voor een poes was natuurlijk altijd ruimte, ook in het huishoudbudget. Toen de poes zoek was, had Da vijftig cent over voor een advertentie in het *Nieuwsblad*. Ze loofde zelfs een beloning uit.¹⁵ Met een thee-agentschap verdiende ze wat bij.¹⁶ Ze kocht thee in bulk in en verpakte deze in kleinere pakjes. Op de fiets bracht ze haar bestellingen rond. Ze fietste zelfs naar de Doyers in Deventer. Tijdens de muzikale familiebijeenkomsten zat Da bij de kachel uit te rusten van haar vermoeiende tocht uit Epe. Naast haar stonden de zware tassen met producten die ze aan de man moest brengen. De muziek raakte haar zo dat de tranen haar over de wangen liepen.¹⁷ Het moet pijnlijk zijn geweest voor de familie Doyer dat hun begaafde, fragiele zus zich zo moest afsloven. Ze sprongen dan ook financieel bij. Pater familias Anton Doyer stuurde Da wekelijks een postwissel, waar Luite niet aan mocht komen.¹⁸ Toch loste ze Luites schulden af, als de verkoop van de

schilderijen en bloemen weer eens tegenviel.¹⁹ Voor familievakanties of uitstapjes was geen geld, maar Clara logeerde in vakanties soms samen met haar nichtje An Doyer in Aardenburg bij Da’s tweelingbroer Jo.²⁰ Dan reisde ze volkomen zelfstandig van Epe naar Zeeuws-Vlaanderen: ‘Niemand haalde het in zijn hoofd zich bezorgd te maken. Ik geloof niet eens, dat ik een briefkaart van behouden aankomst stuurde als ik er was. En hoe het kwam weet ik niet... Misschien maak ik zoo de indruk van onverwoestbaarheid...’²¹

De Fransche School

Van de nichtjes Doyer kwam er soms een pakket gedragen kleding. Een uitkomst voor Da, maar een ramp voor Clara. Die afdragertjes maakten hun armoede namelijk zichtbaar voor hun klasgenoten: ‘En niets is zo erg als kleren te krijgen, want als je kleren krijgt, ben je arm en arm zijn is verworpen zijn, getekend zijn.’²² Clara’s jurken moesten vaak uitgelegd worden. Ze groeide hard in die Eper jaren en was lang voor haar leeftijd. Ze had een mooi, hartvormig gezichtje met grote, diepliggende ogen van een onbestemde kleur groengrijs. Boven de donkere wenkbrauwen welfde een hoog voorhoofd. Haar haar was donkerblond, heel fijn en zacht. Haar neus was fors, een echte Klaverneus.²³ Door de snelle groei was ze wat spichdig. Op een schoolfoto is ze opvallend slank tussen de struise Eper jongedames. Ze lacht niet, maar kijkt wat afwerend.²⁴

Eerst bezochten Clara en Liene de dorpschool aan de Eper Hoofdstraat, daarna schreven zij zich in op de zogenaamde Fransche School, een school voor M.U.L.O, waar kinderen indertijd al vanaf hun tiende jaar naar toe konden.²⁵ Aanvankelijk was de Fransche School een soort privéschool, een opleidingsinstituut voor allerlei toelatingsexamens, zoals voor

Clara Klaver, vierde op de eerste rij, op de Fransche School in Epe. Foto uit *Fré Dommisie*, Over Clare Lennart (1965).

de kweekschool, de PTT en de Spoorwegen. In 1910 werd de school gereorganiseerd in de geest van de landelijke Vereeniging voor M.U.L.O.. Initiatiefnemer was de Eper burgemeester Jacob Baron Sweerts de Landas.²⁶ Clara en de dochters van Baron Sweerts de Landas behoorden tot de 49 leerlingen waarmee de vernieuwde 'Fransche school' in september 1910 startte. Eind 1911 waren er zestig leerlingen met Clara in de derde klas en Liene in de tweede.²⁷

Clara had les van W.H. Visscher, een wat studentikoze jongeman uit Groningen. Ze was bijzonder op hem gesteld.²⁸ Eveline herinnerde zich: 'In enkele briefjes die Clare aan mij schreef vanuit Deventer, waar ze vanaf haar twaalfde tot haar veertiende een school bezocht die opleidde voor het examen van de Kweekschool, informeerde ze herhaaldelijk naar deze onderwijzer en deed hem de groeten. [...] Ik heb zelf ook nog les van meneer Visscher gehad en ik herinner me dat hij vaak tegen mij zei: 'Volg haar na, Lientje, volg haar na.' Wat ik niet deed, want ik was minder knap op school en hij vond mij waarschijnlijk maar een gewoon kind.'²⁹ Een andere leerling herinnerde zich Visscher echter als 'een onbehouden Groninger boer.'³⁰ In *Twee negerpopjes* vereeuwigde Clare Lennart meester Visscher als Gerben IJsbrand Kapteyn. Ze beschreef hem als een warme persoonlijkheid, die het schoolgedoe niet zo gewichtig nam. Voor haar alter ego Trezia was meester Visscher een licht, een gloed in haar kinderleven, een kostbare vriend: 'En haar liefde voor Gerben IJsbrand Kapteijn scheert met blanke vleugels langs de duistere in haar ogen dwaze praktijken van de grotemensenliefde heen.'³¹

Anti-revolutionaire inboorlingen

Tussen Clara en de Eper schoolkinderen boterde het helemaal niet. De Fransche School bleek een bolwerk van vijandschap en achterdocht. De medeleerlingen van de zusjes Klaver waren 'inboorlingen', zoons en dochters van de gegoede winkelstand, van de veldwachter en de gemeentesecretaris. Ze hadden geleerd iemands aanzien af te meten aan zijn geld. Clara noemde hen 'tot in het diepst van hun wezen anti-revolutionnair [...] Anti alles, wat nieuw en anders, wat rustverstoring is, wat het vertrouwde, van ouds bekende aanrandt.'³²

Wat moesten de Epenaren ook aan met dat wonderlijke kunstenaarsgezin, dat duidelijk geen geld had, maar wél pretenties? Met een vader die zich in zijn atelier opsloot om schilderijen te maken waar hij geen geld mee verdiende? En een moeder met chique familieleden in bontjas, die vloeiend Frans sprak, maar pakjes thee rondbracht op de fiets? De Klavers pasten in geen enkele zuil, hoorden bij geen enkele coterie. Da en Luite hebben het wellicht niet belangrijk gevonden om deel uit te maken van de Eper gemeenschap, maar voor hun kinderen was deze uitzonderingspositie moeilijk.³³ Ze werden geplaagd om hun tweedehands kleding en hun 'malle' vader. Clara hield levenslang een complex over aan een pesterige opmerking over haar sproeten.³⁴ Klavers Oldenbroekse faillissement was een dankbaar onderwerp voor spotliedjes.³⁵

Clara en Liene vonden hun vriendinnen dan ook vaker bij de buitenbeentjes, zoals Truus Lensink, dochter van W.J.G. Lensink, de hoofdonderwijzer van de dorpsschool en diens teruggetrokken vrouw. Truus was eigenlijk nog te burgerlijk. Clara had een grote romantische belangstelling voor de échte 'onmaatschappelijken' op deze wereld. Ze bewonderde kermisklanten, een man met een aap of een kind dat met een marmot langs de deuren ging:

Ik had zoo'n hevig verlangen dat zulke menschen praten zouden, dat zoo'n kind bijvoorbeeld eens bij ons in huis zou komen en me alles uit zijn leven vertellen, wat dan natuurlijk minstens even spannend zou zijn als 'Alleen op de wereld'. Ik keek naar zulke woonwagenkinderen op als anderen wel naar deftige of heel rijke kinderen. En ik wilde eigenlijk wel als het jodinnetje van Elspeet gestolen worden, om eens midden in zoo'n kleurig en veelbewogen zwerversleven te staan. Wat nog het dichtst bij dat ideaal stond was een kind van Pro Juventute ... een voogdijkind, zeiden wij... en daarom maakte ik dat ook mijn vriendinnetje. Het was een heel aardig kind, maar ze sprak nooit van haar vroegere leven en ik had zoo dolgraag dat schokkende verhaal gehoord. Maar ik was veel te bescheiden om zelfs maar een poging te doen tot uithooren.³⁶

Drie negerpopjes

Een kleine veertig jaar later zette Clara haar herinneringen aan Epe om in literatuur. Haar novelle *Twee negerpopjes* verscheen in 1949 als Boekenweekgeschenk. In de hoofdpersoon Trezia is moeiteloos Clara Klaver te herkennen. Ze noemde het zelf ook een 'authentiek' verhaal.³⁷ Veel Epenaren lazen het 'boekje van herinneringen' als een heuse sleutelroman en schrokken toen ze zichzelf in een niet altijd even sympathieke rol herkenden.³⁸ Het leverde de schrijfster veel lezersbrieven op.³⁹ Bij Clara's voormalige buurmeisje Jo van Goor bracht het Boekenweekgeschenk een kostelijke jeugdherinnering boven:

Deze terugblik in de jeugd van de Klaverkinderen bracht mijn eigen kinderen jaren, die gelukkige jaren van circa 9 - 12 jaar in het brandpunt van mijn denken. De Klavers waren in die jaren onze naaste burens en het huis en hun tuin waren evenzeer mijn wereld. Ik ben weer door het gat in de heg gekropen en heb zalig meegespeeld, heb weer gebouwd met de Alpenboeken en met de Brehm's, heb aan de groote ronde huistafel waarvan het kleed tot op de draad versleten was, vruchtenkwartet, klok en hamer en boeren, gespeeld. Clara staat voor mij niet zo scherp afgetekend in die tijd. 't Was vooral Lien en ook wel Dick (Pimmel) waarmee ik in die tijd speelde. Clara was een paar jaar ouder en hield zich dunkt me nogal afzijdig en ging trouwens met oudere meisjes om. Het huis en zijn bewoners heeft ze naar mijn

voorstelling natuurgetrouw weergegeven. Ik was er veel en graag in die jaren. Je kon er zoo heerlijk vrij en ongestoord spelen. Moeder Klaver [was] veel weg of met allerlei dingen bezig (piano, schilderen) waardoor ze de kinderen ongestoord hun gang liet gaan. De tragiek van de ‘vergane glorie’ voelde ik in die tijd ook al wel, maar de kinderen leefden blijmoedig ondanks armoede en moeilijkheden. Met Lien zat ik avond aan avond poppekleertjes te toveren, allemaal hemdmodel met festonsteken versierd, uitmuntende door coupe!

Hele poppenbals en bruiloften hielden we, louter om maar weer nieuwe gewaden te kunnen uitdenken. Ik herinner me nog een bal in ’t najaar waarbij we alle poppekinderen met herfstastertjes hadden versierd. En dan die negerpopjes! Schattig waren ze. Mevr. Kl. kocht er voor mij ook een in Deventer. [...] Trouwens de school en de aanbeden onderwijzer herkende ik heel goed en ook het orchideeënweidje en de Ballastput. Uren zou ik kunnen vertellen van die onbezorgde jaren met de Klaverburen. Van de tuin en de kweekkassen, waar ik voor ’t eerst van m’n leven frezia’s, aronskelken en camelia’s zag.⁴⁰

Vrouwenkiesrecht en exposities

Dat het gezin Klaver niet kerkelijk was, versterkte hun uitzonderingspositie in het dorp. Voor Da’s inzet voor het vrouwenkiesrecht hadden de Eper burgervrouwen helemaal geen begrip.⁴¹ IJveren voor vrouwenkiesrecht was vooral iets voor ontwikkelde vrouwen, voor de ‘grote lui’. Chique dus en ver van het aanrecht van de vrouw van bakker Westhoff en slager Dokter. Zij vonden Da’s inspanningen voor het vrouwenkiesrecht belachelijk en bijna even schandelijk als aan de drank zijn.⁴²

Al vóór haar huwelijk was Da zeer geïnteresseerd in het vrouwenkiesrecht, wellicht geïnspireerd door haar doopsgezinde predikant Sicco Lulofs, de grootvader van schrijfster Madelon Székely-Lulofs. Hij stond bekend om zijn moderne ideeën en zette zich in voor vrouwenemancipatie.⁴³ Da’s familielid Cato Pekelharing-Doyer van de Groningse Vrouwenbond was de initiatiefneemster van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898.⁴⁴ Da sprak zich als jonge vrouw al publiekelijk uit over de vrouwenkwesitie. Nadat ze in februari 1896 een lezing van de Deventer advocaat Henri Marchant had bijgewoond, stuurde ze een ingezonden brief naar de *Deventer Courant*.⁴⁵ Ze viel mr. Marchant bij in zijn kritiek op het meestal doelloze, lege bestaan van jonge meisjes van goeden huize.⁴⁶ Da hoopte dat mannen zich met de opvoeding van meisjes zouden bemoeien: ‘dan zou vanzelf bij de meisjes dat concurreeren in klatergoud ophouden, dan zouden de moeders verstandiger worden en hare dochters tot wat beters opvoeden dan tot slechts ‘een luxepaardje’ voor een toekomstigen echtgenoot, die waarschijnlijk nooit meer komt opdagen.’⁴⁷

In Epe liet Da het niet bij ingezonden brieven. Ze hielp daadwerkelijk mee bij het oprichten van de afdeling Epe van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht,

die uitgroeide tot een van de grotere afdelingen in het land. De Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht had als streven de ‘opvoeding tot het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht’ in plaats van het verkrijgen van stemrecht, wat de – militantere – Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, opgericht door Aletta Jacobs, zich ten doel stelde.⁴⁸ De Bond vond namelijk dat vrouwen eerst zelfstandig moesten kunnen oordelen, dan pas konden zij meedoen aan het politieke leven. Neutraliteit en onpartijdigheid waren zo beter gewaarborgd. De Eper afdeling werd opgericht op 19 december 1910 met Da Klaver-Doyer als tweede secretaris. Zo nu en dan vergaderde het bestuur bij Da thuis.⁴⁹ Twee jaar later, in december 1912, kreeg Da de speciale taak van ‘plaatselijke propagandiste’.⁵⁰ De afdeling was weliswaar politiek gematigd, maar behoorlijk actief: er waren lezingen, tentoonstellingen en toneeluitvoeringen. Voor de eerste lezing, al op 11 februari 1911, nodigden zij mevrouw W. Wynaendts Francken-Dyserinck uit, een van de oprichtsters van de Bond en net als Da doopsgezind opgegroeid.⁵¹

Een onderwerp dat Da aan het hart ging, ‘Opvoeding en onderwijs aan meisjes’, stond centraal op een lezing op 15 december 1911. De heer G. Oosterbaan, inspecteur van de volksgezondheid in Zwolle, pleitte ervoor de opvoeding van meisjes te veranderen. Meisjes zouden evenveel bewegingsvrijheid moeten hebben als jongens en minder snel moeten worden ingeschakeld in het huishouden. Daarnaast pleitte hij voor beter beroepsonderwijs voor meisjes: het zou hen onafhankelijker maken en gelijkwaardiger aan de man. Hij voorzag een toekomst waarin meisjes en jongens dezelfde opleidingen zouden volgen, een toekomst waarin meisjes zelfstandig zouden functioneren in de maatschappij. Hij vond zelfs dat vrouwen in het begin van hun huwelijk moesten blijven werken. Dit zou de financiële startpositie van jonggehuwden ten goede komen.⁵²

Da heeft deze verlichte ideeën enthousiast en succesvol in de praktijk gebracht bij de opvoeding van haar twee dochters. Zij waren het helemaal eens met hun vooruitstrevende moeder, maar in de ogen van het conservatieve deel van de Eper bevolking pasten de opvattingen en activiteiten van Da niet bij haar overduidelijke geldgebrek. De wijsneuzige Eper kinderen plaagden Clara en Liene ermee.⁵³ Die voelden zich onbegrepen, anders.⁵⁴ Ze worstelden met een tweestrijd: ze schaamden zich voor hun ouders, op wie ze óók trots waren. Daarom waren Da’s optredens op de plaatselijke muziekuitvoeringen zulke memorabele momenten in hun leven. De muziekuitvoeringen van de Kinderzangschool van meester A.J. Tuyten met bal na waren een jaarlijks hoogtepunt in Epe. Clara en Liene zongen mee in het kinderkoor en Da Klaver accompagneerde hen op piano.⁵⁵ Voor haar ‘uitnemende’ begeleiding kreeg Da op zo’n avond een groot boeket bloemen als welverdiende hulde.⁵⁶ Dan straalde Da’s succes af op haar kinderen en hoorden ze er – voor eventjes – helemaal bij.

Trots waren de kinderen ook op het kunstenaarschap van hun vader. Luite Klaver had groepstentoonstellingen in de Larensche Kunsthandel in Amsterdam in september 1913, in kunstzaal Pictura in Den Haag en in Rotterdam in 1914.⁵⁷ Op 11 maart 1914

opende hij een solo-expositie in de Eper Gemeentewoning (EGW). Dit gebouw speelde een grote rol in het culturele leven in Epe. De Klavers gingen er af en toe heen voor concerten.⁵⁸ Klavers tentoonstelling daar was een groot succes. Het *Nieuwsblad* zwaaide de plaatsgenoot veel lof toe voor zijn schilderijen en aquarellen. Het weinig verwerende publiek – ‘het is maar zelden dat we hier kunnen genieten van echte kunst’ – genoot van de vele bloemstillevens. Vooral het kleurgebruik kon de recensent bekoren: ‘Hier is geen school gemaakt, doch een kind der natuur is met klare oogen gaan kijken naar hetgeen de natuur zoo willig toonde en getrouw werd weer gegeven waarvoor een ander wellicht schroomde om der eenvoud wille.’⁵⁹ Klaver exposeerde ook zijn foto’s, met name natuuroptnamen uit de omgeving, zoals de Tongerse bossen. Waarschijnlijk heeft hij behoorlijk goed verkocht op de exposities, want in mei 1914 gaf hij de bloemisterij op.⁶⁰ Hij gaf zich nu helemaal over aan het schilderen. Hij maakte doorgaans buiten schetsen, foto’s en aantekeningen en werkte zijn olieverven en aquarellen in het atelier uit. De fantasie-tuinen en bloemstillevens kwamen in die tijd tot stand.

Het beklemmende

De moeilijkheden in het gezin hebben de onderlinge band tussen de zusjes Klaver versterkt. Clara en Liene waren van jongs af aan al hecht geweest met elkaar, maar in Epe werd hun relatie inniger. Hun intensieve fantasiespel met de poppen en knuffeldieren was een gezamenlijke uitlaatklep en – vooral voor Clara – vlucht uit de realiteit. Maar hoewel Liene hetzelfde beleefde als haar zuster, ging alles meer langs haar heen. Zij herinnerde zich later nauwelijks meer iets van de voortdurende ‘onheilsstemming’ die de gevoeliger Clara wel heel sterk ervoer. Die stemming voedde Clara’s angst voor nieuwe catastrofes:

Ik herinner me van toen ik nog een kind was, dat het soms, heel soms gebeurde, dat alle dingen prettig waren, dat er niets was, waar je over tobben moest. En dat ik dan dacht ‘s avonds in bed: laat ik niet slapen gaan. Laat ik dit goede nou niet verslapen, want morgen zal er zeker wel weer iets naars zijn. En hoe ik dan met geweld wakker wou blijven. Er gebeurde ook altijd veel. Misschien was ik te jong om het allemaal te verwerken, misschien vergroeide er iets in me. Ik maakte die heele val mee van welgesteldheid... een groot huis met dienstbodes en alles op een nogal royale, ik denk wel te royale voet... naar armoede en eeuwig getob. Van later herinner ik me, dat moeder eens op een keer dolblij was, toen ze een gulden vond in de zak van een mantel, die ze in lang niet gedragen had. Het was niet zozeer de armoede zelf; het heel andere leven... dat raakt je nauwelijks als kind... maar de voortdurende catastrophestemming in huis. Je kwam uit school met de vage angst: wat zal er gebeurd zijn? Je schrok, als je vader met een vreemde meneer zag praten. Je wist niet eens, wat je eigenlijk verwachtte. Misschien was dat juist het beklemmende. [...] Later praatte moeder ook zooveel met mij,

over allerlei onkinderlijke dingen. Ik herinner me ook wel, dat ze zei: ‘Ik moest je dat eigenlijk niet vertellen.’ Maar ze zal zich soms reddeloos verlaten gevoeld hebben en ik was wel wijs. Maar je had steeds een gevoel van druk en zwaarte en ontzettend veel ouder zijn dan andere kinderen, al speelde je ook gewoon mee.⁶¹

In dit briefcitaat uit 1933 schakelt Clara van de eerste persoon naar de tweede persoon enkelvoud en weer terug. Ze deed dat vaak en bleef dit haar leven lang doen, zowel in haar correspondentie als in haar literaire werk. Waar een grammaticale constructie met de tweede persoon enkelvoud vooral gebruikelijk is in zinnen met een algemeen geldende boodschap, koos Clara juist voor ‘je’ als ze over een emotioneel, persoonlijk onderwerp schreef. Zo schept ze distantie. Het is de vraag of ze zich hiervan bewust was. *Twee negerpopjes* bevat een aangrijpende scène die laat zien hoe de jonge Clara omging met het afwijzende gedrag van de Eper schoolkinderen. Hierin treedt ze als het ware buiten zichzelf om zich te beschermen en gebruikt dan de derde persoon enkelvoud:

En dan ontdekt Trezia het spelletje van ik en zij, dat haar kwetsbare innerlijk kan beschermen tegen de buitenwereld. Bij het lezen van die boeken voor volwassenen denkt ze: ‘Straks ... straks komt het, ook voor mij. Straks ben ik groot. Ik word een vrouw als de vrouwen in deze boeken ... ik ... Trezia. Ze staat dan op bekijkt zichzelf aandachtig in de spiegel en opeens heeft ze dan de zonderlinge gewaarwording zichzelf te kunnen zien als een ander. Voor de eerste maal ontdekt ze de vreemde mogelijkheden, die schuilen in het spelletje van ik en zij. [...] Het geeft haar een wonderlijk gevoel van onaantastbaarheid zo buiten zichzelf te kunnen staan. Alles, wat die ‘zij’ overkomt, gaat haar niet zo erg meer ter harte. Het wordt een verhaal. Door een soort van trucje wordt het mogelijk je eigen leven buiten jezelf te zetten en tot een verhaal te maken. Ze ontdekt dat dit een manier is om aan verdriet en angst en schaamte ... aan alle ondraaglijke dingen ... te ontkomen. Je distancieert je ervan door een ‘zij’ te worden, een derde persoon. [...] Deze omzetting van ik in zij doet je je eigen leven beleven als door een glazen wand. Maar er is een gevaar. Het is niet altijd mogelijk door de glazen wand heen terug te keren tot jezelf. [...] De warmte van de blijheid... het geluk... kan ze door de glazen wand heen niet voelen. En dit is het gevaar van het spelletje van ik en zij. Je tovert jezelf door de wand heen om het te aangrijpende van het leven te ontvluchten, maar tenslotte kun je achter die glazen wand het leven helemaal niet meer bereiken. De angst, de vernedering, de schaamte dringen niet meer in hun volle verschrikking tot je door. Niets is meer ondraaglijk. Maar terwijl je begint met het leven te ontvluchten, ontglipt het tenslotte jou. En je kunt ook de blijheid, ook het geluk, ook de ontroering niet meer bereiken. Je bent kil en dood achter je wand van glas en tenslotte snak je naar de erge dingen om tenminste weer levend te zijn. [...] dit is een manier om het leven terug te winnen:

drift, woede, verdriet te simuleren en door het spel heen de werkelijkheid te bereiken. Er komt dan een ogenblik waarop je echt driftig of woedend of verdrietig bent. ‘Zij’ is verdreven, ‘ik’ teruggekeerd. En met een zekere wellust onderga je je eigen heftigheid: je scheldt, je stampvoet, je snikt. Simulatie is het niet meer, maar je zou het met minder afkunnen. Je zwelgt als het ware in de verrukking van je terugkeer tot het bloedwarme leven. Maar de grote mensen zeggen van je, dat je je aanstelt.⁶²

Clara’s vlucht in de verbeelding ging verder dan alledaags dagdromen.⁶³ Voor het gevoelige pubermeisje, met haar zeer levendige fantasie, was het verzinnen van een ‘verhaal’ een truc om de schaamte en vernedering van de pesterijen buiten te sluiten. Achter het glas werd de werkelijkheid minder ‘waar’. Clara voelde niet het verdriet van Trezia. Dat was maar een verhaal. Het was wél een heel levendig verhaal, dat Clara levenslang is bijgebleven. Je zou kunnen zeggen dat Clara *Twee negerpopjes* al in 1912 geschreven heeft. Niet op papier, maar in haar hoofd reeg ze de beelden en woorden aaneen waarin ze haar herinneringen vastlegde.

De ziekte van Da

Sommige Epenaren lazten *Twee negerpopjes* als een afrekening: een verlate wraakactie op de Eper inboorlingen, die Clara Klaver in 1912 niet durfde uitvoeren, maar Clare Lennart in 1949 wel. Voor de meeste lezers is *Twee negerpopjes* echter een regelrechte ode aan de moederfiguur, waarin Da Klaver-Doyer goed te herkennen is. Clare Lennart portretteerde haar als een onconventionele, oprechte vrouw met een rijk gevoelsleven: ‘Ze is niet in de allereerste plaats een moeder. Ze is een geestdriftig, een vurig mens, die zich steeds weer met het élan van een eerste liefde aan het leven overgeeft.’ Haar oudste dochter schreef haar eigen levensopvatting toe aan haar moeder: ‘Toch schemert de gouden ondergrond altijd door de donkere lijnen heen ... doet haar het leven liefhebben in weerwil van alle persoonlijke mislukkingen. Ze neemt haar kinderen bij de hand en zegt: – Kijk, proef, hoor, ruik! De aarde is schoon en groen. Wat het leven je ook brengen mag, vergeet dat nooit! Ze zegt ook: – Heb lief! Bescherm! Maar evenzeer: – Veracht! Verfoei!’⁶⁴ Da verborg haar emoties nooit voor haar kinderen:

Hun moeder zegt: – dag mus! tegen de mus, die op de vensterbank brood komt pikken en ze zegt het niet, omdat ze denkt dat kinderen zoiets wel leuk zullen vinden. [...] Hun moeder lacht als ze blij is en huult als ze verdriet heeft en ze is dikwijls blij en heeft vaak verdriet. [...] Waarom huil je, Moes? vraagt Trezia. Het puntje van haar neus is vuurrood en later moet ze daar weer om lachen. De kinderen onthouden dit altijd, hoe hun moeder lachen kan door haar eigen verdriet heen... midden in het verdriet haar eigen dwaasheid kan zien. ... Het is niet om het geld – Waarom dan? [...] ‘Het is het tekort, zegt ze snikkend en hevig neussnuitend. Het

ontoereikende... het vergeefse... Want ze maakt haar woorden nooit pasklaar voor de kinderen. Het is of ze voor ‘opvoeden’ in de geijkte zin geen energie meer over heeft. Ze is zoals ze is en de kinderen moeten het daar maar mee doen. [...] Dit zijn de laatste jaren dat hun moeder nog gezond is.⁶⁵

Ook al was ze onevenwichtig, soms meeslepend vrolijk en dan weer een hele dag huilend, Moes was het centrum van de wereld voor Clara, Liene en Dick. Luite Klaver trok zich grotendeels terug in zijn atelier in de tuin en sliep er vaak ook. Het huwelijk stond onder grote druk. Na een conflict met Luite had Da soms driftbuien, die Clara zo griezelig vond dat ze van angst gillend de straat op wilde lopen.⁶⁶ Da polste haar kinderen zelfs over een echtscheiding, maar zover kwam het niet door haar ziekte.⁶⁷ Ook al was hun huwelijk een mislukking, Da en Luite behielden wederzijds waardering voor de persoonlijkheid van de ander. Ze konden niet samen leven, maar ze hebben elkaar beslist niet gehaat.⁶⁸ Terugkijkend op deze periode dacht Clara dat haar moeder na de Oldebroekse ‘krach’ en de troosteloze verhuizing naar Epe eigenlijk uitgeleefd was.

Ze was toen een jaar of 35. [...] En moeder zal zich de plicht opgelegd hebben traditioneel te denken, dat ze voor haar kinderen behoorde te leven. Maar deze kinderen demonstreerden onwillens haar overbodigheid. Zoo moet het haar zijn voorgekomen. Haar oudste meisje zei: ‘Durf jij niet, moeder? Dan zal ik het wel zeggen, hoor.’ Ze wendde ook pogingen aan de ontspoorde wagen weer op gang te brengen. Moeder was er altijd maar naast blijven zitten. Haar oudste dochtertje zei: ‘Blijf nou eens bij ons vader. Help me hier eens nu vader, of duw eens mee. Brom toch niet zoo.’ En hij liet zich lijnen. Haar tweede dochtertje nam haar bij een stuntelige poging om een jurk te vermaken, de schaar uit handen en zei: ‘Dat moet zoo, moeder.’ Ze zei ook: ‘Dat moet je in die winkel koopen moeder. Daar kost het veel minder.’ En haar zoontje bouwde zich een seinpaal in de tuin of fabriceerde een Indianenhut met dezelfde bezeten verzonkenheid van zijn vader en weerde alle inmenging af met een geërgerd: ‘Ga toch weg.’

En toen nu niets, zelfs geen plichtsgevoel, haar meer aan het leven bond, was het of ze zich... vertrouwend nog eens... te luisteren zette, om het zuiver pijpen van de goede dood te vernemen. En het liet zich ook niet wachten. Ze legde zich zoo rustig en blijmoedig te sterven. Ze verwachtte de dood bijna als een meisje haar minnaar. Een gelukkig en niet ongeduldig wachten op een, die zeker komen zal. Niemand begreep dat. Ze dachten allemaal dat ze niet wist, dat ze sterven ging. Maar ze móét het geweten hebben. Alleen als de koorts een tijd lang lager bleef, werd ze onrustig, of ze bang was dat na het leven nu ook nog de dood haar verraden zou. De dood was evenwel een trouwe vriend, die zijn beloften hield.⁶⁹

Het is een aangrijpende tekening van de dynamiek in het gefragmenteerde gezin Klaver, van de karakters en eigenschappen van de drie kinderen en vooral van hun reactie op de verslechterende gezondheid van hun moeder. In 1912 speelde Da's tuberculose weer op.⁷⁰ De drie zwangerschappen en bevallingen hadden haar lichaam verzwakt. Het vermoeiende fietsen, het stof van de thee en de spanningen van de financiële en huwelijkse perikelen deden haar gezondheid geen goed. De titel van het boek *Wrakke levens* van Gerard van Hulzen werd een obsessie voor Clara, die haar moeder breekbaarder zag worden.⁷¹ Clara's reflectie op het ziekteproces van Da is even onthullend als romantisch.⁷² Een chronische, slopende ziekte was een bekend motief in de literatuur van het fin-de-siècle. Tuberculose was een ziekte die vooral kunstenaars en jonge vrouwen zou treffen die niet opgewassen waren tegen het 'echte' leven. Tuberculose, koortsaanvallen in het algemeen, werden wel gezien als de taal van de ziel om uiting te geven aan emoties zoals liefdesverdriet.⁷³

Clara dacht dat haar moeder zich liet wegglijden naar de dood. Da Klaver maakte echter in de Eper tijd niet de indruk naar de dood te verlangen. Ze zag wél helder hoe ernstig de situatie was en ze schreef in maart 1913: 'Ik was van 't winter niet goed, Luite ook niet en Bertha de meid toen juist ziek of haar moeder, het was een nare tijd. Nu gaat het weer beter; maar ik mag geen lange fietstochten maken, veel versterkends [eten] en altijd open ramen. Ik was wel bang dat het verkeerd zou gaan, maar gelukkig is het nu weer heel goed. [...] Ik kom eens thee brengen als 't goed is, dan vertel ik uitvoeriger.'⁷⁴ Da hield dus moed, maar ondanks haar optimisme ging het een paar maanden later weer mis. In augustus 1913 kreeg ze een bloedspuwing.⁷⁵ Vanaf dat moment is ze nooit meer echt gezond geweest. Ze bleef verhoging houden en moest veel rusten. Clara en Liene deden de huishouding met het dienstmeisje, soms met hulp van nicht Clara Doyer.

Naar Deventer

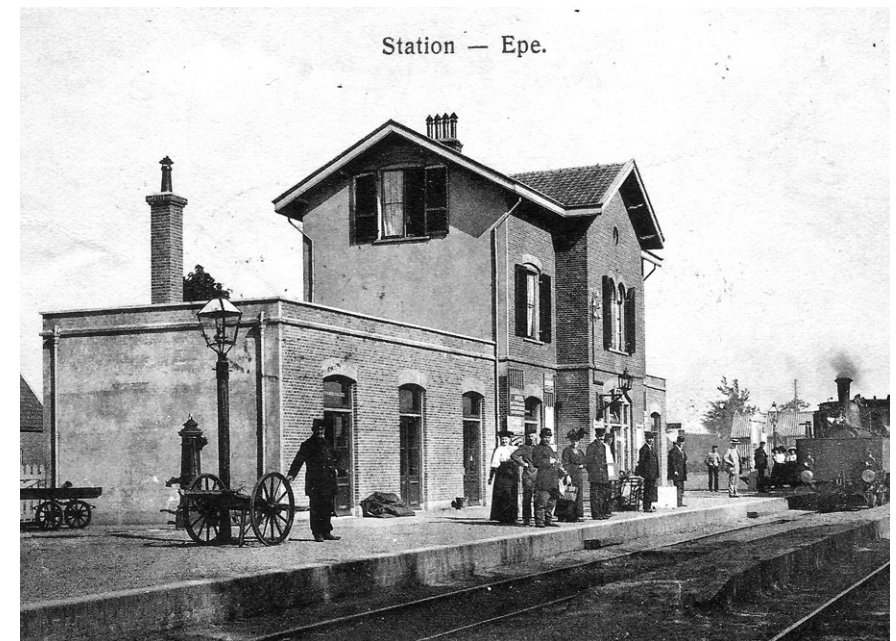
Op de Franche School heeft Clara geen officieel mulodiploma gehaald.⁷⁶ Ze verliet de school toen ze net veertien was om de voorbereidende klas voor de kweekschool te volgen. De familie Doyer had namelijk bedacht dat Clara onderwijzeres zou worden.⁷⁷ Er waren allerlei argumenten vóór. Clara had een helder verstand en leerde gemakkelijk. De leerstof zou dus geen probleem zijn. Clara's moeder moedigde economische zelfstandigheid aan bij haar dochters. Het voordeel van het onderwijs was dat je als juf relatief jong je eigen brood kon verdienen. Voor veel ouders van meisjes was het een 'mooi beroep', mocht hun dochter niet zou trouwen, dan kon ze met een – aan het moederschap verwant – vak in haar eigen levensonderhoud voorzien.⁷⁸ Kortom: het bezit van een akte Lager Onderwijs was een soort levensverzekering, die meisjes als achttienjarige al in de zak konden hebben.⁷⁹

Veel keus had Clara niet. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog waren drie professionele beroepen voor getalenteerde meisjes in de mode. Clara kon apothekersassistente worden, 'maar dat was wel griezelig want ik was zo verstrooid'. De gedachte aan een misgreep bij

het mengen van drankjes in de apotheek en de 'ontzettende gevolgen van een verkeerd verstrekt recept' maakten haar huiverig voor dat vak.⁸⁰ Voor verpleging had ze geen roeping omdat ze niet in de nabijheid van ziekte en ellende wilde zijn: 'dat vond ik zo treurig'.⁸¹

Het onderwijs was bepaald populair in de familie Doyer. Zo had Clara's familielid, de schrijfster To van Hille-Gaerthé, de particuliere kweekschool in Arnhem gevolgd voordat ze trouwde met een gymnasiumrector in Alkmaar.⁸² Achternicht Nine Doyer, een ongetrouwde hartsvriendin van Da, was jarenlang onderwijzeres in Transvaal.⁸³ Bouk van der Valk-Mesdag, op wier oordeel Da vaak leunde, was onderdirectrice van de meisjeskweekschool in Arnhem geweest.⁸⁴ Een baan in het onderwijs paste bij Da's hooggestemde idealen over 'verheffing' en vrouwenkiesrecht.⁸⁵

Misschien had Clara zelf liever naar het gymnasium en de universiteit willen gaan, zoals de intelligente dochters van oom Dirk Doyer uit Zutphen, die wis- en natuurkunde en theologie studeerden.⁸⁶ Maar ze was realistisch genoeg om in te zien dat ze moest kiezen voor een goedkope opleiding.⁸⁷ Ze wilde haar ouders niet tot last zijn.⁸⁸ Met een loopbaan in het onderwijs kon ze haar ouders snel financieel steunen. Een eigen carrière, zelf geld kunnen verdienen, sprak haar aan 'om eens zelf een jurk te kunnen kopen en niet altijd jurken van nichtjes aan te hoeven'.⁸⁹ Toch ging het Clara niet zozeer om die jurken, maar om haar moeder:

Het station van Epe in 1913. Ansichtkaart, collectie auteur.

Voor mezelf dingen willen heb ik nooit gekund. Het kan me niet meer schelen, zoo gauw het alleen om mezelf gaat. Eens wou ik graag geld verdienen, toen ik een jaar of 14 was. Toen verlangde ik erg om zelf geld te verdienen en moeder mee te nemen naar een huisje buiten, waar ze niets zou hoeven te doen en beter zou worden. Ik was toen eigenlijk in mijn hart van plan vader te 'wippen'. Die scheen de onrust te brengen, het beter worden in de weg te staan. Ik hield heelemaal niet van vader als kind. Ik zie nu, dat dit eigenlijk ook al geen willen enkel voor mezelf was. Moeder gaf me altijd zoo'n gevoel of ik erg oud en erg wijs en erg sterk was.⁹⁰

Dit wijze, sterke kind bracht een groot offer: vertrek uit het ouderlijk huis. Ondanks de ambities van de Fransche School koos de familie Klaver-Doyer namelijk toch voor een voorbereidende klas in Deventer, bezorgd dat de Eper dorpsschool onvoldoende voorbereidde op het examen. Aan welk instituut Clara de voorbereidende klas voor de kweekschool deed, is niet bekend.⁹¹ Het was praktisch onmogelijk, en duur, om dagelijks op en neer te reizen tussen Epe en Deventer. Daarom vertrok Clara begin augustus 1913 naar Deventer om bij haar tante Saar te gaan wonen.⁹² De ongehuwde Saar Doyer was altijd blijven wonen in haar voorouderlijk huis. Na de dood van haar vader had Saar de ene helft van het huis gekregen. De andere helft werd verhuurd – in Clara's tijd aan de directeur van de Rijkskweekschool voor jongens.⁹³

Clara had goede herinneringen aan de woning: 'Het huis Singel 8 had een prachtig uitzicht op het plantsoen. Het lag recht tegenover het eilandje met de treurwilgen en allerlei ander groen in gevarieerde tinten. Als de schemering viel, hoorde je het luidruchtig gekwaak van de eenden die gingen slapen, een geluid dat evenals het fluiten en rommelen van de treinen hoorde bij ons logeren in Deventer. De kamers waren groot en hoog, niet al te licht.'⁹⁴ Ook Saars inrichting stond Clara tientallen jaren later nog voor de geest: veel pluche, gepolitoerde meubels en een moderner ingerichte tuinkamer met serre, waar de piano stond. Het atelier waar Da vroeger gewerkt had, bevond zich nog op zolder.⁹⁵

Saar had muziek gestudeerd in Parijs en gaf pianolessen aan kinderen van familieleden en goede kennissen. Ook Clara kreeg pianoles, volgens de Jäel-methode, die Saar in Parijs geleerd had, maar Clara had veel minder talent voor muziek dan haar moeder.⁹⁶ Ze beschreef haar tante als 'een oudere dame alleen met een dienstbode voor dag en nacht, wat nerveus, prikkelbaar, bedillig – niet een tante die wij als kinderen erg aardig vonden.'⁹⁷ Saar was geen type om een gevoelig kind als Clara te begrijpen. Ze bedoelde het goed, maar ze bezat niet de soepelheid, de levenswijsheid van haar veel jongere zuster, niet haar gevoel voor humor.⁹⁸

Clara heeft haar schooltijd in Deventer verwerkt in haar meisjesboeken *De wijde wereld* en het ongepubliceerde *Veronica Valckenier*.⁹⁹ In *De wijde wereld* roemde ze de solidariteit van de leerlingen van de 'cursus'. Dat moet een grote opluchting geweest zijn na de vijandigheid op de Fransche School.¹⁰⁰ In het verhaal 'Het sterrenbeeld Orion' keek

ze uitgebreider terug op deze periode in Deventer:

Mijn tante hield van me en ze heeft zeker haar best gedaan me een prettig tehuis te bezorgen, maar ze kon niet voorkomen dat ik me in dit huis van een oude dame zonder kind of dier vaak heimweeachtig voelde, al heb ik mijn malaise toen nooit de naam heimwee gegeven. [...] Mijn verbannen zijn uit het ouderlijk huis gaf me voor mijn eigen gevoel ook wel iets romantisch. Werden de heldinnen uit de meisjesboeken, die ik tussen andere, niet speciaal voor kinderen geschreven werken door, nog gretig las, niet altijd naar een kostschool gestuurd? En was deze verbanning niet de laatste etappe vóór ze verliefd-verloofd-getrouwd voor altijd gelukkig werden?

De wintermaanden vielen mij het zwaarst. De avonden waren dan zo lang en tante vond het meestal niet goed dat ik in donker nog naar een vriendinnetje ging. Dat hoorde niet, zei ze. En stel je voor dat een kerel me in een stille straat beet greep en me een zoen gaf! Dit was blijkbaar het ernstigste gevaar dat ze in betrekking tot kerels voor me dachtte.

Ze had de kleine zijkamer boven gezellig voor me ingericht met een boekenplank, een laag kastje, een werktafel, gordijnen en beddesprei van gebloemd cretonne. 's Zomers maakte ik daar mijn huiswerk, maar 's winters was het te koud om er lang te zitten en ik was aangewezen op de huiskamer. Het zachte suizen van het gas accentueerde de stilte. [...]

Het was als in die dromen, waarin je vluchten moet en niet van de plaats kunt komen. Opeens schoof ik dan mijn stoel achteruit en sprong op. Ik deed dat alles zo luidruchtig dat tante ervan schrok en dat de theekopjes rinkelden. Met stijve benen liep ik de grote, in de hoeken donkere kamer door, mompelend van 'mijn zakdoek vergeten' ofzoiets. In snelle vaart rende ik dan de trap op, wierp de deur van mijn kamertje open en pas als ik voor het raam stond, dat uitzag op tuinen, voelde ik die zonderlinge angst van me afglijden. Want daar, laag aan de zuidelijke hemel, stond het sterrenbeeld Orion en op de een of andere manier was dit beeld voor mij een troost en toeverlaat. Het was mijn privé-sterrenbeeld, dat met zeven twinkelende ogen op me neer zag, dat de leegte deed volvloeien met vertrouwelijkheid en op magische wijze de sfeer zuiverde van gevaar. Als ik dan later de huiskamer weer binnen kwam, leek die opeens veel gezelliger geworden. Het suizen van het gas had zijn stiekeme vijandigheid verloren. Tante maakte een kopje chocola en vroeg of ik nog een stukje wilde voorlezen uit 'Onder moeders vleugels'. En het was niet meer angst maar vrede, die me zachtjes inspon.¹⁰¹

De klank van woorden

De beroemde Amerikaanse roman *Onder moeders vleugels* van Louisa M. Alcott was een van de vele meisjesboeken die Clara in Deventer verslond.¹⁰² Ze waren daar neergezet door haar nicht An Doyer. Op haar boekenplank stonden *Het Jodinnetje van Elspeet* van mevrouw Van Osselen van Delden en titels van Truida Kok en Nannie van Wehl.¹⁰³ Clara verdiepte zich ook in de gedichten van Hélène Swarth en thuis, in Epe, had ze als twaalfjarige de *Mei* van Herman Gorter al gelezen:

Ik herinner me wel heel goed de mazelen uit mijn kinderjaren, die ik veel te laat kreeg, tegelijk met mijn jongere broertje en zusje. Ik was toen al een jaar of twaalf. Het beter worden ging bij mij niet zo vlot en toen mijn broertje en zusje alweer naar school gingen, moest ik nog thuis blijven. Ik hoefde niet meer in bed te blijven, echt ziek voelde ik me ook niet en ik herinner me die paar weken als iets bijzonder heerlijk. [...] Ik benutte die vrijheid om de boeken uit de grote-mensen-boekenkast te lezen. Dat was niet bepaald verboden. Ze waren thuis in dat opzicht niet streng. Maar het was zo heerlijk het rustig en onbespied te kunnen doen, zonder dat iemand het zelfs maar merkte en je vragen ging stellen of goede raad geven over wat je wel en niet zou kunnen begrijpen. Van alles wat ik in die tijd gelezen heb, heb ik de sterkste herinnering behouden aan de *Mei* van Gorter. Ik kan er onmogelijk veel van begrepen hebben, maar het maakte toch diepe indruk op me. Ik was toen zeer geroutineerd in het ‘overslaan’, maar ik vond telkens toch stukken, die me geweldig pakten en die ik nu nog niet over kan lezen, zonder weer die serre te zien en de zon, die door de tamelijk helgele gordijntjes scheen. Het was eigenlijk mijn eerste ontdekking van ‘het gedicht’. Voor het eerst werd ik gepakt door iets anders dan ‘het verhaal’.¹⁰⁴

Mijn leertijd op het land van Fritz Reuter bracht Clara terug bij haar vaders jeugd. Ze las de drie delen van *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden als ging het om ‘een boeiend sprookje’; waarschijnlijk ontging het grootste deel van de symboliek haar. Clara las vooral uit een gretig verlangen om te begrijpen, om te doorgronden waarom de mensen en het leven zijn zoals ze zijn.¹⁰⁵ Zij bleef haar ouders altijd dankbaar voor hun ruimdenkendheid in ‘passende lectuur voor kinderen’.¹⁰⁶ Tante Saar was heel wat minder tolerant. *Eline Vere* moest Clara in het geheim uit de kast halen: ‘Ik zelf vond het prachtig, werd geheel meegesleept door die donkere stroom van tragiek. Na die vakantie zei ik thuis tegen mijn moeder: “Ik geloof dat ik nu alles begrijpen kan.”’¹⁰⁷

Clara las het dienstmeisje het vervolgverhaal uit de krant voor, terwijl Anna aan het koken was.¹⁰⁸ De soms sappige krantenfeuilletons waren eigenlijk geen geschikte lectuur voor jonge meisjes, vond men. Maar Clara en haar vriendinnen genoten van de verhalen alleen om het verhaal, om de romantiek, niet om de dingen die je niet lezen mócht.¹⁰⁹

Ze las zelfs woordenboeken: ‘alleen om de klank van de vreemde woorden. Het werd beschouwd als het toppunt van lezerswoede. Ik kon er hele tijden zoet mee zijn. En in de geschiedenis hield ik van de mensen om hun namen. Maurits bijvoorbeeld [...] Ook alle graven, die Floris heten. Oldenbarnevelt kon ik niet uitstaan, ook nu omdat raadspensionaris zoo vervelend klonk.’¹¹⁰

In deze periode volgde Clara catechisatie bij een doopsgezinde predikant.¹¹¹ Daar leerde ze de christelijke gedichten van De Génestet kennen met frases als: ‘Des drijvers geweldige roede – Jaagt rustloos ons voort op ons pad.’¹¹² De catechisatie was net zo min een succes als de zondagsschool. Ze vertelde de dominee: ‘Ik geloof niet aan God, maar wel aan de duivel. Ik zei het voornamelijk uit een soort bravoure en om de dominee te pesten, maar iets van die aard voelde ik toch ook wel werkelijk. Dat het leven tegen je was. Zoo lijkt het ook vaak, maar nu weet ik dat alles niet meer zoo zeker, als toen ik 14 jaar was.’¹¹³

Uitermate romantisch

Helemaal in de sfeer van de meisjesboeken beleefde Clara in Deventer haar eerste verliefdheid met een Joodse klasgenoot:

Wij waren zoo om en bij de 14 jaar en zaten in dezelfde klas. Hij heette Michel Frankfort (Michèl op z’n Frans uit te spreken... deze naam was destijds een attractie) en had ravenzwarte lokken en speelde prachtig viool. Ik vond het prachtig in ieder geval. Natuurlijk zou hij een kunstenaar worden en de wereld rondreizen en ik zou met hem gaan. Maar natuurlijk was zijn vader er tegen. Hij moest in de zaak, een antiquiteitenhandel. Dus zouden wij genoodzaakt zijn over eenige jaren – we beseften wonder boven wonder dat daarvoor de tijd nog niet gekomen was – te vluchten en bijvoorbeeld als straatmuzikanten het leven te houden. Ik oefende alvast op een mondharmonica. Een piano, het eenige instrument dat ik bespeelde, was moeilijk mee te voeren bij een schaking. Het was uitermate romantisch. Ik phantaseerde ‘s avonds in bed de spannendste belevenissen. Wat de praktijk betreft, bepaalden we ons geloof ik tot een ochtendwandeling in het plantsoen. Ik verbaasde mijn tante door onmogelijk matineus te zijn, geheel tegen mijn gewoonte. Je had al om 8.00 uur Fransche les en daarvoor wandelden we. Het moet toch wel een groote liefde geweest zijn. De moeilijkheid was altijd ongemerkt in en uit het plantsoen te komen. Gewoon op straat lopen met een jongen uit je klas ging nog. Eenmaal in het plantsoen zag je op dat uur toch geen mensch. Maar dat in- en uitgaan was bezwaarlijk. [...] We waren overigens zeer onschuldig. Als we vroeg waren zaten we wel eens op een bankje en vergeleken onze Fransche thema’s en hielden onder het schrift elkaars hand vast en deden dan later net of we dat niet gedaan hadden. Zoenen deden we elkaar niet. Maar we wisten ontwijfelbaar zeker, dat we later

samen trouwen zouden hoewel hij me nooit een huwelijksaanzoek heeft gedaan. Dat sprak zoo vanzelf. Later... dat was altijd 'wij'. En ik ging naar de kweekschool en hij ging... ik weet niet waar... in zijn ouders antiquiteitenhandel waarschijnlijk... en het was uit met de liefde.¹¹⁴

Clara's vroege opstaan verwonderde niet alleen Saar, maar ook Da Doyer, want vanaf december 1913 was Clara's moeder in Deventer komen wonen. Ondanks de goede zorgen van de dames van de Bond voor Vrouwenkiesrecht, die versterkend voedsel, bouillon en fruit brachten, was Da's conditie verder achteruitgegaan. In de wintermaanden moest ze in Epe in een stoffige, donkere bedstee slapen, terwijl ze juist zon en lucht nodig had. Daarom haalde Saar Doyer haar zuster naar Deventer. Daar, in haar oude zonnige slaapkamer, kon ze goed verzorgd worden. Hoe erg Da het ook vond om haar zoon en jongste dochter achter te laten, ze greep die laatste kans om beter te worden.¹¹⁵

Da kreeg eindelijk voldoende rust. Ze hoefde zich nu niet meer te vermoeien met een huishouding. Voor haar eigen plezier vertaalde ze passages uit de roman *Ships that pass in the night* van Beatrice Harraden. Ze hield in die periode ook, onregelmatig, een dagboek bij. Daarin keek ze terug op haar mislukte huwelijk en probeerde ze oprecht niet 'haatdragend' tegenover haar man te zijn. Da bleef idealistisch: 'Mijn verlangen is een soort ideaal moeder en vrouw te zijn verheven boven nietige kleinzieligheid. En toch weet ik, juist omdat er nog iets in zit van wilde onstuimigheid, dat ik meer zal kunnen begrijpen en vergeven in een mensenleven.'¹¹⁶ Dit zijn geen woorden van een vrouw die verlangt naar het einde van dat leven, maar juist van een dappere vrouw die zich verzet tegen de naderende dood.

Tranen met tuiten

Het jaar 'verbanning' in Deventer wierp vruchten af. Begin april 1914 slaagde Clara met glans voor de 1^e klasse Rijksnormaallessen in Apeldoorn.¹¹⁷ Ze kon zich nu verder voorbereiden op het onderwijzersexamen. Er waren indertijd verschillende soorten confessionele en openbare kweekscholen en honderden normaallessen.¹¹⁸ De meest getalenteerde kandidaten probeerden een beurs te bemachtigen op de Rijkskweekscholen. Niet alleen was het onderwijs daar uitstekend, bovenal was het financieel een zeer gunstige opleiding. Vrijwel alles werd door het rijk betaald: schoolgeld, boeken, kost en inwoning.¹¹⁹ In Apeldoorn stond de enige Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen. Aan het toelatingsexamen, een vergelijkend examen en een gesprek met de selectiecommissie, deden jaarlijks honderd tot tweehonderd kandidates mee. De tweeëntwintig intelligentste en meest gemotiveerde meisjes werden toegelaten. Ook Clara deed mee aan dit toelatingsexamen in concertgebouw Tivoli in Utrecht en ze slaagde.¹²⁰ Haar familie was dolblij. Dit was een financiële buitenkans en bovendien was het een eer om op de eliteaire Rijkskweekschool aangenomen te worden. Clara was verdrietig. Was ze gezakt, dan had

ze op een kweekschool in de buurt van Epe haar opleiding kunnen doen. Nu hilde ze tranen met tuiten omdat ze het afschuwelijk vond ver van haar familie, in Apeldoorn, te moeten gaan wonen.¹²¹ Ze ging, maar niet van harte:

*Als ik het maar niet allemaal zelf beleven hoefde. [...] Ik wou maar, dat het een boek was. Dan zou ik het heusch wel graag lezen.*¹²²

‘Ik verlang erg naar huis’

1914 – 1918

Ik kan als ik wil heel goed komediespelen. Op de kweekschool geleerd. Eerst twee jaar gevochten en toen twee jaar de boel voor de gek gehouden. Het averechtse resultaat van de ‘zeedelijke opvoeding’.¹

Voorjaar 1914 begon Clara Klaver aan haar opleiding aan de Rijkskweekschool voor onderwijzeressen. Nog geen vijftien jaar oud liet ze zich officieel inschrijven in het bevolkingsregister in Apeldoorn. Ze arriveerde op haar nieuwe adres, Van Heutzlaan 19,² met de voorgeschreven koffer met ‘kleeren en benodigdheden’. Opdat ‘zooveel mogelijk kan worden voldaan aan de eischen van netheid en gezondheid’, bevatte die koffer ten minste 6 hemden, 6 broeken, 4 nachtjaponnen, 1 regenmantel, 6 paar kousen, 2 paar flinke laarzen, 1 paar overschoenen, 1 paar pantoffels, 2 kammen, benevens haar-, tanden-, nagel- en kleeborstel. Daarnaast had zij nog japonnen en rokken nodig en speciale witte gymnastiekleding. Een dure garderobe, die Clara niet mocht betalen van haar jaartoelage van 360 gulden, want die was voor kost, inwoning en studiekosten bedoeld.

Prestigieus instituut

Clara reisde met haar grote koffer met het lokaaltreintje van Epe naar Apeldoorn. Haar nieuwe woonplaats was in 1914 een rustige groene provinciestad. Renteniërs, oud-Indiëgangers en gepensioneerden hadden Apeldoorn eind negentiende eeuw ontdekt als aantrekkelijke en goedkope woonomgeving met een gezonde boslucht. Na de aansluiting

Ansichtkaart van de Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen met Leerschool, uitgave P.G. Romijn, Apeldoorn. Collectie auteur.

Clara Klaver, staande derde rechts, als leerling van de Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen in Apeldoorn, circa 1915. Foto uit Fré Dommissie, Over Clare Lennart.

op het spoorwegnet in 1876 werd de stad uitgebreid met onderwijsfaciliteiten: in 1877 de Koninklijke HBS en in 1913 het Gemeentelijk Gymnasium.³ Apeldoorn was dus ook een perfecte locatie voor het stichten van een Rijkskweekschool voor onderwijzeressen, in 1896. In Clara's tijd was de school gevestigd in een villa in vakwerkstijl. Ernaast stond een Leerschool, waar de kwekelingen praktijkervaring opdeden.

Deze Apeldoornse Rijkskweekschool voor onderwijzeressen was een unicum in onderwijsland. Voor mannen waren er tegen de eeuwwisseling al zes Rijkskweekscholen, de Apeldoornse is de enige voor vrouwelijke kwekelingen gebleven. Het bijzondere was dat de rijkskweekscholen als enige honderd procent rijkssubsidie ontvingen. Alle leerlingen kregen een rijksbeurs om in hun levensonderhoud te voorzien. Door die riant financiële situatie waren de rijkskweekscholen voor die tijd goed geoutilleerd en ze konden gerenommeerde directeuren en docenten benoemen.

Uiteraard wilden de Rijksopleidingen de beste leerlingen aantrekken.⁴ Samen met haar eenentwintig jaargenotes werd Clara Klaver lid van een heus ‘keurkorps’.⁵ Het idee erachter was: selecteer de beste leerlingen uit de velen die zich aanmelden, breng ze onder deskundige leiding, huisvest ze in een vertrouwde omgeving bij elkaar en maak er ideale onderwijzeressen van.⁶ De ‘zéér kostelijke en éénige plant in ons land’ werd dan ook hooggestemd gekarakteriseerd als de meisjeskweek der meisjeskweken.⁷

De Kweekschool stelde hoge eisen aan de leerlingen en aan zichzelf. De school wilde onderwijzeressen opleiden die zich in alle opzichten konden meten met de beste van hun mannelijke collega's. De leerlingen moesten ideale leerkrachten worden. Dat betekende:

liefde voor het vak, een brede algemene ontwikkeling, grondige kennis van de vakken van het lager onderwijs en pedagogisch-didactische deskundigheid. Een ideale leerkracht had ook een hoogstaand karakter en invoelingsvermogen, was ijverig en geduldig. Volgens directrice Ietje Kooistra moesten de meisjeskwekelingen niet alleen ‘bekwame en volijverige onderwijzeressen worden’ maar ook ‘reine en liefdevolle vrouwen’. Kooistra’s kwekelingen moesten hun leven lang pedagogisch inzetbaar zijn: op school, in het toekomstige eigen gezin en in de samenleving. De docenten droegen kennis over en stimuleerden ‘liefde voor boeken’ bij de leerlingen. Om dit alles te bereiken creëerde de schoolorganisatie een sfeer waarin hard en regelmatig studeren vanzelf sprak. De leerlingen excelleerden in verantwoordelijkheidsgevoel, plichtsbetrachting en eerlijkheid.⁸ Geheelonthouding was de norm. Een blijde stemming moest voortkomen uit een innerlijke opgewektheid, die vanzelf de juiste mate van feestvreugde aangaf. Alcohol had daarop een verderfelijke invloed.⁹ Mede door de ‘vrouwelijke’ pedagogische sfeer van Ietje Kooistra werd de kweekschool een groot succes, met een uitstraling door het hele land. De eindexamenresultaten waren altijd uitstekend.

Curriculum

Om aan al die eisen te voldoen, kregen de ideale onderwijzeressen in spe een pittig curriculum voor hun kiezen. Uiteraard waren dat de vakken die voor het landelijk examen Lager Onderwijs waren vereist. Daarnaast kregen de meisjes onderwijs in drie vreemde talen, in wiskunde en in natuur- en scheikunde.¹⁰ Nederlands kreeg Clara van A.M. Vigelius. Het motto van deze docente was authenticiteit: ‘Eenvoudig meisjes, vooral eenvoudig en wáár zijn in wat je neerschrijft.’¹¹ In klas twee kregen ze voor het eerst Engels en mochten ze boeken uit de pedagogiebibliotheek lezen. Clara hield weinig tijd over voor de zelfgekozen boeken, die ze – degelijk verpakt in bruin kaftpapier – meesmokkelde tussen de leerboeken.¹²

Muziek was erg belangrijk. De kwekelingen kregen rapportcijfers voor pianospel, zang en muziekleer. Bij bijzondere gebeurtenissen in het schooljaar zongen de leerlingen van alle klassen samen. Clara heeft er een levenslange voorliefde voor zang en liedjes aan overgehouden. Het kweekschoolkoor stond dan ook bekend als voortreffelijk, al mocht er niet gezongen worden van het kwezelken dat zo graag wilde dansen, want in dat liedje werd gezond...¹³ Straatliedjes waren uiteraard uit den boze.

Alles bij elkaar kregen de meisjes zes volle werkdagen per week grondig onderwijs. Hun schaarse vrije tijd werd bijna volledig ingevuld. Iedere dag moesten ze verplicht een uur wandelen. Dat was Clara’s vluchtmoment:

Wat mij het meest kwelde was dat je ook na schooltijd bijna de kans niet kreeg om vrij buiten rond te lopen. Net als mijn vader had ik het benauwende gevoel veel te veel tussen de mensen te zitten. Alleen in het middaguur tussen een en twee mochten

wij ‘vrij wandelen’ zoals dat in schooljargon heette. Als je flink hard liep kon je net de Soerense bossen bereiken. Even kon je een blik werpen in hun beloftevolle groene diepte, even de heerlijke bosgeur opsnuiven, en dan moest je al weer haastig terug. Buiten adem, je honger naar vrijheid en alléénzijn ongestild, kon je dan nog net op tijd de school bereiken.¹⁴

De kwekelingen maakten drie en een half uur huiswerk aan de ‘leertafel’ onder toezicht en gingen op tijd naar bed. De vrije zondag werd besteed aan kerkgang en een lange wandeling. ’s Middags moesten ze verplicht brieven schrijven naar familie en vrienden, een bezigheid die door de week juist volstrekt verboden was.¹⁵ In het najaar besteedden ze bovendien veel tijd aan het maken van ‘handwerkjes voor de Sint’ voor medeleerlingen en docenten. Deze traditie was min of meer verplicht.¹⁶ Alleen in de kerst-, paas- en zomervakantie gingen de kwekelingen naar huis en welgeteld één weekend tussen de vakanties in. Naar die vakanties keken ze dan ook reikhalzend uit. De laatste schooldag slierden de meisjes zingend door de lommerrijke Apeldoornse lanen. En al op de eerste dag ná een vakantie zette Clara streepjes op de onderkant van haar lessenaar voor al de dagen tot de volgende vakantie. Met een gevoel van zinloosheid: de volgende vakantie leek té ver om nog te beleven.¹⁷

De pedagogiek van Ietje Kooistra

Clara vond de dwingende schoolcultuur ronduit verschrikkelijk. Toch pasten de idealistische ideeën van directrice Kooistra bij de progressieve opvattingen van de Klavers. Ietje Kooistra wordt beschouwd als de invloedrijkste Nederlandse pedagoog van omstreeks 1900.¹⁸ Als een van de eersten in Nederland schreef ze over de puberteit. Ze pleitte vóór goed gymnastiekonderwijs, ook voor meisjes, tégen de gangbare gewoonte de onderlinge competitie tussen leerlingen aan te moedigen, tégen het geven van cijfers en vóór democratische verhoudingen tussen hoofd en leerkrachten. Bovendien was ze van mening dat meisjes meer kansen moesten krijgen om aan voortgezet onderwijs deel te nemen. Ze zette zich actief in voor het feminisme.¹⁹

In 1894 schreef ze een veelgelezen handleiding voor onderwijzers en ouders, *Zedelijke opvoeding*. Volgens Ietje Kooistra moesten opvoeders het kind vooral liefde, vertrouwen en respect schenken, maar wel onder toezicht en leiding.²⁰ In haar hoofdstuk over de opvoeding van het meisje schreef Kooistra: ‘Wie zijn kind wil opvoeden tot een deugdzaam mensch, moet het trachten te vormen tot een harmonisch geheel van vrouwelijk gevoel en mannelijke kracht.’ Kooistra vond het belangrijk dat een meisje krachtig werd naar lichaam en geest, want ook zij moest zich ontwikkelen door studie. De mogelijkheid van huwelijk en moederschap in de toekomst mocht haar individuele ontplooiing niet belemmeren.

De invloed van Ietje Kooistra op de schoolsfeer was groot. Ze gaf tot 1914 zelf de

lessen in de pedagogiek. Daar prentte ze de meisjes respect in voor hun hoge roeping. De school droeg haar op handen.²¹ S.J.A. Beins, een leerlinge uit de examenklas 1907, gaf een treffend beeld van de pedagogische kwaliteiten van de directrice:

Daar stond ik aan de muur naar de Docentenkamer. Juffrouw Kooistra vlak voor mij, haar ogen in de mijne, haar hand strijkend langs mijn lange zilveren ketting. ‘Mevrouw klaagt, dat je niet vriendelijk tegen haar bent.’
 ‘Nee, Juffrouw, dat ben ik ook niet’.
 ‘Ben je dat niet...!’
 ‘Nee, Juffrouw, maar ik ben wel belééfd – ik zeg altijd alstublieft en dank u.’
 ‘Niet vriendelijk – wel beleefd. Waarom ben je niet vriendelijk?’
 ‘Omdat ik Mevrouw niet lijden mag. Je bent vriendelijk tegen van wie je houdt. Anders ben je belééfd.’ (Je wéét het op die leeftijd).
 Juffrouw Kooistra kijkt me recht aan, – kijkt me aan.
 ‘Niet vriendelijk – wèl beleefd’, herhaalt ze nog eens. Haar hand strijkt nog steeds langs mijn ketting. Haar ogen laten de mijne niet los. Dan legt ze haar hand op mijn schouder: ‘Wees jij dan maar beleefd. Dag kind!’²²

Schoolcultuur

Toen Clara in 1914 op de school aankwam, had Ietje Kooistra inmiddels door ziekte haar officiële functie neergelegd, maar ze was nog steeds alom aanwezig.²³ Haar collega en huisgenote Joukje Lieftinck werd de nieuwe directrice. Zij begroette Clara en de andere ‘nieuwjes’ in hun nieuwe wereld met de traditionele welkomstoespraak in het gymnastieklokaal. In Clare Lennarts meisjesboek *De wijde wereld* zegt de directrice: ‘En zoo vormen jullie nieuwjes dan nu een deel van ons eigen wereldje, want onze kweekschool is een eigen wereld met eigen wetten en gebruiken, waar gelukkig altijd een goede geest overheerscht heeft en ik hoop en vertrouw, dat ook jullie nieuwjes mee zult werken om dezen goeden geest te behouden. En dat jullie, evenals andere klassen onze kweekschool zult hooghouden en liefhebben.’²⁴

Juffrouw Lieftinck's woorden vielen bij de meeste meisjes in goede aarde. Zij waren gevoelig voor de keurcorpsmentaliteit en genoten van het beschermde Apeldoornse wereldje. Ze deden enthousiast mee aan de feesten die ieder seizoen kleur gaven: Sinterklaas, het kersen eten, met een Jan-Plezier naar het Uddelermeer op Hemelvaartsdag. Ook jaren later keken ze nog met plezier terug op hun schooljaren. De gedenkboeken van de Kweekschool juichen over het pedagogische klimaat en de sfeer: ‘Er werd niet gespiekt en gespijbeld, er werd niet gelogen en gewantrouwd, er werd, onder 80 jonge meisjes van 14-18 jaar, niet geheimzinnig gegiecheld of achterbaks gepraat.’²⁵

Maar Clara voelde in deze woorden een dwang, een dreigement: ‘Zóó moet ook jij denken, zóó moet ook jij voelen, precies zoo als al die andere kweekelingen vóór je

gedacht en gevoeld hebben en anders... werpen we je uit!’²⁶ Het keurcorpsconcept was niet aan haar besteed. Het gemeenschapsstreven van de school benauwde haar. De tolerante opvoeding van Da en Luite Klaver, die Clara hadden geleerd zélf na te denken, sloot ook al niet aan bij een schoolcultuur die kritiek afdeed met dooddoeners als: ‘Dat doen wij hier zoo’.²⁷ Voor leerlingen met een meegaander karakter zullen de vele regels beslist niet zo fnuikend zijn geweest als voor de dromerige, eigengereide Clara.²⁸ Ze zag dat zelf ook in en gaf toe dat de school voor de meeste leerlingen wel goed was, maar zij ‘hoorde’ er niet en was aanvankelijk ‘ongetwijfeld een lastige en recalcitrante leerlinge’.²⁹

Clara had er vooral een hekel aan om dingen in een groep te doen en dat was nu juist één van de pijlers van Kooistra's pedagogische beleid.³⁰ Een grondige afkeer van alles wat in groepsverband moet gebeuren, is Clara levenslang bijgebleven. Ze schreef naar huis: ‘Ik vind het toch zoo allerafschuwelijkst. Het is hier zoo kaal en zoo lawaaiig, altijd zoo’n hele troep die zit te schreeuwen.’³¹ De eerste jaren was Clara altijd in de oppositie. Ze wilde graag volwassen zijn en voelde zich ‘te oud’ om als kind behandeld te worden.³² De bakvissen overtraden onder andere het verbod op contact met jongemannen. Met enig mededogen voor de leraressen én de kweekelingen schreef Clara:

Er werd altijd gezegd dat het onderwijs er op bijzonder hoog peil stond. Dat zal best waar geweest zijn, maar het verhinderde niet dat wij – de leerlingen – in andere opzichten veel kritiek hadden. [...] Ik geloof dat de dames-leraresen hun leerlingen uitsluitend zagen als toekomstige onderwijzeressen, die zich met de liefde helemaal niet hoefden in te laten. Hun streven was erop gericht de meisjes veilig en ongerept de kweekschooljaren door te loodsen en ze af te leveren als gediplomeerde leerkrachten. Verder moesten ze dan zelf maar zien. Hoewel wij dus binnenkort als onderwijzeres voor een klas zouden staan en zonder enige twijfel met mannen in aanraking zouden komen, was er geen sprake van enige seksuele voorlichting. Alles wat betrekking had op de omgang tussen de geslachten werd genegeerd. Maar denkt u niet dat wij onder dit alles diep geleden hebben. Integendeel, het ontduiken van de voorschriften heeft ons onnoemelijk veel pret bezorgd. Natuurlijk liepen wij toch langs de h.b.s. Werkelijk opwindend werd het pas als er een flink pak sneeuw was. Want jongens vliegen op klaarlichte dag niet zomaar een meisje om de hals. Meisjes met sneeuw wassen is evenwel een traditie waar iedereen zonder bezwaar aan mee kan doen. Als het even kon richtten wij meisjes het zo in dat een lerares ons in de armen van een jongen zag. Dat gaf dan later een verrukkelijke rel. Wij deden alles wat niet mocht. Wij schreven met opzet compromitterende brieven, wij flirtten met de kolenman, wij lasen verboden boeken, wij zongen in de badkamer ‘Plaisir d’amour’, wij strooiden papiersnippers in het kleedkamertje waarop allerlei hartstochtelijke ontboezemingen voorkwamen. Dit om de onbeminde dochter van onze huismevrouw de kans te geven die snippers aan elkaar te passen en uiteindelijk

tot de ontdekking te komen dat het ging over een liefde tussen twee katten. Dat het allemaal niet mocht maakte het fascinerend.³³

Bij mevrouw

Zulke ‘verrukkelijke rellen’ trapte Clara vooral omdat zij het slecht getroffen had met haar kosthuis. Om de leerlingen het gevoel van een tehuis te geven, bracht de schoolleiding kleine groepen van circa tien meisjes in verschillende huizen of internaten onder. De leiding van zo’n huis was in handen van een ‘mevrouw’, in de gedenkboeken ‘damesverzorgsters’ genoemd. Die dames werden, net als de leerkrachten, streng geselecteerd. Het moesten ‘goede, flinke, beschaafde vrouwen zijn’, want Kooistra en Lieftinck letten vooral op het karakter en de omgang met leerlingen. Over deze internaten moederde weer een lerares van de school, juffrouw Jelgersma. De mevrouwen waren doorgaans weduwen die op deze manier in hun levensonderhoud voorzagen. Inwonende zoons waren uiteraard niet toegestaan. Er werd verteld dat één van de damesverzorgsters haar zoon uitbesteedde bij de overburen. Alleen in de vakanties ‘logeerde’ de zoon thuis.³⁴

In Clara’s huis heerste helaas geen gezellige vriendelijke sfeer.³⁵ Haar ‘mevrouw’, Angenietje Windemüller-Schotanus, had in 1914 een groot woonhuis betrokken

op de Van Heutzlaan 19. Mevrouw Windemüller, die in *De wijde wereld* optreedt onder de naam Wolters, was een ervaren damesverzorgster. Vanaf 1897 tot 1920 huisvestte ze bijna honderd kwekelingen. Ze had echter geen talent voor huiselijkheid. Geen kledde op tafel, geen koekjes bij de thee. De verhouding met mevrouw en ‘juffrouw Nan’, zoals de meisjes haar dochter Nanny noemden, was ronduit slecht.³⁶ Mevrouw regeerde als een ‘sergeant-majoor’ in haar ‘zwart-zijden japon met ouderwetsch stijf baleinenboordje, waarboven de drie onderkinnen bijzonder tot hun recht kwamen’.³⁷ De meisjes mochten niet met elkaar praten in bed. Mevrouw hield zich strak aan de verplichte wandelingen, óók als het regende. Als ze een slechte bui had, liet ze de meisjes expres wachten op brieven van thuis.³⁸

Het was absoluut tegen de mores om over ‘mevrouw’ te klagen. De meisjes kregen zelfs een rapportcijfer voor ‘huiselijke omgang’. De lat lag torenhoog: dit cijfer moest ‘zeer goed’ zijn. Stond er iets anders, dan was dat ‘geheel niet in orde’.³⁹ Clara klaagde wél, luid en duidelijk. Dat resulteerde op een dag in een ruzie die helemaal uit de hand liep: Mevrouw Windemüller zei: ‘En Clara Klaver, die vindt het hier zoo naar en die luistert liever naar haar vader en moeder dan naar mevrouw. Maar we

Illustratie van
L.E.T.E.S. van de gehate
mevrouw Wolters in *De
wijde wereld* (1935).

hebben hier liever geen meisjes die het hier naar vinden. Je mag weg hoor, als je vader en moeder het goed vinden.’ Clara was bijna vertrokken: ‘Ik was akelig en naar, want het was akelig in huis en ik wou weg. Ik zou zoo naar het station zijn gegaan. Ik had mijn postwissel in mijn zak gestoken [...]’ Na een brief naar huis kwam vader Klaver direct naar Apeldoorn. ‘Hij was vreselijk leuk en vond het niks erg. We zijn taartjes en thee gaan eten en drinken. Zoo leuk was het. En ik kon fijn alles vertellen. Toen is vader naar juffrouw Lieftinck geweest en heeft mij zoo’n beetje verdedigd. Juffrouw Lieftinck zei tegen vader dat het ook wel wat aan mevrouw gelegen zou hebben.’⁴⁰

Omdat Kooistra waakte voor het ontstaan van een ‘kastesysteem’, was er geen verschil in geprivilegieerdheid tussen de leerlingen. De kwekelingen konden dan ook niet ‘doorschuiven’ naar een prettiger, gezelliger huisadres. Ze bleven in principe de hele opleiding bij dezelfde mevrouw. Directrice Lieftinck was toch gevoelig voor de argumenten van vader Klaver en luisterde naar de kritiek van andere meisjes op het regime van mevrouw Windemüller. Zij besloot maatregelen te nemen.⁴¹ Bij de ingang van het nieuwe schooljaar 1916 verdeelde ze de leerlingen van de leergang 1914 van mevrouw Windemüller over andere dames. Clara kwam als ‘winnaar’ van het conflict uit de bus en had daadwerkelijk het gevoel dat ze mevrouw Windemüller op de knieën gedwongen had. Tijdens hun aanvaringen gedroeg ze zich namelijk ‘Mefisto-achtig’ in een welbewuste poging mevrouw Windemüller kwaad te doen. Dan ging ze mevrouw Windemüller tijdenlang onafgebroken aankijken:

omdat ik wist, dat het haar buiten zichzelf bracht van zenuwachtigheid. Op den duur begon ze dan in een razende woedeaanval te schelden en ik dacht altijd: Word maar gek! Word maar gek! Ik hoop, dat je gek wordt. We zijn toen overgeplaatst naar een ander huis... ze heeft nieuwe meisjes gekregen, waarmee het ook heelemaal niet ging. En een paar jaar later is ze er toen maar mee opgehouden. Misschien heb ik heusch met dat kijken iets in haar gebroken... het geloof in haar eigen autoriteit. Als ik haar inderdaad op deze manier genekt had, zou ik nog geen grein van berouw of medelijden voelen. Ik zou zooiets alleen doen tegenover iemand, die me temmen wou niet met begrip, maar met geweld, met overmacht, zooals wilde dieren worden getemd. Nu zou het misschien niet die felle haat meer in me opwekken, maar toen in mijn positie van afhankelijkheid deed het dat wel en haar optreden gaf me inderdaad het morele recht haar gek te maken. Ik vind dat nog en als ik een kind kende, dat in dezelfde omstandigheden net zoo wou doen, zou ik zeggen: ‘Natuurlijk. Maak haar gek!’⁴²

Opgelucht kwam Clara in het voorjaar van 1916 in huis bij mevrouw M. van Tooren-Snoek. Mevrouw Van Tooren was wél geliefd en wist een prettige sfeer voor haar meisjes te creëren. Ze zat ‘met haar lieve moederlijke gezicht achter het blad voor ons de thee

schenkend uit een pot op een lichtje! Mét een koekje!’ Op haar verjaardag mochten de meisjes toneelspelen.⁴³

Het is bijzonder dat zelfs in de gedenkboeken van de school, die toch een gekleurd, zeer positief beeld geven van de sfeer op school, wordt toegegeven dat de moeilijkheden in en door de gezinnen ‘wel eens groter waren’. Het bleek niet alleen moeilijk om geschikte huismoeders te vinden, ook waren er in en na de oorlogsjaren 1914-1918 onvoldoende ruime woningen.⁴⁴ Bij Windemüller leden de meisjes ronduit kou, daar bleef de vulkachel in de leerkamer ‘lauw’. Ook was het eten niet altijd goed of voldoende voedzaam voor hongerige meisjes in de groei. Wellicht kregen de dames (te) weinig geld voor de huishouding.⁴⁵ De meisjes hadden zelf ook nauwelijks geld voor extraatjes naast reisgeld, kleding en schoeisel. Ze leefden bijna allemaal in stille armoede.⁴⁶ Als het enigszins kon, kregen de meisjes iets van thuis opgestuurd. Zo was Clara dolgelukkig met een mand appels van haar moeder.⁴⁷

‘Het mot’

Een van prettigste plaatsen op school was de grote tuin. De meisjes konden daar wandelen en ook een eigen tuintje onderhouden. Clara plantte er enthousiast hyacinten en bitterkers.⁴⁸ Tuinieren lag haar veel beter dan handwerken. De handwerklessen van juffrouw Kerlen waren een dieptepunt in Clara’s schooljaren. Onderwijzeressen moesten voor het handwerkonderwijs een aparte bevoegdheid halen. Die omvatte onder andere breien, merken, naaien, knippen en het verstellen van gebreid en genaaid goed.

Clara had daar geen talent voor. Op haar rapporten stond strijk en zet ‘Klaartje moet ijveriger en netter worden’.⁴⁹ Het breien van kousen was al een ramp: ‘Je breide maar en breide maar en knoeide wat en broddelde en breide weer en het leek volkomen zinloos en was ook zinloos.’⁵⁰ Naailes was nog erger, want naaien werd op papier aangeleerd, dat immers goedkoper was dan stof. Clara heeft deze lesmethode, een ‘kwelling die door een sadistische handwerkjuffrouw moet zijn uitgevonden’, geháát:

Een van de exameneisen was dat je het sloop, de vrouwezak, de gegeerde en de rimpelrok, het kinder-, het vrouw- en het manshemd en dito broek, en nog zo het een en ander tot in details kon maken van papier. Er werd een stug, glimmerig, vuilgeel, knisperend soort van papier voor gebruikt. Plooien, rimpels, belegstukken, boordjes, lange en korte mouwen, beensplithoekjes, wij moesten het allemaal maken van het weerbarstige, gore papier, dat altijd scheurde onder je handen. Met petieterige speldjes moest het werkstuk in elkaar gezet worden en als het klaar was kon je het overeind zetten.⁵¹

Clara was niet de enige kwekelinge die met afschuw terugdacht aan de handwerklessen en het loodzware gele handwerkpak dat zij vier jaar lang met zich meestorde: ‘Dat

handwerkpak was heilig, vergeten was een smart.’⁵² Ook oud-leerlinge Francien Wit huiverde bij de herinnering aan de ‘borststoksplitten met vetergaten’, een ouderwets soort ondergoed, dat toen al niemand meer droeg.⁵³ Slechts weinig meisjes hadden talent voor dit vak, wist Francien Wit: ‘Je ging nu eenmaal niet naar de kweekschool omdat je zo netjes kon breien. [...] Klachten en verontschuldigheden voor minder geslaagd werk werden door juffrouw Kerlen afgedaan met het onveranderlijk bescheid, dat het nu eenmaal MOEST. Ze was bereid het telkens weer uit te leggen en voor te doen, maar haar devies bleef “het mot”. [...] Door het “Moeten” centraal te stellen en een volledige plichtsbetrachting te eisen heeft ze ons ook de training gegeven om later in het leven sterk te staan, tegenover al die dingen, die we niet prettig vinden, maar die nu eenmaal MOETEN. Ze leerde ons niet alleen een stevige greep te hebben op onhandelbaar papier, maar ook de greep op ons leven niet te verliezen.’⁵⁴

Francien Wit gaf de herinnering aan het heilige moeten naderhand een positieve draai. Clara steigerde juist bij de woorden ‘het mot’. Voor haar werden de gewraakte handwerklessen hét symbool van de belemmering van haar vrijheid op de Kweekschool. Dat ongelukshemd stond voor alle kortzichtigheid en dwang waartegen zij zich met haar opstandige aard fel verweerde.⁵⁵ En toch haalde ze uiteindelijk die vermaledijde akte handwerken: ‘Een meneer, die me zag zwoegen, zei troostend dat mijn hemd hem zeer geslaagd leek. Want er zaten meneren in de examencommissie. Ze zullen zijn toegevoegd door de goede toverfee, die vond dat ze iets moest doen voor de geplaagde meisjes. [...] Ik geloof dat ik een twee kreeg voor dit hemd, maar ik haalde de akte doordat ik in theorie zo goed wist, hoe het moest.’⁵⁶

Het was een grote opluchting. Schrijfster Anna Blaman haalde in 1926 de Akte K niet. Ze had tijdens het praktijkexamen namelijk haar haren meegenaaid.⁵⁷ Die ontbrekende handwerk-akte bepaalde haar toekomstperspectief. Anna Blaman veroverde nooit een vaste aanstelling. Weliswaar kon je wel zonder Akte K onderwijzeres worden, maar in werkelijkheid kwam het zelden voor dat meisjeskwekelingen ervan afzagen. Ze wisten namelijk allemaal hoe belangrijk dat diploma was. Hoewel lagere scholen een afzonderlijke handwerkonderwijzeres in konden huren, was het verreweg het handigste en goedkoopste om een van de vaste onderwijzeressen de lessen voor alle meisjesklassen te laten verzorgen. Daarom stelden alle schoolbesturen, zowel van openbare als bijzondere scholen, het liefst onderwijzeressen met een handwerkakte aan.⁵⁸

Eigenlijk was directrice Ietje Kooistra helemaal geen voorstander van de handwerkakte, die ze ‘een ramp voor de opleiding noemde’.⁵⁹ Het handwerkonderwijs benadeelde de meisjes-kwekelingen namelijk onrechtvaardig. Vier jaar lang moesten ze minstens vijf uur per week huiswerk maken voor dit vak, nog afgezien van de lessen zelf. In Apeldoorn mochten de kwekelingen dat huiswerk alleen maken tijdens de vijf wekelijkse uren ‘theedrinken’. Was het niet op tijd af, dan smokkelden de meisjes het handwerk stiekem mee naar de slaapkamer. Bij het licht van een eveneens gesmokkelde kaars, ploeterden de

meisjes daar verder. Vergeleken met hun mannelijke collega's van de Rijkskweekscholen was de opleiding van de Apeldoornse kwekelingen stukken zwaarder. Naderhand leverde de Akte K nauwelijks extra salaris op.⁶⁰

Heimwee en beklemming

Juist op de Kweekschool, waar het gemeenschapsgevoel zo sterk werd gepropageerd, is Clara heel eenzaam geweest. Ze verlangde naar warmte en geborgenheid, naar de beschutting van 'een cape': 'Ik heb het altijd verlangd... al toen ik op de kweekschool was, dat je in zou kunnen slapen in de armen van iemand, die je lief had. Dat je veilig zou zijn en de duisternis je niets [zou] doen. [...] Als je alleen bent, is er altijd het oogenblik, dat het spook tegen je grijnst. Je kunt het wel weer afduwen, maar aan dat ene, ijskoude oogenblik van vreselijke verschrikking ontkom je eigenlijk geen enkele avond. Een enkele maal is de herinnering aan liefde en geluk sterk genoeg, om het heelemaal

Het gezin Klaver-Doyer voor hun huis in Tongeren, circa 1914. Collectie familie Klaver.

dicht te houden.⁶¹ Natuurlijk, alle kweekjes hadden last van heimwee. Dat hoorde bij de schoolcultuur en versterkte de saamhorigheid. Maar Clara leed vreselijk onder het verlangen naar huis: 'Het was voor mij een tijd van heimwee en beklemming, van je opgesloten voelen in een volkomen kunstmatige wereld, van hunkeren naar de brieven van thuis, die het contact onderhielden met de echte wereld, waar mijn hart naar uitging.'⁶²

Die brieven van thuis brachten vooral nieuws over de wisselende gezondheid van haar moeder, die nog steeds bij Saar in Deventer woonde. Haar vader wilde graag verhuizen omdat hij in Epe 'veel te veel tussen de mensen zat'. In het voorjaar van 1914 vond Klaver een grotere en geriefelijker woning tussen de buurschappen Tongeren en Wissel. De villa, Oost-Raven, lag eenzaam aan het eind van een landweg en had een prachtig uitzicht over het lage land en de bossen in de rug.⁶³ Luite kon er volop schilderen en fotograferen, zoals de azalea's op de kwekerij van F. van der Wissel. Dit ruime luchtige huis was geschikt voor de verzorging van Da en zij kwam weer bij haar gezin wonen. Aanvankelijk knapte ze op. De dames Van der Wissel van het nabije 'Huize Soltane' brachten haar versterkend voedsel. Eveline woonde inmiddels bij een bevriende familie in Ittersum bij Zwolle.⁶⁴ Ook zij bereidde zich voor op het toelatingsexamen voor de Apeldoornse Rijkskweekschool.

Clara genoot in de vakanties van de ruimte en de weelderige, zij het verwilderde tuin. Ook het jaarlijkse tussentijdse verlof greep ze aan om naar Tongeren te gaan. Soms nam ze vriendinnen uit Apeldoorn mee, zoals Jeanne Tulp en Bouk Posthuma. Vooral Bouk was favoriet.⁶⁵ Jeanne viel later in ongenade: 'Aan Jeanne heb ik niet zoo veel, want die is helemaal bekeerd. Ze vindt dat wij groot ongelijk hebben en dat mevrouw en juffrouw Nan en juffrouw Lieftinck alle drie snoezen zijn.'⁶⁶ De fraaie omgeving van de Tongerense beek bij Epe inspireerde Clara tot een verhaal. Een verhaal dat ze niet alleen bedácht, maar daadwerkelijk opschreef in haar geliefde zwartleren schrift:

De beek stroomde langs de voet van de berg, splitste zich in tweeën, zodat een eilandje werd gevormd. Het was dicht begroeid met braamstruiken, kamperfoelie, wilde rozen, jeneverbes, struikhei. Je kon het alleen bereiken door kousen en schoenen uit te trekken en door het water te waden. Dan vond je ook de prachtigste bramen in grote overvloed. Dit eilandje inspireerde mij tot mijn eerste onverplichte letterkundige schepping. Ik heb het schrift nog waarin ik, zo mooi als ik het maken kon, het verhaal opschreef van het toverland waar de kleine bloemenfee woonde. 'In lang zullen we daar niet meer komen, maar altijd zie ik dat plekje nog voor me, het mooiste van alles wat ik tot nu toe heb gezien, het feeënländ.' Zo eindigde mijn verhaal.⁶⁷

Als ze thuis was, zorgde Clara zo veel mogelijk voor haar moeder. Ze kookte, poetste en deed 'de vuile afwaschrommel' die het dienstmeisje had laten staan.⁶⁸ De zieke Da

kon het huishouden nauwelijks aan. Personeel om haar bij te staan was niet te vinden of onbetrouwbaar. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in juli 1914 kwam er een tekort aan brandstof. Het was tijdrovend overal kolen en olie vandaan te halen. Da's gezondheid ging verder achteruit. Daarom ging ze in september 1915 naar het pension van de familie Taconis in Diepenveen bij Deventer.⁶⁹ Zoon Dick ging mee.⁷⁰ In Diepenveen kon Da rusten. Als ze zich goed voelde, las ze of speelde piano. Haar eigen piano was meeverhuisd naar Diepenveen, want muziek was onmisbaar voor haar.⁷¹

Naast haar longproblemen bleek Da ook suikerziekte te hebben en slecht functionerende nieren. Kennelijk verwachtte niemand dat Da's toestand direct levensbedreigend was. Met geen woord werd er in brieven ooit gerept over haar verergerende toestand. 'Het was alsof praten of schrijven daarover de catastrofe naderbij zou halen', herinnerde Eveline zich.⁷² Clara en Eveline maakten samen nog een pianoloper voor hun moeder als sinterklaascadeau – ieder een helft – toen ze, 'als een donderslag bij heldere hemel' een brief kregen dat ze over moesten komen: Da was stervende. De zusjes waren nog net op tijd in Diepenveen. Eveline herinnerde zich haar moeders sterfbed goed: 'We zijn er allemaal, Vader, Clare, Dick en ik. Om de beurt mogen we een poosje bij haar zitten. Haar stem is bijna weg, ze zegt niet veel meer, maar vindt het prettig als we er zijn. Ik weet niet meer hoe lang deze toestand geduurd heeft. Twee dagen, drie dagen? In de nacht van 5 op 6 december is ze rustig ingeslapen.'⁷³ Gerarda Jacoba Klaver-Doyer stierf 'na een geduldig en langdurig lijden', op 51-jarige leeftijd.⁷⁴ Het sneeuwde op de dag van de begrafenis. Een 'witte, stille, ijverige sneeuw, die alle plechtigheid en zwart tenietdoet.'⁷⁵ De winter lag dun over een bevroren aarde. Voortaan hoorde sterven bij de winter. Clara kon niet huilen.⁷⁶

Ogenblikken van bitterheid en vertwijfeling

Na haar moeders begrafenis moest Clara eigenlijk weer snel naar Apeldoorn terug. Ze kreeg echter nog even respijt. Op advies van de huisarts, die dat voor haar gezondheid en zenuwgestel beter vond, mocht ze tot en met de kerstvakantie in Tongeren blijven. Ze was 'vreselijk blij', schreef ze haar zus. 'Ik had het beslist niet uitgehouden bij die mensen met hun gezanik.'⁷⁷ In januari 1916 ging ze weer naar school, maar ze liet niet merken hoezeer ze rouwde om haar moeder.⁷⁸

De vroege dood van Da heeft er mede toe geleid dat Clara haar moeder is gaan idealiseren. Als kind al vond ze haar broodmagere, grijsharige moeder mooi omdat ze van haar hield.⁷⁹ Er is nooit een andere moederfiguur in Clara's leven gekomen. Noch haar stiefmoeder, noch (oudere) vriendinnen hebben Da's plaats kunnen innemen. Bovendien stierf Da voordat Clara zich, zoals andere pubers, tegen haar moeder kon gaan afzetten. In Clara's romans en verhalen is de moederfiguur vrijwel zonder uitzondering 'goed'. Da was als een bergtop in een landschap, 'zelfs over de afstand van jaren heen nog duidelijk zichtbaar, nauwelijks vervaagd... niet werkelijk "voorbij".'⁸⁰

Alleen in zeer melancholische stemmingen keek Clara anders terug op het ziekteproces van haar moeder: 'Ze zei het leven zoo blijmoedig vaarwel. Ze had er een jarenlange toch wel nare ziekte voor over, waarin ze nooit die rustige blijheid verloor. En daarvoor was ze toch prikkelbaar en zenuwachtig en had vaak huiltagen [...]. Toen ze ziek was nooit meer. Het kan geen komedie geweest zijn, want zoo veel zelfbeheersching had ze niet. Ik zou, geloof ik, nog wel geleefd willen hebben, als er een kind was, dat het zoo erg vond als ik dood ging, als ik het toen vond dat moeder dood zou gaan. Maar ik denk dat ze niet werkelijk om kinderen gaf... niet genoeg om ervoor te willen leven. Ze had wel beter kunnen worden als er maar de wil om te leven geweest was. In het begin zagen de dokters het heelemaal niet ernstig in.'⁸¹

Voelde Clara zich in de steek gelaten door haar moeder? Nam ze het haar 'kwalijk' dat ze zich in de dood had laten glijden en haar kinderen achterliet? Of herkende ze in Da alleen haar eigen worsteling om het 'gewone' leven te aanvaarden? Da uitte haar emoties in muziek: 'Dikwijls, in ogenblikken van bitterheid en vertwijfeling [...] zag ze dan ook haar moeder, frêle en zilverblood. Op de avond, dat ze haar voor het eerst bewust gezien heeft, speelde ze piano... muziek die ze veel later heeft herkend als een Nocturne van Chopin.'⁸²

Clara trok zich op momenten van bitterheid en vertwijfeling terug achter haar glazen wand.⁸³ Op de Kweekschool verschanste ze zich achter haar masker. Na Da's dood was Clara rustiger in Apeldoorn. Ze rebelleerde minder openlijk. Huisgenote Geertje Loek herinnerde zich Clara niet als tegendraads, maar juist als 'een zacht, bedeesd meisje, dat heel goede opstellen maakte (die we allemaal graag lasen) maar een beetje in het niet verzonk achter de 'knappe' Siedja Bremer in die klas.'⁸⁴ Clara trok zich innerlijk terug:

Ik vroeg meteen naar het waarom van die over mij gestelde machten en toen ik er geen zin in ontdekken kon, saboteerde ik ze. En hun oordeel liet me zoo koud als steen. Ze konden mooi of leelijk praten, me uitmaken voor al wat leelijk was – wat ze deden – het gleed alles langs me af. Ik had kunnen zeggen: 'Gaaf u door. Het is heel interessant u zoo woedend te zien.' Nooit heb ik met zooveel *dédain* op mensen neer gezien, nooit mezelf zoo hoog en anderen zoo laag gevoeld als toen. [...] Precies zoo zou ik voelen als ik nu in een concentratiekamp gestopt zou worden en ze me weer met geweld een overtuiging zouden willen opdringen. [...] Ik rolde er tamelijk gladjes door. Ze konden me niet veel maken. Ik trok me toch nergens iets van aan. Maar ik leed [...] op de lange afstand... dat dit zoo zinloos was... dat je er zoo maar ingestopt kon worden... dat zoo'n redelooze overmacht bestaan kon.⁸⁵

Achter een masker van ongenaakbaarheid trok Clara zich terug in haar verbeeldingsleven, zoals ze ook in Epe had gedaan. 'Wekenlang kon ik weg zijn in mijn droomland van zelfgesponnen verhalen. Oogenblikkelijk dreef ik af, zoo gauw ik maar even vrijheid vond. Een les waarbij je niet hoeft op te letten... de wandeling van en naar school... als

je zoogenaamd je huiswerk maakte en vooral ‘s avonds in bed. En zelfs als je niet bewust voortspoon aan de droom, bleef de stemming ervan als een soort isoleerende omhulling rondom je.’⁸⁶ Maar de verbeelding was fragiel en ook kleine geluksmomenten konden de angst niet weghouden: ‘Blij zijn ergens mee maakt angstig. Mij tenminste, ik denk dan, dat het niet duren kan. Het maakt me soms bang voor wat nog komen moet. Soms denk ik [...] dat ik dan wel dood zou willen gaan. Ik had dat als kind van een jaar of 16.’⁸⁷

Bijna dood gemaakt

Na de dood van Da viel het gezin Klaver verder uiteen. Eveline slaagde voor haar toelatingsexamen van de Rijkskweekschool. In mei 1916 waren de zusjes weer samen in Apeldoorn. Op school dan, want ze mochten niet bij één mevrouw wonen. De directie was bang dat de zusters zich dan te veel zouden isoleren. Eveline had net zo’n hekel aan het regime als Clara: ‘Wij kwamen uit een voor die tijd bijzonder modern en tolerant milieu. Voor ons waren de kweekschoolregels onaanvaardbaar. Natuurlijk hebben wij ons thuis geïdealiseerd. We kwamen er maar een paar weken per jaar, alleen tijdens de vakanties en vonden dan alles even heerlijk. Puberteitsmoeilijkheden hebben we eigenlijk thuis nooit gekend. We reageerden al onze agressie op de kweekschool af.’⁸⁸

Luite Klaver werkte veel, vooral aan zijn fotografie. Zo had hij een fototentoonstelling in Amsterdam.⁸⁹ Voor de huishouding had hij tijd noch talent. Daarom had hij al tijdens Da’s ziekte een Belgische vluchteling als houdhoudster in dienst genomen.⁹⁰ De joviale Belgische bakte heerlijke frites en appelbeignets voor de moederloze kinderen, maar een huishoudster was veel te duur en ze kon maar kort bij het gezin Klaver blijven.⁹¹ Dick woonde eerst nog een poos in het pension in Diepenveen, daarna nam Klaver zijn zoon mee naar zijn ouders in Hattem.⁹² In 1917 betrok hij een verdieping in het Daendelshuis aldaar.⁹³ Het was weer een echt Klaver-huis, een historisch pand met een rijke renaissancegevel. Vanaf het atelier, een ruime kamer op het noorden, had Luite vrij uitzicht op de tuin van de burgemeester van Hattem. Hier schilderde hij zijn serie ‘burgemeesterstuinen’ in allerlei belichtingen, maar altijd met warmrode pannendaken die stralen in de lentezon.⁹⁴

Luite Klaver deed zijn best voor zijn kinderen. Hij schreef zijn dochters trouw. In hartelijke brieven vertelde hij over zijn werk, het kipje en de poezen. De vakanties brachten de meisjes grotendeels thuis door. Over Da spraken ze dan nauwelijks.⁹⁵ Toch wisten Clara en Eveline van elkaar dat ze hun moeder en het gezinsleven uit de eerste Oldebroekse jaren erg misten. Dat de zusjes dezelfde internaatsjaren doormaakten, heeft hun band hechter gemaakt. Met leeftijdsgenoten konden ze niet goed praten over de unieke, besloten gemeenschap in Apeldoorn. Die konden zich nauwelijks voorstellen hoe anders het leven op de Kweekschool was dan in een gezin. De zusjes Klaver verkeerden dan ook in een vrij uitzonderlijke situatie. In Nederland was een kostschoolopvoeding alleen gebruikelijk als je rooms-katholiek, rijk of van adel was.⁹⁶

Clara – kritisch, gereserveerd, egocentrisch en overgevoelig voor geluid – was graag alleen en had een afkeer van massaliteit en groepsvorming. De schoolcultuur eiste echter precies een tegenovergestelde houding. Het resultaat van die botsing was dat deze karaktertrekken versterkt werden.⁹⁷ Uiterlijk conformeerde ze zich, maar ze trok zich terug in haar innerlijke leven door zich van het schoolleven te distantiëren. Ze liet zich niet ‘vermalen’ door het systeem. Van rooms-katholieke jongensinternaten is bekend dat de pupillen een allergie voor een bepaald soort autoriteit, soms zelfs voor elke vorm van autoriteit, erfden uit hun internaatsverleden. ‘Je was voortdurend in groepsverband, maar leerde tegelijk al snel dat je nooit ergens op kon rekenen; je moest het zelf opknappen. Je leerde onbewust de technieken die je in staat stelden mee te doen zonder jezelf al te zeer bloot te geven,’ aldus een voormalige kostschoolleerling.⁹⁸ Precies zo keek Clara op haar vier jaren in Apeldoorn terug, als een strijd tussen het individu en de maatschappij:

Dat was de collectiviteit in klein formaat, waarmee ik dan ook oogenblikkelijk in heftige botsing kwam. Daar heb ik werkelijk geprobeerd eerst tegenover de blinde zucht tot instandhouding iets als redelijkheid te stellen. Daar heb ik heusch even gemeend, dat op een eerlijk ‘Waarom?’ niets anders volgen kon dan een eerlijk antwoord. Ik dacht, dat ze iets volkomen redelijks moesten kunnen inzien. Toen heb ik al betrekkelijk gauw ontdekt, dat ze volkomen stompzinig, redeloos, vals waren. Ik geloof dat ik zelfs eenig besef had, dat ze zoo móesten zijn. Typisch is in dit verband wel, dat de ergste blaam, die je daar treffen kon, deze was: kritisch te zijn. Dit werd mij voortdurend naar het hoofd gegooid. Het was erger dan schuldig [...] veel erger dan opportunistisch brutaal. Het was in het bijzonder erg, omdat het je niet naderhand berouwvol stemde. Natuurlijk waren ze niet toegankelijk voor het redelijk argument: Ik kritiseer, omdat ik kritiseeren móét, niet bij voorkeur. Twee jaar heeft daar de choc... je kunt niet eens zeggen ‘des opinions’... geduurd. Toen wist ik het wel. [...] Ik had toen voor mijn leven lang de les geleerd: Als je gedwongen wordt te verkeren in zulk een collectiviteit, dan is de eenige mogelijkheid: Je mond houden. Nooit ofte nimmer argumenteren. En natuurlijk zonder dat ze het merken, zooveel mogelijk je eigen gang gaan. Het is ook of daarna de verhouding van mezelf tot welke collectiviteit ook me nooit meer werkelijk heeft geïnteresseerd.⁹⁹

Hechte vriendschappen konden een internaatsleven verlichten.¹⁰⁰ Kostscholen staan dan ook in de literatuur bekend als bron van levenslange vriendschappen en zijn een geliefd milieu in meisjesboeken.¹⁰¹ Clara hield echter geen contact met haar Apeldoornse vriendinnen.¹⁰² Ze had juist nachtmerries over Tine Buwalda, het ‘naarste kind’ uit haar klas.¹⁰³ Op schoolreünies ontbrak Clara ook stevast. Omdat Clara en Eveline beiden het onderwijs relatief snel verlieten, kon de reüniecommissie van 1946 de zusjes Klaver

niet eens traceren. Toen Clara eenmaal een bekende schrijfster was, kwam ze weer in beeld bij de Apeldoornse oud-kwekelingen. Francien Wit, indertijd ‘een onooglijk eerste-klassertje’, schreef haar in 1949 omzichtig dat ze in Clare Lennart haar medeleerling Clara Klaver had herkend ‘Als onze veronderstelling juist is, stel ik heel schroomvallig de vraag: “Voelt u nog iets voor de kweekschool?” Schroomvallig omdat het me na die vraag wel eens gebeurde dat er tranen kwamen in de ogen van degene tot wie de vraag gericht was. Maar ook, dat ze zó spinnig werden, dat ik er bijna bang van werd.’¹⁰⁴

De brief van Francien Wit maakt wel duidelijk dat Clara niet alleen stond in haar kritiek.¹⁰⁵ Ook de indertijd bekende gezinspedagoge Johanna Riemens-Reurslag schreef vol afkeer over de feministische sfeer op school: ‘Apeldoorn moest ik doormaken’.¹⁰⁶ Het negatieve beeld dat Clare Lennart in haar werk van de school gaf, vond zowel weerklank als weerstand. De reünieorganisatie van 1961 koos voor het gedenkboek liever een optimistisch citaat uit *Serenade uit de verte*, dan een fragment uit het kritische *De wijde wereld*.¹⁰⁷

Rond 1934 speelde Clara met de gedachte nóg een boek te schrijven over de kweekschool. Het moest een briefroman worden: ‘brieven aan niemand van het kweekschool- of kostschoolmeisje dat gewelddadig in de droomwereld gestoten wordt, door wat men dan ‘zeedelijke opvoeding’ gelieft te noemen.’¹⁰⁸ De aanleiding voor dit idee waren de Duitse bioscoopfilms ‘Reifende Jugend’ (1933) en ‘Mädchen in Uniform’ (1931) met actrice Hertha Thiele. Bij het zien van de beelden van de Duitse (kost)scholen voelde Clara zich ogenblikkelijk beklemd:

Zoolang een school maar een leerinstituut blijft, waar je op eigen gelegenheid naar toe gaat en vandaan komt, kan ik er heel goed tegen. Maar zoo gauw ze je begint in te lijven, je tot een stukje school wil maken, een schaap uit de kudde, als je mee uit moet en samen zingen en samen kamperen en liefst samen denken in de geest van de school, gaan al mijn haren overeind staan... [...] Ik zal altijd nog eens schrijven willen over zoo’n school. Het is zoo’n afgrijselijke belevensgeweest, dat ik het nog weet, of het gisteren was en het ook nooit vergeten zal. God, ik herinner me, hoe ik het dacht, die laatste middag, toen we al geslaagd waren en de directrice ons toesprak en de meesten huilden – dat werd ook verwacht – hoe ik toen dacht: ‘Een keer zal ik het zeggen, een keer zal ik het over de heele wereld uitschreeuwen, hoe jullie me hier bijna doodgemaakt hebben.’ Ik dacht niet aan een boek schrijven, hoor. Het was maar zoo’n gevoel, dat ik me op een of andere tijd van dat alles ontdoen moest. Ik zou nu ook niet een gewoon verhaal willen schrijven. Ik zou brieven willen schrijven aan niemand. [...] er is die zondagmiddag, dat iedereen brieven moet schrijven. Er is een vaste tijd voor... van zoo laat tot zoo laat brieven schrijven. Maar dat eene kind heeft niemand, om aan te schrijven. Haar vader kan het niet scheelen. Haar moeder is ziek en mag alleen vroolijke dingen hooren. Dat

is zoo af. Maar als je niet schrijft, bemoeien ze zich met je, zaniken ze. Zoo schrijft ze eerst, bijna onbewust aan niemand. Ze begint ermee zonder het eigenlijk te willen, zomaar vanzelf. Maar later wordt het een behoefte, een wezenlijke troost. Die niemand wordt tot iemand, niet tot mensch maar tot een begrip van het goede eigenlijk, waar ze zich wanhopig aan vastklemt.

Ik zou zulke brieven willen schrijven, juist omdat je dan alles zeggen kunt; veel meer dan aan een wezenlijk mensch. Maar het zou onzedelijk worden en oneerbiedig en moeilijk uit te geven. Op deze manier kon je ook de tegenstelling hooren tusschen het volkomen nuchtere, harde, cynische van dit kind en het werkelijke leven en haar zachtheid en verlangen in dat gedroomde leven.

Maar ik hoef dit boek nu niet meer te schrijven. Zoo erg benauwt het me heusch niet meer. En ik zou ook eigenlijk niet durven, omdat er al zooveel over deze dingen geschreven is en je het dan heel goed moet doen, als je het nog eens gaat herhalen.¹⁰⁹

Op 30 april 1918 verliet Clara eindelijk haar Apeldoornse ‘gevangenis’.¹¹⁰ Ze ging bij haar vader in Hattem wonen.¹¹¹ Voor haar inspanningen kreeg ze drie getuigschriften mee. De Akte van bekwaamheid als onderwijzeres lager onderwijs, de Akte voor het geven van huis- en schoolonderwijs in de vrije- en orde-oefeningen der gymnastiek en de Akte van bekwaamheid als onderwijzeres in de nuttige handwerken voor meisjes.¹¹² Door de grondige opleiding van de Apeldoornse Kweekschool was ze al een heel eind op weg naar de hoofdakke. Voorlopig had ze daar nog helemaal geen zin in. Eerst ging ze genieten van haar vrijheid.

*’t Was altijd net of je opgesloten zat, tusschen muren. Ik wil het alles zien, het heele leven zie je; niet maar zoo’n stukje.*¹¹³

‘Onze juffrouw is een aardige juffrouw’

1918 – 1926

Het was in die periode dat ik me pardoes en definitief over de grens van de volwassenheid geduwd voelde. Opeens was er niemand meer die uitstippelde wat ik wel en niet behoorde te doen. Deze vrijheid verrukte me soms, maar gaf me ook vaak een gevoel van volstrekte verlatenheid.¹

Clara had grote verwachtingen van haar nieuwe, vrije leven. Haar jeugd had van ‘nachtvorsten’ te lijden gehad.² Het kon nu alleen maar beter worden. Daar had ze wél eerst een baan voor nodig en vaste banen in het onderwijs waren, in het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog, niet gemakkelijk te bemachtigen.

Solliciteren

Elke week ploos Clara het onderwijsblad *De Vacature* uit op zoek naar geschikte gemeentes.³ Hoewel ze gediplomeerd was om de kinderen ‘de christelijke en maatschappelijke’ deugden bij te brengen, scheef ze uitsluitend brieven naar openbare scholen.⁴ Niet kerkelijk opgevoed en ‘allergisch’ voor dogma’s, had Clara met de protestants-christelijke scholen in het oosten van Nederland geen enkele affiniteit.

Tallose sollicitatiebrieven schreef ze, in haar karakteristieke handschrift, dat ze zelf niet mooi genoeg vond voor zulke belangrijke correspondentie.⁵ Was Clara’s brief door de eerste selectie heen gekomen, dan werd ze uitgenodigd om een proefles te komen geven. Tijdens zo’n proefles beoordeelde het schoolbestuur de praktische vaardigheden van de kandidaat. Bij een openbare school bestond het schoolbestuur doorgaans uit gemeenteraadsleden. Die heren hadden lang niet allemaal verstand van onderwijs. In *Tooverlantaarn* gaf Clare Lennart een ironisch inkijkje in zo’n proefles:

Meester Menardie verstaat wel de kunst zo’n proefles te regisseren. Hij weet, dat de raadsleden aangenaam bezig gehouden wensen te worden met een liedje zingen en een verhaaltje vertellen en dat ze niets moeten hebben van vervelende serieuzigheden als rekenen of lezen. Zo’n proefles is voor hen een uitgang... een soort komedievoorstelling. Meester Menardie heeft er geen bezwaar tegen ze hun zin te geven. Hij weet ook, dat hoe hij het ook inricht, ze ten slotte toch uit pure eigengereidheid op nummer drie zullen stemmen.⁶

Clara had het liefste ‘vertellen’ als proefles, dat vergrootte haar kansen op succes.⁷ Met haar levendige verteltrant en haar zelfverzonnen, fantasievolle verhalen kon ze

de aandacht van de kinderen goed vasthouden. Voor de meeste kandidaten waren die proeflessen een bezoeking. Duur waren ze ook, want lang niet altijd kreeg de armlastige sollicitant de reiskosten vergoed. Een aanstelling, tijdelijk of vast, viel je niet in de schoot. Onderwijzeres en schrijfster Carry van Bruggen maakte zich boos over de rechteloosheid van de aankomende onderwijskracht: de kandidaat mocht er geen mening op nahouden, niet eens op eigen, pedagogisch terrein, laat staan op het gebied van godsdienst of politiek. Lijdelijk moest de sollicitant afwachten of er nu eindelijk eens een benoeming in zicht kwam, of dat – na de zoveelste proefles – zou blijken dat er toch weer een beschermeling van een of andere ‘machthebber’ was aangesteld.⁸

Eén van de manieren om toch een aanstelling te bemachtigen, was door als ‘volontair’ te gaan werken. Het was indertijd gebruikelijk dat aankomende onderwijzers en ambtenaren in het begin van hun carrière tijdelijk zonder enige vergoeding werkten, als een soort stagiairs. Volontairs leerden het vak in de praktijk en bouwden zo hun ervaring en netwerk op. Door ziekte van een leerkracht kon Clara op 9 oktober 1918 aan de slag als tijdelijk onderwijzeres op de Openbare Lagere School in haar woonplaats.⁹ Ze kwam terecht in een gloednieuw gebouw met bijna vierhonderd leerlingen in negen klassen. Clara werkte er tot 31 december 1918. Ze zal het niet gemakkelijk hebben gehad in haar eerste baan. Veel Hattemse schoolkinderen waren ‘mentaal minder bedeed door den drank dien een vorig geslacht in Hattem heeft verzwolgen.’ Gelukkig bleef Clara wel gespaard voor de Spaanse griep, die Hattem, en heel Nederland, teisterde in de laatste maanden van de Eerste Wereldoorlog.¹⁰

Tante Bertha

Vóór en na haar schoolwerk in Hattem zorgde Clara voor haar vader en haar broer Dick. Hoewel hun verdieping in het Daendelshuis klein was, vielen de huishoudelijke taken haar niet mee:

Het leek vanzelfsprekend dat ik me als volwassen dochter en enige vrouw in huis bekommerde om het huishouden. Het viel me veel moeilijker dan het les geven op de school. Vooral in de eerste tijd leek dat huishouden een log gevaarte dat telkens uit de koers liep. Ik worstelde met de stoompan, een constructie in drie étages, die het mogelijk maakte op één gaspit een maaltijd van drie gerechten te bereiden. De bijna onoverkomelijke moeilijkheid voor een beginnende was het allemaal tegelijk gaar te krijgen. Vader, waarschijnlijk heel blij van de huishoudelijke beslommingen verlost te zijn, trok zich terug in zijn atelier.¹¹

Klaver had in de voorgaande jaren inderdaad de grootste moeite gehad om het huishouden en zijn werk te combineren. De Doyers mopperden op hun wereldvreemde zwager, die zo onpraktisch was en het zout in de pap niet verdiende. Na de dood van Da had

haar broer Anton zijn twaalfjarige neefje Dick het liefst in zijn eigen gezin in Deventer gehouden. Dat wilde Klaver beslist niet. Dick zou er ziek van worden, dacht hij. Op zijn beurt beklagde Klaver zich bij zijn dochters over hun bedilleringe familie: ‘Het is wel te merken dat de wereld door praktische menschen geregeerd wordt. Maar ik weet zeker dat alles veel beter zou zijn, als de zoogenaamde onpractischen, zooals ik en anderen, het roer in handen hadden.’¹²

Toch boog Klaver voor de praktische werkelijkheid. Hij zocht een nieuwe vrouw. In de lente van 1918 vertelde hij zijn dochters dat hij plannen had om te hertrouwen. Clara had het er erg moeilijk mee dat ze een stiefmoeder zou krijgen. Ze bood zelfs aan om haar opleiding (in het laatste jaar!) af te breken en de huishouding voor Luite en Dick te gaan doen.¹³ Dat kon haar vader natuurlijk niet toestaan. Clara’s verzet had veel te maken met Klavers ongelukkige partnerkeuze. Egberta Hendrika Geertruida Barendsen was zijn achternicht. Bertha was vierenveertig, vijf jaar jonger dan Luite Klaver.¹⁴ Clara kende haar goed omdat ze als kind al bij Bertha’s vader, Albert Barendsen, in ’s Heerenbroek aan huis kwam. Had Bertha al jaren een oogje op Luite? De familie Klaver zal een verbintenis tussen de oude vrijster en de weduwnaar aangemoedigd hebben.

Bertha Klaver-Barendsen en haar stiefkinderen, v.l.n.r. Clara, Dick en Eveline Klaver. Collectie familie Klaver.

Het huwelijk vond plaats op 30 januari 1919 in ’s Heerenbroek, de woonplaats van de bruid.¹⁵ Bertha’s broer, oom Albert, vroeg de meisjes in het rijtuig naar het stadhuis of ze aardig voor hun tweede moeder wilden zijn.¹⁶ Dat zijn ze niet geweest, ze bleven afstandelijk. De naam ‘moeder’ hebben ze sowieso nooit over hun lippen kunnen krijgen. Het bleef ‘tante Bertha’. Bertha deed beslist haar best. Misschien wel te veel. Ze naaide blouses voor de meisjes en ging met hen winkelen.¹⁷ Ze had echter niet de tact om het hart van de zusjes Klaver te veroveren. Clara bleef jarenlang wrokkig: ‘Van tante Bertha gaat iets neerdrukkends uit. Ze is zoo echt, zooals in het boek van Galsworthy staat, de

vrouw die haar ‘rather painful duty’ verricht. Ik moet niet te veel aan haar denken, of over haar praten en vooral zooveel mogelijk uit haar buurt blijven. ’t Omgaan met menschen, waar ik een hekel aan heb, werkt verbazend slecht op me.’¹⁸

Luite Klaver liet meteen na de huwelijksdag zijn persoonlijke correspondentie over aan zijn nieuwe vrouw. Volgens Clara begonnen Bertha’s brieven strijk en zet met: ‘Ik ben doodop. Mijn hoofd is leeg. Toch zal ik je maar schrijven... enzovoort. De rest kun je dan wel raden. Hoe ze er in geslaagd is doodop en leeghoofdig te worden. Maar ze vindt het zalig om een beetje te klagen en beklagd te worden.’¹⁹ Hoewel Clara bevooroordeeld was, had ze niet helemaal ongelijk. Uit haar wijldopige, babbelige brieven komt Bertha inderdaad naar voren als een eenvoudige, wat zeurderige vrouw.

Als huishoudster was Bertha Barendsen vast een succes voor Luite Klaver, want ze was praktisch en zorgzaam. Ze kon toveren met het béétje geld dat er in huis was. Maar ze had weinig opleiding gehad en was minder intelligent en ontwikkeld dan Da Doyer. Ze was ook burgerlijker en traditioneler dan Luites ruimdenkende, artistieke en onconventionele eerste vrouw. Volgens haar stiefdochters haalde Bertha het simpelweg niet bij hun dierbare Da, ‘die zoo dapper en vroolijk altijd was’.²⁰ De historie herhaalde zich: net als haar eigen moeder werd Da Doyer de aanbeden gestorvene aan wie de stiefmoeder nooit kon tippen. Bertha kon het eigenlijk nooit goed doen en was soms terecht te beklagen. Dick was een paar jaar jonger dan zijn zusters en herinnerde zich zijn eigen moeder minder goed. Hij kon het in de loop van de jaren wel met zijn stiefmoeder vinden.²¹ Vijf jaar na haar huwelijk schreef ze triomfantelijk over haar stiefzoon: ‘Heb ik jullie al verteld dat D.[ick] is opgeklommen tot de rang van korporaal? En in augustus hopen we een sergeant in de familie te hebben. Hij ziet er best uit, flink en stevig en hoewel ik in principe erg antimilitaristisch ben, kan ik toch niet anders zeggen dan dat ’t voor veel jongens wel eens goed is zoo’n tijd. D. is tenminste in menig opzicht flinker en anders geworden. Tegenwoordig komt hij elke zaterdag op de fiets thuis en ’t is grappig en onder ons gezegd doet ’t me goed dat hij mij altijd dadelijk opzoekt als hij me niet in de kamer vindt. Hij zoekt mij eerder als zijn vader. ’t Is misschien flauw, maar ’k vind het toch erg fijn.’²²

Een kleine kudde

Op 18 september 1918 deed het College van B&W van Hattem een oproep voor twee leerkrachten. Clara solliciteerde niet mee.²³ Ze had ondertussen een tweede tijdelijke baan gekregen, nu als onderwijzeres aan een Openbare Lagere School in Zwolle. De maandag ná haar vaders huwelijk, op 3 februari 1919, begon ze aan haar nieuwe leven in de Overijsselse hoofdstad. Misschien heeft ze daar bij familie in huis gewoond.²⁴ Ze zal in ieder geval blij geweest zijn dat ze niet bij de jonggehuwden in Hattem hoefde te blijven. Het was een heel kort dienstverband in Zwolle, dat na twee maanden alweer eindigde. Clara kon namelijk per 1 april 1919 aan de slag als onderwijzeres aan de Openbare

Lagere School in De Stapel bij de Drentse gemeente De Wijk.²⁵ De Stapel is een landelijk buurtschapje aan de zuidwestgrens van Drenthe, tussen Meppel en Zuidwolde.²⁶ Het schoolgebouw met de twee lokalen stond achter het woonhuis van de hoofdonderwijzer. Clare Lennart beschreef haar werkplek als een soort ‘buitenschooltje’:

Ze staan zo verloren in het landschap of ze er bij vergissing zijn neergezet. Er is daar verder niets, geen dorpskom, geen andere huizen, alleen dat schooltje van twee lokalen met ernaast de onderwijzerswoning. De toerist, die er langs komt, vraagt zich af, waar de kinderen vandaan moeten komen en zoekt met zijn ogen de omgeving af. En ja, dan ziet hij wel hier en daar het rieten dak van een boerderij, een klein, wit huisje, een rookpluim boven een dennebos uit. En als het ongeveer de tijd is dat de school aan- of uitgaat ziet hij ook de kinderen. Ze trekken langs de landwegen en over de smalle voetpaden. Ver van de school zijn het enkelingen of kleine groepjes, vaak gevormd door de broertjes en zusjes van één familie. Maar als ze de school naderen, verenigen die groepjes zich tot een kleine kudde. Op de harde wegen hoor je het klos-klos van de klompen en ieder kind draagt zijn broodtrommel aan een lang koord als een schoudertas.²⁷

Het was, kortom, bijna net zo’n dorpsschooltje als Clara zelf bezocht had in Oldebroek, nog geen twaalf jaar eerder. Ze genoot dan ook volop van het landelijke leven, het wisselen van de seizoenen en het hartelijke contact met de boeren. De kinderen namen bloemen en appels voor haar mee. In januari moest ze alle gezinnen waaruit kinderen in haar klas zaten, een bezoek brengen om getraakteerd te worden op ‘kniepertjes’, het traditionele Drentse gebak bij de jaarwisseling. Clara smulde ervan: ‘Bij de sollicitatiebezoeken en later bij de bezoeken van de ouders, kreeg je altijd ontzettend veel snoep en koffie aangeboden. Na mijn kweekschooltijd vond ik dat heerlijk en ik bedankte nooit. Ik heb zo het gevoel, dat ik daaraan mijn eerste benoeming in het Drentse De Wijk te danken had.’²⁸

Vanzelfsprekend had Clara, als vrouw, de lagere klassen onder haar hoede gekregen. Onderwijzeressen werden nu eenmaal gezien als geschikte leerkrachten voor jonge kinderen die veel moederlijke zorg nodig hadden. In de Wet op het Lager Onderwijs van 1878 stond zelfs expliciet: ‘Wanneer de school in verscheidene klassen verdeeld is, wordt het onderwijs in de laagste klassen bij voorkeur aan onderwijzeressen, dat in de hoogste klassen, behalve aan scholen uitsluitend voor meisjes bestemd, bij voorkeur aan onderwijzers opgedragen.’²⁹ Alle meisjes kregen van Clara handwerkonderwijs, ook de hogere klassen. Ze maakte het handwerken draaglijk door de meisjes zelfbedachte verhalen te vertellen.

Clara was geliefd bij haar kleine kudde. Ze had overwicht en vond dat ze talent had voor het dressereren van kinderen als een soort politiehondjes: ‘ze kruiperig en toch afhankelijk maken. [...] Ik merkte dat ook altijd vroeger op school, maar het stond me

zoo tegen, dat ik deze dressuurmethode, waarmede ik dan een modelklasse kon krijgen, eigenlijk nooit toepaste. Ik kan zoo’n afhankelijkheid die enkel op vreesch berust, niet verdragen, zelfs niet van een hond.’³⁰ In de grond was Clara, die thuis vrij was opgevoed en aan haar vrijheid hechtte, een tegenstandster van het ‘africhten’ van kinderen.

’t Olde Spyker

Zoals gebruikelijk was, kreeg Clara een kamer bij het Hoofd der School, K. Talen.³¹ Ze werd in zijn gezin opgenomen als een huisgenote. Hoewel de Talens warm en hartelijk waren – het ‘alleraardigste’ echtpaar vroeg zelfs Clara’s familie te logeren – miste ze de privacy van een zit-slaapkamer.³² Op vrijdagavond fietste Clara naar het stationnetje van Koekange, tussen Hoogeveen en Meppel en nam de trein naar huis.³³ Thuis was nu ’t Olde Spyker, een historisch huis op het landgoed Molecaten te Hattem. Luite Klaver had in het voorjaar van 1919 eindelijk zijn droomplek gevonden:

Het was een smal en tamelijk hoog gebouw van rode steen. Het geveltje met de gebogen lijnen stond donker tegen de blanke lucht. De kleine vensters met vierkante ruitjes lagen diep weggedoken in de dikke muren. De luiken waren rood en geel geblokt evenals de deur. Daarboven stond te lezen in letters, die zich om een rond venstertje bogen: Die sait / Die mait / Anno 1640. Eens was dit ‘Olde Spyker’ een voorraadschuur, later een soort weduwenhuis van het nabijgelegen grote kasteel. Deze lentedag waren we een en al verrukking. We gingen door de lege grote kamers met hun donker eiken zoldering en tegelschouw. We beklommen een stenen wenteltrap en van een zonnig terras daalden we af in de tuin. De gouden hazelaarskatjes wiegden willig heen en weer boven het heldere water van het beekje en op een beschutte plek tegen de helling vonden we een bloeiende pinksterbloem, kleine bleke lenteheraut. De brug over de beek was zo vermolmd dat we er bijna doorzakten.³⁴

Het grootste voordeel van ’t Olde Spyker was dat het zo afgelegen lag. Ver buiten Hattem had Klaver geen last van ‘ongedierte’, zoals hij zijn medeschepselen minder vleidend noemde.³⁵ Het landgoed en het kasteel waren eigendom van de familie Van Heeckeren van Molecaten.³⁶ Het Olde Spyker werd door de Van Heeckerens ‘Spyker Watervliedt’ genoemd. Het was een heel onpraktisch huis, zonder gas, elektriciteit of stromend water. Baron Evert Walraven Van Heeckeren van Molecaten was een enthousiast (amateur) schilder en verhuurde zijn bijhuis relatief goedkoop aan Klaver. Samen met Dick legde Klaver rondom het huis een mooie bloementuin, een vijver en groentetuin aan. Dat maakte ’t Olde Spyker nóg schilderachtiger. Klaver zette zijn woning dan ook vaak op het doek. Ook in de prachtige natuur van het landgoed vond hij volop inspiratie.

Op ’t Olde Spyker bekwaamde Luite zich verder in de fotografie. Hij fotografeerde

al jarenlang, maar begin jaren twintig begon hij met technische experimenten in de (kleuren)fotografie.³⁷ In de kelder richtte hij een laboratorium in. Bij gebrek aan stromend water bouwde hij met behulp van een grote regenton een spoelininstallatie. Aanvankelijk boekte hij enig succes. In 1924 vroeg hij patenten aan voor zijn uitvindingen op het gebied van aftrekbare emulsielagen. In de jaren dertig volgden patenten voor zijn principe van dichroïche (splitsing in twee kleuren) kleurenfilters. Deze experimenten

Eveline Klaver, Bertha Klaver-Barendsen, een onbekende vrouw en (lezend) Clara Klaver voor 't Olde Spyker in Hattem. Collectie familie Klaver.

en octrooiaanvragen kostten veel geld. Gelukkig had Klaver begin 1923 vrij veel schilderijen verkocht.³⁸ Om bij te verdienen was hij in de tuin, op kleine schaal, een kwekerij begonnen. Aan Clara en Eveline had hij nu geen kosten meer. Mogelijk brachten zij een deel van hun salaris naar huis. Eveline, die in 1920 examen had gedaan, was onderwijzeres geworden op een dorpschool in Vorden. Ook Bertha deed wat ze kon. Ze bedelde ronduit bij haar broers in Aalsmeer om Luites schilderijen te kopen.³⁹ Albert en Willem Barendsen leverden hun zwager Klaver ook planten voor de kwekerij op krediet. Het bleef sappelen, schreef Bertha:

De octrooigeschiedenis is nu in volle gang. Het gaat er mee als met een rechtzaak zegt L. maar 't gaat wel goed. [...] Verder is hij bezig met allerlei proeven en ook de directe opname met zijn toestel. Zijn tijd is verdeeld tusschen de tuin en 't andere werk hoewel hij nu aardig meer hulp heeft voor de tuin als andere jaren. [...] O ja, nu nog even de geldkwestie. De jongens zullen misschien wel denken dat we geen erg vlotte afbetalers zijn. 't Lijkt er wel op, maar ze zullen wel wat geduld willen hebben.⁴⁰

Tijdens haar familiebezoeken in Molecaten genoot Clara van de tuin met de grote lindebomen. Ook wandelde ze graag in het bos rond 't Olde Spyker, waar nachtegalen zongen. Toch ging het niet altijd goed in Hattem: 'De dagen thuis zijn telkens weer een teleurstelling voor me. Ik kan niet laten iedere Vrijdag aan dat naar huis gaan als iets prettigs te denken en altijd valt het me weer tegen. Ik voel er me soms zoo heelemaal als een vreemde. Wat een verschil met dat hunkeren naar huis van vroeger. 't Is ook wel alles veranderd nadat Vader weer getrouwd is.'⁴¹

Tante Bertha bleef een stoorzender in Clara's leven: 'Thuis voel ik me vaak als een vreemde. Soms denk ik, dat ik graag in lang er niet zou willen komen. 't Is zoo iets afschuwelijks. Tante Bertha daar leelijk en dik en burgerlijk te zien rondgaan. Ze bederft alles.'⁴² Dat Clara kon lachen om de dingen die haar toch wel ter harte gingen, begreep haar stiefmoeder bijvoorbeeld niet. Dan reageerde Bertha met een van haar vaste dooddoeners: 'Spottershuisje zal nog wel eens branden.' Clara vond het gruwelijk dat Bertha haar ironie of sarcasme niet begreep. Dat Bertha echt kon denken dat ze geen gevoel had of niet serieus was!⁴³ Nooit heeft Clara haar masker laten vallen bij haar stiefmoeder.

Olst en Den Nul

Twee jaar bleef Clara in Drenthe. Toen wilde ze dichterbij Zwolle en Deventer wonen, dé cultuurcentra voor haar. Op 1 september 1921 werd ze onderwijzeres aan de Openbare Lagere School in Wesepe, gemeente Olst, voor een jaarsalaris van 1750 gulden. De school stond in het oude deel van Wesepe: een mooi bakstenen gebouw met twee vleugels en

opvallend hoge ramen.⁴⁴ Clara woonde in Olst en ging met de trein naar Wesepe, dat een eigen station had: ‘Als ik ’s morgens naar school ging, draafden er altijd kinderen mee naast mijn fiets, vlasharige, donkergeklede boerenkinderen. Namen herinner ik me en hoe ze in het witte zand van een fietspad geschreven hadden “Onze juffrouw is een aardige juffrouw”. Het hele pad over hadden ze dat geschreven, nadat ze eerst hadden uitgevist, dat ik daarlangs naar het station zou fietsen.’⁴⁵

Clara kreeg een kamer bij directeur J.A. Posthumus van De Coöperatieve Zuivelfabriek, in de wandelgang de ‘boterfabriek’ genoemd.⁴⁶ De bolderende melkwagens van de honderd coöperatieboeren bepaalden het straatbeeld in Olst en Wesepe: ‘Als een van deze boeren de vader was van een kind uit mijn klas, mocht dit kind wel even op de bank staan om zijn vader toe te wuiven. Vooral voor de kleintjes, die pas op school waren, was dit een grote gebeurtenis.’⁴⁷

Al na een jaar, op 4 september 1922, verruilde Clara de school in Wesepe voor de Openbare Lagere School in het naburige dorp Den Nul. Zij kwam daar de ‘noodtoestand’ verlichten. Volgens H.J. Overduin, het Hoofd der School in Den Nul, puilden zijn klassen uit door de toestroom van kinderen uit de nieuwe arbeiderswoningen voor de steenfabrieken. Den Nul ligt op de dijk langs de IJssel tussen Deventer en Zwolle, precies in het midden tussen de grote dorpen Olst en Wijhe. De ouders van Clara’s leerlingen waren boeren of arbeiders in de steenfabrieken in Fortmond. Het verschil tussen de boerenkinderen en de arbeiderskinderen beschreef Clare Lennart in *De wijde wereld*:

Aan den eenen kant van het dorp vind je de dennenbosschen en de heide. Daar zijn de boerderijtjes klein en armelijk. De grond is schraal. Aan den anderen kant stroomt de rivier. Daar, op de klei, wonen de rijke boeren in groote, stevige huizen. Ook zijn daar de steenovens. Je ziet de opgestapelde roode bakstenen hel kleuren tegen het blauw van de lucht. Uit al deze huizen komen de kinderen naar school: uit de flinke boerenhofsteden, uit de arme huisjes van de hei, uit de lage dorpshuizen en uit de eene lange rij, waar de arbeiders van den steenoven in wonen, een lange rij allemaal eendere huisjes, bijna een straat uit de stad. Uit al deze huizen zullen de kinderen bij Freddy in de klas zitten.⁴⁸

Overmaat van leefdrift

Clara’s onderwijzeressenperiode lijkt een windstilte, een luwte tussen de gehate schooltijd en het begin van haar schrijverschap. Ze beschreef deze levensfase van zelfstandige jongvolwassene als weliswaar spannend, maar ook eenzaam. De vrijheid verrukte haar soms, maar gaf ook vaak een gevoel van volstreekte verlatenheid.⁴⁹ Als onderwijzeres had Clara eindelijk de vrijheid waar ze in Apeldoorn zo naar verlangd had. Een volwassenheid waar ze door de Kweekschool helemaal niet op was voorbereid.⁵⁰ Clara sprong echter niet uit de band. Zij werd volwassen in een relatief beschutte landelijke omgeving. De

sociale controle in De Stapel en Den Nul, waar iedereen ‘het onderwijzeresje’ kende, was aanzienlijk. Ze had weliswaar het land aan regels en dwang, maar vooralsnog had ze geen reden die regels demonstratief te overtreden. In tegenstelling tot haar romanpersonage Floortje Désire uit *Tooverlantaarn*, die erin slaagt binnen een jaar een heel dorp in rep en roer te brengen, leidde Clara in die eerste jaren het conventionele leven van een oppassende onderwijzeres. Ze ging op familiebezoek in Deventer of winkelen in Zwolle. Soms ging ze naar de bioscoop. Ze had een piano op haar kamer, waar ze op kon spelen. Ze logeerde op het platteland van Groningen bij de ouders van een ‘forsche, strooblonde’ collega, met wie ze fietstochten maakte:

Geweldige fietstochten langs oneindige, lijnrechte kanalen, die allemaal een weeë vieze lucht hadden van de aardappelmeelfabrieken. We fietsten steeds maar door, zonder acht te slaan op weer, wind of weg. We hadden geloof ik altijd tegenwind. En als ik eindelijk een kanaal meende te herkennen, als één waar we in de morgen langs gekomen waren en ik dus het einde van de tocht nabij waande, dan bleek het altijd een heel ander kanaal te zijn, dat er alleen maar precies op leek. En als we eindelijk werkelijk dichtbij huis waren, besloten ze nog een omwegje van een uur of zoo te maken om een of andere kennis te bezoeken. Als ik zei, dat ik moe was, was men zeer verbaasd. Moe... van zoo’n eindje fietsen?⁵¹

Veel liever maakte Clara in haar eentje fietstochten na het werk, zodat ze in alle rust kon wegdromen. Maar innerlijk had ze haast. Haast om het échte leven te leren kennen. Toen ze jaren later een jong meisje hard zag fietsen, was het alsof ze zichzelf ontmoette:

Het leek of de zandloper van de tijd één ogenblik werd omgekeerd, of mijn leven een kwart eeuw terug gleed en of ik dat ene ogenblik mezelf van toen kon zijn. Het was een schokkende ervaring. Opeens voelde ik weer de onrust, de haast, de jacht van het jong zijn in me, als alle aandacht nog geconcentreerd is op de toekomst. Alles moet nog komen en je hele wil is erop gericht de klok van de tijd voor te doen lopen om het maar snel te bereiken. Hét... dat was het fascinerende Leven, dat ik in gedachten met een hoofdletter schreef. Dat was de vreugde maar ook de smart, dat was de open zee, de branding, het gevaar, dat was een nog niet bereikte intensiteit van gevoel, dat was de liefde... Zo had ik geleefd in dit dorp. Het was die overmaat van leefdrift, die me op mijn fiets deed voortsuizen langs de wegen, al zei ik misschien tegen mezelf dat ik hard reed om voor donker thuis te zijn. Vluchtig had ik het moment gegrepen, vluchtig had ik het genoten. Dit was immers niet hét: deze bloemen langs de wegen, de genegenheid van deze zachte boerenkinderen, de broodgeur van het rijpe graan.⁵²

De liefde en Loke

Wat was dan wel hét? De liefde? Clara was af en toe verliefd, maar tussen haar twintigste en vierentwintigste was ze zo langzamerhand tot de theorie gekomen, dat de liefde een spelletje was. Een spel dat je vooral niet serieus moest nemen 'omdat je juist, als je iets van waarde in ging zetten, altijd verloor. Ik wou toch niemand ernstig liefhebben. Later wou ik het weer wel, zelfs als ik er dan bij verliezen moest, omdat je toch beter verloren kon gaan dan enkel maar spelen. [...]. Onder al die theorieën door wist ik toch altijd wel, dat ik een en al overgave zou zijn als de wezenlijke liefde maar eens kwam.'⁵³

Vooralsnog was de liefde een spel. Een geestig spel soms. Clara werd ten huwelijk gevraagd door een man met wie ze nog nooit gesproken had: 'Heel vormelijk en plechtig per brief. Het was... zeer weinig romantisch... de eigenaar van een vleesconservenfabriek in Olst. Nu zie ik nog vaak de blikjes en denk: dat hadden mijn blikjes kunnen zijn... maar zonder spijt, hoor. Toch kun je niet goed begrijpen wat zoo'n man bezielde heeft. Het was om zoo te zien een stevige, groote vent, niets voor mij en ik... zou je zoo zeggen... niets voor hem.'⁵⁴

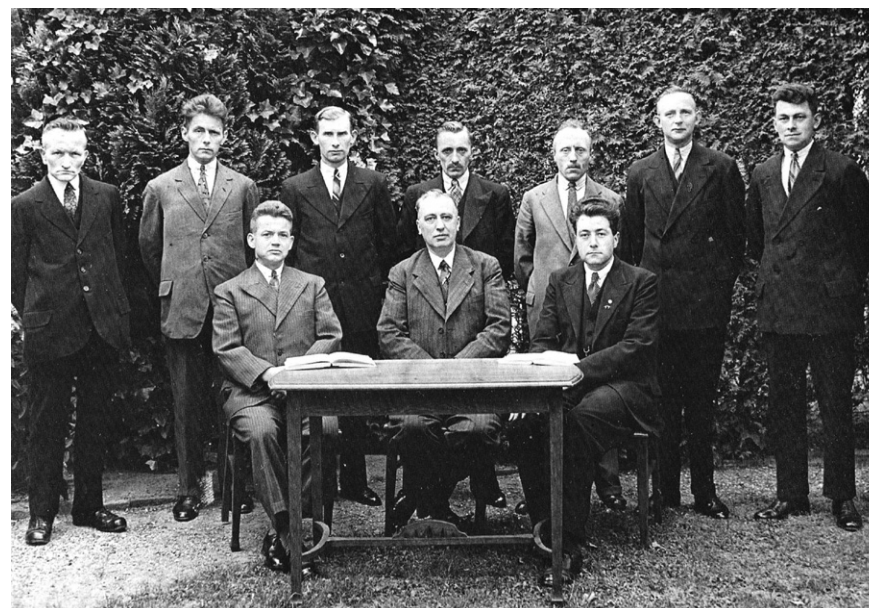
Ironisch genoeg werd Clara wél vrij serieus verliefd op een andere fabrieksdirecteur uit Olst, de veel oudere J.A. Posthumus, de directeur van de Coöperatieve Zuivelfabriek bij wie ze in huis woonde.⁵⁵ Door haar overplaatsing van Wesepe naar Den Nul moest Clara verhuizen. Begin september 1922 kwam ze in de kost bij de bakkersfamilie Jonker in De Nul.⁵⁶ Op haar kamertje bij Jonker hield ze in het najaar van 1922 een dagboek bij, gericht aan 'Loke', zoals ze Posthumus noemde.⁵⁷ Aan hun dagelijkse omgang was door Clara's verhuizing een einde gekomen, maar voor Clara was er geen sprake van een definitief afscheid. Zo schreef ze op de eerste pagina:

Ik zit hier nu alleen in mijn kamer en ik heb bonbons gekocht en mijn Roorda opgeslagen en een hele poos zitten turen op de Relative Pronouns en ik kan niets anders doen Lo, dan aan jou denken. Ik weet wel, dat het alles nu uit is. En toch, soms ben ik gek genoeg toch nog te hopen op een vervolg zal ik het 't maar noemen. Ik durf haast niet je cape terug te gaan brengen, zoo bang ben ik dat je dan uit zult zijn. O, ik hoop, ik hoop, dat ik je, al is 't maar even, alleen zal zien? Denk jij ook aan mij? O, jongen wat zou ik graag even bij je zijn. 't Is toch een rare boel, 't leven. Zijn wij nu slecht? Ik kan 't niet gelooven en niet voelen. [...] Ik moest denken aan onze laatste avond. Toen we daar stonden in de donkere machinekamer, je armen om me heen, die vaster en vaster me tegen je aan drukten, je wang tegen mijn wang, toen voelde ik me gelukkig en ellendig. Ik schreide en zoo zacht klonk je stem, toen je me troostte. Je houdt je maar taai; dat waren je laatste woorden. Ik zal me taai houden hoor en niet jeremiëren en slachtofferig doen.'⁵⁸

Het was toch niet helemaal uit. Af en toe ontmoetten Clara en Loke elkaar. Ze leefde van stiekeme omhelzing naar een zoen in 't donker: 'Tot wat gekke dingen kom je toch, als je gaat houden van iemand die getrouwd is. Ik had nooit gedacht zoo op een eenzaam zijpaadje te staan, fietslantarens uit. 't Was wel heel avontuurlijk.'⁵⁹

Dat Loke getrouwd was, bezwaarde Clara niet in het minst. Vol bravoure schreef ze: 't Kan me niks schelen, dat ik je vrouw bedrieg. 't Zal wel heel slecht zijn, maar 't is toch alles haar schuld, niet de onze. En is zij 't waard dat jij ongelukkig bent? En ze merkt er immers niets van. Ze denkt alleen aan haar wasch en haar huis en de meubels. Voor jou heeft ze geen tijd. Ze kookt je eten en naait je kleeën. Verder moet je alleen maar er zien te komen. Dan ben ik er voor de rest. 't Is alleen zoo weinig, wat ik voor je zijn kan. 'k Zou veel, veel meer voor je willen doen. Als 'k niet weg had gemoeten!⁶⁰

Hun affaire bleef geheim. Clara nam alleen haar zuster Eveline in vertrouwen. Ze bleef bij haar standpunt: 'Gisteren met Lien veel gepraat; of 't goed of slecht is iets te zijn voor een getrouwd man. Ik geloof goed, tenminste in een geval als het jouwe. Ik doe niemand kwaad, eisch of verlang niets en wil alleen voor jou en natuurlijk daardoor ook voor mezelf 't leven wat prettiger maken. Waarom zeggen: Stik jij maar, je bent getrouwd! Heb je door een enkele vergissing alle recht op een beetje geluk verloren. Zoo kan ik 't niet zien. Misschien is het heel slecht. Toch geloof ik 't niet en voel er geen gewetenswroeging

Directie en personeel van de coöperatieve zuivelfabriek 'Olst' in 1936. Foto uit: R.H.W. Kok en Anny te Kloeze, Kent u ze nog... de Olstenaren. Zaltbommel, 1978. Op de voorste rij in het midden J.A. Posthumus.

over. Als er een hel is, moeten we daar samen dan maar naar toe, Loke.’⁶¹

Vaak vergeleek ze Lokes vrouw met tante Bertha. Beiden waren burgerlijke, gewone vrouwen, die niet bij hun bijzondere echtgenoot pasten. Vrouwen die je mocht bedriegen, want Clara wilde ‘niet één van die mensen wezen, die hun ‘rather painful duty’ doen.’⁶² Dat is het klassieke argument van de verliefde minnares van een getrouwde man: ik weet beter wat hij nodig heeft dan zijn vrouw. Maar Clara legde simpelweg, haar leven lang, het primaat bij de liefde en de verliefden.⁶³ Als het om de liefde ging, had ze geen boodschap aan moraal. In ‘Liefde en logica’ schreef ze: ‘Ik heb later altijd gedacht dat je aan moraal eigenlijk zo betrekkelijk weinig hebt. Het laat je altijd in de steek als je het nodig zou hebben. Als je werkelijk verliefd bent, dan denk je niet meer aan weerstand te bieden. Je zou het waarschijnlijk niet kunnen. Het is te machtig. Maar het komt zelfs niet bij je op. Het is even absurd als om van een goede zwemmer te verlangen dat hij zich zinken laat. Het is je leven zelf. Zo komt het je voor in ieder geval.’⁶⁴

Op een foto uit 1936 van directeur Posthumus ziet ‘Loke’ er met zijn hoge voorhoofd, diepliggende ogen en brede mond niet bepaald aantrekkelijk uit.⁶⁵ In haar dagboekantekeningen portretteert Clara Loke echter als een jongensachtige, vrolijke en sportieve man. Hij reed motor en nam Clara mee voor tochtjes. Verliefd schreef ze: ‘Wat kon je vrolijk zijn Lo. Je had zonneschijn genoeg, om een heel huis op te vroolijken. Maar soms was ’t ook jou te erg, die saaie, half doode mensen om je heen.’ Clara viel voor Lokes vitaliteit: ‘Ik vind het zoo prettig, dat je niet, zooals ik zelf, een mensch van deze tijd bent. Je hebt zooiets heerlijk sterks en flinks. Je zet de tanden op elkaar, trekt een vrolijk gezicht en probeert to make the best of it. En je kunt zoo echt met vuur je werk doen en in vliegende vaart, ik zou haast zeggen met waaiende vanen en slaande trom, bergen verzetten. Je hebt zoo niets van dat slappe, zwakke, van dat altijd tobben en wroeten in je zelf, waar ik soms zoo’n neiging toe heb. Ik kan miserabel zijn, eigenlijk om niks.’⁶⁶

Clara troostte zichzelf met het lezen van literatuur als ze miserabel was. Ze nam bijvoorbeeld een recent gedicht van Willem de Mérode in haar dagboek op: ‘Ik heb u lief.’⁶⁷ De laatste regels luiden: Ik leed om U, als ‘k om geen ander leed / Gij mindet mij, zooals geen ander deed. / Ik heb u lief, gij zult gelukkig wezen.

Hoe ver de seks ging, liet Clara aan haar geliefde over.⁶⁸ Ze was in ieder geval niet van plan als maagd het huwelijk in te gaan: ‘Ik heb nooit me zorgen gemaakt over het lichamelijke je geven aan een man, wat toch voor veel vrouwen zoo schijnt te zijn. Ik deed dat oogenblikkelijk en zonder enig berouw bij de eerste de beste gelegenheid. [...] Hij had zeker meer scrupules dan ik toen. Maar ik wou het alles in de hand houden, ik wou me terug kunnen nemen, zeker omdat ik voelde hoe diep ik anders onder zou gaan.’⁶⁹

Clara wilde zichzelf niet ‘verliezen’ in de liefde voor een bepaalde man.⁷⁰ Loke bleek nog geen ‘wezenlijke liefde’. In de loop van het najaar begon ze afstand van hem te nemen. Ze schreef steeds minder in haar dagboek. Wel dacht ze erover om haar ervaringen

te gaan uitschrijven: ‘Ik heb zin om een verhaal te gaan schrijven over deze [tijd]. Maar ik kom zoo licht tot een idealiseren van alles tot een zeggen, van hoe ik het wenschen zou. Ik geloof ook niet, dat die schrijverij iets te beteekenen heeft, maar het is een soort troostmiddel.’⁷¹

Vooralsnog schreef Clara geen verhalen op. Ze verzón wel veel verhalen, maar vooral voor haar leerlingen. Bijna een eeuw later wisten hoogbejaarde Olstenaren zich nog te herinneren hoe prachtig die ‘wat iel ogende’ juffrouw Klaver vertellen kon.⁷² ‘Ik vertelde de kinderen uit mijn diverse klassen zelfbedachte verhalen, meest sprookjes. [...] Al die verhalen – ik moet er honderden bedacht hebben – schreef ik alweer niet op. Ik ging ook steeds door [met] verhalen te bedenken alleen voor mezelf. De meeste kinderen en jonge mensen doen dat, geloof ik, wel. Het is een corrigeren van de werkelijkheid in dagdromen. Maar vaak waren mijn verhalen toch anders, concreter en objectiever. Ze vielen me in naar aanleiding van een gezicht, een landschap, een naam, een huis – en ze lieten me niet met rust voor ik ze had afgedacht. Een treinreis was daar heel geschikt voor, ik ging ook vaak een eind alleen fietsen.’⁷³ In haar uitzonderlijk goede geheugen sloeg Clara in deze jaren een gouden voorraad aan dagdromen en verhalen op, soms geïnspireerd op alledaagse gebeurtenissen in de boerendorpen. Pas jaren later zette ze die verhalen op papier.

Aanvullende aktes

Hoewel ze het vak indertijd niet uit volle overtuiging gekozen had, was Clara in die eerste jaren wel een enthousiaste onderwijzeres. Als ze zich gedeprimeerd voelde, maakten de kinderen haar weer vrolijk. Ze had bovendien heldere ideeën over de ideale school. De progressieve pedagogische denkbeelden van Ietje Kooistra hadden haar geïnspireerd. In 1922 schreef ze: ‘Ik dacht aan mijn luchtkasteel, om ergens in een ouderwetsch ruim huis, een schooltje te stichten. ’t Leek me toen heerlijk, zelf de kinderen, de onderwijzers te kiezen. Ik wou mijn millioentje, als ik ’t ooit kreeg, daarvoor gebruiken.’⁷⁴

Clara had met name groot respect voor oude schoolmeesters die begaafde leerlingen méér meegaven dan waar ze voor betaald werden. Het meestertype dat haar vader Luite en ook haar zelf had geïnspireerd om verder te studeren: ‘Welk dorp richt eens een standbeeld op voor de dorpsschoolmeester uit die voorbije tijd? Hoeveel intellect, dat anders braak zou zijn blijven liggen, heeft door deze ouderwetse, vaak bespottende schoolmeesters een kans gekregen?’⁷⁵

Clara had zelf geen ambitie voor de hoofdakke, maar ze haalde in haar eerste jaar als onderwijzeres wel de akte LO Fransch.⁷⁶ Trots schreef tante Bertha aan haar familie dat Clara ‘schitterend’ was geslaagd, als eerste van haar Apeldoornse klas met een bij-akte.⁷⁷ Dat Clara na het jarenlange ‘stampen’ op de Kweekschool gemotiveerd was om snel die akte te halen, moet aan haar voorliefde voor de Franse literatuur gelegen hebben. Ze las de taal graag en goed. Engels lag haar minder, ze studeerde soms met tegenzin vanwege

de ‘onzinnige regeltjes en uitzonderingetjes’.⁷⁸ Toch haalde ze in 1923, gelijktijdig met Eveline, de akte Engelsch L.O.⁷⁹

Clara’s studiezijn was niet ongewoon. Meer dan de helft van de jonge onderwijzeressen studeerde rond 1920 door voor hogere of aanvullende aktes. Ze stelden vaak hogere professionele eisen aan zichzelf dan hun mannelijke collega’s. De extra aktes leverden bovendien dikwijls een hoger salaris op.⁸⁰ Clara gaf les bij het herhalingsonderwijs, een voornamelijk Drentse vorm van avondschoon voor kinderen die overdag geen onderwijs konden volgen of voor volwassenen die wat bij wilden leren.⁸¹ Vanaf juni 1925 gaf Clara in Den Nul lessen Frans, vóór schooltijd, van half acht tot kwart over acht.⁸² A.M. van Ravenshorst, het Hoofd der School, hoopte juf Klaver voor zijn school te behouden als ze wat extra’s kon verdienen.⁸³

Clara studeerde in die tijd ook voor haar akte MO Fransch. Die studie heeft ze nooit afgemaakt.⁸⁴ Wel greep ze de kans om in de zomer van 1926 met haar zusje Eveline een reis naar Parijs te maken.⁸⁵ Ze betaalden hun vakantie uit de erfenis van hun oom Johan Doyer. Da’s tweelingbroer had in juli 1919 zelfmoord gepleegd. Hij liet geen eigen kinderen achter. Een deel van zijn behoorlijk omvangrijke nalatenschap was overgegaan naar zijn neefjes en nichtjes Doyer. Zijn weduwe Veronica Hendrika Veen Valck behield echter het vruchtgebruik van deze erfenis. Toen Veronica op 3 mei 1926 stierf, kregen Clara en Eveline hun erfdeel in handen, in 1919 getaxeerd op ruim vierduizend gulden.⁸⁶ Waarschijnlijk beheerde Clara’s oom Anton Doyer haar kapitaaltje en keerde hij haar een toelage uit.

Naar Utrecht

De Franse lessen waren een succes, maar ze hielpen niet om Clara voor Den Nul te behouden. Clara wilde méér van het leven zien dan de dorpsscholen in Oost-Nederland. Méér cultuur dan de amateuristische toneelvoorstellingen van de rederijkerskamer Tollens in Olst.⁸⁷ Ze was bang om te verpieteren in de provincie, zoals de echtgenotes van de dorpsonderwijzers onder haar kennissen.⁸⁸ In een grotere stad hoopte ze nieuwe kennissen te ontmoeten, spannende, wereldwijze mensen.

Clara had nog een reden om Olst te verlaten: ze was min of meer op de vlucht voor haar vriend James. Zijn achternaam of beroep noemde Clara nergens en het is evenmin bekend hoe Clara de Britse James had leren kennen. James’ ‘curieuze’ ouders waren naar Nederland vertrokken toen James een kleuter was. Zijn vader werkte als docent Engels, maar was niet het gewone type leraar, en zijn moeder zeker geen prototype leraarsvrouw: ‘Zij had zooiets ijzigs, zoo koud-glad-vriendelijk. En ze sprak na twintig jaar nog bijna geen woord Hollandsch. Ze zat daar maar als een bevroren protest. Ik noemde het huis in gedachten Nova Zembla.’

Een tijd lang was Clara ‘erg gelukkig’ met James. Ook Bertha en Luite waren ‘verrukt’ van de charmante Brit. Maar kennelijk had hij een nare karaktertrek: de behoefte om

mensen te sarren en te kwellen. Wat Clara vooral kwetste, was zijn neiging om ‘alle werkelijke gevoel bespottelijk te maken’: ‘Op mij was hij woedend omdat ik iets van gevoel, van zachtheid in hem wakker riep. Ik hoor het hem nog zeggen: “Ik trouw nooit met je. Ook al kreeg je een tweeling, dan trouwde ik nog niet met je. Ik wil niet trouwen, nog in geen tien jaar... nog in geen vijftien jaar.” En hij dacht erbij: En dan nog niet met jou. Want ik paste heelemaal niet in zijn schema. Ik zei: “Je hoeft heelemaal nooit, in geen enkel geval, met me te trouwen. Zet het toch uit je hoofd.” En hij: “Ja, maar ik zou bij God zoo gek kunnen zijn om het zelf te willen.”’

Ook al ervoer Clara zijn gedrag niet als een psychische ‘abnormaliteit’, ze voelde zich door James toch behandeld ‘als een beest’. Dan liep ze ook wel weg, maar hij kwam altijd weer terug. In het voorjaar van 1926 solliciteerde ze in een ‘moment van wanhoop’ naar de Joh. Camphuyschool in Utrecht. En met succes: op 1 september kon ze beginnen.⁸⁹ Ze was er eigenlijk helemaal niet blij om, maar ging toch.⁹⁰ Want in Utrecht zou ze eindelijk écht vrij zijn, privacy hebben. Ze plaatste een advertentie waarin ze een kamer te huur vroeg:

Er waren in betrekking tot die toekomstige kamer twee dingen, waarvan ik me vast had voorgenomen geen afstand te doen, namelijk een naar stadse maatstaven ruim uitzicht en ‘privacy’. Dit laatste had ik als onderwijzeres aan een dorpsschool niet gekend. Al had je een ‘vrije kamer’, je werd toch altijd min of meer opgenomen in de familiekring, meestal met hartelijkheid omringd, maar daar stond tegenover dat als iets vanzelfsprekends een zekere mate van vertrouwelijkheid en mededeelzaamheid omtrent je eigen aangelegenheden werd geëist. Je zou goedgehartige en vriendelijke mensen voor het hoofd hebben gestoten door aan deze eis niet te voldoen en op die manier een beetje fleur en bewogenheid aan hun leven toe te voegen. Maar ik had het stadium bereikt, waarop ik niet meer vriendelijk uitgehoord, niet meer bemoederd of eventueel bevaderd wenste te worden.⁹¹

Clara was net 27 geworden toen ze op 31 augustus 1926 in Utrecht aankwam. Ze was klaar voor het échte leven:

*dat fascinerende Leven, dat ik in gedachten met een hoofdletter schreef.*⁹²

Een gevaarlijk avontuur

1926 – 1932

*Nog altijd vraag ik me af, of ik ooit iets anders gedaan zou hebben dan verhalen denken, als ik toen niet zo om geld verlegen had gezeten.*¹

Nieuwsgierig naar het leven in Utrecht zocht Clara een woning in de binnenstad. Ze vond een zolderkamer in een groot herenhuis aan de Wittevrouwensingel 14, tegenover het Lucasbolwerk. Het was een tamelijk ruim vertrek met twee ramen aan de singelkant en een ‘betoverend’ uitzicht op het plantsoen. Het wat rommelige beroepspension vertoonde nog restanten van vroegere deftigheid.² De kamers werden bewoond door een mix van arbeiders, studenten en ambtenaren.

Een onwereldse stad

In 1926 was Utrecht nog een kleine provinciestad. De middeleeuwse binnenstad met de gezichtsbepalende Domtoren en vele andere historische gebouwen sprak Clara aan. Zij was vooral dol op het sfeervolle Singelplantsoen, aangelegd op de restanten van de in 1829 afgebroken vestingwerken. De eerste stadsuitbreidingen Wittevrouwen, Oudwijk en Lombok waren net gebouwd.

Hoewel Utrecht in het begin van de twintigste eeuw wat industrie kreeg (Douwe Egberts, Demka, Werkspoor) en ook de Nederlandse Spoorwegen en de Jaarbeurs bezoekers trokken, was het toch vooral een ambtenarenstad. Utrecht stond bekend als saai en was niet te vergelijken met het ‘bruisender’ Amsterdam in de jaren twintig.³ Het zou een plek zijn waar je ‘langs’ kwam met de trein, geen stad die je bewust opzocht. Kunstenaar Erich Wichman fulmineerde vaak tegen zijn geboortestad: ‘Kijk, ik zou een omweg maken, om Utrecht niet langs te komen, als ik er niet wonen moest... Een stad om met een vies gezicht in den vuilesemmer te scheppen... Ergens, ver weg gaat het leven.. wie zich eenigszins staande weet te houden, avanceert hier vroeg of laat tot stadsgek.’⁴ Toch huisvestte Utrecht in de periode tussen de twee wereldoorlogen veel kunstenaars, die zich in deze stad prima thuis voelden. De groep schrijvers en beeldend kunstenaars rond De Gemeenschap bijvoorbeeld, avant-gardistische kunstenaars als de dichter Jan Engelman, de surrealistische schilders Pyke Koch en Joop Moesman en de modernistische architect Gerrit Rietveld. In de jaren dertig woonden ook de dichters Marsman en Nijhoff en romancier Cola Debrot in de Domstad.⁵

De middeleeuwse binnenstad van Utrecht had een geheel eigen, stille sfeer. Dat was het Utrecht dat Clara aantrok. In die ‘meest onwereldse stad die ik ken’ kon Clara eindelijk het anonieme, bohemienachtige leven leiden dat ze zich had voorgesteld

toen ze in Olst haar sollicitatiebrief schreef. Ze hoefde niet bang te zijn dat iemand zich met haar zou bemoeien.⁶ In Utrecht kon ze echt onafhankelijk zijn. Ze wilde er ook graag mensen ontmoeten ‘met wie je kon praten over literatuur, het leven in het algemeen, je eigen levensbeschouwing enz. Die de wereld bereisd hadden, wat ik toen interessante mensen noemde.’⁷ Hoe en waar ze al die boeiende, ondagelijkse, onorpse mensen moest ontmoeten, wist ze nog niet. Ze was te verlegen om gemakkelijk nieuwe contacten te leggen. Toch deed ze haar best. Zo ging ze naar voordrachten over het Duitse expressionisme in de literatuur door dr. P.H. Ritter Jr., de hoofdredacteur van het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*: ‘Ik sprak hem wel niet, maar ik zag hem dan toch maar van dichtbij. En hoewel ik helemaal geen plan had naar Italië te gaan, ging ik Italiaanse les nemen bij een Italiaan die zich daarvoor in de krant aanbood, alleen maar omdat ik dat interessant vond.’⁸ Van de Openbare Leeszaal aan de Voetiusstraat nam ze iedere week stapels boeken mee. Ze voelde zich ‘prettig avant-gardistisch’ door deze kennismaking met het nieuwste op letterkundig gebied. Na lange zwerftochten door de donkere stad schreef ze, in een staat van ‘verrukte smart’ gedichten over in een schrift.⁹

Af en toe ging ze naar concerten of naar de bioscoop, wat ze heerlijk vond: ‘Vreemde, wonderlijke fantastische dingen zie je voorbijtrekken. ’t geeft me een gevoel van een droom of een sprookje.’¹⁰ In het kleine Scalatheater in de Viestraat zag ze Marlène Dietrich in ‘Der blaue Engel’ (1930) en Charlie Chaplin in ‘The kid’ (uit 1921).¹¹ ‘The Kid’ was een stomme film; pas in 1927 konden geluid en beeld synchroon afgespeeld worden.

School

Het culturele leven in Utrecht was een welkome afwisseling met Clara’s lange schooldagen. De Openbare Lagere School Johannes Camphuysstraat was een echte volksschool, in de wijk Lombok.¹² De school was geopend in 1904 en was dus bijna een kwart eeuw oud. Het gebouw had twee verdiepingen en een speelplaats met grind. Clara vond het jammer dat er geen schooltuintjes waren. De Camphuysstraat was heel druk, zodat het onderwijs nogal eens werd gestoord door ‘allerhande straatruoer van venters en karhonden’.

Het lesgeven in Utrecht viel Clara vreselijk tegen. Met haar collega’s had ze niet veel contact, zeker niet buiten de schoolmuren.¹³ De meesten waren weliswaar vriendelijk, maar veel ouder dan zij. Het hoofd der school bekleedde zijn functie al vijfentwintig jaar.¹⁴ Collega J.A. Daman was een ronduit lastige man.¹⁵ Met zijn stekelige, onaangename op- en aanmerkingen verstoorde hij de schoolvergaderingen en hij bracht bij de andere personeelsleden ‘een niet geringe mate van ontstemming’ teweeg.¹⁶

De stadskinderen uit Lombok maakten het Clara ook niet gemakkelijk. Ze waren mondig, vroegrijp en druk.¹⁷ Clara vergeleek hen voortdurend met de volgzame dorpskinderen, die wél tegen hun juf opkeken: ‘Ik kende het wel van de middagen op school, deze zelfde koortsachtige opwinding, die plotseling hysterisch kon uitbarsten bij

de geringste aanleiding. Een niet te stuiten schaterlach, omdat iemand niesde, omdat er een sponsdoos viel of een papier in de kachel fel opvlamde. Bij dorpskinderen had je dat nooit zo.’¹⁸ Bovendien had Clara een overvolle tweede klas: ‘Vijftig leerlingen en een tweede klas. Ik had veel liever een hogere klas gehad, maar ja, daar onderwezen alleen meesters. Wij juffen waren goed genoeg voor het kleine grut.’¹⁹

Op de dorpsscholen in Drenthe en Overijssel had Clara de vrijheid gehad om haar lessen naar eigen inzicht in te vullen. Het toezicht was er niet zo streng en ze had het diploma van de prestigieuze opleiding uit Apeldoorn in handen. Maar op stadsscholen was alles gereguleerd en sterk methodisch.²⁰ De jonge leerkracht werd aan alle kanten ingeperkt, zoals ook Carry van Bruggen ervoer: ‘Is men tenslotte de hemel van de Amsterdamse onderwijswereld binnengezeild, dan begint het eeuwig controleren van de jonge leerkracht: door de bovenmeester, de schoolcommissie, de inspecteur, de arrondissementsschoolopziener... allemaal stellen ze de gekste vragen: of de kinderen een aardig liedje kennen, of de rekenvorderingen volgens het leerplan zijn, en vooral: welke methode de juffrouw wel volgt. Kennelijk is de methode een afgod van iedereen die ook maar in de verte betrokken is bij enige tak van onderwijs; de methode wordt belangrijker gevonden dan de resultaten en zeker véél gewichtiger dan het welzijn van de levende wezens die eraan onderworpen worden: de onderwijskracht en het kind.’ Clara hield helemaal niet van methoden en van drillen. Ze geloofde steeds minder in de mogelijkheden van de pedagogie:

Wel natuurlijk aan dressuur, die je niet ontberen kunt en waarmee je met de geschikte sujetten heel aardige resultaten bereiken kunt. Ze zitten wel op en geven wel poot en de slimmelingen halen zelfs hun eigen etensbakje en zoo. Ik geloof dat alle pedagogische resultaten niets anders zijn dan dressuurresultaten. En bij degenen die ongeschikt zijn voor dressuur faalt het systeem dadelijk. Natuurlijk kun je kinderen ertoe brengen dingen te doen of te laten – uit angst meestal, ook wel uit toewijding aan je persoon, ook wel als ze verstandig zijn uit nuttigheidsoverwegingen. Maar dat je de karakters kunt wijzigen geloof ik evenmin als dat je bijvoorbeeld van een roos een dahlia kunt laten groeien. Het vereist trouwens een groote mate van zelfingenomenheid om op de gewone manier te kunnen pedagogen. Je moet de overtuiging hebben dat je eigen inzichten de juiste zijn. Ik had nauwelijks inzichten, behalve dan het gevoel dat de pedagogische slachtoffers oftewel kinderen verstandiger deden zich niet te verzetten, gezien de groote overmacht.²¹

Wat de sfeer in de Camphuysstraat evenmin ten goede kwam, was dat de status van de school op 2 september 1927 daalde van A naar B. Er moest een nieuw leerplan ingevoerd worden, een collega werd ontslagen en de toch al beperkte financiële middelen werden nóg krappere. Zelfs de ‘geregelde gang van het onderwijs in de handwerken’ werd enige

tijd gestoord door de financiële krapte. Dat vond Clara, de handwerkjuf-tegen-wil-en-dank, niet zo erg. Het lesgeven aan een klas vol onverschillige kinderen vond ze echter verschrikkelijk: ‘Ik was radeloos. Ik moest met mijn laatste krachten vechten, om niet in een afgrond te vallen. Soms kwam er ook een soort matte onverschilligheid over me, een uitputting, of ik aan niets meer deel had. Ik verveelde me dan ook niet. Ik was eigenlijk bewusteloos.’²²

‘De meest loszinnige tijd in mijn leven’

Zoals Clara had verwacht, raakte de relatie met James uit door haar verhuizing naar Utrecht. Ze was nooit erg conventioneel geweest en nu niemand meer op haar lette in de grote stad, stond ze open voor contact met iedere man die haar sympathiek scheen.²³ Ze ervoer de eerste maanden in Utrecht als de meest ‘loszinnige’ tijd in haar leven. Clara leefde in een ‘soort verdoving’ en gaf er niet meer om met wie en hoe ver ze ging: ‘Er waren andere mannen, waar ik mee uitging, flirtte [...] Het was ook niet, wat men dan verstaat onder bedriegen, maar het ging toch zoover dat James het niet verdragen kon. Zoo is het toen tusschen ons uitgeraakt en ik had er toch veel verdriet van.’²⁴ Een paar jaar later schreef James haar of hij nog eens langs mocht komen en zelfs toen viel het haar moeilijk nee te zeggen.

Een van de jongemannen met wie Clara omging in Utrecht, was Paul Canter uit Kampen. Ze kende hem al uit Zwolle, waar ze hem had ontmoet op het treinperron, beiden wachtend op hun trein naar het ouderlijk huis of naar Utrecht, waar Paul letteren studeerde. Hij was een lieve, intelligente jongen, met een onafscheidelijk pijpje, maar nogal sloom. In tegenstelling tot James was hij ‘absoluut onmodern’ en had hij een afkeer van sport. Hij had bijzondere kennissen, zoals een oud mannetje dat aan handlijnkunde deed en bij Clara een ‘ellendige lijn van Saturnus’ ontdekte.

Clara vond het gezellig bij Paul op zijn grote rommelige kamer boven in een oud huis in Utrecht, waar hij op wonderlijke tijdstippen creatieve gerechten kookte zoals bruinebonensoep met rum. Zij vond Paul ‘tot in merg en been toeschouwer’. Ze sprak graag met hem, over mensen en boeken, want hij had verreweg het beste psychologisch inzicht van al haar kennissen. Vanuit zijn luie stoel kon hij, met ‘oom-achtige gewichtigheid’ het leven beredeneren, maar hij aarzelde om zelf aan het leven deel te nemen: ‘Hij was zoo traag. Je moest hem altijd een zetje geven, anders kwam hij nergens toe. Zooiets van: toe vooruit jongen, geef me nou eens een zoen. Je had het al wel twintigmaal kunnen doen. Dat zei je niet zoo natuurlijk, maar dat gevoel gaf hij je.’ Clara wilde niet de leiding nemen, dat gaf haar namelijk een akelig ‘moederlijk’ gevoel: ‘Zoo bleef Paul altijd tweede, degene op wie je terugviel als een ander je niet bevredigde.’ Echt verliefd werd ze nooit, maar ze bewaarde wel een paar lieve brieven van hem.²⁵

Paul Canter ‘stuurde’ Clara naar ene Henri, een psychisch kwetsbare student uit een rijke, deftige oude familie, die een ‘afschuw had van al het bloeiende leven’. Clara begreep

niet waarom Paul haar uitzocht om deze jongen op te vrolijken: ‘want ik was eigenlijk een harteloos monster in die tijd, alleen er op uit mezelf te redden. Maar Paul wist wel iets meer van me dan de anderen. Ik wou eerst niet gaan – ik kende hem nauwelijks – maar ik ging dan toch en toen liet me de ellende in de oogen van die jongen me niet meer met rust. Ik vergat er mijn eigen verdriet door.’²⁶ Henri klemde zich vast aan Clara:

Ik kan soms – lang niet altijd – ineens dingen begrijpen. Dan is het net of ik ineens precies aanvoel hoe het is in een mensch en dan weet je ook de goede dingen te zeggen en te doen [...]. Met Henri heb ik halve nachten gewandeld, ver buiten de stad. Hij wou toen nooit overdag uit, zat altijd in een donkere kamer of lag in bed. Later ging het al veel beter. Hij ging weer naar colleges en werd heelemaal veel normaler en toen kreeg hij griep en kwam er een moeder [...] en toen moest hij pardoos mee en ik heb nog brieven geschreven, maar nooit antwoord gekregen en nu zit hij dan in die zenuwinrichting.²⁷

Terugkijkend constateerde Clara dat ze in deze korte periode van veel mannen tegelijk kon houden: ‘Het gevoel voor de een deed niets af aan het gevoel voor de ander. Het was ook volstrekt niet uitsluitend zinnelijkheid. [...] In sommige gevallen – zooals bijvoorbeeld met Henri – was het zinnelijke zelfs volkomen bijzaak. Met Paul trouwens ook. Maar ik hield van ze, ik wilde graag lief voor ze zijn en ik wou graag, dat ze lief voor mij waren. Maar ik hield van niemand zoo, dat ik er mijn leven om had willen veranderen, dat ik had willen zeggen: jij bent voortaan de eenige.’²⁸

‘Zoo zalig normaal’

Eindelijk vond Clara iemand die niet alleen lief voor haar was, maar ook ‘zalig normaal’. Wim van den Boogaard ontmoette ze op straat: ‘Ik kwam hem iedere dag tegen als ik naar school ging en zoo leerden we elkaar kennen: eerst kijken, dan lachen, dan groeten en dan praten. Och, en Wim was lief, zorgzaam. Die stond als het regende ineens met mijn regenjas bij school te wachten, waagde er een standje aan om mij die jas te brengen. Die jonge jongens denken daar zoo niet aan [...] en Wim weet kleine dingen zoo gezellig te maken, een uitgangetje, een beetje samen koken.’²⁹

Marinus Wilhelmus van den Boogaard was elf jaar ouder dan Clara en een geboren ‘Utrechter’.³⁰ Thuis heette hij Ries, maar Clara noemde hem Wim. Hij had een Wim-leven en een Ries-leven.³¹ Twee levens dus, want Wim was al getrouwd, met Susanna van Veenendaal.³² In 1927 waren hun zeven kinderen nog jong, tussen de zestien en drie jaar oud.³³

Wim van den Boogaard was wat kleiner dan Clara, maar had een sportieve, tanige gestalte. Hij had een vrij lang, open gezicht, blond haar en pretlichtjes in zijn ogen. Aanvankelijk werkte hij als bakker in Den Haag. Toen Clara hem ontmoette, was hij

beroepsmilitair: sergeant-kok bij de genie. Wim was een sportliefhebber die graag naar voetbalwedstrijden ging of op de radio naar verslagen van wielerrondes luisterde. In de familie gaat het verhaal dat Wim in zijn jonge jaren zelf een bekend atleet was en dat hij marathons liep.³⁴ Wim werd gezien als een sympathieke sjacheraar, een rommelaar. Iemand die er geen been in zag om zijn soldij aan te vullen met salaris in natura, zoals levensmiddelen uit de keuken van de Kromhoutkazerne.³⁵ Hij had in iedere branche zijn speciale vrienden, die hem voor een paar sigaretten leverden wat hij nodig had.³⁶

Ogenschijnlijk pasten Clara en Wim absoluut niet bij elkaar.³⁷ Wim was een eenvoudige Utrechtse volksjongen en sprak dan ook plat Utrechts.³⁸ Hij had nauwelijks een schoolopleiding gehad en kon geen brief zonder taalfouten schrijven.³⁹ Zijn karakter was al even eenvoudig. Hij was van niemand onder de indruk, want hij vond alles en iedereen gewoon. Wim had – kortom – schijt aan iedereen.⁴⁰ Zo gecompliceerd en onzeker als Clara was, zo volkomen natuurlijk en stabiel was haar geliefde. ‘Niet zeuren’, zei Wim altijd.⁴¹ Het trok Clara aan dat Wim niet in het minst te imponeren was, ook niet door haar, doordat hij niets van haar begreep: ‘Hij vond me alleen maar erg lief en soms een beetje mal. Dat was altijd nog beter dan een man die zooiets als een idool van je maakte, zooals Henri.’⁴² Wim vond Clara mooi en zei dat dikwijls met zoveel woorden. Dat was belangrijk voor Clara, die overgevoelig was voor kritiek op haar uiterlijk. Ze bewaarde zorgvuldig Wims wat onbeholpen opgeschreven compliment ‘Je ziet er heelemaal niet slecht uit. Je ziet er beter uit dan Lien hoor.’⁴³

De keukenbrigade van de Kromhouthoutkazerne, circa 1931, wellicht met sergeant Wim van den Boogaard. Ansichtkaart collectie auteur.

Wat Clara en Wim bond, naast seksuele aantrekkingskracht, was een grote liefde voor dieren. Wim had altijd klontjes op zak voor de paarden in de stad. Hij was minstens zo gek op katten als Clara: iedere poes haalde hij aan en zelfs zwerfkatten verwende hij met verse vis. Hij was op een vanzelfsprekende manier zorgzaam en kon fantastisch koken, ‘sensueel’ eten maken. Clara, die dol was op thee en last had van een ochtendhumeur, kreeg van hem de lekkerste thee op bed. En dan was hij ook nog praktisch en handig, het soort man dat op visite ging met een hamer in zijn hand.⁴⁴ Wim toonde zijn genegenheid niet met sonnetten of schilderijen, maar met soep en spijkers. Na drie psychisch instabiele, weinig doortastende studenten had Clara een ‘honger naar luchthartigheid’.⁴⁵ Ze vond het heerlijk om gekoesterd te worden door een broodnuchtere man met twee rechterhanden:

Voor mij is dit soort mannen met de bekwame handen immer gevaarlijk geweest. Ze weten het leven zoo prettig te maken. Ze effenen je weg van kleine, maar hinderlijke obstakels. Je bent ze zoo dankbaar, je vindt ze zoo lief en het is weer zoover. Te laat merk je dikwijls, hoe angstvallig ze met een wijden kring om de groote obstakels heenloopen. En als op een keer omlopen niet meer mogelijk is, zijn ze dan niet verdwaald en ontdaan en hulpeloos als the babes in the wood?⁴⁶

Ook Wim liep met een grote boog om een obstakel heen: zijn huwelijk. Hij heeft Clara waarschijnlijk niet direct verteld dat hij al getrouwd was. En zijn vrouw vertelde hij uiteraard niets over zijn affaire. Als hij een nacht met Clara wilde doorbrengen, speldde hij Susanna op de mouw dat hij weg moest voor militaire oefeningen of iets dergelijks. Voor Clara was een relatie met een gehuwde man noch een noviteit, noch een probleem. Ze nam hun verhouding aanvankelijk niet zo serieus: ‘een liefde in zakformaat, gemakkelijk hanteerbaar’.⁴⁷

Het liep anders dan ze had voorzien. In augustus 1927 maakten de geliefden een reisje van een dag of tien naar de Belgische Ardennen.⁴⁸ In Luik kocht Wim een ringetje voor haar met een opaal. Voor de grap zei Clara: ‘O Wim, een opaal, dat is tranen, ongeluk.’⁴⁹ De reis was een keerpunt. Clara en Wim hadden het heerlijk samen en bij thuiskomst wilden ze niet meer ieder op zichzelf leven.⁵⁰ Clara maakte het formeel uit met Paul Canter, met wie het ook eigenlijk nooit echt ‘aan’ was geweest.⁵¹ Op aanraden van Wim verhuisde ze in november 1927 naar Oudegracht 260, boven de winkel van Radio Schuurman.⁵² Het was een bovenhuis op één van de mooiste plekjes van Utrecht. Het afscheid van haar zolderkamer op de Wittevrouwensingel stemde haar wel weemoedig, want ze hield van het oude huis en de groene omgeving:

Het was op aandrang van de man met wie ik later trouwen zou, dat ik verhuisde. Hij was er namelijk van overtuigd dat hij voor veel minder geld veel lekkerder eten voor me zou kunnen koken dan het pension verschaftte. Ik had nooit zo erg op het

eten gelet. Maar tenslotte ben ik gezwicht voor zijn argumenten en heb ik een kamer met kookgelegenheid gehuurd ergens aan de Oude Gracht. Ik moet toegeven dat de biefstuk die mijn vriend bakte anders en lekkerder smaakte dan de biefstuk uit het pension. Dat neemt niet weg dat ik, als ik over de Wittevrouwensingel loop, nog altijd met iets van vertedering opkijk naar die twee hoge ramen en het gevoel heb dat een stukje van mijn jeugd gebonden is aan deze plek.⁵³

‘Moeilijkheden, bergen moeilijkheden’

Op de Oudegracht hadden Wim en Clara meer privacy. Wim kon er veel vaker langskomen, zodat ze min of meer samenwoonden. Al snel ontstonden er echter ‘bergen moeilijkheden’.⁵⁴ Wims vrouw ontdekte hun verhouding en ze was furieus. Ze maakte Wim het leven zuur en zorgde ervoor dat hij niet naar de Oudegracht kon komen. Susanna verstopte Wims kleren of liep hem achterna. Een hele nacht of zondag zat Clara dan, volkomen in paniek, tevergeefs op haar minnaar te wachten.⁵⁵

Eén keer zwichtte Wim voor de druk van ‘thuis’ en maakte het uit: ‘heel in het begin toen ik nog vol vertrouwen was. Ik kwam argeloos uit school, vond een brief, dat we elkaar maar niet terug moesten zien met [een briefje van] tien gulden die ik hem geleend had. Daarna kon je nooit meer onbezorgd gelukkig zijn, je houdt die vrees voor rampen. De volgende dag was Wim toen al terug en zei dat hij de brief maar geschreven had om

van het gezeur van zijn patroon en van zijn vrouw af te zijn. Maar dat wist ik niet toen ik hem las.’⁵⁶ Het briefje sloeg een wond die eigenlijk nooit helemaal genas. Heel lang miste Clara het veilige gevoel dat ze op Wim kon rekenen.⁵⁷

Ook op school zat Clara permanent in angst dat iemand zou ontdekken dat zij, een schooljuf, een verhouding had met een getrouwde man. Dat kon haar haar betrekking kosten. In de winter van 1928 was die angst nog erger: Clara was zwanger. Het was een ‘afgrijselijke’ tijd, want ze zou ontslagen worden en ‘hoe kun je nou een kind krijgen, als je geen cent hebt om van te leven. En dan probeer je van alles en al die rommel helpt niets en ondertusschen gaat de tijd voorbij.’⁵⁸ Clara besloot het kind weg te laten maken. De abortus werd uitgevoerd

Wim van den Boogaard (links) in de jaren dertig.
Collectie Ries van den Boogaard.

door een dokter Bloem van Dalen op de Utrechtse Van Brakelstraat, ‘het oudste en goedkoopste adres voor hygiënische artikelen voor dames en heren.’⁵⁹ De volgende dag fietste Clara meteen weer naar school. Ze durfde geen dag thuis te blijven, omdat dan de schoolarts zou komen voor controle. De vruchtafdrijving was een ingrijpende gebeurtenis voor Clara.⁶⁰ ‘Het kostte een hoop geld en ik had even goed dood kunnen gaan.’⁶¹ Wat haar het meest bijbleef, was Wims laconieke houding. Ze voelde zich erg eenzaam en verlangde diep in haar hart: ‘dat Wim toch een beetje bezorgd zou zijn en bang, dat ik dood zou gaan.’⁶²

Een abortus was in de jaren twintig en dertig niet ongebruikelijk.⁶³ Er waren wel ongehuwde, alleenstaande moeders, maar zij hadden het heel moeilijk in de vooroorlogse maatschappij.⁶⁴ Clara vond de zorg voor een baby in haar omstandigheden onaanvaardbaar en ze verlangde ook niet naar kinderen.⁶⁵ Ze had nogal wat praktische bezwaren tegen het moederschap:

Zelfs als het financieel geen bezwaar is, lijkt het me ontzettend drie kinderen te hebben. Altijd drie kinderen in je vaarwater te hebben. Je wordt zoo log en langzaam en moeilijk te hanteren als een lange sleepboot. Hoe meer ik van een man hield, hoe minder graag ik kinderen zou willen hebben. Klinkt het gek? Maar ik geloof... tegen de algemene opvatting in... dat kinderen funest zijn voor de liefde. Ze maken het huwelijk bindender, moeilijker te verbreken. Ze zullen ook wel dikwijls een gevoel van saamhorigheid geven. Maar dat heeft toch met liefde niets te maken. Ik geloof niet dat een man – er zullen wel uitzonderingen zijn natuurlijk – bij voorkeur een moeder bemint. Het is tegennatuurlijk. Kijk maar naar de dieren. Alleen gooien die na een poosje hun jongen van zich af en staan weer frank en vrij daar, gereed tot nieuwe avonturen. Maar bij de mensen blijven de kinderen tot je oud bent en hoe meer je er hebt, hoe opvallender je steeds verplicht bent de moeder te zijn. En je verliest met voortdurend kinderen om je heen zoo gemakkelijk de gewoonte van het vrijen. Dat is ook heel erg.⁶⁶

Toen Clara enkele jaren later haar driejarige nichtje te logeren had, omdat haar zuster op alle dagen liep van haar derde kind, zorgde ze uitstekend voor het meisje. Maar ze vond het ‘een wonderlijk gevoel’ een kind in huis te hebben en keek uit naar het moment dat Evelientje weer weg ging:

Nooit heb ik dat verlangen, dat vrouwen zonder kinderen toch behooren te hebben, naar ook zoo’n kind van mezelf. Ik moet wel onnatuurlijk zijn. Het kan me niet schelen trouwens. Waarom zou je per se natuurlijk willen zijn. [...] Zoo’n kind is een soort poliep, of hoe heet zoo’n dier met vangarmen. Het trekt je naar zich toe, op den duur eet het je zoo ongeveer op. Er is voor mij iets gewelddadigs in dat bij

voortdurend je aandacht opgeëist voelen. Een huishouding houdt je handen bezig, maar laat tenminste je gedachten vrij. Een kind doet zelfs dat niet. Je bent verplicht in het tempo van de gedachtegang van het kind te blijven, zooals je bij het wandelen verplicht bent het tempo van de kindervoetjes tot het jouwe te maken. Iets als een voortdurend vertraagde film. Ik zou werkelijk op den duur tot dit afstand doen van mezelf voor een kind of voor kinderen niet bereid zijn, geloof ik.⁶⁷

Clara wist dat ze in de ogen van veel mensen een ‘slechte, ontaarde vrouw’ was omdat ze geen ‘nestelinstinct’ had. Ze moest zich steeds voor haar kinderloosheid verantwoorden. In 1969 zei ze: ‘Ik heb nooit kinderen gehad, maar als ik eerlijk ben, moet ik zeggen dat ik ze ook nooit gemist heb. Ik heb vaak moeten horen: mensen zonder kinderen hebben geen toekomst, maar dan zei ik altijd: wij hebben wél het heden.’⁶⁸ In 1928 was Clara helemaal niet geïnteresseerd in de toekomst. Die kon slechts ellende brengen. Het heden was voor haar alleen dragelijk als ze kon vluchten in haar verbeeldingsleven. Een kind zou haar daar voortdurend in storen.

Zelf een kind op de wereld zetten vond Clara egoïstisch, een onverantwoorde daad zelfs: ‘Dat je een man verlangt, ook omdat je hem nodig hebt, is toch weer anders. Die is in ieder geval al op de wereld en je verlangt evenzeer te geven als te nemen. Een kind kun je eigenlijk zoo weinig geven.’⁶⁹ Ze beaamde de uitspraak van Carry van Bruggen: ‘In het moederschap gaat de mens failliet’ en voegde er aan toe: ‘Ik geloof, dat je in iedere liefde, die je werkelijk aantast, min of meer failliet gaat. Maar als je aangetast bent, vind je genot in de val. Of in de schijnbare val. Misschien is werkelijk lief kunnen hebben wel van veel meer waarde dan een mensch te zijn.’⁷⁰

Ontslag

Ondanks al hun voorzorgsmaatregelen werden Clara en Wim een paar maanden na de abortus toch ‘gesnapt’, waarschijnlijk door de vrouw van een wethouder.⁷¹ Er kwam in ieder geval een klacht bij het gemeentebestuur. Dat bestuur had zeer duidelijke normen: een onderwijzeres kon in 1928 niet in concubinaat leven. Clara moest kiezen: haar verhouding verbreken of eervol ontslag nemen.⁷² Ze koos voor de liefde.⁷³ Zonder aarzelen. Zoals haar vader zijn baan bij de posterijen opgaf om kunstenaar te worden en zoals haar grootmoeder Klaver op ‘opzienbarende wijze’ met de kerk brak, zo stortte Clara zich radicaal in een nieuw levensavontuur met haar minnaar. Een leven zónder officiële echtgenoot. Een leven ook zónder vaste baan. Zonder de veiligheid van een vast inkomen. Afgezien van de Doyer-erfenis had ze nauwelijks financiële reserves. Vanaf 1 september 1928 zou haar bestaan financieel net zo hachelijk worden als dat van haar ouders in Oldebroek en Epe. In een openhartig interview met José de Ceulaer zei ze:

Als ik word aangevallen heb ik de neiging mij terug te trekken [...] uit trots. Met vechten wil ik mijn leven niet bederven, zolang er tenminste geen dingen op het spel staan die mij zeer ter harte gaan. Ik wil me door niemand laten dwingen om alleen maar voor mijn verdriet te leven. Ik heb bijvoorbeeld geen zin om te vechten voor succes, geld, maatschappelijk aanzien. Ik denk dan al gauw: dan maar niet.⁷⁴

Anders dan haar moeder koos Clara bewust voor een leven zonder gezin. Een leven waarin ze dicht bij zichzelf kon blijven. Maar met haar keuze voor Wim plaatste Clara zich in een ingewikkelde positie. Ze had weliswaar een vaste geliefde, maar Wim kon niet permanent bij haar wonen of haar onderhouden. Susanna wilde absoluut niet scheiden omdat ze streng rooms-katholiek was.⁷⁵ Ze kondigde openlijk aan dat ze Clara zou blijven lastigvallen tot die haar man opgaf. Dat deed Susanna dan ook.⁷⁶ Wim en Clara verwachtten het ook zonder huwelijk wel te redden samen. Wim bleef getrouwd met Susanna en zorgde financieel voor zijn gezin, hoeveel tijd hij ook bij Clara doorbracht.⁷⁷ Susanna en de kinderen werden min of meer voor een *fait accompli* gesteld: Clara was er óók in Wims leven. Zo werd Clara de ‘eeuwige derde’. Ze had een partner die er niet helemaal voor haar kon zijn en dat viel soms tegen.

Clara noemde de klikkende echtgenote van de Utrechtse wethouder altijd nijdig ‘dat wijf’.⁷⁸ Haar besluit om het onderwijs te verlaten, heeft ze echter nooit betreurd.⁷⁹ Ze vond zichzelf ‘eigenlijk geen didactisch figuur’ en voelde zich nooit in hart en ziel onderwijzeres: ‘Ik werd dat ook nooit geestelijk, geloof ik. In ieder geval raadde geen mensch ooit, dat ik het was.’⁸⁰

‘Al kamers verhurende wordt men diplomate’

De familie Klaver maakte vrij snel kennis met Wim van den Boogaard. Eind juli 1927 kwam hij al mee naar Hattem. De Klavers vonden hem wel aardig, maar ze waren bezorgd. Ze vonden dat Clara zich roekeloos in een ‘gevaarlijk avontuur’ had gestort met een man die ‘helemaal niet’ bij haar paste. Ze lieten haar echter niet vallen en hielpen haar aan meubels om de kamers op de Oudegracht in te richten.⁸¹ Na haar ontslag pakte Clara van alles aan om aan de kost te komen. In het najaar van 1928 zocht ze een baantje voor halve dagen. Ze las oude dames voor en gaf taalles. Alleen voor colporteren had ze geen talent: ‘als de mensen maar even bliezen was ik al weg.’⁸² Het oppassen bij lastige kinderen en dienstmeisje spelen vond ze ook niet prettig.⁸³ Het viel haar niet mee om in de malaisetijd behoorlijk betaald werk te krijgen en van al die los-vaste baantjes kon ze niet leven. Daarom bedacht Wim dat Clara een pension kon beginnen. Dan zou ze helemaal onafhankelijk zijn van werkgevers. Uit de keuken van de Kromhoutkazerne kon hij levensmiddelen meesmokkelen. In deze ‘diefstal’ zag Wim niets kwaads: het Rijk had genoeg, niemand zou eronder lijden als hij van die overvloed wat meenam.⁸⁴ Clara kon zijn bijdragen goed gebruiken voor de maaltijden van de pensiongasten. Want kamers

met volledig pension betekende: bediening van alle maaltijden op de kamer, schoonmaak en kachelonderhoud. Clara huurde de bovenverdieping van Nicolaasweg 39 in Oudwijk. Op 3 december 1928 betrok ze het hoge huis, dat ze in haar roman *Mallemolen* de ‘toren’ noemde. Het huis bestaat niet meer, maar op oude foto’s is een hoog pand met een erker te zien.⁸⁵ Vanaf haar bovenverdieping keek Clara uit over de buurt. Een wonderlijk buurtje, op de rand van het dorp en de stad.

Ik huurde het huis – nogal onpraktisch – omdat ertegenover een kwekerij was en op de triestige novemberdag dat ik in gezelschap van een animeermeneer, oftewel beambte van woningbureau, ging kijken, stond die heele kwekerij vol met erica-carnea’s. [...] Een soort grootbloemige erica, heel mooi paars. Ze kunnen tot ver in het najaar buiten staan als het niet vriest. Ik was zoo verrukt van dat uitzicht dat ik maar meteen het huis huurde. [...] Maar op de Nicolaasweg woonden de wonderlijkste mensen. Lena, die altijd ‘s avonds aan de deur ging staan, als haar man nachtdienst had – wie wou, mocht ‘het’ doen voor een gulden of als hij haar aanstond voor niets. Een wonderlijk type, heelemaal primitief en onbekommerd. En de oude Piggelmee, uit het snoepwinkeltje die huiseigenaar was... zei men... een vrek, die tijdenlang op zijn muilen rond kon sloffen om zijn poes te zoeken. En juffrouw Piggelmee, zoo mager als een geraamte met een kaal hoofd en een zeer zichtbare pruik, die op doktersadvies driemaal daags een blokje om wandelde en daarbij steevast een zwarte en een rode slof droeg. En de kleine juffrouw Jans, die zoo netjes was, dat ze tot midden op de rijweg schrobde en die [...] een zoon had, die bankwerker was en natuurlijk altijd vuil en zwart. Als hij dan ‘s avonds thuiskwam, werd een oude looper over het klinkerpaadje gelegd. En in huis heeft zeker alles onder de kranten gelegen.⁸⁶

Clara’s burens hadden beroepen als schoenmaker, werkster, ‘werkman’, vuurwerker, huisknecht of stukadoor. Haar naaste burens waren handelaren in brandstoffen.⁸⁷ In zo’n werkmilieu had Clara nog nooit gewoond. Ze had altijd op het platteland geleefd of in een rustig dorp tussen middenstanders. Ze keek dan ook haar ogen uit. De kwekerij bood weliswaar een prettig uitzicht, maar de buurt was eigenlijk niet geschikt om pensiongasten te lokken. Oudwijk lag te ver uit het centrum voor studenten en voor wat rijkere kamerzoekers was de buurt niet chic genoeg. Daarom had Clara nooit meer dan één betalende gast tegelijk. Bijna twee maanden nadat ze op de Nicolaasweg was gaan wonen, ontving Clara haar eerste pensiongaste, Christel Halbach.⁸⁸ Zij bleef zeven maanden en werd op 4 oktober 1929 opgevolgd door meneer W.G. Quick.⁸⁹

Clara herinnerde zich scherp de namiddagen in die eerste winter dat Christel bij haar was. Dan luisterde ze naar het drukke gepraat en gelach van Christels gasten. Het maakte haar mistroostig en gaf haar ‘een vaag en onwerkelijk gevoel van gemis.’⁹⁰ In dit eerste

jaar als pensionhoudster was ze veel alleen en had ze nauwelijks vertier. Ze voelde zich een ‘uitgeworpene’.⁹¹ Clara stond ook daadwerkelijk buiten de maatschappij en leefde vrij geïsoleerd. Haar pensiongast kon voortdurend een beroep op haar doen zodat ze aan huis gebonden was. Geld om uit te gaan had ze niet. Ze had trouwens niemand om mee op stap te gaan. Kennissen had ze niet meer: na haar ontslag had ze al haar vroegere relaties verbroken. Alleen Gerard Vrind en diens vrouw Lie Gravelaar, de weduwe van Bertha’s broer Otto Barendsen, bezochten haar trouw.⁹² Gerard Vrind was leraar klassieke talen aan het Nederlandsch Lyceum in Den Haag en had belangstelling voor literatuur. Het echtpaar stuurde Clara soms een boek of vijf gulden om een cadeautje voor haar verjaardag te kopen. Clara vond vooral het contact met Lie prettig ‘omdat je jarenlang met haar kunt omgaan, zonder dat ze ooit een persoonlijke vraag stelt of je het gevoel geeft, dat ze van je verwacht, dat je haar iets van jezelf vertelt. Ik zou me met een neger kunnen verlossen, zonder dat ze er ook maar op zinspeelde. Het is prettig en rustig. En er is veel buiten je eigen belevenissen, waar je wel over praten kunt.’⁹³

Haar naaste familie zag Clara maar zelden.⁹⁴ Luite Klaver had nog steeds geen succes met zijn foto-experimenten en kon zijn oudste dochter dus ook geen reisgeld sturen voor een retourtje Hattem. Eigenlijk bewonderde Clara haar vaders ‘virtuoze koorddansen boven ’s levens afgronden’. Toen hij – na zijn dochter twee jaar niet gezien te hebben – langskwam op de Nicolaasweg, bleek hij wat ‘gefroisseerd’ door de armzaligheid van de buurt: ‘Vader zou nooit in zoo’n buurt wonen. Die begint met vast te stellen, waar hij wel en waar hij niet kan wonen. De financiële kwestie is van later zorg, schijnt zich altijd wel op de een of andere manier te regelen.’ Luite Klaver leek ‘benijdenswaardig immuun voor de giftige beten van armoede en zorgen.’ Hij haastte zich om zijn dochter mee uit eten te nemen en bleek de volgende dag geen geld meer te hebben voor de terugreis, zodat Wim en Clara moesten bijpassen.⁹⁵

Haar zuster kwam evenmin vaak langs in Utrecht. Lien was op 16 mei 1928, hoogzwanger, getrouwd met Andries (Hans) van Onck.⁹⁶ Haar oudste zoon, ook Andries genoemd, kwam op 23 juni 1928 in Amsterdam ter wereld. Al snel volgde een dochter, Evelien, die op 17 oktober 1929 bij haar grootvader op ’t Olde Spyker in Hattem werd geboren. Begin jaren dertig woonde Lien met haar gezin in een volksbuurt in Rotterdam.⁹⁷ Haar jongste zoon Arne werd daar op 26 mei 1933 geboren.⁹⁸

Liens huwelijk was geen succes. Hans van Onck was een even charmante als onbetrouwbare man. Hij loog zoveel dat hij geen onderscheid meer kon maken tussen zijn werkelijke zelf en de man van zijn fantasie, dacht Clara: ‘Je zou kunnen zeggen dat Hans niet meer bestaat. Hij is opgelost in een heleboel gefantaseerde zelden en de ene dag speelt de ene [zelf] zijn rol en de andere dag weer een heel andere. Vandaar zijn totale onbetrouwbaarheid en misschien wel zijn attractie voor vrouwen... hoewel niet in het minst voor mij.’⁹⁹ Hans probeerde het trouwens wel aan te leggen met zijn schoonzusje. Als Clara met hem ergens ging koffiedrinken of eten moest ze zonder onderbreking

doorpraten, anders werd hij ‘teeder’.¹⁰⁰

Ook aan Hans van Onck leende Clara dikwijls geld voor de reis terug naar Rotterdam. Want Van Onck loog net zo veel tegen zijn werkgevers als tegen zijn vrouw en had, ondanks zijn redelijke opleiding, moeite om zijn banen te behouden. De Van Oncks hadden eeuwig geldgebrek.¹⁰¹ Terwijl Clara haar best deed, ondanks háár geldzorgen, enigszins presentabel te blijven, vond ze dat Lien haar uiterlijk liet versloffen. Lien was alleen nog maar moeder, geen minnares meer. Daar verwonderde Clara zich over:

Het is triestig, maar zelf voelen ze het niet. Afglijden kost geen inspanning. Het gaat vanzelf. Langzamerhand is er geen stuk meer heel in zoo’n huishouding. Alles is slonzig en verwaarloosd. Lien draagt kleeën vol vlekken. Als je de kasten opendoet valt de rommel naar buiten. ‘s Nachts draagt ze een oud overhemd van Hans en ziet er onzinnig uit met die malle slipjes. Ze heeft geen energie meer om zich te verweren. Bovenop zitten de kinderen. [...] Hoe kan het dat Lien het gevaar niet ziet? Vroeger wist ze het goed genoeg. Je kunt je toch niet permitteren om er dwaas uit te zien ‘s nachts in een gescheurd overhemd met slipjes. Het is niet het geld. Ze leven verder niet zoo zuinig. Het is dat dompe, dat over vrouwen met kinderen komt. Misschien gaat het later over, maar dan is het vaak te laat.¹⁰²

Kleding, en dan vooral het gebrek aan goede kleding, was een terugkerend gespreksonderwerp tussen de zusters. Clara was veel afgefallen en gaf aan Lien jurken die voor haar te wijd waren geworden. Lien was handig en naaide of vermaakte jurken voor Clara. Dé kwellung uit de Eper schooltijd, het dragen van tweedehands kleding, werd een noodzakelijk kwaad. Tante Marie Doyer uit Zutphen stuurde Clara in de zomer van 1932 een grote doos kleding. De vrouw van Dirk Doyer had Clara nooit meer willen zien of spreken na haar ‘val’. Clara was blij met de jurken, mantels en een manchester sportbroek (‘een – haast ondenkbaar – zoenoffer aan Wim?’), maar ‘zwoegde’ op een dankwoordje dat ‘niet al te vriendelijk mocht zijn en toch weer net vriendelijk genoeg. Het is immers zoo iets als een verzoenende hand, die ze toereikt en ik ben er heusch blij mee, maar het geeft je toch ook een gevoel van een hond, die een [bot] wordt toegeworpen... zoo zonder een enkel woord.’¹⁰³

Clara bedwong de neiging om een schriftelijke bom te werpen op de ontbijttafel van haar ‘degelijke zelfvoldane genoegelijk-serieuze familie’. Ze kon het zich niet permitteren ruzie te maken met de Doyers, waar nog geld van te verwachten was. Ondanks Wims bijdragen in natura kon Clara nauwelijks rondkomen van haar pension. De pensionprijzen waren heel laag in de crisistijd. De huren waren weliswaar ook laag, maar met name brandstof was duur. En juist in de winter van 1928-1929 vroomde het zo hard dat zelfs de IJssel dichtvroor.¹⁰⁴ Ze verkocht soms boeken om de eindjes aan elkaar te knopen en zelfs al haar sieraden. Toen gingen de sieraden haar niet zo ter harte, maar achteraf had ze er spijt van.¹⁰⁵

Rembrandtkade

In een poging méér en beter betalende pensioengasten te trekken, verhuisde Clara op 14 april 1931 naar de andere kant van het Wilhelminapark. Op de Rembrandtkade 16 huurde ze een heel huis, met een tuintje. Het leek haar heerlijk om een terrasje met een wilde wingerd te hebben. Ze droomde ervan om, als het eens een beetje goed ging, in het kippenhok een konijn te houden.¹⁰⁶

Clara hield vooral van de omgeving van het huis. Langs de stille, wat sombere kade, waar de Minstroom kabbelde, stond een rij prachtige kastanjabomen. Op het groene water dreven zwanen voorbij: 'Pas in de winter schudden het huis en ikzelf de droombevangenheid af en blijkbaar ook de zwanen, want die kwamen dan met hun koraalrode snavels op mijn ruiten tikken, bedelend om brood.' De achterkamers boven waren prettig licht en keken uit op een hellinkje van gras, waar witte schapen graasden. Zo'n uitzicht was 'erg heerlijk' voor Clara, net als de winterkoninkjes en roodborstjes die haar tuintje bevolkten.¹⁰⁷

De huurders woonden boven. Clara wilde vooral niet de kamer vlak naast de hare verhuren. Dat had ze afschuwelijk gevonden op de Nicolaasweg: 'Ik had toen desnoods in een kelder willen huizen, als me maar een beetje vrijheid bleef. Dat gevoel nooit alleen te zijn is zoo verstikkend. Het deed me weer aan Apeldoorn denken.'¹⁰⁸ Pensioengast Quick verhuisde met Clara mee naar de Rembrandtkade en ze probeerde een tweede kamer te verhuren. Dat lukte soms, maar zelden voor langere tijd.¹⁰⁹ Ze had gehoopt snel eens geld te hebben voor nieuw behang en verf, maar dat kwam er nooit van.

Hoewel Clara niet veel kamers verhuurde, kostte de zorg voor haar commensalen haar toch veel energie. Sowieso was het huishouden eind jaren twintig tijdrovend. Met name het onderhoud van de kolenkachels was een langdurige en stoffige klus. De elektrische stofzuiger brak pas in de loop van de jaren dertig door, dus er moest veel geveegd worden. Er was nog geen warm stromend water en ook koelkasten en wasmachines kwamen pas na de Tweede Wereldoorlog in algemeen gebruik. De was, die Clara in deze periode zelf thuis deed, kostte haar een hele dag. De kostgangers kregen twee of drie maaltijden per dag op hun kamer geserveerd. Daarnaast bracht Clara hun 's avonds koffie en thee en ze bediende soms gasten.¹¹⁰ Al met al was het hospitaschap bijna een fulltime baan. Wim hielp haar wel, kluste en kookte waar hij kon, maar ze kon niet op zijn aanwezigheid vertrouwen. Net als in het prille begin van hun liefde bleef hij soms zomaar weg.

Een standaard pensionjuffrouw is Clara nooit geworden. Ze was geen 'ijverige, haabaierige, bedillerige hospita', noch een 'sloverig, topperig altijd gedoken menschje'. Ze vond het wel een vak dat een stempel op je drukt, vooral als een huurder veeleisend en neerbuigend deed, maar zolang het maar niet 'wezenlijk' werd, vond ze het zo erg niet.¹¹¹ Tijdens het huishoudelijke werk kon ze namelijk terugkeren naar haar verbeelding: 'Want onder het huiswerk door kun je overal zijn. [...] Vervelend vind ik het eigenlijk nooit, wel vaak ontzettend moeilijk en zwaar. Toch heeft het zijn voordeelen het ook eens te bezien

vanuit de positie van hospita, zoo'n beetje van anderen af. Alleen weet ik het nu wel zoo langzamerhand en zou wat variatie welkom zijn.'¹¹²

Debuut

Zo nu en dan zette Clara de verhalen, die ze tijdens het afwassen en strijken verzon, op papier. Op de Nicolaasweg had ze al 'voor de vuist weg' aantekeningen gemaakt over haar bijzondere buurtbewoners en commensalen.¹¹³ Op de Rembrandtkade schreef ze de kinderverhalen uit die ze haar leerlingen in De Stapel en Olst had verteld. Twee langere verhalen noemde ze 'Het tooverfleschje van Rimpelbol' en 'Jaapje's wonderlijke reis'. Onder de verzamelnaam 'Wat de bloemen vertelden' schreef ze sprookjesachtige verhalen, waarin meestal 'Marietta' als hoofdpersoon fungeert. Ze kregen titels als 'De viooltjes', 'De roode duizendschoon vertelt', 'Hoe de lathyrus haar mooie kleuren kreeg' en 'Erica'.¹¹⁴ Ze schreef twee complete meisjesboeken, *De wijde wereld* en *Veronica Valckenier*, grotendeels gebaseerd op haar eigen ervaringen op de Apeldoornse Kweekschool. Ook begon ze aan verhalen voor volwassenen, want het leven was 'vol copy'.

Clara begon niet met schrijven omdat ze artistieke aspiraties had. Ze schreef aanvankelijk uitsluitend omdat ze haar schaarse inkomen wilde aanvullen met de verkoop van verhalen. Hoewel ze veel (wereld)literatuur las, had ze zelf 'absoluut' geen literaire pretenties: 'Ik wou ieder soort verhaal schrijven, desnoods voor het Stuiversblad, als ik er maar iets mee verdienen kon.'¹¹⁵ Ze zou toevallig ontdekt hebben dat verhalen geld opleverden:

Ik was nog maar kort onderwijzeres en ik had een jonge vrouw leren kennen die voor een damesblaadje verhaaltjes schreef. Toen ze een keer griep had en niet op tijd iets kon insturen, vroeg ze of ik het voor haar wilde doen. Goed, dat deed ik. Na twee inzendingen kreeg mijn kennisje een juichende brief van de redactie. Ze schreven dat ze nu pas goed op weg was en zouden graag veel meer van zulk werk van haar willen ontvangen. Ik merkte dat je voor verhaaltjes geld kreeg en ging voor een ander krantje stukjes schrijven. Het waren vreselijke blaadjes. Soms maakten ze bezwaar, vonden het geloof ik niet fatsoenlijk, en daarom schreef ik voor mezelf langere verhalen die later gewoon werden uitgegeven. Toen ging ik het ook wel prettig vinden om te schrijven.¹¹⁶

Het is de vraag of dit helemaal klopt, maar het is wel zo dat Clara al in het prille begin van haar schrijverschap een spanning voelde tussen haar eigen smaak en de wensen van de 'populaire' markt van geïllustreerde bladen als *Astra* en *Oké*.¹¹⁷ Ze stuurde haar verhalen ter beoordeling naar haar zuster en aan Gerard en Lie Vrind. Hun reacties verwarden haar, schreef ze aan Eveline: 'Ik voel me nu ongeveer als iemand, waar ze tegen zeggen,

dat hij een spraakgebrek heeft, terwijl hij het zelf niet kan horen en dus onmogelijk veranderen. Ik geloof dat een zekere nuchterheid in mijn manier van schrijven [...] hen hindert. En ikzelf beschouw dat nu juist als mijn beste eigenschap. Maar als iemand anders met klem het tegendeel beweert, begin ik te weifelen. In die kinderverhaaltjes, die zij nou zo buitengewoon mooi vinden, komt dat natuurlijk niet tot uiting. Ondertussen weet ik nu niet wat ik verder beginnen moet. Ik durf ternauwernood meer iets weg te sturen. Het zal misschien ook wel weer voorbij trekken.’¹¹⁸

In 1931-1932 werkte Clara bijvoorbeeld aan drie bij elkaar horende verhalen onder de titel ‘De braven’, over mensen ‘die naar het uiterlijk heel braaf zijn en zichzelf ook erg braaf vinden’.¹¹⁹ Het lange verhaal waarmee Clara uiteindelijk in het voorjaar van 1932 in *Nederland* officieel debuteerde als schrijfster, heet ‘De trage handen’. Het gaat over de zesentwintigjarige Leentje die ‘altijd in achterkamers had gewoond’. In die treurige omgeving verzorgt ze tien jaar lang haar zieke moeder en haakt twaalf spreien. Na de dood van haar moeder solliciteert ze naar een baan als ‘juffrouw’ bij een oude ziekelijke dame. Ondanks de waarschuwingen dat mevrouw Van Westhreene een lastige patiënte is, neemt Leentje de baan aan, aangelokt door het huis dat ‘zoo ruim, zoo licht, zoo zonnig’ is. Leentje speelt in een rol in drie generaties Van Westhreene: moeder Bet, dochter Lies en kleindochter Betty. De frivole Betty laat Leentje kennismaken met de wereld buiten de achterkamers. Langzaamaan verandert Leentje en dan blijft het niet bij het haken van pastelblauwe jumpers in plaats van spreien. Hoewel ze overdag met een effen gezicht op de grillen van de zieke ingaat, is Leentje ’s nachts de baas. Ze laat het ‘oude kreng’ opzettelijk lang wachten op haar medicijn, ‘wraak van de slavenziel, die een machteloze tot slachtoffer kiest’. Op een warme zomernacht zijn Leentjes handen té traag: ‘Het verwondert Leentje, zoo heel stil ligt ze. En ineens gaat het door haar heen: Dood? Zou ze dood zijn? Dan heb ik haar dood gemaakt. Ze denkt dat heel kalm, heel rustig. Het ontroert haar niet meer dan wanneer ze een kopje gebroken had.’ In contrast met de dood vinden de andere twee dames Van Westhreene in deze nacht juist de liefde terug. Daardoor is ‘De trage handen’ tragischer geworden, ironischer ook: ‘Alleen, als een zuster van mevrouw Westhreene over een betrekking spreekt, die ze misschien voor haar weet, bij een zieke oude dame, valt Leentje vreemd-heftig uit: ‘Niet bij een zieke! Nooit weer bij een zieke!’¹²⁰

‘Liefde en logica’

Clara vond dat ze absoluut niet de gave bezat clichéverhalen aan de lopende band te fabriceren. Ze bracht er alleen iets van terecht als het onderwerp haar ter harte ging. Zo werd ook haar novelle ‘Liefde en logica’, die ze rond 1930 schreef, heel anders dan ze had bedoeld. Ze legde er veel van haar eigen liefdeservaringen in en van haar kijk op het leven. Het verhaal over de liefde tussen Hannie en de getrouwde Frank, uitmondend in Hannies ‘revanche’ op Franks weduwe bevat vrijwel alle thema’s en motieven die

ook Clara’s latere werk kenmerken. De onafhankelijk denkende en levende vrouw, een jeugdliefde, een verwilderde tuin vol rozen, de financiële catastrofe, de clandestiene liefde en een kunstschilder.¹²¹ Het is een helder, goed opgebouwd en afgerond verhaal met aansprekende portretten. Het thema van de tegenstelling tussen liefde en logica zou in haar latere werken steeds terugkeren.

Toen het af was, wist Clara aanvankelijk niet wat ze ermee moest beginnen. Gerard Vrind raadde haar aan het naar *Groot Nederland* te sturen, toen een van de toonaangevende letterkundige tijdschriften, onder redactie van Cyriel Buysse, Frans Coenen en Elisabeth Couperus-Baud: ‘Ik deed het zoals je een lot neemt in de loterij, zonder de kans te zullen winnen au sérieux te nemen.’ Ze hoorde lange tijd niets van *Groot Nederland*.¹²² Tot er begin december 1931 een eenvoudige briefkaart in de bus viel, beschreven in een klein, sterk hellend handschrift: ‘Geachte heer, de redactie van *Groot Nederland* aanvaardt gaarne uw novelle ‘Liefde en logica’, mits u geduld hebt met de plaatsing. Binnen het half jaar durf ik u niet te beloven. Wij betalen f3,50 per pagina. In afwachting van uw bescheid, hoogachtend uw Frans Coenen’.¹²³

Clara durfde het bijna niet te geloven. Als *Groot Nederland* inderdaad f3,50 per pagina betaalde, zou ze bijna vijftig gulden kunnen verdienen met het lange verhaal ‘Liefde en logica’. Daar kon ze wel een maand van leven. Een geschoolde arbeider verdiende ongeveer dertig gulden in de week en van haar huurders kreeg ze nog geen twintig gulden per week (mét bediening). Een gezin had in 1936 voor huishoudelijke uitgaven (voeding, ochtendmeisje à f2 per week) en dergelijke ongeveer f60 huishoudgeld per maand nodig.

Geachte heer,

De redactie van *Groot Nederland* aanvaardt gaarne uw novelle "Liefde en logica", mits u geduld hebt met de plaatsing. Binnen het half jaar durf ik u niet te beloven. Wij betalen f3.50 per pag. In afwachting van uw bescheid, hoogachtend uw Frans Coenen

30 Nov '31

Het eerste kaartje van Frans Coenen aan Clara Klaver, december 1931. Collectie Literatuurmuseum.

Met name voeding en brandstof waren duur. Roomboter kostte tachtig cent per pond, vijf pond rijst negentiig cent, tien sinaasappelen vijfendertig cent. Een haring kostte acht cent, een Verkadereep vijf cent. Een zeer goede sigaar kostte acht cent, een goede zes cent. Twintig sigaretten kostten vijftien cent en hoedjes tussen f2,50 en f5,75. Een jurkje van C&A kocht je voor een gulden of drie. Ter vergelijking: huren varieerden zo rond de zes à zeven gulden per week. Voor een herenfiets betaalde je twaalf gulden en voor een boek tussen de twee en vijf gulden. Naarmate de economische crisis verergerde, daalden de huren verder omdat veel woningen leeg stonden, waardoor Clara minder (onder)huur kon vragen voor haar kamers.¹²⁴ Ze vond het moeilijk om ‘geduld’ te hebben, maar het uitzicht om zoveel geld te krijgen van *Groot Nederland* hield haar even overeind.

Een rare sprong

Voor de huurders waren Wim en Clara man en vrouw.¹²⁵ Er sloop een routine, een sleur zelfs in hun relatie. Wim kwam meestal ’s ochtends vroeg om Clara te helpen met de ontbijtboel en de kachels.¹²⁶ Ook ’s avonds kwam hij langs, tussen zes en acht. Niet veel langer, dan ging hij weer naar zijn gezin of naar vrienden: ‘Dan ben ik juist druk met eten boven brengen en weer weghalen en afwasschen, waar Wim dan wel bij helpt. Dan weer thee naar boven en nog een kopje thee voor onszelf. Als je dan net even zit, moet hij weer weg en er is nog tijd in overvloed om je alleen en verlaten te voelen en troostbehoevend.’¹²⁷

Wims ringetje met de opaal was maar dun geweest en na een kleine vijf jaar was het zilver doorgesleten. Ook van hun liefde was de glans af. Het ‘erg normale’ van Wim begon Clara te hinderen. Als zij een praktisch probleem had, was hij er direct voor haar: ‘Wim zal zich bijvoorbeeld wel uitsloven om te maken dat ik niet nat regen of om de keuken voor me te witten of zooiets, maar om minder tastbare dingen als angst of verlangen bekommert hij zich niet. Heelemaal niet uit boosaardigheid, maar omdat hij zich niet in kan denken wát het is.’¹²⁸ Wim begreep Clara’s gecompliceerde gevoelsleven niet. Ze wilde hem wel uitleggen hoe ze zich voelde, maar daar toonde hij eigenlijk nauwelijks interesse voor. Hij luisterde liever naar een voetbalmatch. Daarom moest Clara alle ‘moeilijkheden’ voor zichzelf houden. Wim kon er ‘nou eenmaal’ niet tegen. Die liep weg als Clara ‘lastig’ deed. Daar had hij achteraf wel spijt van, maar zijn gedrag veranderde niet.¹²⁹

Zo bleef Clara het gevoel houden dat ze niet vast op hem rekenen kon.¹³⁰ Zij had echter haar oude leven helemaal opgegeven voor Wim in een groot verlangen naar ‘altijd samen zijn’ met een man: ‘Alles lijkt je dan onvolledig zoolang je dat niet bereikt. En Wim was de eenige mogelijkheid daartoe en hij kon in die tijd mijn vriendschap met andere mannen niet verdragen. En ik kon geen twijfel vertragen aan de duurzaamheid van zijn gevoel... omdat ik zelf nooit heelemaal zeker was. En ontliep daardoor mijn kennissen te gemakkelijker.’¹³¹

In de winter van 1931-1932 begon Clara steeds meer te twijfelen aan hun liefde. Ze leed onder zijn gebrek aan begrip: ‘als je Wim iets gewoon vertelt, neemt hij het wel op natuurlijk, maar het blijft zooiets als een onontwikkelde foto. Een of andere hevige schok maakt dat het beeld dan plotseling scherp wordt en dan pas realiseert hij zich wat het eigenlijk beteekent.’ Herhaaldelijk zei ze tegen Wim: ‘Ik kan niet meer. Ik houd het zoo niet uit. Je moet lief voor me zijn, anders gaat het mis.’ Maar voor Wim waren het woorden zonder betekenis.¹³²

Clara had zich voor Wim in een gevaarlijk avontuur gewaagd. Ze was bereid geweest tot een grote sprong, maar had nu het gevoel dat ze – net als bij polsstokspringen – middenin was blijven steken: ‘Dan blijf je boven het water bungelen en meestal val je er mettertijd wel in.’¹³³ Het dreigende gevoel te zullen vallen werd erger. Clara’s gezondheid ging achteruit. De keuken van de Rembrandtkade veranderde tijdens een strenge winter in een ‘ijsgrot’. Clara had snel last van de kou. Als het vroom, kon ze ‘eigenlijk niet leven’.¹³⁴ Waarschijnlijk versterkte een winterdepressie haar aangeboren melancholie. Ze kwam weinig buiten en de kamer waar Clara zelf woonde, aan de kade-zijde, was donker.¹³⁵ Ook at ze niet gezond en zelfs niet genoeg, alleen wat de huurders overlieten of beschuiten die gebroken waren, want ze moest ‘allervreeslijkst zuinig’ zijn.¹³⁶ Ze was altijd al slank geweest, maar woog inmiddels minder dan vijftig kilo.

In februari 1932 pakte Clara de pen voor een nieuwe noodsprong. Ze schreef een zeer persoonlijke wanhoopsbrief van zeven kantjes aan Frans Coenen, de redacteur die ‘Liefde en logica’ in *Groot Nederland* zou plaatsen:

Er is alle kans dat u deze brief als iets onzinnigs zult beschouwen. Misschien vindt u het zelfs brutaal om zoo te schrijven en neemt u het nog kwalijk ook. Ik kan er niets aan doen. Het is mijn eenigste kans en een kat die in het nauw zit maakt nu eenmaal rare sprongen. Wordt u toch als het even anders kan maar niet boos. Er zijn al zooveel mensen boos op mij.

Ik zie dan absoluut geen uitkomst meer. Het zal misschien wel een voorbijgaande wanhoopsstemming zijn, maar alleen in zoo’n stemming durf ik te schrijven, zooals ik nu doe. En ik kies u daar juist voor uit omdat u de eenige is, die me in verscheiden jaren eens een meevallertje hebt bezorgd door mijn novelle ‘Liefde en logica’ op te nemen voor *Groot Nederland*. Ik heb een soort bijgeloovige hoop op u gevestigd; dat er weer goede dingen van u zouden kunnen komen. En ik heb vaak gelezen, wat u schreef. Dat geeft me een beetje vertrouwen.

De oorzaak van alle narigheid is dan, dat ik nu ruim vier jaar geleden ben gaan houden van een getrouwde man en hij van mij en dat de vrouw van die man ongelukkigerwijze nooit, om geen enkele reden van scheiden wil hooren – ze is streng katholiek – en het bovendien haar christenplicht vindt me geen rustig oogenblik te laten, zoolang ik mijn deur niet voor haar mans neus dicht gooi. Dat

heeft ze me zelf gezegd. Ik... wij allebei... hebben gedacht het daar tegen in vol te kunnen houden. [...]

Enfin, ik heb dan ten gevolge van die christenplicht mijn betrekking moeten opzeggen – ik was onderwijzeres – omdat ik anders ontslag gekregen zou hebben. Toen ik nog op kamers woonde ben ik twee keer genoodzaakt geweest te verhuizen. Nu heb ik zelf een huis en ik verhuur kamers. Het is aldoor zoo wat gegaan. Ik heb alles zelf moeten doen: de wasch, dweilen, schrobben, omdat er geen geld overschoot voor hulp. Het was ook niet erg. Ik zeg dit alleen dat u zien zult, dat het me ernst is als ik zeg alles te willen aanpakken. Het tractement van Wim – dat is de man in kwestie – ik weet niet hoe ik hem met een eenigszins normaal klinkend woord moet aanduiden – is niet groot genoeg om twee gezinnen te onderhouden. Bovendien is de activiteit van de christenplicht eenigszins afhankelijk gebleken van de grootte van de toelage.

Iedereen zegt dat het mijn eigen schuld is, dat ik wijzer had moeten zijn enz. Ik wil ook niet beweren dat het wijs was, maar ik kon niet anders en ik zou het weer doen ondanks alle narigheid.

Nu loopt de boel dan spaak. Ik heb één kamer leeg – al een paar maanden – en ik kan nou net niet rondkomen. Iedereen verhuurt kamers tegenwoordig en neemt paying guests enz. in huis. Op één advertentie komen over de honderd brieven. Ik heb alles geprobeerd. Les geven kom je niet in zonder referenties. Zelfs voor wandelen met oude dames of 's avonds op kinderen passen verlangen ze referenties. In de boeken ga je in uiterste nood uit schoonmaken. Allemaal onzin. Ik heb me aangeboden als nette jonge werkster om een kantoor schoon te houden. Ze nemen je dood-eenvoudig niet aan omdat ze de zaak niet vertrouwen omdat je geen schoonmaaksterspostuur hebt. Ik kan ook niet vaak lang van huis behalve in de vacaties als mijn eigen kamers leeg staan. Naaien kan ik niet goed genoeg. Colporteren heb ik geprobeerd, maar het bracht niets op. Ik was bij lange na niet brutaal genoeg.

Nu... ten einde raad... wil ik u een lijst geven van mijn bekwaamheden. Mogelijk kunt u me ergens aan helpen. Het gaat maar om een f25 in de maand. Liever meer natuurlijk, maar dan ben ik toch voorloopig gered.

In de eerste plaats dan mijn verhalen. Ik zend u nog twee proeven. Ik heb ze onder het werk door – tusschen de wasch en het afwasschen – het kamers doen en het eten koken, opgeschreven. Ik heb eigenlijk altijd verhalen bedacht. Soms schreef ik ze op. Dan liet het me geen rust. Maar daarna keek ik er niet meer naar om. Ik dacht dat het niet belangrijk was. De schriften zijn geloof ik weg gekomen met verhuizen. Misschien zitten ze ook nog wel in een koffer. Ik heb er nóg wel een paar van de laatste maanden, maar niet in het net geschreven.

Verder heb ik een heel stel kinderverhalen. Ik weet uit ervaring dat kinderen ze mooi vinden. In mijn onderwijzeressentijd heb ik ze bedacht en verteld. Hoe menschen ze

vinden, kan ik niet zeggen. Dan heb ik twee meisjesboeken geschreven. Voor groote meisjes. Ze zijn op het randje van groote-menschen boeken. Eén heb ik ingezonden voor de prijsvraag, uitgeschreven door van Holkema & Warendorf. Het heeft niet de prijs gewonnen las ik vanmorgen. Natuurlijk rekende ik daar niet op, maar het was toch een soort vage hoop, waar je phantasieën op bouwen kon. Goede hemel f1000. Wat zou dat niet geweest zijn!

Nou die hoop is dan vanmorgen de bodem ingeslagen. Is dat eigenlijk een uitdrukking? Het klinkt ineens zoo vreemd, maar ik moet deze keer maar raak schrijven, anders komt er niets van. Het is ook mee de oorzaak van de voor het schrijven van deze brief vereischte wanhoopsstemming.

Die meisjesboeken dan zijn zeker beter dan veel andere. Vervelend zijn ze in ieder geval niet. Meer durf ik er zelf niet van te zeggen. Ze zijn anders dan het gewone soort.

Ik kan nog meer. Ik heb Lagere akten Fransch en Engelsch. Als u in onderwijszaken thuis is, zult u weten dat dat op zichzelf niet heel veel beteekent. Maar ik weet er veel meer van dan de doorsnee lagere-akte bezitter. Ik heb heel veel gelezen, jarenlang een Engelsche vriend gehad, ook nog een poosje voor middelbaar Fransch gestudeerd. Ik zou boeken kunnen vertalen, in ieder geval redelijk, misschien zelfs wel goed. U ziet, ik schep niet op. Duitsch kan ik ook wel, maar het minst goed van de drie.

Verder wil ik alles, absoluut alles, als ik er iets mee verdienen kan. Als u een of ander akelig werkje hebt, doe ik het graag. Ik weet niet of er zulke werkjes zijn. Adressen schrijven? Of drukproeven corrigeren?

Ik begrijp het heel goed, als u me niet kunt helpen. Ik ben zelf ook vol enthousiasme begonnen zeep en schoenveters te kopen van iedere man aan de deur. Nu geef ik ze nog alleen maar een cent, als het me iets beter gaat een halve stuiver. Mogelijk kunt u me dan toch een goede raad geven, bij wijze van cent (ik bedoel niet dat dat weinig is; een cent is voor mij soms ook veel). En wilt u misschien eens zeggen, wat u van die verhalen denkt. Op den duur heb je geen oordeel meer over je eigen werk. En ik ken geen levende ziel, die eenigszins tot oordeelen in staat is.

Als u me nu maar niet als een onuitstaanbare vrouwelijke Jeremias beschouwt. Ik zing heusch heel zelden klaagliederen, alleen in hooge nood. Toevallig is u nu het slachtoffer.

En dan nog één ding. Het is me een totale onmogelijkheid om 'deftig' te schrijven. Ik heb nooit zonder hulp een sollicitatiebrief kunnen opstellen. Daarom schrijf ik nu maar gewoon. Dat is geen aanmatiging of brutaliteit. Ik voel me verre van aanmatigend op het oogenblik. Nog eens, neemt u als het u belijft deze rare sprong niet kwalijk.¹³⁷

De drukbezette criticus en tijdschriftredacteur Frans Coenen had de reputatie een la vol ongeopende brieven te hebben.¹³⁸ Het duurde ruim twee maanden voor hij op Clara's noodkreet antwoordde. Pas op 21 april 1932 vond hij haar brief tussen de kopij voor *Groot Nederland*. Hij schoot het 'beste kind' onmiddellijk te hulp: 'Eerstens kan ik je een 25 gulden sturen als voorschot op je verhaal in nummer één. Wil je dat nog, zeg het dan gauw. En verder... zal ik bedenken en met mensen spreken. Stel je er niet veel van voor. Ik heb geen heusche relaties, maar mogelijk komt er toch iets uit. Wellicht kan ik een uitgever voor die kinderboeken vinden. Of plaatsing voor de verhalen. Schrijf eerst eens hoe nu de toestand inmiddels geworden is en van die 25 gulden. En geloof dat ik spijt heb je zoo lang in de kou te hebben gelaten.'¹³⁹

Per kerende post juichte Clara:

Uw brief was een ware verrassing. Ik had er niet meer op gerekend, dacht dat u boos was of zooiets, hoewel ik dat dan toch niet goed begrijpen kon. Tegen mij heeft eens een man, die ik toevallig in nogal vreemde omstandigheden ontmoette en die ik later nooit heb teruggezien, gezegd: "God zegen je." Ik lachte erom. Ik dacht dat hij het zei bij wijze van: "Het ga je goed." Maar toen bleek, dat hij het werkelijk ernstig meende. Dat was toch wel iets wonderlijks, hoewel ik niet in het minst godsdienstig ben en die woorden op zichzelf me dus niets zeiden. Het is me altijd bijgebleven en op het oogenblik zou ik iets dergelijks tegen u willen zeggen, maar ik weet er geen woorden voor te vinden. Ik voel net zoo voor u als indertijd die bijna vreemde man voor mij. Alleen omdat u die brief zóó geschreven hebt. Al zou u verder niets voor me kunnen doen, dan zou dat gevoel toch hetzelfde blijven. Vindt u dat gek? Het gebeurt zoo zelden, dat iemand de moeite neemt zich in je toestand in te denken. Voor mij is dat iets heel bijzonders. Ik moet u dit zeggen op gevaar af, dat het overdreven zal klinken, wat ik overigens op mijn woord van eer niet ben.

En zooals u hieruit al wel ziet, ik leef nog en ik woon nog in een huis, maar ik wil dolgraag f25 hebben. Het gaat op het oogenblik wel weer iets beter als toen ik die wanhoopsbrief schreef. Ik heb die eene kamer weer verhuurd vanaf April. Daarvoor... nou ja, dat is voorbij... laat ik u er niet mee lastig vallen... we zijn er doorgekomen. En nu omring ik de nieuwe meneer met de teederste zorgen, opdat deze Grootmachtige toch maar niet weg zal gaan. Hij doet niet anders dan eten, slapen en de *Telegraaf* lezen met het gevolg dat deze drie dingen hem uitermate gewichtig toeschijnen. Ik doe mijn best. Ik kan goddank behoorlijk koken, maar het is zoo ongeveer of ik iedere dag voor een examen zit – nee erger, ik was nooit zenuwachtig voor examens – en er lang niet altijd met vlag en wimpel door kom. De Grootmachtige is zeer moeilijk te voldoen. Ik vlieg voor hem, ik praat met hem zooals hij dat verlangt – dat is zwaarwichtig. Ik kan prachtig zwaarwichtig

redeneeren. U moest me hooren – een doodsche stilte heerscht in huis wanneer de Grootmachtige zich om tien uur ter ruste heeft begeven, we poetsen zijn schoenen met vereende krachten – hij moet beslist de man met de glimmendste schoenen van Utrecht zijn – we ijlen toe met de *Telegraaf*, zoodra die in de bus wordt gegooid en iedere dag kruip ik op mijn knieën door het huis en speur naar kattenharen, want de Grootmachtige vreescht kattenhaar en heeft mij tweemaal ter verantwoording geroepen, omdat hij een oranje haar van mijn beminde Rouska op zijn pantalon gevonden heeft. Ik heb de haar van hem overgenomen en naar beneden gedragen en er zeer ernstig bij gekeken. De Grootmachtige is een jaar of 25. Gek dat menschen zoo kunnen zijn. Soms moet ik er om lachen en soms... als ik moe ben... moet ik er om huilen. Maar niet heel vaak gelukkig. Het kan ook niet met vreemde menschen in je huis. Ze zien het aan je oogen.

U begrijpt wel, ik zou liever ander werk doen. Maar dit gaat ook zoolang je maar kans ziet er te komen. Vandaag – na uw brief – ben ik weer vol moed. Ik stel me heusch niet te veel voor. Ik ben blij, dat u dat verhaaltje niet slecht vond. Ik heb er zelf op den duur geen oordeel meer over. Ik moet ze opschrijven, zooals ze in mijn hoofd komen en zoolang ik er mee bezig ben, doe ik het graag maar daarna begin ik te twijfelen. Ik heb er nog wel meer, maar ik durf ze nauwelijks aan iemand te laten lezen. Ze lijken me soms in eens zoo slecht en dan toch ook weer niet. Eén komt volgende maand in *Nederland*.¹⁴⁰ In ieder geval hebben ze me geholpen mijn gedachten van alle dagelijksche moeilijkheden af te trekken. [...] Als het eenigszins kan, zou ik dan die f25 nog deze maand kunnen krijgen? Het zou zoo'n heerlijke uitkomst zijn.

Clara eindigde haar brief positiever dan ze in maanden was geweest:

*Nu, u weet hoe ik voor u voel. Misschien brengt het u geluk. Wie weet!*¹⁴¹

‘Omdat alleen de liefde voor mij telt’

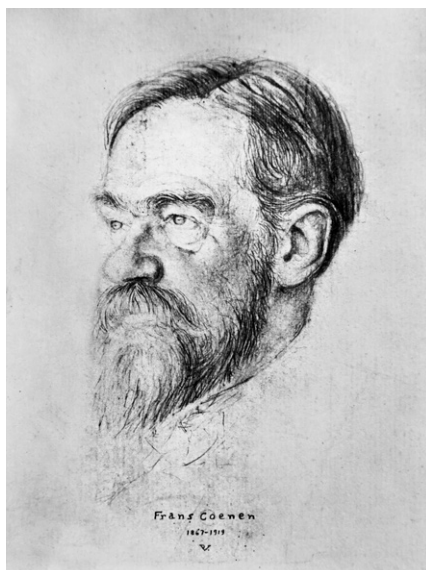
1932 – 1934

*Het is of automatisch de eigenschappen in me groeien, die de man, waar ik van houd, in me wenscht. [...] Ben ik zoo veelzijdig, omdat alleen de liefde voor mij telt? Daarvoor wil ik alles doen – alles laten.*¹

Clara wist niet veel meer van de zesenzestigjarige Frans Coenen dan dat hij kritieken en romans schreef. Ze had geen enkel boek van hem gelezen.² Op de Kweekschool keek ze vaak naar zijn portret in haar lesboek over Nederlandse Letterkunde, want Coenens ogen intrigeerden haar. Nooit had ze verwacht hem persoonlijk te ontmoeten. Frans Coenen en zijn collega's uit haar letterkundeboek leken haar 'volkomen ongenaakbaar' en onbenaderbaar.³

Frans Coenen

Frans Coenen was de zoon van Franciscus (Frans) Hendrikus Coenen, een componist, violist en conservatoriumdirecteur. Coenen junior was ook heel muzikaal en speelde viool. Hij was als kind niet gezond en leed aan astma. Later had hij langdurige depressies, die hij in zijn dagboeken nauwgezet beschreef.⁴ Volgens zijn vriend Henri Wiessing was de melancholieke Coenen 'moe geboren'.⁵ Coenen studeerde rechten en promoveerde in 1892 op het proefschrift *De Fransche wet ter bescherming van verwaarloosde en mishandelde kinderen*, waaruit duidelijk zijn sterke sociale bewogenheid spreekt. Hij was een geëngageerd socialist en is wel een 'provo avant la lettre' genoemd.⁶ Zijn proefschrift laat eveneens zijn literaire begaafdheid zien. Heel plastisch beschrijft hij daarin hoe de buurt reageert als een ontaarde vader door de politie wordt weggevoerd.⁷ Al snel ging Coenen ook fictie schrijven. Tussen 1892 en 1905 verschenen acht uiterst sombere romans en verhalenbundels. Zijn sterk

Frans Coenen. Tekening door onbekende uit het bezit van Clare Lennart. Collectie auteur.

naturalistische en realistische proza draagt loodzware titels als *Verveling* (1892) en *Bleeke levens* (1899), die bijna voor zich spreken.⁸ Coenens hoofdpersonen zijn meestal slappe, kleinburgerlijke mensen, die vegeteren op gevoelens van onlust en wrevel. *Zondagsrust* (1902) is bijvoorbeeld het trieste relaas van een rustdag in een klein gezin, doorgebracht in de sfeer van ruzie, drank en dreigende werkloosheid.⁹

Vanaf 1 mei 1895 tot zijn pensionering op 1 januari 1932 was Frans Coenen conservator van Museum Willet-Holthuysen aan de Amsterdamse Herengracht.¹⁰ De laatste bewoonster, Louisa Willet-Holthuysen, liet dit rijk ingerichte patriciërshuis, de collectie kunstvoorwerpen en een flinke som geld na aan de stad Amsterdam. Frans Coenen kreeg een jaar de tijd om de verandering van woonhuis tot museum in goede banen te leiden. In 1896 opende Museum Willet-Holthuysen zijn deuren. Het museum bood plaats aan een vaste collectie in een woonhuisambiance; pas na Coenens pensionering kwam er meer dynamiek en werden aanvullende objecten gekocht. Als conservator was Coenen geen onverdeeld succes. Hij had geen kunsthistorische of museale scholing en wist weinig van zeventiende-eeuwse grachtenhuizen. Waarschijnlijk had Coenen zijn benoeming te danken aan zijn vriend Vincent van Gogh, kunsthandelaar en neef van de schilder, met wie hij samenwerkte in *De Kroniek* van P.L. Tak. Ook Coenens catalogi van de boeken (1896) en van de kunstverzameling (1901) van de Willets worden een 'gemiste kans' genoemd. Zijn eigenzinnige aanpak was niet wetenschappelijk en grondig genoeg.¹¹ Hij had wel een duidelijke, sociaaldemocratische visie op het museum. In 1903 was Coenen één van de oprichters van de Vereniging Kunst aan het Volk, een organisatie die zich ten doel stelde 'kunst toegankelijk en genietelijk te maken voor de duizenden, die haar tot heden toe nog niet, òf maar nauwelijks, òf in een nadeelig surrogaat kenden.' Coenen zag in het museum een instrument om dit verenigingsdoel te verwezenlijken. Hij had zijn hoop gevestigd op geschoolde arbeiders en handwerkslieden. Zij konden in de bibliotheek boven studeren en in het museum beneden tot een groter 'schoonheidsbesef' komen.¹²

Dat ideaal bereikte Coenen nooit. Museum Willet-Holthuysen kreeg onder zijn bewind de reputatie van een museum waar nooit iemand kwam.¹³ Coenen had er echter in veel opzichten een ideale baan en niet alleen omdat hij gratis in het museum kon wonen. In Willets voormalige studeerkamer richtte hij een riante werkkamer in, die op Henri Wiessing een 'schilderachtig rommelige' indruk maakte.¹⁴ Daar ontving hij zijn vrienden en collega's, die hij trakteerde op geanimeerde koffiemaaltijden. Het conservatorschap was naar verhouding goed betaald, zeker voor een betrekking die geen fulltime inzet vereiste.¹⁵

Frans Coenen hield voldoende tijd over voor zijn artistieke en journalistieke bezigheden. Na 1906 publiceerde hij vrijwel geen belletrische meer. Wél werkte hij aan diverse studies, onder andere *Charles Dickens en de Romantiek* (1911) en *Studiën van de Tachtiger beweging* (1924). Zijn biograaf K.F. Proost vindt Frans Coenen 'geen groot kunstenaar, maar wel een merkwaardige figuur in onze letteren', die grote invloed had, vooral

door zijn enorme productie.¹⁶ Coenen schreef meer dan vierduizend tijdschriftartikelen en (toneel)recensies.¹⁷ Hij werkte o.a. mee aan *De Kroniek*, *De Groene* en *De Nieuwe Amsterdammer*. Bovendien was hij vanaf 1914 tot zijn dood redacteur van het maandblad *Groot Nederland*, waarin hij samenwerkte met Cyriel Buysse en Louis Couperus. Veel tijd besteedde hij ook aan het secretariaat van *Kunst aan het Volk*.

Frans Coenen stond bekend als een gezaghebbend en onpartijdig criticus. Hij had een scherpe, soms cynische pen. Clara vond zijn korte stukjes in *De Groene Amsterdammer* een schoolvoorbeeld van satire op zeer hoog niveau: ‘hoe scherp hij ook was, hij bleef ijzig, voor de tegenstander kwetsend beleefd. Hij verstond perfect de kunst een overdreven vormelijkheid als wapen te hanteren en daarmee de tegenstander in een lachwekkend licht te plaatsen.’¹⁸

Hoewel zijn kritieken gevreesd werden, had Coenen de reputatie een zachtvaardig en beminlijk mens te zijn.¹⁹ Proost beschrijft hem als ‘een bekende Amsterdamse verschijning; men kon hem zien lopen door de straten, altijd gewapend met zijn paraplu, een teruggetrokken, in zichzelf gekeerde, beschroomde figuur; men kon hem aantreffen in cafés en op terrassen, in De Kring, zwaar filosoferend met zijn vrienden en kennissen; jarenlang kon men hem, altijd op zijn zelfde plaats, zien zitten als verslaggever bij de premières in de schouwburgen; hij bezocht alle concerten en schilderijtentoonstellingen.’²⁰

Frans Coenen was trouw in zijn vriendschappen en zeer behulpzaam voor zijn vrienden.²¹ Hij nam alle tijd om jonge auteurs in hun literaire ontwikkeling te helpen. In de jaren 1912-1914 zette hij zich bijvoorbeeld intensief in om de debuutroman *Willem Mertens' levenspiegel* van J. van Oudshoorn gepubliceerd te krijgen. Hij corrigeerde, tot op de punten en komma's, diens hele manuscript.²² Als *Groene*-hoofdredacteur Henri Wiessing te weinig kopij had, haastte hij zich naar Coenen in Museum Willet-Holthuysen. Dan draaide Coenen zuchtend zijn stoel een slag om en dook ‘in de brede kaken van zijn cilinderbureau’ om ter plekke een stuk voor Wiessing te schrijven.²³ Toen Wiessing, na zijn ontslag bij *De Groene*, de expliciet socialistische *Nieuwe Amsterdammer* (in de volksmond ‘de mosgroene’) oprichtte, ging Coenen met hem mee.

De ‘harem’ van Frans Coenen

Naar eigen zeggen bepaalden twee factoren Frans Coenens genegenheid voor mensen, met name voor vrouwen: ‘verteedering, bekommring, angstig meelij’ en zinnelijkheid.²⁴ Hij had vanaf 1893 een jarenlange knipperlichtrelatie met ‘Mientje’, een kelnerin.²⁵ In 1899 trouwde hij met Louise (Louki) Sophia Vischer, een ‘eenvoudig, liefhebbend, zorgzaam kind’. Hij woonde al vier jaar met haar samen en wilde door een wettig huwelijk voorkomen dat zij in een ‘ongelukkige positie’ terecht zou komen, mocht de relatie onverhoopt stranden.²⁶ Het huwelijk was echter geen succes, naar verluidt onder meer omdat Coenen absoluut geen kinderen wilde.²⁷ Hij noemde kinderen ‘poliepen’ en dacht

niet dat het plezier van een ‘schreeuwliedeling’ opwoog tegen de moeite.²⁸ Louise Coenen zou labiel geweest zijn en geleden hebben aan zenuwziektes.²⁹ De gezondheidstoestand van zijn echtgenote ontsloeg Coenen van de plicht in het museum te wonen. In 1906 liet hij een huis in Bussum bouwen, maar in de loop van de jaren twintig betrok hij zijn kamers in het Museum Willet-Holthuysen weer. Louise Coenen bleef in Bussum wonen met een huisgenote, Zuster van der Vies.³⁰ Ondanks hun vervreemding van elkaar zijn Frans en Louise Coenen nooit officieel gescheiden. Zij behielden een afstandelijke, maar ‘vriendelijke omgang’. Louise kwam af en toe van Bussum naar Amsterdam om met Frans thee te drinken.³¹

Frans Coenen omschreef zichzelf als ‘trouw noch monogaam’.³² Hij had veel vriendinnen en regeerde als een pasja over een ware harem. Zijn minnaressen koos Coenen niet zozeer uit vanwege een fraai uiterlijk. In tegenstelling tot zijn minder ontwikkelde echtgenote, hadden zijn vriendinnen wel een literaire of wetenschappelijke achtergrond. Juist die ‘dubbelheid’ bekoorde Coenen: ‘het dubbelspel, dat naar beide kanten ook geen spel is. En dat hebben naar mijn bevinding “intellectuele vrouwen” vóór bij de “lagere diersoorten”, dat zij van beide spelen weten en ertoe geneigd zijn.’³³

Coenens huwelijk strandde rond 1912 op een langdurige intieme relatie met de schrijfster Carry van Bruggen.³⁴ Hij correspondeerde frequent met haar en speelde een belangrijke rol in Van Bruggens filosofische vorming.³⁵ Ook praktisch en financieel steunde Coenen haar. Hij adviseerde haar bijvoorbeeld om haar lezingen (soms meer dan honderd per seizoen) uit te breiden met een serie voor een deftiger publiek in Bilthoven en Zeist. De – deels adellijke – relaties kwamen uit het adresboek van Carry van Bruggens vijftien jaar jongere vriendin Marie Anne Tellegen, dochter van de Amsterdamse burgemeester Jan Willem Cornelis Tellegen.³⁶

Haar ‘literaire herscholing’ van de Nederlandse elite was een financieel succes, maar Carry van Bruggen raakte haar minnaar kwijt aan haar vriendin. Rond 1917-1918 begon Frans Coenen een affaire met Marie Anne (Marian).³⁷ Het initiatief ging uit van de toen 51-jarige Coenen, die meer wilde zijn voor de rijzige 23-jarige rechtenstudente dan een ‘wijze oudere man’. Vanaf begin 1918 hadden ze een hartstochtelijke verhouding, die ze aanvankelijk voor Van Bruggen verborgen probeerden te houden. In hun uitvoerige correspondentie noemde Marian zich ‘het kind van Carry en Frans’. Om Carry van Bruggen te troosten zou Coenen een nieuwe liefde voor haar gearrangeerd hebben. Zijn vriend, de kunsthistoricus Adriaan (Aart) Pit, trouwde in 1920 met haar.³⁸

Frans Coenen en Marie Anne Tellegen zagen elkaar vaak en gingen ook samen op vakantie. Langzamerhand raakten meer mensen op de hoogte van hun verhouding en ze traden vaker als stel op. Tijdens Pinksteren 1930 maakten ze hun laatste reisje. Begin 1931 beëindigde Coenen hun gepassioneerde verhouding. Na dertien jaar ging hij verder met één van Marie Annes beste studievriendinnen, Agnes François, die hem ‘lichamelijk en geestelijk meer bevredigde’.³⁹ Marie Anne Tellegen had er veel verdriet van. Volgens

Coenen had zij kunnen weten of vermoeden dat hij ‘relaties’ had, maar had zij bewust haar ogen gesloten gehouden voor zijn promiscuïteit.⁴⁰

Agnes (A.C.) François maakte zich geen illusies over Coenens trouw. Zij was bij vlagen wel jaloers, maar volgens Coenen wist zij van zijn ontrouw. Zij: ‘zou mij eigenlijk niet anders kunnen denken. ’t Was, van zoo te zeggen, in den koop (van mij) inbegrepen en bewust tracht zij niets te beletten.’⁴¹ Agnes François volgde Tellegen op als Coenens vaste vriendin en werd wel ‘mevrouw Coenen’ genoemd.⁴² Zij sliep minstens vijf keer per week in Coenens flat op de Argonautenstraat in Amsterdam en maakte in de zomer wekenlange reizen met hem naar Zwitserland en Italië. Zij kende al Coenens oude en nieuwe vriendinnen en correspondeerde zelf met sommigen van hen.⁴³

Over Agnes François’ leven is niet veel bekend. Zij studeerde net als Marie Anne Tellegen rond 1916 rechten in Utrecht, was lid van de Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereniging (UVSV) en maakte samen met haar vriendin deel uit van de redactie van het studentenblad *Vox*.⁴⁴ Waarschijnlijk werkte ze als docente.⁴⁵ Zij kwam uit een gegoed milieu.⁴⁶ Coenen was gefascineerd door de ‘woest tragische’ historie van de ouders van Agnes François:

Een vroolijke, lichtlevende, vrouwenminnende officier, een verfijnd, talentvol, decadent meisje uit een ‘verrot’ geslacht. Zij stierf aan methyl-alcohol, doodgedronken, wel expres, omdat zij de ellende, de vernedering, de uitzichtloosheid van haar drankzuchtig geworden natuur niet meer verdragen kon. Het kind daartusschen, dat nooit vriendinnetjes mee naar huis bracht, doodangstig dat men merken zou, altijd bang hoe ’t nu weer zijn zou, toch de moeder grenzenloos toegedaan en bemeeljdend. Dan de razende scènes tusschen man en vrouw, waarvan ’t kind altijd maar spuwen, spuwen moest, vroeg oud, vroeg wit, toch heel vitaal, aan het atavisme ontkomen waarschijnlijk. Ook daarvan zou een bitter groot boek te schrijven zijn.⁴⁷

‘Te helpen waar en zooveel ik kan’

Frans Coenens kennissen wisten van zijn voorkeur voor jonge vrouwen, die hem ‘fris en jong hielden’. Ze noemden Coenen wel de ‘ontrouwe trouwe’: steeds waren nieuwe vriendinnen om hem heen. Hij hunkerde voortdurend naar iets anders, maar oude verhoudingen kon hij moeilijk helemaal verbreken.⁴⁸ In 1923 had hij nog steeds contact met zijn eerste liefde Mientje en hij stopte haar vaak geld toe. Coenen had kortere of langere vriendschappen met vrouwen uit de kunstenaarswereld als de voordrachtskunstenares Charlotte Köhler en de flamboyante danseres Willy van Aggelen oftewel La Romanita, die romans schreef onder het pseudoniem Taï Aagen-Moro.⁴⁹

Vriendschap, medelijden, erotiek en patronage waren bij Frans Coenen niet van elkaar te scheiden. Hij vroeg niet openlijk om seksuele gunsten in ruil voor een kruiwagen hier

of een cheque daar, maar als ze hem uit dankbaarheid werden aangeboden, zei hij geen nee. Bij voorkeur hielp Coenen (jonge) vrouwen met schrijfbambities op weg. Zo zou hij de schrijfsters Marianne Philips en Waldie van Eck bijgestaan hebben.⁵⁰ Een plaatsing in *Groot Nederland* of introductie bij collega-redacteuren van *De Nieuwe Groene* waren snel geregeld.⁵¹ Coenen zag het als zijn ambt in het leven ‘te helpen waar en zooveel ik kan.’⁵²

Madelon Székely-Lulofs maakte in 1930 kennis met de hulpvaardigheid van Coenen. Zij overwoog contact te zoeken met Herman Robbers, de gezaghebbende redacteur van *Elsevier’s Geïllustreerd Maandschrift*. Haar tante Annie Adama van Scheltema vertelde echter dat Robbers als de strengste criticus van de Nederlandse literatuur gold. Zijn blad was voor haar nicht beslist te hoog gegrepen. Na ‘dat ijskoude bad’ wendde Madelon zich ‘als een begoten poedel’ tot Frans Coenen, die haar met zijn ‘heerlijke grafstem’ aanmoedigde een verhaal over haar koloniale ervaringen te zenden naar zijn tijdschrift *Groot Nederland*, dat hij uiteraard plaatste.⁵³

Coenens bereidwilligheid om te helpen lijkt nogal willekeurig te zijn geweest. Niet alle vrouwen gunde hij een kans. Clara Eggink stuurde hem in 1928 haar eerste literaire proza met het verzoek het te plaatsen in *Groot Nederland*. Het duurde vrij lang voordat zij een antwoord kreeg, maar uiteindelijk ontving zij een uit een schrift gescheurd blaadje, waarop stond: ‘Wat moet ik hiermee beginnen? F.C.’⁵⁴

In de literaire wereld van het interbellum was algemeen bekend dat Coenens deur altijd openstond voor jonge vrouwen. Hij maakte er geen geheim van, vertelde Henri Wiessing in een aardige anekdote uit 1918 over Coenens fameuze koffiemaaltijden:

‘Dat is’, riep Carry van Bruggen uit, ‘de man, die de naam heeft de patroon te zijn van jonge schrijvers!’ ‘Zou’, zei een mannenstem, ‘hij soms de patroon zijn van de jonge schrijfsters?’ Het gezicht van Coenen [...] veranderde onder het sympathiserende spotgelach steeds meer in dat van een oude Griekse sater. Hij zag zo graag, dat hij voor slecht werd aangezien! ‘Het spijt mij wel’, zei hij nog nagrinnikend, ‘maar vindt jullie niet, dat er in deze wereld ook te veel wordt geschreven?’⁵⁵

Hoewel er dikwijls werd gegniffeld om Coenen, viel zijn patronage van jonge schrijfsters niet in de smaak bij collega-redacteuren. Jan Greshoff was bijvoorbeeld zeer gepikeerd dat Coenen zijn protégé Eva Raedt-de Canter, pseudoniem van Betty de Mooij, aan de functie van tweede secretaris van *Groot Nederland* had geholpen.⁵⁶ Zij schreef ook verhalen en kritieken in het maandblad. Eva Raedt-de Canter en Coenen werkten nauw samen; vaak schreef ‘Betty’ haar stukken voor *Groot Nederland* op Coenens zolderkamer. Coenen adviseerde haar bij het schrijven van haar romans, onder andere *Internaat* (1930). Ook met Eva/Betty had Coenen een seksuele verhouding, die waarschijnlijk eindigde toen zij een relatie aanging met Willem (Wim) Hendrik de Vries, met wie ze later trouwde.⁵⁷ Ze bleven wel bevriend en Coenen zocht haar geregeld op in Reeuwijk.⁵⁸

In Coenens ‘harem’ leidden de emoties doorgaans niet tot drama’s. Hij had er grote handigheid in de zwerm dames om hem heen uit elkaars vaarwater te houden, meestal door volstrekt open en eerlijk te zijn over zijn levenswandel. Wat trok deze vrouwen aan in de openlijk promiscue Frans Coenen? Hoewel Menno ter Braak hem in 1932 ‘werkelijk een zeer frissche vent voor zijn 67 jaren’ noemde, was Coenen met zijn lange gezicht en rossige puntbaard geen uitgesproken knappe man.⁵⁹ Hij was wél geestig en charmant, en gaf iedere vrouw het gevoel dat ze bijzonder was.⁶⁰ Bovenal wist hij vrouwen het idee te geven dat zij hem nodig hadden. Hij schreef aan Clara dat zijn succes bij jonge vrouwen pas kwam toen hij de middelbare leeftijd bereikte: ‘Toen kwam er inderdaad wat meer zelfgevoel, maar tevens de verwondering, dat zij mij, zooveel ouder, begeerden en het besef, dat dit geslacht vooral den “ouderen vriend”, symbool van wereldwijsheid en altruïsme, wilde, om zich ongehinderd te kunnen uiten en tegen op te zien. Of die “Vriend” aan dat ideaal kon beantwoorden, was dan van later zorg.’⁶¹

‘Klaarblijkelijk wel een literator’

Clara Klaver was in het voorjaar van 1932 amper bekend met de (hoofdrol)spelers in literair Nederland. Zij kende Frans Coenens amoureuze reputatie niet toen zij hem benaderde. In haar ‘algeheele uitputting’ zocht ze simpelweg iemand die zich om haar bekommerde.⁶² Ze voelde zich eenzaam en stond open voor een wereldwijze ‘oudere vriend’, die haar kon adviseren over haar schrijfwerk. Frans Coenen reageerde gematigd positief op de eerste twee verhaaltjes die ze hem op 22 april 1932 stuurde, maar hij gaf haar hoop. Clara was, ook vanwege haar uitvoerige brieven, ‘klaarblijkelijk wel een literator’.⁶³ Hij toonde zich heel behulpzaam. Clara mocht hem aanschrijven als ‘ome Frans’, of ‘opa’ of enkel ‘Frans’: ‘Neem dus maar de rol van een ‘nichtigje’ aan. Ik heb er wel meer...’⁶⁴

Clara klampte zich vast aan de uitgestrekte hand van ‘meneer Coenen’: ‘U is werkelijk een schat van een oom of vriend of wat dan ook. Er zijn heusch niet veel zoo. Tenminste ik ken ze niet.’ Op een – voor de prille, zakelijke relatie – opmerkelijk vertrouwelijke, meisjesachtige toon vertelde ze Coenen over haar leven en haar wisselende stemmingen: ‘Als je gaat redeneeren is het natuurlijk gek om ineens van alles en nog wat te gaan vertellen aan een meneer, die je zelfs nooit gezien hebt. Maar voor mijn gevoel is het heelemaal niet gek. Maar je twijfelt dan wel eens of de ander dat ook zoo aanvoelt. Dus ik mag hiervan schrijven, ook als er niet bepaalde zaken te behandelen zijn?’⁶⁵

Ze spraken af elkaar op zaterdagmiddag 28 mei te zien bij Clara thuis in Utrecht. Beiden probeerden overspannen verwachtingen te voorkomen. Clara attendeerde Coenen erop dat zij ‘lang geen twintig jaar’ was en ‘meerdere rimpels van de vele zorgen’ had. Hij waarschuwde dat hij een ‘heel oude man’ was, die zich hogelijk verheugde op de ‘aanschouwing van Klaartje’: ‘Zal je een zomerjurk aan hebben zonder sjaal, als het niet koud is en je niet kleumt?’⁶⁶ Coenens onomwonden interesse voor haar uiterlijk maakte

Clara nerveus. Ze had nooit stalen zenuwen gehad, maar nu waren ze ‘een beetje als de poesen’: ze luisterden niet meer.⁶⁷ Van beide zijden viel het korte bezoek in goede aarde. Zodra Coenen de deur uit was, begon Clara direct aan een brief met alles wat ze nog vergeten had te vertellen.⁶⁸ Het belangrijkste was: ‘Ik houd veel van u. Maar dat is heel echt en heel vast. Dat gaat ook nooit meer weg. Ik heb het wel een enkele keer meer gehad. Als kind wel voor iemand die je ineens door iets – een enkel woord soms maar – ik zou zeggen in het hart trof. Dat is veel lichter dan gewoon verliefdheid. Het gaat nooit over.’⁶⁹

Twee dagen later was Clara weer in mineur. Ze schreef Coenen met een zakelijke aanleiding, omdat ze haar verhaal retour had gekregen van *De Nieuwe Gids*. Wat haar echt dwars zat, was dat ze Wim dreigde kwijt te raken. Wims vrouw had een huis gehuurd in een andere buurt in de hoop dat Wim bij haar terug zou komen. Een frisse start, zonder burens die wisten dat hun huwelijk allang ter ziele was. Clara was bang dat Wim meeding in Susanna’s wens de schijn te redden: ‘God, toen ze trouwden kregen ze een slaapkamerameublement van haar ouders met een bed in een extra groote maat. Haar moeder was later ook zoo dik geworden. Als het dan met haar ook zoo ging, was het bed toch altijd groot genoeg. Leuk vooruitzicht als je trouwen gaat, niet? Hij kan dan nou weer in dat bed gaan slapen straks. Waarvoor heb ik nou alles gedaan? Waarom ga ik nou straks hemden en flanelen wasschen? Ach, ik ben niet eigenlijk boos. Hij zal ook wel niet anders kunnen. Ik ben ook niet jaloersch. Dat hoeft je op haar heusch niet te zijn. Maar hier alleen in dit huis? Hoe langer hoe meer alleen misschien? Ik weet het niet.’⁷⁰

Frans Coenen wist de oplossing wel. Allereerst moest Clara meer verhalen gaan schrijven en via hem krantenredacties bewerken. Bemoedigend schreef hij: ‘Je hebt zeker een litteraire ader in je en waarom zou je daar dan niet wat aan verdienen, plattelijk gezegd?’ Verder mocht ze hem schrijven zo vaak ze wilde en was hij bereid ‘een soort van steun en toeverlaat’ voor haar te zijn. Hij waarschuwde Clara wel dat er meer vrouwen steun van hem verwachtten en dat sommigen bitter teleurgesteld waren dat hij meerdere vriendinnen had. Toch wilde hij Clara graag helpen en haar eenzaamheid verlichten: ‘En Claar, ik ben ook nog een man, en je ziet er heel goed uit, zij ’t dan wat smalletjes. En ik wil heel graag wat met je vrijen, als jij dat wilt. Wil je wel... een enkele keer?’⁷¹

Clara ging direct op Coenens uitnodiging in: ‘Lieve, ik wil wel, wil heel graag, zoo vaak jij wilt. En ik ben een makkelijke vrouw [...] ik maak geen scènes, je kunt altijd van me af, je kunt te allen tijde weer ome Frans worden, zij het dan bij uitzondering een lieve oom, wat vanzelf inhoudt, dat ik niet verwacht dat je trouw of monogaam zou zijn. Blijf alleen van mij ook een beetje houden, liefst een beetje veel dan en laat me van de rest niet teveel weten.’ Ze vond Coenen een ‘toovenaar’ en dat was gevaarlijk omdat zij net vier jaar lang een ‘gewone’ man had: ‘Toch geef ik wel om Wim, maar ik hou ook zoo veel van jou. Het schijnt elkaar niet uit te sluiten. Ik heb met de zedelijkheid nooit goed weg geweten.’ Als Clara ook ‘een beetje lief’ voor Frans Coenen mocht zijn, durfde ze zijn

hulp wel te accepteren. Ze wilde hem vooral blijven schrijven: 'Ik mag wel alles zeggen hè? Ik hoef niet te doen, of ik vrolijk ben als ik het heelemaal niet ben. En dan ga je me toch niet vervelend vinden? Wat is dat rustig... iemand waar je gewoon tegen kunt zijn en die het altijd wel begrijpt.'⁷²

Vanaf de zomer van 1932 was Frans Coenen Clara's vertrouweling, haar praatpaal en uitlaatklep. Alles wat ze niet tegen Wim kon zeggen, zoals haar melancholie, vertrouwde ze Coenen toe. Ze bedelde bij haar tovenaars om briefjes om de 'dwaze angst' te bezweren dat er iets gebeuren zou, want ze kon 'aan goede dingen bijna niet meer geloven'. In de winter had ze zulke 'gekke angsten' gehad: 'Het is overgegaan toen jij zei, dat je bij me zou komen, als ik ziek werd. Dat was ineens zoo'n rust.'⁷³

Frans Coenen was ook Clara's minnaar. Op 16 juni en 14 juli kwam Coenen langs in Utrecht en toen bleef het niet bij praten. Clara ontpopte zich tot een hartstochtelijke minnares: 'Weet je wel, dat je me zoende, die eerste keer dat je toen zei: "nou niet sentimenteel worden" of zoiets. Ik durfde toen niet anders dan me flink tonen, maar ik verlangde vreeselijk dat je me meer zou zoenen en langer en heviger. Ik dacht niet, dat je het zou willen, en dat was een van de zaligste oogenblikken dat je later toch wou. Maar in het allereerste begin, in de eerste brieven, dacht ik niet aan het zoenen enzovoort. Wel dat ik je ontzettend lief vond.'⁷⁴ Haar vurigheid streelde weliswaar Coenens ijdelse, maar hij leek ook geschrokken van de intense emoties die hij bij Clara losmaakte.⁷⁵ Hij had een nare ervaring gehad met een vriend die zich verdronk. Coenen voelde zich schuldig dat hij die vriend te weinig aandacht had gegeven omdat zijn vrouw Louise deze vriend niet kon verdragen. Vriendelijk, maar duidelijk, probeerde Coenen Clara's verwachtingen te temperen:

Als ik zie hoe hevig je bent en overgegeven, dan ben ik bang dat je ook met mij weer leed tegemoet gaat. Ik ben bang dat je te veel waarde vast legt in mij, Claartje, voor het betrekkelijk weinige dat ik terug kan geven. Want zoo is 't. Ik ben niet zoo heel levend meer en heb niet al te veel gevoel weg te schenken. Zal 't je genoeg zijn, wat ik geven kan? Ik wou wel, maar ik kan geen compleet minnaar voor je zijn, vrouwtje. Wel hartelijkheid en meeleven, troost en belangstelling heb ik te schenken en dit oneindig. Maar geen liefde, geen hartstocht zelfs, geen exclusieve gevoelens. Is Claartje daar tevreden mee? We zullen maar afwachten, doch ik vreeze zeer dat ook hier ontbering en leed haar deel zullen zijn.⁷⁶

Clara liet zich niet afschrikken door leed-in-de-toekomst. Na vier jaren met de nuchtere Wim liet ze zich een minnaar die wél belangstelling voor haar innerlijke leven had, niet meer ontnemen. Coenen was de 'grootte vriend die een paraplu boven me wil houden, als ik dan absoluut in de regen moet lopen.'⁷⁷ Het 'beetje' dat Coenen haar kon geven was voor haar heel veel. Daarom was ze ook zo bang het te verliezen. Als een briefje wat te

lang wegbleef, was ze direct bang dat haar nieuwe geluk haar weer ontglipte.⁷⁸

Bij Coenen voelde Clara zich vertrouwd en veilig, want ze mocht zijn 'kind' zijn. Zij had altijd mannen getroffen voor wie zij moest zorgen omdat die 'een beetje gehavend' uit een catastrofe kwamen zoals een mislukt huwelijk. Clara was altijd een goede kameraad voor deze mannen geweest, maar nu was het heerlijk dat Coenen eens lief voor haar was. Het kind in Clara, dat verlangde naar een beschermende 'cape', hoefde zich eindelijk niet meer groot te houden.⁷⁹

'Dat beetje gezelligheid'

Al snel kwam er een soort regelmaat in hun verhouding. Frans Coenen kwam meestal naar Utrecht, ongeveer een keer in de twee weken. Liever ging Clara naar Coenens Amsterdamse appartement, want daar hadden ze meer privacy. Dat kon maar zelden, want Coenen wilde Agnes François, die daar vaak was, niet kwetsen. Ze schreven elkaar twee tot vier keer in de week, meestal op vaste dagen. Clara keek erg uit naar Coenens brieven. Ze hielden haar op de been en ze droeg ze vaak bij zich als 'talisman'.⁸⁰ Voor Coenen waren haar brieven een 'bijna dagelijksche zachte streeling'.⁸¹

Ondertussen kwam Wim van den Boogaard nog vrijwel iedere dag naar de Rembrandtkade. Met de koppige eigengereidheid die haar indertijd voor Wim had doen kiezen, koos Clara nu voor een leven met Wim én Frans. 'Voor Wim was deze relatie zwaar te verteren. Ze hebben er wel over gekibbeld', schreef Eveline Klaver.⁸² Dat was een understatement. Al bij het tweede rendez-vous was Wim onverwachts in huis gekomen en hij had 'zoo ongeveer alles gezien en gehoord'. Tot Clara's verbazing had hij 'heusch verdriet' over haar ontrouw, schreef ze aan Frans: 'Wim kan nooit iets vooruit zien. Pas als hij voor het feit staat, weet hij hoe hij erop reageren zal en dat is vaak absoluut anders dan hij van tevoren gedacht heeft. Ik had gedacht, dat hij niet terug zou komen. De vorige keer, toen er niets was dan een ongemotiveerde verdenking, liep hij weg en wou zelfs niet met me praten. Nu kwam hij terug en was goed voor me en kookte pap en hilde en ik hilde nog veel harder. Liefste, daarmee wordt het tusschen ons niet goed, tusschen Wim en mij meen ik. Dat heeft met jou niets te maken, het is er alleen wat plotseling door tot uiting gekomen. Alleen, we denken wel goed van elkaar, Wim ook van mij, ondanks alles. Maar we kunnen het verdriet... voor een groot deel om elkaar... niet ontgaan.' Toen ze uitgehuld waren, spraken Wim en Clara af dat Wim bleef tot commensaal Hoogstraten weg was. Daarna zou Wim afscheid nemen van Clara en van de Rembrandtkade.⁸³

Het was nooit Coenens bedoeling Wim van den Boogaards plaats in te nemen. Omdat hij slechts 'een zeldzame gast' was, was Wim de 'dagelijksche noodduft', de 'onontbeerlijke gezelligheid' in huis en de man 'voor de bevrediging van Claartjes zinnen'. Coenen vond het zaak nuchter te blijven: 'geen sentimentaliteit en geen dramatiek'. Om Wims gevoelens bekommerde hij zich niet. Wim had Clara's ontrouw immers zelf veroorzaakt door haar te verwaarlozen? Clara moest Wim er maar van overtuigen dat hun liefdesverhouding

veranderd was in een vriendschap. Dan kon Wim gewoon blijven langskomen als een ‘dagelijksche compagnon, een gezellige huisgenoot’.⁸⁴ Het was een praktische gedachte: Wim was een vriendelijke klusjesman en kok in het pension, voor Clara’s ‘gemak en heil’. Frans zou ondertussen haar mentor, de liefhebbende oom blijven, een liefde die Clara moest ‘uitlijden’ tot ze financieel en mentaal sterker in haar schoenen stond.⁸⁵

Coenens opzet slaagde ten dele. Eind juli begon Wim, na de eerste schok, ‘wonderlijk gemakkelijk’ aan het denkbeeld te wennen dat het uit zou zijn met Clara.⁸⁶ Maar het bleek dat hij spioneerde en hij was ‘witwoedend’ toen hij Coenens amoureuze brieven vond. Hij dreigde zelfs met ‘schietwapenen’. Het bleef bij een heftige woordenwisseling en Clara en Wim verzoenden zich ‘voor de vorm’.⁸⁷ Eind oktober 1932 bereikten ze een *modus vivendi* en waren de betrekkingen ‘vredig en oppervlakkig vriendschappelijk’. Ze wilden allebei geen totale breuk, want ze waren ieder een onmisbaar deel van elkaars leven. Voor Clara was Wim een zorgzame kameraad met twee rechterhanden. Ze had hem ‘een paar uurtjes per dag’ nodig in het pension en om ‘de dagelijksche dingen zoo’n beetje mee te bepraten’.⁸⁸ Wim moest Clara’s affaire met Coenen wel aanvaarden om haar niet helemaal te verliezen. Anders zou hij ook zijn ‘thuis’ op de Rembrandtkade kwijtraken.⁸⁹ Bij Clara mocht hij net zo veel timmeren, roken, verven en rommelen als hij wilde. Niet onbelangrijk: bij Clara waren poezen. Van zijn vrouw mocht hij niets, zelfs geen huisdier houden.⁹⁰ Dus zwegen ze simpelweg over Frans Coenen. Wim hield zijn ogen dicht voor wat hem niet beviel en keek niet verder dan zijn neus lang was.⁹¹

Frans Coenen heeft Wim van den Boogaard waarschijnlijk nooit ontmoet. Hij deed uit de hoogte over de ‘simpele ziel’ met wie Clara het ‘tenminste maatschappelijk niet bar getroffen had’.⁹² Hij was blij dat haar relatie met Wim in rustiger vaarwater kwam: ‘Ook een huisdier is toch noodig voor den dagelijkschen praat en kan heel gezellig zijn.’⁹³ In zijn arrogantie ging Coenen soms te ver. Dan sprong Clara voor Wim in de bres: ‘Misschien zie je Wim toch een beetje zwart. Het lijkt nu maar zoo. [...] In zijn lichte kringetje is Wim heel aardig, ook niet verraderlijk. Zal bijvoorbeeld voor een jongste knechtje de schuld op zich nemen.’⁹⁴ Ook Wims ‘onbegrip’ lag genuanceerder dan Clara aanvankelijk deed voorkomen. Zo verklaarde ze opeens: ‘Het was ook niet, dat Wim me niet begreep, maar dat ik zoo heel niet op hem aan kan, dat hij zich bang liet maken door zijn vrouw en daarom alleen haar zin deed. Als hij naar haar terug was gegaan uit een of ander eerlijk gevoel zou ik het wel aanvaard hebben.’⁹⁵ Clara bleef benauwd dat Susanna’s jarenlange pesterijen uiteindelijk succes zouden hebben en dat ze Wim alsnog zou kwijtraken. Dat krenkte niet alleen haar ‘vrouwelijke ijdelheid’.⁹⁶ Ze was ook ‘doodelijk bang geworden op een of andere tijd weer alleen te staan. Ik kan het gewoon niet.’⁹⁷

De ridder met de harde handen

Uit Clara’s correspondentie met Frans Coenen is niet op te maken of Wim wist hoe hevig Clara’s seksuele relatie met Coenen was. In een aanval van jaloezie had Wim

een paar onschuldige reis-ansichten van Coenen verscheurd, maar ‘gelukkig’ had Clara Coenens toen brieven bij zich gedragen.⁹⁸ Coenen had namelijk de gewoonte om op iedere seksuele ontmoeting schriftelijk terug te kijken. Uit zijn expliciete beschrijvingen spreekt onmiskenbaar zijn voorkeur voor hardhandige seks. Al bij zijn allereerste poging tot gemeenschap, met een prostituee, kon hij zich niet ontladen en hij schreef in zijn dagboek: ‘Als ik haar had kunnen slaan!’⁹⁹ Het is zeer waarschijnlijk dat Frans Coenen in al zijn seksuele relaties dominant optrad. Marie Anne Tellegen wist hij vrij snel mee te trekken in een seksspel dat een sadomasochistisch karakter had en waarin zij zich aan hem onderwierp en hij haar kastijdde.¹⁰⁰ Ook Clara gaf zich direct over aan Coenens verlangen om haar te slaan. Al in juli 1932 schreef ze hem: ‘Klaartje is een onbevreesde jonkvrouw en durft zich zoo maar te wagen in de burcht van de ridder met de harde handen. Ze geeft zich op genade of ongenade aan hem over, want ze houdt nu eenmaal veel van hem, zelfs van zijn harde handen.’¹⁰¹

Coenen ranselde Clara bij iedere ontmoeting.¹⁰² Hij genoot van de ‘brandende teekens’ van zijn handen, het zweepje of het latje.¹⁰³ Dagen later had Clara nog blauwe plekken op de armen en zulke ‘venijnige’ tandafdrukken dat ze zich niet kon vertonen.¹⁰⁴ Coenen vond het ‘altezamen een curieuse sensatie van begeeren tot... vernietigens toe. Maar verder dan slagen, felle zweepslagen komt mijn vernielingszucht nooit. Het moet kinderlijk of slafelijk blijven. Maar een handeling die werkelijk de gaafheid van dat rose lichaam aantasten zou verlangde ik niet alleen nooit, maar ze zou me ook innigen afkeer geven. In zoover kan ik den markies de Sade nog geenszins benaderen.’¹⁰⁵ Hij hield zich alleen in met de roede omdat die zichtbare littekens op haar tere huid veroorzaakte die ‘compromittant’ zouden zijn: ‘Ze zouden denken dat je geslagen wordt.’¹⁰⁶

De ongelijkwaardige inzet van hun seksuele relatie was bepalend voor hun hele verhouding. Frans Coenen was de meester, Clara zijn onderdanige.¹⁰⁷ In rollenspelen leefden ze fantasieën uit, bijvoorbeeld over ‘de oom en het nichtje’ en de ‘pacha en de haremvrouw’. Clara was een ‘volmaakt gewillig “voorwerp” in de handen des werkmans’.¹⁰⁸ Marie Anne Tellegen omschreef de ‘gesteldheid’ van Frans Coenen om ‘slechts zwakte’ lief te hebben: ‘Hierin is hij zowel gevaarlijk voor zijn medemensen als een zegen voor wie door hem de zwakheid leert aanvaarden en nederig kan worden.’¹⁰⁹ Frans Coenen herkende in Clara’s brieven en tijdens hun eerste ontmoeting haar wankelmoedige karakter én haar neiging tot opstandigheid en rebellie. Hij zag dat ze sterke mensen om zich heen nodig had om overeind te blijven.¹¹⁰ De meester concludeerde: ‘Zij, die in ’t gewone leven vrij wat trots en onafhankelijkheid bezit en zelfstandigheid eischt, wil in de liefde gebroken, overheerscht, gedeemoedigd worden als een balsturig kind, dat zijn limiet zoekt.’¹¹¹

Clara gaf zich inderdaad radicaal en volkomen aan Coenen over. Ze verloor zich in een obsessieve liefde voor hem: ‘Ik weet niet of andere vrouwen geslagen willen worden. Dat weet jij beter. Maar Klaartje wil het soms wel... heel hevig... om zooveel als het

kan jouw Klaartje te zijn. Omdat het je schijnt voort te drijven, naar wat je bereiken wilt... niet meer zijn... weg zijn... in jou zijn.¹¹² In haar grenzeloze aanbidding wilde ze dat Coenen haar geheel in bezit nam en dat hij 'geen Klaartje meer overliet'.¹¹³ 'Zelfs als je me slaat, totdat ik bijna huilen moet, wil ik het nog graag. Omdat het me van jou maakt. En je weet het wel, hoe alles in me dat wil, heelemaal van jou zijn. [...] het is zoo moeilijk dan ook nog een eigen, afzonderlijk leven op gang te houden. Als je zoo jezelf verloren had in een liefde, zou je eigenlijk ook geen eten meer nodig moeten hebben en geen onderdak. Je zou er in ieder geval zoo nodig buiten moeten kunnen.'¹¹⁴ Haar gedrag én haar brieven versterkten Coenens dominantie: 'Dat onvoorwaardelijke, algeheel overgegevene verteedert mij maar werkt ook door zijn hulpeloosheid op mijn wreedheid.'¹¹⁵ Hij omschreef zijn wens om te slaan als: 'soms lust om te vernietigen of eigenlijk om jou tot mij te maken. Precies weet ik dat niet. Zooals 't van jou wel zal zijn om vernietigd te worden als apartheid en in mij op te gaan in de dronkenschap van pijn en overgave.'¹¹⁶

'Liefde is overgave'

Clara wist bij hun eerste ontmoeting niet dat Coenen zich tot een 'wrede pacha' zou ontpoppen.¹¹⁷ Of ze haar eigen grenzen overschreed in haar masochistische rol, is uit haar brieven aan Coenen niet goed op te maken. Als onderdanige schreef en zei ze uiteraard wat 'de meester' wilde horen, dat waren de spelregels. Alleen het vastbinden vond ze 'misschien even erg'.¹¹⁸ Ze betaalde de pijnlijke prijs voor Coenens aandacht voor het kind dat ze wilde zijn: 'Je hebt me heusch wel erg geslagen. Ik voel het nu. Maar als je me slaat, ben ik ook juist je kind, hè, en soms zou je er aan denken... hoe ik stil lag en bijna dood en je me ranselde en hoe ik je dan heel, heel lief had.'¹¹⁹

Ze schreef vooral lyrisch over Coenens tederheid ná de kastijdingen en over de 'gewone' seks. De liefde (bedrijven) hoorde voor Clara onlosmakelijk bij het leven: 'Het is je leven zelf.'¹²⁰ Ze keek met verbazing en soms een soort dedain neer op vrouwen die de zinnelijke liefde versmaadden: 'Als je het maar echt voelt, spontaan, als je maar beiden wilt, zonder verdere bijgedachten.'¹²¹ Voor Clara was de liefde overgave aan de ander, zowel geestelijk als lichamelijk. Seksualiteit en emotionele intimiteit waren onlosmakelijk verbonden:

Dat zinnelijke is deel van mijn leven... altijd. Op dezelfde manier, als je altijd zien en hooren en ruiken kunt. Het beteekent niet, dat ik steeds maar door vrijen moet, als er geen bijzondere aanleiding toe bestaat. Ik kan het zelfs lang niet doen. Maar als de aanleiding er is, kan ik het ook dadelijk wel. [...] En ik kan niet volkomen overgegeven vrijen met iemand, aan wie ik niet elke gedachte zou willen zeggen, zooals die in me opkwam. Het is, of lichaam en geest bij mij in elkaar overvloeien, zooals de onbedijkte rivier vloeit over de landen. Het is alles volkomen en volmaakt

eenvoudig, zoo gauw ik maar degene gevonden heb van wie ik heusch kan houden. [...] Liefde is overgave.¹²²

Clara wierp zich voor Frans Coenen op de knieën in een emotionele en erotische draaikolk van verafgoding en zelfvernederling. Ze aanbad hem letterlijk en figuurlijk.¹²³ Ze (be)-schreef hem dikwijls in religieuze termen als 'Zaligmaker' of als God-in-de man: 'Ik zou een offer willen brengen. [...] Ik zou alleen geen dieren willen offeren. Mijn mooiste jurk aan God geven? Het zou toch jammer zijn [...] waar het zoo twijfelachtig is, of God het offer wel naar waarde schat. Eigenlijk zou ik mijn offer ook aan jou willen geven.'¹²⁴

Zulke extatische metaforen gebruikte Clara alleen als ze gelukkig was, als ze haar liefde voor Frans Coenen bezong. Ze noemde haar leven met hem 'bijna heilig', omdat het geluk zo groot was.¹²⁵ In haar euforie kon haar symboliek bijbels worden: 'Als de liefde als een genade... als een dauw over uitgedroogde velden... over je komt, weet je meteen onfeilbaar zeker, is er geen twijfel of aarzeling meer in je, dat je geven moet al wat je te geven hebt... er kome van wat wil. Het is geen goedheid als je zoo van iemand houden kunt... enkel maar geluk... genade.'¹²⁶

In een bijna mystiek verlangen naar eenwording, naar het opheffen van zichzelf, schreef Clara soms over sterven van geluk: 'O liefste, je bent te lief. Ik zou ervan sterven moeten. [...] het is toch een vreemd en wonderlijk geheim. Want het is het beste van het leven, maar het keert zich tegelijk tegen het leven. Het is zooiets als de laatste etappe. Een leven aan de andere uiterste grens. Nog een stapje verder en het is niet meer mogelijk te leven. Voel je dat ooit zoo? Dat in dit groote geluk de dood... of ik weet echt niet wat... het onbekende, heel dicht nadert. Steeds meer denk ik: dit zal een eind aan mij maken. Ik weet niet hoe, maar dit is het laatste van het leven. Dat is dan goed.'¹²⁷

Dat Clara hem zag als 'Lieve God met recht op leven en dood' amuseerde Frans Coenen. Hij vond het verrukkelijk om aanbeden te worden. Maar dat Clara's behoefte aan eenwording zo grenzeloos was, vond hij een gevaarlijke 'doodsdrang'.¹²⁸ Over de grote wisselvalligheid van Clara's 'moods' maakte hij zich wel zorgen.¹²⁹ Herkende hij zijn eigen gevecht met de depressies uit zijn jeugd? Haar neerslachtigheid was soms zo heftig en langdurig dat hij vreesde dat ze het leven definitief de rug zou toekeren.¹³⁰ Clara had hem bovendien verteld over de zelfdoding van haar oom Jo Doyer en haar nichtje Marietje Doyer.¹³¹ Ze dacht zelf vaak na over de dood: 'ik moet soms toch zoo bang zijn, zoo radeloos bang. Er moest een stille, heel erg wijze dokter zijn, naar wie je toe kon gaan, als je liever niet meer leven wou. Het is niet moeilijk je over te geven... ik zou dat heel best kunnen. Ik zou de dood gewillig aan kunnen nemen, maar het is wel veel moeilijker jezelf de dood aan te doen. Zelfs als je liever niet meer leven wilt, geloof ik.' In dezelfde brief bezwoer ze Coenen dat hij niet bang hoefde te zijn dat ze zich echt van het leven zou beroven. Haar instinctieve liefde voor de groene aarde verhinderde de ultieme doodsdwang: 'Ik moet een voorvader of moeder gehad hebben, die het leven

redeloos lief had en die nog in me spookt en me tot leven dwingt, al zou het zijn tegen heug en meug.¹³²

Allemandshondje

Het grootste offer dat Clara voor haar ‘bezwaarlijke liefde’ bracht, was haar bescheiden rang in Coenens ‘harem’.¹³³ Als jongste en nieuweling legde ze het altijd af tegen de andere vriendinnen van Frans Coenen.¹³⁴ Frans Coenen hoopte dat Clara van Eva Raedde Canter kon leren hoe ze zich als schrijvende vrouw moest presenteren bij uitgevers. Een spontaan bezoek van Eva in januari 1933 verliep vriendschappelijk, maar volgende ontmoetingen hield Clara koppig af. Ze vond Betty ‘persoonlijk beslist aardig’, maar was té jaloers op Betty’s nauwe samenwerking met Coenen voor *Groot Nederland*.¹³⁵

De boeken en reisverslagen van Tai Aagen-Moro las Clara met grote interesse. Ze was nieuwsgierig naar de excentrieke schrijfster, die een deel van het huishouden voor Frans Coenen deed.¹³⁶ Clara had Tai wel eens willen zien: ‘Maar zonder dat ze mij zag. Als ik in Amsterdam woonde, ging ik vast eens wachten voor haar huis tot ze uitging. Ik zou zoo iemand uren kunnen bekijken, zonder haar verder te willen kennen. Ik maak dan zelf wel het verhaal, dat er voor mij bij hoort. Als ik haar kennen moest, zou ik me zoo kinderlijk gewoon voelen naast dat exotische en bang zijn.’¹³⁷

Agnes François ontmoette Clara nooit officieel, alleen een keer in het voorbijgaan bij Coenen thuis.¹³⁸ Zulke pijnlijke ontmoetingen probeerde Coenen daarna te voorkomen. Agnes maakte in 1934 een kleine ‘crisis’ door vanwege Coenens verhouding met Clara.¹³⁹ Coenen schermde Agnes François daarna nog meer af. Clara mocht hem alleen onpersoonlijke of kleine cadeaus geven en nam nooit bloemen mee, omdat die Agnes konden attenderen op hun ‘heimelijke festijnen’.¹⁴⁰ Hoewel ze haar best deed niet afgunstig te zijn op Agnes’ positie als favoriete, kreeg Clara’s zelfmedelijden soms de overhand. Dan was ze razend dat ze Coenen niet vaker mocht zien: ‘Mag ik het ook, als er eens iets heel ergs met me gebeurt en ik wacht altijd, tot Agnes is uitgegaan? Het lijkt zoo heerlijk naar je toe te kunnen gaan, als je je geen raad meer weet.’¹⁴¹ Coenen liet echter duidelijk merken dat Clara niet onaangekondigd naar Amsterdam mocht komen. Tijdens zijn wekenlange zomervakanties met Agnes mocht Clara hem zelfs niet (vaak) schrijven.

Voor Clara moest de liefde ‘totalitair’ zijn.¹⁴² Als ze het gevoel had dat ‘de ander’ daadwerkelijk veel van Frans Coenen hield en hem veel gaf, kon ze haar afgunst beteugelen. Agnes François kwam een heel eind.¹⁴³ Maar vrouwen die ‘gierig met zichzelf zijn’, die om aandacht en cadeaus van Coenen bedelden, zou ze kunnen ‘vermoorden’.¹⁴⁴ Waldie van Eck bijvoorbeeld, die ze ‘per se niet interessant’ wilde vinden.¹⁴⁵ Voor Liesje van der Hoek had Clara geen goed woord over.¹⁴⁶ Ze vond Liesje haar tegenpool en ‘pretentueus en akelig coquet’.¹⁴⁷ Deze jonge vrouw schreef onder het pseudoniem E.S. kritieken in *Groot Nederland*. Clara vond deze stukjes helemaal niet goed en had haar liever, zoals Tai en Betty, ‘eerlijk’ willen bewonderen. Dan had ze Liesje meer gegund.¹⁴⁸ Coenen was de

steun en toeverlaat van Liesje en haar ‘moeke’, die voortdurend huisvestingsproblemen hadden.¹⁴⁹ Hij probeerde soms van het lastige stel af te komen.¹⁵⁰ Maar hij bezweek vaak voor Liesjes smeekbedes en schonk haar dan bijvoorbeeld vijftig gulden voor een (bont) mantel. Clara kon het niet uitstaan dat Coenen slappe knieën kreeg als Liesje een scène schopte.¹⁵¹ Ze misgunde haar niet de mantel, maar Coenens vertedering. Het leek haar of Coenen Clara’s dappere ‘zelfoverwinning’ niet zag, maar wél smolt voor Liesjes gebrek aan zelfbeheersing.¹⁵²

Altijd dreigde een nieuwe vrouw het wankel evenwicht tussen Coenens vriendinnen te verstoren. Want Frans Coenen bleef zeer licht ontvlambaar en verhulde zijn verliefdheden – nogal wreed – nooit voor Clara. Hij vulde een heel vel briefpapier met een ode aan ‘lieve winkeljuffrouwtjes in het groen met zeer rode lippen’ bij wie hij een ‘wollen directoirebroekje’ voor Clara kocht.¹⁵³ Clara vond het helemaal niet prettig dat hij zulke flirts als het ware voor haar ‘filmde’.¹⁵⁴ Naast zijn vaste vriendinnen had Frans Coenen kortdurende verliefdheden. Zo was er vanaf de zomer van 1934 een ‘Jodinetje’ in zijn leven, dat zijn bescherming nodig had.¹⁵⁵ Clara vond dat Coenen al voldoende vriendinnen had en was bang dat hij alleen uit medelijden op de avances van dit Jodinetje inging: ‘Is er niet het gevaar, dat het veel onrust... veel bezwaarlijkheid voor ons allen brengt en haar tenslotte weinig gewin? Mag je voor een keer niet je eigen kinderen voor laten gaan?’¹⁵⁶

Clara kende echter de ‘naakte waarheid’ over Frans Coenen. Bijna trots schreef Coenen haar dat hij ‘volmaakt onbetrouwbaar’ was en dat hij zich veel sterker aangetrokken voelde tot ‘het vrouwelijke’ in het algemeen, dan tot de afhankelijkheid aan één vrouw: ‘Intusschen, aan één vrouw, als ik bij haar ben, lieflijk of in gedachten, geef ik dan mijn heele zijn, gedachten en gevoel beide. Dat weet je wel. Als we samen zijn ben ik algeheel en alleen voor jou. Zonder bij- of achtergedachte. Maar verder moet je ’t daarmee maar doen. Een “allemandshondje”, zegt Agnes.’¹⁵⁷

Zoo’n bevroren gevoel van armelijkheid

Wat bezielde Clara om zich jarenlang te laten vernederen en mishandelen door een dertig jaar oudere man? Waarom maakte ze niet rechtsomkeert toen die aardige tijdschriftredacteur een ‘wolf in schaapskleeren’ bleek te zijn met een hele schaapskudde? Ook al profiteerde ze in zekere mate van Coenens invloed in literair Nederland, in hun relatie was de macht bijzonder ongelijk verdeeld. Het recalcitrante meisje dat zich niet had laten ‘vermorzelen’ op de Kweekschool, gaf zich nu volledig over aan een dominante meester, die haar zelf slechts ‘een beetje’ wilde geven. Ze kreeg minder tijd, aandacht en geld van Coenen dan de anderen vriendinnen.¹⁵⁸ Dat andere vriendinnen wel spontaan bij Coenen mochten aanbellen en zij niet, maakte Clara ‘hongerig’.¹⁵⁹ Het is waarschijnlijk dat Coenen deze vernederende restrictie, die Clara een ‘bevroren gevoel van armelijkheid’ gaf, strak handhaafde om haar hongerig te houden.¹⁶⁰

Coenen had niet verwacht dat zijn affaire met Clara langer dan een paar maanden zou duren. Vaak schreef hij dat Clara's liefde zou opdrogen als zij hem niet meer nodig had, als ze eenmaal haar weg had gevonden in de literaire jungle. Maar het liep anders omdat Clara zich met haar radicale opvatting van de liefde totaal aan hem overgaf en hij zich niet meer terug durfde te trekken uit angst voor haar mentale gezondheid.¹⁶¹ Bovendien prikkelden Clara's overgave en onderworpenheid zijn dominantie. Coenen gaf Clara net genoeg brokjes genegenheid om haar slaafs en verliefd te houden. Af en toe een nachtje in Utrecht of een zeldzame overnachting in Amsterdam. Drie keer per week een brief vol tederheden en wellustige complimenten. Een interessant gesprek over boeken. Een hoedje of een brief naar een uitgever. Zo voedde hij Clara's sterke behoefte aan aandacht en zijn eigen seksuele behoeften.

Clara was niet alleen obsessief verliefd op Frans Coenen. Naast mentor, minnaar en meester was hij de vaderfiguur die Luite Klaver nooit voor zijn oudste dochter geweest was: bemoedigend, stimulerend, beschermend én overheersend. Tegen Coenen, vier jaar ouder dan Luite Klaver, kon Clara opkijken, terwijl ze over Klaver juist vaak kritisch was. Ze voelde zich door 'ome' Frans beschermd en gekoesterd. Zélf, of juist, als hij haar sloeg. Ze kon zich niet herinneren zich als kind ooit klein en afhankelijk, veilig en beschermd te hebben gevoeld. Voor het eerst beleefde ze de 'heerlijke' ervaring iemands kind te zijn. Ze ervoer haar verlangen Frans te vereren, wijs en knap te vinden als kinderlijk. Vroeger had ze 'geen echt goede held' kunnen vinden, 'alleen in boeken'.¹⁶² Coenen beschreef hun relatie in soortgelijke termen: 'Zoo zijn er de minnaar en de vader ineen en vele vrouwen begeeren dat, die door hun echten vader overigens nooit zoo vaderlijk en kinderlijk behandeld zijn.'¹⁶³ Clara had in Frans Coenen eindelijk een man gevonden bij wie ze helemaal kind mocht zijn. Daarvoor nam ze genoegen met haar vernederende positie en liet ze zich slaan. Ze was zich bewust van deze 'afwijkende overtuigingen' en stelde – half ernstig, half spottend – voor een krantenartikel te schrijven met de kop: 'Ik houd zoo van harems'.¹⁶⁴

'Dat kleurloze leven'

In die zin 'Ik houd zoo van harems' klinkt Clara's baldadigheid door. Het 'opstandige kind' liet zich namelijk niet helemaal door Frans Coenen ringeloren. Ze bleef het bed delen met Wim van den Boogaard. In april 1934 constateerde Coenen zelf verbaasd dat hij 'gansch en al Wims bestaan vergeten was. En zijn zeer intieme betrekkingen tot jou en het overspel, dat je met hem bedrijft en nu bijna tot een catastroof had gevoerd. Het is duidelijk dat dit mij een zwaren schok moest geven, mij die altijd aan jouw echtelijken trouw geloofd had!'¹⁶⁵ Onder Coenens ironie lagen jaloezie en dominantie. Clara voelde zich in ieder geval geroepen om uit te leggen dat zij zich niet ontrouw voelde: Frans was de liefde van haar droomleven. Maar ze had nu eenmaal een pension om geld te verdienen en Wim was de praktische pijler die de 'lege dagen' staande hield: 'Liefde

staat er heelemaal buiten. Hij hoort bij dat andere leven, dat ik toch moet blijven voeren. Daar doorheen gaat mijn leven met jou en ze zijn als twee vloeistoffen, die zich nooit kunnen vermengen. Maar ik moet dat andere, mij vreemde, kleurloze leven behouden. Ik kan het niet laten verdampen, omdat ik dan enkel anderen tot last zou zijn, als ik geen geld meer verdiende. Als Wim weg was, zou ik het meer voelen. Er zou een evenwicht verloren gaan.'¹⁶⁶

Wim was in het pension niet alleen praktisch onmisbaar, maar hij functioneerde ook als bliksemafleider als er spanningen waren. Zo had Wim er slag van om met de 'hinderlijk lastige' Hoogstraten om te gaan, die vanaf april 1932 op de Rembrandtkade woonde. Zijn laconieke onverstoorbaarheid zorgde ervoor dat Clara ook kon lachen om de nukken van deze 'Groot-Machtige'. Ze beschreef aan Coenen een typische scène met Hoogstraten, die zowel het verteltalent van de toekomstige columniste laat zien als haar (financieel) benarde positie als pensionhoudster:

Van de week speelde zich het drama van de borstrok af. Als volgt: ik kom 's morgens boven met het ontbijtblad en stuit op het portaal op meneer Hoogstraten himself, gekleed in een keurig Jaeger-ensemble met een ingezeept gezicht, dat hij voort gaat steeds heviger in te zepen en een hoed op het hoofd – hij zet namelijk zoo gauw hij uit bed stapt zijn hoed op uit angst voor tocht. Ik schrik niet, want ik ken hem langzamerhand in ieder denkbaar negligé. Hij beschouwt het portaal als een aanhang van zijn slaapkamer.

'Zoo', zegt hij. Ik durf dan niet goedemorgen te zeggen, dat klinkt zoo pedagogisch. Ik mompel ook maar zoo iets als 'zoo'.

'Het is warm hè', zegt hij en zeept steeds door.

'Ja', zeg ik, 'nagal'.

'Het zal nog wel warmer worden hè.'

'Alle kans op', zeg ik.

'Ik weet niet of ik mijn borstrok uit zal laten', zegt hij bezwaard en schudt schuim om zich heen.

'O', zeg ik vaagjes, want ik beseef nog niet ten volle de gewichtigheid van het probleem.

'Want anders laat ik mijn borstrok altijd pas met juni uit.'

Toen werd ik gemeen. Ik dacht eraan dat hij de vorige dag almaar om een nieuwe deken gezeurd had. Hij wou per se een witte deken met rode strepen hebben. Geen van mijn dekens kan genade vinden in zijn oogen. Ze waren te dik of te dun of de kleur stond hem niet aan. Om een of andere duistere reden moest het een witte deken met rode strepen zijn. Die witte deken met rode strepen had me slapelooze uren bezorgd, want dekens zijn duur. Ik werd dus gemeen en zei: 'Ik zou het niet doen. Ik geloof, dat er onweer in de lucht zit.'

Hij zuchtte: ‘Het is wel gevaarlijk hè. Rot, zulk warm weer zoo vroeg in het jaar.’ ‘Vreselijk gevaarlijk’, zei ik.

Hij keek me argwanend aan. Ik verwachtte ieder oogenblik de gewetensvraag: ‘Hebt u uw borstrok dan niet uitgelaten?’ Maar hij zei niets. Hij keek alleen maar of hij door mijn jurk heen zou kijken en zuchtte diep en liet eindelijk de weg vrij. Later toen hij wegging, zei ik tegen Wim: ‘Ga eens hooren hoe het met de borstrok is afgeloopen’. En daar begon het weer:

‘Zoo zoo’, zegt hij, ‘warm!’

‘Zoo’, zegt Wim, ‘ja warm!’

‘Ik heb mijn borstrok toch maar aangehouden.’

‘Ik ook’, liegt Wim.

‘Ik houd mijn borstrok altijd tot juni aan.’

Ik hield mijn hart vast, dat Wim zou zeggen: ‘Ik tot augustus.’ Maar hij beweerde ernstig: ‘Ik ook.’ Toen ging hij met een bezwaard gezicht. Het was gloeiend. Maar ‘s middags kwam hij thuis, absoluut revolutionair. Hij vloekte er zelfs van: ‘Verdomme! Ik ga mijn borstrok uittrekken.’ Natuurlijk had hij iedere kennis gevraagd: ‘Heb jij je borstrok al uitgelaten?’ En allicht waren deze kennissen minder gemeen dan ik. Wellicht hadden ze er ook minder reden toe. Zoo was het drama van de borstrok en vandaag heeft hij hem weer aangetrokken en op de eerste warme dag voor juni kunnen we dus een herhaling verwachten.¹⁶⁷

Hooghartige zelfbewustheid

Een belangrijk aspect van Coenens dominantie was zijn ‘heropvoeding’ van Clara tot een zelfstandige, elegante vrouw. ‘Wees een Onafhankelijke Vrouw, die zelf haar plaats in de wereld bezet en handhaaft’, beval hij haar in december 1934.¹⁶⁸ Net als professor Higgins uit Shaws toneelstuk *Pygmalion* probeerde Frans Coenen zijn ‘Eliza Doolittle’ om te toveren tot een wereldwijze, modern geklede vrouw. Dat was geen gemakkelijke opgave. De tengere Clara had niet de vereiste ‘vrouwelijke vormen’ voor de mode van de jaren dertig en in haar zachte haar bleven kunstmatige krullen niet zitten.¹⁶⁹ Door het geldgebrek hing er vooral (te korte) kleding uit de jaren twintig in haar kast.¹⁷⁰ Wim van den Boogaard vond zijn Clara altijd ‘lief’ genoeg, wat ze ook aantrok, maar voor de verwende Frans Coenen wilde Clara graag mooi en elegant zijn: ‘Juist omdat het beeldschone en jonge meisje voor jou een romantische illusie is, zou ik zoo graag die illusie waarmaken.’¹⁷¹

Al vanaf hun eerste ontmoeting liet Frans Coenen merken dat Clara niet zijn ‘ideaal van schoonheid’ was.¹⁷² Lelijk was ze nu ook weer niet: ‘Je bent niet “mooi” in den Amerikaansche film-zin, maar je hebt een curieus karakteristiek gezicht dat ongelooflijk variabel is.’¹⁷³ Hij vond haar vooral te tener.¹⁷⁴ Ze moest steviger worden, om esthetische redenen en om haar ‘uithoudingsvermogen in bed’, maar ook omdat hij zich zorgen

maakte om haar gezondheid.¹⁷⁵ Clara was inderdaad mager. In de winter van 1933 viel ze flauw van de kou.¹⁷⁶ Coenen was bang dat haar ‘verwaarlozing’ zich fysiek of psychisch zou wreken.¹⁷⁷ Voortdurend droeg hij haar op meer te eten. Door ‘krachtvoedsel’ als melk, eieren en staal moest ze sterker worden, meer bloed maken. Coenen wilde het wel betalen: ‘Want ik heb er niet ’t kleinste voordeel van als je krachtig bent en uithoudend.’¹⁷⁸

Dus probeerde Clara ijverig minder smalletjes te worden. Ze at ‘met ware heldenmoed’ pap, waar ze niet van hield, kocht het versterkende poeder Ovomaltine en snoeptte van de druiven van een huurder.¹⁷⁹ Ze hield Coenen nauwkeurig op de hoogte van de aankoop van een half ons ham en een stukje kaas voor zichzelf.¹⁸⁰ Fruit en groente waren duur en stonden, vooral ’s winters, niet altijd op haar menu. Als ze niet mee kon eten met de huurders, verwaarloosde ze zichzelf. Dan leefde ze op een ‘half-hongerkuur’ van ‘slap, slecht gebakken brood met wat melk’ en ging haar weerstand achteruit.¹⁸¹ Ze bleef mager en dus onzeker: ‘Je zult me toch nog wel lief vinden hè, ook al val ik weer een paar pond af. Ik weeg nu nog 113... maar met mijn wintermantel.’¹⁸²

Coenen heerste ook over Clara’s garderobe. Hij gaf haar kleding of geld om iets nieuws te kopen.¹⁸³ Als sinterklaascadeau kocht hij zoals vermeld lingerie voor haar.¹⁸⁴ Over elk kledingstuk overlegde ze met Coenen. Hij had kijk op damesmode en adviseerde over kleuren, stoffen, modellen en prijzen.¹⁸⁵ Vooral als Clara een zakelijke ontmoeting had, luisterde haar toilet nauw. Na een bezoek aan uitgeverij Van Holkema & Warendorf prees Coenen haar: ‘Maar lieverd, je zag er, gegeven den regendag, heel goed en correct uit. Precies zooals paste bij je omstandigheden voorzoover zij die kenden.’¹⁸⁶ Dat ‘masker’ prikkelde hem ook wel: ‘Jij bent in een oogenblik getransformeerd van een spiernaakt vrouwtje [...] tot ongeveer een dame en niemand zou vermoeden, dat onder dit stemmig blauwe kleed zulke rood gestriemde billen zich verbergen. Ik geloof ’t soms zelf niet meer, want het gezicht ignoreert alles in hooghartige zelfbewustheid.’¹⁸⁷

Ondanks Coenens hulp was iedere kledingaankoop een klein drama. Na de aanschaf van een mantel had Clara hoofdpijn van de spanning en moest thuis op de divan bijkomen.¹⁸⁸ Ze werd angstig in een paskamer met aan drie zijden grote spiegels: “‘Ik” kwam van overal op “Ik” af. Ik moest bijna vluchten voor zoo veel spiegelbeelden. Stel je voor, dat je uit angst voor je spiegelbeeld in het niets verdween en dat alleen deze spiegelbeelden dan nog over waren. Ze doen werkelijk, of ze het wel zonder je zouden kunnen, zooals de schaduw in Andersens sprookje. Die was ook zoo arrogant.’¹⁸⁹ Uit schuwheid koos Clara dan ook bij voorkeur hoedjes waaronder ze zich kon verstoppen: ‘Als er niemand meer tegen me zegt, dat ik wel lief ben, krijg ik onmiddellijk precies datzelfde gevoel me niet te kunnen laten zien.’¹⁹⁰

Als een kledingstuk onverhoopt niet Coenens goedkeuring kreeg, was Clara ontroostbaar. Zijn afwijzing van een nieuwe shawl zorgde voor een hysterische huilbui. Kritiek op haar uiterlijk was onverdraaglijk, vooral van hem. Clara had eigenlijk nooit vertrouwen in haar voorkomen gehad, ook niet toen ze heel jong was. Het is aannemelijk

dat de pesterijen in Epe over haar sproeten en afgedragen kleding Clara's bestaande overgevoeligheid voor kritiek verergerd hebben. Dat maakte haar kwetsbaar voor afwijzing en tegelijk 'verslaafd' aan complimenten: 'Als ik voel, dat jij me lief vindt, is het of ik plotseling bloeien ga als een door de zon gekoesterde bloem. Er komt dan zoo'n zalige blijheid in mij, ik voel me zoo heelemaal een ander wezen, dat ik wel haast een ander gezicht moet krijgen. Maar vaak ben ik angstig en denk dat je kritisch naar me kijkt en precies alles ziet wat leelijk is.'¹⁹¹ Uit pure angst verborg Clara haar onzekerheid en emotionele littekens achter een gereserveerde, afstandelijke houding als ze reisde of in onbekend gezelschap was.¹⁹² Met dat 'masker' oogde ze net zo arrogant als de schaduw uit Andersens sprookje.

Belangstellingen fokken

Frans Coenen bemoeide zich ook intensief met Clara's intellectuele vorming, van klassieke muziek tot Bijbelkennis en politiek.¹⁹³ Kranten moest ze lezen, óók het buitenlands nieuws. Daar had ze echter helemaal geen interesse voor. Tegen beter weten in zette Coenen door: hij wilde dat ze buiten haar gekoesterde droomwereld trad, dat ze belangstellingen zou 'fokken'.¹⁹⁴ Hij schreef haar bijvoorbeeld uitvoerig over zijn bezoek aan de Wereldtentoonstelling in Brussel van 1935: 'al interesseert "de wereld" je ook maar matig of heelemaal niet. Intusschen kan je er toch niet je van af maken. Het is als met vele Joden, die hun leven lang niet gemerkt hadden, dat ze ook nog tot het Jodendom hoorden. Tot Hitler kwam.'¹⁹⁵ Coenen was zelf zeer goed op de hoogte van de internationale politiek en zette zich zowel met de pen als met daden in voor communisten en gevluchte Duitse Joden.¹⁹⁶ In 1933 had hij een vervolgde communist in huis en hij maakte plannen om naar Rusland te reizen.¹⁹⁷ Hij was voorzitter van het 'Nederlandsch Comité van kunstenaars en intellectuelen'.¹⁹⁸ Clara kon een voorbeeld nemen aan Eva Raedt-de Canter, vond Coenen: 'Je zoudt heel goed een goede revolutionnair kunnen zijn als je in het midden van den strijd raakte. Dan heeft juist alles en iedereen je noodig en is het doel eigenlijk bijzaak. Ik zie 't nu ook aan Betty, die plotseling middelpunt voor vele jonge communisten is geworden enkel om de practische reden dat zij hen voedt en huisvest.'¹⁹⁹

Clara miste de energie van Eva Raedt-de Canter voor zulke goede werken. Zij had nooit een 'sterke drang' gehad de maatschappelijke positie van minderbedeelden daadwerkelijk te verbeteren. Ze had wel interesse voor individuele gevallen en kon 'ontroerd' zijn door hun verhalen en het vertrouwen dat ze haar gaven, maar liet het aan anderen over systematisch te strijden voor meer welstand.²⁰⁰ Diepgaande interesse voor maatschappelijke kwesties kreeg Clara niet. Coenen legde zich hierbij neer, ze hoefde geen tweede Betty te worden.²⁰¹

Coenens vorming van Clara op literair gebied was wel succesvol. Zij bespraken, zowel vis à vis als in hun correspondentie, talloze boeken. Clara las minstens drie boeken in

de week, zowel recent verschenen literatuur als West-Europese klassiekers. Coenen las uiteraard ook heel veel voor zijn werk als criticus. Ze inspireerden elkaar. Clara was al behoorlijk belezen voor ze Coenen ontmoette, ook al noemde ze haar letterkundige kennis een 'raar rommelbroodje': 'Ik ken bijvoorbeeld nauwelijks Goethe, heel weinig van Shakespeare, niets van al die oude Franschen, behalve dan zoo'n beetje uit de schoolbloemlezing. Multatuli niet behoorlijk, Zola nauwelijks en ik zou het heusch allemaal wel willen lezen.'²⁰²

Coenen was vaak verrast door haar lectuur. Ze deelden bijvoorbeeld een voorkeur voor het werk van Frits Hopman.²⁰³ Clara had diens werk tijdens de Eerste Wereldoorlog gelezen en noemde hem 'ten onrechte bijna vergeten'.²⁰⁴ Ook verdiepte Coenen haar kennis van en liefde voor de romans van Charles Dickens. Hij leende Clara zijn exemplaren van Dickens (pas als Agnes ze uit had) en van de Franse naturalisten. Ze had zelden geld om nieuwe boeken te kopen, maar kocht vijftien boeken voor vijf cent per stuk uit een oude leesbibliotheek: 'een heeleboel Dickens is erbij, *Great Expectations* en *A tale of two cities* en *Christmas Stories* en *Dombey* en verder Thackeray en Zola en *Jane Eyre*, dat ik vroeger eens heel mooi vond.'²⁰⁵ Hun gesprekken over boeken verrukten Clara: 'Heel mooie boeken zijn toch ook een groot geluk hè? Wel even groot haast als poesen.'²⁰⁶

Aanvankelijk schreef Coenen haar veel over poëzie en citeerde hij onder andere strofes van Boutens.²⁰⁷ Clara hield vooral van Gorter en Rilke. Poëzie las ze heel sensitief: 'Ik houd wel van sommige gedichten. Het is ermee bijna als met de zinnelijke liefde. Ik kan geen gedichten lezen met mijn verstand. Ik moet het zoo maar mooi vinden en dan zou ik het ook als een kind van een jaar of 15 - 16 al mooi gevonden hebben. Ik hoef het niet eens precies te begrijpen. Maar als ik dat gevoel – het is werkelijk een soort verliefd zijn – niet dadelijk heb, zeggen ze me ook niets.'²⁰⁸

Over romans had Clara een afgewogener oordeel. Op Coenens advies las ze met plezier naturalistische romans als *Van de koele meren des doods* van Frederik van Eeden en *Een nagelaten bekentenis* van Marcellus Emants. Ze was veel kritischer over de moderne romans van Menno ter Braak, vooral over diens *Dr. Dumay verliest*, dat ze 'cerebraal' vond. Hoewel Clara maar drie jaar ouder was dan Ter Braak, beschouwde ze hem als iemand van een hele generatie jonger. Al in de eerste maanden van hun relatie schreef ze aan Coenen: 'Gelukkig dat je niet vindt, dat ik al te gekke dingen zeg, als ik zoo eens praat over een boek. Maar deze "toon aangevende" kritiekschrijvende jongeren van heden. Als ze al eens wat anders schrijven dan kritiek, maakt het de indruk of ze het met veel moeite uit zich moeten persen. Als je een uitgedroogde citroen flink knijpt, komen er nog wel een paar druppeltjes uit. Ze hebben toch eigenlijk zoo weinig te zeggen. *Hampton Court* nou bijvoorbeeld. Ik vond het een raar boek, zoo koud en gevoelloos. Of er een wiskundige bezig is geweest, die bovendien zijn vak nog niet verstaat en op het laatst de boel door elkaar haspelt. En het idee is toch wel fascinerend. Voor wie het wel kan, zou er vast iets moois van te maken zijn.'²⁰⁹ Coenen antwoordde: 'Wij moeten veel over litteratuur praten

en jij zult er nooit gekke dingen van zeggen. Ook nu weer; je hebt volmaakt gelijk, dat deze “jongens” droog en dor zijn, juist goed genoeg voor het cerebraal werk der essays. Verhandelingen heet dat in goed Hollandsch, degelijk en... altijd 't zelfde.’²¹⁰

Coenen was geïntrigeerd door het werk van de Britse D.H. Lawrence en liet Clara *Lady Chatterley's lover* lezen.²¹¹ Ook vroeg hij haar oordeel over Lawrence's *The virgin and the gipsy*. Zorgvuldig schreef ze haar visie op.²¹² *Women in love* maakte haar ‘heel boos’: ‘Deze afschuwelijke mensen! Ze schrijven “ik” met 10 hoofdletters. Alles draait om dat ontzettend belangrijke “ik”, dat vooral en vooral niet het minste of geringste duwtje mag krijgen. De vrouwen zijn heelemaal onuitstaanbaar. [...] deze walgelijk zelfingenomen ikken. Ze hebben net geen greintje goedheid... mensenliefde... medelijden. Ik zou mijn voet op ze willen zetten en ze vertrappen. Dat is ook niet erg menschlievend, hè? Maar die afschuwelijke arrogantie. Ze voelen zich Übermensen, omdat ze Untermensen zijn. Ik zou medelijden met ze hebben, als ze niet zoo prat gingen op hun tekort. Waarom toch vond Marianne [Tellegen] dit zoo mooi? Dat moet je me eens vertellen, als je komt.’²¹³

Clara was geboeid door Coenens verhalen over Marie Anne Tellegen. Ze had haar gevreesd als de ‘personificatie van het mondaine raffinement’. Maar toen ze in de krant een foto van de sober geklede Tellegen zag, schreef ze spottend: ‘dat ze op een zolderkamer gehouden zou willen worden en in een harem haar ideaal zou zien, geloof ik toch niet.’ In tegenstelling tot haar moeder had Clara niets op met Tellegens inzet voor de vrouwenkwestie: ‘Ze zegt verschrikkelijke dingen over de vrouw. De vrouw moet zooveel. Onder andere in deze barre tijden zich hartstochtelijk bemoeien met de politiek.’²¹⁴

Boeken voor je schrijven is liefhebben langs een omweg

Het allerbelangrijkste dat Clara moest doen voor Frans Coenen was schrijven. Streng schreef hij haar: ‘ik zal je niet loslaten of vrijgeven op het punt van verhalen schrijven, als er maar iets mee te verdienen valt. Dat je dit niet doet, is zuiver luiheid des geestes waaraan met vaste hand een eind gemaakt moet worden. Altijd... als er iets mee te verdienen valt.’²¹⁵ Onvermoeibaar droeg hij de dromende Clara op een financieel onafhankelijke schrijfster te worden. Dat was de ‘auteursmakelaar avant la lettre’ bij Carry van Bruggen en bij Eva Raedt-de Canter ook gelukt.²¹⁶ Tijdgebrek vond Coenen larie. Clara moest gewoon beginnen: ‘zonder aan stijl of taal te denken of aan mij te denken. Je hoeft geen werkelijkheden na te vertellen, maar je kunt wel in de roes van het schrijven “vondsten” doen [...] die je verrukken. Het is alleen maar nodig “er in te zijn”, in algeheele overgave je verbeeldingen te volgen. Jij schrijft niet zoals Betty, maar wel zoals Carry, geloof ik, die uit haar verleden visies schreef en nooit uit haar directe zinsbelevingen.’²¹⁷

Clara reageerde soms opstandig op zulke brieven, want ze vond een boek of verhaal schrijven ‘eigenlijk al verraad’ aan haar geloof in de verbeelding.²¹⁸ Maar mede door de

voortdurende aansporing van Coenen lukte het haar inderdaad om haar werk te publiceren. Ze begon met haar oudere verhalen, die gebaseerd waren op haar belevenissen in De Stapel en Olst. Voor een verhaal als ‘Driekoningen op school’ putte ze direct uit haar eigen ervaring als onderwijzeres.²¹⁹ Tragische gebeurtenissen op de kleine dorpen inspireerden haar eveneens. Het verhaal van een jong meisje, dat in een diepe kolk sprong omdat haar vrijer niets meer van haar weten wilde, werkte ze uit in ‘De braven’.²²⁰ Het is een grimmig relaas over Hilletje Beekhof geworden, waarin Clara de dorps-, christelijke moraal te kijk zet: ‘De moeders vertellen hun kinderen, als ze ondeugend zijn, wel Hilletjes geschiedenis. Hoe God haar voor haar zonde gestraft, getekend heeft. En de kinderen vrezen God zeer, wat ook is zoals het zijn moet. 's Avonds in de donkere bedsteden beven ze voor deze God der wrake, die de mensen zich naar hún beeld geschapen hebben.’ Deze verhalen bleken lastig te verkopen.²²¹ Voor luchtiger verhalen over typisch vrouwelijke onderwerpen was de markt groter.²²²

Clara beschreef het proces van ‘verhalen bedenken’ als het kaartspel patience: ‘Ik houd er altijd wel zoo'n stuk of drie gaande, heele romans soms, waaraan ik dan langzaam en nauwkeurig verder spin. Heel uitgewerkt, alsof ik ze wezenlijk op moest schrijven, totdat ik bijvoorbeeld een volgende dag en soms zelfs maanden later, het weer voor mezelf kan opzeggen. Als ik me er even toe zet het op te schrijven, ontglipt het me vaak totaal door de traagheid van het schrijven. Het zijn geen verhalen over mezelf. Ik sta er heelemaal buiten en ga al naar mijn stemming dan eens aan het één, dan eens aan het ander voort. Soms valt er een weg als had ik daar volmaakt mee afgedaan als met een geschreven boek, soms wordt er plotseling een nieuw geboren.’²²³

Voortdurend gestimuleerd door Frans Coenen – ‘ik ben wel actief – je moet me een beetje prijzen’ – schreef Clara zoveel mogelijk nieuwe verhalen daadwerkelijk op.²²⁴ Vanaf de zomer van 1933 kwam ze op stoom. Ze schreef impressies van haar persoonlijke belevenissen, zoals het journalistieke ‘Van Pool tot Pool’, dat *De Rotterdammer* in oktober 1934 opnam en waar ze f12,50 mee verdiende.²²⁵ Ze begon overal kopij in te zien. Een angstige ervaring in de trein belandde in ‘Tussen Rotterdam en Gouda’.²²⁶ Het bezoek van een groep snaterende variétémeisjes die een kamer zochten, beschreef ze in ‘Ungarisch’.²²⁷ Als ze een goede bui had, ging het schrijven beter: ‘Ik schreef van vreugde een Short Story. In een paar uur geschreven en getikt en al. Ik meen: de vreugde gaf me energie.’²²⁸ In december hadden de tijdschriften extra kopij nodig en Clara bleek een talent voor kerstverhalen te hebben. Zo nam de *Wereldkroniek* ‘Lichtglans’ op.²²⁹

Clara schreef zelfs een keer letterlijk voor brood: een ‘opstel over broodbakken’ voor een wedstrijd van bakkerijketen De Korenschoof. De prijzen waren vijftientig, tien of vijf gulden, taart en bruine broden. P.H. Ritter zat met twee andere redacteurs van Utrechtse dagbladen in de jury.²³⁰ Frans Coenen vond dat een goed idee, een ‘oefening in journalistieke schrijfsels, die je voor later gebruiken kunt’.²³¹ Clara had gehoopt op een taart, maar won tien gulden, waarvan ze f4,90 uitgaf aan een degelijk paar zwarte schoenen.²³²

Een doolhof

Frans Coenen gaf haar veel handige adviezen, bijvoorbeeld om journalistieke ‘stukjes’ in voorraad te schrijven. Hij had wel een blad op het oog en zou daar eens gaan praten.²³³ Bijna wekelijks gaf hij tips voor de juiste kranten en tijdschriften voor haar verhalen: ‘Waarom zou je naar het *NRC* en het *Handelsblad* en ook het *Vaderland* niet weer een feuilleton sturen? Heeft het *UD* geen feuilleton? Op den duur kan je misschien aan *De Groene* ook wel [iets] kwijt, als Van Dam weg is. En *Ons Tijdschrift* in Weesp? Je moet je wennen overal zoo wat rond te hooren, er blijft hier en daar wel iets hangen.’²³⁴ Coenen fungeerde soms als intermediair tussen Clara en (bevriende) redacteurs. Clara stuurde hem haar kopij, voorzien van een stapeltje ‘geachte redacties’, een onpersoonlijk begeleidend schrijven. Coenen keek dan voor welk tijdschrift het verhaal hem geschikt leek en stuurde het met een aanbeveling naar de redacteur van dienst. Maar Coenen, berucht slordig, las niet altijd alles wat ze stuurde en raakte haar verhalen soms kwijt.²³⁵ Dan wist hij niet meer welk verhaal hij naar welke redactie had gestuurd en raakte Clara ook het overzicht kwijt:

Liefste, nu moet ik nog even over zaken schrijven. Ik kreeg van ‘Ons eigen tijdschrift’ een verhaal terug met een waarderend briefje, dat al of niet gemeend kan zijn. Hij had de schets met groote belangstelling gelezen, maar wegens plaatsgebrek was het onmogelijk bijdragen van zoo groote omvang op te nemen. Alleen korte stukjes. Zal ik hem oogenblikkelijk het verhaaltje van het kind met de kaplaarzen sturen? Dat is heel kort en bovendien over een kind. Dat trekt misschien. Het is niet wat ik jou wou laten lezen. Maar nu is dat verhaal dat ik terugkreeg ‘Eva’. Niet zooals jij zei ‘Lydia’ en ineens is me een licht opgegaan. Jij hebt ook nog iets gestuurd aan *Morks magazijn*. En als ik me niet heel erg vergis was dat ‘Het baronesje’, maar wat dan aan *De Stem* en wat aan *Nederland*? Het is een doolhof gelijk.’²³⁶

Toen Clara meer ervaring kreeg, nam ze het heft in handen. Ze overlegde wel met Coenen, maar trok haar eigen plan en stuurde zelf haar verhalen op. Dat was goedkoper en praktischer: ‘ik heb een verhaaltje, een werkelijk bijna romantisch verhaaltje met maar een sprankje ironie. Ik heb er me altijd voor gegeneerd om het aan iemand te laten lezen. Zal ik dat Robbers eens sturen? Misschien is het hem een lichtstraal in deze duistere tijden [...]. Hij schreef me toch indertijd zeer vriendelijk ‘stuurt u nog eens wat. U kunt het zeker.’²³⁷ In maart 1934 nam Herman Robbers van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* haar ‘Schets in pastel’ aan, als Clara het tenminste goed vond dat hij er hier en daar iets in corrigeerde.²³⁸ Hij plaatste het pas in het januarinummer van 1935.²³⁹ Tot haar verbazing kreeg ze wel vijf, in linnen gebonden, overdrukken: ‘Zal ik erop reageeren, door een ander verhaal te schrijven, “De nachtmerrie”, waar de vijf overdrukken om me heen komen spoken, en het aan Robbers sturen? Ik ben altijd al zoo ontsteld, als ik mijn

eigen schrijfsels eenmaal gedrukt zie. Ik vind ze dan zoo gênant onbeteekenend. En nu vijfmaal!’²⁴⁰

Of een blad ‘letterkundig’ georiënteerd was of de lezers pretentieloos verstrooiing bood, maakte Clara aanvankelijk niet uit. Ze stuurde haar geesteskinderen net zo gemakkelijk naar *De Telegraaf*, waar ze een hekel aan had, als naar het sociaal-humanistische *De Stem*, dat ze graag las.²⁴¹ Ze stuurde verhalen naar dagbladen in Rotterdam, Amsterdam en Utrecht.²⁴² Ook deed ze pogingen bij geïllustreerde bladen zoals de *Wereldkroniek*, *Morks' Magazijn* en *Ons Eigen Tijdschrift*, dat gratis te verkrijgen was via coupons op de Van Houten (chocolade)producten.²⁴³ In de editie van februari 1935 van *Ons Eigen Tijdschrift* publiceerde ze het verhaal ‘Een man’, een hoofdstuk uit het manuscript van haar meisjesboek *Veronica Valckenier*. Het leverde Clara de ‘nieuwe sensatie’ op illustraties bij haar werk te zien.²⁴⁴ Ook de geïllustreerde kioskbladen *Oké*, *Astra* en *Nova* namen verhalen van Clara op.²⁴⁵ ‘Eva’ en ‘Het wonder’ brachten elk twintig gulden op. Ze moest ‘Het pleintje van de duizend wonderen’ tot haar spijt inkorten, maar ze kreeg er vijftien gulden voor.²⁴⁶ Bij het meer literaire *Nederland* bleef ze het ook proberen, ook al hadden ze ‘Lydia’ geweigerd: ‘dat was misschien wel onzedelijk, ongeschikt voor de huiskamer. Ik heb wel nettere en mijn eerste verhaaltje namen ze wel indertijd.’²⁴⁷

Toen Clara de markt beter leerde kennen, keek ze kritischer. De vrouwenpagina van *De Groene* vond ze bijvoorbeeld ‘een schande voor de vrouw. Als je dan een vrouwenpagina wilt, zou ik zeggen, geef dan de specifieke vrouwelijke geest. Het een beetje grillige, onberekenbare, charmerende. Maar wat heb je aan een vrouwenpagina, die niet anders dan een verwaterde mannenpagina is?’²⁴⁸ Naar *De Telegraaf* stuurde ze een schetsje over ‘een mannetje in de kruidenierswinkel’, want dat leek haar ‘onschuldig en geschikt’.²⁴⁹ ‘Lili en de windhond’ werd afgewezen door *De Telegraaf*. Clara was er al een beetje bang voor geweest: ‘Je mag in geen geval luchtig en spottend zijn. Sentimenteel of avontuurlijk of banaal-grappig is toch de eisch.’²⁵⁰ Ontmoedigd schreef ze: ‘Als die kranten nu maar een beetje minder raadselachtig waren. Ik geloof toch, dat je je best moet doen zoo slecht mogelijk te schrijven, als je succes wilt hebben.’²⁵¹ Ze paste het verhaal aan en schrapte ‘de lieve, maar onbereikbare vriend’.²⁵² Coenen zorgde er vervolgens voor dat ‘Lili en de windhond’ in november 1935 in *De Groene* werd gepubliceerd.²⁵³

Dwaze verhaaltjes

Ondanks de publicaties bleef Clara onzeker over de waarde van haar werk.²⁵⁴ Tekenend voor Clara's gebrek aan zelfvertrouwen is het vrij consequente gebruik van het diminutief ‘verhaaltjes’, ook voor teksten van novelle-achtige omvang. Haar verhalen werden nooit zo als ze ze had willen schrijven: ‘Als ik probeer te schrijven wat ik heelemaal niet voel, wat heelemaal niet leeft in me, word ik zoo onhandig en stuntelig als een schoolkind. En als ik me laat gaan, is er niets mee te verdienen en mooi vind ik het dan ook nog niet.’²⁵⁵

Ze bedacht een nieuwe bron van inspiratie: ‘Zou ik niet verhaaltjes kunnen schrijven

voor die kranten zonder mij geweld aan te doen? Als ik nu eens kinderherinneringen schreef, zoo maar, zooals ze in mij leven. Zouden die dan niet in kranten kunnen komen? Van de Vlaamsche reus bijvoorbeeld, je weet wel dat groote konijn. Van het griezelige, duistere kroegje als een tovenaarschool met die beangstigende lucht van drank, die je aan gevaar deed denken, waar Vurens, de meesterknecht, ons mee naartoe nam en prikkellimonade te drinken gaf. [...] En van het paard en van zooveel. Ik zou dat veel liever doen dan steeds maar van die dwaze verhaaltjes verzinnen, die me heelemaal niet schelen kunnen.’²⁵⁶ ‘Vurens’ schreef ze inderdaad en ook ‘De Vlaamsche reus’, dat ze naar *Ons Eigen Tijdschrift* stuurde.²⁵⁷

Af en toe namen redacteurs de moeite om commentaar te geven op haar werk, zoals Dirk Coster van *De Stem*. Hij stuurde haar een sprookje terug met een vriendelijk briefje dat er ‘ettelijke alleraardigste fragmenten’ in voorkwamen, maar dat het soms een beetje kunstmatig werd: ‘Wat het kunstmatige betreft, heeft hij wel gelijk, geloof ik. Ik had gedeeltelijk tenminste iets heel anders in mijn hoofd en ben er wel erg aan het opkalefateren geweest. Hij had het toch wel mogen opnemen, vanwege de alleraardigste fragmenten, maar enfin.’²⁵⁸

Het leuren met verhalen was duur, ingewikkeld en tijdrovend. Het verzenden van een verhaal kostte minstens dertig cent porto, net zoveel als drie bossen bloemen. Alle kopij schreef Clara over in schoonschrift, zodat de redacteurs hun ogen niet zo hoefden in te spannen. De begeleidende briefjes kostten haar altijd veel hoofdbrekens.²⁵⁹ Een schrijfmachine bleek onmisbaar om haar werk aan de man te brengen. In het voorjaar van 1934 leerde Clara typen op de machine van een student die bij haar op kamers woonde. Ze vertelde niet dat ze liever haar eigen verhalen typte dan zijn dictaten.²⁶⁰ Een paar keer huurde ze een machine, maar dat was relatief kostbaar.²⁶¹ Uiteindelijk kocht ze in maart 1935 een schrijfmachine voor dertig gulden, een grote investering, maar zonder typemachine kon ze geen nieuw geld verdienen.²⁶² Toen *De Haagsche Post* in december 1934 een stukje accepteerde, was ze ervan overtuigd dat enkel en alleen het nette typewerk voor dat succes had gezorgd.²⁶³

Hoewel Clara blij was met het geld dat ze met haar werk verdiende, schreef ze vooral voor Coenen. Als hij maar tevreden en trots was. Alleen Coenens complimenten konden haar uit haar lethargie halen en haar ‘braaf’ aan het werk zetten.²⁶⁴ Het ideaal van een ‘vrij huis’ voor hen beiden lokte haar aan, maar ze wilde vooral schrijven omdat hij haar dat graag zag doen: ‘Wil ik ook schrijven, zoomaar... omdat ik schrijven wil? Ik geloof niet, dat ik het doen zou, als jij er niet was en als ik geld genoeg had, om net te kunnen leven. Nee, als niemand me aanmoedigde en ik had geen geld nodig, zou ik het zeker niet doen. Toch vind ik het heel vaak niet naar... zolang ik er mee bezig ben. Wel daarna.’²⁶⁵

‘Boeken voor je schrijven is liefhebben langs een omweg’, verzekerde Clara aan Coenen.²⁶⁶ Ze was hem intens dankbaar voor zijn inspiratie, voor zijn begeleiding, voor zijn aandacht. Dat wilde ze ‘terugbetalen’ met een mooie roman of een commercieel

interessant verhaal: ‘Je hebt me zoo wonderlijk rijk gemaakt. En er is zooveel in mij opgebloeid, dat vroeger maar zoo’n beetje in de schaduw voortwoekerde. Ik wil nu deze nieuwe schatten zoo graag deelen met jou. [...] Gek hè, dat ik toch nog nooit heelemaal laten kan te denken, dat ik meer zou doen, als ik je huis mocht schoonmaken. Dat zou ik goed doen, zie je. En schrijven doe je voor je eigen gevoel nooit goed.’²⁶⁷

Zoals veel auteurs twijfelde Clara vaak aan haar eigen werk. Soms had ze het gevoel dat een passage lukte, dan weer ervoer ze haar teksten als gebrekkig en ‘stumperig’. Ze borrelde over van inspiratie en ‘speelsheid’.²⁶⁸ Dan zag ze haar verhalen als het ware ‘gebeuren’. Als ze die gebeurtenissen ging verwoorden, voelde ze zich echter machteloos en onhandig.²⁶⁹ Als Coenen (fundamentele) kritiek had, reageerde Clara soms bijzonder gekwetst. Ze schreef immers niet voor zichzelf of uit eerbij, maar uit een soort ‘dwanggevoel’ dat ze – tegen beter weten in – iets bijzonders moest doen voor hém.²⁷⁰ Juist omdat Clara vrijwel uitsluitend voor Coenen schreef, voelde ze zich persoonlijk afgewezen als hij haar werk niet goed genoeg vond. Vooral als ze iets van haar droomleven had laten zien, zoals in het sprookje ‘Het meisje met de pinksterbloemen’.²⁷¹ Coenen vond dit verhaaltje slecht: net zo ‘gekunsteld’ als de sprookjes van Henriette van Eyk.²⁷² In-verdrietig schreef Clara een brief van drie kantjes: ‘Ik wou iets van blijheid zeggen, iets dat ik nu ontdekt had, en mijn heele leven nog nooit gekend en waar ik zoo innig blij mee was. Ik deed het zoo onhandig, dat niemand er iets van begrijpen kon, zelfs jij niet. En nu voel ik me zoo ondraaglijk vernederd, niet alleen uiterlijk, maar ook innerlijk bespottelijk. [...] Het is net, of ik naakt sta, terwijl je al wat er mal aan me is aanwijst. [...] Het is net, of ik schor zong, maar in mezelf iets heel moois hoorde.’²⁷³

Familie en kennissen

Naast het schrijven van de verhalen, besteedde Clara veel tijd aan haar correspondentie met Coenen. Ze schreef minstens drie brieven van vier tot zes kantjes per week. Als ze niet schreef, voor het huishouden zorgde of een afspraak met Frans Coenen had, lag Clara te lezen of te mijmeren op de divan. Ze ging hoogst zelden uit. In haar grijze leven van alledag had ze geen intieme vriendinnen en nauwelijks kennissen.²⁷⁴ Wim van den Boogaard was vrijwel de enige bezoeker op de Rembrandtkade. Zo’n zeven jaar na haar radicale keuze voor Wim leefde Clara nog steeds relatief geïsoleerd. Ze had weinig behoefte aan sociale contacten: ‘ik ben wel vriendelijk en ik luister wel en ik wil me wel moeite voor ze geven en dingen doen, die ik heelemaal niet verplicht ben te doen... maar mijn hart is in dat alles niet.’ Haar hart was voor Coenen en voor anderen had ze alleen ‘gelijkmoedige welwillendheid’ over.²⁷⁵

Ze wilde permanent beschikbaar zijn voor Coenen en vond bezoek sowieso vermoeiend. Kennissen had ze alleen nodig om naar de bioscoop te gaan, want daar voelde ze zich alleen niet veilig.²⁷⁶ Coenen vond juist dat ze er vaker op uit moest gaan. Fietsen bijvoorbeeld, met een vriendin. Hij stelde zelfs voor een advertentie te zetten voor gezelschap. Dat zag

Clara beslist niet zitten: ‘Tenzij om eens te zien wat een vreemdsoortige, onwereldsche wezentjes dan op kwamen dagen. Maar ik verlang er niet naar... heusch niet. Ik zou toch alleen op mijn goede dagen met haar fietsen willen. Als ik het moeilijk heb, kan ik bijna niemands gezelschap verdragen. Het maakt me maar veel treuriger.’²⁷⁷ Dus bleef ze thuis zitten en ging alleen, bij hoge uitzondering, met Pasen een dagje naar Doorn met de zestien jaar oudere Lie Vrind.²⁷⁸

Lie Vrind was aangetrouwde familie van Bertha Klaver-Barendsen en was bezorgd om Bertha's nijpende financiën. Luite Klaver verkocht namelijk nog maar zelden schilderijen. Hij hechtte erg aan zijn werk en kon er moeilijk afscheid van nemen.²⁷⁹ De onderhandelingen met de firma Gevaert in Antwerpen over zijn fotografische uitvindingen hadden, ondanks de vele beloftes, nog steeds niet tot financiële resultaten geleid. Het gerucht dat de Klavers ‘schatrijk’ zouden worden kwam hun krediet in Hattem wél ten goede.²⁸⁰ Of juist niet: de schulden zetten Klavers verhouding met zijn vrouw Bertha onder druk.²⁸¹ In de zomer van 1934 bleek dat Luite Klaver de huur van 't Olde Spyker niet meer kon betalen.²⁸² Hij had dringend honderd gulden nodig. Lie en Gerard Vrind zetten een reddingsplan voor de ‘oude strijder’ op.²⁸³ Vrind zamelde geld in voor een jaar huur en betaalde dat rechtstreeks aan baron van Molecaten, zodat Luite Klaver het niet in zijn uitvindingen kon steken. Frans Coenen droeg 25 gulden bij aan het reddingsplan en kreeg in ruil daarvoor een schilderij van Klaver.²⁸⁴ Het reddingsplan was een goed idee, vond Clara: ‘Vader heeft zoo lange jaren stand gehouden op een post, die niet te houden was. Hij heeft wel iets van Don Quichotte. Ik wou zoo graag dat zijn dwaasheid het uithield tegen de harde wetten van het leven in. Deze dwaasheid is zoo pathëtisch.’²⁸⁵

Frans Coenen was gefascineerd door ‘maatschappelijk volstrekt onbruikbare’ types als Luite Klaver en Clara's zwager Hans van Onck. Hij kreeg met Van Onck te maken toen deze ook eens probeerde of hij een verkoopbaar verhaal kon schrijven.²⁸⁶ Clara's eigen verhouding tot Eveline en Hans van Onck stond grotendeels in het teken van financiën. Haar zwager was altijd op jacht naar geld, om zijn huwelijksellende te verlichten met een nieuwe woning, omdat hij gefraudeerd had of omdat hij ‘gewoon’ in de knoei zat.²⁸⁷ Het lukte de charmante en welbespraakte aartsleugenaar meestal wel geld los te krijgen van zijn ‘gymnasiumvrienden’, zelfs als hij niet echt in nood was.²⁸⁸ Clara leende hem uitsluitend reisgeld, want anders bleef Hans bij haar in Utrecht rondhangen. Hij probeerde zelfs te lenen bij de ‘brave’ Doyers en loog daar dat Lien uit wanhoop een zelfmoordpoging had gedaan.²⁸⁹ De perikelen van Lien en Hans waren voor Clara een bewijs dat het huwelijk een ‘allernaarste valstrik’ is ‘waar je als argeloos wild invliegt en vaster en vaster in verstrikt wordt.’ Ze verbaasde zich erover dat Lien zich ‘angstbarend’ goed voelde in een huwelijk dat gedoemd was te mislukken. Clara vond haar zuster onbegrijpelijk argeloos: ‘Ze ziet niet, dat Hans een catastrofe zou willen forceren, om los te komen.’²⁹⁰

In de nazomer van 1934 werd dan toch een echtscheiding in gang gezet. Lien kon,

zolang ze een getrouwde vrouw was, geen steun voor zichzelf en haar kinderen aanvragen. Ze nam een boekhandel en leesbibliotheek over in Schiebroek en kreeg f2000 voorschot op haar Doyer-erfenis. Dick en Clara moesten borg staan voor hun zuster. Clara vond het ‘niet bijster edelmoedig’ van de familie Doyer om hun daarvoor te laten opdraaien. Maar ze was blij dat de zaak voor de zekerheid op naam van Dick stond zodat Hans van Onck en Lien zelf er niets onbezonnens mee konden doen.²⁹¹

Hoewel Lien aanvankelijk heel enthousiast was, werd de Schiebroekse boekhandel geen succes.²⁹² In mei 1935 bood ze de zaak alweer te koop aan en wilde ze, tot Clara's opluchting, definitief scheiden. Terstond spoorde Clara naar Rotterdam om haar zuster bij te staan.²⁹³ Op 23 juli 1935 werd de scheiding uitgesproken en daarna leefde Lien van de steun, aangevuld met de verkoop van thee.²⁹⁴

‘De banden des bloeds lijken losjes gestrikt’

Zo'n twee keer per jaar logeerde Clara een nacht bij haar broer Dick en diens vrouw Ina Jonker in hun keurige ‘poppenhuis’ in Rotterdam, vlak bij de Kralingse plas.²⁹⁵ Ze raadde de schuchtere Ina aan vaak bij het water te gaan zitten en in de verte te kijken: ‘Ze zit altijd maar in dat kleine huis en vlakbij is deze wijde wereld.’²⁹⁶ Clara bewonderde haar broer om zijn grappige liefhebberijen, zoals het houden van bomen in potten: ‘In mijn kamertje stonden een kleine lariks en twee Amerikaanse eiken, uit

*Ina Klaver-Jonker, Dick Klaver en Clara Klaver in Rotterdam, 1934.
Collectie familie Klaver.*

Hattem meegenomen. Ze zijn nu bladerloos, maar Dick leeft in de illusie dat de larks het heele huis van dennengeur vervult.²⁹⁷ Deze bomenliefde herinnerde Clara nog een beetje aan het broertje van vroeger. Ze vond het jammer dat Dick zo veranderd was, van een fantasievolle jongen die in kabouters geloofde, in een man die ‘de weg naar de meest banale werkelijkheid teruggevonden had’. Dick was, tot Clara’s afgrijzen, gefascineerd door ‘machines, motoren, snelheid, sport.’ Hij wilde ‘geld verdienen en een motor of een auto hebben, de TT races in Assen bezoeken enz. Hij leest nooit een boek behalve technische dingen.’²⁹⁸ Vroeger leek de manier waarop Dick Klaver in het leven stond, Clara nog wel benijdenswaard. Nu zou ze ‘voor niets ter wereld’ diens veiligheid meer willen.²⁹⁹

Clara lijkt niet erg vertrouwelijk te zijn geweest met haar familieleden in deze periode. Ze spraken meer over hun financiële sores dan over Clara’s persoonlijke leven. De Klavers wisten van haar vriendschap met Frans Coenen, maar hebben waarschijnlijk niet de diepte en intimiteit van hun relatie onderkend.³⁰⁰ Over haar schrijfwerk vertelde Clara wel het een en ander.³⁰¹ Het gezin Klaver, dat al zo vroeg uit elkaar was gevallen, was voor Clara nooit een hechte familie geweest, omdat zij ‘zoomaar mensen zijn... niet een vader en moeder en broers en zusters. De banden des bloeds lijken losjes gestrikt.’³⁰²

Ook in de familie Doyer was Clara een buitenbeentje, een positie waarin ze zich min of meer bewust had gemanoeuvreed.³⁰³ Vanaf de lente van 1934 werden de contacten wat aangehaald. Ook al met financiën als aanleiding, want er was een erfenis ophanden.³⁰⁴ In mei 1934 kreeg Clara haar nicht An Eggink-Doyer op bezoek. Ze gingen chique uit eten en Clara genoot van haar verhalen over ‘al die wonderlijke oude Doyers, dat het net was als de *Forsyte Saga*.’³⁰⁵ De toenadering van de Doyers viel samen met Clara’s eerste publicaties: ‘Je kunt je niet voorstellen hoe geweldig interessant zoo’n nette burgerfamilie het vindt een schrijfster... iemand van wie werkelijk een boek wordt uitgegeven... in haar geleerden te hebben. Mij kan nu veel vergeven worden, dat me zonder dat boek zwaar aangerekend zou zijn.’³⁰⁶ Clara wilde echter niet gaan logeren bij de Doyers, bang dat ze in de verleiding zou komen om geld te vragen.³⁰⁷ Ze wilde koste wat kost zelfstandig blijven.

In haar brieven aan Frans Coenen vergeleek Clara zichzelf voortdurend met haar familieleden. Ze wilde per se geen klaploper zijn zoals Hans van Onck en haar vader, en gaf iedere geleende gulden zo snel mogelijk terug.³⁰⁸ Ze wilde niet zo’n snob zijn als de Doyers, niet zo’n argeloos, slonzig moedertje als Eveline en niet zo’n ‘zoogenaamd gelukkige’ burger als Dick die nooit iemand zag.³⁰⁹ Frans Coenen ontmoette De Klavers en Doyers nooit persoonlijk, maar hij was dol op Clara’s gedetailleerde verhalen en leverde vaak (bevestigend) commentaar op haar visies en observaties. Hij beschouwde Clara’s soms vileine beschrijvingen van haar ‘schilderachtige’ familie als een toneelstuk vol dramatische scènes, een wonderlijk decor, waarin Clara voortdurend haar eigen plaats moest bepalen.³¹⁰ Door haar familie zo kritisch te portretteren schiep Clara voor

Frans Coenen een positief beeld van zichzelf als artistiek en vrijgevochten, maar ook betrouwbaar en eerlijk gevoelsmens.

Alie en Harry

Clara schreef Frans Coenen ook uitvoerig over Alie en Harry van Rijswijk. In het najaar van 1932 was dit koppel in haar leven gekomen. Van vriendschap was geen sprake, want ieder contact was beladen en zelden echt prettig voor Clara, maar ze ging deze kennissen ook niet uit de weg. Muzikant Harry van Rijswijk was uit Gorinchem naar Utrecht gekomen vanwege zijn vriendin, Alie, die als zangeres in variétés de kost verdiende. Volgens Clara was Alie ‘een heel knappe vrouw, het soort mooi dat het doet op het toneel. Iemand

Alie van Rijswijk, de zangeres die model stond voor Marcella uit Huisjes van kaarten (1938). Foto uit Herinneringen aan Clare Lennart (1975).

die je altijd dadelijk ziet in een drukke straat of in een volle zaal. Van dichtbij valt ze dan eigenlijk niet mee. Ik denk dat je de leegheid – ik zou willen zeggen de zielloosheid – ziet door dat voyante mooi heen. Ze heeft ook een leelijke, harde mond en een onaangename stem.’ Pinie, Alies dochttertje van een Joodse handelaar in ‘prikplanken’, was een schuchter, timide kind van een jaar of tien, dat in niets op haar moeder leek en dol op poezen was.³¹¹ Alie en Harry kregen in april 1935 een zontje. Clara ging op kraambezoek: ‘Hij was als alle baby’s. Nog wel griezellig, maar ik zei natuurlijk, dat hij vreselijk lief was. Ze zag er net als altijd uit. Ze voelde zich ook of er niets

gebeurd was. Als ik zoo’n klein kind moest hebben, zou ik voortdurend denken, dat het dood was gegaan. Als het stil was, zou ik aldoor moeten kijken, of het toch wel leefde. Ze zien er niet uit of ze al leven kunnen. Jonge poesen zijn veel weerbaarder.’³¹²

Deze wonderlijke familie woonde in een pension vol ‘onnette’ artiesten. Wim liet Clara met een angstig hart vertrekken naar dit ‘hol van verdorvenheid’, waar in alle betekenissen slordig geleefd werd.³¹³ Waarschijnlijk was Harry een oude kennis van Clara of van Wim. Ze had duidelijk meer sympathie voor hem dan voor Alie: ‘Hij heeft wel de statuur, maar bij lange na niet de innerlijke hardheid om zoo’n vrouw te regeren.’³¹⁴ Ze leende Harry meer dan eens behoorlijke bedragen.³¹⁵ Zo kreeg ze tot haar grote opluchting een tientje terug met de openhartige opmerking: ‘Anders kan ik nooit weer bij je aankloppen hè?’³¹⁶ Harry handelde wat in sigaren en Wim hielp hem met de verkoop.³¹⁷

Clara zag Alie en Pinie een keer of drie in de week en wandelde soms met hun hondje Teddy.³¹⁸ Ze had vooral een zwak voor Pinie. Het meisje kwam vaak langs om Engelse les bij Clara te nemen.³¹⁹ Meestal was Pinie op de vlucht voor het gescheld en geschreeuw

thuis.³²⁰ Clara ging soms met haar fietsen, maar hield wat afstand, want ze wist niet erg goed raad met Pinies adoratie.³²¹ Ze maakte zich zorgen om het opgroeiende meisje, dat geld van haar afbedelde voor een ‘zijden broek’ en weinig kritisch met allerhande jongemannen op stap ging.³²²

Alie irriteerde én fascineerde haar: ‘Het is jammer, dat ze altijd zoo groot wil doen. Ik zou wel graag eens naar waarheid over dat variétéleven hooren vertellen. Misschien kan ik er zelf de Dichtung uit ziften.’³²³ Alie had een subtiële manier om Clara te bekritisieren. De artieste, die dol was op zwierige kleding, kon Clara het gevoel geven dat ze er provinciaals, saai en slecht uitzag.³²⁴ Clara doorzag de jaloerse Alie wel, maar de ‘dagelijksche hatelijkheden’ vergiftigden haar toch. Ze verergerden Clara’s fundamentele onzekerheid over haar uiterlijk. Daardoor kwam haar oude straatangst terug: ‘Als ik niet even mijn wil ertoe zet om anders te doen, ga ik weer door stegen of ga ‘s avonds uit.’³²⁵ Toch bleef Clara contact met de Van Rijswijks houden, want Pinie zette soms koffie voor de huurders, zodat ze langer bij Frans Coenen in Amsterdam kon blijven.³²⁶

Al haar belevenissen met de Van Rijswijks, de gemakkelijke en de pijnlijke, sloeg Clara op in haar geheugen. Toen ze rond 1937 haar roman *Huisjes van kaarten* schreef, schilderde ze levensechte portretten van Harry, Alie en Pinie en noemde hen Buby, Marcella en Claartje Levisohn. Waar ze Buby en Claartje nog met enig mededogen schetste, beschreef ze Marcella met een venijn dat ze nooit had durven uiten tegen Alie.

Als in een burcht

In het najaar van 1933 boekte Clara de eerste substantiële financiële successen met haar schrijfwerk. Het was een goed moment om te stoppen met het verhuren van kamers en zich helemaal op het schrijven toe te leggen. Dat wilde Coenen graag, maar Clara sribbelde tegen. Ze durfde nog niet. Wél zette ze een eerste stap naar meer onafhankelijkheid door een huis te zoeken dat gemakkelijker te verhuren was. De aanleiding was even vreugdevol als akelig: Hoogstraten ging eind november 1933 weg en ze was bang zijn kamer niet meer te kunnen verhuren.³²⁷ Coenen vond het ‘een heldhaftig plan’, want hij vond Clara’s huis nogal sinister, ondanks het tuintje en het uitzicht op de fraaie kastanjebomen.³²⁸

De zoektocht naar het ideale huis was stressvol. Samen met ‘de meneer van het woningbureau’ bezocht Clara allerlei huizen in de Utrechtse binnenstad. Het nieuwe huis moest in een aardige straat liggen en voldoende kamers hebben.³²⁹ Na eindeloos overleg met Frans Coenen en Wim van den Boogaard, die soms tegengestelde visies hadden, huurde ze per 1 februari 1934 het bovenhuis Steenweg 33bis.³³⁰ In 1934 was de Steenweg net zo’n drukke winkelstraat als tegenwoordig. Het huis lag veel dichterbij het Centraal Station dan de Rembrandtkade; dat was handig voor studenten en voor de bezoeken van Frans Coenen. De kamer waar Clara zelf woonde, was heel licht en zonnig en er was een dak waar ze ’s zomers buiten kon zitten. Een tweede pluspunt was de ‘groene tuin van niemand’ achter de Steenweg. Daar kon haar kat Rouska rondwalen.³³¹ Beneden het

huis was de fietsenstalling van meneer Rerink. Clara’s toegangsdeur zat achter een grote, halfronde poort, de zeventiende-eeuwse achteringang van stadskasteel Groenewoude. Bezoekers moesten flink aan die poort rammelen of erop bonzen. Dan kwam Clara met een geweldige sleutel haar vesting ontsluiten. Ze moesten even geduld hebben, want het was een ‘heele afstand’ van haar kamer tot die poort.³³²

Iedere ochtend om 7 uur maakte Clara de poort open en ’s avonds vergrendelde ze die weer. Het gaf haar een veilig gevoel om zo voor de buitenwereld afgesloten te zijn. In *Huisjes van kaarten* speelt de poort een eigen rol: ‘Haar huis heeft, zoals dat een Hollands huis met enig zelfrespect betaamt, een eigen deur. Die is aan de zijkant, in de poort. Als nu ’s avonds deze poort gesloten wordt met twee brede, groene deuren als van een boerenschuur, dan zit ze achter dubbele deuren als in een burcht. En ze glimlacht. Want dit is prettig, zo... zelf onbereikbaar... uit te zien op het prentenboek van de straat... van de wereld... van het leven.’³³³ Ook Frans Coenen genoot van de privacy die het huis hun bood: ‘De Steenweg 33bis is wel een zeer besloten kluis, als er geen commensalen in de buurt zwermen. Net een hofje, met dien discreten ingang.’³³⁴

Eigenlijk had Clara het liefst een huis betrokken dat door Frans Coenen voor haar gehuurd was, zodat ze zelf geen beslissingen hoefde te nemen. Ze was nerveus over de verhuizing en doodmoe van het gordijnen wassen en poetsen: ‘Wim vergelijkt me altijd met zijn vrouw en vindt me lang niet flink genoeg. Maar die verhuist ook bijna ieder jaar en heeft dus veel meer routine en ook wel meer hulp. Ik word wel eens misnoedigd als ik altijd voor dom uitgescholden word, al weet ik wel dat hij het heelemaal niet kwaad meent.’³³⁵ Coenen hielp haar door mee te betalen aan matten en gordijnen en deze zelf uit te zoeken.³³⁶ Zo werd de Steenweg ook een beetje een ‘huis voor Frans’.³³⁷ Hij mopperde dat Clara weinig oog had voor inrichting en dat een interieur haar eigenlijk niets kon schelen. Haar eigen kamers waren inderdaad nogal armoedig en sfeerloos. Ze ademen geen intimiteit.³³⁸ Alleen de bloemen en de planten in de vensterbank interesseerden Clara. Ze kon haar laatste dubbeltje uitgeven aan anemonen en vond ‘iedere bloemkweker een verleiding’.³³⁹

Vriendelijke commensalen

De verhuizing naar de Steenweg was in financieel opzicht een succes. Haar kamers stonden nooit lang leeg.³⁴⁰ Clara verhuurde de eerste kamer aan de Griekse bontwerker Beiroon (of Bayron) Vourdides. Hij kwam eind februari 1934, aanvankelijk samen met zijn verweduwd moeder, en bleef bij Clara wonen tot mei 1938.³⁴¹ ‘De Griek’ was halverwege de twintig en in vrijwel alle opzichten een ideale huurder: netjes, beleefd, de gewilligheid zelve en bovenal: Clara hoefde niet voor hem te koken. Nederlands eten vond hij ‘ontzettend griezelig... vooral groenten.’³⁴² Soms bezocht de hele familie moeder Vourdides en was het huis vol ‘Grieken met schitterende tanden en schitterende, geplakte haren en heelemaal zoo iets schitterends over zich als van goedkope sieraden.’³⁴³

Vourdides' meisje woonde ongeveer bij Clara in.³⁴⁴ Het stel trad soms op met Griekse liederen.³⁴⁵ Een paar jaar later studeerde hij met een paar vrienden een Spaans variéténummer in.³⁴⁶ Meestal genoot ze wel van Vourdides' zang, vooral op trieste zondagmorgens: 'Het is net, of ik een grove en donkerder soort kanarie houd, daar in dat bovenkamertje. Ik vind het altijd wel een beetje verteederd, zoo'n menschenkind dat te pas en te onpas het hoogste lied uitgalmt. Soms denk je, of hij zichzelf zat is soms en een doek over de kop gooit. Hoe zal hij anders ooit ophouden? Maar hij zal wel slapen, net als een kanarie, zodra het licht uit is.'³⁴⁷

Clara's favoriete commensaal was de student klassieke talen Annema, die vanaf april 1934 drie dagen in de week op de Steenweg sliep: 'Annema is werkelijk een aardige jongen. De aardigste, die ik nog had. Zoo welopgevoed, zoodat goede manieren tot iets meer dan aanhangsel geworden zijn.'³⁴⁸ Hij zat urenlang op een keukenstoel met haar te praten, terwijl ze aan het koken was.³⁴⁹ Met Annema en diens verloofde was Clara vertrouwelijker dan met haar andere huurders, toch liet ze nooit het achterste van haar tong zien en vertelde ze niets over haar schrijfwerk.³⁵⁰ Toen Annema ontdekte dat ze veel las, nodigde hij haar uit voor de uitvoering van de Griekse tragedie *Elektra* met Charlotte Köhler.³⁵¹ Hoewel Clara het gevoel had zich als hospita afzijdig te moeten houden, wilde en durfde ze niet te weigeren, ook al werd Frans Coenen jaloers.³⁵²

In totaal verdiende Clara ongeveer vijftig gulden per maand met haar pension. Een nieuwe huurder, Verheij, betaalde net als Vourdides een tientje huur, maar voor een tientje extra kookte Clara ook voor hem.³⁵³ Verheij kwam als eerstejaarsstudent geneeskunde, op 10 september 1934, voor de 'groentijd' en bleef een paar jaar.³⁵⁴ In tegenstelling tot de uithuizige Griek was de 'vreselijk vervelende' meneer Verheij vaak thuis.³⁵⁵ Dan voelde Clara zich een 'gekortwiekte vogel': 'Je kunt niet begrijpen, hoeveel lichter het me dadelijk voelen doet, als hij niet daarboven me huist. Ik begrijp zelf niet, waarom het mij zoo verblijdt, want hinderlijk lastig als Hoogstraten is hij heusch heelemaal niet. Maar het is zoo heerlijk de dagen voor jezelf te hebben. Het is net of zoo'n man boven je een heele dag in brokjes breekt.'³⁵⁶

Altijd voelde Clara de spanning tussen het 'vrij' willen zijn en de financiële noodzaak kamers te verhuren. Als Coenen op bezoek was, kon de frustratie over 'de heer boven' oplopen tot een hysterische huilbui. Haar laatste lege kamertje verhuurde ze dan ook niet: 'Dan zou ik altijd het gevoel gehad hebben dat er mensen in mijn huis waren. [...] Ik ben altijd zoo bang, dat meisjes bij je zullen willen zitten. En ik zou op z'n allerhoogst f2,50 per week ervoor gekregen hebben, misschien maar twee gulden.'³⁵⁷

De glorie des levens

Ondanks deze frustraties verlichtte de verhuizing naar de Steenweg Clara's neerslachtigheid. Mede dankzij het vele zonlicht in haar kamers knapte haar mentale gezondheid iets op. Een belangrijk voordeel: Frans Coenen kon vaker komen. Hij was

bijna iedere donderdag in Utrecht en bleef af en toe zelfs slapen. Het plezier om het nieuwe huis, de trots op het prille succes van haar fictie en de rust van haar verbeterde financiën waren minder belangrijk voor Clara's welbevinden dan het groeiende gevoel dat ze een speciale plek in Coenens leven had veroverd. Ze stond niet meer *naast*, maar *in* zijn leven, dacht ze.³⁵⁸ Frans Coenen vond dat ze een 'metamorfose' had doorgemaakt. Twee jaar daarvoor was Clara nog een melancholische, zwaartillende vrouw geweest. Nu zag ze er veel beter uit en beleefde onverwachts 'de glorie des levens'. Dat Klaartje 'het leven nog steeds niet begreep', nam Coenen maar op de koop toe.³⁵⁹

In februari 1935 verzuchtte Clara: 'Nu lijkt die tijd van de eerste brieven alweer lang geleden, hè? Het was toen wel heerlijk, zoo'n wonderlijke tegenstelling met de nare tijd ervoor. Maar toch is het eigenlijk nu nog veel wonderlijker heerlijk geworden, omdat je ook wel een beetje van mij bent gaan houden.'³⁶⁰ De brieven van Frans Coenen werden inderdaad warmer, persoonlijker ook.³⁶¹ Aanvankelijk was hij met opzet niet te bloemrijk en 'loslippig' in zijn attenties, bang iets te zeggen dat hij niet meende. Vanaf eind 1934 durfde Coenen complimenteuzer te zijn over Clara's 'allerplezierigste afwisseling van geest en stof, van intellectueel en materieel, ik bedoel eigenlijk van vrijen en praten. Jij bent zoo prettig te vinden voor 't een als voor 't ander. Je bent niet éenzijdig en er is velerlei belangstelling in je voor beide gebieden.'³⁶² Het seksuele aspect van hun relatie werd minder belangrijk voor hem. Er waren heus wel 'kinderlijk bekoorlijker vrouwtjes' te vinden, maar die hadden niet Clara's achtergrond.³⁶³ Toch moest Clara zich niets in haar hoofd halen: 'Het bezwaart me heelemaal niet, lieve poes, dat je zoo aan mij hangt. Integendeel, ik voel 't als iets zachts en streelends en ben er dankbaar voor, maar... die dankbaarheid wordt niet grooter met de hevigheid van jouw gevoel evenmin als mijn genegenheid.'³⁶⁴

Coenen was vooral trots op Clara's beginnende succes als auteur en zag haar als 'geslaagd project': 'Ik hoor jouw proza als een aanhoudende muziek in mijn ooren, een heel bijzonder, zoet geluid, dat verteedert. En dan is er nog dat dankbaarheidsgevoel binnengeleid te worden in dat vreemde, heel andere leven waarvan ik zelf verrijkt word en 't gevoel krijg nieuwe, vreemde landen te bereizen, letterlijk verwijd te worden. Dat doe jij mij aan en dat maakt erkentelijk en verteederd tegelijk.'³⁶⁵

*Al wat ik doe krijgt een zekere kleurigheid als ik het kan deelen met jou. Er zou niets aan zijn een boek te schrijven... zoo maar... voor mensen, die me niet schelen kunnen. En voor mezelf is het eigenlijk overbodig het te schrijven. Nu jij er bent is het wel aardig. Een ander zou een spreij voor je haken of kussens borduren. Ik schrijf nu phantasieën op.'*³⁶⁶

Ik vind stukken wegsturen toch zoo naar. Het is als een invité aan de buitenwereld, om zich met je te bemoeien en ik wil eigenlijk zoo graag vergeten worden. Maar ik wil ook wel graag een beetje geld verdienen...¹

‘Hack writers’ was oorspronkelijk een benaming voor achttiende-eeuwse Britse schrijvers die noodgedwongen in hoog tempo triviale boekjes schreven om hun brood te verdienen. In de Londense Grub Street woonde een hoge concentratie ‘hack writers’ en deze straat werd dan ook onsterfelijk gemaakt in de roman *New Grub Street* van George Gissing uit 1890. Gissing wilde laten zien dat ook nog in het fin-de-siècle vele schrijvers ploeterden om wat geld te verdienen met romans. Extra tragisch werd het lot beschreven van de naamloos gebleven vrouwen die ‘zondagsschoolromans’ moesten schrijven. Want niet alleen mannen, ook veel vrouwen waren in het Victoriaanse Engeland voor hun inkomen (deels) afhankelijk van hun pen. Deze schrijfsters worden als groep gekwalificeerd als het sociologische type van de ‘Victorian Women Writers’.³ Tot hen behoren in Nederland bekende namen als de gezusters Brontë en Elizabeth Gaskell, maar ook onbekendere zoals ‘Ouida’, voor wier historisch-romantische avonturenverhalen Louis Couperus een zwak had.⁴

Op de grote Britse boekenmarkt konden vrouwen nog relatief eenvoudig van de pen

Ook Clara Eggink verdiende haar dagelijks brood met de pen. Zij was in september 1932 gescheiden van de dichter Jacques Bloem. Naast poëzie publiceerde zij steeds meer stukjes voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, boekbesprekingen en vertalingen: ‘Het begon bij mij te schemeren dat ik misschien toch wel op mijn eentje aan de kost kon komen. Ik hielp Jacques immers met het tot stand komen van een vertaling; het befaamde *Precious Bane* van Mary Webb, waar hij zo over zuchtte en steunde. Daar hij niet ontevreden was over mijn assistentie, kwam ik op het idee dat ik wel voor mezelf een vertaling zou kunnen maken.’⁹

De meeste vrouwelijke auteurs schreven naast romans of gedichten ook journalistieke artikelen, zoals reportages in kranten en geïllustreerde bladen. Zij vulden – deels vrouwenrubrieken met recepten, artikelen over mode en kinderverzorging. In de kranten en bladen kwam meer ruimte voor fictie, korte verhalen en feuilletons. Er waren tijdschriften met een aparte rubriek voor recensies van werk van vrouwelijke auteurs. Zo besprak Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe in *De nieuwe gids* vijf jaar lang romans van vrouwen onder de titel ‘over boeken van schrijfsters’.¹⁰ Ten slotte schreven vrouwen het merendeel van de boeken en verhalen voor kinderen en jonge meisjes.

De ontstaansgeschiedenis van Clara's romans *Mallemolen* en *Avontuur* geeft een goed beeld van de alledaagse sociaaleconomische praktijk van een beginnend schrijfster. Frans Coenen stimuleerde Clara om, naast haar verhalen, een roman te gaan schrijven: 'Je kunt het en er is geld mee te maken, al zijn de omstandigheden nu niet gunstig. En je hebt nog heel wat in je...' ¹¹ In januari 1933 stelde Clara aan Coenen voor haar 'memoires van de Nicolaasweg' te gaan schrijven, op basis van haar aantekeningen over haar wonderlijke buurtje. ¹² Hij vond het direct een 'pyramidaal' idee: 'Je kunt er iets los-vast van maken, rondom een centrale, vage figuur, die ongeveer jij zelf zoudt zijn. Je kunt er ook simpel een rij schetsjes van maken zonder verband. Maar het eerste is aardiger. Ook die kweekerij, als contrast, is aardig en die andere figuren... 't is heusch alles geknipt,

voor een dwaas, au fond een beetje wrang, boek van zotte menselijkheid, met een achtergrond van armoe en hulpeloosheid. Schrijf het, Klaartje, schrijf het, en ik neem tenminste een vel of vier ervan op. En jij verdient er geld mee. Er is zeker een uitgever voor zoo'n boek van een 200 à 250 pgs.¹³

Clara ging 'zoet' aan de slag, maar vond het schrijven eigenlijk nooit prettig: 'Wel vind ik soms het bedenken leuk. Maar als het er dan staat, lijkt het kinderachtig en onnoozel en stumperig. Ik vind nooit iets mooi dat ik zelf geschreven heb. Als ik nu het idee heb, dat het alleen voor mezelf is, kan me dat zooveel niet schelen. Als ik werkelijke brieven aan jou schrijf denk ik er ook niet over of het 'mooi' of 'leelijk' is. Net zoo min als wanneer ik tegen je praat. Ik probeer dan ook te denken, dat het niets zijn dan brieven voor jou.'¹⁴ Clara hield Coenen voortdurend op de hoogte van haar vorderingen, blij dat ze nu met iemand kon spreken over haar werk. Haar eerste verhalen had ze wel eens iemand 'in handen gelegd', maar daar had ze verder over gezwegen 'als een mof'.¹⁵

Op 24 april 1933 stuurde ze Coenen een verjaardagspakket met het manuscript van haar memoires. Een duidelijk plot heeft het boek niet. Het is Clara's terugblik op haar eerste jaar als pensionhoudster, met de hoogte- en dieptepunten en een analyse van het ontoreikende van haar relatie met Wim van den Boogaard. De ik-figuur, Lotte genoemd, heeft een nieuw huis gehuurd om een pension te beginnen. Lottes vriend Jo, gehuwd met een ander, woont niet bij haar, maar komt zo veel mogelijk langs. Pensiongaste Christ'l, een indolente, wat verwende zangeres, is gemodelleerd naar Clara's huurster Chr. Halbach.¹⁶ Ook die vertrok naar Keulen, net als Christ'l die gaat trouwen met haar Duitse 'Blauwbaard-Mussolini-verloofde'.

Hoewel Clara in interviews zei dat er personages het verhaal in sprongen 'die nergens vandaan schenen te komen', heeft ze de meeste figuren naar het leven getekend.¹⁷ Van de ruziënde Graat en juffrouw Jans, die allebei te ver schrobden wilden en op elkaars domein kwamen, tot winkelier Van Piggelen, een combinatie van de kleermaker Van Piggelen op Nicolaasweg 139 en snoepverkoper Piggelmee.¹⁸ Op nummer 85 woonde W. Meering, bediende aan de veeartsenijschool, wiens vrouw Lena zo'n grote rol speelt in Lottes leven. Zelfs draaimolenman Ossel, die Clara als onderwijzeres 'veroverd' had, behield zijn eigen naam.¹⁹

Op de laatste bladzijden van *Mallemolen* kijkt Lotte min of meer gelaten terug op haar eerste jaar als pensionhoudster: 'We draaien en draaien en draaien. Een groote mallemolen, die draait en draait en draait. [...] En de mallemolen draait en draait, zonder ooit stil te staan. En wie heeft nog den moed er in volle vaart uit te springen? We houden het wel uit, al hebben we ons eens heel andere dingen gedroomd. En op den duur schijnt er een soort genot te zijn in de verdooving van dat steeds maar rondraaien. Als er tijd voor bezinning was... misschien dat we het dan niet uithielden. Maar er is nooit tijd.'²⁰

Clara dacht erover om haar boek 'het groote wiel' te noemen: 'het groote wiel, waaraan we allemaal draaiden daar... den ga... à... anschen dag.'²¹ Of *The weariest river*, naar een

geliefd gedicht van Swinburne, maar ze kon geen goed klinkende vertaling vinden. Het liefst wilde ze een gekke titel: 'dat is mode en je onthoudt zooiets wel beter dan een meer neutrale naam.'²² Vooralsnog koos ze de saaie werktitel 'Het leven van alle dag.'

Op aanbeveling van Coenen nam Van Holkema & Warendorf het boek aan voor 300 gulden voor publicatie in *Groot Nederland* en de eerste druk. Van Holkema & Warendorf was een toonaangevende uitgeverij in Amsterdam. De algemene uitgeverij gaf, naast literatuur van o.a. Louis Couperus, Marcellus Emants en Top Naeff, non-fictie en kinderboekenseries uit.²³ Met M.E.H. Warendorf tekende Clara op 25 januari 1934 het contract voor *Mallemolen*.²⁴ Frans Coenen vond driehonderd gulden eigenlijk te weinig voor een roman plus voorpublicaties: 'Maar 't "neep" een beetje is 't niet? Je hebt zoo hoog noodig geld noodig. En 't is maar zaak "er in" te komen. Als je naam bekend is, gaat alles makkelijker. Bij tijdschriften en zoo. Daarom nam ik het aanbod maar aan. Zij zullen trouwens niet heel veel aan je verdienen vermoedelijk. Er komen 1000 ex.'²⁵ Clara vond alles best: 'Ik zou het al voor f100 verkocht hebben, als iemand het aangeboden had. Bovendien leek het me zoo vreselijk akelig het nog weer heelemaal over te moeten werken, zooals Querido toch wou. Nee hoor, ik ben hier verschrikkelijk blij mee en als ik voor ieder boek vast f300 kon krijgen, zou ik er nog wel drie willen schrijven.'²⁶

Ze kreeg honderd gulden voorschot, een klein fortuin in haar beleving.²⁷ Hans van Onck typte het manuscript voor haar uit.²⁸ Half november 1933 kreeg ze de drukproef en ze vond het vervreemdend haar werk terug te zien, 'net of ik het nu niet meer geschreven heb.'²⁹ Op Coenens kritische punten reageerde ze met een zelfbewuste uitleg van haar gekozen constructie en ze veranderde vrijwel niets. Coenen moest echter vooral niet denken dat dit 'eigenwijzigheid' van haar was. Ze had zich zijn kritiek vooral aangetrokken omdat ze haar boek 'heelemaal voor hem' had geschreven: 'Ik zou er minder om hebben gegeven als je een boek over heelemaal vreemde mensen leelijk had gevonden. Dit ben ik toch een beetje zelf [...] en ik wil wel graag, dat je me herkent en lief vindt.'³⁰

Toen Clara ruim een jaar later, bij de voorpublicatie in *Groot Nederland*, het slot herlas dat ze 'wel heel speciaal' voor Coenen had geschreven, werd ze er wat weemoedig van: 'Als ik me goed gerealiseerd had, dat dit boek werkelijk eens uitgegeven zou worden, had ik het nooit zoo kunnen doen. Ik dacht altijd: niemand neemt het toch, maar ik doe het voor Frans. Ik kan nog niet goed verdragen, dat iedereen dit lezen kan nu. Net of ze brieven, die ik aan jou schreef, lezen gaan. Maar ik ben blij, liever, dat het jou nu nog iets zegt. Het is eens wel waar geweest... nu niet meer.'³¹

Pseudoniem

Een aantal negentiende- en twintigste-eeuwse schrijfsters gebruikte een mannelijk pseudoniem of publiceerde anoniem. Zij wilden hun sekse voor de buitenwereld verborgen houden, dan wel maskeren en zo ontsnappen aan de dubbele standaard waarmee het werk van vrouwen vaak werd beoordeeld. Bekende buitenlandse voorbeelden zijn

George Eliot en George Sand. Clara's generatiegenoot Antoinette Hendrika Nijhoff-Wind koos met opzet de neutrale schrijversnaam 'A.H. Nijhoff', opdat ze niet voor een 'dameschrijfster' zou worden versleten. Een vrouwelijk pseudoniem, zoals Taï Aagen-Moro of Eva Raedt-de Canter, verhulde de sekse van de auteur daarentegen niet. Deze 'strategie' zou vooral zijn ingegeven door verlegenheid, schaamte en vrees voor reacties van de naaste omgeving. Het zou de schrijfster een aura van bescheidenheid geven, een eigenschap die werd gewaardeerd in het werk van schrijfsters en in vrouwen in het algemeen. Een pseudoniem kon suggereren dat de vrouw niet schreef om persoonlijke erkenning te verwerven.³²

Clara Klaver had haar eerste verhalen 'De trage handen' en 'Liefde en logica' onder haar eigen naam, het neutrale 'C. Klaver', gepubliceerd. Voor de voorpublicatie van *Mallemolen* zocht ze een schuilnaam. Niet zozeer uit bescheidenheid, maar omdat ze haar huurders en straatgenoten onder hun eigen naam en zeer herkenbaar had beschreven, met al hun aardige, maar ook met hun onaardige eigenschappen. Frans Coenen adviseerde haar iets eenvoudigs te kiezen dat niet 'pompeus' was. Het pseudoniem mocht niets met haar eigen naam van doen hebben.³³ De naam van haar moeder kwam niet in aanmerking, vond Clara: 'Doyer is leelijk en bovendien veel te verspreid in den lande. Allerlei wijnen lakenhandelaren en belastinginspecteurs en doktoren en vreselijk veel zenuwzieke, oude vrijsters heten zoo. Ik geloof dat het geslacht begint uit te sterven, maar toen ik een kind was, wemelde het nog van ze. Maar ik dacht aan zoo'n mooie, zachtintinge ingelijste oude letterlap die we thuis hebben en waarop Marchje Lennart staat. Het moet een overgrootmoeder of iets nog ouders geweest zijn. Ik vond het altijd een aardige naam en waarom zou ik me niet Clare Lennart noemen. Niet Clara, daar heb ik zoo'n hekel aan. En niemand noemt me ook ooit zo. Clare of Claire of als dat te exotisch klinkt maar Lotte. Zo heet de vrouw uit het boek.'³⁴ Coenen vond Clare Lennart 'héél goed van klank', een 'deftige naam en niets teveel of te weinig. Je zult er wel plezier van hebben.'³⁵

Het is een raadsel waarom Clara later in alle interviews een andere uitleg van haar (vrouwelijke) pseudoniem gaf, namelijk 'Lennart' als half anagram van haar tweede voornaam Helena. Helena werd Lena en dit werd Lennart.³⁶ De letterlap heeft ze nooit in het openbaar genoemd. Haar pseudoniem is jarenlang geheim gebleven en bij de Vereniging van Letterkundigen dachten ze dat Clare Lennart een Engelse schrijfster was.³⁷

Avontuur

Mallemolen verscheen in zes afleveringen in *Groot Nederland* van juli tot en met december 1934.³⁸ Een boek was het nog niet, want Warendorf zag er eigenlijk niet veel in. Had Clare Lennart niks luchtigers op de plank liggen? In een uitvoerige brief aan Frans Coenen zette Clare haar ideeën uiteen voor drie boeken, die ze zou kunnen schrijven. Een ervan was 'een phantasie op de Nijenrode geschiedenis maar zonder inbraak. Alleen

dat rare balanceeren boven afgronden, die bezetenheid door een soort hoogmoedswaan, waaraan bijna niemand die dat huis betreedt, ontkomt. Zoodat ze allemaal gek gaan doen. En dit beschreven, luchtig, spottend, sceptisch door dat crisis-tweede-meisje, dat dat spel doorziet. Hier zou bijna niets van mezelf in komen en daarom zou ik dit het gemakkelijkste schrijven.'³⁹

In de schrikkelnacht van 1932 roofden drie zware jongens uit de Amsterdamse onderwereld f71.000 aan kostbaarheden uit kasteel Nijenrode. Er gingen geruchten dat de kasteelheer, M. Onnes van Nijenrode, zelf erbij betrokken was en de verzekeringsmaatschappij wilde oplichten. De zaak kwam begin 1934 voor de rechter.⁴⁰ Clare kende het kasteel, de adellijke entourage en het personeel via een kennis, die op Nijenrode kokkin was.⁴¹ Het kasteel had Clare een benauwend gevoel van onheil en beklemming gegeven.⁴² Toch dacht ze dat een roman over zo'n prikkelend, actueel onderwerp, vanuit het perspectief van een jong dienstmeisje, gemakkelijker zou verkopen dan het wat sombere *Mallemolen*.

In het voorjaar van 1934 werkte ze hard aan 'Het tweede meisje': 'Ik doe mijn best in dit soort losse aantekeningen toch verschillende draden in handen te houden. Er komen veel mensen in. Ik wou graag van al deze draden een wezenlijk stukje leven spinnen. Een stukje koortsig leven, dat eindigt met zooiets als een ontploffing en dan... is er nog niet zooveel gebeurd. Een beetje stof en verwarring... een paar blessures... een enkele doode misschien. Een beetje mal en een beetje pathétisch toch ook, altijd hevig bewogen, tegen de achtergrond van dat heel oude huis.'⁴³ Ze vond het aardig werk:

het is vaak, of ik vlotter en makkelijker schrijf en beter zie, naarmate ik minder aan een werkelijk gebeuren gebonden ben. De mensen in dit boek zijn zuiver phantasie. En juist dan staan ze helderder voor mij, dan als ik van bestaande mensen uitga. Deze mensen doemen zoo maar op en het is, of ik zonder denken weet, wat ze doen en zeggen. Soms hokt het plotseling en ik weet niets meer en moet wat wachten. Als ik mezelf ga beschrijven of mensen, die ik goed ken, is het altijd een moeizaam me bezinnen. Ik moet alleen, als ik dit boek schrijven ga, het huis tegenover de mensen stellen. Ik kan daar niet los van komen. Het huis is er, en alleen door er te zijn... een versteening uit vroeger eeuwen... verderft het de mensen. Want ze kunnen er niet tegen op, ze voelen hun kleinheid tegenover dit oude, massale stuk steen en het dwingt hun groot te doen. Alleen wie niet probeert het huis te overschreeuwen, ontkomt.⁴⁴

De eerste versie van 'Het tweede meisje' had Clare eind juni 1934 af. Toen Coenen in de zomer op vakantie ging, hield het uittypen van haar boek haar bezig.⁴⁵ Het eindeloze tikken weerhield haar ervan toe te geven aan de 'oneindige lusteloosheid' van een maand zonder haar minnaar.⁴⁶ Al schrijvende kreeg ze het gevoel alsof ze vroeger zelf

op het kasteel had geleefd: ‘Het is, of ik het me herinner, niet of ik het bedenk.’⁴⁷ Het is weliswaar een heel realistische roman, maar het verhaal was toch als het ware tot Clare ‘gekomen’ toen ze ‘de steen van die oude muren van Nijenrode’ aanraakte.⁴⁸ Op 15 augustus 1934 typte Clare de laatste woorden en ze doopte het boek *Avontuur*.⁴⁹ Hoewel ze het vooral had geschreven om er ‘een beetje geld’ mee te verdienen, had het haar al schrijvende ‘wel even meegesleept’: ‘Dit boek schijnt wonderlijk buiten mijn toedoen tot stand te zijn gekomen. Het schreef zich vanzelf.’⁵⁰

Avontuur is een prettig leesbare roman, met een even tragisch als komisch plot. Op zoek naar avontuur doet kunstenaarsdochter Marianne Delpré zich voor als dienstmeisje en solliciteert bij mevrouw ‘Dot’ Greve van den Elshorst, de jonge tweede vrouw van de kasteelheer. Marianne krijgt de baan alleen omdat Dot vindt dat haar krullen zo goed bij haar Franse kanten dienstmeisjesmutsje passen.⁵¹ Marianne, die zich Ria noemt, doet in de roman ironisch verslag van de snelle teloorgang van de familie Van den Elshorst. Min of meer incognito bekijkt ze met enige verbazing en mededogen het leven van de bewoners. De verhoudingen van de familie weerspiegelen zich in de relaties van het personeel in het souterrain: de hautaine butler, het onnozele kamermeisje, de boerse chauffeur, de timide secretaresse en de formidabele kokkin. Voor extra spanning in het verhaal zorgt de diefstal, wellicht gepleegd door de zoon van de kasteelheer zelf. Als Van den Elshorst zich doodrijdt en zijn vrouw, op de vlucht voor de schulden, het huis verlaat, staat het personeel letterlijk op straat. Ria is tweede meisje-af en kijkt op haar avontuur terug als op een ‘wonderlijke droom’, waardoor ze ‘het leelijke en het mooie leven’ voortaan moest liefhebben.⁵²

Clare had de voorkeur van de uitgevers goed ingeschat. Dit boek werd onmiddellijk bij eerste aanbieding geaccepteerd. Eind september 1934 kon ze Coenen vertellen dat *Avontuur* bij Van Holkema & Warendorf erg in de smaak was gevallen.⁵³ Clare’s ‘historische debuut’ *Mallemolen* mocht in het kielzog meevaren.⁵⁴ Ze tekende het contract voor *Avontuur* in november 1934. De oplage was gepland op 1500 à 2000 exemplaren en het honorarium bedroeg f400 voor een oplage van 1200 exemplaren.⁵⁵ Coenen vond dat ze wel f500 had moeten krijgen voor ‘zooiets bruikbaar voor den verkoop’.⁵⁶ Uiteindelijk verscheen *Avontuur* eerst, begin 1935.⁵⁷ Pas begin 1936 lag *Mallemolen* in de boekwinkels.⁵⁸

Recensies

Avontuur sprak de recensenten vrijwel allemaal aan. Eerst op het verkeerde been gezet door de slecht passende, felgekleurde omslagillustratie van Willem Backer, viel de inhoud alleszins mee.⁵⁹ Dat ondervond Clara Eggink: ‘Het ontdekken van dit ‘Avontuur’ bij de nieuwe uitgaven van het jaar is werkelijk een avontuurlijk gebeuren. Eerst worden wij een oogenblik afgeschrikt door de meer dan smakeloze omslag waarin de uitgevers gemeend hebben dit boek te moeten steken – hoe is het mogelijk zooiets te tekenen en

er dan nog zijn naam onder te zetten! – maar wie de moed heeft achter dit schrikbarend omhulsel te kijken, ontdekt daar als belooning voor zijn durf een werkje, dat ik met gerustheid de verrassing van het seizoen durf noemen.’⁶⁰

Frans Coenen was uiteraard positief over de ‘familietragedie’: ‘De personages daarvan zijn heel levend afgebeeld en waarlijk curieus genoeg, al zijn zij vulgair in hun denken en handelen. Maar het is juist deze vulgariteit, die hen in conflict, onbewust, doet komen met de feodale geweldigheid van hun omgeving en aldus even een mystiek element in het drama brengt. [...] Boeken als deze zijn in onze litteratuur niet talrijk, vooral als zij gevoelig van taal en beelding zijn.’⁶¹ P.H. Ritter besprak de roman kort, maar lovend in de *Nederlandsche Bibliographie* van juni 1935: ‘Hier is een schrijfster aan het woord, die een meer dan vlotte, spannende verteltrant bezit, die de diepere tragiek van het leven begrijpt en die vaak beschikt over veel humor.’⁶²

Het was kennelijk niet altijd duidelijk bij welk genre *Avontuur* hoorde. Het boek werd in het *Nieuwsblad van het Noorden* twee keer besproken. Op 6 juli 1935 door mr. E. Elias in de ‘gewone’ literaire rubriek als ‘goedleers achternichtje van Henriëtte van Eyck’ en op 9 juli 1935 in de rubriek over kinderboeken als ‘echt een boek om je te amuseren’.⁶³ De katholieke *Boekenschouw* wees *Avontuur* helemaal af. Het bevatte namelijk ‘te veel ongezonde prikkeling’. Ook *Nederland* categoriseerde het als ‘sentimenteele pornografie’.⁶⁴ Er waren critici die, afgaande op de klank van het pseudoniem, dachten dat deze debuutroman wellicht een vertaling uit het Engels was.⁶⁵

In het *Algemeen Handelsblad* van 24 september 1935 wijdde Maurits Uylert een opvallend lange en positieve recensie aan Clare’s romandebuut.

Wie is Clare Lennart? Haar eerste roman – tenminste, wij vermoeden dat ‘Avontuur’ haar eersteling is – heeft alle uiterlijke eigenschappen van het op licht amusement berekend genre. Clare Lennart schrijft met een gezonden zin voor humor en met groote vrijmoedigheid en, oppervlakkig beschouwd, is het ‘Avontuur’ dat door haar wordt verteld, vrij banaal. [...] Maar zoodra de lezer de oppervlakte verlaat – en de critisch-beschouwende verteltrant dwingt hem daartoe – bemerkt hij, dat dit verhaal van een maskerade ook wat stijl en inkleeding betreft... maskerade is. Marianne Delpré mag zich dan met succes als kamermeisje hebben vermomd, Clare Lennart, vermomd als schrijfster van z.g. spoorweglectuur, is, ondanks het luchtig gewaad waarin dit verhaal gestoken is, ondanks het gekleurde prentje op den omslag van het boek, minder gelukkig. Reeds na enkele bladzijden bemerkt de lezer dat hier een schrijfster van talent aan het woord is, en dat dit schijnbaar luchthartig vertelde avontuur een tragischen inslag heeft. [...] Een vergelijking met ‘Nana’ van Emile Zola dringt zich ongetwijfeld op en wanneer men aan ‘Nana’ denkt, ziet men ook dat deze vertelling van Clare Lennart de vergelijking niet kan doorstaan. [...] Toch bezit dit boek van Clare Lennart, vergeleken met de romans van dezen tijd,

uitmuntende qualiteiten. De scherts, de humor is zelden geforceerd – zooals dat bijv. en soms op hinderlijke wijze, het geval is bij het proza van Henriëtte van Eyk – de schrijfster heeft haar sujetten met psychologisch begrip geteekend en den strijd der instincten scherp uitgebeeld. Haar taal laat soms wat zuiverheid betreft, wel iets te wenschen, maar achter een schijn van oppervlakkigheid ontdekt men een wezen dat van menschelijk meegevoel wordt doortrild en aan het schijnbaar zinloze een ernstigen zin verleent.⁶⁶

Over *Mallemolen* waren de recensenten in eerste instantie wat verbaasd.⁶⁷ Clara Eggink was aanvankelijk teleurgesteld door het zo veel minder ‘avontuurlijke’ onderwerp. Toch waren de romans aan elkaar gewaagd: ‘Met *Mallemolen* levert Clare Lennart voor de tweede maal het bewijs, krachtens haar mentaliteit een heel eind boven haar meeste vrouwelijke collega’s uit te steken. [...] Haar ziens- en beschrijvingswijze vertoont werkelijk een hemelsbreed verschil met die van het gros der romanschrijfsters – een paar grooten natuurlijk uitgezonderd – wier romanschrijven toch meestal het meest van achterklap wegheeft. Want dat is het, wat mij het meest in het werk van Clare Lennart aantrekt: dat het het resultaat is van een schrijverstalent, dat van een waarachtig en groot gevoel de uiting is.’⁶⁸ Dirk Dirkmaat (*Utrechts Nieuwsblad*) vond het niet nodig om de ‘bedoeling’ van *Mallemolen* te beschrijven om ervan te genieten: ‘Dit boek doet ons iets. Het maakt ons blij, afwezig en verlegen.’⁶⁹

De recensent van *Het Handelsblad* had vooral oog voor de psychologie in de roman: ‘Er is bitterheid in deze ontboezeming van een door maatschappelijken nood beklemd vrouweziel, die als een gekooide vogel de vleugels van haar verlangen tegen de tralies ten bloede slaat. Er is tegelijk een warme gloed van lieve en innige menscheijkheid in de oogen waarmede deze schrijfster haar wereld overschouwt. Alleen wie veel leed en liefde ervaren heeft kan tot dit gelouterde en heldere schouwen gestegen zijn. En in psychologisch opzicht is deze ontboezeming van een zeldzame luciditeit.’ Hij was ook getroffen door de beschrijving van Lottes ‘obsedeerende angsten en zorgen’, geuit op ‘een sterk elegischen toon.’⁷⁰

Kritiek op de compositie kwam er van J.L. in het *Utrechts Nieuwsblad*. Hij vond dat de buurtbewoners, oorspronkelijk bedoeld als achtergrond, te veel gewicht kregen: ‘Bovendien wordt de langzame verwijdering tussen de twee menschen, die zich er meer en meer van bewust worden, dat zij langs elkaar heen leven en geen werkelijk contact met elkaar hebben, onvoldoende voorbereid. Prijzenswaardig is het echter weer, dat de schrijfster eerlijk voor die fout uitkomt en niet met valse effecten of sentimentele melodramatiek tracht haar ‘figuur als romanière’ te redden.’⁷¹

Als debuterende romanschrijfster kon Clare Lennart trots zijn op deze bemoedigende ontvangst van haar eerstelingen. In *Mallemolen* en *Avontuur* liet ze haar drie grootste talenten zien: haar intuïtieve psychologisch inzicht waarmee ze personages schiep die

de lezer bijblijven, haar beschrijvingskunst en het treffend oproepen van een sfeer die de hele roman bepaalt. Haar gevoel voor humor, dat in het dagelijks leven vooral tot uiting kwam als zelfspot, maakte *Avontuur* ogenschijnlijk lichthartig en verzachtte de melancholie van *Mallemolen*. Met deze twee romans introduceerde Clare zich overtuigend in de Nederlandse literatuur. De critici van 1936 konden overigens nog niet overzien dat *Mallemolen* een van de zeldzame romans zou zijn waarin het thema van de malaise van de crisistijd zo levendig en navrant werd verbeeld.⁷²

De toverdruppel

Clare Lennart heeft een aantal recensies onder ogen gehad. Op 3 november 1935 schreef ze aan haar zuster dat ze niet veel om de kritieken gaf en dat de recensenten haar allerlei bedoelingen toedichtten die ze ‘in de verste verte niet’ had.⁷³ Dat was niet helemaal waar. Clare had een week lopen tobben over de kritiek van Clara Eggink op *Avontuur*. Eggink schreef dat Clare Lennart de ‘toonhoogte’ niet kon bereiken wanneer zij ‘uit wil gaan boven het [luchtige] niveau, waarop zij haar werk van den aanvang af nu eenmaal geplaatst heeft’.⁷⁴ Daarmee bracht Eggink Clare’s geworstel met haar nieuwe roman *De blauwe horizon* precies onder woorden. Clare vond zichzelf goed in wat ze noemde ‘het vluchtige en ondiepe... zoo’n beetje verhaaltjes vertellen’.⁷⁵ Maar nu wilde ze meer, ze wilde de diepte in. Bijna ondanks haarzelf werd het schrijven zelf belangrijker voor Clare dan het geld dat ze ermee verdiende. Het werd meer en meer een innerlijke noodzaak om zich creatief te uiten. Ondanks de kwetsende ervaring met het sprookje van de pinksterbloemen, waarop Coenen zo veel kritiek had, probeerde Clare weer ‘met haar gevoel’ te schrijven. In *De blauwe horizon* wilde ze haar belangrijkste thema, de kracht van het verbeeldingsleven, centraal stellen. Het moest een roman worden waarin ze haar steeds verder ontwikkelende ideeën over de spanning tussen droom en werkelijkheid aan Coenen kon verduidelijken. Een boek over dromen, dat uit haar dromen ontstond. *Mallemolen*, *Avontuur* en haar verhalen had ze weliswaar ook geschreven voor Frans Coenen, maar vooral om te bewijzen dat ze geld kon verdienen als schrijfster. Nu wilde ze hem laten zien dat ze literatuur kon schrijven. Dit boek moest haar ultieme cadeau aan Frans zijn.⁷⁶ Het zou een krachtmeting met haar talent worden, omdat ze ernaar ‘hunkerde’ boven zichzelf uit te stijgen, tot vreugde van hem.⁷⁷

Ze had nog een reden om met hart en ziel aan dit boek te werken. Toen ze Coenen in april 1934 de synopsis had gestuurd van wat *De blauwe horizon* zou worden, deed hij (mondeling) een zeer pijnlijk voorstel. Zou Eva Raedt-de Canter die roman niet kunnen schrijven? Hoe slaafs Clare verder ook aan Coenen gehoorzaamde, dat ging haar te ver. In een ‘onderdanige’, maar duidelijke brief weigerde ze haar romanidee weg te geven aan Betty:

Het verwondert me, dat zooveel in me weerstreeft, als ik ga overwegen het aan een ander af te staan. Maar ik was blij, dat je het mooi vond en ik wil toch ook graag zelf iets voor je maken. Het zou zoo heerlijk zijn iets te maken, dat je heusch goed vond. En zou ik niet kunnen zeggen wat ik zoo precies voel? Ik weet wel, Betty zal het mooier zeggen, maar zou de echtheid... de doorleefdheid van mijn gevoel, niet kunnen vergoeden wat er aan de schoonheid minder zal zijn? Voor mij zou het de waarheid zijn, die ik je schreef, mijn eenige waarheid... mijn geloof. Voor haar toch maar een geval. [...] Voor ik jou kende... zou ik nooit dat boek hebben kunnen bedenken. Het is daaruit geboren en het lijkt iets als verraad, dat Betty het schrijven zou.⁷⁸

Coenen vond het bij nader inzien 'goed en verstandig' dat Clare zelf haar 'boek van de liefde' zou schrijven, want het was toch haar eigen thema en haar 'geesteswelp'. Kennelijk had hij zijn voorstel al voorbarig met Eva Raedt-de Canter besproken, want hij zou Eva 'voorzichtig' zeggen dat Clare het nog 'in beraad' hield.⁷⁹

Het idee waar Clare zo aan gehecht was, bestond uit drie novellen 'die een geheel vormen van drie vrouwen uit een geslacht, die alle drie op liefde spelen [...] en alle drie, zelfs als ze [de liefde] vinden, verliezen omdat de werkelijkheid het ideaal niet verdraagt.' De eerste zou 'de grootmoeder van het medaillonportretje' zijn. De tweede geschiedenis draaide om het dochttertje dat gered werd terwijl de moeder verdronk: 'Ik wou iets van de geschiedenis van mijn moeder hierin brengen: vooral de kwekerij, die zoo idyllisch opbloeide, rondom een al schrijnender teleurstelling. En ten slotte als een verlossing de blijde dood.' Het slotdeel zou gaan over 'het cynische kind van nu': 'Veel liefde in zakformaat als beveiliging tegen het groote gevaar. Met immer groeiend het heimwee naar toch de algehele overgave, de groote liefde, waarin ze zich dan eindelijk met wetende oogen roekeloos stort.' Hoe het verder moest met het jongste personage wist Clare nog niet: 'Mag ze gelukkig zijn [...] of moet ze sterven, als hij die groote liefde niet meer begeert? Of moet ze de realiteit ontvluchten in de droom als E.S.? [...] Ik kan dit niet zoo duidelijk zien als de beide anderen. En toch lijkt het erbij te hooren.'⁸⁰

In de winter van 1934 en het voorjaar van 1935 schreef Clare aan haar roman over de drie vrouwen. Haar opzet werkte ze precies volgens plan uit. Ze voegde er nog een personage aan toe, oom Emile, die zowel voor Stance (de grootmoeder) als voor Lili (de dochter) belangrijk is.⁸¹ Voor een biografie is het onmogelijk om niet Frans Coenen te zien in de portrettering van de francofiele homme à femmes Emile met zijn puntbaard en melancholieke ogen. Zo gaf Clare aan Coenen zijn geliefde oom-nichtje fantasie cadeau.⁸² Qua thematiek liet ze zich verder inspireren door *Eva* van Carry van Bruggen, *Van de koele meren des doods* van Frederik van Eeden en *Gebroken licht* van E.S..

Aanvankelijk werkte ze met veel plezier aan *De blauwe horizon* en kon ze amper stoppen als het huishouden haar riep. Veelzeggend zijn de korreltjes gemalen koffie

tussen de bladzijden van het manuscript.⁸³ Ze schreef voor Frans, omdat 'het weten, dat het iets prettigs wordt voor jou, mij de moed geeft om tot werkelijk schrijven te komen. Van de onvatbare droom tot iets van realiteit.'⁸⁴

Het eerste deel beviel Frans Coenen goed.⁸⁵ Dat is niet verwonderlijk, want de portrettering van Stance laat sterk de nawerking van Coenens eigen sombere naturalisme zien.⁸⁶ Zijn lof maakte Clare blij en onzeker tegelijk: 'Zoo'n boek... ik heb altijd het gevoel, dat je er maar zeer ten dele verantwoordelijk voor bent. [...] Het komt in je bovendrijven als een droom. En je probeert je te herinneren, vast te houden, vooral niet weg te laten glijpen. Zoo vertel je het na... zoo goed je kunt. Het gaat haast buiten je bewustzijn om. Later ben je verwonderd, dat dit er was... in jezelf.'⁸⁷

Maar het drama rond het sprookje van de pinksterbloemen herhaalde zich toen Coenen kritiek had op de psychologie van Lili in het tweede deel van Clare's roman. Zeer verontrust schreef Clare dat de psychologie nu juist het belangrijkste is in een roman: 'Wat geeft het, of ik een aardig en vlot en zelfs boeiend verhaal kan schrijven? Daar was het me hier niet om te doen. Dat is maar een soort ornamentiek. Maar met de mooiste ornamentiek werk je een verkeerde grondvorm niet weg. [...] Het verhaal moet zichzelf vertellen en het mag niet telkens afgebroken worden, totdat ik ertusschen kom om te verklaren. [...] Het is een tekort in mij, als ik het verhaal niet aanvaardbaar kan maken.'⁸⁸

Voor Coenen was het boek echter niet mislukt. Het was goed genoeg om te verkopen en hij liet de eerste hoofdstukken van het deel over Stance alvast zetten voor een voorpublicatie in *Groot Nederland*. Hij had de lat dan ook niet zo hoog gelegd als Clare. Ze moest vooral doorgaan: 'Middelmatig goed wordt 't toch altijd.'⁸⁹ Voor Clare was de goede middelmaat echter niet goed genoeg. Zij haatte middelmaat uit het diepst van haar hart: 'Dan liever ronduit en cynisch slecht. Doodgewone marktwaar. Dat kan ik ook wel, als het moet om van te leven.'⁹⁰ Juist van *De blauwe horizon* had Clare iets bijzonders willen maken in een 'brandend verlangen' zichzelf en het boek weg te geven aan Frans Coenen. Ze had gehoopt uit de bron van haar inspiratie een 'toverdruppel' op te diepen, maar hoe diep ze ook putte, ze vond alleen gewone waterdruppels. *De blauwe horizon* bleek een 'gewoon boek'. Clare verloor haar illusie te kunnen toveren en haar geliefde een wonder te brengen en voelde zich 'armzalig': 'Je gelooft niet meer, dat je die eene ooit vinden zult... de wonderlijke... de tooverdruppel.'⁹¹ Ze kon alleen nog hopen ooit te leren 'de taal te hanteren'. Ze zag zelf in dat ze in dit boek de (naturalistische) taal van Coenen had gebruikt en noemde dat 'gestolen veeren': 'Maar als ik ze dan stal, dan was het toch om mooi te zijn voor jou. Ik weet nooit goed, hoe ver dit alles gaat. Of ik toch misschien iets eigens heb? Iets onontvreemdbaar het mijne?'⁹²

Dat de roman over haar droomwereld, die ze uit haar droomwereld had willen opdiepen, niet lukte, is een grote tragedie in Clare's leven geweest. Frans Coenen begreep niet hoe haar twee personages Stance en Lili leefden in hun verbeelding. Ze voelde zich afgewezen omdat hij dit essentiële deel van haar eigen persoonlijkheid niet aanvoelde.

Aan het derde deel, waarin ze over zichzelf, ‘het kind van nu’, zou schrijven, begon Clare dan ook nog niet.

Uitgevers en kruiwagens

Rondom de schrijver staat een hele infrastructuur van uitgevers, tijdschriftredacteurs, boekhandels en critici. Langzamerhand vond Clare Lennart haar weg hierin, aanvankelijk onder de vleugels van Frans Coenen. Hij introduceerde haar onder andere bij zijn Utrechtse vakgenoot P.H. Ritter. Na een ambtelijke loopbaan schreef de jurist Ritter enkele, nu vrijwel vergeten, romans. Ritter was vooral belangrijk vanwege zijn werk als (literair) journalist. In het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad* schreef hij een wekelijkse Letterkundige Kroniek. Ook was Ritter redacteur van tijdschriften zoals *De Groene Amsterdammer* (april 1935 tot 1937). Zijn goed beluisterde boekenhalftjes bij de AVRO-radio hadden veel invloed op de verkoop van de besproken boeken.⁹³ Op 1 november 1933 schreef Frans Coenen aan Ritter om hem te attenderen op de ‘naam en de bijdragen van mej. Clara Klaver te Utrecht’. Coenen verwachtte geen ‘vriendendienst’, maar Ritters vriendelijke opmerkzaamheid: ‘Zij heeft zeer positief geest en talent, maar “dans le tas” zou haar bescheiden geluid toch misschien niet opvallen.’⁹⁴

Een paar weken later stuurde Clare een pakket teksten naar Ritter. Het bevatte ‘maar zoo’n beetje van alles wat. Ik hoop zeer, dat u er iets mee zult kunnen aanvangen. Er zijn ook enkele kinderverhaaltjes bij en een paar kinderversjes, die ik jaren geleden al eens opschreef, maar die mogelijk in deze benarde tijden nog iets kunnen opbrengen. Ik produceer ze zoo noodig bij iedere gewenschte hoeveelheid, zoo ongeveer op de manier van Sinterklaasgedichten.’⁹⁵

Ritter nodigde Clare per brief uit voor een bespreking bij hem thuis.⁹⁶ Het informele onderhoud, in december 1933, bevreesde Clare. Frans Coenen legde haar de modus operandi van Ritter uit: ‘De heer Ritter was niet boos, maar blij er zoo van af te zijn. Hij had natuurlijk “Steendistels” niet gelezen, maar wou ’t vrouwtje wel eens leren kennen. Ook is dat gemakkelijker dan lezen en tevens vriendelijk tegen over mij, maar... zoo kon ’t ook. Wij nemen ’t hem niet kwalijk. Hij is een veelgeplaagde en wijders een beetje daas.’⁹⁷

In mei of juni 1935 hadden Clare en Ritter weer een, door hem geïnitieerde, ontmoeting over *Avontuur* en hij besprak het boek inderdaad lovend.⁹⁸ Coenen had inmiddels vrijwel maandelijks overleg met Ritter over *De Groene Amsterdammer* en bleef Clare’s werk promoten. Ritter zegde haar een rubriek toe in het *Utrechts Nieuwsblad*, maar dat bleek een loze belofte. Eind januari 1936 had Ritter wel ‘een aardige opdracht’. Het ging om de beoordeling van het manuscript ‘Jordaan Lief en Leed’ van G.P. Smis.⁹⁹ Ritter bekende Clare dat hij het niet zelf gelezen had. Hij had, geïmponeerd door de ‘waarachtigheid’ van de sinaasappelkoopman, hem ondoordacht beloofd wel een uitgever te zullen vinden.¹⁰⁰ Clare zegde Ritter toe een paar hoofdstukken te bewerken, maar, net als enkele bewerkers voor haar, verslikte ze zich in het levensverhaal vol vechtpartijen, hoeren en

gevangenissen. Het waren maar liefst acht dikke blocnotes in moeilijk leesbaar schrift, wemelend van de taalfouten en voor het grootste deel in plat Jordaans. Smis had ‘los en vast, belangrijk en onbelangrijk, zijn hele leven en dat van zijn magen, vrienden en burens opgeschreven zonder enige compositie’. Uit dat materiaal moest ze iets ‘opdelven’ dat een roman kon worden. Maar: ze kon er f300 voor krijgen en vijftig procent van alles wat het boek verder nog op mocht brengen.¹⁰¹ Ze werkte er zes weken lang aan, vaak met tegenzin, in de hoop er ‘middelmatige middelmatigheid’ van te maken.¹⁰² Het vooruitzicht van het geld, waar ze onder andere schoenen voor Liens kinderen van wilde kopen, hield haar gaande.¹⁰³ Aan haar zuster schreef ze over de machinaties van Ritter:

Hij vond het prachtig, was een en al verrukking. Zei dat het absoluut vaststond dat Bruna het boek nam en dat ik f250 kreeg, maar toen ik bij Bruna kwam en erover praatte, bleek die niets te weten. Ritter had wel terloops over dat boek gesproken, maar er was Bruna niets van bekend dat hij het nemen zou. Het manuscript is nu bij Bruna en ik zal deze week eens gaan horen, of hij het hebben wil. Ik heb al met Frans afgesproken, dat ik een voorrede zal schrijven, die hij vervolgens een beetje op zal werken en waaronder Ritter dan zijn naam moet zetten. Als we hem nu met vereende krachten pressen om die naam te zetten, neemt Bruna het boek wel. En een naam zetten is gelukkig gemakkelijk en vraagt niet veel tijd...¹⁰⁴

Ze bekende aan Frans Coenen echter dat ze haar twijfels had over alle beloftes van Ritter: ‘Beleefdheidshalve kun je dan niet anders dan je dankbaar en verblijd tonen. Je kunt toch niet zeggen: ik geloof het maar half-half als hij het hier garandeert?’¹⁰⁵ Clare nam Ritters bewondering dan ook niet ernstig: ‘Hij is heusch een clown, maar ik mag hem toch wel. Een heel onverschillige, geamuseerde waardering dan.’¹⁰⁶

Meneer Smis bleef hoop houden op Ritter, die hij ‘het heilig licht in zijn leven, een groote menschenziel’ noemde.¹⁰⁷ Maar met Smis’ roman werd het niets. In juni 1937 vroeg Ritter het manuscript van Clare terug en hij waagde in 1938 een vergeefse poging met Eva Raedt-de Canter, die het boek ‘eenvoudig slecht’ vond.¹⁰⁸ Clare was teleurgesteld over de gemiste inkomsten. Voortaan was ze nog voorzichtiger met Ritters ondoordachte beloftes. Ze waarschuwde later een collega: ‘Pas op hoor, hij strijkt tachtig procent van het honorarium op en dan mag je blij zijn als je de andere twintig ooit te zien krijgt.’¹⁰⁹

Arglistig

Clare Lennart was in deze jaren misschien wel té productief. Haar uitgever Van Holkema & Warendorf wilde geen haast maken met de uitgave van *De blauwe horizon*. Ze kreeg een brief dat ‘geen enkele uitgever’ in zo korte tijd drie werken van een auteur uit kon geven. Dus stuurde Warendorf haar het manuscript terug als ze niet wilde wachten op een uitgave.¹¹⁰ Clare kon en wilde niet wachten. Ze had het geld nodig en zocht een

andere uitgever. Frans Coenen had Eva Raedt-de Canter beloofd om Bruna aan te raden: ‘Dien wil ik graag nieuwe auteurs aanbrengen.’¹¹¹ De Utrechtse uitgever A.W. Bruna gaf veel romans van vrouwen uit, onder wie Annie van Gelre, Annie Foore en Louise de Neve. In Bruna’s reeks treinlectuur *Voor de coupé* schreven relatief veel vrouwen.¹¹² Eva Raedt-de Canter publiceerde ook bij A.W. Bruna en dacht dat hij ‘zeker f600 of zoo per boek’ betaalde.¹¹³ Daarom moest Clare haar manuscript sturen, dan zou Eva een excerpt maken om aan de heer Bruna te laten lezen, die ‘heel lui’ scheen te zijn. ‘De waar opvijzelen’ noemde Coenen dat.¹¹⁴ Opnieuw wilde Clare niets weten van een interventie van haar rivale in liefde en letteren, uitgerekend met dit boek.¹¹⁵ Ze ging zelf wel bij Bruna langs met haar manuscript. Coenen zag Eva’s voorstel als ‘een typisch bewijs van hartstochtelijke welwillendheid’. Maar hij krabbelde terug en vond toch ook dat er ‘niet te nauw contact noch intimiteit tusschen de litteraire bemoeiingen dezer beide dames’ moest bestaan. ‘Dat is ietwat onnatuurlijk en geforceerd.’¹¹⁶

Eva Raedt-de Canter bemoeide zich echter toch met Clare’s werk. Ze schreef spontaan een brief aan Bruna om *De blauwe horizon* onder zijn aandacht te brengen.¹¹⁷ Ook Ritter had een balletje opgegooid bij A.W. Bruna. Op 26 november 1935 ging Clare op bezoek. Ze vond de uitgever ‘heusch heel aardig. Een oneindig verschil met Warendorf. En hij deed me uit zichzelf eigenlijk een beter aanbod, dan ik zou hebben durven vragen.’ A.W. Bruna bood voor de drie delen van *De blauwe horizon*, waarvan Clare nog maar één deel persklaar had, tien procent voor een oplage van 2000 exemplaren. Plus voor elk deel f300 voorschot. Dat was heel aantrekkelijk: ‘Hij zei onmiddellijk “hoeveel wilt u nu meenemen?” En “als u geld nodig hebt, kunt u het immers altijd krijgen”. Het lijkt me bijna te mooi om waar te zijn. Maar hij maakt een zoo eerlijke en trouwhartige indruk, dat ik bijna niet gelooven kan, dat hij me een of andere valstrik wil spannen.’ Toch nam Clare geen geld mee. Het leek haar beter om eerst een contract te hebben, want ze had het gevoel dat het er allemaal nogal ‘onzakelijk luchthartig’ aan toe ging. Dat contract stuurde Bruna snel en dat terwijl Warendorf net gedaan had alsof het niet gebruikelijk was contracten op te stellen. Bruna stelde haar ook de uitgave van een verhalenbundel in het vooruitzicht.¹¹⁸ Het was inderdaad te mooi: in het uiteindelijke contract van 8 januari 1936 staat slechts f250 voorschot. Clare’s verhalenbundel gaf Bruna ook niet uit.

Ondertussen wilde Warendorf Clare Lennart niet loslaten. De uitgever claimde dat hij het recht had op haar volgende roman. Ze voelde zich echter ‘volkomen vrij’ haar nieuwe manuscripten ter inzage te geven aan wie dan ook en wilde niet ‘onbegrensd’ wachten tot Warendorf eindelijk zin kreeg om haar roman uit te geven. Het kostte Clare enkele lastige brieven om van hem af te komen. Ze zag zichzelf als ‘het lijdelijk slachtoffer van de veete, die er blijkbaar is tusschen Warendorf en Bruna’.¹¹⁹ Ze leerde van de ervaring: ‘Eigenlijk zou je al je brieven aan hen door een advocaat moeten laten opstellen. Ze zijn zoo arglistig. Ze pikken er een zinnetje uit buiten alle verband en gebruiken dat, om te beweren dat je iets gezegd hebt, dat je in de verste verte niet bedoelde.’¹²⁰

De wijde wereld

Frans Coenen steunde Clare moreel in de kwestie Warendorf, maar hield zich niet inhoudelijk bezig met de correspondentie met ‘dat pest-dier’ Warendorf.¹²¹ Met Clare’s jeugdliteratuur bemoeide hij zich ook niet, hij had er weinig ervaring mee. Clare had een schrift vol verhalen voor jonge kinderen, veelal over bloemen. Ze vond het zelf ‘gewone kinderverhaaltjes, niets geen diepzinnigheden.’¹²² Ritter, aan wie ze de verhaaltjes in november 1933 stuurde, deed er niets mee. De bloemensprookjes bleven vooralsnog in portefeuille liggen. Wel dacht Coenen mee over Clare’s meisjesboeken *De wijde wereld*, dat ze 1932 had ingestuurd voor een prijsvraag van Holkema & Warendorf en over *Veronica Valckenier*.¹²³ Eva Raedt-de Canter stuurde *De wijde wereld* tevergeefs naar de bekende kinderboekenuitgeverij Kluitman.¹²⁴

In het voorjaar van 1935 zocht Clare zelf contact met de firma De Erven Wed. J. Van Nelle, fabrikant van koffie, thee en tabak. Kopers van de Van Nelle-producten konden punten sparen, waarmee ze boeken konden verzamelen.¹²⁵ De boeken waren niet in de handel verkrijgbaar. De enige reclame was de vermelding dat ze werden aangeboden door Van Nelle.¹²⁶ De fabrikant is vooral bekend geworden met de serie boeken over Piggelmee: *Van het Toovervischje* (1920).¹²⁷ Van Nelle contracteerde voor de serie jeugdboeken bekende illustratoren, zoals Marten Toonder voor *Wolle Klaver*.¹²⁸ Uiterlijk verschilden de Van Nelle-uitgaven drastisch van gebruikelijke kinderboeken: ze waren niet gebonden maar gebrocheerd en leken, met hun omvang van 160 tot 192 bladzijden, op heel vroege paperbacks. De omslagen waren nu eens geïllustreerd dan weer uitsluitend beletterd. Op sommige omslagen is de hand van grafisch ontwerper Jac Jongert, de schepper van Van Nelles avantgardistische huisstijl, te herkennen.

Van Nelle berichtte in maart 1935 dat de firma ‘in principe’ bereid was *De wijde wereld* uit te geven.¹²⁹ In een persoonlijk gesprek zou het honorarium besproken worden. Enthousiast schreef Clare aan Coenen dat haar ‘eerstgeborene’ gedrukt zou worden: ‘Als ze me niet een te belachelijk laag honorarium bieden, neem ik alle voorwaarden aan en wijzig naar hartenlust. Maar ik denk wel, dat zij een redelijk bedrag zullen noemen. Jeanne Reyneke van Stuwe zal ook niet voor f25 een boek geschreven hebben. Wat moet ik vragen, als ze willen, dat ik een prijs noem? [...] Ik ben wel wat opgewonden hierover, omdat het zooveel voor me beteekenen zou, als ik een paar honderd gulden extra had, om rustig door de zomer heen te leven.’¹³⁰

De heren van Van Nelle toonden bewondering voor Clare’s stijl, die ze ‘uitermate origineel, bijna te origineel voor reclamedoelinden’ vonden en boden f300, net zo veel als Warendorf gaf voor *Mallemolen*. *De wijde wereld* verscheen in het najaar van 1935 met illustraties van de onbekende tekenares L.E.T.E.S.¹³¹ Het vlotte verhaal over de belevenissen van Freddy Rovaerts is grotendeels gebaseerd op Clare’s jaren op de Rijkskweekschool in Apeldoorn. In hoofdstuk drie is er al het nodige uit geciteerd.

In het interbellum was de vraag naar boeken voor opgroeiende meisjes groot. Jet

van Marle uit Top Naeffs *Schoolidyllen* en Joop ter Heul van Cissy van Marxveldt zijn de bekendste hbs-meisjes uit de vooroorlogse jeugdliteratuur gebleven, maar zij hadden honderden vriendinnen. Ook werkende jonge vrouwen kwamen vaak voor in meisjesromans.¹³² Zij functioneerden als rolmodel voor de groeiende groep lezeressen die een vakopleiding volgden. Met Freddy Rovaerts, die van een tegendraadse kweekschoolleerlinge tot voorbeeldige onderwijzeres opgroeit, had Clare een ideale protagoniste geschapen. Het happy end, waarin Freddy's voormalige onderwijzer Herbert Fransen haar zijn liefde verklaart, past in de toenmalige traditie van het genre.¹³³

Clare moest enkele wijzigingen aanbrengen in verband met de reclamedoelinden van Van Nelle. Ze vermoedde aanvankelijk dat haar kweekschoolbeschrijving 'een beetje te scherp' zou zijn.¹³⁴ Dat viel mee. De heren hadden in haar manuscript vooral kruisen gezet bij passages waar lezers mogelijk aanstoot aan konden nemen. Dus veranderde Clare 'mispunt' in 'pestkop', de bijnaam 'Luisje' in 'Spilletje' en schrapte ze passages over 'stinkende boeren' en over een bioscoop.¹³⁵ Clare werkte het begin van hoofdstuk 11 om zodat er 'minder radio en minder rusteloze moderniteit' in kwam. Ze had geen principiële bezwaren tegen deze inhoudelijke ingrepen, maar wilde niet aan haar 'vele korte zinnen' tornen. Ze schreef een 'diplomatische brief' waarna Van Nelle het aan haar zelf overliet, wat aan haar zinnen te veranderen.¹³⁶ Ze was er trots op dat ze deze brief had durven schrijven en ook op haar houding tijdens het gesprek bij Van Nelle. Ze vond dat ze een 'erg goede beurt' had gemaakt.¹³⁷ Van Nelle toonde zich ook bereid tot verdere samenwerking en stuurde ter oriëntatie enkele reeds verschenen titels. Aan Frans Coenen schreef Clare, voor haar doen nogal overmoedig:

Tot mijn vreugde waren er twee van Willy Pétillon van 1933 en 1934.¹³⁸ Dus ze vinden het geen bezwaar tweemaal dezelfde schrijfster te nemen. Ik kan best volgend jaar weer zoo'n boekje maken. Vanmorgen in bed ontwierp ik er een, kant-en-klaar. Eigenlijk is mijn meisjesboek literair veel beter dan die andere. Dat beteekent niet, dat ik verwaand ben, hoor schat. Jij weet wel, dat ik mezelf zoo knap niet vind en mijn eigen stijl heusch niet bijzonder. Maar die andere mensen hebben heelemaal geen stijl. Zoo ongeveer als *Een vreemd avontuur* schrijf ik vanzelf. Ik kan niet anders of in ieder geval, ik moet me ertoe zetten, als ik anders schrijven wil. In de meeste meisjesboeken worden alleen maar de dagelijksche belevenissen uitvoerig nageschreven. Maar... misschien vinden meisjes en kinderlijke mensen dat juist het allermooiste. Lieverd en nu laat ik wijlen de weduwe rusten. Ze is alleen zoo belangrijk, omdat ze ons vrijheid om te vrijen kan verschaffen. Zou ze zich omdraaien in haar graf, als ze dit wist? Ik heb zoo het idee, dat ze geen Lustige Witwe geweest kan zijn. Dan zou ze niet zoo groot geworden zijn in de thee.¹³⁹

De zakelijke, wereldse wereld

Bij Van Nelle had Clare zich zelfbewust opgesteld en zonder Frans Coenen haar zaken geregeld. In 1933 had Coenen de onderhandelingen over *Mallemolen* nog gevoerd, maar inmiddels had Clare voldoende ervaring om zelfstandig haar zakelijke belangen te verdedigen. Ze sprak bijvoorbeeld in december 1935 over de filmrechten voor *Avontuur* met een meneer Jessurun, makelaar in scenario's. Hoewel Clare deze zakelijke gesprekken uiterlijk onbewogen voerde, kostten ze haar veel energie. Haar eigen wereld van de verbeelding botste dan frontaal op de kille werkelijkheid van 'de zakelijke, wereldse wereld':

Ik weet, dat alles wat gezegd wordt vals, slipperig en op een ellendige manier slim is, maar ik doorzie niet iedere afzonderlijke truc, iedere afzonderlijke slimmigheid. Ik ben geen dupe, maar toch volkomen weerloos. Ik kan niet op hun manier reageren en ook glad, slim, lief en vals zijn. Het is, of ik bevries. Ik word kil en hooghartig. Zij vinden me een verwaande imbeciel en ik hun een ellendig, minderwaardig soort creaturen. [...] als ik een beetje geld had en niet zoo graag een vrij huis wou hebben, zou ik het bestaan het in deze tijd volkomen ongehoorde te doen, namelijk te zeggen: geef me mijn boek maar terug, heren. Ik voel niets voor de verfilming, als ik er zoo veel van jullie gezelschap voor moet slikken. Ik heb liever een beetje minder geld. – Nu doe ik het nog net niet, schat, omdat aldoor dat 'vrije huis' me lokt. [...] De reis is alleen goed geweest, omdat ik deze mensen nu ken en omdat ik me bij Lie en Gerard heb geoefend in het telefoneren.¹⁴⁰

Clare was weliswaar bang bedrogen of afgezet te worden, maar zij liet zich de kaas niet van het brood eten. Toen het ontwerpcontract over de filmrechten kwam, wees ze het af: 'Ik zou niet de minste controle hebben op het bedrag, dat ze werkelijk voor het boek ontvingen. En f500 voor mij is te weinig. Zooveel heb ik nu wel opgestoken. Willy Corsari heeft f1000 gehad voor de *Mondscheinsonate*. Hans Martin f2500 voor *Malle gevallen*. Dat is alles hier in Nederland. Dus als inderdaad een Engelsche maatschappij mijn boek wil, moet ik zeker niet minder ontvangen dan een Nederlandsche maatschappij geeft. Als ze verkopen kunnen, zoodat ik minimaal f1000 ontvang, vind ik het goed.'¹⁴¹ Van een verfilming van *Avontuur* is uiteindelijk niets terechtgekomen.¹⁴²

Zelfgekozen isolement

Clare was goed op de hoogte van de prestaties en werkwijze van collega-schrijfsters. Dat in het interbellum veel vrouwen min of meer gelijktijdig op het literaire toneel kwamen, kan de indruk wekken dat zij een soort netwerk vormden.¹⁴³ Toch was dat niet het geval. De meeste vrouwen werkten individueel aan hun oeuvre en hadden vrij weinig contact met elkaar.¹⁴⁴ Clare leefde in deze jaren vrijwel geheel geïsoleerd. Haar teruggetrokkenheid,

die op sommige momenten bijna in straatvrees ontaardde, was deels het gevolg van geldgebrek, waardoor ze zich slecht gekleed en ‘ontoonbaar’ voelde. Een tweede oorzaak was haar natuurlijke gereserveerdheid, versterkt door haar onduidelijke maatschappelijke positie. Als alleenstaande vrouw met een gehuwde levensgezel en daarnaast een geheime, eveneens gehuwde, minnaar/mentor had ze veel te verbergen.¹⁴⁵

Het is de vraag of dit zelfgekozen isolement Clare hinderde in haar vroege ontwikkeling als schrijfster. Clare had geen kinderen, maar wel huurders die het haar lastig maakten om het huis te verlaten. Haar tijd was beperkt. De tijd die ze vrij kon maken voor sociale contacten reserveerde ze voor Frans Coenen en een incidenteel familiebezoek. Ze had geen enkele behoefte aan ontmoetingen met ‘literaire’ collega’s. Vanaf hun eerste ontmoeting, in januari 1933, was Clare op haar hoede voor Eva (Betty) Raedt-de Canter. Clare voelde zich in het nauw gedrongen door Betty’s ijver en praktische adviezen. Zoveel ambitie had zij (nog) niet en ze wilde vooral niet in het krijt staan bij een andere intieme vriendin van Frans Coenen. Geschrokken schreef ze hem: ‘Ik voelde me een beetje mat en oud naast zooveel energie. Betty zegt: ik moet mijn eischenmaterieel hoger stellen, maar ik dacht: later misschien, als er niemand is, waar ik veel van houd. Nu is het mij genoeg, als ik maar net rond kan komen. Ik kan niet meer zoo wenschen. Ik schrik ervoor terug en kruip weg in mijn hol.’¹⁴⁶ Coenen vond Clare’s houding onpraktisch en een beetje koppig. Hij vond dat ze Betty’s ruggensteun maar moest accepteren: ‘Je bent curieus zwaarmoedig én vitaal geneigd die dingen te weinig te achten.’¹⁴⁷ Het is niet verwonderlijk dat Clare, na Betty’s ongevraagde bemoeienissen met *De blauwe horizon* in 1934, al haar bezoeken hardnekkig afhiel.¹⁴⁸

Clare deed geen enkele poging zich te profileren als auteur, ook al was ze in de Domstad omringd door literaire collega’s. Ina Boudier-Bakker vestigde zich in 1928 op de Oudegracht en schreef daar in 1930 haar bekendste roman, *De klopp op de deur*. Clara Eggink woonde in 1933-1935 in de Zuilenstraat. Utrechters Martinus Nijhoff, H. Marsman, Jan Engelman, Geerten Gossaert en Cola Debrot ontmoetten elkaar op het terras van café Flora.¹⁴⁹ In 1930 had zich in de Nachtegaalstraat boekhandel Broese gevestigd. Directeur Chris Leeftang begon vrijwel direct met het organiseren van literaire evenementen om de verkoop te stimuleren. Zo kwam in 1934 Menno ter Braak naar Utrecht om bij Broese een tentoonstelling over zijn tijdschrift *Forum* te openen. Op 15 oktober 1936 vond er een Slauerhoff-herdenking plaats.¹⁵⁰ Hoewel Clare in 1926 voor zulke inspirerende activiteiten naar Utrecht was verhuisd (ze was dol op Slauerhoffs werk), taalde ze er nu niet meer naar. Vele jaren later legde Clare in een lezing over C.C.S. Crone uit waarom zij en Crone, twee schrijvers die bijna dagelijks in hetzelfde Utrechtse stadsdeel verkeerden en beiden tussen 1930 en 1940 hun eerste boek publiceerden, elkaar nauwelijks kenden: ‘Het was zeker geen gebrek aan sympathie maar het kwam doodgewoon doordat ik toen nog helemaal niet het gevoel had in de literaire wereld thuis te horen. Ik was een vreemdeling in Utrecht, ik had een aantal verhalen en een

Clare Lennart in haar favoriete rookstoel met poes op schoot. Collectie familie Klaver.

enkel boek gepubliceerd, zonder nog in het minst een literaire loopbaan in het verschiet te zien. Ik zat heel erg om geld verlegen in die arme jaren en verhalen vertellen was iets dat me toevallig nogal gemakkelijk afging. Dus deed ik het met wisselend succes.’¹⁵¹

Een ‘smiechtenstreekje’

Ambitieuze collega’s als Clara Eggink en Henriëtte van Eyk bewogen zich wél zichtbaar in een literair milieu, deels omdat hun (ex-)partners ook publiceerden. Zij ontmoetten dichters en romanschrijvers in cafés, op de Amsterdamse kunstenaarssociëteit De Kring of bij collega’s thuis. Dat vereenvoudigde ongetwijfeld hun toegang tot literaire tijdschriften, uitgeverijen en krantenredacties. Clare was echter ook behoorlijk goed ingevoerd in literair Nederland, namelijk via Frans Coenen. Ze vertoonde zich weliswaar niet in het openbaar met hem, maar achter de schermen was Coenen zeer actief als haar ‘literair agent’. Hij had Clare’s eerste roman *Mallemolen* in afleveringen opgenomen in *Groot Nederland*. Met *De blauwe horizon* wilde hij hetzelfde doen. Maar daar stak Coenens collega, de dichter en criticus Jan Greshoff, een stokje voor. Jan Greshoff was het grondig oneens met Coenens redactionele keuzes voor *Groot Nederland*: ‘Coenen was in de omgang de hartelijkste en betrouwbaarste man die men zich denken kan, maar hij toonde in de laatste jaren een eigengereidheid die het tijdschrift niet ten goede kwam. Hij was omgeven door een soort hofhouding, die wel eens misbruik maakte van zijn grenzeloze goedheid. Talloze bijdragen werden geplaatst, niet omdat hij ze waardeerde, doch omdat de auteurs hun nood bij hem kwamen klagen. Ik herinner mij maar al te goed

hoe ik hem vroeg: ‘Maar Frans, vind je dat verhaaltje of gedicht nu werkelijk mooi?’ Waarop hij dan met zijn zachte verklaarde stem antwoordde: ‘Welnee, maar ze (of hij, maar meestal een ze) heeft het zo nodig.’¹⁵²

In de loop van 1935 ondernam Greshoff verwoede pogingen *Groot Nederland* te reorganiseren. Hij wilde de redactie uitbreiden met een vertegenwoordiger van de groep rond het vooruitstrevende tijdschrift *Forum*, dat net ter ziele was gegaan. Greshoffs voorkeur ging uit naar Menno ter Braak, maar na bezwaren van Coenen legde hij zich neer bij een compromis: Simon Vestdijk werd redacteur van *Groot Nederland*. Van de kant van sommige *Forum*-medewerkers ging de overstap naar het behoudende *Groot Nederland* niet van ganser harte. In juli 1935 schreef Ter Braak aan de uitgever van *Forum*: ‘wat een degradatie, om van een *Forum* op een blad vol wijven terecht te komen!’¹⁵³ Hij ergerde zich aan Coenens ‘volmaakt gemis aan inzicht in de principiële kant van de zaak; dat *Groot Nederland* langzamerhand een gezellig vuilnisbeltje ging worden.’¹⁵⁴

Ter Braak had gelijk dat het peil van *Groot Nederland* was gezakt.¹⁵⁵ Dat lag vooral aan Coenens desinteresse en aan zijn verregaande slordigheid. Hij stopte bijdragen in een diepe la, waar hij ze niet meer vinden kon; hij maakte lijvige handschriften weg en verzuimde soms jarenlang een inzender te antwoorden.¹⁵⁶ Ook de financiële situatie was zorgwekkend. Daarom vroeg uitgever Warendorf aan Coenen op 30 oktober 1934, precies toen Clare Lennart met *Mallemolen* in het tijdschrift debuteerde, om de jaargang van 1935 nu eens met een roman van een bekende auteur te openen, zoals bijvoorbeeld Ina Boudier-Bakker.¹⁵⁷ Coenen koos voor *Een huis in de rij* van Top Naeff.¹⁵⁸ Ter Braak was niet ontevreden over deze roman: ‘Wie enig gevoel heeft voor stijlnuance, zuiverheid van expressie, beheersing van het onderwerp, die zal reeds na lezing van tien bladzijden van *Een Huis in de Rij* moeten constateren, dat hier een schrijfster aan het woord is, die haar middelen even precies in haar macht heeft als zij haar onderwerp kent.’¹⁵⁹

Coenen volgde in dit geval het verzoek van de redactie en de uitgever op. De redacteurs vonden echter dat Coenen bij het accepteren van veel andere bijdragen meer zijn hart dan zijn smaak liet spreken. Coenen schreef Greshoff letterlijk: ‘Leer bij mij gelegenheid eens het ‘persoonlijke en het zakelijke’ uit elkaar te houden, ik vreesch, ik kan ’t niet.’¹⁶⁰ Volgens Greshoff liet de letterkunde Coenen ‘vrijwel koud, wanneer het erom te doen was menselijke moeilijkheden te verlichten.’¹⁶¹ Greshoff was zo nijdig dat Coenen zijn vrouwelijke beschermelingen belangrijker vond dan de kwaliteit van het tijdschrift, dat hij ingreep. Clare Lennarts voorpublicatie in *Groot Nederland* was de druppel die Greshoffs emmer deed overlopen. Aan Menno ter Braak schreef hij op 6 december 1935:

Ik heb nog steeds last van Coenen. Nu heeft hij stikum, juist voor 1 Jan., waarop de nieuwe regeling ingaat, een rotromannetje van een van zijn harem-vrouwen, Clare Lennaert [sic] aangenomen. Hij deed dit nà dat de heele afspraak gemaakt was met mij. Formeel kan ik er niets van zeggen. Maar het is een echt klein

smiechtenstreekje. Ik heb hem nu gemeld, dat ik niets en definitief niets van Eva [Raedt-de Canter] moet hebben. Dit schreef JvN [mederedacteur Jan van Nijlen] hem geheel afgescheiden van mij ook en ik heb Simon [Vestdijk] gevraagd het hem ook te doen weten. Bovendien zijn de uitgevers er vierkant tegen. Ik hoop, dat daarmee nu deze zaak voor goed van de baan is. Maar met Coenen weet je nooit!!! Hij heeft zich in deze heele geschiedenis van een nare kant doen kennen. Overigens kan ik je mededeelen, dat dat tijdschriftgezanik mij ook meters de keel uit hangt. Maar ik voel het als noodzakelijk om van GN te redden wat er te redden valt, anders hebben wij heelemàal geen tijdschrift meer.¹⁶²

Menno ter Braak was het eens met Greshoff over Coenens ‘wanbeheer met zijn harem’. Hij vond dat Coenen chicaneerde en van *Groot Nederland* een middel tot het bedrijven van particuliere liefdadigheid maakte.¹⁶³ Coenen lag zwaar onder vuur. Simon Vestdijk noemde Frans Coenen nog voorzichtig ‘een sympathieke en begaafde parasiet’.¹⁶⁴ Eddy du Perron schreef rondit: ‘Ik vind die Coenen een zak-met-pus’. De *Forum*-voorman zag Coenen in staat ‘om voortaan hoopen kritieken van Eva (en andere Eva’s) in het blad te loozen, onder *zijn* naam, wat niemand merken zal, aangezien hij nog beroerder leutert dan die vrouwmensen.’¹⁶⁵

Eddy du Perron had Frans Coenen voorzien. Coenen liet Clare inderdaad kritieken schrijven onder zijn naam.¹⁶⁶ Hij stelde voor dat Clare boeken voor hem zou lezen waar hij over zou schrijven: ‘Ik vertrouw heel erg op je oordeel. Even een overzicht over den “inhoud”, dan de qualiteiten van de schrijverij, enkele saillante passages om te lezen. En meer hoeft ik niet te weten, om te karakteriseeren. Geloof jij ook niet? Het geldt meestal onbelangrijke boeken, waarvan jij mij heel goed je indruk kunt overdoen. Zullen we ’t eens probeeren?’¹⁶⁷ Clare vond het geen enkel probleem dat Coenens naam onder haar werk stond, integendeel: ‘het heerlijkste is als jij stukken schrijft en ik mag een beetje helpen zonder dat iemand het verder weet.’¹⁶⁸ Ook voor *De Groene Amsterdammer* schreef ze een artikel, dat Coenen uiteraard zo aanpaste dat de stijl niet meer op die van Clare leek: ‘Wel een beetje, hoor maar het was toch zooveel mooier en “echter” vond ik. [...] . Maar zoo van jou en mij samen vind ik het een heel goed artikel en ook wel “echt”.’¹⁶⁹ In de loop van 1935 en 1936 schreef ze nog een paar beoordelingen, zoals een recensie van *Hundert Tage* van Joseph Roth, dat ze mooi vond.¹⁷⁰ Vooral als ze ‘leelijke boeken’ voor Frans Coenen kon lezen, had ze écht het gevoel dat ze hem hielp.¹⁷¹ Soms kreeg Clare er (een deel van) het honorarium voor. Het is niet ondenkbaar dat Frans Coenen ook Liesje van der Hoek op deze manier financieel ondersteunde.

Clare dacht dat niemand Coenen ‘door’ had en was dolblij met hun ‘samenwerking’. In de strijd om de macht binnen *Groot Nederland* stond zij uiteraard aan de kant van haar minnaar: ‘Ik hoop dat gres en vest maar redelijk waren, liefste. Ik vind ze ook niet lief. Ik wou maar, dat ik in de redactie van *Groot Nederland* mocht zitten. Jij ook natuurlijk

en dan nog Betty er ook bij. Dan gingen we gezellig vergaderen met ons drieën. En we konden het net zoo goed als die anderen.’¹⁷² Ze dacht ook dat ‘de lijn van het hoge verstandelijk vernuft in de literatuur’ wel zou afdalen: ‘Ze heeft zichzelf uitgeput.’¹⁷³

Frans Coenen verloor de krachtmeting echter en *Groot Nederland* kwam in ‘de klauwen van Greshoff en Vestdijk’.¹⁷⁴ Met zijn interventies beperkte Greshoff de voorpublicatie van het ‘rotromannetje’ *De blauwe horizon* tot twee afleveringen, in het decembernummer van 1935 en het januarinumnummer van 1936.¹⁷⁵ Frans Coenen bleef stoïcijns onder de strijd om de heerschappij in de Nederlandse letteren, die zich niet beperkte tot *Groot Nederland*. Hij werd, op een ‘stuntelige manier’, ook gewipt als redacteur van *De Groene Amsterdammer*:

Het bleek alles al “voormekaar”. Marsman en Vestdijk zullen “het” doen. Greshoff Fransche bibliografie en Fransch artikel, Marsman Duitsch en een nog niet aangewezen Engelsch. Misschien mag ik ook nog eens een Ned. artikel schrijven, maar speciaal gezegd is dat niet... Zoo is deze heerlijkheid weer voorbij en ik schrijf enkel kroniekjes... als weleer. Tenslotte verdiende ik een goede f100 extra aan het geval en moet daar maar tevree mee zijn. [...] Ik ben benieuwd hoe ’t met die veelhoofdige redactie verder gaan zal. Intusschen behoef jij geen leerpredikinkjes te maken, zoo je ’t niet al deed. Het spijt mij wel een beetje van die “grepen” in buitenlandsche litteratuur, die ik nu niet meer kan doen.¹⁷⁶

Na Greshoffs ingreep heeft Clare nooit meer in *Groot Nederland* gepubliceerd. E.S. (Liesje van der Hoek) verdween vanaf juni 1936 uit de kolommen. Een maand later gaf Eva Raedt-de Canter, al dan niet na zachte aandrang, haar functie als tweede secretaris van het tijdschrift op.¹⁷⁷

De damesroman op de tweede rang

Zo was Clare’s werk (een klein deel van) de inzet van een fundamentele discussie in de literatuur geworden. In het interbellum zette de redactie van *Forum*, vooral bij monde van Menno ter Braak en Eddy du Perron, zich in om de kloof tussen literatuur van de eerste rang en tweede rang scherp zichtbaar te maken.¹⁷⁸ Literatuur van vrouwen viel voor *Forum* dikwijls in de categorie ‘tweede rang’. Een sleutelwoord in de discussie was de overkoepelende term ‘damesroman’. Hoewel de meeste schrijfsters uit die tijd geen ‘beweging’ vormden, zoals veel mannelijke collega’s dat wel deden, werden ze toch vaak gezien als een aparte klasse die een eigen categorie produceerde: de damesroman. In de eerste tien jaren van de twintigste eeuw waren de boeken van schrijfsters enthousiast ontvangen door de lezers en de literaire kritiek. Maar naarmate het aantal schrijfsters en hun romanproductie groeiden, veranderde de welwillendheid van critici in verontrusting en ergernis.

Literatuurhistorica Erica van Boven ziet een parallel tussen de Britse Victorian Women Writers en de schrijfsters in het Nederlandse interbellum.¹⁷⁹ Toen de – realistische – roman in het Verenigd Koninkrijk in handen van populaire, vaak vrouwelijke auteurs was uitgegroeid tot een succesvol en profijtelijk genre, ontdekten jonge mannelijke schrijvers het genre. Deze mannen zagen realistische romans als braakliggend terrein, een ‘empty field’.¹⁸⁰ Er werkten immers hoofdzakelijk vrouwen en nog nauwelijks schrijvers van hun ‘eigen’ soort. Zij eigenden zich deze ‘niche’ toe en gingen zelf romans schrijven. Vervolgens maakten de mannelijke auteurs onderscheid tussen hun eigen werk, dat ze omschreven als ‘high culture novel’ en de realistische romans van vrouwen, die ze beoordeelden als ‘lage, populaire cultuur’. Op die manier werden ze de romans van de succesvolle romanschrijfsters (behalve Virginia Woolf) uit de ‘literatuur’.

In Nederland gebeurde volgens Van Boven ongeveer hetzelfde. Rond 1920 begon een proces waarin het veelgelezen vrouwenproza geleidelijk uit de letterkunde naar het terrein van de triviaalliteratuur werd ‘verdreven’. Aanvankelijk heette alleen de onderlaag van de romanproductie door vrouwen ‘damesromans’. Maar de jonge auteurs en critici die na 1918 opkwamen, beschouwden al het proza van vrouwen als damesroman, ook het werk van schrijfsters die (eerder) hoog werden aangeslagen zoals Ina Boudier-Bakker en Top Naeff. Van Boven spreekt van een ‘hetze’ van Marsman, Nijhoff, Greshoff, Ter Braak, Du Perron en anderen.¹⁸¹ Met name Du Perron zag geen enkele gunstige uitzondering en schreef over ‘zouteloos gekwetter’, ook van Carry van Bruggen en Top Naeff, twee schrijfsters die Menno ter Braak wél bewonderde. Individuele romans van de betere schrijfsters kregen weliswaar positieve kritieken, maar vooral als de vrouwelijke auteurs als ‘groep’ werden beschouwd, waren mannelijke recensenten vaak neerbuigend van toon. Zelfs Anthonie Donker, die in 1930 *Critisch bulletin* had opgericht met als uitgangspunt de literatuur als geheel te bevorderen en de lezers over alle bestaande stromingen en verschijnselen voor te lichten, schreef de vaak geciteerde zin: ‘Ons land telt circa honderd dames die met een breipen romans haken.’¹⁸² Het doel van deze critici was vooral om een scheiding aan te brengen tussen hun ‘eigen’ terrein en het proza van vrouwelijke auteurs. Die afstand werd maximaal door de romans in een aparte categorie onder te brengen onder de naam ‘damesromans’. Met het woord ‘dame’ werd ofwel een beschaafde vrouw aangeduid ofwel een vrouw met een hoge sociale en economische status, die niet hoefde te werken voor een inkomen. In het begrip damesroman zitten beide betekenissen. ‘Herenromans’ bestonden niet als literaire categorie. Het woord damesroman is altijd een literaire diskwalificatie en roept associaties op van onbenulligheid en gebrek aan literaire waarde. ‘Damesroman’ was een ironische benaming geworden voor een roman uit de Hollands-burgerlijke, gematigd-realistische prozatraditie, geschreven door een vrouw.¹⁸³ Criticus Victor van Vriesland sprak in 1934 van een ‘genre van kleine psychologische en milieu-beschrijvingskunst, gelijk in ons land overbekend en wel in de eerste plaats door dames beoefend is. Tot een voorbij genre dus.’¹⁸⁴

Ook de romans van Clare Lennart werden in de eerste plaats beoordeeld als werk van een vrouw en zij werd vergeleken met andere schrijfsters, zoals Henriëtte van Eyk.¹⁸⁵ Uit onderzoek bij Vrouwenstudies is gebleken dat veel recensenten literaire teksten van vrouwen toetsten aan de normen en waarden van vrouwelijkheid; ‘mannelijke’ eigenschappen werden in het werk van vrouwen afgekeurd. Dat gaat enigszins op voor Clare Lennart. Dirk Vermaat vond *Mallemolen* bijvoorbeeld ‘in-vrouwelijk, in-teeder, in-melancholisch’. Maurits Uyldert benadrukte in zijn recensie dat *Avontuur* was verpakt als ‘het op licht amusement berekend genre’ en als ‘spoorweglectuur’, maar *toch* ‘uitmuntende’ kwaliteiten had. De woorden ‘damesroman’ of ‘damesschrijfster’ komen in de teruggevonden recensies van Clare’s werk tot 1936 echter niet als zodanig voor.¹⁸⁶

Chemin des dames

Clare Lennarts *Mallemolen* en *De blauwe horizon* passen in de Nederlandse realistische richting in de romankunst die Victor van Vriesland zo afkeurde. Deze boeken verkochten wél goed. De boekhandels lagen vol werk van vrouwen, maar dat werd, zoals gezegd, door een deel van de critici bij voorbaat beoordeeld als triviaalliteratuur en niet als ‘hoge literatuur’.¹⁸⁷ Dat veel schrijfsters (verkoop)succes hadden met hun werk, sprak tegen hen, want echte kunst was iets voor de elite, vond Menno ter Braak. Zo sprak Ter Braak van ‘onze vrouwelijke best-sellers’ die ‘er dan waarachtig in geslaagd [zijn] de belangstelling van een volk, wat zeg ik, een natie, tot kopens toe te stimuleren’.¹⁸⁸ Een ‘sprinkhanenplaag’ noemde hij de romans van vrouwelijke auteurs tussen 1900 en 1930.¹⁸⁹ Dat woord gebruikte Ter Braak in een berucht geworden artikel over vrouwelijke auteurs, ‘Le chemin des dames’, onder andere geschreven naar aanleiding van *Onmondig genie* van Taï Aagen-Moro, een ‘producente van aanstellerige vodden’.¹⁹⁰ Coenen had fragmenten uit de roman van zijn vriendin Aagen-Moro opgenomen in *Groot Nederland*.¹⁹¹ In *Het Vaderland* van 10 juni 1934 schreef Ter Braak:

Er schijnt zich in Nederland een categorie schrijfsters te hebben gevormd, die hardnekkig voort werkt aan de bloei der Nederlandse fraaie letteren, zich door geen slechte kritieken laat ontmoedigen en blijkbaar niet het minste besef heeft van de wanhoopsaanvallen, waartoe zij de criticus brengen. Want als de jonge, tere blaadjes aan de takken zich beginnen te ontvouwen, en evenzeer, als die inmiddels seniel geworden blaadjes in purpergewaad ter aarde zinken, heeft deze criticus der Nederlandse letteren geen rustpoze over, om zich in al dat schoons van ontwakende en verwelkende natuur te vermeien; hem wacht de stoere dagtaak, hem wacht de plank met damesromans. [...]

Er is een atmosfeer waarin dit type schrijfster bijzonder welig tiert; dat is de atmosfeer van het huiselijke, van de bezwaren die de wisselvalligheid der liefde met zich mee brengt, van de zorgen om gade en kind, van alles, kortom, wat in

de uitgebreidste zin tot de moeilijkheden van het dagelijks leven behoort. Er zijn betrekkelijk weinig vrouwen in onze letterkunde die zich volkomen aan deze sfeer hebben weten te onttrekken. [...] Bij Eva Raedt-de Canter vindt men weer een andere nuance. Deze schrijfster deed in haar boek *Internaat* verwachten, dat zij in staat zou zijn, de boeien van het damesgenre te verbreken. Het heeft blijkbaar niet zo mogen zijn: *Ons Anneke* is doodgewone provinciale ‘Kleinmalerei’. Het is eigenlijk volkomen onpersoonlijk en zou evengoed door iemand anders geschreven kunnen zijn, die met dialect en anecdotische gevalletjes kan omgaan. Voor de leesportefeuille van minder gehalte is zulk werk natuurlijk sterk aan te bevelen.

Dit laatste durf ik niet eens met een gerust geweten zeggen van het meesterwerk van een dame, die zich noemt Taï Aagen-Moro en die door Frans Coenen in *Groot-Nederland* aangesproken wordt als ‘een sterk bekorende, heel bijzonder belangrijke nieuwe verschijning in de Nederlandsche litteratuur’. Wat Coenen bewogen kan hebben om in deze semipornographische, snobistische, artistieke nonsens ook maar een oogenblik iets bekorends te zien, is mij een compleet raadsel. Taï Aagen-Moro behoort tot dat soort vrouwen, die het enorm interessant vinden, dat zij losgebroken zijn uit de slavernij en die nu permanent op zoek zijn naar cocktails, mooie mannen en scheve verhoudingen in de kunstenaarswereld. [...]. Ik zal er verder maar niets van zeggen en zou er in het geheel niets van gezegd hebben, als ik de boven geciteerde uitspraak van Frans Coenen niet had gelezen.¹⁹²

Aparte categorie

Twee weken na verschijning van ‘Le chemin des dames’ schreef Clare uitvoerig aan Frans Coenen over Ter Braaks artikel. Zij ergerde zich aan de hoogmoed van de ‘mannen’. Ze vond echter vooral dat zowel mannen als ‘damesschrijfsters’ geen oog hadden voor haar eigen grote thema, ‘geluk’:

Er zou zooveel te zeggen zijn over die chemin des dames waar Menno ter Braak het over heeft. [...] Het is eigenlijk van een heel speciale domheid, die gemakkelijk genoeg te weerleggen is, al zal hij zelf wel hardnekkig al wat hij niet begrijpt dom blijven schelden. Dat is dan ook juist de domheid.

Wat de algehele strekking van zijn betoog betreft, ben ik het er eigenlijk tamelijk mee eens, met dan deze toevoeging, dat de hedendaagse mannelijke Hollandsche auteurs in geen enkel genre excelleren en dus altijd nog iets minder ver zijn dan de zoozeer gesmade dames. Je zou kunnen zeggen: een mislukte poging tot het grootse is meer waard dan geslaagde middelmatigheid [...] Maar om op de dames terug te komen, het is waar, dat ze bijna allemaal in burgerlijkheid, maatschappelijkheid, damesachtigheid gevangen zitten. Het zou niet erg zijn, als ze het Hollandsche familieleven beschreven, als ze het maar zagen van bovenaf. Maar het is waar, dat

ze erin vast zitten, dat ze het als het begin en het einde van alle leven zien, dat ze erbij hooren, al is het soms haars ondanks. En het is profanatie te zeggen, dat het te weinig zou zijn, als ze het verlangen naar geluk... naar liefde... naar eenheid, als ze het eeuwige heimwee van alle leven zouden uitklagen, als Carry in *Heleen* doet. Juist dat ze dit niet doen legt ze die doem van middelmatigheid op. Deze dames verwisselen geluk... verwisselen liefde met vriendelijk samenleven in een burgerlijk huwelijk en kinderen krijgen en een gezellig huis hebben. [...] dat hun heimwee niet als een eeuwige klacht blijft doorklinken, bewijst juist dat ze geen ‘vrouwen’ in de ware zin, maar ten halve ‘mensen’ zijn eigenlijk. En Menno ter Braak is zoo weinig mensch, dat hij van dit groote, eeuwige heimwee zelfs geen Ahnung heeft en het domweg over één kam scheert met het kleine verlangen naar trouwen, veilig zijn, een huis en een man van jou hebben.

Juist wie eenmaal het geluk beroerde, vindt het leven nooit meer eigenlijk slecht, ook al is het geluk nooit bestendig. En wie zonder dit heimwee naar geluk kan leven, is nauwelijks meer een levend mensch, een soort apparaat eerder met hersens en zenuwen. Wie het geluk eenmaal kende, al was het maar een kort oogenblik, ziet toch geloof ik wel altijd de gouden zonneglans door het somber woud van pessimisme stralen. Zoo weet Menno ter Braak er toch eigenlijk niets van en deze dames weten er ook niets van.¹⁹³

De 21-eeuwse critica Elsbeth Etty vindt Ter Braaks generalisatie van vrouwen die er maar niet in slagen ‘de boeien van het damesgenre te verbreken’ pedant. Zij denkt dat de weg die Ter Braak c.s. bewandelden door vrouwenboeken als aparte categorie te beschouwen, zelden door vrouwen zelf gekozen is.¹⁹⁴ Dat is echter ook een generalisatie van Etty en gaat in ieder geval niet op voor Annie Romein-Verschoor, die in 1935 promoveerde op een onderzoek naar de vrouwelijke auteur in Nederland als sociologisch fenomeen. Martinus Nijhoff noemde haar proefschrift *Vrouwenspiegel* (1936) een ‘grimmig requisitoir’ vanwege haar kritische toon bij de bespreking van het oeuvre van vrouwelijke auteurs, waarmee ze flink bijdroeg aan de negatieve beeldvorming van haar seksegenoten.¹⁹⁵ Margo Antink had (samen met haar man Carel Scharren) in 1905 al een flink aantal vrouwelijke auteurs ‘afgebrand’ in *De Gids*.¹⁹⁶

Ook voor Clare Lennart speelde het geslacht van de auteur wel degelijk een rol bij het beoordelen van het werk en ook zij gebruikte, zowel in spontane brieven als in het openbaar, de inmiddels ingeburgerde term ‘dameschrijfsters’ en een omschrijving als ‘vriendelijke damesboeken, die in knusse uitvoerigheid al ons klein dagelijks gedoe beschrijven.’¹⁹⁷ Zij las romans van mannen anders dan romans van vrouwen.¹⁹⁸ Weliswaar ging Clare er niet op voorhand vanuit dat vrouwen slechter schreven dan mannen of geen literatuur bedreven, maar Clare zocht in het werk van vrouwen, vooral naar het – wat ik dan maar noem – psychologische profiel van de auteur. Zij probeerde te ontrafelen hoe

andere vrouwen tegen het ‘leven’ en geluk aankeken. Dat paste ook wel in de tijd. Er was een hausse van psychologische studies over ‘de vrouw’ en meer dan voorheen werd de betekenis van ‘vrouw’ en ‘vrouwelijkheid’ op psychologisch terrein gezocht.¹⁹⁹ Over *De gereede glimlach* van Elisabeth Zernike schreef Clare bijvoorbeeld: ‘Ik wil altijd wel graag eens lezen wat andere vrouwen schrijven. Dit is vaak nogal raar vind ik. Nevel waar eigenlijk niets achter zit. Toch heeft het me soms ook even getroffen. Er spreekt iets uit van levensonmacht. Heel iets anders dan mijn niet leven kunnen. [...] Maar bij deze vrouwen zit de beschadiging in henzelf. Ze zijn als een verkeerd gelegde leiding. Alle lampen springen. [...] En ze schijnt de meening te zijn toegedaan, dat een man eenmaal in het jaar een vrouw nodig heeft, zooiets laags als haar lichaam welteverstaan, en dat in het voorjaar.’²⁰⁰

Clare las met meer dan gemiddelde belangstelling het werk van Coenens (ex)vriendinnen Carry van Bruggen, Marianne Philips, Eva Raedt-de Canter en Tai Aagen-Moro.²⁰¹ Het werk van Eva Raedt-de Canter las ze meestal met instemming, ook al verwerkte Eva veel meer maatschappelijke problematiek in haar werk dan zichzelf, vooral in de roman *Vrouwengevangenis* (1935), een beklemmend verhaal over de politieke willekeur in het Derde Rijk.²⁰² Over *Bruiloft in Europa* van Marianne Philips, waarover ze uitvoerig aan Coenen schreef, was ze ‘tegen de publieke opinie in’ niet positief: ‘Misschien breekt, zodra ze een maatschappij beschrijven gaat, de propagandiste toch weer door, die altijd redderen wil en van wie ik een instinctieve afkeer heb.’²⁰³

Clare was vooral gefascineerd door Coenens beroemdste minnares, Carry van Bruggen. De Joodse romanière en filosofe overleed op 16 november 1932 aan een overdosis slaapmiddelen na een slepende psychische ziekte. In een uitgebreid In Memoriam schreef Coenen onder meer over Carry’s ‘ongelooflijk suggestieve beelding’ en haar ‘expressieve gezicht’.²⁰⁴ Aan Clare vertrouwde hij toe: ‘Ik heb wel veel van haar gehouden, geloof ik... twintig jaar geleden. Nu was er niets dan vaag meelij, tamelijk onpersoonlijk. Maar toen ik over haar schreef, kwam toch een ontroering boven om wat geweest is. Overigens kan een mensch zoo volkomen van zijn verleden afsterven. De dood was voor C. inderdaad een inslaping want zij zou nooit beter zijn geworden.’²⁰⁵

Coenen had indertijd een grote rol gespeeld in Van Bruggens ontwikkeling. Haar roman *Heleen* uit 1913, die zij aan Frans Coenen opdroeg, wordt als een sprong vooruit gezien in vergelijking met haar vroegere werk.²⁰⁶ In 1934 schreef hij de inleiding bij de tweede druk van haar roman. Met brandende belangstelling las Clare, in de week na Van Bruggens dood, *Heleen* en *Eva*. *Heleen* deed haar aan ‘als een mishandeling’. Clare voelde zich als kind ‘een Heleen’ in haar verterende medelijden met mensen en dieren. Ze identificeerde zich ook met Heleen in ‘dat aanvoelen van “het wonder”, het wonder dat in de gewoonste dingen kon schuilen, het gevoel dat alles misschien heel anders was dan het leek.’²⁰⁷ Met Carry van Bruggen (en haar personage Heleen) deelde Clare een fundamenteel antiautoritaire levenshouding, een intense weerzin tegen opgelegde

macht.²⁰⁸ De roman *Eva* schokte Clare: ‘Het benauwt me, het sluit me in. Ik ben niet wijs genoeg om een uitweg te vinden. [...] Ik kan Eva – of Carry – niet volgen, waar ze het heeft over schuld, schuldbesef, betalen, boeten voor wat een ander misdrijft, één voor de hele wereld.’²⁰⁹

Tussen 1932 en 1936 bestudeerde Clare vrijwel het gehele oeuvre van Carry van Bruggen. Ze las vooral graag de boeken waarin Van Bruggen haar jeugdherinneringen verwerkte, zoals *Het huisje aan de sloot*.²¹⁰ In juni en juli 1935 sprak ze met Coenen uitvoerig over *Prometheus*, Van Bruggens belangrijkste filosofische werk. Dat boek lokte een discussie uit over ‘redelijkheid’, een onderwerp waar de twee vrouwen tegengesteld over dachten. Clare gaf het romantische primaat aan het gevoel, zij ‘bevroor’ in een wereld waar het gevoel niet boven alles gaat. Van Bruggen was juist ‘hartstochtelijk’ redelijk en ‘tot stikkens toe’ benauwd voor onredelijkheid.²¹¹ Coenen stond met zijn voorkeur voor de rede dicht bij Carry van Bruggen dan bij Clare Lennart. Daarom werd Clare zo bang dat ze Coenen van zich zou vervreemden dat ze niet verder durfde te schrijven over *Prometheus*.²¹² Ze piekerde over ‘de ontoereikendheid van onze woorden elkaar heelemaal te verstaan’. Een paar dagen later, toen ze er rustig over spraken, verdwenen ‘de schaduwen’ van haar verbeelding.²¹³ Coenen verstond de kunst Clare gerust te stellen met een praktische synthese van gevoel en verstand: ‘Als er iemand op drijven, impulsen, instincten leeft, ben jij het wel. Maar je rede houdt die kudde bijna altijd in bedwang en dat maakt dan vaak zoo doodmoe. Is het niet? Ik zou zeggen: je bent vrouwelijk gevoelig en mannelijk redelijk, maar het eerste domineert en het tweede functioneert vooral als... politieagent, verkeersregelaar.’²¹⁴

Het oeuvre van Coenens vriendinnen, met name de romans van Carry van Bruggen, diende als referentiekader voor Clare’s eigen – beginnende – schrijverschap. Als er al sprake was van een ‘literaire cirkel’ in het leven van Clare Lennart, dan was het de vrouwelijke cirkel om Frans Coenen. Zijn invloed op haar lectuur en denken is groot geweest en hij wilde proberen van Clare Lennart een tweede Carry van Bruggen te maken, zowel literair als sociaaleconomisch:

Ik dacht in den trein aan jou in verband met Carry, en al wat je onderscheidt en wat je hetzelfde hebt. Van ’t laatste ongetwijfeld de individualiteit, het eenlingschap tusschen de menschen, wier belangen en drijfveren je vrijwel vreemd zijn, als ze haar vreemd waren. Maar jij aanvaardt dit, bevreemd, doch rustig en ontdekt het telkens weer... met eenige verbazing of onrust. Haar liet ’t geen rust, omdat zij de eenheid des levens erkend had of noodig had. Boven wat haar van de menschen scheidde moest een hogere eenheid zijn. Zij kon de chaos, het dualisme, de onvereenigde verscheidenheid niet verdragen en daarom zocht zij zoo hartstochtelijk. En vond... haat, onverschilligheid voor wereld en leven, futiliteit, ijdelheid, waan. En was dubbel ongelukkig, want zij wist zich toch tot de menschen te behooren. In ellende

en nood vond zij toen die Eenheid die zich zelf vliedt in verscheidenheid, in de vele, het vele, dat van zich zelf niet weten noch tot zelfbehoud. En zichzelf herkende in den eene, het Individu, dat aldus eigen opheffing of dood bestreeft, en door de velen gehaat en geschuwd moet worden. Dat alles heeft zij in *Prometheus* uitgewerkt en zoo was het verstand tenminste gerust en zonder breuk. Maar het gevoel heeft nooit definitief rust gekregen. In “Eva” zou men het meenen, maar haar levenspraktijk heeft het genegeerd. Zij was toch te weinig zinlijk, te heftig cerebraal en joodsch moreel aangelegd om zinnen en geest gelijk te schatten. Precies weten zal nooit iemand wat de breuk heeft gebracht. Liever, vergeef deze dissertatie van wat mij zeer bezig houdt. Jij bent... de Minnaar van de Liefde en ’t wereldraadsel benauwt je niet.²¹⁵

Inwendig klappertanden

Frans Coenen had Carry van Bruggen *Stille wegen* laten lezen, een roman van E.S., het pseudoniem van Klazina Christina Boxman-Winkler. Voor *Heleen* haalde Van Bruggen er inspiratie uit.²¹⁶ Clare moest *Stille wegen* eveneens lezen van Coenen, ook al was het boek verschenen in 1898 en was het in 1934 al gedateerd. De inmiddels praktisch onvindbare roman is ‘de literaire verbeelding van menig verstild, symbolistisch schilderij van destijds’ genoemd.²¹⁷ In *Stille wegen* staan de memoires van een niet bij name genoemde vrouw centraal. Zij is ooit verloofd geweest, maar deze man is gestorven. De lezer volgt haar in haar overdenkingen over het leven en over haar twijfels over een huwelijksaanzoek. Zij ziet op haar dromerige kindertijd terug als op een ‘schemerleven’. Het kind werd van deze onschuld beroofd door de realiteit van het leven. Dit betreurt ze. Ze schaart zichzelf onder mensen die buiten de wereld van het ‘altijd maar begeeren’ staan: ‘Zij hebben voor zichzelf de Stilte, de wijde witte Stilte, waarin zij veilig met hun ziel kunnen vluchten, en die niet bestaan zal voor wie haar begeert en met zijn begeeren verstoort...’²¹⁸

Clare was ‘ontdaan’ over de roman, die ‘inwendig klappertanden’ veroorzaakte.²¹⁹ Volgens haar had E.S. het ‘aldagelijksche volkomen genegeerd.’²²⁰ Wat E.S. schreef over het ‘droombestaan’, maakte Clare bang voor haar eigen neiging tot uitsluitend leven in verbeelding. De roman veroorzaakte zelfs een nachtelijke paniekaanval. Clare versperde de trap met een tafel omdat ze dacht dat ze iemand op de bovenverdieping hoorde. Hoewel ze de volgende ochtend wel kon lachen om de gebarricadeerde trapdeur, had het ‘trillende, huiverende gevoel van naderend onheil’ haar zo geschokt dat ze het tweede boek van E.S., *Gebroken licht*, ongelezen liet liggen tot Coenen bij haar kon zijn.²²¹

Het deed Coenen ‘innig genoeg’ dat Clare *Stille wegen* mooi vond, maar ze mocht zich niet identificeren met de hoofdpersoon. Het idee achter *Stille wegen* was ‘filosofie en niet voor dagelijksch gebruik’.²²² Ook de hoofdpersoon in *Gebroken licht* is een jonge vrouw die nauwelijks opgewassen is tegen het reële leven en hunkert naar licht en liefde. Toch kon Clare die roman beter verdragen: ‘Je moet ook eigenlijk niet zoomaar pardoes

in het koude water springen, maar je eerst een beetje voorbereiden. Maar ik had niet het minste idee, dat dit zulk een koud water was.²²³

Op uitdrukkelijk verzoek van Frans Coenen schreef Clare een essay over E.S. voor *Groot Nederland*.²²⁴ Ze werkte er intensief aan: ‘Het is me aldoor nog, of ze eigenlijk beter verdiende dan een artikel van mij. Maar ik ben toch blij, dat ik het voor je schreef.’²²⁵ Haar eerste gedrukte literatuurbeschuwing, ‘Levensnegatie’, is een breed uitgesponnen, wat dwepend, maar zeer persoonlijk artikel geworden. Coenen gaf haar een compliment voor haar inzet en vond dat haar artikel ‘zich werkelijk goed lezen laat... en wel eenige jaloezie zal opwekken. Benijding van “Dat kan ik zoo niet”. Intusschen ben ik blij voor E.S. Het is een krans op het graf van den Onbekende Soldaat.’²²⁶ Clare was ook heel blij met de f35 die ze met het artikel verdiende.²²⁷

De onmisbaarheid der ‘pegelijnen’

Geldgebrek was voor Clare zo iets gewoons, maar tegelijkertijd ook zo iets ingrijpends, dat het thema ‘Not enough money’ zelden in haar werk ontbreekt. Net als George Gissing, die in het eerder genoemde *New Grub Street* over broodschrijverij schreef vanuit eigen ervaring, schreef Clare in *Huisjes van kaarten* en *Kasteel te huur* over de financiële perikelen van schrijvers.²²⁸ Vooral in *Mallemolen* liet ze zien hoe diep de crisis van de magere jaren dertig ingreep in het leven. *Mallemolen* is een beschrijving van het benarde, uitzichtloze bestaan van Lotte en van collectieve mistroostigheid.²²⁹ Lotte wil niet in haar armoedige buurtje passen. Op haar manier vécht ze om overeind te blijven, om niet af te glijden, om decorum te houden en vooral: om zichzelf te blijven. Om boeken te lezen, bloemen te kopen en piano te spelen. Clare gaf in Lotte haar eigen strijd tegen de lege portemonnee weer, een strijd die ze gedeeltelijk won door te gaan schrijven voor haar brood.²³⁰

In het Engeland van de negentiende eeuw was het imago van ‘hack writers’ doorgaans negatief. Hun belangstelling voor geld werd als ‘greedy’ gezien, afgezet tegen het romantische ideaal van de ‘ware’ schrijver die uitsluitend schreef uit roeping en niet voor geld. In Nederland heette wie met schrijven alleen aan de kost wilde komen, een ‘broodschrijver’, klaagde in de negentiende eeuw de hoogleraar en letterkundige Jan ten Brink al, terwijl niemand het ooit had over brooddominees of broodburgemeesters.²³¹ Veel vrouwelijke auteurs probeerden de kwalijke associatie met broodschrijverij te vermijden.²³² Clare Lennart schaamde zich juist in het geheel niet voor haar financiële motivatie om te (gaan) schrijven. In persoonlijke correspondentie, maar vooral in interviews, vertelde ze telkens dat ze wél graag verhalen verzon, maar dat ze niet hield van het opschrijven ervan.²³³ Zij benadrukte haar geldgebrek zelfs, zowel in het begin van haar carrière als later, toen ze een gerespecteerde schrijfster was geworden. Aan Dolf Verroen vertelde ze dat ze *Avontuur* schreef terwijl ze in de keuken in de pap stond te roeren. Haar reconstructie van haar debuut voor *Het Vaderland* in 1954 is uitgesproken bescheiden:

En ik voelde me heus door dit onverwachte succes niet meteen een echte schrijfster. Wel spoorde het me aan om meer van mijn verhalen op te schrijven. Die stuurde ik dan naar krantenredacties, naar weekbladen en de uitverkorenen mochten een kansje wagen bij een litterair tijdschrift. Zo nu en dan, lang niet altijd, werden ze opgenomen. Ik herinner me heel goed, dat ik mezelf enorm succesvol vond, toen ik in een jaar tijds met schrijven f80 verdiend had. [...] Nog altijd vraag ik me af, of ik ooit iets anders gedaan zou hebben dan verhalen denken, als ik toen niet zo om geld verlegen had gezeten.²³⁴

Ze verloochende in interviews evenmin dat haar vroegste verhalen in geïllustreerde bladen waren verschenen, en dat leverde zinnen op als: ‘De schrijfster debuteerde in *Astra* en *Nova* en haar *Forum* was de kiosk.’²³⁵

Het is opmerkelijk dat Clare zichzelf zo nadrukkelijk profileerde als ‘broodschrijfster’. Romans schrijven om je huur mee te verdienen was (en is) suspect. Heeft kunst niet juist te maken met een innerlijke roeping, die zich niet onder druk laat zetten door een dreigende huurbaas? Kan een broodschrijver kunst voortbrengen?²³⁶ Moet een kunstenaar niet autonoom zijn, uitsluitend door innerlijke noodzaak gedreven?²³⁷ Er zijn voorbeelden in de literatuurgeschiedenis van schrijvers-om-den-brode die op de hoogste plaatsen in de canon staan, zoals Louis Couperus.²³⁸ Annie M.G. Schmidt noemde zichzelf een ‘inktbeambte’ en schreef haar onvergetelijke teksten alleen in opdracht. Zolang het niet hoefde, bleef ze er maar om heen draaien. Pas als iemand aan haar een deadline gaf, ging ze aan de slag, zwoegend, ploegend, handenwringend.²³⁹ Gerard Reve had het artistiek bevrijdend gevonden om te ontdekken dat zijn werk ‘koopwaar’ was: ‘Ik heb een winkel’.²⁴⁰

Volgens velen zou schrijven om geld te verdienen zich echter moeten beperken tot vertalingen, (journalistieke) artikelen en recensies. Vrijwel alle auteurs van literaire werken deden zulke klussen erbij om de rekeningen te betalen.²⁴¹ Geliefde dichters als Bloem en Slauerhoff, die banen hadden als griffier en arts, schreven hun vingers blauw aan ‘broodwerk’ en vertalingen. Slauerhoff schreef bijvoorbeeld voor *Rynbende’s Blijmoedig Maandblad*, een uitgave van een jeneverfabrikant.²⁴² Deze klussen mochten een zelfbewust auteur echter niet afleiden van het echte werk, vond Slauerhoff. Romans en gedichten waren kunstwerken, recensies niet. Na *Bohème*, de vierde roman van Eva Raedt-de Canter, vroeg hij zich nors af waarom zij nog doorging met publiceren: ‘Misschien moest zij schrijven, om de bekende redenen: de huur, den slager...’ Maar schrijf dan wat anders, recensies bijvoorbeeld, en geen roman. Voor dat laatste genre moet niet winstbejag de drijfveer zijn, maar de innerlijke noodzaak.²⁴³

Frans Coenen deed een halfslachtige poging om Clare voor de aanhangers van deze romantische opvatting van het kunstenaarschap te waarschuwen. Ze mocht Herman Robbers bijvoorbeeld niet laten denken dat diens correcties in haar verhaal haar niets

konden schelen, ‘want hij gelooft aan de heiligheid der kunst. Ik ook, bij gelegenheid, wel, maar ik geloof allereerst aan de onmisbaarheid der pegelijnen.’²⁴⁴ Frans Coenen had een zeer pragmatische opvatting van de schrijverij: ‘Ik wil niet beweren dat litterair werken zooveel meer is dan huishouden en schoonmaken, maar het houdt je geest op een hoger plan meestal en is minder hopeloos vervelend.’²⁴⁵ Voor Clare was deze opvatting een bevestiging van wat zij in haar jeugd al had geleerd. Ze had voldoende cultureel kapitaal door haar goede opleiding, belesenheid en artistieke ouders om te weten dat er voor kunst een markt is. Zowel voor hoge als voor lage kunst. Van Luite Klaver had ze geleerd dat een kunstenaar ook een ondernemer moet zijn. Dat kleine stillevens sneller verkopen dan grote schilderijen. Dat illustreren profijtelijker is dan vrij werk maken. Zij heeft die ervaring in de praktijk gebracht door haar verhalen te verkopen aan iedere redacteur die er belangstelling voor had. Ze paste ze zo nodig aan voor het lezerspubliek. Deze zakelijke houding laat onverlet dat Clare wel degelijk onderscheid maakte tussen literatuur en lectuur-om-den-brode, ook in haar eigen werk.²⁴⁶ Ze zette zelf het vlotte *Avontuur* af tegen het literair bedoelde *De blauwe horizon*, waarin ze veel van zichzelf had gelegd. Ze vond echter dat je best af en toe eens iets ‘anders’ kon schrijven, kioskverhalen bijvoorbeeld, zonder generaliserend weggezet te hoeven worden als ‘damesschrijfster’.²⁴⁷

De financiële fiasco’s van haar vader maakten Clare voorzichtig. Ze deed in deze eerste jaren van haar schrijverschap geen poging om uitsluitend van haar pen te leven. Vooralsnog zag ze zichzelf als pensionhoudster die met de inkomsten uit het schrijven de karige pensionopbrengsten aanvulde. Niet als een schrijfster die kamers verhuurde om de eindjes aan elkaar te knopen. Ze sprak voortdurend met Frans Coenen over haar wens om zoveel verhaaltjes te schrijven dat ze rijk genoeg zou zijn om ‘zonder studenten’ rond te komen.²⁴⁸ Haar belangrijkste motivatie om te stoppen met de verhuur van kamers was dat ze verlangde naar ‘dagen van volmaakt geluk’. Zonder huurders zou ze de vrijheid hebben om Frans Coenen net zo vaak te ontvangen als ze wilde en ongestoord te vrijen:

Het maakt toch wel verschil, als ‘de man boven’ er niet is. Je kunt zoo ongestoord afdrijven naar wezenlijker paradijzen of hoe je zoo’n land van gelukzaligheid noemen wilt. Het is vreemd nu eens heusch iets te willen. Ik wil nu zoo graag die f20 in de maand op een of andere manier verdienen... zonder een mensch in huis te hoeven nemen. Ik zit voortdurend op mogelijkheden te zinnen. Wilde iemand me toch maar f20 in de maand laten verdienen, buiten het geld dat ik voor boeken of verhaaltjes krijg om. Met vertalen bijvoorbeeld. Als ze wisten hoeveel werk ik op het oogenblik bereid zou zijn te verzetten voor f20 in de maand vast, zouden ze om me vechten. Het is misschien niet mooi onder de markt te willen werken en zodoende een ander arm mensch het brood uit de mond te nemen. Toch zou ik het doen, als ik een kans kreeg.²⁴⁹

Vooralsnog bleven de ‘heren boven’. Clare durfde nog niet echt in het diepe te springen. Ze twijfelde aan haar talent en bovenal, ze wilde niet, zoals haar vader, anderen belasten als het schrijverschap financieel tegen zou vallen: ‘Ik durf niet erg goed op mijn eigen houtje inkomsten weg te werken. Dat durf ik eerder, als niemand zich om me bekommert, dan als ik weet dat mijn lichtzinnigheden op een ander neer zouden komen. Ik word ongewoon voorzichtig, zoo gauw ik denken kan: Frans zou me toch wel helpen, als ik geen raad meer wist. Net andersom als mijn zuster, die zorgeloos op dergelijke hulp speculeert.’²⁵⁰ Door het pension aan te houden bleef Clare onafhankelijk en zelfstandig. Ze voelde zich niet veilig als ze haar laatste geld opmaakte.²⁵¹

‘Hopeloos, illusieeloos omlaaggaan naar de dood’

Clara wist wellicht dat Frans Coenen steeds meer moeite kreeg om zijn vriendinnen financieel te ondersteunen. Na bijna dertig jaar begon hij in het voorjaar van 1935 uit geldgebrek zelf weer aan een roman. Met de opbrengst wilde hij een belastingschuld afbetalen.²⁵² *Onpersoonlijke herinneringen* onderscheidt zich van zijn vroegere werk doordat het verhaal zich niet afspeelt in de lagere sociale klassen, maar in kringen van de gezeten burgerij. In zijn roman schetste hij de tragedie van de vroegere bewoners van het Amsterdamse grachtenhuis waar hij zo lang conservator was geweest, Abraham Willet en diens echtgenote Louisa Willet-Holthuysen. Het boek verhaalt van het zeventiende-eeuwse grachtenhuis met een trieste finale in de negentiende eeuw, waarin voor de laatste bewoners van het huis, het echtpaar Le Roy-Diefenbach, hoofdrollen zijn weggelegd. Als bron gebruikte Coenen de authentieke dagboeken van Holthuysen, onder andere voor de details die Willet noteerde over hun lange reizen door Europa.²⁵³ *Onpersoonlijke herinneringen* is echter geen nauwelijks verholde biografie van het echtpaar Willet-Holthuysen. Het ging Coenen om het ‘deterministisch verslag van een onontkoombare tragedie.’²⁵⁴

Hij werkte er met plezier aan en genoot zelf van ‘al die gekke citaten van vader Holthuysen’.²⁵⁵ Toch zou Coenen sterke twijfels hebben gehad over zijn eigen kunstenaarschap – een onzekerheid waarmee hij zich verwant voelde aan Willet, in wie hij eveneens een ‘half-artiste’ herkende. Hij liet Clare zijn werk in een vroeg stadium lezen en vroeg haar oordeel: ‘Ik was ook tevreden, dat je mijn schrijfselen bekoorlijk vond. Ik dacht ze mal en een beetje vervelend. Zelf kunnen we dat toch niet weten...’²⁵⁶

Het tweede deel las Clare in februari 1936: ‘Mij boeit dit zeer, omdat het zooveel te droomen overlaat. Zooals ook oude familiechronieken me waarschijnlijk boeien zouden.’²⁵⁷ Ze zette haar oordeel uitvoerig op papier en prees zijn ingehouden verteltrant, die de dramatiek en pathetiek versterkte. Met ‘tegenzin’ noemde Clare een klein bezwaar, omdat Frans ‘zoo zonderling’ op haar mening gesteld was. Ze vond dat het middengedeelte uit de toon viel omdat Coenen ‘gehandicapt’ was door het overvloedige authentieke materiaal: ‘Het is, of je gearzeld hebt, wat niet in de dagboeken stond en wat je niet wist uit je eigen

herinnering of uit de verhalen van anderen, op een andere dan veronderstellende wijze te vertellen. Het is, of je je eigen phantasie niet heelemaal als volwaardig hebt willen beschouwen.²⁵⁸

Coenens roman is, hoewel ook een noodlotsroman, niet zo zwaar als zijn vroegere werk. Er spreekt een zekere berusting uit. Op schijnbaar nuchtere wijze beschrijft hij het leven van zijn personages als ‘een hopeloos, illusieloos omlaaggaan naar de dood’. Het verhaal is opvallend mild. Ook Coenens stijl is soberder geworden, inderdaad ‘ingehouden’. Ter Braak noemde *Onpersoonlijke herinneringen* Coenens beste boek, omdat er niets in terug te vinden was van de ‘dogmatische’ toepassing van het naturalisme.²⁵⁹ Van januari tot en met mei 1936 publiceerde Coenen de roman in afleveringen in *Groot Nederland*. In boekvorm verscheen het werk in hetzelfde jaar bij de Utrechtse uitgever Bruna, opgedragen aan Eva Raedt-de Canter.²⁶⁰ *Onpersoonlijke herinneringen* werd vele malen herdrukt, vertaald in het Engels en in 1973 bewerkt voor televisie als ‘Het huis aan de gracht’.²⁶¹ Het is het meest gelezen werk van Coenen.²⁶²

Voor ’t gewone leven ongeschikt

Dat Frans Coenen expliciet naar Clare’s mening over *Onpersoonlijke herinneringen* vroeg, tekent zijn groeiende genegenheid voor Clare. Ze hoefde niet bang te zijn voor ‘verkoeling’, want zij verveelde hem nooit: ‘Hoe je leeft, begrijp ik nog altijd niet, maar zou ’t graag begrijpen en vind het altijd weer even boeiend, ook om dat contrast met je eigen lijfelijke passie die zoo precies het contrast is. Lieverd, je bent net als een boek, dat ik niet uit heb, maar waarvan ik wil weten hoe ’t afloopt.’²⁶³ Toch wierp Clare’s voortdurende angst Coenen te verliezen, nog dagelijks een schaduw over haar geluk. Alleen als ze in zijn armen lag, was ze rustig. Zodra hij de deur uitstapte, was ze ontredder: ‘Ieder geluk brengt voor mij meteen de angst, dat het niet zal duren, de angst voor plotselinge rampen. Het is zoo iets als een bacillenvirus. Ik had het al als kind en de ervaring heeft het niet beter gemaakt.’²⁶⁴ Juist omdat ze met Coenen zoveel gelukkiger was dan ze ooit verwacht had, was ze bang om hem kwijt te raken, want: ‘Morgen kan een ander je liever zijn [...] Ik zal nooit zelfvertrouwen genoeg kunnen bijeen brengen om lief te hebben en tegelijk gerust te zijn.’²⁶⁵

Concentreerden Clare’s angstgevoelens zich in haar kindertijd op haar moeder en de poezen, nu cirkelden de angstspoken om Coenen. Ze was zich voortdurend bewust van ‘de hachelijkheid van alle leven, de broosheid van alle geluk.’²⁶⁶ Van Coenens voorgenomen reis naar Rusland was ze maanden in paniek, van een dagtrip naar Leeuwarden werd ze onrustig, maar ook als hij ‘gewoon’ in Amsterdam was, was de angst nooit ver weg. Vooral als hij met Agnes vakantie nam in het buitenland, was Clare – op het depressieve af – angstig dat hem wat zou overkomen of dat hij haar zou vergeten. Zijn onbereikbaarheid maakte haar wekenlang radeloos en redeloos. Ze genoot niet van het zomerweer of van het lege huis zonder huurders. Ze ging zelfs nauwelijks de deur uit, bang om een brief,

kaartje of telegram van Coenen te missen. Ze kon niet schrijven, met veel moeite en inspanning soms typen: ‘Dit is heusch, of ik vier weken ziek ben en al mijn krachten in moet spannen tot verweer. Ik kan daar niet iets bij doen.’²⁶⁷

Op Clare’s bijna hysterische brieven over haar ‘beproevingen’ (poste restante gestuurd naar Coenens vakantieadressen) reageerde hij met een mengeling van bezorgdheid en lichte irritatie om haar ‘gemis aan zelfbedwang’.²⁶⁸ Toch kon zij zich, zelfs in het derde jaar dat Coenen op reis ging, er niet toe zetten iets luchtigs aan hem te schrijven. De vier weken voelden als een lange donkere tunnel waar ze door moest kruipen.²⁶⁹ Hoewel Frans Coenen een tamelijk somber wereldbeeld had en in zijn jeugd zelf depressies had doorgemaakt, begreep hij Clare’s angsten niet goed.²⁷⁰ Hij vroeg haar dikwijls die ‘vormloze katastroofdreiging’, die hij slechts bij benadering kon navoelen, onder woorden te brengen.²⁷¹ Ze probeerde haar ‘dodelijke angst voor morgen’ uit te leggen.²⁷² Clare vond ‘later’ een vreselijk woord, omdat de toekomst nooit kon opwegen tegen het heden.²⁷³ Als ze na het grote geluk met Frans maar niet meer leven hoefde, zou ze ‘heelemaal gerust’ kunnen zijn. ‘Het is heerlijk, waar ik nu ben. Maar als ik ooit gegrepen word en weer verder moet naar een onbegeerd morgen, zal er altijd dat kwellende heimwee in mij zijn naar wat voorbij is en nooit of te nimmer meer terug te halen.’²⁷⁴

Haar nare ervaringen tijdens Frans Coenens eerste zomervakantie zorgden ervoor dat Clare angstig werd voor de angst. Met haar levendige verbeelding blies ze imaginaire rampen op tot ze ‘waar’ werden. Dan werd haar angst voor de spookbeelden bijna sterker dan haar besef van de werkelijkheid.²⁷⁵ Clare realiseerde zich dat deze angsten de keerzijde waren van haar hang naar een droomleven. Haar fantasie noemde ze een ‘onwillig paard’ dat vaak de verkeerde kant op loopt.²⁷⁶ Ze wist dat de angst onontkoombaar bij haar hoorde, maar als het erop aankwam, kon ze ermee leven. Uiteindelijk wilde ze toch ‘dit moeilijke leven met het groote geluk en de nooit aflatende angst. Toch maar veel liever dit dan het leven van gewone mensen zonder hoogten of diepten.’²⁷⁷ Eigenlijk vond ze haar ‘romantische’ manier van leven superieur. Ze kon zich niet voorstellen dat andere mensen uitsluitend in de werkelijkheid kunnen leven.²⁷⁸

Clare probeerde Coenen mee te trekken in haar droomwereld. In haar brieven verloor ze zich in paginalange dagdromerijen over een ‘huisje in het bos’. Gedetailleerd beschreef ze een droomleven waarin zij alleen – met een paar poezen en een wit konijn – in een afgelegen huisje met bloementuin woonde. Frans zou haar daar een paar dagen per week bezoeken.²⁷⁹ Coenen deelde haar arcadische dromen niet. Hij fantaseerde liever over spannende ontmoetingen tussen de oom en het stoute nichtje.²⁸⁰ Uiteraard wist Coenen dat Clare zich een droom-minnaar verbeeldde.²⁸¹ Hij wilde haar dus zeker niet volgen in haar romantische wens om een droomleven te leiden. Als Clare te hoog weg zweefde, haalde hij haar juist – hardhandig – weer op aarde.

Coenen was gefascineerd door het contrast tussen Clare’s koelbloedige uiterlijk en turbulente innerlijk. In zijn optiek had Clare gewoon geen zin om haar droomwereld te

verlaten en een ‘rustige, positieve jonge vrouw’ te zijn. Zo zag ze er immers al uit?²⁸² Clare was razend en verdrietig om die omschrijving. Ze wilde dat Coenen aan haar kon zien dat ze innerlijk juist een wilde ‘imp’ was, een kleine demon. Dat gereserveerde uiterlijk was maar een masker: ‘Ik moest wel. Je kunt geen imp zijn en kamers verhuren. Dat zou een janboel geworden zijn. Ik moest een air aannemen van waardigheid of strakheid... van onaantastbaarheid. Nu kan ik niet zoo goed meer anders misschien.’ Clare had voor Frans Coenen ‘wezenlijk’ zichzelf willen zijn, uitsluitend gevoelsmens. Helaas moest ze haar verstandelijke kant wel gebruiken anders kon Coenen haar niet ‘verstaan’.²⁸³ Coenen vond Clare’s intense verbeeldingsleven alleen interessant als ze met haar fantasie literatuur zou maken: ‘Vervloeden tot een ander, uit jezelf treden, een tweede leven leven, dat wonderlijk sterker kan worden dan het eigene. Ik denk dat is niet altijd, maar toch vaak een zegen dit te kunnen, lieverd, al maakt het voor ’t gewone leven ongeschikt.... wat jij al bent, lieverd. De droom is meer speciaal jouw domein en die droom ben jij, tot schrijven geboren, zou ik zeggen.’²⁸⁴

Droomland

Dat Frans Coenen niet achter haar masker kon kijken en niet wilde inzien dat haar verbeelding voor Clare ‘meer waar’ en ‘meer waard’ was dan de werkelijkheid, bleef een gevoelig punt in hun relatie. Langzamerhand begon Clare in te zien dat het water tussen de ‘koningskinderen’ te wijd was. In februari 1936, verdrietig over haar onmacht hem te bereiken met *De blauwe horizon*, schreef ze: ‘Denk vooral niet, dat jij mijn droomland hebt weg gemaakt. Ik deed het zelf door je al te lief te hebben.’ In haar pogingen om Coenen ‘waard’ te zijn, probeerde ze haar droomwereld te verlaten. Daarvoor bracht Clare een offer. Zoals Hans Christian Andersens kleine zeemeermin haar staart moest laten afsnijden om met haar prins aan land te leven, school er in Clare’s liefde een gevaar:

Om jou te behagen wil ik buiten mezelf reiken. Ik tracht een bewustheid te vinden, die ik eigenlijk niet verdraag. Als ik bij mijn verhalen moet gaan denken, dan is het maar of ze me ontglippen gaan. Als ik ze niet meer nemen kan, zooals ze zijn... als ik heelemaal mijn argeloosheid verlies, omdat ik me aldoor af moet vragen: Vindt hij het goed? Vindt hij het mooi?... dan is het, of op eenmaal de poorten van die andere wereld zich sluiten en ik zie niets meer. [...] als ik nu ga denken, dat ik ontwaken moet voor jou... dat je me lief zult hebben, als ik mijn visschestaart laat afsnijden... of eigenlijk, dat ik alleen het wonder aan je geven kan als ik zie met jouw oogen... dan weet ik het niet meer. Het is me of ik de onttoovering niet overleven zal.²⁸⁵

Net zoals Andersens zeemeermin dreigde Clare haar stem kwijt te raken in haar overgave aan ‘prins Frans’. De stem van haar verbeelding, waarmee ze sprookjes droomde zonder te hoeven nadenken over een publiek dat haar zou kunnen horen. Ze kon de dagelijkse

realiteit op een afstand houden door af te dalen in haar verbeelding. Als ze verhalen opdiepte uit deze fantasiewereld, hield ze bij het uitschrijven voortdurend rekening met Coenens smaak en ideeën.²⁸⁶ Dat belemmerde haar persoonlijke creativiteit. Ze wilde bijvoorbeeld een sprookje gaan schrijven over haar speelgoeddieren Frou en Guusje. Guusje was een wit wollen hondje, een cadeau van Coenen voor Sinterklaas.²⁸⁷ Clare doopte het speelgoed Augustijn, maar ‘zoolang het nog zoo klein is, wordt het Guusje genoemd. Dat is een zachte, goedaardige naam. Wie weet, misschien wordt het nog eens Augustinus.’²⁸⁸ Twee maanden later kocht ze er zelf een eekhoortje bij, een klein wollig bolletje: ‘Hij heet “Frou” (de helft van frou-frou). Dat is het zachte, snelle, ritselende. Iets, dat door dorre bladeren schiet. Frou is heel klein. Hij kan in mijn hand zitten. Guusje is zijn goede, groote vriend. Frou mag op Guusjes rug rijden. [...] Nu moet Estelle nog eens komen.’²⁸⁹ Aanvankelijk ‘speelde’ Clare de avonturen van de kleine eekhoorn en het witte hondje, schreef ze aan Coenen:

Mijn eigen verhalen [zijn] eigenlijk een voortzetting van het spel dat ik vroeger met poppen en dieren speelde. Daarom heb ik ook nu nog zoo graag Guusje en Frou en veel andere personagiën. Mijn verhalen zou ik met je spelen willen, als ik maar lang bij je kon zijn. Niet inderdaad toneelspelen, maar een soort droom toneelspel. Dus eigenlijk vertellen? Ik weet zelf nooit heelemaal goed, op welke manier ik zou willen uiten, wat ik in me voel. Ze laten spelen misschien? Maar ik zou nooit de mensen kunnen vinden, die ik me gedroomd had. Ik wil ook eigenlijk niet graag anderen erbij hebben... vreemden. Het spel met poppen en dieren vroeger kwam heusch nog mijn wensch het dichtst bij. Misschien hebben wel alle mensen, die zich wagen aan de een of andere kunst... schrijvers en schilders en musici... het gevoel, dat ze nog niet precies de ware uitingsmogelijkheid gevonden hebben.²⁹⁰

Coenen wilde en kon niet ‘meespelen’. Hij begreep niet dat de pluche dieren Frou en Guusje voor haar net zo levend waren als haar romanfiguren en dus legde ze hem uit: ‘Ik kan heelemaal in ze komen en weet dan precies hoe ze doen en voelen. [...] Daarom vind ik het ook zoo gezellig die dieren te hebben en poppen. Ik maak er een heele wereld van, die niet benauwend en kwaadaardig is als de heusche wereld. En ik ben dan niet zoo alleen, want eigenlijk ben ik niet graag alleen. Ik heb wel graag een beetje vertier om me heen van een ongevaarlijke wereld, bevolkt door poesen en Frous en Guusjes.’²⁹¹

Frans Coenen vond het geen slecht idee dat Clare een sprookje zou gaan schrijven over Frou en Guusje. Sterker nog, hij vond dat ze een hele bundel met sprookjes moest uitgeven: ‘Die schrijf je eigenlijk zoo gemakkelijk en je liefde gaat er naar uit.’²⁹² Toen Clare in februari 1936 begon, stonden de avonturen van haar dieren haar al helemaal voor ogen.²⁹³ Ze verwachtte het verhaal snel af te hebben, maar al gauw moest ze haar manuscript wegleggen en was haar ‘Droomland’ verder weg dan ooit.²⁹⁴

De gewonde vrijer

‘Lieverd, laat ons hopen, dat alles zoo blijven mag in ’36’, besloot Frans Coenen zijn nieuwjaarsbrief aan Clare op 3 januari 1936.²⁹⁵ Het jaar begon in majeur met de eerste, goed ontvangen, afleveringen van *Onpersoonlijke herinneringen* in *Groot Nederland*. Op 23 april 1936 werd Frans Coenen zeventig jaar. Collega’s schreven waarderende artikelen over de jarige schrijver en de mens Coenen, o.a. Ritter in *De Groene* (18 april) en Victor van Vriesland in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (22 april).²⁹⁶ Zelfs zijn grootste criticus Menno ter Braak noemde Coenen in een positief portret ‘een pessimistisch realist en een onafhankelijke geest’.²⁹⁷ Over Coenens particuliere liefdadigheid zweeg Ter Braak in het openbaar.²⁹⁸

Clare was altijd bang Frans Coenen te verliezen aan een andere vrouw. Ook vreesde ze voortdurend dat hij het slachtoffer zou worden van een (verkeers)ongeval. Zelden hield ze er rekening mee dat Coenen bejaard was en ziek zou kunnen worden.²⁹⁹ Eddy du Perron noemde Frans Coenen eind 1935 ‘seniel’.³⁰⁰ Het was een loos scheldwoord; een eventuele associatie met dementie is niet terecht. Coenen was weliswaar vergeetachtig, maar noch in zijn correspondentie, noch in zijn laatste teksten zijn bewijzen te vinden van beginnende dementie. Hij was wel chronisch slordig en liet bijvoorbeeld dikwijls zijn vulpen en lorgnet bij Clare liggen. Bovenal had hij het erg druk voor een zeventigjarige. Hij had veel verplichtingen, vergaderde vrijwel dagelijks en schreef recensies aan de lopende band.³⁰¹ Om bij te verdienen trad hij op als gecommitteerde bij hbs-examens.³⁰² Hij was gewend geweest van zijn ruime inkomen gul uit te delen aan vrienden en aan zijn minnaressen, maar nu hij krapper bij kas zat, moest ook hij soms schrijven om de ‘pegelijnen’.³⁰³ Zo kon hij in maart 1936 twintig ‘wonderbare’ guldens sturen naar Taï Aagen-Moro voor haar huur.³⁰⁴ Hij kon het geld niet zelf brengen, want hij had last van een ‘jeukende huiduitslag’ op zijn armen.³⁰⁵ Aanvankelijk liet die uitslag zich niet ernstig aanzien. De ‘dokter’ gaf hem een ‘serieus zalfje’ en een ‘engelachtig zacht laxermiddel’, maar vond het niet onrustbarend.³⁰⁶

Een paar dagen later waren Coenens armen beter, maar nu verschenen er eczeemachtige plekken op zijn hoofd. Hij had last van de jeuk en de ‘broei’, maar werken kon hij nog best en lezen ook.³⁰⁷ Toch werd Clare ongeruster. Ze kon van de spanning geen letter op papier krijgen: ‘Het is nog het meest, liefste, alsof er een poes van me op het dak zit en er niet af kan. En het is nacht en ik kan voorloopig op geen enkele manier helpen en het is ook niet zoo verschrikkelijk erg, want hij zal heusch de volgende dag wel gered worden en toch laat het je geen moment met rust, dat hij daar nu zit en je zou er het liefst de heele lange nacht maar bij blijven zitten. Zoo’n soort poes op het dak ben jij nu lieverd en ik verlang hevig om morgen tenminste naar je toe te gaan. Je bent alleen veel flinker en geduldiger dan die poes, die de hele nacht maar klagen blijft. Zoo zijn wij... vrouwen... in een dergelijke situatie.’³⁰⁸

Deze brief, van 17 maart 1936, was de laatste die Clare aan Frans Coenen stuurde.

Toen ze de volgende dag bij hem was, bleek dat Coenen zieker was dan hij had doen voorkomen. Hij had pemphigus. Bij deze vrij zeldzame huidziekte is het ‘cement’ tussen de opperhuidcellen min of meer verdwenen. Zo ontstaan in de huid en de slijmvliezen slappe blaren die met vocht en pus gevuld zijn. De ziekte verstoort de barrièrefunctie van de huid en het immuunsysteem. Dat maakt de huid en het hele lichaam gevoelig voor ontstekingen. Voordat antibiotica breed beschikbaar waren, overleden veel patiënten aan de infecties bij pemphigus. Op 25 maart schreef Clare aan haar zuster:

Hij heeft zelf geen idee dat het bepaald gevaarlijk is. Hij zit ook wel op en praat gewoon met je hoewel hij erg gauw moe is. Maar de dokter heeft mij gezegd dat het heel ernstig is. Deze ziekte kan goedaardig blijven en dan verdwijnt alle narigheid mettertijd wel weer. Maar er is evenveel kans dat het een kwaadaardige wending neemt en dan is het tamelijk hopeloos. Tot nu toe is nog niet met zekerheid te zeggen hoe het zich ontwikkelen zal.

Dit alles is een angstige geschiedenis. Ik houd erg veel van Frans en zou het vreselijk vinden als hij er niet meer was. Ik ben nu deze week iedere dag naar Amsterdam geweest, omdat er overdag niemand was die hem verzorgen kon. Voortdurend een vreemde zuster om hem heen vindt hij afschuwelijk. Het kost ook erg veel en de dokter vindt het trouwens beter als hij niet het gevoel krijgt een zware patiënt te zijn. Zo ga ik dan ’s morgens om negen uur hier vandaan en keer om een uur of acht ’s avonds weer terug. ’s Avonds en ’s nachts is Agnes dan bij hem. [...] Frans is een wonder van een patiënt die zijn eigen narigheid bijna vergeet om aan anderen te denken. Hoe het nu op den duur moet, weet ik natuurlijk niet. Al te ver vooruit denken durf ik ook haast niet. Als er met zekerheid te zeggen is dat het lang zal duren, moet ik hier op een of andere manier hulp in huis nemen. Frans betaalt dat dan wel. Ik heb aan jou gedacht, maar ik weet niet of het mogelijk zou zijn, dat je een tijd lang met man of muis, of liever met kind en kat in mijn huis trok... Ik weet ook niet of je zou willen.

Het is angstig hoe het leven zich plotseling verraderlijk ten kwade keren kan. Ik ben er trouwens altijd wel enigszins op voorbereid en vertrouw het geluk eigenlijk niet... Ik vind het prettig als je me nog eens schrijft... Je zult wel begrijpen hoe nu voortdurend de onrust er is als een kwellende die niet wijkt, al praat ik overdag ook heel rustig en vrolijk met Frans...³⁰⁹

Pemphigus is een zeer pijnlijke aandoening. De huid ziet er afschuwelijk uit en is moeilijk te verzorgen. Het is niet verwonderlijk dat Frans Coenen niet kon verdragen dat zijn kennissen hem in zijn treurige toestand zouden zien. Thuis en in het ziekenhuis mocht vrijwel niemand hem bezoeken. Alleen Agnes François, Clare, zijn vrouw Louise en andere vriendinnen stonden hem bij. Bijna drie jaar eerder had Clare gehoopt dat zij

naast Coenens bed mocht zitten als hij eens ‘erg ziek’ zou zijn: ‘Want ik kan je vast beter maken. Ik zou me op kunnen lossen en als een stroom van wil door je heen gaan. [...] die ene, geweldige, sterke wil, dat je beter zou worden.’³¹⁰

Clare’s wilskracht leek effect te sorteren. Eva Raedt-de Canter kreeg begin april de opdracht aan Ritter te melden dat het beter ging met Coenens ‘leelijke huidziekte’.³¹¹ Op 11 mei schreef Clare aan haar zuster dat het, na een kleine terugval, met Coenen wat beter ging:

Hij voelt zich nu ook niet heel erg naar en is tenminste overdag heel welgemoed en hoopvol. De handen zijn uit het verband en hij kan weer zelf eten en zelf lezen. Dus is hij ook niet doodzwak... Ik was erg blij dat je me die drie weken geholpen hebt. Op het ogenblik kan ik het nu zelf wel weer aan. Ik ben ’s middags of ’s avonds een paar uur weg. Dat gaat wel. Ik probeer zoveel mogelijk te werken, want dit alles kost erg veel geld. Ik wil ook graag wat over hebben, als Frans zelf al deze onkosten eens niet meer kan opbrengen. Agnes zit nu al voortdurend in doodsangst, hoe het over een half jaar gaan moet als Frans dan nog aldoor in het ziekenhuis ligt. Wat zijn mensen die nooit geldgebrek hebben gekend toch kleinmoedig, als dit monster hen maar heel uit de verte bedreigt. Als ik in het huis van Frans ben, geniet ik erg van de grammofoon. Er is een vioolconcert van Beethoven en een paar ballades van Chopin, die ik altijd maar door wil horen...³¹²

Als het even kon, werkte Frans Coenen verder voor *Groot Nederland*. Hij bleef geestelijk helemaal helder en was alleen erg gauw moe. Op 23 mei schreef hij bezorgd aan Eva Raedt-de Canter, die ‘niezend’ in bed lag, dat hij wilde weten hoe het met haar en de drukproeven ging.³¹³ Op 29 mei schreef hij nog een brief aan Jan Greshoff in een poging diens reorganisatieplannen voor het tijdschrift te vertragen: ‘Maar ik hou een beetje myn hart vast, als ik lees, dat je van plan bent *Groot-Nederland* tot het beste Nederlandsche tijdschrift op te werken. Een uiterst gevaarlijke onderneming! Het laatste jaar zyn wy al danig in de schuld gekomen en ik prefereer nog altyd een levenden hond boven een dooden leeuw.’³¹⁴

Het zou een van Coenens laatste brieven zijn. Vanaf begin juni ging het snel bergafwaarts. Hij werd naar het Prinsengrachtziekenhuis vervoerd voor een laatste reddingspoging met een nieuw geneesmiddel. Clara was er huiverig voor: ‘Ik heb de pest aan dokters. Ik heb het gevoel dat ze de mensen vaak meer dood dan levend maken.’³¹⁵ Het middel hielp niet. Op 22 juni raakte Coenen buiten kennis en was de toestand ‘absoluut hopeloos’.³¹⁶

‘Hopeloos onttakeld’

Tijdens het ‘maandenlange, martelend sterven’ veranderde Clare’s gevoel voor Frans Coenen. Al haar angst om hem te verliezen, al haar wanhoop om haar ‘eigen verlorenheid’ ging ten onder in een schrijnend medelijden met de zieke man.³¹⁷ Op dinsdag 23 juni,

’s avonds om tien voor zeven, kwam de dood als een verlossing.³¹⁸ Twee dagen later, op 25 juni, werd Frans Coenen in Westerveld gecremeerd. Zijn crematie was uiterst sober; gesproken werd er niet. Top Naeff vond zijn afscheid ‘allernaarst’. Coenen had volgens haar beter verdiend, schreef zij aan Frans Mijnssen, die er ook bij was geweest, net als Herman Robbers, Adriaan Roland Holst, Henri Wiessing en Annie Romein-Verschoor.³¹⁹ Alleen P.H. Ritter had, samen met Eva Raedt-de Canter, de zieke bezocht.³²⁰ Voor alle andere literaire vrienden was Coenens dood een grote schok. Zij waren ontsteld toen ze hoorden hoe ontzettend hij geleden had.³²¹ Hij had maar weinig mensen laten weten dat hij ziek was en vrijwel tot het laatst toe gewerkt. Mea Mees-Verwey dacht dan ook dat Coenen door de warmte was bezweken.³²² Op de dag van de uitvaart, 25 juni, schreef Clare aan haar zuster over de dood van Frans:

Het is allemaal heel treurig geweest en het leven ziet er hopeloos onttakeld uit nu. Ik kwam thuis terwijl de maskerade-optocht met hevige muziek door de straat daverde en alles vlagde. Het maakte het verdriet niet erger. Het was alleen of het leven enigszins overdreven zijn onverschilligheid wou manifesteren voor alle persoonlijk verdriet.

Frans is tot het laatste toe geestelijk zichzelf gebleven, hoe afschuwelijk die ziekte ook was. Eigenlijk was de enige klacht die je ooit hoorde: ‘Ik voel me wel ziekig nu. Lees me maar wat voor.’ Alleen de laatste dagen is hij buiten kennis geweest en voelde hij goddank niets meer. Hij wist het op het laatst nu wel. Zondagavond, terwijl hij al niet meer praten kon, tastte hij nog eenmaal naar mijn hand en keek me aan met die bezorgde, zachte liefde, die hij altijd had. Dat was het laatste van Frans, behalve de herinnering. Toen heeft hij zijn slaapdrank gekregen en niets meer geweten. Ze zullen het wel een beetje bekort hebben en dat moest hier ook. Vandaag is hij verbrand, waar ik niet bij geweest ben. Nu moet het flatje nog opgeruimd worden. Ik zou dat met Agnes samen doen. Het is alleen enigszins ingewikkeld, want er is geen testament en mevrouw Coenen is volkomen onberekenbaar. Het ene ogenblik geeft ze Agnes de hele flat cadeau en dan weer zegt ze: ‘Ik ben mevrouw Coenen. Ik heb recht op alles.’ Dan weer is ze in tranen en dan weer scheldt ze Frans uit voor schoft en ploert omdat hij haar vierentwintig jaar geleden verlaten heeft, enz.... [...] Ik kan nog niet helemaal beseffen dat Frans er nu nooit meer zal zijn. Soms is het of hij ineens wel weer zal komen. Maar ik weet natuurlijk van niet.³²³

Het was een wonderlijk einde van hun ‘bezwaarlijke liefde’. Clare had maandenlang intensief voor Frans Coenen gezorgd, maar was niet bij diens crematie aanwezig. Wilde ze zelf niet of werd ze geweerd door Agnes François of Louise Coenen? Ze bleef onzichtbaar voor de vertegenwoordigers van de Nederlandse literatuur, die niet eens geweten hadden dat Coenen ziek was.

Coenens nalatenschap

Samen met Agnes François ontruimde Clare Coenens flat. Agnes François bewaarde onder andere de brieven die Frans Coenen van Carry van Bruggen had ontvangen. Clare bracht haar eigen vierhonderd brieven aan hem in veiligheid op de Steenweg. Ze erfde Coenens bureau, waar ze levenslang aan zou blijven werken en waarop altijd zijn portret bleef staan.³²⁴ Uit Coenens grote bibliotheek behield ze enkele boeken.³²⁵ Ook kreeg ze van Agnes François de pathfoon cadeau en een paar platen. De verhouding met haar voormalige rivale was niet altijd zo ontspannen. Volgens Clare wilde Agnes François zichzelf niet bekennen dat ze erg gehecht was geweest aan Coenen: ‘Als ze mij zo aanvalt, verdedigt ze zich, geloof ik, tegen die vrouwelijke zwakheid in zichzelf, die ze minderwaardig vindt... Dat duurt een poosje en dan gaat de kramp voorbij en is ze heel gewoon verdrietig en dan ook niet meer naar tegen mij.... Wij kennen dat soort trots niet meer. Het hoort nog echt bij een vorige generatie, geloof ik.’³²⁶

Agnes François en Clare werkten wel min of meer zusterlijk samen bij de afhandeling van Coenens zakelijke beslommeringen. Agnes François had de volmacht over het nagelaten en verspreide werk van Coenen. Zij vroeg aan Clare om met Ritter te gaan praten over een bundeling van Coenens werk bij Meulenhoff.³²⁷ Tot een *Verzameld Werk* van Coenen is het nooit gekomen, maar Clare bewaarde wel een prettige herinnering aan haar openhartige gesprek met Ritter: ‘Ik zou alleen niet graag willen, dat U, wat de kwestie van die medewerkers betreft, al te zeer op mijn oordeel afging, dat ik mogelijk een beetje té onverbloemd heb uitgesproken. [...] En... nu moet ik plotseling denken, hoe Frans op zijn glimlachende manier nieuwsgierig zou zijn naar het verloop van deze kennismaking. Zooals hij het was, toen ik U voor het eerst ontmoeten zou.’³²⁸

Toen de flat op de Argonautenstraat leeg was, namen Clare en Agnes François afscheid.³²⁹ Om bij te komen ging Clare in juli een week naar Hattem, waar ze veel wandelde in het decor van de ‘blauwe horizon’. Thuis, in het Utrechtse pension, wachtte Wim van den Boogaard op zijn Claar. Als verrassing voor haar 37ste verjaardag had hij de keuken geschilderd. Met moeite kon ze hem ervan weerhouden alle kamers hemelsblauw te verven.³³⁰ In de vier heftig bewogen Coenen-jaren was Wim altijd in haar leven gebleven. Op de achtergrond, alleen geduld en genood wegens Clare’s angst dat alles haar zo maar ontnomen kon worden: ‘Dat ik ieder oogenblik zoo volslagen, reddeloos niets meer over zal hebben en dat er dan toch iemand zijn moet. [...] En het is me dan, of er geen ander mensch dan Wim bestaat, die naar me zou willen kijken, omdat het voor hem nu eenmaal een gewoonte geworden is.’³³¹ Dat ongebeerde morgen, ‘deze reddelooze eenzaamheid van later’, was nu aangebroken.

*Leven... zo het dagelijks leven... lijkt nog flauw en zonder kleur. Ik heb er weinig van te vertellen en het is net of het me in wezen niet aangaat – of het niet doordringt. Daarom kan ik het dan ook wel weer gelaten doen.*³³²

HOOFDSTUK 8

Een kentering in haar leven

1936 – 1939

*Eerst kwam er een tijd van ‘ik’. Toen kwam er een tijd van ‘ik en hij’. De waarden wisselden en een tijd van ‘hij en ik’ brak aan. Toen, een korte tijd in het aangezicht van de dood, is er misschien alleen nog ‘hij’ geweest. Toen ‘hij’ gestorven was, is ze zich wel bewust geweest op een kentering in haar leven te staan.*¹

In het voorjaar van 1936 stond niet alleen het persoonlijke leven van Clare Lennart op z’n kop. Heel Europa was in beroering. De Italiaanse fascistische leider Benito Mussolini viel Abessinië binnen en Adolf Hitler bezette het Rijnland. Op 11 maart hield minister-president Hendrik Colijn een vaak aangehaalde radi toespraak waarin hij de Nederlanders meedeelde dat een deel van de militairen uit voorzorg geen verlof zou krijgen. Om het volk kalm te houden, zei hij echter tot slot: ‘Ik verzoek den luisteraars dan ook om wanneer ze straks hunne legersteden opzoeken, even rustig te gaan slapen als ze dat ook andere nachten doen. Er is voorshands nog geen enkele reden om werkelijk ongerust te zijn.’

Sergeant Wim van den Boogaard kon zijn rustige baan in de Kromhoutkazerne houden. Maar Clare Lennart had via Frans Coenen voldoende gehoord over de internationale politiek om ongeruster te zijn dan de ‘gemiddelde’ Nederlander.² Ze las Coenens artikel ‘Angst voor schaduwen’ over *In de schaduwen van morgen*. In dit veelgelezen werk analyseerde historicus Johan Huizinga de veranderende cultuur van het interbellum.³ De dikwijls geciteerde beginregels van *In de schaduwen van morgen* geven een beklemmend beeld van de jaren dertig: ‘Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit deze arme Europeesche menschheid achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken.’⁴

Een evenwicht zoekend tussen de geruststellende woorden van Colijn en de angstaanjagende visioenen van Huizinga worstelde Clare zich door het dagelijkse leven. Een leven zonder Frans Coenen. Het ‘gewone, normale, veel minder gevaarlijke, maar ook zooveel minder vervoerende leven’. In de ban van Frans Coenen had zij zich nooit werkelijk tot leven in staat gevoeld: ‘alleen tot dat andere koortsiger, brozer leven dat “liefhebben” heet.’⁵ Nu moest Clare ontdekken of ze inderdaad *lebensunfähig* was zonder een afgod om zich in te verliezen en zonder bemoedigende liefdesbrieven.

‘Armes Waisenkind’

De dood van Coenen betekende praktisch gezien dat Clare zakelijk zelfstandiger moest

opereren.⁶ Ze moest aan de slag. En snel, want het was zomer en dan had ze nauwelijks huurinkomsten.⁷ Het jaar 1936 was al karig begonnen. De voorpublicaties van *De blauwe horizon* in *Groot Nederland* waren voortijdig gestopt. Door Coenens ziekte had ze maandenlang nauwelijks kunnen schrijven. Ze beloofde een berooide familievriend, Fé van Gendringen, vijftig gulden als hij *Veronica Valckenier* voor driehonderd gulden aan een uitgever kon verkopen.⁸ In 1935 had ze dat bedrag verdiend met *De wijde wereld* en ze wilde ‘weer zoo iets extra’s vinden’.⁹ Van Gendringen had geen succes.

Clare ging de zomer in met als reserve alleen het voorschot van f250 op *De blauwe horizon* van Uitgevers-Maatschappij A.W. Bruna & Zoon. Het eerste deel, over Stance, verscheen pas een jaar na het tekenen van het contract, in het voorjaar van 1937. Clare vond het omslag ‘knoeierig’. Ze beschreef de roman als een ‘armes Waisenkind’ waar niemand veel van weten wilde. Dat was de schuld van de uitgever, die het boek in ‘een grauw jurkje’ had verpakt.¹⁰ De verkoop van *De blauwe horizon* viel tegen. In november 1937 waren er 869 exemplaren verkocht.¹¹ Dat lag niet alleen aan het omslag. Qua stijl en onderwerpskeuze was het boek in 1937 al ouderwets. Het eerste deel is gesitueerd aan het eind van de negentiende eeuw. Het lijkt een invuloefening van de kenmerken van het naturalisme: de protagonisten, vaak neurotische vrouwen, werden beschreven met veel aandacht voor milieu, erfelijkheid en (problematische) seksualiteit.¹² De strekking van naturalistische romans is dikwijls maatschappijkritisch en antiburgerlijk. Veel naturalistische hoofdpersonen komen uit een onvolledig gezin.¹³ Vrijwel al die kenmerken zijn terug te vinden in *De blauwe horizon*. Stance idealiseert haar onbekende oom Emile, kunstschilder en het prototype van de antibourgeois. Vooral Stances noodlottige einde is exemplarisch voor het naturalisme. Haar zelfmoord, door verdrinking, zal bij sommige lezers herinneringen hebben opgeroepen aan de dood van zangeres Anna Witsen op 5 maart 1889. Zij verdrinkt zich door in een wak in het ijs van de vijver op het landgoed Ewijk te stappen. Anna Witsens lot inspireerde dichters, romanciers en schilders, onder wie Frans Coenen.¹⁴

Hoewel de lezers in de jaren dertig de naturalistische romans nog vers in het geheugen hadden, sprak de protagoniste hun niet aan. Maurits Uylert noemde Stance een ‘slaapwandelaarster’ in zijn recensie uit 1938: ‘Men ontkomt daardoor, ondanks de zeer dichtertelijke behandeling van dit gegeven, niet aan den indruk, dat dit meisje een decadent schepseltje is, geestesziek, een pathologisch geval. En hierdoor boet dit verhaal wel veel van zijn aantrekkelijkheid in. Een andere eigenschap waardoor deze roman eenigszins teleurstelt, is een overdadige herhaling van motieven.’ Uylert eindigde evenwel positief: ‘En in ieder geval is ook deze vertelling uitermate bekoorlijk en leeft in dit proza een vrije en dichtertelijke geest, die voor zijn gewaarwordingen en ingevingen boeiende vormen te scheppen weet.’¹⁵

Clare had Bruna in januari 1936 een trilogie beloofd: een ‘reeks van drie bij elkaar passende romans’.¹⁶ Uitgevers en lezers waren indertijd dol op trilogieën.¹⁷ Door de

teleurstellende verkoop maakte Bruna echter geen haast met het tweede deel.¹⁸ Om alvast wat te verdienen, verkocht Clare Lennart een hoofdstuk over Lili aan criticus en redacteur Dirk Coster. Diens sociaal-humanistische tijdschrift *De Stem* publiceerde het onder de titel ‘De tantes’.¹⁹ Bruna heeft het derde deel over Lili’s dochtertje Gyp nooit meer gekregen. Clare begon er niet eens meer aan. Haar ‘cadeau’ aan Frans was in alle opzichten mislukt: Frans had haar idee niet begrepen, ze had haar eigen hooggespannen verwachtingen niet waar kunnen maken en de ontvangst was zuinig. Hoe moest ze dan tot een slotdeel met een ‘positieve aanvaarding van het leven’ komen?

Voor Clare was *De blauwe horizon* het boek dat haar aan Frans Coenen verbond, en daarmee bleef het belangrijk voor haar: ‘Ik schreef het in een periode, dat [sic] ik persoonlijk heel gelukkig was. Ik verlangde alleen maar, dat alles net zoo zou blijven als het was. Wist natuurlijk wel, dat dat niet kon, maar dacht: – Laat het dan maar lang duren! Toen durfde ik het blijkbaar aan juist dat pad te bewandelen.’²⁰ Met dat ‘pad’ heeft Clare inderdaad een afwijkende route genomen in haar oeuvre. Door Coenens overlijden liep dit (naturalistische) pad letterlijk dood. Voor haar oeuvre is het beter geweest dat ze een andere richting insloeg. Haar volgende boeken waren lichter en commercieel iets succesvoller dan deze zware generatieroman. Ook voor Clare’s persoonlijke leven was Coenens dood, hoe verdrietig ze ook was, in zekere zin een bevrijding.

Droomland

In het najaar van 1936 pakte Clare haar speelgoedspookje weer op. In *Maanlicht* gaat het speelgoed van revuegirl Lisette op zoek naar Droomland. Hondje Guusje, pop Estrella en Frou de eekhoorn maken een lange reis. Ze eindigen in een groot bos waar de anemonen als sterren op aarde bloeien. Estrella vindt in een oude duiventil haar ‘kasteel’ terug.²¹ Frou sticht een groot gezin met eekhoorn Brunelletje. Guusje, het ‘maar gewone hondje met de maanlichtkleurige oogen’, vindt uiteindelijk zijn Droomland: ‘En heelemaal vanzelf, zonder dat hij er moeite voor behoefde te doen, hebben zijn oogen zich naar binnen gekeerd en daar in het licht van deze groote verteederling het blanke en lieflijke land van zijn dromen gezien, waar alles goed was zooals het was. En hij heeft begrepen, dat de woorden van de cactus – droomland is als je je oogen naar binnen draait – toch misschien wel wijze woorden waren. En er zich over verwonderd, wat de cactus, die van buiten een ronde bol met stekels was, van binnen zou hebben gezien.’²² Er is een geestige bijrol voor drie katten, de notaris, Don Juan en baron Frans von Lampe, genoemd naar het modehuis Lampe waaraan Clare’s ‘tuin van niemand’ grensde. Lisette is een revuegirl zoals Alie van Rijswijk, maar sympathieker: een meisje dat ‘het een beetje eenzaam’ vond om verstandig te zijn.

Maanlicht was voor Clare Lennart een voorjaarsverhaal vol hoop. In haar sprookje zou het in ieder geval lente zou worden, wát hier op aarde ook zou gebeuren. Op 24 januari 1937 schreef Clare haar zuster over *Maanlicht*:

De anemonen beginnen er te bloeien in het bos op de bruine grond. En toen droomde ik vannacht dat ik met veel pakkage, echt belast en beladen, aan een stationnetje kwam en zei: “Derde april”. Zelf vond ik het heel gewoon, maar de man achter het loket begreep het niet. En ik herhaalde enige keren: “Derde april”. Hij zei: “Waar moet u dan naar toe?” En tenslotte zei ik toen maar: “Derde Hattem”. Is dat niet op een mooie manier gezegd dat je naar de lente wilt? De droom is toch wel vernuftig.²³

Clare Lennart wist dat sprookjes werden beschouwd als kinderliteratuur. Haar ‘bloemensprookjes’ lagen nog altijd bij Van Holkema & Warendorf te wachten op uitgave. Die had ze echt voor kinderen bedacht en waren ‘dus zonder eenige diepzinnigheid’. Een paar daarvan vond ze wel aardig voor ‘mensen’. Ze schreef vaker sprookjes voor volwassenen, zoals een verhaal over ‘de kat en de ketel’. Dat was ongeschikt voor kinderen omdat er ‘veel te weinig actie’ in voorkomt.²⁴ Het sprookjesgenre lag haar goed: ‘Ik zou er zooveel kunnen opschrijven. Eigenlijk moet ik het gevoel hebben, dat ik ze iemand vertel [...] Het is net, of sprookjes niet zoo maar bestaan kunnen, maar beslist verteld moeten worden.’²⁵ Een ‘sprookje voor groote mensen’ is echter een lastig genre. Een uitgever vond Clare aanvankelijk niet voor *Maanlicht*.²⁶ Ook voor een bundel met haar sprookje over de kat en de koperen ketel en andere kattenverhalen stonden de uitgevers niet te dringen.²⁷ Bruna had liever een roman van Clare Lennart.

Een melodie

In een van zijn laatste brieven aan Clare schreef Frans Coenen dat hij graag een ‘gewoon werkelijkheidsverhaal met wat ondergrond van idee’ begeerlijker vond dan sprookjes. Hij zou graag ‘dat stadje met de linden’ geschreven zien: ‘Dat is ten slotte geen eenvoudig realisme, maar zacht klinkende romantiek, die reëel zou kunnen zijn.’²⁸ Het ‘stadje met de linden’ werd het decor van *Tooverlantaarn*. Al eerder had Clare een boek willen schrijven over het oude Hattem uit haar vaders jeugd, met de nadruk op dat wat ‘potsierlijk-gewichtige stadje met zijn grachten en wallen en zijn overvloed van typen en zijn kleurige gebruiken.’²⁹ Ook zweefde haar een schoolmeester voor de geest: ‘ik denk soms over hem, over het heele geval. Maar het wil zich nog niet tot beelden vormen. Het bezwaar is... denk ik... dat ik er teveel van weet. De reële feiten bezwaren mijn verbeelding. Eigenlijk kan ik alleen over dingen schrijven, die ik niet weet... niet zag... niet beleefde. Ik kan natuurlijk wel een beetje de werkelijkheid navertellen, maar juist als ik dat doe, lijkt het me nooit “waar”. Nu kan het wel gebeuren, als ik zoo geregeld die schoolmeester... dat dorp in mijn gedachten houdt, dat het er plotseling werkelijk is’.³⁰

In december 1935 bedacht ze op een morgen de complete intrige van een roman over een oud stadje dat betoverd is door ‘lindegeur’ en waarin een oude schoolmeester en een jonge onderwijzeres optreden: ‘Het idee lijkt misschien een beetje op *Zwischenfall in Lohwinckel*, maar toch niet teveel. Daar is het de invasie van “de groote wereld”

die het stadje opschrikt uit zijn dommel. Bij mij krijgt het een injectie van wildheid... onmaatschappelijkheid... onordelijkheid.’³¹

Na de ‘apathie’ en ‘eentonigheid’ van *De blauwe horizon* groeide Clare’s ‘verlangen’ naar haar stadje met de lindebomen. Ze wilde echter geen ‘realistische dorpsroman’ schrijven.³² Bij het lezen van *Die hundert Tage* van Joseph Roth bedacht ze de sleutel:

Je moet het als het ware op muziek zetten. Daarmee wordt het tegelijk meer suggestief en minder reëel. Toen hoorde ik ook ineens dat Leitmotiv van de bloeiende lindebomen... van de al te hevige, al te zoetige geur van de lindebomen in de enge, ommuurde stad. Wat dan tegelijk het motief is van het kind zonder conventie of moraal, ongevoelig voor maatschappelijkheid, enkel erop uit het volle leven te grijpen en dus in dit stadje volkomen onduelbaar. Want men tolereert daar “het volle leven” zeer zeker niet. Natuurlijk kan ik het niet goed krijgen, als ik er straks aan beginnen ga. Maar ik weet nu toch, hoe het zou moeten zijn... een melodie...³³

In de nazomer van 1936 begon Clare aan haar roman. In september had ze de eerste hoofdstukken af en ze was er ‘niet hevig ontevreden’ over. Het was haar ‘tot troost’ in de eerste maanden na Coenens dood.³⁴

Tooverlantaarn is een lenteachtig, licht boek geworden. De woorden dansen bijna overmoedig over de pagina’s. Onderwijzeres Floortje Désire krijgt haar eerste baan in Heerenhaghen. Het is een slaperig plaatsje. Alleen als de linden bloeien, wordt het stadje overvallen door ‘een vloedgolf van zoete lust en onbetoonbaar bloeiend leven’. Binnen de kortste keren zijn alle mannen in de ban van de roodharige Floortje. Schoolmeester Menardie, burgemeester Rudolf baron Haerlant van Heerenhaghen en Harry, volontair op de secretarie. Vooral gemeentesecretaris Jean François Billeman, onder de indruk van Floortjes elegante achternaam, verlangt wanhopig naar haar. Floortje haalt de timide burgemeester uit zijn schulp en samen gaan ze over ‘tot deze vervoerendste aller bezigheden: nu konden ze spelen gaan’. Tijdens het spelen ontdekken ze een kist fraaie kostuums en Floortje danst op de zolder van het kasteel de ‘februarijans’, op de viool begeleid door haar collega van de eerste klas, de alcoholistische meester De Winter. In het laatste hoofdstuk beleeft Floortje een liefdesnacht met een zigeunerjongen die ze op de kermis ontmoette. De volgende morgen neemt ze afscheid van hem. Ze vertrekt met de eerste trein. De burgemeester, die altijd te bang is geweest om zelfmoord te plegen, kijkt op de spoorbrug in het diepe water en wordt – per ongeluk – door Floortjes trein gegrepen: ‘men heeft het niet eens gemerkt. En zo is Floortje, glimlachend en onberoerd, over hem heen gegleden haar ‘morgen’ tegemoet.’³⁵

De soms hyperromantische natuurbeschrijvingen in *Tooverlantaarn* contrasteren met de ironie van Clare Lennarts portretten. Waar ze de gemeentesecretaris, die verbitterd is

over zijn ‘fatale’ achternaam, ten tonele voert, wordt ze satirisch: ‘Billeman, een beetje geaffecteerd elastisch... een beetje geaffecteerd jeugdig... begaf zich naar het raam. Met zijn snor en zijn ronde, glanzende, vlakke ogen, die als kleine vijvers op het punt van overstromen waren, en zijn glinsterende tanden en gepommadeerde haren en even te weke vlezigheid van handen en wangen en dijen leek hij wel een beetje op een zeer zelfingenomen en zeer weldoorvoede kater.’³⁶

In *Tooverlantaarn* verwerkte Clare Lennart deels haar eigen ervaringen als onderwijzeres in een dorp. De gewraakte proefles bijvoorbeeld, waaraan ze een héél hoofdstuk wijdde. Net als Clare vindt Floortje het afschuwelijk om een schooljuffrouw te zijn: ‘Een on-der-wij-ze-res. Dat woord heeft een korset aan. Het kan niet buigen. Bah! Afschuwelijk! [...] Ik zou liever een konijn zijn dan een schooljuffrouw.’³⁷ Ook haalde ze uit naar de vermaledijde kweekschool: ‘We zullen ze [beukennoten] drogen in de oven van het fornuis. Op de kweekschool droogden we ze in het vrije kwartier op de kachel. Mocht natuurlijk niet. Daar mocht niks.’³⁸

Prachtige ironie

Tooverlantaarn verscheen in de zomer van 1937 bij Bruna.³⁹ De recensenten zagen en waardeerden vooral het antiburgerlijke van de roman. De manier waarop Floortje Heerenhaghen ontregelt, ‘deze spotvorm van leven, die zich burgerlijke samenleving noemt’, boeide hen. Dat Clare Lennart het waagde een drempel te overschrijden ‘waarvoor de gemiddelde Hollandsche romancier meestal aarzelend blijft staan’ sprak in haar voordeel.⁴⁰ *Het Volk* roemde de prachtige ironie en vond het een kostelijk boek. ‘Het had alleen in Frankrijk moeten verschijnen in plaats van hier. Want is heel Nederland in wezen niet een groot Heerenhagen. En kan men in Heerenhaghen wel waardering verwachten voor zó iets verdorvens als Floortje Désire?’⁴¹

Clara Eggink besprak *Tooverlantaarn* samen met *Van aangezicht tot aangezicht* van Emmy van Lokhorst. Zij concludeerde dat de schrijfsters ‘volkomen elkaars tegengestelde zijn. Emmy van Lokhorst de serieuze en minutieuze uitbeeldster van het dagelijksch leven. Clare Lennart, dichterlijk, capricieus en ironisch. Emmy van Lokhorst met haar goeden zinsbouw en zuiver taalgebruik, Clare Lennart met haar slordige zinnen, rare woorden en taalfouten.’ Ondanks Clare’s ‘verregaande slordigheid’ lag *Tooverlantaarn* Clara Eggink toch nader aan het hart dan Van Lokhorsts roman. Ze zou ‘bijna geneigd zijn haar mishandeling van de Nederlandsche taal met den mantel der liefde te bedekken, als dat niet zoo ontzettend zonde van haar werk was.’⁴² Clare Lennart had duidelijk niets geleerd van Egginks eerdere commentaar op haar taalfouten en anglicismen in *Avontuur*.⁴³

Sommige lezers zagen verbanden met de novelle *De straat* van Ina Boudier-Bakker, waarin de driedaagse kermis en de komst van Hongaarse kinderen het leven van de notabelen en jonge meisjes van een doods stadje in beroering brengen.⁴⁴ Anderen zagen verwantschap met een novelle van P.H. Ritter, *Het welkom schandaal*. Ook daarin zet één

gebeurtenis een ingetogen stadje en het leven van de gemeentesecretaris op de kop. Clare zag het verband zelf ook en schreef Ritter dat *Tooverlantaarn* ook speelde in ‘een stil, klein, verloren stadje, net als uw *Welkom Schandaal*. Alleen is mijn stadje, geloof ik, een beetje groener.’⁴⁵ Ritter besprak het ‘voortreffelijke’ *Tooverlantaarn* niet zelf, maar liet het aan zijn vrouw C.M. Ritter-Landré over.⁴⁶ Zij zag *Tooverlantaarn* als ‘pendant’ van *Het welkom schandaal*. Zij vond Clare Lennart ‘een eigenaardig, men zou kunnen zeggen, uitzonderlijk schrijfster. Haar stijl wekt soms reminiscenties op aan Van Schendels eerste werken, als *Een zwerver verliefd*.’ *Tooverlantaarn* vond zij ‘onwezenlijk, onwerkelijk zooals de beelden van een tooverlantaarn, maar toch genieten wij van de beelden, die de schrijfster ons met haar tooverlantaarn vertoont. [...] In meeslepende bekoring trekken alle tooverbeelden voorbij.’⁴⁷

Niet alle recensenten lieten zich meeslepen door de bekoorlijke Floortje en de sprookjesachtige encensering van Clare Lennart. *De Telegraaf* vond het ‘als verhaal uit de werkelijkheid wel erg idyllisch en onwaarschijnlijk. En het schijnt wat te haastig en zelfverzekerd geschreven bovendien.’⁴⁸ *Het vaderland* noteerde slordigheden en vond dat Clare vooral maar niet te literair moest gaan doen.⁴⁹ Het *Algemeen Dagblad* dacht de roman vermoedelijk slechts toegankelijk was voor een beperkte kring van lezers ‘die de kunst verstaan zich zonder voorbehoud over te leveren aan de bekoring van een tooverachtig verbeeldingsspel.’⁵⁰ Daarmee doelde de recensent op lezers die bijvoorbeeld graag de romans lasen van Aart van der Leeuw, zoals *De kleine Rudolf*.⁵¹

Clare had zich inderdaad laten inspireren door Van der Leeuw en vooral door *Le Grand Meaulnes* van Alain Fournier.⁵² In de scène waarin Floortje in een antiek kostuum op de kasteelzolder danst, is directe invloed van deze Franse roman uit 1913 te herkennen. De spottende, hier en daar baldadige toon van de roman is echter helemaal van Clare Lennart zelf. Generaties kwekelingen, meesters en juffen hebben zich gelaafd aan Clare’s ironische kritiek op het starre onderwijssysteem. Al haar afschuw van zelfvoldane burgerlijkheid legde ze in Floortje Désire, haar ‘gewenste’ alter-ego, die liever verhalen vertelt dan rekenles geeft en die zich met een achteloze zelfverzekerdheid aan de lichamelijke liefde overgeeft.⁵³ Toch brak af en toe de melancholie van *Mallemolen* door. Clare beschreef ‘het volle leven’ in Heerenhaghen als een even dwaas als tragisch sprookje over eenzaamheid. Uiteindelijk zijn al haar personages alleen. Ook Floortje, hoe dartel en dol ze ook is, is een ‘armes Waisenkind’, dat zich vaak verweesd voelt in een vreemde boze wereld.⁵⁴ Deze spanning tussen satire en tragiek geeft de roman een tijdloze gelaagdheid en zorgde ervoor dat *Tooverlantaarn* een van de meest herdrukte romans van Clare Lennart zou worden.

‘Ik wil de droom van je hebben’

Floortje Désire raakte ook een snaar bij Emmy van Lokhorst, net als Clare opgeleid als onderwijzeres en de bovengenoemde schrijfster van de roman *Van aangezicht tot aangezicht*. Clare schreef aan Emmy over *Tooverlantaarn*: ‘Er komt veel van de schoone,

groene aarde in, die wij beiden liefhebben. Of ik het goed gezegd heb, weet ik niet. Maar ook dit is niet “alles”. Ik weet nooit zoo goed het tekort, als wanneer een boek af is. Toch geloof ik dat ik al deze paden... van de mallemolen en van de blauwe horizon en van de tooverlantaarn, eenmaal af moest lopen, al was het maar om aan het eind te kunnen zien dat er toch meer was. Misschien moest je alleen voor jezelf schrijven. En, wie weet, veel later eenmaal tot een gouden klank komen. Maar deze methode heeft helaas onoverkomelijke praktische bezwaren.⁵⁵

Elk ‘pad’ dat Clare vanaf 1926 had gelopen, was verbonden aan een man en mondde uit in een autofictieve roman. Het pad van *Mallemolen* was begonnen met de verliefdheid voor Wim van den Boogaard. Het leidde tot haar ontslag en de noodzaak om het pension te beginnen. Samen met haar geliefde mentor Frans Coenen had ze het (naturalistische) pad van *De blauwe horizon* bewandeld. Met de componist Alexander Voormolen danste ze over het luchtige pad dat tot *Tooverlantaarn* leidde.

Eind september 1936 kreeg Clare Lennart een brief van Alexander Voormolen vol lof over *Mallemolen* en *Avontuur*. Hij had in Clare Lennart – ‘nooit van gehoord’ – zichzelf teruggevonden. Haar roman *Mallemolen* ging hem ‘door merg en been’: ‘ik die mij altijd verveeld heb met de Nederlandsche litteratuur (sic!) tot en met van Schendel, maar met uitzondering van Aart van der Leeuw – ik hou niet van romans (Nederlandsche) dacht: daar is nu eindelijk iets zuivers, geestigs en echts. [...] Het gaat daarom om van niets, iets te maken. Dat kan men alleen als men alles begrijpt en, hoe is het mogelijk, nog in helder, zuiver en impeccable Nederlandsch schrijft als gij, Clare Lennart.’ Hij eindigde met een ‘eerbiedige’ groet.⁵⁶

Het was een bijzondere brief, van een bijzondere man. Alexander Nicolaas Voormolen kwam uit een welgesteld, cultureel actief Rotterdams milieu. Al heel jong had hij een voorliefde voor Franse muziek en literatuur. Hij leerde verdienstelijk piano spelen, maar had zijn zinnen gezet op componeren. In 1914 verscheen zijn eerste compositie in druk: *Valse triste voor piano*. Voormolen leidde een avontuurlijk leven en verhuisde vaak. Hoewel zijn composities werden uitgegeven en hij in aanzien was, leed hij permanent geldgebrek. Om in zijn levensonderhoud te voorzien, schreef hij muziekrecensies voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Bijzonder is dat hij veel composities later terugtrok uit zelfkritiek, zoals het symfonische gedicht *Droomhuis* en het ballet *Diana* uit 1935.⁵⁷ Blijvend succesvol waren zijn beide *Baron Hop-Suites* (1923/1924 en 1931), het *Concert voor twee hobo's en orkest* (1933) en het *Concert voor hobo en orkest* (1938).

Alexander Voormolen kleepte zich even opvallend als onberispelijk en stond bekend als een echte dandy. Op een elegant portret door Isaac Israëls staat hij losjes met de handen in de zakken tegen een schouw geleund, de das geknoopt, met een helderwit pochet in de borstzak.⁵⁸ Voormolen was een graag geziene gast in culturele kringen. Hij was bevriend met de dichters Jacques Bloem en Clara Eggink, de componist Willem Heydt en de schilders Isaac Israëls en Jan en Charley Toorop. Voormolen was ook zelf

een begaafd tekenaar.⁵⁹ Zijn literaire belezenheid (hij was een groot liefhebber van Proust) en zijn verfijnde smaak voor poëzie, maakten hem een boeiende en verrassende gesprekspartner. Kennelijk had hij een voor veel vrouwen onweerstaanbare uitstraling en een even onweerstaanbaar gevoel voor humor. Hij werd wel de grappigste man van heel Den Haag genoemd. Iedere hospita, en hij versleet er tientallen, kon hij imiteren. Samen met Willem Pijper stond hij na afloop van hun lessen aan de Utrechtse muziekschool altijd stil voor een damesmodemagazijn op de Oudegracht, omdat ze allebei verliefd waren op dezelfde etalagepop.⁶⁰ Voormolen was permanent verliefd, maar had grote moeite zich aan een vrouw te binden. Hij is viermaal getrouwd geweest en even vaak gescheiden.⁶¹ Uitgever Alexandre Stols noemde Voormolen ‘voor het instituut huwelijk bepaald ongeschikt’.⁶²

Clare beantwoordde Voormolens brief en per kerende post schreef hij haar: ‘Clare Lennart: het was of er plotseling een merel in mijn herfsttuin ging zingen. Toen ik uw brief las, dien ik wel verwacht had, maar toch ook weer dacht: zij schrijft, maar verscheurt de brief, gelijk het mij soms vergaat, die niet graag schrijft. [...] Ik begrijp [...] door en door wat gij zegt omtrent het ontoereikende woord – dat ik nu ook weer op papier zet. Het beste is natuurlijk een mooi, leeg, onbeschreven papier. Zoo zouden wij eigenlijk moeten corresponderen.’ Voormolen schreef echter zijn vellen vol. Over (Franse) literatuur, zijn composities, zijn hekel aan ‘intellectuelen van Hollandsch maaksel’ en aan Utrecht en over zijn gehate baan als muziekrecensent. Aandoenlijk vertelde hij over zijn dochtertje Elsje ‘oud zeven jaar, niets anders dan oogen en vol van l’imprevu. Zaterdags haal ik haar op de hoek van de straat waar haar moeder woont en daar ga ik dan als een verliefde jongen naartoe, dan gaat ze aan mijn arm hangen en dan heb ik weer vrede met het leven.’⁶³

Alexander Voormolen was in vrijwel alle opzichten dé tegenpool van Wim van den Boogaard: erudiet, elegant en van goede komaf. Clare vond het heerlijk om brieven te krijgen over muziek, poëzie en de schilderijen van Voerman met de ‘porceleinen’ luchten.⁶⁴ Hij liet dure kinderboeken uit Frankrijk en partituren op de Steenweg bezorgen en vond Clare’s boeken ‘meesterwerken’.⁶⁵ Clare Lennart en Alexander Voormolen hadden dezelfde smaak in literatuur (Couperus en Alain-Fournier).⁶⁶ Ze waren beiden ‘mensen in wie het sprookje niet dood is’, kenners van Andersen en vertrouwd met Jorinde en Joringel.⁶⁷

ALEXANDER VOORMOLEN

Hoes van een langspeelplaat met een portret van Alexander Voormolen door Jan Toorop uit 1924. Collectie auteur.

Clare viel als een blok voor Voormolen. Ze bloeide op van zijn gepassioneerde, geëxalteerde belangstelling voor haar in de lege maanden na de dood van Frans Coenen. Deze man vernederde haar niet, maar zette haar juist op een voetstuk en begreep haar sprookjesachtige droomwereld. Hij hield zelfs van eekhoorns en poezen.⁶⁸ De hele maand oktober 1936 schreven ze elkaar bijna dagelijks uitvoerige ‘gesprekken’. Op 24 oktober zette Clare zich over haar angst voor telefoneren heen en belde ze Voormolen op in Café De Sport, waar hij vrijwel iedere avond zat. Hij vond het ‘een heel bijzondere sensatie’ haar zo dichtbij te horen: ‘Je hebt iets van de natuur in je stem, hoe zou het trouwens anders kunnen. [...] Het was een vreemd en onverwacht duet. [...] Wat een schroom en schuwheid om elkaar te ontmoeten en te zien. Zullen wij afspreken, al zien we elkaar nooit, om in hetzelfde graf begraven te worden of in de dezelfde urn bijgezet te worden. Schrijf maar, praat maar Klaartje, al zullen wij elkaar nooit zien of we zoeken.’⁶⁹

Twee dagen later zagen de ‘zielsgenoten’ elkaar al, in Utrecht. Clare was zo ‘aangegriffen’ dat Voormolen bang was dat ze flauw zou vallen. Voormolen bleef overnachten op de Steenweg. Het was guur toen hij ’s ochtends vroeg Utrecht verliet, maar hij voelde zich ‘warm en gelukkig’: ‘Ik ben iemand die veel in zijn leven gemist heeft, van die diepe genegenheid die jij in je draagt en die je mij zoo rijk en gul geschonken hebt. Ik ben dankbaar dat ik in je gezelschap heb mogen verkeer. Ik ben er rijker van geworden want ik mis wel een menselijkheid en ik heb een oppervlakkigen kant en benijd iemand als jij al heb jij er misschien soms verdriet van.’⁷⁰

Anderhalve week later kwam Clare naar Den Haag. Nadat Voormolen zijn verlangende ‘Eskimobloem’ met vlamme brieven had opgewarmd, wilde hij tijdens hun ‘nocturne’ alleen maar rustig slapen: ‘Ik heb het geestelijk zoo heerlijk met je en was zoo moe en was bang dat als ik mij fysiek vermoeide ik mij niet rustig en gelukkig zou voelen. [...] Ik heb dit contact altijd zoo [...] gewenscht, misschien nog liever dan het lichamelijke dat ik alleen op bepaalde tijden erg noodig heb.’⁷¹

De maanden daarna had Voormolen het razend druk met de repetities van zijn ballet Diana en met de toonzetting van Boutens’ gedicht ‘Een nieuwe lente op Hollandsch erf’ voor het huwelijk van prinses Juliana en Bernhard von Lippe-Biesterfeld.⁷² Hij had geen tijd voor Clare, die wél graag naar hem toe wilde komen. Toen ze aandrong, stuurde hij in paniek een telegram en verzocht haar verstandig te zijn en hem te laten ‘begaan’.⁷³ Door haar ‘treurige brieven’ voelde hij zich weliswaar egoïstisch, maar hij werd ‘stapelgek’ van alle drukte.⁷⁴ Hij wilde dat Claartje hem alleen liet, want hij had geen andere behoefte dan veel mooie noten op papier te zetten.⁷⁵ Hij werkte voortdurend en zag niemand dan zijn dochtertje Elsje. Die ‘ware bezetenheid voor de kunst’ herkende Clare helemaal niet bij zichzelf.⁷⁶

Hoewel Voormolen aan Clare gevraagd had met niemand over hem te spreken, schreef ze op 30 oktober wel aan Eveline over ‘Lex’: ‘hij is heus heel aardig. Ik ben werkelijk niet plotseling zwaar verliefd. Maar de wereld loopt niet over van mensen met wie je een

gevoel van vertrouwdheid en verwantschap hebt.’ Wim was jaloers, maar ze weigerde om, zoals in hun eerste jaren, alle vrienden en kennissen af te schepen: ‘Hij begrijpt dat ook wel ... is ook niet boos... maar kan er toch slecht tegen. En heeft dan weer plotseling achterdocht, als er niet de minste reden voor bestaat. Het is alles een beetje bezwaarlijk.’⁷⁷ Voormolen was inmiddels wel méér dan een vriend. Clare vond hem fascinerend en maakte een afspraak met Wim: hij moest haar dit avontuur gunnen. Voor een korte periode, daarna zou ze er weer helemaal voor hem zijn.⁷⁸ Opgelucht schreef ze op 1 december aan Eveline: ‘Wim vindt alles nu best. Hij is heel lief en hier in huis woeden tenminste geen stormen.’⁷⁹

Clare’s avontuur met Lex was toen al in een andere fase. Na hun ‘rustige’ nacht in Den Haag stuurde Voormolen geen lange brieven meer, maar slechts af en toe een ‘sein’, een paar regels als teken van leven en van genegenheid voor Claartje. Hij was overspannen en vaak ‘doodop en in ijle mist zwevend’.⁸⁰ Wel bleef hij belangstellend naar haar werk vragen en was vol lof over *De blauwe horizon* dat ze hem stuurde. Ze moest vooral verzen gaan schrijven. Voormolen vond haar ‘een dichteres bij de gratie Gods’ en wilde haar gedichten op muziek zetten: ‘Wij moeten samen iets maken, Claartje. Wij hebben ontzettend veel gemeen, als ik alleen den diepen onderstroom van jou maar zal kunnen treffen. Schrijf nu eens een gedicht op Rouska of op een nachtelijke wandeling of op verdriet of eenzaamheid. ’t Is immers allemaal hetzelfde.’⁸¹

Begin februari 1937 bezocht Clare in Den Haag de schilderes Lucie van Dam van Isselt, een goede vriendin van Voormolen, die *Mallemolen* in het Deens wilde laten vertalen. Ze ging ook – onaangekondigd – langs bij Voormolen, maar dat stelde de ‘stille, eenzame artiest die de rust boven alles stelt’ helemaal niet op prijs. Clare maakte het hem moeilijk: ‘ik ben zoo ontzettend op mijn vrijheid gesteld, dat ik niet anders kan dan dit te zeggen en het is geen onhartelijkheid. Ik kan geen band velen of voelen en heb volkomen hetzelfde gevoel als jij als ik weet dat je leeft en werkt. Dit groote kunstenaars- – wederzijds – begrijpen leef ik liever in den droom dan in het ontmoeten. Wij zijn te gelijk gestemde zielen om meer te willen.’⁸²

Voor Alexander Voormolen bestond de vrouw Clara Klaver eigenlijk niet. Hij kende alleen de kunstenares Clare Lennart, een ‘dierbaar wezen’ en ‘gelijkgestemde ziel’ waarmee hij door fantasietuinen doolde. Wat hem betreft, had het bij een papieren romance moeten blijven met een vrouw die hij zich verbeeldde. Haar fysieke aanwezigheid was te belastend. ‘Het zou mij drukken als ik wist dat jij die zooveel van mij houdt bij me was in persoon. Ik wil de droom van je hebben.’⁸³

Hun verhouding doofde sneller uit dan Clare Lennart had gehoopt, maar zij bleven levenslang vrienden, zij het op afstand. Zij schreef hem geregeld. Voormolen vond het heerlijk haar ‘bestaan te weten’ en haar brieven ‘verkwikten’ hem altijd: ‘Doe mij het groote genoegen ze niet te bewaren; ik wil niet dat het nageslacht zooveel moois en intiem leest.’⁸⁴ Bijna twee jaar na hun kennismaking bezorgde Voormolen Clare een

vrijkaartje voor zijn concert voor twee hobo's, dat hij zelf dirigeerde op 28 juni 1938 in Tivoli.⁸⁵ Na afloop soupeerden ze samen, met andere genodigden van Voormolen. Vanaf 1939 ontmoetten ze elkaar hoogst zelden, maar ze hielden wel per brief contact met elkaar.⁸⁶ Ze behoorde tot 'de enkele dierbaren' van de componist.⁸⁷

Hoewel Alexander Voormolen een voorbijganger in Clare Lennarts leven was, drukte hij een onuitwisbare stempel op haar vierde roman *Tooverlantaarn* die ze schreef in de maanden van hun sprookje.⁸⁸ Hij begreep haar levendige verbeelding, met hem kon ze spelen en 'tuimelen op zachte poesenpootjes in de geheime tuinen'.⁸⁹ De melodie van de bloeiende linden, de lichte, betoverende ondertoon van *Tooverlantaarn*, vond ze bij de componist Voormolen. Het werd zijn lievelingsboek: 'Wat een verrukkelijk wezen is Floortje Désire, dat ben je zelf.'⁹⁰

De poppenspeler

Alexander Voormolen kende 'een massa mensen'. Hij was een onvermoeibare promotor van Clare Lennarts romans en vond haar 'de eenige waarachtige kunstenaars onder de vrouwen'.⁹¹ Aan haar zuster schreef Clare dat ze de vriendschap van Lex niet wilde afwijzen omdat hij 'zoveel moeite' voor haar deed.⁹² Voormolen probeerde Clare inderdaad te introduceren bij zijn relaties in de hoop haar schrijverscarrière te stimuleren. Toen hij in Kijkduin woonde en geregeld bij Jan Campert en diens toenmalige vrouw Clara Eggink kwam, beiden 'geestdriftige bewonderaars' van Clare's werk, nodigde hij haar uit daar te gaan logeren.⁹³ Hij hoopte ook dat ze zijn vriend Hans Philips, die op de Oudegracht in Utrecht woonde, zou bezoeken.⁹⁴ Dat deed ze niet, maar de Haagse poppenspeler en romanschrijver Rico Bulthuis zou wel een trouwe vriend van Clare Lennart worden en belangrijk voor haar loopbaan. Bulthuis ontmoette Voormolen in 1938: 'Hij verkocht toen pakjes thee om wat bij te verdienen. Zo'n privé handeltje was in die tijd van fatsoenlijke armoede heel gewoon. [...] Hij wilde dat ik hem oom Lex zou noemen. Jarenlang heb ik dat ook gedaan. Oom Lex. Zo ondertekende hij ook de briefjes die hij me stuurde. Hij wilde dat ik kennis zou maken met zijn vriendin Clare Lennart en haar een sprookje zou voorlezen. Dat sprookje schreef ik met als hoofdpersoon oom Lex. Hij werd: 'Mijn vriend de tovenaars.'⁹⁵

Rico Bulthuis was heel veelzijdig: hij werkte als reclameman, fotograaf en illustrator. Zijn grote liefde was het poppenspel. Hij had een marionettentheater waar hij zelfgeschreven voorstellingen gaf en later richtte hij een handpoppentheater op. In 1942 trouwde hij met Paula Dietz, de dochter van de parapsycholoog Paul Dietz. Bulthuis raakte via zijn schoonvader geïnteresseerd in spiritisme en astrologie. Zo verzorgde hij tot op hoge leeftijd de horoscopen in *De Haagsche Post*. Rico Bulthuis schreef ook grotesken, tamelijk irreële romans en verhalen. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij recensent en kunstredacteur van de *Haagsche Courant*.

Rico Bulthuis stuurde Clare een exemplaar van zijn *Grotesken* (1938).⁹⁶ Daarna

schreven ze elkaar af en toe.⁹⁷ Bulthuis vond mevrouw Lennart 'een schrijfster die ik eerder om het schrijverschap, dan om haar boeken wilde leren kennen'.⁹⁸ Op haar beurt vond Clare iemand die van 'oom Lex' en sprookjes hield, wel intrigerend. Toch duurde het zeker een half jaar voor ze hem uitnodigde voor een ontmoeting. Bulthuis: 'Ik weet zeker dat ze het veel aardiger zou hebben gevonden als ik nooit naar haar toe zou zijn gekomen, dan was ik een geheimzinnige poppenspeler gebleven. Haar eerste brieven leken nauwelijks aan iemand gericht. Ik bestond in haar verbeelding.'⁹⁹ Pas twee jaar na hun eerste ontmoeting ontdekte Bulthuis dat Clare Lennart een pseudoniem was en zelfs aangetrouwde familie.¹⁰⁰

Clare Lennart schreef haar nieuwe kennis aan als: 'Beste vriend van de mensen uit mijn boeken'. Dat was geen klein compliment. Ze was blij dat Bulthuis van haar personages hield: 'Vaak vind ik het heel naar dat ze nu als verdwaalde poesen over de wereld moeten zwerven. Terughalen kan ik ze ook niet meer, al spijt het me soms dat ik ze uitgeleend heb.'¹⁰¹ Een half jaar later stuurde ze hem over de post de wollen speelgoedmuis Annemie.¹⁰² Een bijzonder en persoonlijk cadeau.¹⁰³ Kennelijk zag Clare in Rico Bulthuis iemand die kon 'spelen' zoals zij: 'Hierbij een muis met sloffen en elastieken staart. Ik denk dat het de gewoonte is bij deftige muizendames om met de sloffen aan naar bed te gaan. Deze wou tenminste haar sloffen niet uittrekken. Het afscheid van mijn muis Amalia was erg aandoenlijk. Ik heb Amalia gezegd dat haar vriendin nog wel eens op bezoek zou komen. Dus breng haar wel mee een volgende keer. Anders zou Amalia ontroostbaar zijn.'¹⁰⁴

Rico Bulthuis' grootste attractie was dat hij, zoals gezegd, van sprookjes hield. Clare was 'verrukt' van zijn *Diederiks Droeve Dood* (1933), een geïllustreerd sprookje voor marionetten:

Nu liggen zulke dingen mij natuurlijk bijzonder. Ik ben blij als ik aan iemand kan denken, die sprookjes kan vertellen of sprookjes [kan] zien. Alleen met deze mensen voel ik me, min of meer, vertrouwd. De anderen vind ik zoo vreemd en zonderling dat ik ze niet eens heel heftig kan haten. [...] Ik voel onmiddellijk aan als het surrogaat is... maldoenierij van grote mensen om kinderen te amuseren. Het jouwe is in ieder geval een wezenlijk sprookje. Toen je het schreef, vond je het waarschijnlijk even gewoon op een ganzenbord door de lucht te vliegen als bijvoorbeeld in de Haagsche tram te stappen.¹⁰⁵

De gemeenschappelijke voorliefde voor dieren was een terugkerend en veilig gespreksonderwerp. Voor beiden leefden (speelgoed)dieren écht. Hun correspondentie over de belevenissen van 'Annemie Muis' was, in ieder geval voor Clare, geen spelerei.¹⁰⁶ Bulthuis en zijn vrouw gaven Clare *Als dieren spreken* van de antroposoof Manfred Kyber cadeau voor haar verjaardag op 21 juli 1943.¹⁰⁷ Op de titelpagina tekende Bulthuis

hun wederzijdse vriend Voormolen in de gedaante van een tovenaard.¹⁰⁸ Bulthuis hield Clare geregeld op de hoogte van Voormolens wederwaardigheden: 'Mijn voorstelling is wel geslaagd. Er waren veel mensen en Alex Voormolen was er ook maar hij is in de pauze weggegaan want het is hem onmogelijk om langer dan een half uur stil te moeten zitten.'¹⁰⁹

Clare Lennart en Rico Bulthuis hebben elkaar vaak ontmoet, zowel privé als zakelijk. Ze dwaalden dan samen door een luchtkasteel dat ze bouwden op hun liefde voor Fournier, Tsjechov en Hoffmann. Bulthuis bleef echter op zijn hoede: 'Op het gebied van de literatuur ontweken we na een paar gesprekken elke discussie en bepaalden ons tot het veilige terrein van sprookjes, Andersen, Dickens, Nescio, Couperus, Mary Dorna en onszelf om maar bescheiden te blijven. Dat over eigen werk praten had het voordeel dat je iets nader tot elkaar kon komen, zonder de schijn te wekken elkaar uit te horen. Want ze was beslist nieuwsgierig met de eigenschap van veel vrouwen om alles te weten te komen en zelf buiten schot te blijven.'¹¹⁰

Familie

In de zomer en het najaar van 1937 had Clare het razend druk. Haar zuster Eveline logeerde bij haar 'met ettelijke kinderen' omdat ze in Utrecht kwam wonen. Na haar formele echtscheiding leefde Eveline in Rotterdam van de steun, van Clare's incidentele giften en van Wims smokkelwaar uit de kazernekeuken.¹¹¹ 's Zomers stuurde Clare kleinere pakketten, want dan kon Wim geen 'volgeladen tassen meesmokkelen' zoals 's winters, als het vroeg donker was. Ze was bang dat Wim in zijn ijver zou overdrijven en gepakt zou kunnen worden. Om uit de malaise te komen, wilde Eveline in Utrecht een studentenhuus openen. Clare en Wim stonden voor haar klaar: 'Wim blaakt al van verlangen om je te helpen huizen inrichten en ik heb al een allerliefste timmerman gevonden die erg handig is en heel geschikt...' ¹¹² Met Evelines verhuizing naar Utrecht, in de zomer van 1937, eindigde de correspondentie tussen de twee zusters omdat ze elkaar bijna dagelijks zagen.

Tekening van Rico Bulthuis in Als dieren spreken van Manfred Kyber, een geschenk van Bulthuis aan Clare Lennart. Collectie auteur.

De band tussen de twee zusters bleef sterk, hoewel niet zonder spanningen. Eveline had kritiek op de (huishoudelijke) onhandigheid en de emotionele uitbarstingen van Clare. Op haar beurt was Clare het vaak niet eens met Evelines omgang met mensen en haar weifelachtige houding ten opzichte van haar partner. De lange logeerpartij eiste veel van Clare's incasseringsvermogen. Onder 'zulke buitengewoon ongunstige omstandigheden' kon ze alleen bij stukjes en beetjes aan haar nieuwe roman werken.¹¹³ Opgelucht schreef Clare aan Emmy van Lokhorst: 'Nu hebben we ieder weer een eigen huis en dat is toch prettiger. En ik kan weer denken aan de dingen, waar ik het liefst aan denken wil.'¹¹⁴ Clare had vooral moeite met de drukke kinderen van haar zuster.¹¹⁵ Ze kon niet tegen hun lawaai, dat haar denken en dromen verstoortte.¹¹⁶

Vooral het verleden hield de zusters bij elkaar. De herinnering aan 't Olde Spyker op Molecaten troostte hen beiden: 'Maar als een lieflijk verschiet is het [huis] met zijn tuin en zijn bosschen... met zijn zon en zijn ruimte... achter onze levens blijven staan. Achter je etage drie-hoog in een rommelige volksbuurt... achter je rammelende schrijfmachine... achter je liefde en je ontmoediging... achter je eenzaamheid en je verlangen.'¹¹⁷

't Olde Spyker was nu verlaten.¹¹⁸ Na zeventien jaar 'vechten tegen de windmolens' had Luite Klaver zijn schilders-, uitvinders- en kwekersdromen opgegeven. Hij nam een vaste baan aan als directielid van DALCO fotografische technieken en verhuisde in het najaar van 1936 naar Noordwijkerhout.¹¹⁹ Clare was, in de bijna twintig jaar dat Luite er woonde, toch gehecht geraakt aan wat uiteindelijk haar 'ouderlijk huis' was geweest. 't Olde Spyker had de kinderen Klaver verbonden, schreef ze vlak na Luites vertrek: 'Het was eigenlijk alleen in betrekking tot het oude huis, dat we nog de saamhorigheid van dat "ons" voelden. Dan gleden we terug naar een gemeenschappelijke jeugd, naar gemeenschappelijke vreugden en gemeenschappelijk verdriet.'¹²⁰

Een paar jaar later verhuisden Bertha en Luite naar Soestduinen, waar DALCO gevestigd was.¹²¹ Clare bezocht haar vader en stiefmoeder zo'n drie of vier keer in het jaar.¹²² Hoewel de Klavers nu een stabiele bron van inkomsten hadden, bleef Bertha klagerig en zuinig. Clare's verhouding met tante Bertha bleef dan ook net zo koel als vroeger. De kleinkinderen hadden evenmin een warme band met Bertha. Andries, de oudste zoon van Eveline, noemde haar een 'onbeduidende persoon' met weinig begrip voor kinderen. Verontwaardigd herinnerde

Dick Klaver met zijn tamme kraai Akka. In Clare Lennarts verhaal 'Het oude huis' (1937), treedt Dick op als Bert die treurde om zijn kraai Akka die stierf omdat hij rode menie had gegeten. Collectie familie Klaver.

hij zich: ‘Als wij de hele dag bosbessen gezocht hadden, dan zette ze de bessen in de kast en gaf ons kinderen niks. We kregen er zelfs geen koekje voor.’¹²³

Tussen collega's

Over haar laatste bezoek aan 't Olde Spyker schreef Clare Lennart ‘Het oude huis’. Ze stuurde de terugblik in voor *Kristal*, een letterkundig jaarboek dat Emmy van Lokhorst samen met Victor van Vriesland redigeerde, al viel de tekst veel langer uit dan de gevraagde vijf pagina's.¹²⁴ Het centrale thema is Clare's ‘groene bloed’, dat haar houvast gaf in het leven. Emmy van Lokhorst reageerde positief, waarna Clare haar op 5 augustus 1937 een exemplaar van *De blauwe horizon* stuurde: ‘Het is prettig een enkele maal iets van weerklink te hooren. En ik was eigenlijk bang, dat iedereen dat “groene bloed” volkomen waanzinnig zou vinden. Nu ben ik blij, dat er toch iemand is, die het begrijpt. [...] Ik ben nooit tevreden met mijn eigen werk. [...] Als mijn boeken u niet zóó erg tegenvallen, dat u me niet meer zien wilt, wil ik u graag eens op komen zoeken.’

In de nazomer hadden de schrijfsters een plezierige ontmoeting. Clare kreeg Emmy van Lokhorsts *Reigersberg* (1933) mee. Clare vond de roman ‘klaar en rustig alsof alle geluk in je bezonken was. Boeken van vrouwen hebben vaak zooiets troebels als water waar de modder doorheen is geroerd. Van jouw boek – ik las alleen nog het eerste verhaal – treft me de helderheid.’¹²⁵ Een maand later vervolgde ze:

Je zegt zoo prachtig ‘de hartstocht naar het ideaal’. En deze tocht naar den hemel of naar de verre gewesten of naar den blauwen horizon is onverenigbaar met aardsche behaaglijkheid.[...] Jouw Erik Reigersberg is de eeuwig rusteloze, de zoeker, de verstoorder. En ik geloof dat maar heel weinig menschen en zeker maar heel weinig vrouwen een Erik Reigersberg kunnen zien zonder rancune. Het treft me zoo in jouw boek, dat alle klein-persoonlijks eruit weg is. Het is zoo mild... ik zou het willen noemen ‘zoo verklaard’. Wonderlijk! Het zou geschreven kunnen zijn in het aangezicht van den dood, als het persoonlijk levenslot heeft opgehouden belangrijk te zijn en nu daardoor verwonderlijk helder kan zien. [...] Dit is maar, zooals ik het zie. Natuurlijk springt me tegemoet, wat ook leeft in mijzelf: de eigen problemen en vreugden en ontberingen.¹²⁶

Haar verhaal in *Kristal* bezorgde Clare meer naamsbekendheid in literair Nederland en Vlaanderen.¹²⁷ Het doel van het jaarboek was volgens de samenstellers de bundeling van schrijvers: ‘een eigenaardig saamgedrongen kracht, die de letterkunde als één grote gestalte doet verschijnen in het geheel onzer tegenwoordige cultuur.’¹²⁸ Dat doel lijkt niet bereikt: die éne gestalte had erg veel verschillende voorkomens. *Kristal* bevat poëzie van inmiddels gecanoniseerde dichters als Jan Campert, Simon Vestdijk en J.C. Bloem. Ook van Willem de Mérode, een favoriet van Clare. Het proza was van onder andere

Bordewijk, Albert Helman, Jo Otten, Theun de Vries en Gerard Walschap. *Kristal* bevat ook werk van nu vergeten auteurs als F.A.I. Nebbeling en Annie Slot. Dat Menno ter Braak Clare's verhaal ‘wel origineel en fris’ vond, was relatief grote lof.¹²⁹ In een andere kritiek van *Kristal*, door Han Hoekstra, werd Clare's verhaal zuinigjes ‘leesbaar’ genoemd.¹³⁰

In dezelfde periode schreef Clare een soortgelijke impressie in een andere gelegenheidsuitgave, het Boekenweekgeschenk van 1937. In 1932 had de ‘Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels’ voor het eerst een Boekenweek georganiseerd met een ‘Boekenweekgeschenk’. Dit was het begin van een sterke Nederlandse traditie, die heel belangrijk werd voor Clare Lennart en de promotie van haar werk. Mr. E. Elias stelde de derde editie van het Boekenweekgeschenk samen: *Rondom het boek*. Hij vroeg veertien auteurs een verhaal te schrijven over lezen.¹³¹ In haar luchtige bijdrage ‘Het boek in het leven van de huisvrouw’ schreef Clare over de magie van het boek, waarin huisvrouwen, als ze dat willen, duizend wonderen beleven: ‘De vier muren van het huis, waarin we wonen, hoeven we niet als begrenzing van ons leven te voelen [...]. Omdat het boek ons, wat dagelijksch en vaal scheen, laat zien in den kleurglans van het wonderlijke... het lieflijke... het humoristische... het smartelijke... het tragische... En zolang we dat zien kunnen, zal de wereld wijd blijven.’¹³²

De oplage van het Boekenweekgeschenk bedroeg 36.000 exemplaren. Hoewel de Boekenweek van 1937 teleurstelde door een tegenvallende belangstelling van pers, boekhandel en publiek, was het boekje een ‘geschenk’ voor de naamsbekendheid en portemonnee van Clare Lennart.¹³³ Een welkome aanvulling was ook Clare's tweede literaire beschouwing. In *Den Gulden Winckel* van juni-juli 1937 publiceerde ze een artikel over de romans van Top Naeff. Ze herlas *Schoolidyllen* en Naeff's romans voor volwassenen. In haar nogal vormelijk geschreven essay, in de eerste persoon meervoud, vergeleek ze Naeff onder andere met Dickens. Als grootste kwaliteit van Top Naeff beschouwde ze haar ‘mystérieuse gave menschen te scheppen’.¹³⁴

De kwestie Bruna

Dat de verkoop van *De blauwe horizon* tegenviel, lag deels aan de matige inzet van A.W. Bruna. Deed Clare Lennarts nieuwe uitgeverij wel voldoende aan promotie? De bespreking door Uyltert is de enige die is teruggevonden uit de jaren dertig. Stuurden de Utrechtse heren wel recensie-exemplaren rond? Van *Tooverlantaarn* verschenen weliswaar meer recensies, maar Bruna was in Clare's ogen krenterig met herdrukken. Ze wilde weg en had stilletjes gehoopt dat *Tooverlantaarn* Abs Bruna tegen zou vallen en dat hij haar vrij zou laten. Een gesprek in januari 1937 had maar gedeeltelijk resultaat. Bruna had geen moeite met de ‘gewaagde’ passages in *Tooverlantaarn* en hield vast aan zijn recht van voorkeur op haar eerstvolgende boek.¹³⁵ Clare schreef Bruna op 14 november 1937 weer een pittige brief:

Na ons laatste gesprek betreffende honorarium en de eventuele uitgave van een nieuw boek heb ik over een en ander nog eens ernstig nagedacht. Verschillende redenen... vooral ook Uw mededeeling, dat u aan mijn boeken niets verdient... hebben mij tot de overtuiging gebracht, dat het voor mij wenschelijk is een uitgever te zoeken, die omdat hij zich meer op 'schoone letteren' specialiseert, allicht meer succes met mijn werk kan behalen. Hetgeen dan voor mij behalve moreele voordeelen ook finantieele [sic] met zich mede kan brengen. Waar U zelf gezegd hebt, dat ik het maar eens bij een anderen uitgever moest probeeren, kunt U mijns inziens tegen dit besluit geen redelijk bezwaar hebben. Zoals U weet ben ik overtuigd van Uw goede trouw betreffende ons verschilpunt omtrent het honorarium voor "Tooverlantaarn". Maar prettig is deze zaak voor mij en waarschijnlijk ook voor U niet. Juist om dergelijke misverstanden te voorkomen, ben ik zoo vrij mij deze maal schriftelijk tot U te wenden.¹³⁶

P.H. Ritter hoorde van Bruna dat Clare weg wilde en schreef direct: 'U moet dat niet doen. Ik heb grond te meenen dat U Uw wenschen krijgt ingewilligd'.¹³⁷ Ritters advies kwam een paar dagen te laat. Nog op dezelfde dag had Clare geschreven aan Doeke Zijlstra van Nijgh & Van Ditmar: 'Ik zoek een uitgever voor mijn volgende boek, die de exploitatie een beetje stevig aan kan pakken en als uitgever van litterair werk naam heeft. De firma Bruna te Utrecht, die mijn laatste romans uitgaf, lijkt mij eigenlijk niet de aangewezen te zijn voor werk als het mijne.'¹³⁸

Zijlstra kwam 1 december op bezoek en zij kwamen direct tot zaken: Clare Lennarts nieuwe roman *Huisjes van kaarten* zou in het vroege najaar van 1938 bij de Rotterdamse uitgever verschijnen.¹³⁹ Clare kreeg vijftien procent royalty over 1000 exemplaren als niet terugvorderbaar voorschot.¹⁴⁰ Bruna wilde Clare Lennart echter in zijn fonds houden. Het kwam tot een hevig touwtrekken tussen de twee uitgeverijen en de auteur. Bruna was onverzettelijk, onduidelijk en ook niet helemaal sportief.¹⁴¹ Bijna gelaten schreef Clare aan Zijlstra: 'Na de wijze waarop hij verleden jaar tegen mij is opgetreden, kan de heer Bruna niet verlangen als volkomen gelijkberechtigd beschouwd te worden. Ik heb hem dit ook gezegd. Persoonlijk voel ik geen rancune. Het is bijna een kwaal van me dit zoo goed als nooit te doen. In het redelijke wil ik den heer Bruna dan ook graag ter wille zijn, maar niet, zooals hij scheen te denken in het onredelijke. Toch hoop ik, dat de zaak nog in der minne geschikt zal kunnen worden. Misschien kunnen we het geval eens met ons drieën bespreken. Hopelijk zult u me mijn gebrek aan strijdlust niet ten kwade duiden.'¹⁴²

Twee dagen later, op 30 mei 1938, kwam het tot een compromis. Bruna zou *Huisjes van kaarten* en twee volgende romans uitgeven volgens de contractcondities die Nijgh & Van Ditmar aan Clare aangeboden had. Dat gold ook voor herdrukken. Bruna zegde Clare ook enkele vertalingen toe.¹⁴³ Op 11 juni liet Clare weten dat ze weliswaar bereid was op de nieuwe condities drie romans bij Bruna uit te geven, maar dat ze niet gebonden wilde

zijn voor de verdere toekomst. Doeke Zijlstra, door Clare als 'hefboom' gebruikt, stond vooralsnog met lege handen. Nijgh & Van Ditmar betaalde Clare ook drie maal vijftig gulden voor *Huisjes van kaarten*.¹⁴⁴

De 'kwestie Bruna' laat weer zien dat Clare een helder zakelijk inzicht had. Ze was 'ontzettend waakzaam', ook al zag Abs Bruna haar als 'toch maar een kamerverhuurster'.¹⁴⁵ Voortaan liet ze uit ieder contract het artikel over het optierecht van de uitgever schrappen. Ondanks haar timide toon in de correspondentie onderhandelde ze tot ze kreeg wat ze verdiende. Ze had het geld simpelweg nodig. Ze zou 'oneindig dankbaar zijn, als het leven materieel een beetje minder moeilijk worden zou.'¹⁴⁶

Eindeloos dolen door de tijd

Zo'n veertien maanden na de dood van Frans Coenen begon Clare aan *Huisjes van kaarten*. De roman heeft de opvallendste openingszin uit haar oeuvre: 'Dit is een lange straat. Ze loopt van C. en A. tot in de middeleeuwen.' Deze zin én het idee voor een 'roman van een straat' vielen Clare op een morgen in november 1935 al in: 'Op zoo'n stille zondag kan zelfs deze Steenweg iets poëtisch krijgen. Dan is het, of hij nu al de verlatenheid in zich draagt van over een tiental jaren. [...] Op maandag gordt hij zich dan wel weer aan tot meedoen. Niet meer heelemaal up-to-date, maar toch nog dapper. Zou een roman kunnen zijn...'¹⁴⁷

Huisjes van kaarten is een van de meest Utrechtse romans, waarin de naam Utrecht echter niet valt. Utrechtenaren herkennen direct 'het stille kroegje dat van achteren op de gracht uitziet' als café De Witte Ballons (Lijnmarkt 12) en het 'donkergrauw, hardstenen middeleeuws huis' als Zoudenbalch (Mariastraat 28).¹⁴⁸ Meneer Pierre Lodewijk Godefroy is een onmiskenbaar Utrechtse stijve hark. Clare beschrijft zijn afscheidsgebaar zó: 'Men kan het nauwelijks wuiven noemen. Er is iets wonderlijks pathetisch in deze onhandige poging om op menselijke wijze een gevoel van genegenheid uit te drukken.'¹⁴⁹ Bij deze kruidenier en zijn stokdove oude huishoudster Geertje met haar 'pygmeeënkopje' is vertaalster Therese Lucia Landolf komen wonen. Ze nam haar rode kater Rouska mee. Op een zomeravond trekken variétéartieste Marcella, haar derde man Buby en haar dochtertje Claartje Levisohn in het huis. Dit bohemien-gezin modelleerde Clare, zoals eerder beschreven, op Harry en Alie van Rijswijk en hun dochtertje Pinie. De potsierlijke naam 'Buby' leende Clare van haar verafschuwde commensaal Bubie Hoogstraten.¹⁵⁰

De roman volgt precies een jaar in het leven van Therese, maar heeft nauwelijks een plot. Marcella krijgt een baby, het huwelijk tussen de nietsnut Buby en Marcella loopt spaak en Godefroys nichtje Lou komt om bij een auto-ongeluk. Clare beschreef vooral de interactie tussen de personages en schilderde rake portretten. De blonde Marcella is voor Godefroy 'de personificatie van een wereld, waar men er maar op los leefde, zonder tradities, zonder waardigheid, lukraak zoals het onkruid groeit.' Marcella kleedt zich 'van hoedje tot schoenen zo duur als het seizoen veroorlooft.' Ze is als een schip dat met volle

zeilen uitvaart, zelfs bij storm en ontij. Haar mond ‘had iets ruws en slordigs, alsof ze haar schepper geen tijd had gegeven hem behoorlijk af te maken. Ze had, zodra ze een mond kreeg, meteen gehapt.’¹⁵¹

Clare Lennart was gefascineerd door podiumkunstenars, revue-meisjes en muzikanten uit de wereld van de ‘kunst met een heel kleine k’.¹⁵² Tegenover haar woning, op de Steenweg 39, was het cabaret Moderne. Ze nam Rico Bulthuis er eens mee naartoe en wees hem op ‘Marcella’, die daar harmonica speelde.¹⁵³ Het contrast tussen de buitenkant van glitter en glamour en de schrijnende werkelijkheid van armoede intrigeerde Clare.¹⁵⁴ Het *Utrechts Nieuwsblad* vond het maar niets dat Clare Lennart ‘zijn’ Utrechtse binnenstad bevolkt had met ‘louter dégénéré’s, mensen die zich nog juist weten vast te klampen aan de resten van een vervluchtigd geluk – of ten onder gaan met den naam van een gedroomde geliefde of een exotische bloemen-naam op de lippen.’¹⁵⁵

Clare beschreef haar personages, Marcella uitgezonderd, met mildheid, in een mengeling van deernis en lichte ironie. De kruidenier lijkt uit de middeleeuwen weggelopen en de veertigjarige Marcella is op en top een vrouw van de jaren dertig.¹⁵⁶ Therese waardeert de middeleeuwen, maar begrijpt de moderne tijd. Midden op de ‘lange straat’ staan de twee vrouwen tegenover elkaar: Therese met het gezicht naar de middeleeuwse Buurkerk, Marcella met het gezicht naar de etalages van C.&A..¹⁵⁷

Een kentering in haar leven

Huisjes van kaarten lijkt uit scherven samengesteld. Soms is Clare Lennart de door veel schade wijs geworden filosoof, dan weer het kind dat verzaligd door de tuin van haar jeugdherinneringen wandelt.¹⁵⁸ De meeste bladzijden bevatten *monologue intérieur* van Therese, een jonge vrouw met ‘sluik bruin haar en in haar ogen iets van groen en iets van goud. Ze was smal en lang met in haar spraak en manieren die eigenaardige mengeling van vrijmoedigheid en verlegenheid, die kinderen dikwijls eigen is.’¹⁵⁹ De jonge vrouw lijkt niet alleen uiterlijk veel op Clara Klaver. Thereesje, ook wel Trezia genoemd, heeft recentelijk een groot verlies meegemaakt: haar vriend Jean is na een lange ziekte gestorven.¹⁶⁰ Vrijwel het hele vierde hoofdstuk, gewijd aan de reis uit Amsterdam na Jeans overlijden, is geïnspireerd op Clare’s emoties rond de dood van Frans Coenen, in een afstandelijke stijl verwoord:

Men sterft. Ontstellend is dat niet voor wie gewend zijn hier te leven. Wat bedrijvigheid van heen en weer lopende zusters. Een dokter op een ongevoelbaar uur. En misschien een kreet van wanhoop, die de stilte van de gangen stoort. Er wordt gezegd: Het is voorbij. Dan: een mens staat op de stoep van het ziekenhuis, het gezicht naar de buitenwereld gekeerd. [...] Het is zomer, bijna nacht. En het is, of men maandenlang achterwaarts deze stoep is afgedaald en nu voor het eerst hier staat met het gezicht de buitenwereld toegewend. Verblind en verward en dodelijk

vermoeid, maar hoe dan ook met het leven voor zich.¹⁶¹

Twaalf maanden later kijkt Therese terug:

Hier stond ik, denkt ze, een jaar geleden en ook toen bloeiden de escholtzia’s en de cornutaviolen en Jean was dood. En ik stond hier, verdoofd en wezenloos, als aangespoeld op een vreemde kust. Maar ik heb geleefd. [...] voor het eerst op eigen verantwoordelijkheid en ik heb de angst voor het leven verloren. [...] Er is een tijd geweest, dat ik het leven haatte – of misschien is het beter te zeggen ‘vreesde’ – om deze wrede vergankelijkheid. Het spiegelde voor en achter je, maar je handen bleven leeg... [...] Tot op een dag de schoonheid van de spiegeling me met dankbaarheid vervulde.¹⁶²

In dat jaar heeft Therese:

naar het prentenboek van het leven gekeken, blad na blad omgeslagen, maar ze heeft nooit kunnen ontdekken waar háár geschiedenis stond. [...]. Toen ze in het boek Jean’s leven vond, is ze daar gans in verloren geraakt. [...] Het was goed genoeg als zijn schaduw door de betoverde tuin te gaan. Maar op een dag is tussen lichaam en schaduw het zwaard van de dood gevallen. [...] En ze heeft wel beseft dat men niet voor een tweede maal als een anders schaduw de betoverde tuin kan binnengaan. Het kan éénmaal een genade zijn, maar voor de tweede maal zou het een truc worden.¹⁶³

De dood van Jean is het begin van een grote ommekeer:

Eerst kwam er een tijd van ‘ik’. Toen kwam er een tijd van ‘ik en hij’. De waarden wisselden en een tijd van ‘hij en ik’ brak aan. Toen, een korte tijd in het aangezicht van de dood, is er misschien alleen nog ‘hij’ geweest. Toen ‘hij’ gestorven was, is ze zich wel bewust geweest op een kentering in haar leven te staan.¹⁶⁴

Gaandeweg heeft Therese het leven aanvaard. Ze is geen *lebensunfähige* Stance gebleken. Zij durft verder te kijken dan de blauwe horizon. Therese put moed uit de herinnering aan haar paradijselijke jeugd en de kracht van de groene aarde. Het verleden staat ten dienste van de toekomst. Als kind mocht ze dromen en nu nog, maar het leven stelt andere eisen aan een volwassene:

Dit is het dus, denkt ze, waarom ik aan het leven hang. Het oude spel... het oude lied... het aandeel, dat ik heb in het wonder. Maar het kan niet meer álles zijn

als vroeger, toen ik een kind was. Een kind kan alleen en verzaligd dolen door zijn wondere tuin... en er zijn mensen, die levenslang zulke kinderen blijven. Een mens... dat is de consequentie van het mens-zijn... kan niet de menselijke kant van het leven negeren.¹⁶⁵

Therese kiest ‘de bewogenheid van het leven’ boven ‘de stille droom der herinnering’. Niet omdat ze moedig was of het verleden wilde vergeten: ‘Eenvoudig omdat in mij ‘het’ was, dat naar het leven trok, zoals in de naald ‘het’ is, dat trekt naar de magneet.’¹⁶⁶

Het thema van de droom versus de werkelijkheid komt ook in deze roman terug. Clare legde aan Doeke Zijlstra haar visie op het boek uit: ‘tenslotte blijkt dan hoe achter de werkelijkheid van het dagelijks leven “de tuin van niemand” ligt of hoe achter de stenen huizen van de straat de huisjes van kaarten staan. Men moet er slechts in berusten, dat de tuin van niemand onbetreden moet blijven en dat men in huisjes van kaarten niet wonen kan. Of nuchterder gezegd: droom en werkelijkheid hebben beide hun recht van bestaan... zijn samen “het leven”. Men moet ze alleen niet verwarren.’¹⁶⁷

Therese Landolf heeft haar weg in het leven gevonden, tussen de droom en de werkelijkheid.¹⁶⁸ Er is evenwicht: ze kan dromen zonder het zicht op de realiteit te verliezen. De slotaline is als een motto voor Clare Lennarts hele oeuvre te lezen:

Niets van wat we dromen kunnen we bereiken. Niets van wat de mensheid door de eeuwen heeft gedroomd, heeft ze werkelijk bereikt. Dat is de tragiek van het leven. Maar zolang we het dromen, kunnen we het niet verliezen. En dat geeft het leven zijn schoonheid, want het is niet alleen wat het is, maar ook wat wij mensen verlangen dat het zal zijn. Het is even goed in ons als om ons.¹⁶⁹

Het beschutte dal der herinnering

Na het verschijnen van *Huisjes van kaarten*, in het voorjaar van 1939, verscheen slechts een handjevol kritieken. De algemene teneur was positief. Het *Utrechts Nieuwsblad* vond de roman weliswaar ‘ongezonde lectuur, waarin de schimmel van het verderf wordt gecultiveerd’. Maar: ‘in zijn sóort is dit boek, dat ook naar den vorm bijna “substantieeloos” is, van een geraffineerde, soms diep indringende kracht, terwijl de schrijfster wel degelijk, zij het langs een omweg, een innige levensliefde erin openbaart.’¹⁷⁰

De *Oprechte Haarlemsche Courant* waardeerde de nieuwe weg die Clare Lennart insloeg. Van de ‘beminnelijk grappige romans’ naar een ‘werk waarmee ze zich plaatst te midden van onze meer serieus schrijvende auteurs. [...] En er is, wat in Clare Lennart’s vorige boeken niet zoo op den voorgrond trad, een buitengewoon fijne manier van zeggings, van teekening. Clare Lennart heeft haar talent ontwikkeld tot een gave, tegelijkertijd stemming te wekken en plastisch te beelden in zeer weinig woorden, wanneer zij iets herhaalt, doet ze dat met dezelfde woorden, uitsluitend dus om een eens gegeven beeld te

versterken, niet om het te verduidelijken. Hierin ligt besloten een bewustzijn van eigen kracht, temeer, daar ze het herhalen nergens te ver doorvoert.’ Haar schrijftechniek was verbeterd, nu de compositie nog, dan kon zij ‘ongetwijfeld tot onze beste schrijfsters gaan behoren.’¹⁷¹

Walter Brandligt gaf in het *Deventer Dagblad* geen samenvatting van de inhoud: ‘Het telt 246 bladzijden. Welnu, om den inhoud van ‘Huisjes van kaarten’ weer te geven zouden wij 246 pagina’s, dat is het gansche boek noodig hebben. [...] Voor wie echter belangstelt in deze schrijfster is haar laatste boek ‘Huisjes van kaarten’ bij uitstek geschikt om haar nader te leeren kennen. Ook dat moeten wij niet onderschatten, want hoe belangrijk het leven ook is, dikwijls is het nóg belangrijker de visie van den enkeling op het leven te leren kennen. En ook in zoverre is het duidelijk, dat Clare Lennart de bedoeling van haar taak in de litteratuur best begrepen heeft.’¹⁷²

Was dat inderdaad de taak van Clare Lennart in de literatuur? Haar visie op het leven laten zien? *Huisjes van kaarten* is Clare’s derde roman waarin de protagoniste als een buitenstaander het leven zelf beschrijft. In *Avontuur* bekijkt kunstenaarsdochter Marianne Delpré, incognito als tweede meisje, de microsamenleving op het kasteel. Lotte uit *Mallemolen* verwondert zich vanuit haar uitkijktoren over het arbeidersleven in haar Utrechtse volkswijk. Ook in *Huisjes met kaarten* is deze techniek toegepast: Therese bekijkt het Utrechtse leven vanuit haar zolderkamer. Maar zij verbreekt haar zelfgekozen isolement en komt uit haar observatiepost te voorschijn. Het gedrag van haar huisgenoten brengt Therese niet in vertwijfeling zoals Lotte in *Mallemolen*, maar ze is deel van de kleine gemeenschap in de kruidenierswinkel. Therese heeft invloed op de levens om haar heen.

Huisjes van kaarten is de eerste roman waarin Clare Lennart betoogde dat ‘de groene aarde’ het leven draaglijk maakt. Daarvoor ging ze terug naar ‘het beschutte dal der herinnering’ van haar eigen jeugd.¹⁷³ De geurige wereld van haar grootmoeders kruidenierswinkel herleefde in de winkel van Pierre Lodewijk Godefroy.¹⁷⁴ Net als Claartje en Liene wandelen de zusjes Trezia en Elly door de groene tuin, gelokt door de ‘pijper’ uit Boutens’ gedicht ‘Goede dood’, dat Clare nauw aan het hart lag.¹⁷⁵ In *Huisjes van kaarten* liet Clare de kracht van (jeugd)herinneringen zien. Het verleden blijkt houvast te kunnen bieden. De groene aarde brengt evenwicht in de bewogenheid van het leven. Dat leven kan teleurstellend zijn, maar uiteindelijk is het toch de moeite waard. De titel *Huisjes van kaarten* verwijst naar een oud kinderversje over Adjen Dodderken en Anneke Toverheks.¹⁷⁶ Arjen Dodderken bouwde huisjes van kaarten en dan kwam Anneke Tanneke toverheks om ze omver te blazen.¹⁷⁷ Het fragiele bouwsel van speelkaarten stond symbool voor de wankelheid van Clare’s stemmingen. Maar ook voor haar moed om, net als Arjen Dodderken, haar leven steeds, met onvermoeibaar idealisme, opnieuw op te bouwen.¹⁷⁸ Het versje was een richtlijn voor Clare’s eigen leven, vertelde ze in een interview: ‘het materiaal is onvergankelijk, men kan er een wonderland van

bouwen wanneer men de schoonheid van de groene aarde drenkt met de droom in zijn hart. Het is goed dat de mens deze droom is gelaten, want het gerationaliseerde leven is als een vlinder zonder vleugels.’¹⁷⁹

Een verborgen lichtbron

Hoewel Clare Lennart *Huisjes van kaarten* niet autobiografisch noemde, vond ze wel dat ze hierin haar gevoelswereld het beste tot uiting had gebracht. Als journalisten haar vroegen naar haar persoonlijke voorkeur, noemde ze altijd *Huisjes van kaarten*.¹⁸⁰ De gevoelswereld en levensvisie van Therese Landolf corresponderen met de nieuwe filosofie van Clara Klaver. Ook in de liefde durfde ze de droom los te laten.¹⁸¹ Vlak voor of tijdens het schrijven aan de roman, waarschijnlijk rond 1938, voltrok zich een ‘kentering’ in Clare’s bestaan.¹⁸² Het lijkt erop dat zij in deze periode definitief voor Wim van den Boogaard gekozen heeft. Voor een leven met een man die aan haar verknocht was, ook al was hij nog altijd met een ander getrouwd. Voor een leven met liefde, niet met verliefdheid. De ‘nogal domme, goedaardige en oppervlakkig lieve man’ verkoos ze boven de ‘romantische illusie’, die Frans Coenen en later Alexander Voormolen voor haar geweest waren.¹⁸³ Een eerdere versie van de roman, waarin ‘Rob’ nog een belangrijke rol speelt, laat licht schijnen op dit proces:

Eens, lang geleden, waren we blindelings als donkere schepen, die op goed geluk een donkere haven binnenvallen, in een liefde verzeild. We waren een tijd lang heel gelukkig geweest. Toen werden we heel ongelukkig. We deden elkaar verdriet, alleen door te zijn, die we nu eenmaal waren. Zonder haat of wrok of boosheid, met alle goede bedoelingen konden we niet anders dan elkaar voortdurend verdriet doen. Zoals mijn oude vriend het zei: Hij had iets lief en ik had iets lief, maar of we elkaar liefhadden? We besloten elk onze eigen weg te gaan. We pasten niet bij elkaar, zeiden we. Toen we afscheid namen, voelden we ons omneveld door een doffe weemoed. Alsof deze breuk veel dieper ging, dan we ooit vermoed hadden en een verborgen lichtbron... iets, dat goedheid aan het leven gaf... had geraakt en gedooft.

Enkele weken later, toen ik op een middag thuiskwam, vond ik Rob in mijn keuken, bezig een kist tot brandhoutjes te hakken. Hij was als vanouds met een looper binnengekomen.

- Vind je het goed, vroeg hij.

- Natuurlijk, Rob, zei ik.

Later verklaarde hij moeilijk:

- Zie je, ik weet niet, wat dat in me is. Ik heb dit allemaal niet kunnen vergeten... jou en het huis en allerlei kleine dingen, die we samen deden... en Rouska en de Mitternachtsmauss. Ik moest eraan denken hoe je den vuilnisbak nou naar beneden

zou krijgen en dat er niemand was om kolen voor je te scheppen... tenminste... Ik wil niet meer als vroeger. Daarvoor hoef je niet bang te zijn, Trees. Maar... laat me zoo nu en dan maar eens komen en een beetje voor je werken.

We werden de beste kameraden. Er is iets wonderlijks vertrouwds in een vriendschap met een vroegeren geliefde. Misschien zouden we alleen met onze gewezen minnaars samen in een huis moeten wonen, gesteld altijd, dat we in staat zijn geweest een gevoel van vriendschap uit de liefde of de verliefdheid te redden. Als ik later iemand anders meende lief te hebben, dan heb ik nooit zoo zeker geweten, of ik van Rob niet meer hield. Alleen in deze laatste jaren met Jean, toen heeft Rob, om zoo te zeggen, uit het licht gestaan. Hij was niet ‘Jeans leven’ en Jeans leven was voor mij die eene helle lichtbundel, die door een schemerig bestaan straalde. Dezen morgen voor het eerst zag ik Rob weer in het licht en ik dacht, hoe hij was blijven komen al die jaren, dat ik weg was geweest. Weg van mezelf... weg van mijn eigen leven... verloren in een ander. Deze wonderlijke, ontroerende, onverdiende trouw, dacht ik. [...]

Vroeger heb ik het als een tekort gevoeld dat je met Rob niet praten kunt. Je kunt inderdaad niet met hem praten. Zijn woorden zijn stamelend en onbeholpen en dikwijls vervalschen ze zijn gevoel. Vroeger heb ik wel eens boos gezegd:

- Je kunt toch niet alles goed maken met een kopje thee en met warme voeten en met wat lekkers koken.

Nu leek het kopje thee met crackers en kaas de hoogste wijsheid. Als ik in deze dagen de boekhouding van mijn leven opmaak... ik moest steeds weer probeeren dat te doen... dan stond Rob als een der waardevolste posten aan de creditzijde.¹⁸⁴

Wim van den Boogaards onverstoorbare kameraadschap bleek op de lange duur waardevoller voor Clare dan de vervoerende verliefdheden van Coenen en Voormolen. Bij Wim kon Clare helemaal zichzelf zijn: ‘Liefde is niet de duizel van het jezelf verliezen, maar de vreugde van het elkaar vinden. Liefde vraagt twee menselijke wezens, niet een mens en een verlorene, een meester en een schaduw.’

Clare’s verbond met Wim, dat begon in 1926, werd in de laatste vooroorlogse jaren pas echt bestendig. Hun relatie voelde steeds meer als een huwelijk. Het is bijzonder dat Clare in het bovengenoemde typoscript de woorden ‘onverdiende trouw’ gebruikte. Vanaf 1938 was zij ook trouw: ‘Het is wel belangrijk, vind ik, dat als je eenmaal het besluit genomen hebt samen te gaan leven, je het inderdaad ook doet en niet bij de eerste de beste ruzie uit elkaar wilt. Je hoeft niet altijd je hoofd te buigen, maar je moet ervan uitgaan dat je niet weg wilt lopen.’¹⁸⁵ Clare liep niet weg. Wim ook niet meer.¹⁸⁶ Ze hadden beslist genoeg ruzies gehad, maar de stormen waren grotendeels uitgewoed.

Maanlicht

Het lentesprookje *Maanlicht* lag in de herfst van 1939 eindelijk in de boekhandels.¹⁸⁷ Uitgeverij Bruna besteedde veel zorg aan de vormgeving. Het boek heeft een groot formaat en is – door een naamloze kunstenaar – rijk geïllustreerd met tekeningen en vignetten in zwart en roze. Sommige recensenten vonden het mooi, andere wat overdadig: ‘uiterst precious’ of ‘nogal pretentius’. Een enkeling vermoedde een slimme marketingzet van Bruna: ‘De uitgave is zeer goed verzorgd en luxueus uitgevoerd, denkkelijk om het boek tot geschenk voor de komende feestdagen te bestemmen.’¹⁸⁸ Clare vond zelf de illustraties niet mooi en het boek te duur.¹⁸⁹

De ironie, die *Tooverlantaarn* zo kenmerkt, komt in *Maanlicht* terug, zij het veel milder. Vooral het eerste deel, dat zich op de kamer van Lisette afspeelt, bevat vertellerscommentaar als: ‘De stalen stoel hield zich wat afzijdig van het overige meubilair. Hij was de jongste generatie en die denkt nu eenmaal altijd wat beters te zijn. [...] De kachel ging evenmin als de stalen stoel op voet van gelijkheid met de andere meubels om. Zij vertegenwoordigde de vorige generatie en die meent ook altijd wat beters te zijn.’¹⁹⁰

Wellicht wilde Clare met zulke ironie haar ondertitel ‘Een sprookje voor groote mensen’ waar maken. Toch was Maurits Uyldeert in zijn recensie niet overtuigd dat *Maanlicht* voor volwassenen bestemd was: ‘haar verhaaltrant is te neerbuigend, haar betoog te nadrukkelijk, dan dat groote mensen de vertelling als ‘sprookje’ zouden kunnen en willen waarderen.’¹⁹¹ Het maandblad *Cultuur* schreef: ‘Als het hier en daar wat veranderd werd, omdat de jeugd niet zoo’n begrip heeft van een revue-girl, zou het werkelijk een goed sprookje zijn, maar dan voor kleine mensen.’¹⁹²

Net als bij *Tooverlantaarn* waardeerden vooral critici met een hart voor sprookjes de uitgave: ‘Deze kern van wijsheid in de zoete perzik van een sprookje, luchtig verteld, met den speelschen zwier, die daar zoo bij hoort, maakt Clare Lennart’s *Maanlicht* tot een plezierig, pretentieloos verhaal [...]. Een sprookje, dat men met genoegen leest en waarmee de groote mensen, die hun gevoel voor sprookjes nog niet hebben verloren, met plezier zullen kennis maken.’¹⁹³ Critici met een zwak voor Clare Lennart ‘vergaven’ haar de fouten in *Maanlicht*. Jacques Bloem vond *Maanlicht* ‘knap, aardig werk, maar niet van het belangrijkste dat zij heeft geschreven.’¹⁹⁴ Marijke van Tooren van *Critisch Bulletin* vond de ondertitel schoolmeesterachtig: ‘een gezicht waar de hooge moraal van af te scheppen is’. Ze eindigde haar recensie toch mild: ‘Het vraagt heel wat meer geest en oorspronkelijkheid, fel zijn en mild zijn tegelijk, dan de schrijfster ons hier bood. Clare Lennart bewees ons de literaire waarde en artistieke mogelijkheden van haar werk in haar beide romans ‘Mallemolen’ en ‘Avontuur’. Laten we haar dit minder geslaagde sprookje niet te zwaar aanrekenen en laten wij met onverflauwde belangstelling haar volgende boek tegemoet zien.’¹⁹⁵

Dat volgende boek zou *Ter herinnering aan Rotterdam* worden. Een boek over Clare’s nieuwe woonplaats aan de Maas. Een boek dat pas zes jaar ná *Maanlicht* zou verschijnen, toen ze allang weer terug was in Utrecht. Een boek over de grootste kentering in haar leven: de Tweede Wereldoorlog.

*Deze oorlog, die niet los wil barsten, vreet als een worm aan het leven.*¹⁹⁶

Een gruwelijke oorlog

1939 – 1945

*Ik kan tegenwoordig niet meer gelukkig zijn met de wereld.*¹

Op 1 september 1939 viel het Duitse leger Polen binnen. Nu beroerde ‘het spel dat ver weg aan groene tafels door zeer correcte heren gespeeld werd’ direct het leven van Clare Lennart.² Op 28 augustus las ze in ‘dreigend groote zwarte letters’ in de krant het gevreesde bericht: ‘Algemene Mobilisatie. Eerste mobilisatiedag 29 augustus 1939’. De hele krijgsmacht stond paraat voor een oorlog. Ook Wim van den Boogaard moest opkomen.³

Avenue Acacia

De mobilisatie betekende een volksverhuizing van meer dan 150.000 dienstplichtigen. Wim vertrok uit de Utrechtse Kromhoutkazerne. Aanvankelijk werd hij in Rotterdam gestationeerd, waar zeventuizend militairen onder commando stonden van kolonel Pieter Scharroo. Het was een rare gewaarwording voor Clare Lennart om Wim in uniform met veldmuts te zien vertrekken. Hij had praktisch zijn hele militaire carrière in witte buis in de keuken doorgebracht. Wim van den Boogaard was niet de enige soldaat die amper voorbereid was op oorlogshandelingen. De meeste Nederlanders hadden nauwelijks over de grenzen gekeken. Hun persoonlijke leven en financiële moeilijkheden door de crisis waren belangrijker dan Hitlers tomeloze expansiedrift. Bovendien bleef de regering uitdragen dat Nederland, net als in 1914, neutraal zou blijven. Door die geruststellende boodschap zagen de meeste dienstplichtigen weinig gevaar en leek de mobilisatie een ‘verzetje’ te worden. Voor Wim en Clare betekende de mobilisatie een kans om intensiever samen te leven dan ze tot dan deden in Utrecht.

Zodra Wim uit Utrecht was vertrokken, doekte Clare haar pension op de drukke Steenweg op. Tussen het moment van mobilisatie en de verhuizing zaten krap twee maanden. Op 23 oktober 1939 liet ze zich als inwoner van Rotterdam inschrijven.⁴ De mobilisatie hielp Clare beslissen om ‘de heren boven’ eindelijk de wacht aan te zeggen. Zonder Wims hulp zouden de huurders haar meer tijd en geld gaan kosten. De verhuizing was ook een radicale keuze vóór Wim. Nu hij door de mobilisatie toch niet bij zijn gezin in Utrecht kon zijn, zag Clare haar kans schoon. In Rotterdam kon ze anoniem leven en kon Wim haar openlijk bezoeken. Er was niemand voor wie ze in de Domstad wilde blijven. Zelfs, of misschien juist, haar zuster niet. Net nu Eveline Klaver van Rotterdam naar Utrecht was verhuisd, trok Clare van Utrecht naar Rotterdam.

In de Tollensstraat 65a vond Clare twee kleine kamers, die uitkeken op een grote acacia.

In haar novelle *Ter herinnering aan Rotterdam* noemde ze haar nieuwe straat dan ook Avenue Acacia, alsof ze ‘de stugge stad een bloem in het knoops gat had willen steken.’ De Tollensstraat ligt in de wijk Het Oude Noorden van Rotterdam, dicht bij het toenmalige Station Delftsche Poort. Indertijd was het een volksbuurt, nu een multiculturele wijk. Hoewel er veel veranderd is, zijn enkele details uit Clare’s novelle nog te herkennen, zoals het café op de hoek, het ‘Café Billard Toulet’, en vooral de vele acacia’s in de Tollensstraat en de aangrenzende Noordmolenstraat:

Een tamelijk breede straat was het, die in het begin nog wel een beetje stand ophield, maar verderop steeds volkscher werd. Eigenlijk was er niets bijzonders aan, behalve dan die acacia’s. Kleine boompjes waren het nog, maar met ronde kruinen, de stammetjes door manshoog hekwerk beschermd. [...] De huizen aan de overkant waren niet erg hoog en over hun daken heen zag ik in de verte den top van een populier. Het vrouwtje, dat me de kamers liet zien, leek heusch een beetje op Greta Garbo, maar een Garbo, die het niet voorspoedig gegaan was op den levensweg...⁵

‘Het vrouwtje met den Garbomond’, oftewel ‘Jeaan’ ging een rol spelen in Clare’s dagelijkse leven. In *Ter herinnering aan Rotterdam* schilderde Clare warme portretten van de immer poetsende Jeaan, van haar burens Adriaantje en Katrientje van Vliet en de andere inwoners van de Tollensstraat.⁶ Na dertien jaar in de Domstad gewoond te hebben genoot Clare van haar nieuwe omgeving: ‘Ik moest kijken en luisteren en straks zou ik misschien van ieder huis de geschiedenis weten. Ik was ook wel geboeid, hoewel iets in me toch altijd wachten bleef op het wonder... de betoovering... misschien alleen maar

Illustratie door G. Douwe van de 'Avenue Acacia', de Tollensstraat, in *Ter herinnering aan Rotterdam* (1946).

den truc die de stad in plaats van nuchter en bedrijvig zoo wonderlijk wijd en weemoedig kon maken.’⁷

Clare kende de havenstad redelijk goed van haar bezoeken aan Eveline en Dick Klaver. De open stad was heel anders dan het introverte historische Utrecht. Rotterdam, het New York aan de Maas, werd een moderne stad met gebouwen van wit gespoten beton, staal, spiegelend glas en strakke blok- en cilindervormen. Clare omschreef het modernistische fabrieksgebouw van Van Nelle als ‘een reusachtige volière, allemaal glas en blauw en staal’.⁸ De brede straten en groenstroken zorgden voor licht en ruimte. Rotterdam wilde de stad zijn van de vooruitgang, van de nieuwe architectuur en van de stalenbuismeubelen.⁹ Dat was het Rotterdam van het heldere daglicht. Dat was juist niet het Rotterdam, waar Clare van hield. Zij liet zich liever betoveren door het Rotterdam bij avondlicht, ‘de haremschoone onder haar sluiers’, het Rotterdam van de steegjes en de kades. *Ter herinnering aan Rotterdam* is een ode aan dit ‘andere Rotterdam’.

Bovenal hield Clare van de Rotterdammers. De nuchterheid van de Rotterdammers, de ‘niet zeuren maar poetsen’ mentaliteit, sprak haar aan. De onopgesmuktheid van de Rotterdammers paste bij de principes van gelijkheid die haar ouders haar hadden bijgebracht: ‘Die bedrijvige, gehavende havenstad, met haar nijvere mensen, die gelijkgezind en zonder aanzien des persoons tussen en met elkaar verkeren, heel anders dan het op standen zo verzotte Utrecht, heeft mij echt weldadig geïnspireerd.’¹⁰

Rotterdam was nog altijd meer werkstad annex doorvoerhaven dan woonstad. Toch had de stad in de crisisjaren een groot aanbod aan amusement (zoals de beroemde dancing Pschorr) en variété in theaters. In de jaren twintig was Rotterdam een bioscoopstad geworden met een grote keuze van films.¹¹ Een literair elan ontbrak echter in Rotterdam. Alleen in het filiaal van warenhuis De Bijenkorf waren vanaf de opening in 1930 zo nu en dan literaire voordrachten en exposities.¹² Rotterdamse schrijvers, zoals Ben Stroman, Jo Otten en Hans Martin, hadden niet veel contact met elkaar, aldus Ben Stroman:

Er bestaan in onze stad geen litteraire clubjes; er zijn litteratoren in Rotterdam, die elkaar beleefd, doch dringend groeten. Er zijn litteratoren, die elkaar niet groeten, omdat ze elkaar niet kennen. [...] Maar zij hebben de stilzwijgende overeenkomst gesloten, niet over litteratuur te spreken. Als zij, in onbeheerschte oogenblikken, over elkanders werk spreken, dan zou een dergelijk gesprek U kunnen doen denken aan de welwillende taal van de propagandaminister van belligerente mogendheden.¹³

Uiteraard chargeerde Stroman de situatie. De Rotterdamse letterkundigen leefden niet werkelijk op voet van oorlog, maar er werd niet samengewerkt: ‘In Rotterdam heerscht een klimaat, dat den bloei van letterkundige schimmels en kasplanten niet gedooft. [...] Zes Rotterdamsche auteurs op een kluitje en ze stichten niet eens een tijdschrift.’ Kortom, de Rotterdamse literatuur van het interbellum ademde een onmiskenbare sfeer

van individualisme.¹⁴ Dat paste prima bij Clare, die het gezelschap van letterkundige collega’s ook in Utrecht niet gezocht had.¹⁵

Vertaalwerk en verhalen

Nu Clare niet meer klaar hoefde te staan voor haar huurders, had ze de vrijheid om door Rotterdam te dwalen. Iedere avond haalde ze Wim van de trein of reed hem op de fiets tegemoet. Wat ze verder deed als ze met poes Rouska op de Tollensstraat was, is onduidelijk. Er zijn nauwelijks bronnen bewaard gebleven die licht kunnen werpen op haar dagelijkse leven in Rotterdam. Zo is het onbekend welke inkomsten ze had. *Tooverlantaarn* en *Maanlicht* hadden niet bijzonder goed verkocht. Van A.W. Bruna kreeg ze voor *Huisjes van kaarten* f285 in acht maanden tijd.¹⁶ Waarschijnlijk verwachtte Clare dat haar verblijf in de Tollensstraat tijdelijk zou zijn. Voor een korte mobilisatieperiode gaf de portefeuille met vertaalopdrachten voor A.W. Bruna, zoals afgesproken in het voorjaar van 1938, haar voldoende financiële zekerheid.¹⁷

Vertaler was tot de Tweede Wereldoorlog geen officieel, fulltime beroep. Tegen het eind van de achttiende eeuw begon men zich zorgen te maken over de overstelpende hoeveelheid vertaalde romans en wonnen romans van Nederlandstalige auteurs aan cultureel aanzien. Daardoor werden vertalers als broodschrijvers bestempeld en hadden ze een ondergeschikte positie op de boekenmarkt.¹⁸ Zij stonden maatschappelijk in de schaduw van de oorspronkelijke auteur en kregen veel minder betaald dan de auteurs. Doorgaans kon men van vertaalwerk geen gezin onderhouden. In de negentiende eeuw werd vertalen een populaire inkomstenbron voor vrouwen van goeden huize. Zij konden het vertaalwerk in de anonimiteit van hun eigen woning uitvoeren en daarmee, zij het minimaal, het gezinsbudget aanvullen.

Niet alle vertaalsters waren ‘broodvertaalsters’ die in hoog tempo productie leverden en willekeurig uit een adresboek werden geplukt. Er waren ook vrouwen die uit enthousiasme vertaalden omdat zij bepaalde buitenlandse romans in Nederland wilden introduceren. Zo’n vertaalster die als cultuurbemiddelaar optrad, had veel contact met de oorspronkelijke auteur van een werk.¹⁹ Zij kon ook gemakkelijker voorstellen doen aan een uitgever. Zulke vertaalsters werden geselecteerd op basis van hun positie in het netwerk van bekende literatoren. Het inschakelen van bijvoorbeeld de zus of vrouw van een bekende schrijver gaf extra autoriteit aan een vertaald werk. Het letterkundige wereldje was klein en zelfs buitenstaanders zullen zo’n vertaalster snel geassocieerd hebben met de literator. Een bekend voorbeeld is Elisabeth Couperus-Baud, de vrouw van Louis Couperus, die *The picture of Dorian Gray* van Oscar Wilde vertaalde.²⁰ Er waren vrouwen met literaire ambities voor wie het vertaalwerk een opstapje was naar eigen, oorspronkelijk werk. En andersom: was een schrijfster eenmaal bekend om haar oorspronkelijke werk, dan kon een vertaling van haar hand op meer aandacht in de pers en bij het publiek rekenen. In het interbellum was er in de praktijk meestal sprake van

een combinatie van motivaties. Zo ontwikkelde Clara Eggink zich van dichteres tot een productief literair vertaalster en critica.²¹ Langzamerhand groeide de waardering voor Nederlandse vertalers. In 1931 werd de Vereeniging Nederlandsche Vertalingen opgericht, met als doel het verhogen van het peil van de vertalingen en bevorderen van de belangen van de vertalers.²² In 1953 werd de prestigieuze Martinus Nijhoff Prijs voor Vertalingen in het leven geroepen.

Clare Lennart begon met vertalen om geld te verdienen: ‘Helaas is het ook nogal eens nodig vertaalwerk te doen, alleen om het hoofd boven water te houden, want in Nederland kun je van je pen niet leven.’²³ Zij kreeg de vertaalopdrachten van uitgeverij Bruna als ‘bijvangst’ van haar onderhandelingen over romancontracten. Clare droeg dan ook niet zelf titels aan, maar ging aan de slag met wat Bruna op de plank had liggen.

Nog in 1939 verscheen Clare’s vertaling van *The Patriot* van Pearl S. Buck. Pearl Buck was al jarenlang in het Nederlands verkrijgbaar.²⁴ In 1938 won de schrijfster, als eerste Amerikaanse vrouw, de Nobelprijs voor de Literatuur. Uitgeverij A.W. Bruna haakte in op de Nobel-publiciteit met *De patriot*, Bucks roman over een liefdesgeschiedenis ten tijde van de Chinese revolutie en de guerrilla-oorlog tussen de Chinese en Japanse troepen. Buck woonde in China en vrijwel al haar romans spelen zich in dat land af. De vertaling leverde Clare honderdtachtig gulden op, niet veel voor zo’n dikke roman.²⁵

Haar volgende opdracht voor A.W. Bruna was *Louise* van Nora K. Smith. In 1937 had Bruna de vertaling van *A Stranger and a Sojourner* van de onderwijzeres Smith uitgegeven. Dat eerste boek was een onverwacht succes in het Verenigd Koninkrijk en in Nederland.²⁶ P.H. Ritter waardeerde de ‘indringende natuurbeschrijving en de feillooze schildering van land en leven der bevolking’ in *Zij was en bleef een vreemde*.²⁷ Ook in *Louise*, waarschijnlijk in 1941 verschenen, speelt het landschap van Derbyshire een grote rol.²⁸ Louise woont met haar zusters Catherine en Vera op de boerderij van haar ouders. Uit liefdesverdriet vertrekt ze naar Parijs waar ze gaat schilderen. Na het Franse avontuur vestigt zij zich toch weer in Derbyshire waar zij, de minst briljante van de zusters, van de boerderij Morgenrood een ‘tehuis’ weet te maken.

Clare Lennart heeft zich nauwelijks inhoudelijk over het vertaalkvak uitgelaten. Ze zag vertalen vooral als corvee om de huur te betalen. Het werk van Pearl Buck greep haar niet, dat omschreef ze als ‘een eindeloze Pearl Buck’.²⁹ In tegenstelling tot haar oorspronkelijke werk, dat ze eerst in potlood in schoolschriften schreef, typte ze een vertaling rechtstreeks op de machine. Op de automatische piloot, net als Therese Landolf uit *Huisjes van kaarten*:

Ze doet het ratelend, vliegensvlug. Ze doet het zo, dat meneer Godefroy het beneden in zijn winkel als een aanhoudende, doffe, verwijderde donder hoort. [...] Thereesje Landolf tikt short stories, novellen, krantenartikelen – meest voor de vrouwenpagina –, vertalingen uit het Frans, het Duits, het Engels en het Deens. [...] Men moet zich

toch in leven houden, zegt ze, zolang men tenminste leven wil. En ik kan niets doen dat minder tijd en minder aandacht vraagt.³⁰

Clare Lennarts oorspronkelijke literaire productie beperkte zich in 1939-1940 tot twee korte verhalen in de bundels *1001 avond*. Emmy van Lokhorst en C.J. Kelk hadden in 1939 het plan opgevat om tot april 1941 iedere maand een bundel te laten verschijnen ‘met pl.m. 30 verhalen en novellen, gekozen uit de Nederlandsche, Vlaamsche en buitenlandsche litteratuur.’³¹ Uiteindelijk zouden zes reeksen verschijnen, min of meer thematisch gerangschikt, bijvoorbeeld ‘gewijd aan het avontuur’ of ‘liefdesvertellingen’. Kelk herinnerde zich: ‘Haastig werden voor [uitgeverij] Contact door Emmy van Lokhorst en mij zes bundels *Duizend en één avond*, van elk ongeveer dertig verhalen, bijeengebracht, zeer zeker met oog op het plotseling in het duister gehulde publiek, maar tegelijk een hart onder de riem voor de vele vertellende en vertalende collega’s, allen min of meer zwaar getroffen door deze malaise. [...] Wij konden er nog net precies op tijd ook de zoogenaamde niet-arische vrienden in opnemen.’³² De reeks liep heel goed: in oktober 1941 waren er al meer dan vijftienduizend exemplaren van verkocht.

In de eerste reeks (ca. 1940) stond Clare Lennarts verhaal ‘Over de schutting’. Het is een impressie van de groene tuin achter de Steenweg.³³ In de derde reeks (ook 1940) nam Kelk ‘De oude piano’ op, een verhaal met een sprookjesachtig slot waarin een afgedankte piano een huis in brand steekt.³⁴ De basis van het verhaal ontleende Clare aan de werkelijkheid. Toen haar vader naar Noordwijk verhuisde, liet hij Da Doyers piano opslaan in een pakhuis dat in vlammen opging. Aan haar zuster schreef Clare: ‘Weet je dat de piano verbrand is? Ik denk dat die zelfmoord heeft gepleegd. Ze heeft op haar oude dag niet meer willen zwerven. Het pakhuis waar ze in Zwolle stond is afgebrand. Het is me nu net of er een mens is doodgegaan.’³⁵

Het bombardement op Rotterdam

Hoe geruststellend de Nederlandse regering ook sprak over neutraliteit, voor de geliefde van een militair was de mobilisatie uiteraard een onzekere en beladen tijd. Clare Lennarts angstige natuur versterkte de spanning en dat beschrijft ze openhartig in *Ter herinnering aan Rotterdam*, waarin Wim als ‘Rob’ figureert:

Ergens op den Singel zag ik Rob dan aankomen. Het was al iets gewoons geworden hem in uniform te zien, maar toch bleef het gevoel van groote blijdschap... van verlichting... als ik hem weer behouden terug had. [...] Ik ging nu Rob tegemoet langs een anderen weg. Hij was overgeplaatst naar Delft en reed met den trein heen en weer. [...] Soms moest ik er lang wachten, omdat de treinen in dezen sneeuwwinter dikwijls te laat waren. Opeens, als ik al begon te wanhopen, verscheen Rob dan toch en bromde, omdat ik weer zoo lang in de kou had gestaan. Waarom bleef ik

niet rustig thuis? Maar thuis had ik geen rust. Zelfs als het sneeuwde of vroom dat het kraakte of als de straten complete glijbanen waren, moest ik er door gaan en wachten tot ik de nu zoo vertrouwd geworden uniformfiguur door de contrôle zag komen. Tot ik hem uit die uniformenwereld, waar vreemde en meedoogenlooze wetten golden, had teruggetrokken in de mijne, de onze... voor een avond... een nacht...³⁶

Toen het voorjaar werd en de verloven weer eens ingetrokken werden, wilden Clare en Wim zich niet al te ongerust maken. Het was immers al zo vaak loos alarm geweest? Maar na negen maanden spanning barstte de oorlog op vrijdag 10 mei dan toch los. Om vijf voor vier 's ochtends werden de militairen bij vliegveld Waalhaven wakker door het geronk van laag overvliegende vliegtuigen. Even later vielen de eerste bommen op de verdedigingsstellingen rond het vliegveld. Al snel landden 600 Duitse parachutisten, die de Waalhaven veroverden. De witte parachutes zagen eruit als 'zakdoekjes' of 'witte engelen' tegen de wolkenloze blauwe meilucht.

Clare en Wim sliepen die nacht niet in de Tollensstraat. Op de vlucht voor wandluis, brachten ze de nacht door op 'het eiland in de Maas'.³⁷ Ze werden gewekt door het geluid van aanhoudend schieten. Toen daalden twaalf watervliegtuigen op de Maas. Grote hakenkruisen grijsden hen aan. Uit de watervliegtuigen kwamen soldaten die in gele rubberbootjes naar de wal peddelden en de Maasbruggen in bezit namen: 'Daar stonden ze, stram en stijf als reusachtige tinnen soldaten, zwaar bewapend, de bajonet op het geweer. Ik geloof dat ik ze onbewogen zou hebben kunnen neerschieten, als ik er de wapens voor bezeten had. Zoals je een rij tinnen soldaatjes kon neerleggen en constateeren: Die zijn dood! Ik zou niet het gevoel gehad hebben, dat het mensen waren, die ik raakte. Die ontzaglijke verbijstering werkte als een isolerende laag, waar geen menselijk gevoel doorheen kon dringen.'³⁸ Wim van den Boogaard was, zoals altijd, nuchterder dan Clare: hij moest onmiddellijk terug naar Delft. Bijna tot haar verbijstering maakte hij haast: 'Terwijl hij zich nooit ontzien had den dienst op allerlei manieren te ontduiken, was zijn eerste gedachte, nu er werkelijk gevaar dreigde, niet: 'Hoe kom ik weg? Maar: Hoe kom ik erbij? Het was de eerecode van den schooljongen, die een heel manneleven door van kracht bleef. Je trok je niet terug als er gevochten moest worden. Misschien was het mooi. Waarschijnlijk was het ook dwaas. Ik wist het op dat ogenblik niet meer.'³⁹

Wim heeft vermoedelijk niet actief gevochten tegen Duitse soldaten. Als sergeant-kok had hij een ondersteunende functie. Hij serveerde op 10 mei 1940 kropsla en sinaasappelen aan de manschappen die Rotterdam verdedigden tegen de Duitse inval.⁴⁰ Toch kon Clare er niet op vertrouwen dat Wim in zijn veldkeuken veilig was. In die eerste oorlogsdagen was iedere man in uniform in groot gevaar. Op weg naar de Tollensstraat zag Clare in een plantsoentje een gesneuveld politieagent: 'Hij lag op zijn rug, heel alleen, heel rustig, het gezicht naar boven gekeerd, de armen uitgestrekt. En het zien van

dien eersten doode doordrong pas werkelijk die isoleerende laag van verbijstering, die me zoo zonderling kalm en gevoelloos had gemaakt. Hier lag hij, een gewone agent, die rustig zijn wacht had geloopt, nu zoo dood, zoo ver... en ik, een vreemde vrouw, keek op hem neer en schreide. Wat moest ik doen? Wat kon ik doen? Deze agent was dood en vele, vele anderen zouden sterven.'⁴¹

Aan het einde van de eerste oorlogsdag hadden de Duitsers Rotterdam-Zuid vast in handen. Op de rechteroever hielden de mariniers de bezetters vier dagen tegen. Op 14 mei 1940 besloot de Duitse legerleiding dat de patstelling aan de Maas moest worden doorbroken. Ten koste van alles, desnoods door te dreigen met vernietiging van de stad, desnoods door de werkelijke uitvoering van een terreurbombardement. Hoewel de legerleiding het ultimatum van de Duitsers op het laatste moment tekende en nog lichtkogels af liet vuren om het bombardement af te wenden, lukte dat niet meer. Negentig Duitse vliegtuigen bombardeerden tussen 13.27 en 13.40 uur het centrum, West-Kralingen, Bergpolder, de Provenierswijk en het Liskwartier. De daarop volgende brand legde bijna 25.000 woningen, 2400 winkels en vier ziekenhuizen in de as. Ook vier stationsgebouwen, zoals Delftsche Poort, waar Clare iedere avond op Wim had staan wachten. Tot boven Utrecht viel een wolk van tot gruis verbrande stofdeeltjes uit de hemel. De tot stofwolk gereduceerde havenstad verduisterde een moment de zon boven Utrecht. Aan de Oudegracht in Utrecht dichtte Ina Boudier-Bakker 't Is 't Uur aan Hollandsch hemel rood getekend / het Uur dat Hollandsch vrijheid onderging.'⁴²

Later die middag wierpen Duitse vliegtuigen pamfletten boven Utrecht uit. In dit papieren bombardement stond een ultimatum van de Duitse opperbevelhebber. De Duitsers eisten onvoorwaardelijke overgave van Nederland, anders zou Utrecht hetzelfde lot als Rotterdam ondergaan.⁴³ Clare's geliefde Utrecht is dit drama bespaard gebleven. Ook haar zonnige Rotterdamse kamers overleefden de Duitse aanval. In de straat naast de hare stortten de huizen in, maar de bommenregen stopte precies bij de Tollensstraat.⁴⁴ Clare moest niettemin evacueren:

De huizen stroomden leeg. Uren lang liepen we zonder vermoeidheid te voelen... een onafzienbare stroom mensen, die pathetisch hun aardsche bezittingen torsten. Menschen, die sjouwden met beddegoed, met koffers, die handkarren met allerlei meubilair voortduwden, menschen met kinderwagens, waarin soms kinderen, soms allerlei andere dingen lagen, menschen met honden en katten, met konijnen, kippen en kanaries. Zieke menschen, kreupele menschen, zwangere vrouwen, menschen in gevangenskleeven... Ook ik, met Rouska in een rieten waschmand, maakte deel uit van dien stroom. Ik had het gevoel, dat deze werkelijkheid af was gezien van de bioscoop... te dramatisch, te effectvol ellendig om aan te doen als echt.

Als er een vliegtuig aankwam, gooide alles zich plat op den grond, drukte zich tegen de aarde aan, zou er in weg hebben willen kruipen om het leven te redden.

De mensch, die in het stof lag voor het moordtuig, dat hij zelf had uitgevonden, vernederend en symbolisch. Tegen den avond kwamen we in een dorp. De sering en bloeiden er en de gouden regen. Er was niets gebeurd hier. Men zei ons, dat de oorlog voorbij was. Maar de horizon in het zuid-westen was rood gekleurd. Daar brandde Rotterdam.⁴⁵

Clare kwam terecht bij een boer in Zevenhuizen en keerde de volgende dag terug naar Rotterdam. Haar meubels, haar manuscripten en Coenens brieven waren er nog. Zij had geluk gehad. Het duurde dagen voor de brand was geblust. Ongeveer 75.000 mensen verloren huis en inboedel en ongeveer 850 Rotterdammers verloren het leven.⁴⁶ Ook Katrientje, het dochtertje van Clare's bovenbuurvrouw, was dood. Uitgever Doeke Zijlstra van Nijgh & Van Ditmar was op 12 mei door een verdwaalde kogel getroffen toen hij over het Beursplein liep, met op zak de haastig bij de bank gehaalde voorschotten op salarissen en honoraria van de uitgeverij. Zijlstra stierf ter plekke. Van Zijlstra's aan de Wijnhaven gevestigde uitgeverij bleef twee dagen later geen steen meer op de andere staan.⁴⁷ Rotterdam zou nooit meer dezelfde stad zijn, wist Clare: 'Nog een andere doode was er, om wie mijn hart rouw droeg. Ook de oude stad was dood. [...] In onafzienbare rijen heb ik de dagen na de capitulatie de vechtwagens en tanks, de kanonnen en de met soldaten volgeladen vrachtauto's voorbij zien trekken. Een triomfeerend, tot de tanden toe gewapend volk, dat dwars door de stad heen reed, die het had gedood. Ik heb gezien en gedacht, dat ik me diep zou schamen, als ik behoorde tot een volk, dat dergelijke triomfen bevocht.'⁴⁸

'Dit ontwijfelbaar goede'

Ter herinnering aan Rotterdam geeft een vrijwel waarheidsgetrouw beeld van Clare's leven in Rotterdam, vertelde ze in interviews.⁴⁹ Ze verwerkte er ook herinneringen in aan haar relatie met Wim. Een relatie die door de mobilisatie nog hechter was geworden:

We hadden het gevoel elkaar na langen tijd te hebben teruggevonden. Het was weer bijna, als toen we elkaar pas leerden kennen... dien tijd van eerste, stormachtige verliefdheid, toen ieder afscheid zoo hartbrekend en ieder weerzien zulk een groote vreugde was. Toen de liefde het leven zoo kostelijk had gemaakt, dat het daardoor precair leek. En nu deze dreiging van oorlog het leven werkelijk precair had gemaakt, leek het of daaraan opnieuw de liefde was ontbrand. In de jaren, dat we samen hadden geleefd, had ik me wel eens afgevraagd: – Is dit nu werkelijk een groote liefde? Is dit het waard geweest de wereld tegen ons in het harnas te jagen, de eindeloze zorgen en tobberijen, de nooit aflatende moeizaamheid om je enkel maar in het leven te houden? Maar nu we arm in arm langs deze nevelige kaden van een vreemde stad zwierven, wist ik plotseling hoe onbetwistbaar goed datgene was, wat

we uit die moeilijke jaren hadden overgehouden. Als een goede God in den hemel ons nu zag gaan ... een Onze Lieve Heer... dan zou hij blij zijn met dit ontwijfelbaar goede, dat twee menschen uit den chaos van het leven hadden vergaard, zooals een mensch blij kan zijn met een bloem of met een mooien, zonnigen dag.'⁵⁰

Toen ze Wim zag gaan, op 10 mei 1940, de oorlog tegemoet in zijn bruine pak, keek hij om en wuifde: 'Een man met wien ik vele jaren goed had geleefd, zoodat tusschen hem en mij een groote vertrouwelijkheid was gegroeid. Misschien hadden we elkaar zelfs lief.'⁵¹ Hoewel Clare's eindeloze zorgen om Wim nog lang niet voorbij waren, heeft de Rotterdamse periode hun relatie verder verdiept en bestendigd. Van 'een man' was hij 'haar man' geworden. Clare's man overleefde de gevechten in de eerste oorlogsdagen. Na de capitulatie op 14 mei namen de Duitsers de wapens en de munitie van het Nederlandse leger in beslag. De militairen werden voorlopig ondergebracht in fort en kazernes. De bezetter probeerde de Nederlandse militairen zoveel mogelijk van de straat te houden. Een week na de capitulatie gaf de Nederlandse opperbevelhebber generaal Winkelman toestemming een begin te maken met de demobilisatie.⁵²

Clare volgde Wim op de voet toen hij als krijgsgevangene in verschillende kampen werd geïnterneerd. Aanvankelijk zat hij in Nunspeet, waar ze een zomerhuisje huurde.⁵³ Toen Wim eenmaal in Kamp Zeist terecht kwam, had ze helemaal geen reden meer om in de verwoeste Maasstad te blijven wonen.⁵⁴ Van september 1940 tot juli 1941 woonde ze op de Admiraal Van Gentstraat in Utrecht, als gast van haar zuster Eveline. Wim kwam vanuit Kamp Zeist vaak even langs. Clare vond de 'doode' Van Gentstraat, vlak bij het spoor, verschrikkelijk.⁵⁵ Het samenwonen van de twee zussen was geen succes. Eveline: 'Samen met haar in één huis wonen, ging niet. Clare kon door kleinigheden ontzettend overstuur raken. Ze blies die dan op tot ware rampen. [...] Ze verstoorde de rust en stemming in huis teveel.'⁵⁶ Eveline was dan ook 'dolblij' toen Clare in de zomer van 1941 een huis gevonden had in de Zuilenstraat 10bis.⁵⁷

Zuilenstraat

Clare Lennart was weer terug in hartje Utrecht: 'We konden nog net dit huis krijgen. Het was wel erg verwaarloosd, het dak was eraf en het zat vol puin, maar toch was ik blij dat we erin trokken, anders had ik nog langer op kamers moeten blijven wonen.'⁵⁸ De Zuilenstraat, vernoemd naar de familie van Belle van Zuylen, ligt in het stille deel van het Utrechtse centrum. Clare had – net als haar vader – talent voor het vinden van even onpraktische als romantische huizen. Ook dit was een merkwaardig pand: zeventiende-eeuws, hoog en hokkerig.⁵⁹ Het grensde ruggelings aan het Catharijneconvent. Het onderhuis, nummer 10, had een eigen ingang en was op de begane grond met een dunne houten wand gescheiden van Clare's woning. De smalle kronkeltrap naar de eerste etage is wel 'de steilste trap van de Lage Landen' genoemd.⁶⁰ Die eerste verdieping bestond uit

twee grote kamers, die Clare verhuurde. Vanuit de kleine keuken kon Clare naar het ‘plat’ klimmen, een daktuin die uitkeek op het Catharijneconvent. Op de tweede verdieping, de zolder, huisde ze zelf. De woonkamer aan de voorzijde had Clare ingericht met boekenkasten, het bureau van Frans Coenen en schilderijen van haar ouders. Langs de schuine wand hingen later smalle planken vol poppetjes en (speelgoed)diertjes.⁶¹ Een badkamer was er niet, wel een keukentje naast het kolenhok. Clare sliep op een divanbed in de kleine slaapkamer aan de achterzijde.

Clare kon dit ruime huis alleen betalen door weer pensiongasten te nemen. Tot maart 1943 waren dat meestal studenten. Daarna waren verreweg de meeste studenten ondergedoken om te voorkomen dat ze naar Duitsland moesten voor de Arbeitseinsatz. Studenten die hun studie aan de universiteit voort wilden zetten, moesten vanaf begin december 1942 de loyaliteitsverklaring tekenen. Dat deden er niet veel.⁶² De studenten verdwenen uit het Utrechtse openbare leven. Clare verhuurde haar benedenverdieping daarna voor vijftig gulden per maand aan een Chinese man, Kho Chien Coo.⁶³ Volgens Rico Bulthuis was de Chinees een zeer bijzondere figuur:

Die Chinees had van haar eerste etage een soort speelhol gemaakt waar hoertjes in rondliepen en waar ‘raar spul’ werd gerookt. Op een dag had Clare gezegd: meneer Tang – of hoe hij dan ook heette – dat gaat zo niet langer. Ik ben geen benepen hospita, maar gillende hoertjes in de nachten houden de burens uit hun slaap. Hij had toen zijn verbazing uitgesproken over vreemde Hollandse opvattingen, maar hij gooide de meisjes als oud vuil op straat, om daarna een handelsonderneming op zijn kamers te vestigen. Er werd gescharreld met pakketten en op een ochtend, toen Clare met een stoffer en blik het vloerkleed op zijn kamer veegde, viste ze een paar behoorlijk grote diamanten en een prachtige robijn uit de pluizen. ‘Meneer Tang, kijk eens wat ik vond.’ ‘Oh, adoe,’ had hij onverschillig gezegd, en de edelstenen in een kopje gegoooid. Clare Lennart zou er nooit aan hebben gedacht om zulke kostbaarheden voor zichzelf te houden. Ze was blij dat Tang met zijn hoertjes en zijn handel plotseling verdween, na het geld voor de huur netjes op tafel te hebben gelegd en ze schreef mij toen, of ik geen behoorlijke mensen wist voor de etage. Ze was bang voor Duitse invordering of, erger nog, om een NSB-gezin in huis te krijgen. Dan nog maar liever een opiumkit.⁶⁴

Rico Bulthuis maakte de werkelijkheid vaak mooier of interessanter, maar dat Clare een Chinees in huis had, viel meer mensen op. Hoewel er, met name in Rotterdam, wel zogenaamde ‘pindachinezen’ in Nederland woonden die pindakoeckjes ventten, waren er in Utrecht nog zo weinig Chinezen dat ‘meneer Sioe’ uit de Zuilenstraat opzien baarde. Kho Chien Coo heeft tot in de zomer van 1944 op de Zuilenstraat gewoond.⁶⁵

Kultuurkamer

Eind november 1941 verscheen de verordening waarbij de Nederlandsche Kultuurkamer, officieel, in het leven geroepen werd. De Kultuurkamer stond onder leiding van Tobie Goedewaagen, secretaris-generaal bij het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, en was bedoeld om het Nederlandse culturele leven langs nationaalsocialistische lijnen te organiseren. Iedereen die werkzaam was in de cultuursector zou in 1942 worden verplicht zich aan te sluiten bij een van de zes gilden.⁶⁶ Alleen auteurs die zich meldden bij het Letterengilde konden blijven publiceren. Zij onderschreven daarmee hun loyaliteit aan de bezetter. In haar dagboek schreef Ina Boudier-Bakker op 25 november 1941: ‘De kranten vol met grote stukken over de zogenaamde ‘Kultuurkamer’, schepping van meneer Goedewaagen. [...] De Kultuurkamer eist, dat iedereen daar lid van wordt, die nog iets publiceren wil in enige kunst. Het is een wonderlijk gevoel bijna veertig jaar geschreven te hebben en dan opeens niet meer te mogen schrijven van een prul van een mens, die van ’t werk geen aasje benul heeft. Uitgeschakeld te zijn. Ik werd er vanmorgen mee wakker. Maar geen van ons treedt toe. En het zal niet duren. Liever schrijf ik nooit meer een letter dan dat ik me bij dat uitvaagsel zou aansluiten.’⁶⁷

De eerste twee gilden van de Kultuurkamer, het Persgilde en het Gilde voor Theater en Dans, zagen in januari 1942 het licht. In maart trad het Letterengilde in werking. Vóór april moesten letterkundigen zich opgeven aan de Kultuurkamer. Op 20 maart 1942 verscheen in de kranten het bericht dat de schrijvers die dit nog niet gedaan hadden, zich voor 1 april moesten aanmelden.⁶⁸ Enkele ‘prominente kultuurdragers’ onder wie Jacques Bloem en Madelon Székely-Lulofs, kregen enige tijd na die datum een brief van het Rijkscommissariaat met het verzoek zich alsnog te melden, wat zij niet deden.

Alexander Voormolen adviseerde Clare in september 1942 zich ‘onverwijd’ aan te melden als schrijfster bij de Kultuurkamer: ‘Wanneer een man als P.C. Boutens en vele belangrijken zich hebben opgegeven, moet jij het ook niet laten. Je zult anders voorgoed worden uitgesloten en zult het zout in de pap niet verdienen. Open je oogen en zie dat er andere tijden – beter dan vroeger – aan de orde zijn. Het werk van een figuur als jij, kan ons heerlijke land niet derven. Je hebt kans dat je boeken beter worden uitgegeven dan tot dusver.’

Alexander Voormolen had zich dus wél aangemeld, voor het Muziekgilde. Tijdens de Duitse bezetting behoorde hij tot de meest uitgevoerde Nederlandse componisten. Zijn strijkkwartet, waarvoor hij in 1942 een opdracht van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten had gekregen, werd in 1943 met veel succes in Berlijn uitgevoerd. Voormolen werd in 1944 zelfs met een jaargeld van ruim tweeduizend gulden begiftigd zodat hij zich helemaal aan het componeren kon wijden.⁶⁹ Hij wist dat zijn keuze zeer omstreken was en hoopte dat Clare zijn woorden ‘niet hard’ vond: ‘Ik denk anders dan jij over politiek etc en heb daarom vele goede vrienden van vroeger, zelfs Anna Feith, voorgoed verloren. Ik begrijp zooiets niet. Want in het omgekeerde geval zou

ik wel vriendschap betoonen. [...] Ik weet dat de band die ons bindt nooit verloren kan gaan, ook niet door anders politiek inzicht.’⁷⁰

Het is niet bekend wat Clare Lennart vond van Voormolens enthousiaste keuze voor het Muziekgilde, maar hun vriendschap overleefde Voormolens betreurenswaardige ‘politieke inzicht’. Zijn advies om te tekenen volgde Clare in ieder geval niet op. Ze heeft zich niet aangemeld bij het Letterengilde en publiceerde niets tussen 1941 en (mei) 1945, al liet ze wel toe dat Bruna haar eerder gemaakte vertaling van *Das Gasthaus zur guten Hoffnung* van de Duitse auteur Wilfried Wroost nog in 1942 op de markt bracht.⁷¹ Ze heeft evenmin haar toevlucht genomen tot een (tweede) pseudoniem. Anderen deden dat wel. Rico Bulthuis publiceerde bijvoorbeeld (illegaal) als Hans Guignoly. Volgens historicus Lou de Jong is in de sector Letteren het verzet tegen de Kultuurkamer het duidelijkst volgehouden. Dat had waarschijnlijk mede te maken met de maatschappelijke positie van de literatoren. Lang niet allemaal waren zij op hun schrijversinkomsten aangewezen. Anderen vertrouwden erop dat de oorlog niet lang (meer) zou duren en dat hun uitgever bereid zou zijn zolang voorschotten te verstrekken.

Hoewel er niet veel gedrukt kon worden, werd er uiteraard wél geschreven. Clare begon aan *Kasteel te huur*. In de zomer van 1941 schreef ze al aan deze roman over de belevenissen van de jonge vrouw Vera, die een vakantie doorbrengt in de theekoepel van het kasteel Meijenhij. Clare wilde dat ze ‘een boek klaar had voor later’, maar kon moeilijk tot werken komen: ‘Iedere keer zijn er dingen die je onmiddellijk in beslag nemen.’⁷² In het voorjaar van 1944 lag haar manuscript gereed bij Bruna, maar haar roman kon uiteraard nog niet uitgegeven worden.⁷³

Ook bereidde Clare vertalingen voor die ná de oorlog gepubliceerd werden, zoals de detective *Geheime opdracht* van Edward Phillips Oppenheim. Het was een pocket uit de Balken-serie van A.W. Bruna, een vertaling van *Envoy extraordinary* uit 1937.⁷⁴ Ook Eva Raedt-de Canter vertaalde tussen 1932 en 1939 detectives van de veelschrijver Phillips Oppenheim.⁷⁵ De Duitse bezetter had de boeken van de Amerikaanse Oppenheim verboden, dus was er direct na de bevrijding juist veel vraag naar. Het spannende verhaal verscheen nog in 1945.

Angst om Wim

Na hun krijgsgevangenschap moesten Nederlandse oud-militairen vanaf 1941 nieuwe overheidsfuncties aannemen.⁷⁶ Wim van den Boogaard was inmiddels ouder dan veertig en hoefde niet in Duitsland te gaan werken. Hij werd ingedeeld bij het departement Waterstaat op de Maliebaan. Waterstaat had met ingang van 1 juli 1941 het beheer van verschillende gebouwen, werken en terreinen overgenomen van het Departement van Defensie. In zijn functie bij deze ‘Dienst Bijzonder Beheer’ had Wim te maken met de uitgifte van distributiebonnen. De 479 distributiediensten in Nederland reikten tussen 1939 en 1950 aan iedere inwoner de rijksdistributiestamkaart uit en deelden bonnen

uit voor schaarse consumptiegoederen. Kort na de Duitse inval werden namelijk op grote schaal voedingsmiddelen ingeslagen en de distributie moest dit prijsopdrijvende hamsteren voorkomen. Op 6 juni 1940 gingen koffie en thee op de bon en uiteindelijk, in april 1941, gingen ook melk en aardappels op rantsoen.⁷⁷

Distributiebonnen waren veel geld waard. Stamkaarten waren nóg waardevoller, zeker voor wie onderduikers moest voeden. Wim was een geboren ritselaar en zag er geen been in af en toe wat bonnen te verduisteren. Voor eigen gebruik, om weg te geven of om op de zwarte markt te verkopen. Begin september 1942 ging het mis en werd hij gearresteerd wegens zwarthandel. Aanvankelijk was de zaak in handen van de Utrechtse politie. Op 15 september 1942 werd hij opgesloten in cel 526 van de Scheveningse gevangenis, het zogenaamde ‘Oranjestad’. Ook zijn zoon en naamgenoot Marinus Wilhelmus (Ries) werd op 15 september, apart van Wim, gevangen gezet.⁷⁸ Ries mocht op 25 september alweer vertrekken uit Scheveningen. Wim bleef nog in hechtenis.

Dit was het ergst denkbare scenario voor Clare. Waar ze al die jaren van hun clandestiene liefde bang voor was geweest, werd nu werkelijkheid. Wim was in moeilijkheden en zij stond als maîtresse machteloos aan de zijlijn. Aan Rico Bulthuis schreef ze dat ze een ellendige tijd had:

Mijn beste vriend is namelijk gearresteerd. Eerst wist ik helemaal niet wat er gebeurd was en zat vreselijk in angst. Nu ben ik daar langzamerhand wel achter gekomen. Gelukkig is het niet voor een heel ernstig feit, maar tegenwoordig duurt alles lang en er zullen op zijn minst wel enige maanden mee heengaan, voor hij vrijkomt. Eerst hoorde ik helemaal niets, maar nu is de zaak gelukkig teruggewezen naar de Hollandsche rechter en kan je tenminste bericht krijgen. Hij zit in Scheveningen. Als ik verlof kan krijgen om hem op te zoeken... maar dat is zeer de vraag, omdat ik officieel niets van hem ben... zal ik proberen ook bij jou aan te komen.⁷⁹

Wim kon wel per brief met Clare contact houden. Eveline vond na Clare’s dood een doosje met brieven van Wim uit de gevangenis: ‘De eerste brief is blijkbaar in haast met potlood geschreven en zal wel naar buiten gesmokkeld zijn, want er is geen speciaal gevangenis papier gebruikt. Met de andere brieven is dat wel het geval. Het zijn echt briefjes van Wim, vol taalfouten, maar getuigend van een grote gehechtheid en trouw. Eerst tilt Wim er blijkbaar niet zo zwaar aan dat hij opgepakt is, hij vermoedt dat hij wel gauw weer vrij zal zijn, maar uit de latere brieven blijkt een grote angst en zorg voor Clare. Hij piekert veel in slapeloze nachten.’⁸⁰

Clare zat ook diep in de put. Diefstal van distributiebonnen werd zwaar bestraft, soms zelfs met de doodstraf.⁸¹ Direct na de arrestatie van Wim schreef ze Alexander Voormolen om advies in de hoop dat hij in Den Haag wat voor haar kon doen. Ze wist toen nog niets van Voormolens politieke houding. Hij kon haar echter alleen maar troosten met de

gedachte dat Wim niet zwaar zou worden gestraft voor zo'n 'onbelangrijk vergrijp'. Hij vond het 'heel naar' voor hen beiden, maar liet Clare duidelijk merken waar hij stond: 'Waarom heeft hij er zich mee in gelaten? Ik heb de gedachte dat jullie evenals zoo velen zeer ver staan met betrekking tot de nieuwe orde.' Hij adviseerde haar contact op te nemen met zijn 'goede vriend', de schilder Pyke Koch op de Utrechtse Oudegracht: 'Hij is N.S.B. doch laat je daar niet door afschrikken. Wellicht kunnen die mensen jou en Wim helpen.'⁸² Voormolens houding heeft Clare vermoedelijk geschokt, maar toen ze een maand later aan Rico Bulthuis schreef, vertelde ze hem niets over hun gemeenschappelijke vriend. Ze was wel heel treurig: 'Het regent zoo vaak tegenwoordig. Dan moet ik vaak aan jou en je verhalen denken, waar ook altijd de regen in voorkomt. Ik kan tegenwoordig niet meer gelukkig zijn met de wereld. Ik meen, ook niet met de wereld zonder de mensen, met zon of regen of storm in de herfst. Er blijft altijd dat zware in je, dat geen oogenblik weg wil.'⁸³

Clare zorgde ervoor dat Wim een Utrechtse advocaat toegewezen kreeg en niet een pro deo. De advocaat zorgde ervoor dat Wims 'economische delict' nooit werd bewezen. Op 9 oktober 1942 kwam hij vrij.⁸⁴ Toen hij het Oranjehotel uitliep, had hij geen cent op zak. Hij liep naar familie van zijn vrouw Susanna in Den Haag en kreeg daar geld voor een treinkaartje naar Utrecht.⁸⁵ Daarna was hij voorzichtig genoeg om zijn functie bij Waterstaat te behouden.⁸⁶ Ondertussen liep Clare, in de herfst van 1942, zelf het risico in het Oranjehotel terecht te komen.

Hulp aan Joden

Hoewel Frans Coenen zich begin jaren dertig al intensief had ingezet voor gevluchte Duitse Joden en Clare had verteld over de gruwelijke pogroms in Oost-Europa, hoorden de Joden voor Clare bij het dagelijkse straatbeeld.⁸⁷ Ze lijkt niet te hebben verwacht dat nog geen tien jaar later de nazistische Endlösung ook de Domstad zou bereiken. Eerst liep de universiteit leeg. In februari 1941 werden de Joodse docenten ontslagen en mochten Joden zich niet meer aan universiteiten en hogescholen inschrijven. Vanaf 2 mei 1942 moesten alle Joden duidelijk zichtbaar een gele Davidster op hun kleding dragen. Op 29 april 1942 schreef Ina Boudier-Bakker in haar dagboek: 'Het is een zwarte dag voor de Joden – voor ons allemaal. Van schaamte dat zo iets in ons land gebeuren kan.'⁸⁸

Dergelijke uitspraken zijn niet bekend van Clare. Ze liet zich – in het openbaar en in brieven – nauwelijks uit over de oorlogsjaren en over wat ze toen beleefde.⁸⁹ Alleen derden vertelden dat ze zich daadwerkelijk inzette om vervolgte Joden te helpen. In de periode tussen de eerste oproepen voor Westerbork (begin juli 1942) tot het voorjaar van 1943 verborg ze zowel volwassenen als kinderen in haar woning in de Zuilenstraat. Ook haar zuster Eveline was daarbij betrokken. Eveline herinnerde zich een meneer Gerritsen en een meneer Kahn, die zo nu en dan bij haar onderdak vonden als Clare het zaakje niet vertrouwde. 'Kun jij meneer Kahn een poosje herbergen?' zei ze dan. 'Ik geloof dat ze

hier in de straat iets in de gaten hebben.' En dan verhuisde de onderduiker naar mij.⁹⁰ Ook haar broer Dick ving wel eens iemand (tijdelijk) op.⁹¹

De onderduikers kregen Clare's adres wellicht via Marie Anne Tellegen, die onder de naam 'Dr. Max' bemiddelde tussen verschillende verzetsgroepen.⁹² Dr. Max had goede betrekkingen met hooggeplaatste (en betrouwbare) personen bij de overheid en in het bedrijfsleven. Vanuit haar woning aan de Maliebaan 72bis, pal naast het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst op Maliebaan 74, werden veel verzetsacties georganiseerd. Zij was eveneens betrokken bij de organisatie rond het verkrijgen van vervalste persoonsbewijzen en bood hulp aan onderduikers.⁹³

Eén van de studenten op de Zuilenstraat 10bis was betrokken bij de hulp aan onderduikers. Albert Boerman had zich in 1941 ingeschreven als student geneeskunde. In 1941 en 1942 huurden hij en zijn zus Evelien de twee aangrenzende kamers bij Clare voor honderd gulden per maand.⁹⁴ Dat kwam Clare goed uit: zij wilde alleen de eerste verdieping verhuren en had zo geen andere huurders nodig. Albert Boerman had eerst bij een domineesweduwe op kamers gezeten, maar hij was 'niet vroom' genoeg voor deze hospita. Bij mevrouw Klaver pasten de Boermannen wel goed, Clare vond hen 'heel aardig' en zij hadden 'groot respect' voor haar.⁹⁵ Hun gesprekken waren al gauw vrij vertrouwelijk, al keken ze wel enigszins vreemd op van 'de aardige klusjesman' die de partner bleek te zijn van mevrouw Klaver en die zo héél anders was dan hun hospita.⁹⁶

Albert was bevriend met Sara Themans-Wessel, de Joodse weduwe van een journalist uit Doetinchem en haar dochters Henriette (Jet) en Sophie (Fiet).⁹⁷ Toen de spanningen in de zomer van 1942 stegen, beloofde Albert de familie Themans 'dat áls onze bange vermoedens zouden worden bewaarheid, ik zou helpen al wat ik kon.' Hij hield zijn woord: 'In oktober 1942 kreeg ik toen een telegram 'We komen. Moeder en zus'. Dat waren Sara en Jet, die in de avond na donker aankwamen op Utrecht CS. Ik heb meteen mevrouw Klaver en mijn zuster op de hoogte gebracht en met een vriend, Jan Doorenbos, de dames

Albert en Evelien Boerman, huurders van Clare Lennart en Wim van den Boogaard in de eerste oorlogsjaren, bij wie die de Joodse familie Themans enkele dagen onderdook. Collectie auteur.

Themans op de fiets afgehaald en naar onze ‘huur-verdieping’ gebracht.’ Alberts zus Evelien regelde de praktische gang van zaken: Albert kwam bij haar op de kamer, Sara en Jet bivakkeerden in Alberts achterkamer (die aan het plat grensde) want daar kwam niemand. Jet sliep op een veldbed dat overdag onder het bed werd geschoven. ‘Over geld is nooit gesproken, foerageren deed [Alberts] zus Evelien, mevr. Klaver was alleen geïnteresseerd of het ging, met de beperkte ruimte’. Later kwam er nog een aanvraag voor een onderduik van de oudere dochter Fiet en haar verloofde Bram Menk.⁹⁸ Vier werd te veel in de Zuilenstraat. Bovendien hadden broer en zus Boerman geweigerd de studentenverklaring te tekenen, dus konden ze vroeg of laat op een ‘nader onderzoek’ van de politie rekenen.

Albert wendde zich tot zijn vriend Rut Matthijsen, die hij uit het studentencorps kende. ‘Daar zat, wat ik ‘de jury’ noemde – hij en nog vier anderen dacht ik. Zij beloofden hulp en vonden schuiladressen voor de moeder, beide dochters en schoonzoon Bram Menk.’ Helaas is de jongste dochter Jet Themans met haar valse persoonsbewijs op bezoek gegaan bij een Joodse familie, gegrepen bij een razzia, naar Westerbork gevoerd en in november 1943 vergast in Auschwitz. Sara, Fiet en Bram overleefden de oorlog.

In die korte periode, in de herfst van 1942, werd Albert ‘schuiver’ van Joodse onderduikers. Boerman pleegde nog koeriersdiensten en transporteerde onder andere een Joods meisje uit Apeldoorn naar Utrecht, dat ook de oorlog overleefde. Hij dook onder in Twente toen de universiteit dichtging. In mei 1943 nam hij het besluit om zich te melden voor Duitsland als ‘tekenengeweigerd’ om zijn vader te dekken, uit vrees voor de dreigende ‘Sippenhaftung’. Na deze episode zette Clare zelf het contact met Rut Matthijsen en zijn verzetsgroep voort.⁹⁹

Hoewel Wim vaak op de Zuilenstraat was, was het verbergen van de onderduikers de verantwoordelijkheid van Clare alleen. Albert Boerman had wel kennisgemaakt met Wim, die volgens Clare ‘goed’ was: ‘Ze was erg gesloten – althans, kon goed zwijgen.’¹⁰⁰ Alleen tegen Rico Bulthuis liet Clare doorschemeren hoe ze haar ‘gasten’ ervaren had: ‘Mijn huis is een tijd lang zooiets als een asiel geweest. Soms waren het mensen waar ik voor koken moest ook en ik werd zelf half gek, omdat ik nooit meer alleen kon zijn. Al die mensen met hun zorgen en angsten en overspannen zenuwen! Ik had wel medelijden met ze, maar het werd teveel om voortdurend in je huis te hebben. Nu is het hier voorloopig weer rustig.’¹⁰¹

Het Utrechts Kindercomité

In haar boek *Claartje, mijn zusje* rept Eveline Klaver niet over de onderduikers van Boerman. Zij schrijft wel: ‘Toen ik een keer zei dat ik wel Joodse kinderen tijdelijk op wou nemen, waarvoor nog niet onmiddellijk een definitief onderduikadres gevonden was, wist Clare meteen tot wie ze zich wenden moest. Het was een illegale studentenorganisatie, die zich daarmee bezighield. ‘Durf je dat aan met je eigen kinderen?’ vroeg Clare. Ik zei

dat mijn kinderen groot genoeg waren om te begrijpen dat ze hun mond moesten houden. En zo kwamen ze dan, Joodse kinderen van ongeveer de leeftijd van de mijne.’¹⁰²

De illegale Utrechtse studentenorganisatie zou later bekendstaan als het ‘Utrechts Kindercomité’.¹⁰³ De initiatiefnemer was Jan Meulenbelt, student sociale geografie en assistent van Ger Kempe bij het Instituut Criminologie in Utrecht. De kern van het Utrechts Kindercomité waren, naast Meulenbelt, Anne Maclaine Pont, Rut(ger) Matthijsen (de vriend van Albert Boerman), Gisela Söhnlein en Hetty Voûte. De vrouwelijke studenten waren veelal lid van de Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (UVSV), net als Evelien Boerman. Ook de Amsterdamse student scheikunde Geert Lubberhuizen maakte deel uit van de groep. Een vriend van Meulenbelt, Jur Haak, studeerde in Amsterdam. Hij betrok zijn zuster Tineke en zijn medestudenten Piet Meerburg en Wouter van Zeytveld bij het plan. Dit viertal vormde de basis van de Amsterdamse Studentengroep. Contactpersoon tussen beide verzetsgroepen was rechtenstudente Gisela Söhnlein. Zij stemde het aanbod van kinderen uit Amsterdam af op het aantal adressen dat de Utrechtse groep kon leveren. Het was moeilijk om betrouwbare adressen te vinden, vertelde ze: ‘We zochten ‘vrinden van vrinden’, in de studentenwereld wist je wat je aan elkaar had.’ De Utrechtse studentes reisden naar Amsterdam en haalden daar kinderen op. Voor baby’s namen ze een lege kinderwagen mee in de trein en ze kwamen met een kind in de wagen weer terug. Vervolgens brachten ze de kinderen onder op adressen in het gehele land. Vaak was er in de buurt van Utrecht tijdelijk onderdak nodig. Meestal op stel en sprong: ‘We hadden codes: U betekende urgente, UU uiterst urgente en UUUUUUUU oneindig urgente kinderen. Het was een soort beurs.’¹⁰⁴

In totaal heeft het comité naar schatting tussen de driehonderd en driehonderdvijftig kinderen op die manier gered.¹⁰⁵ Dat Joodse ouders hun kinderen in blind vertrouwen, misschien voor altijd, moesten afstaan aan studenten die zelf nog bijna kinderen waren, is het echte wonder van dit verhaal.¹⁰⁶ En ook dat het lukte om na de oorlog sommige kinderen met hun ouders te herenigen. De administratie van de namen van de kinderen en de adressen van hun onderduikgevers, een ingenieus kaartensysteem van Hetty Voûte, was verborgen in de kluizen van het bisschoppelijk paleis aan de Maliebaan.

Clare legde contact met Jan Meulenbelt om haar huis ter beschikking te stellen voor de crisisopvang van Joodse kinderen. Van een van die kinderen is de naam bekend.¹⁰⁷ Elly van Leeuwen (1931) werd in de herfst van 1942 vanuit haar woonplaats Den Haag door Anne Maclaine Pont tijdelijk ondergebracht op vier verschillende adressen.¹⁰⁸ Op het laatste adres, bij J. den Hollander in Middelburg bleef zij tot de bevrijding van Zeeland, in november 1944. Op drie weken na, in juni 1943. Elly werd onkundig gehouden van de reden van deze even korte als abrupte verplaatsing: ‘somebody apparently warned them that somebody else had done them in.’ Hetty Voûte en Gisela Söhnlein waren opgepakt door de *Sicherheitsdienst*. Gelukkig kon James van Beusekom het gezin Den Hollander waarschuwen. Halsoverkop werd Elly meegenomen naar Utrecht, waar zij drie weken in

huis was bij Clare Lennart: ‘Daar mocht ik niet naar buiten. Ik kan me herinneren, dat die vrouw daar alleen woonde. Ik kan me niet herinneren of er iemand anders woonde.’ Ze vond het leuk bij Clare: ‘want ik kon al de boeken lezen. Ze had exemplaren van al mijn favoriete boeken, dus ik zat de hele dag te lezen. [...] Tijdens het lezen dacht ik niet meer. Ik heb niet aan mijn moeder gedacht, aan mijn zuster, aan waar ze waren... Ik weet niet of het me niet kon schelen... Ik heb er geen herinnering aan. But I never went to sleep crying: ‘Oh my mother isn’t here. Never.’¹⁰⁹

Toen de kust weer veilig was, werd Elly teruggebracht naar de familie Den Hollander in Middelburg. Elly noemde ‘the lady writer’ die ‘very nice’ voor haar was geweest ‘mevrouw Brinkhorst’. De namen Clara Klaver of Clare Lennart heeft Elly niet geweten. Na de oorlog heeft zij ook geen contact gezocht. Waarschijnlijk heeft Clare niet geweten wat er van het meisje geworden is. Het is aannemelijk dat Elly, dankzij de tijdige waarschuwing door James van Beusekom en de opvang door Clare, aan deportatie naar een vernietigingskamp ontsnapt is.¹¹⁰

De Bezige Bij

De crisisopvang van Elly markeerde een omslag in het werk van het Utrechts Kindercomité. Er waren verdenkingen gerezen tegen een echtpaar dat in het Brabantse Esch op Joodse kinderen paste. De studenten pleegden in juni 1943 een aanslag op dat echtpaar, maar die mislukte deels en Hetty Voûte en Gisela Söhnlein werden opgepakt wegens ‘Judenhilfe und Mord’. Ze zaten twee jaar vast, onder andere in Vught en Ravensbrück. In 2011 vertelde Gisela Söhnlein: ‘Het was hard werken om de kinderen rond te brengen. Heel druk. Je moest voor het donker weer binnen zijn. Toen ik eindelijk gearresteerd werd, kon ik bijkomen in de gevangenis. Ik was bijna opgelucht.’¹¹¹ Jan Meulenbelt en Rut Matthijsen werden nog net op tijd gewaarschuwd en doken onder.¹¹² De kern van het comité was niet langer in actie met het onderbrengen van nieuwe Joodse kinderen. Die waren er ook niet veel meer. Wel brachten medewerkers nog geld, voedsel en bonkaarten naar de onderduikadressen.

Sommige voormalige kinderwerkers zetten zich in voor vervalsingswerk of werkten met Geert Lubberhuizen aan illegale publicaties. Het werk voor het kindercomité werd deels gefinancierd door de uitgeefpraktijken van Geert Lubberhuizen. Hij wilde mensen in ruil voor hun donatie ‘iets’ geven. Via Anne MacLaine Pont kreeg Lubberhuizen het gedicht ‘De achttien dooden’ van Jan Campert in handen. De rijmprint werd vanaf 1943 voor vijf gulden aan de man gebracht. De comitéleden hadden meestal wel enkele exemplaren in huis en verkochten deze zeer goed. Dat werd het eerste product van uitgeverij De Bezige Bij. Het was de bedoeling dat ook Clare Lennart hier een boekje zou publiceren. In het voorjaar van 1944 had ze aan haar Rotterdamse herinneringen gewerkt: ‘De laatste tijd ben ik druk aan het werk geweest. Een novelle (clandestien). Ik vond het vooral prettig weer bezig te zijn met iets anders dan huishouden en uitzoeken

van onderdak voor vrienden en kennissen. Het ging ook wel weer nu het moest, dat wil zeggen, nu ik beloofd had er op een bepaalde tijd mee klaar te zijn.’¹¹³

Ter herinnering aan Rotterdam kwam echter niet van de persen, want de *Sicherheitsdienst* deed een inval in de drukkerij in Apeldoorn. De medewerkers van Geert Lubberhuizen wisten het zetsel en de kopij tijdig te vernietigen. Het boekje verscheen niet meer in de oorlog, want De Bezige Bij kende alleen het pseudoniem en Clare’s contactpersoon Hans van Meerten was ondergedoken. Gelukkig had Clare nog een kopie van het manuscript.¹¹⁴

Acteur en regisseur Hans van Meerten was een van de leiders van het toneelspelersverzet en zette in de herfst van 1941 al een ondersteuningsfonds voor behoeftige kunstenaars op. Zijn fonds kreeg geld van De Bezige Bij. Clare Lennart voorzag ondergedoken kunstenaars van geld, dat haar via Van Meertens organisatie en/of De Bezige Bij werd toevertrouwd.¹¹⁵ Ze bezorgde ook bonkaarten voor Joden die bij andere mensen in huis waren.¹¹⁶ Al met al had Clare nogal wat belastend ‘materiaal’ in huis: Joden (tijdelijk), bonnen, geld én haar manuscripten. Dat ze niet tegen de lamp is gelopen, mag een wonder heten. Zeker omdat uitgerekend in de Zuilenstraat een politiebureau zat.¹¹⁷ Eénmaal werd het spannend. Begin juli 1943 kreeg Clare bezoek van de Gestapo, schreef ze aan Rico Bulthuis: ‘Een auto hier voor de deur en twee lui, die eerst het huis doorzochten naar mensen en toen mij een heel verhoor afnamen. Gelukkig verdwenen ze weer zonder me mee te nemen, maar ik vond het toen toch veiliger maar een poosje te verdwijnen, want ik had ze nu niet precies de waarheid verteld en wist niet, wat anderen misschien zouden loslaten. Verscheur deze brief in ieder geval onmiddellijk als je hem gelezen hebt. Je kunt tegenwoordig nooit weten. Misschien krijg je ook nog eens huiszoeking en dan geeft het maar last.’ Wellicht hing de huiszoeking samen met de arrestatie van Hetty Voûte en Gisela Söhnlein van het Kindercomité. Gelukkig werd er bij Clare geen belastend materiaal gevonden.¹¹⁸

Toen Clare op haar zwerftocht bij verscheidene goede kennissen bot had gevangen omdat ze bang waren, belandde ze in Zwolle bij haar oom Piet en tante Line, de jongste zuster van Luite Klaver.¹¹⁹ Ze ving hun nicht hartelijk op: ‘Ik was van plan hun alleen maar één nacht onderdak te vragen, omdat ik hen in geen geval in moeilijkheden wilde brengen. Zij waren toen al ver in de zestig. Ik was nog niet ugesproken of ze zeiden spontaan: ‘Natuurlijk kun je hier logeren, zo lang als je wilt.’ [...] Ik ben er toch niet lang gebleven, omdat ik in ieder geval vermijden wilde dat ze risico’s liepen. Maar ik ben hun altijd dankbaar gebleven voor hun spontane bereidwilligheid om ter wille van mij het gevaar te trotseren.’¹²⁰

‘Ik háát Duitse achtersten’

Het verhaal over haar gastvrije familie vertelde Clare in *Weleer*, eind jaren zestig. Vlak na de bevrijding sprak ze, zoals de meeste Nederlanders, nauwelijks over haar activiteiten in de oorlog. Alleen aan Rico Bulthuis schreef ze eens dat ze in Den Haag moest zijn

om op het ministerie te pleiten voor een ondergedoken Duitse Jood die Nederlander wilde worden.¹²¹ Omdat Clare zo gesloten was, weten we niet hoe ze haar activiteiten in de oorlog zelf waardeerde. De vrouw die in haar werk het woord ‘misschien’ zo vaak gebruikte en die het leven dikwijls ‘hachelijk’ noemde, moest in de oorlog voortdurend keuzes maken. Ze lijkt minder principieel dan pragmatisch te hebben gehandeld. De onderduikers en het kunstenaarsverzet kwamen op haar pad en daar droeg ze haar steentje aan bij. Met politiek idealisme had ze weinig affiniteit. Woedend schreef ze al in 1935: ‘Wie de ene partij is en wie de andere, komt er voor mij nauwelijks op aan. Maar dat de machthebbende partij de aanhangers van de andere in de gevangenis kan gooien alleen, omdat ze anders denken... dat is een van de weinige dingen in betrekking tot maatschappijen, die me driftig maakt.’¹²²

Volgens haar nicht Gerda Klaver wilde Clare na 1945 geen Duits meer horen of vertalen. Haar afschuw van de Duitsers uitte ze volkomen duidelijk in *Ter herinnering aan Rotterdam*. Ook in *Kasteel te huur* fulmineerde ze tegen het volk dat haar manier van leven wilde vernietigen, bij monde van Stéphane:

Is deze oorlog nog een geschil... een belangenkwestie? Ik heb het gevoel, dat deze oorlog rechtstreeks is gericht tegen de mens... tegen jou, tegen mij, zelfs tegen de Duitse mens. [...] Het komt me voor, Vera, dat ze daar met moorddadige wellust bezig zijn de mens alles af te hakken, wat hem tot iets anders dan een geestloos kuddedier maakt. Geen kromme neuzen, geen lange tenen en vooral ook niet te veel hersenen... dat geeft maar bulten. Al wat afwijkt van het kuddemensideaal resoluut eraf en wat er dan overblijft netjes als sardientjes naast elkaar gepakt in een keurige, nieuwe glimmende koffer. Ordnung muss sein! En als die koffer dan nog niet dicht wil, komt een of andere Duitser, Herr Göring of een andere, er met zijn dikke Duitse achterste bovenop zitten. Dan lukt het wel. Dat is dan de nieuwe Nationaal Socialistische Maatschappij. Keurig en zo gemakkelijk te hanteren. [...] Als zo’n Duits achterste me plat wil drukken, of als het gaat zitten op wat me lief is... op jou, op Meienrhijn, op Heine... dan denk ik dat ik vechten zal.¹²³

Clare vocht tegen het nazisme met de middelen die zij had. Met een oud, onpraktisch huis vol schuilplekken. Een kast vol kinderboeken. Een netwerk van betrouwbare familieleden. Een ritselende partner. Haar pen en haar verbeelding. Zij eerde de meisjesstudenten van het Utrechts Kindercomité met de schepping van Vera uit *Kasteel te huur*, die werd ‘getroffen door een bom... om de absurditeit ten top te drijven door een geallieerde bom... toen ze in een trein zat om een Joods meisje naar een veiliger schuilplaats te brengen.’¹²⁴

Parade der profeten

Clare had nooit veel kennissen gehad, maar door de bezetting werd het nog stiller om haar heen. Alleen Rico Bulthuis bezocht haar eens. Ze had hem zelf uitgenodigd toen ze net in de Zuilenstraat woonde: ‘Kom me in mijn nieuwe huis maar eens opzoeken. Er zijn hier veel vluchtelingen heen gekomen en alles zit stampvol. Misschien lukt het tegen het voorjaar. Dan beginnen de mensen net als vogels te trekken. Ja, ik heb ook een ellendige tijd gehad, bombardement (in Rotterdam), vluchten, aldoor weer verder trekken en dan die wereld om je heen die als razend te keer gaat. Gelukkig dat er tenminste nog mensen zijn die over sprookjes schrijven.’¹²⁵ Ook Alexander Voormolen kwam op een middag spontaan aanstappen. Hij vertelde Clare dat hij het wel moeilijk vond om getrouwd te zijn, maar dat hij erg zijn best deed en dat zijn vrouw heel lief was.¹²⁶

Clare was in de oorlogsjaren nog niet bevriend met Ina Boudier-Bakker, die vlakbij haar op de Oudegracht woonde. Wel had Clare contact met schrijver-journalist Jaap Romijn, die bij A.W. Bruna werkte als directiesecretaris. Romijn had haar manuscript van *Kasteel te huur* in ontvangst genomen. Hij hield zich vooral bezig met clandestiene uitgaven, onder andere met oorspronkelijk proza in de Schildpad-reeks.¹²⁷ Onder het dak van Bruna werkte hij aan de knipselkrant *Nederland in den Oorlog*, ‘die de Duitse censuur symboliseerde in een witte kolom of een witte kolomgedeelte hier en daar’.¹²⁸ Daarnaast zette Romijn het clandestiene *Ad interim, Tijdschrift voor Letterkunde* op. Auteurs met een publicatieverbod zoals Gabriel Smit, Anna Blaman, Gerrit Achterberg en Adriaan Roland Holst kregen zo toch een podium.¹²⁹

Mogelijk attendeerde Jaap Romijn de hbs’er Ad van Noppen op zijn stadgenote Clare Lennart.¹³⁰ Van Noppen vormde samen met Jan Praas en Carla Scheidler de redactie van *Parade der profeten*. Dit illegale tijdschrift begon in het voorjaar van 1944 te verschijnen en werd een ‘gekoesterd lichtpunt in de alsmaar donker wordende winter van ’44-’45’.¹³¹ De oplage van de zeven afleveringen varieerde van 63 tot 375 exemplaren. De meeste nummers werden in Utrecht verspreid, sommige in Amsterdam. Ook Clare las dit blad.¹³² Alleen degenen die nog niet officieel publiceerden, konden meewerken aan de *Parade*. Werk van ervaren auteurs werd slechts bij uitzondering geplaatst – onder verwijzing van ‘gast’.¹³³ In het dubbelnummer 10-11 schreef Clare Lennart zo’n gastbijdrage. Hoewel gedateerd ‘Januari-Februari 1945’ verscheen het ‘Utrecht-nummer’ van *Parade der Profeten* pas na de bevrijding. De aflevering telde achtenveertig pagina’s met ‘uitsluitend werk van Utrechtse auteurs’.

‘Het straatje’ van Clare Lennart is een sprookje over een conversatie tussen een theetel en een poes, dat ze al in september 1934 had geschreven. Ze had er met Frans Coenen uitvoerig over gecorrespondeerd en vond het zelf geslaagd. Ze bedacht het toen ze de kat en de ketel samen zag in een uitdragerswinkel: ‘Ik weet nog niet eens wat ze droomden, maar dat kan wel komen, als ik luisteren ga. Ik zou het hele sprookje op willen schrijven met de oude, arme, rommelige straat erbij, wanneer toch die wondere

verteedering ligt in de warme zomernamiddag. De scheve huizen... de menschjes... de stegen met het geraniumraam. En de jodenkerk. Want dat op sabbat alle joden door de straat gaan is ook iets van duister wonder.¹³⁴

Volgens Ad van Noppen waren de meeste bijdragen in *Parade der profeten* niet rechtstreeks anti-Duits. Veel medewerkers publiceerden gewoon onder eigen naam. Ook het typisch Utrechtse verhaal 'Het straatje' is beslist niet anti-Duits te noemen. Toch kon alleen al het noemen van een synagoge de bezetter irriteren en wellicht heeft Clare het sprookje daarom uitgekozen:

Als je het straatje ten einde loopt, kom je op een plein. Daar is het heel stil en heel zonnig. Er zijn geen mensen meer en geen honden en geen katten en nauwelijks nog huizen. Alleen een lange muur van verweerde, oude stenen en de jodenkerk. Over de muur hangt de klimop in dikke toefen en sommige ranken hebben zich gehecht aan de kerk, die er wereldafzijdig bij staat als een onvriendelijke kluizenaar. Op Sabbat betreden nu de joden hun kerk door een immergroene poort. De Hebreeuwse letters boven de ingang gaan bijna schuil onder het groen en als je lang kijkt in de glanzende geheimzinnigheid van deze, als mathematische figuren gevormde klimopblaren, begin je te denken dat zij het moeten zijn, die met een duister dreigen, met een onbegrijpelijk verschrikkelijke toverspreuk, de voortschrijdende tijd tegenhouden.¹³⁵

Een verlaten, doodstille stad

Met haar zuster had Clare in de oorlogsjaren weinig contact. Eveline Klaver woonde samen met een man met wie Clare niet overweg kon en dat gaf verwijdering.¹³⁶ Een prozaïscher oorzaak was dat hun fietsen waren gestolen. Bovendien hadden de zusters het, als alle Nederlandse vrouwen, moeilijk om hun huishouding te voeren. Een intrigerend beeld van het leven van de 'gewone' Nederlander in de oorlogsjaren gaf romanière Ina Boudier-Bakker in haar eerder genoemde dagboek. Haar notities bieden een inkijkje in de praktische problemen van de Utrechtse bevolking in de oorlogsjaren. Eind april 1941 schreef ze bijvoorbeeld: 'Het is nog altijd zo ontzettend koud. [...] De bloesems schieten niet op, de bomen zijn nog kaal. Op die manier zullen we ook geen vruchtenoogst hebben. Enfin, de Moffen eten toch alles op. Appelen kosten f1,50 het kilo – we zijn ermee uitgescheiden voor ons dieet, nadat we in vijf dagen voor f7,- vruchten hadden uitgegeven. Maar de Moffen lopen op straat te eten dat de haat tot barstens toe groeit.'

Dezelfde maandag ging Ina Boudier-Bakker de deur uit en herkende de binnenstad van haar geliefde Utrecht nauwelijks: 'Ik ging de Oudegracht op, daar was het zo leeg en rustig als vroeger op zondagmorgen. Ik kwam op de Lijnmarkt, waar 't altijd vol is met winkelbezoekers – daar liep niemand; de straat leeg, de winkels leeg. In de Choorstraat niemand. Niemand gaat meer uit om iets te kopen, want er is niets meer. Utrecht is een

verlaten, doodstille stad geworden. Ik kwam ontdaan thuis. Nu pas heb ik begrepen wat er in elf maanden van ons arme land geworden is. Een uitgeplunderd, leeggestolen, vernield en vertrap land.'¹³⁷

Ina Boudier-Bakker en Clare Lennart woonden in een stad die werkelijk vergeven was van Duitse soldaten. In vreedstijd was Utrecht al een militair knooppunt geweest, met drie kazernes rond het centrum en een serie forten aan de oostkant van de stad. Na 1940 was Utrecht een ware modelstad van de nazi's geworden. NSB-voorman Mussert was begonnen met een kantoorje aan de Oudegracht 35 en nu was zijn Utrecht uitgegroeid tot 'Stad der Beweging'. De nazificatie had plaatsgevonden in alle lagen van het stedelijk bestuur. De Duitsers vormden Utrecht om tot administratief bolwerk. De imposante herenhuizen aan de bomenrijke Maliebaan, waarin stuk voor stuk belangrijke instanties werden gevestigd, vormden een hartslagader van de nazi-bureaucratie.¹³⁸ De Maliebaan werd dan ook wel 'de Nederlandse Unter den Linden' genoemd.

De nazi's kwamen voor Clare Lennart letterlijk zeer dicht bij huis. In augustus 1942 opende NSB-leider Mussert in de turnzaal van Zuilenstraat 8 de tentoonstelling 'Herlevend Nederland'. De expositie gaf een beeld van het ontstaan van het nationaalsocialisme in Nederland en de strijd van de NSB. Volgens *Het Nationale Dagblad* werd 'Herlevend Nederland' door 12.000 bezoekers in zes weken bezocht.¹³⁹

Ondanks de deportaties van de Joden en de tewerkstellingen in Duitsland werd de stad steeds voller. Het inwonertal van Utrecht groeide van 168.000 eind 1939 tot 177.000 eind 1945. Vanaf eind 1943 kwamen Haagse ambtenaren die op last van de Duitse autoriteiten moesten evacueren, naar Utrecht. Al eerder was aan Utrecht het Departement Waterstaat toegewezen, waar ook Wim van den Boogaard werkte: enkele honderden ambtenaren en hun gezinnen moesten een plekje zien te vinden in de stad. Daarbij kwamen begin 1944 nog de ambtenaren van de Haagse Topografische Dienst, die eveneens naar Utrecht verhuisde. Bewoners die 'niet in het arbeidsproces waren ingeschakeld', zogeheten Nappers, liepen het risico uit hun huis te worden gezet om plaats te maken voor ambtenaren en hun gezinnen. Sommigen namen daarom zelf maar vast iemand in huis.¹⁴⁰ Ook Napper Ina Boudier-Bakker kreeg in februari 1943 inwoning van een hoofdingenieur van de Waterstaat.¹⁴¹

Toen de kansen voor Hitler keerden, na de mislukte aanval op Rusland, werd het dagelijkse leven in Utrecht steeds grimmiger. Rijkscommissaris Seyss-Inquart reageerde op de spoorwegstaking in september 1944 met een verbod op het vervoer van goederen naar het westen van het land. Daarmee waren de grote steden in het westen afgesneden van de kolentoevoer uit Zuid-Limburg. Bij gebrek aan kolen hield in het najaar van 1944 de gas- en elektriciteitsvoorziening op. Maaltijden bereiden, wassen en verwarming werden iedere maand moeilijker.

In het voorjaar van 1944 waren de voedselprijzen al torenhoog. Ina Boudier-Bakker betaalde op 17 mei meer dan een gulden voor een ei, zeventig gulden voor een ons

thee, vijftig gulden voor een pond boter en zestig voor een beddenlaken.¹⁴² In het najaar kwam de voedseltoevoer uit het oosten en noorden van het land helemaal tot stilstand. Aanvankelijk kon er nog wat over het water aangevoerd worden, maar toen eind december 1944 de rivieren dichtvroren, kon dat ook niet meer. Utrecht leed honger. Er werd gebedeld. Bij Ina Boudier-Bakker kwamen op 11 januari 1945 ‘de hele dag kinderen, vrouwen, die om een boterham of wat eten vragen.’

Hoe Clare in de Hongerwinter aan eten kwam, heeft ze nooit verteld. Het gesjacher van Wim en zijn zoon Ries heeft misschien de ergste honger voorkomen. Het lukte haar zelfs poes Rouska in leven te houden, terwijl toen veel katten afgemaakt werden omdat het schaarse voedsel uiteraard eerst naar menselijke magen ging. Ook werden er wel katten gegeten of gevild om kleding van te maken.¹⁴³ Toen de textieltekorten opliepen en stoffen niet meer te krijgen waren, haalde Clare een twintig jaar oud wollen pakje tevoorschijn, gemaakt van een coupon van oom Anton Doyer: ‘Het hing nog gaaf, zonder enig spoor van slijtage, in de kast, maar het model was ouderwets geworden en daardoor had ik het de laatste jaren niet meer gedragen. Nu liet ik er een jurk uit maken. Tegen het eind van de oorlog bezat ik geen andere gave kledingstukken meer dan deze grijze pij, een schapenwollen trui en een bruin geverfde soldatenbroek. De prima Engelse stof was tegen alles bestand en zat bovendien ook nog heerlijk warm. Zonder dat zich ook maar de geringste slijtage vertoonde ben ik er de oorlog mee doorgekomen.’¹⁴⁴

Gewoonweg ontstellend

Uit brieven van Luite Klaver aan zijn schoonfamilie in Aalsmeer is op te maken hoe tragisch het laatste oorlogsjaar voor Clare Lennarts vader en stiefmoeder verliep. Klaver was vlak voor de Duitse inval, op 30 april 1940, naar Soest verhuisd.¹⁴⁵ Daar woonde hij dicht bij zijn werk bij Dalco. Hoewel hij inmiddels de zeventig was gepasseerd, was hij nog altijd actief bij de fotofabriek. Op 12 mei 1944 verhuisde Klaver naar Soestduinen. Dat was een gevaarlijke plek om te wonen. Soesterberg had een vliegveld en was daardoor herhaaldelijk het doelwit van bombardementen.¹⁴⁶ Vooral in 1944 was het raak. In maart en augustus raakten bommen op Soesterberg bijvoorbeeld de waterleiding, waardoor niet alleen de Soestenaren, maar ook de inwoners van Utrecht zonder water zaten.¹⁴⁷

Op de Dalco-fabriek was de stroom afgesloten. De kolenvoorraad was in beslag genomen voor ‘t Sanatorium Zonnegloren, want daar zaten ‘600 mensen zonder kolen en zonder aardappels.’ Klaver kon in het najaar van 1944 nauwelijks tijd besteden aan zijn werk. Een geluk bij een ongeluk, want thuis had hij zijn handen vol aan de verzorging van zijn vrouw. In het voorjaar had Bertha al geklaagd over vermoeidheid en buikpijnen. In oktober was ze geestelijk helemaal ingestort: ‘In de laatste maand is ze ontzettend veel minder geworden en ze ligt nu al ruim drie weken den heelen dag te bed want ze kan niets meer en moet geholpen worden als een kind. Haar geheugen is ze heelemaal kwijt. Dingen die je 5 minuten geleden met haar besproken hebt, is ze al weer vergeten.

De eenvoudigste dingen wat de huishouding betreft weet ze niet meer. ’t Is gewoonweg ontstellend.’ Volgens de arts leed Bertha aan ‘bloedarmoede in de hersenen waardoor geestelijke aftakeling. Alleen met rust, goede voeding kan ze er best bovenop komen.’¹⁴⁸ Juist die goede voeding kon Klaver haar niet geven. ‘Gelukkig is ze vrij normaal maar je hebt niets dat nu eens echt deugd aan een zieke kan doen. Vleesch krijgen we niet. Groente zoo te zeggen ook niet. Aardappels al in drie weken niet gezien. Alleen 1¼ liter taptemelk in de vier weken. Natuurlijk moet ik de hele huishouding doen, koken inclus. Maar ’t is iedere dag weer een vraagstuk wat je nu weer moet bedenken. Ik weet me gewoonweg geen raad meer.’

Af en toe waren er kleine lichtpuntjes. Pim van der Valk, de zoon van Luite’s oude vriend, de etsers Maurits van der Valk, kwam op bezoek. Hij bracht levensmiddelen van de familie Barendsen mee. Een kachelsmid deed Luite spontaan een emmer aardappelen en een paar kroppen andijvie cadeau. Een zorgzame wijkverpleegster organiseerde hulp in de huishouding zodat Luite er af en toe op uit kon gaan om voedsel te kopen. Luites grootste angst was dat er een bom op het huis zou vallen: ‘Wat mij zelf betreft ben ik niet bang om hier te blijven. Maar wat moet ik met Bertha beginnen als er eens wat gebeurt? Loopen kan ze niet. Dragen kan ik haar niet en dan nog waarheen?’ Uiteindelijk kon Bertha in een noodziekenhuis in Soest terecht.¹⁴⁹ Daar was ze veiliger en kon er beter voor haar worden gezorgd. Bertha heeft niet lang meer geleden. Op 3 januari 1945 stierf ze, 69 jaar oud.

De situatie in Soestduinen bleef onveilig voor de bejaarde Luite. Door de bombardementen raakten de deuren uit hun voegen en konden niet meer dicht. Ieder moment kon er een fatale bom vallen. Met veel moeite duikelde Clare een vrachtrijder op, die bereid was tegen veel geld Luite en zijn inboedel naar Utrecht te brengen. Tot december 1945 woonde Luite Klaver bij zijn oudste dochter in de Zuilenstraat.¹⁵⁰

Dubbele bevrijding

Zodra Wim gemobiliseerd was in Rotterdam, verhuisde zijn gezin vanuit Zuilen naar de Amsterdamsestraatweg 246bis.¹⁵¹ Wims oudste kinderen, Bertus, Cor, Gerrit en Nel, waren inmiddels getrouwd en het huis uit. Bij Susanna van den Boogaard woonden haar ongetrouwde zonen Joop en Piet.¹⁵² Zoon Ries trouwde in 1942 en woonde met zijn vrouw Pietje (Miep) van der Mark ook bij Susanna in.¹⁵³ Dat was geen ontspannen situatie. Susanna had een moeilijk karakter en had veel conflicten met haar schoondochter Miep.¹⁵⁴

Wim kwam nog maar zelden ‘thuis’. Hij zorgde weliswaar financieel voor zijn vrouw, maar leefde zijn eigen leven. Mettertijd was er een scheiding van tafel en bed ontstaan. Vijftien jaar nadat Wim een relatie met Clare had gekregen, verzette Susanna zich echter nog altijd tegen een formele echtscheiding. Dit dwarsliggen maakte Clare woest. Zij vond dat ‘geen enkel mensch, ook een getrouwd mensch niet’ het recht had over een ander

mensch te beslissen.¹⁵⁵ Een emotioneel appél van Clare, die Susanna aan de deur smeekte: ‘Laat die man los. Jij krijgt zijn salaris, zijn geld, maar laat ’m met mij trouwen,’ mocht niet baten.¹⁵⁶ De dood maakte een einde aan de patstelling. Op 28 augustus 1944 stierf Susanna van den Boogaard-Veenendaal, 58 jaar oud, voorzien van het Heilig Sacrament der Zieken.¹⁵⁷ ‘Zij vreesde niet te verschijnen voor den rechterstoel van God, Dien zij geheel haar leven trouw en oprecht gediend heeft’, schreef de pastoor op haar bidprentje. Daaronder stond: ‘Dierbare echtgenoot, blijf voor mij bidden, ik zal u gedenken bij God.’ Een wrange tekst: Wim had het katholieke geloof van zijn echtgenote ‘hypocriet’ gevonden. Hij had jarenlang geleden onder haar opvatting van ‘christenplicht’ en haar weigering om te scheiden. Maar nu was Wim ‘vrij’. Het bericht van Susanna’s dood moet veel indruk op Clare gemaakt hebben. Toch reageerde ze voorzichtig op Evelines vraag of Wim nu met haar ging trouwen: ‘Dat moet hij helemaal zelf beslissen. Ik wil hem nergens toe dwingen.’¹⁵⁸

In het voorjaar van 1945 kwam het einde van de oorlog in zicht. Het Canadese leger, dat eind maart als onderdeel van een groot geallieerd offensief de Rijn was overgestoken, maakte zich op voor de verovering van Noord-Nederland. Op 19 april kwam het front voor de Grebbelinie tot stilstand. Ten westen van de linie wachtten vier miljoen uitgeputte Nederlanders op het einde van de bezetting en op voedselhulp. Er was voortdurend angst voor Duitse represailles. De Utrechters moesten loopgraven aanleggen rond de stad. In april werden de landerijen aan de oostzijde van Utrecht onder water gezet. Op 24 april berichtte het geallieerde opperbevel via een communiqué dat er voedselhulp op komst was voor de hongerende Utrechters. Op 2 mei wierpen geallieerde vliegtuigen voedsel af op de Lage Weide en hingen op de Duitse kantoren op de Maliebaan de vlaggen halfstok: Hitler had zelfmoord gepleegd.

In de dagen daarna werd de sfeer ‘ronduit surrealistisch’. Uit Rhenen verschenen vrachtauto’s met eten. Op 5 mei, de dag van de officiële capitulatie, reden drie Canadezen, leden van het Rode Kruis, op motorfietsen de stad binnen. Daar bleef het bij, ze verdwenen weer. De Duitsers waren geagiteerd. Ze patrouilleerden bewapend

Bidprentje van Susanna van den Boogaard-Veenendaal. Collectie Ries van den Boogaard.

door de straten. Er vielen doden tijdens vuurgevechten. De stad kleurde oranje en in de kerken werden dankdiensten gehouden, maar de stemming bleef bedrukt. Pas op maandag 7 mei, twee dagen na de capitulatie van de Duitse troepen in Nederland kwamen de Binnenlandse Strijdkrachten bovengronds. ‘s Ochtends arriveerden de geallieerden, Canadezen en Engelsen, eindelijk in groten getale in de zinderende stad.¹⁵⁹ Om half twaalf liet de teruggekeerde burgemeester Gerard ter Pelkwijk de zeven grote klokken van de Domtoren luiden, het hoogtepunt van de dag.¹⁶⁰ Clare heeft de spannende meidagen en de intocht van de geallieerden beschreven in haar verhaal ‘Vrede’:

Maar op maandagmorgen kwamen ze. En we juichten en wuifden, we lachten en schreiden. Een grote golf van vreugde tilde ons op hoog boven alle Nederlandse stijfheid. We grepen de handen van de soldaten, we klopten ze op de schouders, we redeneerden er onbekommerd in het Engels op los. We moesten die soldaten steeds weer verzekeren hoe gelukkig we ons voelden – so very, very happy. [...] Boven bunkers, schuilkelders en prikkeldraad wapperde het oranje, rood, wit en blauw van onze eigen vlaggen. En plechtig luidden de klokken van de Dom en eindelijk, eindelijk, alsof God zelf tot ons gesproken had, durfden we ten volle geloven aan de vrede.

Ze vervolgde: ‘Uit duizend scherven trachtten we hartstochtelijk een goede vrede bijeen te lijmen. Maar de lijm pakte niet en steeds weer stonden we met onze handen vol scherven.’ Pas na enkele maanden, in de zomer van 1945, drong de vrede écht tot Clare door. In haar stille straat was de zomeravond ‘oppermachtig’:

En opeens besepte ik: dit is het uur dat de Duitsers ons ontstolen hadden, dit late schemeruur van de midzomer, als de eerste bleke ster aan een groene hemel staat. Om tien uur moesten we immers binnen zijn. Nu was dit uur ons teruggegeven en het leek wel of alle mensen, die zo afzijdig leefden in deze stille wijk, het beseft hadden en waren uitgetogen om het te verwelkomen. Zacht en toch met iets ingetogen feestelijks gingen ze door de straten. [...] De een na de ander trokken mijn burens langs me heen. [...] En toen ik onze straat insloeg, als had het leven er alles op gezet dit kleine kunstwerk volmaakt af te leveren, toen klonk door de stilte het fluitje, even ademloos als vroeger: ‘Brûlant d’amour!’ De student was teruggekeerd.¹⁶¹

*En ik ben niet zo wanhopig meer geweest, als de vrede, die we zelf wilden maken, onze eigen onvolkomenheid in zich droeg. We moeten de scherven maar lijmen zo goed we kunnen. En zo nu en dan – we weten niet hoe of waar of waarom – zal het leven ons verrukken met een moment van zijn eigen vrede. Die als alle zeer schone dingen niet kan worden vastgehouden.*¹⁶²

Het andere klimaat

1946 – 1954

*Mislukken of slagen is niet zo belangrijk. Wat erop aankomt, is dat je leeft, dat je een mens bent en geen cijferende schaduw.*¹

De periode vanaf 1945 tot het begin van de jaren zestig is door historici wel aangeduid als ‘de lange jaren vijftig’.² In de eerste jaren na het einde van de Tweede Wereldoorlog stond de Nederlandse samenleving in het teken van de wederopbouw en hard werken. Het gewone leven moest weer op gang komen. Nederland lag in puin en moest zo snel mogelijk weer worden opgebouwd. Dat kostte miljarden guldens en die guldens konden niet aan loonstijgingen worden besteed. Soberheid en zuinigheid overheersten dus. Veel consumptieartikelen bleven nog lang alleen op de bon verkrijgbaar.³ Ook Clare Lennart werkte in de jaren vijftig heel hard. Haar literaire carrière, die min of meer stil had gelegen in de oorlogsjaren, bouwde ze weer op. De ‘lange jaren vijftig’ waren voor Clare Lennart een periode van grote bloei.

A room of her own

Clare Lennart was relatief goed door de bezettingsjaren heen gekomen. Ze had geen directe familie verloren door het oorlogsgeweld. Haar huis in de Zuilenstraat stond nog overeind en ze was niet ontheemd geraakt zoals twintig procent van de Nederlanders. Ze had alleen nog niet al haar manuscripten en werk bij de hand, want door de verhuizingen en de korte onderduikperiode waren haar bezittingen verspreid geraakt.⁴ Zoals vrijwel iedereen was ze berooid. Mocht ze nog zwart geld gehad hebben, dan was ze dat bij de drastische geldzuivering in september 1945 wel kwijtgeraakt.⁵

Luite Klaver, die vanaf januari 1945 in Clare’s benedenkamers had gewoond, verhuisde in de lente van 1946 naar Haarlem. Clare had het ‘erg moeilijk’ gevonden met haar vader in één huis te wonen en voor hem te koken.⁶ Zo kon Clare een jaar na de bevrijding weer gaan leven zoals ze voor 1939 op de Steenweg had gedaan. Eindelijk liep ze weer ‘zonder verdriet te hebben’ door Utrecht.⁷ De Universiteit Utrecht ging in september 1945 weer open en de studenten keerden terug. Eind mei 1946 kwamen er ook weer studenten bij Clare in de Zuilenstraat wonen. Ze verhuurde haar verdieping meestal aan geneeskundestudentes, niet alleen om de inkomsten, maar ook om verplichte inwoning te voorkomen.⁸ De woningnood was groot in Nederland en vooral ook in Utrecht. In het pension werkten Wim en Clare zoals vanouds samen. Wim verzorgde het ontbijt en er kwam een werkster voor het zwaardere schoonmaakwerk. Clare’s relatie met de huursters was goed, maar zakelijk. Ze bleef ‘juffrouw Klaver’ voor de studentes en ze vertelde niets

over haar persoonlijke leven. Van een huurster kreeg ze zelfs een van haar eigen romans cadeau.⁹

Alles leek weer als vanouds. Toch was er één ding veranderd: Wim van den Boogaard was er nu permanent. Enige tijd na de dood van zijn vrouw Susanna trok Wim bij Clare op de Zuilenstraat in. ‘Je hoeft niets mee te nemen uit je oude huis,’ had Clare gezegd, en dat deed hij ook niet.¹⁰ Al zijn meubels bleven bij zijn zonen. Het was genoeg dat Wim er zelf was. En dat hij er voor haar was. Clare en Wim hadden een bijzondere relatie voor die tijd. Veel vrouwen hadden in de oorlogsjaren zelfstandig voor het inkomen moeten zorgen, omdat hun partner was ondergedoken of tewerk was gesteld. Na de bevrijding pakten de meeste vrouwen hun traditionele rol als huisvrouw weer op. Voor veel kunstenaressen was het huwelijk een obstakel voor een eigen carrière. Ze waren te veel tijd kwijt aan de huishouding om creatief te kunnen werken. Zeker als er jonge kinderen waren. Na lezingen vroegen vrouwelijke toehoorders dan ook dikwijls aan Clare Lennart of de combinatie schrijfster-huisvrouw moeilijk was. In 1950 antwoordde ze:

Als het huishouden te druk is, kan het zelfs ondoenlijk zijn. Maar in het algemeen is het niet zo erg om onder het schrijven door eens even in de pap te roeren of een kamer te stofzuigen. Je kunt ondertussen immers denken! Wel moeilijk kan het zijn, wanneer contact met een ander mens nodig is, wanneer de man thuis komt met verhalen, problemen, zorgen en de schrijfster moet zich daarin verdiepen: dan gebeurt het wel, dat de eigen gedachten verdwijnen en soms nooit meer terugkomen. Maar dat heb je dan tenslotte op je genomen! Al ben ik dan wel eens vervelend, hoor!¹¹

Clare vertelde niet dat zij geen ‘huisvrouw’ was zoals de meeste van haar lezeressen, maar dat Wim doorgaans de pap kookte. Dat was niet uit gêne over hun beider, voor de jaren vijftig markante, rolverwisseling. Clare vond Wims zorg voor haar vanzelfsprekend en Wim stelde al helemaal nooit vragen bij zijn gedrag. In de Zuilenstraat 10bis draaide gewoon alles om Clare’s schrijverscarrière. Wim hield het huishouden draaiende zodat Clare geconcentreerd kon werken.

Met een artiest of een intellectueel had Clare nooit willen trouwen: ‘Al die gevoeligheden en frustraties van twee kanten zou ze dubbel zo groot maken. Het zou een ramp worden.’¹² Ze omschreef het ‘geijkte type kunstenaarsvrouw’ als een vrouw die haar man opvangt, zijn biecht aanhoort, hem bemoedert, lekker voor hem kookt en zijn knopen aannaait.¹³ Clare voelde niets voor die rol en vond zichzelf er ongeschikt voor. Ze dacht dat haar moeder zich had opgeofferd in haar huwelijk met een kunstenaar. Toen Clare eenmaal was gaan schrijven, heeft ze deze manier van zelfontplooiing niet meer op willen geven. Dat hoefde ook niet. Juist niet. Met Wim van den Boogaard aan haar zijde had Clare ‘de eigen kamer’ die Virginia Woolf iedere schrijfster toewenste met

haar beroemde stelling: 'A woman must have money and a room of her own if she is to write fiction.'¹⁴ Wim zorgde ervoor dat Clare ongestoord kon schrijven op haar geliefde zolderkamer. Hij was Virginia Woolfs 'Angel of the House', de kunstenaarspartner bij uitstek.¹⁵ Voor *jalousie de métier* hoefde Clare niet bang te zijn. Wim bemoeide zich nooit met haar literaire carrière. Het is zelfs de vraag of hij – afgezien van de kinderboeken – haar werk las.

Clare had lessen getrokken uit haar onstuimige relatie met Frans Coenen.¹⁶ Toen had ze uitdagend neergekeken op 'het gewone leven van getrouwde mensen'.¹⁷ Tien jaar later bleek dit gewone leven met een geliefde kameraad prettiger dan het vervoerende leven-voor-de-liefde. Vanaf 1927, toen Wim van den Boogaard haar veroverde met zijn attente warmte, was Clare verknocht geraakt aan de man met wie ze niet kon praten, maar met wie ze wél kon leven. In *Kasteel te huur* omschreef Clare liefhebben als 'die chemische verbinding van verliefdheid en vriendschap, die beide componenten onherkenbaar anders maakt... een eenheid, die zonder deze beide samenstellende delen niet kan ontstaan, maar die, zodra ze ontstaan is, wordt tot een nieuw element, dat we dan 'liefde' noemen.'¹⁸

Clare was eindelijk gelukkig. Door Wims evenwichtigheid en optimisme kreeg ze meer stabiliteit en verdween het wankel uit haar persoonlijkheid naar de achtergrond.¹⁹ Met zijn onverstoorbare karakter hielp Wim de altijd nerveuze Clare om beslissingen te nemen. Nu hij bevrijd was van zijn verplichtingen voor zijn gezin, kon Clare echt op hem vertrouwen. Ze kon zich door hem laten koesteren zonder gekleineerd te worden. Wim was de eerste die haar 'Claartje' noemde en haar toch in haar waarde liet. De man die alles gladstreek, alles repareerde. Die haar suste als de paniek toesloeg: 'Claartje, dat knap ik in een mum van tijd voor je op, hoor meisje.'²⁰ Het werkte op de een of andere manier ontspannend dat Wim overal oog voor had, behalve voor Clare's gecompliceerdheid.²¹

De familie Klaver waardeerde Wim om zijn gehechtheid aan hun zuster. Net als Dick Klaver was hij handig met zijn handen en een groot dierenliefhebber. Ondanks zijn bescheidener sociale achtergrond voelde hij zich thuis in haar familie. In de literaire wereld, waar Clare langzamerhand meer kennissen kreeg, was Wim wel een buitenbeentje, al was het maar om zijn volkse 'Utrechtse' accent. Er werd flink geroddeld over het ongebruikelijke koppel, maar Clare hield haar man niet uit gène weg uit het literaire circuit. Wim moest zelf niets van 'al dat schrijfgedoe' hebben en ging liever zijn eigen gang. Als Clare collega-schrijvers ontving, zorgde hij – eenvoudig en hartelijk – voor koffie, soep en crackers met kaas. Enkele uitverkorenen, zoals Harriët Freezer en Dolf Verroen, bracht hij warme kroketjes als ze met Claartje op een boekenmarkt stonden.

Om de bonnen of het pensioen?

De bezegeling van hun twintigjarige verbond in een wettig huwelijk, op 6 augustus 1947, was een formaliteit. Niemand van de familie was erbij. Clare en Wim vonden de gebeurtenis toch bijzonder genoeg om een portret te laten maken. Op hun trouwfoto lacht

alleen Wim, Clare kijkt gespannen – zoals op vrijwel alle geposeerde foto's – en staat er stijfjes bij. Dat hun relatie officieel werd, was voor Clare belangrijker dan voor Wim. Het huwelijk gaf haar een duidelijke maatschappelijke positie, zichtbaar in Wims achternaam. Het huwelijk had ook financiële voordelen. Een 'gezin' van gehuwden had recht op meer distributiebonnen dan twee alleenstaanden.²² Als echtgenote van een militair kreeg Clare een basisveiligheid die ze nooit gekend had. Omdat Wim tien jaar ouder was dan Clare, moest zijn (militaire) pensioen goed geregeld worden. Bij het huwelijk hebben al Wims kinderen getekend voor de overdracht van het pensioen van Wims toekomstige nabestaanden aan zijn tweede vrouw Clare.²³ Dat tekent de goede verstandhouding tussen Wims kinderen en zijn tweede vrouw. Wims zoons kwamen vaak in de Zuilenstraat over de vloer, maar met zijn dochters was de relatie koeler.

De handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen werd pas in mei 1956 afgeschaft. Toen Clare in 1947 trouwde, kon ze officieel geen (uitgevers)contracten meer afsluiten zonder de handtekening van haar vader of echtgenoot. Ze heeft zich daar niets van aangetrokken en tekende haar contracten zelf, doorgaans met haar pseudoniem. Clare bleef economisch zelfstandig, onafhankelijk van Wim. Hun huwelijkse voorwaarden en testament laten dat zwart op wit zien. Omdat Wim zonder bezittingen bij Clare was ingetrokken, liet Clare haar inboedel nauwkeurig optekenen. Van tafels en stoelen tot Coenens bureau en de onmisbare Underwood-schrijfmachine, tot de schilderijen van haar ouders.²⁴ Mocht Clare komen te overlijden, dan zou Wim deze bezittingen niet erven. Terwijl Wim zijn vrouw wel benoemde tot zijn enige erfgename: 'mede ter voldoening aan zijn natuurlijke verbintenis tot haar verzorging en onderhoud en mede omdat zijn eventuele bezittingen zijn verkregen uit door haar overgespaarde privé-inkomsten en door haar goede zorgen.' Al dertig jaar dopte ze haar eigen boontjes en dat bleef ze ook na haar huwelijk doen. Ze wilde haar man per se niet financieel tot last zijn. Nog jarenlang verrekenden Clare en Wim de kosten van boodschappen met elkaar.

Clare hield hun financiën nauwgezet bij. In aantekenboekjes noteerde ze de bedragen die haar commensalen haar

Trouwfoto van Clara Klaver en Wim van den Bogaard, 6 augustus 1947. Collectie familie Klaver.

schuldig waren voor boodschappen als melk en brood, de was en de huur. Ze leende nogal eens geld uit aan haar zuster en haar vader of schoot haar huurders wat voor, zo blijkt uit die overzichten. Het kasboek voor 1948 geeft een aardig idee van de kleine luxes die ze zichzelf veroorloofde, zoals een bezoek aan de bioscoop à twee gulden en sigaretten. Ze verantwoordde zelfs vijf cent voor de draaiorgelman. Bijna dagelijks kocht ze voor dertig of veertig cent verse vis voor de katten. Bij de inkomsten is er een opvallende post van vierhonderd gulden, omschreven als ‘Geld uit Deventer’. De rentes op de nalatenschap van Jo Doyer kon Clare in de eerste karige jaren na de oorlog goed gebruiken.

In 1949 kocht Clare een kasboek waarin ze, tot haar dood, haar jaarlijkse kosten en baten noteerde ten behoeve van de belastingaanslag. Daaruit is op te maken dat ze in de eerste jaren na de oorlog relatief veel vertaalopdrachten had. Vlak na de bevrijding werkte ze aan een vertaling van *Sketches by Boz* van Charles Dickens. Uitgeverij Het Spectrum had het plan opgevat voor een goedkope Prisma-editie van het complete oeuvre met de originele prenten.²⁵ Clare vertaalde Dickens’ humoristische schetsen die hij als jonge man had gepubliceerd onder het pseudoniem Boz.²⁶ Onder invloed van Frans Coenen was ze een liefhebber van Charles Dickens geworden.²⁷ Ze vond het vertalen van Dickens’ proza moeilijk en tijdrovend, maar ‘eigenlijk niet naar’. Het hele voorjaar van 1946 werkte ze eraan, ook al verscheen *Schetsen van Boz* pas in 1952.²⁸ In een reclame-artikeltje voor de serie roemde ze Dickens’ ‘wonderbaarlijk scherpe opmerkingsgave’, zijn kunst van beschrijven en zijn humor. Bij het vertalen was het haar opgevallen dat Dickens in die periode de bouwstof voor zijn hele oeuvre verzamelde: ‘Hij beschreef nog de werkelijkheid. In zijn romans vinden we het alles weer terug, maar nu beziend door zijn verbeelding. Alles is in aanleg in de schetsen te vinden.’²⁹

Tussen 1945 en 1953 verdiende Clare zo’n tweeduizend gulden met vertaalwerk, van een thriller tot twee vuistdikke romans van Pearl Buck.³⁰ Ze had het meeste plezier in het geestige kattenboek *James and MacArthur, an escapist novel* van Jenny Laird.³¹

Ter herinnering aan Rotterdam

Bij de meeste Nederlandse uitgeverijen lagen na de oorlog stapels kopij te wachten op publicatie. Eind mei 1945 werd de ondergrondse Bezige Bij een officiële, literaire uitgeverij, de Coöperatieve Vereeniging De Bezige Bij. Oprichter Geert Lubberhuizen wilde Clare Lennarts novelle *Ter herinnering aan Rotterdam* graag alsnog uitgeven.³² Uitgeverij A.W. Bruna wilde het boekje echter ook graag hebben.³³ Hoewel de relatie tussen Clare en A.W. Bruna korzelig was, had Clare met haar redacteur Jaap Romijn wel een goede verstandhouding en omdat Bruna de ‘meeste rechten’ kon doen gelden, besloot Clare Lennart om *Ter herinnering aan Rotterdam* bij Bruna uit te geven.³⁴

Clare’s impressie van haar belevenissen in het vooroorlogse Rotterdam kreeg van Jaap Romijn een fraaie uitvoering. G. Douwe’s fijne pentekeningen brachten het inmiddels geruïneerde Rotterdam weer tot leven. Clare beschreef de stad zelf als een personage:

‘Soms lieten we ons meevoeren met den stroom naar de oude binnenstad. Naar de Hoogstraat die provinciaalsch en schuchter begon in de buurt van het Oostplein als een dorpskind met gladgekamde haren en eigeengebreide, zwarte kousen. En die dan steeds wereldscher en wufter werd, om te eindigen in bont gehuld en met veeren op den hoed. Maar die toch altijd iets bleef houden, dat ruw en volksch, gemoedelijk en hartelijk was, zoo als ook zoo’n meid in de chic van haar bont en haar veeren kan doen.’³⁵ Juist nu die stad was verdwenen, werden de herinneringen eraan waardevoller.³⁶

Dat Clare als niet-Rotterdamse een beeld schetste van het dagelijkse leven in de lange, koude winter van 1940 in Rotterdam, waardeerden de recensenten van *Ter herinnering aan Rotterdam*.³⁷ C.J. Kelk was positief over het ‘stemmingsbeeld’, vooral omdat Clare Lennart haar ervaringen niet probeerde te objectiveren: ‘Daardoor is zij in staat zoo scherp, men zou zeggen verhevigd, de levensgewoonten van de haar omringende wereld waar te nemen [...] zoodat misschien zelfs een geboren Rotterdammer zijn stad nog nooit zoo sterk geteekend voor oogen heeft gehad.’³⁸

J.C. Bloem was geen geboren Rotterdammer, maar had wel van 1920 tot 1928 in de Maasstad gewoond. Hij vond Clare Lennart in deze novelle op haar aller-allerbest: ‘De wijze waarop de atmosfeer van die dagen en van die stad is beschreven, is waarlijk onverbeterlijk, ook voor de kenschetsing van den Rotterdammer geldt dit en het zou mij dan ook niet verwonderen, als dit kleine boekje – het telt slechts even 50 bladzijden – op den duur een van de ten hoogste twee of drie boeken zou blijken te zijn, die duurzaam uit den onleesbaren baaierd van oorlogslitteratuur komen bovendrijven.’³⁹

Ondanks Bloems voorspelling en lovende woorden verkocht het boekje niet meteen goed. Het bleek wel een tijdloze ‘everseller’ te zijn: ieder jaar verkocht Bruna tussen de twintig en vijftig exemplaren.⁴⁰ Auteurs van boeken over het bombardement op Rotterdam nemen nog steeds geregeld fragmenten uit de novelle op.⁴¹

Het gevoel voor het wonder

Bovenstaand citaat van J.C. Bloem komt uit een radiolezing over Clare Lennart die hij in de zomer van 1946 hield.⁴² Deze lofrede heeft grote invloed gehad op de waardering voor haar werk, vooral zijn vaak geciteerde vergelijking met de Nieuw-Zeelandse Katherine Mansfield: ‘Met Katherine Mansfield heeft zij gemeen het gevoel voor het wonder, dat het leven tenslotte toch is.’ Bloem trok een lijn met Louis Couperus, die eveneens niet ‘naar waarde’ werd geschat: ‘De officieele critiek deed altijd een beetje uit de hoogte welwillend tegen hem, alsof hij toch eigenlijk maar een Haagsche dandy-amateur was, vergeleken bij de echte realisten, die geen mensch tegenwoordig meer leest. Dit is misschien wel de ergste soort van miskennis. En ik heb mijzelf de vraag gesteld, of zij ook niet, alle verhoudingen in acht genomen, het deel is van de schrijfster voor wie ik thans Uw aandacht vraag. Haar boeken zijn alle uitverkocht en men kan dus ook van haar niet zeggen dat zij geheel onbekend is. Maar toch weet ik wel zeker, dat zij niet erkend is

als wat zij is, namelijk een van onze meest oorspronkelijke en geestige vertellers.’

J.C. Bloem combineerde zijn succesvolle dichterschap met het schrijven van kritieken en korte artikelen over schrijvers, boeken en het verleden.⁴³ Daardoor gold Bloem in de jaren na de oorlog als een haast onbetwiste autoriteit. Zijn status als dichter gaf hem meer invloed dan ‘beroepscritici’. In oktober 1950 verschenen Bloems *Verzamelde beschouwingen*. Die beschouwingen waren ‘volkomen onmodieus’, vond Bloems biograaf Bart Slijper. Bloem schreef liever over de bekoring van zijn jongensboeken, over de dienstmeisjes uit zijn rijke jeugd of het Engeland van de negentiende eeuw dan over recente, naoorlogse literatuur. Voor Bloem was ‘escapisme’ geen scheldwoord: ‘Ik zie absoluut niet in, waarom men, in een zo afschuwelijke tijd als de onze, niet tenminste in gedachten de vlucht zou mogen nemen naar een tijd die [...] bij de onze vergeleken toch een soort verloren paradijs is.’⁴⁴ Bloems voorkeur voor het werk van Clare Lennart had deels te maken met hun gedeelde jeugdervaring: de verdrijving uit een witte villa in een paradijselijke tuin.⁴⁵ Ze keken op dezelfde manier naar de wereld, naar de verlichting van de werkelijkheid door de droom. Ze hielden van dezelfde boeken, zoals *Le Grand Meaulnes*, en herlazen met weemoed hun jeugdboeken.⁴⁶

Bloems ex-vrouw Clara Eggink, met wie hij bevriend bleef, recenseerde ál Clare Lennarts boeken en vrijwel altijd zeer positief.⁴⁷ Ze vond het een raadsel waarom de romans van Clare Lennart niet de ene druk na de andere beleefden.⁴⁸ Zowel Clara Eggink als Jacques Bloem deden veel voor Clare’s bekendheid en vooral voor de literaire waardering van haar werk. Nog decennia later speelden hun loftuitingen een rol in recensies van Clare Lennarts boeken.⁴⁹ Eggink en Bloem namen een fragment uit *Kasteel te huur*, ‘Het park’, op in hun *Kompas der Nederlandse letterkunde* uit 1947.⁵⁰ Waarschijnlijk hebben ze hun uitgever A.A.M. Stols op Clare Lennarts werk geattendeerd.⁵¹ Direct na de oorlog gingen Bloem, Eggink en Clare Lennart privé niet met elkaar om, maar in latere jaren was hun band oppervlakkig vriendschappelijk. Ze ontmoetten elkaar onder andere bij bijeenkomsten van de Vereniging van Letterkundigen.⁵² Het is niet verwonderlijk dat de namen Clare Lennart en Clara Eggink dikwijls werden (en worden) verwisseld.⁵³

Een geresigneerde vogel

Als het ’s zomers erg warm was in huis, vluchtte Clare naar het landgoed Rhijnauwen, vlak bij Utrecht, of naar een andere plek om te schrijven. In de zomer van 1950 werkte ze een paar weken in het huis van Jaap Romijn: ‘Het geeft zo’n rustig gevoel als niemand je kan komen storen.’⁵⁴ Een poosje zocht ze een werkruimte in de buurt van Utrecht, zoals een stal op Rhijnauwen, maar die kreeg ze niet omdat er ‘schoppen’ in stonden.⁵⁵ Uiteindelijk bleef ze gewoon haar zolderkamer trouw.⁵⁶ Voor inspiratie en frisse lucht ging ze dikwijls fietsen rondom Utrecht. Drie jaar na de bevrijding had ze eindelijk weer een fiets met ‘gummibanden’. Enthousiast schreef ze aan Rico Bulthuis: ‘Vorige week heb ik een slang door de Kromme Rijn zien zwemmen. Het gaf je het gevoel heel ver van

steden en mensen en jaarbeurzen en zulk soort dingen af te zijn... Alsof je iets zag dat niet voor mensen bestemd was.’⁵⁷

Clare Lennarts vriendschap met Rico Bulthuis kreeg een zakelijk tintje. Hij betrok Clare Lennart in 1948 bij een serie van de Nederlandsche Uitgeversmaatschappij in Leiden (NUMIJ).⁵⁸ De jonge uitgeverij wilde een literaire reeks beginnen, *Mixed Pickles*.⁵⁹ De coördinatie lag bij Rico Bulthuis, die een aardig netwerk had in de Nederlandse letteren en op jacht moest naar ‘uitverkochte verhalen’.⁶⁰ Als mederedacteuren vroeg Bulthuis de Groninger Ab Visser en Clare Lennart, die ‘met alle genoegen’ deel wilde uitmaken van de redactie. Ze voelde zich ‘zeer gevleid’, want ze had nog nooit in een redactie gezeten. Bulthuis mocht dat niet de uitgever vertellen: ‘want dan ziet hij me nooit voor vol aan. Ik hoop ook eens manuscripten aan te brengen, maar helaas heb ik niet zo erg veel schrijvende kennissen.’⁶¹

De reeks werd aangekondigd als ‘oorspronkelijke novellen, korte romans, sprookjes, essays en gedichten’, maar is nauwelijks uit de verf gekomen. Clare’s inbreng als redacteur bleef inderdaad beperkt. Tussen 1948 en 1949 verschenen slechts zes titels met korte verhalen van Rico Bulthuis, Ben van Eysselsteijn, F. Bordewijk, Paul Dietz en Bas van Tempel. Visser publiceerde niet zelf in de serie, maar Clare Lennart wel. Zij verzamelde in het voorjaar van 1948 twaalf tussen 1929 en 1940 gepubliceerde ‘kleine romans’ onder de titel *Rouska*.⁶² Het titelverhaal is genoemd naar haar geliefde rode kater, die vlak na de oorlog stierf.⁶³

Clare Lennart op familiebezoek bij haar broer Dick Klaver in Dedemsvaart. Van links naar rechts: Luite Klaver; Ineke Klaver; Ina Klaver-Jonker; Clare Lennart; Lien Klaver; Leny Klaver; Gerda Klaver en Wim van den Boogaard.

Het oude huis met de diepe tuin is het toneel van de meeste verhalen in *Rouska*. Clare Lennarts stille Utrecht is bevolkt met sprekende, amberkleurige poezen die liggen te zonnen op betoverde pleintjes, sprookjesfiguren als Jorinde en Joringel en duiven in alle kleuren van de regenboog.⁶⁴ In ‘De Vlaamse reus’ en ‘Zes glazen knikkers’ haalde Clare Lennart jeugdherinneringen op aan De Ekelenburg. Het jongste verhaal ‘De petunia’s en het geluk’ bevat een ode aan haar daktuin op de Zuilenstraat: ‘Mijn tuin is niet groot, maar wel hoog. Als ik van mijn plat af naar boven zie, dan krijg ik een gevoel of een stuk hemel mij is toegewezen. Een zonderling, grillig, uitgeknipt stuk, begrensd door gevel- en daklijsten en schoorstenen.’⁶⁵

Ondanks haar plat voelde Clare zich in de Zuilenstraat licht ontheemd. In de stad voelde ze altijd een reminiscentie van heimwee omdat ze de seizoenen niet meer kon volgen:

Het zal altijd zijn of ik daar moest wezen en niet hier op dit bovenhuis. Ik hang er, ver van de aarde af, als een vogel in zijn kooi. Een geresigneerde vogel, die niet meer fladdert en zelfs wel zingt zo nu en dan. [...] Opeens, met een lichte schok van verrassing, besef ik dat ik gelukkig ben. Hier is het geluk gekomen, op dit plat van een bovenhuis, waar ik meende nooit gelukkig te kunnen zijn. [...] Nu is het geluk hier bij me neergestreken, aangedreven op de klank van het woord petunia. Bijna zou ik het niet herkend hebben. [...] Ik zit daar heel stil. Ik durf niet te spreken, niet vragen. Het geluk schuwt onze menselijke logica en ons menselijk verlangen om te weten. We moeten het aanvaarden zoals het tot ons komt... als een genade.⁶⁶

Veel geld leverde *Rouska* Clare niet op. In 1948 kreeg ze tweehonderd gulden van de NUMIJ in Leiden. Er zat nog meer in de pijlpijn, maar de betaling schoot niet op. In januari 1950 had ze nog geen afrekening ontvangen. Volgens Rico Bulthuis waren het ‘geen kwade lui, daar bij de NUMIJ, maar slordig en laks.’⁶⁷ In 1953 ging Clare zelf maar naar Leiden, ‘want als ik het zelf niet haal, krijg ik nooit geld.’⁶⁸ Ze zou er nooit meer publiceren.

Clare’s eerste verhalenbundel werd niet breed opgemerkt in de pers. Ben van Eijsselsstein was (uiteraard) positief over *Rouska*, waarin de romanière Clare Lennart zich voor het eerst liet kennen als ‘zeer knappe novelliste’.⁶⁹ *De Telegraaf* vat in een kort signalement samen: ‘Verhalen waarin dingen en dromen een welhaast gewichtiger rol vervullen dan mensen en voorvallen.’⁷⁰ De *NRC* vond dat Clare Lennart het de lezer lastig maakte ‘die andere wereld’ van ‘het rijk der verbeelding’ binnen te treden: ‘Zij maakt in haar vertellingen te weinig gebruik van de sleutel tot dat rijk, namelijk de macht der suggestie. Zij kan zeer zeker bij de lezer een bepaald beeld oproepen, maar door de veelheid van woorden waarmee zij tracht duidelijk te maken wat zij bedoelt, vervaagt het aanstonds en verdwijnt het tenslotte. Bovendien is de veelvuldige herhaling van op zichzelf aardig gevonden uitdrukkingen hinderlijk. Dat neemt niet weg, dat Clare Lennart

een fijnzinnig waarnemingsvermogen bezit.’⁷¹

C.J.E. Dinaux vergeleek haar bundel met het veel kalere proza van Anna Blaman: ‘Haar “levensavontuur” is niet minder eenzaam dan dat van Anna Blaman, maar daarom roept zij nog niet alle denkbare en ondenkbare duivels uit de ziele-hel op alsof één mens duizend doden moest sterven, alle leed van alle stervelingen moest dragen en het leven niets dan een bezoeking was. Uit de kleine dingen maakt ze de kleine vreugden, steelse en speelse veroveringen op de geluksbedreiging van iedere dag. [...] Men kan een eenzaamheid, waaraan een zekere melancholie niet vreemd is, minder gratievol, minder troostrijk en levensaanvaardend bezweren dan in een verbeeldingsspel met Rouska’s, bloemen, wolkenluchten, verlaten huizen en stilte – een diepe, rijke, zingende stilte.’⁷² Het was de eerste positieve recensie van de Haarlemse criticus Dinaux, die Clare Lennarts werk op de voet zou gaan volgen en haar vrijwel altijd de hemel in prees.

Een arcadisch avontuur

De publicatie van *Rouska* viel vrijwel gelijk met een tweede druk van *Huisjes van kaarten* bij Bruna en de tweede druk van *Tooverlantaarn* bij Nijgh & Van Ditmar.⁷³ Nu de boekhandels de naam Clare Lennart herkenden, publiceerde A.W. Bruna eindelijk *Kasteel te huur*.⁷⁴ In de sprookjesachtige verhalen in *Rouska* overheerst nog een vredige sfeer. In Clare’s vijfde roman is de Tweede Wereldoorlog voortdurend op de achtergrond aanwezig. De grotendeels in de oorlogsjaren geschreven roman preludeert tegelijk op de aanloop naar de oorlog, de ‘stilte voor de storm’, en beschrijft in het postscriptum de afloop van de oorlog. Tegelijk is het ook een boek dat al waarschuwt voor de Koude Oorlog; de angst is al weer terug. Hoewel Clare (een deel van) het manuscript in 1944 al bij Bruna had gebracht, was het stof van de bezetting pas in 1946 zover neergedaald dat ze het slot van de roman kon schrijven op haar bankje in Rhijnauwen.⁷⁵ Ze probeerde de ‘droomverloren, het verleden toegewende sfeer’ van Rhijnauwen weer te geven in haar beschrijving van het landgoed Meienrhijn.⁷⁶

Aan *Kasteel te huur* heeft Clare lang gewerkt, voortdurend zoekend naar de juiste vorm. Ze werkte het manuscript, aanvankelijk ‘Groene weiden’ of ‘Een zomer’ getiteld, een aantal keer grondig om.⁷⁷ Uiteindelijk koos Clare voor de briefvorm. Ze presenteert de belevenissen van protagoniste Vera Conradin in de vorm van brieven aan haar weldoener, Serge Petrov. Na de dood van Vera vindt haar vriend Raoul Hermanides de brieven en geeft ze aan Serge, die ze publiceert. Vera Conradin is een ‘arme scharrelaarster’, die met moeite het hoofd boven water houdt. Als ze op een avond haar broer Eddy in café Flora bezoekt, ontmoet ze Eddy’s Amerikaanse vriend Serge Petrov. Vera stort haar hart bij hem uit. De volgende morgen vindt ze in haar tas een pakje bankbiljetten met de opdracht: ‘Because there grows no breadfruit in the enchanted woods. Good luck!’ Met het geld kan Vera een vakantie nemen ‘om werkelijk te leven’. Ze volgt het spoor van een bordje ‘Kasteel te huur’ en mag de theekepel van het kasteel Meienrhijn huren. Daar

brengt ze, met twee poezen, een lente en een zomer door. Met boswachter Christiaan en diens vrouw Roos heeft Vera een warm contact. Na enkele maanden strijkt de schilder Steven van der Molen met zijn woonwagen L'écureuil bij de rivier neer en hij huurt het koetshuis als atelier. Vera en Steven krijgen een liefdesrelatie. Om hun liefde te vieren, geven ze een feest voor de bewoners van het bos, de vrienden uit café Flora en Reuvenaar, de notaris die het kasteel beheert. Dan komt de kasteelvrouw, freule Cecile Rodaen, na dertig jaar terug. Haar onverwachte komst 'uit de bezeten wereld' is een keerpunt: 'We hadden dat S.O.S., ons nog niet rechtstreeks aangaand, maar toch een S.O.S., opgevangen.' Een tweede keerpunt is het schilderij dat Steven van Vera maakt, 'Het meisje met de eekhoorns'. Als ze het ziet, weet Vera dat 'Stevens liefde niet geschikt was voor aards gebruik'. Steven wil 'het wonder beleven en dan weer verder gaan'. Zodra de Duitsers Polen binnenvallen, gaat Steven inderdaad weg en hij sluit zich in Parijs bij zijn vechtende vrienden aan. Vera gaat terug naar haar 'troisième étage' en zet haar ervaringen op papier.

Autobiografische elementen ontbreken niet in *Kasteel te huur*. Clare's ziekelijke moeder is hier te vinden in Vera's jong gestorven vader Joosje, wiens koorts langs een 'kwikzilveren wenteltrap' omhoog klimt. In de gulle kokkin Mathilda Roza leefde de Belgische huishoudster van Luite Klaver voort.⁷⁸ Het Utrechtse café Flora zag Clare op een avond als een 'drijvend sprookjeshuis met gouden vensters, dat plotseling opdoemde uit de nevel'.⁷⁹ Het bordje 'Kasteel te huur' was heel reëel, dat had Clare ergens in Overijssel gezien.⁸⁰

De briefvorm vond Clare dikwijls een zinloos trucje.⁸¹ Ze paste deze techniek desondanks zelf toe omdat ze in *Kasteel te huur* wilde onderzoeken wat geluk eigenlijk is. Hoe en wanneer ervaar je geluk? Ze onderbrak de verhaallijn door uitvoerige bespiegelingen van Vera Conradin, die nogal wat doorzettingsvermogen van de lezer vergen. Vera is dan ook 'bevriend met woorden'. Uiteindelijk komt Vera tot de slotsom dat we het geluk niet herkennen als bijzonder:

Het zeer vreemde van het geluk, het toverachtige is juist, dat we er ons leven lang achteraan rennen en dat we, als het op een keer komt, het gewóón vinden. We denken niet: 'Wat een wonder. Nu ben ik gelukkig.' Het geluk maakt juist dat we niet meer denken. [...] zodra je het geluk beseft als geluk, is het wankel, broos, een angstig bezit en dus niet meer volkomen gaaf.⁸²

Nog een keer heeft ze, in *Kasteel te huur*, haar fantasieën over het leven in een 'huisje' in het bos met Frans Coenen op papier gezet. De idyllische koepel en de zomertuin zijn als een soort naglans van haar droomleven uit de jaren dertig te beschouwen. Steven Moulin lijkt in zijn zorgzaamheid echter meer op Wim van den Boogaard dan op Frans Coenen.⁸³ Coenen had al voorspeld dat Clare 'de heerlijkheid der liefde' nog eens goed zou kunnen

opschrijven: 'Nu niet nog, midden in het tumult, maar later, als alles een beetje verstillt is en rustiger uitvloeit als een wijde rivier, dan zal je 't kunnen zeggen dat geluksgevoel, dat... ik je soms een beetje benijd. [...] jij zult het eens willen zeggen, objectiveren en zoo nog eens genieten, denk ik, en 't zal innig mooi zijn.'⁸⁴ Uitkijkend over de Kromme Rijn schreef Clare de laatste pagina's van *Kasteel te huur*, nam voorgoed afscheid van haar droom en vond in het reële leven haar geluk.

'Dichterlijke originaliteit'

De recensies van *Kasteel te huur* waren gematigd positief. Voor de meeste recensenten was *Kasteel te huur* de eerste publicatie van Clare Lennart sinds *Huisjes van kaarten*, bijna tien jaar eerder. Daarom bepaalden ze eerst haar plaats in de literatuur en vergeleken haar nieuwe romans met haar oudere, die nu volop verkrijgbaar waren. Dinaux vond dat de kritiek aan Clare Lennart 'voorbij' ging, ondanks haar vijf titels: 'Zij behoort niet tot een litteraire groep, speculeert niet op effect, noch wat haar onderwerpen, noch wat haar stijl aangaat. Ze werkt stil voor zichzelf, met de illusie, dat er iemand – zoals het in deze roman heet – "naar haar luistert". En wie dat doet, zal er zijn vreugd aan beleven.'⁸⁵ Ben van Eijsselsteijn roemde haar 'opmerkelijk scherp psychologisch inzicht en haar sterk vertellend talent'. Hij zag 'een harmonie tussen sentiment en intelligentie die weldadig aandoet in Clare Lennarts werk.'⁸⁶

Cees Kelk had bezwaar tegen haar stijl, die de indruk van overgevoeligheid wekt: 'door de onmacht van de schrijfster om steeds nieuwe pittige beelden voor haar verbeeldingen te vinden. Zij vervalt daardoor wel eens in een wat krachteloos aandoend sprookjes-taaleigen. Haar woordkeus mist soms te zeer een persoonlijke allure, een geestige bondigheid. Maar dit zijn plaatselijke inzinkingen. Daarentegen vallen ook talrijke passages op van dichterlijke originaliteit en als geheel draagt dit werk ongetwijfeld bij tot de wel verdiende reputatie van deze auteur als een onzer besten.'⁸⁷

F. Bordewijk recenseerde *Kasteel te huur* in het *Utrechts Nieuwsblad* onder de kop 'Een leeg boek dat talent verraadt'.⁸⁸ Hij vond Clare Lennart geestig en waardeerde de oorspronkelijke en dichterlijke natuurbeschrijvingen. Maar: 'Laat ik aanvangen met het samenvattend oordeel dat dit in het geheel geen goed boek is van iemand die overvloedig bewijs geeft van talent. [...] Daardoor immers leeft Vera niet als een eigen wezen maar zien wij door haar heen, ja, in haar plaats Clare Lennart zelf voor ons, die daarmee blijk geeft in dit boek ten enenmale datgene te missen wat zo treffend afstand wordt genoemd.' De auteur was te vol van haar Vera. Bordewijk had ook kritiek op de compositie omdat Clare Lennart 'midden in wat bedoeld is als een groot ogenblik van ontroering een moordende anticlimax' weet te plaatsen. Vrijwel alle critici deelden zijn bezwaar tegen de losse en vage compositie.⁸⁹ De liefdesgeschiedenis tussen Vera en Steven was 'te zacht, soms halfzacht, te rozig, te bloemig.'⁹⁰ Soms ontaardde haar stijl in 'sentiment, weekheid en subtiliteit-op-niets-af.'⁹¹

Romantiek

Kasteel te huur is in alle opzichten Clare Lennarts meest romantische boek. Het zit vol verwijzingen naar literatuur uit de Romantiek, zoals het gedicht ‘Sur trois marches de marbre rose’ van Alfred de Musset. Een escapistisch boek is het ook, wellicht juist doordat het ontstond in de oorlogsjaren. Bordewijk vond haar escapisme ‘een dweepzucht die niet meer van deze tijd is’. *Het vrije volk* was positiever: ‘Een vlucht is gewoonlijk een capitulatie. Niet in dit geval. Want dit vertrek uit de werkelijkheid van haar derde etage naar het afgesloten gebied waar Vera zich weer bewust wordt van zichzelf, is een veeleisende ontdekkingsreis. Die reis is zoiets als een wedergeboorte, de beste verdediging tegen het luid rumoer onzer dagen.’⁹² Victor van Vriesland plaatste de roman dan ook in het genre van de Romantiek, die altijd een ‘escape’ is: ‘een poging tot ontkomen aan de werkelijkheid of tot omvormen daarvan.’ Binnen dit ‘bijna niet meer voorkomend genre’ vond hij het een uitermate beminnelijk en verkwikkend boek, ‘werkelijk’ en meeslepend.⁹³

Annie Salomons legde in *Critisch Bulletin* een verband met de romantische wereldliteratuur: ‘Dit is een boek van Europees peil, een balsem in onze vermaterialiseerde samenleving. Het deed me denken aan de betovering van *Le grand Meaulnes*, het is in zijn opstandigheid verwant aan de *Titaantjes* van Nescio en in zijn phantasie aan *The enchanted voyage* van Robert Nathan: maar waarschijnlijk staat het het dichtst bij *Ik en mijn speelman* van Aart van der Leeuw; alleen is dit soberder en grootser.’⁹⁴ Ook Dinaux verwees naar Van der Leeuw: ‘Wie belust is het op het speuren naar invloeden, kan misschien naklanken vinden van Hoffmann, hier en daar van Aart van der Leeuw; hij kan stemmingen ontdekken die herinneren aan kleurige wolkenvernevelingen van Odilon Redon of klankverijlingen van Debussy.’⁹⁵ Maar het zijn alle associaties, die ongewild wakker worden, omdat ze voortkomen uit een en dezelfde wereld: uit die der romantiek, als men hier tenminste onder dit misbruikte woord die kunstvorm wil verstaan, welke een dimensie meer kent dan de driedimensionale realiteit.’⁹⁶

Na *Kasteel te huur* werd Clare Lennarts oeuvre doorgaans ondergebracht bij de stroming van de ‘neoromantiek’. Zelf schreef Clare over de Romantiek in *Kasteel te huur*: ‘Ik denk, dat men Stevens nieuwe schilderijen, die hij op Meienhijn gemaakt heeft, romantisch zal noemen. Beter is het misschien te zeggen, dat hij de droom geschilderd heeft – inderdaad ‘het kasteel dat te huur staat’ – maar dan een droom, die niet verdoezelt, maar die ons aan ons zelf onthult.’⁹⁷ Ze reflecteerde in *Kasteel te huur*, méér dan in haar andere romans of in haar latere kritische werk, op de functie van de kunstenaar voor de samenleving. Als dochter van een kunstschilder dacht ze veel na over haar ‘geloof in de heilige absurditeit van het kunstenaarschap’. Ze legde Vera haar visie in de mond:

Nu moet je niet denken, dat ik dichters en schilders en musici idealiseer. Daarvoor heb ik ze te zeer van nabij gekend. [...] Waarom blijf ik dan dat gevoel houden, dat

een onsterfelijk gedicht... misschien ook een waarlijk vroom gebed... de mensheid ‘redden’ kan, terwijl alle goedbedoelde en ongetwijfeld nuttige en wenselijke sociale bedrijvigheden in goddelijke valuta omgezet niet veel zijn? [...] De kunstenaar kan nooit, als de sociale werker, rechtstreeks in dienst van de mensheid staan. Hij staat in dienst van het leven en dient zo de mensheid indirect.⁹⁸

De manier waarop Clare Lennart werkte, droeg wel een element van romantiek in zich. De mensen uit haar boeken ontstonden vanzelf, buiten haar ‘bewustzijn’. Ze liep er lang mee rond tot al hun handelingen haar vertrouwd waren en ze de wereld in het nieuwe boek heel goed kende. Maar Clare ervoer haar personages als onberekenbaar: ‘vaak gebeurt er al schrijvend iets onverwachts. Droom en werkelijkheid vloeien vaak ongemerkt dooreen.’⁹⁹ Landschappen zag ze op een emotionele manier. Ze beschreef nooit wat de ogen zien ‘op een schildersmanier’, maar dacht zich een gevoel in: ‘Een landschap lijkt me duister of melancholiek. Het doet me denken aan ongeluk of een storm of aan lente. Maar ik zie het niet gedetailleerd.’¹⁰⁰ Deze intuïtieve manier van schrijven had één nadeel: de opbouw van haar verhalen bleef ondergeschikt aan de natuurbeschrijvingen, ideeën en ontwikkeling van de personages. Ze dacht niet vaak na over de compositie ‘als iets afzonderlijks’. Ze wilde wachten tot het verhaal zich vanzelf ordende, maar dat kon niet altijd omdat ze dan te dringend geld nodig had en een roman naar de uitgever bracht.¹⁰¹ Toezeggingen en deadlines verlamden haar, want als ze het gevoel had dat iets ‘moest’, lukte het niet meer.¹⁰² De fragmentarische compositie van haar romans, vooral van *Kasteel te huur*, was deels het gevolg van de tijdsdruk en financiële druk waaronder Clare Lennart werkte, maar versterkte de neoromantische, dromerige uitstraling van haar oeuvre.

Twee negerpopjes

De neoromantiek was in 1948 een bijna niet meer voorkomende stroming in de literatuur. Aart van der Leeuw had *De kleine Rudolf* in 1930 gepubliceerd. Na de oorlog kwamen er geen romans meer van hem uit. Arthur van Schendel, bekend van onder andere de neoromantische romans *Een zwerver verliefd* (1904) en *Een zwerver verdwaald* (1907), was in 1946 gestorven.

Vijf jaar Tweede Wereldoorlog hadden het literaire leven behoorlijk door elkaar geschud. Toonaangevende namen in letterkundig Nederland waren verdwenen. Menno ter Braak, E. du Perron en H. Marsman waren in de meidagen van 1940 overleden. Tussen 1945 en 1960 debuteerden onder meer de prozaïsten Inez van Dullemen, Harry Mulisch, Josepha Mendels, Annie M.G. Schmidt, W.F. Hermans en Maria Dermoût. Het belangrijkste debuut was *De avonden* van Simon van het Reve. De *NRC* noemde *De avonden* de literaire sensatie van het jaar. Een groter contrast tussen de uitzichtloze verveling van Frits van Egters in *De avonden* uit 1947 en het gemijmer over geluk van

Vera Conradin in *Kasteel te huur* uit 1948 is bijna niet voorstelbaar. Toch ontving Reve de Reina Prinsen Geerligts-prijs voor zijn debuut en kreeg Clare Lennart een ‘eervolle vermelding’ van de jaarlijkse Prozaprijs van de gemeente Amsterdam.¹⁰³ Voor beide schrijvers was er een markt en voor beiden was er, elk van eigen publiek, waardering. Want niet álles was veranderd. Anna Blaman, Willy Corsari, Antoon Coolen, Simon Carmiggelt en F. Bordewijk hadden in 1940 al een zekere naam en kwamen na de oorlog met nieuw werk. Dichter Martinus Nijhoff publiceerde nog en de veelgelezen romanciers Theun de Vries en Ina Boudier-Bakker bleven productief.

De naoorlogse literatuur is lang gezien als het gebied waarin het einde van een culturele en politieke heerschappij zichtbaar werd. Dat was misschien achteraf gezien zo en met name voor de poëzie. Voor wie er middenin zat, bleef veel onveranderd. Het Nederlandse nationale bestel had zich zonder veel tegenstand gerestaureerd.¹⁰⁴ De zuilen – katholiek, protestant, liberaal en socialistisch – bleven recht overeind staan. Ook de verzuilde kranten en (daarmee) de literaire kritiek. De bovengronds gekomen kranten *Trouw* en *Het Parool* bedienden elk hun eigen zuil. Vooroorlogse critici als Kelk en Dinaux bleven literatuur recenseren volgens hun vooroorlogse smaak. Vanuit Kaapstad liet Jan Greshoff kritische geluiden horen over de jonge auteurs. Victor van Vriesland ontwikkelde zich tot een invloedrijke ‘literatuurpauze’ en naar het oordeel van P.H. Ritter en Jacques Bloem werd in de boekhandels geluisterd. Al met al was literair publiceren na 1945 anders dan in 1940 en toch ook weer ‘gewoon’. De echt grote veranderingen kwamen pas ná 1960.

Een graadmeter voor de smaak van ‘het publiek’ was en is het jaarlijkse Boekenweekgeschenk. Voor de oorlog waren de geschenken (thema)bundels met bijdragen van verschillende auteurs. Clare had een verhaal geschreven voor de editie van 1937. Na de oorlog koos de CPNB, zoals de Commissie Boekenweek inmiddels heette, een nieuwe vorm en nodigde meer dan 150 auteurs uit om een novelle in te sturen van maximaal 20.000 woorden.¹⁰⁵ Een jury van literatoren en leden van de CPNB beoordeelde de inzendingen. De winnende novelle werd uitgegeven als het Geschenk en beloond met tweeduizend gulden. In 1947 had de wedstrijd het motto ‘In, spin, de bocht gaat in.’ Clare Lennart begon aan een verhaal over haar Eper schooltijd, maar het vlotte niet.¹⁰⁶ Een jaar later pakte ze het werk weer op en eind april 1948 was de novelle klaar voor inzending. Haar manuscript *Twee negerpopjes*, een titel waar toen niemand over viel, was ‘wel goed’ geworden, maar waarschijnlijk niet de ‘uitverkorene’, dacht ze.¹⁰⁷

De jury die de twaalf ingezonden manuscripten moest beoordelen, bestond uit Jeanne van Schaik-Willing, Victor van Vriesland, Ben Stroman en Antoon Coolen. Namens de CPNB zaten Chris Leeftang, F.J. Dupont en P. Bergmans in de jury. De juryvergadering was ’s avonds op 26 oktober 1948. ’s Middags al lieten de CPNB-juryleden aan het bestuur doorschemeren dat de keuze ’s avonds zou vallen ‘op het manuscript onder de titel *Twee Negerpopjes*’. Voortvarend besloot het bestuur van de CPNB dat dit boekje zich uitstekend zou lenen voor illustraties. Chris Leeftang mocht G. Douwe opdracht geven

om, behalve vier tekeningen van een volle pagina, ook voor het omslag een tekening of vignet te maken.¹⁰⁸

De aanleiding voor Clare’s novelle was de vondst van twee negerpopjes in een koffer op zolder, waarschijnlijk in de oorlog of vlak erna, in de tijd van textielschaarste. Eveline Klaver schreef erover:

De negerpopjes Andy en Harry, die de inspiratie tot het verhaal vormden, zitten op mijn schoorsteenmantel, gerestaureerd door een ‘poppendokter’, nu in authentiek Indisch kostuum gestoken. Maar behalve Andy en Harry hebben een paar meisjes uit het voormalige Nederlands-Indië onbewust meegewerkt aan het ontstaan van het boekje. Naast mij woonde indertijd een Indische familie, moeder, zoon en dochter. Op een keer logeerden er een paar nichtjes, beeldschone Indische meisjes, die Clare in de verwaarloosde, diep beschaduwde tuin zag lopen. Met een schok kwam de herinnering aan de beide popjes boven, die voor ons in onze kinderjaren trouwe vriendinnetjes met een bewogen verleden vertegenwoordigden.¹⁰⁹

Twee negerpopjes beschrijft enkele jaren in het leven van Trezia, haar moeilijkheden op school, haar spel met de poppen en dieren en de bijzondere gezinssituatie. Het is een coming-of-age verhaal, gebaseerd op het leven van Clare en Eveline tussen het vertrek van De Ekelenburg en de kweekschooltijd: ‘De volwassenheid zweeft langs de horizon, te ijl nog om gegrepen te kunnen worden. En de vreemde logica, die de kinderjaren beheerst, is nog niet uitgeschakeld.’¹¹⁰

Ook in *Twee negerpopjes* speelde Clare Lennart met het contrast tussen droom en realiteit: ‘Trezia en Elly weten dat Andy en Harry in de speelgoedwinkel van Vis in Deventer zijn gekocht, maar ze weten met dezelfde absolute zekerheid dat ze een prinsje en een prinsesje zijn, door oom Jaap uit Indië meegebracht. En ze bekommeren zich er niet in het minst om dat niet het een én het ander waar kan zijn. Het spel... de droom... is voor hen een tweede werkelijkheid, die naast de andere werkelijkheid bestaat. Die er volkomen mee in strijd kan zijn, maar die daarom de andere werkelijkheid niet opheft en zelf evenmin door de andere werkelijkheid wordt opgeheven.’¹¹¹

Aan het slot van de novelle kijkt Trezia met weemoed om: ‘Zo is het dan geweest. De negerpopjes hebben hun ogen opgeslagen en ze weer dicht gedaan. Ze zijn teruggelegd in de koffer en de deksel is gesloten. [...] En soms, als ze Elly ontmoette... op een zolder, of ergens anders... als ze in een moment van bezinning terugzag op die worsteling van hen beiden door het doornig struikgewas... dit grotemensenleven... heeft ze weemoedig gedacht *Ik wull, wi weern noch kleen, Jehann / Do weer de Welt so grot!* En het niet helemaal gemeend.’¹¹²

Wie is de auteur?

Clare Lennart hield haar auteurschap van *Twee negerpopjes* vanaf het najaar van 1948 geheim vanwege de aan het geschenk verbonden prijsvraag ‘wie is de auteur’? Ze moest ‘de twee heren, die het kwamen vertellen’ plechtig beloven, dat ze voor de officiële bekendmaking ‘aan geen sterveling’, zelfs niet aan Wim, zou vertellen dat haar verhaal was uitverkoren. Ze beweerde dat ze op den duur haar eigen leugens ging geloven: ‘Ik had zo dikwijls nee gezegd op de vraag of ik de schrijfster was, ik had zo heftig ontkend tegen mensen die kwamen vertellen dat ze ‘het wisten’, dat ik op het op het laatst zelf geloofde. De uitgever van Rie van Rossum, die ook meedong, liet een reclamekaartje met het portret van die schrijfster drukken, waarop stond te lezen: ‘Dit zou de schrijfster van het Geschenk kunnen zijn.’ Ja, dacht ik, dat zou ze best kunnen zijn.’¹¹³

De Boekenweek, van 26 februari tot 5 maart 1949, verliep succesvol. De boekhandelaren hadden het Geschenk ruim ingekocht en deden een exemplaar van *Twee negerpopjes* cadeau aan kopers die voor meer dan f3,50 aan Nederlandse boeken kochten. Eén boekverkoper moest een meisje teleurstellen. Ze kwam in de winkel met een briefje, waarop de titel stond die vader en moeder in de Boekenweek wilden kopen. ‘Meneer, zei ze, nu krijgen we Twee Negerpopjes, nietwaar? Maar we zijn thuis met z’n drieën – kan ik er geen drie krijgen?’¹¹⁴

Het was niet lastig te raden wie de bekroonde novelle geschreven had. De mannelijke auteurs uit de lijst met twaalf namen vielen sowieso af, want *Twee negerpopjes* heeft een zeer vrouwelijke sfeer. Alleen al door de vele textieltermen, waarvoor de meeste lezers tegenwoordig een verklarende woordenlijst nodig hebben, zoals belegstuk, baadjes, tarlatan, mousseline, kraplappen en cheviot.¹¹⁵ Clare herhaalde bovendien namen uit vroeger werk, zoals Trezia (Therese) en Elly uit *Huisjes van kaarten*. Vooral haar stijl verried haar. Na vijf romans en tientallen korte verhalen was Clare Lennarts idioom bekend genoeg. Duizenden lezers herkenden Clare Lennarts ‘zeer eigen sfeer’, door de namen en door de interpunctie: ‘Er wordt op dit laatste door sommigen neergekeken, maar ook dit is een wezenlijk bestanddeel van de schrijver.’¹¹⁶ Het Geschenk werd gedrukt in een oplage van 154.000 exemplaren.¹¹⁷ Van de ongeveer 23.000 deelnemers aan de wedstrijd, raadden 8765 de juiste auteur.¹¹⁸

De bekendmaking van Clare Lennarts auteurschap vond plaats op 26 april op een feestelijke middag in het Amsterdams Internationaal Cultureel Centrum. Kennelijk was het zulk groot nieuws dat *Het Parool* nog in de avondeditie de schrijfster van het Geschenk bekendmaakte. Mr. J.M. Bierens de Haan, directeur van het bureau van de CPNB, was furieus dat *Het Parool* de ‘journalistieke code’ van het embargo schond terwijl de CPNB en de deelnemende auteurs ‘een volstrekt stilzwijgen’ hadden bewaard.¹¹⁹ Max Nord van *Het Parool* vond het een onterecht verwijt. *Het Parool* had een verslaggever naar de bijeenkomst gestuurd die om 16.15 uur de bekendmaking telefonisch aan hem had doorgegeven. Daarop werden de persen waarop de stadseditie van *Het Parool* al

draaide, stilgezet, een van te voren klaargemaakte nieuwe plaat (met bekendmaking, foto en interview) werd opgezet en na enkele minuten verscheen *Het Parool* met de bekendmaking. De CPNB kon er, na deze uitleg, met goed fatsoen niet op tegen zijn, maar had toch liever ‘een gelijktijdige publicatie in alle bladen’.

Het allerhoogste en allerbeste van het gemiddelde der literatuur

Het relletje ging aan Clare Lennart voorbij. Terwijl *Het Parool* de platen op de persen vernieuwde, luisterde zij naar mr. H.J. Reinink, secretaris-generaal van het Ministerie van Onderwijs. Hij bracht haar de officiële gelukwensen namens de Minister van Onderwijs over. Victor van Vriesland roemde Clare Lennarts aandacht voor het intieme detail en vergeleek die met de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilders: ‘Zonder kunstgrepen, zonder literatuur-in-slechte-zin, toont dit werk een eigen signatuur.’ Hij karakteriseerde de novelle als ‘het allerhoogste en allerbeste van het gemiddelde der literatuur’. Clare Lennart maakte literatuur bekend bij het publiek, door iets te schrijven dat de massa met graagte las. Zo werkte ze mee aan de vorming van een toekomstig lezerspubliek. Volgens Van Vriesland had Clare Lennart met de novelle bewezen dat literatuur niet alleen iets is ‘voor enkele fijne luiden’, maar iets ‘dat stromen kan naar de eenvoudige lezer. En daarmee heeft zij de literatuur een grote dienst bewezen.’¹²⁰ Dat de bekroonde novelle zo veel mensen aansprak, was positief, dat vond ook dr. A.M.H. Schepman, voorzitter van de Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels. Toegankelijke literatuur, dat was de weg die het boekenvak moest gaan volgen. Was dat vooral de kracht van de vrouwelijke auteurs? Chris Leeftang herinnerde aan een uitspraak van Annie Salomons, dat de ‘dames-schrijfsters’ de toon zouden gaan aangeven, wat hij bevestigd zag in het feit dat, na Hella S. Haasse met *Oeroeg* in 1948, nu voor het tweede jaar een vrouwelijke auteur werd bekroond. In 1950 zou de CPNB met Marianne Philips’ novelle *De zaak Beukenoot* weer voor een vrouw kiezen.

Bij de krantenrecensenten vonden de kinderportretten in *Twee negerpopjes* weerklank. G.H. ’s Gravesande schreef: ‘In lang heb ik niet een novelle gelezen van een dergelijke kwaliteit, diep ingevoeld, en wat kinderpsychologie betreft, van grote zuiverheid.’¹²¹ Kanttekeningen waren er bij het fragmentarische karakter van de – toch al korte – novelle. De *NRC* opende de recensie met ‘Lief, gevoelig, pretentieloos – heel veel meer valt er niet te zeggen over Twee Negerpopjes’ om vervolgens twee dichtbedrukte kolommen te vullen. De krant vond het jammer dat ‘Trezia’s reacties op de plagerijen en op het contact met een schoolvriendinnetje voortdurend door de auteur aangevuld worden, alsof hij/zij behoefte voelt het meisje in bescherming te nemen. Dat Trezia van een fijner maaksel is dan de haar omringende dorpelingen merkt de lezer toch wel.’¹²² *De Maasbode* was lovend: ‘In een subtiële stijl die vooral opvalt door sfeerscheppende kwaliteiten en daardoor aan invloed van Katherine Mansfield denken doet, wordt dit ragfijne verhaal van kinderdroom en kinderwerkelijkheid verteld.’¹²³

Gedenkwaardige dag

Niet alleen de grote oplage, ook het autobiografische karakter van *Twee negerpopjes* leverde Clare Lennart tal van reacties op. Verre familieleden, oud-Epenaren en medeleerlingen van de Kweekschool lazen *Twee negerpopjes* als sleutelroman.¹²⁴ Clare's oude buurmeisje Jo van Goor hoorde over de *Twee negerpopjes* in een radiopraatje van P.H. Ritter 'die er erg over stond te juichen.'¹²⁵ Ze schreef aan een schoolvriendin: 'Negerpopjes in een Veluwsch dorpje, daar moest ik natuurlijk meer van weten en prompt heb ik het presentje veroverd en er uitbundig van genoten [...] Natuurlijk is er ook veel Dichtung in. De beschrijving van de personen buiten het gezin is nogal vrij en dat het hele dorp vol hovaardige mensen was, kan ik niet geloven.'¹²⁶

Volgens Jo van Goor leefde Clara Klaver als meisje 'blijmoedig' ondanks alle praktische moeilijkheden in het gezin. In *Twee negerpopjes* zijn Clare Lennarts verbeeldingen van de 'woestijnperiode' in haar jeugd echter overheersend negatief.¹²⁷ Ook al hadden de pesterijen in Epe (of de gestolde herinnering eraan) Clare's schuwheid versterkt, het is zeer wel mogelijk dat Clare Lennart de eenzaamheid van de twaalfjarige Clara Klaver bewust aandikte om haar latere schrijverschap een logische basis te geven. Het moet haar dan ook voldoening hebben gegeven dat juist haar literaire verbeelding van 'Epe' zo'n grote oplage had en een goede pers kreeg.

Chris Leeftang, voorzitter van de CPNB, overhandigt Clare Lennart de enveloppe met het honorarium voor het Boekenweekgeschenk 1949. Foto ANP, Utrechtse Nieuwsblad, 27 april 1949. Collectie Niels Bokhove.

Een fotograaf van het ANP legde het moment vast waarop Chris Leeftang aan Clare Lennart de enveloppe met het honorarium voor *Twee negerpopjes* overhandigde.¹²⁸ Het is een bijzondere foto, want Clare Lennart straalt. Er zijn maar weinig zulke vrolijke foto's van haar. Ze lachte niet alleen omdat die enveloppe tweeduizend gulden bevatte, meer dan ze ooit met een boek had verdiend. Het succes van *Twee negerpopjes* markeerde voor haar ook echt een nieuw tijdperk. Ze kreeg veel meer zelfvertrouwen en verbrak eindelijk haar zelfverkozen isolement.¹²⁹ Ze ging interviews geven en de foto's bij die interviews gaven Clare letterlijk een gezicht voor haar lezers. Haar pseudoniem garandeerde geen privacy meer, maar die had ze veel minder nodig.

Clare Lennart presenteerde zich nu ook rechtsreeks aan haar lezerspubliek op de eerste boekenmarkt van warenhuis De Bijenkorf in het voorjaar van 1949. Alle veertig aangeschreven auteurs kwamen opdagen, mede omdat tien procent van de omzet ten goede kwam aan het Ondersteuningsfonds van de Vereniging van Letterkundigen. Het was een groot succes voor de boekenkopers die hun helden konden ontmoeten, voor De Bijenkorf vanwege de omzet en voor de auteurs vanwege het legendarisch luxe buffet na afloop. Tot eind jaren zestig was deze boekenmarkt een traditie. Clare Lennart zou er vaak bij aanwezig zijn.¹³⁰ Het *Nieuwsblad voor de Boekhandel* was – uit jaloezie – minder enthousiast over deze boekenmarkt, waarbij de auteurs letterlijk in kraampjes stonden tussen 'odeurs, garnituren, lingeerie en blikgroenten die in andere afdelingen kopers moeten vinden'.¹³¹ Clare Lennart had er geen enkele moeite mee om aan 'Jan en alleman' haar boeken te verkopen tussen de lintjes en conservenblikken. De gereserveerde schrijfster bleek zelfs een uitstekende verkoopster. Opgewekt sprak ze met iedereen die iets over haar werk wilde weten. In de pauze rekende ze op een servetje uit hoeveel royalty ze tot dan toe verdiend had. Rico Bulthuis sloeg haar met verbazing gade: 'Het is mogelijk dat zij zich jarenlang door haar afzijdige houding tegen teleurstelling had weten te beschermen. Na de gedenkwaardige dag tijdens de Boekenweek scheen het te veranderen.'¹³²

Ook in Utrecht werd Clare Lennart nu een bekend gezicht. Boekhandelaar Chris Leeftang van Broese benaderde Clare Lennart voor zijn tentoonstelling 'Utrechtse schrijvers in beeld en handschrift' van 14 tot en met 26 maart 1949. De expositie gaf een breed overzicht van schrijvers die een duidelijke band met de stad Utrecht hadden. Twee weken hadden de Utrechtenaren de tijd om handschriften van Hendrik Marsman, Ina Boudier-Bakker en Clare Lennart te bewonderen.¹³³ Na het succes van de *Negerpopjes* ontdekten meer collega-schrijvers Clare Lennart. In 1949 droegen zij haar voor als lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, samen met zesenvestig collega's, onder wie J.H.F. Grönloh (Nescio) en C.C.S. Crone.¹³⁴ Het bewijs van lidmaatschap werd precies een maand voor Clare's vijftigste verjaardag getekend: 21 juni 1949. Clare koesterde het document als herinnering aan de grote verandering in haar leven als schrijfster.¹³⁵

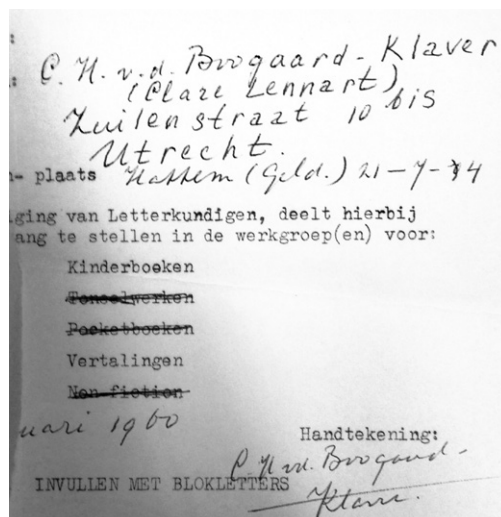
Het spook ouderdom

Clare Lennarts nieuwe status als ‘bekende schrijfster’ bracht een onverwacht probleem met zich mee: haar gevorderde leeftijd. Voor het grote publiek was ze een relatief nieuwe auteur. De portretfoto’s bij de interviews verrasten de lezers die dachten dat de Clare Lennart van *Kasteel te huur* een ‘heel jong meisje’ was, maar nu zagen dat ze een ‘al rijpere vrouw’ was.¹³⁶

Clare vond het afschuwelijk om vijftig te worden. In *Het Parool* schreef ze in maart 1949: ‘Ieder ontmoet eens het spook ouderdom. Het kijkt u aan uit de spiegel.’¹³⁷ Dus werd ze in juli 1949 geen vijftig, maar vijfenveertig en liet ze interviewer G.H. ’s Gravesande opschrijven: ‘Ze werd 21 juli 1904 te Hattem geboren.’¹³⁸ Veel schrijfsters verzwegen eenvoudigweg het jaar van hun geboorte. Clare Lennart haalde vijf jaar van haar leeftijd af. In allerlei naslagwerken stond (en staat soms nog steeds) het onjuiste geboortejaar 1904.¹³⁹ Haar zuster Eveline moest ongewild meedoen met de komedie. Dat vond ze ‘wel eens lastig’. Ze mocht bijvoorbeeld niet vertellen dat ze met pensioen ging bij de Universiteitsbibliotheek omdat iedereen wist dat ze jonger was dan haar zuster.¹⁴⁰ Clare zei dan maar tegen kennissen dat Eveline met vervroegd pensioen was gegaan. Clare kreeg zelf al vijf jaar AOW toen ze zich in 1969 liet interviewen voor haar ‘65ste’ verjaardag en mopperde: ‘Ik vergeet verjaardagen liever.’¹⁴¹

Rico Bulthuis begreep niet waarom ‘een vrouw die niets om kleren of sieraden gaf, zich niet speciaal verzorgde of op een of andere wijze koketteerde, zo hardnekkig haar ware leeftijd verzweg’. Hij opperde dat Clare Lennart haar jeugd wilde verlengen en daarom zo’n voorkeur had voor het ‘kinderlijke’ zoals poppen, sprookjes en poezen.¹⁴² Clare Lennart was echter wel degelijk ijdel en bijna bezeten bezig met haar kleding en kapsel. Bulthuis zag dat niet omdat het Clare, ondanks alle inspanningen, nooit echt lukte om er elegant uit te zien. Bovendien wilde Clare met ‘de poppenspeler’ Bulthuis alleen over poppen en speelgoedmuizen praten.

Uiteindelijk hield Clare Lennart het mythische geboortejaar 1904 vol tot in de dood.¹⁴³ Zelfs in de

Clare Lennart meldde zich met een foutieve geboortedatum aan bij de werkgroepen Vertalen en Kinderboeken van de Vereniging voor Letterkundigen. Collectie Literatuurmuseum.

rouwadvertentie stond geen geboortedatum. Tien maanden voor ze overleed, deed ze nog alsof het jaartal 1904 was ‘opgedoken’ zonder dat ze het zelf ooit had opgegeven. Aan Hans Warren vertelde ze de ware reden waarom ze dat nooit corrigeerde: ‘Vooral omdat het in zakelijk opzicht voor een vrouw niet goed is om al te oud te zijn. Als zo’n jaartal in het hoofd van mensen blijft hangen, denken ze al gauw dat je ook wel niets meer zult kunnen. En ik wil nog wel graag wat werk blijven doen, ook al vanwege de financiën.’ Clare vroeg Warren om te schrijven dat ze was geboren ‘in de overgangstijd van twee eeuwen’.¹⁴⁴ Hans Warren had gemerkt dat 1900 voor vrouwen een magisch jaartal was.¹⁴⁵ Ook Willy Corsari, geboren in 1897, liet op flapteksten het geboortejaar 1900 zetten.¹⁴⁶

Clare fabuleerde overigens niet alleen over haar leeftijd in interviews. Tegen studentes die haar kwamen interviewen voor hun scriptie, loog ze glashard dat ze in 1929 of in 1930 getrouwd was.¹⁴⁷ Of ze omzeilde haar onduidelijke huwelijkse staat in de jaren dertig en de oorlogsjaren. Het *Utrechts Katholiek Dagblad* van 1955 citeerde Clare Lennart over haar beginjaren als schrijfster: ‘Toen ben ik naar Utrecht verhuisd. Ik had al trouwplannen inmiddels en mijn afkeer voor het schrijven was iets verminderd.’¹⁴⁸ Clare Lennart verdacht haar publiek ervan minder ruimdenkend te zijn dan zij zelf was. Ze vond het niet nodig – met het oog op de verkoop van haar werk – de katholieke moraal of behoudende protestantse lezers te choqueren. Bovendien was ze van nature gereserveerd. Hoewel ‘angst’ in al haar werk een belangrijk motief is, sprak ze nooit in interviews over haar eigen geworstel met haar spoken. Ze ontkende zelfs dat angst een persoonlijk probleem voor haar was.¹⁴⁹ Net als haar vader Luite Klaver en haar grootmoeder Eefje Klaver vond Clare dat er in het openbaren van geheimen iets minderwaardigs lag: ‘Openheid – tegenwoordig zo hartstochtelijk nagestreefd – ligt vaak heel dicht bij exhibitionisme en niet zelden overlappen beide elkaar.’¹⁵⁰

Een nieuwe uitgever

Langzamerhand was Clare Lennart in de literaire wereld een bekende naam geworden en daardoor werd haar werk aantrekkelijker voor uitgevers. Bruna en Nijgh & Van Ditmar kregen concurrentie van A.A.M. Stols uit Den Haag. Alexandre (Sander) Stols was een van de belangrijkste literaire uitgevers en typografen van zijn tijd. Hij had een verfijnde smaak in kleding, eten en literatuur. In 1922 begon hij met zijn uitgeefactiviteiten en wist hij Franse auteurs als Paul Valéry en André Gide voor zijn fonds te winnen. Ook Nederlandse auteurs als Roland Holst, Bloem, Nijhoff, Veldijk, Vasalis en Marnix Gijsen publiceerden bij Stols. Als bekwaam ‘boekarchitect’ verzorgde Stols zijn uitgaven tot in de puntjes, met typografen als Jan van Krimpen en ontwerpers als Helmut Salden.¹⁵¹ Hij besteedde fortuinen aan bijzonder papier, illustraties en speciale banden voor onverkoopbare dichtbundels. In de oorlog had Stols zijn restanten goed kunnen verkopen aan het leeshongerende publiek, maar rond 1948 kreeg hij liquiditeitsproblemen. De dichtbundels kósten alleen geld, dat hij met proza moest verdienen. Topauteur van Stols

in 1949 was Jo Boer, met bijna zesduizend verkochte exemplaren van *Kruis of Munt*. Marnix Gijsen verkocht in dezelfde periode drieduizend exemplaren van *Joachim van Babylon*. Stols' magazijnman Petit noemde Gijsen dan ook 'de kurk'.¹⁵² Maar Jo Boer was met de noorderzon vertrokken, een riant voorschot meenemend, en op Gijsen alleen kon Stols niet blijven drijven. Wat Stols nodig had, waren 'romans alleen van bekende auteurs en van uitstekende eerstelingen, welke een zijde hebben die voor het grote publiek aantrekkelijk is.'¹⁵³

Een bekende auteur als Clare Lennart bijvoorbeeld. Al in het najaar van 1947 nam Stols contact met haar op.¹⁵⁴ In januari 1948 kwam het tot een gesprek in Den Haag, maar nog niet direct tot samenwerking.¹⁵⁵ In juli 1948 vertelde Clare Lennart 'in vertrouwen' aan Stols' medewerker G.H. Priem dat het wel een jaar zou duren voor ze een nieuwe roman af had:

Nu moet ik in die tussentijd toch leven en bij Bruna ben ik een oude relatie, die in geval van nood altijd wel een of ander vertaalwerk kan krijgen en desnoods een voorschot. [...] Verder is er kans dat Bruna zelf een ander boek, misschien *Huisjes van kaarten* gaat herdrukken. Nu ben ik er erg op gesteld dat dit gebeurt. Een herdruk brengt me wat op, zonder dat ik er veel voor hoeft te doen en ik krijg daardoor tijd voor mijn eigen werk, dat er altijd bij inschiet, als ik veel vertaalwerk moet doen. Maar zodra Bruna vermoeden zou dat ik plannen heb bij hem weg te gaan, kan hij iedere herdruk verhinderen en hij zou dat zeker doen ook. [...] U mag gerust de hoofdzaken aan de heer Stols mededelen, maar ik vertrouw erop dat u ervoor zorgen zult, dat niet in de uitgeverswereld het praatje de ronde gaat doen 'Clare Lennart gaat bij Bruna weg.' Zodra ik een nieuw werk klaar heb, kom ik in ieder geval met de heer Stols praten. Voor die tijd heeft het weinig zin en het zou mij financieel in te grote moeilijkheden brengen.¹⁵⁶

Sander Stols zag in dit relaas een opening: via vertaalwerk kon hij Clare Lennart zijn fonds inlokken en hij vroeg haar *Other voices, other rooms* van Truman Capote te vertalen. Deze roman uit 1948 had direct veel succes gehad.¹⁵⁷ Voor 1940 was de Amerikaanse literatuur nauwelijks bekend in Nederland, maar nu waren de romans uit het land van 'onze bevrijders' wél en vogue.¹⁵⁸ Clare was dol op het werk van Truman Capote en vond *Other voices, other rooms* een interessant boek.¹⁵⁹ In januari 1949 was ze klaar.¹⁶⁰ Priem vroeg haar om zelf het honorarium te bepalen en ze vond 'voor een werk als dit driehonderd gulden zeker niet te veel.'¹⁶¹ Stols ging ermee akkoord en betaalde bij inlevering van het manuscript prompt uit.¹⁶² Hij was heel enthousiast: 'Ik heb deze vertaling gelezen zonder dat ik ook maar een enkel oogenblik de indruk had, dat ik een vertaling onder mijn oogen had. En dit is, meen ik, de grootste lof die men aan een vertaling kan geven. [...] Als uitgever en als bewonderaar van dit boek hoop ik maar,

dat in Uw uitmuntende vertaling velen daarvan kunnen genieten. Ik zal Uw naam als vertaalster duidelijk op de voorgrond plaatsen.'¹⁶³

In oktober 1949 lag *De herfst van een jeugd* in de boekhandels.¹⁶⁴ Het boek zag er prachtig uit: de tekst werd naar typografische aanwijzingen van Sander Stols zelf gedrukt bij zijn familie, Boosten & Stols in Maastricht. Helmut Salden ontwierp de band en het stofomslag. De naam van vertaalster Clare Lennart stond inderdaad duidelijk op de titelpagina. Stols had een mooi visitekaartje neergelegd. Hij hoopte dan ook 'dat dit begin van onze relatie voor ons beiden een prettig vervolg moge hebben. U weet hoe gaarne ik Uw oorspronkelijke werk wil uitgeven; ik heb het gevoel dat een litteraire uitgeverij, die Uw werk ook uiterlijk goed verzorgt, alleen Uw werk recht kan doen wedervaren.'¹⁶⁵ Om de druk op te voeren, stuurde Stols zijn lector Rico Bulthuis op Clare af. Bulthuis deed erg zijn best, want: 'Sander Stols was soms niet afkerig van een klein beetje chantage. Hij zei dat hij in de zorgjes zat, en als ik geen mooi boek van onze lieve Claartje Lennart voor hem zou kunnen krijgen dan zou hij mij tot zijn spijt van mijn taak moeten ontheffen, want het geld was bijna op.'¹⁶⁶ Clare gaf Rico Bulthuis het manuscript van het tweede deel van *De blauwe horizon* mee, dat ruim tien jaar in een kist had gelegen. Om de rechten op die roman los te peuten, gingen Stols en Bulthuis samen op bezoek bij Clare in Utrecht. Bulthuis beschreef die poging in zijn hilarisch getoonzette memoires:

Dat lospeuten bij een weerloze Clare Lennart was toch minder gemakkelijk dan Sander had gedacht. Ze zei altijd bang te zijn voor uitgevers, die nooit een boek lazten maar alleen keken hoe dik het was: 'Als ik tegenover zo'n geldvent zit, krijg ik het gevoel of ik met een blikken lepel word leeggeschept.' Dat zei ze, maar ik wist dat ze aan een diner een rel had geschopt, toen ze een uitgever hoorde zeggen dat hij het werk van Lennart nog een paar jaar in de brandkast hield, en dat een ander eerst voor het succes en de goede verkoop moest zorgen. Clare hoorde het en is letterlijk gaan gillen. Ze smiet het bestek op de grond en moest met een glas water en schouderklopjes worden gekalmeerd. Ze ging niet weg voordat de uitgever het bedoelde boek vrijgaf op een contract naast de sauskom. We gingen met de nieuwe wagen naar Utrecht. Sander stelde voor om gedrieën te gaan dineren. Hij was gewend om een hapje bij Saur te nemen, een slokje in Het Jagertje en een etentje bij Dikker & Thijs, en schrok toen Clare zei dat ze in deze buurt een leuk kroegje wist. Sander wist een beter kroegje in de buurt van Zeist. Daar stonden zwarte kaarsen in zilveren houders op damast. Obers in rok legden Franse menukaarten naast een serie kristallen glazen. Echt een gezellig en intiem samenzijn, inleiding voor een levenslange vriendschap. Maar bij de mokka met slagroom en bonbons in goudpapier zei de bedeesde Clare Lennart, dat ze eigenlijk niet wist of ze wel bij de firma Stols zou willen uitgeven, omdat die nu met Elsevier samenwerkte. Geen blikken lepel te zien waarmee ze werd uitgeschept.¹⁶⁷

Bulthuis zat paf en Stols werd zichtbaar woedend, maar ‘die schrielle kattermadam, die kale rooie juffrouw’, bleek niet te intimideren. Bulthuis: ‘Het kostte Stols en mij een dozijn brieven en verklarende gesprekken om Clare ervan te overtuigen [...] dat Stols alleen wat de verzending van de boeken betrof, met Elsevier was verbonden. Eerlijk gezegd was dat ook een halve waarheid, maar het fonds van Stols was onafhankelijk, daar viel niets op aan te merken.’¹⁶⁸

De hele waarheid was dat Stols sinds 1949 samenwerkte met de N.V. Uitgeversmaatschappij Elsevier in Amsterdam om te besparen op vaste lasten als opslag, verkoop en administratie. Ook werkte hij freelance als typografisch adviseur voor Elsevier. Clare Lennart was, als veel collega’s, bang dat Stols was ‘gekocht’ door het veel grotere Elsevier, dat te weinig actief verzet tegen de Duitsers zou hebben geboden. Stols’ bestaande auteurs, zoals dichteres Vasalis, hadden er ook onoverkomelijke bezwaren tegen om in één adem genoemd te worden met het ‘kapitalistische’ Elsevier.¹⁶⁹ Bovendien verkochten de Elsevier-vertegenwoordigers nauwelijks titels uit Stols’ oude fonds. Stols wilde dus snel weer van de samenwerking af. Al op 26 juni 1949 schreef hij aan Clare Lennart in ‘strict vertrouwen’ dat hij de samenwerking met Elsevier wilde stopzetten.¹⁷⁰ De samenwerking tussen Stols en Elsevier duurde uiteindelijk tot 1952 en kostte Stols veel goodwill.¹⁷¹

De blauwe horizon

Stols ging bijna letterlijk op zijn knieën om Clare Lennart zijn fonds binnen te halen: ‘Ten eerste hoop ik op uw ‘jawoord’ bij onze ontmoeting in Utrecht of hier, binnenkort. Het klinkt inderdaad als een huwelijksaanzoek. Moge ik dan als man in staat zijn U te ontheffen van het schrijven van de stukjes, welke U bezwaren, en U zoveel huishoudgeld geven, dat U zich kunt wijden aan het schrijven van Uw boeken. Ik sta nu heus al gelijk met de jongen die zegt: ‘laten wij nu trouwen, ik verdien genoeg voor ons beiden!’¹⁷²

Het aanbod werkte. Clare stapte over haar bezwaren tegen Elsevier heen en ging akkoord met Stols’ aanbod om de twee delen van *De blauwe horizon* in één band uit te geven. In september 1950 tekende ze een contract. Bij een oplage van tweeduizend exemplaren kreeg ze een royalty van vijftien procent. Het werd een ‘juweel van typografie’.¹⁷³ Het boek liep veel beter dan bij Bruna, mede dankzij een positieve radiolezing van Ritter. In september 1951 waren er ruim zeventienhonderd exemplaren verkocht.¹⁷⁴

In het tweede deel van *De blauwe horizon* staat het dochttertje van Constance (Stance) Marens centraal. Na de zelfdoding van Stance heeft haar dochter Emilie (Lili) Berkhof het niet gemakkelijk in het mannengezin met een kille stiefmoeder. Het jonge meisje wil zich – net als haar moeder – overgeven aan de ‘trekkracht van de droom’. Maar als ze hoort hoe haar moeder stierf, probeert ze de weg terug naar de werkelijkheid te vinden. Tussen Lili en haar oudoom Emile Marens ontstaat een diepe vriendschap. Een zomer lang, tijdens een logeerpunt bij haar oudtantes, lijkt Lili droom en werkelijkheid

te kunnen verzoenen, maar Emile neemt haar uitgestoken hand niet aan. Hij voelt zich te oud voor ‘weer een schandaal’. Bewust keert Lili zich dan af van de droom en zegt tegen Emile: ‘Ik trouw niet, ik ga schilderen’.

In Amsterdam gaat Lili een schildersopleiding volgen en ze ontmoet daar de schilder Peter Franken. Ze verruult haar dromen voor een huwelijk, maar de jonggehuwden kunnen elkaar niet bereiken. Lili is eenzaam en lusteloos en geeft zich, na de dood van oom Emile, steeds meer over aan haar verbeelding. Dochter Lili, die de dood als ‘dierbare vijand’ meekreeg in het leven, lijkt weerbaarder dan haar moeder. In tegenstelling tot Stance wijst ze het leven niet af, maar probeert ze te leven. Als zij desondanks ook jong sterft, blijft haar dochttertje Gyp achter met het vaste voornemen in dit hachelijke leven de sterkste te zijn: ‘Zij zou dan leven, omdat ze het leven gemeen vond. Zij zou zich er op wreken door de sterkere te zijn.’¹⁷⁵

In dit tweede deel van *De blauwe horizon* zijn veel elementen uit het leven van Clare’s ouders Luite Klaver en Da Doyer te herkennen, zoals het academiemilieu uit het fin-de-siècle in Amsterdam. Het vergt niet veel fantasie om in de schilder Maurice Lion de kunstenaar Lion Cachet te zien, een tekenleraar aan diverse scholen in Amsterdam met een ‘fel uitschietend puntbaardje’.¹⁷⁶ Negatieve eigenschappen van Luite Klaver, zoals zijn onvermogen om met geld om te gaan en zijn neiging zich af te sonderen, projecteerde Clare Lennart op de figuur van Peter Franken. Lili komt er positiever van af, zoals de vrouwen in vrijwel al Clare’s romans positiever getekend zijn dan de vaderfiguren.¹⁷⁷ De reserves van de ‘deftige’ Doyers over de partnerkeuze van hun zuster sijpelen door in zinnen als: ‘Het was overigens een plechtige begrafenis, die aan statie goed scheen te willen maken, al wat Lili’s huwelijk eraan te kort geschoten was.’¹⁷⁸

Recensente Anna Mertens interpreteerde de roman zo: ‘Men kan zich niet onttrekken aan de indruk, dat zij [Stance en Lili] in de grond der zaak ervan overtuigd zijn, dat de harde buitenwereld en hun kille vertegenwoordigers het bij het rechte eind hebben. Hun levensstrijd is een wanhopig, maar tevergeefs optornen tegen die buitenwereld, of een zich passief laten verzinken. In de vrede van een harmonisch bestaan, waarin beide elementen tot een hogere realiteit zijn versmolten, hebben zij niet kunnen ingaan, ‘vanwege hun ongelooft’. Wellicht heeft de schrijfster het zo niet bedoeld en ziet zij in Stance en haar dochter Emilie slechts al te broze slachtoffers van het overmachtig kwaad, maar toch biedt het voorgaande mijns inziens een aspect van de wijze, waarop *De blauwe horizon* kan worden geïnterpreteerd. Overigens is op alle manieren de beschrijving van dit echec van de droom zeer lezenswaard.’¹⁷⁹

Donkere cellotonen

C.J.E. Dinaux plaatste de roman in de context van Clare Lennarts oeuvre: ‘De stem waarmee ze het eigenlijke mededeelt van haar kunstenaarschap: het levensgevoel van de mens die zich als toeschouwer voelt van het dagelijkse, tastbaar-reële leven en zich

verbonden weet met datgene wat daar bovenuit en buitenom gaat. [...] Haar ironie kwam de melancholie te hulp, de milde beschouwelijkheid gaf aan haar fantasie de toverkracht om de dagelijkse dingen te verinnigen tot kleine kostelijkheden. [...] maar steeds zonder haar droom te verraden, steeds met behoud van die donkere cellotoon; want in diepste wezen is al haar ironie, al haar speelsheid en blijmoedigheid... melancholie, de bron van haar schrijven.¹⁸⁰

Juist in de tijd van de wederopbouw, van het ‘schouder eronder’, riep de levensonmacht van Lili en Stance bij veel recensenten onbegrip op. Ben Stroman schreef: ‘Het werk van Clare Lennart kan op een eigen wijze de droomverbeeldingen van Aart van der Leeuw en Arthur van Schendel voortzetten. Maar dan moet zij schrijven over mensen, die tegen het leven zijn opgewassen en die uit hun levenskracht het vermogen putten om verlangend in het sprookje te vluchten en zodoende zichzelf de illusie te schenken, dat het verlangen zou kunnen worden gestild. Als haar figuren zich aan de droom overleveren willen wij met hen dromen, maar als haar figuren leven uit een droom, die enkel levensonmacht is [...] dan weigeren wij mee te spelen, omdat zulk spel niet uit levenslust wordt geboren, maar het slappe gevolg is van levensonlust.’¹⁸¹ Kelk schreef vergoelijkend dat *De blauwe horizon* het werk was van ‘de zoveel jongere Clare Lennart’. Hij herkende de schrijfster ‘nog onbedekter’ in dit jeugdwerk dan in haar latere romans: ‘Want hoe eenzijdig als romanière, veelzijdig is zij als prozaïste toch en, beminnelijk weerloos als haar heldinnen, geeft zij zich aan het wonderde leven over, zonder de drang er meer van te maken dan haar gave veroorlooft.’¹⁸²

Ondanks haar enthousiasme voor het werk van Clare Lennart zag Clara Eggink dat ‘de probleemstelling van het vrouwenleven van ongeveer vijftig jaar geleden mogelijk wat verouderd aandoet.’¹⁸³ *De nieuwe eeuw* was expliciet negatief: ‘De sfeer van de roman is deftig en toch intiem; de stijl praatgraag, niettemin keurig verzorgd. Deze damesroman heeft ontegenzeggelijk iets voornaams, maar alle bijvoeglijke naamwoorden, gedachtenpuntjes en getuite o’tjes kunnen het onuitsprekbare toch niet uitdrukken. De droom bestaat, en het vrouwelijke realisme van Clara Lennart onderkent hem. Maar de kleine dagdroom, die dodelijk vervelend eindigt, heeft zij niet als noodlot aan haar figuren mee kunnen geven. Het uit te beelden “vervelende” slaat nu op de lectuur terug.’¹⁸⁴

De blauwe horizon stond bij Clare zelf niet op haar lijstje favorieten. Ze sprak er zelden over in interviews en las er nooit uit voor tijdens haar lezingen. Toch vond ze de ‘zwaarmoedige’ roman een onlosmakelijk onderdeel van haar oeuvre omdat ze hetzelfde motief behandelde als in haar andere werk, alleen had ze in *De blauwe horizon* ‘de lijn als tot in het oneindige doorgetrokken.’¹⁸⁵ Voor Clare bleef haar verbeelding van Stance en Lili een kostbare herinnering aan een zeer emotionele periode in haar leven, maar het boek was niet geslaagd. De tien jaar oude roman was ook veel te somber voor de lezers, die na het optimistischer *Kasteel te huur* een ander beeld van Clare Lennart hadden. De ingewikkelde publicatiegeschiedenis en vooral het ontbreken van een slotdeel, waarin de

droom en de realiteit wél verzoend werden, maken van dit naturalistische tweeluik een buitenbeentje in haar oeuvre. Clare Lennart had het manuscript beter in de kist bij Frans Coenens brieven kunnen laten.

Prinsesje Mimosa

Vlak na de oorlog werkte Clare Lennart mee aan *Ruim Baan*. Dit ‘Tijdschrift voor de Nederlandse Jongeren’ onder redactie van Henriëtte van Eyk, Wim Hora Adema en A. Viruly was een uitgave van De Bezige Bij. Het blad verscheen eens per veertien dagen van september 1945 tot januari 1947; na 34 afleveringen hield het op te bestaan. Op de medewerkerslijst prijken veel bekende literaire namen, onder andere Simon van het Reve; Simon Carmiggelt, Hella Haasse, Wim Kan, Simon Vestdijk, Cola Debrot, Theun de Vries, Annie M.G. Schmidt, Godfried Bomans en Leo Vroman. Clare schreef in het derde nummer van de eerste jaargang het verhaal ‘Vrede’.¹⁸⁶

In *Ruim Baan* werkte Clare voor de eerste keer samen met Wim (Wilhelmina) Hora Adema. Het was het begin van een jarenlange prettige werkrelatie. Als *Parool*-medewerkster verzorgde Wim sinds november 1948 de rubrieken ‘Voor de vrouw, maar voor haar niet alléén...’ en ‘Parool-junior’. Daardoor had Wim een groot netwerk en stond ze bekend als ‘talentscout’. Ze was goed bevriend met Fiep Westendorp, Annie M.G. Schmidt en Harriët Freezer. Ongeveer de helft van de bijdragen aan *Parool Junior* was van Annie M.G. Schmidt, maar ook Clare werkte incidenteel mee aan de pagina, onder andere met verhalen over Frou de Eekhoorn.¹⁸⁷ Frou, die Clare’s volwassen lezers al kenden uit *Maanlicht* en *Tooverlantaarn*, speelt ook een rol in *Prinsesje Mimosa*, een boekje voor wat jongere kinderen. In augustus 1949 had ze het manuscript af.¹⁸⁸ Het boekje verscheen in 1951 bij A.W. Bruna, aardig geïllustreerd door Fiep Westendorp, bekend van haar tekeningen bij de Jip en Janneke-verhalen van Annie M.G. Schmidt.

Prinsesje Mimosa is een sprookje over een prinsesje in het land Nikitanië, dat niet met haar voetjes de aarde mag raken, vanwege de voorspelling: ‘Sterven moet je, als je voetje d’aarde ooit betreedt!’ Gelukkig kan Mimosa onbezorgd spelen met de dieren en sprookjesfiguren in de ‘tuin der schone dromen’, bewaakt door de fee Fleuralia en de schildwachtpoezen Nikitá en Nikitou. Alle poezen in Nikitanië kunnen toveren. Wanneer het prinsesje tóch sterft omdat ze onbedachtzaam op haar geliefde Westenwind toesnelt, verandert ze in een geurend mimosaboompje, met bloemetjes zo geel als haar jurkjes. Clare’s favoriete figuren zoals Kater Murr van E.T.A. Hoffmann, Jorinde en Joringel en eekhoorn Frou bevolken de droomtuin. Een geestige rol is er voor de zeven Chineesjes die het prinsesje in een gouden draagstoel door de stad dragen. Ze waren geïnspireerd op de Chinese poppetjes die in Clare’s ouderlijk huis al op de lambrisering stonden.¹⁸⁹

Clare leefde zich niet echt in kinderen in, maar schreef vanuit haar eigen gevoel. Zelfs in dit sprookje beschrijft ze haar eigen angst om haar geliefde te verliezen pregnant:

De volgende dag ging Westenwind zijn moeder Aarde weer bezoeken. Hij zag er niet bedroefd meer uit en kuste het prinsesje en zei: ‘Kom kleintje, niet tobben! Ik kom niet laat thuis hoor. Maar dat zei hij altijd en het prinsesje geloofde hem niet meer. [...] Toen begon het prinsesje Mimosa te huilen. – O, snikte ze, ik ben zo ongerust. Misschien is er een ongeluk gebeurd. [...] Bleek en met betraande ogen zat het prinsesje Mimosa voor het raam en tuurde het bospad af en toen opeens, daar was Westenwind. Hij had zich een wandelstok gesneden en hij leunde daar zwaar op. Hij liep of hij erg moe was en het prinsesje dacht er op dat moment helemaal niet aan dat je van een hele nacht klaverjassen ook erg moe kunt worden. Ze dacht alleen: O, lieve, lieve Westenwind, je bent vermoeid en ziek!’¹⁹⁰

Haars ondanks slopen haar eigen emoties haar werk binnen.¹⁹¹ Hoezeer Clare Lennart ook met haar voeten op de aarde stond, haar (irreële) angst om Wim te verliezen bleef sterk aanwezig. Ze maakte zich voortdurend zorgen als Wim even weg was. Wim ging niet klaverjassen zoals Westenwind, maar vergat de tijd als hij boodschappen ging doen. Dan ging hij naar de bakker en de melkboer en deed daar een uur over. Hij legde wel een briefje neer voor Clare, maar dat hielp niet echt. Haar zuster Eveline was soms bij zo’n situatie aanwezig:

O, ik kan het niet verdragen’, snikte Clare. ‘Ik heb hem zo vaak gezegd zoiets niet te doen. Mijn zenuwen hebben in al die jaren van onrust zo geleden. Ik kan er niets aan doen, maar ik raak die onrust nooit meer kwijt.’ En dan kwam Wim thuis en was er niets bijzonders gebeurd. Hij had onderweg bedacht dat hij toch ook nog even naar de dierenwinkel moest en daar was een papegaai aangekomen die praten kon. Hij ging een kopje thee zetten voor Clare, die haar tranen droogde en Wim bezwoer nog eens, niet meer zonder dat ze kon vermoeden waarvoor, zo lang weg te blijven. ‘We gaan straks nog effe naar die papegaai, hoor Claartje. Dat vind jij ook vast leuk’, zei Wim. De scène was voorbij. Een volgende keer zou Wim toch weer alle beloften vergeten en zou zich hetzelfde afspelen.¹⁹²

Journalistiek

Van Bruna’s voorschot voor *Prinsesje Mimosa*, honderdvijftig gulden, kon Clare niet lang rondkomen.¹⁹³ Met een journalistiek project kon er meer verdiend worden. In 1949 werkte ze aan een jubileumboek ter gelegenheid van vijftig jaar Groene Kruis en vijfenzeventig jaar Witte Kruis, twee landelijke verenigingen voor wijkverpleging.¹⁹⁴ Om de viering van een halve eeuw kruiswerk luister bij te zetten, vroeg het Utrechtse hoofdkantoor aan stadgenote Clare Lennart om ‘een levendige beschrijving van het werk’ te geven. *Door allen, voor allen* (1950) werd een fraai geïllustreerd boek in groot formaat van tachtig pagina’s met een bandontwerp van Dick Bruna. Clare heeft er veel

voor gereisd. Ze interviewde wijkverpleegsters en kraamverzorgsters over hun werk, liep een dag met hen mee en woonde een jaarvergadering bij. Het boek is in de herkenbare, beeldende stijl van Clare Lennart geschreven met veel natuurbeschrijvingen. Trouw aan de opdracht zette Clare vooral de verpleegsters in het zonnetje, met een nostalgische terugblik op de pioniers in het kruiswerk. Over de vele moderniseringen schreef ze: ‘Bij dit proces is veel ouds, veel liefs en beminnelijks verloren gegaan. We denken bijna allen wel eens met iets van heimwee terug aan de oude tijd. Maar niemand zal het betreuren dat de ellendige toestanden op hygiënisch gebied en de domme halsstarrigheid van het publiek betreffende alles wat met de gezondheid te maken had, voor een groot deel tot het verleden behoren.’¹⁹⁵ De organisatie was tevreden over haar werk en ook de Utrechtse pers schreef welwillend over dit boek: ‘Men kon moeilijk iemand krijgen, die dit verhaal boeiender en aantrekkelijker zou kunnen schrijven dan juist Clare Lennart. Zij plaatst ons midden in de gebeurtenissen.’¹⁹⁶

Het jubileum werd opgeluisterd met een congres op 15 september en een tentoonstelling in het gebouw van Kunsten & Wetenschappen in Utrecht. Koningin Juliana opende het congres. De vorstin bewonderde daar onder andere een etalagepop met het nieuwe uniform van de wijkverpleegsters. De pop en de tentoonstelling waren het werk van Andries van Onck, de oudste zoon van Eveline Klaver. Zijn tante Clare had hem aan die opdracht geholpen. Het was een opstapje naar zijn volgende baan, als etaleur bij De Bijenkorf in Amsterdam, ook ‘voorgekookt’ door Clare met een telefoontje. Ze regelde en passent dat haar neef een kamer kon krijgen bij haar voormalige rivale Agnes François in Amsterdam.¹⁹⁷

De opdracht van het Groene Kruis was een van de eerste journalistieke projecten van Clare Lennart. Vanaf 1949 begon ze te schrijven voor *Het Parool*.¹⁹⁸ In de rubriek ‘Vooraf voor de vrouw’ schreef ze reportages en achtergrondartikelen. Haar onderwerpen waren heel gevarieerd. Aanvankelijk gaf Wim Hora Adema aan Clare vooral opdrachten die gingen over vrouwen en werk, zoals ‘Wat is beter, vroeg of laat trouwen.’¹⁹⁹ Later kwamen er lichtere onderwerpen bij zoals tuinmode en een reportage over een klein circus.²⁰⁰ Ze interviewde mijnwerkers- en schippersvrouwen en haar eigen Surinaamse huurster: ‘Nadia uit Suriname [is] een mens en geen curiositeit. Kijk niet zo kil-nieuwsgierig als U haar ontmoet.’²⁰¹

Hoewel Clare duidelijk aan de kant van de ‘werkende vrouw’ stond, zijn haar stukken niet uitgesproken feministisch. Ze leverde positieve, wat brave stukken, passend bij een vrouwenpagina in de jaren vijftig. In artikelen over onderwijs en opvoeding toonde ze zich echter een kritische deskundige. Zo gaat haar bijdrage ‘Met zijn vijftigen in een klas’ over een Unesco-statistiek die aantoonde dat Nederland een miserabel figuur op onderwijsgebied sloeg. Door de ‘babyboom’ waren vrijwel alle klassen overbezet.²⁰² In dit artikel over de onderwijssituatie op lagere scholen etaleerde ze niet alleen haar persoonlijke kennis van het onderwijs, maar verwees ze ook naar een gesprek met

een jonge onderwijzer in haar buurt. Tot slot beschreef ze zo'n overvolle klas met 47 leerlingen:

Het gaat in deze klas heel rustig toe. [...]. U denkt misschien: Wat een makkelijke kinderen! Zo kun je er wel honderd hebben. Maar zet één morgen of zelfs maar één uur iemand voor de klas, die dit geheimzinnige magnetisme mist en het wordt meteen een bende. De kinderen voelen de leiding van deze juffrouw niet als dwang, maar het is háár concentratie, die de voedingsbodem schept voor hún goede wil. Deze juffrouw spreekt heel zacht, heel rustig; de hele morgen verheft ze niet eenmaal haar stem. [...] Dit is een prima onderwijzeres, een klas, waar een zeer goede geest heerst. Ze is bekaf, als de vacantie nadert. 'En dan ben ik nog jong en sterk,' zegt ze. 'Hoe moet dat, als je niet meer zo jong bent, niet meer zoveel weerstand hebt?'²⁰³

Het journalistieke werk lag Clare Lennart goed. Ze had een natuurlijke nieuwsgierigheid naar het dagelijkse werk van mensen en kon, mede door haar onderwijsachtergrond, situaties helder uitleggen. In de interviews kon ze haar oprechte belangstelling voor de drijfveren en de persoonlijke geschiedenis van mensen kwijt. Haar observaties zijn treffend. De Utrechtse schrijfster Ton van Oudwijk waardeerde Clare's journalistieke werk:

Na het lezen van een goed artikel of het horen van een lezing van haar, viel het me steeds weer op dat ze misschien eigenlijk en op de eerste plaats, de journalistenpen had moeten voeren. Daar stond ze volledig achter, en ik ben er nooit zeker van geweest of ze even volledig achter haar romans en verhalen kon staan. Ze wilde er wel achter staan en met die wil kwam ze een heel eind, maar ze raakte het eindpunt nooit helemaal – haar eindpunt lag veel verder omdat ze zocht en wachtte. Misschien wachtte ze op iets wat nooit komen zou omdat het al geweest, en aan haar zoekende handen ontschoten was. Of ze zichzelf daar half en half van bewust was, weet ik niet.²⁰⁴

Van Oudwijk legde precies de vinger op de zere plek: Clare bereikte in haar romans niet altijd wat ze had willen bereiken. Voor *Het Parool* legde ze de lat lager en leverde uitstekende, prettig leesbare artikelen, passend bij de doelgroep. Deze 'doodgewone marktwaar' zorgde ook voor een aardig beleg op de boterham.²⁰⁵ Ze kon er meer mee verdienen dan met een roman, legde haar lezers uit.²⁰⁶ *Het Parool* betaalde Clare tussen vijftig en vijfenzeventig gulden per maand voor twee à drie artikelen. In 1953 verdiende ze de helft van haar inkomen met journalistiek werk en vertalingen.²⁰⁷

Het journalistieke werk kostte haar minder tijd dan het literaire. Door het reportagewerk vergrootte ze bovendien haar netwerk. Zo schreef ze voor *Het Parool* in 1952 over het

zendelingsechtpaar Miep en James Leynse. James Leynse schreef ook een roman, *Wives are but leaves*, die Clare vertaalde voor Kosmos in 1953. Het was haar eerste opdracht voor Kosmos, die haar behoorlijk betaalde: zeshonderd gulden. Deze uitgeverij zou in de jaren zestig veel oorspronkelijk werk van haar gaan uitbrengen.

Via Wim Hora Adema liet Clare ook proefballonnetjes op om uitgevers te interesseren voor haar werk. Ze liet bijvoorbeeld aan Hora Adema doorschemeren dat ze 'definitief' weg wilde bij Bruna, waarop ze direct een uitnodiging van Alice von Eugen-van Nahuys van Querido kreeg om eens te komen praten over haar nieuwe boek.²⁰⁸ Het was een zakelijk leugentje. Clare dacht er helemaal niet over bij Bruna weg te gaan. Dat zou haar de herdrukken van haar oude werk kosten. Maar als Stols niet genoeg zou bieden voor *Serenade uit de verte*, waaraan ze in de zomer van 1950 werkte, dan had ze misschien nog een kansje bij Querido. Rico Bulthuis zal haar wel ingefluisterd hebben dat Sander Stols en Alice von Eugen elkaar niet konden luchten of zien. Zo hield Clare zoveel mogelijk ijsers in het vuur.

Serenade uit de verte

Het enige nadeel van de journalistieke projecten was, dat Clare ze niet goed kon combineren met creatief, literair werk.²⁰⁹ In interviews benadrukte ze dat ze romanière was en eigenlijk 'nooit he-le-maal journalist': 'Ik schrijf graag voor de vrouwenrubriek of een gezellige reportage. Maar het komt wel eens ongelegen. Soms schiet er, onder het schrijven voor de krant, plotseling een idee in mijn hoofd voor een boek, maar dat zout ik dan rustig op tot het meer gelegen komt.'²¹⁰ In januari 1949 was Clare al met 'iets' bezig, maar er stond nog heel weinig van op papier. Pas nadat ze een paar vertalingen had afgerond, vond ze tijd en ruimte om haar boek te schrijven.²¹¹ Uiteindelijk duurde het tot september 1951 voor Sander Stols zijn felbegeerde nieuwe roman van Clare Lennart in de boekhandels kon leggen.²¹²

Serenade uit de verte is een retrospectieve roman met een mannelijke hoofdpersoon: Tony Baron. Naar aanleiding van een toevallige ontmoeting met Erica Maree reist hij terug naar Westerloo, het dorp van zijn jeugd. Toen Tony er als jonge onderwijzer werkte, had hij in de trein kennisgemaakt met het gezin van de dichter Ludo Maree: diens vrouw Anja, dochters Lune en Erica en zoon Hanno. Twee seizoenen lang is Tony hun huisvriend. Hij helpt Anja met het aanleggen van een tuin rondom het vervallen landhuis Libanon. De sfeer waarin het gezin leeft, het 'andere klimaat', spreekt de jonge man zo aan dat hij al zijn vrije uren met de Marees doorbrengt. Hij beleeft een korte idylle met de zeventienjarige Lune, maar zijn band met Anja is eigenlijk belangrijker. Voor de schoolkinderen Erica en Hanno is Tony een grote vriend. Na de dood van Anja verlaat het gezin Libanon. Het derde deel van de roman beschrijft Tony's leven ná Libanon. Hij treedt in dienst als secretaris van professor Copijn en gaat met hem mee naar China. De Tweede Wereldoorlog zorgt ook in deze roman voor scherpe cesuren: Tony verliest zijn

vrouw en dochtertje in Nederlands-Indië en Hanno verliest het leven in het verzet. Na vijftien jaar, terug in Nederland, nog vol van zijn bezoek aan Libanon, ontmoet Tony Lune weer. Een gezamenlijke toekomst lijkt mogelijk.

Net als in *Twee negerpopjes* bestaat het gezin Maree uit een kunstenaar met twee dochters en een zoontje. Daardoor kregen veel lezers sterk het gevoel dat sommige fragmenten autobiografisch waren.²¹³ Ze raakten gefascineerd door Clare's geheimzinnige jeugdjaren. Hoewel Clare benadrukte dat 'de eigenlijke historie' volkomen fantasie was, liet ze nét genoeg los in interviews om dat vermoeden van autobiografische elementen te bevestigen.²¹⁴ Ze lichtte tipjes van de sluier op in haar lezingen: '*Serenade uit de verte* begon te leven, toen ik na jaren het huis terug zag, waar we als kinderen hadden gewoond, De Ekelenburg in Oldebroek. Het is niet precies het huis Libanon, maar het was de combinatie van verval en lieflijke jeugdherinneringen die het deed.'²¹⁵

Het bezoek aan De Ekelenburg heeft 'sleutelherinneringen' aan haar familie losgemaakt bij Clare. In het portret van de 'spelende' kunstenaar-vader, die het 'verschrikkelijk vervelend' vindt dat de Spoorwegen niets op krediet leveren en die om de haverklap naar Amsterdam gaat om daar geld te 'ritselen', is veel van Luite Klaver te vinden, maar dramatisch negatief aangezet. Hanno is helemaal getekend naar Dick. Clare schreef over haar broer: 'Die was als kleine jongen wild fantastisch, moeilijk om mee te leven, overgevoelig en tijdenlang weg in droomrijken. Zo was hij maandenlang de kabouter Quib-Quibio, waarvan hij in een boek gelezen had. Als hij naar school ging, had hij zich enkel maar tijdelijk omgetooverd in een menschenkind. Hij kon ook tooveren, daar was hij vast van overtuigd.'²¹⁶

De centrale figuur in *Serenade* is de bewonderde, fragiele moeder die in *Twee negerpopjes* al voortdurend viel en toch weer opkrabbelde, bemoedigd door 'de herinnering aan de schone vergezichten' onderweg.²¹⁷ In *Serenade* zong Clare een loflied voor haar moeder:

Jij zou een sneeuwkllokje belangrijker gevonden hebben dan de atoomboom, Anja, dacht ik. Jij liet je nooit verbijsteren door het gigantische, zelfs als je eraan sterven moest. Was het, Anja, dat jij de 'witte kunst' verstond bij het menselijk tekort de geur van de bloeiende linden op te tellen? Dat je onze kleine liefde vermenigvuldigde met de lentewind? Dat je van de dood de weerspiegeling van je violen in onze vijver aftrok? Deelde je de onmetelijke menselijke domheid door de speelse en humoristische gratie van je lapjeskat Dorémi? Schiep je zo het andere klimaat, waar het leven altijd aanvaardbaar bleef, zelfs in zijn droefheid iets van zin scheen te hebben? Wie zal zeggen, Anja, dat Onze Lieve Heer niet rekent zoals jij?²¹⁸

Tony Baron zegt het in *Serenade* zelf: 'Ik hield toen het meest van boeken, waarin ik iemand vond, die ik lief kon hebben, een fascinerende persoonlijkheid.'²¹⁹ Zo'n fascinerend

personage is Anja uit *Serenade* en dat maakt de roman tot één lange liefdesverklaring aan Clare's overleden moeder. Clare geeft Anja de tweede naam van haar moeder, Jacoba, mee en haar sterfdatum.²²⁰ Bovenal bedeedde ze Anja met de levensvisie van haar moeder. Anja is de drijvende kracht achter het 'andere klimaat' op Libanon. Anja is iemand die zegt: 'Pleit het niet voor het leven, dat het allerheerlijkste zo gewoon is?' Een vrouw die wel weet dat het leven voor veel mensen treurig is, maar blij is dat ze leeft omdat er zoveel over is om van te houden.²²¹

Clare zet de bijna onwaarschijnlijke engelachtigheid van Anja kracht bij door haar echtgenoot Ludo negatief te portretteren. Ludo is ijdel, lui en kan 'ontzaglijk grof' zijn. Hij noemt schoolmeester Tony spottend 'Klassianus' en wil het dienstmeisje ontslaan, omdat hij 'griezelt' van haar grote zomersproeten.²²² Recensenten ergerden zich aan Ludo en noemden het personage een 'mislukte sprookjesfiguur', operetteachtig en onecht.²²³ Pas op de laatste Libanon-bladzijden, vlak voor Anja's dood, verandert het beeld van Ludo en wordt de verhouding van het echtpaar evenwichtiger: 'Er is voor het eerst in Ludo's leven een evenwicht geweest tussen geven en nemen. En het was niet Anja's gemakkelijke, jeugdige verliefdheid, die zijn koele hart verwarmen kon, die dat vreemde gevoel niet werkelijk te bestaan, alleen maar een spel te spelen, dat hem vaak gekweld moet hebben, kon opheffen. Pas toen ze moed genoeg verzameld had om zichzelf te zijn, pas toen hij zijn schaduw had afgesneden en deze zichzelf weer had opgericht, begon het tovermiddel te werken, dat hem uit zijn isolement verlossen kon.'²²⁴ De thematiek van de vrouw die zich 'verliest' in een man en pas tot echte liefde komt als ze zichzelf vindt, werkte Clare een paar jaar later in *De ogen van Roosje* uitvoeriger uit.

De grote vervoerende droom van de jeugd

Clare Lennart heeft meerdere malen gezegd dat ze gesteld was op *Serenade*: 'Veel van wat mij in het leven beminnenswaard voorkomt heeft in dit boek gestalte gekregen. Misschien houd ik er daarom van. [...] Nog altijd ben ik van mening dat de waarde van het leven in aanzienlijke mate wordt bepaald door wat wij dromen, ook al wordt er van die dromen of verlangens betrekkelijk weinig verwezenlijkt. Het huis Libanon met zijn bewoners van toen krijgt in *Serenade uit de verte* de glans van een betoverd oord. En iedere schrijver verlangt er immers naar te kunnen toveren? Vandaar misschien ook de voorkeur voor een boek waar het een beetje lukt.'²²⁵

Serenade uit de verte is beter geschreven dan *Kasteel te huur* en de psychologie van de personages is overtuigender. Qua thematiek is nauwelijks sprake van een ontwikkeling. Opnieuw gaf Clare haar dromen en verlangens vorm in haar 'heidens getinte natuurreligie' van de groene tuin.²²⁶ Vera Conradin legde een tuintje aan rond haar theekoepel op Meienrhijn in *Kasteel te huur*. De tuin rondom Libanon, die Anja en Tony samen aanleggen, vormt het hart van *Serenade*. Anja wil graag een tuin met bloemen hebben, dat 'hoort bij een huis, waar je blijven zult'.²²⁷ Anja krijgt de bloementuin die haar vader

vroeger had, met muurbloemen, violen en stokrozen. Net als Anja's vader leerde Luite zijn dochter Claartje de Latijnse namen van de bloemen als ook de Nederlandse, zoals gebroken hartje en vlijtig liesje. Al die bloemennamen zijn méér dan aanduidingen van soorten en kleuren. Bij Clare Lennart staat iedere bloemennaam voor een herinnering, een plaats, een gebeurtenis. Juffertje in het groen, reseda, papaver naudicale, viola odorata... Het uitspreken van de melodieuze of grappige bloemennamen bood haar al tegenwicht tegen het ontoereikende leven van alledag. Het geluk kwam aandrijven op de klank van het woord 'petunia'.²²⁸ De kleur groen is een constante in het leven van Clare Lennart, al vanaf het moment dat ze als kind op het groene vloerkleed voor de haard lag te lezen zodat 'het groen van het kleed ... samen vloeide met het groen der sprookjesromantiek.' Groen is de kleur van de aarde, de levenskracht, de hoop en de bezieling. Clare Lennart hechtte een bijna religieus belang aan de groene aarde. Naar de groene tuin uit haar jeugd is Clare Lennart haar hele leven blijven verlangen. Op het plat achter haar zolderkamer kweekte ze petunia's in groene bakken. Die boden éven uitzicht als de realiteit haar zwaar viel. Maar in haar verbeelding was de groene tuin altijd dichtbij. Die kon ze oproepen wanneer ze wilde.

De twee romans waarin ze haar 'groene bloed' bij uitstek heeft verbeeld, *Kasteel te huur* en *Serenade uit de verte*, zijn ook de romans waarin de naam van God het meest voorkomt. Met name in *Kasteel te huur*, waar Vera in 'de groene afgeslotenheid van onze wereld' leeft, is de groene aarde als het ware de vierde dimensie.²²⁹ In die besloten groene tuin, als was het een middeleeuwse hortus conclusus, vond Clare gelegenheid voor introspectie. Daar kon ze letterlijk tot zichzelf komen, ook al zat ze hoog boven de wereld op haar Utrechtse etage.

Een strijdbare 'levenscommunie'

Clare Lennart dacht dat sommige critici en lezers haar roman verkeerd begrepen, dat ze het werk beschouwden als een droomwereld die niets met de realiteit te maken heeft.²³⁰ Dat gold niet voor Clara Eggink. Zij zag dat Clare Lennart over 'het dagelijks leven, het goede leven' schreef, dat de meesten over het hoofd zien: 'De mens is bang voor de vreugde om niets; om gezond te zijn, om bloemen in een tuin, om zon en regen, om kinderen en hun spel, om de troost van – ik durf de woorden haast niet te gebruiken vanwege de vele misverstanden – de schoonheid van een leven van poëzie en fantasie. [...] Het is een boek vol genegenheid, vol ironie, vol tederheid, vol koboldachtige ondeugd, vol kleur en vol hart. [...], een verrukkelijk meeslepend boek, maar ook een les waaruit men kan leren hoe het leven, het gewone leven van u en van mij, óók geleefd kan worden.'²³¹

Ook andere critici waardeerden de strijdbare 'levenscommunie' van Clare Lennart in *Serenade*, in contrast met de apathie en het nihilisme van veel jongeren in de eerste jaren na de bevrijding. Haar tegengeluid werd opgepikt. *De Telegraaf* noemde dit

Clare's 'geestelijke properheid'.²³² Recensent Paul de Vree schreef: 'Ik wil liever die onaflaatbare wilskracht bewonderen waarmee zij op haar manier voortbouwt aan het voor deze abominabele tijden bijna anachronistische thema van 'het sprookjesachtige voor grote mensen'. Clare Lennart moet over een onuitputtelijke dosis geloof beschikken in de verwezenlijking van zelfs maar één enkel ogenblik droomrealiteit om tegen de hedendaagse stroom van ontlustering in te roeien.'²³³

Veel lezers toonden zich geraakt door wat Clare 'het andere klimaat' noemde en door passages als deze:

Wat mij bezighoudt, is het leven hier op aarde, dat we bezig zijn te vernietigen. Dit eigen bekend leven, dat we tegen alle verstandelijke redenering in zo fanatiek liefhebben dat we in de grootste ellende, in pijn en verschrikking, hardnekkig vechten om het te behouden. [...] De mensheid is zo ontmoedigd na deze oorlog, veel erger dan te midden van de verschrikkingen. En het ergste van al in dit oude Europa, waar men zich schijnt te hebben overgegeven aan de apathie van volkomen hopeloosheid. Het is of alles wat het leven waarde gaf verzinkt in drijfzand. Ons gevoel lijkt tenslotte niet meer bij machte onze rede te overstemmen.²³⁴

Dit fragment is te lezen als een scherpe reactie op het werk van bijvoorbeeld Van het Reve, die in *De avonden* nauwelijks perspectief bood op de uitzichtloosheid van het bestaan. Waarom zou een schrijver uitzicht moeten bieden, vroeg Reve zich af: 'Om uitkomst aan te wijzen moet men allereerst uitkomst zien, maar bovendien, is dat speciaal mijn taak? Wie geen levenstroost heeft, hange zich op, ga naar de Rooms Katholieke Kerk, de psychiater of de Communistische Partij Nederland, maar zanik mij niet aan het hoofd om 'uitzicht'. Laat ze een spionnetje kopen, de zwetsers!'²³⁵

Cees Kelk voegde zich in het Lennart-kamp en vond dat boeken zoals *Serenade uit de verte* iets positiefs te bieden hadden aan de 'lezer van tegenwoordig', omdat het geluk niet schuilt in veiligheid of voorspoed: 'De hele wereld staat nu met grote koppen vlak voor onze ramen. [...] Tegen ons huidig 'robotachtig negativisme', het grootste gevaar, helpt alleen maar de werkelijke waarde van het leven, de poëzie. Hoe eenvoudig leert Clare Lennart haar lezers deze waarheid in haar *Serenade*.'²³⁶

'Een verrukkelijk boek'

De literaire waardering was voor *Serenade uit de verte* beduidend groter dan voor Clare Lennarts eerdere romans.²³⁷ Marnix Gijsen vond het een heel charmant boek en was 'haast jaloersch' dat Clare Lennart zo rustig en harmonieus kon schrijven.²³⁸ De *Maasbode* schreef dat Clare Lennart de droom van Libanon 'gaaf en fascinerend' had weergegeven. Haar idyllische proza deed de lezer 'verbaasd zweven in een wereld waar geen dreiging, gejaagdheid en problematiek toegang hebben.'²³⁹ Jan Greshoff vond het 'een verrukkelijk

boek' en noemde het 'volmaakte rechtvaardiging van het escapisme'.²⁴⁰

Ben Stroman liet zich echter niet meevoeren in het Libanese sprookje: 'Het merkwaardige van deze roman is, dat we wel geloven dat Tony's geloof voor hem realiteit is, maar dat we niet met hem meegeloven.' Hij bleef onbewogen onder Tony's getuigenis van 'een wat zielig dagje-uit in een verschrompeld leven'.²⁴¹ Er waren ook andere kritiekpunten. De passages over Libanon vielen duidelijk meer in de smaak dan de wat vluchtige pagina's over Tony's latere belevenissen.²⁴² Ook het, nauwelijks voorbereide, open einde van de roman riep vraagtekens op.²⁴³ Top Naeff verwonderde zich over het 'voorbeeldige' bohemienleven van de familie Maree en begreep niet hoe 'deze onpractische, van de hand in de tand levende lieden het klaar spelen zonder deurwaarder en zonder zenuwerisissen'.²⁴⁴

Het grootste euvel van de roman was de figuur Tony. Net als in *Kasteel te huur* is de stem van de verteller Tony Baron zozeer de stem van de schrijfster, dat *Het Parool* verzuchtte: 'In de poëtische nevelen van Clare Lennarts vertellen vervagen helaas de geslachtsonderscheidingen zodat men zich van het feit dat de serenade wordt gezongen door een man [...] telkens geducht rekenschap moet geven'.²⁴⁵ Hans Warren noemt Tony 'een doorzichtige travestie'.²⁴⁶ Ook Ritter had bezwaren tegen de mannelijke vertelinstantie, omdat Tony Baron 'geheel achter Clare Lennart' verdween: 'Wij vergeten telkens, dat ons hier de ontwikkeling beschreven wordt van een mannenleven, omdat wij verloren zijn in de persoonlijke overpeinzingen van een vrouw, die op innige wijze, met een intuïtief vermogen, dat aan de man ontbreekt, het leven benadert'.²⁴⁷ Clare nam de moeilijke persoonlijk te reageren op Ritters bespreking:

Ik heb er lang over zitten dubben hoe ik aan moest met de vorm van het boek. Aan Libanon en zijn bewoners kon ik niet veel veranderen. Die waren er onmiddellijk zo duidelijk dat ik er niet meer af kon. Maar ik moest een verteller hebben die dat alles zag uit de verte... over de afstand en een groot aantal jaren heen, omdat het iemand zijn moest, die bij alles wat op Libanon gebeurde ten nauwste betrokken was en die toch niet meer zo heel jong was. Ik moest van die verteller een man maken, omdat het een indruk van geëxalteerdheid of perversiteit zou maken als ik drie vrouwen een zo belangrijke rol zou laten spelen in het leven van een vrouw. Maar u hebt volkomen gelijk, ik heb me voortdurend een beetje onzeker gevoeld als ik Tony moest zijn. Ik heb me getroost met de gedachte dat Tony gerust de tegenpool mocht zijn van de echte *he-man*, dat hij als gevoelige, dichterlijke jongen een sterk vrouwelijke inslag mocht hebben. Maar ik neem onmiddellijk aan dat hij niet helemaal 'echt' lijkt. Het is voor een vrouw zeker moeilijker om als man te schrijven dan om over een man te schrijven.²⁴⁸

Liefde en Logica: 'kunst van groenen bloede'

Mede door de lovende bespreking van Jan Greshoff werden 'honderden en honderden' exemplaren van *Serenade uit de verte* verkocht.²⁴⁹ Blij met het succes van Clare Lennarts roman vertrok Sander Stols in november 1951 naar Ecuador, waar hij tijdelijk als typografisch adviseur van de Unesco ging werken.²⁵⁰ De leiding van de uitgeverij bleef bij hem berusten en hij bepaalde wat werd uitgegeven. Zijn zaakwaarnemer J.-P. Barth zou de administratie doen. Jan-Peter Barth was 27 jaar jonger dan Stols en studeerde nog aan de economische hogeschool in Rotterdam. In 1949 begon de toen 22-jarige werkstudent als 'kantoorhulp' bij uitgeverij A.A.M. Stols. Naast zijn baan wist hij de middelbare aktes Staatshuishoudkunde en Staatsinrichting te halen. Barth sprak vele talen, voelde zich thuis in het uitgeversvak en toen Stols naar Ecuador vertrok, kwam 'zijn grote kans'.²⁵¹ Clare Lennart bleef met Stols corresponderen, maar handelde voortaan praktische zaken af met Barth. Hoewel ze elkaar nooit tutoyeerden, was hun relatie hartelijk. Als er tussen Barth en Stols irritaties waren, stak Clare de jonge man moederlijk een hart onder de riem.²⁵²

Samen met J.-P. Barth werkte Clare aan haar nieuwe uitgave, een bundeling van vierentwintig eerder gepubliceerde verhalen in *Liefde en Logica*.²⁵³ De titel past niet helemaal bij de zeer heterogene verhalen, die verspreid over twee decennia geschreven waren.²⁵⁴ Hoewel J.-P. Barth *Liefde en Logica* 'niet belangwekkend' vond, besteedde hij toch de gebruikelijke zorg aan de uitvoering.²⁵⁵ De bundel verscheen in het voorjaar van 1952 in een fors formaat met een 'alleraardigst' omslag van Lucebert.²⁵⁶ Barth was bevriend geraakt met de schilder/dichter, die vaker drukwerk in opdracht maakte. Hij vond Lucebert 'een buitengewoon charmante en intelligente jongen' en probeerde Lucebert opdrachten toe te schuiven, als hij maar 'op conventionele manier' wilde werken.²⁵⁷ Lucebert had zijn uiterste best gedaan het omslag 'in een ietwat commerciële stijl te houden'.²⁵⁸

Het uiterlijk van *Liefde en Logica* was in ieder geval moderner dan de inhoud.²⁵⁹ Het was een gok om zulke oude verhalen, waarvan vele uit 'het betere damesblad', zo fraai uit te geven bij een literaire uitgeverij. Barth stuurde de drukproef naar Greshoff en schreef voorzichtig: 'Het is natuurlijk niet te vergelijken met *Serenade uit de verte*, zelfs niet met *De blauwe horizon*, maar het is toch Clare Lennart, die, wat bij een ander alledaagse en banale verhaaltjes zouden worden, er kleine kunststukjes met een subtiële sfeerbeschrijving van maakt'.²⁶⁰ Een paar maanden later vroeg Barth nog eens om Greshoffs mening: 'Marnix Gijsen vindt dit geheel zeer goed, maar, zoals hij formuleerde: wel hier en daar wat schrapsel uit het onderste van de pot! Hetgeen m.i. juist is.' Waarschijnlijk schreef Greshoff geen recensie omdat hij *Liefde en Logica* niet goed vond. Een negatieve recensie zou 'practisch het einde' betekend hebben voor de bundel.²⁶¹

Rico Bulthuis schreef wél een positieve kritiek over Clare's 'nogal sombere verhalen':

‘Misschien zijn al haar grote romans korte verhalen die wat langer duurden, net als dromen en misschien ook zijn de prachtige en puntige korte verhalen wel romans in vogelvlucht.’ [...] Het is van een ongekennde muzikaliteit in onze literatuur: soms ingehouden vrolijk, soms tragisch maar altijd reëel en dichtertlijk tegelijk. [...] Clare Lennart is bij uitstek een novelleschrijfster en waarschijnlijk de beste die wij in onze letteren bezitten.²⁶² In zijn radiopraatje voor de AVRO kenschetste P.H. Ritter Clare Lennart als ‘een zich over het leven verwonderende vrouw’. Hij vond het titelverhaal ‘volkomen onlogisch, dit vrouwenleven, onzedelijk zullen velen zeggen, maar volkomen vervuld van de logica der natuur.’²⁶³

De recensenten lichtten allemaal andere verhalen uit de bundel. *Vrij Nederland* vond ‘Hemelse improvisatie’ een juweeltje.²⁶⁴ *De Groene Amsterdammer* had een compliment voor ‘Eva’.²⁶⁵ Rein Blijstra vond het onduidelijk of de verhalen als literatuur of lectuur gelezen moesten worden, door de soms ‘hoogdravende’ en dan weer luchtige toon. Clare Lennart had duidelijke literaire pretentie en werd hemelhoog geprezen door ‘bekende pantheonportiers als Bloem, Greshoff en Kelk’, maar Blijstra vond *Liefde en Logica* ‘hoogstens een lief boekje voor verlichte zielen’.²⁶⁶

Dinaux greep *Liefde en Logica* aan om Clare Lennart uitgebreid met Katherine Mansfield te vergelijken. Hij vond de verhalen ‘verre van onberispelijk’ en ‘té eenvoudig misschien om algemeen als literatuur erkend te worden. Maar er is iets dat méér is dan ‘litteratuur’: menselijke kunst. Kunst van groenen bloede. Daar mogen gerust wat gehavende blaren tussen zijn. Soms komen de ijsheiligen der creatie te vroeg. Maar toch is het lente.’²⁶⁷

Monstruositeiten

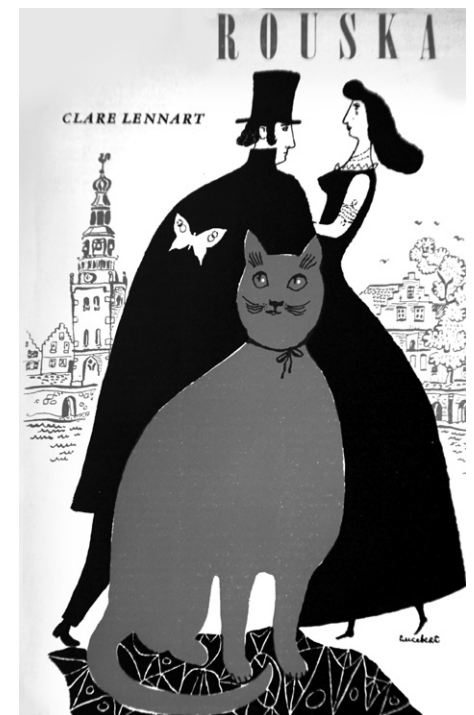
Uitgever Stols had het liefst direct een nieuwe roman van Clare Lennart op de persen gelegd. Hij vond *Liefde en Logica* een intermezzo voor fijnproevers, maar wist dat Nederlandse romanlezers een novellenbundel nauwelijks bekeken.²⁶⁸ Clare had echter niet zomaar een roman in voorraad en *Liefde en Logica* liep vrij aardig. Daarom besloot Stols nog een bundel verhalen van Clare Lennart uit te geven: een herdruk van *Rouska*.²⁶⁹ Clare twijfelde of dat verstandig was, maar *Rouska* was dunner en zou veel goedkoper kunnen worden.²⁷⁰ Op voorstel van Clare werd *Rouska* echter uitgebreid met verhalen over dieren die ze nog had liggen.²⁷¹ Het onzalige plan om de bundel *De lange lindenlaan* te noemen, sneuvelde gelukkig.²⁷²

Barth overlegde met Clare over de illustraties en stelde voor opnieuw Lucebert te vragen; die kon wel enkele ‘katteuze tekeningetjes’ maken. Lucebert zat financieel helemaal aan de grond en had net steun moeten aanvragen bij de Sociale Dienst. Barth hoopte met deze en andere opdrachten Lucebert wat lucht te geven.²⁷³ Clare vond illustraties wel een goed idee, maar poezen tekenen was ‘volgens deskundigen’ verschrikkelijk moeilijk. Lucebert mocht niet te experimenteel werken. Dat zou ‘gewone mensen’ te veel

afschrikken: ‘Poesenliefhebbers kopen het vaak, maar dan moeten er poesen in staan, die echt op poesen lijken.’²⁷⁴ Barth liet Lucebert in een paar minuten wat katten tekenen en stuurde Clare diens schetsen. Ze vond ze grappig: ‘Als hij modellen nodig heeft, moet hij Tom en Kathinka maar eens komen bekijken. Ik hoop dat hij van Rouska een kats en geheimzinnig dier zal maken, wat hij ook was.’²⁷⁵

Lucebert kwam op 24 februari 1953 naar Utrecht. Clare verheugde zich erop hem rond te leiden door haar geliefde stad. Het klikte wonderlijk goed tussen de twee uiterlijke tegenpolen: de jonge, bebaarde Lucebert en de struise vijftiger Clare Lennart. Samen gingen ze op poezenjacht. Ze kon de kunstenaar het ‘pleintje van de duizend wonderen’ niet meer laten zien zoals het in de jaren dertig was. Het was nu een parkeerplaats. Volgens Clare hadden de poezen zich uit verontwaardiging over de auto’s teruggetrokken.²⁷⁶ Lucebert leverde voor het omslag een collage van pentekeningen in zwarte inkt met als middelpunt een eigenwijze rode kater. Voor het binnenwerk maakte hij zes tekeningen met tamelijk natuurgetrouwe katten.²⁷⁷

Rouska verscheen eind juni 1954 en Clare was tevreden: ‘Het is nog een heel boek geworden en het ziet er erg keurig uit. De omslagtekening doet het wel goed, lijkt me. Van de plaatjes binnenin vind ik eigenlijk de eerste de aardigste. Maar andere mensen denken er misschien weer anders over.’²⁷⁸ Dat klopte. Jan Greshoff was helemaal niet te spreken over de gestileerde illustraties van Lucebert en schreef nijdig aan Barth dat hij een ‘speciaal stukkie’ ging schrijven om de uitgeverij aan te vallen over de ‘onbenullige, onmachtige, menschonteerdend leelijke prentjes’ in *Rouska*. Hij vond dat het ‘machteloze, smakeloze, levensloze gepruts’ de reputatie van Stols aantastte.²⁷⁹ Greshoff hield woord en schreef in zijn column in *Het vaderland* zijn teleurstelling van zich af. Zónder Luceberts naam te noemen sabelde hij diens ‘stompzinnig aanmatigende lorrepierij’ neer. Hij fulmineerde echter vooral tegen Stols, die niet mocht toelaten dat zijn naam verbonden werd aan ‘het minder-dan-liefhebberig gepruts van een

Omslag van *Rouska* (1954) door Lucebert.
A.A.M. Stols, 1953.

jongmaatje, dat geen talent toont en de alleraanvankelijkste eisen van het vak niet kent. Als Stols het verschil tussen goed en kwaad niet meer weet te ontdekken, is voor ons, boekenliefhebbers, het einde der dagen nabij.²⁸⁰

Stols, die in Uruguay zat, was ‘niet bepaald verheugd’ over Greshoffs toorn, ‘voldoende om bij gebrek aan bazuinen, de muren van Jericho te doen vallen’. Barth legde Greshoff omstandig uit dat Stols niets met de gewraakte tekeningen te maken had en dat de blaam alleen hem en Clare Lennart trof.²⁸¹ Ook Stols legde Greshoff nog eens uit dat Clare Lennart zelf de tekeningen goedkeurde ‘en wie heeft er méér mee te maken, dan de auteur?’²⁸² Nee, Greshoff had niet geweten dat ‘het mensch Lennart’ zelf deze ‘monstruositeiten’ wenste. Hij vond dat Stols zijn naam en geld niet had mogen wagen ‘alléén om een auteursgril’. Zelfs de echtgenotes bemoeiden zich met de controverse. Stols’ vrouw Greet schreef boos aan Aty Greshoff dat Greshoff rechtstreeks aan Stols had moeten schrijven en niet in de krant. Greshoffs journalistieke stukje was overigens ‘een goede reclame geweest inzake de verkoop van het boekje, zo heeft S. het ook opgevat.’²⁸³

Dat had Stols goed gezien. *Rouska* raakte uitverkocht en kwam in 1960 in licentie bij Nijgh & Van Ditmar, die de bundel herdrukte in de Nimmer Dralend reeks. Ook Barth had een vooruitziende blik gehad. Lucebert werd één van de belangrijkste Nederlandse na-oorlogse kunstenaars en dichters. Ruim zestig jaar na de publicatie is *Rouska*, juist vanwege Luceberts tekeningen, de duurste Lennart-titel in de boekantiquariaten. Clare Lennart heeft zich wijselijk niet over de illustratieperikelen uitgelaten.

Stols’ liefde voor mooi geïllustreerd drukwerk bleef onverminderd groot.²⁸⁴ Na deze toestand met Lucebert bewandelde hij echter de omgekeerde weg met geïllustreerd werk van Clare Lennart. Nu probeerde hij Clare een tekst te laten schrijven bij een serie kleurenlitho’s van rozen door Tia Wiegman, die hij al een paar jaar in huis had.²⁸⁵ Wie kon dat beter dan Clare, die zo goed de sfeer van oude tuinen aanvoelde? Hij wilde een boekje maken ‘zoals er in ons land nog nooit iets verschenen is.’²⁸⁶ Clare was wel geïnteresseerd, maar haar inspiratie liet zich niet dwingen en Stols voelde niets voor een bloemlezing met rozenverhalen. Hij wilde een originele ‘Lennart’, liefst op tijd voor het cadeauseizoen.²⁸⁷ Clare hield hem even tevreden met een herdruk van *Twee negerpopjes*.²⁸⁸ Een vol jaar lang kwam Stols in iedere brief terug op het rozenplan: ‘In ieder geval merk ik wel, dat de rozentijd langzamerhand overgaat naar die van de herfstrozen. Maar ik jaag je niet. Het zou zelfs inderdaad prettig zijn, als je een rustige zomer had.’²⁸⁹ Uiteindelijk gaf Stols de moed op. Als troost vleide Clare hem met een mooi portret in haar bijdrage aan het Boekenweekgeschenk van 1954, waarin ze fantaseert over het terugstelen van haar eigen manuscript van haar nieuwe roman *Stad met rose huizen*.²⁹⁰

*Ondanks alles... ik weet niet hoe... ik weet niet waarom... blijft dat vertrouwen, dat ik het op de een of andere manier uiteindelijk met het leven klaren zal.*²⁹¹

HOOFDSTUK 11

‘Eindelijk waar de wind waait’

1954 – 1959

*Ik ben nu eindelijk ook waar de wind waait, dacht ze. Het heeft lang geduurd voor ik het durfde – me overgeven aan het geluk en het verdriet, aan de goedheid en de ramspoed van het doodgewone leven. [...] Als je niet meer afzijdig blijft is het misschien mogelijk verbeelding en werkelijkheid te verzoenen. De verbeelding alleen is te dun. De werkelijkheid alleen is te stug.*¹

In de tweede helft van de jaren vijftig veranderde de Nederlandse maatschappij sterk. De schrale jaren van nationale wederopbouw maakten plaats voor een ongekennde welvaartsstijging. De levensstandaard van de bevolking verbeterde zichtbaar. Vanaf 1954 gingen de lonen jaarlijks sterk omhoog en besteedden de huishoudens meer aan luxe. Met de invoering van de AOW in 1956 en de AWW in 1959 werd de basis van een sociaal vangnet gelegd.

Clare en Wim van den Boogaard kregen het ook financieel gemakkelijker. Wim werd in juli 1953 vijftien jaar en ging met pensioen. Hij kon zich nu helemaal aan Claartje wijden, want na 1954 verhuurde het echtpaar geen kamers meer. De eerste etage gebruikte Clare als ontvangstruimte en ’s zomers werkte ze er soms. De woonkamer was boven, op de kamer met de schuine wand, die op een zolderkamer leek. Clare was dol op zolderkamers. Wim en zijn zoons knapten het huis grotendeels zelf op. Vooral in het voorjaar van 1955 werd er hard geklust en geschilderd in de Zuilenstraat. Clare liet boven een keukentje inrichten, maar er was nog geen badkamer.² Ze bleef bang om te veel geld uit te geven.³ Het enige moderne comfort waar ze voor zwichtte, waren een gas- en een elektrische radiator.⁴ Er was wel telefoon. Die had Clare al in 1949 laten installeren toen Wim met een maagbloeding in het ziekenhuis lag.

Zo langzamerhand kon Clare zich enige ‘luxe’ veroorloven omdat ze met haar werk nu behoorlijk goed verdiende. *Serenade uit de verte* was in 1954 al aan de vijfde druk toe. Haar bekendheid groeide, ze had in januari 1953 ‘zelfs’ in *Libelle* gestaan.⁵ Zo’n huiselijk interview in het veelgelezen vrouwenweekblad, uiteraard met foto’s van Clare met poes Kathinka, was erg goed voor de verkoop, wist Clare: ‘Een massa mensen vindt dat ik pas echt meetel, nu ik in de *Libelle* heb gestaan!’⁶

Met haar herkenbare stijl en thematiek had Clare Lennart zich een vast lezerspubliek verworven. Meer en meer trad ze naar buiten om die lezers te ontmoeten en toe te spreken. Het enthousiasme en de instemming van lezers en pers gaven haar geloof, moed en kracht. Haar schrijverschap floreerde bij deze dynamiek. Haar positieve levensfilosofie resoneerde bij meer lezers en lezeressen dan Clare Lennart ooit had durven hopen. De

bron voor die inspiratie, de groene tuin, was nog lang niet opgedroogd. Haar zesde roman, *Stad met rose huizen*, is een ‘vintage Clare Lennart’.⁷ Opnieuw een ode aan het goede leven en een pleidooi voor leven met gevoel én verstand, zoals ze haar lezers via de radio vertelde: ‘In *Stad met rose huizen* heb ik eigenlijk het thema van *De blauwe horizon* weer opgenomen: de moeilijkheid om in dit leven droom en werkelijkheid te verzoenen. In *De blauwe horizon* mislukt dat. Het reële leven wordt steeds ijler en schimmiger, terwijl de droomwereld wint aan kracht. Ook de stad met rose huizen is een droomwereld, maar balancerend over het koord dat de liefde soms spant tussen hemel en aarde, bereiken zowel Isabel als Albert Noorman tenslotte de werkelijkheid. Het Leitmotiv van dit boek klinkt telkens weer uit mijn werk op: de onbecijferbare goedheid van het leven.’⁸

De verbeelding te dun, de werkelijkheid te stug

Stad met rose huizen is bijna een raamvertelling te noemen. De plot is kort. Weduwnaar Albert Noorman gaat impulsief op vakantie en belandt bij De Kranenkamp, het pension van Rosalie, haar tweeling Paul en Jennie en stiefdochter Isabel. Isabels vader, de kunstschilder Roelof Bronkhorst, is enkele jaren voor Alberts komst overleden. Na deze eerste vakantie volgen er meer. Langzamerhand verovert Albert de opengevallen plaats van Roelof Bronkhorst. Het happy end, Albert en Rosalie krijgen elkaar, komt wat onvoorbereid. Maar zoals de flaptekst zegt: ‘waar het op aan komt is niet zozeer dit ‘elkaar krijgen’, als wel dat beiden de moed opbrengen samen opnieuw te beginnen’.

Meer dan de helft van de pagina’s reserveerde Clare voor de levensgeschiedenissen van de personages. In die flashbacks tekent ze uitvoerig de twee door het leven geremde mensen Albert en Isabel. Isabel is de schok van de vroege dood van haar moeder Jetje nooit te boven gekomen. Ze had ‘een gebrek aan groeikracht’ en vluchtte in de fantasie, in de speelgoedstad van rose huizen, bevolkt met uitverkoren sprookjesfiguren, die ze vroeger met haar moeder bouwde uit een ‘Neurenberger speelgoeddoos’.⁹ Albert Noorman op zijn beurt had het meisje uit zijn fantasie getrouwd. Niet een reëel schepsel, maar een ‘madonnameisje’ op een witte bank. Zijn fantasiewereld ligt in het nooit bezochte buitenland, ‘Tanger la Blanche, Kaap Finisterre, rode bloemen die drijven op de Rentaulrivier.’¹⁰

Rosalies man Paul is ten onder gegaan aan zijn ‘gekok met de dood’: ‘Het kostte hem ontzaglijk veel inspanning om alleen maar te leven.’ Rosalie leeft in een concrete wereld, maar haar zoon is net zo dromerig als zijn vader. Samen met zijn zusje Jennie schrijft en tekent Paul in een groot boek de belevenissen van de fantasiefiguren Ronald en Robientje. Als Paul ziet dat Jennie haar vriendje Felix in hun boek laat bladeren, voelt hij zich verraden en loopt weg.¹¹ Albert en Isabel vinden hem na een lange zoektocht. In de sleutelscène vertelt Isabel aan Paul haar verhaal over de roze huizen. Isabel heeft het spel met de roze huizen niet meer nodig, want Rosalie en haar kinderen zijn ‘allebei tegelijk, verbeelding en werkelijkheid.’ Ze legt Paul uit wat ze zelf net ontdekt heeft:

Misschien word je op den duur ziek, als je heel alleen met je verbeelding leeft. Dan is het of altijd de maan schijnt en nooit meer de zon. De dingen willen niet groeien. Heb je wel eens glasblazen gezien? [...] Zo is het als je alleen met je verbeelding leeft. Dan wordt alles dunner en dunner en dunner. Wel mooi, maar als je iets te hard blaast, dan breekt het en je hele wereld ligt aan scherven. [...] De verbeelding alleen is te dun. De werkelijkheid alleen is te stug.’ [Isabel biedt Paul haar bouwdoos met de roze huizen aan] ‘Soms speel ik er mee, maar niet meer alleen. Jij mag het spel nu ook meespelen. Ik geef je mijn rose stad, Paul.’ Ze zei het met iets plechtigs in haar stem en Albert Noorman, die zwijgend voor hen gelopen had, keerde zich plotseling om en zei: ‘Paul, en ik geef je mijn Rentaulrivier, waarop de rode bloemen drijven.’ Isabel voelde de spanning in het lichaam van de jongen. Zijn hand trilde op haar arm. Opeens rukte hij zich los. Hij stond rank en bleek in het maanlicht. Hij glimlachte en hij zei als een vorst, die een groot geschenk geeft: ‘En ik geef jullie Ronald en Robientje.’¹²

Meer fictie dan herinnering

In haar nieuwe roman bleef Clare Lennart op grotere afstand van haar eigen biografie dan in *Serenade uit de verte*. Grote delen van *Stad met rose huizen* spelen zich af in de Franse Dordogne, waar Clare nooit is geweest. Ook de personages staan verder van Clare’s persoonlijke leven af dan in eerdere romans. Albert Noorman is na Marianne Delpré uit *Avontuur* het eerste belangrijke romanpersonage van Clare Lennart dat volkomen fictief lijkt te zijn.¹³ Ze zou zijn naam gelezen hebben in een advertentie en ‘om die naam heen begon zich een verhaal af te spelen in het decor van het rustige Overijsselse land, waar ik mijn vakantie had doorgebracht.’¹⁴

Weliswaar is er weer een rol weggelegd voor een kunstschilder, maar in tegenstelling tot de meeste artiesten in Clare’s oeuvre sláágt Roelof Bronkhorst in zijn werk en verdient hij voldoende geld. De twee moederfiguren Rosalie en Jetje zijn elkaars tegenpolen. Jetje is de tere, fantasievolle moeder die beschermd moet worden door haar dochter. Rosalie is een stiefmoeder uit duizenden, die ervoor zorgt dat Isabel zich voor het eerst van haar leven veilig voelt. Waar Jetje een speelkameraadje was, is Rosalie een moederkloek, die Isabel beschermt tegen ‘de vormloze gevaren, de Bietebauwen zonder lip en zonder tand, die haar van buitenaf bedreigden.’¹⁵

De kracht van de roman ligt, als in *Serenade uit de verte*, bij de levensechte kinderportretten. In een aangrijpende scène krijgt het schoolmeisje Isabel het bericht dat Jetje op sterven ligt:

Toen de Directrice die middag het schoollokaal binnen kwam, voelde ze als een kille tocht het noodlot langs zich strijken, maar ze wist toen nog niet dat het haar tot slachtoffer had gekozen. [...] Dat lopen door de klas, de dolkpunt van het noodlot

kil in de rug, was alsof je naar het schavot liep, het onafwendbaar verschrikkelijke tegemoet. Ze had altijd gedacht dat zij niet in staat zou zijn waardig naar het schavot te schrijden, maar nu begreep ze dat het niet altijd moed hoefde te zijn, die je uiterlijk zo onbewogen deed schijnen. Het kon ook dat de angst je zo vast in zijn klauwen had, dat er geen energie overbleef voor enige vorm van uiterlijk verzet. Net als in die angstdromen, waarin je niet in staat bent geluid uit te brengen of je te bewegen. Ze vroeg om het telegram te zien en het stond er precies zoals Juffrouw Nollenkamp gezegd had. ‘Wegens ziekte van haar moeder overkomt Isabel noodzakelijk. Toestand ernstig. Bronkhorst.’¹⁶

Paul en Isabel herkennen elkaars kwetsbaarheid. Het beplanten en onderhouden van de bloementuin werkt helend voor Isabel, ook zij ervaart de troost van de groene aarde. De puber Jennie overtuigt meer dan de breekbare Isabel. Het veertienjarige meisje is voor het eerst verliefd en worstelt met de onbekende emoties: ‘Hoe kon ze weten, dat volwassen worden altijd een verraad is van het kind dat je bent geweest? Dat iedere man, die een vrouw liefheeft, iedere vrouw, die een man liefheeft, verraad pleegt door iets nieuws, iets vreemds boven al het oude te stellen?’¹⁷ Haar schutterigheid als haar vriendje op bezoek komt, is psychologisch goed getroffen.

In een opvallende tegenstelling tot Clare’s persoonlijke leven is er in de roman sprake van een ‘bijna-abortus’. Rosalie staat al op de stoep van de abortuskliniek, wanneer ze ijlings rechtsomkeert maakt. Want, zo vertelt ze later, ‘...op dat ogenblik zag ik het kind. Het begon opeens te leven.’ Na de bevalling reageert Rosalies oudere vriendin Coba: ‘Wees maar blij! ... Och, als je eens wist hoeveel tranen ik later vergoten heb, omdat ik mijn kinderen het leven niet heb gegend.’¹⁸

De ‘stem’ van Clare Lennart spreekt in deze roman niet via één personage, maar via de auctoriale verteller, vooral in zinnen in de tweede persoon enkelvoud en in aforismen zoals ‘Niets is zo erg als een kind te treffen in zijn verbeelding.’¹⁹ Het zijn deze passages waarin het ‘verbond’ tussen Clare en haar trouwe lezers werd bevestigd. Zoals deze sneer naar de moderne kunst: ‘Voor een man als Roelof Bronkhorst was iedere boomstam, iedere grasspriet, iedere dag een zo adembenemend wonder, dat het gekrakeel van de mensheid daarnaast in het niet verzinkte. [...] En de meer commerciële kunstkopers waren wantrouwend geworden door de leuzen van nieuwe stromingen, die alles verwierpen wat de wereld in herkenbare vormen weergaf, die het leven uitsluitend als schaduw zagen en de zon ‘leugen’ noemden.’²⁰

Na de wat overdadige romantiek van *Kasteel te huur* en de nostalgie van *Serenade uit de verte* legde Clare Lennart in *Stad met rose huizen* het accent op de ontwikkeling van de personages. Gesterkt door de lovende recensies van *Serenade uit de verte* groeide haar zelfbewustzijn. Ze had het ambacht van de romancier nu in de vingers. Haasten om geld te verdienen hoefde niet meer: Clare durfde Stols te laten wachten op haar roman tot ze er

zelf – voorzover ze dat kon – tevreden over was. Ook de afstand tot haar eigen levensloop kwam haar roman ten goede. Pas nu haar leven helemaal op de rails stond en ze de meeste jeugdervaringen op papier had gezet, durfde ze haar verbeelding echt de vrije loop te laten in een roman. Clare Lennart was eindelijk ‘waar de wind waait’.

Liefde als natuurwet

Uitgever Sander Stols verpakte de roman in een passend roze jasje, met dezelfde vormgeving als *Serenade uit de verte*. Zowel voor Stols als voor Clare Lennart was het spannend hoe de kritiek op een ‘tweede’ *Serenade* zou reageren. Jan Greshoff had dat al voorspeld: ‘Het moet zonder twijfel een heerlijk gevoel zijn een boek als *Serenade uit de verte* te hebben geschreven. Maar dit moet met angst gepaard gaan. Want vraagt de schrijver (in dit geval de schrijfster) zich af: zal mij wederom zulk een volledig welslagen gegund worden?’²¹

De kritiek was positief over ‘de nieuwe Clare Lennart’. *Elseviers Weekblad* jubelde zelfs ‘het is niet alleen het beste boek dat zij ooit geschreven heeft, maar ik acht het ook een van de grootste meesterwerken, die ooit in onze taal zijn verschenen. [...] De schrijfster staat niet langer dromend, observerend of kritisch tegenover het leven, zij staat er in, met behoud van al haar objectiverende gaven. De gestalten die zij schept, zijn daardoor niet meer zoals vroeger, in hoofdzaak positieve of negatieve projecties van haar eigen ik, maar het zijn volledig levende mensen geworden [...] Een complete overgave aan het leven is hier met een complete vervulling van de eigen capaciteiten beloofd.’²²

Voor al Clare Lennarts getuigenis van de goedheid van het leven viel in goede aarde, bijvoorbeeld bij Hans Warren, C.J. Kelk en Clara Eggink.²³ Dinaux roemde weer de ‘tedere mildheid’ in het werk van Clare Lennart: ‘Het heeft – en dat is geen geringe kwaliteit – de zedelijke moed tot deze vertederling. Het getuigt, telkens weer, van een geloof in het helende vermogen van de bekoring, van de verzoenende verbeelding, van de gedroomde liefde die een enkele maal als een wonder tot werkelijkheid wordt.’²⁴ Warren vond *Stad met rose huizen* een gave roman en ‘een boek, dat ronduit blij maakt, waarmee men zich gelukkig voelt, zonder het idee te hebben bij de neus genomen te zijn; het is een boek dat ‘ja’ zegt op het leven en maar al te veel boeken zeggen tegenwoordig ‘nee’ of een ‘ja’ voorafgegaan door zoveel beperkingen dat men het geduld dreigt te verliezen voor het woord uiteindelijk klinkt. *Stad met rose huizen* is een van die boeken waarvoor men de schrijfster dankbaar is dat zij het heeft geschreven en waar men later met een warm gevoel aan terugdenkt.’²⁵

De besprekingen van Clare’s werk werden halverwege de jaren vijftig langer en inhoudelijker. De critici gingen dieper op het hele oeuvre van Clare in. Garnt Stuiveling zag een verschuiving ten opzichte van haar oudere werk: ‘de confrontatie met de werkelijkheid is ernstiger geworden, de inbreuk van deze werkelijkheid op het gedroomde geluk is dieper dan ooit. Wat zij haar hoofdfiguren laat ondervinden, behoort

tot de allerhardste slagen waarmee het lot kan treffen: vereenzaming, angst, ziekte en dood. [...] Het is deze afwisseling van romantiek en tragiek, die men nieuw kan achten bij Clare Lennart, en meer dan nieuw: verdiepend, veredelend, somtijds aangrijpend.²⁶

Ook de *NRC* herkende de ontwikkeling die Clare had doorgemaakt, zowel in stijl, het soberder proza, als in levensvisie.²⁷ Ritter zag zelfs ‘een definitieve vormgeving van haar algemeen levensgevoel’.²⁸ Jos Panhuysen verzoon als motto voor de roman: ‘Wij zijn Gods dwazen en Hij heeft ons lief.’ Hij besloot: ‘Er wordt in dit boek niet over God gesproken, maar toch bewijst het de waarheid van dit motto, dat er ook niet in staat. Wij zijn allen op zoek naar het geluk en er zijn weinigen onder ons die er gedurende hun leven niet een glimp van opvangen.’²⁹ Aan Stuiveling viel het buitenechtelijke liefdesverkeer in de roman op:

In al de gedragingen van de vele personages [...] verschijnt ons de liefde als een natuurwet die zich aan onze zedelijke goedkeuring of verontwaardiging onttrekt. In alle gemoedrust, zonder enige neiging tot nadrukkelijke verkondiging van haar visie, maar met een argeloze zelfverzekerdheid die des te merkwaardiger is doordat ze vreemd blijft aan iedere problematiek, laat Clare Lennart haar mannen en haar vrouwen vrij in een veelvuldig buitenechtelijk liefdesverkeer, dat moralisten tot ontzetting moet brengen, zelfs indien sociologen en sexuologen de frequentie ervan aantonen in tabel en statistiek. Niet het huwelijk en ook niet de hartstocht, maar de nu eenmaal zó gegeven lichamelijk-geestelijke structuur van de mens is bij dit alles blijkaar beslissend. Juist deze klare, zakelijke, objectieve, ethiek-loze opvatting maakt het de schrijfster mogelijk, over de liefde te spreken in weinig woorden.³⁰

Behoudende protestantse critici hadden er moeite mee dat de moraal in *Stad met rose huizen* volkomen ontbreekt. Dat wees op ‘puur heidendom’. ‘Gevaarlijk’ was Clare Lennart echter niet: de zonde was weliswaar ‘te openhartig’, maar ook zo bloed- en passieloos dat volwassenen er moreel niet door op hol zouden slaan.³¹

Veel recensenten lieten zich door Clare’s stijl betoveren, dacht P.H. Ritter. ‘Die stijl hypnotiseert zodanig dat de schrijfster haar lezers vasthoudt, ook al zouden haar concepties onvolwaardig zijn of haar figuren verschimmen. De criticus, die zich tegenover haar werk bevindt, moet beginnen met zich tegen de roes, die haar proza in hem verwekt, teweer te stellen, om haar werkelijke waarde als auteur te bepalen.’³² Ritter liet zich niet hypnotiseren en wees bijvoorbeeld op Clare’s ‘aantastbare beeldspraak’. Ook laakte hij het onvoorbereide slot over Albert en Rosalie: ‘De schrijfster vooronderstelt dat zij tezamen een nieuw leven kunnen beginnen, maar wij hebben er een beetje een hard hoofd in, want wij vragen ons af, of de ziels-structuur van deze man ooit kan veranderen, die zich aangetrokken voelt tot het vrouwenbeeld en niet tot de vrouw in werkelijkheid.’ De recensent van *Het Parool* geloofde het fantasieverhaal niet en ‘van weeromstuit’ ook de werkelijkheid niet.³³

De tekortkomingen van de compositie, ‘de compositie der improvisatie’, werden slechts hier en daar aangestipt. Echt negatief was W.L.M.E. van Leeuwen: ‘Deze zéér geprezen roman van Clare Lennart vind ik zéér zwak, zowel van compositie als van al te vaak met wijsheden en vergelijkingen opgevulde stijl.’³⁴ De recensent van de *Haagsche Courant* verpakte zijn kritiek subtieler: ‘dat Clare Lennart het praktisch uitschakelen van de figuur Noorman in een roman van 265 pagina’s laat duren van pagina 61 tot bladzijde 227 is het enige wat ik naar mijn persoonlijke (en dus zeer subjectieve) smaak en oordeel als een vlek voel in dit overigens zo meesterlijk opgebouwde en geschreven verhaal.’³⁵

Talent voor zaken

Hoewel Greshoff *Serenade uit de verte* ‘een gaver, zuiverder geheel’ vond, waren de ‘beste brokstukken’ van *Stad met rose huizen* ‘dieper, bewogener’ en behoorden ze ‘tot het allermooiste, beminnelijkste en oorspronkelijkste van onze hedendaagse prozakunst.’³⁶ Voor zo’n gloedvolle recensie had Clare Lennart hem toch wel mogen bedanken, vond Greshoff: ‘Wat zijn onze lieve landgenooten toch van iedere beleefdheid gespeende horken! Denk je dat het mensch Klaver één keer de moeite genomen heeft, mij met een enkel woord haar genoeg te melden? Zooiets valt liever dood dan wellevend te zijn.’³⁷

Sander Stols suste hem: ‘Clare Lennart is een schat, maar zó onzeker en zó verlegen, dat ik zeker weet dat ze jou geen brief zou *dúrv*en schrijven. Dit is nu eenmaal zo; neem het haar niet kwalijk!’³⁸ Clare reageerde niet vaak op recensies, maar wellicht speelde hier ook wat rancune mee. Ze had ‘niks’ met Greshoff, die Frans Coenen indertijd had dwarsgezet in de redactie van *Groot Nederland*.³⁹

Als het op het uitgeven van haar werk aankwam, was Clare allesbehalve onzeker. Ze stuurde Stols bijvoorbeeld positieve recensies van *Stad met rose huizen*, die Stols gebruikte voor een volle pagina advertentie in het *Nieuwsblad van de Boekhandel* om het boek te promoten als ‘bestseller’.⁴⁰ Een kaskraker werd *Stad met rose huizen* niet, maar in september 1954 was de roman al aan de vierde druk toe. Dat was volgens Stols de eerste werkelijke herdruk.⁴¹ Kennelijk liet hij grotere oplages van de eerste druk maken en bracht hij die in porties uit om de verkoop te stimuleren.⁴² Zijn uitgeverij had de verkoop van de Lennarts hard nodig en daar werkte Clare graag aan mee. Ze bestookte haar uitgever met ideeën voor de promotie van haar boeken. Barth kreeg vrijwel maandelijks de opdracht recensie-exemplaren naar deze of gene te sturen. Als een boekhandel een boek van haar niet op voorraad had, liet ze het de uitgever direct weten. Ze schreef Barth waar en wanneer ze lezingen hield en meestal rapporteerde ze daarna dat ze goed verkocht had. Ter ondersteuning van *Liefde en Logica* zegde ze twee verhalen toe voor *Elseviers Weekblad*.⁴³ Toen het weekblad bij de eerste publicatie ‘vergat’ te vermelden dat verhaal uit haar nieuwe bundel *Liefde en Logica* kwam, vroeg ze Barth er eens over te bellen.⁴⁴ Op haar verzoek stuurde Stols *Serenade uit de verte* in voor de Vijverbergprijs.⁴⁵

Veel tijdgenoten hebben zich verbaasd over de combinatie van Clare Lennarts

zakelijke instelling en haar hang naar een droomleven. Voor Clare sloot het een het ander echter helemaal niet uit. Nu ze eenmaal een gewaardeerd schrijfster was, lagen deze twee karaktertrekken zelden met elkaar overhoop.⁴⁶ Ze was immers schrijfster van beroep, het was haar inkomen. Toen een krantenartikel verscheen onder de kop 'Clare Lennart schrijft uitsluitend om het geld' lachte ze daar vrolijk om, maar ze was ook wel voorzichtig.⁴⁷ Ze kon bijvoorbeeld 'heel naïef doen' als het moest, om haar geld of recht te krijgen, zo vertrouwde ze haar nichtje Gerda Klaver toe.⁴⁸ Soms was ze wat hypocriet, bijvoorbeeld als ze in correspondentie met uitgevers 'in vertrouwen' en wat klagerig over haar perikelen met concurrerende uitgevers schreef om uiteindelijk vol zelfvertrouwen geheel haar eigen zin te doen.

In interviews overheerste de bescheidenheid over de kwaliteit van haar werk. Herhaaldelijk zei ze dat ze helemaal geen literaire pretenties had.⁴⁹ Ze gaf bijvoorbeeld geen stellige mening toen een journalist haar vroeg wat ze zelf van *Twee negerpopjes* vond: 'Niet slecht nee, maar toch ook weer niet zo verschrikkelijk goed.'⁵⁰ En ze deed alsof ze verrast was, toen ze hoorde dat de novelle gekozen was: 'Oh ja, ik had het ingezonden zoals je een lot in de loterij koopt.'⁵¹ Dat zijn exact dezelfde woorden die ze gebruikte over de publicatie van 'Liefde en logica' in *Groot Nederland*: 'Ik deed het zoals je een lot neemt in de loterij, zonder de kans te zullen winnen au sérieux te nemen.'⁵²

Het was deels valse bescheidenheid en pose, passend in een tijd waarin jezelf op de borst kloppen nog minder geaccepteerd werd dan nu, en deels oprechte zelfkritiek. Clare Lennart zag, net als indertijd bij haar kindertekeningen, altijd de tekorten van haar fantasie zodra ze een roman aan de openbaarheid prijs gaf. Soms moest ze zich beheersen om haar werk niet te verscheuren.⁵³ Als ze één van haar boeken in de etalage van een boekwinkel zag liggen, zag ze het als een lammetje dat eenzaam op de hei loopt en dat zij het liefst maar onder haar veilige hoede zou willen terughalen, vertelde ze haar lezeressen van de Nederlandse Vrouwenclub.⁵⁴ Stond haar fantasie eenmaal zwart op wit, dan wilde ze het liefst dat het boek uit de etalage verkocht werd. Want literaire waarde of niet, een boek of verhaal had altijd economische waarde. Ook kunstenaars moeten eten.

Als een spin in het web

Met haar zakelijke talent zette Clare Lennart zich ook in om andere auteurs (financieel) te ondersteunen. In de loop van de jaren vijftig begon ze vrienden en kennissen aan vertaalwerk of een uitgever te helpen. Soms kreeg ze een rechtstreeks verzoek om advies, bijvoorbeeld van oud-leerlingen van de Apeldoornse Rijkswaarschool.⁵⁵ Vaker nam Clare zelf het initiatief.⁵⁶ Ze begon in eigen kring, bij haar vriendin Frederique Dommisse. Fré Dommisse had zich als jong meisje gestort 'in de draaikolk van maatschappelijke problemen, die toen aan de orde waren, met een heilige ernst en een idealisme, die niet bevorderlijk zijn voor het geestelijk evenwicht van een overgevoelig jong meisje,' aldus Clare Lennart in een overzichtsartikel. Dommisses (vergeefse) idealisme leidde

tot een geestelijke inzinking. Haar ervaringen als patiënte in psychiatrische inrichtingen beschreef ze even ontroerend als schokkend in *Frankzinnigen* (1929). Clare schreef over de 'bewogen' receptie van de roman: 'Eigenlijk niemand ontkwam bij het lezen van dit boek aan een gevoel van diepe deernis, gemengd met schaamte over de ontoereikendheid van ons z.g. normalen.'⁵⁷ Dommisse schreef nog twee romans en opende in 1941 in Doorn een kunsthandel om het financieel gemakkelijker te krijgen.⁵⁸

Toen Clare Lennart haar begin jaren vijftig ontmoette, werkte Dommisse aan de (deels autobiografische) roman *De glans der dagen*, over een dochter die haar blinde moeder begeleidt tijdens het laatste bezoek aan haar geboortedorp. Clare attendeerde Stols op het manuscript en hij ging er gretig op in.⁵⁹ Stols kondigde de roman aan bij zijn adviseur Greshoff: 'Een lang verhaal over het probleem van het oud worden, doch ditmaal zeer ontroerend en zó geschreven dat ook oude mensen er troost in vinden.'⁶⁰ Greshoff toonde zich 'zeer ingenomen' met *De glans der dagen* en noemde het 'een echt lief boek.'⁶¹ In december 1954 verscheen het boek bij Stols en het kreeg inderdaad een behoorlijk goede pers. Clare Lennart vond *De glans der dagen* 'zuiver literair gezien' Fré Dommisses beste boek.⁶²

Fré Dommisse, door J.-P. Barth omschreven als 'een allervriendelijkst vrouwtje', zou een trouwe, intieme vriendin van Clare en Wim worden. Alleen of samen met haar partner, de verpleegkundige E.G. (Dina) de Jong, kwam Dommisse geregeld naar Utrecht. Dommisse was net zo dol op poezen als de Van den Boogaards.⁶³ Clare hielp Dommisse aan opdrachten, zoals het bewerken van een geromantiseerde biografie van de doofstomme en blinde Helen Keller, waar ze daarna een positieve recensie over schreef.⁶⁴ In de jaren zestig werden hun band en samenwerking intensiever.⁶⁵

Rond 1952 ontstond ook een warme vriendschap tussen Clare Lennart en de negentien jaar jongere Hans Edinga, pseudoniem van Hans Heidstra.⁶⁶ Edinga was al sinds de jaren dertig nauw bevriend met Ina Boudier-Bakker, die hij 'Moeder-Ina' noemde. In 1952 publiceerde hij zijn eerste – bekroonde – dichtbundel *De vrouw van de herfst*. Zijn breed opgezette familieverhaal *Adieu, Pandora!* verscheen in 1954 bij Stols. Het is niet ondenkbaar dat Clare Lennart daarin heeft bemiddeld.⁶⁷ Na 1955 schreef Edinga geen literatuur meer, maar uitsluitend journalistiek werk. In zijn recensies voor *Elseviers Weekblad* getuigde hij van zijn afkeer van het cerebrale en van zijn voorkeur voor een literatuur van 'het hart'. Die visie maakte hem tot geestverwant van Clare Lennart, evenals zijn oog voor detail.⁶⁸ In deze jaren deed Edinga veel vertaalwerk, onder meer van Roald Dahl, T.S. Eliot, Nancy Mitford en Katherine Mansfield. In tegenstelling tot Clare beschouwde Edinga vertalen als 'creatieve arbeid' en 'heerlijk werk'.⁶⁹ Op literair terrein was Edinga vooral actief als bestuurder: zo was hij penningmeester van de PEN-club en bestuurslid van het Genootschap van Vertalers en van de Vereniging van Letterkundigen. Clare reisde graag met hem mee naar vergaderingen van de VVL en PEN.⁷⁰ Dan liet ze hem beloven de hele dag niet van haar zijde te wijken: 'Zij kon er niet tegen ergens op

eigen houtje te verschijnen en rond te dwalen; alsof zij nog een verlegen kind was, dacht ik dan.⁷¹

Ook met Dolf Verroen ging Clare Lennart vaak naar bijeenkomsten van de VVL omdat ze ‘ontzettend nerveus’ was over de logistiek en zich in haar eentje ‘onveilig’ voelde. Als ze eenmaal binnen was, was ze overigens direct met andere mensen in gesprek. Verroen moest haar vervolgens ‘redder’ als zij later ogenblikkelijk naar huis wilde.⁷² Verroen was bijna dertig jaar jonger en nog een ‘literaire windbui’ toen hij Clare Lennart in 1951 ging interviewen voor de *Wereldkroniek*. Op de stoep van de Zuilenstraat ontmoette hij een man met een zak aardappels op zijn rug: ‘Hij zei iets van ‘Wat mot je hier?’ Ik zei: ‘Ik heb een afspraak met Clare Lennart.’ ‘Oh, dan ben je die jongen uit Den Haag.’ Ik vond het meteen een heel aardige man. En hij mij denk ik ook.’ Door dit toeval werd Verroen een van de weinige literaire vrienden van Clare Lennart die ook een hartelijk contact hadden met haar man.⁷³ Wims ‘goedkeuring’ was belangrijk voor Clare, zodat zij zich veilig voelde in het gezelschap van Dolf Verroen.

Hun vriendschap was al snel vertrouwelijk. Verroen: ‘Van haar kant groter dan van mij. Omdat ze haar gereserveerdheid, haar aan wantrouwen grenzende seismografie ten opzichte van mensen had laten varen. Ze vertelde veel over haar leven en dat interesseerde me zeer.’ Ze gingen bijvoorbeeld samen in Hattem op zoek naar de ‘wortels’ van haar Klaver-familie.

Toen Dolf Verroens literaire carrière nog in de kinderschoenen stond, spraken en correspondeerden ze over publicatiemogelijkheden voor zijn verhalen en gedichten.⁷⁴ In haar juryrapport voor de Stadsprijs van Amsterdam in 1955 schreef Clare over *Van eeuwigheid tot amen* ‘Knap vertelde, zeer boeiende novelle [...] verdient zeker aanmoedigingsprijs’. Toch waren er literair gezien wel verschillen tussen hen.⁷⁵ Verroen had een andere smaak dan Clare en zij besprak zijn roman *Kans op Verzoening* tamelijk kritisch.⁷⁶ Over zijn verhalenbundel *Onderdak* was ze veel positiever: zijn verhalen konden zich handhaven naast die van Katherine Mansfield, vond ze.⁷⁷ Dat Verroen zich vanaf eind jaren zestig tot zeer succesvol kinderboekenauteur ontwikkelde, versterkte hun band. Ze overwogen zelfs samen een kinderboek te schrijven.

Zeister Litteraire Kring

Clare’s vrienden Hans Edinga en Fré Dommisse waren lid van de Zeister Litteraire Kring. Deze kring was in december 1950 opgericht. Schrijvers van naam en een aantal geïnteresseerden op literair gebied waren als lid ingeschreven van de ‘Litteraire Sociëteit’. Het was een besloten gezelschap, nieuwe leden werden ‘uitgenodigd’.⁷⁸ Initiatiefnemers van de Zeister Litteraire Kring waren de boekhandelaar Harm Heuting, Jan Houtman, Hans Edinga en Sjoukje Koopmans. Al snel na de oprichting werd de sociëteitsgedachte opgeheven en ging men lezingen geven. Iedere maandag en zaterdag om de veertien dagen hield één van de leden een lezing over een literair onderwerp, afgewisseld door

een causerie over een ander cultureel onderwerp zoals beeldende kunst, toneel of muziek. Het doel van de Kring was ‘om de leken, die liefde en interesse voor literatuur hadden in de gelegenheid te stellen van gedachten te wisselen en hun kennis op deze wijze te verrijken.’ De dichter Roel Houwink was jarenlang voorzitter.⁷⁹

Clare is al vrij snel lid geworden van de Kring. Aanvankelijk was ze nog wat schuw en stelde ze als voorwaarde dat ze zelf geen lezingen hoefde te houden. Toch heeft ze dat wel een paar keer gedaan, toen ze zich meer thuis ging voelen in de kring. Ze nam vooral met animo deel aan de discussies na afloop van de lezingen.⁸⁰ Hans Edinga ontmoette haar vaak op de Kring: ‘Over haar werk en persoon sprak ze koel, bijna zakelijk, zonder enige aanstellerij of belangrikdoenerigheid. Ik besepte wel degelijk, dat ze grote gebieden van haar innerlijk leven resoluut afsloot voor vreemden, maar merkte tot mijn verwondering dat ze daarnaast ook veel prijs gaf van tamelijk intieme gedachten. Dat deed ze bruusk eerlijk, soms bijna triomfantelijk uitdagend. Ze nam geen blad voor de mond en reageerde fel wanneer zij meende dat men bij haar denkbeelden veronderstelde, die zij absoluut niet had.’⁸¹

Soroptimisten en andere relaties

Buiten de literatuur maakte Clare Lennart nu ook veel kennissen. Na twintig jaar nam ze Coenens opdracht ‘belangstellingen te fokken’ ter harte en trad ze toe tot de Utrechtse club van Soroptimisten. Als internationale serviceorganisatie van vrouwen met een beroep zet Soroptimist International zich in voor het verbeteren van de posities van vrouwen en meisjes. Idealiter heeft iedere club één lid per beroepsgroep. Clare nam de plek van letterkundige over van Ina Boudier-Bakker, die senior-lid werd. Ze bezocht de bijeenkomsten trouw en zat ook enige tijd in de redactiecommissie van *De Nederlandse Soroptimist*.⁸² Biochemica Dr. Kien Ebels herinnerde zich ‘Clara’, die ook wel ‘Claar’ genoemd werd, als plezierig, bescheiden clublid: ‘Ze was heel belangstellend en gastvrij voor de jongeren, waar ik toen bij hoorde. Ik heb het erg gewaardeerd dat zij ons wegwijst maakte en ons thuis deed voelen. Ze sprak, net als de andere ‘Sorren’, over haar werk, om elkaar beter te leren kennen en kennis te delen.’⁸³

Clare’s inzet voor andere (vrouwelijke) auteurs sloot naadloos aan bij het idealisme van de Sorren, evenals de aandacht voor de professionele ontwikkeling van vrouwen. In *Het Parool* schreef ze het achtergrondartikel ‘Soroptimisten willen elkaar helpen’: ‘Men ervaart steeds weer, dat men zusters is in het streven naar het beste, in het bijzonder naar dienst aan de mensheid en verdraagzaamheid.’⁸⁴ Het Soroptimisme bood en biedt haar leden een wereldwijd professioneel netwerk. Clare profiteerde daar onder meer van bij de vertalingen van haar romans.⁸⁵ Clare’s Deense vertaalster Clara Hammerich was een Soroptimiste: zij startte persoonlijk zesendertig clubs en was presidente van de Europese federatie.

Binnen haar Soroptimisten club had Clare goed contact met prof. dr. Isa Diederiks-

Verschoor, werkzaam als hoogleraar ruimte- en luchtrecht. Ze kwamen geregeld bij elkaar over de vloer. Clare vond het vooral prettig om met mooi weer in de tuin van Isa Diederiks in Baarn te zitten. Hun gesprekken gingen niet diep, herinnerde Isa Diederiks zich: ‘Ze was gereserveerd. Ze sprak niet over zichzelf, meestal over algemeenheden. Vooral over haar poezen. En ze liet duidelijk merken hoe dol ze was op het oude Utrecht. Ze nam me eens mee naar een tuin achter de Voorstraat. Daar heeft ze me van alles gewezen. Ze praatte wél over haar moeder. De ziekte van haar moeder had veel indruk op haar gemaakt. Over haar heerlijke jeugd heeft ze ook dikwijls gepraat. Ze was erg op zichzelf en ik zou eigenlijk niet weten met wie ze nog meer contact had.’⁸⁶

Velen hebben gezegd dat Clare Lennart veel mensen kende, maar iedereen ‘uit elkaar hield’. Niemand wist precies wie er nog meer bij Clare Lennart over de vloer kwam. Volgens schrijfster Josine Reuling schiep ze ‘allemaal aparte wereldjes vol intimiteit en warmte’.⁸⁷ Ze was bang dat haar kennissen over haar zouden roddelen. Bovendien genoot ze van exclusieve, onverdeelde aandacht van haar gasten. Hechte vriendschappen lijkt Clare alleen onderhouden te hebben met Fré Dommisse, Harriët Freezer, Dolf Verroen en Dick van Luijn, de mensen die Wim ook graag mocht. Verder onderhield Clare vriendschappelijke contacten met neerlandica en sprookjesonderzoekster Marie Ramondt, de schrijfster Marchien Eising en met Ina Boudier-Bakker.⁸⁸

Clare zag haar beroemde stadsgenote Ina Boudier-Bakker aanvankelijk alleen bij de bijeenkomsten van de Soroptimisten:

Ina Boudier-Bakker en Clare Lennart met Boudiers poes Lokkie. Collectie auteur.

Een kleine, broze vrouw met in haar hele manier van doen iets onvergankelijk bekoorlijks. Ik moest naar haar kijken, zoals mensen die boeken schrijven, nu eenmaal naar gezichten kijken moeten. En ik dacht: ik hoop dat ik zo zal zijn als ik oud word. Zo vol belangstelling, zo helder van geest, met zulke jonge ogen, die het leven aanzien, alsof ze er iedere dag nog iets van verwachten. Later bezocht ik haar in het grote huis aan de Oudegracht in Utrecht. Doordat ik het druk had minder vaak dan ik wel zou willen. Want een bezoek aan haar was nooit een bezoek aan een oude vrouw, met wie je omzichtig een beetje babbelde over de kleine voorvallen uit een klein geworden leven. Een bezoek aan haar was een ontmoeting met een uitermate boeiende persoonlijkheid, een wonderlijke mengeling van liefde en kracht, van zachtheid en bijna grimmige humor. Er was dan de tuin met de fuchsia's en de pereboom op de achtergrond, er was de grijze poes, een beetje eenkennig, maar met zo'n lief gezicht. Er hing, na de dood van haar man, wel een sfeer van eenzaamheid om haar heen, zonder klacht, bijna stoïcijns gedragen. Gelukkig dat de poes er was.⁸⁹

Ook toen de hoogbejaarde schrijfster haar geheugen begon te verliezen, bezocht Clare haar trouw. Ze maakten een wandeling door de tuin om de fuchsia's te bewonderen en dronken samen thee, met Boudiers poes Lokkie op tafel tussen hen in. Hans Edinga, die met beide gereserveerde vrouwen bevriend was, dacht dat er tussen beiden geen ‘uitwisseling van vertrouwelijkheden’ was: ‘Ze vonden elkaar hoogst curieus en vroegen zich tijdens hun gesprekken af, hoe de ander nu toch eigenlijk was, zonder ooit tot een onbescheiden vraag te komen.’⁹⁰

Marchien Eising was een wonderlijke vrouw uit Drenthe. Ze was opgeleid als kleuteronderwijzeres en schreef kinderboeken en streekromans.⁹¹ Haar bewerking van *Ot en Sien* van Jan Ligthart was succesvol. Clare bezocht haar, onaangekondigd, in 1954 samen met Anne de Vries in haar ouderlijk huis in Zweelo, toen ze met De Vries ‘op schrijversvoeten’ door Drenthe reed.⁹² Haar schoolboekjes *Hans en Riekje* waren de aanleiding voor Clare's artikel in *Elseviers Weekblad* in 1958 onder de kop ‘Een geboren vertelster’. Marchien Eising had als jonge vrouw een zware darmoperatie ondergaan en was vanaf 1947 bedlegerig. Clare schetste een larmoyant beeld van Marchiens ziekte. Zij leefde altijd tussen vier muren en was ‘arm aan uiterlijke gebeurtenissen’:

En ik geloof dat juist daardoor de indrukken uit haar kinder- en jongemeisjesjaren zo zuiver bewaard zijn gebleven. De roes, de jacht, het chaotische der dagelijkse bedrijvigheid is er niet verwoestend overheen gestormd. Het heeft mij moeite gekost van Marchien Eising toestemming te krijgen om deze persoonlijke bijzonderheden te vermelden. Zij is gevoelig en trots en daardoor kwetsbaar. Niets staat verder van haar af dan op het medelijden van wie ook te willen speculeren. Zij wil dat

haar werk beoordeeld zal worden als het werk van iedere andere auteur, zonder dat daarbij rekening wordt gehouden met haar lichamelijke toestand, waar zij bij voorkeur niet over praat.⁹³

Dolf Verroen, die Marchien Eising op uitdrukkelijk verzoek van Clare bezocht, vermoedde dat Eisings ziekte psychosomatisch was.⁹⁴ Bij een herkeuring was gebleken dat haar eigenlijk niets mankeerde. Eising had de neiging de aandacht van mensen ‘op te zuigen’, ervoer Verroen: ‘Ze had een vermogen om je vast te houden. Het was nooit genoeg.’⁹⁵ Uit haar brieven, haar autobiografie *Dit ene leven* en haar bijdrage aan *Herinneringen aan Clare Lennart* komt Marchien Eising zeurderig over en is ze zeker niet terughoudend over haar lichamelijke conditie.⁹⁶ Of Clare haar werkelijk sympathiek vond of vooral medelijden had, is de vraag, maar ze bezocht Marchien Eising trouw en nam dan alle tijd voor haar.⁹⁷ Hun gezamenlijke liefde voor het Drentse buitenleven en voor jeugdherinneringen leverde voldoende gespreksstof op. Mede dankzij Clare Lennart kreeg Marchien Eising, die overigens zelden in het Drents schreef, in 1966 de Culturele Prijs van Drenthe. Clare hield de laudatio, maar Marchien kon zelf niet bij de uitreiking aanwezig zijn.⁹⁸ Ondanks al haar kwalen is Marchien Eising 82 jaar geworden. Ze was zelf ‘stomverbaasd’ dat ze zo oud was geworden.⁹⁹

Nogmaals: de kwestie Bruna

De overgang van de algemene uitgeverij A.W. Bruna naar het literaire fonds van Stols heeft de waardering voor Clare Lennarts werk goed gedaan.¹⁰⁰ Haar mooi vormgegeven romans verkochten beter. Ook de literair georiënteerde uitgeverij Nijgh & Van Ditmar paste bij de naoorlogse positionering van Clare Lennarts werk. Nijgh gaf vijf herdrukken van *Tooverlantaarn* uit tussen 1948 en 1966 in de succesvolle reeks Nimmer Dralend.

Bruna zag de waardering, de hoge oplagen en de herdrukken met lede ogen aan.¹⁰¹ Vlak na de publicatie van *Stad met rose huizen* kreeg Clare een brief van Bruna. De uitgeverij wilde *Tooverlantaarn* in het fonds terug en wilde een herdruk van *Kasteel te huur* uitbrengen. Bruna kwam (opnieuw) terug op de vermaledijde clausule over het recht van voorkeur in het contract voor *De blauwe horizon* uit 1936 en eiste Clare’s eerstvolgende roman op. Als lokkertje bood Bruna een contract zonder vaststaande titel aan, waarop Clare te allen tijde een voorschot van 1500 gulden kon nemen.¹⁰²

Tooverlantaarn verkocht zo goed bij Nijgh, dat het Clare zinloos leek de titel onder te brengen in de nieuwe, onbekende serie Kleine Bruna Bibliotheek, waarin Bruna *Mallemlen* en *Avontuur* had herdrukt. Met nieuw literair werk wilde Clare bij Stols blijven. Daarom won ze advies in bij de auteursrechtenorganisatie SEBA.¹⁰³ Clare concludeerde dat ze juridisch en moreel in haar recht stond en legde Bruna haarfijn uit waarom ze het zo naar haar zin had bij Stols:

Ik ben evenwel van oordeel – en was dat al lang – dat mijn boeken in Uw fonds niet op hun plaats zijn, dat ze te midden van volkomen anderssoortige en in hun genre voortreffelijke uitgaven verloren gaan. Dat dit niet een mening op losse gronden is, blijkt wel uit het feit dat het zeer lang geduurd heeft voor mijn werk in een enigszins bredere kring bekendheid verwierf. Dat kwam niet omdat ik slechte boeken schreef, ook niet door onwelwillendheid van de kritiek, maar doordat mijn werk voor Uw firma niet een voldoende belangrijk object was om met kracht naar voren te brengen. De uitgave bij Stols heeft mijn positie aanzienlijk verbeterd. Voor het soort romans dat ik de laatste jaren geschreven heb, geef ik dan ook beslist de voorkeur aan een firma, voor wie de letterkundige Nederlandse roman hoofdzaak is.¹⁰⁴

Bruna vond dat de basis van haar huidige verkoopsucces mede door zijn fonds was gelegd en probeerde toch een nieuwe roman van Clare Lennart uit te geven, het indertijd afgewezen meisjesboek *Veronica Valckenier*.¹⁰⁵ Met *Veronica Valckenier* werd het niets, maar Bruna kreeg wel *De wijde wereld*.¹⁰⁶ In 1953 gaf Bruna het meisjesboek uit als ‘jeugdboek van de maand’ met een mooi gebonden omslag. De toon en de stijl waren fris genoeg om twintig jaar na dato opnieuw bakvissen aan te spreken, maar de gedateerde illustraties moesten het veld ruimen.¹⁰⁷

Clare, die beweerde dat ze absoluut niet zakelijk was en geen officiële brieven kon schrijven, toonde zich hier opnieuw een professionele zakenvrouw. Welbewust koos ze ervoor om met Bruna samen te blijven werken voor vertalingen en redactiewerk.¹⁰⁸ Ze wilde voorkomen dat Bruna uit narrigheid haar werk in het archief zou houden. Door zich enigszins soepel op te stellen, wist ze zich verzekerd van herdrukken van haar vooroorlogse werk en van *Kasteel te huur*.¹⁰⁹ Maar ze heeft nooit meer nieuw literair werk of kinderboeken bij Bruna uitgegeven. Ze schatte haar positie juist in: voor Stols was ze een (financieel) belangrijke auteur, bij Bruna slechts een van de velen.

Jeugdboekery Stols

Mede onder invloed van Clare Lennart ging A.A.M. Stols nu ook kinderboeken uitgeven. De aanleiding was Clare’s ‘morele steun’ aan Johannes Maas, een wat merkwaardige man, die naast zijn werk als ambtenaar kinderboeken schreef.¹¹⁰ Clare leurde bijvoorbeeld jarenlang tevergeefs met Maas’ jongensboek *Harten drie* bij allerlei relaties.¹¹¹ Uiteindelijk lukte het haar om *De grot van de tovenaars* van Maas bij Stols onder te brengen. Het was de eerste titel in wat de Jeugdboekery A.A.M. Stols/J.-P. Barth zou worden. Dit kinderboekenfonds was een persoonlijk project van Jan-Peter Barth. Stols liet Barth en Clare hun gang gaan en bemoeide zich vanuit Quito alleen met de rechten.¹¹²

Barth zag in Clare Lennart een deskundig adviseur en medewerkster en schreef over ‘ons aardige en respectabel kinderfonds’.¹¹³ Clare haalde haar *Parool*-relatie Wim Hora Adema binnen. Haar jeugdboek *De rode engel* (1958) werd geïllustreerd door Fiep Westendorp.

Uiteraard kreeg Stols van Clare haar poezenboek *Kathinka uit de Kattesnorstraat* (1957). Hij hoefde er weinig risico voor te nemen, het complete honorarium bedroeg slechts vierhonderd gulden. Clare bleef letterlijk dicht bij huis in dit boekje, waarin haar eigen poezen Kathinka en Tom Poes de hoofdrol spelen:

Kathinka noemde haar twee mensen Aai en Hierrr. Aai was de vrouw en Kathinka had haar die naam gegeven, omdat ze zo lekker aaien kon, precies op de plekjes waar Kathinka het liefst geaaid wou worden, achter de oren, opzij van de kop en onder de kin. De baas heette Hierrr!, omdat hij altijd met een heel harde stem ‘Hierrr!’ riep als Kathinka ondeugend was en weg wou lopen. [...] De Kattesnorstraat was een echt ouderwetse straat en 10bis was eigenlijk een gek oud huis, heel smal en erg hoog. Als je dacht dat het ophield, kwam er altijd nog weer een hokje of een klein kamertje en de trappen waren verschrikkelijk steil.¹¹⁴

Kathinka ontsnapt en beleeft allerlei avonturen in Utrecht en Amsterdam. In De Bijenkorf ontmoet Kathinka haar grote liefde Tom Poes. De vele tekeningen waren van de jonge illustratrice Quirine Collard.¹¹⁵ Clare had zelf aan Barth voorgesteld om Collard te vragen, zij was namelijk een leerlinge van haar Utrechtse vriend Dick van Luijn en behoorde tot ‘de grote clan der poezenminnaars’.¹¹⁶ Quirine Collard tekende levendige, speelse en natuurlijke poezen. Ook de tragikomische ‘holjuffrouw’ bracht ze geestig in beeld.¹¹⁷ Clare greep de kans om de namen van allerlei kennissen te verstoppen in het kinderverhaal. Zo had ze op een boekenmarkt kennism gemaakt met de chef decorateur van De Bijenkorf. Hij wilde zo graag eens voorkomen in één van Clare’s boeken.¹¹⁸ Onder de naam Edelweis kreeg deze etaleur de rol van reddende engel. Verder zijn er bijrollen voor de poes van Ina Boudier-Bakker (‘Ora van Mevrouw Boudier’) en Boris Barth, de rode kater van J.-P. Barth.¹¹⁹ De juffrouwen van de speelgoedafdeling vernoemde ze naar haar nichtje Gerda en zus Lien. Dat namenspel roept de vraag op wie Clare portretteerde in de bespottelijke figuur van mevrouw Doedelzak: ‘een heel dikke dame met wel vijf onderkinnen en een jas van zwart krulletjesbont’.¹²⁰

Clare verwerkte ook haar eigen gewoontes en eigenschappen in het boek, zoals haar paniek als de poes zoek was en haar onzekerheid over kleding: ‘Wat moet ik aantrekken?’ vroeg Kathinka, want dat hoorde ze Aai altijd zeggen als die naar een feest moest.¹²¹ Clare’s kinderboeken vonden veel instemming bij Wim van den Boogaard, vooral als ze over katten gingen. Hij vond het prachtig dat een kinderbrief, geadresseerd aan ‘mevrouw Lennart, Kattesnorstraat 10bis in Utrecht’, keurig in de Zuilenstraat bezorgd werd.¹²²

De combinatie Clare Lennart – Quirine Collard viel goed in de smaak. De reacties op *Kathinka* waren positief en er kwam een nieuwe druk. Voor Clare’s volgende kinderboek *Rinus Spoormus* (1959) verzorgde Collard weer de illustraties en het omslag. Daarop troont de mus Rinus triomfantelijk bovenop een treinlocomotief, luidkeels tsjilpend.¹²³

Het kolderieke verhaal gaat over een avontuurlijk jong musje Riesje (waarschijnlijk vernoemd naar Wims kleinzoon Ries) uit een nest in een spoorwegstation, dat met de Italië-expres naar het zuiden afreist, avonturen beleeft in een circus en verliefd wordt op de Italiaanse mus Carolina. *Rinus Spoormus* was bedoeld voor kinderen van 8 jaar en ouder. Maar ook hun ouders zullen plezier gehad hebben aan het boekje, dat wel het vrolijkste, grappigste kinderboek van Clare Lennart was. De recensenten waren positief over de fijne humor en levendige observaties, de eenvoudige en hartelijke tekst en de verzorgde tekeningen van Quirine Collard.¹²⁴ De *IDIL-Gids* vond *Rinus Spoormus* een ‘hoogst amusant verhaal met kostelijke vondsten’.¹²⁵

Literaire vertalingen

Hoewel Care Lennart nu succes had met de kinderboeken en haar romans bleef ze actief als vertaalster.¹²⁶ Het vertaalwerk voor Bruna werd wel inhoudelijk interessanter, omdat ze meer romans uit het Frans mocht vertalen. Ze hield van het Frans omdat de taal zo ‘doorschijnend’ was. Ze had er een ‘natuurlijk gevoel’ voor: ‘Als ik een zinsbouw, de vorm van een werkwoord of wat ook niet eigenlijk weet, raad ik het in veel meer gevallen goed dan bij Duitsch of Engelsch. Alleen op de klank, op het gehoor afgaande.’¹²⁷ Van de Franse schrijfster Colette vertaalde Clare Lennart in 1955 *Le blé en herbe* en de novelle *L’enfant malade*.¹²⁸ Colette stond op dat moment volop in de belangstelling. De gevierde schrijfster was op 3 augustus 1954 gestorven en had een staatsbegrafenis gekregen. De roman *Le blé en herbe* uit 1923, in 1954 verfilmd, gaat over twee verliefde pubers die uiteen worden gedreven. Colettes speelse, wat dromerige stijl, het thema van verwarrende adolescentie en de vele natuurbeschrijvingen pasten goed bij Clare’s eigen literaire werk. Ze schreef over Colette:

Nooit zal er misschien weer een schrijfster komen, die zo compleet en zonder omwegen, zo vanzelfsprekend zal weten te zeggen wat de liefde der zinnen een vrouw nu precies doet of ook wel niet doet. Ik ken bovendien geen andere auteur, die zo perfect als zij woorden weet te vinden voor alles wat wij door middel van onze zintuigen gewaar worden, voor wat we zien en horen, voelen, ruiken en proeven [...] Niet naar de man of de mannen gaat de grote liefde van Colette uit, maar naar de tover van die jeugd, naar het kind dat ze eens was.¹²⁹

In de laatste zin zou je de naam van Colette zó kunnen vervangen door ‘Clare Lennart’.¹³⁰ Bruna maakte er een prachtige uitgave van onder de titel *Als het jonge koren rijpt*. De roman verscheen in een serie uniform uitgegeven werken van Colette, vertaald door romancières. Josepha Mendels vertaalde Colettes bekendste roman *Chéri*, Eva Raedt-de Canter *Gigi* en Jacoba van Velde *La vagabonde*.¹³¹

Jacob van Velde was in 1953 bekend geworden door *De grote zaal*, een ontroerende

roman over een stervende vrouw in een verpleegtehuis.¹³² Zij redigeerde en vertaalde, samen met Jaap Romijn en Clare Lennart, de bundel *Liefdesverhalen uit de wereldliteratuur*.¹³³ *Liefdesverhalen* bevat dertig verhalen en korte romans van Europese en Amerikaanse auteurs op ruim 500 dichtbedrukte pagina's. Clare vertaalde van Katherine Mansfield 'De vreemdeling'.¹³⁴ De samenstellers componeerden hun bundel, van Couperus tot Arthur Schnitzler, zo 'dat de vormen van liefde, in de opgenomen verhalen beschreven, zoveel mogelijk variëren en wel van het sublieme tot het banale, van het aanvankelijke tot het verworpende, van het pathetische tot het nuchtere, van het bijna bovenmenselijke tot het maar al te menselijke'.¹³⁵

Ondanks de hoge verkoopprijs van f14,50 werd *Liefdesverhalen* een succes en werd de bundel in 1955 gevolgd door de omvangrijke bundel *Dierenverhalen uit de wereldliteratuur*. Clare Lennart en Jaap Romijn werkten dit keer samen met Marie van Dessel-Poot en illustrator Joop Hekman.¹³⁶ Clare vertaalde zelf drie verhalen van haar favoriete auteurs Katherine Mansfield, Francis Jammes en Colette. Ze nam ook Frans Coenens herinnering 'Van een dood hondje' uit 1917 in de bundel op. Clare had het verhaal in 1934 cadeau gekregen van Coenen en was er verrukt over, omdat iedereen dit 'eenvoudige, vertederende schrijven' mooi zou kunnen vinden, 'van Greshoff af tot de postbode toe met Klaartje tussen deze beide polen in'.¹³⁷

Door deze bundels bleef Clare's band met Bruna intact en werd de naamsbekendheid van Clare Lennart onder het Nederlandse publiek groter. Het vertaalwerk was een belangrijk onderdeel van haar literaire carrière geworden. Ze maakte een doelgerichte, kritische keuze uit de vertaalopdrachten en vertaalde geen misdaadromans meer.¹³⁸ Hoewel ze zich in interviews telkens profileerde als 'vertaalster-om-den-brode', zat Clare in het midden van de jaren vijftig niet zo krap dat ze wel vertalen móest. Het honorarium voor een roman van gemiddelde omvang, ongeveer vierhonderd gulden, kon ze ook verdienen met korte verhalen of journalistieke artikelen.¹³⁹ Ze was er trots op als ze complimenten voor haar vertaalwerk kreeg. Bruna diende de vertaling van *Le blé en herbe* bijvoorbeeld (tevergeefs) in voor de Nijhoff vertaalprijs.¹⁴⁰ Ze genoot van de vrijheid die ze had bij het samenstellen en vertalen van de verhalenbundels en ze kon opdrachten uitzetten aan relaties, zoals Eveline Klaver en Fré Dommissie.¹⁴¹ Vertalen was ook een manier om te blijven schrijven. Zo bleef ze creatief met literatuur bezig, terwijl langzamerhand ideeën voor een nieuwe roman vorm kregen.¹⁴²

Nico Jesse en *Vrouwen van Parijs*

Het vertaalwerk voor Bruna leidde ook tot een vruchtbare samenwerking met Nico Jesse. Clare vertaalde de tekst van *Femmes de Paris* van André Maurois, een lange inleiding op een fotoserie van de Nederlandse fotograaf Nico Jesse.¹⁴³ Het boek bevatte 143 foto's van Pariisennes: studentes, mannequins, coupeuses, verkoopsters op de markt, zwervsters, kantoor- en fabrieksmeisjes en nachtclubdanseressen.¹⁴⁴ Het was vernieuwend dat de

vrouwen niet poseerden, maar bij hun dagelijkse bezigheden 'betrapt' werden. Jesse fotografeerde met grote bezetenheid en gaf 'het menselijk element' met grote directheid weer. Parijs was in die jaren voor velen nog het onbereikbare, culturele centrum van de wereld en met zijn boek lichtte Nico Jesse voor de thuisblijvers een pikant tipje van de sluier op. Het boek werd in binnen- en buitenland een doorslaand succes en er kwamen een pocketeditie en een Franse editie.¹⁴⁵ De pers besteedde veel aandacht aan de onorthodoxe fotografie.

Nico Jesse was huisarts, maar verkocht zijn praktijk na het succes van *Vrouwen van Parijs* en vestigde zich als beroepsfotograaf in Loenen aan de Vecht. Hij werkte altijd in opdracht van uitgeverijen of bedrijven en was voortdurend bezig met ideeën voor nieuwe fotoboeken. Hij bezocht jaarlijks het boekenbal en bewoog zich in smoking joyeus met de camera tussen de auteurs en uitgevers.¹⁴⁶

De vier bedrijfsboeken die Jesse in de jaren vijftig maakte, zijn opgezet als beeldverhaal. De afzonderlijke foto's zijn vaak ondergeschikt aan de kracht die zij als serie hebben; hij verdeelde zijn aandacht tussen de mens en de machine.¹⁴⁷ In 1957 verscheen *N.V. Vaalser Textielfabriek 25 jaar* met een tekst van Clare Lennart.¹⁴⁸ Jesse en Clare hebben de fabriek samen bezocht. In *Vaalser Textielfabriek* staat niet het leven van de werknemers centraal, maar de verschillende stadia van de wolfabricage. Jesse fotografeerde de werknemers tijdens het werk, waardoor ook de werkende machines in beeld zijn. Hij wisselde overzichtsfoto's af met detailopnamen. Ook in de zes pagina's tekst van Clare ligt de nadruk op de wolfabricage en daardoor is het boek vooral informatief. Al is de stijl typisch voor Clare Lennart, zoals de slotaline: 'Als we terug rijden naar wat men in Limburg het noorden noemt, flonkeren overal in de dalen de lichtjes. Ze vormen langs de hellingen een feestelijke illuminatie en in de mijnstreek klimmen ze tegen de zwarte steenbergen op, zodat het lijkt of torens van licht zich tot in de hemel verheffen. En misschien is dat wel symbolisch voor Limburg en dus ook voor 'De Vaalser Textielfabriek': hard werk, waar iets van feestelijkheid doorheen schemert'.¹⁴⁹

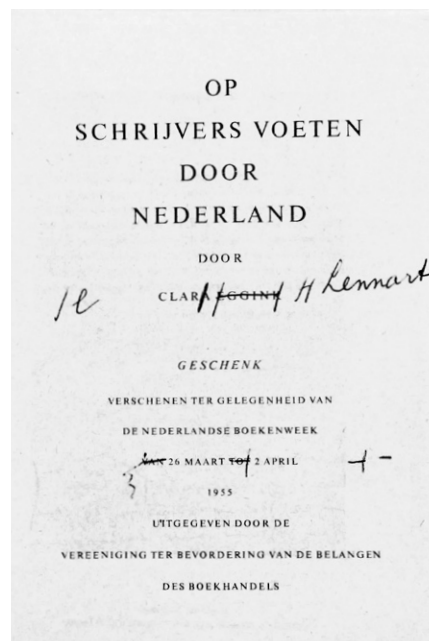
Op schrijversvoeten door Nederland

Nico Jesse maakte ook een portret van Clare Lennart. Ze vond zelf – verrassend – dat ze er 'zeer fraai' op stond.¹⁵⁰ Het is inderdaad een bijzondere foto: in café Reynders op het Amsterdamse Leidseplein spreekt Clare met drie jonge dichters: Lucebert, Bert Schierbeek en Remco Campert. Jesse heeft het moment goed getroffen. Clare luistert intensief naar de breed gesticulerende Schierbeek, die bijval krijgt van de piepjonge Campert. Zoals Clare noteerde, praat Bert Schierbeek 'met de hartstocht van de profeet, die zijn visioenen door een muur van ongeloof en onverschilligheid heen moet overbrengen'.¹⁵¹ Het contrast tussen de kale inrichting van het café, 'het soort café waarvan de provincialen met kunstenaars-ambities dromen', en de degelijke pied-de-poule blouse van Clare Lennart is groot.

Clare Lennart ontmoette de experimentele schrijvers in het kader van *Op schrijversvoeten door Nederland*, het CPNB Boekenweekgeschenk van 1955. Het idee ervoor was ontstaan op het terras van haar geliefde café Flora, in gesprek met een uitgever (waarschijnlijk Jaap Romijn) en boekhandelaar Chris Leeftang.¹⁵² Op de CPNB-bestuursvergadering van 21 mei 1954 lanceerde voorzitter Leeftang zijn plannen voor het jaarlijkse premieboekje. Hij wilde de gebruikelijke novelleprijsvraag niet definitief laten schieten, maar stelde voor om ‘iemand als Clare Lennart’ te vragen een boekje te maken ‘waarin zij beschrijft hoe zij een zwerftocht maakt door het hele land langs allerlei auteurs, die in een merkwaardige omgeving wonen of curieuze liefhebberijen hebben’. De bedoeling was om tegemoet te komen aan de ‘tegenwoordige verlangens van het publiek om kennis te maken met de auteurs’. Dat zou ook de verkoop van hun boeken stimuleren.

Leeftang overtuigde de vergadering meteen met zijn voorstel en ook de Literaire Contact Commissie ging akkoord.¹⁵³ Clare moest een ‘voor het publiek prettig leesbaar en tevens enigermate instructief boekje’ schrijven. Maar ze moest wél rekening houden met de verschillende levensbeschouwingen. De bestuursleden suggereerden de protestantse auteurs Anne de Vries, Gerrit Achterberg en Van der Graft en als katholieke tegenhangers Antoon Coolen, Bertus Aafjes en Gabriël Smit. Daarna moest ‘iemand als Jesse’ volgens Clare’s aanwijzingen wat aardige foto’s van de auteurs gaan maken.¹⁵⁴ Als honorarium kreeg ze duizend gulden plus reis- en verblijfkosten.

Begin juli nam Clare de opdracht aan.¹⁵⁵ Ze toerde de hele zomer en herfst door Nederland en ervoer dat als een ‘boeiend avontuur’.¹⁵⁶ Clare bezocht Antoon Coolen, Belcampo, Bertus Aafjes, Anne de Vries, Aar van de Werfhorst, J.C. van Schagen, Fedde Schurer, Guillaume van der Graft en de drie ‘Experimentelen’. Op Schiphol sprak ze met Adriaan Viruly, de schrijvende KLM-piloot en diens dochter Aviola. Viruly was als het ware ‘vertegenwoordiger van de wereld’. Anne H. Mulder en Harriët Freezer waren de enige twee vrouwelijke collega’s. Bordewijk, die wel op de groslijst had gestaan, ging niet op Clare’s uitnodiging in. Het verstrekken van personalia schrok hem af, schreef hij haar: ‘Ik heb eens

Een drukproef van *Op schrijversvoeten door Nederland* met de foutieve auteursnaam Clara Eggink. Collectie Literatuurmuseum.

gedacht aan een autobiografie, maar ik hoop dat deze onzalige gedachte nooit meer in mij rijzen zal.’¹⁵⁷

Voor de meeste interviews was Clare één werkdag op pad met trein en bus. Anne de Vries haalde haar voor de deur af met zijn ‘wagentje’ voor een comfortabele tocht door Drenthe.¹⁵⁸ Voor het bezoek op 15 juli aan de Zeeuwse dichter J.C. van Schagen maakte Clare echter bewust een urenlange reis, per trein, tram, boot, bus, weer een boot en nog een bus.¹⁵⁹ Anderhalf jaar na de watersnoodramp van 1 februari 1953 was Duiveland ‘nog een ziek land met wrakken van huizen en heel dun koren.’¹⁶⁰ Alleen de afspraak met haar stadgenoot, de dichter en journalist Gabriël Smit, liep mis. Gehaast door de deadline citeerde ze uitgebreid uit Smits geestige brieven en gaf daarmee een aardige karakterschets.¹⁶¹

Half december 1954 had Clare de tekst af. De commissie was bijzonder ingenomen met het boekje.¹⁶² Maar het was wel (veel) langer uitgevallen dan de vereiste twintigduizend woorden. Dus sneuvelden in de drukproef veel ‘lofzangen op het landschap’ zoals haar lange ode aan het Utrechtse bolwerk.¹⁶³ Ze hoopte dat de lezer in haar verhaal nog iets van haar verrukking terug zou vinden.¹⁶⁴ Bijvoorbeeld in de passage over de Zeeuwse wateren:

Alle kleuren van wat leeft en groeit in zeeën en stromen vind je in zo’n grote watervlakte terug: het zilver en bruin, het grijs en de olie-achtige goudkleur van vissen, het zwartgroen van paling, het lichtere groen van wieren en waterplanten, het rose en wit, het mauve en amethyst van schelpen, alle glansen van parelmoer, van bloedkoraal, van zee-anemonen en zelfs het blauw der ogen van de kleine zeemeermin.¹⁶⁵

Voor haar vaste lezerspubliek was dit Boekenweekgeschenk dan ook een ‘echte’ Clare Lennart.

Trouw aan de opdracht schetste Clare in het Boekenweekgeschenk huiselijke portretten van de auteurs. Ze vertelde over hun woning (Aafjes’ kasteel), over hun huisdieren (de kippen van Harriët Freezer) en liet hun kinderen en echtgenoten aan het woord. Hoewel de foto’s van Nico Jesse al ongedwongen en sprekend genoeg waren, beschreef Clare ook het uiterlijk van de auteurs. Bert Schierbeek deed haar bijvoorbeeld ‘met zijn ronde kop (kleinst mogelijke omtrek met grootst mogelijk volume) aan een uil denken. Die kop zit opgepropt met kennis’. Lucebert, met wie ze twee jaar eerder nog door Utrecht wandelde, ‘heeft zijn baard afgeschoren en hij ziet er nu zoveel jonger uit dat hij een zoon van zichzelf zou kunnen zijn.’¹⁶⁶ Zo schilderde ze de vijftien auteurs precies zoals haar romanpersonages. Zoals ze eigenlijk in haar inleiding al aangaf: ‘Wie weet wat voor prachtige romanfiguren je ontdekte als je ze allemaal eens op ging zoeken.’

Clare Lennart bleef ogenschijnlijk bescheiden op de achtergrond,¹⁶⁷ maar legde

sommige auteurs wél haar eigen visie op het leven in de mond: ‘Anne Mulder houdt ervan iets te wagen, ze wil zich niet veilig stellen, want zodra je dat doet, is het leven, waar ze zo hartstochtelijk van houdt, niet meer echt.’¹⁶⁸ Harriët Freezer opent met één zinnetje ‘de deur, die toegang geeft tot de dromenwereld uit je kinderjaren, op een kier. Het was er licht van wonderen.’¹⁶⁹ Ze noemde Belcampo ‘de pleitbezorger van het geluk. Hij bezweert ons toch te beseffen hoe goed het leven is, hoe goed het in ieder geval zou kunnen zijn, als we ons niet in boeien lieten slaan door conventie, dufheid, domheid, liefdeloosheid.’¹⁷⁰ Clare was minder geïnteresseerd in wat de schrijvers zélf bewoog dan in haar persoonlijke indrukken. Zo maakte ze ook van dit boekje, net als haar romans, een instrument in de strijd tégen het nihilisme in de literatuur en voor háár levensvisie.

Een gezellige bezigheid

De kritiek reageerde positief op ‘een der best geslaagde’ Boekenweekgeschenken, maar was niet onverdeeld enthousiast over de opzet.¹⁷¹ Vooral bij de weinig verrassende keuze van de auteurs stelden de critici vraagtekens. Volgens het *Eindhovens Dagblad* werd de lezer ‘onderhoudend binnen gevoerd bij bekende auteurs die hij gewend is te lezen.’¹⁷² De *Nieuwe Haagsche Courant* schreef dat Clare niet de ‘topklasse’ had geselecteerd, maar ‘wanneer men dit in het oog houdt, kan men niet anders dan plezier beleven aan de kennismaking met deze deels bekende, deels minder bekende figuren uit onze schrijverswereld. Clare Lennart vertelt genoeglijk over haar reis en haar gesprekken met de uitverkorenen, zonder al te oppervlakkig te worden en de foto’s dragen er toe bij de lectuur tot een gezellige bezigheid te maken.’¹⁷³

Elseviers Weekblad had de bedoeling van de CPNB goed begrepen: ‘De reis die Clare Lennart door ons land maakt, is op zichzelf al pittig beschreven en de ontmoetingen met de dichters en prozaïsten vinden zodoende een treffende entourage. [...] Dat Lucebert geen baard meer heeft, zal menigeen misschien minder belangrijk vinden dan dat Aafjes zint op een gedicht naar ‘De vogels’ van Aristophanes, maar de vermenging van beide soorten van impressies is juist een der attracties van het uitstekend geschreven boekje.’¹⁷⁴ André Rutten in *De Tijd* was kritisch: ‘Niet bijzonder goed, niet bijzonder slecht, journalistiek werk, waarbij men, terwijl men zat te twijfelen of men het wel of niet zou opnemen, zou verzuchten: het is wel aardig, maar had het nu wat meer pit.’¹⁷⁵

In *De Groene Amsterdammer* van 26 maart 1955 schreef C.J. Kelk – zelf drie keer samensteller van het Boekenweekgeschenk – een kritisch en tamelijk cynisch en snobistisch stuk. Kelk besloot zijn overzichtsartikel met de woorden: ‘De Boekenweek dan, om met propaganda te eindigen, is een aaneenschakeling van waanzin en overtolligheid, maar ze bevestigt de kernsituatie: een vaag en schijnbaar onbereikbaar ideaal werd min of meer verwezenlijkt. Wensen blijven er altijd. Maar ook die zullen vervuld worden, want de greep van de literatuur op het volk (en de wederwerking begint ook al te komen) is nooit zo krachtig geweest, sinds de Gouden, als in deze koude eeuw.’ Het ‘volk’ was in

elk geval enthousiast: het Boekenweekgeschenk zou zo goed gaan lopen dat drieduizend exemplaren werden bijgedrukt. In totaal kregen 137.000 Nederlanders ‘een Clare Lennart’ in handen.¹⁷⁶ Lezers die de auteur in levenden lijve wilden zien, konden op 28 maart 1955 terecht bij de drukbezochte Haagse kunstkring in Pulchri, waar Clare Lennart en Hubert Lampo samen optraden.¹⁷⁷

Twee iconische foto’s

Het Geschenk 1955 was natuurlijk meer een Utrechtse aangelegenheid dan een Haagse: het idee was ontstaan in Flora en was uitgevoerd door de Utrechtse Chris Leeftang, Nico Jesse en Clare Lennart. Utrecht had daarom een heus ‘boekenbal’ georganiseerd op 31 maart 1955 in de Utrechtse Schouwburgzaal. Alle gasten verschenen in avondkleding voor een bonte afwisseling van muziek, cabaret en wijn, aldus het *Utrechts Nieuwsblad*: ‘Het boek is wél gefêteerd. Bij letteren hoort een feest, de wereld een dansfeest.’¹⁷⁸

Terwijl Jaap Romijn ‘met volle overgave’ danste in de garderobe, zat Clare Lennart rustig op het ‘terras’. Op zo’n mondain bal voelde zij zich niet thuis. Zéker niet als ze zich daarvoor in een oncomfortabele avondjapon moest hijsen. Zij noemde zichzelf ‘de slechtste aller feestvierders’ en ‘geen gemeenschapsmens’.¹⁷⁹ Liever had ze rechtstreeks contact met haar lezers, veilig achter een tafel met haar eigen boeken. Op 2 april 1955 was ze weer aanwezig op de boekenmarkt in de Bijenkorf te Amsterdam.¹⁸⁰ Enkele kraampjes naast haar stond Bert Schierbeek met zijn *Het boek ik*. Een groter contrast, tussen de conventionele verhalenbundel *Rouska*, die opgestapeld lag op Clare’s tafel, en *Het boek ik* uit 1951 is nauwelijks denkbaar. Voor beide boeken maakte Lucebert de omslagtekening. Schierbeeks boek is geen roman. Het is een golf van associaties en gedachten in een experimentele typografie. *Het boek ik* is een unicum gebleven in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Als voorbeeld van werk van de vernieuwingsbeweging van Vijftig ontbreekt het boek in geen enkele literatuurgeschiedenis. Ook Nico Jesses foto van Clare Lennart met de ‘experimentelen’ in café Reynders is vaak gereproduceerd in compendia over Nederlandse literatuur.

Clare Lennart in gesprek met ‘De Experimentelen’ in 1954. Van links naar rechts: Lucebert, Clare Lennart, Bert Schierbeek en Remco Campert. Foto Nico Jesse, collectie Literatuurmuseum.

Van Remco Campert en Lucebert waren teksten opgenomen in *Atonaal*, de beroemde bloemlezing van Simon Vinkenoog met experimentele literatuur uit 1952. *Atonaal* had een omslag van Karel Appel en Corneille en was uitgegeven door Sander Stols.¹⁸¹ Clare had de bundel goed gelezen en schreef aan Barth: 'Ik heb *Atonaal* gelezen en kan sommige dingen – niet alle – heel goed waarderen. Alleen de illustraties kan ik onmogelijk mooi vinden. Ik lees nu *Archibald Strohalm*. Lang niet gek, al gaat het over iemand die gek wordt.'¹⁸² In een radiolezing in 1953 voor de VARA noemde ze enkele gedichten uit *Atonaal*: 'Niet omdat ik het de allermooiste gedichten vind die er bestaan, maar omdat ze spreken tot je fantasie.'¹⁸³

Op haar gesprek met de Experimentelen had Clare zich goed voorbereid, want ze was bang dat 'deze jonge mensen' hooghartig naar haar zouden kijken als 'voorbij' of als 'nooit geweest'.¹⁸⁴ Maar de generatiekloof viel haar erg mee. Ze begreep dat de in chaos volwassen geworden jonge mensen stamelen over wat ze gezien hebben

in die wereld vol afzichtelijkheid, stervend aan de pest van domheid, haat en egoïsme... En ze willen ingrijpen, nu, onmiddellijk. Maar luister dan toch, want wij hebben gezien wat u niet durfde zien... Belangeloos, dat is een woord dat telkens opklinkt. Maar ze zijn jong en hebben gevoel voor humor. Soms vergeten ze even en [gaan] spelen. Ze pakken een woord bij de kop of bij de staart, slingeren het de lucht in en het wordt een soort sterrenregen, een flitsend vuurwerk van associaties. Lucebert's poesen doen ons bij Dante belanden en van Beatrijs komen we op Dieuwertje Diekema en dan voelt Bert Schierbeek opeens dat er gras in zijn oren groeit. [...] Soms schrijven ze een vers, dat inderdaad voor iedereen begrijpelijk is en dat ontroert door zijn zuiverheid. Zoals bijvoorbeeld deze regels van Lucebert:

Ik tracht op poëtische wijze
Dat wil zeggen
Eenvouds verlichte waters
De ruimte van het volledig leven
Tot uitdrukking te brengen.

Zou eigenlijk niet iedere kunstenaar dit gedicht boven zijn bed moeten hangen en het hardop lezen bij het opstaan en bij het naar bed gaan?¹⁸⁵

Dit zou een van Luceberts beroemdste gedichten worden. *De Maasbode* constateerde dat Clare Lennart, ondanks al haar vriendelijkheid, 'geen enkel litterair contact' had gelegd met Lucebert, Schierbeek en Remco Campert.¹⁸⁶ De grote kloof tussen de literaire generaties in de jaren vijftig was niet alleen zichtbaar op de foto van Nico Jesse. Er is nog een groepsfoto met Clare Lennart die een icoon is geworden: 'Groepsportret van

Schrijvers bijeen in de Tropische Plantenkas van Artis, Amsterdam 1957. De foto verscheen in *De Telegraaf* van zaterdag 30 maart 1957 onder de titel 'Artistiek bezoek van 17 prominente auteurs'. V.l.n.r. Gerard den Brabander, Bert Voeten, F. Bordewijk, Clara Eggink, J.W.F. Werumeus Buning, François Pauwels, Jan Willem Hofstra, Bertus Aafjes, Henriëtte van Eyk, H.W.J.M. Keuls, J.C. Bloem, Clare Lennart, Johan Fabricius, Ed. Hoornik, Jeanne van Schaik-Willing, Hella S. Haasse en Willy Corsari. Foto Paul Huf, collectie Literatuurmuseum.

zeventien schrijvers in een kas in Artis' van Paul Huf. Huf maakte de foto in opdracht van het Amsterdams Fonds voor de Kunst in 1957.¹⁸⁷ Bertus Aafjes, J.C. Bloem en Jeanne van Schaik-Willing, W.F. Werumeus Buning, Mr. François Pauwels, Jan Willem Hofstra, Henriëtte van Eyk, Mr. H.W.J.M. Keuls, Clare Lennart, Johan Fabricius, Ed. Hoornik, Hella S. Haasse, Willy Corsari, Gerard den Brabander, F. Bordewijk, Bert Voeten en Clara Eggink poseerden in de Plantenkas in Artis.

Hoewel de selectie wat wonderlijk is (Simon Vestdijk ontbreekt bijvoorbeeld) gaven deze zeventien literatoren toen, met de nodige niveauverschillen, in de boekhandels de toon aan. Zij vertegenwoordigden het literaire 'establishment' van de jaren vijftig. Hun boeken werden volop verkocht, zij het dan vooral aan ouderen. Zij zaten in literaire jury's of in het bestuur van de Vereniging van Letterkundigen. Er staat geen enkele 'Vijftiger' of experimentele dichter op deze foto. Mulisch, Reve en Hermans ontbreken ook. Hun vernieuwende literatuur trok met name jongeren aan, de Leidsepleinjeugd.¹⁸⁸ Sociaal gezien had Clare Lennart wel sympathie voor de progressieve Vijftigers, maar zij deelde de kunstopvatting van de jongere generatie niet. Met name het ontbreken van idealen in

hun werk stuitte haar zeer tegen de borst. En daarom is ze op de foto van Huf onderdeel van het gezelschap en geen buitenstaander, zoals op de foto met de Vijftigers.

In de Plantenkas stonden vijf andere schrijvende vrouwen met wie Clare Lennart zowel overeenkomsten als verschillen vertoonde. Henriëtte van Eyk, Clara Eggink, Jeanne van Schaik-Willing en Willy Corsari waren, net als Clare, vóór de Tweede Wereldoorlog al actief. Hella S. Haasse was de jongste en had in 1948 gedebuteerd. Wat Clare met haar vijf schrijvende vrouwelijke collega's in de Plantenkas gemeen had, was hun veelzijdigheid in fictie en non-fictie. De meesten recenseerden en vertaalden ook. Op Haasse na waren zij financieel afhankelijk van hun eigen werk. We zouden hen nu zzp'er noemen: zelfstandige zonder personeel. Deze professionele vrouwen speelden allen een min of meer belangrijke rol in literaire organisaties (wat er wellicht ook voor zorgde dat ze op deze foto terecht kwamen).

Wat Clare Lennart in dit gezelschap uniek maakte, waren haar huiselijke omstandigheden. Zij had als enige een partner met minder opleiding dan zij zelf had genoten. Een partner die geen verstand had van literatuur, kunst of muziek. Ze miste een 'literaire partner' niet (meer). Dat Wim ervoor zorgde dat zij al haar energie aan haar werk kon geven, was belangrijker en ongebruikelijk voor die tijd. Dat Clare, als gehuwde vrouw, nauwelijks zorgtaken had (haar bejaarde vader woonde bij haar zuster), was zelfs bijna revolutionair te noemen. Voor de egocentristische Clare Lennart was dat echter zo vanzelfsprekend dat ze pas ná Wims dood beseftte in welke 'luxepositie' ze vanaf 1953 had kunnen werken.

Het huisje in Maarn

Mede dankzij Wims goede zorgen was Clare Lennart in 1954 en 1955, de twee jaren ná afronding van het manuscript van *Stad met rose huizen*, bijzonder productief. Door de week schreef en las ze vrijwel de hele dag op haar zolderkamer of corrigeerde ze drukproeven. Behalve op donderdagavond, want Wim zei: 'Claar kan doen en laten wat ze wil, alleen donderdagsavonds wordt er niet gelezen en gewerkt. Dan is ze van mijn.'¹⁸⁹ Als Wims zoon Ries met kleinzoon Ries junior op bezoek kwamen, hoorden ze de typemachine ratelen. 'Claartje is aan het werk', zei Wim dan.¹⁹⁰ Ze kwam alleen even naar beneden voor de koffie, maar ging dan weer aan de slag.

Na de drukke werkzomer van 1954 was er in 1955 tijd voor ontspanning.¹⁹¹ Ze logeerde in de zomervakantie in 't Olde Spyker bij Hattem.¹⁹² Het verlangen groeide naar een weekend- of zomerhuisje waar ze zich vaker terug kon trekken in de natuur: 'Op zandgrond waar hei en bossen zijn en veel smalle paadjes waarlangs je kan wandelen of fietsen. En vooral zo dat het lijkt of je burens geen radio hebben. Als er zo iets te vinden was op het terrein van een groot landgoed... ideaal!¹⁹³

In 1957 ging Clare's wens in vervulling. Ze kocht, van het geld dat ze met *Twee negerpopjes* had verdiend, een weekendhuisje op het kampeerterrein De Maarnse Berg. Het Vakantiecentrum op de Utrechtse Heuvelrug was ingericht met houten huisjes.¹⁹⁴

'Kleine Kathinka', genoemd naar haar poes Kathinka, bestond uit één ruimte van vijf bij drie meter. Het was eenvoudig gemeubileerd met een opklapbed, rotan meubels en een aanrecht zonder stromend water. De 'plee' stond buiten het groengeschilderde huisje. Het gele naambord was gemaakt door Dick van Luijn.¹⁹⁵

's Zomers verbleven de Van den Boogaards er wekenlang en ook wel als er sneeuw lag. Meestal gingen Wim, Clare en de poezen Tom en Kathinka met de bus naar Maarn toe. J.-P. Barth of de Van Luijns brachten hen wel eens.¹⁹⁶ Grote spullen werden vooruitgestuurd met een bode. Zoals de draagbare typemachine, want Clare kon in Maarn, verlost van het stadslawaai goed werken. Vanuit de openslaande deuren had ze een prachtig uitzicht op het bos. Hier zag ze eekhoorns ('Frous') in de bomen klauteren en hoorde ze de egels scharrelen. Ze werd gewekt door de merels en andere vogels, die ze verwende met lekkers. Hoewel de schrale zandgrond eigenlijk ongeschikt was voor tuinplanten, legde Clare er toch een tuintje aan. Het gewroet in de grond ontspande haar: 'Een tuin is zo blijmoedig, hij spreekt van hoop en vertrouwen, hij is zo helemaal niet hysterisch, zo wars van het catastrofale. Ik geloof niet dat je zelfmoord zou kunnen plegen, nadat je eerst een paar uur bezig was geweest met bonen plukken of het tuinpad schoffelen.'¹⁹⁷

Clare Lennart voor haar zomerhuisje 'Kleine Kathinka' in Maarn. Foto uit Margriet van november 1960. Knipsel collectie auteur.

Af en toe kwamen Fré Dommissie of Eveline Klaver op bezoek en ook de nichtjes Klaver kwamen wel eens een dagje naar het huisje.¹⁹⁸ Maar de Van Den Boogaards waren er vooral samen. Wim en Clare wandelden en fietsten veel in de omgeving van Maarn. De bosomgeving inspireerde Clare tot columns en verhalen, zoals ‘Een vederen woord’ over de koolmezen.¹⁹⁹ Clare Lennart beschreef haar zomerwoning als een toevluchtsoord:

Het doet me altijd denken aan het huisje van de dwergen uit Sneeuwwitje en om er te komen, moet je in ieder geval over één berg, de Maarnse berg. [...] Het was zo lief, zo vriendelijk, het lag zo prettig verscholen. Je kon er alleen langs bospaadjes of over een zandweg komen. [...] Nog, al die jaren, heeft het gevoel dat ik koester voor mijn huisje iets van de warmte van een verliefdheid in zich. Bij het afscheid voel ik vaak de neiging in me opkomen het even te aaien en soms geef ik aan die neiging toe.²⁰⁰

‘Je wordt wereldberoemd!’

Dat Clare Lennart het huisje in Maarn dúrfde kopen, betekent dat ze zich financieel eindelijk veilig voelde. De verkoop van *Stad met rose huizen* en *Serenade uit de verte* liep zelfs zo goed dat uitgever Stols probeerde de romans te verkopen op de buitenlandse markt. Ook Clare Lennart was erop gebrand haar werk in het buitenland gepubliceerd te krijgen, om een groter publiek te bereiken dan het kleine Nederlandse taalgebied: ‘Alleen als zijn werk ook in het buitenland gelezen wordt, kan een Nederlands auteur zonder alle mogelijke bijbaantjes enigszins behoorlijk van zijn pen leven. Bovendien zal het vaak een realistisch kijk op de al of niet belangrijkheid van het eigen werk bevorderen, als het zich in den vreemde, niet beschermd door vaderlandse taboes, moet handhaven.’²⁰¹

Het verkopen van literair werk uit kleine taalgebieden was een moeizaam samenspel van vertalers, uitgevers en literaire agenten. In 1954 werd weliswaar de ‘Stichting ter bevordering van de Vertaling van Nederlands letterkundig werk’ opgericht, maar ook de directeur van de stichting, J.J. Oversteegen, ervoer hoe lastig het was de ‘betere literatuur’ aan de man te brengen.²⁰² Alleen de Nederlandse ‘vertellers’ liepen aardig in het buitenland zoals Fabricius en Corsari. Stols werkte samen met een commerciële literaire agent, H. Kohn van het Internationaal Literatuur Bureau.²⁰³ Hij schreef Clare Lennart enthousiast over vertaalopties voor *Stad met rose huizen* in Duitsland, Engeland en Frankrijk: ‘Librairie Plon te Parijs – een uitmuntend uitgever – heeft een optie gevraagd, die ik gegeven heb! Je wordt wereldberoemd!’²⁰⁴ Gealarmeerd door een concurrerende literaire agente, die Clare waarschuwde voor ‘inhalige uitgevers’, hield Clare de onderhandelingen over haar rechten nauwlettend in de gaten.²⁰⁵ Stols en Barth bezwoeren haar kosten noch moeite te sparen, maar het resultaat bleef bescheiden.²⁰⁶

In het kleine Deense taalgebied verschenen relatief veel Nederlandse romans, juist vanwege de inspanningen van professor Clara Hammerich-Flensborg. Dankzij haar

ruime kennissenkring en haar grote ervaring genoot zij hoog aanzien.²⁰⁷ Hammerich ging dikwijls persoonlijk op zoek naar uitgevers voor haar vertaalprojecten. Al in 1951 had ze contact opgenomen met Clare Lennart omdat ze graag *Kasteel te huur* wilde vertalen, ‘een buitengewoon mooi en poëtisch boek, en Uw Nederlands is van een schoonheid, die mijn vertalers-hart genoeg doet.’²⁰⁸ Vijf jaar later verscheen Hammerichs vertaling van *Stad met rose huizen*, *Den rosenrøde stad* bij Hassings Forlag in 1956.²⁰⁹ De vertaling was niet alleen te danken aan Kohn en Stols, maar vooral aan de vele relaties van Clara Hammerich.

H. Kohn boekte nog een succesje. De Zweedse uitgever Lars Hökerbergs Bokförlag uit Stockholm bracht *Stad med skära hus* uit in 1956. Saima Fulton was een ervaren vertaalster van o.a. *Armoede* van Ina Boudier-Bakker (1939) en *De scharlaken stad* van Hella S. Haasse (1957). Clare had niet rechtstreeks contact met Fulton, zij correspondeerde wel met de uitgever over de publiciteitscampagne.²¹⁰ Volgens Aar van de Werfhorst kon Clare Lennart zeer tevreden zijn over de vertaling: ‘het Zweeds is natuurlijk en vloeiend. Een intelligente vertaling, alleen de poëtische kant van je werk komt minder goed tot zijn recht, maar het is ook hoogst zelden dat een vertaling in alle opzichten voldoet.’²¹¹

Er waren ook opties voor een Italiaanse vertaling en voor een Duitse vertaling door Irma Silzer van *Serenade uit de verte*.²¹² Silzer, aan wie Clare Lennart een zeer positief artikel wijdde, had onder andere Maria Dermoût en Arthur van Schendel vertaald. Ze vond *Serenade* ‘ein Buch von ganz besonderem Zauber’ en prees het bij uitgevers aan als ‘vielleicht besonders ein Buch für Frauen und junge Menschen.’²¹³ Helaas lukte het zelfs de invloedrijke Silzer niet om het boek onder te brengen in Duitsland. Alleen het kinderboek *Kathinka* is op de Duitse markt verschenen. In 1968 vertaalde Annegret Rausch-Hüger het onder de titel *Kathinka aus der Milchbartstrasse*. De tekeningen van Quirine Collard waren vervangen door minstens even grappige illustraties en het boek werd meer een leesboek dan een voorleesboek.

Barth zorgde ervoor dat *Kathinka uit de Kattesnorstraat* en *Rinus Spoormus* werden uitgegeven door de Hollandsch Afrikaansche Uitgevers Maatschappij in Kaapstad. Wellicht is hierin bemiddeld door Jan Greshoff, die sinds 1938 in Kaapstad woonde. De vertaalster was de Afrikaanse kinderboekenauteur Alba Bouwer.²¹⁴ De uitgeverij noch Clare Lennart verdiende veel aan *Katinka van Kattesnorstraat* en *Rinus de Stasiemossie*, maar Clare had veel plezier in Bouwers Afrikaanse vertaling van het woord ‘holjuffrouw’: ‘trippeltannie’.²¹⁵ Clare Lennart heeft nauwelijks bekendheid gekregen in Zuid-Afrika, maar haar Nederlandse boeken werden er wel gelezen.²¹⁶

De vertalingen van *Stad met rose huizen* zijn in Zweden en Denemarken vrijwel onopgemerkt gebleven.²¹⁷ Van alle vijf buitenlandse vertalingen van Clare Lennarts werk is het bij één druk gebleven. Om een lezerspubliek op te bouwen, zijn vertalingen van meerdere titels nodig. Ze werd dan ook niet ‘wereldberoemd’ en ontving slechts een paar honderd gulden aan royalty’s.²¹⁸

‘Uw boek heeft me gelukkig gemaakt’

Een aanzienlijk deel van haar werktijd besteedde Clare aan haar correspondentie. Haar groeiende naamsbekendheid zorgde voor steeds meer fanmail. Ze beantwoordde deze aandoenlijke, soms ontroerende epistels vaak hartelijk. Leerlingen die een scriptie over haar werk moesten schrijven, meestal studenten van kweekscholen, stuurde ze uitgebreide informatie, soms met een uitnodiging om een zaterdagmiddag thee te komen drinken op de Zuilenstraat.

Een enkele lezer attendeerde Clare Lennart op een feitelijke misser in haar werk.²¹⁹ Maar de bewaarde correspondentie bevat vooral lof voor haar romans. Meneer H. Chr. Meyer uit Den Haag schreef trots dat zijn kleindochter Lune werd genoemd. Ten bewijze dat Lune een ‘wettelijk getolereerde’ naam was, overhandigde de jonge vader een exemplaar van Clare’s roman *Serenade uit de verte* aan de ambtenaar van de Burgerlijke stand.²²⁰ Van Bertha Elisabeth van Osselen-van Delden, de auteur van Clare’s geliefde kinderboek *’t Jodinnetje van Elspeet* (1895), kreeg ze als het ware een postume brief met complimenten, geschreven door haar kleinzoon.²²¹

Met mensen die ze ooit had geïnterviewd voor *Het Parool* bleef Clare schriftelijk in contact.²²² Vooral haar reportages over dieren zorgden voor stapels fanmail.²²³ Toen ze in juli 1963 over de Dierenbescherming schreef, stond de telefoon niet stil bij het asiel, met meer dan 35 reserveringen voor honden en katten. Veel jonge meisjes wilden er komen werken.²²⁴ Ze was sowieso populair bij bakvissen en ontving tientallen bewonderende brieven. Sommige epistels waren ronduit dweeppiek: ‘Oh ja, dat wou ik u nog vragen: Hebt u ook maanlichtkleurige ogen net als Guusje uit *Maanlicht*? Dat lijkt net zo op de foto’s, vind ik. U hebt een vreselijk lief gezicht, echt!’²²⁵ Ze ontving ook serieuze brieven van lezers die haar werk en haar levensfilosofie waardeerden. Een mooi voorbeeld is een brief van actrice Mary Dresselhuys uit maart 1952:

Vijf minuten geleden las ik de laatste bladzijde van *Serenade uit de Verte* uit, en ik voel maar één gloeiend verlangen u te bedanken voor dit stralende boek, zoo hartverwarmend en zoo wijs. Niet alleen omdat ik het toevallig met uw heele levensopvatting of eigenlijk die van Tony (maar dat moet de uwe zijn) zoo eens ben, maar het heele boek is zoo vol van originaliteit, van verfijndheid, van levende mensen, dat het één grote, ontroerende vreugde voor me geweest is het te lezen. En het was onder het lezen precies als u op blz 208 zegt: iedere keer als de telefoon ging of er moest iets anders gebeuren dan rustig doorlezen – wanneer ik het boek weer opnam was iedereen een stapje naderbij gekomen zonder dat ik het gezien had. Uw boek heeft me gelukkig gemaakt. En dat was met de negerpopjes ook het geval. En daarom wil ik u uit de grond van mijn hart bedanken.²²⁶

‘Ik ben bezeten van Floortje Désire’

Na het succes van *Twee negerpopjes* had Clare Lennart veel directe contacten met haar lezers als ze lezingen gaf. Vooral na haar tweede Boekenweekgeschenk reisde ze stad en land af, van Haarlem tot Epe, waar ze optrad in de vertrouwde Eper Gemeentewoning.²²⁷ Veel lezingen gebruikte ze meerdere malen zoals ‘Van mallemlen tot Rose Stad’ uit 1955 of ‘De prozaschrijver en zijn publiek’ uit de jaren zestig.²²⁸ Bij diverse Volksuniversiteiten gaf ze de lezing ‘Favorieten en stiefkinderen in de literatuur’. Een bijzonder optreden gaf ze ter ere van het jubileum van de Vereniging van Letterkundigen in oktober 1955.²²⁹ Jan Meulenbelt, ambtenaar voor culturele zaken van de gemeente Utrecht, organiseerde de bijeenkomst in Stadsschouwburg.²³⁰ In de stampvolle schouwburg sprak Jan Engelman over de ‘Utrechters’ Willibrord en Zuster Bertken.²³¹ Dr. J.C. Brandt Corstius schonk aandacht aan de 18de eeuw. Clare Lennart, P.H. Ritter en Jaap Romijn lazen voor uit eigen werk en Claudine Witsen-Elias declameerde gedichten van Marsman en Nijhoff. Het was een mooie afsluiting van een heel druk jaar voor Clare, waarin ze met *Op schrijversvoeten door Nederland* voortdurend in de publiciteit en op podia had gestaan.²³²

Naast avonden voor een algemeen publiek of voor vrouwenclubs, waren er ook optredens met een uitgesproken literair karakter, zoals een serie lezingen in oktober 1954 met achtereenvolgens Hella S. Haasse, Anna Blaman en Clare Lennart bij de Volksuniversiteit Amersfoort.²³³ Voor de jeugd en voor dierenorganisaties had ze aparte programma’s.²³⁴ Clare las vooral graag voor bij studentenverenigingen, zoals de UVSV.²³⁵ Ze voelde dan ‘onmiddellijk contact, veel intenser dan vaak bij een publiek van oudere mensen, die niet zo gewend zijn met aandacht te luisteren.’ Zulk ‘vanzelfsprekend gemakkelijk contact’ was voor haar ‘niet zo gewoon’.²³⁶

Tijdens lezingen over haar werk droeg Clare altijd fragmenten voor uit haar romans. Vaak koos ze voor een fragment uit *Kasteel te huur*, soms voor een kort verhaal, afhankelijk van de doelgroep. Zoals ‘Fraülein Sorge’, een verhaal waar ze voor een niet al te literair publiek altijd geweldig succes mee had.²³⁷ Clare had een wonderlijke, wat hese en toch zware stem, die mannelijk aardeed, vooral aan de telefoon.²³⁸ Een kweekschoolleerling, die haar opbelde, ‘schrok even van de rauwe, weinig emotioneel gekleurde stem’.²³⁹ Iedereen die haar ooit hoorde, herinnerde zich die bijzondere, ‘gesluierde’ stem. William Kuik vond het een ‘afwerende sombere stem met een diep keelgeluid.’ Haar voordracht werd overtuigend, maar weinig declamatorisch genoemd.²⁴⁰ Ze bleek een betere ‘performer’ te zijn dan ze zelf had gedacht en was niet bang voor de lezers die kwamen ‘aapjes kijken’. Op het podium was ze een zelfbewuste letterkundige met een aansprekend verhaal. Ze vond het alleen ‘uiterst beklemmend’ als er bekenden in de zaal zaten. Dan vroeg Clare haar relaties ergens te gaan zitten waar zij hen niet kon zien, anders werd ze nerveus.²⁴¹

Voor dierenorganisaties trad Clare Lennart dikwijls belangeloos op. Dan was de netto opbrengst van de kaartjes à 75 cent bedoeld voor de bouw van een asiel of iets dergelijks.²⁴²

Voor andere lezingen kreeg ze redelijk betaald, van vijftig tot tweehonderdvijftig gulden. De optredens waren uiteraard ook bedoeld ter ondersteuning van de verkoop van haar werk en er was altijd een signeersessie aan verbonden. Clare schroomde niet om openlijk reclame te maken en sloot een lezing af met de aansporing: ‘Ik hoop dat het u zo bevallen zal dat u het straks werkelijk kopen gaat, want schrijvers moeten – ik zou bijna zeggen helaas – ook leven. En als u het niet kopen wilt of kunt, vraagt u er dan tenminste naar in de leesbibliotheek. Dat is ook altijd goed voor de schrijver, die het in deze tijd van bezuinigen heus niet zo makkelijk heeft.’²⁴³

Het werk van Clare Lennart werd ook door anderen voorgelezen. Voordrachtskunstenaar Hester Janssen-Klenke uit Bilthoven was ‘bezeten van ‘Floortje Désire’ en had romanfragmenten en verhalen van Clare Lennart op haar repertoire, zoals *Crime passionelle* en *De petunia’s en het geluk*.²⁴⁴ Andere voordrachtskunstenaars die haar werk declameerden waren Jacques van Elsäcker en Caroline Wilson. Met Roosje Driessen trad Clare ook wel samen op.²⁴⁵

Clare’s werk was ook op de radio te horen. De vroegste uitzending was op 3 juni 1949, vlak na het succes van *Twee negerpopjes*, toen op Hilversum 1 ‘Over de schutting’ uit *Rouska* te horen was.²⁴⁶ Daarna werd ze geïnterviewd voor de AVRO en VARA en trad ze onder andere op in een uitzending voor zieken over literatuur, waar Max Dendermonde haar interviewde.²⁴⁷ Ze vond de radio-optredens ‘griezelig’, maar sloeg invitaties nooit af.²⁴⁸ Ze had altijd met grote interesse geluisterd naar de radio-optredens van Frans Coenen en P.H. Ritter. Ze wist hoe groot het bereik van deze uitzendingen was en hoeveel invloed ze op de verkoop hadden. Hoeveel lezingen ze ook deed, Clare Lennart weigerde pertinent om op televisie op te treden. Ze bleef onzeker en kon het vanwege haar uiterlijk niet verdragen dat alle mensen haar voor hun toestel zouden zitten te bekritisieren.²⁴⁹ Ze heeft zelf nooit een televisie gehad, terwijl in 1962 al bij 47 procent van de huishoudens een toestel aanwezig was en in 1975 zelfs bij bijna 100 procent.²⁵⁰ Wonderlijk genoeg liet ze zich weer wel overhalen om een kleine rol te spelen in de film ‘Een zondagochtend op het eiland van de Grande Jatte’ die regisseur Frans Weisz in 1965 maakte in opdracht van de CPNB.²⁵¹

Clare Lennart presenteerde zichzelf in haar werk bewust als poëtische natuurminnares. Door de lyrische toon van haar proza trok Clare Lennart veel gevoelige, soms sentimentele lezeressen aan.²⁵² Lezeressen die wellicht een ranke Floortje Désire verwachtten, maar de ‘moederlijk brede’ Clare Lennart op het podium zagen verschijnen.²⁵³ Mogelijke verwondering maakte meestal snel plaats voor herkenning: Clare’s lezingen zijn in dezelfde stijl geschreven als haar romans en verhalen. Toegankelijk en enthousiast sprak ze over dieren, kunst en bloemen. Ongekunsteld en zelfverzekerd vertelde zij haar toehoorders hoe zij te werk ging: veel denken en dan pas, met lichte tegenzin, haar fantasie op papier zetten. Met een potlood, zonder toverstaf. Zo bouwde ze met haar lezingen verder aan het imago dat ze in haar werk haar gecreëerd.

Utrechtse Kring

Clara van den Boogaard-Klaver en Clare Lennart vielen vanaf de jaren vijftig helemaal samen. Nu de laatste huurders vertrokken waren, was haar pseudoniem een farce. Op haar deur stonden de namen Clare Lennart én W. van den Boogaard en C.H. Klaver.²⁵⁴ Zo werd Zuilenstraat 10bis een bekend Utrechts adres.²⁵⁵ Dat leverde ook spontane bezoeken van haar fans op. Hoewel Clare gevoelig was voor de attenties van haar lezers, was ze niet blij als zulke bewonderaars resoluut een boeket bloemen het trapgat instaken en dan onuitgenodigd naar boven klommen.²⁵⁶

Het gaat te ver om Clare Lennart een ‘celebrity’ te noemen, maar ze was wel een ‘Bekende Utrechtse’.²⁵⁷ Ze was in die hoedanigheid bijvoorbeeld in maart 1956 aanwezig bij de huldiging van Simenon ten huize van A.W. Bruna.²⁵⁸ De Utrechters beschouwden haar als een ‘notabele’, die samen met een lid van de Tweede Kamer mocht ‘orgeldraaien’ tijdens een draaiorgelconcours in 1955.²⁵⁹ Deze reputatie had ze in de Domstad vooral te danken aan haar inzet voor de Utrechtse Kring, die zich ten doel stelde beeldende kunst, literatuur en muziek voor het publiek samen te brengen.²⁶⁰ De kring werd op 18 december 1950 geïnaugureerd met een avond van Franse kamermuziek in een expositieruimte op de Brigittenstraat 4.²⁶¹ De Utrechtse Kring was een initiatief van de econoom Frank de Vries. Hij was een bekende figuur in het Utrechtse culturele circuit, was lid van allerlei commissies en werd gezien als de Utrechtse ‘kunstpaus’. De Vries richtte de kring op samen met zijn zwager, de componist en pianist Georges Enderlé, die op de openingsavond o.a. werken van Debussy, Ravel en Fauré speelde. Samen met haar vriend Dick van Luijn zat Clare jarenlang in het bestuur van de kunstkring. Deze organiseerde concerten, lezingen en tentoonstellingen. Clare adviseerde over de lezingen, graficus Dick van Luijn over de tentoonstellingen en Frank de Vries nam de afdeling muziek voor zijn rekening.²⁶² Bij de lezingen die Clare Lennart zelf organiseerde, introduceerde ze ook de sprekers bij het publiek. Af en toe trad ze zelf op, bijvoorbeeld op een avond over de ‘bedoeling van poëzie’ in 1958.²⁶³ Het programma was populair en de Utrechters bezochten de lezingen en tentoonstellingen in de Brigittenstraat in groten getale.²⁶⁴ Clare nam haar zuster vaak mee naar de concerten. Ook Wim ging wel mee, maar hij vond de pauzes het leukst.²⁶⁵

De Utrechtse kunstenaar Joop Hekman was enige tijd bestuurslid van de Utrechtse Kring: ‘Frank de Vries was zo’n einzelgänger, en hij werkte er echt aan met z’n hele familie, met z’n vrouw, met z’n kinderen. Ze hebben mij erbij gehaald om de tentoonstellingen te organiseren.’ Volgens Hekman was Frank de Vries de drijvende kracht achter de Utrechtse Kring: ‘Zonder die De Vries was het er allemaal niet geweest hoor. We deden wat we zelf interessant of leuk vonden. Of ik of Frank kwam op het idee om een bepaalde kunstenaar te vragen. Het werkte als een soort galerie eigenlijk.’²⁶⁶

Clare’s trouwe metgezel in de Utrechtse Kring, Dick van Luijn, was een geboren Utrechter. Hij werkte als schilder en illustrator. Vooral als graficus kreeg hij bekendheid,

door zijn vele houtsneden, etsen, ex libri, linosneden en houtgravures. Van Luijns kunstopvatting sloot aan bij die van Clare Lennart. Hij probeerde zijn ‘verwondering over de zichtbare en onzichtbare dingen in de natuur en het leven tot uitdrukking te brengen, zonder aan tijdgeest of mode gebonden te zijn’. Daardoor is de beminnelijke, vakkundige kunstenaar echter regelmatig voor ‘ouderwets’ versleten.²⁶⁷ Als bestuurslid van de Utrechtse Kring organiseerde Dick van Luijn tentoonstellingen van door hem gewaardeerde kunstenaars. Zo probeerde hij jongeren een duwtje in de rug te geven. Daarnaast had Van Luijn in zijn huis aan de Oudegracht 381 zijn eigen kunstzaal ‘De Parterre’.²⁶⁸ Twee keer exposeerde hij zelf bij de Utrechtse Kring.

Een onthullend portret

Door de Utrechtse Kring en vooral via Dick van Luijn was Clare Lennart zeer betrokken bij de Utrechtse kunstenaarsgemeenschap. Ze onderhield een losse vriendschap met de kunstenaar William Kuik, die na zijn geslachtsverandering Dirkje heette. Hij woonde vanaf 1969 tegenover haar in de Zuilenstraat op nummer 19. Over hun kennismaking zei Kuik: ‘We hebben elkaar afgetast, bekeken als twee wonderlijke dieren in dezelfde straat, eindelijk een ‘mens’. Ze spraken zelden over Kuiks werk of over moderne literatuur, maar wel over de kunst van Clare’s ouders. Kuik is wel de meest boeiende, grillige en fantasierijke verteller in de Nederlandse literatuur genoemd, maar toen Clare hem kende, was hij vooral actief als beeldend kunstenaar en graficus. Hij toonde vaak de stad Utrecht, zowel in het heden als in het verleden. Hoewel Clare Lennart vond dat zij niet meer wist over kunst dan een ‘geïnteresseerde leek’, sprak ze toch een openingswoord bij een dubbelexpositie van William Kuik en Erika Visser in 1958, omdat zij ‘grote bewondering en waardering’ voor hun werk had.’²⁶⁹

Erika Visser was een succesvolle portretschilderes, die tal van prominenten zoals Godfried Bomans en markante Utrechtse persoonlijkheden vereeuwigde in een heel persoonlijke stijl.²⁷⁰ In 1959 en 1962 exposeerde ze bij de Utrechtse Kring. Erika Visser schilderde en tekende uitsluitend naar levend model en dat was doorgaans een prettige ervaring: ‘Het was zoiets als een blijde ontspanning door Erica

Portrettekening van Clare Lennart door Erika Visser uit 1957. Het origineel is verloren gegaan. Collectie Literatuurmuseum.

Visser te worden geschilderd. Feest, en de onthulling ook feest.’²⁷¹ Kuik portretteerde ze meerdere malen. ‘Ronduit meesterlijk’ vond Clare het portret van Kuik: ‘Vanaf dat grote, virtuoos en met zwier geschilderde doek met zijn mauve toetsen treedt een compleet mens in al zijn tegenstrijdigheden je tegemoet. Geestig en alert, met iets van de nar in zich en iets van de komediant en ook iets van de weemoedige dromer die hij in het dagelijks leven weigert te zijn, kijkt het gezicht je aan met die scherpe schildersblik, die je bijna de ogen doet neerslaan.’²⁷²

In 1957 zat Clare Lennart zelf model voor Erika Visser. De krijttekening laat Clare zien in een kenmerkende houding, iets omhoogkijkend en met een afwachende blik in de diepliggende ogen. Haar opgestoken haar zit wat rommelig en ze draagt opvallend grote oorknoppen en een hooggesloten blouse. Erika Visser heeft dit portret vernietigd omdat ze ‘het niet goed genoeg vond’.²⁷³ Kennissen vonden het juist zeer goed gelijkend, ‘zo’n beetje ongeduldig kijkend.’²⁷⁴ Eveline Klaver zag in Vissers portret het dominerende in Clare’s karakter terug, het ‘nooit willen erkennen’.

Clare was gewaarschuwd dat er niets van je overbleef als je je door Erika liet tekenen of schilderen.²⁷⁵ Toch schrok ze van het portret. Toen ze het voor het eerst zag op een tentoonstelling in Gouda, was ze hevig ontdaan. ‘Ben ik dat?’, zei ze vol afgrijzen en ze wilde meteen weg.²⁷⁶ Waarschijnlijk was het portret ook te zien op de bovengenoemde expositie van Erika Visser en William Kuik in oktober 1958.²⁷⁷ Clare zei in haar openingsrede treffend: ‘Ieder goed portret heeft iets onthullends. Vandaar dat de geportretteerde er vaak zo van schrikt. De image die hij heeft opgebouwd, het masker, niet zelden het drogbeeld, waarmee hij de wereld tegemoet treedt, houdt onder de blik van de schilder geen stand. Deze blik, die achter iedere vormomming de mens ziet zoals hij in het diepst van zijn wezen is, is de gave geweest van alle groten onder de portretschilders. [...] Het weerspiegelt de duizenderlei facetten van het menselijk wezen.’

Al poserend heeft Clare zelf de tekenares nauwkeurig geobserveerd: ‘Erika Visser wil bewust niet anders dan het model, dat tegenover haar zit, weergeven zoals haar ogen het zien. In haar eigen ogen komt dan die scherpe, strenge blik die haar gezicht minder vrouwelijk maakt en die men herkent op haar zelfportret, dat velen vreemd zal aandoen. Zij schildert dus de werkelijkheid. Maar bestaat zoiets als de objectieve werkelijkheid? [...] Eigenlijk zien de ogen van ieder mens een andere werkelijkheid, voorzover zij althans in staat zijn tot zoiets als oorspronkelijk zien. En dat geldt niet alleen voor hun visie op de medemens, maar ook voor hun kijk op landschap, stillevens, stadsgezicht, op alles wat ogen zien. Zodat mijns inziens de werkelijkheid nooit uitgeput zal raken.’²⁷⁸

Clare Lennart had ‘merkwaardige ogen’, omdat ze bewust keek en scherp waarnam: ‘Schijnbaar passief, zonder vooropgezette mening, zonder aangemeten houding, laat ze de dingen op zich toekomen en in zich neerdalen. Kinderen kunnen ook zo kijken [...] de onpartijdige, ernstige en volkomen zuivere kinderblik.’²⁷⁹ Precies die blik had Erika Visser getroffen in haar portret. Dat maakte het een schrijversportret bij uitstek. Juist

daarom is het zo jammer dat het enige portret dat ooit van deze dochter van twee schilders is gemaakt, vernietigd is.²⁸⁰

Jurywerk

In veel interviews zei Clare Lennart dat ze contact met andere auteurs niet bewust nastreefde en dat ze zich ‘sporadisch’ in het kunstenaarsleven mengde: ‘Het opgelegd artistieke ligt me in elk geval helemaal niet.’²⁸¹ Ze ging net zo lief met ‘gewone mensen’ om: ‘Boekenbals, schrijverskringen, ik vind het verschrikkelijk dat opgeschroefde gedoe. Alleen een boekenmarkt, die is leuk, daar kom je in contact met gewone mensen.’²⁸² Desondanks ging ze vaak in op verzoeken om zitting te nemen in literaire jury’s. Het Ministerie van OK&W benoemde haar in 1956 en 1958 in een jury voor toekenning van reisbeurzen aan prozaschrijvers.²⁸³ Ook maakte ze – in 1955 – deel uit van de jury die namens de Gemeente Amsterdam een novelle uit het jaar 1953 of 1954 mocht bekronen met drieduizend gulden.²⁸⁴ Het was een flinke klus, deze jury moest namelijk zelf titels aandragen om te nomineren. In haar aantekeningen gaf Clare aan Marga Minco twee sterren voor *Het bittere kruid* omdat het ‘zó treffend’ was. Harry Mulisch’ *Het zwarte licht* was haar ‘te bizar, niet te onthouden, ontroert niet wezenlijk’. Ze vond hem ‘toch ongetwijfeld talentvol’, maar hield niet echt van zijn werk.²⁸⁵ Uiteindelijk besloot de jury de prijs in drieën te splitsen en bekroonde Rein Blijstra, Inez van Dullemen en Marie-Sophie Nathusius.

Een organisatie waar Clare Lennart vanaf 1955 tot haar dood bij betrokken was, was het Tollensfonds. Het bestuur van het fonds kent zijn prijs een keer per vijf jaar toe aan een schrijver die in de vijf voorafgaande jaren een opvallende literaire prestatie heeft geleverd. Deze jury was ook verantwoordelijk voor de Jacobson-prijs voor oudere letterkundigen. Het is aannemelijk dat Clare haar bestuursfunctie van haar Utrechtse vriendin Ina Boudier-Bakker overnam. Clare werkte plezierig samen met voorzitter Henriëtte Laman Trip-de Beaufort en Kitty de Josselin de Jong. In de periode dat Clare in het bestuur zat, heeft het Tollensfonds relatief veel vrouwelijke auteurs gelauwerd: Ina Boudier-Bakker, Marie Schmitz, Elisabeth Zernike en Maria Dermoût.²⁸⁶ Clare was geen uitgesproken feministe, maar had wél oog voor genderproblematiek: ‘vrouwen treden vaak minder zelfverzekerd de wereld van de kunst binnen dan mannen. Iemand moet ze een duwtje geven, anders durven ze niet.’²⁸⁷

Door haar goede contacten met CPNB-voorzitter Chris Leeftang raakte Clare ook betrokken bij de commissie die de CPNB adviseerde over de uit te geven novellen. De jury beoordeelde, net als de lezers, de anoniem ingezonden manuscripten. Mede door haar werd in 1951 Olaf J. de Landell bekroond voor *De porseleintafel*, een psychologische tekening van de allesontziende liefde van een vrouw voor haar porseleinen voorwerpen. Ook in 1955 werd Clare uitgenodigd om zitting te nemen in de novellenjury, samen met Antoon Coolen, H.A. Gomperts en Guillaume van der Graft.²⁸⁸ Het aantal inzendingen

was erg hoog. In één ronde van 45 inzendingen besloot de jury daarom in 1957 *De nacht der Girondijnen* van J. Presser te bekronen en in 1958 *Het gehucht* van A. Defresne.²⁸⁹

Clare nam het jurywerk heel serieus. Ze maakte gedetailleerde leesverslagen van de toegezonden romans en novellen. Uit de correspondentie en Clare’s aantekeningen blijkt dat ze zelfverzekerd te werk ging en haar keuzes binnen een jury helder verdedigde. Zo zou ze de, enigszins omstreden, keuze voor *De nacht der Girondijnen* van Presser met hand en tand verdedigd hebben.²⁹⁰ Vanwege het unieke karakter van Pressers novelle over Westerbork, motiveerde de jury haar keuze in ieder geval uitgebreid in haar rapport: ‘Deze novelle legt iets bloot van wat in het ontzettendste misdaaddrama, dat de geschiedenis kent, een verschijnsel van menselijke zwakte was, en de verteller van het verhaal geeft er zich rekenschap van als van een verschijnsel van droeve menselijke schuld.’²⁹¹

Door het jurywerk kreeg Clare Lennart nog meer literaire kennis. Henriëtte Laman Trip-de Beaufort bijvoorbeeld, vooral bekend als auteur van historische biografieën. Zij had veel relaties, zowel in de literaire wereld (zij was ook voorzitter van PEN) als in de maatschappij. Clare vond haar ‘een en al activiteit, vuur, werkdrijf. In besturen en commissies, waarvan ze deel uitmaakt, gaat er van haar een sterk stuwende kracht uit.’²⁹² Kinderloos gebleven, besteedde ze een grote erfenis aan de oprichting van kindersanatorium ‘Hohes Licht’ in Oberstdorf in de Beierse Alpen. Clare schreef in *Het Parool* over dit sanatorium.²⁹³ Als ‘tegenpresentatie’ bood Henriëtte Laman Trip-de Beaufort haar enkele jaren later een overheidsopdracht aan, die Clare vervolgens weer aan Fré Dommissie probeerde door te spelen.²⁹⁴

Hoewel ze zich niet op het Boekenbal vertoonde, hield Clare Lennart zich dus allesbehalve afzijdig van het ‘literaire wereldje’ en wist ze haar contacten nuttig te gebruiken. Ze deed dit soort werk graag, was gevlod dat haar mening gewaardeerd werd en wilde – indien nodig – een tegengeluid laten horen. De onkostenvergoedingen waren niet hoog, zeker niet afgezet tegen de enorme stapels leeswerk, maar toch welkom. Clare deed overigens ook commercieel jurywerk, bijvoorbeeld voor de ‘merkartikelen’ van Lever’s Zeep-Maatschappij NV in 1956 en de Akkerman vulpennenwinkels.²⁹⁵

Haar leeservaringen als jurylid gebruikte Clare soms in haar nieuwe serie voor *Elseviers Weekblad*. Na alle drukte die ze in 1949 had gemaakt over Stols’ samenwerking met Elsevier, vond Rico Bulthuis het verbijsterend dat Clare Lennart enkele jaren later doodgemoedereerd in *Elseviers Weekblad* ging publiceren.²⁹⁶ In 1952 vond ze al dat het mogelijk moest zijn dat schrijvers over apolitieke onderwerpen ‘in bladen van alle mogelijke richtingen’ schrijven. Dat *Het Parool* ‘zo gebeten’ was op Elsevier dat *Parool*-medewerkers niet ook in *Elsevier* konden schrijven vond ze ‘erg overdreven’.²⁹⁷ Vijf jaar later, begin 1957, kreeg Clare een eigen rubriek in *Elseviers Weekblad*: ‘De vrouw in de literatuur’.²⁹⁸ Volgens Rico Bulthuis deed het praatje de ronde dat een hoge Elsevier-baas haar had gevraagd wat ze voor een verhaaltje meestal kreeg: ‘en toen ze een flink bedrag loog, had hij er op de rand van een krant een nul achter gezet. En of het zo genoeg was, en

anders maar niet!’²⁹⁹ Het praatje klopte niet. Clare’s honorarium bedroeg honderd gulden per artikel. Dat was niet slecht betaald, maar Clare probeerde er netto wat meer uit te slepen door tachtig gulden honorarium en twintig gulden vaste onkosten te declareren.³⁰⁰ Met het schrijven van de serie verkreeg ze in 1957, 1958 en 1959 een vast inkomen van circa drieduizend gulden per jaar.³⁰¹

Een politiek van angst

Kennelijk waren de tegenstellingen tussen *Het Parool* en *Elsevier* ondertussen wat bedaar, want Clare mocht nu óók voor *Het Parool* blijven werken. Daar was ze blij om, want scherpe politieke tegenstellingen irriteerden Clare Lennart. Ze was dan ook zelden uitgesproken over haar eigen politieke overtuigingen en ze las doorgaans het neutrale *Utrechts Nieuwsblad*. In een *Parool*-artikel over een onderzoek naar het stemgedrag van vrouwen viel haar op dat de onderzochte vrouwen een gering vertrouwen in de politiek hadden, ook in de partij waarop ze ten slotte stemden.³⁰²

Clare Lennart had zelf ook niet veel vertrouwen in ‘Den Haag’ en vooral niet in de internationale politiek. De snelle bewapening van de twee grootmachten USSR en Verenigde Staten in de jaren vijftig verontrustte haar zeer. De onoverbrugbare kloof tussen communisme en kapitalisme hing als een donkere wolk boven alle moeizame pogingen om via samenwerking van landen de wereldvrede dichterbij te brengen.³⁰³ Direct na de bevrijding nam de angst voor het communisme in Nederland aanzienlijke vormen aan. In juli 1948 noemde bijna vijftig procent van de bevolking de strijd tegen het communisme de belangrijkste drijfveer om te gaan stemmen. De internationale spanningen tussen Oost en West liepen op.

Deze Koude Oorlog raakte ook de Nederlandse burgers. Rond 1952 kwamen de maandelijkse sirenetesten. Zeven jaar na het einde van de oorlog werd de Bescherming Bevolking (BB) opgericht, die Nederland moest voorbereiden op een (atoom)oorlog tussen de Russen en de Amerikanen. Als tegengeluid tegen de propaganda van Oost en West richtten (linkse) intellectuelen in 1951 de vredesbeweging De Derde Weg op. De aanhangers wilden voorkomen dat Nederland in een ondergeschikte positie ten opzichte van één van beide machtsblokken, vooral het westen, kwam te verkeren. In De Derde Weg vonden personen en (vredes)organisaties van verschillende politieke en levensbeschouwelijke opvattingen elkaar.³⁰⁴ Ook Wim van den Boogaard werd begin jaren vijftig lid van De Derde Weg en haalde exemplaren van het oprichtingsmanifest in huis.³⁰⁵ Dat sergeant Van den Boogaard een blad las dat wel ‘het kleine neefje van het communistische weekblad *De Waarheid*’ werd genoemd, laat wel zien dat hij geen ‘doorsnee’ militair was. De Derde Weg heeft ook de sympathie van Clare gehad, die zich ‘meer links dan rechts’ voelde staan, maar zich vooral tegen de wapenwedloop keerde en doodsbang was voor de atoombom.³⁰⁶

In maart 1955 was ze een van de vijftig letterkundigen die een oproep deden aan de leden van de Staten-Generaal om te stemmen tegen de Parijse akkoorden waarmee

een nieuw Duits leger in het leven werd geroepen.³⁰⁷ De oproep was tevergeefs. De Akkoorden van Parijs, ondertekend op 23 oktober 1954, herstelden de soevereiniteit van de Bondsrepubliek Duitsland (BRD). West-Duitsland werd daarmee volwaardig lid van de NAVO, die al in 1949 was opgericht. Als reactie daarop verbonden de satellieten van de USSR zich in 1955 in het Warschau Pact. De Koude Oorlog was nu in volle gang. Vooral 1956 was een bewogen jaar voor de wereldvrede. De Hongaarse opstand en de op een gewapend conflict uitgelopen Suez-crisis, beide tegen het einde van dat jaar, deden Europa balanceren op de rand van een atoomoorlog.

De ogen van Roosje

In deze onzekere internationale politieke situatie schreef Clare Lennart *De ogen van Roosje*, een roman met ‘angst’ als centraal thema. Al in *Stad met rose huizen* had ze betoogd dat het leven pas werkelijk onleefbaar wordt ‘als men zich door de angst in een hoek laat drijven.’ In haar nieuwe roman liet ze zien dat mensen anderen naar het leven kunnen staan door hun angst en dat angst een volkomen vertekend beeld van het leven kan geven.³⁰⁸ Ze bracht de spanningen tussen de twee politieke grootmachten in verband met de spanningen tussen twee zussen. In het slot ziet hoofdpersoon Paula haar individuele geval in een wijder perspectief: ‘Angst tegenover angst overal op de wereld sinds mensenheugenis. Angst van de ene bevolkingsgroep voor de andere, van het ene ras voor het andere, van rijk voor arm, van blank voor zwart of geel of bruin, van jood voor Christen, van Oost voor West en vice versa. Angst die zich dichter en dichter samenpakte tot een explosie onvermijdelijk werd met moord en doodslag als gevolg.’³⁰⁹

Dat de plot van *De ogen van Roosje* om doodslag draait, gaf de flaptekst van de eerste druk eigenlijk al weg: ‘Geen mens verdenkt Paula van schuld aan haar zusters dood. Alleen zij zelf weet dat ze misschien het auto-ongeluk, waarbij haar zuster om het leven kwam, had kunnen vermijden.’³¹⁰ Zoals altijd nam Clare Lennart eerst flink de tijd om de familiegeschiedenis van haar personages uit de doeken te doen. Het sprookjeshuwelijk van onderwijzer Frederik Johan Hazelaar en de Franse gouvernante Marie Jeanne Charpolet blijkt al snel een mislukking. De materialistische, oppervlakkige Marie Jeanne past niet bij de erudiete en betrokken schoolmeester. Hun twee kinderen Jeanine (Nini) en Paula (Pau) weerspiegelen de tegengestelde karakters en talenten van hun ouders. De zusjes kunnen het echter goed met elkaar vinden, totdat Pau ontdekt dat de ogen van haar lievelingspop zijn ingedrukt:

Waar Roosjes ogen moesten zitten, waren enkel nog twee zwarte, lege gaten. Ik barstte in wanhopig, gillend huilen uit. [...] Nini was er bij komen staan, maar tegen haar gewoonte bemoeide ze zich niet met het geval. Ik kan onmogelijk zeggen wat ik precies zag of voelde, dat niet als anders was, maar op zeker ogenblik wist ik plotseling: Zij heeft het gedaan.³¹¹

Tevergeefs probeert Pau de gebeurtenis te vergeten. Maar als Nini keer op keer Pau's vriendjes inpalmt, groeit het wantrouwen. Vooral het verlies van Tom Landaal verwondt Pau en versterkt haar overtuiging dat Nini 'slecht' is: 'Ik en ik alleen wist, maar zonder daarvoor enig bewijs te kunnen aanvoeren, van de slechtheid in Nini. Dat zette me apart van alle andere mensen. Met niemand kon ik er over praten. Niemand zou me geloofd hebben, omdat Nini nooit iets aanwijsbaars deed. Haar methodes waren subtieler dan spinrag.'³¹²

Als Nini naar Parijs vertrekt, leeft Pau op. Pau ontmoet in de trein Frans Rutger (Rut) Eslander, een van haar moeders aristocratische pupillen. Rut is dolverliefd op zijn 'witte beertje' en haalt Pau over om snel te trouwen. Doodsbang dat Nini haar geluk vernietigt, stemt Pau toe, blij dat Nini niet bij het huwelijk aanwezig is. Rut wordt benoemd tot burgemeester van Reemskate en Pau krijgt twee kinderen. Ondanks haar grote liefde voor Rut en hun uiterlijke voorspoed blijft Pau onzeker:

Maar nooit slaagde ik er in de dagelijkse mevrouw Eslander, burgemeestervrouw in Reemskate, met leven te bezielen. Vooral in het begin, voor de kinderen er waren, overviel me overdag vaak een intens gevoel van onwezenlijkheid. Ik was dan opeens volkomen gedesorïënteerd in ruimte en tijd en vroeg me verschrikt af: Hoe kom ik hier? Waar ben ik? Wie ben ik? Mijn eigen huis, mijn eigen kamer herkende ik dan niet.³¹³

Het onvermijdelijke gebeurt: vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog kondigt Jeanine per brief haar terugkeer aan. In paniek vertelt Pau haar man over haar jeugdervaringen. Rut neemt haar angst weliswaar serieus, maar begrijpt er niets van als Jeanine uit de trein stapt. Geen duivelin, maar een pláátje in een hypervrouwelijk new-look ensemble. Jeanine, die zich inmiddels Jane noemt, is poeslief. Met haar flair, charme en gevoel voor mode neemt ze Rut, de kinderen en alle dames van Reemskate voor zich in. Haar logeerpartij rekt ze maandenlang en haar aanwezigheid drijft een wig tussen Rut en Pau. Alleen Pau's schoonvader en de huishoudster voelen hetzelfde wantrouwen als Pau. Pauline trekt zich terug en al snel wordt er over haar 'zenuwziekte' geroddeld. Zeker als ze zich tijdens een feest niet kan inhouden en in razende drift haar zuster een klap geeft. Een week na het feest ziet Pauline haar zus fietsen:

Ik zag de vaart, waarmee de witte vlek van haar blouse aan de linkerkant van de weg langs de varens schoot. En mijn allereerste gedachte was: Daar ga je! Precies in die woorden. Ik drukte de rem niet in. Eén seconde, misschien twee, misschien drie seconden reed ik door als had ik die melodie niet horen fluiten en de snel naderende figuur op de fiets niet gezien. Toen remde ik uit alle macht, maar het was te laat. Ik wierp het stuur om, maar kon niet meer verhinderen dat fiets en auto in botsing kwamen.³¹⁴

Na Jane's dood is het alsof 'een dichte mist' Pau insluit. 'Ik was uit de baan van het normale leven gestoten. Al geruime tijd had ik min of meer terzijde gestaan, maar ik had toch nog gevochten om er in te blijven. Nu was ik er definitief uit geslingerd en ik verzette me niet meer.' Een gesprek met Tom Landaal zet haar jeugd en haar schuldgevoel in een ander perspectief. Tom gelooft dat de angst een mens op kan jagen tot duivelse daden. Hij denkt dat Nini juist doodsbang was: 'Nini had een koud hart. Het was haar niet mogelijk van iets of iemand werkelijk te houden. Ze kon geen genegenheid voelen, geen liefde, geen vriendschap, geen enkel gevoel dat sterk genoeg was om haar los te maken van zichzelf. Al deze gevoelens, die een band leggen tussen mensen onderling, kon zij alleen maar spelen. Het maakte haar bang, het gaf haar een gevoel van minderwaardigheid als ze ontdekte dat de warmte, die in anderen spontaan opwelde, haar ontbrak.'³¹⁵ Na deze 'katharsis' kan Pau weer verder met haar leven:

Welk een explosieve materie de angst is, had ik aan den lijve ervaren. In dat ene onbewaakte ogenblik had ze mij, een gewone vrouw, door aard en opvoeding afkerig van geweld, er toe gebracht een ander menselijk wezen, mijn eigen zuster, naar het leven te staan. Maar door het woord 'angst' te noemen in betrekking tot haar, had Tom aan Jane haar menselijkheid terug gegeven. Ik haatte haar niet meer.³¹⁶

'Het wónder van mijn kinderjaren'

De uitgeverijen Bruna en Stols maakten allebei aanspraak op Clare's nieuwe roman, maar ze wilde geen verplichtingen aangaan. Dat maakte haar onrustig en haar nieuwe roman kon er alleen maar slechter door worden.³¹⁷ Dat ze ruim twee jaar de tijd nam voor haar nieuwe boek, is de roman ten goede gekomen. Volgens Greshoff had ze zich 'vrijwel volkomen van haar maniërismen bevrijd'.³¹⁸ Haar beschrijvingskunst was versoberd tot 'het wezenlijke'.³¹⁹

De kenmerkende natuurbeschrijvingen ontbreken echter niet. De natuur in *De ogen van Roosje* is wilder dan het cultuurlandschap of de tuinen uit haar eerdere romans en verhalen. De roman speelt zich – wederom – af op de Veluwe. Epe stond model voor Rodenbeek en in Reemskate is het kleinstedse Hattem te herkennen. Voor het 'brameneiland' waar Pau en Tom heerlijke uren doorbrengen, verliet Clare zich op haar jeugdherinneringen uit Tongeren.³²⁰ Heel bewust had Clare Lennart voor een romantische omgeving gekozen omdat deze 'het angstgevoelen, dat zelfs tot misdaad leidt, sterker deed spreken'.³²¹

Het standsverschil, dat Clare Lennart in *Serenade uit de verte* nog zo schrijnend beschreef, speelt in *De ogen van Roosje* nauwelijks meer een rol. Haar personages zijn 'burgerlijker' en lopen meer in pas met de maatschappij dan in haar eerdere romans. Het wat onwaarschijnlijk snelle huwelijk tussen de eenvoudige Pau en de rijke Rut Eslander kan gebaseerd zijn op een verhaal uit Clare's familiegeschiedenis. Haar oudtante Anthonia had een betrekking als kinderjuffrouw bij een adellijke familie die aan het hof

verkeerde, en trouwde later met een baron.³²² Voor haar beschrijving van het huwelijk tussen Frederik Hazelaar en Marie Charpolet gebruikte Clare waarschijnlijk een eerdere versie van *Kasteel te huur*.³²³ Bekende motieven maakten dat de lezers in *De ogen van Roosje* direct een roman van Clare Lennart herkenden: Toms vader is kunstschilder, Pau volgt een opleiding tot onderwijzeres. Een van de vele dichtregels die schoolmeester Hazelaar met innig plezier citeert, is het ‘Ik wull, wi weern noch kleen, Jehann. Do weer de Welt so grot,’ waarmee Clare *Twee negerpopjes* eindigde.

De ‘onbecijferbare goedheid van het bestaan’ die in *Serenade uit de verte* en *Stad met rose huizen* nog de boventoon voerde, staat in *De ogen van Roosje* meer op de achtergrond. De liefde voor de groene aarde is vooral iets uit Paula’s jeugd: ‘Dit grote ruisen is het wónder van mijn kinderjaren geweest. Het heeft mij vervuld van een niet te beredeneren en door geen enkele redenering aan te tasten liefde voor een leven, dat niet van de mensen is, met dankbaarheid ondanks alles omdat ik deel heb gehad aan het grote wonder van dit leven.’³²⁴

Clare Lennart gebruikte de kinderervaringen van Pau om de bijzondere relatie tussen Paula Hazelaar en Rutger Eslander aan te scherpen. De echtgenoot van Pau is een rustige, stabiele man die haar op koers houdt. Een man met wie Pau eigenlijk niet kan praten, maar wél goed kan vrijen. Een trouwhartige echtgenoot die alle problemen gladstrijkt en praktische oplossingen verzint voor zijn ‘vissermeisje’. Zoals *Serenade uit de verte* een hommage aan Clare’s moeder Da Doyer was, zo is *De ogen van Roosje* te lezen als een liefdesverklaring aan de kalme Wim van den Boogaard.³²⁵

In de roman blijft het huwelijk door de adorerende houding van Rutger echter eenzijdig. Man en vrouw groeien niet uit tot twee persoonlijkheden, zij staan beiden stil op het beginpunt van de eerste verliefdheid, de man in zijn droom, de vrouw in haar poging die droom te handhaven. Pau blijft Ruts ‘witte beertje’ spelen en voelt zich volkomen van haar man afhankelijk.³²⁶ Zo’n relatie waarin de een zichzelf verliest in de ander, heeft Clare nog explicieter beschreven in *Huisjes van kaarten*, waar Theresia zichzelf had verloren in Jean. Theresia komt weer op aarde door de dood van Jean. Paula hervindt zichzelf (tijdelijk) als ze zich terugtrekt: ‘Als ik alleen door de bossen dwaalde, zoals ik als kind zo vaak had gedaan, voelde ik diep in mezelf de tinteling van een eigen, persoonlijk, niet van Rut afhankelijk leven. Het oude lied ruiste nog even plechtig door de boomkruinen en in geen enkel ander bos sprak het me zo rechtstreeks aan. Het sprak tot het kind, dat ik geweest was en dat ik had verloochend door Ruts witte beertje te worden.’³²⁷ De dood van Jeanine en het zelfinzicht dat Paula met hulp van Tom Landaal krijgt, herstellen ook het huwelijk:

Wat betekende voor mij verder gaan? Dat ik in plaats van zo iets schimmigs als een echo een mens moest worden. Rut had in mij het droombeeld van zijn jongensjaren lief gehad. Ik was zijn ‘schönes Fischermädchen’ geweest. Maar alleen als ik mezelf

durfde zijn, het risico aanvaardend hem daardoor te verliezen, had ons huwelijk toekomst. Ik moest het aandurven hem mijn vertrouwen te geven. Ik moest ook een tegenstem durven zijn, niet enkel een echo. Ik moest mijn persoonlijkheid consolideren, niet aldoor zo week zijn als was in zijn sterke handen. [...] Ik zou Rut in vertrouwen moeten nemen. Hij zou mij moeten aanvaarden zoals ik werkelijk was. Alleen dan zou ons samenleven waarlijk een huwelijk kunnen worden. Hij mijn man, ik zijn vrouw, zonder dat we hoefden te vluchten in het spel van de prins en zijn schoon vissermeisje.³²⁸

De tragiek van de poëtische dubbelzinnigheid

Een bijzonder thema in de roman is het droomleven van de volwassen Paula. Zij lijkt buiten de werkelijkheid van de dagelijkse routines te staan. In tegenstelling tot Stance uit *De blauwe horizon* blijft Paula wél functioneren en verdrinkt zij niet in haar dromen. Maar ook al vervult Paula haar plichten als burgemeestersvrouw naar behoren, innerlijk is zij er niet bij. Er hangt als het ware een transparant scherm tussen haar en de werkelijkheid. Haar gezin heeft geen toegang tot haar tweede bestaan. Zo is Paula tegelijkertijd, door haar liefde en trouw, gebonden aan man en kroost, als ook geheel vrij ervan. Volgens criticus Greshoff maakte ‘de luciditeit van Paula’s droomleven’ het boek zo ‘wonder’: ‘Paula leeft, in de ware zin des woords, een poëtisch dat wil zeggen een dubbelzinnig bestaan. [...] Hierin schuilt de tragiek van wat ik de poëtische dubbelzinnigheid noem: hij verrijkt het leven en geeft er de angstige bekoring van het unheimische aan, hij verarmt het omdat hij allen die er mede geboren zijn, onbekwaam maakt tot een stil, eenvoudig, evenwichtig leven, dat wat eentonig en meestal een tikje dom, toch de bekoring van de gemoedsrust heeft.’³²⁹

De dubbelzinnigheid, het maskermotief, werkte Clare Lennart ook uit in de figuur van Jeanine / Jane. Ze maakte Pau’s angst voor Jane des te invoelbaarder omdat Pau vrijwel de enige is die haar zusters ándere kant ziet. De kwaadaardige kant. Het donkere gat van Roosjes ogen. Alleen de huishoudster, juffrouw Christien, ziet net als Pau dat er achter het vriendelijke, welwillende gezicht van Jane een andere bedoeling ligt. ‘Ze is een beetje al te lief,’ zegt de huishoudster droogjes.³³⁰ Zoals de geheim agenten in de Koude Oorlog draagt Jane een masker. Mogelijk hebben contemporaine lezers een verband gelegd met de Amerikaanse Julius en Ethel Rosenberg: op het oog een net burgerlijk echtpaar, maar in 1953 ontmaskerd als communistische spionnen.³³¹ Voor latere generaties lezers is dat subtiële verband niet evident. Clare Lennart vond dat geen probleem. Ze vond het onjuist om concrete verwijzingen naar de (wereld)politiek in romans te verwerken: ‘Politieke beschouwingen in romans zijn over het algemeen alleen van belang voor tijdgenoten. Later valt dit weg. Met uitzondering van enkele historici stelt niemand meer belang in de politieke opvattingen van Vondel of Tolstoi. Zelfs de strijd van Henriëtte Roland Holst is al verbleekt. Wat blijft is het andere, de visie, de verbeelding, de vertelkunst, de

gave om een levende wereld te scheppen.³³² Ze vond het ‘grote onzin’ dat een literair werk politiek geëngageerd moest zijn. Dat vond ze de taak van de journalist, niet van de verbeelding. Clare Lennart liet echter in *De ogen van Roosje* zien dat de onberekenbare kracht van de angst tot fatale gevolgen kan leiden. Als ‘neutrale’ romancier vond zij zo een aansprekende manier om de politieke spanningen van de Koude Oorlog te verbeelden.³³³

Twee zusjes

Behalve een roman over angst, is *De ogen van Roosje* een roman over twee zusters. Het feit dat Clare Lennart het jaloezie-thema zo pregnant uitwerkte, is wel een teken dat de ingewikkelde relatie tussen twee zusters haar bezighield. Net als tussen de zusjes Hazelaar heersten tussen de zusjes Klaver veel spanningen. Hoewel Clare en Eveline naar buiten toe een harmonieus stel vormden, kon het binnenshuis vaak botsen. Dat lag vooral aan hun contrasterende karakters. Clare vond haar zuster ‘van nature even lichtmoedig’ als zij zwaarmoedig was.³³⁴ Daardoor heerste nogal eens wederzijds onbegrip over hun keuzes.³³⁵ Eveline vond Clare dominerend. Clare had vooral moeite met Evelines partners. Eveline beschreef in haar boekje een heftige ruzie over Hans van Onck uit het begin van de jaren dertig. Clare probeerde Eveline ervan te overtuigen Hans geen geld meer te geven. Toen Eveline zei: ‘Ik doe het toch’, stoof Clare woedend op haar af, gaf haar een klap en een stomp. Volgens Eveline was Clare: ‘Woedend om mijn stomiteit, ook woedend omdat ik niet luisteren wou. Als blazende katten stonden we tegenover elkaar. Ik was zwaar in verwachting van mijn tweede kind en ik herinner me dat ik ontzettend verontwaardigd was dat Clare een zwangere vrouw aanviel. Natuurlijk had Clare gelijk, zoals later bleek.’³³⁶ In de jaren veertig had Eveline weer een partner met wie Clare niet overweg kon.³³⁷ Dat Eveline zich opnieuw liet overheersen door een man, vond Clare onverteerbaar. Een ‘moderne vrouw’ deed zo iets niet, vond ze, die ging niet ‘met een blinddoek of rose bril’ door het leven.³³⁸ De voortdurende financiële problemen van Eveline trokken eveneens een wissel op de relatie tussen de zusters.³³⁹ Meerdere kennissen zeiden dat Eveline geld en dingen belangrijk vond, méér dan Clare, die vooral op mensen en ervaringen gericht was.³⁴⁰

In *Huisjes van kaarten* had Clare de zusterlijke moeilijkheden even aangestipt: ‘Elly is het zusje uit de groene tuin én ze is getrouwd met Theo Romunde. Het ene trekt je naar haar toe, het andere van haar af. Het ene is een onverbreeklijke band, het andere een niet te overbruggen kloof.’³⁴¹ *Twee negerpopjes* dichtte de kloof enigszins. Clare liet in de novelle zien dat het gezamenlijke verleden voor de zussen uiteindelijk belangrijker was dan het soms moeizame heden: ‘Ze voelden opeens hoe wonderlijk ze daar op die zolder stonden met de koffer tussen zich in. Alsof ze, dacht Trezia, beiden worstelend door het struikgewas van hun eigen leven, opeens waren aangeland op deze open plek... dit moment van bezinning en rust. Waar ze elkaar terugvonden... waar ze na lange tijd en ondanks veel dat hen scheidde, weer als vanouds ‘twee zusjes’ waren.’³⁴²

Eveline lijkt weinig moeite te hebben gehad met het literaire succes van haar zuster. Ze was er meestal trots op en profiteerde ervan. Dat Clare jaloers is geweest op Evelines uiterlijk, is wel aannemelijk. Met haar regelmatige gezicht, slanke postuur en gemakkelijke haar was Eveline Klaver aantrekkelijker dan haar oudere zuster.³⁴³ Aan Frans Coenen schreef Clare dat ze haar vrienden vroeger niet mee naar huis durfde nemen, uit angst dat ze Eveline zouden zien en verliefd worden op haar: ‘Lien had het precies zoo. We waren trouwens beiden veel te loyaal, om ook maar de minste veroveringspoging te wagen.’³⁴⁴ Desondanks was Clare in 1934 nog bevreesd dat Coenen interesse in haar zusje zou krijgen. Ze loog zelfs dat Evelines kinderen ‘uitslag’ hadden: ‘Het was voor het eerst van mijn leven dat ik zoo iets intens gemeens zei, zelfs van een rivale. Wat zij niet eens wezenlijk was, maar ik was bang.’³⁴⁵

Het is dan ook voer voor psychologen dat Clare in haar romans vrij negatief is over opvallend mooie en (daardoor) verwendde vrouwen. Zowel mevrouw Greve van den Elshorst in *Avontuur* als Renske Schraay uit *Twee negerpopjes* zijn doortrapte babypoppen met schitterende blonde pijpenkrullen. ‘Er steekt een flinke portie haat in haar beschrijving van [...] jonge vrouwen die juist uit de kinderschoenen zijn gestapt’, vond Bulthuis.³⁴⁶ De mooie Marion Greenwood in *Serenade* en niet Lou Godefroy in *Huisjes van kaarten* zijn kille vrouwen. Met de meeste mooie vrouwen loopt het niet goed af. Marion Greenwood sterft jong en net als Jeanine Hazelaar komt Lou Godefroy om in een verkeersongeluk.³⁴⁷ Het is de vraag of Clare zich zelf bewust was van dit terugkerende motief.

‘Clare Lennart op haar best’

De uitgeverij zorgde ervoor dat *De ogen van Roosje* op een commercieel tijdstip in de boekhandels lag: vlak voor de feestdagen van 1957, ondersteund door een advertentie in chocoladeletters ‘Een nieuwe Lennart!’³⁴⁸ Stols versterkte de herkenbaarheid door de nieuwe roman typografisch in hetzelfde jasje te hullen als de vorige twee romans. Clare Lennart was duidelijk een sterk merk geworden en *De ogen van Roosje* was ‘Clare Lennart op haar best’.³⁴⁹ Barth kon tevreden zijn. De eerste recensies verschenen nog voor Sinterklaasavond en benadrukten de constante kwaliteit van Clare Lennarts oeuvre en haar ‘volkomen eigen wereld’.³⁵⁰ Na drie goedverkopende romans in zes jaar tijd maakten de recensenten de balans op en die was positief. J.C. Bloem had het boek zeer snel in handen gekregen en zette ‘De onvergelykelijke, hoogst persoonlijke stijl van Clare Lennart’ boven zijn bespreking. Hij voelde zich al sinds *Avontuur* ‘verbonden’ met haar werk en was er onwankelbaar van overtuigd dat zij ‘op haar terrein volstrekt niet de mindere is van de twee andere grote figuren op het gebied van de Nederlandse vertelkunst: Bordewijk en Vestdijk. En van deze drie houd ik persoonlijk het meest van haar. Dat dit volkomen gerechtvaardigd is, wordt door haar nieuwste roman “De ogen van Roosje” onomstotelijk bevestigd. Bij de lezing ervan vraagt men zich telkens af,

evenals bij elke voorafgegane, of dit nu niet haar meesterwerk is. Ik zal deze vraag niet beantwoorden maar vermeld die alleen, omdat er uit blijkt, hoezeer zij haar hoge peil weet te handhaven.³⁵¹

Rico Bulthuis vond *De ogen van Roosje* ‘volledig geslaagd. Het is de meest ontroerende, meest intieme roman die zij tot nu toe schreef. Met recht een meesterwerk.’³⁵² Anton van Duinkerken las het boek als een parabel en vond de sobere stijl ‘tekenachtig tot in de kleinste fjnheden van het verhaal’.³⁵³ Greshoff blikte uitgebreid terug op zijn eerdere oordelen over *Serenade uit de verte* en *Stad met rose huizen*: ‘De nieuwe Clare Lennart *De ogen van Roosje* is een door en door en in ieder opzicht goed boek, een voortreffelijk boek en het bewijst dat de schrijfster ongevoelig bleef voor de verleiding haar succes met de tedere, lichte, heldere romantiek van *Serenade* en *Stad* verder uit te buiten. In *De ogen van Roosje* heeft zij zich wat onderwerp, voorstelling, atmosfeer, toon en stijl betreft vernieuwd.’³⁵⁴

Volgens Annie Romein-Verschoor had Clare Lennart met *De ogen van Roosje* de ‘sprookjes-en-toverlantaarnsfeer’ verlaten voor een ‘altijd nog wel tikje romantische psychologische roman’. Ze vond de tegenstelling tussen de zussen tot op zekere hoogte aannemelijk, maar minder ‘echt’ dan de beschrijving van de dorpsatmosfeer en het contact met de omringende natuur.³⁵⁵ Ook andere recensenten hadden een voorkeur voor de ‘verrukkelijke reeks jeugdherinneringen’.³⁵⁶ *Vrij Nederland* schreef: ‘Het is merkwaardig hoeveel beter het talent van Clare Lennart tot zijn recht komt in de zonnige gedeelten dan daar waar de tragedie op de loer ligt.’³⁵⁷ Willem Brandt vond het eerste gedeelte over de jeugd ‘Clare Lennart op haar allerbest’ en de latere episodes wat fragmentarischer.³⁵⁸

De psychologie in de roman werd wisselend beoordeeld. De plot van de roman, de halfbewuste aanrijding, vond niet bij iedereen instemming, het was te ‘bedacht’. Het zou aannemelijker geweest zijn als Paula in een volledig verlies van zelfbeheersing haar zuster te lijf was gegaan.³⁵⁹ Kees Fens noemde het einde van de roman dan ook ‘geforceerd’.³⁶⁰ Ben van Eijsselsteijn vond haar dramatis personae overtuigender dan in haar eerdere romans. De karaktertekening van Frederik Hazelaar kreeg de meeste lof. Hij werd omschreven als een bijzondere vader, een schoolmeester op het hoogste niveau, een dichter, een wijsgeer, ‘een zo uit het dorpsleven gestapte figuur, waaraan zich spontaan de sympathie hecht’.³⁶¹ C.J. Kelk wees in *De groene Amsterdammer* op een belangrijke onwaarschijnlijkheid: na haar terugkeer heeft Jeanine geen enkel contact met haar vader Frederik Hazelaar.³⁶² In een tweede, uitvoerige bespreking, in *Tijdschrift voor seksuele hervorming*, ging Kelk in op de huwelijksproblematiek. Hij was positief over haar ‘levenswijsheid, van liefde tot de mensen ook, van mededogen’, omdat zij beeldend liet zien dat de karaktervorming van kinderen grotendeels afhankelijk is van het huwelijk van hun ouders.³⁶³

Verschillende critici stelden de vraag naar de autobiografische bronnen van de roman.³⁶⁴ Ben van Eijsselsteijn vermoedde dat Wahrheit und Dichtung samensmolten

tot een ‘werkelijkheid-op-hoger-niveau’.³⁶⁵ C.J.E. Dinaux wist het zeker: ‘Droom is onvervuld en onvervulbaar geluksverlangen. Het geluk daarentegen, dat de romans van Clare Lennart omspeelt, dit weemoedige geluk, heeft bestaán. Het is haar jeugd. Het zijn de kleuren van ‘toen’.³⁶⁶

De bijzonderste recensie was van Kees Fens in *De Linie*. Als 29-jarige lijkt hij het zichzelf kwalijk te nemen dat hij een roman van een vijftigjarige ‘mooi’ vindt en dat hij er leesplezier aan ontleent:

Het klinkt bijna als tijdsverraad een boek een verademing te noemen. Ik zou me kunnen voorstellen, dat vooral jongere lezers Clare Lennarts jongste roman *De ogen van Roosje* een laf-romantisch boek zullen vinden, een product uit een verleden tijd, een roman uit het tijdperk ‘mooi’, die als een verdwaalde vogel in het beestenspel van de tijd ‘goed’ terecht is gekomen. Laat ik eerlijk bekennen, zelf nu en dan – vooral in het begin – moeite te hebben gehad om Clare Lennarts roman niet flauw en sentimenteel te vinden. Nu ik het boek uit heb, ben ik wel van mening, dat *De ogen van Roosje* oudere lezers in zijn zuiverheid en lichte melancholie eerder zal aanspreken dan dat bij jonge het geval zal zijn. [...] Als schrijfstuk is *De ogen van Roosje* van een ongewone gaafheid. Meen niet dat Clare Lennart Paula’s ontwikkeling alleen beschrijft. Zij vertelt er vele gebeurtenissen omheen en typeert talloze bijfiguren. De lezer voelt dat echter nergens als uitweiding, omdat geen enkele gebeurtenis buiten de sfeer van het verhaal ligt, omdat alles wat de schrijfster aanraakt een stille omtovering ondergaat. Een ‘mooi’ boek? Ja, waarom zullen we het niet bekennen, zonder onszelf te honen?³⁶⁷

Bijna zestig jaar na dato zouden weinig literatuurhistorici *De ogen van Roosje* een ‘meesterwerk’ durven noemen, maar deze roman is wel het hoogtepunt in Clare Lennarts oeuvre.³⁶⁸ *De ogen van Roosje* is moderner dan al haar eerdere werk. De thematiek van angst en jaloezie was eigentijds en is tijdloos gebleven. De compositie is strakker en de stijl kaler: er zijn minder metaforen en de voorheen overvloedige beletseltekens zijn vrijwel verdwenen. De constante stroom van journalistiek werk en non-fictie veranderde haar stijl ten goede, maar *De ogen van Roosje* bleef een authentieke Clare Lennart. Vanuit het kleine drama met een pop trok ze een overtuigende parallel met het grote drama van de angsthysterie in de Koude Oorlog. Alle thema’s en motieven die haar bezighielden, angst, verbeelding, de natuur, vriendschap, jaloezie, het onderwijs, het huwelijk en zelfs mode vervlocht ze tot een aangrijpende en sfeervolle roman.

Véél verhalen

Tussen 1951 en 1957 had Clare Lennart zich met drie goed verkopende romans hoofdzakelijk gepositioneerd als romanière. Ze schreef daarnaast nog steeds veel korte

verhalen, maar nu uitsluitend ‘op bestelling’.³⁶⁹ Vooral als de kerstnummers van magazines gevuld moesten worden, stroomden de verzoekjes binnen.³⁷⁰ Van publiekstijschriften als *Op de Solex* en *Tussen de Rails*, tot het PVDA-vrouwenblad *Wij vrouwen* en het literaire *Maatstaf*: ze ging op vrijwel alle aanvragen in, wat de politieke kleur of religieuze gezindheid ook was.³⁷¹ Zo vroeg de *Katholieke Illustratie* in 1956 om een bijdrage voor de serie ‘mijn beste korte verhaal’. Clare koos ‘Vale Ouwe’ uit *Liefde en Logica* en dat leverde haar een honorarium van honderd gulden op.³⁷² Eenzelfde bedrag kreeg ze voor een verhaal ‘dat ze nog had liggen’ in een boekje voor aanstaande bruidsparen.³⁷³

Clare Lennart had de gewoonte haar korte verhalen te ‘recyclen’ door ze aan twee of meer bladen te verkopen en daarna te bundelen.³⁷⁴ Uit de kopij voor het nooit gepubliceerde *Veronica Valckenier* redde ze minstens drie verhalen en ook uit *De wijde wereld* publiceerde ze een fragment op de kinderpagina van *Het Parool*.³⁷⁵ Gezien het soms autobiografische karakter van haar verhalen, moest ze wel voorzichtig zijn. Ze zocht bijvoorbeeld een Vlaams tijdschrift voor de novelle ‘Andreas Vorderhake’ die ze zelf ‘nogal goed’ vond, maar nooit durfde te publiceren omdat haar kennis Jan van den Broek zichzelf erin zou kunnen herkennen en ‘diep geschokt’ zou zijn.³⁷⁶ Op advies van Barth stuurde ze het verhaal naar *Nieuw Vlaams Tijdschrift* en het verscheen, ruim twintig jaar nadat ze het geschreven had, in juli 1953.³⁷⁷ Negen jaar later bewerkte ze het verhaal over Vorderhake nog eens en bundelde het onder de titel ‘De eeuwige fietser’ in *Scheepjes van papier*.³⁷⁸

Clare Lennart leverde vanaf 1951 tot eind 1955 bijna maandelijks een verhaal aan *Ons Gezin*. Ze deed dat ‘op speciaal verzoek’ van de hoofdredactie, de psychiaters J.C. van Andel en O. van Andel-Ripke.³⁷⁹ Het tijdschrift was een uitgave van de Stichting Nationale Federatie voor Huishoudelijke en Gezinsvoorlichting, een voorlichtingsproject van het Ministerie van Maatschappelijk Werk. In het tijdschrift *Ons Gezin* werden ‘actuele vraagstukken over gezin en huishouding door deskundige medewerkers behandeld’.³⁸⁰ Clare’s verhalen waren bedoeld als ontspanningsmoment tussen de recepten, opvoedingsadviezen en artikelen als ‘Mevrouw, hoe is uw ondergoed?’.³⁸¹ Via Van Andel probeerde Clare *Ons Gezin* journalistieker te maken en ze stelde een eigen rubriek voor met beschouwingen over boeken of films.³⁸² Dat lukte niet omdat de heren van de redactieraad vooral aandrongen op ‘lichte kost’.³⁸³ Volgens één van de redactrices werd Clare Lennart ‘uitgespeld’, maar waren haar verhalen vaak moeilijk.³⁸⁴ Toch selecteerde Clare haar toegankelijkste verhalen voor het blad. Ze stuurde de redactie seizoensverhalen zoals ‘Op reis naar het land van de winter’ en kinderportretten zoals ‘Meerie’.³⁸⁵

In *Ons Gezin* publiceerde ze ook verhalen die op familieleden waren geïnspireerd. In ‘Ruimte’ portretteert ze het gezin van haar broer Dick Klaver, dat tijdelijk in een groot, leeg huis bivakkeerde. De nichtjes Gerda, Lenie en Ineke komen er onder hun eigen namen in voor.³⁸⁶ Clare portretteerde de oudste dochter, Gerda, ook in een gelijknamig

verhaal.³⁸⁷ Pas vijftig jaar later las Gerda Klaver het verhaal voor het eerst. Ze herkende er veel in: ‘Ze schildert me wat interessanter dan ik echt was. Ik weet niet of ze me echt zo zag, maar het is wel een mooi verhaal en dat was voor haar het belangrijkste.’³⁸⁸ ‘Gerda’ kwam vier jaar later terecht in een uitgesproken literaire uitgave, de *Schrijvers Almanak* voor het jaar 1957. Clare had eigenlijk een ongepubliceerd verhaal moeten insturen, maar rekende er kennelijk op dat redacteur Bert Voeten een ‘vrouwenblaadje’ als *Ons Gezin* nooit onder ogen zou krijgen.³⁸⁹

‘Totale lusteloosheid’

Na *De ogen van Roosje* is Clare niet aan een nieuwe roman voor volwassenen begonnen. Ze had veel werk aan haar reeks in *Elseviers Weekblad* en ook voor *Het Parool* bleef ze haar artikelen schrijven.³⁹⁰ Ze vertaalde ook nauwelijks, alleen het fantasierijke *La croisière de la Priscilla* van Clément Richer, een auteur uit Martinique.³⁹¹

Het jaar 1959 begon niet goed. Begin februari 1959 stierf haar oude en ‘sukkelige’ kater Tom. Nu ging al haar aandacht uit naar Iboe, een poesje dat ze in 1958 in het Maarnse bos had gevonden.³⁹² In de zomer van 1959 kreeg Iboe een nestje, dat Wim graag wilde houden.³⁹³ De kittens Wanja en Gitje inspireerden Clare tot het schrijven van ‘poesenversjes’. Al eerder had ze zich geamuseerd met gedichtjes over Iboe en andere katten.³⁹⁴ Deze versjes ontstonden spelenderwijs. Op allerlei losse vellen, soms tussen andere teksten door, schreef ze de gedichtjes, die aan ouderwetse aftelversjes doen denken. Clare en Wim hadden hier allebei plezier in. De versjes vonden een warm onthaal bij kattenliefhebber J.-P. Barth. Hij wilde ze wel uitgeven in zijn Jeugdboekery. Clare had de smaak te pakken en wilde meer voor kinderen gaan schrijven, onder andere voor *Elseviers Weekblad*. Helaas zag de hoofdredacteur af van zijn eerdere plan voor een kinderrubriek.³⁹⁵

Het was een bijzondere zomer, die eindeloos lang duurde. De

P.H. Ritter opent de Kunstmarkt in Utrecht op 16 september 1959. In het midden Clare Lennart en links van haar Wim van den Boogaard. Foto F.F. van der Werf. Collectie Niels Bokhove.

zon wist niet van ophouden en regen bleef uit.³⁹⁶ Wellicht was het de warmte die Clare hinderde, want in het najaar voelde ze zich niet goed. Ze worstelde al een poos met ‘totale lusteloosheid’.³⁹⁷ Ook Wim lag vaak op de bank. Hij was ‘zo vervelend’ en wilde niks, want hij was ‘zo moei’. Hij deed nog wel de boodschappen, kookte en verwende de drie poezen. Samen met Clare ging hij naar de Utrechtse kunstmarkt op 16 en 17 september 1959, waar de Utrechtse Kring een stand had.³⁹⁸ Enige tijd later kreeg Wim bronchitis en hij bleef zich moe en futloos voelen. De arts onderzocht telkens zijn buik. Dat bevreesdde Clare en Wim aanvankelijk niet, want Wim had in de zomer van 1949 een ernstige maagbloeding. Hij kreeg toen een bloedtransfusie en moest een streng dieet volgen.³⁹⁹ Wim bleek nu echter geen maagprobleem te hebben, maar leverkanker. Clare vertelde dat alleen aan Eveline, zelfs Wims kinderen wisten niet precies wat hun vader mankeerde. Ze zei hun dat het een kwaadaardige bronchitis was. Ook voor Wim hield ze zijn toestand angstvallig verborgen. Waarschijnlijk beseftte hij niet dat hij slechts een beperkte levensverwachting had. Hij had geen pijn, maar was erg vermoeid.

Het Sinterklaasfeest, dat de familie Klaver traditiegetrouw samen met Luite en alle kinderen vierde, vond plaats op de Zuilenstraat. Het was weer een feestelijke pakjesavond. Het Sinterklaasfeest lag Clare, anders niet zo’n feestvierder, altijd na aan het hart. Ze genoot van de surprises en ellenlange komische gedichten.⁴⁰⁰ Deze Sinterklaasavond was anders. Wim lag bijna de hele avond op de bank. Daarna ging het snel slechter met hem en moest hij in bed blijven. Voor zijn verzorging kreeg Clare hulp van zuster Dina de Jong. Ze wilde niet dat Wim naar het ziekenhuis werd gebracht.⁴⁰¹ Thuis kon hij van de jonge poezen genieten, die telkens op zijn bed sprongen. Op 14 februari was Wims zoon Ries jarig. Hij bezocht zijn vader ’s avonds kort. Toen hij thuis kwam, werd hij gebeld dat Wim was overleden.⁴⁰²

De ene mens

*voor wie het van belang was
wat ik beleefde, deed of dacht,
is dood.*

*Verdwenen in de grondeloze nacht
van het onbekende.*⁴⁰³

HOOFDSTUK 12

‘Niet zo cerebraal!’

De literatuuropvattingen van Clare Lennart

*Kunstenaars, als zij oprecht en bekwaam in hun vak waren, hebben altijd de gave bezeten het geluk, de schoonheid, die in een mensenleven maar sporadisch voorkomen, als het ware te bestendigen. Daardoor straalt hun werk, ook als het niet rechtstreeks blijmoedig is, iets van troost uit. De toeschouwer beseft dat het leven niet minderwaardig is.*¹

Clare Lennart was, zoals alle schrijvers, een verwoed lezer. Haar ‘literaire familie’ bestond overwegend uit negentiende-eeuwse romanciers. Minder dan om de stijl of het plot las zij uit een gretig verlangen om te doorgronden waarom de mensen en het leven zijn zoals ze zijn. Haar visie op literatuur is niet alleen terug te vinden in haar recensies en (radio)lezingen, maar ook in correspondentie, columns en in haar romans.²

Oude en nieuwe vrienden

Clare Lennarts literatuuropvattingen zijn gebaseerd op een grote, gevarieerde belezenheid. Toen ze – nog heel jong – grote-mensen-boeken begon te lezen, verslond ze romans van vrouwelijke auteurs als Augusta de Wit, Fenna de Meyier en Top Naeff.³ Omdat ze geen gymnasiumopleiding had, waren de Griekse en Latijnse klassieken voor haar terra incognita. De basis van haar literaire kennis was gevormd door de docenten op de kweekschool en door de lectuur voor de aanvullende middelbare aktes Frans en Engels. Duitse auteurs las ze minder frequent. Voor haar akte Engels is een leeslijst bewaard gebleven met o.a. titels van Galsworthy en de Brontës-sisters, *The light that failed* van R. Kipling, *Kipps* van H.G. Wells en *Under the greenwood tree* en *Tess of the d’Urbervilles* van Thomas Hardy. Vooral Hardy zou een ‘oude vriend’ worden.⁴ Haar voorkeur ging uit naar romans en naar novellen (Mansfield, de Maupassant). In haar adolescentie las ze veel poëzie van de Tachtigers en uit de Romantiek. In een schrift schreef ze haar favorieten over als ‘Herbsttag’ van Rainer Maria Rilke, ‘Lethe’ van Boutens en een strofe uit ‘The Garden of Proserpine’ van Algernon Charles Swinburne.

In haar onderwijzeressentijd bleef Clare Lennart een ‘bookish girl’. Ze had eigenlijk geen andere liefhebberijen dan lezen en wat pianospelen. Ze kocht zelden nieuwe boeken, maar wisselde vaak titels uit met vrienden en familie.⁵ Zoals bijna iedereen leende ze in de crisisjaren veel boeken bij een commerciële leesbibliotheek. Ze was kind aan huis bij het ‘Rembrandthuis’ op de Rembrandtkade. De twee vriendelijke ‘kanarievrouwtjes’ van de leesbibliotheek reserveerden de nieuwste boeken voor haar.⁶ Ontspanningslectuur van de populaire Amerikaanse Fannie Hurst en Vicky Baum bijvoorbeeld.⁷ Daar vond ze ook de recente Nederlandse literatuur, van Menno ter Braak tot Simon Vestdijk. Vestdijk

en Bordewijk las ze niet graag. Ze vond hun werk wel knap, maar ‘ze begrijpen het eenvoudige niet meer, alleen het ingewikkelde’.⁸ Haars ondanks werd ze soms toch gegrepen door de ‘suggestieve macht’ van Vestdijk, bijvoorbeeld in Het *Vijfde zegel*.⁹ Daarna was Frans Coenen van grote invloed op haar lectuurkeuzes. Onder zijn leiding vulde ze haar letterkundige kennis aan met onder andere naturalisten als Zola en verder Dickens en Van Eeden.¹⁰ Alexander Voormolen adviseerde haar Aart van der Leeuw en P.C. Boutens te lezen, auteurs waar Clare al een voorkeur voor had. Op haar verzoek las hij *Galgenlieder* van Christian Morgenstern.¹¹ Voormolen deelde haar afkeer van de *Forum*-mannen: ‘Al die Ter Braaks, Vestdijken, Du Perrons zijn mijn natuurlijke vijanden met hun onderling geschrijf-gedoe en geklets.’¹²

Na de Tweede Wereldoorlog werd het bijhouden van de snel groeiende Nederlandse literatuur bijna een dagtaak. Vanaf de jaren vijftig en zestig kreeg ze dikwijls boeken toegestuurd om te bespreken of voor jurywerk. Ze las vrij veel (schrijvers)biografieën, o.a. van Louis Couperus, Thomas Hardy en Ina Boudier-Bakker. De Franse realisten, vooral Balzac, bleef ze waarderen, maar de romans van de Franse existentialisten liet ze liggen: ‘Sartre, Camus, Simone de Beauvoir en hun geestverwanten hebben voor mij niet het meeslepende van die vroegere Franse schrijvers. Ik heb het gevoel dat ze een gecasteerd leven beschrijven. Als ik hun werken lees, blijft steeds een gevoel van ongelof mij bij.’¹³ Over Nederlandse na-oorlogse auteurs zei ze tegen een kweekschoolleerling: ‘Ik geloof dat Harry Mulisch later wel goede verhalen zal gaan schrijven. Jan Wolkers kan goed een kort verhaal schrijven en de gedichten van Hans Andreus voel ik wel aan.’¹⁴

De stem van de auteur

De eerste eis die Clare Lennart aan een roman stelde, waren psychologisch juiste karaktertekeningen. Verder ‘vloog’ ze aan op muzikaliteit in een boek. Ze zocht meer de ‘hypnose’ dan de verheldering: ‘Om een enkel motiefje vind ik een boek dan vaak mooi. Ik houd ervan. Ik slik alle gebreken van vaagheid, verwardheid, nonchalance in de aaneenschakelende delen. Terwijl een boek, dat deze muzikaliteit mist, maar oneindig knap is, helder, gaaf, verklarend, nooit werkelijk mijn liefde heeft.’¹⁵

De kern van haar literaturopvatting is dat ze in ieder boek de stem van de auteur wilde horen, de levensvisie, de blik op werkelijkheid, de persoonlijkheid. Eigenlijk een soort vent-poëtica à la *Forum*: ze had weinig aandacht voor vorm en techniek, maar was op zoek naar de persoonlijkheid van de auteur in het werk. *Schetsen van Boz*, het jeugdwerk van ‘de grote tovenaer’ Dickens, vond ze ‘uitermate belangrijk voor wie achter het werk ook de mens zoekt’.¹⁶ Als ze niet overtuigd was van de ideeën van de auteur was het boek in haar ogen mislukt. Aan Coenen schreef ze bijvoorbeeld dat ze Van Eedens *Van de koele meren des doods* niet gelóófde: ‘Zijn ethische beginselen, die dunkt me uit een allesbeheersende angst ontstaan moeten zijn, zijn eigenlijk *zijn* oogkleppen geworden. [...] Ik zou ook wel willen weten, waarom hij zoo bang is. Er moet wel haast

een mateloos begeeren naar zonde en losbandigheid in hem geweest zijn, dat hij zoo boven alles kuisheid en reinheid bewonderde.’¹⁷ Ruim twintig jaar later schreef ze dat Jef Last een ‘te bekommerd mens’ was en niet los genoeg van zijn medemensen, om als schrijver van kolderverhalen een groot succes te zijn.¹⁸ *Koraalrif* van Helma Wolf-Catz boeide haar omdat ‘achter dit werk een persoonlijkheid staat met een warme, liefde voor dit zo vaak verguisde leven’.¹⁹

Als de levensfilosofie van de auteur overeenkwam met de hare, was het boek in haar ogen ‘gelukt’. Een roman waarin ‘het geluk over de schoonheid van de aarde’ werd getoond, was een goede roman. Dat moest vooral blijken uit een liefdevolle karakterisering van de personages en uit treffende beschrijvingen van landschappen en dieren. De auteur hoefde niet expliciet te maken waar zijn of haar vreugde om de schepping vandaan kwam. Aan overduidelijk christelijke literatuur had ze een broertje dood. Ze vond de ethiek in *Gösta Berling* bijvoorbeeld ‘wat nadrukkelijk’.²⁰ De propaganda van de ‘boven alle haat uitgaande christelijke liefde’ in *Sursum Corda* van Francien Onstein en Henk Schregel maakte haar ‘kriegel’.²¹ Haar ideeën komen samen in de bespreking van het egodocument *Baustelle* van de (katholieke) Duitse Luise Rinser:

Een derde facet van deze gecompliceerde persoonlijkheid is dat zij ook nog een zeer begaafd schrijfster is. Zij ontkent evenwel de waarde van literatuur als zodanig, zegt ook met nadruk dat [*Baustelle*] geen literaire waarde heeft. Mijns inziens volkomen ten onrechte. Toch is dit niet een boek dat ik in zijn geheel met plezier of zelfs met instemming heb gelezen. Ik moet voortdurend ‘nee’ zeggen tegen wat de schrijfster beweert. De essentiële waarden van het leven liggen voor mij volkomen anders en daardoor kan haar theoretiseren over levensbeschouwelijke vraagstukken mij lang niet altijd boeien. Dat neemt niet weg dat in deze praat- en discussieer-grage tijd velen zich met enthousiasme op deze kluif zullen werpen. Gelukkig voor mij kruipt het authentieke schrijfsterbloed nogal eens waar het niet gaan mag, namelijk naar de literaire hoek. Luise Rinser hoeft maar het kleinste scènetje te noteren, of er ontstaat literatuur zonder dat zij dit nastreeft. En in die notities over mensen, dieren, kinderen, landschappen, stations, kerkhoven en noem maar op, vind ik dan mijn plezier.²²

Realistisch en romantisch

Volgens Clare Lennart was het de taak van de literatuur, van de verbeelding, om alle facetten van het leven te beschrijven. Ze wees de pure romantici even krachtig af als de naoorlogse nihilisten. Het leven was zowel naar de zwarte, melancholieke, als naar de roze, blijmoedige, kant te vertekenen, maar het één was even onwaarschijnlijk als het andere. Bij Clare Lennart was de wereld niet roze uit onmacht om tot een waarachtiger leven te komen of om te ontsnappen aan een barre of saaie werkelijkheid.²³ Ze nam

duidelijk stelling tegen een zoet-romantische kijk op haar werk. Ze schreef de Vlaamse interviewer J. de Ceulaer: ‘Eigenlijk heb ik er niets op tegen romantisch genoemd te worden. Maar tegenwoordig wordt romantiek zo vaak verward met valse romantiek, met overdrevenheid, onwaarachtigheid, zoetelijkheid.’²⁴ Haar levensbesef was realistisch. In ieder leven zit een zwarte onderstroom, met daarnaast toch ook de mogelijkheid om intens veel van het leven te houden. Die combinatie maakte het leven voor haar ‘soms zo hartbrekend’.²⁵

In haar fictiewerk betoonde Clare Lennart zich een romanière in de school van het negentiende-eeuwse Hollandse realisme. Haar werk is verwant aan dat van psychologisch-realistische auteurs als Herman Robbers, Ina Boudier-Bakker en Top Naeff en is beïnvloed door het naturalisme van vooral Frans Coenen. Haar vooroorlogse werk is dikwijls ironisch, *Avontuur* zelfs spottend. Ze herkende in haar werk invloeden van Colette, Francis Jammes en Alain Fournier: ‘Over het algemeen bewonderde ik in de Franse literatuur dat ze niet veel omslag van woorden nodig had, klaar en duidelijk, zonder gewichtigdoenerij zei wat er te zeggen was. Het gevoel van vertrouwdheid met de natuur, van groot geluk over de schoonheid van de aarde, dat je door geen menselijke ellende ontnomen kon worden, trof me als verwant bij Colette en bij Francis Jammes. Ook hun aandacht voor dieren.’

De literatuur die ze in haar jeugd en adolescentie las, was het ijkpunt voor haar verdere leven. Personages, natuurbeschrijvingen, symboliek en thematiek bleven haar zeer nabij. Ze associeerde vrijwel alles wat ze zag en beleefde met wat ze ooit las. Citaten sprongen haar te pas en te onpas voor de geest. In haar krantenstukjes vermengde ze een natuurimpressie graag met een literair citaat: bij duinviooltjes verwees ze naar *De kleine Johannes* van Van Eeden omdat Windekind in de duinen woont.²⁶ ‘Herbsttag’ van Rilke dook vaak op.²⁷ Haar romans staan vol expliciete literaire verwijzingen.²⁸ Zo typeerde ze personages aan de hand van hun lectuur. Zeer uitvoerig beschreef ze wat Tony Baron uit *Serenade uit de verte* en Paula Hazelaar uit *De ogen van Roosje* lezen.²⁹

Ben Stroman en Jan Greshoff vonden dit ‘namedropping’ in *Stad met rose huizen* hinderlijk. Greshoff kapittelde haar om ‘op de meest ongepaste ogenblikken met de wereldletterkunde aan te komen zeulen’: ‘Na een in één woord voortreffelijk tafereel van het jonge meisje Isabel in de sterfkamer van haar moeder, haalt onze schrijfster op zijn onverwachtst en zonder enig effect een regel van Poe aan waardoor de ontroering, welke zij eerst gewekt had, plotseling uitdooft.’ Greshoff geloofde niet dat mensen op zulke emotionele momenten met een toepasselijke spreuk gereed staan.³⁰ Stroman vond het jammer dat Clare Lennart uit angst voor haar eigen talent naar deze ‘hulpmiddeltjes’ greep.³¹ Deze expliciete intertekstualiteit was echter noch een hulpmiddel, noch literaire pronkzucht. Zoals haar grootvader Hein Klaver altijd een versregel paraat had, was Clare Lennart permanent in gesprek met haar favoriete auteurs.³² Met haar lezers wilde ze die positieve leeservaringen delen.

Twintig jaar recensies

In de jaren vijftig kreeg Clare Lennart steeds meer gelegenheid om over literatuur te schrijven. Hoewel ze geen expliciete poëtica heeft geformuleerd, bleven haar literatuuropvattingen twintig jaar lang consistent. Ze publiceerde in totaal een kleine honderd boekbesprekingen en gelegenheidsartikelen over jubilerende collega’s als Ina Boudier-Bakker, Jan Mens en Henriëtte de Beaufort-Laman Trip. Haar literatuurbeschouwingen verschenen in media voor een breed publiek, niet in literaire tijdschriften met een uitgesproken programma. Enkele literatuurbeschouwingen waren te beluisteren op de radio of te lezen in *Het Parool*.³³ In 1946 en 1947 had Clare incidenteel bijdragen geleverd aan *Ad Interim*, het literaire tijdschrift dat onder leiding stond van Jaap Romijn.³⁴ Vanaf 1955 tot 1963 besprak Clare voor *Het boek van nu: maandblad voor boekenvrienden* samen met Pierre Dubois Nederlands proza.³⁵ Ze recenseerde vooral de ‘vertellers’ uit de Nederlandse literatuur, zoals Johan Fabricius en relatief veel vrouwelijke auteurs zoals Til Brugman, Miep Diekmann en Rie Cramer.³⁶ Maar ook ‘de felle aanklacht’ *Mijn kleine oorlog* van Louis Paul Boon, waar ze zeer van onder de indruk was: ‘Beter dan uit veel dikkere romans over de “de grote oorlog” blijkt uit dit kleine boek de volslagen absurditeit van oorlog in het algemeen.’³⁷ In 1964 schreef ze enkele recensies voor *Het nieuwe boek*, onder andere over *Onder de bomen* van Bernlef.³⁸

In haar rubriek in *Elseviers Weekblad*, ‘De vrouw in de literatuur’, schreef Clare Lennart geen recensies in enge zin. Ze probeerde bij de lezers belangstelling te wekken voor een schrijversfiguur die haar interesseerde.³⁹ Clare opende haar tweewekelijkse serie op 2 februari 1957 met een programmatisch artikel over Virginia Woolf onder de titel ‘De geniale zuster van Shakespeare.’ Ze citeerde uitvoerig uit *A Room of One’s Own* en putte daar hoop uit: ‘Op een of ander in de toekomst verborgen tijdstip zal ze opnieuw geboren worden, Shakespeare’s geniale zuster, meent Virginia Woolf. Maar dan zal ze schrijven niet als Shakespeare, niet als Tolstoj of Balzac of welke reus onder de mannen ook, maar – eerste eis voor ieder groot schrijver – als zichzelf en dus als een vrouw.’⁴⁰

Clare Lennart kreeg veel vrijheid en kon zelf kiezen welke titels ze wilde bespreken. Ze schreef met name over Nederlandse literatuur (o.a. Ina Boudier-Bakker), maar maakte ook uitstapjes naar de Franse en Engelse letterkunde (Nancy Mitford). Zo introduceerde ze de Franse Frédérique Hébrard en Elsa Triolet bij de Nederlandse lezers.⁴¹ Hoewel ze niet meer uit het Duits wilde vertalen, besprak ze wel enthousiast de romans van de Duitse Ingrid Bachér.⁴² Nu ze mocht schrijven over boeken ‘waar ze wat aan vond’ besprak ze ook in nostalgisch getoonzette bijdragen haar jeugdliefdes zoals de ironische roman *Letje* van Top Naeff. Ze schreef over iconische schrijfsters als Belle van Zuylen, over sprookjesboeken, jeugdliteratuur en boeken over poezen. Soms was haar keuze vrij toevallig, want ze had in de keuze van haar lectuur ‘een neiging tot avontuur’.⁴³ Met kennissen sprak ze bijvoorbeeld over de Vlaamse journaliste Maria Rosseels, waarna ze uit nieuwsgierigheid enkele boeken van Rosseels ging lezen.⁴⁴

De meeste *Elsevier*-artikelen waren opgezet als mini-essays. Ze schreef niet alleen over de inhoud of stijl, maar nam een lange aanloop waarin ze haar eigen visie op literatuur of haar eigen leesgeschiedenis kwijt kon. Het liefst koos ze literatuur die verwant was aan de hare. Uit de serie spreekt een bijzondere voorkeur voor egodocumenten, de teksten bij uitstek waarin de mens achter de auteur te vinden is.⁴⁵ Ze was geïntrigeerd door het *Dagboek van de veertienjarige Selma Lagerlöf* en noemde het dagboek van de jong gestorven Marie Bashkirtseff een belangrijk ‘document humain’.⁴⁶

Toen de serie begon te lopen, kreeg ze – ongevraagd – nieuwe uitgaven toegestuurd om te bespreken. Dat wilde ze echter liever niet. Zo stuurde ze *Het andere paradijs* van Elisabeth Zernike, waar ze ‘veel waardering’ voor had, terug naar uitgeverij Querido, want het lag haar toch niet zo dat ze de roman in deze rubriek bespreken wilde.⁴⁷ Uit loyaliteit schreef ze vooral over nieuwe romans van haar eigen uitgevers. In de eerste drie jaren besprak ze negen titels van A.A.M. Stols. Toen ze in de jaren zestig bij Kosmos ging publiceren, redigeerde én besprak ze *Land van zon en wijn*, het debuut van Wil den Hollander.⁴⁸ Positief uiteraard, hoewel ze altijd een tegenzin moest overwinnen om boeken te lezen, die over boeren gaan.⁴⁹

Over poëzie heeft Clare Lennart zich nauwelijks uitgelaten. Ze schreef slechts een artikel over contemporaine poëzie, naar aanleiding van twee bundels van S. Barbara Dagen, die bij haar uitgever Stols waren verschenen.⁵⁰ In een radio-uitzending over ‘Lezende schrijvers in het ziekbed’ koos ze iets uit de Stols-bundel *Atonaal*, met teksten van de Vijftigers: ‘niet omdat ik vind dat er geen mooiere gedichten op de wereld bestaan. Dat is zeker niet zo. Maar wat me er in aantrekt is, dat ze je fantasie in werking zetten. Je hoeft ze niet eens helemaal te lezen. Je kunt er een regel uitpikken en als je dan je ogen dicht doet, rijst er omheen een toverachtige wereld op. Daarom geloof ik dat ik juist dit soort gedichten graag zou willen lezen als ik ziek was. Mijn bijzondere voorkeur gaat uit naar Hans Lodeizen.’⁵¹

In *Elsevier* was ze eigenlijk altijd positief of eindigde na lichte kritiek met een sympathieke opmerking. Directe collega’s wilde ze niet afkammen, want ‘men kent elkaar zo in Nederland.’ Over *De Droomgestalte* van Stols-auteur Helma Wolf-Catz schreef ze bijvoorbeeld: ‘De samenvoeging van al deze droomachtige vertellingen tot een roman doet mij wat kunstmatig aan, al heeft de schrijfster het ongetwijfeld met veel vernuft klaargespeeld. Het doet trouwens weinig af aan de waarde van dit zeer persoonlijke werk.’⁵² Haar recensies in andere bladen waren kritischer. Nick Funke-Bordewijk schoot met haar ‘Millicent’ haar doel voorbij door de ‘te zwaar aangezette demonie’ waardoor Clare de psychologische tekening van Millicent niet geloofwaardig vond.⁵³ Van het laatste boek van Eva Raedt-de Canter, de avonturenroman *Engelen en dieven*, gaf ze de plot weg en besloot ‘Wie niet teveel besmet is door de hang van deze tijd naar het gruwzame zal dit volkomen pretentieloze boek wel met genoegen lezen.’⁵⁴

Het aantal bijdragen in *Elseviers Weekblad* nam in de tweede helft van de jaren zestig

Dit officiële portret van Clare Lennart (circa 1953) begeleidde veel recensies van haar werk. Drukkerij De Spaarnestad, Haarlem, collectie familie Klaver.

sterk af. Ze recenseerde voor het *Weekblad* of voor *Elseviers Literair Supplement* vooral werk van auteurs met wie ze bevriend was, zoals Ton van Oudwijk en Harriët Freezer. Een van haar laatste artikelen – in 1972 – ging over *Amazone met het blauwe voorhoofd* van de Vlaamse Monika van Paemel. Clare vond het ‘in ieder geval een boek om te lezen. Al was het alleen om haar durf zich niet in het gareel te laten dwingen door de normen van haar generatie.’⁵⁵

De waarde van het leven

Begin jaren vijftig ontstond in de kritiek het beeld dat het niveau van het Nederlandse proza niet hoog was. Alleen Van het Reve, Hermans en Blaman waren de verhoopte vernieuwers. Kenmerkend voor de jongere generatie was haar sombere, bittere en (seksueel expliciete) realisme, door Anthonie Donker getypeerd als ‘neon-realisme’. Sommige critici probeerden met empathie te reageren op dit deprimerende realisme: hoe kon men ‘in deze sombere tijd’ ander proza verwachten van jongeren die de oorlog meegemaakt hadden? Anderen reageerden afkeurend of zetten zich scherp af.⁵⁶

Clare Lennart had wel enig begrip voor de somberheid van de jongeren op grond van wat ze hadden meegemaakt. In een bespreking van de verhalenbundel *Consternatie* van Henk (Romijn) Meijer uit 1956, vond ze het weliswaar bezwaarlijk dat hij alleen ‘kleine naargeestigheid’ beschreef, maar hoe kon een man uit 1929 ook anders dan ‘jonge’ verhalen schrijven: ‘Het is of de schrijver de schok van het volwassen worden in een door oorlog en bezetting ontwrichte wereld nog niet te boven is en voorlopig niet anders kan doen dan moedeloos en gekweld de rotheid van deze wereld registreren.’⁵⁷

Zij had echter een ander antwoord op de voosheid dan Henk Meijer en zijn jonge collega’s. Clare Lennart verweerde zich voortdurend tegen ‘hedendaagse schrijvers’ die gefascineerd waren door ‘het zieke, perverse of demonische in de mens’.⁵⁸ Ze vond dat jonge schrijvers ‘intolerant’ tegenover hun personages stonden. De mildheid was verdwenen.⁵⁹ De naoorlogse roman werd in haar ogen ‘geteisterd’ door het ‘leeghoofdige, volbloedige type’.⁶⁰ Clare Lennart las voor zichzelf liever vooroorlogse romans, waar weliswaar geen ideale wereld heerste, maar waar ‘het geluk nog kind aan huis’ was.⁶¹ Af en toe las ze een moderne roman waarin zij haar literatuuropvatting terugvond. Adriaan Viruly was ‘een van de weinigen onder de Nederlandse schrijvers die de oorlogsdreiging volledig tot zijn bewustzijn heeft toegelaten, zonder daarom zijn menselijke ontroerbaarheid prijs te geven of te trachten deze te verbergen achter hardheid en cynisme. Zich bewust van alle kwade kansen die we lopen, mede door eigen domheid en egoïsme, blijft hij de waarde van het leven ten volle erkennen, de schoonheid ervan met al zijn zinnen genieten.’ Ze vond *Weerzien bij Passchendaele* een mooi, zeer ontroerend boek en prees Viruly omdat hij de moed had zichzelf te blijven en geen poging deed het bestaande literaire klimaat te ‘imiteren’.⁶²

Het was vooral de eenzijdigheid die haar stoorde in moderne literatuur. Keer op keer

hamerde Clare Lennart erop dat het leven niet alléén zwart is: ‘Het is tegenwoordig mode in de letterkunde te speuren naar de dieptepunten van het leven. Het naargeestige, het walgelijke, de wreedheid, de onmacht tot liefde en de angst zijn geliefkoosde onderwerpen. Zij zijn evenwel niet méér “waar” dan de momenten van verrukking, de verblindende flitsen van geluk, die ook tot het leven behoren.’⁶³ Ze dacht dat de Nederlandse roman zou opleven als meer auteurs boeken schreven die de mensen interesseren: ‘Niet zo cerebraal! Ik wou dat er meer Nederlandse auteurs waren die schreven over dingen waar ze van houden.... Als ze dat nog kunnen tenminste.’⁶⁴

Zelf kon ze geen boek schrijven uit haat alleen, uit afkeer, vertelde ze een interviewer in 1967: ‘Dat zijn dingen die ik wel voel en die ik in het particuliere leven ook wel tot uiting breng, maar om er nou een heel boek aan te besteden als ik een bepaald mens of een bepaalde maatschappelijke situatie haat, dat inspireert mij niet voldoende. Ik moet er ook van kunnen houden.’⁶⁵ Die ‘liefde’, die open houding, zocht ze ook bij andere auteurs: ‘Liefde alleen is niet genoeg om een goed boek te schrijven, maar als liefde niet op een of andere manier de drijfveer tot het schrijven is geweest, dan verdort de stof onder de handen van de auteur en wekt geen wezenlijke interesse.’⁶⁶

‘Neon-realisme’ contra ‘de goedheid van het bestaan’

Hoewel niet didactisch bedoeld⁶⁷, zijn Clare Lennarts succesvolste romans *Serenade uit de verte*, *Stad met rose huizen* en *De ogen van Roosje* te karakteriseren als moraliserende literatuur, omdat ze er zo expliciet haar positieve boodschap in uitdroeg. In veel besprekingen van Clare Lennarts romans werd haar levensvisie afgezet tegen de ‘moderne’ thematiek van de zinloosheid van het leven of negatieve jeugdherinneringen.⁶⁸ Ook in een uitgave voor het onderwijs in 1972 werd hier nog op gewezen: ‘Het belangrijkste blijft het verhaal [*De ogen van Roosje*], dat in een heldere stijl geschreven is en dat de lezer vertrouwen in het leven wil suggereren. Daarvoor neemt de auteur niet haar toevlucht tot het schilderen van geëxalteerde figuren, die zo dikwijls onze moderne romans bevolken; zij schrijft over gewone mensen, die zwak en klein, door vallen en opstaan heen de mogelijkheid tot geluk in zich blijven dragen, als zij vrij, zichzelf durven te zijn.’⁶⁹ Juist omdat ze in haar romans onomwonden uiting gaf aan deze visie, werd Clare Lennarts oeuvre inzet van de discussie over ‘hoopvolle literatuur’ versus het ‘neon-realisme’.

Clare Lennart was niet de enige voorstander van de ‘littérature blanche’, zoals Cees Nooteboom het ‘hoopvolle genre’ omschreef.⁷⁰ P.H. Ritter vroeg eind jaren veertig letterlijk om ‘het blijde boek’.⁷¹ C.J. Kelk, de criticus van *De groene Amsterdammer*, moest niets hebben van het negativisme in de letteren. Hij prees een boek van Clare Lennart omdat hij daarin weer iets positiefs vond, datgene waar het in het leven werkelijk om gaat, namelijk poëzie.⁷² Clara Eggink kon uit ieder boek van Clare Lennart leren ‘hoe het leven, het gewone leven van ons allen, beter geleefd kan worden en tot meer geluk en dat zonder de hectische jacht op bezit.’ Zij waardeerde haar ‘romans en verhalen die alle

de ‘hel’dre verruk’lijk-meeslepende wijs’ (Marsman) hadden van iemand die schrijft van een ontdekking uit. Van de ontdekking uit hoe en waar het menselijk bestaan dragelijk en zelfs heerlijk kan zijn.⁷³

Criticus en hoogleraar Garmt Stuiveling liet nadrukkelijk uitkomen dat hij de visie van het ‘zwartgallige’ proza niet deelde, ook al kon hij bewondering opbrengen voor de literaire kwaliteit ervan.⁷⁴ Clare Lennart daarentegen vertegenwoordigde volgens Stuiveling ‘in de letteren een soort van idealistische mensbeschouwing die niet enkel door z’n zeldzaamheid, maar ook door z’n idealisme van belang is. Volgens haar visie op de mens ligt de mogelijkheid tot geluk besloten in de persoonlijkheid zelf, in de wil waarmee hij vrij, dit is: zichzelf durft te zijn. Haar boeken zijn niet zo maar bekoorlijke en boeiende verhalen – dat zijn ze ook – maar tegelijk verbeeldingen van een levensleer die bij alle weemoed in wezen optimistisch is.’⁷⁵

Dr. J.C. Brandt Corstius waardeerde het dat Clare Lennart het waagde om vanuit haar eigen ‘onvergankelijke ervaring’ over het goede leven te schrijven: ‘Men vraagt zo vaak en zo dringend boeken, die een opgewekte lectuur bieden. Welnu, zulk een boek schreef, meer dan eens, Clare Lennart, zonder al te zeer de concessies te doen die geringere oprechtheid en tekort aan innerlijke ervaring helaas al te spoedig brengen als het om zulke boeken gaat.’⁷⁶

Als Clare’s levensvisie werd afgezet tegen de ‘moderne’ thematiek van negatieve jeugdervaringen en nihilisme, viel de vergelijking vaak uit in het voordeel van Clare Lennart.⁷⁷ Dinaux vond Clare’s ‘sentimentaliteit’ een verademing: ‘Laten de tegenwoordige fikse jongeren, die de existentie en de malcontentie als litteraire intentie in hun zakken hebben, dat nu maar gerust ‘sentimentaliteit’ noemen. De wereld is tenslotte nog geen puinhoop.’⁷⁸ De ‘rose’ romans van Clare Lennart werden zo een symbool van de weerzin tegen de ontlusterende, duistere romans van de Blaman-Hermans-Van het Revelijn.⁷⁹ Zij werden gezien als ‘een oase in de woestijn van naargeestige probleemromans’.⁸⁰

Een achterhoedegevecht

In de jaren vijftig trok Clare Lennart een vaste schare lezers met haar boodschap van levensaanvaarding en haar poëtische visie, die samenging met een scherpzinnige analyse van menselijke verhoudingen en verbeeldingskracht.⁸¹ In de jaren zestig kwam Clare Lennart geïsoleerder te staan met haar literatuuropvatting. Haar strijd tegen de *littérature noire* werd een achterhoedegevecht. Wat Top Naeff vreesde, dat het negativisme een kwaliteitskeurmerk werd, was deels bewaarheid. De ‘clan van boze jongemannen’ veroverde de literatuur.⁸² Clare kreeg steeds sterker het gevoel dat haar literaturopvatting de waardering van haar werk in de weg begon te staan. In 1963 schreef ze in een boze column ‘Taboes in de literatuur’: ‘wie sympathieke ouders had, moet deze verdonkeremanen. Wie gelukkig getrouwd is en dol op zijn kinderen, moet als schrijver het huwelijk voorstellen als niets dan misère.’⁸³

Zij veroordeelde de onderwerpkeuze van jongere schrijvers als literaire strategieën. ‘Het publiek imponeren met suggestieve nonsens’, noemde ze dat. Op het lesrooster van het ‘circuit littéraire’, zoals zij een schrijversopleiding zou noemen, stonden vakken als ‘toegepaste erotiek, mondeling, schriftelijk, lichamelijk’, ‘de happening’, ‘hoe blijf ik beroemd, ook na het overschrijden van de gevaarlijke 30-jarengrens’ en ‘welk merk auto is het meest spectaculair voor een beroemde schrijver’.⁸⁴

Clare Lennart miste het vanzelfsprekende ontzag voor ouderen zoals zij zelf dat in haar jeugd had gehad. Toen ze jong was, hoopte ze ooit de vrijheid te krijgen te schrijven wat ze wilde. Als jonge vrouw had ze dat niet gedurfd:

De oudere schrijvers van toen – een Herman Robbers, een Johan de Meester, een Boutens, een Top Naeff, een Nico van Suchtelen – hadden in mijn ogen iets zo onaanrandbaars, dat je eenvoudig niet aannemen kon, dat iemand het zou wagen hen te beschoolmeesteren. Natuurlijk, zij schreven zoals zij wilden. Maar mijn generatie heeft in dat opzicht pech gehad. Op het ogenblik kun je je heel wat permitteren als je maar jong genoeg bent, nog op de middelbare-schoolbanken zit b.v. Hoe ouder je wordt, hoe beter men je aandurft, misschien wel omdat je als ouder mens nog enige bescheidenheid bezit. Natuurlijk, niemand kan me verbieden te schrijven wat ik wil. Maar als het niet de geest ademt van onze tegelijk vervloekte en aanbeden twintigste eeuw, als het niet schokkend, dynamisch, keihard, onthullend en dat laatste in het bijzonder op seksueel gebied is, kijkt de uitgever bedenkelijk en komt met allerlei bezwaren.⁸⁵

Deze column is natuurlijk badinerend en vol overdrijving. Uiteindelijk schreef Clare Lennart net zoveel als ze wilde ‘over bomen, over herten en kabouters, over wolken of rivieren.’ In ieder verhaal kwamen poezen of eekhoorns voor. Van de weeromstuit ging ze daar wel eens verder in dan ze bedoelde. De dominantie van de geëngageerde, sombere literatuur in de boekhandels zorgde voor een overtrokken nadruk op de positieve kant van het leven in haar columns en boeken. Volgens Anne Wadman polemiseerde ze te veel in *De ogen van Roosje*: ‘Men kan zich afvragen, of deze schrijfster niet te opzettelijk haar best doet, van dit aardse leven iets schoons en feestelijks te maken, als wilde zij het ontlusteringsproces in de moderne literatuur bestrijden.’⁸⁶

Dat zag ze ook zelf. Haar behoefte om te getuigen van de onbecijferbare goedheid van het leven was weliswaar authentiek en ontsproten aan haar ‘groene jeugd’, maar ook een reactie op de ‘littérature noire’ van de na-oorlogse tijd.⁸⁷ In 1957 schreef ze:

Er zijn schrijvers, wier natuurlijke aanleg past in het letterkundig klimaat van hun tijd. Zij hoeven zich geen geweld aan te doen om de mode van hun dagen te volgen, al zal die mode misschien later voor bespottelijk worden uitgekreten.

Het klimaat van de tachtiger jaren heeft ongetwijfeld gestrookt met de aanleg van Lodewijk van Deyssel, maar Frans Coenen heeft mij eens verteld, dat hij als beginnend schrijver vergeefse pogingen aanwendde om aan de esthetische eisen van de toen nog almachtige tachtigers te voldoen. Hij nam ten slotte maar aan, dat hij als romanschrijver geen of te weinig talent had, wierp zich op de kritiek en schreef zijn beste roman (*Onpersoonlijke herinneringen*) op hoge leeftijd, toen een puntige, sobere wijze van schrijven weer geoorloofd was. Schrijvers wier aanleg overeenstemt met wat de mode van hun tijd decreteert verwerven vaak tijdens hun leven een roem, die voor latere geslachten onbegrijpelijk is. Omgekeerd kan het gebeuren dat een auteur, wiens aanleg tegen de vleug ingaat, veel minder erkenning vindt dan zijn talent verdient. [...] De letterkundige mode van onze tijd heeft een sterk onthullende tendens. Men wil alle taboes doorbreken, zo onverbloemd mogelijk spreken over wat eeuwen lang niemand hardop heeft durven zeggen, laat staan schrijven. De minder representatieve kanten van de menselijke natuur — lafheid, gemeenheid, wreedheid, schijnheiligheid, iedere denkbare perversiteit — worden, niet zonder bravoure, tot op de grond toe uitgebaggerd. En dit alles wordt de lezer meegedeeld in een taal, die zo dicht mogelijk de gewone spreektaal benadert, een zakelijke, onversierde taal, die vooral niet literair mag aandoen.⁸⁸

Ze wilde zichzelf niet forceren om haar werk aan te passen aan de eisen van de markt. Juist in het trouw blijven aan de eigen stijl, lag voor haar de échte waarde van een literair auteur. Dat bracht zij in de praktijk en daardoor schreef zij een authentiek oeuvre bij elkaar waarin haar persoonlijkheid duidelijk terug te lezen is. Maar door zich zo af te zetten tegen de moderne literatuur, in recensies, journalistiek en in haar literaire werk, dreigde Clare Lennart zichzelf voortijdig ‘ouderwets’ te maken.⁸⁹

*Alleen onze generatie versmaadt de troost van de schoonheid. Ik denk wel eens dat dit de grote zonde is van deze tijd, waaraan de mensheid als een kwaadaardig soort vitaminegebrek te gronde dreigt te gaan.*⁹⁰

HOOFDSTUK 13

‘Daar sjouw je dan’

1960 – 1969

*De herfst is het seizoen, dat menselijk aandoet door zijn bewogenheid.*¹

Wim van den Boogaard werd op donderdagmorgen 18 februari begraven op Den en Rust in Bilthoven.² Het was zijn uitdrukkelijke wens dat zijn lichaam niet terecht kwam op het katholieke kerkhof bij zijn eerste vrouw Susanna. Hij vroeg zijn zoon Ries om ‘die schijnheiligen’ absoluut buiten zijn uitvaart te houden.³ Het zat Wim nog steeds hoog dat de katholieke kerk hem ‘dwars had gezeten’ waardoor hij niet had kunnen scheiden. Kennelijk was hij er niet helemaal gerust op dat al zijn kinderen zijn wens deelden. Daarom liet hij twee weken voor zijn dood, op 3 februari 1960, een nieuw testament maken, waarin hij liet opnemen dat hij niet zou mogen worden begraven volgens de rooms-katholieke eredienst.⁴

Den en Rust is een rustig gelegen begraafplaats in Bilthoven-Noord. Clare koos een mooie plek voor Wims graf, onder hoge bomen. Op de begrafenis kwamen Wims kinderen, de Klavers en vrienden van Clare. Harriët Freezer herinnerde zich hoe Clare op de begraafplaats omhoogkeek naar de bomen waar de duiven hard zaten te koeren, toen Wims kist in de aarde wegzonk.⁵ Later zocht Clare een grote zwerfsteen uit als grafmonument. Ze was heel tevreden met het resultaat.⁶ De eerste maanden na Wims dood ging ze geregeld naar Den en Rust toe. Op de fiets en bijna altijd alleen. Dan kon ze haar emoties de vrije loop laten, zonder anderen te ‘hinderen’ met haar grote verdriet.

In de zes maanden van Wims ziekte had Clare zich volkomen beheerst. Ze had zich min of meer kunnen voorbereiden op zijn dood en sprak ook wel met vrienden, zoals Dick van Luijn, over haar angst om hem te verliezen. Maar toen het ogenblik daar was en haar grootste angst na dertig jaar werkelijkheid was geworden, was de klap toch groot. Haar weerstand brak en ze liet de wanhoop toe. Meermalen zei ze dat verder leven haar totaal onverschillig was zonder haar troost en beschermer Wim.⁷ Als Eveline haar ’s avonds bezocht, vond ze Clare meestal in tranen. Ze zag niet meer hoe ze het leven voort moest zetten: ‘Als de poesen er niet waren, was ik het liefst ook meteen maar dood,’ zei ze.⁸ In het, niet voor publicatie bedoelde, gedichtje ‘Poesen hebben de tijd’ schreef ze:

Ze blijven bij je, ook als sluipmoordenaar Dood je huis binnendringt,
het leven weggrist van wie je boven alles dierbaar was.
In het stille huis, waar niemand meer lacht
en dat de mensen schichtig mijden
(kom jij maar bij ons, zeggen ze dan)

zijn de poesen je tot steun en troost,
spinnend zo hard ze kunnen
tegen het verdriet op.⁹

In de jaren vijftig en zestig was uitbundig rouwbeklag niet gebruikelijk. Clare's vriendinnen verwachtten dat ze 'erg rustig en moedig' zou zijn.¹⁰ Daarom trok ze zich met haar verdriet terug op de Zuilenstraat. 'Weet je,' zei ze tegen Eveline, 'ik ben tot de conclusie gekomen dat het de mensen zo afschrikt als ik over Wim praat. Ze krijgen nog een hekel aan me. Ik moet het toch zelf verwerken, dus houd ik mijn mond maar.'¹¹ Toch kreeg Clare volop steunbetuigingen en uitnodigingen om langs te komen. Ook van literaire relaties die Wim nauwelijks gekend hadden.¹² Uitgever Van Ulzen schreef haar bijvoorbeeld dat hij Wims 'eenvoud en medeleven' goed zou blijven herinneren.¹³ Kitty de Josselin de Jong had van Ina Boudier-Bakker 'veel aardigs en hartelijks' over Wim gehoord. Ze hoopte dat Clare steun zou hebben aan haar 'rijke innerlijk leven, je scheppingswereld, het "eiland" waarop je je kunt terugtrekken – helemaal alléén ben je nooit.'¹⁴ Dolf Verroen schreef haar: 'Hij was zo oprecht en ongekunsteld en zo hartelijk. Hij had ook zoveel zorg voor jou. En ik geloof dat het maar weinig mensen gegeven is om juist die gewone, alledaagse hulpvaardigheid voor de ander tot een goed einde te brengen.'¹⁵ Ina Boudier-Bakker stuurde al de dag na Wims overlijden een empathische brief:

Zo dicht bij mekaar wonen we, en toch zo ver om een anders groot leed te kunnen verzachten. Ik moet aldoor aan je denken, want ofschoon ik je man niet gekend heb, ik wéét wat het is. Op eenmaal verwezen en verlaten staan. De Ene, die altijd bereid stond alles te doen, en alle bezwaren natuurlijkweg wilde en kon delen. Ja – dat alles is heel erg en alleen de Tijd, die harde meester, kan ons helpen er langzamerhand aan te wennen alleen te zijn. Over gaat het nooit. En feitelijk minder wordt het verlies ook nooit. Maar je leert de manieren om het te dragen, omdat het leven nu eenmaal geleefd moet. Jij en ik hebben beiden geen kinderen. Dat is een apart geval. Dan ben je zo opeens alles kwijt. Ik ben alleen voor jou en je man dankbaar dat het lijden niet lang heeft geduurd. Maar ik zie ook hoe bitter beroofd je je zult voelen zonder die altijd vanzelfsprekende zorg om je heen.¹⁶

P.H. Ritter herinnerde zich Wim als 'een mens van een verkwikkende eenvoud en van een innemende en weldoende hartelijkheid. Hij pronkte nooit met de beroemdheid van zijn vrouw, ofschoon hij in zijn hart wel erg trots op u geweest moet zijn. Hij heeft de sfeer gevormd, die altijd om u heen is, in onderscheid van andere literatoren, die van toegankelijkheid en levensaanvaarding. Uw vrienden en collega's hebben in hem gevonden een lief mens.'¹⁷

Clare geloofde niet in een leven na de dood.¹⁸ In haar romans komt geen hoop op een hemel voor en evenmin een vrees voor de hel. Ze zag de dood als een afsluiting van het leven, tragisch vaak, maar onvermijdelijk. Voor de nabestaanden in haar fictie gaat het leven verder, even onvermijdelijk, met nieuwe taken, nieuwe mogelijkheden, en soms met een nieuw geluk. De personages van Clare Lennart kijken niet om: zij leven vooruitgericht in de glans van vandaag.¹⁹ In de alledaagse, glansloze werkelijkheid kon Clare zelf echter nauwelijks meer vooruit-leven. Het leven was niet meer 'onbecijferbaar goed' zonder Wim. De realiteit was te veel geworden. Er bleef nauwelijks ruimte over voor haar verbeelding. Een paar maanden lang kwam ze dan ook niet aan literair werk toe. Als vrienden haar probeerden te stimuleren, zei ze dat de mensen niet op haar boeken zaten te wachten: 'Zonder mijn schrijven zullen ze heus niet ongelukkiger worden.'²⁰

Wim was de enige die Clare aan het werk had kunnen krijgen. Nu miste zij zijn aanmoediging, zijn warme en stabiele persoonlijkheid. De man die het leven leuk vond, was uit haar leven verdwenen en nam alle liefde, kleur en vrolijkheid mee.²¹ Vijf jaar na Wims dood schreef ze dat haar leven in een 'heel andere toonaard' was komen te staan:

Van binnen ben ik veel treuriger geworden, al is daar uiterlijk zoveel niet van te merken en kan ik het nu wel verdragen. Wat mij vaak beklemmt is: dat het niemand meer werkelijk kan schelen wat ik doe. Ik kan morgen dood gaan, ik kan boeken schrijven of ze niet schrijven, niet eten of wel eten enz. Het enige wat de mensen nog van me verlangen is dat ik ze niet te veel lastig val en uiterlijk gewoon doe. Toch heb ik soms in mijn eentje ook wel plezier om allerlei dingen. Vanmorgen zag ik in de lucht zes witte teddyberen boven elkaar, van groot tot klein, net als Japanse poppetjes die in elkaar passen. Ze waren allemaal van bolle witte wolken gemaakt. Met mijn verjaardag kreeg ik vier korenbloemen uit Drenthe zo prachtig blauw als niets anders is. Soms maken de poesen me aan het lachen met hun mal gedoe. Op zulke ogenblikken houd ik toch wel weer van het leven en ik weet zeker dat Wim, mijn man, blij zou zijn als hij me vrolijk zag. Ik geloof overigens niet dát hij me ziet, weet er in ieder geval niets van.²²

Het grote gemis ging nooit voorbij. Na tien jaar terugkijkend op deze periode van rouw, zei ze:

Lange tijd bij iemand gehoord te hebben, dat is rijk in een mensenleven. [...] Juist het heel lang bij elkaar zijn is zo iets groots in de liefde. Dat merk je vooral als het ineens allemaal ophoudt. [...] Ik ben dertig [sic!] jaar getrouwd geweest en toen was er ineens van de ene op de andere dag verschil tussen een leven-met-liefde en een leven-zonder-liefde. De tijd dat ik al alleen ben, duurt voor mijn gevoel al minstens net zo lang als dat hele huwelijksleven. Je wordt een ander mens. Die echte blijheid

gaat weg. Je wordt ook nooit meer woedend... je valt nooit meer uit... dat is óók een gemis. Als er nu een nieuw boek van mij uitkomt, gebeurt er niets. Er is niet echt iemand om dat nieuwe boek mee te vieren. [...] Liefde kun je eigenlijk nooit missen. Liefde, dat betekent dat je voor iemand in het centrum van het leven staat. Dat is voor mij voorbij. Ik sta voor niemand meer in het centrum van het leven.²³

‘Bereikt men ooit een dode?’

Clare miste ook de man die alle rimpels glad streek van de dagelijkse woon-eet-slaap-en-was-heisa, waar zij zo slecht tegen bestand was.²⁴ Wim van den Boogaard had meer dan dertig jaar lang klaar gestaan voor zijn Claartje. Zijn dood was dan ook in praktisch opzicht een grote slag voor Clare. Nu moest zij het huishouden alleen doen: schoonmaken, boodschappen doen en koken. Ze zorgde slecht voor zichzelf na de dood van Wim. Ze hield niet van koken en nam zelden de moeite om voor zichzelf een gezonde maaltijd klaar te maken.²⁵ Alleen voor de katten zorgde ze goed.

Wim was haar buffer geweest, het scherm tussen haar en de buitenwereld. Als een Cerberus had hij ongewenste bezoekers geweerd wanneer zij werkte. Nu moest zij zelf de telefoon aannemen en op de bel reageren als de bakker of de slager langskwam. Daardoor werd ze telkens uit haar concentratie gehaald. Haar werk leed onder haar verdriet én onder het gemis van ‘the angel in the house’. In het moeilijke voorjaar van 1960 schreef Clare dan ook alleen enkele kritieken. Een van de eerste stukken die ze na Wims dood publiceerde, was een beschouwing over *De Eeuwige Andere* van Ina Boudier-Bakker. Het thema van de roman is eenzaamheid:

Voor veel hedendaagse schrijvers is de menselijke eenzaamheid een geliefd thema. Ina Boudier-Bakker gaat er in haar roman van uit dat, hoe sterk het subjectieve gevoel van eenzaamheid mag zijn – één van haar figuren noemt zij zelfs “de eenzame” – er toch in ieder mensenleven steeds de andere is, de onontkoombare, eeuwige andere. [...] Nooit leven wij ons leven werkelijk alleen voor ons zelf. Van geboorte tot dood zitten wij vast aan ‘de andere’ die mede de koers bepaalt. Geen mens is bij machte de andere door vloek of liefde, haat of vrees, begeerte, vlucht, bewondering, minachting of wat dan ook uit te bannen.²⁶

In haar eenzaamheid heeft Clare enkele gedichten geschreven. Ze noteerde ze in een klein boekje met het opschrift ‘Verzen voor Wim’.²⁷ Deze poëzie schreef ze uitsluitend voor zichzelf, ook al heeft ze sommige verzen uitgetypt. Zoals dit:

Opeens voel ik me jong...
een pijlsnelle val diep in de tijd.
Niet meer moe, niet meer hard,

niet meer bitter of droefgeestig.
Mijn voeten gaan licht
door het ritselend blad
en over de groene mostapijten,
een fijne regen strijkt koel en fris
langs mijn gezicht.

Zo loop ik weer door de betoverde bossen,
dromend van de man
die niet weet dat ik hem liefheb
en in die droom gelukkig.
Boven het grijsgroen van de dennen uit
reikt hoog de gouden lariks
die wel zijn naalden verliest in de herfst.²⁸

Hoewel de gedichten vooral over Clare zelf gaan, heeft ze met deze verzen Wim ook wel bij zich willen houden:

Bereikt men ooit een dode?
Ach, eigenlijk weet ik al te wel:
Dit is niet anders dan een spel
eenzaam gespeeld in de eigen geest.
Geen woord, geen groet, geen taal of teken
Kan zonder vals te spelen worden toegevoegd
aan de voltooid verleden tijd,
waarin zijn eenmaal stromend leven
nu wordt vervoegd.²⁹

Verlies leidde bij Clare Lennart, zoals bij velen, tot idealisering van het verlorene. Het is haar reactie op de verhuizing van De Ekelenburg en op de dood van haar moeder. Ook haar liefde voor Wim groeide in haar herinneringen, in ieder geval in haar werk. In een tekst als ‘Een theekopje’ ligt de nadruk op een ‘warm en diep geluk, een gevoel van in harmonie te zijn met het leven zoals dat geleefd hoorde te worden.’³⁰ Met die herinneringen moest ze het voortaan doen, nu ze ‘meer met de dood vertrouwd dan met het leven’, in het najaar van haar leven was aangekomen.³¹ Als ieder mens in wie een liefde is afgestorven, voelde ze zich aan de herfst verwant: ‘De herfst is het seizoen dat menselijk aandoet door zijn bewogenheid. Het is of het alle schakeringen van menselijk lief en leed weerspiegelt: de opstandigheid, de smart, de weemoed, de gelatenheid.’³² Uitgerekend in de herfst van 1960 leed Clare een tweede ingrijpend verlies.

Het wonder in alles

Na de oorlog had Luite Klaver een paar jaar bij zijn zoon Dick in Delden gewoond. In 1952 betrok hij een kamer bij Eveline in Utrecht. Daar kreeg Klaver enige bekendheid als kunstschilder. Zowel bij de Utrechtse Kring als in het Universiteitshuis exposeerde hij. Bij de opening van de expositie in het Universiteitshuis Lepelenburg hield Clare Lennart een lezing over haar vaders jeugdijaren waarin ze ook hem ‘groen bloed’ toedichtte.³³ In september 1960 werd Luite Klaver negentig jaar. Het *Utrechts Nieuwsblad* besteedde aandacht aan de hoogbejaarde kunstenaar, die nog altijd schilderde en ‘naar lichaam en geest’ gezond was.³⁴ Niets wees erop dat hij op twee maanden later, op 28 november, plotseling zou sterven. Clare beschreef in een uitvoerig ‘In memoriam’ Klavers laatste uren:

Tot op de laatste dag van zijn leven was Luite gezond en helder van geest gebleven. Die 28^e was, na een periode van regen, een zonnige winterdag. Aan de koffietafel zei hij tegen mijn zuster E., de dochter bij wie hij al geruime tijd in huis woonde, ‘Het is zulk mooi weer, vandaag ga ik maar eens naar de stad, mijn sigaren zijn bijna op.’ Hij heeft dat inderdaad gedaan, met de bus van de Utrechtse buitenwijk naar het centrum. [...] De schemering begon al te vallen en ongetwijfeld heeft hij, zonder in het minst te beseffen dat het voor het laatst was, genoten van het geheimzinnig uur waarin daglicht en kunstlicht dooreen vloeien en de wereld een betoverd, zwevend aanzien geven.

Ontelbare malen heeft hij op dit uur door de stad gedwaald met in zijn hoofd het schilderij dat hij daarvan op een of andere keer wilde maken. Onderweg van de bushalte naar huis heeft hij een duizeling gekregen. [...] Ongeveer een half uur later toen E. thuis kwam van haar werk vond ze hem in zijn kamer op het divanbed liggen, dood.

Het leek of de dood hem had overvallen in de beweging van liggen gaan. Hij had niet meer de tijd gevonden zijn benen te strekken. Ze hingen af van de divan. Zijn schoenen en zijn jas had hij uitgetrokken. De pas gekochte sigaren zaten nog in de jaszak. Toen ik hem zag, omstreeks een kwartier later, lag hij met gestrekte benen en gesloten ogen. Vredig, zoals men dan zegt. Hoe zou de dood overigens anders dan vredig of in ieder geval stil kunnen zijn? [...] Terwijl ik nu keek naar zijn gezicht trof mij de trek van droefheid om de mond. Vreemd, nu pas leek hij ten volle op het portret dat een schilderes met wie ik bevriend was de afgelopen zomer van hem had getekend.³⁵ Ook op dat portret lag om zijn mond en in zijn ogen die uitdrukking van bittere droefgeestigheid. Het was verder een heel goed gelijkend portret. Alleen dat treurige had ons vreemd aangedaan. Wij kenden hem zo niet.³⁶

Te laat bezat Clare de ‘voelsprietten om zijn eenzaamheidssymptomen op te vangen’: ‘Met mij zal het nu net zo gaan als met jou’ dacht ik. Ik voel nu al dat ik afdrijf van de mensen. Evenmin als jij heb ik het in me om in de verhouding van mens tot mens de eerste stap te doen. Herinnering, dieren en de groene aarde, dat zijn de dingen die blijven. Ik kan mijzelf zien op dit ogenblik, dood en oud, met om mijn mond diezelfde trek van bittere droefgeestigheid als om de jouwe.’³⁷ Clare’s ‘In Memoriam’ is een portret en zelfportret in één. Het is het werk van een eenzame, ouder wordende vrouw met een groot zelfinzicht. In één jaar was ze weduwe en wees geworden. Op haar eenenzestigste nam ze afscheid van haar vader én afscheid van een tijdperk. Ze behoorde nu zelf tot de oudste generatie en dat vond ze een nare gedachte.³⁸

Luite Klaver werd in Driebergen begraven, vlakbij een vijver waar dieren kwamen drinken: ‘Als zijn geest of ziel hier ronddoolde, zou die niet ontevreden zijn,’ dacht Clare.³⁹ Dick Klaver maakte het grafmonument voor zijn vader. Er staat simpelweg ‘Luite Klaver. Kunstschilder.’ Ondanks alle experimenten als kweker, lithograaf en fotograaf werd Luite Klaver toch vooral herinnerd als de kunstenaar die hij wilde zijn. Zijn schilderijen zijn voornamelijk in particuliere collecties opgenomen en sieren de muren bij zijn kleinkinderen. Enkele werken liggen in het depot van het Voerman Museum in Hattem. Clare, Eveline en Dick schonken Luite Klavers omvangrijke fotografische nalatenschap in 1961 aan het Prentenkabinet van de Universiteit Leiden.

De kunstenaar Klaver zocht altijd het wonder in alles wat hij zag: ‘De mensen beschouwen alles om zich heen als iets heel gewoons. Zij zien het wonder niet. Ik heb steeds geprobeerd een klein tipje van de sluier voor hen op te lichten. Het lukte niet altijd maar of ik wilde of niet – ik moest volharden.’⁴⁰ Ook Klavers drie kinderen hebben hun hele leven naar dit ‘wonder in alles’ gezocht. Hoewel Eveline en Dick geen professionele kunstenaars werden, waren zij beiden creatief: Eveline in haar handwerk en vertalingen en Dick in zijn ontwerpen voor zijn machinefabriek. Clare Lennart heeft haar literaire carrière in dienst gesteld van het ‘wonder in alles’. Ze heeft haar kunstenaarschap tot een groter sociaal en financieel succes weten te maken dan haar vader, die ze een ‘onmaatschappelijke fantast’ noemde. Ook al nam Luite Klaver rond 1936 een gewone baan aan, hij is voor Clare altijd het prototype van de onverantwoordelijke kunstenaar gebleven. Dat waren de wáre kunstenaars in haar ogen. Volgens haar romantische wereldbeeld hebben scheppende kunstenaars ‘gelukkig maar zelden een funest verantwoordelijkheidsgevoel’, schreef ze in 1937.⁴¹ Pas na de oorlog kwamen in haar werk succesvolle kunstenaars voor zoals Steven Moulin uit *Kasteel te huur* en Roelof Bronkhorst uit *Stad met rose huizen*. Maar ook deze personages staan buiten het dagelijkse, burgerlijke leven.

Clare Lennart leidde zelf voor het oog van de wereld wél een maatschappelijk aangepast leven. Kunstenaars en hun bohemienleven fascineerden haar, maar zelf durfde of kon ze niet de stap zetten om zich met huid en haar aan de kunst over te geven. Ze miste de

Een Klaver-nichtje, Luite Klaver en Clare Lennart, circa 1957. Collectie familie Klaver.

onontkoombare innerlijke noodzaak tot creatie van haar vader. Bovendien was de angst om brodeloos te worden sterker dan haar dromen en bleef ze opdrachten voor vertalingen en journalistiek werk aannemen, ook toen dat financieel eigenlijk niet meer hoefde. Die opdrachten stonden haar literaire werk soms in de weg.

De invloed van Luite Klavers 'mislukte' carrières is van niet te onderschatten belang geweest voor de levensloop van zijn dochter.⁴² Was hij wél geslaagd, dan zou Claartje Klaver wellicht nooit Clare Lennart geworden zijn. Ze verweet haar vader dan ook nooit zijn 'onmaatschappelijkheid'. Ze was trots op zijn schilderijen en botanische kennis. Was Luite Klaver ook trots op zijn dochter en haar romans? Er zijn geen bronnen bekend waarin hij reageert op het werk van Clare Lennart. Het was interessant geweest om te weten hoe hij aankeek tegen personages als Ludo uit *Serenade uit de verte* of Peter uit *De blauwe horizon*, die (deels) op hem gebaseerd zijn. Hij had haar misschien wél een kunstenaar als echtgenoot toegedacht. Hij vond Wim van den Boogaard reuze aardig,

maar 'niet schitterend' genoeg voor zijn getalenteerde dochter. Hij profiteerde in ieder geval graag van Clare's inkomen en positie. Uiteindelijk was Luite Klaver bij zijn dood in 1960 meer 'de vader van de bekende romanschrijfster Clare Lennart' dan andersom.⁴³

'Prijzenswaardige geste'

Clare's verdriet om haar man en vader werd enigszins verlicht door twee nieuwe publicaties in 1960. Allereerst *Iboe*, het bundeltje met poezenversjes, dat verscheen bij de Jeugdboekerij A.A.M. Stols/J.-P. Barth. Wim had erg meegeleefd met de voorbereidingen van *Iboe*. Als 'baas' figureert hij in sommige gedichtjes. Ina Boudier-Bakker, die Clare feliciteerde met het 'kostelijke boekje', hoopte dat *Iboe* haar geluk zou geven 'bij alle bitter bedenken, dat de Ander er niet is, om zich mee te verheugen'.⁴⁴ Clare bleef ook na de publicatie van *Iboe* kattenversjes schrijven.⁴⁵ Het was het enige 'literaire' werk dat haar geen enkele inspanning kostte en haar tot troost was. Ze greep in deze periode van diepe neerslachtigheid in de verbeelding naar het licht: 'De tragiek van werkelijkheid en verbeelding óp elkaar zou niet meer te dragen zijn. In zo'n periode zal ik nooit een sombere roman schrijven, eerder zoiets als poeseversjes'.⁴⁶

De tweede publicatie had een feestelijke aanleiding. Dr. J. Wouda en zijn echtgenote M. Wouda-Rijksen hadden Clare Lennart gevraagd een verhaal over Utrecht te schrijven ter gelegenheid van hun 25-jarige huwelijk in september 1960.⁴⁷ Ze schreef hun cadeauboekje *Utrecht, heden en verleden* rond de nostalgische ochtendwandelingen van 'Bart' door zijn geliefde Utrecht.⁴⁸ Clare heeft het verhaal waarschijnlijk in de lente of de zomer van 1960 geschreven. De opzet en de inhoud van het verhaal sluiten nauw aan bij het non-fictieboek *Utrecht, stad en provincie*, dat ze onder handen had. Deze 'dichterlijke prozatekst' is echter volstrekt fictief. Zowel in de wandelingen, uiteraard met café Flora als startpunt, als in de stem van Bart hoort de lezer meer Clare's visie op het leven⁴⁹ dan die van het echtpaar Wouda:

Hij beseftte wel dat dit het was, waarom deze ochtendwandelingen hem zo dierbaar waren. Het was niet alleen het terugzien van de stad, het was ook dat zijn gedachten de kans kregen vrijuit te zwerven, luchtsprongen, buitelingen, zweefvluchten te maken, kortom te ontsnappen aan het gareel, waarin de praktijk van het dagelijkse leven hen dwong. Het was dat zijn geest gedurende dit ene uur een abstracter wereld benaderde, niet een wereld van direct aanwijsbaar nut, maar een wereld van ideeën tot welke alleen een filosofische instelling je toegang kon verschaffen. Een wereld waar droom, fantasie, herinnering meetelden en het aanzicht der dingen bepaalden. En misschien was het wel zo dat de mens, die om wat voor reden ook geen toegang meer had tot deze beschouwelijke wereld, op den duur zijn zelfrespect moest verliezen.⁵⁰

Clare vervlocht in het verhaal ook een scène rond haar geliefde linden, als een herinnering aan het prille geluk van het echtpaar Wouda.⁵¹ De Utrechtse kunstenaar Toon van Ham maakte de omslagtekening van een lindebloesem.⁵² Clare vond dat het boekje er ‘bijzonder smaakvol en verzorgd uitzag’ en dat de tekening van Van Ham het heel goed deed.⁵³ Het bibliotheek boekje van 24 pagina’s verscheen in een oplage van 150 genummerde en gesignde exemplaren. De genodigden van het huwelijksfeest op 16 september 1960 kregen allemaal een boekje per post. Ook één van de redacteurs van *Oud-Utrecht* kreeg het in handen. Hij vond het een prijzenswaardige geste die ‘het hart van de rechtgeaarde Utrechter verheugt’.⁵⁴ Het echtpaar Wouda had de gasten gevraagd schriftelijk te reflecteren op Clare Lennarts tekst en ontving een flinke stapel brieven. De meeste lezers deelden Clare’s nostalgische gevoelens bij het Utrechtse verleden en haalden herinneringen op aan hun eigen Utrechtse (jeugd)ervaringen. Ja, zo was het! De bekende protestantse kinderboekenauteur W.G. van de Hulst vond het een ‘uiterst charmant praatje over Utrecht’: ‘Geen zwaarwichtige betogery werd het, geen geval van lyrische gezwollenheid, maar [...] een voorzichtig analyseren van wat in de vele Oud-Utrechters die het lezen eigenlijk dikwijls verborgen leeft.’ Burgemeester De Ranitz vond dat zijn stad ‘vrij zelden’ met zoveel liefde werd bekeken.⁵⁵

Eén zin uit deze privé-uitgave heeft verrassend genoeg een groot publiek bereikt en een ‘eeuwig’ leven gekregen op een plaquette op de voorzijde van de Nicolaïkerk, onder de klokkentoren. Het is de laatste zin van een alinea over het Klaaskerkhof: ‘Eigenlijk was dit een wonderlijk, symbolisch plein, dacht hij, omgeven als het was door kerk, museum, weeshuis, krankzinnigengesticht en hofhuizen. De vroomheid, de schoonheid, de jeugd, de dood, de waanzin en de ouderdom troffen hier te zamen.’⁵⁶ De plaquette, een ontwerp van beeldhouwer Theo van de Vathorst, is in 1992 uitgevoerd en nu helaas beklad met graffiti.⁵⁷

Van Tijd tot Tijd

Enkele maanden na de dood van haar vader kreeg Clare Lennart een verzoek dat haar literaire carrière een geheel nieuwe richting gaf. Wim Ket, stadsredacteur bij het *Utrechts Nieuwsblad* en neef van Dick van Luijn, vroeg haar om een column in zijn dagblad te schrijven: ‘Het begon toen mode te worden dat er columns werden geschreven door bekende Nederlanders. Ik overviel haar met die vraag. Clare vond het aardig om te doen, maar wist niet waar ze moest beginnen. Ik liet haar de vrije hand, zolang het maar over Utrecht ging en gaf wat hints.’ Ket bedacht de naam ‘Van Tijd tot Tijd’ en samen bogen ze zich over de specifieke opmaak van Clare’s hoekje in de krant: een lange rechterkolom op pagina 7. Ze onderhandelden over de prijs. Het werd veertig gulden per column, toen bijna een week huishoudgeld.⁵⁸

Columns zijn een ideale manier om met schrijven wat je zelf wilt, lezers te vinden én geld te verdienen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat literaire schrijvers van de eerste

rang, van Heine tot Tsjechov, die kans grepen. Ook Louis Couperus schreef ‘alledaagse miniatuurkunst’, die hij ook wel ‘autoindiscretie’ noemde. Toch was het begin jaren zestig nog niet zo gebruikelijk dat schrijvers zich als columnist engageerden. Kets journalistieke collega’s zagen in eerste instantie niet zo veel in de column en keken er met wat dedain op neer. Maar het *Utrechts Nieuwsblad* was een lokale krant met Utrechts nieuws voor de ‘common reader’. Het dagblad werd gelezen door arbeiders en middenstanders en ook door intellectuelen die daarnaast vaak een landelijke krant lezen.⁵⁹ Met haar typisch Utrechtse onderwerpen en haar lichte, toegankelijke stijl trof Clare Lennart vanaf het begin de juiste toon. Ze deed eigenlijk precies wat Simon Carmiggelt, die sinds 1936 columns schreef, zijn collega’s aanriep: ‘als je in zo’n rubriek maar verre blijft van de, zelden waarlijk inspirerende, actualiteit en probeert te schrijven naar de stemming waarin je verkeert, lukt het soms een resultaat te bereiken dat uitkomt boven het kleinste kwaad van een gehaaste journalistieke prestatie.’⁶⁰

De eerste ‘Van Tijd tot Tijd’ verscheen in het *Utrechts Nieuwsblad* van 14 maart 1961 onder de titel ‘Lente’. Volgens de introductie zou Clare Lennart ‘kanttekeningen op het dagelijks leven, overpeinzingen, ingevingen, kritische beschouwingen of lichtvoetige pleziertochten in letterland’ publiceren.⁶¹ De stijl van Clare’s columns wijkt nauwelijks af van haar beschrijvingen van haar dagelijkse doen en laten in haar brieven aan Frans Coenen. In die frequente correspondentie kwam de columniste al een beetje tevoorschijn, vooral als ze door Utrecht had gewandeld en haar impressies voor hem opschreef.⁶²

Clare had plezier in de tweewekelijkse rubriek. Uiteindelijk zou ze meer dan tweehonderd columns schrijven, meestal autobiografisch geprononceerd. Overal zat kopij in, in elke ontmoeting, elk uitstapje, elke roman die ze las. Een gesprek met Harriët Freezer en haar man las Freezer veertien dagen later terug in de krant: ‘Niet uitgebreid, niet aangevuld met andere zaken, maar nauwkeurig weergegeven. De werkelijkheid, maar dan in haar onnavolgbare stijl geschreven.’⁶³

De natuur was een eindeloze bron van inspiratie. Iedere seizoenswisseling was aanleiding tot een uitgebreide natuurimpressie. Een keer per week ging Clare met de vrouw van haar huisarts Dom in de auto mee naar buiten omdat de grote Berner Sennenhond Axel beweging moest hebben. Ze zetten de auto ergens aan de kant en gingen dan wandelen. Veel stukjes vloeiden voort uit deze wandelingen.⁶⁴ Ook haar dagelijkse tochten door Utrecht en het huisje in Maarn leverden columns op. Ze bezong de schoonheid van het oude Utrecht en pinkte een traan weg bij iedere omgehakte boom. Al in haar tweede column treurde ze om de sloop van enkele huizen op de Korte Nieuwstraat.⁶⁵ Vaak gebruikte de columniste haar plekje in de krant om actie te voeren voor het behoud van monumenten in Utrecht. Zoals Carry van Bruggen in haar columns ‘Plattelandjes’ over Laren en ‘t Gooi schreef, schreef Clare vanuit een persoonlijke betrokkenheid met de stad. Ze stond voor waarden als eenvoud en soberheid. Telkens confronteerde ze de actualiteit met het tijdperk van haar jeugd.⁶⁶ In die zin was de titel ‘Van Tijd tot Tijd’ programmatisch.

Opvallend is de vertrouwelijke toon, waarmee ze sterk de illusie van intimiteit wekte.⁶⁷ Clare Lennart schreef haar columns als brieven van de ene Utrechter tot de andere en sprak haar lezers vaak direct aan. Op het klagerige af schreef ze over de ongemakken van lawaai, hitte of kou. In de strenge winter van 1966 bijvoorbeeld: ‘Gehuld in mijn eskimo-achtige kledij sjouw ik met loodzware petroleumbussen, want nu het echt koud is geworden heeft de petroleumman me in de steek gelaten. [...] Ook geestelijk tast de kou me aan. Het is me bijna niet meer mogelijk aan iets anders te denken. Als de zieke vrouw uit het vers van De Génestet kijk ik smachtend naar het haantje van de toren dat ik uit mijn slaapkamerraam kan zien. Maar nee, het wijst hardnekkig naar het oosten.’⁶⁸

Zo smeedde ze een vertrouwensband met haar lezers. Ze kreeg erg veel reacties op haar krantenstukjes.⁶⁹ Soms was dat heel praktisch. In de column ‘Moederpoes in narigheden’ deed ze, namens het asiel, een oproep voor de opvang van een poes. Twee weken later kon ze rapporteren dat wel vijftientig dierenliefhebbers blijk van medeleven gaven. Uiteindelijk werd de poes, mét jonkies, geadopteerd door een dame die de drie poezen een ‘welhaast ideaal bestaan’ bezorgde.⁷⁰ Als er katten in nood waren, offerde Clare haar privacy op en publiceerde ze haar persoonlijke telefoonnummer.⁷¹

De redactie van het *Utrechts Nieuwsblad* had de lezers ook ‘pleziertochten in letterland’ beloofd. Af en toe besprak Clare literaire onderwerpen, overpeinzingen naar aanleiding van romans die ze (soms al jaren eerder) voor *Elseviers Weekblad* had gerecenseerd.⁷² Veel columns beginnen met een dichtregel. Ze haalde dikwijls haar favorieten aan zoals Francis Jammes, Louis Couperus en Thomas Hardy.⁷³ Af en toe koos ze een verrassender invalshoek. Het boek *Leven met Picasso* van Francoise Gilot gaf aanleiding tot een korte cultuurgeschiedenis van de baard.⁷⁴ Ze benijdde Eline Vere en Anna Karenina om hun parasols.⁷⁵

In een interview in 1969 legde ze uit waarom ze soms over een omgewaaide boom schreef: ‘Ik schrijf dus niet alleen over afgrijselijke dingen. Ik vind niet alles heerlijk, maar ik probeer in mijn schrijfwerk wel aan de nare dingen te ontkomen.’⁷⁶ Ondanks haar terugkerende gemopper op het snelverkeer, afzichtelijke kantoorkolossen, minirokken en de absurde beslissingen van het Utrechtse gemeentebestuur, getuigde Clare Lennart telkens van haar liefde voor de ‘groene aarde’. Haar column ‘Een boom’ leest als een samenvatting van haar complete oeuvre. Als Maria in *The Sound of Music* somde ze haar ‘favourite things’ op, de momenten die ervoor zorgden dat ze het leven tóch aankon:

Zelf ben ik een van die zonderlingen, die met volstrekte zekerheid weten waarin voor hen een blijvend geluk schuilt. Het zijn soms heel gekke dingen waar de meeste mensen niets aan vinden. Voor mij daarentegen herbergen zij dit onvergankelijk stralende. Vergissen doe ik mij in dit opzicht nooit. Ik kan u zo, op de bonnefooi, een lijstje geven van wat voor mij bronnen van geluk zijn. Om te beginnen dus: een boom in mijn tuin. Verder een perk met violen in alle warme fluweelkleuren waarin

deze bloemen voorkomen: bloeiende linden, bij voorkeur langs een gracht met oude stadshuizen: het bloeiende koren, zilverig-mauve van tint en met die onnoembare geur, waar iets van vers gebakken brood in zit en iets ondefinieerbaars van honing, aarde, hooi met nog zo het een en ander, ik weet niet wat: koffie die gemalen wordt in een ouderwetse koffiemolen, maar ook zomaar koffie in een kopje, zelfs een koffieboon die je stuk bijt; een poes of liever nog een paar poesen in je huis; een weiland met een pony of ezeltje, ook wel een paard; rijden in een landauer of ponywagen of dogcart door lommerrijke lanen zonder autoverkeer; een kastanje die je opraapt en uit zijn zachte bolster pelt; morgendauw en over het algemeen lichte nevel; het diffuus-groene licht dat door gebladerte heen in een kamer valt en dit liefst op warme zomerdagen; glazen knikkers, het uur tussen licht en donker, zowel buiten als in de stad.’⁷⁷

Al deze ‘bronnen van geluk’ kwamen in haar krantenstukjes terecht. Soms als hoofdonderwerp, soms in een bijzin. Deze motieven, die ook in haar romans en verhalen terugkeren, zorgden voor een grote herkenbaarheid van haar stijl en thematiek. Lezers die haar werk waardeerden, stonden nooit voor verrassingen. Voor onervaren lezers waren de krantenstukjes een opstapje naar haar romans en verhalenbundels. Ze kon als het ware in de columns betaald promotie maken voor haar boeken, die ze trouwens nooit noemde in de krant. De andere kant van de medaille is dat Clare Lennart zichzelf ging herhalen. Met dezelfde ‘ingrediënten’ schreef ze een verhaal, column of recensie. Die voorspelbaarheid heeft haar literaire reputatie niet altijd goed gedaan.

De columns hebben wél veel bijgedragen aan de naamsbekendheid van Clare Lennart. Vooral in Utrecht groeide haar aanzien sterk. Ze kreeg onverwachte uitnodigingen en stapels brieven van lezers.⁷⁸ De redactie was dan ook tevreden en behield de vertrouwde opmaak jarenlang.⁷⁹ Pas op 8 maart 1969 veranderde het uiterlijk van Clare’s rubriek. Toen stond ‘Van Tijd tot Tijd’ inmiddels in de goed gelezen zaterdageditie. Tot een paar weken voor haar dood leverde ze haar columns aan.⁸⁰

Scheepjes van papier

De krantencolumn had Clare Lennart indirect aan Dick van Luijn te danken. Na de dood van Wim van den Boogaard werden Dick en zijn vrouw Miep nog trouwere vrienden voor Clare. Van Luijns kunststopvatting sloot nauw aan bij de hare aan. De ‘duivelskunstenaar’ gaf volgens Clare aan de beschouwers van zijn werk ‘het moment van intense vreugde dat hij ondergaat bij het zien van een landschap, een rivier, een bergmassief, een boom, een stadsgezicht, een avondstemming, een bouwwerk, tot een oude koffiemolen toe.’⁸¹

De vriendschap met Dick van Luijn resulteerde in 1961 in een bibliothele uitgave met verhalen van Clare en linsneden van Dick van Luijn.⁸² Het boekje van het bedrijvige koppel verscheen ter gelegenheid van de jaarwisseling 1961-1962, als ‘werkstuk’ van

de school voor de Grafische Vakken in Utrecht, waar Van Luijn les gaf.⁸³ Clare Lennarts verhalen spelen zich alle vier in Utrecht af. Op Van Luijns linosneden is de Domstad dan ook duidelijk te herkennen. De laatste linosnede stelt het uitzicht vanuit zijn atelier voor: twee grote kastanjabomen.

Drie van de vier verhalen uit dit relatiegeschenk herdrukte Clare in haar bundel *Scheepjes van papier* uit 1962. Ook voor deze bundel maakte Van Luijn de illustraties.⁸⁴ Op een expositie bij de Utrechtse Kring waren Van Luijns 'geestige en pittige' linosneden te zien.⁸⁵ Het titelverhaal had Clare Lennart al eerder geschreven in opdracht van Proost & Brandt nv. Deze papiergroothandel gaf de reeks *Prikkels* uit om de lezers 'op een grafische wijze aan het lachen, dan wel aan het denken te zetten'.⁸⁶

In *Prikkels* 244, van maart/april 1960, schreven Clare Lennart, Alfred Kossmann, Bert Schierbeek, Simon Vestedijk en Simon Carmiggelt over het thema 'Papier en ik'. Clare's autobiografische verhaal 'Guirlanden van herinneringen aan papier' opent zo:

Oh ja, het wordt een fleurige, poëtische, toverachtige guirlande. Papieren scheepjes, papieren rozen, papieren poppetjes, slingers, confetti, lampions, vliegers. Je associeert het allemaal met feest en met vergankelijkheid en misschien is het juist daarom zo mooi en blijft het in je herinnering leven. Scheepjes van papier. Een hele vloot witte scheepjes van papier, keurig opgetuigd met zeilen en wimpels, die uitvaart op de vijver in onze tuin. Het is niet mogelijk dat ik me dit werkelijk herinner, al lijkt het of het wel zo is. Maar dat komt doordat van het hele tafereel een foto is gemaakt, die ik vaak heb bekeken.⁸⁷

J.-P. Barth maakte van *Scheepjes van papier* weer een 'goed verzorgd' boek in de traditie van uitgeverij A.A.M. Stols. De acht paginagrote linosneden en de vignetten van Dick van Luijn zijn wat zwaar, maar de voorstellingen sluiten nauw bij Clare's verhalen aan.

Houtsnede van Dick van Luijn in *Scheepjes van papier* bij het verhaal 'Over bomen'. A.A.M. Stols, 1962

In 'Over bomen' memoreerde Clare een verhaal dat Van Luijn haar zelf vertelde en uiteraard maakte hij daar een linosnede bij.⁸⁸ Hoewel de bundel volgens het stofomslag ook verhalen bevat 'die nooit eerder werden gepubliceerd', is dat niet het geval. De ruim veertig verhalen kwamen voor ongeveer de helft uit het tijdschrift *Ons Gezin*, enkele andere uit *Het Parool* en *Utrechts Nieuwsblad*.

De bundel verkocht redelijk, maar zeker niet zo goed als Clare's romans.⁸⁹ Dat er eindelijk weer eens een 'nieuwe' Clare Lennart voor volwassenen in de boekhandel lag, was belangrijker dan het geld dat ze ermee kon verdienen. *Telegraaf*-recensente Maud Cossaar opende haar recensie dan ook met 'Een nieuwe Clare Lennart geeft altijd een feestelijk tintje aan de boekhandelaar.' Ze vond *Scheepjes van papier* 'een titel, die alleen een vrouw zal kiezen en al lezend moet ik weer denken, dat het voor een deel dat onomwonden vrouwelijke is, dat haar zoveel aanhangers deed verwerven'.⁹⁰ 'Mannen zullen waarschijnlijk deze scheepjes wel gauw laten varen,' dacht de *Friese koerier*, die de stukjes 'te simpel, te ongecompliceerd en misschien te lief ook' vond.⁹¹ Het *Dagblad voor Amersfoort* kenschetste de verhalen als 'kleine papieren scheepjes die vriendelijk en geruisloos voorbij worden geblazen en daarna geen spoor blijken te hebben achtergelaten. [...] De voornaamste emotie, die ermee wordt opgeroepen, is er een van welwillendheid en een soort neutrale gezelligheid: de mensen zijn nog zo slecht niet en er valt een hoop liefs over hen te vertellen'.⁹²

Het vrije volk vond het werk van wisselende kwaliteit, van juweeltjes tot routineuze verhalen. Het merendeel was echter van zeer goed niveau, zorgvuldig en treffend verteld.⁹³ Het geestige verhaal 'Lustrum' viel bij alle recensenten in de smaak en werd gelezen 'met veel kalm geginnik'.⁹⁴ Clare Lennarts trouwe supporters Dinaux en Eggink grepen de nieuwe uitgave aan voor een uitvoerige terugblik op haar oeuvre. Dinaux prees haar 'identiteit tussen leven en schrijven' waardoor Clare 'alle elkaar najagenden –ismen onverstoord aan zich voorbij [kon] laten gaan en zichzelf blijven'.⁹⁵ Eggink besloot: 'Na deze bundel gelezen te hebben, ben ik ook weer gedoken in dat oudere werk en inderdaad, ik kan Clare Lennart de laatste regel nazeggen van het verhaal Tante Geesje uit *Scheepjes van papier*: Zij devalueert niet.'⁹⁶

Literaire reputaties werden en worden in Nederland voornamelijk gebouwd op poëzie of romans, niet op verhalenbundels. Het schrijven van korte verhalen was in de ogen van Clare Lennart echter niet minderwaardig: 'Typische korte afstand schrijvers zijn bijvoorbeeld De Maupassant, Somerset Maugham, Tsjechov, Katherine Mansfield, Truman Capote. Sommigen van hen hebben wel romans geschreven, die ook zeker geen mislukkingen zijn geworden. Maar je blijft het gevoel houden dat de korte afstand hun beter ligt. Waarschijnlijk ook door de uiterste verfijning in de vorm, die bij een langer werk niet vol te houden is.' Clare Lennart maakte een duidelijk onderscheid tussen het korte verhaal en de novelle. Zij was gecharmeerd van novellen en vond die

zoiets als literatuur zonder make-up. Zij boeit alleen de lezer, die gevoelig is voor zuiver literaire middelen als taal, stijl, compositie. Een novelle kan heel ontroerend of geestig of grappig zijn, maar zij is het op een discreter wijze dan de roman, minder opzettelijk dan de short story, die in vele gevallen naar de pointe toe is geschreven. Zij probeert niet in te spinnen, waardoor de lezer aan kritisch vermogen inboet. Hij hoort er dan immers bij, kan geen afstand meer nemen. Zij – de novelle – probeert ook niet met opzet komisch of griezelig of wat ook te zijn. Ik geloof dat de echte novelle losser staat van de lezer dan zowel de roman als de short story.⁹⁷

Korte verhalen en schetsen zijn economisch gezien een kwetsbaar genre. Clare wist dat novellenbundels voor de uitgever bijna altijd ‘een strop’ zijn en in ieder geval minder goed verkopen dan romans van dezelfde auteur. J.-P. Barth zou ook liever een nieuwe roman van Clare Lennart hebben gehad dan *Scheepjes van papier*, maar daar kon ze zich nog niet toe zetten. Met een verhalenbundel bleef de naam van zijn auteur in ieder geval in de pers en dat zorgde voor extra verkoop van de herdrukte romans. Voor Clare persoonlijk betekende het jaar 1962 een opleving in haar schrijverscarrière: naast *Scheepjes van papier* publiceerde ze ook eindelijk haar boek over Utrecht.

Utrecht, stad en provincie

‘Zittende op een terrasje van een hotel in Maarn, zat ik te overpeinzen, of ik de opdracht tot het schrijven van een boek over Utrecht wel zou aannemen. Plotseling zag ik tot mijn verbazing een ree, die aan de voor het terras staande auto’s snuffelde. Dit voorval bracht mij tot de conclusie dat er in Utrecht en provincie nog veel meer wonderlijke dingen te beleven moesten zijn. Ik nam de opdracht dan ook aan.’⁹⁸ Clare Lennart memoreerde deze herinnering in een lezing op 30 maart 1962, drie jaar nadat ze de opdracht voor *Utrecht, stad en provincie*, een informatief boek, had gekregen van uitgeversmaatschappij Holland. Het voorschot van duizend gulden en de vijf procent royalty waren niet overdreven ruim voor zo’n omvangrijke klus, waar Clare lang en intensief aan werkte.⁹⁹ Ze las zich uitgebreid in over de geschiedenis van Utrecht en verzamelde gedichten en citaten uit romans over Utrecht, van Marsman tot Melis Stoke. Al in 1959 deed Clare Lennart het veldwerk. Voor de tekst over de stad mocht ze doen wat ze het allerliefste deed: rondwalen over de grachten en door de steegjes van het middeleeuwse Utrecht.¹⁰⁰ De moderne buitenwijken van Utrecht verkende ze per fiets. Het speurwerk in de provincie deed ze in gezelschap van haar man en Dick van Luijn, die chauffeerde. Dat was een hele onderneming, herinnerde Van Luijn zich:

Wij stelden samen een plan op om onnodig tijdverlies te voorkomen. Het hele geval liep evenwel volkomen anders dan ik mij had voorgesteld, ook al door Clare’s voorliefde voor poesen. De eerste dag namen we, zoals afgesproken, de

linkerbovenhoek van de provincie. Na drie kwartier rijden kwamen we op een polderweg terecht waar Clare letterlijk schreeuwde: ‘Stop, een poes!’ Ik schrok en trapte op m’n remmen in de veronderstelling het dier niet gezien te hebben. Haar man, die zulke dingen gewend was, zat doodleuk te lachen en te kijken. In de berm van de weg zat een lapjeskat met vier jongen en Clare moest direct de auto uit om ze van dichtbij te bekijken. Wonder boven wonder gingen poes en jongen er niet vandoor. Clare ging in het gras zitten om ze te strelen en te knuffelen. Het geval zou daarmee afgelopen geweest zijn, was niet de eigenares, een boerin, er bij gekomen. Deze bleek ook een kattenvriendin te zijn en wij moesten en zouden mee naar de boerderij. Er werd koffie geschonken en een ellenlange babbel over poesen opgezet. Ik zag de tijd vorderen en aangezien we nog heel wat af te werken hadden probeerde ik door zachtjes aandringen ons vertrek te bespoedigen, want de ervaring had mij geleerd dat, als Clare het over poesen had, ze de tijd vergat. Na een roerend afscheid van de poesjes stapten we tenslotte weer in de auto, ik in de stille hoop dat we geen poesen meer zouden tegenkomen. In een kleine plaats aan de Vecht werd halt gehouden en gingen wij alles wat voor haar werk belangrijk zou kunnen zijn, bekijken. Al wandelend troffen we in een van de vriendelijke oude straatjes een huis aan, met een leuk oud geveltje en een kleine uitbouw, waarin een bakkerswinkel gevestigd was. Clare kon er niet genoeg van krijgen en hoe wij ook rondrentelden door het plaatsje, steeds kwam ze weer voor het winkeltje terecht. Eindelijk was het ver in de middag geworden en moesten wij naar huis terug. Ik vroeg haar onderweg of zij nu voldoende gegevens had van deze plaats. ‘Nee,’ zei ze, ‘ik zal er nog een keer heen moeten want ik heb eigenlijk naar allerlei dingen gekeken die ik niet nodig heb voor het boek.’ Al mijmerend had zij lopen kijken en alleen de sfeer in zich opgenomen, die later het eigenlijke, praktische werk z’n kleur zou geven en ook haar overige werk zo aantrekkelijk maakt.¹⁰¹

Na de plezierige research kostte het uitwerken van de tekst haar veel moeite. ‘Als ik nu maar eens klaar ben met Utrecht!’, mopperde ze in oktober 1959 al tegen Fré Dommisse.¹⁰² Door de ziekte en dood van Wim van den Boogaard liep het project vertraging op. Het boek werd in februari 1961 al aangekondigd, maar pas in de zomer kon fotograaf Wim K. Steffen op pad.¹⁰³ Uiteindelijk duurde het tot 30 maart 1962 voor het boek gepresenteerd werd in boekhandel Bijleveld, met een lezing van Clare en diapresentatie van Steffen.¹⁰⁴

De pers was verdeeld over *Utrecht, stad en provincie*. Met name de vele citaten uit de Nederlandse letterkunde en de ‘mooie impressies’ kregen complimenten. In de tekst is duidelijk terug te lezen welke plaatsen Clare zélf had bezocht, want daar gaf ze zich over aan haar enthousiaste beschrijvingskunst. Zodra ze zich moest verlaten op haar bronnen, werd de tekst echter droog, kort en soms zo sfeerloos als de VVV-folder die ze citeerde.¹⁰⁵ Het *Utrechts Nieuwsblad* sprak dan ook van een ‘gespleten boek over een gespleten

gewest.' De recensent vond de verleiding groot om 'met de schrijfster in discussie te gaan als de nostalgie wat al te nadrukkelijk wordt. [...] Voor dit geldt heeft een lezer recht op juiste feiten en op meer dan een bundeling van beschouwingen en opstellen die de schrijfster kennelijk voor een deel al een hele tijd in een bureaula had liggen.'¹⁰⁶ Haar oproep tot een 'cursus terras- en cafébezoek voor Utrechters' schoot deze recensent bijvoorbeeld in het verkeerde keelgat.

Uiteraard viel het boek, juist door de nostalgische toon, wél in de smaak bij de liefhebbers van het 'oude' Utrecht die gevoelig waren voor Clare's ode aan de historische Domstad. Fré Dommisse, die Clare belangstellend was blijven steunen in het schrijffproces, schreef adorerend: 'haar levendige, kleurrijke verteltrant, haar zeldzaam fijn afgestemd aanvoelingsvermogen en haar sublieme beschrijvingskunst. [...] Wat zij aanraakt, krijgt adem en leeft.'¹⁰⁷ Trajectina-verzamelaar W.G. van de Hulst vond de 'kostelijke pelgrimage' van Clare Lennart een heerlijkheid.¹⁰⁸ Het boek bleek tijdlozer dan de recensenten hadden verwacht. Nog jaren nadat Clare Lennart in haar boek had geschreven dat ze niet precies wist waar het riviertje 'de Snel' lag, kreeg ze een uitnodiging van een haar onbekende familie. De gastheer woonde aan de oever van De Snel en trakteerde haar op een tochtje langs het water in de richting van Langbroek.¹⁰⁹

Inzet voor behoud singels

In Amersfoort hield Clare op 6 april 1962 een lezing met dia's over haar boek onder de titel 'Zwerven door Amersfoort met Clare Lennart'.¹¹⁰ Er kwam veel publiek op af. Clare had dan ook een positief verhaal te vertellen: 'Herhaaldelijk heb ik de lof van het Amersfoortse Gemeentebestuur gezongen vanwege de liefdevolle zorg waarmee het zijn historische monumenten omringt en vanwege de behoedzaamheid, waarmee het erover waakt dat de sfeer van de oude binnenstad niet wordt geschonden.'¹¹¹ De gemeente Amersfoort werd beloond voor deze inspanning met een 'getuigenis van waardering' van de Bond Heemschut.

Lang niet alle gemeentes hadden zoveel achting voor de historie. Het progressieve gemeentebestuur van Utrecht van eind jaren vijftig stond beslist niet bekend om behoudzucht. De Utrechtse dichter Jan Engelman vond zelfs dat 'elk Utrechts stadsbestuur zo hard mogelijk gewerkt heeft om de stad van zijn laatste luister te ontdoen.' De stad moest echter wel iets doen om de snel groeiende bevolking te huisvesten. De woningnood was groot. Juist omdat Utrecht, in tegenstelling tot Rotterdam en Arnhem, vrij ongeschonden uit de oorlogsjaren was gekomen, was de oude plattegrond niet toereikend voor de eisen van de wederopbouw. Er werden nieuwe wijken rondom het stadshart gebouwd, zoals Kanaleneiland en Overvecht. In het deels middeleeuwse stadshart kwamen kantoren en winkels. Vlak daarnaast lagen de volksbuurten met lage, kleine arbeiderswoningen. Zoals de bijzondere rug-aan-rugwoningen in het buurtje De Zeven Steegjes, dat Clare Lennart beschreef in 'De piano': 'Het was een complex van sloppen en krotwoningen, waar

een slag mensen woonde, dat het over het algemeen met de zedelijkheid en ook met de zindelijkheid zo nauw niet nam. [...] Ze klopten er kleden en deden er de was, maar ook vrijden en vochten ze er, en soms vierden ze er uitbundig feest.'¹¹² In 1952 werd het hele steegjescomplex aangekocht door de gemeente. Vanaf dat moment werd de sloopdreiging acuut. Ook voor andere stadsgedeelten rond het centrale winkelgebied stelde de gemeente Utrecht samenhangende saneringsplannen vast met ingrijpende verkeersdoorbraken. Deze centrumplannen waren echter wegens een tekort aan financiën (nog) niet uitgevoerd toen er een nieuw voorstel kwam, dat heel Utrecht op z'n kop zette.¹¹³

De bewoners van de nieuwe buitenwijken moesten zich kunnen verplaatsen naar hun werk en naar de winkels in het centrum. Dat deden ze steeds vaker met de auto. In 1959 waren er al tienduizend auto's in de stad. Het doorgaande verkeer moest dwars door de historische binnenstad en de grachten stonden vol geparkeerde wagens. In november 1958 lanceerde het gemeentebestuur van Utrecht het plan om de oude singels te dempen en om te vormen tot een betonnen ringweg, een 'autobaan', aan de binnenzijde van de stadsbuitengracht. Op de persconferentie achtte B&W het wetenschappelijk onderbouwde plan onontkoombaar: 'Een stad die leeft en levend wil blijven, moet zich geleidelijk kunnen vernieuwen: zij dient het aanschijn te verkrijgen van de tegenwoordige en toekomstige tijd.' Het gemeentebestuur had voor dit 'Verkeersplan voor Utrecht' uitgerekend een Duitse ingenieur ingehuurd: prof. M.E. Feuchtinger. Die keus viel, dertien jaar na de bevrijding, niet goed bij de Utrechters. Negentig procent van de ingezonden brieven keurde de voorgestelde demping van de singels af: 'Wij moeten beslist een Duitser hebben om onze verkeersproblemen op te lossen! Dat kan geen Nederlander. Maar ja, in Rotterdam hebben de Duitsers in 1940 ook radicaal alle verkeersproblemen opgelost.' Bovendien realiseerden veel Utrechters zich pas toen de onzalige plannen bekend werden, hoe lief de oude stad hun was. Utrecht dreigde het proefkonijn te worden van de 'verkeersslavernij' die heel Nederland zou ontluisteren.¹¹⁴

Clare's vriendin Betty Jansen-Hessing stuurde burgemeester De Ranitz een persoonlijke brief. Ze vond het vreselijk dat de prachtige singels racebanen moesten worden voor auto's. In haar ogen werd de rust van de wandelaar opgeofferd aan 'de snelheids-techniek' die mensen zenuwziek maakte.¹¹⁵ Betty Jansen verwoordde precies wat Clare Lennart dacht. De rondom de oude binnenstad gelegen wallen waren tussen 1829 en 1885, naar de ideeën van de beroemde tuinarchitect Zocher, fraaie plantsoenen geworden. Ook de restanten van de onder Karel V gebouwde stenen bolwerken Zonnenburg, Sterkenburg en Maenenburg dreigden gesloopt te worden. Deze groene longen van de stad waren Clare Lennart zeer lief. Als de singels gedempt werden en de wandelplantsoenen verdwenen, zou ze beslist Utrecht verlaten, zei ze stellig: 'Ik zou er geen voet meer willen zetten en als ik met een auto of bus er door moest, mijn ogen gesloten houden.'¹¹⁶

Begin december 1958 richtte een aantal leden van 'Kunstliefde' en 'Oud-Utrecht' het protestcomité Stichting Comité Binnenstad en Singels te Utrecht op. Dichter Jan Engelman,

met zijn uitgesproken afkeer van 'platte hoedendozen die het stadsbeeld ontsieren' werd de touwtrekker van de actiegroep, die zich zeer fel tegen de verkeersplannen verzette.¹¹⁷ Ook Clare Lennart nam, na enige tijd, plaats in het Comité, waarvan zij een 'stuwende kracht' zou worden.¹¹⁸ Zij nam een deel van de officiële correspondentie met de overheden voor haar rekening.¹¹⁹ Het Comité verspreidde huis-aan-huis affiches en ging rond met handtekeningenlijsten.

Moest Utrecht een museum worden of een levende stad? De gemeente en het Comité stonden lijnrecht tegenover elkaar. Harde woorden werden niet geschuwd. Het motto van het Comité, 'Dempers zijn dompers', was nog vrij genuanceerd. Engelman vond de plannen 'krankzinnig en schandalig'. Voorstanders van modernisering zette op hun beurt met schimpscheuten als 'Niet spheer, maar sfeer. Niet zoo, maar zo' Engelman en de zijnen weg als ouderwets. Wethouder Derks waarschuwde zijn tegenstanders: 'Men kiest in feite voor het Utrecht van voor de oorlog [...] de kleine stijve ambtenarenstad, iets te klein voor het tafellaken, maar te groot voor het servet.'

Het Comité kreeg méér bijval dan het gemeentebestuur. Bijna honderd hoogleraren tekenden een petitie. Studenten hielden een protestmars over de singels en zetten een pop van Feuchtinger in een schavot. Jan Engelman schuwde geen middel om zijn doel te bereiken en zette menig magistraat publiekelijk voor dwaas met zijn welsprekendheid. Het bezorgde hem de naam van een lastige, zeurderige oudbakken querulant.¹²⁰ Met zijn heftigheid maakte hij zich veel vijanden. Clare had juist veel waardering voor Engelmans hartstochtelijke liefde voor Utrecht. Zij vond dat een met felheid gevoerde strijd om iets dierbaars op den duur ook bij de tegenstanders respect afdwingt: 'Ik geloof zeker dat heel wat mensen, die nooit een gedicht van Jan Engelman hebben gelezen, van hem zijn gaan houden, juist omdat hij met niets ontziende heftigheid streed voor wat hem lief was – het oude, in zichzelf gekeerde, stil voor zich heen dromende, naar hedendaagse normen zo onpraktisch gebouwde Utrecht.'¹²¹

Dankzij een persoonlijke interventie van Jan Engelman liet de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in december 1959 weten dat de Stadsbuitengracht niet gedempt mocht worden omdat deze op de monumentenlijst stond.¹²² Een grote tegenvaller voor de gemeente. De raad was verdeeld over het plan Feuchtinger en liet stedenbouwkundige ir. J.A. Kuiper een nieuw ontwerp te maken voor de oude stad. De 'monumentenmaniakken' wonnen tijd. Het lukte het Comité ook om de besluitvorming rond de rest van het plan-Feuchtinger enige jaren uit te stellen. In augustus 1962 vergaderde de gemeenteraad over het plan van Kuiper over de uitbreiding van het centrum en het verloop van de ringweg. Net als drie jaar eerder werden de raadsleden van alle kanten bestookt met protesten tegen de dempingsplannen. Samen met Jaap Romijn schreef Clare Lennart op 20 augustus 1962 een 'adres' aan de Utrechtse gemeenteraad. Ze waarschuwden de volksvertegenwoordigers zich niet alleen door economische motieven te laten leiden en schreven zich zorgen te maken 'over een ontwikkeling, die ook aan

de meest karakteristieke beschavingsgebieden de onherbergzaamheid van de kleinere Noord-Amerikaanse stad zal verlenen.'¹²³

De inzet van het Comité had grotendeels effect. In de zomer van 1964 zette minister M. Vrolijk van CRM alle singels op de Rijksmonumentenlijst. Met die status waren de singels voortaan veilig voor de 'vooruitstrevende vingers' van de Utrechtse overheid. Maar de gemeente had nog een troef achter de hand: Hoog Catharijne. De plannen voor het 'winkelhart van Nederland' waren in een vergevorderd stadium en demping van de Catharijnesingel was onvermijdelijk voor de bouw. In dit laatste stadium wendde Clare Lennart zich rechtstreeks tot Marga Klompé, de nieuwe minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Het mocht niet baten. Onder druk van de Utrechtse contractuele verplichtingen aan aannemer Bredero kwam er een compromis. De gemeente moest het noordelijke deel van de Catharijnesingel en een stuk Weerdsingel dempen, maar beloofde het zuidelijke deel van de Catharijnesingel te sparen. Het aantal doorbraken in de binnenstad werd beperkt. De geveerde weg dwars over het Domplein was van de baan. Dat waren de 'optimale garanties voor het behoud van de historische stadskern van Utrecht', vond de minister.¹²⁴ Clare was het grondig met haar oneens. Zij dacht dat mevrouw Klompé zich had laten omverpraten 'door een paar mannen die aardig tegen haar doen'.¹²⁵

De tijd heeft Clare Lennart en het Comité gelijk gegeven. Het Rijk weigerde in 1970 toestemming voor demping van de noordelijke singels. De gemeenteraad, de kwestie beu, liet het erbij zitten. De binnenstad is grotendeels bewaard gebleven en is inmiddels autoluw. Alleen het stukje singel achter Hoog Catharijne hadden de Singeldempers in handen gekregen. In april 1968 begonnen arbeiders met het dempen van de Catharijnesingel voor de veel bediscussieerde ringweg. Een ringweg die er uiteindelijk nooit zou komen. Het zo zwaar bevochten stukje weg over de Catharijnesingel werd een 'stinkende verkeersrenbaan', waar zelfs automobilisten de zin niet van begrepen.¹²⁶ In 1997 is een begin gemaakt met het weer opengraven van de gedempte singels en bijna vijftig jaar na de demping stroomde er weer water door de hele Catharijnesingel. Ook Hoog Catharijne, dat Clare zo'n een doorn in het oog was, is geen succes gebleken.¹²⁷ Zelfs De Zeven Steegjes zijn gered. De Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel restaureerde de meeste woningen om het buurtje te behouden voor volgende generaties.¹²⁸

'Utrecht is de stad die Clare Lennart na aan het hart lag, maar haar ook veel teleurstelling en ergernis bezorgde,' vatte Dick van Luijn haar houding ten opzichte van de Domstad samen. Door haar inzet voor de singels en de binnenstad stond Clare Lennart in heel Utrecht en daarbuiten bekend als voorvechtster van het behoud van erfgoed en natuurschoon. Jan Engelman en Clare Lennart waren en zijn niet de enige literatoren die zich onbezoldigd inzetten voor het algemeen belang. Dichteres Ida Gerhardt voerde bijvoorbeeld eind jaren veertig intensief actie voor het behoud van het landschap rondom Kampen.¹²⁹ Clare Lennart heeft haar strijd wel heel lang volgehouden. Met het volle

gewicht van haar bekendheid als romanschrijfster heeft zij, altijd getooid met haar pseudoniem, geprotesteerd tegen de stroom vernieuwingsplannen van Utrecht, ‘de stad met de mooiste maquettes’.¹³⁰ Bijna maandelijks wijdde zij haar column in het *Utrechts Nieuwsblad* aan de dreigende afbraak van haar geliefde binnenstad.¹³¹ Dat Clare van de redactie de ruimte kreeg voor haar protesten, was niet zo vanzelfsprekend, want het *Utrechts Nieuwsblad* verdedigde doorgaans de plannen van de gemeente. Door haar column kwam ze in contact met waardevolle medestanders zoals architecten en Marcel van Dam, ombudsman van de VARA, die een ‘verkapte oproep’ las in haar columns en zijn hulp aanbood.¹³²

Als strijdster voor de singels heeft Clare Lennart zichzelf soms geweld moeten aandoen. Hoewel zij uitstekend in staat was vlammeende protestbrieven te schrijven, kostte zulke correspondentie haar wel veel tijd en energie. Maar voor het behoud van Utrecht kwam de huismus van haar geliefde zolderkamer af. De ‘hartstochtelijke liefde’ voor de stad heeft haar anderzijds ook veel opgeleverd. Haar inzet maakte haar bemind bij de Utrechtse bevolking en dat heeft de verkoop van haar werk gestimuleerd.¹³³

Dat dwaze handschrift

Begin jaren zestig was Clare zeer geïnteresseerd in grafologie, de studie en analyse van handschriften om een beeld te krijgen van de persoonlijkheid en het karakter van de schrijver. Ze schreef schriften vol aantekeningen over deze psychologische methode.¹³⁴ Clare Lennarts belangstelling voor grafologie kwam niet uit te lucht vallen. Ze was geïntrigeerd door de specifieke kenmerken van handschriften, van het hellende schrift van Frans Coenen tot de Japans aandoende lettertjes van haar vader. Haar romanpersonages karakteriseerde ze aan de hand van hun schrift, zoals Jetje uit *Stad met rose huizen*, die een handschrift had als ‘een hemel vol windveren. Het leek of de letters met grote kracht over het papier geblazen waren. Ze ijlden voort, snelle dunne letters zonder zwaarte. De punten zwierden als vlaggetjes boven de i’s.’¹³⁵ Clare Lennart zag een duidelijk verband tussen haar ‘pootje’ en haar karakter:

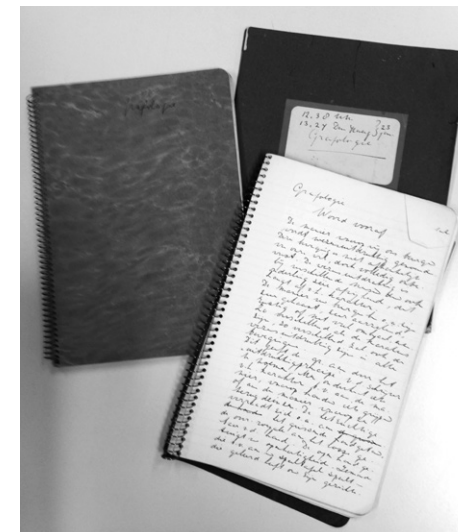
Ik geloof, dat een grafoloog er deze karaktertrek van mij uit zou moeten kunnen lezen, die eigenlijk mijn hele leven bepaalt... het verlangen... de innerlijke drang... de noodzaak om tot het wezenlijke der dingen te komen. En in verband daarmee de neiging om al wat half is ‘niets’ te noemen, het niet te rekenen. Datzelfde doe ik in mijn schrift. Het vereenvoudigt zich tot bijna stenographeren. Het dient voor mij tot niets anders dan tot een zo snel mogelijk vastleggen van gedachten. Dit snel volgen van de opkomende gedachten was het enige, dat erop aankwam, het wezenlijke van schrijven.¹³⁶

In de jaren zestig deelde ze haar belangstelling met Fré Dommissie. Dommissie publiceerde

met haar zuster Annie Oldewelt-Dommissie in 1962 *De wonderlamp der graphologie*, waarvoor Annie de analyses deed en Fré de teksten schreef.¹³⁷ De titel verwijst naar de lamp uit het sprookje van Aladin en de zeven rovers. Die associatie met sprookjes zou het imago van de methode geen goed doen. In de 21ste eeuw wordt grafologie vrijwel alleen toegepast door gerechtelijke experts om de herkomst van een handschrift te traceren. Als psychologische methode is het obsoleet. In de jaren zestig en zeventig werd grafologie echter zeer serieus toegepast als hulpmiddel bij personeelsselectie, onder meer bij het toonaangevende Instituut voor

Psychotechniek in Utrecht, gespecialiseerd in beroepskeuze.¹³⁸ Er verschenen (populair) wetenschappelijke boeken over grafologie met afbeeldingen van handschriften.¹³⁹

In *De wonderlamp der graphologie* zijn onder andere brieven afgebeeld van Henriëtte Roland Holst en Elisabeth Zernike aan Fré Dommissie. Annie Oldewelt analyseerde het handschrift van Clare Lennart, maar het bleek nog niet zo gemakkelijk om het karakter van de schrijfster te doorgronden: ‘Zij laat zich niet in de kaart kijken, terwijl zij zich toch zo volkomen openstelt.’¹⁴⁰ Dommissie concludeerde uit het ‘wijde, onregelmatige, vrijgevochten’ schrift en het snelle tempo dat conventie Clare Lennart totaal vreemd was: ‘wie zo los en ongedwongen schrijft, kent alleen de vrije allure. [...] Haar vermogen om scherpzinnig en vlug te reageren komt uit in allerlei handige en intelligente verbindingen. Uit de vrije, losse penvoering trekken wij onze conclusie dat zij breed en royaal van opvatting moet zijn. [...] Wat bovenal opvalt is de gevoelige bewogenheid. De penvoering reageert op iedere gemoedsbeweging, zij remt deze ook niet af, maar zij gebruikt ze om ze te inhaleren en te verwerken. [...] Haar gedachtengang is ook zeer snel, zo snel dat zij deze zelfs soms niet met de pen bij kan houden hetgeen weer tot een nerveuze geprikkeldheid kan voeren. Een enkele keer zien wij ook wel dat zij een schriftdeel met geestdrift en vol levendigheid inzet om dan plotseling dit ritme te verbreken. Dan verslapt de vibrerende spanning der lijnen waaruit blijkt hoezeer zij opeens vermoeid kan zijn terwijl dan ook ontmoediging en neerslachtigheid haar bedreigen. [...] Zij zal zich niet door regels vastleggen, haar sterke onafhankelijkheidsdrang spreekt uit het gehele schriftbeeld.’

Aantekenschriften van Clare Lennart over grafologie. Collectie Literatuurmuseum.

Dommissie zag verder in het handschrift dat Clare niet gemakkelijk met zichzelf omging, veel zelfkritiek had en een sterke behoefte had aan alleen-zijn. Haar conclusie: ‘Het handschrift van deze schrijfster lijkt ook op een grillig tekenschrift en het roept tevens bij de grapholoog de bewogenheid op waarvan de schrijfster hier gewaagt. Té gevoelig, té veel verbeeldingskracht, denken wij misschien. Maar dan zoeken wij de kentekenen die ook in dit schrift van haar weerstandsvermogen getuigen en wij troosten ons ermee dat deze er zijn, zoals wij ons verwonderen hoe de winde zich ook kan hechten daar waar nauwelijks van een steunpunt meer sprake is.’

De analyse van Annie en Fré Dommissie was uiteraard niet ‘objectief’. De dames kenden Clare Lennart persoonlijk en refereerden in hun analyse ook aan haar literaire werk. In 2012 is Clare Lennarts handschrift opnieuw onderzocht door grafologe Maresi de Monchy.¹⁴¹ Haar conclusie was: ‘Een buitengewoon interessante persoonlijkheid met een goed verstand, authenticiteit, begenadigd met een stevige wil, doorzettingsvermogen, sociale vaardigheden, wendbaarheid en vooral een sterke ‘trouw aan zichzelf’. Zij is dapper, creatief en natuurlijk. Haar grote charme zal zijn dat zij zich niet anders voordoet dan zij is.’

Beide analyses benadrukken dat het handschrift van Clare Lennart in eerste instantie van een extraverte persoonlijkheid lijkt, maar bij nadere bestudering een introvert karakter laat zien. Ook zien beide grafologen aandacht voor details (zorgvuldigheid), een neiging tot melancholie en tot ‘ongetemd hardnekkig’ gedrag. Dat zijn karaktertrekken van Clare Lennart die ook uit andere bronnen af te leiden zijn. Karaktertrekken ook die Clare aan de wereld durfde laten zien. Zij gaf Fré Dommissie immers toestemming om deze zeer persoonlijke analyse van haar handschrift te publiceren. Voor haar gevoel was Annie Oldewelts analyse juist, vooral het feit dat ze het moeilijk vond ‘de evenwicht van gemoed te bewaren’. Door de bevestiging dat deze karaktertrek bij haar hoorde, kon ze opeens beter tegen de wisselvalligheid van haar emoties.¹⁴² Bij de grafologie vond Clare Lennart waardevolle inzichten in haar persoonlijkheid, die anderen in de toen ook populaire psychoanalyse zochten.

Versplinterd oeuvre

Met J.-P. Barth had Clare Lennart altijd een hartelijke werkrelatie, maar daar begonnen scheuren in te komen. Sinds Barth in 1958 eigenaar was geworden van het fonds, had hij zijn best gedaan om de literaire reputatie van Stols eer aan te doen. Dat lukte niet. Barth had het eigenlijk te druk met zijn studies en gezin en oogde permanent overbelast. Quirine Collard had een forse aanvaring met de uitgever, waarbij Barth was ‘ontploft als een stoomketel’. Hij ontsloeg ook zijn secretaresse omdat zij kritiek had op het feit dat Barth zijn afspraken niet nakwam.¹⁴³ De prozabasis van Barths uitgeverij, Marnix Gijsen, Clare Lennart, Jos Panhuijsen en Hubert Lampo, was te smal om de dure poëzie-uitgaven blijvend te bekostigen. Barth was zich daar terdege van bewust. Voor zijn uitgesproken

literaire fonds was hij altijd op zoek naar jongere auteurs. Een van hen moest een ‘nieuwe Gijsen’, een ander een ‘nieuwe Lennart’ worden. Hij bleef er optimistisch over een succesvolle Nederlandse debutant te vinden.¹⁴⁴

In 1964 was het echter gedaan met de uitgeverij Stols/Barth. Het permanente tekort aan liquide middelen maakte een voortbestaan onmogelijk. De uitgeverij had de boot gemist door niet in te springen op de sterk groeiende markt van het pocketboek.¹⁴⁵ Een faillissement kon weliswaar worden afgewend, maar liquidatie was onvermijdelijk. Uitgeverij Kruseman was bereid het Stols/Barth-fonds over te nemen mits de voornaamste auteurs, onder wie Clare Lennart en Marnix Gijsen, zouden blijven.¹⁴⁶ Alle partijen oefenden druk uit op Clare Lennart om mee naar Kruseman te gaan.¹⁴⁷ Ze was erg voorzichtig. Gezien haar ervaringen deed zij ‘ongaarne zaken met haar onbekende uitgevers’.¹⁴⁸ Uiteindelijk heeft Clare Lennart niets bij Kruseman gepubliceerd. Ook Marnix Gijsen en Jan Greshoff niet. De liquidatie was een grote teleurstelling voor Sander Stols, die zijn uitgeverij en zijn pensioen in rook zag opgaan: ‘Het is een groot fiasco en een enorme financiële slag voor ons geworden.’¹⁴⁹

De liquidatie ging Clare erg aan het hart. Bij Stols/Barth had ze haar grootste successen gehad en ze was zeer gesteld op J.-P. Barth.¹⁵⁰ De correspondentie met Ed van Dam van Isselt, sinds 1957 de directeur van Nijgh & Van Ditmar, was veel minder warm en persoonlijk. Van Dam van Isselt was een ‘meneer’. Altijd gekleed in pak, vest en stropdas, ook als het bloedheet was. Geen chaotische maar sympathieke jongeman met wie Clare over rode katers kon kletsen. Ze koos dan ook om puur zakelijke redenen voor Nijgh & Van Ditmar. De uitgeverij had veel exemplaren van *Tooverlantaarn* en *Rouska* in de serie Nimmer Dralend verkocht.¹⁵¹ In hun Zakdoekenreeks waren de herdrukken van *Stad met rose huizen*, *De ogen van Roosje* en *Serenade uit de verte* verschenen.¹⁵² Clare had dus goede ervaringen met de uitgeverij van Bordewijk en Vestdijk, die was gevestigd in een statig Haags pand met marmeren vloeren en houten draaideuren. Haar boeken zouden weer worden uitgegeven door een voornaam uitgevershuis.¹⁵³ Niet onbelangrijk was dat Nijgh & Van Ditmar alle achterstallige honoraria aan Clare Lennart uitbetaalde. Zij had op 19 mei 1964 nog f4850 te vorderen van Stols/Barth. Samen met Meulenhoff en U.M. Holland, die de kinderboeken van Stols/Barth overnam, zorgde Van Dam van Isselt ervoor dat Clare Lennarts rekening-courant weer op nul uitkwam.

De geheime bekoring

Nijgh & Van Ditmar had er veel geld voor overgehad om Clare Lennart in huis te halen. Dat geld moest ook weer terugverdiend worden. In de zomer van 1964 had Van Dam van Isselt een uitgebreid gesprek met Clare Lennart waarin allerlei ideeën op tafel kwamen.¹⁵⁴ Waarschijnlijk heeft zij de uitgever toen geattendeerd op een manuscript van Fré Dommissie. Dommissie had haar kunsthandel in Doorn verkocht om zich weer volledig aan het schrijven te wijden. In november 1960 gaf ze een lezing over Clare Lennart

voor de Utrechtse Kring onder de titel ‘een goddelijk veelzijdige schrijfster’.¹⁵⁵ Ze had het heerlijk gevonden zich in Clare Lennarts oeuvre te verdiepen en werkte in 1962 aan een ‘uitvoerige studie’.¹⁵⁶ Clare Lennart vroeg Van Dam van Isselt om deze studie uit te geven, maar hij twijfelde.¹⁵⁷ Zijn literaire adviseur vond het ‘een vriendelijk boekje, weliswaar wat ouderwets lyrisch en wijdlopig’. Clare Lennart moest het manuscript eerst kritisch bekijken en bekorten.¹⁵⁸ Het boekje verscheen in de zomer van 1965 en telt slechts honderd pagina’s.

De bondige titel *Over Clare Lennart* contrasteert sterk met de bloemrijke zinnen van Fré Dommisse, die wilde onderzoeken wat de ‘geheime bekoring’ van Clare Lennarts oeuvre was. *Over Clare Lennart* is dan ook een beschouwing en beknopte levensbeschrijving in één. Het zijn commentaren op Clare’s publicaties. Dommisse betoogt dat het werk van Clare Lennart een verschuiving laat zien van visuele impressie naar symboliek en mystiek. Ze bespreekt Clare’s gebruik van aforismen en beeldspraak en haar ‘overdracht van kleurmagie’. In het slothoofdstuk analyseert Dommisse Clare Lennarts ‘vertelkunst’, waarin ze ook de jeugdboeken betreft. Dommisse besteedt veel aandacht aan de jeugdijaren van Clare Lennart, die ze als de bron van het oeuvre ziet.¹⁵⁹ De persoon en ideeën van de volwassen Clare Lennart komen echter nauwelijks aan bod en haar echtgenoot ontbreekt geheel. Kennelijk had het huwelijk de schrijfster onberoerd gelaten.¹⁶⁰

Het boekje werd breed besproken in de dagbladpers, maar zeer wisselend beoordeeld. De kwalificaties varieerden van ‘welkom boekje’, ‘verhelderend’, ‘nuttige en gevoelige oriëntering in de romans en verhalen’,¹⁶¹ ‘prachtige handleiding en wegwijzer’¹⁶² tot ‘te hoog gegrepen’, ‘verward, soms zelfs vervelend boek’.¹⁶³ Het *Deventer Dagblad* sabelde de publicatie neer: ‘Om van te griezelen. En om snel Clare Lennart te hervinden zoals ze zelf spreekt. In haar werk!’¹⁶⁴ Vrijwel alle critici hadden moeite met de kritiekloze, adorerende toon.¹⁶⁵ Zelfs Carel Dinaux, die twee zeer positieve recensies schreef, vond Dommisse in enkele passages te hooggestemd.¹⁶⁶

Een groot manco was dat Fré Dommisse niets schreef over de donkere kant van Clare’s auteurschap, over de sombere frustratie en wanhoop onder het roze licht van de Lennartsiaanse landschappen. Rico Bulthuis vond dat een gemiste kans. De omstandigheden waaronder Clare’s vooroorlogse werk tot stand kwam, waren volgens Bulthuis van het grootste belang. Voor hem lag de grote waarde van Clare Lennarts proza juist in het ontbreken van mystiek, symboliek en wijsgerige speculaties. Hij vond haar realiteitszin in 1935 al meer dan modern:

De blauwe horizon (1936) is een somber boek met een existentialistische ondergrond. Alle lindelaantjes, bloemetjes en herfsttinten ten spijt. Hoeveel lezers hebben zich vanaf 1935 al niet op Clare Lennart verkeken om die overdadige lindengeur? Juist in de menselijke relaties is de ogenschijnlijk zo zachtmoedige schrijfster het tegenovergestelde van lieflijk. Laat ik het eerlijk mogen zeggen: ze is in dit opzicht

vrij hard, heel erg nuchter, zonder illusies en niet zelden boosaardig. [...] De boeken van Clare Lennart wemelen van [...] frigide vrouwen, slappe, weerloze mannen en eenzame stervelingen die zich veilig voelen in hun onmacht en melancholie. Al het lentegroen in hun bijna betoverende wereld is slechts een vertroostend decor.¹⁶⁷

Uiteraard hoopte Van Dam van Isselt dat Dommisses boekje de belangstelling voor het werk van Clare Lennart zou aanzwengelen. Op de korte termijn is dat wel gelukt. Door de vele besprekingen werd er weer naar Clare Lennart gevraagd in de boekhandels. Voor de reputatie van Clare Lennart heeft het ‘opgeschroefde’ boekje op de lange termijn echter meer kwaad dan goed gedaan.¹⁶⁸ *Over Clare Lennart* bevat weliswaar enkele interessante observaties, maar lijdt ernstig aan een volslagen gebrek aan objectiviteit. Door de bijna hagiografische stijl lijkt *Over Clare Lennart* meer een promotiemiddel dan een onafhankelijke studie. Bovendien rijst uit het boek een beeld op van een zoetelijke, dromerige schrijfster en niet van een veelzijdige, professioneel opererende auteur die psychologisch doordringende portretten schreef. Dat vond Rico Bulthuis nog het ergste: ‘Alleen met vriendelijke fragmenten uit een tiental romans, sprookjes en verhalen, belicht men in deze tijd geen auteur, vooral niet als het een boeiende, te weinig bekende en meestal te braaf beoordeelde schrijfster als Clare Lennart betreft.’¹⁶⁹

Dommisses kritiekloze boekje wekte wrevel op. Hebben de twee vriendinnen en de uitgever dat risico ingeschat? In de tamelijk negatieve ontvangst is een parallel te zien met het boek *De hand van de dichter: Over Ida Gerhardt* (1974) van Marie van der Zeyde. De levensgezellin van de dichteres gaf in dit boek een analyse van de poëzie van Gerhardt, maar op een verongelijkte toon en met het opgeheven vingertje. Gerhardt en Van der Zeyde hadden in hun wereldvreemdheid niet voorzien dat *De hand van de dichter* zijn doel voorbij zou schieten, dat ze het risico liepen dat geïrriteerde lezers de gedichten van Ida Gerhardt juist links zouden laten liggen.¹⁷⁰ In hun vriendschap was Clare Lennart in maatschappelijk opzicht de dominante partij: ze regelde opdrachten voor Fré, die haar bewonderde en tegen haar collega opkeek. Het lijkt erop dat Fré Dommisse vond dat het werk van Clare Lennart ondergewaardeerd werd. Net als *De hand van de dichter* is *Over Clare Lennart* als een soort apologie te zien, geschreven ‘met grote liefde en (overgrote) waardering’.¹⁷¹

Clare Lennarts bemoeienis met de inhoud roept ook vragen op. Ze redigeerde het boek, voorzag Fré Dommisse van privé-foto’s en liet haar ongepubliceerde jeugdverhalen lezen.¹⁷² Misschien heeft Clare zelf al te persoonlijke details verwijderd uit het manuscript. Hoewel het boek besluit met een lijst van Clare Lennarts publicaties en vertalingen, ontbreken een chronologisch overzicht van haar leven, een geboortedatum en zelfs haar eigen naam. De namen Luite Klaver en Da Doyer staan er echter wel in. Het is minstens zo verwonderlijk dat er weliswaar een foto van Wim was afgedrukt, maar met het anonieme bijschrift ‘de echtgenoot van Clare Lennart’.¹⁷³

Uit affectie voor Fré Dommissie en wellicht ook uit een zekere ijdelheid is Clare in ieder geval akkoord gegaan met deze slordige, zoetige uitgave. Zij schreef zelfs aan iedereen die om informatie vroeg, dat ze Dommissies boekje maar moesten lezen. Dan hoefde zij ‘al die vragen’ niet meer te beantwoorden. Ze vond haar eigen werk glashelder en was niet zo bezig met ‘wijsgerige’ interpretaties van haar romans. Daar was ze ‘te nuchter’ voor.¹⁷⁴ Iets soortgelijks zei Clare Lennart op het Utrechtse boekenbal voor ‘autoriteiten en gewone mensen’ op 27 februari 1961.¹⁷⁵ Harriët Freezer hield een geestige inleiding waarna ze Clare Lennart, Jaap Romijn en Guus Sötemann zou interviewen. Ze begon met een paar uitspraken van critici over Clare Lennarts werk: ‘Daarna keek ik tevreden op, klaar om er met haar over te discussiëren. Daartoe had ik nette vragen klaargemaakt en die aan haar toegezonden. Maar óf ze was ze kwijt of ze vond het niet nodig, maar ze doorkruiste alles door meteen haastig te roepen: ‘Ach, die onzin allemaal. Ik begrijp niet wat ze allemaal zeggen, hoor. Ik ben helemaal niet dromerig, ik schrijf gewoon wat ik zie en voel!’¹⁷⁶

‘Misschien wel té vriendelijk’

Clare Lennarts samenwerking met Fré Dommissie was geen op zichzelf staand voorval. Affectie en vriendschap gingen bij haar vrijwel altijd gepaard met praktische hulp. Soms ontstond een band door haar belangstelling voor het literaire werk van een collega, soms juist net andersom. Zo had ze een bijzondere voorkeur voor het werk van J.C. van Schagen, die bekend was geworden door *Narrenwijsheid* uit 1925, dat de reputatie geniet van een veelgeprezen, weinig gelezen en diverse malen herontdekt meesterwerkje.¹⁷⁷ Van Schagen maakte ook grafisch werk. Op 15 juli 1954 interviewde Clare het dubbeltalent voor *Op schrijversvoeten door Nederland*. In 1965 voerden Clare en Van Schagen een korte, maar persoonlijke correspondentie, onder andere over de plotselinge dood van Van Schagens echtgenote. Clare was geabonneerd op Van Schagens zelf gestencilde *Domburgse Cahiers*.¹⁷⁸ Ze had zijn Cahier V *Van gewone mensen* met buitengewoon veel plezier gelezen en vond dat het geen ‘slechtseller’ mocht worden: ‘Als de mensen het maar onder ogen kregen!’¹⁷⁹ Clare vond een manier om in de praktijk haar enthousiasme te delen: ze besprak het werk van Van Schagen in een radio-uitzending voor de VARA in juli 1965. Dat leverde Van Schagen direct extra bestellingen op voor zijn Cahiers.¹⁸⁰ Een tweede, vrijwel identiek radiopraatje van Clare in september 1965 voor de VPRO zorgde ervoor dat Van Schagen ‘totaal uitverkocht’ raakte. Ze had de belangstelling voor *Gewone Mensen* ‘een enorme por’ gegeven.¹⁸¹

In de loop van de jaren vijftig was Clare Lennart bevriend geraakt met jonkvrouw Marie Louise van Holthe tot Echten. Louise, zoals Clare haar noemde, kreeg een bevoorrechte opvoeding in een welgesteld Utrechts gezin waarin veel aandacht was voor literatuur en kunst. Isaac Israëls, hun buurman in de vakantievilla in Scheveningen, vereeuwigde Marie Louise en haar zus Amoene op het befaamde schilderij ‘Ezeltje rijden op het

strand’.¹⁸² De freule bleef ongehuwd en woonde aan de rand van Utrecht.¹⁸³ Zowel Clare als haar man voelde veel sympathie voor haar.¹⁸⁴

Marie Louise van Holthe tot Echten ontwikkelde zich als schilderes.¹⁸⁵ Clare omschreef haar schilderijen als ‘heel goed werk, niet modern maar in wezen toch ook niet ouderwets’. Een van haar schilderijen met poppen werd aangekocht door Bordewijk.¹⁸⁶ In haar beste werk was zij, volgens Clare, ‘zeker niet minder dan Lizzy Ansingh’.¹⁸⁷ Hoewel Louise van Holthe tot Echten haar werk vaker exposeerde, vooral vóór de Tweede Wereldoorlog, zijn haar schilderijen, portretten en tekeningen voor zover bekend niet in openbare collecties terechtgekomen. Louises oudere zuster, Baronesse Amoene van Haersolthe, was schrijfster en kreeg in 1947 de P.C. Hooftprijs voor haar novellenbundel *Sophia in de Koestraat*. Na de dood van Amoene is Louise van Holthe tot Echten ook verhalen gaan schrijven, wellicht gestimuleerd door haar deelname aan de Zeister Litteraire Kring.¹⁸⁸ Net als Amoene vond ze vaak inspiratie in haar Utrechtse jeugd. Ook schreef ze graag over poppen. Op zoek naar een uitgever, vroeg zij advies aan Clare Lennart. Die stuurde poppenspeler Rico Bulthuis vier verhaaltjes met het verzoek ze op te nemen in de *Haagse Post*:

Zoals je uit de verhaaltjes wel kunt merken is zij een uiterst bescheiden weinig wereldwijze, grappig verstrooide vrouw. Ik vind haar heel sympathiek. [...] Zij is opgegroeid op kastelen in de Achterhoek en zo en heeft altijd les gehad van gouvernantes. Daardoor kan ze de Nederlandse taal niet goed schrijven. Ze is altijd in de war met d’s en t’s enz. Ik heb hier en daar een paar fouten verbeterd. [...] Dat van de poppen vooral vind ik aardig, van het hoedje ook wel. De beide andere zijn voor een blad als de *Haagse Post* misschien niet genoeg een echt verhaal, te impressionistisch. Het is erg moeilijk dergelijk soort werk van een onbekend auteur ergens onder te brengen. Voor kranten is het te subtiel, voor de literaire tijdschriften heeft het te weinig pretentie.¹⁸⁹

Clare had Jaap Romijn tevergeefs gevraagd om een verhaaltje op te nemen in *Vandaag* en ook Rico Bulthuis heeft de verhalen niet gepubliceerd. Clare zette vervolgens haar contacten met J.-P. Barth in, maar ook die durfde geen risico te nemen met een debutante, die bovendien onder het pseudoniem Louise Odilon wilde schrijven. Pas vijf jaar later, in 1965, verscheen *De Japanse poppen* van Louise Odilon bij Heijnis, (deels) betaald door de freule zelf.¹⁹⁰ Barths aarzeling was terecht geweest. Het boekje werd nauwelijks opgemerkt en is nu vrijwel onvindbaar.¹⁹¹ Zelf schreef Clare in haar recensie: ‘Een slechte verstaander zal deze verhalen misschien oppervlakkig noemen, voor de goede verstaander of lezer zijn ze in hun schijnbare argeloosheid een bron van subtiële vreugde.’¹⁹²

Louise Odilon was één van die beginnende schrijfsters die Clare aanmoedigde, corrigeerde en voorthielp. Dat Clare’s artistieke beoordeling werd vertroebeld door haar

sympathie voor Louise van Holthe tot Echten is wellicht wat te sterk gezegd, maar Clare had de tijdgeest en de smaak van het publiek niet goed aanvoeld. *Elsevier*-redacteur Wim Zaal noemde Odilons schetsen ‘charmant’ en hij wist dat Louise Odilon haar vriendin dankbaar was voor haar bemiddeling. Hij vond Clare Lennart misschien wel té vriendelijk en hulpvaardig voor de kuikens die ze onder haar hoede had.¹⁹³

Met Helma Wolf-Catz had Clare Lennart een gelijkwaardiger relatie. Helma Wolf-Catz schreef ondanks haar zwakke gezondheid een behoorlijk oeuvre bij elkaar, vooral romans, poëzie, kinderboeken en tijdschriftartikelen.¹⁹⁴ Helma Wolf had, onder meer door haar oorlogservaringen, veel psychische moeilijkheden. Clare correspondeerde dan met haar dochter Loeka en hield een vinger aan de pols als ze een zenuwinzinking had. Helma Wolf-Catz en Clare Lennart vonden elkaar als collega’s in de liefde voor het verhaal en het sprookje.¹⁹⁵ Clare noemde haar een ‘sprookjesspreekster’: ‘Zij is er nooit op uit een betovering te verbreken, zij roept integendeel een geheimzinnige, fascinerende, betoverende wereld op met heel subtiele middelen van woordkeus, ritme, timbre. Op de manier dus van de dichters.’¹⁹⁶ Op haar beurt vond Helma Wolf-Catz dat Clare Lennart ‘met een handvol rekwisieten betoverende verhalen schiep.’¹⁹⁷

Tussen 1961 en 1972 wisselden de schrijfsters brieven, die voornamelijk over hun werk gingen. De ene hand waste de andere: ‘ik was erg blij met je recensie. Erg aardig en lief gezegd alles en ook goed natuurlijk. [...] ik zal ook mijn best doen voor dat mooie portret erbij.’¹⁹⁸ Redacteur Garnt Stuiveling vond het geen enkel probleem dat de dames elkaar recenseerden in *Het boek van nu*.¹⁹⁹ In een persoonlijke herinnering kwam Helma Wolf-Catz ‘tot de ontdekking dat het waarschijnlijk opvallend genoemd mag worden dat ik zelf nooit enige moeite heb gehad in het contact met Clare Lennart, dat ging vanzelf. [...] Dat kwam misschien doordat ik veel van haar moeilijkheden die ze me terloops vertelde, vanzelfsprekend vond, zoals die met uitgevers en recensies die haar verdriet deden. Evenals ik het feit begreep dat het doen van een huishouden en het zorgen voor haar vele poezen en tevens daarbij het geregeld afleveren van artikelen en boeken geen sinecure is. Al verbeelden sommigen zich ten onrechte dat werk dat moeiteloos geschreven lijkt en velen aanspreekt, nauwelijks tijd en inspanning gekost heeft.’ Clare Lennart zou Wolf-Catz verteld hebben ‘dat ze vaak over mensen in haar romans schreef, die ze later zou ontmoeten. Hetgeen uiteindelijk inderdaad zo bleek te zijn, anders had ze dit van zichzelf niet kunnen ontdekken. Helderziendheid op een bepaald punt dus, waaraan de schrijfster zich kennelijk niet kon of wilde onttrekken, of die automatisch deel van haar inspiratie uitmaakte. Deze eigenschap komt voor bij uiterst gevoelige mensen, gewoonlijk bij kunstenaars, zoals Clare Lennart in beide opzichten geweest is.’²⁰⁰

Heel wat minder lovend over Clare was Ton van Oudwijk. Van Oudwijk was het, zeer Utrechtse, pseudoniem van Anna Koppelman. Ze publiceerde verhalen in *Libertinage*, *Tirade* en *De Gids*.²⁰¹ Van Oorschot gaf haar roman *Ludovicus Ludovicus* uit in 1959. Daarna bracht ze drie romans uit bij Kosmos. Hoewel ze redelijke kritieken kreeg, brak

Ton van Oudwijk nooit echt door met haar werk. Als gescheiden vrouw met twee dochters had ze vaak geldgebrek. Zij was een principiële vrouw die geen of weinig compromissen sloot en mede daardoor een moeilijk, maar wel bewonderenswaardig authentiek leven leidde.²⁰² Zakelijk, maar ook privé had Ton van Oudwijk voortdurend problemen met allerlei instanties. Ze maakte post soms wekenlang niet open, was chaotisch en zwierf van huis naar huis. Ze werkte, halverwege de jaren zestig, in het atelier van Dirkje Kuik aan haar romans. Kuik vond haar ‘een uiterst merkwuurige vrouw met een zeer nerveus gespannen gezicht waarin hardbruine ogen stonden. Ze was geestig in haar optreden maar ook deed ze soms behoorlijk verward aan. Ze had een opvallend origineel taalgebruik, ook in haar gesprekken, korte zinnen, staccato gebracht. De karakteristieken die ze soms van aan ons beiden bekende persoonlijkheden gaf, waren haarscherp gemeen en toch, hoe juist.’²⁰³

Clare Lennart had Ton van Oudwijk leren kennen bij een diner na een boekenmarkt en ontmoette haar geregeld bij de Zeister Litteraire Kring.²⁰⁴ Toen Clare merkte hoe onzakelijk haar stadgenote was, deed ze veel moeite om Ton vooruit te helpen in het literaire circuit. Ze introduceerde haar bij de redactie van *Het nieuwe boek* en bemiddelde bij het Voorzieningsfonds voor kunstenaars.²⁰⁵ Ze had grote waardering voor het werk van Van Oudwijk en vond dat de ‘knappe schrijfster met een onmiskenbaar eigen stijl’ meer bekendheid verdiende.²⁰⁶ In haar recensie van *Mijn oom Victor* roemde zij Van Oudwijks ‘zeer persoonlijke galgenhumor’.²⁰⁷

Omdat ze eind jaren zestig allebei bij Kosmos publiceerden, wierp Clare zich als een soort agent van Ton van Oudwijk op in de contacten met uitgever M.T. Zwiers. Ze besprak met hem titels en omslagsuggesties voor Van Oudwijks bundels, zonder dat Van Oudwijk daar ‘haar snufferd’ in mocht steken.²⁰⁸ Ook in praktisch opzicht sjouwde Clare voor haar collega: ze fungeerde als postadres, paste op de planten en de poezen en schreef brieven aan allerlei instanties omdat Ton van Oudwijk in een huis met allerlei gebreken woonde dat zelfs tijdelijk onbewoonbaar was.²⁰⁹ Vanwege haar ‘psychiatrische toestand’ vond de psychiater van Ton van Oudwijk het beter dat Ton zich niet zelf met deze ingewikkelde kwesties bemoeide.²¹⁰

In haar lange, soms hysterisch getoonzette, bijdrage aan het boek *Herinneringen aan Clare Lennart* memoreerde Ton van Oudwijk de inspanningen van Clare voor haar ‘financiële voordeel’.

Vervolgens kon ik dan rekenen op haar goedbedoeld, vriendschappelijk, vaderlijk moederlijk, zakelijk verwijzen naar mijn bestwil. Als een soort zendeling, die altijd maar naar Het Hogere staat te wijzen. Clare wees mij dan echter niet naar Het Hogere maar meer in de richting van het slijk der aarde. [...] Het steeds herhaalde aandringen dat ik ‘makkelijk in de hand liggende boeken’ zou gaan schrijven in plaats van mijn eigen stijl te blijven gebruiken, moet haar wel eens vermoeid hebben.

Toch leek ze onvermoeibaar en zelfs geduldig, als ik dan mijn steeds herhaalde en uitgekauwde leuze weer op tafel smeed: ‘... En wie me niet lust, die laat me maar staan. En al zouden er maar honderd mensen op de wereld zijn die ‘mij lezen’ zoals ik het heb bedoeld en het op de juiste waarde schatten, dan ga ik nog door op mijn eigen manier.’ [...] Zij deed ook anderen vaak een plezier, o.a. mij door me er indertijd op te wijzen dat er ook nog zoiets als aanvullend honorarium bestond. [...] En het was Clare nooit te veel om weer de trap af te zakken naar de telefoon, weer de trap op te gaan om bij haar de keurig gerangschikte paperassen in te kijken, en er precies de juiste gegevens, data of adressen uit te pikken die ik nodig had.²¹¹

Dat klinkt positief. Maar het is ook duidelijk dat Van Oudwijk moeite had met de dominerende rol van Clare bij Kosmos, die ze als ‘voogdij’ omschreef. Haar relaas is bovendien niet van jaloezie gespeend. Ton had het gevoel dat zij, ondanks hun totaal verschillende oeuvres, bij Kosmos in elkaars vaarwater zaten. Volgens Wim Zaal voelde Ton zich eigenlijk boven Clare Lennart verheven: ‘Clare was in haar teleurgesteld, maar sprak natuurlijk geen kwaad woord van Ton van Oudwijk.’²¹² Toen Dolf Verroen aan Clare vroeg waarom ze zoveel moeite deed ‘voor dat malle mens dat niet met geld kan omgaan’, zei ze enkel: ‘Zo erg is dat toch niet.’ Dat antwoord kon je naar twee kanten uitleggen.²¹³ Clare had te veel ervaring met haar onzakelijke vader om geen begrip te hebben voor Tons financiële moeilijkheden. En als zij dan een handje kon helpen, deed ze het graag. In Tons geval bood ze haar hulp niet zozeer uit vriendschap aan, maar gewoon, omdat ze het kon. Ze had immers invloed? Haar bemoeienissen met Ton van Oudwijk hadden ook een element van strijdlust, van ‘wij laten ons niet uitzuigen door uitgevers’. Die omstandigheden leidden tot een ‘hoogst ambivalente relatie’. Clare Lennart had een veel groter publiek en Ton van Oudwijk stelde zich daarvoor schadeloos met het besef van grotere exclusiviteit in het werk. Tussen hen hing een sfeer van jaloezie, irritatie, fascinatie, hulpvaardigheid en ondergrondse vijandschap.²¹⁴

In literaire en artistieke kringen liggen afgunst en roddel altijd op de loer. Clare Lennarts hulp aan collega’s kan als bemoederend worden gezien, zelfs als dwingend.²¹⁵ Ze hing weliswaar nooit ‘de belangrijke schrijfster’ uit en was een loyale, trouwe vriendin, maar in haar bevlogenheid en gedrevenheid liep ze soms te hard.²¹⁶ Ze had niet door hoeveel ruimte ze onbewust innam.²¹⁷ En dat haar hulp uitgelegd kon worden als heerszucht, kwam niet in haar op. Clare deed oprecht veel moeite voor vrienden en vooral voor vriendinnen, maar had er ook moeite mee als ze haar adviezen niet opvolgden. Deze dominerende trek in haar karakter leidde tot een ernstig conflict in het bestuur van de Utrechtse Kring.

Niet klakkeloos achter de publieke opinie aanlopen

In het voorjaar van 1964 ontstond er gigantische bonje in het bestuur van de Utrechtse

Kring.²¹⁸ De aanleiding was een verschil van mening over het programma 1964-1965. Frank de Vries vond dat Clare Lennart niet de juiste auteurs uitnodigde voor de literaire lezingen van de Kring. Zij zou niet ‘modern’ genoeg geweest zijn in haar keuze. Clare weigerde echter haar eigen waardeoordeel uit te schakelen: ‘Volgens mij ligt het op de weg van een niet-commerciële instelling als de Utrechtse Kring om uit de literaire productie datgene op te sporen dat van oprecht kunstenaarschap getuigt, onverschillig of dit al of niet in de smaak valt van een groot publiek.’ Schrijvers die alleen roem nastreefden met ‘spectaculaire’ middelen die niets met literatuur te maken hadden, wilde ze niet uitnodigen: ‘In deze omstandigheden vind ik het meer dan ooit geboden om niet achter de publieke opinie aan te lopen.’²¹⁹

Dick van Luijn had soortgelijke discussies met Frank de Vries. Van Luijn had meer aandacht voor de kwaliteit van kunstenaars dan voor hun populariteit. Volgens Clare was Van Luijn een ‘uiterst vitaal man, die openstaat voor nieuwe ideeën maar zo nodig, als zijn artistiek geweten in het geding komt, onbuigzaam kan zijn’.²²⁰ De Vries op zijn beurt probeerde met de exposities van de Utrechtse Kring te concurreren met het vooruitstrevender Utrechtse kunstenaarsgenootschap Kunstliefde. Het conflict had ook een persoonlijke kant: het solistische optreden van Frank de Vries. De Kring-directeur stond bekend als pedant en eigenzinnig.²²¹ In een poging toch hun zin te krijgen, zwaaiden Clare Lennart en Dick van Luijn in de bestuursvergadering van 3 april met hun portefeuille.²²² Totaal onverwacht maakten voorzitter Bernard Franken en Frank de Vries enkele weken later het aftreden van Dick van Luijn en Clare Lennart bekend in een persconferentie en noemden Joop Hekman en Guus Sötemann als hun opvolgers.

Woedend maakten Clare Lennart en Dick van Luijn de moeilijkheden openbaar met een ingezonden brief aan het *Utrechts Nieuwsblad* en het *Nieuw Utrechts Dagblad*. Ze legden de inhoudelijke kant van het conflict uit, maar schroomden ook niet om te schrijven over het ‘eigenmachtige’ optreden van De Vries die zich koesterde ‘in de overtuiging alle takken van kunst te kunnen beoordelen’.²²³ Voorzitter Franken was het niet eens met deze voorstelling van zaken, zei hij in een reactie tegen het *Utrechts Nieuwsblad*. Maar hij gaf wel aan: ‘Achter dit alles staat inderdaad het verschil van inzicht tussen enerzijds voorzitter en directeur en anderzijds Clare Lennart en Dick van Luijn over bepaalde richtingen in de kunst, met name op het gebied van de jongste literatuur en de jongste schilderkunst.’²²⁴

Van Luijn en Lennart eisten een nieuwe bestuursvergadering, zónder directeur Frank de Vries.²²⁵ Die vergadering kwam er en Dick van Luijn en Clare Lennart werden hierin officieel uitgezwaaid als bestuursleden. Mét een boekenbon. Om de sfeer niet te verstoren, nam Clare het cadeau aan tijdens de vergadering, maar ze stuurde de bon vervolgens terug naar Bernard Franken. Uit principe. Ze had het werk voor de Utrechtse Kring met liefde en plezier gedaan en wilde daarvoor niet ‘betaald’ worden. Een cadeau van een gever die het geschenk niet oprecht ‘meent’ wilde ze niet aannemen.²²⁶ Ze probeerde daarna toch

nog, via Joop Hekman, invloed uit te oefenen op de keuze van nieuwe bestuursleden. Daarmee bracht ze Joop Hekman in een lastig parket. Hij nam haar aanbod voor een gesprek dan ook niet aan.²²⁷

Het is lastig achteraf te beoordelen wie er gelijk had in deze onverkwikkelijke zaak. Dat Frank de Vries geen gemakkelijke man was, zullen velen beamen. Dat er deels een generatieconflict speelde ook. Of Clare echt te behoudend was in haar keuze van de schrijvers, is maar de vraag. Ze had jonge en vernieuwende literatoren uitgenodigd als Hans Andreus, Cees Nooteboom, Harry Mulisch, Gerrit Kouwenaar, Paul Rodenko, G.K. van het Reve, Ward Ruyslinck, Jef Last (over hedendaagse Japanse letterkunde), Ad den Besten 'met twee auteurs van de jongste generatie' en Paul Citroen over 'De kunst en wij'.²²⁸

Dat Clare de zaak in de publiciteit bracht en De Vries van 'intimidatie' beschuldigde, wijst er vooral op hoe diep het meningsverschil ging. Dat De Vries aan haar inzichten op het gebied van literatuur voorbij ging, heeft haar diep gekrenkt. Zij had immers méér verstand van literatuur dan econoom De Vries? Belangrijker: ze vond oprecht dat de 'moderne literatuur' zich nog onvoldoende bewezen had.²²⁹ Clare heeft de gematigder Van Luijn meegesleept in haar furie.²³⁰ Hieruit en uit het feit dat ze nadien nog wat probeerde te 'regelen' via Hekman, laat duidelijk de overheersende kant in haar karakter zien. Een dominantie die wel moest botsen met de eigenzinnigheid van De Vries. Na dat conflict ging Clare Lennart nooit meer naar de concerten van de Utrechtse Kring. Niet uit rancune, maar mevrouw De Vries controleerde de kaartjes en Clare kon het niet opbrengen om met haar geconfronteerd te worden: 'Die kijkt me dan zo aan.'²³¹

Twintig ramen aan de straat

Het oorspronkelijke onderwerp van de beruchte persconferentie in april 1964 was de 'ongekende bloei' die de Utrechtse Kring doormaakte.²³² De Kring had de kunstexposities verhuisd van de Brigittenstraat naar de nieuwe Neudeflat en nu kwamen er per tentoonstelling wel driemaal zoveel bezoekers, pochte Frank de Vries. De lezingen werden voortaan gehouden in de Panoramazaal in de Neudeflat. Clare had een grote afkeer van de Neudeflat, die in 1961 was opgeleverd. Ze had, zoals vele Utrechters, bezwaar aangetekend tegen de bouw van de kantoorkolos van architect Hugh Maaskant. De flat zou aanvankelijk zelfs hoger worden dan de Dom. Met een hoogte van 57 meter en zestien verdiepingen was het destijds toch nog de hoogste kantoortoren van Nederland. De uitstraling van N9, zoals de Kring-ruimte in de Neudeflat werd genoemd, was totaal anders dan die van het kleine zaaltje in de Brigittenstraat. Hoewel daar alleen ruimte was voor kamermuziek, had de Brigittenstraat meer sfeer en was het er héél Utrechts. De Neudeflat, een typisch voorbeeld van de Nieuwe Zakelijkheid, stond voor Clare symbool voor de megalomane vernieuwingsdrang in Utrecht. Dat de Kring uitgerekend daarnaartoe verhuisde, had niet haar instemming. Van Luijn en Clare Lennart schreven dan ook nijdig

in hun ingezonden brief: 'Tenslotte zij nog opgemerkt dat de grotere toeloop naar de Neudeflat in geen enkel verband staat met het tentoongestelde werk. Precies deze zelfde tentoonstellingen waren gepland voor de Brigittenstraat.'²³³

Het 'muziekhuis' Brigittenstraat 4 was een begrip in Utrecht. In het herenhuis met de statige trap, hoge plafonds en ornamenten was het muzieklceum van Georges Enderlé gevestigd geweest. Bijna vijftig jaar later was Brigittenstraat 4 nog steeds een 'muziekhuis met twintig ramen aan de straat'.²³⁴ Clare kwam er graag en veel. Het was maar een paar minuten lopen vanaf de Zuilenstraat naar het smalle straatje tussen het park Lepelenburg en de Nieuwegracht. Het pand viel op door de bijzondere vorm met een souterrain, een bel étage, twee verdiepingen en wel twintig ramen, allemaal aan de straatzijde. Toch is het maar één kamerbreedte diep.²³⁵ Deze karakteristieke architectuur, inclusief het aantal treetjes van de entree naar de hal, beschreef Clare Lennart nauwgezet in haar 'vertelling' *Twintig ramen aan de straat*, gepubliceerd in 1965. Aanvankelijk had Clare 'Het roze canapeetje' als titel in gedachten. De vertelling cirkelt rond het bankje van Kit Brinkman dat bekleed is met 'cretonne in een vaag rozenpatroon' en waarop alle bewoners van het huis af en toe neerstrijken. Het verhaal begint met de komst van de weduwe Brinkman, in de malaisetijd van eind jaren dertig. Langzaam vult het huis zich. Ieder hoofdstuk beschrijft het leven van één van de bewoners. Op de benedenverdieping woont de ooit beroemde violist Jürgen Vögeli, een kunstenaar met Lolita-complex. Zijn dochtertje Petra heeft een groot talent voor ballet. Helemaal bovenin huist violist Cor Hoogland, telg uit een muzikantenfamilie. Hij krijgt veel bezoek van het 'pittige jodinnetje' Jessica Stern, dat hem accompagneert op piano. Verder wonen er de rijke fabrikantsdochter en zangeres Ellen Temminck en de schuwe onderwijzeres Suzan. De Russische balletdanseres Valentina Sergejewna, in een sneeuwnacht gered door Cor Hoogland, komt vaak bij Kit theedrinken. Het hoofdstuk over Valentina's dramatische dood, na een uitvoerig beschreven balletuitvoering, draagt de titel 'De koele meren'.

De oorlog verstrengelt de levens van

Betty Jansen-Hessing, de vriendin van Clare Lennart die model stond voor Kit Brinkman in *Twintig ramen aan de straat*. Collectie Niels Bokhove.

de personages. Ellen Temminck gaat in het verzet. Suzan wordt verliefd op haar Weens-Joodse onderduiker Bernhard Präger. Jürgen Vögeli kan zich eindelijk losmaken van zijn ongeschikte derde echtgenote Martina Oosterhof. In het hoofdstuk ‘Slot’ vertelde Clare Lennart in razend tempo wat er met alle personages na 1945 is gebeurd. Op de laatste bladzijden legt ze haar levensvisie in de mond van een nieuw personage, Petra’s echtgenoot Michaël: ‘Als je niet van het leven genieten kunt, kun je er niet van houden en als je er niet van houden kunt, kun je het niet behoeden.’²³⁶

Het personage dat wél van het leven kan houden, is Kit Brinkman. Clare Lennart baseerde dit karakter op haar vriendin Betty Jansen-Hessing, die boven het zaaltje van de Utrechtse Kring woonde.²³⁷ Betty Jansen was lerares Engels en een groot liefhebster van poezen.²³⁸ Ze tekende graag en schreef gedichtjes voor Clare, die ze versierde met tekeningen.²³⁹ Clare Lennart omschreef haar als een ‘dik, levendig vrouwtje met krullend haar en onvervaard blauwe ogen.’ Ze dacht dat ze Betty ‘zo anders’ gemaakt had in *Twintig ramen aan de straat*, dat Betty zich er nooit in herkennen zou.²⁴⁰ In haar eigen exemplaar schreef Betty Jansen echter: ‘Het huis met 20 ramen aan de straat, staat in de Brigittenstraat no4 te Utrecht.’ Iedere Utrechter zal trouwens in de doorzichtige omschrijving ‘het huis aan de Wittezusterstraat’ de Brigittenstraat 4 herkend hebben.²⁴¹ Velen lazen het boek als een sleutelroman.²⁴² De roman is ook te lezen als een eerbetoon aan het pand dat de Utrechtse Kring verlaten had. Clare Lennart liet het kwartet van Jürgen Vögeli exact hetzelfde programma opvoeren als het openingsconcert van de Kring.²⁴³

De oorlogservaringen van het personage Ellen Temminck, dochter van ‘de Twentse textielbaron’, vertonen grote gelijkenis met de belevenissen van Anne Maclaine Pont. Anne was de dochter van de Twentse Willem Pieter Maclaine Pont en Anna Wilhelmina Stork en speelde een belangrijke rol in het Utrechts Kindercomité. Clare had haar persoonlijk gekend. Annes geliefde Frits Iordens, met wie ze in 1943 trouwde, werd in 1944 ontdekt toen hij piloten wegbracht en werd bij zijn vluchtpoging doodgeschoten. Zijn dood was zo’n grote klap voor Anne Maclaine Pont dat zij, die eerder alles durfde, niet meer tot verzetswerk in staat was.²⁴⁴ Clare schrijft over Ellen:

Zij was bijna waanzinnig van verdriet geweest bij de dood van Marten. In de diepste onbewuste lagen van haar wezen had zij nooit geloofd, dat Marten of zijzelf konden sterven. Als zoveel jonge sterke vitale mensen hadden zij zich tegen alle rede in onkwetsbaar gewaand. Ellen was daardoor absoluut niet voorbereid op Martens dood, al had zij voortdurend geweten dat hij zijn leven waagde. Ze had dat zelf ook gedaan, even onbekommerd als hij. Eerst had ze niet kunnen geloven dat hij werkelijk dood was, misschien doordat zij nooit zijn dode lichaam had gezien.²⁴⁵

Twintig ramen aan de straat was Clare Lennarts eerste ‘roman’ na *De ogen van Roosje* uit 1957. Het viel haar steeds moeilijker een werk van lange adem onder handen te

nemen. Zij kon de rust daarvoor moeilijk vinden.²⁴⁶ Toch hielden haar gedachten zich al bezig met twee romans, die zij graag zou willen schrijven, vertelde ze interviewer Ignaat Agasi. Maar ze had altijd zo’n lange aanlooperperiode nodig om tot uitwerking te komen, verzuchtte ze.²⁴⁷ Ze hoefde voor zichzelf geen romans meer te schrijven om haar levensvisie te delen met haar lezers. Die konden iedere veertien dagen in haar columns voor het *Utrechts Nieuwsblad* lezen wat Clare Lennart bezighield. Dat ze er uiteindelijk toch toe kwam deze vertelling op papier te zetten, lijkt vooral te danken aan het feit dat ze er subsidie voor kreeg. Als de overheid haar niet had opgedragen om een roman te schrijven, had ze misschien nooit meer fictie van enige omvang op papier gezet. Op 18 december 1963 kreeg ze de opdracht van het Ministerie van Onderwijs. Toen ze het manuscript eind 1964 inleverde, kreeg ze er zevenhonderdvijftig gulden voor.

Volmaakte fluitketelliteratuur

Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar had lang moeten wachten op een nieuw boek van Clare Lennart en hoopte nu op een nieuwe bestseller zoals *De ogen van Roosje*. Wat Clara Eggink betreft, was het nieuwe boek weer een succes omdat Clare Lennart liet zien dat ‘het huis er een is waar mensen nog werkelijk in kunnen leven.’²⁴⁸ Het langverwachte boek kreeg meer recensies dan haar eerdere werk. De boekenmarkt was flink gegroeid sinds *De ogen van Roosje* en de critici waren erg benieuwd of Clare Lennart het niveau van haar laatste roman kon handhaven. Verreweg de meeste critici vonden van niet. *Twintig ramen aan de straat* viel tegen en dat lieten ze merken ook. Hans Warren vond het personage Jürgen goed geslaagd en Kit ook, maar de rest eigenlijk niet. Hij besloot zijn recensie met een vernietigend soort vriendelijkheid:

Het is onzinnig haar een groot talent, een schrijfster van klasse te achten. Zij is, op haar best, een auteur die een warm plekje krijgt in het hart van de lezer; ze is een soort Kit Brinkman in de letteren: hartelijk, keuvelend, gevoelig, af en toe een heel fijne observatie, veel liefde en eerbied voor het leven, liefde voor dieren ook en voor de natuur. Alles wat heimweeachtig en huiverig, maar zichzelf af en toe danig overschattend, en dan ziet men de keerzijde van de medaille: onvermogen tot de beslissende greep, een zeker gebrek aan cultuur, dat gemaskeerd wordt achter een in allerijl opgetrokken vals geveltje. Weinig allure en toch een tikkeltje pretentie (dit mist Kit ten enenmale en dat maakt deze figuur zo sympathiek).²⁴⁹

De Nieuwe Linie vond het ‘honneponnige canapeetje’ karakteristiek voor de roman, ‘want even vaag en vershoten als de cretonne van het lieve oude meubeltje, zijn de personen die er op plaats nemen en is de stijl waarin de schrijfster ons al die cretonne-achtige lievigheid vertelt.’²⁵⁰ De term ‘damesroman’ werd van stal gehaald: ‘Een vlak boek dat bijna een damesroman is.’²⁵¹ Jos Panhuijsen schreef: ‘Men ziet, het zijn allemaal

personen, die men ook in damesromans tegenkomt en het boek heeft soms iets van een sprookje, zoals trouwens in het boek zelf wordt opgemerkt.²⁵² De opzet van de roman was ‘in theorie verdacht congruent aan romantische toddels van Courths Mahler en Leni Saris’.²⁵³ Het *Brabants Dagblad* gebruikte dodelijke typering als ‘volmaakte fluitketelliteratuur’ en ‘koektrommelkleuren’: ‘Had de schrijfster zich tot deze sferen beperkt, ze had geprezen kunnen worden. De tragiek van Vögeli en de danseres Valentina wordt er zo hulpeloos doorheen gemixt, dat lezer tenslotte met een enorme flop blijft zitten.’²⁵⁴ Cees Rijndorp vond het een typisch vrouwelijk boek omdat Clare Lennart – zoals kennelijk veel vrouwen – het talent had ‘in een minimum van tijd een maximum aantal onderwerpen en personen de revue te laten passeren, en dit alles bovendien vergezeld van emotionele reacties erop.’²⁵⁵

Het *Rotterdams Nieuwsblad* vond *Twintig ramen* een boek vol ‘schetsen’, waardoor de structuur van de raamvertoning wordt verzwakt en noemde dat de karakteristieke zwakte én kracht van het gehele oeuvre van Clare Lennart.²⁵⁶ In een uitvoerige bespreking analyseerde Anne Wadman het voornaamste technische probleem van ‘de vertelling’ *Twintig ramen aan de straat*: een groot deel is gebaseerd op het vertellen óver de figuren. Zij komen niet in en vanuit hun situatie tot leven. Het verhaal wordt verteld, het ‘gebeurt’ niet. Wadman zag Clare Lennarts technische procédé van samenvatten, stroomlijnen en pasklaar maken als een reactie op de moderne romans waar zij kennelijk ‘weinig gelukkig’ mee was. Hij vond haar ‘schrijversdirigisme’ typisch en onnodig ouderwets en daarmee de vertelling, vooral het personage Vögeli, romantische kunst: ongevormde inhoud.’²⁵⁷

Clare Lennart vond de kritiek dat het boek minder diepgang had dan haar voorgaande, niet reëel. Haar ondertitel ‘een vertelling’ was programmatisch. Het was in haar ogen niet minderwaardig een wat luchtiger genre te publiceren.²⁵⁸ Wat haar betreft kon ook in vertellingen een beschouwelijk element liggen.²⁵⁹ Ze vond het bovendien een natuurlijk proces dat romans van een auteur met het stijgen van de leeftijd korter worden, want ‘wat blijft, is de kern, het skelet.’²⁶⁰ Voor een auteur ‘met pretentie’ werd het publiceren van een luchtig verhaal echter wel degelijk minderwaardig gevonden.

Na de sterk opgaande lijn in de jaren vijftig, zette voor Clare Lennart met *Twintig ramen aan de straat* een neergang in, zowel in de kwaliteit van haar fictiewerk als in de waardering voor haar werk. Gehandicapt door het gemis van Wim van den Boogaard en haar gevorderde leeftijd, heeft Clare niet meer de concentratie kunnen opbrengen om een strakker gecomponeerde roman te schrijven. Wellicht gehaast door de deadline van het Ministerie en het ongeduld van Van Dam van Isselt heeft ze weinig aandacht besteed aan de structuur en plot van haar boek. *Twintig ramen* bevat nauwelijks conflicten of botsingen. De bewoners van het muziekhuis blijven los zand. Ze ontmoeten elkaar weliswaar aan Kits theetafel, maar gaan amper verbindingen aan met elkaar. Clare Lennart treedt bovendien als verteller te zichtbaar op in het verhaal, waardoor het soms lijkt alsof ze een krantencolumn aan het schrijven was.

De tweede roman die Clare in gedachten had, is er nooit meer gekomen. Ze beperkte zich voortaan tot korter werk, kinderboeken en non-fictie. *Twintig ramen* haalde ‘slechts’ drie drukken. Niet alleen de recensenten en Nijgh, ook Clare Lennarts vaste lezerspubliek was teleurgesteld over *Twintig ramen aan de straat*.²⁶¹

Pockets en eregelden

Ondanks de tegenvallende verkoop van *Twintig ramen aan de straat*, hadden de boekhandels altijd voldoende titels van Clare Lennart in huis. Bruna was in 1955 begonnen met de Zwarte Beertjes, een pocketreeks die uitgroeide tot 3000 titels in 2008. Vijf titels van Clare Lennart, onder meer het in 1939 te duur uitgegeven *Maanlicht*, kregen een nieuw leven als Zwart Beertje, met een kenmerkend Dick Bruna-omslag.²⁶² De opkomst van het pocketboek en de paperback in de jaren vijftig betekende dat Clare Lennarts werk onder bereik kwam van een groter lezerspubliek dan ooit. Vrouwen en jongeren hadden minder geld vrij te besteden dan mannen en waren de belangrijkste doelgroep voor de goedkopere pockets. Juist bij vrouwen en jongeren lag een groot deel van Clare’s lezerspubliek. De babyboomers, de kinderen die na de bevrijding werden geboren, spoelden eind jaren vijftig de middelbare scholen binnen. Hbs- en mms-meisjes en kweekschoolleerlingen vulden hun eigen Tomadorekje op hun slaapkamer met Clare Lennarts pockets. Zij kochten hun boeken in de toegankelijker geworden inloop-boekhandels of stationskiosken, waarin iedereen kon binnenwandelen en zelf rondsnuffelen. In 1955 kocht negentig procent van de reizigers een (literair) pocketboek.²⁶³ Querido was in 1958, naar het voorbeeld van het Britse Penguin en The Albatross, gestart met de literaire Salamanders, die vanaf 1961 een pocketreeks werden.

Op middelbare scholen werden Clare Lennarts romans veel gelezen voor ‘de lijst’.²⁶⁴ Speciaal voor scholieren maakte Nijgh & Van Ditmar in 1966 een paperbackeditie van *De ogen van Roosje*, die slechts een rijksdaalder kostte. Bij deze stunteditie ging Clare Lennart akkoord met tien procent royalty.²⁶⁵ Dat was vijf procent minder dan normaal. Auteurs verdienden al weinig aan de goedkope paperbacks en pockets. De meeste schrijvers konden amper rondkomen van de royalties op dure gebonden boeken en hielden aan de goedkope pockets maar een dubbeltje over. De Vereniging van Letterkundigen (VVL) maakte zich in 1958 sterk voor een standaardcontract met de leden van de Uitgeversbond waarin minstens tien procent royalty werd geëist.²⁶⁶ Querido kwam al vrij snel over de brug door auteurs van pocketboeken voortaan tien procent royalty te betalen. Andere uitgevers volgden. Ook Clare Lennart kreeg – na 1959 – bij de meeste uitgevers inderdaad tien procent of meer.²⁶⁷

De succesvolle pocketactie van de VVL had de ‘zelfwaardering’ van de auteurs vergroot, maar de financiële positie van schrijvers was nog lang niet rooskleurig. Buiten de VVL om organiseerden letterkundigen zoals Hoornik, Mulisch en Voeten het ‘Actiecomité Schrijversprotest’, dat in 1962 van start ging.²⁶⁸ Volgens de actievoerders

heerste er een maatschappelijke noodtoestand in de Nederlandse letteren. Door het kleine taalgebied waren de oplagen klein en moesten de meeste schrijvers een baan hebben naast hun literaire werk. De Nederlandse overheid had bovendien veel minder geld over voor schrijvers en literatuur dan voor andere takken van kunst. Het comité wilde stipendia, extra honorering voor publicaties en een pensioenfonds. Waarschijnlijk was Clare Lennart een van de 65 schrijvers die het protest ondertekenden dat op 11 december 1962 naar het Ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen werd gestuurd. Haar financiële positie was begin jaren zestig weliswaar goed, maar zij had zelf ook ervaren dat je als letterkundige je creatieve werk moest financieren met vertalingen, journalistieke artikelen en jurywerk.

Het protest kreeg de steun van de VVL en erg veel belangstelling in de pers, met vlamme artikelen onder titels als ‘Klad in de pen’. De publieke opinie stond aan de kant van de schrijvers. Mede door een dreigende ‘schrijversstaking’ in de Boekenweek van 1963 ging de staatssecretaris van OK&W door de knieën. Op de begroting van 1964 was duidelijk meer geld voor literatuur uitgetrokken. Er kwamen stipendia en permanente jaargelden. Clare Lennart kreeg vanaf 1964 zo’n jaarlijks ‘eregeld’.²⁶⁹ Van het Ministerie van OK&W (later Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk) ontving ze behoorlijke bedragen: van f2000 in 1964 tot f3500 in 1971. Ook ontving ze gelden uit het Fonds voor de Letteren, dat in 1965 was opgericht als resultaat van het schrijversprotest. Bijvoorbeeld een aanvullend honorarium van f1000 voor *Twintig ramen aan de straat* in juli 1966.²⁷⁰

In deze fase van haar leven had Clare Lennart deze overheidssteun eigenlijk niet meer nodig. In concrete cijfers: de f3500 eregeld bedroeg in 1971 ongeveer twintig procent van Clare’s jaarinkomen, naast de honoraria van de uitgevers en de kranten, de f4523 aan pensioen voor Wim van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) en f5027 aan weduwengeld (ANW). Toch nam ze het eregeld graag aan. Ze vond dat ze het verdiende en had in haar jeugd en in de jaren dertig zo geleden onder de armoede dat haar financiële buffer nooit groot genoeg kon zijn.

Kosmos

Ondanks het jaarlijkse eregeld bleef Clare Lennart ‘kruimelwerk’ doen. Vanaf 1965 deed ze redactiewerk voor de Amsterdamse uitgeverij Kosmos en verzorgde ze leesrapporten.²⁷¹ Ze bewerkte bijvoorbeeld het manuscript *En de boer, hij ploegde voort* van Wil den Hollander-Bronder en schreef vervolgens een positieve recensie over Den Hollander.²⁷² Ook haar ‘schoonheidsbehandeling’ van het vervolg, *Boerin in Frankrijk*, was succesvol.²⁷³

De samenwerking met Kosmos beviel Clare Lennart goed en ze tekende een contract voor *Pluk een roos*, een bundel columns uit het *Utrechts Nieuwsblad*.²⁷⁴ Clare zocht bijna zestig cursiefjes bij elkaar, vooral natuurimpressies en stukjes over dieren en het Utrechtse stadsleven. Het resultaat was een prettig leesbare pocket, die eind 1967

verscheen en zich uitstekend leende als cadeauboekje. Een flink aantal werd geleverd aan de nieuwe boekenclub Boek en Plaat.²⁷⁵ De ontvangst in de pers was mild positief over dit ‘tussendoortje’. Clare’s lezers zaten echter nog steeds te wachten op een nieuwe roman: ‘Clare Lennart is een uitgesproken romanschrijfster [...] Wij willen haar niet zo goedkoop voor de voeten geworpen krijgen. Wij moeten haar langzaam kunnen uitpeilen uit haar eigen grootse werk, waarnaar wij steeds verlangend blijven uitzien.’²⁷⁶

Net als Van Dam van Isselt probeerde Zwiers telkens nieuw werk bij Clare Lennart los te peuteren. *Pluk een roos* verkocht vlot en was in de zomer van 1968 al aan een derde druk toe. Zwiers wist dat er op korte termijn ‘geen nieuw groot werk’ te verwachten was en stelde een herdruk van *Scheepjes van papier* voor.²⁷⁷ Hoewel Clare bang was voor een ‘overdaad’ aan verhalenbundels, kwam het toch tot een (gewijzigde) heruitgave.²⁷⁸ Het zat Van Dam van Isselt, die *Scheepjes* zelf had willen herdrukken, niet lekker dat Kosmos zo aan ‘zijn’ auteur trok.²⁷⁹ Zwiers schreef hem geruststellend in zijn ‘doen-alsof-je-neusbloedt stijl’, dat hij geen plannen had Nijgh & Van Ditmar van ander werk van Clare Lennart te beroven.²⁸⁰ Zwiers hield zich helemaal niet aan die verklaring. Hij was dat nooit van plan geweest en ging ‘onverdroten verder’ met zijn samenwerking met Clare Lennart.²⁸¹ In een subtiële balanceer-act speelde Clare Lennart vervolgens haar twee uitgevers tegen elkaar uit.²⁸² Ze deed alsof ze niet tegen Zwiers op kon en bezwoer Van Dam van Isselt dat er geen sprake was van boze opzet harerzijds. Ondertussen vertelde ze de Nijgh-uitgever, bij diens bezoek in het najaar van 1969, pas bij het afscheid dat Zwiers weer een bundel van haar wilde uitgeven. Tussen neus en lippen door. Nadat ze Nijgh – ja, nu echt – haar nieuwste boek beloofd had.²⁸³ Terwijl Van Dam van Isselt vanaf 1965 zat te wachten op een nieuwe Lennart, had Zwiers in 1970 vier boeken van Clare Lennart in zijn fonds opgenomen.²⁸⁴ Langzaam maar zeker trok hij ook al Clare Lennarts vooroorlogse Bruna-boeken naar zich toe. In 1971 kwam de uitgeverij met een dikke omnibus met *Mallemlen*, *Avontuur* en *Huisjes van kaarten*.²⁸⁵ Door de – weeïge – verzameltitel *Vlinders tussen de stenen* leek het een compleet nieuw boek.²⁸⁶ Het *Utrechts Nieuwsblad* zag vraag naar dit vroege werk: ‘Ouderen wijzen de jongeren op het feit dat zij deze boeken met veel plezier gelezen hebben en dezen kunnen dan op hun beurt tot hun verbazing constateren, dat Clare Lennart op hoog literair niveau een ontspanning brengt, die niet gebonden blijkt te zijn aan de tijd waarin deze tot stand kwam. Het is deze verdienste van Clare Lennart, die een uitgave van haar vroegere werken, zeker in deze vorm, alleszins verantwoord doet zijn.’²⁸⁷

Nijgh & Van Ditmar viste opnieuw achter het net en Van Dam van Isselt was ‘ontsteld’:

Kennelijk heeft Zwiers weer achter mijn rug om gehandeld en wil mij nu voor een voldongen feit stellen. U herinnert zich wel dat U en ik kort nadat wij uw boeken van Stols/Barth hadden overgenomen, over dit vroeger bij Bruna verschenen werk spraken en dat ik daarvoor belangstelling toonde. Het was toen echter niet vrij,

vertelde U mij. Wel zou ik gaarne van U vernemen of dit nu zomaar achter onze ruggen om kan. U zou toch ook nog uw toestemming moeten geven, gezien het feit dat U de auteur bent. Ik moge U dan ook adviseren om de heer Zwiers te laten verstaan dat een dergelijke handelwijze buiten U en mij om wel heel onfatsoenlijk is, en dat u geen toestemming geeft. Laat u zich vooral niet overdonderen door deze man.²⁸⁸

Clare liet zich niet overdonderen door Zwiers. Hij deed gewoon veel voor haar werk en Kosmos was een moderne, actieve uitgeverij. Zwiers regelde bijvoorbeeld een lucratieve plaatsing van haar verhalen in het weekblad *Libelle* en door de contracten met Boek en Plaat verkocht ze veel exemplaren van haar gebundelde columns.²⁸⁹ Kosmos adverteerde flink met haar ‘speelse en dromerige’ bundels en promootte Clare Lennart succesvol als ‘charmant en hartverwarmend auteur’.²⁹⁰ Maar voor haar ‘echte’ literaire werk bleef Nijgh & Van Ditmar toch de aangewezen partij voor Clare Lennart. Hoezeer Zwiers ook aandrong, met *Weleer* ging ze naar Nijgh. In het contract voor *Weleer* bood ze Nijgh & Van Ditmar dan ook een optie op haar volgende manuscript, weliswaar met uitsluiting van de stukjes in het *Utrechts Nieuwsblad*.²⁹¹

De laatste vertalingen

In deze fase van haar leven weigerde Clare de meeste vertaalopdrachten. Alleen voor Bruna vertaalde ze twee boekjes van de Franse Anne Philipe, *Le temps d'un soupir* en *Les rendez-vous de la colline*.²⁹² Het fragmentarische, verstilde proza van Anne Philipe was een groot succes in Frankrijk, zij werd onder meer onderscheiden met de Prix d'Académie de Vernet. Dolf Verroen noemde haar typisch vrouwelijke stijl ‘poëtisch en romantisch’.²⁹³ In *Niet meer dan een ademtucht* beschreef Philipe het sterfbed en de dood van haar – niet bij name genoemde – echtgenoot Gérard Philipe, de acteur die op 25 november 1959 op 36-jarige leeftijd stierf aan leverkanker.

Voor deze vertaling werd Clare Lennart overstelpt met complimenten, zowel van de pers als van haar vriendinnen.²⁹⁴ Henriëtte Laman Trip-de Beaufort schreef haar: ‘Nergens is dunkt me de Franse tekst geforceerd. Ik las 't boek tweemaal in 't Frans en nu in jouw vertaling. Je moet om dit te kunnen twee talen begrijpen en nog iets meer, men moet ook leed in al zijn aspecten begrijpen.’²⁹⁵ Menigeen verbaasde zich erover dat Clare het had aangedurfd om dit zeer persoonlijke verhaal te vertalen, omdat het ziekbed van Gérard Philipe zo veel leek op dat van Wim van den Boogaard. Ook Anne Philipe had voor haar man had verzwegen dat hij zou sterven. Tijdens het vertalen moet Clare het lijden van Wim opnieuw beleefd hebben, maar ze vond dat je je verdriet niet moest wegstoppen: ‘Je moet ermee leren leven en ik vond dit boekje zo mooi en echt dat ik het wel vertalen wou.’²⁹⁶ Ook Clare's vertaling *Ontmoetingen op de heuvel*, waarin Anne Philipe de merkwaardige verhouding met haar dochtertje behandelt, kreeg lof.²⁹⁷

In 1967 verscheen Clare's bewerkte vertaling van *Nachtspelen* van de Zweedse actrice

en filmregisseur Mai Elisabeth Zetterling. Er is bijna geen groter contrast denkbaar tussen het gepolijste proza van Anne Philipe en de Freudiaanse fantasie *Nachtspelen*, waarvan de openingszin luidt: ‘Zij was een verleidelijke, eersteklas hoer, onverzadigbaar en tot alles bereid, een sensuele tempelkat, eraan gewend zich in het holst van de nacht in lijkkamers op te houden.’ Het is bijzonder dat Clare Lennart, die zo'n aversie had van de rauwe literatuur van haar tijd, er toch voor koos dit spookachtige boek te vertalen, afgezien van de negenhonderd gulden honorarium.²⁹⁸ De film naar het boek, *Nattlek*, werd in 1965 geweerd van het Filmfestival in Venetië vanwege de expliciete seksualiteit. Er kwam zelfs politie aan te pas.²⁹⁹

Na *Nachtspelen* zou Clare Lennart niets meer vertalen. Toch kwam er nog één vertaling in de boekhandels. Een herdruk van de Stols-uitgave *De herfst van een jeugd* van Truman Capote verscheen nu onder de letterlijke titel *Andere stemmen, andere kamers* bij Bruna als Zwart Beertje in 1968. Het boek leverde Clare, tot haar grote verrassing, zomaar f1100 op.³⁰⁰ In 1970 beloonde het Fonds voor de Letteren haar bovendien met duizend gulden aanvullend honorarium voor deze vertaling.³⁰¹

In haar hele carrière heeft Clare Lennart bijna dertig titels vertaald. Van kinderboeken en detectives tot poezenboeken en literaire romans. Toch heeft ze zich nooit uitgesproken over haar vertalingen, althans geen expliciete vertaalpoëtica geformuleerd. Ze mengde zich niet in het vertaaldebat, dat zich bijvoorbeeld boog over de kwestie of de kunstenaar of de geleerde het best in staat is tot het maken van vertalingen.³⁰² Als ze vertaalde boeken recenseerde, nam ze meestal de moeite om iets over het werk van de vertaler te zeggen.³⁰³ Soms zelfs heel gedetailleerd: ‘De vertaling lijkt wel met zorg gemaakt te zijn, maar is hier en daar wat tè letterlijk. Men kan bv. mademoiselle lang niet altijd vertalen met mejuffrouw. “Mijn beste mejuffrouw” klinkt in het Nederlands beslist dwaas.’³⁰⁴

Haar vertalingen van literaire auteurs als Colette, Capote en Philipe vielen in de smaak bij het publiek en de kritiek. Daarom is het zo verwonderlijk dat geen enkele uitgever aan Clare Lennart vroeg om een verhalenbundel van Katherine Mansfield te vertalen of dat ze daar zelf niet op aanstuurde.³⁰⁵ De naam Mansfield dook immers voortdurend in recensies van Clare Lennarts werk op.³⁰⁶ Clare was een groot bewonderaarster van Mansfield, de ‘moeder van het korte verhaal’. Ze las niet alleen haar nouvelles, maar ook haar uitgegeven dagboeken en brieven.³⁰⁷ Ze liet zich inspireren door de ‘uiterst subtiële middelen’ van Mansfield en vond dat zij de gave had om echte kinderen te tekenen.³⁰⁸ Uit haar vertalingen van twee verhalen blijkt dat zij een uitstekende vertaalster zou zijn geweest van het oeuvre van Katherine Mansfield, waarin ‘het leven dat ze zo lief had, ons warm en intens toe tegemoet stroomt.’³⁰⁹

De hogepietenpap

In 1963 vond Clara Eggink dat Clare Lennart de P.C. Hooftprijs maar eens moest krijgen ‘voor haar hele unieke oeuvre’.³¹⁰ De P.C. Hooftprijs kreeg Clare Lennart niet. Geen

enkele prijs trouwens. Ze bedacht dat ze dichters bij het vuur moest zitten voor een prijs.³¹¹ Volgens Ton van Oudwijk had Clare Lennart echter ‘alle tien vingers stevig in de pap. De schrijverspap, de krantenpap, de bestuurspap, comitéschap, uitgeverspap en de hogepietenpap. [...] En ze hoefde maar lout te ruiken, half en half te vermoeden dat die of die als een stiefkind werd behandeld, dat die of die er niet als de kippen bij was geweest als er stipendia werden uitgedeeld, Clare als de kippen naar de telefoon... Ze hoefde haar naam maar te noemen en de naam van die of die, en alles kwam in orde voor die of die. [...] Er was geen enkele instantie die ook maar iets met de schone letteren te maken had, waar Clare Lennarts naam niet als een toverformule werkte. Ze moet tóch hier of daar, achter de deur of zo, wel een toverstafje hebben gehad.’³¹²

Clare Lennart had inderdaad veel relaties en ook wel enige invloed in literair Nederland, maar een toverstafje had ze zeker niet. Zij was iets minder actief dan in de jaren vijftig, maar nog steeds zeer zichtbaar aanwezig in letterkundige organisaties. Op 18 november 1960 was ze toetgetreden tot het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.³¹³ Sinds Clare in 1949 als lid was voorgedragen, had ze het instituut een warm hart toegedragen. De Maatschappij heeft een aantal particuliere archieven van schrijvers in bezit en een belangrijke letterkundige bibliotheek, beheerd door de Leidse Universiteitsbibliotheek. Op verzoek van bibliothecaris dr. A. Kessen doneerde Clare Lennart in 1953 de manuscripten van *Kasteel te huur* en *De blauwe horizon* aan deze bibliotheek.³¹⁴

Clare Lennarts bestuurslidmaatschap van de Maatschappij duurde vier jaar, maar van vijfentwintig vergaderingen woonde ze er slechts negen bij.³¹⁵ Niet alleen haar aanwezigheid, ook haar inbreng was beperkt. Volgens de notulen roerde ze zich alleen in de toen verhitte discussie rond het ‘leeszegel’.³¹⁶ Dat leeszegel, een initiatief van de Vereniging van Letterkundigen, moest de financiële positie van schrijvers verbeteren. Precies het soort onderwerp dat Clare aan het hart ging. Als bestuurslid van de Maatschappij heeft Clare geen blijvende indruk gemaakt. Misschien heeft ze in 1960 vooral uit loyaliteit aan de Maatschappij ‘ja’ gezegd op het verzoek bestuurslid te worden. De vraag kwam op een verkeerd moment. Het verdriet om haar man en vader was toen nog heel vers.³¹⁷

In deze jaren zat Clare Lennart in de jury van de Romanprijs van Amsterdam, die in 1960 aan Simon Vestdijk werd uitgereikt, en van 1960 tot 1966 twee keer in de novellen-jury van de Anne Frank-prijs.³¹⁸ Clare ontmoette haar letterkundige vrienden en kennissen vooral op de boekenmarkten in de Boekenweek.³¹⁹ In het voorjaar van 1965 stond ze bijvoorbeeld in de stand van Nijgh & Van Ditmar in de Boekenmarkt in de RAI.³²⁰ Ze ging vooral naar ‘al die manifestaties’ toe om eens gemakkelijk en goed te kunnen eten. Ook bezocht ze geregeld de vergaderingen van de VVL en de internationale schrijversorganisatie PEN, waar altijd een broodje of maaltijd na afloop was.³²¹

Met Wim Hora Adema van *Het Parool* maakte Clare dagtochten voor een serie

reportages.³²² Op deze ‘zwerftocht’ door Nederland bezochten ze samen met tekenares Gaby Bovelanders historische plaatsen, zoals de Mookerhei, Den Briel, het toen nog nieuwe Lelystad en de Paardenkamp in Soest. Het initiatief van die uitstapjes lag bij Wim Hora Adema. Zij plande zulke tripjes van uur tot uur en reed de dames hoogstpersoonlijk rond in haar Morris Minor. Na afloop was er een maaltijd en daarna een bezoekje aan Annie M.G. Schmidt, want die wilde alle verhalen horen van Wim. Gaby Bovelanders, de jongste van het gezelschap, herinnert zich Clare als een bescheiden, vrij stille reisgenote op deze tripjes.³²³ Na de zwerftochtartikelen publiceerde Clare nog maar sporadisch in *Het Parool*.³²⁴ In de jaren zestig kreeg Wim Hora Adema een conflict met hoofdredacteur Herman Sandberg, dat uiteindelijk in 1968 zou leiden tot haar ontslag. Hora Adema zou zich later herinneren dat Sandberg vond dat zij niet in de gaten had dat ‘de emancipatiestrijd nou wel voltooid was’. Sandberg zelf meende achteraf dat de reden was dat haar werk te weinig vernieuwend was en dat Hora Adema niet openstond voor kritiek.³²⁵ Over deze *incompatibilité d’humeurs* met Sandberg is in de vriendinnenclub van Wim Hora Adema veel discussie geweest. Mies Bouhuys herinnerde zich: ‘Hij noemde het haar ‘damespagina’, een woord dat Wim nooit in de mond zou nemen, want het ging ergens over. Toen Wim moest vertrekken zijn veel vrouwen gestopt met hun bijdragen aan het *Parool*, ik ook. Dat vertrek was een klap voor haar. Ze liet dat niet merken, maar tussen de regels door proefde ik nog heel lang een grote bitterheid.’³²⁶ Ook voor Clare Lennart was de krant onlosmakelijk verbonden met Wim Hora Adema. Ze publiceerde na 1967 niets meer in het Amsterdamse dagblad.

‘Ik smeek U, help me, ik zit muurvast.’

Zo langzamerhand verdween Clare Lennarts ‘generatie’ uit de kranten en van het literaire toneel. Bij de VVL had Emmy van Lokhorst in 1963 plaatsgemaakt voor Jacoba van de Raa-Eggink. P.H. Ritter, die in 1957 afscheid had genomen van de AVRO, overleed in 1962.³²⁷ Clare Lennarts grootste bewonderaar, Jacques Bloem, stierf op 10 augustus 1966.³²⁸ Jaap Romijn vertrok in 1964 naar Leeuwarden om directeur te worden van museum Het Prinsessehof. Ze miste de goedlachse, jonge Romijn bij Bruna.³²⁹ Haar ‘poesentekenaars’ Quirine Collard overleed, slechts 43 jaar oud, op 1 oktober 1963.³³⁰ Op tweede kerstdag 1966 stierf Ina Boudier-Bakker.³³¹ Ze werd begraven op Den en Rust in Bilthoven, niet ver van het graf van Wim van den Boogaard. Clare erfde een ets van Marius Bauer, die ze koesterde.³³²

Zoals Ina Boudier-Bakker beginnende schrijvers als Dolf Verroen hartelijk had ontvangen, zo stond Clare Lennarts deur altijd open voor kweekschoolleerlingen. Als oud-onderwijzeres kreeg ze veel post van leerlingen die een werkstuk over haar oeuvre schreven en benieuwd waren naar de schepster van ‘juf’ Floortje Désire uit *Tooverlantaarn*.³³³ Ondanks haar gereserveerdheid reageerde Clare hartelijk op brieven van deze studentes. Eind 1967 kreeg ze bijvoorbeeld bezoek van vijf jongedames van de Kweekschool

Clare Lennart op een boekenmarkt in Tivoli in Utrecht.
Foto Fr. van der Werf, Utrecht. Collectie auteur.

in Amersfoort en hun docent, waarna Clare een lezing gaf op de school.³³⁴ Op verzoeken om informatie antwoordde ze vaak snel, zeker als ze wanhopig klonken omdat de kwekeling ‘muurvast’ zat in het schrijfsproces.³³⁵ Zulke smeekbedes beantwoordde ze dan met een prospectus van haar werk.³³⁶ Anderen vroegen haar om een persoonlijk gesprek. Daar ging Clare bijna altijd op in en dan belde ze op om een afspraak te maken, aardig, rustig en ‘vrij resoluut’.³³⁷ De jongedames mochten vaak op zaterdagmiddag langskomen. Zij werden voor hun moed beloond met thee, koekjes en een spinnende poes op schoot. J.R. van Overvest schreef in haar scriptie over haar bezoek: ‘Zij luistert geconcentreerd, met iets

waakzaams in haar ogen (ze heeft typische groene ogen). Dat waakzame verdwijnt in de loop van ons gesprek. Antwoorden doet ze vrij gemakkelijk, maar wat ze zegt, overweegt ze wel. Ze vertelt veel over haar jeugd, maar weinig over persoonlijke belevenissen. Soms heb ik het idee dat ze meer met zichzelf praat dan met mij.’³³⁸ Op een warme zomeravond in 1965 ontving Clare studente Mieke van der Lugt. Zij schreef een opvallend beeldend verslag van haar bezoek aan de Zuilenstraat:

in Amersfoort en hun docent, waarna Clare een lezing gaf op de school.³³⁴ Op verzoeken om informatie antwoordde ze vaak snel, zeker als ze wanhopig klonken omdat de kwekeling ‘muurvast’ zat in het schrijfsproces.³³⁵ Zulke smeekbedes beantwoordde ze dan met een prospectus van haar werk.³³⁶ Anderen vroegen haar om een persoonlijk gesprek. Daar ging Clare bijna altijd op in en dan belde ze op om een afspraak te maken, aardig, rustig en ‘vrij resoluut’.³³⁷ De jongedames mochten vaak op zaterdagmiddag langskomen. Zij werden voor hun moed beloond met thee, koekjes en een spinnende poes op schoot. J.R. van Overvest schreef in haar scriptie over haar bezoek: ‘Zij luistert geconcentreerd, met iets

ontving, onder beleefd protest ‘dat had u nou niet ...,’ mijn bosje anjers. Vervolgens wees ze naar een tweede, zo mogelijk nóg steilere trap. ‘We zullen maar naar boven gaan, hier hoor je het lawaai van de straat zo goed. Durft u nog?’ Ik wel, weliswaar met knikkende knieën, ik ben geen held. Op naar de tweede verdieping. ‘Nou, u durft, ‘ hoorde ik haar achter mij zeggen, ‘veel van mijn kennissen weigeren altijd naar boven te gaan.’ Eenmaal boven voelde ik me toch een beetje held.

Clare deed een deur open en ik stapte de werkkamer van de schrijfster binnen. Na eerst enkele kattendekentjes van de stoelen te hebben verwijderd wees ze mij een stoel aan. ‘Ga daar maar zitten’. Even later verdween ze in het keukentje, naast haar werkkamer, om koffie te zetten. Intussen had ik de handen vol aan twee katten die ons nagelopen waren, waarvan er één zich op mijn schoot nestelde en de ander zich in mijn nek drapeerde. Mocht ik denken dat die beesten mij wel mochten, dan werd ik al gauw uit de droom geholpen door Clare, die binnenkwam met een blaadje waarop twee kopjes koffie. Ze grijnsde: ‘U zit op hun stoel.’ Ze zette de koffie voor me neer, verwijderde de kat uit mijn nek en nam hem op schoot. De ander mocht bij mij blijven liggen. De werkkamer was vrij donker en sober ingericht. Er stonden twee crapauds, een divanbed waarover een donker kleed, een ronde tafel met een paar houten stoelen, een boekenkastje en een bureau. Het geheel werd opgefleurd met veelkleurige lathyrus verdeeld over een drietal vaasjes.

‘Waar waren we gebleven, o nee, nergens, we moeten nog beginnen. Vertel eerst eens iets over uw kweekschool. Dat vind ik aardig om te weten. Ik heb namelijk vroeger ook op de kweek gezeten en ik ervoer dat als één grote ellende. Je werd er als klein kind behandeld terwijl je eigenlijk al bijna volwassen was. Ik was 18 jaar toen ik slaagde en solliciteerde naar een dorp in de omgeving van Meppel: Wijk aan de Reest. Iets van deze periode is terug te vinden in ‘Toverlantaarn’, alleen heb ik het dorp niet in opschudding gebracht met mijn liefdesavonturen.

In rap tempo vertelde Clare Lennart haar ‘standaard’ levensverhaal aan Mieke. Maar Mieke had zich goed voorbereid en had een aantal inhoudelijke vragen. Toen Clare even diep ademhaalde, kreeg Mieke de kans om snel een van die vragen te stellen: ‘Krijgt u ooit wel eens reacties op uw boeken?’ ‘Nee, niet vaak, eigenlijk nooit. Het enige dat ik ooit toegezonden kreeg van een lezer was een lijstje met alle drukfouten die hij in mijn boeken had aangetroffen.’

Mieke vroeg Clare ook naar de weinig stabiele liefdesverhoudingen in haar romans, waarop de schrijfster opmerkelijk openhartig antwoordde:

Eigenlijk komen er in mijn latere boeken huwelijken voor waarin het gevoel van saamhorigheid met de jaren groeit. Dat er veel slechte en onstabiele huwelijken zijn, kan ik ook niet helpen. Mijn eigen huwelijk was heel gelukkig en stabiel. Mijn

man is tot mijn grote verdriet in 1960 overleden. Ook de eenzaamheid is een zeer veel voorkomend gevoel. Met een zekere dosis eenzaamheid is heel goed te leven, als je maar werkelijk van elkaar houdt. Tussen twee haakjes, het huwelijk van mijn ouders was net zo. Ze respecteerden elkaar wel, maar uit sommige opmerkingen van mijn moeder kon ik opmaken dat ze wel eens zouden kunnen gaan scheiden. Dit is overigens niet gebeurd omdat moeder op jonge leeftijd stierf. Mijn vader is een paar jaar geleden gestorven, hij is 90 geworden. Misschien zal ik nog eens een roman schrijven met als titel ‘Saamhorigheid’, maar het is ook mogelijk dat ik daar nooit toe kom.

Na deze ontboezeming stond Clare op om haar gast van een tweede kopje koffie te voorzien. Mieke vertelt verder:

Ik zette mijn schootkat op de grond, liep naar het boekenkastje waarop een exemplaar van ‘Toverlantaarn’ lag en begon het door te bladeren. Nauwelijks had ik het in handen of ik hoorde vanuit de keuken: ‘wel verdikke, áfblijven hoor je, áfblijven!’ Ik hoorde het en legde het boekje geschrokken terug op de kast. Op dat moment stormde Clare binnen en sleurde Iboe van tafel waar hij zich tegoed deed aan de schaal met boterkoekjes, lekkernij voor de gast en niet voor poes. ‘Foei stoute poes, foei!’ Ik kreeg mijn koffie, geen koekje. En toen was het haar beurt om mij te ondervragen. Ik moest haar immers nog steeds alles vertellen over mijn kweekschool, het hoofdakke-examen en mijn scriptie over haar werken, waarvan dit interview hét sluitstuk zou worden. Tot slot bedankte ik Clare hartelijk voor het interview, beloofde nog eens terug te komen als de scriptie af was en daalde met ware doodsverachting de beide trappen af.

Mieke van der Lugt is een getalenteerde observator. Haar indrukken geven een uitstekend beeld van het verloop van zulke bezoekjes. Op de meeste kwekelingen maakte het gesprek met hun idool grote indruk.³³⁹ Clare Lennart genoot duidelijk van zulke voortvarende leerlingen. Hun enthousiasme streefde uiteraard haar ijdelheid, maar ze vond het ook prettig om met deze jongeren om te gaan, zeker nu ze niet meer dagelijks studentes om zich heen had. Ze zette zich graag in voor hun opleiding, want de professionalisering van jonge, intelligente vrouwen had haar belangstelling en sympathie. In 1954 bezocht ze voor *Het Parool* het Jaarcongres van de Vereniging voor Vrouwenbelangen en concludeerde dat middelbaar onderwijs vooral van belang is om te voorkomen dat meisjes uitsluitend gericht zijn op huishouden en gezin. Een ‘zo ruim mogelijke geestelijke ontplooiing’ was ook goed om conflicten in een huwelijk te voorkomen. Ze vond het overigens vreemd dat jongens niet werden voorbereid op hun gezinstaak: ‘zou het je zomaar aanwaaien om een goede man en vader te zijn?’³⁴⁰

Lieve Dolle Mina’s

In december 1967 publiceerde Joke Kool-Smit haar beroemde essay ‘Het onbehagen bij de vrouw’ in *De Gids*. Het artikel markeert het begin van de tweede feministische golf. In de eerste feministische golf had Clare’s moeder zich actief ingezet voor het vrouwenkiesrecht. Clare’s vriendinnen Wim Hora Adema en Harriët Freezer hadden een voorttrekkersrol in de hernieuwde beweging voor vrouwenemancipatie.³⁴¹ Wim Hora Adema was overtuigd feministe en wist dat deze keuze moeilijk was: ‘Je maakt je onbemind. Er is moed voor nodig om voor je overtuiging uit te komen en die na te leven. Het rollenpatroon willen doorbreken heeft ook te maken met rustig geluk in de waagschaal stellen.’ Waar Wim Hora Adema, soms onbedoeld, scherp uit de hoek kon komen, had Harriët Freezer een andere benadering. Zij schreef weliswaar veel over emancipatie, maar stelde de positie van de vrouw bijna terloops aan de orde in haar humorrijke lezingen voor ‘de hele gewone plattelandsvrouwen, middenstandsvrouwen, die je allemaal niet met Women’s Lib verhalen aan moet komen, want dat vinden ze onzin van manwijven en Dolle Mina’s, die hun kinderen toch maar in de crèche stoppen’.³⁴² Met haar humor en harmonie bereikte Harriët Freezer grote groepen vrouwen met haar ‘feministische’ boodschap.³⁴³ Toen Wim Hora Adema en Hedy d’Ancona in november 1972 *Opzij. Radikaal feministisch maandblad* oprichtten, werkte ook ‘huis-tuin-en-keukenfeministe’ Harriët Freezer onmiddellijk mee.³⁴⁴

Clare Lennart publiceerde niet in *Opzij*, maar sprak wel met Wim Hora Adema over *Le deuxième sexe* (1949) van Simone de Beauvoir en ze schreef op Hora Adema’s vrouwenpagina in *Het Parool* vaak over de plaats van de vrouw in de na-oorlogse maatschappij. In 1949 concludeerde ze over de emancipatie der vrouw: ‘operatie gelukt, patiënte nog springlevend, maatschappij in afwachting van verdere prestaties’.³⁴⁵ Haar specifieke invalshoek op de emancipatiestrijd waren ‘typisch vrouwelijke’ eigenschappen, zoals opoffering: ‘De maatschappij heeft nooit nagelaten de opofferingszin der vrouwen luide toe te juichen en ze heeft er gelijk listig van geprofiteerd om zwaar en moeilijk werk als bijvoorbeeld het verplegen van zieken voor weinig geld gedaan te krijgen’.³⁴⁶

Voor Clare Lennart was vrouwenemancipatie niet zozeer een zaak van de maatschappij, maar van een koppel. Zij zag emancipatie nooit los van man-vrouw relaties. In haar relatie met Frans Coenen had ze ‘kameraadschap’ onmogelijk gevonden: ‘Als je in de liefde de onderworpenen, de afhankelijke, de omhoog ziende en vereerde wilt zijn, dan kun je niet plotseling opstaan en de gelijkwaardige en redelijke kameraad zijn. En je verhouding tot de ene man die je lief hebt, bepaalt je positie als vrouw tegenover het mannendom. Wat volstrekt niet inhoudt dat je voor iedere man op je knieën zou willen liggen. Maar het vrouwelijke in je verlangt toch afhankelijk te zijn tegenover de man.’ Hoewel ze de suffragettes ‘eigenlijk’ gelijk gaf, erkende Clare deze vrouwen niet als haar ‘zusteren’. Ze vond hun streven naar onafhankelijkheid bespottelijke gewichtigdoenerij. ‘Ik wil eerst vrij zijn en dan vrijwillig de onderwerping kiezen.’ Die onderwerping gold

dan alleen de partner en zeker niet iedere man. In die zin was Clare wel bewuster dan vorige generaties.³⁴⁷

Dat veel ‘onafhankelijke’ vrouwen en suffragettes hun uiterlijk onbelangrijk vonden, maakte hun zaak onsympathiek voor Clare.³⁴⁸ Haar overtuiging dat vrouwen mooi en bekoorlijk moesten zijn voor mannen, was zeer diep geworteld. ‘Geest’ was alleen aardig als garnering. Dat maakte Clare Lennart even kritisch over andere vrouwen als onzeker over zichzelf. Ze voelde zich minderwaardig naast een domme, maar mooie vrouw en vond een lelijke vrouw beklagenswaardig ‘al is ze duizend maal professor’. Ze realiseerde zich terdege dat dit ‘voor een ontwaakte vrouw in de twintigste eeuw’ een ‘schandelijke redenatie’ was.³⁴⁹

Haar ideeën over vrouwenemancipatie veranderden nauwelijks tussen de jaren dertig en eind jaren zestig. In *Serenade in de verte* liet zij Anja zeggen: ‘Dan word je verliefd en dat is zo iets hevigs en absorberends. Het is, geloof ik, dat je geest de lichamelijke overgave niet overleeft. Je ligt met lichaam en ziel aan zijn voeten als een schaduw en je bent bang dat een tegenstrevend gebaar hem van je vervreemden zal.’³⁵⁰ Ook in haar columns in het *Utrechts Nieuwsblad* schreef ze over man-vrouwverhoudingen en adviseerde vrouwen er goed uit te blijven zien: ‘Anders zijn ze straks voor de man alleen nog utiliteitsobjecten, goed om kinderen te baren, het huis schoon te houden, eten te koken en misschien zelfs de kost te verdienen.’³⁵¹

Toen de tweede feministische golf aanzwol, amuseerde Clare zich met de spectaculaire acties van de Dolle Mina’s in 1970, die de ‘al bijna vergeten Vrouwenbeweging een joyeuze come-back hebben bezorgd.’ Ze hoopte de Dolle Mina’s terug te zien als politieke partij, om wat humor, spot en overmoed in de zwaarwichtige politiek te brengen. Ze vond het terecht dat de feministes (opnieuw) aandacht vroegen voor vrouwendiscriminatie, want een vrouw kon in 1970 weliswaar alles worden, maar ze moest nog altijd veel méér presteren dan een man om hetzelfde te bereiken. Zou er ooit een eind komen aan de discriminatie van de vrouw? Nee, en dat was volgens Clare Lennart de schuld van de vrouw zelf en vooral van de liefde:

Lieve Dolle Mina’s, [...] met de plasgelegenheid, de gemeenschappelijke taak in het huishouden, de crèches, enz. zullen jullie het binnen afzienbare tijd wel klaren. Maar het verraad schuilt in de vrouwen zelf. Iedere verliefde vrouw is ’n bedreiging voor jullie ideaal van gelijkwaardigheid van man en vrouw. Omdat zij het als geluk ervaart in een man de sterkere, de heer en meester te voelen. En dan maling heeft aan alle theorie.³⁵²

Met haar woordkeus ‘het verraad schuilt in de vrouwen zelf’ legde Clare de emancipatiebal voor bijna honderd procent bij de vrouw. Ze was ervan overtuigd dat de schuld voor de ‘trage ontvoogding’ niet bij de man alleen lag. De man maakte simpelweg gebruik van

wat hem werd aangeboden: de vrouwelijke neiging tot opoffering. Zodra de liefde in het spel kwam, werd de vrouw onsolidair met haar eigen sekse. Was ze eenmaal grondig verliefd op een man, dan wilde de vrouw niets anders meer dan ‘aan hem onderdanig zijn, zich aanpassen aan zijn droombeeld over haar, zich wegcijferen, zich vernederen zelfs, als persoonlijkheid in de man teloor gaan. Dat zal nog wel even zo blijven en de mannen kunnen dus betrekkelijk gerust zijn.’³⁵³

In haar eigen levensloop heeft Clare Lennart zich laten zien als een vrouw die volkomen haar eigen weg ging en zich niet door vastgeroeste genderconstructies liet voorschrijven wat ze wel en niet mocht doen. Ze hoefde niet, zoals Wim Hora Adema, haar ‘rustige geluk’ in de waagschaal te stellen om het rollenpatroon te doorbreken. Als ‘dochter van de geëmancipeerden’ kreeg ze een uitstekende beroepsopleiding en was ze vanaf haar achttiende jaar economisch zelfstandig.³⁵⁴ Door haar (bewuste) kinderloosheid en de huishoudelijke talenten van Wim kon ze na haar onderwijsloopbaan een carrière als letterkundige en journaliste opbouwen. Het consequente gebruik van haar pseudoniem zorgde er zelfs voor dat Clare als het ware haar eigen naam behield na haar huwelijk. Dat vond ze allemaal heel vanzelfsprekend en ze liet zich dan ook niet voorstaan op haar ‘geëmancipeerde’ manier van leven.

Net als Harriët Freezer keek ze op een praktische manier naar vrouwenemancipatie. Hoewel ze helder zag dat vrouwen de ‘tweede sekse’ waren in de maatschappij en ze een groot voorstander was van economische zelfstandigheid voor vrouwen, was ze zeker geen ideologische feministe. Zij zag de oplossing, eigenlijk heel modern, in een goede opleiding voor vrouwen en een samenwerking tussen de man en de vrouw in het huishouden. Ieder stel moest de emancipatie samen regelen aan de keukentafel en in bed. Dáár moesten vrouwen mee aan de slag. In een goede, hechte, gelijkwaardige relatie kon een vrouw zich optimaal ontplooien. Dan had ze ook de keuze om zich vrijwillig over te geven. De man trouwens ook.³⁵⁵ Clare Lennart schreef met afschuw over ‘egoïste vrouwen achter het theeblad’, kleinzielige en afgunstige vrouwen die hun man geen ruimte gunden.³⁵⁶

Bittere bonen

Clare Lennart heeft kort na Wims dood even overwogen om te stoppen met schrijven. Ook de liquidatie van haar uitgeverij Stols-Barth had een moment kunnen zijn om het rustiger aan te gaan doen. Per slot van rekening had Clare op 21 juli 1964 de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt en had ze ‘met pensioen’ kunnen gaan. Maar zoals veel schrijvers bleef ze gewoon doorwerken. Het werk gaf haar een daginvulling. Behalve lezen en het verzorgen van de planten op haar daktuin had ze geen liefhebberijen. Het schrijven van de columns vond ze doorgaans plezierig en de angst voor armoede zat diep. Ondanks Wims waardevaste pensioen bleef ze bang om in een financieel gat te vallen.³⁵⁷ Ze permitteerde zichzelf alleen kleine traktaties. Zoals koffie met taart bij haar geliefde

tearoom Van Angeren of koekjes met een stukje notenchocola erbovenop, thuis bij de thee.³⁵⁸

Zo'n kopje koffie bij Van Angeren was voor Clare Lennart 'een van de kleine vreugden in het leven, die bij het verstrijken van de jaren hun glans niet verliezen'.³⁵⁹ Ze was 'verslingerd' aan haar kopje koffie buitenshuis omdat ze ermee op adem kon komen na een tocht door drukke winkelstraten. In 1968 ergerde ze zich zo aan de oppervlakkigheid en commercie van de kerstdrukke dat ze in haar column fulmineerde: 'Ik wou dat er 'n boeteprediker kwam, ellendig tuig, een soort Johannes de Doper of Savonarola, die zomaar tussen jullie neer zou ploffen zodat je wel aan iets wonderbaarlijks moest geloven en die jullie de doodsschrik op het lijf zou jagen met een geweldige donderpreek over de ontluistering van het aardse leven die jullie met z'n allen hebben aangericht'.³⁶⁰ Ze was vaak uitgesproken somber, vond het leven als oudere vrouw moeizaam en klaagde dat ze heel wat 'bittere bonen' moest slikken. Ze miste het 'mildere klimaat aan het begin van het leven' waarin mannen koffers droegen voor jonge vrouwen en opstonden in de tram.³⁶¹ Af en toe was ze zo gedeprimeerd en vermoeid dat een echte depressie dreigde.³⁶²

Alle angsten waar ze vroeger al last van had, namen met het ouder worden toe. Angst voor het verkeer, voor het ouder worden, voor afhankelijkheid.³⁶³ Ze durfde niet alleen in een 'griezelige' lift en liep liever vier of vijf trappen op. Warenhuizen met roltrappen, dé verworvenheid van de moderne architectuur, liep ze voorbij. In de Bijenkorf moest Hans Edinga haar stevig vasthouden op de roltrap, om te voorkomen dat ze in paniek zou raken. Edinga herinnerde zich dat Annie M.G. Schmidt, gealarmeerd door Clare's angstkreten, komisch meelevend omkeek, verwonderd dat een ogenschijnlijk stoere vrouw het bijna bestierf van dierlijke angst.³⁶⁴

Haar uiterlijk, altijd al een bron van frustratie, werd een toenemende bron van zorg, mede door de volgehouden leugen over haar leeftijd en haar vollere figuur.³⁶⁵ Clare meed angstig winkels met grote passpiegels omdat ze daar steeds met haar uiterlijk geconfronteerd werd, dus liet ze de meeste kleding door een naaister maken. Kocht ze een keer confectiekleding, dan moest Eveline haar helpen om een winkel weer uit te gaan als ze niet kon slagen.³⁶⁶ Het enige middel om haar over zo'n paniekaanval heen te helpen was zo'n troostend kopje koffie. Na Wims dood werden deze problemen groter. Wim had haar als jong meisje gekend en kon haar door haar ouder wordend uiterlijk heen nog zien zoals ze vroeger was.³⁶⁷ Dat hielp. Bovendien kon Wim haar vermanen als ze eindeloos mopperde dat haar haar niet goed zat met een simpel: 'geen gelul over je krulletjes in je haar'.³⁶⁸ Van Wim verdroeg Clare zulke kritiek. Van anderen niet. Toen een vriendin een opmerking maakte over een portretfoto, vloekte ze zelfs.

William Kuik vond dat Clare Lennart een 'eigenaardig houten kopje' had. Deze stroefheid in haar gezicht en de zware wenkbrauwen deden wat mannelijk aan. Met haar stoere, soms stuurse, gezicht maskeerde ze haar schuwheid. Ook haar kleding moest zelfverzekerdheid uitstralen. Nooit ging ze uit zonder een hoed en oorknoppen in de

kleur van haar kleding. Als ze een zakelijke afspraak of lezing had, ging ze eerst naar haar kapper. Wat ze als dertiger aan Frans Coenen schreef over haar onzekerheid, gold nog steeds of zelfs sterker, voor de succesvolle zestiger: haar schijnbare flinkheid was nooit anders dan pose: 'Naar een kapper gaan is iets, dat ik bijna niet durf, omdat ik zelf daar als het ware gewogen word. Die kapper kijkt naar mij. Hij raakt aan mij. Hij keurt mij en er is niets, waar achter ik me verschuilen kan. Ik kóm immers om gekeurd te worden.' In maatschappelijke aangelegenheden was ze niet bang, omdat ze niets 'wezenlijks' werden. Ze deed examens en sollicitaties 'doodrustig' af, veilig achter het masker. Maar bij de kapper 'is het naakt en primitief en ik ben doodzenuwachtig'.³⁶⁹ Ze vond dit geen aanstellerij, maar ijdelheid en 'een soort verwrongen eierzucht. Jezelf te hoge eischen stellen... in je hart het volmaakte willen en dan veel te veel zelfkritiek om het middelmatige voor volmaakt te houden'.³⁷⁰

Vanaf het midden van de jaren zestig ging Clare Lennart met haar gezondheid tobben.³⁷¹ Ze sukkelde soms met haar ogen en in 1966 en 1967 had ze last van haar been, wellicht spataderen of 'etalagebenen'.³⁷² Een grote handicap, aangezien ze dagelijks vele malen de steile trappen op en af stormde. Een waterlek vervulde haar met 'bodemloze wanhoop' omdat ze voor iedere druppel water drie trappen op en af moest.³⁷³

Clare Lennart speelde een kleine rol in de film 'Een zondagochtend op het eiland van de Grande Jatte' die regisseur Frans Weisz in 1965 maakte in opdracht van de CPNB. De film werd voor het eerst vertoond op 13 mei 1965 bij de opening van de dertigste Boekenweek. De stomme film heeft een scenario van Anton Koolhaas over schrijvers op zoek naar hun publiek. Foto Eddy Posthuma de Boer, collectie Literatuurmuseum.

Als ze 's ochtends alle dagelijks terugkerende huishoudelijke werkjes had verricht – thee zetten, afwassen, kattenbakken schoonmaken, kachels verzorgen, boodschappen doen – was ze wel eens jaloers op rijke vrouwen met een schare bedienden.³⁷⁴ Toch had ze hulp in het huishouden van een werkster en betaalde ze scholieren om boodschappen te doen, want daar had ze een hekel aan.³⁷⁵ Aan overbuurvrouw Hoogakker vroeg Clare in de strenge winter van 1962-1963 twee zakken kolen voor haar te halen op de Oudegracht. De burenhulp was trouwens niet wederzijds.³⁷⁶ De kinderen van Wim losten technische mankementen op. Clare had een zwak voor praktische mannen en vroeg Hans Edinga of andere gasten vaak een klusje te doen, een kleine reparatie of zo. Kennelijk vroeg ze het tamelijk aanmatigend, want niet alle gasten vonden het vanzelfsprekend om zulke klusjes 'even' voor haar te doen als ze koffie kwamen drinken.³⁷⁷

Alleen al het zetten van de koffie was een opgave voor Clare Lennart, die jarenlang thee op bed had gekregen van Wim. Vooral als ze die koffie moest serveren aan oudere fans, die plompverloren aanbelden en bij haar troost zochten omdat zij óók hun man hadden verloren en in Clare Lennart een geestverwante herkenden.³⁷⁸ Ze was dan ook dikwijls jaloers op mannen, 'want een man kan altijd wel vrouwen vinden, die bereid zijn voor hem te sjouwen.' Ze stelde voor een boekje over het schrijversleven 'Daar sjouw je dan' te noemen:

Schrijvers van enige naam hoeven in Nederland niet te verhongeren, maar wel moeten zij heel wat afsjouwen om het dagelijks brood bijeen te garen en zij moeten bereid zijn hun pen te gebruiken voor alles wat een pen alzo te doen vindt, ook al heeft dat met literatuur weinig of niets te maken. [...] Bij mij begint het al vroeg in de morgen met gesjouw trap-op trap-af, niet alleen voor bakker en melkboer – ongeveer de enige leveranciers, die nog 'bezorgen' – maar ook voor het jongetje, dat in de gymnastiekschool naast mijn huis zijn gympjes heeft vergeten en nu denkt, dat ik de conciërge ben, ook voor de teenager, die plotseling voor mijn neus staat om me 'eventjes' te interviewen, ook voor de mevrouw uit Nijmegen, die nu ze toch in Utrecht is, zo graag mijn poesen zou willen zien, ook voor de talloze belletjestrekkers, die het in het bijzonder voorzien hebben op mijn ouderwetse trekbel. Dan komt het gesjouw om boodschappen [...] Dan is er al het gesjouw, dat min of meer in verband staat met je schrijversberoep. Voor een lezing naar Sliedrecht, Apeldoorn of Nunspeet. In het holst van de nacht met de laatste trein terug. Voor een reportage naar Den Briel, naar Lelystad, zelfs tot vermaak van al je kennissen naar de Mookerhei, waar het overigens helemaal niet luguber is. En dan je stukje schrijven over al deze onderwerpen, die je wel vluchtig, maar niet diep interesseren. Je stukje, dat vlot leesbaar moet zijn voor een groot publiek en toch iets van een literair aroom moet hebben. En tussen dit alles door de spanning in je voelen, die het vergt om dat verhaal, dat romanfragment vast te houden. En

misschien tenslotte de tijd en de rust vinden om toch het werk te voltooien. Of er niet aan toe komen, het verliezen in de wirwar van dat eindeloos gesjouw en het nooit weer terugvinden.³⁷⁹

Het 'gewone' leven kostte Clare Lennart steeds meer energie en in het literaire leven dreigde ze haar positie te verliezen. Pas toen ze terugkeerde naar het wel-eer van haar verleden, kreeg ze weer levensmoed en onverwacht veel bijval.

*Als de overschoenen van het geluk uit het sprookje van Andersen tot mijn beschikking stonden dan zou ik zeker wel eens een bezoek brengen aan het 'weleer' uit mijn verhaal. [...] Ach, misschien keerde ik toch wel niet terug naar ons droefgeestig heden.*³⁸⁰

‘In mijn allerslechtste tijden schrijf ik katteversjes’

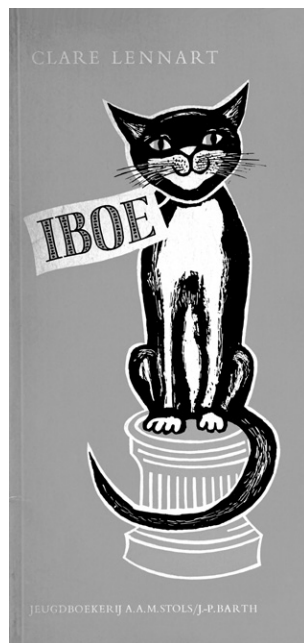
Clare Lennart en jeugdliteratuur 1960 – 1972

*Nooit heb ik zo intens genoten van poëzie als toen omstreeks mijn zevende jaar de wonderwereld van het grote sprookjesboek voor mij openging.*¹

De allereerste verhalen die Clare Lennart schreef, waren bedoeld voor kinderen. Na haar meisjesboek *De wijde wereld* (1935) publiceerde Clare in de jaren vijftig nog twee kinderboeken, maar lag het accent op haar werk voor volwassenen.² Na 1960 schreef ze echter méér boeken voor kinderen dan voor volwassenen. Koos Clare bewust voor deze nieuwe richting in haar schrijverschap?

In 1955 hoorde Jan-Peter Barth klachten van boekhandels dat ‘zo ongeveer alle uitgevers’ hun geluk beproefden op het terrein van het jeugdboek. Het aanbod was in Barths ogen te groot en onoverzichtelijk. Hij vond dat tegen vijf echte kinderboekenuitgevers niet viel te concurreren.³ Ondanks de teleurstellende verkopen van zijn uitgaven ging Barth door met zijn Jeugdboekerij Stols/Barth, mede door het enthousiasme van zijn onofficiële adviseuse Clare Lennart. Als kattenliefhebber was Barth erg gecharmeerd van Clare Lennarts poesenversjes. Van haar gedichtenbundeltje *Iboe* maakte hij een liefdevol verzorgd boekje, in de literaire traditie van A.A.M. Stols. De recensenten waren dan ook zeer te spreken over de typografie en illustraties.⁴

Quirine Collard, die voor *Kathinka uit de Kattesnorstraat* al zulke geestige kattentekeningen had gemaakt, beeldde Iboe vrolijk dansend af. Het woord ‘versjes’ is hier op z’n plaats: de gedichtjes lenen zich om gezongen te worden of om kringspelletjes mee te doen. Clare herinnerde zich woordelijk veel ouderwetse schoolliedjes en rijmpjes ‘uit de oude doos’.⁵ In deze versjes kon Clare Lennart, méér dan in haar werk voor volwassenen, taalspelletjes spelen. Zoals in ‘Ik ben de ster van het poesenballet’:

Omslag van Clare Lennarts gedichtenbundeltje voor kinderen *Iboe* (1960) met illustraties van Quirine Collard.

Ik ben de ster van het poesenballet,
Staart in de lucht en de benen gestrekt!
Op de pointes, pirouet,
Salto mortaal en op je pootjes terecht!

Ik dans de prinses en de zwarte bandiet,
Ik dans de kabouter, die niemand ooit ziet,
Ik dans met als partner mijn eigen staart,
Ik dans een verschrikk'lijk groot, steigerend paard!

Ik dans de tovenaars en de gelaarsde kat,
Ik dans met de schaduwen over het pad,
Ik dans de diepste dromen,
Die ik fluisteren hoor in de bomen.

Benen gestrekt en staart in de lucht,
'k Zweef als een vogel op zijn vlucht,
Pas de chat, pirouet,
Ik ben de ster van het poesenballet.⁶

Iboe kreeg een aardige ontvangst. Het *Algemeen Dagblad* vond het een verademing dat de versjes nou eens niet als twee druppels water op die van Annie M.G. Schmidt leken.⁷ Toch verkocht het boekje niet goed: veel ouders vonden het nogal duur voor slechts twintig versjes.

In tegenstelling tot het fraai verzorgde *Iboe*, was het meisjesboek *Het wordt je niet gevraagd* van de Amerikaanse Mary Stolz saai en slordig uitgevoerd. Clare Lennart vertaalde *Ready or not* in 1962.⁸ Het boek was weliswaar geïllustreerd, door de onbekende Lex Pauka, maar niet goed geredigeerd. De vertaling is hier en daar wat houderig en er stonden drukfouten in. Het is duidelijk dat de zaken J.-P. Barth inmiddels boven het hoofd groeiden, want de uitgave was de naam Stols onwaardig. Het was een van de laatste uitgaven in het jeugdfonds, dat nooit een succes werd.

Na de liquidatie van Stols/Barth twee jaar later, in 1964, werden Clare Lennarts jeugdtitels overgenomen door Uitgeversmaatschappij Holland. Dat was een gouden kans voor haar. U.M. Holland was een even degelijke als vooruitstrevende uitgeversnaam, waar boekhandelaren vertrouwen in stelden. Directeur Rolf van Ulzen gaf zowel de poëzietreeks *De Windroos* uit, waarin veel Vijftigers publiceerden, als uitstekende jeugdliteratuur van o.a. Hans Andreus.⁹ Van Ulzen begon met de herdrukken van Clare Lennarts Stols-titels *Rinus Spoormus* (1964) en *Kathinka uit de Kattesnorstraat* (1965). De boeken kregen een fris, gelamineerd omslag dat er aantrekkelijk uitzag.¹⁰ Vervolgens vroeg hij Clare Lennart

om een bundel met verhalen. Ze bewerkte daarvoor de verhalen die ze als onderwijzeres aan haar leerlingen had verteld.¹¹ *Kinderverhalen van Clare Lennart* (1965) was een deel uit een serie van U.M. Holland met verhalenbundels van Paul Biegel, Hans Andreus en Mies Bouhuys, geïllustreerd door de bekende tekenares Babs van Wely. Hoewel de bundel werd gepresenteerd als voorleesboek, stonden er ook versjes uit *Iboe* in, die op muziek waren gezet door Mieke van Eyk. Clare heeft geprobeerd ze in een radioprogramma ten gehore te laten brengen, maar dat is nooit gelukt.¹²

In hetzelfde jaar als de *Kinderverhalen* verscheen *Martijn en Martientje*, een kort verhaal over twee popjes uit het beroemde poppenhuis van Petronella de la Court in het Centraal Museum in Utrecht. In 1967 lag *De bosjespoesen* in de boekwinkels, over de avonturen van de jonge Iboe. Van Ulzen zat Clare nogal achter de voddens om met nieuw werk voor kinderen te komen.¹³ Op zijn verzoek schreef ze in 1970 haar laatste jeugdboek: *Het vrouwtje Tamarinde*. In zes jaar tijd positioneerde Van Ulzen Clare Lennart duidelijk als jeugdboekenauteur.

Sprookjes van Grimm

Halverwege de jaren zestig vroeg Rolf van Ulzen aan Clare Lennart om sprookjes van Grimm te vertalen, samen met Paul Biegel en Marceline Bodaert. De uitgever had een sterk vertalersteam gekozen. Clare Lennart had een goede reputatie in de boekhandel. Paul Biegel stond aan het begin van zijn indrukwekkende carrière vol literaire sprookjes.¹⁴ Biegel was als jongetje van acht al verslingerd aan de sprookjes van Grimm. Net als Clare Lennart had hij levendige jeugdherinneringen aan zijn huis met een grote tuin. Aan stromingen en ontwikkelingen binnen de jeugdliteratuur heeft Paul Biegel zich nooit iets gelegen laten liggen. Zijn literaire wereld was die van het sprookje en was bevolkt door dwergen, heksen, reuzen en feeën, rovers en draken.¹⁵ Marceline Bodaert debuteerde met *De sprookjes van Grimm* als sprookjesvertaalster. Ze zou uitgroeien tot een productieve vertaler voor U.M. Holland, onder andere voor de serie De bonte Grimm-boekjes.

Het door Werner Klemke geïllustreerde boek verscheen in 1966 onder de eenvoudige titel *De sprookjes van Grimm*. De vertalers hielden bij hun bewerking van de 77 sprookjes uit *Die Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm* rekening met jeugdige lezers. Zo is het gruwelijke einde van Sneeuwwitjes stiefmoeder, die bij Grimm op gloeiendhete schoenen moet dansen tot ze dood neervalt, verzacht tot ‘plotseling sprong haar boze hart aan stukken’.¹⁶ Op de flaptekst stond desondanks: ‘Griezelig? Natuurlijk wel een beetje, maar welk kind vindt in zijn hart griezelen niet heerlijk! De opluchting over de goede afloop is dan des te groter en het prille rechtvaardigheidsgevoel wordt afdoende bevredigd, want de kwaden worden steeds gestraft en de goeden steeds beloond.’ De bewerkers streefden ernaar ‘de oorspronkelijke sfeer van de vaak eeuwenoude verhalen te handhaven, terwijl er toch een aanpassing plaatsvond aan het huidige Nederlandse taalgebruik.’ De gedichtjes werden allemaal herschreven. Wie welk verhaal onder handen

nam, is niet duidelijk. Zoals veel sprookjesvertalers bleven Biegel, Lennart en Bodaert in deze bundel min of meer anoniem.¹⁷

De uitgave was handig gepland door Uitgeverij Holland. In 1966 stonden sprookjes centraal in de Nederlandse Kinderboekenweek rond fantasie. Daarna verkocht het boek ook nog aardig; in 1976 verscheen een derde druk. Eigenlijk liepen sprookjes altijd wel goed. Anders dan in Duitsland, waar de Grimm-sprookjes na de oorlog enige tijd verdacht waren door hun associatie met wreedheid en nazisme, bleven ze in het Nederlandse taalgebied geliefd. Volgens sprookjeswetenschappers kan men vanaf de jaren 1970 zelfs spreken van een internationale ‘sprookjesrenaissance’.¹⁸ De sprookjesboeken die ná 1945 verschenen, waren vaak verkleuterde en geromantiseerde versies, maar er waren ook meer literaire vertalingen. In de jaren zestig trad Lia Timmermans in Vlaanderen in de voetsporen van haar vader Felix Timmermans door boeken met sprookjes en legenden uit te brengen. Clare Lennart had bewondering voor het sprookjeswerk van Lia Timmermans en ook voor haar romans.¹⁹ Begin jaren zeventig gaf Ankh Hermes veel sprookjes uit de wereldliteratuur uit, onder andere vertaald door Marijke van Raephorst en Dolf Verroen.

‘Ze zijn een deel van mij’

Sprookjes lopen als een rode draad door Clare Lennarts werk voor volwassenen en kinderen. Die sprookjeslaag doordrenkt haar hele schrijverschap. De dubbele bodem, de onderlaag van het verhaal, de symbolen en verwijzingen maakten de verhalen in haar ogen mooi en interessant voor alle leeftijden. Ze vond ze wijs en grappig en las ze graag voor: ‘ze hebben vaak een diepe zin en ze zijn een deel van mij. Ik heb iets uit ze opgezogen en ben daarvan gegroeid.’²⁰

In haar jeugd, rond 1900, hadden de soms gruwelijke volkssprookjes nog ter discussie gestaan. Waren Sneeuwwitje en Roodkapje wel geschikt voor de tere kinderziel? Pedagoge Nellie van Kol vond sprookjes schadelijk, vooral voor kleine kinderen: ‘Alles wat met het gezonde menschenverstand strijdt zijn fabels of sprookjes’, schreef zij in 1899.²¹ Hoewel de Klavers Nellie van Kol waardeerden, had hun dochtertje toch volop mogen genieten van sprookjes. Het sprookjesboek bleek een levenslange liefde en sprookjes speelden een niet te overschatten rol in Clare’s verbeeldingsleven. Vooral de klassieke volkssprookjes van de gebroeders Grimm hadden haar zeer aangegrepen: ‘Ik hoor het weer, ik hoor het nog en ik zou het voor geen geld gemist willen hebben. De schoonste gedichten die ik later las, hebben me niet heviger aangegrepen dan in mijn kindertijd deze tamelijk kreupel uit het Duits vertaalde versjes. Als de sprookjes in werkelijk kinderlijke trant werden verteld, waren ze voor mij niet echt. De pit was eruit. [...] Misschien was het heerlijkste dat je niet of slechts ten dele de zin der woorden kon begrijpen en je daardoor voelde aangeraakt door het mysterie.’²²

Haar geliefdste sprookje, Jorinde en Joringel, was ook opgetekend door de gebroeders

Grimm.²³ Ze verwees vaak naar dit tragische tweetal in haar werk voor volwassenen, bijvoorbeeld in *Rouska*.²⁴ Ze noemde het griezelige sprookje ook in een jeugdherinnering: ‘Het gebeurt een enkele maal dat een boerenbegrafenis over de zandweg komt. De zwarte mannen zien eruit alsof ze niet zichzelf zijn. Toch kun je ze herkennen. Je fluistert: – Dat is Groeneveld en dat is Knelis achter de Molen. Het is griezelig. Je denkt weer aan het sprookje van Jorinde en Joringel. Hoe alles verstarde als je te dicht bij het kasteel kwam. Een dergelijke betovering lijkt over de zwarte mannen te liggen.’²⁵

Een andere favoriet van Grimm, ‘Vom Fischer und seiner Frau’, interpreteerde ze als het ‘eeuwige heimwee naar het volmaakte’. Ze herlas het in de jaren dertig:

Deze week zocht ik mijn oude sprookjesboek op in een koffer en las het verhaaltje over. Even pakt je dan toch weer dat oude kindergevoel, dat hoort bij een schemerdonker schoollokaal. Een bijna grausame spanning. Het is of het met het sprookjesboek nu bewaard is in de koffer. [...] Je voelt de dreiging aansluipen. Weer en weer stuurt vrouw Ilsebill de visser naar de zee. En de zee wordt steeds – gek, maar ik kan geen ander woord denken dan dit – onheiliger. Donkerblauw grijs, inktkleurig met wilde golven. En steeds kleiner en angstiger wordt de visser. En je voelt – het kan nooit goed gaan. Als kind hield je die spanning bijna niet uit. En al wist je precies wat komen zou, toch greep het je telkens weer. En je wou het ook telkens weer ondergaan.²⁶

De kunstsprookjes van Hans Christiaan Andersen vond Clare nóg aantrekkelijker. Als volwassene las ze Andersen om de treffende psychologie.²⁷ In de herinneringen van Vera uit *Kasteel te huur* zijn de favorieten van Clare Lennart te herkennen:

Alleen de sprookjes van Andersen vond ik mooier dan alles. Ik nam ze soms mee naar het bos en het was een heel bijzonder genot ze daar, waar immers álles gebeuren kon, te lezen. Steeds weer dezelfde verhalen, die me nooit verveelden. Van ‘Ole luk Ole’ en ‘De kleine zeemeermin’, van ‘De overschoenen van het geluk’ en ‘De bloemen der kleine Ida’ en vooral ‘De sneeuwkoningin’, het verhaal van Kay en Gerda en het kleine roversmeisje.²⁸

Andersens kunstsprookjes waren gepolijster en samenhangender dan de vaak grimmige Grimm-verhalen, meer literair ook. Annie M.G. Schmidt noemde Andersen ‘het enige universele sprookjesgenie die het tegen de oude volkssproken kon opnemen, en ook hij gebruikte veelal de oude vertelstof en werkte die om.’²⁹

Ook als volwassene las Clare verhalen over ‘echte mensen’ het liefst als een sprookje, omdat het verhaal haar dan pas werkelijk ontroerde.³⁰ Voor ‘De kleine zeemeermin’ van Andersen had Clare een bijna spirituele belangstelling. Zij zag de afgesneden staart van

de meermin als het symbool van de opgeofferde fantasie.³¹ Haar band met Alexander Voormolen, die ze als een muzikale rattenvanger van Hamelen omschreef, berustte voor een deel op hun gezamenlijke fascinatie voor sprookjes. In hem was het sprookje niet dood, zoals in de meeste anderen mensen.³² Clare en Voormolen voelden zich verwant met Russen, Fransen en Duitsers: ‘Wij alleen weten dat het sprookje werkelijkheid is. Daarin zijn wij de eenige Nederlanders.’³³

Vanaf de eerste verwijzing in *Avontuur* tot in *Weleer*: Clare Lennart veronderstelde bij haar volwassen lezers net zo’n grote sprookjeskennis als ze zelf had.³⁴ *Maanlicht*, het ‘sprookje voor grote mensen’, was helemaal geïnspireerd door Andersen: een toy story met sprekend speelgoed. Ook in *Rouska* ging het aardse naadloos over in het bovennatuurlijke. In haar andere werk voor volwassenen verloor Clare de werkelijkheid echter nooit uit het oog. Er gebeurt niets dat ook niet écht kan gebeuren. In haar sprookjes voor kinderen kon ze haar fantasie wél de vrije loop laten. *Prinsesje Mimosa* en *Het vrouwtje Tamarinde* zijn helemaal opgebouwd volgens het klassieke sprookje. Ook in de bundel *Kinderverhalen* komen veel sprookjeselementen voor: pratende dieren, kabouters, een grasprinses en toverstafjes waarmee je alles kunt verkleinen.³⁵

Het lukte Clare Lennart dikwijls de authentieke sprookjessfeer in haar verhalen te brengen. Het ‘ongewone’, het toverachtige in deze verhalen presenteert Clare zo natuurlijk-weg en argeloos, dat kinderen dat ongewone als normaal beschouwen.³⁶ Ze had zelf ervaren hoe verdiept haar zusje en broer waren geweest in hun kabouter spel in de bossen rond Tongeren. Ook toen Eveline op een leeftijd was dat ze wist dat kabouters niet bestonden, zag ze toch overal rode puntmutsen en werd ze opgenomen in de sprookjeswereld waar alles mogelijk is.³⁷ In *Serenade uit de verte* heeft Clare dat kabouter spel van Erica en Hanno indringend beschreven:

Door het gewone leven weefden ze heimelijk de glanzende draad van hun kabouter spel. Ze spraken er hoogst zelden over. Mensen mochten er niet van weten, maar het besef van dit dubbelleven verliet hen eigenlijk nooit. Ze waren niet alleen Erica en Hanno, maar tegelijk ook Bartje en Baardje, twee belangrijke persoonlijkheden in de kabouterwereld. [...] Ze plaatsten kabouterwegwijzers van grassprietten langs de wegen en kenden kabouterzegenspreuken en kaboutervervloeking. [...] Als Hanno en Erica wisten ze dat dit alles spel was, maar ze vonden de, door dit spel opgebouwde, fantasiewereld zeker niet minder belangrijk dan de realiteit en er waren momenten dat de grenzen tussen spel en werkelijkheid vervaagden. [...] Hanno had als Baardje een klein baardje, dat later, als hij ouder werd, tot een echte kabouterbaard zou uitgroeien. Op ogenblikken dat hij zich Baardje voelde kon hij volkomen ernstig, zonder enige poging tot grapjasserie dat baardje strelen.³⁸

Fantasieverhalen, irreële gebeurtenissen in sprookjes en het Sinterklaasfeest waren in

de ogen van Clare Lennart dan ook niet ‘gevaarlijk’ voor kinderen. Het was gevaarlijker om hen voortdurend aan de harde werkelijkheid bloot te stellen en hun de verbeelding te ontnemen: ‘Deze dromen slijten af aan de hardheid van het dagelijks bestaan en het doet verdriet ze te verliezen. Maar laten wij toch niet vergeten dat niets zo erg is voor een mens als nooit gedroomd te hebben.’³⁹

Autobiografische thematiek

Ook – juist – in haar werk voor kinderen verwerkte Clare Lennart veel elementen uit de werkelijkheid, zoals het fantasiespel van haar broer en zus. Ze had haar lievelingspoes Iboe al een bijrolletje gegeven in *Rinus Spoormus*. *De bosjespoesen* vertelt het verhaal over de vondst van Iboe. Clare paste de werkelijkheid slechts enigszins aan door Iboe te laten adopteren door een gezin met kinderen. De naam van Iboes nieuwe baasje, Treesje, zal lezers van *Twee negerpopjes* bekend zijn voorgekomen. Ook de naam Lot of Charlotte, die ze in *Mallemolen* gebruikte voor haar alter ego, keert terug in de kinderboeken.⁴⁰ Haar huis in de Zuilenstraat beschreef ze niet alleen herkenbaar in *Kathinka uit de Kattesnorstraat*, maar ook in het verhaal ‘De Katteknecht’. De Katteknecht was gemodelleerd naar een marionettenpop die aan de muur hing. Haar geliefde Chinese poppetjes figureren vaak in de verhalen, zoals in *Prinsesje Mimosa* en in ‘Kater Mahonie’. Die kater, gesneden uit roodbruin mahoniehout, had Clare gekregen van Dick van Luijn: ‘Lot had hem gekregen van een vriend die beeldhouwer was. Ze was erg blij met dit cadeau.’⁴¹

Clare Lennart projecteerde soms haar eigen emoties op haar personages in de kinderboeken.⁴² Haar permanente angst dat de katten weg zouden lopen, inspireerde haar tot het Iboe-versje ‘Zoeken in de bosjes’:

Zoeken in de bosjes,
fluiten bij de heg!
Waar zou Iboe toch wezen?
Hij is al uren weg.
Vragen aan de eekhoorn,
vragen aan het konijn.
Hebben jullie hem niet zien lopen?
Waar zou die poes toch zijn?

Vrouw en baas maar zoeken,
hevig ongerust,
En ‘Iboe, Iboe!’ roepen,
maar Iboe komt niet terug.
Vragen aan de egel
en aan de nachtegaal.

‘Wij hebben hem niet zien lopen,’
zeggen ze allemaal.

Het vrouwtje Tamarinde is zelfs helemaal geënt op Clares persoonlijke situatie en haar afschuw van nieuwe flats en snelwegen.⁴³

Smaak

De herinnering aan de boeken die Clare Lennart als schoolkind las, had veel invloed op haar eigen oeuvre. Toen ze al over de zestig was, had Clare nog vrijwel dezelfde literaire voorkeuren als in haar jeugd.⁴⁴ Naast sprookjes las zij veel kinderboeken die inmiddels klassiek zijn, zoals *De geheime tuin* van Frances Hodgson Burnett. Annie M.G. Schmidt had een gedroomde ‘basisbibliotheek’ met tien klassiekers voor kinderen: de oude bakerrijmpjes, de oude sprookjes, de sprookjes van Andersen, de Bijbelse verhalen, *Afkes tiental*, *Prikkebeen*, *Niels Holgerson*, *Winnie de Poeh*, *Alleen op de wereld* en *Robinson Crusoe*.⁴⁵ Deze titels lieten allemaal sporen in het werk van Clare Lennart na. Met *Winnie de Poeh* van Milne (in het Engels in 1926 verschenen) maakte Clare kennis in 1935. De conversaties van Poeh en Knorretje stalen direct haar hart omdat ze zo ‘verbazend grappig’ waren.⁴⁶ Haar topfavoriet was *Alleen op de wereld* van Hector Malot. De avonturen van Remi en Vitalis en hun dieren duiken vaak in haar werk op, bijvoorbeeld in *Stad met rose huizen*, evenals de figuren uit *Alice in Wonderland*, dat verbazingwekkend genoeg ontbreekt in Schmidts lijstje.⁴⁷ Erica uit *Serenade uit de verte* is dol op *De Heimannetjes*, een kindersprookje uit 1899 door G.J.C. Geerlings.⁴⁸

Uit haar recensies van jeugdliteratuur tussen 1955 en 1972 valt een beeld te maken van Clare Lennarts smaak. Haar voorkeur ging uit naar het soort kinderboeken waaraan volwassenen ‘die niet al te zeer op hun ponteneur van volwassene staan’, evenveel plezier kunnen beleven als kinderen. Ze noemde bijvoorbeeld *Alice in Wonderland*, *Nils Holgersson's Wonderbare Reis*, de versjes en verhalen van Annie M.G. Schmidt en *Afkes Tiental*: ‘Zonder dat er een gewichtig woord wordt gesproken, dat het begrip van een kind te boven gaat, bezitten dit soort kinderboeken toch een filosofische achtergrond, openen zij een verrassend perspectief op de menselijke natuur, waardoor het beperkte, het kinderachtige eraan ontnomen wordt.’⁴⁹ Dat gold ook voor *Het sleutelkruid* van Paul Biegel (1964).⁵⁰ In de jaren dertig vond ze Henriette van Eyks sprookje *Gabriël*, in navolging van Coenen, nog ‘gekunsteld’, maar in 1957 was ze enthousiast over haar kinderboeken *Michiel. De geschiedenis van een mug* en *De reis van de saffieren ster*. ‘De eerste die in ons kind de ban van ernst heeft doorbroken was Henriëtte van Eyk’, constateerde ze.⁵¹ Kinderboeken over poppen en vooral over dieren maakten haar enthousiast. Dieren moesten vooral dieren blijven, geen aangeklede fantasiewezens. Alle personages moesten ‘volkomen reële persoonlijkheden’ zijn, die je in dagelijks leven kunt ontmoeten. Mickey Mouse van Walt Disney vond ze bijvoorbeeld maar ‘kinderachtig vermaak’.⁵²

Ze was kritisch over sommige vertalingen, maar prees het vertaalwerk van Harriet Laurey ('een volmaakte herschepping') en van Marjolein de Vos.⁵³ De kwaliteit van de illustraties was mede bepalend voor haar eendoordeel. In 1957 schreef ze enthousiast over de serie *Orlando, the marmalade cat* van Kathleen Hale.⁵⁴ Ze vond de tekeningen 'ronduit meesterlijk', maar ook de tekst bijzonder geestig. Ze begreep goed dat Nederlandse uitgevers een vertaling van de dure boeken niet zouden aandurven, maar dacht dat jonge kinderen van de illustraties in *Orlando* genieten zonder de tekst te kunnen lezen. Ook in haar bespreking van het werk van Beatrix Potter heeft ze veel aandacht voor Potters illustraties, die ze 'miniatur-meesterwerkjes' noemde.⁵⁵ De 'gedrongen' illustraties van Céline Leopold in haar eigen boek *De bosjespoesen* vond ze niet mooi.⁵⁶ Clare was wel onder de indruk van de prachtige illustraties van Jiri Trnka in *Roosje. Het sprookje van een koude winter* van Frantisek Hrubin en James Reeves, dat ze in 1966 vertaalde.

Het allerbelangrijkste criterium was: een boek moest een kind blij maken.⁵⁷ Tijdens een Boekenweekviering voor de jeugd adviseerde ze kinderen vooral te lezen wat zij zelf mooi vinden. Jongeren moesten niet bang zijn om te experimenteren.⁵⁸ Zelf had ze immers ook zulke goede herinneringen aan de 'tovermacht' van de dikke boeken die ze als kind las:

Een op deze wijze door een boek ingesponnen lezer vreest niets zo zeer als dat de betovering breken zal. Met angst ziet hij het aantal bladzijden, dat nog te lezen overblijft, verminderen. Hij maant zichzelf aan om zijn leestempo te vertragen, maar zonder het te willen wordt hij toch weer meegesleept door de vaart, de spanning van het verhaal. Als kind trachtte ik aan de ontgoocheling dat het boek uit was, te ontkomen door meteen weer opnieuw te beginnen. Soms meerdere malen. Lezers trachten zich bij voorbaat tegen deze ontgoocheling te verweren door een zo dik mogelijk boek te kiezen. Vandaar ook het succes van trilogieën. Tot tweemaal toe kan dan de ontgoocheling verschoven worden. En dat geeft in het begin een heerlijk gevoel van veiligheid, zoiets als het begin van een lange vakantie.⁵⁹

Reflectie op eigen werk

Clare had vanaf haar tiende jaar boeken gelezen had, die voor volwassenen bedoeld waren. Hoewel ze heimwee naar die tijd had, zag ze wel in dat kinderen die in de jaren zestig tussen de tien en zestien jaar waren, het geduld niet konden opbrengen om de turven van Couperus, Dickens, Eliot en Van Lennep te lezen. Hun beschrijvingen waren veel te uitvoerig en hun taalgebruik te lastig voor jongeren. Zelf had ze er moeite mee om haar stijl aan te passen voor haar jonge lezers. De zinnen zijn weliswaar wat korter dan in haar romans en ze spreekt kinderen af en toe rechtstreeks toe, maar schreef ook lastige passages. In *Prinsesje Mimosa* uit 1951 staat bijvoorbeeld: 'Ze zat stil in de [draag]stoel, speurend met de wijze, ernstige ogen naar een wijder verschiet. Heel lief was ze om te

zien, zodat de mensen langs wie ze heengedragen werd, steeds weer in heftig juichen losbarstten, een juichen, dat zich over een brok van ontroering heendrong. Zelf begrepen ze deze ontroering niet. Wat was er om te schreien aan deze pure lieflijkheid?'⁶⁰

Ook Clare Lennarts woordkeuze in haar kinderboeken was behoorlijk pittig. Zouden alle tienjarigen in 1951 geweten hebben dat 'nixen' watergeesten zijn? Clare schatte het begrip van haar lezers hoger in dan haar uitgevers deden: 'Als ik een verhaal schrijf voor kinderen en een enigszins vreemd woord gebruik, protesteert mijn uitgever en beweert dat kinderen zoiets niet kunnen begrijpen. Nog kort geleden heb ik moeten strijden om het woord 'formidabel' te mogen handhaven.'⁶¹ De invloedrijke Prisma-Lectuurvoorlichting vond zelfs in de 'nonsensversjes' van *Iboe* de woordkeus en de humor soms te moeilijk.⁶² Clares onderwerpen waren afgestemd op kinderen van zes tot acht jaar, bijvoorbeeld in *Kathinka uit de Kattenorstraat* en *Martijn en Martientje*, maar voor hen waren de vocabulaire en de zinsbouw soms te hoog gegrepen.⁶³ Ouders moesten de boekjes dus voorlezen en uitleggen.

Naar eigen zeggen schreef Clare Lennart wat ze leuk vond om te vertellen: 'kinderboeken zonder pedagogische bedoelingen'.⁶⁴ Zelden zijn uit Clare Lennarts kinderboeken diepere morele lessen te trekken dan dat je goed voor de natuur en dieren moet zorgen. In een periode waarin realistische, maatschappijkritische en taboedoorbrekende kinderboeken over ziekte of echtscheiding begonnen te verschijnen, schreef Clare liever fantasieverhalen die in een geordende wereld spelen. Alleen *Het vrouwtje Tamarinde* zou je een geëngageerd, kritisch boek kunnen noemen. Het heeft dezelfde nadrukkelijke thematiek als *Koning van Katoren* van Jan Terlouw en *Pluk van de Petteflet* van Annie M.G. Schmidt, die eveneens in 1971 verschenen. Het zijn alle drie fantasieverhalen die sterk verbonden zijn met actuele kwesties en die middels fantasie-elementen een satirisch-kritische blik op de maatschappij werpen. Met name *Pluk van de Petteflet* is een anarchistisch pleidooi tegen het vernietigen van de natuur, tegen bureaucratie en vóór het kinderlijke in de mens.⁶⁵ *Het vrouwtje Tamarinde* is – door de klassieke sprookjesfiguren als kabouters – traditioneler dan het sprankelende en originele *Pluk van de Petteflet*.

Aan de titels is al te zien dat dieren in alle kinderboeken van Clare Lennart figureren. Clare's grote liefde voor dieren en met name haar kattenversjes sloten naadloos aan op een trend in de poëzie voor kinderen. De wereld van de dieren was altijd al populair bij de jeugd. In de jaren vijftig en zestig kregen huisdieren, maar vooral ook boerderijdieren, de absolute voorkeur in kinderpoëzie.⁶⁶ Honden en koeien zijn zelden in Clare Lennarts werk te vinden, maar wel veel schapen, vogels, egels, herten, ezels, eekhoorns en uiteraard poezen.

Clare schreef verhalen en gedichten met sprekende dieren omdat ze oprecht geloofde in communicatie met dieren. Met name poesen waren voor haar de poort naar haar verbeeldingsleven.⁶⁷ De dieren zijn de vertegenwoordigers van een wereld waar ze nét niet bij kon horen, maar die ze wel wilde verkennen.⁶⁸ Vooral poezen nemen de mens mee

naar die geheimzinnige verten die voor gewone, nuchtere mensen niet begaanbaar zijn. Zij hebben toverkracht. Het is de dominante, zelfbewuste kater Juweel die Tamarinde helpt te ontsnappen uit de nachtmerrie van sanering en het moderne, jachtige leven op de tiende verdieping van een torenflat.

Waardering

Clare Lennarts jeugdboeken zijn niet allemaal met applaus ontvangen.⁶⁹ Over het algemeen was de kritiek heel positief over de eerste drie boeken, met name over *Kathinka uit de Kattesnorstraat* en *Rinus Spoormus*. Dat waren ‘aanwinsten’ voor de jeugdliteratuur: ‘kostelijke’ verhalen, gulle, hartelijke boekjes vol kleurige details, ‘een oergenoeglijk, humoristisch verhaal met goed bij de tekst passende tekeningen.’⁷⁰ Ook *Het vrouwtje Tamarinde* kreeg een goede pers: ‘uitzonderlijk lieflijk voor klein en groter.’⁷¹

Martijn en Martientje werd echter saai en ‘kabbelend’ genoemd. De beschrijving van het poppenhuis was te opsommerig en er zat te weinig actie in het verhaal. Vooral het abrupte eind viel niet in de smaak.⁷² De eekhoorn Jamaar was wel een leuke vondst, een eigenwijs dier, dat net als een kind niet zonder meer wil aannemen wat ouderen zeggen, maar liever zijn eigen zegje zegt.⁷³ *De bosjespoesen* werd nog minder positief onthaald. Clare had zich tot de kostelijke scènes over de katten moeten beperken, vonden de critici.⁷⁴ Ronduit venijnig was de *NRC*: ‘De bosjespoesen echter kunnen met enig wringen door de beugel. [...] de schrijfster springt zo vaak van de hak op de tak dat de vraagt rijst of ze tevoren wist langs welke lijn haar verhaal zou lopen en ze werkt met zo veel figuren en figuranten dat het resultaat ietwat overladen moet heten. Daartegenover doet ze voortdurend pogingen om allerlei tere sfeertjes op te roepen (de verkleinwoorden zijn dan ook niet van de lucht, niet zelden even misplaatst als in de titel, die eigenlijk De bospoesjes zou moeten luiden) en laat ze zelfs Andersen en Frederik van Eeden hun bijdragen leveren om zacht rose stemmingen te veroorzaken.’⁷⁵

Over *Kinderverhalen* waren de meningen verdeeld. Miep Diekmann was lovend omdat Clare Lennart haar voorliefde voor katten niet uitte in ‘het lievige, wat half-zachte dierenverhaal dat zoveel kinderboekenauteurs onze jeugd denken te moeten voorzetten. Het mysterieuze, soms wat angstaanjagende dat katten kunnen hebben, komt subliem uit in het verhaal ‘De Katteknecht’. Maar ook in de verhalen over mensenkinderen, zoals het ‘Meisje regen’, durft zij van abstracties uit te gaan, die een apart soort spanning oproepen. Met alle spitsheid en directheid, waarmee Clare Lennart onverwachte wendingen aan een gedachtegang geeft, blijft zij beeldend in haar woordkeus en lyrisch in haar toon.’⁷⁶ *De Volkskrant* keek meer vanuit het oogpunt van volwassenen en miste ‘spitse weerhaakjes’: ‘Clare Lennart is een goede schrijfster, maar in haar kinderverhalen [...] heeft ze geen gelukkige hand gehad. Men mist er de spirit in, die ook kinderen, ook de jongere voor wie dit boek bestemd is, in hun lectuur willen proeven. Er gebeurt zo weinig in.’⁷⁷

Samengevat is de kritiek op Clare Lennarts kinderboeken mild, maar niet juichend te

noemen. Over het algemeen werden haar verhalen aardig en fantasievol, maar middelmatig genoemd. *De wijde wereld* uitgezonderd sloten haar boeken onvoldoende aan op de actuele beleavingswereld van haar lezers.⁷⁸ Hoewel de waardering voor fantasieverhalen in de jaren zestig sterk groeide, werden Clare Lennarts kinderboeken in dit subgenre toch niet zo goed verkocht.⁷⁹ De meeste titels haalden hoogstens twee drukken. Vermoedelijk waren de (groot)ouders die Clare Lennarts kinderboeken kochten, vooral liefhebbers van haar romans die in de kinderboeken dezelfde sfeer zochten.

Kinderliteratuur veroudert snel, sneller nog dan literatuur voor volwassenen. De kinderboeken van Clare Lennart zijn niet tijdloos gebleken en staan niet meer in bibliotheken of op kinderkamers.⁸⁰ Haar oeuvre was te beperkt, zowel qua omvang als qua kwaliteit, om naam te maken tussen de ‘Grand Old Ladies’ van de kinderliteratuur uit de jaren zestig: Annie M.G. Schmidt, An Rutgers van der Loef-Basenau en Miep Diekmann.⁸¹ Slechts een poesengedicht is aan de vergetelheid ontrukkt door Gerrit Komrij, die ‘Wat kost een staart?’ opnam in zijn canoniserende bundel *De Nederlandse kinderpoëzie in 1000 en enige gedichten*.⁸²

Visie op kinderen

Wat de toenmalige lezertjes van Clare Lennarts boeken vonden, is nauwelijks na te gaan. Omdat ze met name voor jonge kinderen tot tien jaar schreef, zijn de meeste indrukken helemaal vervaagd. Een uitzondering is journaliste Margaretha Coornstra, die zich tientallen jaren later nog herinnerde hoeveel indruk *De bosjespoesen* op haar maakte, dat ze het tijdens een griepperiode voortdurend herlas.⁸³ Clare Lennart kreeg soms post van haar lezertjes. Bijvoorbeeld van de negenjarige Jacqueline Bogers: ‘Lieve Klare Lennart. Ik wilde zo graag kennis met u maken. Ik heb uw boek gelezen van ‘Kathinka’. Dat boek kreeg ik van St. Nicolaas. Ik was er zó blij mee. Ik vond het erg mooi.’⁸⁴

Een bezoekende journalist van het *Utrechts Nieuwsblad* las ook zo’n aandoenlijke brief. Hij dacht dat Clare zich kon inleven in de gedachten van kinderen omdat zij een ‘prachtig kabouterdorp’ op een tafel in de huiskamer had ingericht: ‘Clare Lennart zegt, met een tegelijk stralend en zorgelijk gezicht: ‘De voornaamste bewoners van het dorp hebben wel een slecht huwelijk.’ Beiden staan namelijk op een glazen ondergrond en het zware verkeer dat langs haar huis davert, laat ze steeds weer van elkaar vandaan trillen.’⁸⁵ Het kabouterdorp stond vol kleine huisjes, poppetjes, beestjes, boompjes en haar Chineesjes. Daar stonden ‘Guusje en Frou, de katteknecht en de hobbit Brann, de oude boekenwurm, Losewijsje de vos en de Albekoe.’⁸⁶ Ze had plezier in het arrangeren van haar collectie en het kabouterdorp leverde veel inspiratie voor haar verhalen.⁸⁷ Clare speelde dat spel echter alleen in haar verbeelding. Haar kabouterdorp was beslist niet bedoeld als speelgoed voor kinderen die op bezoek kwamen. Kinderen die haar poppetjes kapot maakten, hadden het voor eeuwig verbruikt. Ze was woedend toen een ondeugend ventje de staart van Annemie Muis had uitgetrokken.⁸⁸ Met ontzetting schreef ze Rico

Bulthuis over het vierjarige zoontje van een fotograaf dat in haar boekenkast ging graaien. Verschrikt had ze gevraagd: ‘Zeg meneer, vernielt dat kind boeken?’ Het antwoord was: ‘Soms niet’.⁸⁹ En daar kon ze dan ook wel weer om lachen.

Zoals veel jeugdboekenauteurs had Clare Lennart als onderwijzeres haar leerlingen uitgebreid geobserveerd. Ze had de dorpskinderen leren lezen en ze, met groot succes, zelfbedachte verhalen verteld. Met de mondige, naoorlogse stadskinderen had ze echter vaak moeite. Bovendien was ze geen natuurtalent in de omgang met kinderen. Haar aangeboren gereserveerdheid verhinderde een spontaan gesprek. Wims kleinzoon Ries, die bij Clare en Wim in Maarn logeerde, herinnert zich: ‘Ze was aardig voor ons, maar ze zei zelf dat ze niet precies wist wat ze met kinderen aan moest. Ze kon wel heel mooi vertellen, over de eekhoortjes in de grote boom in de tuin.’⁹⁰

Kinderen waren voor Clare Lennart ongrijpbare wezens die zo vlug mogelijk groot moesten worden.⁹¹ Ze hield dan ook niet van álle kinderen, maar wel van bepaalde kinderen. Van intelligente, rustige kinderen. Van kinderen met een grote fantasie. Van de buurmeisjes Karin en Elly Frielink van nummer 19, die met Clare meegingen om

de zwerfpoes Bontje eten te geven aan de trap bij de gracht en daarna een kopje thee kregen.⁹² Van haar nichtje Gerda, die ze haar prachtige kinderboeken liet lezen. Toen Gerda zich een keer zo verplaatste in het verhaal dat ze er onbedaarlijk om moest huilen, maakte tante Clare zich zeer ongerust over haar. Onderduikster Elly van Leeuwen mocht in haar collectie kinderboeken grasduinen en Riesje jr. kreeg de sprookjes van Grimm voor zijn achtste verjaardag. Soms kon een kind haar vertederen door een enkele opmerking. Toen Evelines kleindochter Ariëtje enthousiast was over een bruin speelgoedpaardje in Clare’s huis, kreeg het meisje óók zo’n paardje.⁹³ Voor een buurmeisje uit de Zuilenstraat schreef ze een

Op een kastje in haar woonkamer arrangeerde Clare Lennart een fantasiewereld met speelgoeddieren en poppetjes. Foto Dick van Luijn. Collectie auteur.

gedichtje, over een rode poes uiteraard, in haar poesiealbum.⁹⁴

Ze dichtte kinderen een instinctieve kennis van het leven toe, die ze verloren bij het volwassen worden, en een dedain voor volwassenen. Daarom had ze zo weinig vertrouwen in pedagogiek. Zo observeerde ze in 1934 een schoolklas op een grasveld:

als je dan kijkt naar die kindergezichten treft je weer diep in je hart die wonderlijke blik van de kinderen onder elkaar... van kinderen over de volwassenen. Onpeilbaar diep een minachting, spot en tegelijk dat verstolen slimme. Het is of ze onder elkaar zeggen: ‘die idioten!’ Het is de kinderblik voor alle pedagogen. Ik moet dan denken ‘het grijze kind’. Iets van deze grijsheid... van dit door hebben van alle groote mensen... hebben zo heel veel kinderen. Ik denk dan ook aan mijn kweekschoolboek. Tegenover deze wetende blik van de kinderen moet die hele opvoeding komen te staan als een grotesk schimmenspel.⁹⁵

Positie in het debat over jeugdliteratuur

Binnen de jeugdliteratuur had Clare Lennart een bescheiden netwerk.⁹⁶ De spil in dat netwerk was Wim Hora Adema, die de jeugdpagina van *Het Parool* verzorgde, ‘een broedplaats voor journalistiek, literair en beeldend talent’.⁹⁷ Clare kwam via Hora Adema in contact met een sprankelende, talentvolle groep journalisten, kinderboekenschrijvers (Mies Bouhuys) en illustratoren (Fiep Westendorp) van het Amsterdamse dagblad. Hora Adema ontwikkelde zich tot expert op het gebied van kinderboeken. Zij selecteerde manuscripten voor De Arbeiderspers en Querido en stelde een groot aantal bloemlezingen samen, waaraan ook Clare Lennart meewerkte.⁹⁸

Clare Lennart had verder contact over jeugdliteratuur met de eerder genoemde auteurs Helma Wolf-Catz, Francine Schregel-Onstein en Marchien Eising en werkte samen met Dolf Verroen en met Paul Biegel. Ook correspondeerde ze met journaliste Marijke van Raephorst, pseudoniem van Alida Maria ‘Puck’ de Graaff-Tuk.⁹⁹ Net als Clare was Marijke van Raephorst jurylid voor de Nederlandse Staatsprijs voor kinder- en jeugdliteratuur en ze had een recensierubriek in *Elseviers Weekblad* onder de titel ‘Jeugd leest’.¹⁰⁰

Volgens Annie M.G. Schmidt werd het schrijven van kinderboeken lang gezien als een ‘aardige schnabbel voor akela’s’.¹⁰¹ Na 1945 won de jeugdliteratuur langzamerhand aan status. In 1951 werd het Bureau Boek en Jeugd opgericht dat voorlichting gaf aan bibliotheken over jeugdliteratuur en in de dagbladen kwamen recensierubrieken voor kinderboeken.¹⁰² Voor de leesgrage kinderen van de naoorlogse geboortegolf was er een sterk groeiend aanbod jeugdliteratuur: in 1965 verschenen 1056 verschillende kinderboeken, waarvan 660 nieuwe uitgaven.¹⁰³

In 1965 reikte het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen voor het eerst een literaire prijs voor kinderboeken uit, de Staatsprijs voor Kinder- en Jeugdliteratuur.¹⁰⁴ Clare Lennart zat in de jury met twee collega-auteurs, onderwijzer Cees Wilkeshuis en

dichter Han G. Hoekstra. Zij was gevraagd als auteur van jeugdliteratuur, omdat ze lid was van de werkgroep kinderboeken van de Vereniging van Letterkundigen en wellicht vanwege haar ruime ervaring met jurywerkzaamheden. Als professionals zaten in de jury Annie Moerkercken van der Meulen, directeur van het Bureau 'Boek en Jeugd' en drie heren van onderwijsorganisaties.¹⁰⁵

De jury had een lastige taak, want voor deze eerste Staatsprijs moesten ze twintig jaar jeugdliteratuur beoordelen.¹⁰⁶ Dat de eerste 'P.C. Kinderhooftje prijs' naar Annie M.G. Schmidt ging, was wel voorspelbaar, maar toch was volgens Annie Moerkercken van der Meulen de besluitvorming in de jury nogal moeizaam verlopen. Han Hoekstra zou nooit zijn komen opdragen en de mensen in de jury wisten niets van kinderboeken, vond ze. Die achtten zichzelf en hun jurylidmaatschap veel gewichtiger. Ze vond het 'allerellendigst'. Pas toen de juryleden cijfers gingen geven, werd het duidelijk dat Annie M.G. Schmidt de prijs moest krijgen. Zij kreeg als enige negens en tien.¹⁰⁷ Clare Lennart waardeerde Schmidts originele, sprankelende taalgebruik en haar afkeer van pedagogische en morele intenties. Beiden legden het primaat bij de verbeelding.¹⁰⁸

De unanieme keuze voor Annie M.G. Schmidt viel in goede aarde, bij de professionals, de pers én bij het publiek. Op 25 maart 1965 reikte staatssecretaris Van der Laar, in aanwezigheid van enkele 'trouwe lezertjes' de prijs van drieduizend gulden uit.¹⁰⁹ In haar dankrede liet Annie M.G. Schmidt merken hoe belangrijk ze de fantasie vond voor kinderen: 'In dit land – waar geen equivalent bestaat voor het woord imagination, – komt het gevaar op artistiek terrein altijd van het geestloos-fatsoenlijke, van het opzettelijk-goedwillende, de totems en de taboes, de angst voor de waarheid en het uittrappen van vuur.'¹¹⁰

In *Het Parool* schreef Clare Lennart enkele maanden later onder de kop 'Vrouw vecht voor het jeugdboek' over Jannie Daane, de indertijd bekende jeugdbibliothecaresse en bibliotheekconsulente in Amsterdam.¹¹¹ Clare Lennart was zeer positief over deze enthousiaste en deskundige ambassadeur van het jeugdboek. Kritisch schreef ze:

Als u mij vraagt wat ik denk over het jeugdboek, dan vind ik dat de voorlichting over het jeugdboek in veel boekhandels nog gebrekkig is. Er wordt vaak weinig moeite gedaan om een goed boek naar voren te brengen. Eigenlijk zou er in iedere boekhandel die jeugdboeken verkoopt, een assistent moeten zijn, die belangstelling heeft voor jeugdboeken en ze ook werkelijk leest. Dan zouden ook goede boeken van de nog niet zo bekende auteurs onder de aandacht van het publiek gebracht kunnen worden. De jeugdauteur moet zeker zoveel talent hebben als de schrijver voor volwassenen. Men denkt vaak ten onrechte dat het schrijven voor een kinderboek zoveel gemakkelijker is. Dat is volgens mij helemaal niet zo. Misschien is het zelfs wel moeilijker, omdat je je moet inleven in een wereld, waar alleen je herinnering en je fantasie je toegang kunnen verschaffen.¹¹²

Ze drukte de lezers van de *IDIL-Gids* op het hart: 'Koop toch geen kinderboeken in het wilde weg! Laat u niet verleiden door een lage prijs. Lees de boeken die u aan uw eigen of andermans kinderen cadeau geeft, zo mogelijk zelf of laat u voorlichten door iemand die er werkelijk wat van af weet. En wees niet te zuinig als het gaat om het aanschaffen van goede boeken. Van een werkelijk goed jeugdboek kun je levenslang plezier hebben.'¹¹³

Waarom schreef Clare jeugdliteratuur?

In de jaren zestig kon Clare Lennart het zich veroorloven haar tijd te besteden aan het schrijven van kinderboeken. Met het pensioen van Wim en de royalties van de herdrukken had ze voldoende inkomsten om van te leven. De productie van jeugdliteratuur maakte niemand rijk. Sommige uitgevers betaalden, halverwege de jaren zestig, slechts tweehonderd tot vierhonderd gulden voor manuscripten. Collega Francine Schregel-Onstein vertrouwde Clare toe dat ze haar tienerboekjes 'zo uit haar mouw schudde' voor tweehonderdvijftig gulden. Onder haar pseudoniem Bunny Bouma schreef ze zo in hoog temp vijf boekjes op rij.¹¹⁴ Werden er royalties betaald, dan was dat 'in gunstige gevallen' tien procent van de prijs van het ingenaalde of acht procent van het gebonden boek.¹¹⁵ Clare Lennart, die voor haar romans meestal vijftien procent kreeg, kreeg voor *Kinderverhalen* van Uitgeversmaatschappij Holland 6,5 procent royalty.¹¹⁶ Bovendien was de verkoopprijs laag. Uitgevers konden het zich veroorloven vertalers minder te betalen voor kinderboeken, omdat er in de kritieken en publieksvoorlichting zelden aandacht werd besteed aan de kwaliteit van de vertaling.¹¹⁷

Clare Lennart verdiende in 1960 het relatief hoge bedrag van vierhonderdvijftig gulden met de vertaling van twee kinderboeken voor Nijgh & Van Ditmar, omdat ze een bekende schrijfster was. Voor de korte teksten bij de Tsjechische fotoboeken *Miejo zoekt een vriendje* en *Foxie op de boerderij* had de uitgever ook een minder ervaren vertaler kunnen vragen.¹¹⁸ Nu stond in een groot corps 'Nederlandse tekst van Clare Lennart' op de titelpagina.¹¹⁹ Mogelijk vroeg uitgever Geert W. Breughel vooral aan Clare Lennart vanwege haar naamsbekendheid om de vertaling van de bijschriften bij het fotoboek *De vakantie van Liesbeth en de*

Clare Lennart met haar bundel *Kinderverhalen*. Collectie Literatuurmuseum.

beren (1960) van de Canadees-Amerikaanse Dare Wright.¹²⁰ De (korte) recensies van deze boeken waren doorgaans positief over de ‘bijzonder mooie’ fotografie en de teksten van Clare Lennart.¹²¹

In *De hele Biblebontseberg*, een standaardwerk over Nederlandstalige jeugdliteratuur, worden de kinderboeken van Clare Lennart alléén genoemd in het hoofdstuk ‘Het kinderboek in de reclame’.¹²² Dat geeft een vertekend beeld, alsof Clare Lennart vooral commerciële opdrachten aannam. Weliswaar publiceerde ze haar eerste kinderboek bij Van Nelle, maar verder schreef ze voor zover bekend in slechts één reclameboekje.¹²³ Ter vergelijking: Annie M.G. Schmidt schreef onder (veel) meer negen succesvolle delen *De drie stouterdjes* voor wasmiddelenfabrikant Persil en de hartveroverende Floddertjeboekjes waren een opdracht voor Nutricia. Wel verdiende Clare Lennart soms wat extra’s als haar kinderverhalen en gedichten in bloemlezingen en schoolboekjes werden opgenomen, om kinderen te leren lezen en declameren.¹²⁴

Ook al leverden haar kinderboeken Clare Lennart niet veel inkomsten op, ze zag het vak van jeugdauteur wel degelijk als een vak apart: ‘Ik beschouw het genre niet als minderwaardig. Iemand die verstand, een redelijke stijl en enig talent heeft, kan een roman schrijven. Een kinderboek niet. Het is een gave. Verstand volstaat niet, je moet fantasie hebben. Maar als je de aanleg hebt, is het gemakkelijk.’¹²⁵ Clare Lennart vond dat ze die aanleg had. Ze had oog voor de onverstoorbare aandacht en onbevangenheid waarmee kinderen verzonken kunnen zijn in hun fantasiespel. Met dezelfde onbevangenheid schreef ze haar sprookjesachtige verhalen. Miep Diekmann zag dat helder: ‘Het onzegbare in kinderen, dat leven in een totaal andere wereld, wat de meeste volwassenen zo kan irriteren omdat ze er geen greep op hebben, is voor haar juist het uitgangspunt geworden van haar bijzondere kinderverhalen.’¹²⁶

In haar werk voor volwassenen was de bijna-droomwereld altijd met de dagelijkse realiteit verbonden.¹²⁷ In haar werk voor kinderen kon Clare Lennart de kluis van de realiteit openbreken. Daar kon ze haar fantasie en haar geluksverlangen helemaal vrij spel geven. Hoewel ze niet als kind aan het kabouter spel van haar zus en broer deelnam, heeft Clare het als volwassene wél gespeeld. Zoals *Het vrouwtje Tamarinde* verhuisde ze in haar fantasie naar het Kabouterland, waar de hemel dieper blauw was. In haar zelfgeschapen toverwereld vol pratende bomen, poesen en kabouters vond ze troost voor de teleurstellende werkelijkheid van lawaai, stof, torenflats en doodenge roltrappen.

De belangrijkste reden om kinderverhalen te verzinnen en uit te werken, was het troostende effect. Hoe beroerder Clare zich voelde, hoe meer poppen en dieren er in haar schrijfschriften tevoorschijn kwamen. Ze omschreef haar oeuvre zelf heel kernachtig: ‘In mijn goede tijden schrijf ik droevige boeken, in mijn slechte tijden luchtige, in mijn allerslechtste tijden katteversjes.’¹²⁸ In verdriet en eenzaamheid vluchtte Clare Lennart in haar verbeelding. Ze trok zich terug in de fantasiewereld die ze met haar man gedeeld had. Wim had haar eerste drie kinderboeken met plezier gelezen en misschien las zij ieder

nieuw kinderboek als het ware aan hem voor. Samen met Wim had zij in die ‘totaal andere wereld’, dat ‘andere klimaat’ kunnen leven. Door haar kinderboeken probeerde zij in die wereld te blijven.

Clare Lennart schreef haar kinderboeken vooral voor zichzelf. Ze had zelden de behoefte om de wereld deelgenoot te maken van wat er in haar leefde. Als dertigjarige had ze zichzelf met moeite ertoe gezet om haar verhalen op papier te zetten, omdat ze het geld broodnodig had. Maar de kinderverhalen en poesenversjes die ze als vijftig- en zestigjarige schreef, lijken spontaan, bijna moeiteloos uit haar pen te zijn gevloeid. Het schrijfplezier dat ze zelf beleefde aan *Iboe* en *De bosjespoesen*, was belangrijker dan het geld of het leesplezier van de kinderen. Ze verdiepte zich niet écht in wat kinderen in de jaren zestig bezighield. Als zij haar lezertjes al iets mee wilde geven, was het haar persoonlijke verwondering over de geheimen van de groene aarde.

Eigenlijk was al haar jeugdliteratuur één grote herinnering aan haar eigen jeugd. Of beter: aan hoe zij als kind geweest had willen zijn.¹²⁹ Toen al was het spel met haar poppen ‘een manier om een werkelijkheid die tekortschiet te corrigeren.’¹³⁰ Clare is altijd met kinderogen naar de wereld blijven kijken, hopen op het wonder.¹³¹ Door te schrijven riep ze het wondere, die gelukkige wereld op. Ze citeerde met instemming Vasalis’ slotregels van het gedicht ‘Het ezeltje’:

Een pijnlijke herinnering:
zoo ben ik vroeger ook geweest.
Die gaafheid en zachtzinnigheid
onzware ernst en droomrigheid,
o kon ik dat nog ééns herwinnen,
kon ik nog ééns opnieuw beginnen.¹³²

*Nergens zijn zulke langdurige vriendschappen als tussen mensen en boeken.*¹³³

Het beschutte dal der herinnering

1968 – 1972

*Het voorbijje trekt me en neemt mijn gedachten in beslag en ik vind daar iets van troost in.*¹

De Zuilenstraat, in de 21ste eeuw een oase van rust aan de rand van de binnenstad, was eind jaren zestig een zeer levendige straat met veel autoverkeer. Van 1964 tot 1975 was er een sociëteit voor Spaanse gastarbeiders gevestigd. In ‘Casa Española’ waren een bibliotheek en een crèche ingericht en er werd onderwijs gegeven. Er waren ook drankovergoten disco- en dansavonden en flamencodanslessen, die voor de nodige geluidsoverlast zorgden.² Het wonen in de stad met ‘steeds meer herrie en afbraak’ maakte Clare Lennart treurig.

Clare had veel rust en stilte nodig, om te denken en om te werken. Voor haar was de nachtelijke stilte niet bedreigend, maar troostend. De stilte ‘sprak’ tot haar, bracht haar inspiratie en de gedachterust die noodzakelijk was voor haar werk.³ Ze overwoog zelfs om ’s nachts te gaan leven zodat niets de vlucht van haar gedachten zou onderbreken. Alleen al de mogelijkheid van het bedenken van deze uitweg bracht opluchting ‘zoals het een gevangene oplucht te werken aan zijn ontsnapping.’⁴

Clare Lennart zon vaak op een verhuizing naar ‘buiten’, maar daar kwam ze uiteindelijk niet toe.⁵ Ze was te veel gehecht aan haar huis en aan Utrecht:

Als ik voor mijn slaapkamerraam sta voel ik bij voorbaat het heimwee dat in me zal schrijnen als dit zo diep vertrouwde beeld geen deel meer uit zou maken van mijn leven. Vaak hoor ik mensen zeggen dat ze hun eigen omgeving, hun stad, hun dorp, hun land niet meer zien. Het stof van de gewoonte ligt in een dikke laag over hun dagelijks bestaan. [...] Ik kan mij dat niet goed indenken. Voor mij is het juist andersom. Ik ervaar de diepste vreugde als ik kijk naar mijn stukje oude stad, mijn populieren, mijn rode daken, mijn landschap dat me van jongs af vertrouwd is. Naarmate ik ouder word, heb ik een langere inlooperperiode nodig om iets nieuws in te passen in mijn leven.⁶

Wat Clare betreft werd een schrijftalent niet groter als je ging reizen.⁷ Zij schreef het liefste over wat ze in en om haar eigen huis beleefde. Terwijl haar vrienden en vriendinnen buitenlandse reizen maakten en haar ansichtkaartjes stuurden voor haar ‘beeldengalerij’ in de keuken, beperkte Clare haar vakanties tot losse dagen in het huisje in Maarn.⁸ Alleen

daar, in de stilte, was ze even écht gelukkig en ontspannen: ‘Altijd als ik zo alleen in het huisje ben, de harsachtige boslucht opsnuif, om mij heen het gefladder en nu het voorjaar nadert ook het gekwetter van vogels hoor, is het me of ik een eeuwig vreemde wereld achter me laat en een diep vertrouwd domein betreed... een andere wereld waarin ik werkelijk thuis hoor.’⁹

‘Je leeft enigszins gehandicapt’

Op 21 juli 1969 werd Clare Lennart zeventig jaar. Haar ‘65^e’ verjaardag was aanleiding voor enkele interviews, waarin ze terugkeek op haar leven. In het gesprek met Conny Sluysmans van *De Telegraaf* was ze openhartig over haar eenzaamheid na de dood van Wim van den Boogaard:

Natuurlijk, als je op je 55ste [sic] weduwe wordt, kun je eventueel hertrouwen. Maar ik geloof daar niet zo erg in. Ik geloof dat je in tamelijk jeugdige jaren flink verliefd moet zijn geweest op een man, om met diezelfde man oud te kunnen worden. Daarmee bedoel ik niet te zeggen dat je met je jeugdliefde moet trouwen. Het is goed ervaring te hebben vóór je trouwt. Maar dat trouwen moet, dacht ik, wél gebeuren in een tijd dat je nog tot over je oren verliefd kunt zijn. Omdat dán de ander in je herinnering altijd nog een beetje die man of die vrouw van vroeger blijft. Want dat is het nadeel van alleen oud worden, zoals ik nu bezig ben te doen. Er is langzamerhand niemand meer die je jóng gekend heeft. En dat is echt een gemis. Ik geloof dat oud worden niet wezenlijk erg is als je sámen oud kunt worden. Soms zie ik oude mensen samen lopen en dan denk ik: wat heerlijk eigenlijk. Als je samen oud wordt, ziet je man je nooit echt als een oude vrouw; hij blijft grappige leuke dingen van vroeger in je zien. Je blijft beiden weten dat je ooit met alle felheid waarover je kon beschikken, gedacht hebt: ik wil die man, ik wil die vrouw. En juist doordat je vele jaren lang vele dingen samen hebt meegemaakt – waardoor er een groot veld van herinneringen ontstaat – krijgt je liefde een betere kans. Je gaat steeds meer beseffen dat je elkaar niet missen kunt. [...] O ja, ik zou weer jong en verliefd willen zijn. Als er iets bestond waardoor je de zandloper van de tijd kon terugzetten, denk ik niet dat ik néé zou zeggen. Maar dan zonder de geestelijke ballast die ik nu heb. Het is voor een mens zo mateloos belangrijk dat hij iets vindt om van te houden. Iets, maar liever iemand. Ik had vast ook geen goede boeken kunnen schrijven, als ik die kern van liefde had gemist. [...] Ook in mijn schrijven ben ik anders geworden, toen de liefde ophield. Je hebt de neiging terug te kijken en de toekomst gering te achten. Je leeft enigszins gehandicapt. Er is geen enkele persoon op aarde meer die bijvoorbeeld bij een grote catastrofe het eerst aan mij zou denken.¹⁰

De teneur van het artikel was tamelijk somber. Somberder dan het gesprek met Conny Sluysmans zelf was geweest, vond Clare: 'In het artikel uit *De Telegraaf* staat lang niet alles wat ik gezegd heb. Ik heb o.a. ook gezegd dat er nog heel wat dingen zijn waar ik blij mee ben: de natuur, mijn poesen, mijn werk nu en dan. Maar alles is zo veel moeilijker en zwaarder geworden.'¹¹

Hoewel ze een vol, druk leven had, voelde Clare zich vaak eenzaam zonder haar man. Kinderen of kleinkinderen die haar eenzaamheid hadden kunnen verlichten, miste ze niet. Ze had genoeg aan haar poezen. Ze miste juist de oudere generatie: 'Wie oud wordt ziet om zich heen beminden, vrienden, leeftijdsgenoten uitsterven en moet zelfs vaak afstand doen van geliefde dieren. Hoe ouder je wordt, hoe minder mensen er overblijven die werkelijk in je doen en laten zijn geïnteresseerd. Dat houdt in dat je een aanzienlijke mate van vrijheid geniet. Het houdt tevens in dat de eenzaamheid zich om je samenpakt. [...] Want tot het uur van je dood gaan vrijheid en eenzaamheid hand in hand als gezworen kameraden.'¹²

Ze toonde veel belangstelling voor mensen, collega's vooral, die nog ouder waren dan zijzelf. Uit respect voor de vorige generatie, maar ook omdat de ouderdom met zoveel gebreken komt. Ze was soms blij dat Wim betrekkelijk jong was gestorven zonder lang ziek te zijn geweest en was wel eens bang om, zoals veel Klavers, negentig te worden. Indien mogelijk probeerde ze ouderen, zoals journaliste Ro van Oven, op te zoeken, want 'oud en eenzaam' vond ze altijd erg.¹³

Clare Lennart was zijdelings betrokken bij het werk van Harriët Freezer voor de emancipatie van ouderen. Freezer vond dat ouderen meer initiatieven moesten nemen en zich niet afhankelijk van anderen moesten opstellen.¹⁴ Ze richtte in 1968 het tijdschrift 'voor oudere generaties' *Ouderwijs* op, waarvoor Clare twee artikelen schreef.¹⁵ Wim Hora Adema was als adviseur bij *Ouderwijs* betrokken. Zij vroeg of Clare een interview wilde doen met een hoogbejaarde die zich de tijd van voor de Eerste Wereldoorlog nog herinnerde om daarmee een

Clare Lennart, 15 november 1971. Foto Ronald Sweering. Collectie auteur.

stukje van de oude tijd gezien door de ogen van gewone mensen vast te leggen.' Dat was precies het soort 'oral history' waar Clare Lennart enthousiast over was.¹⁶ Ze had een lang vraaggesprek met Taeke Huitema, die op 22 februari 1972 honderd jaar werd.¹⁷ Taeke Huitema was iemand die nog vol belangstelling voor anderen in het leven stond. Iemand die, zoals Luite Klaver, in zijn zeer hoge ouderdom kon terugvallen op zijn innerlijke reserves en mentaal in balans kon blijven, zij het met hulp van jonge familieleden.¹⁸ Hoe belangrijk familie is, juist als je ouder wordt en er meer verleden dan toekomst is, had Clare ook zelf ervaren: 'Nu ik zelf zo oud ben geworden dat niemand je meer vanzelfsprekend accepteert en vanzelfsprekend belang stelt in al je doen en laten, tot het onbelangrijkste toe, nu verlang ik dikwijls terug naar het toevluchtsoord dat de familie je bood. Je was er altijd zo van harte welkom, je kon er komen wanneer je wou, blijven zo lang je zin had. [...] Er is geen oudere generatie meer, die je van kind af heeft gekend en die je, niet verstandelijk maar gevoelsmatig, na staat.'¹⁹

Een klein eiland van uitgespaard verleden

Voor het merendeel van haar werkzaamheden tussen 1969 en 1972 dook Clare in haar jeugd- en familieherinneringen. In 1970 kwam de bundel *Een mus op je vensterbank* uit. Clare Lennart en haar uitgever Zwiers hebben de bewuste keuze gemaakt om van *Een mus op je vensterbank* een 'autobiografisch' boek te maken, met verhalen over 'het ouderlijk huis van de schrijfster op de Noord-Veluwe, waar zij speels en dromerig aan terugdenkt.' Ze noemden de bundel onderling het 'Trezia en Elly-boek'.²⁰ Clare wilde expliciet de verbinding leggen met *Twee negerpopjes*, waarin de zusjes Trezia en Elly optreden.²¹ Min of meer in chronologische volgorde volgt de lezer Claartje van de lagere school in Oldebroek naar de kweekschool en naar de dorpen waar ze als jonge onderwijzeres werkte. De titel van de bundel, *Een mus op je vensterbank*, verwijst naar een cruciale jeugdherinnering. De tienjarige Claartje bewondert een musje – en zegt: 'Wat is het eigenlijk een mooi vogeltje.' Dan zegt haar moeder: 'Wees maar blij dat je dat ziet, daar zal je in je leven nog veel plezier van hebben.'²² Harriët Freezer vond het een typische Clare-Lennart-uitdaging om in een tijd van ruimtevaart, transplantaties, oorlogen en demonstraties zo nadrukkelijk aandacht te vragen voor een mus op je vensterbank. Ze zag de titel dan ook als een bewuste uitdaging, een beginselverklaring of geloofsbelijdenis van Clare Lennart: 'Ik ben niet actueel. Ik zal het nooit worden. Het boek had met een modernere en even wezenlijke titel 'groen bloed' kunnen heten. Maar nee, die irritante mus moest er juist bij.'²³ Een nietige mus was voor Clare Lennart hét symbool van het broodnodige tegenwicht tegen de rotzooi in de wereld.²⁴

Toen Clare Lennart deze bundel samenstelde, was ze al volop bezig aan het uitwerken van haar familiegeschiedenis *Weleer*. De huidige 'haastige, onverschillige en begerige' tijd contrasteerde sterk met de in haar ogen idyllisch rustige wereld van de negentiende eeuw. Zo positioneerde ze *Een mus op je vensterbank* als een hors-d'oeuvre voor

Weleer. Lezers die interesse hadden in de personages Trezia en Elly, zouden zeker een boek over de echte kunstenaarskinderen Clara en Eveline Klaver willen lezen. Openlijk autobiografisch schrijven betekent echter dat mensen niet alleen naar het boek kijken, maar door het boek heen naar de auteur. Clare had indertijd weliswaar door laten schemeren dat *Twee negerpopjes* autobiografisch was, maar pas door het boekje van Fré Dommisse was duidelijk geworden hoeveel stof ze voor haar romans aan de realiteit had ontleend. Daarmee nam ze welbewust het risico dat ze geleidelijk aan een levensgroot personage werd in de dagelijkse werkelijkheid.²⁵

Rico Bulthuis signaleerde deze kentering in zijn recensie van *Een mus op je vensterbank*: ‘In de boeken van Clare Lennart gaat men – overdreven gezegd – te biecht, maar zijzelf biecht niet. En juist daarom werd ik getroffen door haar laatste bundel vertellingen: *Een mus op je vensterbank*. Dat ook veel van deze korte verhalen op autobiografische gegevens zijn geïnspireerd, bewijst nog niet dat ze werkelijk openhartig zijn.’ Het In Memoriam van Luite Klaver had hem getroffen: ‘Nog nooit las ik een stuk proza van Clare Lennart waarin ze zo ongeremd doorbrak naar haar eigen werkelijkheid, en hoewel ik veel van haar werk bewonder, is dit het eerste stuk dat mij heeft ontroerd. In dit verhaal – kort verslag zo men wil – is veel van Clare Lennarts tweede werkelijkheid duidelijk geworden. Het verhaal over de vader is op zichzelf niet schokkend of onthullend, maar het is ontgaan van elke literaire camouflage, en het is inderdaad autobiografisch. Het is voor mij een commentaar op de vroegere romans, een sleutel die de deur opent naar de achtergronden van het werk. Misschien is deze schets een inleiding naar een nieuwe, meer realistische periode in Clare Lennarts schrijverschap.’²⁶

Het verleden leeft met mij mee

Al vanaf het moment dat Clare Lennart het In Memoriam van haar vader schreef, was het (familie)verleden voor haar opnieuw gaan leven en halverwege de jaren zestig was ze systematisch onderzoek gaan doen naar haar familie. Ze verzamelde correspondentie, sprak met Doyer- en Klaver-nichten en verdiepte zich in de geschiedenis van het stoffenbedrijf van de Doyers.²⁷ Aanvankelijk deed Clare Lennart dat onderzoek puur voor zichzelf. Familiekroniekken interesseerden haar zeer. Het leek haar aardig ‘en niet zo ontzettend moeilijk’ om een mooi verhaal te schrijven als je de nodige archiefstukken tot je beschikking had.²⁸ Ze had *Onpersoonlijke herinneringen* van Frans Coenen bewonderd en ook diens autobiografische familiegeschiedenis *De muzikale beddenmaker*.²⁹ Ze was gegrepen door *Van gewone mensen* van J.C. van Schagen, een ‘met liefde, humor en weemoed geschreven boek over een gelukkige jeugd... gelukkig niet door de materiële voordelen die een welvaartsstaat een kind kan verschaffen, maar door de geest waarvan het hele leven was doortrokken.’³⁰

In haar romans had Clare Lennart vele gebeurtenissen uit de levens van haar ouders literair verbeeld. Ook hun karaktereigenschappen keerden terug in haar personages. Nu

ze zelf op een leeftijd was gekomen dat ze meer verleden had dan toekomst, keek ze nóg vaker terug op haar jeugd dan ze al eerder had gedaan: ‘Meer dan vroeger leeft het verleden met mij mee, niet alleen mijn eigen huwelijk, maar ook het verleden dat verder terug ligt, ouders, grootouders, plaatsen waar je als kind hebt gewoond. Hoewel ik helemaal geen zorgeloze jeugd heb gehad, denk ik [...] aan mijn jeugd terug als aan iets liefs en dierbaars. Waarschijnlijk doordat mijn vader en moeder beiden mensen waren zonder kleinzieligheid.’³¹

Clare Lennart kon zich de sfeer van gebeurtenissen formidabel goed herinneren. Bloemen, boektitels, namen of muziekstukken riepen direct levendige, gedetailleerde herinneringen op. Over het algemeen waren dat positieve belevenissen. Bij iedere kermis dacht ze aan de ‘prachtige, blauw of gele’ opblaastoetertjes die ze als kind kreeg.³² Haar herinneringen werden versterkt door vondsten in het familiearchief van de Doyers. Ze had mooi materiaal in handen gekregen zoals brieven van haar grootvader Anton Doyer aan zijn vrouw Helena Clara Yntema en aan zijn zes kinderen. Vooral de notities en correspondentie van haar moeder Da Doyer bezorgden Clare de historische sensatie van direct contact met het verleden. Toen ze eenmaal over al die gegevens beschikte, kon ze het niet laten er een boek over te schrijven. Ze ging zich ook in de Hattense kant van haar familie verdiepen. Op den duur voelde ze zich ‘helemaal terug in die voorbije tijd’ en ervoer haar zoektocht als ‘een heerlijke reis’.³³

Tegen veel mensen vertelde ze over haar project, dat ze al in 1965 voor *Weleer* doopte. Met Hans Edinga zat zij op warme zomeravonden urenlang op de veranda van restaurant Belvédère in Schoonhoven en sprak over ‘weleer’ – over haar ouders en grootouders en kinderbelevenissen.³⁴ Voor een bezoekende studente haalde ze de familiepapieren uit haar bureauladen.³⁵ Met William Kuik sprak ze over de kunst van haar ouders. Fragmenten van haar onderzoek verwerkte ze in haar columns in het *Utrechts Nieuwsblad*.³⁶ Ook gaf ze lezingen over haar familiegeschiedenis.³⁷ Langzamerhand merkte ze dat mensen belangstelling hadden voor haar persoonlijke geschiedenis. Ze durfde het niet goed uit te geven, want ze wist niet zeker of het ‘eenzijdige’ letterkundige klimaat wel gunstig was voor haar familieverhaal.³⁸ Ze schreef *Weleer* voor haar eigen plezier en zei opstandig: ‘Wat ze ermee doen als ik dood ben moeten ze dan maar zelf weten, dan heb ik er in elk geval geen gezeur meer van.’³⁹

Een groot deel van de Nederlandse bevolking had wel degelijk interesse voor het nabije verleden. Na 1965 groeide een verlangen naar vroeger, naar omkijken. Ouderwetse voorwerpen en kledingstukken uit ‘grootmoeders tijd’ werden ineens weer populair. De antiekmarkt floreerde. Er kwamen heimweeboekjes met oude ansichten van bijna iedere plaats in Nederland met nostalgische onderschriften. W.A. Braasem, een kennis van Clare Lennart uit de Zeister Litteraire Kring, publiceerde in 1966 *Van Haagse dingen die voorbij zijn. Beelden uit het Den Haag van Louis Couperus*, dat al snel herdrukt moest worden.⁴⁰

Clare Lennart heeft moeite gehad om *Weleer* los te laten. Ze dacht dat alleen familieleden en mensen die de familie van nabij kenden, er iets aan zouden vinden. Bovendien was ze bang ‘een boel ellende’ te krijgen door afbrekende kritiek.⁴¹ Het was immers een zeer persoonlijk boek. Een hybride boek ook, een mengvorm van familiegeschiedenis, autobiografie en roman. Als romanière had Clare meer aandacht voor de karakters en drijfveren van haar familieleden dan voor concrete gebeurtenissen en carrières. Haar familieleden werden personages. Ze vroeg zich bijvoorbeeld af of haar overgrootmoeder Everdina Maria Moulin met haar Franse achternaam het ‘element van wankelheid, ongedurigheid, van driftmatig en onaangepast handelen’ in de bezadigde Gelderse familie Klaver had gebracht.⁴² Het historische materiaal nodigde uit tot expliciete zelfreflectie, zoals: ‘Als ik zie dat Da er juist het fragment uitpikt, waarin de ernst wordt aangevallen, voel ik toch wel iets als verwantschap. Het overmatig ernstige, zwaar-op-de handse wekt ook in mij gauw een gevoel van wantrouwen.’⁴³ Zij trok lijnen uit de karakters van haar voorouders naar haar eigen karakter, zoals haar ‘onverbeterlijke neiging tot uitstellen’.⁴⁴ Zo ‘leefde ze als het ware hun leven terug’.⁴⁵

Over haar grootmoeder Klaver schreef Clare: ‘Bluffen, opscheppen, dik doen, iedere vorm van pathétiek ook waren dingen die zij beneden haar waardigheid vond en streng berispte als een van haar kinderen of kleinkinderen er zich aan schuldig maakte. Misschien heeft zij dit mij zelfs zo grondig bijgebracht dat het me nu nog bijna onmogelijk is enig werk van mezelf, een manuscript bijvoorbeeld, met overtuiging aan te prijzen, ook al is het erom begonnen er een uitgever voor te interesseren.’⁴⁶ Bij ieder manuscript moest ze iets in zichzelf forceren om het prijs te geven aan de wereld. Publicatie gaf haar een gevoel van verlies, van ontluistering.⁴⁷ Alleen het verlangen naar een ‘gemeenzaamheid in de geest’ met het publiek bracht haar ertoe *Weleer* toch los te laten en haar herinneringen te delen met haar trouwe lezers.

Het aanhoudend aandringen van uitgeverij Nijgh & Van Ditmar speelde ook een rol. In mei 1966, nog geen jaar na *Twintig ramen aan de straat*, hengelde Van Dam van Isselt al naar een nieuwe roman van Clare Lennart en vroeg wanneer ze het manuscript kon toezenden.⁴⁸ Van Dam van Isselt voerde de druk op Clare voortdurend op. In april 1970 schreef hij: ‘Men vraagt mij zo dikwijls wanneer er weer eens iets van Uw hand komt; men wacht er werkelijk op dat U de pen weer opneemt en een roman of novelle schrijft. U moet zich werkelijk niet storen aan recensies van sommige moderne jongeren, U hebt immers zelf een groot lezerspubliek dat U weet te waarderen en daar gaat het toch maar om.’⁴⁹ Toen ze in juni 1971 eindelijk het manuscript naar Den Haag stuurde, was Van Dam van Isselt enthousiast en las *Weleer* in twee avonden uit.⁵⁰

In overleg met Clare bracht Van Dam van Isselt een eerste druk uit van tweeduizend exemplaren in gebonden vorm. Hij liet meteen de tweede druk meedraaien, die als paperback verscheen, zodat de eerste totale oplage vijfduizend exemplaren bedroeg. Het boek bevat géén illustraties, anders werd het te duur. Alleen op het (stof)omslag zijn

enkele familieportretten afgedrukt. Omdat Clare deze portretten uitgebreid beschrijft, is het jammer dat de foto’s zo klein zijn dat lezers een loep nodig hebben om haar familieleden te bestuderen.

Het leven zonder make-up

In *Weleer* concentreerde Clare zich op de levens van haar acht overgrootouders en vier grootouders. En passant komen ook haar ooms en tantes in het relaas voor. Ze opende met het eerder gepubliceerde *In Memoriam* van Luite Klaver en een zeer visuele beschrijving van het stadje Hattem, zoals Klaver dat als kind zag. Vooral het portret van haar grootmoeder Klaver is heel levendig. De Klaver-grootouders had Clare persoonlijk goed gekend, zij stierven pas toen ze in de twintig was.⁵¹ Bovendien was Luite Klaver, een week voor hij stierf, zijn dochters ineens verhalen gaan vertellen over zijn familie. Daarvoor had hij nooit willen praten.⁵² Clare wilde laten zien dat al haar doodgewone familieleden stuk voor stuk iets unieks hadden. Ze was zich er terdege van bewust dat de geschiedenis altijd een interpretatie is:

een lang leven van jeugd tot ouderdom zie je nooit in zijn totaliteit. Ook niet in je eigen leven. Er ontbreken gedeelten. Je herinnering gaat niet terug tot de vroegste kindertijd of hoogstens zeer fragmentarisch. Veel ontglipt je bij het ouder worden. Bovendien is het tempo van de werkelijkheid zo traag, dat je de grote lijn van het leven uit het oog verliest, afdwaalt op zijpaden, in verwarring raakt door de overvloed van details. Het verhaal is beknopter en sneller.⁵³

Bij het schrijven over ‘eigen vlees’ stuitte ze op enkele heikele kwesties in de families. Zoals de vraag waarom haar grootmoeder Klaver nooit haar huis verliet, en de moeilijke verhouding tussen de kinderen Doyer en hun stiefmoeder. Ze lijkt in *Weleer* weinig verzwegen te hebben. Alle familieleden noemt ze met naam en toenaam, met lek en gebrek. De stroeve relatie tussen haar vader en zijn schoonfamilie, de spanningen in het huwelijk van haar ouders: ze schrijft er tamelijk nuchter over en blijft loyaal naar beide partijen. Ze was wel discreet over de levenden. Haar zuster duidt ze met het initiaal E. aan.

Clare bekeek het heden altijd met de bril van de geschiedenis op en andersom. Ze toetste de nieuwe tijd aan de oude. *Weleer* is niet alleen een particuliere familiegeschiedenis, het is vooral een pleidooi voor een andere manier van leven. In haar columns in het *Utrechts Nieuwsblad* schreef Clare Lennart met heimwee over ‘de maat van het verleden’.⁵⁴ De titel van haar laatste boek is dan ook uitdagend bedoeld. Omdat het voorbije leven in haar ogen vertrouwdheid, intimiteit en vriendelijkheid bezat, duidde ze het aan met ‘wel-eer’: ‘*Weleer* was voor mij eerder een uitstraling van het verleden dan een registratie van feitelijke toestanden en gebeurtenissen.’⁵⁵ Er lag weliswaar een ‘element van

willekeur' in de keuzes die ze maakte, maar ze had nu eenmaal willen laten zien wat het betekende om een leven te leiden 'op de menselijke maat'. Ze was bang dat de mens, door de snelle technische ontwikkelingen in de twintigste eeuw, zou meewerken aan zijn eigen ondergang. Blijkbaar had Clare weinig oog voor de armoede, uitputting en ellende die de industrialisatie van de negentiende eeuw (ook) meebracht, waardoor ze soms 'snoezige tooverlantaarnplaatjes' toonde. Dat vertekende beeld was een bewuste keuze, omdat ze ervan overtuigd was dat in 1900 veel meer mensen het leven positief beoordeelden dan in 1970. Al was het alleen maar omdat de mensen toen nog niet hadden afgeleerd behagen te scheppen in gewone dingen. Dat leven 'zonder make-up' sprak Clare zeer aan.⁵⁶ Ze zag zichzelf als 'negentiende-eeuws' omdat ze de schoonheid van het dagelijkse leven zag. Ook in dit boek beschuldigde ze 'onze naoorlogse generatie' ervan alles een 'draai ten kwade te geven.'⁵⁷ Clare leed aan wat zij noemde 'de negentiende-eeuwse gedachtekrinkel, die aan alles op de wereld een draai ten goede wilde geven.' Zij heeft haar verleden geheel gecultiveerd, in een verzet tegen het afscheid van haar korte jeugd. Zo koesterde ze haar kinderjaren als een verloren paradijs.⁵⁸ Dit nostalgische verlangen creëerde enerzijds pijn om het gemis van de voorbije periode, maar ze genoot ook van die melancholie en maakte het verlangen nog groter door haar herinneringen steeds gelukkiger en verrukkelijker voor te stellen.⁵⁹

Aan de andere kant maakte ze het heden en de toekomst zwarter dan wellicht nodig was. Daardoor had ze haar (bijgekleurde) herinneringen aan het verleden weer broodnodig om aan de dagelijkse realiteit te ontsnappen en de toekomst onder ogen te durven zien. Het op schrift stellen van haar verleden in *Weleer* heeft Clare Lennart niet alleen vreugde gegeven in een moeilijke en eenzame periode, maar ook haar carrière als schrijfster een nieuwe impuls gegeven.

Een 'recherche du temps perdu'

Weleer verscheen eind 1971. Wellicht omdat het geen roman was, lieten de recensenten hun bespreking enige tijd liggen. Verspreid over 1972 kwamen er toch behoorlijk

Omslag van *Weleer* (1971), voorzien van familiefoto's van Clare Lennart.

wat recensies, die doorgaans positief waren.⁶⁰ Het deel over Hattem sprak de meeste critici zeer aan, al oordeelde Rico Bulthuis dat Clare Luite Klaver te geretoucheerd had weergegeven. Ze had de feiten door de sfeer laten bepalen.⁶¹ Alfred Kossmann vond dat Clare Lennart 'doodsimpel' schreef: 'een beetje sentimenteel, een beetje alsof ze "met het hoofd achterstevoren" leeft [...], maar juist door dit kneuterige, huiselijke beginnen voor de lezer het stadje Hattem en het stadje Deventer van de vorige eeuw beelden te worden. Zo was het, denk je, en het was bepaald niet beroerd, al zouden wij het saai vinden.'⁶² Met name het portret van de zeer zelfbewuste grootmoeder Klaver, in wie Clare een soort ideaalbeeld van de negentiende eeuw had geschetst, maakte de tongen los. Kossmann vond het jammer dat Clare Lennart geen psychologische roman had geschreven over Opoe Klaver, deze 'tragedie van jewelste'.

Ab Visser zag Clare's memoires als een natuurlijke drang tot zelfbevestiging: 'Het is 't opmaken van de balans, een confrontatie van wie men is met wie men was. Het is zowel een [...] terugverlangen naar het begin, de geboorte, als het opwerpen van een zinloze barricade tegen het einde, de dood. Men tracht zijn leven nog eens te herbeleven.' Hij vond *Weleer* een sympathiek, eerlijk, wat melancholiek, maar beslist niet somber boek. Zijn grootste bezwaar tegen haar 'recherche du temps perdu' betrof het slothoofdstuk, waar zij zich op glad ijs begeeft als zij de negentiende-eeuwers vergelijkt met de twintigste-eeuwers. Pas de 21ste-eeuwse mens kan een onpartijdig oordeel over voor- en nadelen van de beide voorafgaande eeuwen vellen, vond Visser.⁶³

Bij *Trouw* viel het verlangen naar de rust van de negentiende eeuw juist in goede aarde: 'Niemand zal in onze tijd Clare Lennart haar nostalgie verwijten, of die afdoen met de opmerking, dat het hebben van heimwee naar voorbije tijden een ouderdomsverschijnsel is. Ook jonge mensen komen in opstand tegen een langzamerhand onmenselijke samenleving. [...] Binnenkort verstikken we in ons vuil, worden we gek van lawaai en overdadig licht, en vooral door gebrek aan wijdsheid en eenzaamheid. Dat zijn geen gedachten van seniele mensen, maar van moderne, menigmaal ook jonge sociologen en artsen.'⁶⁴

Hans Edinga vond *Weleer* een bij vlagen profetisch boek en vooral aantrekkelijk omdat Clare 'misschien ongewild' een zelfportret gaf van de schrijfster-in-de-dop: 'Men ziet heel duidelijk welke elementen haar vormden, welke omstandigheden haar stimuleerden en welke geërfde karaktereigenschappen haar voorbestemden. Hoe gunstig heeft enerzijds het isolement van eenzaam buiten wonen gewerkt en hoe bevruchtend het regelmatige contact met de familie van weerszijden.'⁶⁵

Mensenlevens uit een voorbije tijd

De overwegend positieve reacties op *Weleer* hebben Clare Lennart verrast en haar goed gedaan.⁶⁶ Ze kreeg moed om het tweede deel van *Weleer* te gaan schrijven, want ze vermoedde dat haar relaas over het huwelijk van haar ouders het zeker goed zou doen.

Ze was ‘helemaal vervuld’ van het vervolg.⁶⁷ In een bedankbrief aan Hans Warren, die *Weleer* had omschreven als ‘liefdevolle, diep borende peiling van het familieleven in de negentiende eeuw’ en die benieuwd was naar de ‘ontknoping’ van het Klaver-Doyer huwelijk, vertelde ze meer over haar plannen:

In de flaptekst, die ik op verzoek van de uitgever zelf had geschreven, had ik vermeld dat een tweede deel zou volgen. Om duistere redenen – misschien verwachtten zij een grote sof – is dat weggelaten. In dit tweede deel kan ik natuurlijk meer eigen herinneringen verwerken. Na de Amsterdamse tijd komt dan hun huwelijk, eerst korte tijd in Hattem, daarna op De Ekelenburg in Oldebroek, een afgelegen buitenhuis. Dit alles heb ik herhaaldelijk, min of meer geromantiseerd, in mijn boeken verwerkt. Nu wil ik het eens precies doen zoals het was. De karakters van mijn vader en moeder komen hier veel beter uit de verf, ook hun huwelijk dat een mislukking werd, al behielden zij wederzijds waardering voor de persoonlijkheid van de ander. [...] Ik eindig dan zo ongeveer waar ‘De negerpopjes’ begint.⁶⁸

Clare had *Weleer* niet zozeer voor de recensenten geschreven, maar vooral voor haar ‘gewone’ lezers. Met deze tamelijk intieme autobiografie creëerde ze immers de illusie dat zij, de verteller, de lezer nodig had voor haar ontboezemingen. Zeker de bladzijden over de negentiende eeuw lezen als een voortdurende vraag om instemming, al was het alleen maar omdat ze de lezers rechtstreeks aanspreekt.⁶⁹ Met haar Utrechtse column-lezers had ze al eerder een ‘verbond’ gesloten, maar met *Weleer* bereikte ze een landelijk publiek van zielsverwanten. Met haar herinneringen aan grootmoeders tijd opende ze de laden van een kast die anderen toegang gaf tot de laden van hun eigen herinneringen. Lezers namen de moeite om haar te schrijven hoeveel herinneringen *Weleer* had losgemaakt.⁷⁰

Scholier Gé Vaartjes schreef haar een ‘ouderwets lange brief’ van vier kantjes. Hij had al sinds zijn tiende een ‘soort verering’ voor oude voorwerpen die van zijn familie waren geweest. Die noemde hij in navolging van Ina Boudier-Bakker ‘dingen met een gezicht’. In de karaktertrekken van grootmoeder Klaver herkende hij zijn eigen grootmoeder, bij wie hij om verhalen over vroeger bedelde. Hij vond het eigenlijk een beetje ‘griezelig’ dat hij het zo eens was met Clare Lennarts boek, hij was immers nog maar 17! Hij zou proberen zoveel mogelijk met jongeren over *Weleer* te spreken, want ‘het bevat zoveel waardevolle uitspraken!’⁷¹ Op zo’n sympathieke brief moest Clare wel reageren. En dat deed ze heel persoonlijk:

Het doet me veel plezier dat je ‘Weleer’ zo’n warm hart toedraagt. Als schrijver heb je altijd min of meer het gevoel dat je boeken als verlaten en vaak onbeminde kinderen over de wereld zwerven. Dan is het erg prettig om te merken dat iemand van ze houdt en begrijpt wat je voor de geest zweefde. [...] Blijkbaar zijn er toch

meer mensen dan ik vermoedde geïnteresseerd in deze mensenlevens uit een voorbijge tijd. Ik had toch het gevoel het op te moeten schrijven, omdat het nu nog kan. Straks weet niemand dit meer uit eigen ervaring of uit de mond van mensen die het hebben meegemaakt. [...] het is wel zo dat er een periode in mijn leven is geweest, zo omstreeks mijn twintigste jaar, dat het verleden mij niet zo boeide. De toekomst leek zo geheimzinnig toen. Alles kon nog gebeuren. Het leven van mijn grootouders, die alleen het kleine Hattem kenden, leek eng en bekrompen. Toch heb ik altijd veel van ze gehouden. [...] Later merk je toch dat de onderstroom van gevoel en intuïtief begrip die me met Hattem verbond, eigenlijk meer voor me betekende.⁷²

Het is bijzonder dat Clare wel aan buitenstaanders, Warren en Vaartjes, vrij gedetailleerd vertelde hoe ze deel twee wilde opzetten, maar niet aan haar zuster. Eveline Klaver wist alleen dat Clare met het dagboek van Da Doyer aan het werk was en met de brieven van hun ouders.⁷³ In april 1972 maakten de zusjes, vergezeld van Sjoukje Koopmans, Voerman-kenner Henk van Ulsen en Hans Edinga een nostalgische dagtocht naar Overijssel en naar hun gezamenlijke verleden.⁷⁴ Daar deed Clare inspiratie op voor de passages over Luite Klaver en Jan Voerman in het vervolg van *Weleer*.

Magisch gespin

In *Weleer* besteedde Clare Lennart aandacht aan de poezen van haar grootmoeder Klaver in Hattem. Daar waren altijd poezen aanwezig, vaak met jongen. Haar vader Luite zette die katten herhaaldelijk op de foto: ‘Alle poesen op de foto’s hebben lieve, verstandige, wijze gezichten. Grootmoeder zou nooit een “grove kate” nemen [...] en als hoogste lof zei ze soms: “Ja, het is een knappe kate”.’⁷⁵ Alle Klavers beschouwden hun kattenliefde als ‘een familieziekte’.⁷⁶ In Luite Klavers gezin waren er altijd katten, zoals Dolly, over wie Claartje Klaver haar allereerste gedicht schreef. Uiteindelijk hebben al Clare’s poezen stempelkussentjes gewandeld door haar oeuvre.⁷⁷

In haar debuut *Mallemlen* treden de katten ‘Haasje’ en ‘Bobby’ op. Haasje was het pseudoniem van Niki, de poes die Clare weggaf toen ze van de Rembrandtkade naar de Steenweg verhuisde en die haar naam leende aan het land Nikitanië in *Prinsesje Mimosa*. Clare’s rode kater Rouska was de ‘Bobby’ uit *Mallemlen*.⁷⁸ Rouska was veruit haar favoriet. Ze had ‘stellig’ het gevoel dat hij zou verongelukken of wegraken, omdat zij te veel van hem hield.⁷⁹ Ze noemde de kater, in de naar hem genoemde bundel uit 1948, een sierlijke kleine prins: ‘Men noemt je een oranje poes, maar eigenlijk heeft je vacht een kleur, die men hoog-amber zou moeten noemen. En precies deze zelfde gouden tint hebben je ogen.’⁸⁰ Hij woonde meer dan vijftien jaar bij Clare en stierf vlak na de oorlog.⁸¹ Daarna kwamen Tom en Kathinka in de Zuilenstraat. Tom was een valse, norse kater.⁸² Het zwervertje Kathinka was een ‘kleine, licht oranje poes met donzig haar en een

pluimstaart, die iets van angorabloed in haar voorgeslacht deden vermoeden'.⁸³

Clare's poezen waren een onuitputtelijke bron van inspiratie voor haar kinderboeken en vooral voor haar columns. Alle lezers van het *Utrechts Nieuwsblad* kenden de namen van haar katten. Iboes dochter Wanja stierf in het voorjaar van 1972 en haar column over Wanja maakte zoveel indruk op de lezers, die al sinds 1961 met de drie poezen meeleefden, dat ze Clare condoleances stuurden: 'Het is ons kind en ik stel me voor dat dit ook bij u het geval is.'⁸⁴ Clare was ervan overtuigd dat Iboe en Gitje verdriet hadden om de dood van Wanja.⁸⁵

Iboe en haar kinderen Wanja en Gitje zijn de troost én de zorg van Clare's oude dag geweest. Haar poezenliefde was altijd al uitbundig geweest, maar werd nu 'een beetje hysterisch'.⁸⁶ Al in *Mallemolen* schreef ze dat ze 'gehoorzaam' de poesen voorzag van een schoteltje melk: 'De machtsquaestie is in ons huis nog lang niet opgelost. De kans van de poesen op het dictatorschap is niet gering.'⁸⁷ Veertig jaar later was het duidelijk wie de strijd om de macht had gewonnen in de Zuilenstraat: 'Ik weet en ik berust daarin dat mijn wilskracht niet is opgewassen tegen die van een kat, laat staan van drie katten.'⁸⁸

Na de dood van Wim van den Boogaard werden haar huisdieren even onmisbaar als een bron van stress voor een ouder wordende vrouw. De verzorging van haar drie lievelingen kostte haar erg veel tijd en energie.⁸⁹ In het kinderverhaal 'De Kattenecht' schreef ze dat ze het werk 'bijna niet meer alleen af kon'.⁹⁰ De koelkast, die haar uitgeverijen Nijgh & Van Ditmar en Bruna Clare aanboden toen ze 'zestig' werd, accepteerde ze alleen omdat ze het kattenvoedsel dan langer goed kon houden. Alle drie aten ze iets anders: Iboe vis, Wanja vlees en Gitje lever. Die maaltijden moest Clare klaarmaken in het piepkleine keukentje, waar je struikelde over vijf (!) kattenbakken.⁹¹ De kieskeurige dieren hadden bovendien een 'eigenaardige manier' om hun blijdschap of opluchting te tonen als Clare na een lange dag weer thuis kwam: dan gingen ze alle drie uitvoerig op de kattenbak. Zodat zij, al vermoeid, weer dat hele regiment kattenbakken moest schoonmaken tot ze tenslotte zo bekaf was dat ze voor zichzelf niet meer kookte.⁹² Ze was altijd beducht voor kattenluchtjes op haar bovenhuis, op het neurotische af. 's Nachts kwam ze haar bed uit als ze hoorde dat de katten een grote boodschap hadden gedaan.

Voor kattenharen was ze niet bang: de katten sliepen bij haar op bed. Hun 'magische gespin' moest haar beveiligen tegen de boze wereld met zijn onoplosbare en onzinnige problemen: 'Vooral in periodes van verdriet en zorg zoals ook kinderen die kennen, nam ik de poes mee naar bed, omdat ik anders ging tobben en de slaap niet kon vatten. Ook nu nog heb ik de neiging zodra ik in bed lig en het licht uit is te gaan denken aan verontrustende of verdrietige dingen. Aan nare brieven die ik nog moet schrijven of ontvangen heb, aan omgehakte beminde bomen, aan geldzaken die me altijd het gevoel geven in een doolhof rond te dwalen, aan zeehonden, zwerfpoesen, alarmerende berichten en nog zoveel.'⁹³

Zwerfkatten en nestjes kittens die afgemaakt moesten worden vervulden haar met

schuldgevoel. Als het poezen betrof, voelde ze zich 'net zo ethisch als Hedwig' uit *Van de koele meren des doods* van Frederik van Eeden.⁹⁴ Dus bracht Clare voedselresten van haar kieskeurige katten naar een onbemiddeld gezin in de naburige steeg en zorgde voor de katten van kennissen die met vakantie waren.⁹⁵ Dan ging ze een paar keer per dag naar de pleegpoezen aan de overkant toe 'voor verzorging, gezelligheid en conversatie met de poesen.'⁹⁶ Clare's eigen poezen mochten nooit lang alleen blijven. Vanwege de handenbindertjes ging ze zelden een nacht van huis.⁹⁷ Toen Wim nog leefde gingen Kathinka en Tom mee naar het buitenhuisje in Maarn.⁹⁸ Na Wims dood was ze zo bezorgd om haar poezen, dat ze met een oppas in de Zuilenstraat bleven.⁹⁹ Haar nichtje Gerda Klaver zorgde er eens voor. Ze ging even bij Eveline Klaver pianospelen en toen Clare vroeger terugkwam dan verwacht, was ze vreselijk kwaad dat Gerda de poezen alleen had gelaten. Van schrik bood Gerda zich nooit meer aan als oppas.¹⁰⁰ Ook straatgenoot William Kuik paste een week op de katten.¹⁰¹ Het werd een enerverende ervaring: 'Ze had me gewaarschuwd dat de oude poes nors was, die vloog me de tweede nacht naar de keel. Ik heb 'm geranseld met een riem. Het was een kreng.'¹⁰²

Ondanks de vermoeienissen kon Clare haar poezen niet missen. Als jonge vrouw was ze al in alle staten als een kat ziek was of te lang wegbleef. Later werd dat erger. Bang om haar schatten kwijt te raken, beperkte Clare haar katten in hun vrijheid. Rouska had nog in 'de tuin van niemand' achter de Steenweg mogen zwerven, maar Tom en Kathinka mochten alleen iedere avond over het trottoir tot de hoek van de Zuilenstraat lopen en terug, terwijl Wim en Clare de wacht hielden.¹⁰³ De laatste drie poezen mochten alleen op het plat van de buitenlucht genieten.¹⁰⁴ Omdat ze voortdurend binnen waren, beschouwden Iboe, Wanja en Gitje het huis als hún terrein. Bezoek vonden ze alle drie iets afschuwelijks, beweerde Clare.¹⁰⁵ Als er gasten waren, zagen de poezen op de een of andere manier steeds opnieuw kans onderwerp van gesprek te worden.¹⁰⁶

Een buurvrouw van nummer 3bis herinnerde zich wat beledigd, maar ook wel bewonderend: 'Als ik haar tegenkwam zei ze altijd: 'Dag mevrouw Hoogakker, hoe gaat het met uw katten?' En daarna vroeg zij mij pas hoe het met mij ging.'¹⁰⁷ Zelfs de kattenliefhebbers onder Clare Lennarts vrienden vonden haar kattenliefde obsessief en dachten dat de poezen belangrijker waren voor haar dan mensen. Als de katten niet om haar heen waren, had ze een onrustig, heimwee-achtig verlangen naar ze als naar een zeer geliefd mens. Haar eeuwige angst voor verlies concentreerde zich, na de dood van Wim, op de poezen: 'Niets of niemand op de wereld kan mij eigenlijk raken. Alleen als er met mijn poesen iets zou gebeuren... en dan? Ik weet het niet, ik weet het niet...'¹⁰⁸ Zoals Clare Lennart zich in haar liefde voor Frans Coenen totaal had overgegeven aan zijn wensen, zo liet ze zich nu overheersen door haar liefde voor de katten. Ze was hun slavin en Wanja, Gitje en Iboe waren het centrum van haar leven. Bij monde van haar 'zeer intelligente poes Iboe' zei ze: 'Jullie hebben immers ons. Waar heb je dan nog mensen voor nodig?'¹⁰⁹ De zorg voor de katten mocht dan zwaar zijn, de omgang met mensen was

vaak belastender voor Clare Lennart. De poezen konden niet zien dat zij ‘oud en lelijk’ was.¹¹⁰ Poezen waren de enige wezens in haar wereld die haar geen strijd kostten. Door mensen voelde ze zich bijna altijd bedreigd en je bedreigde haar vlugger dan je dacht.¹¹¹

Clare Lennarts kattenliefde was echter wel realistisch. Ze stak de negatieve eigenschappen van poezen niet onder stoelen of banken. Zij kon met vuur en sentiment vertellen hoeveel zij van poezen hield, maar ze zou nooit vergeten dat het roofdieren zijn, met hun eigen recht op klauwen en gekrijs.¹¹² Toen ze samen met Eveline en Hans Edinga het lijkje van Wanja (‘verpakt als zorgvuldig verholde Sinterklaassurprise’) ging begraven in de bossen bij Maarn, gaf zij Edinga heel nuchter aanwijzingen, ‘zonder een zweem van aandoenlijkheid’.¹¹³

De toverkracht van de kat

Clare Lennart was niet de enige auteur met een grote liefde voor katten. Onder Nederlandse schrijvers zijn veel poezenliefhebbers, zoals Jan Wolkers, W.F. Hermans, Gerard Reve, Godfried Bomans, Rudi Kousbroek, Cees Buddingh’ en Ina Boudier-Bakker. Menno ter Braak liet zich uitvoerig fotograferen met een kat. Simon Carmiggelt beleed zijn kat-ofilie in zijn columns in *Het Parool* (‘dan maar weer eens over de poes’) en verzamelde ze begin jaren vijftig in *Poespas*, dat onlangs nog herdrukt werd.

Schrijvers zijn grote delen van de dag thuis en hebben tijd en aandacht voor hun lievelingen met wie ze zo intensief samenleven. Poezen zijn, vice versa, ook gek op huismussen. Wie kan de grillen die opkomen in het brein van een kat doorgronden, vroeg Clare zich af.¹¹⁴ Poezen zijn vooral geliefd omdat ze zo raadselachtig zijn en schrijvers er veel van hun eigen karaktertrekken op kunnen projecteren. Om hun geheimen te ontraadselen, verplaatsen schrijvers zich vaak in een kat, zoals het veelgeprezen *Dagboek van een poes* van Remco Campert, geschreven door ‘Poef’. Of schrijvers het nu realistisch, fantastisch of wetenschappelijk aanpakken, steeds proberen ze de kat nabij te komen. Maar door het mysterieuze van de dieren houdt de verbintenis tussen mens en kat altijd iets mythisch. Volgens Onno Blom is de poes in de literatuur ‘haast een mens van hogere orde’.¹¹⁵

Clare Lennart beschouwde katten als sprookjesdieren die kunnen toveren, als metafysische wezens. Haar intieme omgang met de poezen was deels gebaseerd op een grote belangstelling voor ‘magie’.¹¹⁶ Ze dacht dat zwarte katten geluk brengen: ‘Met zwarte poesen heb ik altijd het gevoel gehad, dat ze mij welgezind waren en een soort tooverkracht bezaten. Maar het is natuurlijk geen echt geloof, alleen maar zoo’n niet uit te roeien gevoel in je. Dwaas eigenlijk en ook wel een beetje grappig.’¹¹⁷ Voor Frans Coenen beschreef ze iedere ontmoeting met een zwarte poes gedetailleerd. Hoewel ze haar eigen bijgeloof niet serieus wilde nemen, was het zien van de zwarte ‘hemelboden’ een probaat middel tegen haar niet-aflatende angsten.¹¹⁸ Kon ze zo’n ‘pikzwarte, echte toverkat’ aaien, dan voelde ze direct iets van ontspanning.¹¹⁹

Voor Clare Lennart was de scheidslijn tussen kat en mens dun. Ze observeerde haar katten zeer nauwkeurig, ging met ze om als mensen, sprak met ze en was ervan overtuigd dat ze de dieren soms kon ‘verstaan’.¹²⁰ Ze dichtte poesen, en haar eigen poesen in het bijzonder, literaire aspiraties toe. Dat begon al met de spelling. Zoals veel poezenliefhebbers gebruikte zij uitsluitend de meervoudsvorm ‘poesen’. Clare Lennart legde een verband met de vorm van de letters: de s is rond, de z is hoekig.¹²¹

Clare portretteerde katten graag als dichters. Ludo Maree uit *Serenade uit de verte* debuteert met een verzenbundel *Satinettes*, ingeblazen door zijn zwarte kat Satin.¹²² Rouska ‘schrijft’ in zijn jongelingsjaren een aantal liefdesverzen, die hij Rouskiades noemde.¹²³ Rouska kon met de stilte spreken en dicteerde zijn wijsheden aan zijn vrouwtje: ‘Wat niets lijkt, is iets en wat iets lijkt, is niets. Het leven is een kat en muizenspel van iets en niets. Schrijf dat op met je pen. Het is misschien ‘iets’. We moeten altijd proberen ‘iets’ te vangen.’¹²⁴ Al Clare’s katten hadden literaire talenten en schreven verzen met hun lichaam: ‘Met hun gestrekte poten, hun naar de warme gloed gekeerde buik, hun tot een spleetje dicht geknepen groene ogen bezingen ze de goedertierenheid van de kachel. Met de curve van een hoge rug en een armdikke staart maken ze felle hekeldichten. Hun gedoken, met de buik langs de grond sluipen is een ode aan de jacht, al is het dan niet anders dan de jacht op muggen en vliegen. Met een rechtstandig omhoog gestoken staart en een paar dwarse sprongen maken ze een vrolijk dansliedje.’¹²⁵

Een verwijzing naar Kater Murr ontbreekt zelden in Clare Lennarts romans.¹²⁶ De snoeverige schrijvende kater treedt in 1970 ook op in haar geestige ingezonden brief in *Elseviers Weekblad* onder de titel ‘Protest van het Dolle Lapje.’ Het was een ironische reactie op een artikel over hondenboeken door de begaafde kat Iboe Mignon (geboren Lapje).

Het is toch algemeen bekend dat de kat op het gebied van literatuur veel meer presteert dan de hond. Honden zijn simpele zielen. Zij zijn gauw uitgepraat over zichzelf en men is over hen gauw uitgepraat. Stel daar tegenover de diepzinnige, problematische, mysterieuze mentaliteit van de kat, haar gespleten persoonlijkheid, de vreemde overgangen van het angelieke naar het duivelse, de voor mensen vaak beangstigende contacten met het bovennatuurlijke en met het dierlijk oerwezen. Om kort te gaan, de kat heeft een uitgesproken artistiek temperament. Men vindt al deze contrasten, hoewel in mindere mate, ook in de persoonlijkheid van de artistieke mens. Zie bijvoorbeeld de kattomanen Baudelaire en Gerard Kornelis van het Reve. Wij katten hebben geen mevrouw Mina Miaaw of heer Roei Crollius nodig om onze innerlijke gevoelens te verwoorden. Wij kunnen dat zelf, zonder menselijke bijstand. Wij hebben onze eigen auteurs. Onze Kater Murr werd wereldberoemd door zijn zowel geestige en scherpzinnige als ontroerende jeugdherinneringen. Hij schreef die op de achterkant van zijn meesters manuscripten en daardoor zijn zij bewaard

gebleven. [...] En is het u bekend dat Jan Hanlo zijn indertijd zoveel opzien barend gedicht ‘Ote, ote boe’ ontleende aan een manuscript van zijn kat? [...] Gelukkig beschikken katten over sterke suggestieve en hypnotische gaven en zijn zij er vaak in geslaagd hun mensen er toe te brengen de kattelijke gedachtewereld op schrift te stellen. Gezien dit alles kunnen wij katten de paternalistische houding van de mensen opzichte van onze literaire prestaties niet langer accepteren.¹²⁷

Andersom beschreef Clare Lennart mensen als poezen, zoals Sylvia Lion in *De blauwe horizon*: ‘Ze maakt haar toilet de hele dag door, telkens wanneer haar dat zo eens invalt, even charmant en precieus als een poesje dat zich wast. [...] Heel het manueel van de poes: het sierlijk opgeheven pootje, het lieve roze tongetje, de decente manier, waarop ze argeloos en of het zo hoort indecent vermag te zijn, men vindt het weer in het gracieus gebaren van Sylvia Lion. Zo kan ze uren liggen, een hoopje welbehaaglijkheid in de uitstralende warmte van de kachel.’¹²⁸

Clare Lennart is zelf ook in poezentermen beschreven. Journaliste Eva Hoornik merkte halverwege een interview ineens dat ze dezelfde helgroene ogen als de poes had.¹²⁹ Rico Bulthuis noemde haar, na ruim dertig jaar vriendschap, ‘een ondoorgroendelijke kat’. Ze had een katse neiging tot solitair leven, een voorkeur voor warmte en lange rustpauzes op de divan. Net als een poes was Clare gehecht aan haar huiselijke omgeving, maar ze voelde zich even goed in haar element in de vrije natuur. ‘Met andere mensen kan ik alleen maar op kattenmanier verkeren’, zei ze zelf.¹³⁰ Haar gereserveerde aard zorgde voor een afstandelijke houding ten opzichte van vreemden, ze keek altijd eerst de kat uit de boom. Dan kwam ze soms zo hooghartig over als Couperus’ kat Imperia.

Het poesenboek

Clare stond in heel Nederland bekend als ‘kattomaan’.¹³¹ Die status bezorgde haar een enthousiast lezerspubliek onder volwassenen en kinderen. Kinderen vroegen ‘mevrouw Aai Penneman’ om een kitten uit het nestje van *Kathinka uit de Kattesnorstraat*.¹³² Ook leverde deze niche haar opdrachten op. Voor *Het Parool* had ze in 1961 *Het Katten ABC* van de Britse auteur Beverley Nichols vertaald.¹³³ Het is een geestige beschrijving van de gewoontes van katten, aan de hand van het alfabet. Bijvoorbeeld ‘G= geeuwen’ en ‘L= liefdesbetuiging’.¹³⁴ Vanzelfsprekend schreef ze in het eerste nummer van *Onze katten. Nederlands Katten-Tijdschrift* het openingsverhaal.¹³⁵

Clare’s grootste kattenproject, een bundel met literaire verhalen over poezen, kreeg gestalte in 1971, maar in 1954 en 1955 correspondeerde ze al druk met Jan-Peter Barth over hun ‘poesenboek’. Ze zochten allebei naar geschikte verhalen en vroegen bevriende literatoren om een bijdrage. Zo vroeg Barth aan Lucebert om kattengedichten en -tekeningen, maar Lucebert had het veel te druk met ‘onpoeselijke zorgen’.¹³⁶ Jan Greshoff en Marnix Gijsen, ‘poesieliefhebber bij uitstek’, wilden wel meedoen.¹³⁷

Eind december 1954 had Barth een complete opzet van het boek klaar. Hem stond een mengelmoes van feiten, tekeningen, foto’s en verhalen voor ogen, gecombineerd met een ‘korte historische ontwikkeling van het katten’.¹³⁸ Toch bleef het manuscript, waarschijnlijk wegens geldgebrek bij Stols, bij Clare Lennart in de la liggen. In haar eerste gesprek met Nijgh-uitgever Van Dam van Isselt bracht Clare haar ‘poesenboek’ direct ter sprake, maar daar zag hij niets in.¹³⁹

Ook Dolf Verroen was in 1959 benaderd om een verhaal voor Clare’s kattenboek te schrijven.¹⁴⁰ Ze vroeg hem begin jaren zeventig om samen met haar het oude Stols-plan nieuw leven in te blazen. Verroen zag dat als ‘enorm bewijs van vertrouwen’ en hoewel hij niet zo ‘kattig’ was als Clare, hield hij wel genoeg van katten en literatuur om met groot plezier aan de bundel te werken. Ze keken kritisch naar de bijdragen die Clare nog in portefeuille had en kozen allebei verhalen van schrijvers die ze mooi vonden, zoals Louis Couperus’ ‘Imperia’ en het ontroerende sonnet van P.C. Hooft: ‘Lijckdicht op sijne huiskat’.¹⁴¹ Het verhaal van Marnix Gijsen ‘De genezing van de eerwaarde Pater Brosius’

haalde de selectie eveneens. In de verantwoording schreven ze: ‘Wij zijn voornamelijk op onze eigen voorkeur afgegaan, zodat dit eigenlijk een verantwoording van onze onverantwoordelijkheid is. Wij werden hierin trouw bijgestaan door Iboe, Gitje en Wanja, die hun uiterste beste hebben gedaan de verhalen zoveel mogelijk door elkaar te gooien, er op te gaan liggen en er hun nagels aan te scherpen.’ Sommige Nederlandse verhalen werden speciaal voor de bundel geschreven door Hans Edinga en Eveline Klaver. Clare wilde echter vooral verhalen opnemen van belangrijke buitenlandse auteurs.¹⁴² Ze vertaalde enkele verhalen zelf zoals ‘De lange kat’ van Colette en ‘De goedheid van de goede God’ van Francis Jammes.¹⁴³ Ze schreef ook de introductie ‘Over katten’, waarin ze stelde: ‘De kat is een vrij wezen en alleen op basis van wederzijdse onafhankelijkheid kunt u vriendschap met haar sluiten.’

Clare Lennart met poes Wanja. Foto Cor Stutvoet, Den Haag. Collectie familie Klaver.

Dolf Verroen kreeg Uitgeverij Ankh-Hermes warm voor het boek. Nu zou Clare's grote wens eindelijk uitkomen. Er was nog één obstakel: de portretfoto's. Haar onzekerheid stak weer de kop op, ontdekte Verroen:

Toen Cor Stutvoet foto's van haar kwam maken protesteerde ze heftig: 'Ik doe het niet. Ik hoor ze al zeggen: kijk dat ouwe wijf eens. Je moet er eens op letten hoe ze op foto's van oudere mensen in de krant reageren. Net pooiers.' Ten slotte deed ze het toch. Ze liet zich (eigenlijk niet zonder welbehagen) in alle kamers, dan weer met en dan weer zonder poes fotograferen. En toen Stutvoet na afloop bloemen voor haar ging kopen en haar die gaf met de woorden 'mevrouw, u bent een koningin', reageerde ze geenszins vereerd en op de trap zei ze tegen mij: 'Nou zeg, ik ben liever een boerenmeid, hoor.' Giechelend liepen we naar boven en opgelucht meende ik dat het fotoprobleem nu voorbij was. Het tegendeel was waar. Er deugde geen enkele foto. Ze keurde ze praktisch allemaal af. Op de ene was ze te oud, op de andere te lelijk en op de volgende leek ze helemaal niet. Enzovoort. Uiteindelijk koos ze die foto's, waar niet zij, maar de poes het best op stond.¹⁴⁴

Door de luchtige opmaak, het luxe, zware papier en de met zorg uitgezochte illustraties is *Over katten* een mooi boek geworden, één groot literair compliment aan de poes. Jammer dat het niet 'Over poesen' heet.

Opgewekt en levendig

Het werk aan het poezenboek en het succes van *Weleer* deden Clare veel plezier. Dat er met *Weleer* een 'nieuwe Clare Lennart' in de boekhandels lag, zorgde voor een kleine impuls in de verkoop van haar romans. Bij de herdrukken, bijvoorbeeld van *De blauwe horizon* en *De ogen van Roosje* en de omnibus *Vlinders tussen de stenen* verschenen enkele recensies. Ze waren redelijk positief. Het is niet verrassend dat Clare's dertig tot vijftien jaar oude romans werden afgezet tegen de moderne literatuur. Zo zei C.F. de Vries over *De ogen van Roosje*: 'De romans van Clare Lennart hebben een even grote toets van echtheid als de meest morbide en choquerende bekentenis van nu. Het is alleen een ander soort van echtheid, gesproken uit een andere mentaliteit, een ander decennium en een andere achtergrond. Maar daarom niet minder waar, en onder alle idealiserende romantiek niet minder schroeiend en schreiend en eerlijk-analyserend dan de rauwste auto-biografie!'¹⁴⁵ Alleen de zesde druk van *De blauwe horizon* bleek niet meer houdbaar, verzuchtte een recensent: 'Misschien zou het ons dertig jaar geleden nog wel iets gedaan hebben – nu echter zeggen we er, met alle respect voor de niet-onbegaamde schrijfster, 'neen' tegen, omdat we haar uit de vergetelheid weer te voorschijn gehaalde roman niet veel anders kunnen zien dan een toch wel héél zwakke naglans van Couperus' *Eline Vere*.¹⁴⁶

Clare Lennart gaf na 1969 niet veel lezingen buiten de provincie Utrecht, maar ze bleef actief in literair Nederland. In het turbulente spellingdebat keerde ze zich tegen het voorstel de spelling ingrijpend te veranderen en woorden als 'sosjaal', 'odeklonje' te schrijven.¹⁴⁷ Ze bezocht de vergaderingen van de PEN en de VVL en ging trouw naar de Zeister Litteraire Kring.¹⁴⁸ Ook was ze lid van het comité dat in december 1971 de viering van de tachtigste verjaardag van J.C. van Schagen organiseerde.¹⁴⁹ Op 20 november 1971 kwam het comité bijeen.¹⁵⁰ Bij de aansluitende lunch in De Lage Vuursche was Clare de tafeldame van Hans Warren en de enige vrouw in het gezelschap. Dat was een positie waar ze – lichtelijk koket – eigenlijk wel van genoot. Ze had graag mannen om zich heen en vond het bijvoorbeeld prettig om in haar mantel geholpen te worden. Gesprekken met mannelijke collega's stimuleerden haar in haar werk. Ze waakte ervoor om als weduwe in een 'eenzijdige wereld' van louter vrouwen terecht te komen.¹⁵¹

Daarom ging ze ook naar de auteursdagen van uitgeverij Nijgh & Van Ditmar in Kasteel Sterkenburg in Driebergen. Daar ontmoette Clare Lennart onder anderen C.J. Kelk, Piere Dubois, Johan van der Woude en jongere auteurs zoals Wim Hazeu.¹⁵² Cees Kelk sprak uitgebreid met haar op 16 september 1972 en vond haar 'opgewekt en levendig als nimmer'. Hij nodigde haar uit om hem te komen opzoeken als zij in Gelderland was en ze gaf hem een halve belofte om langs te komen.¹⁵³

Ze publiceerde nu vooral kritieken over auteurs die haar persoonlijk nabij stonden.¹⁵⁴ Zo was ze heel positief over *Tien huizen – duizend levens*, het boek van Hans Edinga over Ina Boudier-Bakker. Ze was bijzonder blij dat 'het vertekende beeld, dat velen van Ina Boudier-Bakker in zich omdragen door deze biografie eindelijk op zakelijke wijze wordt rechtgezet. Het is onzinnig om een vrouw van haar formaat als mens en als schrijfster af te doen met de kwalificatie 'snoezig'.¹⁵⁵ Een andere Utrechtse collega, C.C.S. Crone, eerde ze in een lezing bij de presentatie van de herdruk van Crone's *Schuiftrompet* op 15 september 1972.¹⁵⁶ Ze vond dat Crone doordrong tot in het hart van het leven van kleine onaanzienlijke mensen in Utrecht: 'Onder zijn pen begon dit kleine leven te tintelen, te glanzen zelfs. Hij zag het aan met deernis, absoluut zonder intellectuele hoogmoed. In bijna al zijn verhalen gaat het navrante op onduidelijke manier samen met een heel eigen soort zacht grappigheid. [...] Alles wat Crone heeft geschreven is doordrenkt van deernis voor de kleine mens in zijn kwetsbaarheid, van poëzie en van die zachte grappigheid, die aan zijn verhalen een zo geheel eigen bekoring verleent.' Clare heeft genoten van het Utrechtse avondje, waarop ze ook Jaap Romijn weer eens zag, en dat iets uitstraalde van 'gezelligheid, intimiteit, saamhorigheid van veel Utrechters onder elkaar'.¹⁵⁷

'Hoe hartbrekend is verhuizen'

Een grote klap voor Clare Lennart was het overlijden van Fré Dommisse op 13 juni 1971. Zij was maar kort ziek geweest en was 'naar de geest' nooit oud geworden, schreef Clare Lennart in een necrologie: 'Er leefde tot het laatst toe in haar nog een jeugdig

elan, een verlangen om dingen te doen, om dit en dat te gaan zien. ‘Wij moeten samen toch nog eens...’ zei ze vaak als ik bij haar of zij bij mij op bezoek was en dan kwam ze met een of ander leuk plan voor de dag. Hoeveel hadden wij samen nog moeten doen!’ Clare heeft haar ‘vriendin als geen ander’ een paar dagen voor haar dood nog aan haar ziekbed bezocht. Zij roemde Dommisse’s talent voor vriendschap: ‘In deze absoluut niet aardige, harde, agressieve, jaloerse, egoïstische samenleving was zij een kleine kern van goedheid. Heel veel mensen zullen een leegte voelen nu zij er niet meer is en haar oprecht betreuren. Zoals ik.’¹⁵⁸ Met Dommisse’s partner Dina de Jong bleef Clare bevriend.

Sjoukje Koopmans vulde de opengevallen plaats van Fré Dommisse enigszins. Sjoukje was lerares Engels en Nederlands, lid van de Zeister Litteraire Kring en schreef enkele gedichten en verhalen in het Fries.¹⁵⁹ Clare en zij spraken vaak over Engelse literatuur en vooral over poezen. Sjoukje had uit Engeland enkele notitieboekjes meegenomen met afbeeldingen van poezen. ‘Misschien gaan de poesen er op een schemeravond wel in schrijven,’ had Sjoukje gezegd.¹⁶⁰ Het cadeau inspireerde Clare tot het kinderboek *Notitieboek voor poesen*, dat werd ‘volgeschreven’ door Iboe, Wanja en Gitje. Dolf Verroen bracht Clare in contact met de jonge uitgevers Paul Arnoldussen en Peter Smulders van Uitgeverij Pandora.¹⁶¹ ‘Uit sympathie’ bracht Clare Lennart dit werkje onder bij de twee enthousiaste heren en niet bij haar vaste uitgeverij voor kinderboeken, Holland. De al even jonge tekenaar Jeroen Bons verzorgde de illustraties, waar ze heel tevreden over was. Ze verheugde zich erg op het verschijnen van het boekje, maar het duurde langer dan verwacht omdat er financiële moeilijkheden waren. Pas toen het Pandora-fonds werd overgenomen door Bert Bakker, kon het boekje verschijnen. Toen was het inmiddels al 1973.¹⁶²

Het laatste verhaal in *Notitieboek voor poesen* heet Vêr-huizen: ‘We gaan vêr-huizen’, zegt Iboe, ‘en dat is heel verschrikkelijk. [...] Dan ga je naar een heel ver huis.’ De poesen hebben gezien dat het vrouwtje hilde en willen haar troosten. ‘Maar Iboe moet er nog eens over nadenken. Zij is nog een beetje boos op de vrouw vanwege dat vêr-huizen. Maar tenslotte zegt ze: ‘Nou goed, ik doe mee. Ik houd toch ook wel veel van haar. Misschien kan ze het niet helpen. Misschien móet ze wel vêr-huizen, van de burgemeester of van de huisbaas. Maar ze zou een beetje flinker moeten zijn. Zo nu en dan eens blazen of krabben. Doe ik toch immers ook.’¹⁶³

Inderdaad had Clare Lennart eind 1971 gehoord dat ze zou moeten verhuizen uit de Zuilenstraat, op last van de burgemeester, die technisch gezien haar huisbaas was. Ze huurde haar bovenhuis namelijk van de gemeente Utrecht, die ook de eigenaar was van het gebouwencomplex achter de Zuilenstraat, waarin Het Catharijneconvent is gevestigd. Op 17 juli 1970 besloot minister Marga Klompé om Het Catharijneconvent te gaan exploiteren als Rijksmuseum voor religieuze kunst. Voor de nieuwe functie moest het middeleeuwse Catharijneconvent grondig gerestaureerd, verbouwd en uitgebreid worden. Er kwam onder andere een nieuwe ingang aan de Lange Nieuwstraat.¹⁶⁴ In

september 1971 kwamen de plannen in een stroomversnelling. Volgens het bouwplan zou een gedeelte van het benedenhuis Zuilenstraat 10 moeten verdwijnen, mét Clare’s geliefde platte dak. In het voormalige gymnastieklokaal naast haar woning zouden de timmerwerkplaats en personeelsruimten van het museum komen. Bovendien zou zo’n verbouwing een paar jaar lang voor lawaai en rommel gaan zorgen. Voor de bewoners van Zuilenstraat 10 moest een (tijdelijke) oplossing gezocht worden.

Na de eerste tranen ging Clare van zich afkrabben en bond ze de strijd aan met de instituties. De afdeling Monumenten bood haar een paar huizen aan, maar die vond ze ongeschikt. Ze eiste een plat dak waar haar poezen veilig konden spelen. Dus zocht ze ook zelf naar geschikte huisvesting, in Utrecht en daarbuiten. In haar plakboek plakte ze een foto van een laag wit koloniehuisje in Frederiksoord en schreef erbij: ‘Huisje van mijn dromen’. Ze had, al vanaf de jaren dertig, een heel levendig beeld van haar ‘droomhuis’. Nog altijd droomde ze van huizen, maar nu ze ouder werd, werden de huizen wel steeds kleiner.¹⁶⁵ De droom werd ook steeds specifiek:

Een klein huis ergens over de Gelderse IJssel, liefst een oud boerderijtje, dat wat gemoderniseerd is en geen mankementen als een lekkend dak of vochtige muren mag hebben. Het moet minstens drie, niet al te kleine kamers en een keuken bevatten. Het moderne comfort mag, wat mij betreft, beperkt blijven tot licht, dat zonder moeite aan- en uitgedraaid kan worden en stromend water. Om het huis heen moet een niet te kleine tuin zijn, waar enige hoge bomen moeten groeien. Ik heb een voorkeur voor een linde, een rode meidoorn, sering en appelbomen. De tuin moet omringd zijn door een brede gracht of sloot en de toegang moet gevormd worden door een soort poortgebouwtje, dat met deuren kan worden afgesloten. [...] In dat poortgebouwtje moet een sympathieke kabouter (eventueel een kabouter-echtpaar) wonen als poortwachter. Ik wil graag een kabouter voor deze functie omdat ik van kind af zo op kabouters gesteld ben geweest en ook omdat je dan waarschijnlijk geen moeilijkheden krijgt over de vijfdaagse werkweek, zegeltjes plakken e.d.¹⁶⁶

Zulke huisjes, ook zonder kabouterportier, lagen echter niet voor het oprapen. En nergens vond Clare het bordje ‘Kasteel te huur’ weer terug. Ze zocht enige tijd een koophuis in Hattem en stelde Dolf Verroen voor om samen twee kleine huisjes in Drenthe te betrekken.¹⁶⁷ Had ze gehoopt dat Dolf, net als de schaapherder in *Het vrouwtje Tamarinde*, haar gezelschap zou gaan houden, ver van de drukke stad? Maar Dolf, die bijna dertig jaar jonger was, paste wél in de moderne tijd en had méér realiteitszin.¹⁶⁸ Hij sloeg het voorstel af omdat hij het niet betalen kon en ook geen geld van haar wilde lenen.

Het dagdromen over boshuisjes en onpraktische landhuizen was altijd een manier geweest het leven in de rumoerige, stenige stad vol te houden.¹⁶⁹ Want ze wist nooit helemaal zeker of ze wel écht naar ‘buiten’ wilde. Altijd twijfelde ze tussen de oude

stad en het groen: ‘Als ik oud word, denk ik soms, ga ik in een bos wonen met niets dan dieren, bomen, groen om mij heen. Maar ik weet niet of ik het ooit zal doen.’¹⁷⁰ Zelfs nu ze haar geliefde huis zou moeten verlaten, was het geen uitgemaakte zaak dat ze terug zou gaan naar haar geboortegrond.

De dreigende verhuizing heeft Clare’s leven in 1972 totaal beheerst. Ze sprak er met iedereen over, schreef er in iedere brief over en wijdde er een column aan:

Het huis staat nu nog zo argeloos om me heen, zo vriendelijk en vertrouwd, zo precies aangepast aan mijn behoeften. Het is doordrongen van wat in de vele jaren dat ik het bewoonde, heb beleefd, aan geluk, aan verdriet. Het gonst van de herinneringen. Het spreekt van liefde, het spreekt van sterven, ik ken er iedere tree van de steile trappen, ik ken de dag-geluiden, de nacht-geluiden, ’t roekoeën van de duiven in de morgen, de klagende kreet van de uil. Mijn poesen zijn er opgegroeid van baby-katjes tot bejaarde, hoewel lang niet altijd bezadigde dieren. [...] Ach, hoe treurig, hoe hartbrekend is verhuizen! Zal ik behalve de meubels ook de herinneringen, de dromen, de verbondenheid met de jeugd, met mijzelf van vroeger mee kunnen nemen?¹⁷¹

Voor al de onzekerheid over de verhuizing maakte haar onrustig. Omdat zij maandenlang niet wist of zij moest verhuizen of wanneer, kwam ze nauwelijks toe aan het schrijven van het tweede deel van *Weleer*. Begin juli 1972 zorgde het ministerie van Binnenlandse zaken voor flinke vertraging van de bouwplannen door een sluitende begroting te eisen van de gemeente Utrecht. Pas in 1974 zouden de restauratie en verbouwing van het Catharijneconvent echt kunnen beginnen. Voorlopig kon Clare op haar bovenhuis blijven wonen.

‘Zo niet bij haar behorend’

Langzamerhand was Clare’s lichamelijke conditie achteruitgegaan. De sigaretten en de vooral de grote stress over de dreigende verhuizing hadden haar hart en vaten aangetast.¹⁷² Ze was kortademig en klaagde tegenover haar zuster over vermoeidheid, maar liet er niemand anders iets van merken. Ze wilde er zelfs niet met haar huisarts dr. F.J.P. Dom, echtgenoot van haar vriendin M.P.L. Dom-Gerritsen, over praten. Ze was bang dat hij haar van alles zou verbieden of een rustkuur voorschrijven. Daar had ze immers geen tijd voor?¹⁷³ Op 17 november 1972 zou zij zoals gebruikelijk een ochtend gaan wandelen met mevrouw Dom. Op de stoep van hun praktijkwoning aan het Hieronymusplantsoen werd Clare plotseling onwel. Dokter Dom liet haar onmiddellijk naar het Diaconessenhuis vervoeren. Het bleek dat zij een ernstig infarct had. Met hartmassage werd ze weer bijgebracht. Na enkele dagen mocht ze de intensive care verlaten en kreeg ze een kamer alleen op de afdeling Hartbewaking.

Zes weken lang lag Clare in het ziekenhuis, waar ze werd verzorgd door diaconessen, protestantse zusters in hun kenmerkende habijten, en door gewone verpleegsters. Ze werd overstroomd met post en bloemen. Niet iedereen in het Diaconessenhuis wist dat mevrouw Van den Boogaard-Klaver de schrijfster Clare Lennart was, maar de boeketten en vele brieven bereikten haar uiteindelijk toch.¹⁷⁴ Ze knapte langzamerhand op en werd weer alert en vol belangstelling voor de mensen om haar heen. Na ruim een week mocht ze bezoek ontvangen. Daar genoot ze van, al voelde ze zich heel ‘moe van binnen’.¹⁷⁵ Indien nodig commandeerde ze het personeel. Een zuster die Dolf Verroen wilde wegsturen omdat Clare moest rusten, ontdekte hoe sterk haar wil kon zijn: ‘Mijn vriend komt helemaal uit Den Haag met zijn gebroken arm. Ik wil hem zien!’¹⁷⁶

Clare’s vriendinnen verheugden zich over de goede berichten. Marchien Eising schreef haar: ‘Ik geloof zeker dat je geest soepel genoeg zal zijn om dit aan te kunnen.’¹⁷⁷ Het viel Clare wél heel moeilijk tussen de vier muren van een kleine ziekenkamer te moeten blijven. Dat ze van de ene op de andere dag passief in bed moest blijven liggen, maakte haar opstandig. Dan kon alleen dr. Dom haar tot rede brengen. Angst voor de dood had ze niet. Ze vond dat ze ‘eigenlijk al lang genoeg geleefd had.’ Ze vond het wel heel jammer dat ze de tentoonstelling van haar vaders schilderijen in het Voerman Museum in Hattem op 2 december niet kon openen.¹⁷⁸ Ze was in gedachten bezig met het vervolg op *Weleer* en sprak daar veel over met haar bezoekers. Ze had inmiddels twee hoofdstukken uitgetypt en één in klad geschreven.¹⁷⁹ Ook miste ze Gitje en Iboe. Ze maakte zich zorgen om haar poezen, hoewel ze veilig bij Eveline woonden. Haar grootste zorg was of ze weer zelfstandig zou kunnen gaan wonen met haar lievelingen.

Op eerste kerstdag genoot ze van het koor dat kerstliederen zong in de gangen van het ziekenhuis. Het herinnerde haar aan de glasheldere hoge stem van de heilsoldate op de Steenweg, naar wie ze vaak was gaan luisteren.¹⁸⁰ Wellicht wist ze dat haar einde naderde, toen ze met Harriët Freezer sprak over een gebeurtenis waar alleen Wim, Frans Coenen en misschien Eveline van wisten, de abortus die ze in 1928 had ondergaan. Ontroerd zei ze tegen Harriët: ‘Ik heb gehoord dat je voor de televisie over je eigen abortus hebt gesproken en vooral hoe je geleden hebt onder het stiekeme ervan. Ik weet dat je veel kritiek hebt gekregen, ik hoorde iemand er onaangenaam over praten, en ik heb je toen verdedigd. En ik wil je iets vertellen, wat ik nog nooit aan iemand verteld heb... ik heb zelf iets dergelijks meegemaakt... heel lang geleden, anders ook... maar toch ... ditzelfde... maar ik heb er nooit over kunnen praten. Daarom vond ik het zo dapper van je en daarom wilde ik je dit ook zeggen. Dan voel jij je misschien minder eenzaam onder de kritiek.’¹⁸¹

Alleen de directe familie wist dat Clare er zo slecht aan toe was dat een tweede hartinfarct fataal kon zijn. Het einde kwam op 30 december, nadat zij ‘s middags en ‘s avonds nog bezoek ontvangen had. Zij had een beetje kou gevat, was soms pijnlijk benauwd, maar dacht niet aan levensgevaar.¹⁸² Zuster Dina de Jong was bij haar. Het was

laat in de avond, haar geliefde moment van de dag, toen Clara Helena van den Boogaard-Klaver stierf, 72 jaar oud.

De volgende dag schreef Hans Edinga aan Eveline Klaver: 'Ik kan 't me niet van Clara voorstellen. Zo vreemd en ongeloofwaardig. Zo niet bij haar behorend. Ik had me zo verheugd op 't tweede deel van *Weleer*. Dat ze dat niet meer heeft kunnen schrijven, vind ik voor haarzelf 't ergste.'¹⁸³ Op verzoek van Eveline verzorgde Harriët Freezer de berichtgeving aan de media.¹⁸⁴ De meeste kranten konden pas op 2 januari 1973 berichten over de dood van Clare Lennart plaatsen. Alle landelijke dagbladen wijdden een necrologie aan de schrijfster van *Twee negerpopjes*, van *De waarheid* tot *De Telegraaf* en haar eigen *Utrechts Nieuwsblad*.¹⁸⁵ Vrijwel alle kranten noemden 1904 als haar geboortjaar. Hans Warren, die haar ware leeftijd kende, schreef in zijn dagboek: 'Het overlijdensbericht van Clare Lennart heeft me getroffen. Zij zag er zo goed uit en vertelde nogal trots dat alle leden van haar familie stokoud werden.'¹⁸⁶

Clare werd bijgezet in het graf van Wim van den Boogaard.¹⁸⁷ Op de zwerfsteen werden haar naam én haar pseudoniem geplaatst. Het was druk bij de uitvaart op 3 januari op Den en Rust in Bilthoven. Zo'n honderd gasten stonden rond het met sparrentakken bedekte graf. Er waren familieleden van de Klavers en de Van den Boogaards en (literaire) vrienden zoals Dolf Verroen, Hans Edinga en zijn vrouw Dien Heidstra, Harriët Freezer, Henk van Ulsen en Miep en Dick van Luijn. William Kuik ontbrak: hij ging uit principe niet naar begrafenissen. Ton van Oudwijk kwam gekleed in een opzichtige zwarte 'weduwenluier'. Er stond ook een jonge vrouw met een vrolijke toef roze bloemen in

Begravenis van Clare Lennart op 3 januari 1973 op Den en Rust in Bilthoven. Foto uit Herinneringen aan Clare Lennart (1975).

het haar, alsof ze naar een feest ging. Dat was de vrouw die Clare Lennart al zeventien jaar lang 'het bloemenmeisje' noemde. Als vijftienjarig meisje had zij een keer met een hart vol bewondering bij Clare Lennart aangebeld en sindsdien bracht zij haar elk seizoen verse bloemen.¹⁸⁸ Aan het graf sprak Dick Klaver een dankwoord namens de familie. Hoewel in de overlijdensadvertentie 'geen toespraken' stond, sprak Theun de Vries in de aula namens schrijversorganisatie PEN.¹⁸⁹

Iboe en Gitje overleefden hun vrouwtje slechts enkele maanden. Hun literaire krabbels in het *Poesennotaboek* verschenen halverwege 1973. Er werd weinig ruchtbaarheid aan gegeven. Het eerste exemplaar van het fraaie boek *Over Katten* werd in september 1973 aangeboden aan Henk van Ulsen tijdens een feestelijke bijeenkomst.¹⁹⁰ Eveline Klaver voltooide het tweede deel van *Weleer*. Het verscheen pas in 1976 bij Nijgh & Van Ditmar. Dat Clare Lennart de publicatie van haar geliefdste boeken niet meer heeft kunnen meemaken, is even tragisch als tekenend. De gemeente Utrecht had in 1928 – onbedoeld – de schrijverscarrière van Clara Klaver in gang gezet door haar ontslag uit het onderwijs te eisen.¹⁹¹ Precies op het moment dat ze volop aan het werk was met drie projecten die haar nauw aan het hart lagen, maakte dezelfde gemeente haar het werken bijna onmogelijk door te dreigen met een verhuizing.¹⁹² De burgemeester van Utrecht was zich hiervan niet bewust toen hij Eveline Klaver condoleerde met het overlijden van haar zuster met de woorden: 'Haar werk, waarin onze stad zo'n grote plaats innam, zal bij velen de herinnering aan haar levend houden.'¹⁹³

*Gebrek aan fantasie is misschien wel het meest fatale menselijke tekort.*¹⁹⁴

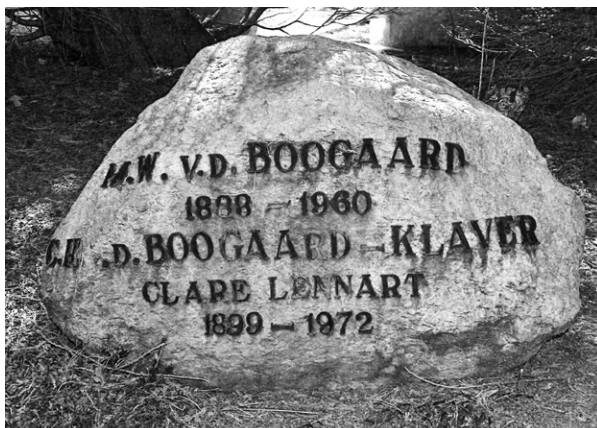
De dingen die voorbij gaan

Epiloog

‘Je zult zien, als ik dood ben, zijn ze me zo vergeten,’ zei Clare Lennart.¹ Dat was geen valse bescheidenheid. Ze had een vooruitziende blik over het lot van haar oeuvre, dat inderdaad snel in de vergetelheid zou raken. In de eerste weken na haar overlijden was daar nog niets van te merken. De landelijke dagbladen roemden haar romans en hadden ook aandacht voor haar werk als journaliste, vertaalster en auteur van kinderboeken.² *De Telegraaf* ruimde voor de reportage over de begrafenis zelfs een halve pagina in. Journaliste Conny Sluysmans besloot deze reportage met de woorden: ‘Het zal velen een zorg zijn of er nog boeken geschreven worden als *Twintig ramen aan de straat* en *De ogen van Roosje*. Maar er zijn nog altijd – goddank nog – mensen voor wie dat toch een gemis betekent. Doodgewoon gemis.’³

Eveline Klaver en Dolf Verroen deden hun best om de naam van Clare Lennart in het geheugen van de Nederlandse lezers te houden. Eveline hoopte een ‘Clare Lennart Museum’ in de Zuilenstraat in te richten, maar dat bleek niet haalbaar. Dolf Verroen bracht op verzoek van de familie Klaver het omvangrijke archief van Clare Lennart in kaart. Wekenlang liet hij documenten door zijn handen gaan. Aanvankelijk wilde hij uit de koffer vol brieven van fans vooral die documenten selecteren die een positieve bijdrage leverden aan Clare Lennarts literaire reputatie. Eveline wilde juist alle manuscripten bewaren, ook de eenvoudigste verhaaltjes, zodat volgende generaties konden zien hoe hard Clare had gewerkt. Uiteindelijk bracht Verroen vele dozen vol archiefstukken naar het

Letterkundig Museum, zowel de eenvoudigste verhaaltjes als brieven van bewonderaars als Mary Dresselhuys. Van weinig schrijfsters uit haar generatie is zo veel bewaard als van Clare Lennart.⁴

Het grafmonument van Wim van den Boogaard en Clare Lennart op Den en Rust in Bilthoven. Foto auteur.

Herinneringen en hommages

Dolf Verroen en Eveline Klaver werkten eveneens samen aan *Herinneringen aan Clare Lennart*, waarin elf vrienden en collega's van de schrijfster een persoonlijk portret van haar schreven.⁵ Al in 1973 was Verroen met het idee gekomen, maar het duurde tot het najaar van 1975 voor Nijgh & Van Ditmar de herinneringen uitgaf.⁶ Verroen wilde bewust geen hommage aan Clare Lennart maken: ‘Het is samengesteld uit precies dezelfde behoefte waaruit haar laatste boek *Weleer* is ontstaan: de behoefte om te bewaren wat anders onherroepelijk verloren zal gaan.’ Hij had verwacht dat er een ‘voor hem herkenbaar’ portret van Clare Lennart tevoorschijn zou komen, maar stelde verrast vast dat de anderen allemaal tevoorschijn kwamen met ‘een Clare Lennart die ik nooit heb gekend, hun eigen Clare Lennart.’⁷ Rico Bulthuis eindigde zijn bijdrage zelfs met de anticlimax: ‘Ik heb Clare Lennart vijfendertig jaar goed gekend. Ik heb haar nooit leren kennen.’⁸ Op het omslag kwam een ongelukkige uitsnede van het portret van Erika Visser, de tekening waar Clare zelf zo van geschrokken was.

De reacties op *Herinneringen aan Clare Lennart* waren net zo gevarieerd als de bijdragen.⁹ Maud Cossaar, die de schrijfster ooit zelf interviewde, vond *Herinneringen aan Clare Lennart* dan ook ‘een boek dat je aan het denken zet’.¹⁰ Georges Wildemeersch vond het beeld voer voor psychologen: ‘De meest opvallende eigenschap die in nagenoeg alle bijdragen gekonstateerd wordt, is wel de paradoksale tegenstelling tussen een soort zweverige, verdroomde sprookjesachtige romantiek en haar erg nuchtere, vaak bikkelarde, somtijds zelfs onmenselijke zakelijkheid.’¹¹ Wildemeersch’ fors aangezette beeld van een ‘onmenselijk’ zakelijke vrouw stoelde waarschijnlijk op de zeer lange bijdrage van Ton van Oudwijk, waarover Dolf Verroen ernstige twijfels had gehad. Harriët Freezer had hem zelfs gevraagd het nogal rancuneuze stuk niet op te nemen, maar hij wilde er geen woord aan veranderen. Recensente Margaretha Ferguson vond dat Ton van Oudwijk noch zichzelf, noch Clare Lennart spaarde, maar noemde het ietwat chaotische verhaal ‘door zijn venijn en doordringingsvermogen verkwikkend en onorthodox.’¹² Inderdaad was Van Oudwijk een scherpzinnig observator. Ze had, zoals Clare haar toedichtte, een ‘microscopisch oog’ en zag details, motieven, verbindingen, oorzaken, die voor het blote oog van het merendeel van de mensen onzichtbaar blijven.¹³ Ze schreef bijvoorbeeld:

Waar ik langzamerhand toe kwam was de conclusie, dat er meer hoop op romantiek dan romantiek in haar leefde. [...] Wat ik wel heel knap van haar vond was, dat ze die hoop op echte romantiek die ze echt wel steeds in zich droeg, in haar verhalen naar buiten kon brengen als romantiek die er inderdaad was. [...] Van Clare Lennart had ik dikwijls de indruk dat ze wachtte, altijd toch nog wachtte, op romantiek en sprookjesachtigheid die misschien nog eens haar deel zou zijn. En ik kan er heel goed naast zijn als ik zeg, dat ze mij meer het gevoel gaf in haar uitkijken

naar romantiek, ooit in haar leven ergens achter te zijn blijven haken. Alsof er iets aan haar voorbij was gegaan wat ze had willen grijpen, op een moment waarop ze het ontglippen niet kon verwerken. En dat ze de – misschien – aan haar ontglipte romantiek nooit voldoende heeft kunnen beleven en wel geïdealiseerd. Als het om zoiets ongrijpbaars en subtiels gaat als romantiek en sprookjesachtigheid zou de wens het gerealiseerd te zien tot een irreële obsessie kunnen worden.¹⁴

Claartje, mijn zusje

Eveline Klaver schreef in *Herinneringen aan Clare Lennart* het openingshoofdstuk over de jeugd van haar zuster. Zij verdiepte zich daarvoor in het leven van hun ouders en haar eigen kindertijd, waarover Clare het vervolg op *Weleer* wilde schrijven. Eveline voltooide daarna *Weleer deel II*, op basis van de bronnen waar Clare mee werkte: de dagboekbladen van Da Doyer en de brieven van hun ouders. Nijgh & Van Ditmar bracht de geïllustreerde paperback uit in het voorjaar van 1976. Hoewel Eveline Klaver haar best deed het boek ‘in de geest’ van haar zuster af te schrijven, zullen veel lezers zich afgevraagd hebben welke accenten Clare Lennart zelf gelegd zou hebben. Zou *Weleer deel II* dan een ‘echte’ autobiografie van Clare Lennarts jeugd geworden zijn?

De recensies van *Weleer deel II* waren vrijwel allemaal positief. Daardoor leefde de belangstelling voor Clare’s oeuvre weer op en ook voor haar persoonlijke leven, want uit *Weleer deel II* bleek dat zo’n beetje de helft van Clare’s romanstof een stevige basis in de werkelijkheid had. Wat ontevreden over het diffuse beeld dat Clare’s vrienden van haar zus hadden opgeroepen in *Herinneringen aan Clare Lennart*, schreef Eveline vervolgens haar eigen visie, op basis van hun correspondentie en Clare’s financiële en zakelijke archiefstukken. Ze schetste een beeld van een hardwerkende, vaak zenuwachtige vrouw, die heel dominant kon zijn. Van Wim van den Boogaard lijkt ze weinig begrepen te hebben.¹⁵ Clare’s romans bewonderde ze openlijk. *Claartje, mijn zusje* is evenwel noch een hagiografie, noch een afrekening geworden.

Hoewel Eveline voorgaf weinig concreets te weten over Clare’s liefdesavonturen, schreef ze toch vrij openhartige passages als: ‘Ze was geen conventioneel meisje, dat zich aan de regels van ‘Hoe hoort het eigenlijk?’ stoorde. Vriendschappen met jongens die ze sloot ontstonden niet bij vrienden of kennissen. Als ze iemand in trein, tram of bus, eventueel op straat ontmoette, die notitie van haar nam, graag een eindje mee opliep, had ze daar geen bezwaren tegen, als het tenminste een aardige jongen leek. Ze had tamelijk oppervlakkige relaties met een zekere James, met een Leo, een Henk, ook wel op erotisch gebied, maar het raakte haar niet diep.’ En over Wim van den Boogaard: ‘Waarschijnlijk is hij een goede bed-partner geweest.’¹⁶ Eveline maakte heel duidelijk dat haar zus ‘geen preuts trutje’ was.¹⁷ Ze was trouwens ook niet bang haar eigen mislukte huwelijk te noemen. Wat betreft haar eigen relatie met haar zusje laveerde Eveline behendig tussen waarheid en loyaliteit. Er waren veel meer fricties tussen de

zusters dan Eveline laat uitkomen in haar boekje, niet het minst door Clare’s neiging tot heerszucht. Dat benadrukte Eveline met zoveel woorden op de flaptekst. Ze legde uit waarom ze voor het verkleinwoord ‘Claartje’ in de titel koos: ‘Clare Lennart zelf vond het prettig indien men haar met ‘Claartje’ aansprak. Het suggereert iets liefs, iets zachts, het heeft een vertederende klank. Het roept een beeld op dat juist in tegenstelling is met het dominerende in het karakter van Clare Lennart. Ze wist dat zelf heel goed, wilde het verdringen.’

Voor dit derde boek over Clare Lennart had uitgever Nijgh & Van Ditmar maar weinig geld over. *Claartje, mijn zusje* verscheen in 1979 in een heel eenvoudige uitgave met geen enkele foto van Clare Lennart, zelfs niet op het omslag. Pas op de titelpagina staat de ondertitel, tussen haakjes, ‘Over het leven en werk van Clare Lennart’.¹⁸

Met *Weleer deel II* en de twee biografische boekjes heeft Eveline Klaver een poging gedaan het werk van Clare Lennart levend te houden. In een interview zei ze dat ook met zoveel woorden: ‘Dit is het laatste wat ik voor Claartje kon doen.’ Ze liet zich bij dat interview trouwens fotograferen met poes, in exact dezelfde pose die Clare vaak aannam.¹⁹ Tot op hoge leeftijd bleef Eveline actief. Ze maakte lange reizen naar haar zonen in Zweden en Italië, vertaalde romans uit het Zweeds en Frans, onder andere van Anne Philipe, en werkte mee aan het boekje *Terugblik, een greep uit de geschiedenis van de familie Doyer*.²⁰ Everlina Hendrika Klaver stierf op 17 maart 1988 op 86-jarige leeftijd. In de rouwadvertentie stond een tekst van haar eigen hand: ‘Nee, ik heb geen spijt van de manier waarop ik geleefd heb, al heb ik onbekookte dingen gedaan en onverantwoordelijke beslissingen genomen. Ik heb in ieder geval gedurfd.’²¹

Naleven van een oeuvre

Ten tijde van Clare Lennarts overlijden was vrijwel haar hele oeuvre in recente edities te koop. In de jaren daarna verschenen nog enkele herdrukken. Clare Lennarts kortere werk leent zich uitstekend voor bloemlezingen, zowel voor kinderen als voor volwassenen.²² Nijgh & Van Ditmar bracht in 1977 een nieuwe bundel columns van Clare Lennart, *Het paard licht*, geselecteerd door Eveline Klaver. In de inleiding schreef ze terecht: ‘In geen van Clare Lennarts romans treedt haar persoonlijkheid zo duidelijk naar voren als in deze korte impressies. Wie haar werkelijk wil leren kennen, zoals ze was en dacht, kan niet beter doen dan deze bundel te lezen en te herlezen.’²³

In de populaire Salamanderreeks van Querido werden in 1976 herdrukken van haar verhalenbundels *Rouska* en *Scheepjes van papier* opgenomen.²⁴ Voor Clare’s ouder wordende lezers kwamen tussen 1976 en 1990 vier herdrukken van haar romans in aangepaste uitgaven voor slechtienden.²⁵ In 1979 verscheen bij Nijgh & Van Ditmar nog een herdruk van *Ter herinnering aan Rotterdam*. Nijgh & Van Ditmar herdrukte ook *Toverlantaarn* in 1981 nog eens in de serie ‘Nederlandse klassieken van de twintigste eeuw’ waarin het oude goud van de Nimmer Dralend reeks werd ondergebracht.²⁶ In

hetzelfde jaar maakten Liesbeth ten Houten van Nijgh & Van Ditmar en Eveline Klaver plannen voor een bundel met de oudste verhalen van Clare Lennart, getiteld ‘Vroege verhalen’ of ‘De geur van linden’.²⁷ Daar kwam niets meer van. Als directeur van de uitgeverij van kinder- en jeugdliteratuur Leopold gaf Liesbeth ten Houten wel *Prinsesje Mimosa* een tweede leven. In 1985, twaalf jaar na Clare Lennarts dood, verscheen de allerlaatste volledige herdruk: *Scheepjes van papier*. En toen werd het stil. Eind jaren tachtig, toen ik in Leiden Nederlands studeerde, kocht ik bij een literair antiquariaat eerste drukken van *Serenade uit de verte* en *Stad met rose huizen* voor een gulden per stuk. Ze stonden buiten, in de uitverkoopbak. Mijn aankoop was een ‘guilty pleasure’. In de colleges moderne literatuur werd Clare Lennarts naam niet genoemd. Al in 1984 vertelde Cees Nootenboom in een interview een anekdote die moest bevestigen dat hij niet uit een literair milieu kwam: ‘Toen ik Simon Vinkenoog voor het eerst ontmoette in Parijs – dat was dus de bloeitijd van de Vijftigers – vertelde hij me wat hij toen het mooiste vond, dat was Pound. En hij vroeg mij wat ik toen het mooiste vond en dat was Clare Lennart. Ik was dus een absolute onschuld.’²⁸

Uit de canon gevallen

Ton van Oudwijk had Clare Lennarts positie in de Nederlandse letteren ‘geheid onaantastbaar’ genoemd. Eind jaren zestig wás zij inderdaad iemand om rekening mee te houden, maar net als veel andere auteurs verzonk zij vijftien jaar na haar dood in de obscuriteit. Ondanks de inspanningen van Eveline Klaver en Dolf Verroen werden haar romans en kinderboeken nauwelijks meer gelezen. De naam Clare Lennart verdween rond 1985 uit de boekhandels en vervolgens uit het collectieve geheugen.

Uiteindelijk verloor men zelfs in Hattem, dat Clare toch opnieuw ‘op de kaart’ gezet had met haar gloedvolle beschrijvingen in *Weleer*, de belangstelling voor haar oeuvre.²⁹ Enkele boeken uit Clare Lennarts persoonlijke collectie kwamen in het bezit van de openbare bibliotheek in Hattem. Deze schenking kreeg geen speciale plek in de bibliotheek, opdat ook latere generaties zich bewust zouden zijn van de band tussen de schrijfster en de stad, maar werd gewoon opgenomen in de uitleenbare collectie. Na enige jaren werden Clare’s boeken – zoals dat gaat met stukgelezen bibliotheekboeken – afgeschreven en vernietigd.³⁰ Ze kreeg zelfs geen straatnaam in haar Veluwe geboortestad, al zijn er wel Clare Lennartstraten in Spijkenisse, Almere en Zaandam.

Alleen in de stad Utrecht wordt de herinnering aan de schrijfster van de ‘Utrechtse roman’ *Huisjes van kaarten* nog levend gehouden: met een monumentenschildje op de poort van Steenweg 33bis, een bescheiden 23^e plaats in de Utrechtse Canon en een mooi portret van Annelies Dirkse in de serie Utrechtse Biografieën.³¹ Als curieus eerbetoon werd in 1980 een dahlia naar Clare Lennart vernoemd door de firma K. Maarse Dzn. Jr. Uitgerekend een grove bloemensoort die in haar oeuvre, waarin de bloemen toch zeer welig tierden, nauwelijks voorkomt.

In diverse schoolboeken werd – tot circa 1980 – het oeuvre van Clare Lennart behandeld.³² Ook werden haar teksten als lesmateriaal gebruikt.³³ Literatuurhistoricus Gerard Knuvelder gaf Clare Lennart in 1964 een plaats tussen de ‘Fantaisisten’³⁴ en in 1979 kreeg zij nog een hele pagina in Lodewicks geïllustreerde ‘atlas’ van de Nederlandse letterkunde.³⁵ In de neerlandistiek werd haar naam daarna zelden genoemd. Tussen 1996 en de start van mijn onderzoek in 2007 is slechts een handvol (journalistieke) artikelen over Clare Lennart gepubliceerd.³⁶ Alleen Marianne Vogel nam haar romans mee in haar onderzoek naar de recensies van boeken van vrouwelijke auteurs.³⁷ In de laatste twee delen van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* noemen Jacqueline Bel en Hugo Brems Clare Lennart ieder een maal, in een tussenzin. Haar naam wordt dus nog net genoemd, maar haar werk niet meer geciteerd. In de ‘alternatieve’ literatuurgeschiedenis *Schrijvende vrouwen* uit 2010 kreeg ze geen eigen lemma.³⁸ Kortom, in de 21ste eeuw is Clare Lennarts oeuvre geen onderdeel meer van de literaire canon.³⁹

Clare Lennarts lot is uiteraard niet uniek. Toen zij in het voorjaar van 1932 in het tijdschrift *Nederland* debuteerde, stond haar verhaal ‘Trage handen’ tussen werk van toen populaire schrijvers als Henri Borel, Maurits Wagenvoort, Ben van Eysselsteijn, Eva Raedt-de Canter, Jeanne Reyneke van Stuwe, Willy Corsari en Jan Greshoff. Hoewel er voor Greshoff, Borel en Wagenvoort nog wel (wetenschappelijke) belangstelling is, worden ook zij niet meer breed gelezen. De collega’s die Clare in 1954 bezocht voor *Op schrijversvoeten door Nederland*, zijn vrijwel net zo vergeten als zijzelf, de Experimentelen uitgezonderd.⁴⁰ Het proces van canonvorming is heel complex en doorloopt fasen als (contemporaine) kritiek, essayistiek, literatuurwetenschap en literatuurgeschiedenis.⁴¹ Er zijn dan ook meerdere mogelijke oorzaken aan te wijzen waarom een goede roman als *De ogen van Roosje* niet is opgenomen in de verzameling van literaire werken die onze samenleving als waardevol erkent en die als referentiepunt in de literaire beschouwing en in het onderwijs dienen.

Allereerst vertoonden Clare Lennarts productie en de kwaliteit ervan al bij haar leven een dalende lijn. Met haar laatste ‘vertelling’ *Twintig ramen aan de straat* uit 1963 kon ze niet het niveau van *De ogen van Roosje* uit 1957 evenaren. Daarna publiceerde ze geen roman meer. Clare heeft haar lezers vanaf 1963 daarin enigszins teleurgesteld. Een doorlopend oeuvre begunstigt de continuïteit in de afzet door het kweken van een ‘vaste’ lezerskring voor een auteur.⁴² Ook al verschenen er in de jaren zestig nog volop herdrukken, columnbundels, kinderboeken en *Weleer*, een nieuwe roman zou de beste manier geweest zijn om in de boekhandels en de pers zichtbaar te blijven.⁴³ In de huidige literaire canon voeren romanciers de boventoon en daarna dichters. Clare Lennart was op haar best in de novelle, de ideale lengte voor haar talent, maar minder gewaardeerd dan een roman.⁴⁴ Had Clare Lennart van *Weleer* geen documentaire familiechroniek, maar een historische roman gemaakt, over haar eigenzinnige grootmoeder Eefje Klaver bijvoorbeeld, dan was ze misschien langer in het collectieve geheugen gebleven.

Slechts weinig uitgeverijen hebben genoeg stabiliteit en een voldoende lange adem om duurzame invloed uit te oefenen op de canonisering van de auteurs die zij lange jaren geleden gelanceerd hebben.⁴⁵ Clare's werk had aanvankelijk geprofiteerd van de hoog-literaire uitstraling van A.A.M. Stols, maar na Stols' vertrek liet J.-P. Barth de uitgeverij verlopen. Daardoor verbrokkelde Clare's oeuvre, hoewel van redelijke omvang, over vier uitgeverijen. Nijgh & Van Ditmar deed veel om haar in de markt te houden door de uitgave van maar liefst drie boeken óver Clare Lennart, maar dat bleek niet genoeg. M.T. Zwiers van Kosmos heeft het 'lievige' en sterk vrouwelijke beeld van Clare Lennarts oeuvre bewust versterkt met titels als *Pluk een roos* en *Vlinders tussen de stenen*. Sowieso zijn de titels van Clare Lennarts oeuvre vaak sprookjesachtig en – negatief gezegd – wekken ze associaties met kitsch of Bouquetreeks-boekjes. Dat draagt niet bij tot een serieuze literaire reputatie. Wie wil nog gezien worden met een roman met 'roze' of 'roos' in de titel of verkleinwoorden als 'huisjes' en 'scheepjes'?⁴⁶ *Tooverlantaarn*, *Huisjes van kaarten* en *Serenade uit de verte* zijn bovendien wat vage, onderling verwisselbare titels, al geven zij juist de opgewekt melancholische sfeer van Clare Lennarts werk weer.⁴⁷ In een artikel over 'de ideale boektitel' stelt René Appel dat de titel al bepalend kan zijn voor het waardeoordeel van de lezer en de criticus: 'Tussen literatuur en lectuur – om toch maar even uit te gaan van dat niet waterdichte onderscheid – zijn er in ieder geval wel flinke verschillen wat titels betreft.'⁴⁸ Het is misleidend dat juist haar beste roman, *De ogen van Roosje*, zo'n 'zoetige' titel heeft én dat er vrijwel altijd een afbeelding van een pop op het omslag staat.⁴⁹

Clare Lennart heeft slechts éénmaal, in 1949, literaire erkenning ontvangen in de vorm van een literaire prijs. Gepasseerd worden voor het eerbetoon van een literaire prijs is op zich geen reden om in de coulissen van de literatuur te blijven. Ze opereerde beslist niet in de marge, maar behoorde volledig tot het 'literaire establishment' en had via jurylidmaatschappen invloed op de verdeling van literaire prijzen en subsidies. Clare Lennarts netwerk was groter dan menigeen vermoedde en ze zette zich actief in voor (bevriende) collega's.

Haar werk werd door contemporaine critici doorgaans goed ontvangen. De critici die haar werk waardeerden, gelden echter in retrospectief als niet belangrijk (meer). Herman Robbers, P.H. Ritter en Dirk Coster waren in het interbellum positief over Clare Lennart en/of plaatsten haar verhalen. Zij wijdden serieuze kritieken aan vrouwelijke auteurs en publiekgerichte romans, maar zij werden door de critici van *Forum* juist op hun mildheid en genuanceerdheid aangevallen.⁵⁰ Ter Braak en Marsman polemiseerden met Ritter, die een objectieve manier van kritiseren zei na te streven. En ook met Anthonie Donker, die in 1930 *Critisch bulletin* had opgericht met als uitgangspunt de literatuur als geheel te bevorderen en de lezers over alle bestaande stromingen en verschijnselen voor te lichten. De mannen van *Forum*, die een grote invloed op de canon hebben gehad, hebben Clare's eerste vijf romans genegeerd en haar daarmee wellicht verwezen naar de

tweede rang.⁵¹ De critici die na de Tweede Wereldoorlog haar werk bejubelden, waren al flink op leeftijd en maakten relatief behoudende keuzes, zoals J.C. Bloem, die haar 'een van onze meest oorspronkelijke en geestige vertellers' noemde.⁵² Clara Eggink, Clare Lennarts trouwste fan, nam in haar kritieken voor het *Leids Dagblad* een notoir anti-modern en anti-modieus standpunt in.⁵³ De invloed van *Forum*-man Jan Greshoff, die in 1951 *Serenade uit de verte* zo mooi vond dat hij er 'bijna niet over kon schrijven', was na 1945 flink afgenomen. Critici die een vernieuwende keus maken, worden in het algemeen in retrospectief méér gewaardeerd.

Het aantal vrouwelijke auteurs steeg in Nederland sterk in de jaren zeventig en tachtig, de hoogtijdagen van de tweede feministische golf.⁵⁴ In de opkomende vrouwenboekhandels waren zó veel vernieuwende schrijfsters te vinden dat een al wat oudere schrijfster als Clare Lennart uit de schappen verdrongen werd.⁵⁵ Vooral paste Clare's visie op 'vrouwen en de liefde' niet bij de toenmalige feministen. Een column als 'Marchant en de Dolle Mina's' zal op zijn minst een opgetrokken wenkbrauw hebben gewekt in de vrouwenbeweging.⁵⁶ Terwijl de feministische uitgeverijen Sara en Vita levensbeschrijvingen uitgaven van Henriette van Eyk, Willy Corsari en Clara Eggink, bleef de aandacht voor Clare Lennart beperkt tot een artikel in de bundel *Schrijfsters in de jaren vijftig* in 1990.⁵⁷

De vrouwelijke personages in Clare Lennarts romans, die – hoewel zelfstandig hun brood verdienend – in de liefde radicaal hun man volgen, spraken de wetenschappers van Vrouwenstudies niet aan. Hannemieke Stamperius las Clare's oeuvre met een sociologische bril op en vond *Tooverlantaarn* het meest 'onkritische boek' van haar corpus van 25 romans waarin vrouwen een hoofdrol spelen.⁵⁸

Tooverlantaarn moet voor jonge, dwepende, droomachtige meisjes geschreven zijn, en hun geeft het dan een beeld van hoe een zeer bepaald soort 'ideale' vrouw kan zijn: de onbereikbare, toverachtige, vlinderlijke en o, zo mooie Floortje Désire brengt eerst het dorpje Heerenhaghen in Rep en Roer, en loopt dan weg met een kermisjongen. [...] Het lijkt geschreven te zijn voor jonge meisjes, die nog zo weinig eigen persoonlijkheid hebben dat ze zich met Floortje Désire kunnen en willen identificeren. [...] Lennart schrijft dit in 1938, de periode dat de behoefte aan dromen even groot was als de behoefte aan thuiszittende vrouwen. De ongrijpbaarheid en daardoor zelfstandigheid van Floortje ('omdat ze immers het leven was in al zijn zoetheid en meedogenloosheid') is dan ook niet bedoeld als voorbeeld voor vrouwen, maar als vlucht. Floortje Désire, die hypocrisie in Heerenhaghen aan de kaak stelt, zou hypocrisie kunnen kweken in al te gelovige lezeressen van *Tooverlantaarn*. En dat het competent, luchtig, atmosferisch zuiver gedaan is, doet hier niet aan af.⁵⁹

Zo serveerde Stamperius mét Floortje ook Clare Lennart af.⁶⁰

De literatuurgeschiedenis *Schrijvende vrouwen* laat duidelijk zien dat de levens en werken van schrijvende vrouwen onderling sterk verschillen. Het door Van Boven en anderen aangetoonde mechanisme dat literatuur van mannen neutraal wordt bekeken en van vrouwen als een aparte categorie, geldt echter voor allemaal.⁶¹ Marianne Vogel betoogde in haar proefschrift, waarvoor ze onder andere *Serenade uit de verte* onderzocht, dat critici (ook) in de jaren vijftig verschil maakten in de beoordeling van mannelijke en vrouwelijk auteurs. In een ‘hardnekkig ‘baard-boven-baard’-gevecht werd er een mannelijke hiërarchie gevestigd. Er waren minder schrijvende vrouwen dan mannen en omdat hun werk negatiever beoordeeld werd, zijn relatief minder vrouwen in de canon zijn overgebleven.⁶² Vergeleken met de andere, ongeveer veertig vrouwelijke prozaschrijfsters die in de periode tussen 1945 en 1965 literair werk publiceerden, serieuze aandacht in de pers kregen en goed verkochten, is de reputatie van het als uitgesproken ‘vrouwelijke’ beoordeelde oeuvre van Clare Lennart niet meer, maar zeker ook niet minder door dit gendermechanisme beïnvloed.⁶³

Wat meer van belang lijkt te zijn is de scherpe cesuur die de Tweede Wereldoorlog veroorzaakte in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Clare Lennart publiceerde zowel voor 1940 als na 1945, maar was duidelijk geworteld in de crisistijd. Recensenten vonden haar een ‘typische vertegenwoordigster van de nog-juist-vooroorlogse-letteren’.⁶⁴ ‘Vooroorlogs’ werd al snel gezien als ‘ouderwets’. Reeds in 1948 werd er teruggekeken en signaleerden kranten een ‘merkwaardige belangstelling voor de schrijvers van vroeger’, zoals Annie Romein-Verschoor, Clare Lennart en Jo Boer.⁶⁵ Na de roemruchte meimaand van 1968 was de literaire situatie nog scherper te typeren als een ‘aflossing van de wacht’. Indertijd gevestigde auteurs, die net als Clare al vóór 1940 debuteerden, overleden kort na elkaar, zoals Anthonie Donker (1965), F. Bordewijk (1965), Ed. Hoornik (1970), Simon Vestdijk (1971), Ina Boudier-Bakker (1966), J.C. Bloem (1966) en anderen. De oude groten werden opgevolgd door behoorlijk wat kabaal makende nieuwkomers. Nieuwkomers die (ook) de televisie gebruikten om hun positie te versterken, zoals Godfried Bomans.⁶⁶ Clare gruwde echter van het idee op televisie te komen.

Clare Lennart werd in de jaren zestig gezien als ‘een oudere vrouw, die de dingen met humor, ironie, melancholie en een gematigde aanvaarding beleeft’.⁶⁷ Noch haar oeuvre noch haar persoonlijkheid paste in de tijdgeest van de open-en-bloot-cultuur van de jaren zestig en zeventig. Zij hield vast haar idealistische mens- en literatuurbeschuwing en zette zich expliciet af tegen het ‘norse, winterse klimaat’ van de naoorlogse literatuur.⁶⁸ Waar leegheid overheerste in de literatuur van de jaren vijftig, liet een boek van Clare Lennart de lezer altijd hoopvol achter. Dat heeft het werk – op korte termijn – aantrekkelijk gemaakt voor haar grote, vaste lezerspubliek, maar op langere termijn verloor ze daarmee nieuwe lezers en literaire status. Ze wist dat er een andere tijd aanbrak, maar bij die tijd wilde ze niet horen. Zo heeft ze willens en wetens ‘de boot gemist’.⁶⁹ Criticus Anne

Wadman vond dat haar – te opzettelijke – strijd om hoop te brengen Clare Lennart een eigen plaats in de literatuur gaf: ‘eerder in de achterhoede dan in de voorhoede misschien, maar ook dat zijn betrekkelijkheden, en bestaat iedere voorhoede niet bij de gratie van een achterhoede?’⁷⁰

Het belang van de tweede rang

De Tijd koos als kop boven haar overlijdensbericht: ‘Clare Lennart schreef voor een groot publiek.’⁷¹ Dat ‘grote publiek’ gold bij uitstek voor *Twee negerpopjes*, dat in een oplage van meer dan 100.000 exemplaren verscheen. Victor van Vriesland karakteriseerde *Twee negerpopjes* als ‘het allerhoogste en allerbeste van het gemiddelde der literatuur’. Met haar novelle, en zes jaar later met *Op schrijversvoeten door Nederland*, schreef Clare Lennart boeken die door velen graag gelezen werden. Volgens Van Vriesland had Clare Lennart daarmee bewezen dat literatuur niet alleen iets is ‘voor enkele fijne luiden’, maar iets dat stromen kan naar de eenvoudige lezer. Zo werkte ze mee aan het vormen van een toekomstig lezerspubliek: ‘En daarmee heeft zij de literatuur een grote dienst bewezen.’⁷² Volgens *Telegraaf*-recensente Maud Cossaar sprak Clare’s oeuvre ‘vogels van de meest verschillende pluimage aan: ‘Lezers die lezen om “het andere” te zoeken in ieder boek dat ze openslaan (gelukzoekers eigenlijk) en lezers, die er zich zelf in zoeken uit behoefte aan saamhorigheid en fijnproevers.’⁷³ Ook Jan Greshoff zag, in 1954, dat het werk van Clare Lennart de (onscherpe) grens tussen twee lezersgroepen overschreed. Hij vond *Stad met rose huizen* een zeldzaam voorbeeld van ‘een boek dat een vreugde is zowel voor de werkelijke of zogenaamde kenners als voor hen die van een roman niets meer vragen dan ontspanning op een behoorlijk (in dit geval) hoog peil. De roman van de enkeling en (zonder dat er concessies gedaan zijn) van allen.’⁷⁴

Geen voorhoede of ‘highbrow’ dus, Clare Lennart is in meerdere opzichten te karakteriseren als overgangsfiguur, als ‘middelaar’: in de tijd, in literaire status en in de smaak van het lezerspubliek. Haar realistische proza was niet vernieuwend of controversieel. Ze werd veel gelezen, indertijd zeker niet miskend, maar op de lange duur bleek haar werk kwalitatief onvoldoende voor canonisering.⁷⁵ Zo bleef Clare Lennart in de middenmoot: geen Willem Elsschot of Anna Blaman, maar ook geen Willy Corsari.⁷⁶ Het is tekenend dat de naam Clare Lennart ruim veertig jaar na haar dood vooral bekend is onder de vele verzamelaars van Boekenweekgeschenken, vooral omdat ze twee Boekenweekgeschenken op haar naam heeft staan en aan twee andere meewerkte. En dat nog wel voor een vrouw, want tussen 1932 en 2017 schreven slechts elf vrouwen in hun eentje het prozageschenk.⁷⁷ De CPNB maakte indertijd zelden gewaagde keuzes voor het geschenk. Het Boekenweekgeschenk was vooral bedoeld om de belangstelling voor literatuur aan te moedigen. Clare Lennart was bij uitstek geschikt voor zo’n geschenk: zij schreef goed, toegankelijk en over aansprekende thema’s.

Ook als recensente was Clare Lennart een bemiddelaar. Ze wekte in *Elseviers Weekblad*

bij een breed publiek de belangstelling voor literatuur van het eerste en tweede plan en liet zien hoe je van allebei kon genieten. Lof van Clare Lennart zorgde voor hogere verkoopcijfers.⁷⁸ Of haar artikelen op de lange duur grote invloed hadden op de waardering van de besproken auteurs is de vraag. *Elseviers Weekblad* werd weliswaar goed gelezen en had een hoge oplage, maar Clares artikelen stonden op de vier vrouwenpagina's van het blad. Tussen de modetekeningen van Constance Wibaut, de tips over het bewaren van granaatappelen en advertenties voor korsetten.⁷⁹ Pagina's die mannen, die de toon aangaven in het literaire debat, automatisch oversloegen.

Clare Lennarts oeuvre is in retrospectief wellicht te beschouwen als 'middlebrow' literatuur, functionerend in het 'culturele middengebied'.⁸⁰ De belangstelling voor middlebrow literatuur groeit. Erica van Boven leidt aan de Rijksuniversiteit Groningen de onderzoeksgroep *Dutch Middlebrow Literature: Production, Distribution, Reception*, waar onder andere de opvattingen van de critici Herman Robbers en P.H. Ritter worden bestudeerd. In haar oratie 'Het belang van de tweede rang' brak Van Boven een lans voor onderzoek naar de brede samenhang tussen literatuur van eerste- en tweederangsauteurs.⁸¹ Voor haar onderzoek zou het gevarieerde oeuvre van Clare Lennart een mooie casus kunnen zijn.

Opdiepen uit de canon?

Canonvorming is een ingewikkeld proces van waardering, verguizing en (soms) herwaardering. In 2014 diepte uitgeefster Eva Cossee uit de boekenkast van haar ouders *Een dwaze maagd* van Ida Simons op, volgens Clare Lennart 'een bewogen, geestig, uitermate boeiend boek'.⁸² Cossee gaf de roman uit 1959 een tweede leven en dat werd een verrassend succes. Zou Clare Lennarts oeuvre, dat een onhoorbare serenade uit de verte geworden is, het huidige lezerspubliek nog aanspreken? Een niet-representatieve rondvraag leert dat anno 2016 alleen veel-lezende zestig- en zeventigplussers nog weten wie Clare Lennart was. Vaak vrouwen die als bakvis schwärmden met 'alles van Clare Lennart, zo heerlijk dromerig en poëtisch'.⁸³ Zij noemen *De ogen van Roosje* of *Toverlantaarn* het lievelingsboek van hun tienerjaren en denken met nostalgie terug aan hun lectuur: 'Twintig was ik en net geslaagd voor de pedagogische akademie. Mijn eerste baan vond ik in Beusichem, een snoezig dorpje in de Betuwe. Ik voelde me als de hoofdpersoon van *De Toverlantaarn* van Clare Lennart. Het kon niet misgaan in zo'n romantische omgeving'.⁸⁴

NRC-criticus Ewoud Sanders dacht dat lezers in 2006 *Twee negerpopjes* een draak zouden vinden. Hij vindt de novelle zoet, weinigzeggend en wijdlopijg.⁸⁵ Clare Lennarts unieke stijl en vocabulaire, die indertijd de recensenten 'betoverde' en lezers 'hypnotiseerde' staan inderdaad ver af van het taalgebruik in de 21ste eeuw.⁸⁶ Bevooroordeelde lezers bleken echter verrast door haar boeken, door de kracht van haar psychologische inzichten en de tijdloze schoonheid van haar natuurobservaties.⁸⁷ De

mensen die ik een boek van Clare Lennart in handen gaf, lazen het met plezier en vonden het leesbaarder dan veel andere romans uit de jaren vijftig of zestig. De boodschap van Clare Lennarts 'groene aarde' is (opnieuw) actueel en zou de vele beoefenaars van mindfulness kunnen aanspreken. Haar oog voor de kleine wonderen in het leven, voor het 'in het moment' leven, kan een heilzame remedie zijn bij stress en de 'is dit alles' melancholie. Een internetblogger herlas haar column 'Sneeuwkllokjes op Rhijnauwen' en schreef: 'Ik ken maar weinig schrijvers die nog [...] het vermogen hebben met een kort stuk proza je stemming in één klap goed te maken. Die een beetje kunnen toveren...'⁸⁸

Het werk van Clare Lennart is nog steeds zeer geliefd in kringen van kattenliefhebbers. In die wereld heeft zij inderdaad een 'geheid onaantastbare' naam gekregen. Piet Schreuders trakteert de 1500 lezers van zijn onvolprezen *Poezenkrant* sinds 1974 regelmatig op een poezenverhaal of -quote van Clare Lennart.⁸⁹ Dat zou haar zeker plezier hebben gedaan.

'Te denken dat dit niet geschreven zou zijn!'

Van Clare Lennart is in de afgelopen vijftig jaar een beeld ontstaan van een vriendelijke, bedaarde bourgeoisie die op een gebloemd canapeetje met een poes op schoot mijmert over het verleden.⁹⁰ Ze is, zoals Hans Warren al in 1965 schreef, een soort 'Kit Brinkman in de letteren' geworden.⁹¹ Dat beeld had bijstelling nodig. Onder haar gereserveerde uiterlijk school de levendige, overgevoelige en soms driftige Clara Klaver, die radicale keuzes maakte in het leven en in de liefde. Die streed om alles te behouden wat ze zo liefhad: haar literatuur, de Utrechtse singels, haar 'groene' jeugd, haar vrijheid om te dromen, haar mannen en haar poezen.

Deze vrouw heb ik willen laten zien. Een vrouw die eigenlijk nooit aan 'het gewone leven' gewend raakte, maar altijd dapper de confrontatie met dat lastige leven aanging. Een fiere, soms dominante vrouw, met een groot gevoel van eigenwaarde, die zich spiegelde aan haar grootmoeder Eefje Klaver en zich liet inspireren door haar moeder Da Doyer.⁹² Maar ook een vaak onzekere vrouw met een onstilbare behoefte aan aandacht, koestering en bewondering. Gedwongen door geldgebrek overwon ze haar angst voor de ogen van buitenstaanders en publiceerde de verhalen uit haar verbeelding. Met tekenen was ze in haar jeugd pardoës gestopt, maar ondanks de afwijzingen van tijdschriften en de soms pijnlijke kritiek van Frans Coenen schreef ze stug door en zocht ze naar publicatiemogelijkheden.⁹³ Na het aarzelende begin groeide ze, na Coenens dood, geleidelijk tot een zelfbewustheid die niet werd gevoed door critici of haar partners, maar vanuit haar unieke verbeeldingswereld. Naar roeping en overtuiging werd ze letterkundige, een 'kunstenaar'.⁹⁴

Clare Lennart is altijd de regisseur van haar eigen leven gebleven. Op sleutelmomenten hield ze de touwtjes in handen en bleef ze dicht bij zichzelf. Het was voor haar zonneklaar dat de mogelijkheid tot geluk besloten ligt in de wil van de mens om vrij te zijn, om zichzelf te zijn.⁹⁵ Bij haar 'angel in the house' Wim van den Boogaard kon ze zichzelf

zijn. Hun relatie gaf niet alleen de aanzet tot haar schrijverschap omdat ze voor hem het onderwijs verliet, hij gaf haar ook de vrijheid om te werken zoals ze wilde. In de jaren vijftig maakte hij het haar praktisch mogelijk om ongestoord haar meest gewaardeerde romans te schrijven. Clare koos voor een, voor die tijd, unieke relatie.⁹⁶ Zónder kinderen, om ongestoord te kunnen blijven dromen. Ze kon het kind in zichzelf bewaren, omdat er geen kind aan haar rokken hing. Vooral het idee van een ‘gezin’ benauwde haar.⁹⁷ Hoezeer Clare haar moeder ook idealiseerde, ze koos in haar eigen leven precies omgekeerd. Alleen de lichamelijke liefde vermocht voor Clare de realiteit béter, mooier te maken dan de verbeelding. Als de ‘klaroenstoten van de seks’ weerklonken, luisterde ze daarnaar en kwam een vrouw tevoorschijn die doorgaans, in het daglicht, in de schaduw bleef.⁹⁸

Ook heb ik willen laten zien dat Clare Lennarts werk niet zo zoet is als het – afgaande op de titels – lijkt, maar soms behoorlijk hard is, zoals het opstandige verhaal ‘De braven’. Het is net zo gecompliceerd als haar persoonlijkheid. Haar eerste verhaal in een literair tijdschrift, ‘Liefde en logica’, kreeg achteraf gezien een veelzeggende titel. Het zoeken naar evenwicht tussen deze beide polen, tussen gevoel en verstand, tussen droom en werkelijkheid, is in vrijwel al haar werk terug vinden.⁹⁹ De andere twee ogenschijnlijke tegenpolen in haar leven, de angst voor verlies en de ‘onbecijferbare goedheid van het bestaan’ verenigde ze in *De ogen van Roosje*. In die roman kregen al haar thema’s en motieven een plek. Het is niet verwonderlijk dat ze daarna niet nóg een grote roman schreef.

Aanvankelijk draaide Clare Lennarts leven niet om de literatuur. Het draaide om de vrijheid van de verbeelding. Zonder Frans Coenen zou ze haar verbeeldingsleven nooit op grote schaal op papier hebben gezet. Hij leerde haar dat dromen alleen niet voldoende was, dat dromerijen haar niet aan het alledaagse leven konden binden dat ze toch door moest. Met het ‘daadwerkelijke schrijven en tikken’ moest ze haar droom tot werkelijkheid brengen.¹⁰⁰ Hij was er trots op dat de ‘producten’ van haar verbeelding daadwerkelijk gedrukt en gelezen werden: ‘Te denken, dat dit niet geschreven zou zijn!’¹⁰¹

Later creëerde Clare moedwillig de mythe van haar ‘toevallige schrijverschap’, van haar schrijven omdat ze om geld verlegen zat. Onzeker over haar talent en deels onder de druk van wat de maatschappij vond van schrijvende vrouwen, verborg ze het feit dat ze voor haar ontmoeting met Coenen al twee complete boeken en een schrift vol verhalen had geschreven. Bovendien: voor haar had de verbeelding nog steeds het primaat.

Voor haar persoonlijkheid was Coenens dood een bevrijding. Ze ontdekte dat ze ook als ze niet ‘voor Frans’ schreef, succesvolle boeken en verhalen kon publiceren. Pas na zijn dood vond ze haar eigen stem en durfde ze ook de sprookjeskant in haar karakter in literatuur te uiten. Ze had gedacht dat ze alleen door hem nog aan het leven hechtte, maar ontdekte – verrassend snel – dat ze een instinctieve wil om te leven had. Ze wilde geen ‘schijnvertoning’ opzetten en ging het leven aan.¹⁰² Juist door te publiceren kwam ze in contact met de wereld waar ze tot dan toe eigenlijk buiten wilde blijven. Ze werd minder

angstig voor de ogen van anderen en leerde vertrouwen op haar literaire en zakelijke gaven. Geheel op eigen kracht ontwikkelde zij zich in tien jaar tot een veelgelezen schrijfster, die in 1949, naast collega’s als Anna Blaman en Jo Boer, een goede reputatie kreeg en in brede kring bekend werd.¹⁰³

Leven bleef een krachttour voor haar. Vanaf haar achtste jaar was haar jeugd onveilig geweest, altijd was er de dreiging van geldgebrek, ruzie en dood. Zij wilde zich weliswaar zich niet door de angst in een hoek laten drijven, maar ze bleef nerveuzer dan de meeste mensen. Altijd lag het verlies op de loer. Die kilte in haar jeugd leidde tot een verhoogde alertheid. Met haar fantasie zette ze zich schrap tegen de realiteit. Clara Klavers rijke verbeeldingsleven is zowel haar vloek als haar zegen geweest. De eeuwige angst voor verlies heeft vele levensdagen en vooral nachten vergiftigd. Maar ze is ook overeind gebleven in het ‘gewone’ leven omdat ze zich zoveel mogelijk terugtrok in het ‘ware’ leven van haar verbeelding. Zij zocht en vond uiteindelijk een balans tussen de te dunne verbeelding en de te stugge werkelijkheid.

‘An unhappy childhood is a writer’s gold mine,’ koos Gerard Reve als motto voor *Nader tot u*.¹⁰⁴ Zoals bij vele sterke aforismen is het omgekeerde even waar: ook een gelukkige jeugd kan een levenslange bron van literaire inspiratie zijn. Clare Lennart had het allebei ervaren: zij nam uit haar jeugd veerkracht en vitaliteit mee, maar ook permanente angst. Zij heeft in haar literaire werk de nadruk gelegd op het geluk dat ze als jong kind vond in de groene tuin rond De Ekelenburg. De plek waar ze haar vitale ‘injectie’ met het groene bloed kreeg, werd het overkoepelende symbool van de kleine wonderen die het hachelijke leven altijd weer de moeite waard maken. Luite Klavers grote droom leverde zijn dochter de sprookjesachtige groene tuin op waar ze op adem kon komen. Alleen al door het oproepen van woorden als ‘mus’, ‘linde’, ‘viola odorata’ of ‘poes’ kon Clare een duik nemen in haar verbeelding: dan was ze terug in de groene tuin.¹⁰⁵ Dan was ze weer kind. Ze wilde vaak liever Claartje dan Clara zijn en hechtte eraan dat dierbaren haar zo noemden.

Dat ze het historische verleden in haar verbeelding mooier maakte dan de ‘verloren tijd’ in werkelijkheid was, is het onvermijdelijke gevolg van de nostalgische werking van het geheugen.¹⁰⁶ Het was ook een bewuste keuze, die door de voortdurende en opzettelijke herhaling, aan belang won. Dat de tuin steeds groener werd, was een manier om de, soms rauwe, dagelijkse werkelijkheid aan te kunnen. De zwarte jaren van haar jeugd, het mislukken van Luites droom en van zijn huwelijk, heeft ze veel minder sterk in haar (naoorlogse) literaire werk tot uiting gebracht. Weemoed, het nostalgisch oproepen van de betoverende groene tuin, was een vluchtheuvel, haar natuurlijke beschermingsmechanisme tegen de melancholie en angst.¹⁰⁷

In het dagelijkse contact met anderen was Clara Klaver meestal schuw en gereserveerd. Anna Blaman noemde haar een ‘kouwe kip’.¹⁰⁸ Clare’s afwerende houding, die vooral in haar jeugd uitmondde in rebellie, maakte haar moeilijk te benaderen, maar was in wezen

een muur om een uiterst kwetsbaar innerlijk leven. Ze stond vrij weerloos tegenover haar emoties en indrukken, die haar snel overweldigden en tot bijna hysterische uitbarstingen van drift, paniek of verliefdheid konden leiden. Achter de muur van papier en haar pseudoniem waande ze zich echter veilig. In haar werk kon Clare Lennart voldoende afstand houden. Ze schreef vooral voor zichzelf.¹⁰⁹ Om haar verhalen weg te werken uit haar hoofd. En om er wat mee te verdienen. Tot haar eigen verrassing hebben veel lezers zowel haar worsteling met het leven als haar remedie herkend. Tijdens lezingen sprak ze daar opmerkelijk open over en zo versterkte ze haar ‘verbond’ met haar publiek. De troost van de groene tuin bleek goed overdraagbaar. Clare’s meest nostalgische boek *Serenade uit de verte* werd een van haar succesvolste en is gelezen als een bron van geluk en hoop. Dat gold ook voor haar columns.¹¹⁰ Haar lezers waren haar dankbaar voor haar kunst om kleine, gewone, alledaagse dingen om te toveren tot wonderen.¹¹¹ Hun applaus stimuleerde Clare Lennart om door te schrijven en om haar werk fervent te verdedigen tegen mensen die niet begrepen wat ze bedoelde met de onbecijferbare goedheid van het gewone, dagelijkse bestaan. Ze vertelde haar lezers dat ze het verstand niet moesten uitschakelen, maar hart, ziel en zinnen ook mee laten spreken: ‘Het gewone dagelijkse leven kent momenten van betoverende sprookjesachtigheid. Kijk maar naar Andersen. Maar wat men sprookjesachtig noemt, is vaak niet anders dan dat je het leven ziet met onbevangen ogen, het stof van de gewoonte eraf geveegd.’¹¹²

Clare Lennart zag het leven altijd met onbevangen ogen, wachtend op ‘het wonder’. Ze deelde wat ze ervoer met haar lezers. Daar putten zij en haar lezers hoop en troost uit.

*Alleen de mens, die hier gekomen is, beroofd en deemoedig, omdat hij in de wereld van de mensen geen plaats had kunnen vinden, die zou misschien iets van het geheim van het groene bos verstaan. Neen, hij zou het nooit helemaal kunnen verklaren, maar hij zou ook niet meer op menselijke wijze het geheim... of het wonder... tegemoet treden met een eis tot uitlevering. Er zou iets in hem dagen van een glimlachend vermoeden... iets zachts van blijheid en berusting. Alsof het leven toch misschien een schoonheid had... een waarde... die de menselijke logica niet kon abstraheren, maar die er niettemin was. – Ik weet... ik weet, zou de groene aarde fluisteren en – er was eens... er was eens..., lispelt het bos.*¹¹³

Noten

INLEIDING EN VERANTWOORDING

- 1 Het motto van *Weleer*, een uitspraak van de Tsjechische historicus Frantisek Graus.
- 2 Telefonische mededeling Aya Zikken, 13 september 2010.
- 3 Jan Romein, *De biografie: een inleiding*. Amsterdam, 1946.
- 4 Rob Groenewegen, *Te leven op duizend plaatsen. Jo Otten 1901-1940*. Haarlem, 2011, p. 637-638. Michiel van Diggelen, *Ab Visser Biografie*. Groningen, 2013. Biografen die kiezen voor een hoofdpersoon uit de ‘subtop’ of lagere echelons moeten hun keuzes (vermoeiend) vaak rechtvaardigen. Enkele voorbeelden geeft: Paul van der Steen, ‘Zweet van jaren’, in: Bindels en Van Melick (red.), *Oude levens, nieuwe kwesties. Dag van de Biografie*. Roermond, 2007, p. 85-86.
- 5 Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland, 1900-2015*. Antwerpen / Apeldoorn, 2015, p. 27.
- 6 ‘Evenals de historische held bepalen zij het karakter van hun tijd en dragen zij de wereld.’ S. Dresden, *De structuur van de biografie*. Den Haag, 1956, p. 210-211.
- 7 Victor van Vriesland in de lofrede voor *Twee negerpopjes*, *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 28 april 1949.
- 8 Binne de Haan, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*. Groningen, 2015, p. 299.
- 9 A.A. Van den Braembussche, ‘Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning’, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15/1 (1989), p. 26-60. Citaat op p. 57. Ton Anbeek, ‘De kinderziekten van de Nederlandse biografie’, in: *Ons Erfdeel* 33/2 (1990), p. 197-207.
- 10 Zie voor situatie tien jaar later: Jaap Goedegebuure, ‘Stand van zaken: kinderziekten of atavismen? De renaissance van de Nederlandse schrijversbiografie’, in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 75-83. In 2010 werd voor het eerst de tweejaarlijkse Erik Hazelhoff Roelfzema Biografieprijs toegekend aan de beste Nederlandstalige biografie.
- 11 W.H. Weenink, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976*. Amsterdam, 2014. Bertus Mulder, *De nazi’s te slim af zijn. Sophia Louisa Kwaak en het kapitaal van de Frankfurter Schule*. Bornmeer, 2015.
- 12 Margriet Prinssen en Lucie Th. Vermij (sam.), *Schrijfsters in de jaren vijftig*. Amsterdam,
1990. De beschreven schrijfsters zijn: Anna Blaman, Jo Boer, Marianne Colijn, Hella S. Haasse, Tonny van der Horst, Dola de Jong, Clare Lennart, Josepha Mendels, Marga Minco, Marie-Sophie Nathusius, Nel Noordzij, Gerdy Pendel, An Rutgers van der Loefft, Annie M.G. Schmidt, Luisa Treves, Jacoba van Velde, Ellen Warmond, Sonja Wittstein, Ruth Wolf en Aya Zikken. Annejet van der Zijl, *Anna. Het leven van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 2002. Kees Ruys, *Alles is voor even. Het bewegen schrijversleven van Aya Zikken*. Haarlem, 2013. Sylvia Heimans, *Josepha Mendels. Het eigenzinnige leven van een niet-nette dame*. Amsterdam, 2016. Margot Dijkgraaf, *Spiegelbeeld en schaduwspel. Het oeuvre van Hella S. Haasse*. Amsterdam, 2014 is niet gepresenteerd als biografie, maar bevat wel veel biografische interpretaties van Haasses oeuvre (bijvoorbeeld. p. 16). Clare Lennart kreeg geen eigen lemma in Jacqueline Bel en Thomas Vaessens (red.), *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010*. Amsterdam, 2010.
- 13 De Haan 2015, p. 304 en 305.
- 14 Bart Slijper zet vraagtekens bij het – volgens hem in Nederland vastliggende idee – dat een verantwoording van de gemaakte keuzes (onderstaande paragraaf dus) vereist is in een biografie. Bart Slijper, ‘Lijvig en uniform. De schrijversbiografie in Nederland’, in: *Tijdschrift voor biografie* 2/2 (2013), p. 47-51, met name p. 48.
- 15 Leon Edel onderscheidt drie soorten biografieën: de documentaire, het portret en de vertelling door een alles-wetende verteller. J.J. Oversteegen, ‘De schrijversbiografie: een onmogelijk genre’, in: *De Gids* 151 (1988), p. 347. Er zijn meerdere pogingen gedaan tot typeringen van biografieën. De Britse James Clifford onderscheidt bijvoorbeeld de objectieve, de wetenschappelijk-historische, de artistiek-wetenschappelijke, de narratieve en de fictionele biografie. Hans Renders, ‘Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie geen roman is’, in: *Zacht Lawijd* 6 (2007), p. 67-81, citaat op p. 74.
- 16 Hans Renders spreekt van een ‘utopie’: ‘It goes without saying that the theory of the biography, one that a biographer can have at hand and that lets him write the ideal biography, is an utopia.’ Hans Renders, ‘The Biographical Method’, in: Hans Renders en Binne de Haan (ed.), *Theoretical discussions of biography:*

- approaches from history, microhistory, and life writing*. Leiden, 2014, p. 223.
- 17 Monica Soeting en Jaap Bos, 'En nog altijd weten we niet wat de biografie is', in: *Biografie Bulletin* 21/2 (2011), p. 89-94.
 - 18 Hans Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten*. Amsterdam, 2008, p. 6-7.
 - 19 'Een kloof tusschen andere mensen 'die in iedere kleine, aardse bereikbaarheid nog het geluk denken te vinden; in dat meer geld... in een mooier huis... in positie... al deze bijkomstigheden. Een wedren naar een immer wijkende horizon. Dwaas en pathetisch tegelijk.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 mei 1934.
 - 20 'Vervloeien tot een ander, uit jezelf treden, een tweede leven leven, dat wonderlijk sterker kan worden dan het eigene. Ik denk dat is niet altijd, maar toch vaak een zegen dit te kunnen, lieverd, al maakt het voor 't gewone leven ongeschikt... wat jij al bent, lieverd.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 juli 1935.
 - 21 Hermione Lee, *Bodyparts, Essays on Life-Writing*. London, 2005, p. 2-3: 'Alternatives, missed chances, roads not taken, accidents and hesitations, the whole "swarm of possibilities" that hums around our every experience, too often disappears in the smoothing biographical process.'
 - 22 In de Engelstalige (sociologische) literatuur is de term 'turning points' gangbaar. Dit kunnen omwentelingen in het leven zijn die de vorm aannemen van 'bekeringen' of meer gangbare omwentelingen zoals een huwelijk of een studiekeuze. Karla B. Hackstaff, Feiwei Kupferberg, Catherine Négroni, *Biography and Turning Points in Europe and America*. Bristol, 2012.
 - 23 Gert J. Peelen, 'Consequent tot het bittere einde. Wissels en piketpalen in leven en werk van H.M. Kuitert', in: *Tijdschrift voor biografie* 3/1 (2013), p. 12-21. Dit nummer van het *Tijdschrift voor biografie* was geheel gewijd aan 'Keerpunten'.
 - 24 Keerpunten in het leven leggen dringend een ordening op aan wat anders een oeverloze reeks van feiten zou zijn geweest. Jan Fontijn, 'Keerpunten in een leven', in: *Biografie Bulletin* 11/3 (2001), p. 98.
 - 25 Jan Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie*. Utrecht, 1992, p. 65.
 - 26 Dolf Verroen (sam.), *Herinneringen aan Clare Lennart*. Den Haag, 1975.
 - 27 *Haarlems Dagblad*, 17 januari 1976.
 - 28 *Deventer Dagblad*, 19 december 1969. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
 - 29 Rico Bulthuis aan Dirkje Kuik, 3 april 1985
 - (Collectie Stichting Dirkje Kuik, Utrecht).
 - 30 Jacques Dane en Hans Renders, *Biografie en psychologie*, Amsterdam, 2007. Leon Edel, *Writing Lives. Principia Biographica*. New York / London, 1984, p. 142-158 (het hoofdstuk 'Psychoanalysis'). Zie ook het hoofdstuk 'Verklaren in de schrijversbiografie' in Fontijn 1992, p. 67-86.
 - 31 Volgens Koen Hilberdink stelt een schrijver van een auteur zichzelf drie vragen: waarom schreef iemand bepaalde boeken, wat heeft de gebiografeerde gelezen en wie heeft de gebiografeerde ontmoet? Rob van Essen en Monica Soeting, 'Blijf bij je eigen taal. Tien tips voor beginnende biografen', in: *Biografie Bulletin* 17/1 (2007), p. 49.
 - 32 Oek de Jong, *Wat alleen de roman kan zeggen*. Amsterdam, 2015, p. 68.
 - 33 Nog vaker dan aan mannelijke auteurs wordt aan vrouwen gevraagd: 'waarom schrijf je?' Margaretha Ferguson in: Anja Meulenbelt (sam.), *Wie weegt de woorden. De auteur en haar werk*. Amsterdam, 1985, p. 95.
 - 34 'Clare Lennart vertegenwoordigt daarmee in de letteren een soort van idealistische mensbeschouwing.' Garmit Stuiveling, 'Liefde voor het leven', in: *Het boek van nu* 7 (1953-1954), p. 187.
 - 35 'Het Leitmotiv van dit boek klinkt telkens weer uit mijn werk op: de onbecijferbare goedheid van het leven.' *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
 - 36 J.J. Oversteegen, biograaf van Cola Debro, beschreef iemands persoonlijkheid als de 'eigenaardige wijze waarop hij vorm geeft aan zijn werkelijkheid, dit is levenskeuzen doet, moeilijkheden overwint of ondergaat, kansen aangrijpt en, bij een schrijver, beelden vindt voor zijn levensvisie.' Oversteegen 1988, p. 351.
 - 37 Maarten van Buuren, 'De biografie als literair genre', in: Johan Anthierens (red.), *Aspecten van de literaire biografie*. Kampen, 1990, p. 50-61. Bespreking van James Cliffords indeling uit *From Puzzles to Portraits* op p. 58-59.
 - 38 Lytton Strachey, 'Charles Greville', in: *Biographical Essays*. New York, 1949, p. 243.
 - 39 Maaïke Meijer pleit voor het weglaten van een exposé over de voorouders, omdat de biograaf daarmee zijn/haar hoofdpersoon beschouwt als 'product' van die voorouders. Ik doe dat, beperkt, toch. Clare Lennart voelde zich zelf nauw verbonden met haar voorouders en herleidde haar karaktertrekken naar de karakters van haar grootouders en ouders. Clare's grootouders en verre familieleden heb ik zo veel mogelijk beschreven in hun relatie tot Clare. Dik van der Meulen en Monica Soeting, *Hoe schrijf ik een biografie?* Amsterdam, 2010, p. 31.
 - 40 Dat geldt ook voor W.F. Hermans: 'Wat opvalt in zijn verhalen en romans is het feit dat de familieomstandigheden van de held, of beter antiheld, dikwijls zeer expliciet worden vermeld. Ze zijn een van de belangrijkste verklaringen waarom hij zo handelt en niet anders.' Jan Fontijn. *Opgebouwd uit hetzelfde. Broers en zusters in de literatuur*. Amsterdam, 2011, p. 210-211.
 - 41 Meulenbelt 1985, p. 7. In M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993 werd voor het eerst systematisch aandacht besteed aan de positie van vrouwelijke auteurs in het literaire systeem.
 - 42 Els Kloek in *Trouw*, 20 oktober 2012.
 - 43 Menno ter Braak, *Verzameld werk. Deel 5*. Amsterdam, 1949, p. 204, geciteerd naar www.mennoterbraak.nl.
 - 44 Ik ben het bijvoorbeeld oneens met Mineke Bosch, die schreef: 'De ervaring leert dat biografen mannen er nogal eens vandoor laten gaan met de levens van vrouwen: vaders, vrienden en echtgenoten zijn al snel leermeesters en verklarende factoren, waarmee wordt afgedongen op de 'agency' van de vrouwen in kwestie.' Mineke Bosch, 'Van "bijzonder mens" tot "abnormale vrouw": psychoanalyse, gender en de biografie', in: Bindels en Van Melick 2007, p. 101-115. Citaat op p. 104.
 - 45 Een analyse van de 'heropleving van een interesse voor de auteur, die geen terugkeer is' geeft Bram Leven, 'Mondriaan als landkaart' Life writing en mediatheorie als uitgangspunten voor een interdisciplinaire neerlandistiek', in: *Spiegel der Letteren* 57/4 (2015), p. 407-429. Filosofo Jannah Loontjens stelt echter: 'Nieuwsgierigheid naar de maker van een werk is van alle tijden en zou ook goed verdedigd kunnen worden als een literaire interesse: een interesse in achtergronden, psychologische verklaringen, het scheppingsproces en het levensverhaal. Kortom: de grotere context waarin literatuur ontstaat.' Jannah Loontjens, *Mijn leven is mooier dan literatuur*. Amsterdam, 2013, p. 122.
 - 46 Zie onder andere Rick Honings & Gaston Franssen, 'Literaire fancultuur in Nederland. Bij wijze van inleiding', in: *Spiegel der Letteren* 56/3 (2014), p. 243-247 (themanummer literaire fancultuur in Nederland). Zie ook de inleiding van Rick Honings in: *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw*. Amsterdam, 2016, p. 9-56.
 - 47 Zie ook: Petra Teunissen-Nijse, 'De onbecijferbare goedheid van het bestaan', in: *Goede papieren* 3 (2014), p. 15-19.
 - 48 'Ik ben wel blij toch, dat ik je brieven allemaal bewaarde.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 december 1934.
 - 49 Clare Lennart maakte aantekeningen op de enveloppen van haar brieven aan Frans Coenen, zoals 'zelfanalyse', 'bekentenis der leegte', 'drie novellen'.
 - 50 De brieven van Alexander Voormolen aan Clare Lennart tussen 1936 en 1958 bevinden zich in de collectie van Dolf Verroen.
 - 51 Betty Jansens exemplaar van *Maanlicht* is voorzien van een opdracht van Clare Lennart en een ingeplakte bloem.
 - 52 Twee plakboeken met opschrift en onderschriften bij de prenten in handschrift van Betty Jansen (PT). De ansichtkaarten kreeg Clare van bewonderaars, de prentjes van dieren knipte ze zelf uit tijdschriften en kranten, als inspiratiebron voor verhalen en columns. Zij beschreef de plakboeken in: 'Prentenboek voor grote mensen', in: *Het paard licht*, p. 131-133. Zie over Betty Jansen hoofdstuk 13.
 - 53 'Boekenbezit is ook een biografisch gegeven.' Lisa Kuitert, 'De schelp rond het intellect. Schrijversbibliotheek', in: Lisa Kuitert (red.), *De lezende Lucebert: bibliotheek van een dichter*. Nijmegen, 2009, p. 125-141. Zie: www.hanta.nl/hanta/2014/01/10/de-boekenkast-van-clare-lennart/
 - 54 Bijvoorbeeld in *Weleer* en de foto van babybroertje Dick in bad in *De wijde wereld*.
 - 55 José de Ceulaer, 'Clare Lennart: geen valse romantiek', in: *Te gast bij Nederlandse auteurs. Bertus Aafjes, A. den Doollaard, Pierre H. Dubois, Jan Engelman, Johan Fabricius, Hella Haasse, Heere Heeresma, Clare Lennart, Harry Mulisch, Koos Schuur, A. van Duinkerken, S. Vestdijk, S. Vinkenooog*, 's-Gravenhage, [1966], p. 75.
 - 56 Petra Teunissen-Nijse, 'Het trapje van Clare. Clare Lennarts woning in de Zuilenstraat', in: *De Utrechtse Boekhouder* 1/2 (2011), p. 8-10.
 - 57 In 1980 verbood de Nederlandse Vereniging voor Personeelsbeleid in haar sollicitatiecode het gebruik van de grafologie als selectiemiddel. Dane en Renders 2007, p. 18 en 33.
 - 58 Ab Visser in: *Leeuwarder Courant*, 6 december 1975. Zelf schreef ze aan Frans Coenen: 'Met andere mensen dan jou kan ik alleen maar op kattenmanier verkeren.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 november 1935.
 - 59 Fontijn 2001, p. 105. De serie artikelen is, met een voorwoord van Pierre H. Dubois gebundeld

- in: *Het Vaderland. Schrijversdebuten.* 's Gravenhage, 1960.
- 60 Ik volg de definitie van Lut Missinne: 'Ik beschouw een autobiografische roman als een roman (een narratief dat fictioneel en literair is) waarin de lezer autobiografische elementen herkent of vermoedt. [...] Een autobiografische roman is een roman omdat de lezer een fictioneel verhaal ziet met literaire kenmerken. Hij is autobiografisch omdat de lezer aspecten van het leven van de auteur kan herkennen, hetzij door namen, door feitelijke gebeurtenissen of andere verwijzingen.' Lut Missinne, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen, 2013, p. 34.
- 61 Bijvoorbeeld over de omstandigheden in *Twee negerpopjes* en *Ter herinnering aan Rotterdam*.
- 62 Een gezin met drie kinderen, twee zusjes en een jonger broertje, komt (met verschillende kindernamen) voor in de romans *Mallemlen*, *Huisjes van kaarten*, *Serenade uit de verte*, *Twee negerpopjes* en *De wijde wereld*.
- 63 Volgens Lut Missinne beslist de lezer zelf of hij/zij een tekst autobiografisch leest. 'De lectuur wordt niet alleen door de eigenschappen van de tekst gestuurd, maar is steeds het resultaat van een interactie tussen de tekst en het bewustzijn van de lezer. Zijn leeservaringen en leesverwachtingen zullen zijn lectuur kleuren. Beschikt de lezer over voorkennis waarbij het gelezene nauw aansluit, dan zal hij geneigd zijn het ook volgens deze informatie te interpreteren.' Missinne 2013. Zie Riet Paasman, *Levens in letters. Autobiografieën van Nederlandse schrijfsters*. Amsterdam, 1996 voor analyses op basis van verteltechnieken in autobiografieën.
- 64 Fré Dommis, *Over Clare Lennart*. Den Haag, 1965, p. 45.
- 65 Jannah Loontjes in: *NRC*, 6 september 2014.
- 66 Aleid Truijens, *Geluk kun je alleen schilderen. F.B. Hotz – Het leven*. Amsterdam, 2011, p. 12.
- 67 Victor van Vriesland: 'Zijzelf karakteriseert hetgeen zij nastreeft misschien het beste waar zij spreekt van 'een droom, die niet verdoezelt, maar die ons aan onszelf onthult'.' Victor E. van Vriesland, *Onderzoek en vertoog 2*. Amsterdam, 1958, p. 626.
- 68 'Sommigen beschouwen jeugdherinneringen als de 'zuiverste' vorm van autobiografie omdat het kader van de ervaringen beperkt is en de ontvankelijkheid en onbevangenheid groot. Anderen vinden jeugdherinneringen juist gevaarlijk, beïnvloed als zij zijn door dromen, anekdotes en verhalen en gekleurd door nostalgie.' Margot de Waal (sam.), *Vrouwenlevens. Honderd jaar vrouwen over hun leven*. Amsterdam, 1995, p. 12.
- 69 Clare Lennarts aangeboren goede geheugen kreeg extra oefening door het indertijd gebruikelijke memoreren van poëzie op de kweekschool.
- 70 Loontjes 2013, p. 139.
- 71 Zie Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom*. Groningen, 2008, p. 9 en 61-88.
- 72 Radio-interview: Lezende schrijvers in het ziekbed (LM).
- 73 Monica Soeting en Jaap Bos, 'En nog altijd weten we niet wat de biografie is', in: *Biografie Bulletin* 21/2 (2011), p. 90.
- 74 Mineke Bosch in de inleiding van haar biografie van Aletta Jacobs, geciteerd naar Renders 2007, p. 77. Léon Hanssen schreef hierover: 'De werkelijkheid van de biografie loopt op vederlichte voetjes: die van het 'mogelijk', 'misschien', het 'wellicht' en 'het zou wel eens kunnen zijn dat'. Léon Hanssen, 'Naar alle waarschijnlijkheid, misschien...', in: *Biografie Bulletin* 3/2 (1993), p. 176-180, citaat op p. 178.
- 75 De term 'historische sensatie' is van Johan Huizinga uit 1920 in *Geschonden wereld, Verzamelde Werken VII*, p. 490. Hij bedoelde een gewaarwording die vergeleken kan worden met esthetisch genot. Alleen geeft de historische sensatie naast een schoonheidservaring ook een gevoel van direct contact met het verleden.
- 76 Arthur Japin op www.anno.nl.
- 77 Gerard Borst, 'Korter! Korter! Korter!', in: *Tijdschrift voor Biografie* 3/2 (2014), p. 81-83.
- 78 Met (LM) verwijs ik naar documenten in het archief Klaver die geen brieven zijn.
- 79 Ook Wim van den Boogaard sprak haar aan met 'Claartje'. Frans Coenen schreef haar naam als 'Klaartje'.
- 80 Ik citeer naar de tweede druk van *Tooverlantaarn* en *Huisjes van kaarten* waarvan ik, ondanks tien jaar zoeken, geen eerste druk kon vinden. Citaten uit *De blauwe horizon* komen uit de tweede druk (A.A.M. Stols, 1950), waarin deel 1 en 2 van deze roman zijn samengevoegd. Veel artikelen van Clare Lennart in *Het Parool* zijn doorgeplaatst in het *Dagblad voor Amersfoort*. Omdat het archief van *Het Parool* (nog) niet digitaal doorzoekbaar is en dat van het *Dagblad voor Amersfoort* wel, verwijs ik dikwijls naar dit lokale dagblad.
- 81 Citaten uit de bundels *Rouska* en *Maanlicht* komen uit de tweede, vermeerderde druk.
- 82 [Redactie], 'In memoriam Frans Coenen', in: *Groot Nederland*, juli 1936, p. 1.
- 83 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 84 'The biographer . . . is like the professional burglar'. Janet Malcolm, *The silent woman. Ted Hughes and Sylvia Plath*. London, 1995, p. 9.
- 85 Zie ook: Petra Teunissen, 'De klaroenstoten van de seks', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 32/2 (2014), p. 65-69 (themanummer Seks in de biografie).
- 86 Elsbeth Etty, 'Doden hebben geen privacy. Het persoonlijke in de politieke biografie', in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*. Amsterdam, 2007, p. 97-107.
- Antoon de Baets, 'Postume Privacy en reputatie', in: Renders en Voerman 2007, p. 108-123. In reactie hierop: Bindels en Van Melick 2007, p. 101-115.
- 87 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 juni 1935.
- 88 'Tenzij de biografie zijn morele criteria zou expliciteren, wat op zich een vak apart is, zou hij zich van waarderingen in termen van goed of kwaad moeten onthouden.' Heleen M. Dupuis, 'Het uitspreken van oordelen. De cruciale rol van het bijvoeglijk naamwoord', in: *Biografie Bulletin* 6/1 (1996), p. 32-37. Citaat op p. 33.
- 89 In een noot wijs ik soms op een inconsequenties in haar gedrag of uitspraken.
- 90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 maart 1935.
- ## HOOFDSTUK 1
- 1 *Huisjes van kaarten*, p. 68.
- 2 H. van Boven, 'Een en ander over de geschiedenis van De Ekelenburg, als onderdeel van Mullegen', in: *Uth het Oulde-Bruck*: uitgave van de Oudheidkundige Vereniging De Broeklanden 14/5 (1995), p. 14-19.
- 3 Willem Pieter Barendsen was een broer van Clara's grootmoeder. Hij was een man met een passie voor schilderen, had grote bewondering voor Multatuli, maar verfoeide Dickens omdat hij hem huichelachtig vond in zijn maatschappijkritiek. *Weleer*, p. 83.
- 4 Johan Degewij fotografeerde twee schilderijen uit het bezit van het Voerman Museum, een IJsselgezicht en een gezicht op de 'Gelderse dijk' met - ongewoon voor Luite Klaver - een persoon in beeld. Het Voerman Museum heeft de schilderijen niet (meer) in bezit. Interview Johan Degewij, 2008.
- 5 Officieel 'Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie'. Als surnumerair (boventallig ambtenaar) nam Luite Klaver waar voor directeurs van postkantoren in Hattem, Rhenen en Winterswijk. Inleiding van Fré Dommis bij tentoonstelling Luite Klaver in 1955 (LM).
- 6 Anna Wagner, *Jan Voerman. IJsselschilder*. Zwolle, 2007, p. 17.
- 7 Rita van der Hout, *Jan Voerman Junior; Uit de schaduwvandeIJsselschilder*. Zwolle, 2001, p. 19.
- 8 Kunstschilder Meijer Isaac de Haan was bevriend met Gauguin en Van Gogh en schilderde veel Joodse onderwerpen. Wagner 2007, p. 36. *Weleer*, p. 49-50.
- 9 Sint Lucas werd in 1880 opgericht op advies van August Allebé, de eerste directeur van de Rijksacademie, door o.a. de schilders Dirk Gerard Ezerman, Ed Karsen, Johan Brakensiek en Jan Toorop en de 'Tachtigter' schilder-schrijvers Jacobus van Looy en Willem Witsen. Ook Maurits van der Valk behoorde tot de oprichters. Aanvankelijk was Sint Lucas een studentenvereniging, maar vanaf 1887 een kunstenaarsvereniging waarvan in een later stadium ook kunstenaars van buiten de Rijksacademie en van andere disciplines lid konden worden. www.sint-lucas.nl.
- 10 Veel van Luite Klavers werk is nog bij zijn kleinkinderen. Het Voerman Museum in Hattem heeft twee schilderijen. Hij schilderde soms huizen, zoals zijn woonhuis 't Olde Spyker op het landgoed Molecaten.
- 11 Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars (1750-1950)*. 's-Gravenhage, 1969, p. 600. Aan de serie Hattemse 'burgemeesterstuinen' heeft Luite Klaver jarenlang gewerkt, tot vlak voor zijn dood.
- 12 Als landschapsfotograaf gaf Luite Klaver in het artikel 'Lente in het kleine' in het tijdschrift *Focus* (1951) adviezen hoe bloemen het beste te fotograferen. 'Meer bescheiden is het duinroosje, dat met zijn kelkje het zonlicht vangt. Deze ontmoeten we op de helling en op de kruin van het duin. Reikhalzend naar het licht strekt de duindistel zijn benige gestalte uit en bloeit ook op de magere, zandige helling van het buitenduin. Zijn soortgenoot (composiet), de paardebloem, is ook een vroege bloeier en laat al spoedig zijn pluizen op de wind zweven.'
- 13 Theo Nieuwenhuis, K. Siderius en dr. J.C. Costerus, *Planten-Typen. I: Voorjaarsbloemen. II: Meibloemen. III: Zomerbloemen. IV: Zomerbloemen en Sporeplanten*. Amsterdam, 1899, 1901, 1903 & 1905. Aan het eerste deel werkte Theo Nieuwenhuis mee, in de latere delen verzorgde Klaver alleen de zwart-wit illustraties en (per deel) vijftien gekleurde lithografieën.
- 14 J.-P. Verkaik, 'Thijse, Jacobus Pieter (1865-1945)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Voor het belang van Thijse en Heimans zie het hoofdstuk 'De natuur van Verkade' in Dik van der Meulen, *Het bedwongen bos. Nederlanders & hun natuur*. Amsterdam, 2009, p. 109-154.
- 15 Als vijftienjarige begon Jan Voerman jr. in 1905 met het album *Lente* van zijn grootvaders koek-

- en beschuitbedrijf. Hij ging door tot 1939. Van der Hout 2001, p. 19.
- 16 Huwelijksakte nummer 83, Burgerlijke stand, Gelders Archief.
- 17 Clare Lennart citeert hieruit in *Weleer*, p. 111. Een typoscript van de brief berust in het familiearchief Doyer (HCO). Er waren acht kinderen, twee stierven bij of kort na de geboorte. In leven bleven Sara Elisabeth (1856-1917), Anton Assueris (1858-1937), Jacob (Jaap) Wijbrand (1859-1913), de tweeling Johan (1864-1919) en Gerarda Jacoba (1864-1916) en benjamin Dirk Anton (1865- 1938).
- 18 Gijsberta van Hoogstraten werd geboren op 17 maart 1828. Het huwelijk vond plaats op 28 september 1871. Huwelijksakte nummer 77, Burgerlijke stand, Gelders Archief.
- 19 *Weleer deel II*, p. 130-131.
- 20 Clare Lennart citeerde delen uit het dagboek in *Weleer* en haar zuster Eveline publiceerde de dagboekantekeningen vanaf 1891 vrijwel volledig in *Weleer deel II*.
- 21 Scheen 1969 noemt twee vrouwelijke Doyers: Catharina Doyer (1819-1890) en Sonja Elisabeth Doyer (1856-1917), p. 278. Een achttiende-eeuwse voorvader, Assueres Doyer, was predikant van de doopsgezinde Gemeente in Zwolle. Diens tijdgenoot, boekhandelaar Hendrik Doyer, was een gelegenhedsdichter en betrokken bij het 'Nut' in Zwolle. J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd*. Hilversum, 1999, p. 34-35. Aan het eind van de 18e eeuw behoorde zo'n veertig procent van de leden van de familie Doyer tot de Doopsgezinde kerk in Zwolle. Mevr. J.M. Doyer-Brunting aan mevr. J. Harmsen-Gerretsen, 11 maart 1991. Familiearchief Doyer. Meer over de familie Doyer in: A. Doyer-Brunting, E. Klaver en H. van der Velde-Doyer, *Terugblik, een greep uit de geschiedenis van de familie Doyer*. Zwolle, 1981.
- 22 'D.A. Doyer & Co'. Anton Assueris Doyer nam de zaak later over met een compagnon, J. van Terwisga. Terwisga overleed in 1922. De zaak werd voortgezet door C. F. Gaerthé en was eind jaren veertig gevestigd in Den Haag. C.F. Gaerthé aan A.W. Bruna, 26 oktober 1949 (familiearchief Doyer).
- 23 Da Doyer beschreef eigenhandig de inventaris van D.A. Doyers boekenbezit (familiearchief Doyer).
- 24 In 1880 was de Nederlandsche Vereniging voor Tekenenonderwijs (NVTÖ) opgericht. Onder voorzitterschap van W.B.G. Molkenboer streefde deze vereniging er onder meer naar om het tekenen als verplicht vak op de lagere school in te voeren. Da Doyer had les van Bartus Korteling, over wie Clare Lennart vertelde dat hij zeer bevriend was geweest met haar moeder. 'Hij was tekenleraar aan verschillende onderwijsinrichtingen, volgens alle getuigenissen een uitzonderlijk goed paedagoog, die voor zijn leerlingen onvergetelijk bleef. In het dagelijks leven een vriendelijk, oprecht, behulpzaam mens. Maar hij weigerde zijn talent op enigerlei wijze te benutten om carrière te maken.' Typoscript lezing 'De prozaschrijver en zijn publiek' (LM).
- 25 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief). Nelly Bodenheimer was een van de Amsterdamse 'Joffers', een groep bevriende vrouwelijke kunstenaressen die aan het eind van de negentiende eeuw les kregen van August Allebé, onder wie Lizzy Ansingh. Clara bezat een werk van Lizzy Ansingh.
- 26 Gerrit Willem Dijsselhof was één van de belangrijkste allround kunstenaars van de Nieuwe Kunst. Hij werkte als schilder, batikker, ontwerper voor meubels, textiel en behang, glasschilder en boekbandontwerper. Yvonne Brentjes, *G.W. Dijsselhof, (1866-1924), Dwalen door het Paradijs*. Zwolle, 2002. Zie ook *Weleer*, p. 176.
- 27 Hun moeders, Helena Clara en Elisabeth Sara Yntema, waren zusters. Sara de Swart volgde vanaf januari 1887 de boetseerklas aan de Rijksnormaalschool voor Kunstnijverheid in Amsterdam. Zij was nauw bevriend met Bouk van Mesdag, de vrouw van Maurits van der Valk. Jaap Versteegh, *Fatale kunst. Leven en werk van Sara de Swart (1861-1951)*. Nijmegen, 2016, p. 28-55. Zie ook: Enno Endt, *Het festijn van tachtig. De vervulling van heel groote dingen scheen nabij*. Amsterdam, 1990.
- 28 Da Doyer schreef dit op 17 februari 1891, *Weleer deel II*, p. 58. In een aantekeningenboekje (LM) plakte Da Doyer recensies uit de jaren 1896 en 1897, o.a. van *De Nieuwe Gids* en voordrachten van Titia van Looy, en een verslag over een schilderijenverkoop bij haar oom Frederik Muller. Ze maakte ook illustraties bij haar 'observaties over Amsterdam'.
- 29 *Weleer deel II*, p. 64 en 65. Eveline Klaver becommentarieert de citaten uit het dagboek: 'Eline Vere, in 1889 verschenen, dus twee jaar voordat Da in Amsterdam ging studeren, vormt voor haar vooral een afschrikwekkend voorbeeld. Ze heeft het niet over de literaire kwaliteiten van Couperus' eerste roman, maar ze legt een ethische maatstaf aan. Je zou kunnen zeggen dat ze het boek als een anti-tendensroman beschouwt: "Nooit zo als Eline!" denkt ze.'
- 30 *Weleer deel II*, p. 51
- 31 Dagboek G.J. Doyer (familiearchief Doyer).
- 32 *Weleer deel II*, p. 137.
- 33 A.M. Cram-Magré, *Dèr Mouw. Adwaita, denker en dichter*. Utrecht, 1981, p. 3. De vernieuwende hbs in Deventer was opgericht in 1872 en mevrouw Dèr Mouw was de eerste directrice. Waarschijnlijk bezocht Da Doyer deze hbs.
- 34 *Weleer deel II*, p. 134.
- 35 B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer*. Deventer, 1988, p. 184.
- 36 Financiële afwikkeling van Derk Doyers nalatenschap (familiearchief Doyer).
- 37 Jo Doyer was op 21 september 1894 getrouwd met Veronica Hendrika Veen Valck uit Winterswijk, doorgaans Rika genoemd. Het huwelijk was niet gelukkig. Hun zoontje Dirk Anton Doyer, geboren op 9 augustus 1895 in Aardenburg, stierf nog dezelfde dag. In haar dagboek schreef Da uitvoerig over de botsingen en misverstanden met Rika.
- 38 Al bijna acht jaar eerder, op 12 mei 1891, schreef ze in haar dagboek: 'Ik vond dat het mij wel aardig stond met zoo'n kindje op den arm. Och, had ik er maar eentje. Ik voelde mijn dorheid als bestaan van jongejuifvrouw.' *Weleer deel II*, p. 80.
- 39 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 40 *Weleer deel II*, p. 51
- 41 *De blauwe horizon*, p. 234.
- 42 *Weleer deel II*, p. 11-12. Eveline citeerde haar zuster met instemming in *Weleer deel II*, p. 152.
- 43 Trouwakte Burgerlijke stand (Gelders Archief).
- 44 Rond de eeuwwisseling was er nog een grote kloof tussen de maatschappelijke bovenklasse, waar de Doyers deel van uitmaakten, en middenstanders als de familie Klaver. Een kwart eeuw later, in 1926, schreef Felicie Jehu nog in haar meisjesboek *Zonnekind*: 'Een leuke jongen, jammer dat zijn vader een winkel heeft.'
- 45 *Weleer deel II*, p. 152 en *Weleer*, p. 168.
- 46 Hoe rijk Luite geworden was door zijn huwelijk met Da Doyer, blijkt uit de vermelding van zijn naam in de lijst met kiesgerechtigden van 1902. Kiesgerechtigd waren alleen mannelijke inwoners die vermogensbelasting betaalden. Luite is één van de zeventien kiesgerechtigde inwoners van Hattem, tussen burgemeester, gemeentesecretaris, predikant, plaatselijke adel en grootgrondbezitters. De aanslag van de vrouw gold voor haar man. Bron: 'Opgave van de mannelijke inwoners der gemeente die aldaar over het dienstjaar 1901/1902 zijn aangeslagen in de vermogensbelasting, met aantekening van hen die het te dier zake verschuldigde op
- den 1sten februari 1903 niet hebben voldaan.' Provincie Gelderland, Gemeente Hattem, No 56, Vermogensbelasting. Streekarchief Hattem, Heerde en Epe.
- 47 Dit is het huidige adres. Het huis was in 1899 omgenummerd van C 166a naar C 127. Hierbij hoorde kadasternummer D 1397. E-mail van Gerrit Kouwenhoven, streekarchivaris Epe, Hattem, Heerde, 24 april 2009 (PT).
- 48 Het sprookje bevindt zich bij Da's dagboek in het familiearchief Doyer. Zeer waarschijnlijk heeft Clara het gelezen.
- 49 Da Doyer was niet de enige vrouw die het schilderen opgaf na haar huwelijk. Haar situatie is enigszins te vergelijken met Johanna Stumpff, een van de Amsterdamse Joffers. Stumpff trouwde met de etser Marius Bauer. Na haar huwelijk werkte ze nog een jaar door, daarna legde ze haar penseel neer 'omdat zij begreep dat zij, ging zij met schilderen verder, in de zorg voor haar echtgenoot tekort zou schieten. Al het werk dat nog in haar bezit was, vernietigde zij en zij werd te toegewijde vrouw van Bauer, wien zij voorbeeldig terzijde stond.' Johan H. van Eikeren, *De Amsterdamse joffers*: Maria E. van Regteren Altena, Ans van den Berg, Jo Bauer-Stumpff, Nelly Bodenheimer, Lizzy Ansingh, Coba Ritsema, Coba Surie, Betsie Westendorp-Osieck. Bussum, 1947, p. 11-12.
- 50 Lijst in 'Staat van aanbrengsten ten huwelijk door Mejuffrouw Clara Helena Klaver, wonende te Utrecht, Zuilenstraat 10bis', 23 juli 1947. Bijlage bij huwelijkske voorwaarden (PT). Een ongesigneerd Aquarium in de familiecollectie (Gerda Klaver) zou ook van Da kunnen zijn. Dirkje Kuik heeft bij Clare een stapel aquarellen van haar moeder gezien. Zij vond het mooi 'heel kundig werk, precies geschilderd'. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 51 In het *Deventer Dagblad* van 24 juli 1899 plaatsten de trotse ouders een advertentie.
- 52 De familie Van Loo, de burens van Klaver en bekend als 'boer Van Loo' uit Clare Lennarts werk, kochten ook een deel van de grond. Koopakte in het bezit van de heer Wim Roelofs, huidige bewoner van het voorste deel van De Ekelenburg. De familie Van Boven kocht ruim 2 hectare grasland in de zuidwesthoek van de Zuiderzeestraatweg en Mheneweg voor f2550. Zie: Hendrik van Boven, 'Herinneringen', online publicatie op www.vanboveninoldebroeck.nl. De naam Ekelenburg is waarschijnlijk rond 1800 ontstaan en zal oorspronkelijk als Eikelenburg zijn geschreven.
- 53 Vanaf de Bovenstraatweg tot aan de

- Bovenheigraaf, met een aan de overzijde van de Mheneweg gelegen tuin.
- 54 ‘Opname bij maanlicht’, in: *Maanlicht*, p. 9. De aanleunende boerderij is rond 1917 afgebroken. De Ekelenburg staat nog steeds aan de Mheneweg en is inmiddels een Rijksmonument (monumentnummer 31376).
- 55 Volgens Van Boven 1995 trok het gezin Klaver op 13 september 1900 in De Ekelenburg.
- 56 ‘Vurens’, in: *Scheepjes van papier*, p. 142.
- 57 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 58 De foto was Clara heel dierbaar. Ze noemt de foto ook in *De wijde wereld*, p. 158.
- 59 Eerste versie van *Huisjes van kaarten* (LM).
- 60 Margaretha Coornstra: ‘Eeuwig angst voor verlies: Clare Lennart’, in: Dick Laning (sam.), *Sporen van schrijvers en dichters in Overijssel en Gelderland*. Zwolle, 2006, p. 27.
- 61 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 14 en *Weleer deel II*, p. 160.
- 62 De orthodoxie, het ‘bevindelijke’ protestantisme, kwam pas in de jaren twintig op in Oldebroek.
- 63 Een doopbewijs heb ik niet gevonden.
- 64 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 december 1934.
- 65 ‘Ik ben [...] immuun voor Novemberstorm en Novemberregen. Het befaamde zonnetje van binnen, waarvan we zongen op de zondagsschool, schijnt dan heusch.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1933.
- 66 Clare bezocht later met haar poezen een homeopathische dierenarts en raadde de zieke Frans Coenen in 1936 een homeopathisch middel aan. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 maart 1936.
- 67 Het humanitarisme was een verzamelnaam voor vele alternatieve, idealistische bewegingen tussen 1890 en 1940 zoals vegetarisme, de Rein Leven beweging, dierenbescherming en drankbestrijding. Het echtpaar Klaver wordt genoemd op www.humanitarisme.nl.
- 68 ‘Pastorale in paars’, in: *Maanlicht*, p. 76 en 77. ‘Isabelkleurig’ is de benaming van een vachtkleur van paarden, bruinachtig geel en wit, met geel als overheersende kleur. ‘Paarden’, in: *Scheepjes van papier*, p. 133. ‘Het speelgoedpaardje Bruin’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 40.
- 69 ‘Opname bij maanlicht’, in: *Maanlicht*, p. 9.
- 70 Soms in opdracht van de firma Van Meurs & Co. *Weleer deel II*, p. 32-33.
- 71 *Weleer deel II*, p. 32. Zie ook: ‘Ik reed door het Hollands polderlandschap langs ontelbare laantjes van Middelharnis en onder zilverdoorschoten, paarse luchten van Ruysdael door.’ *Serenade uit de verte*, p. 261.
- 72 Kleinzoon Andries van Onck erfde de collectie en toonde mij de prenten tijdens mijn interview met hem, juli 2008 in Gavirate.
- 73 In het vak- en liefhebbersblad *Floralia* en dagblad *De Telegraaf* werd over de voortvarende kweker uit Oldebroek geschreven. *Floralia*, 22 december 1905.
- 74 *Weleer*, p. 13.
- 75 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 12. Zie ook: ‘Ze beurt de zwaar neerhangende bloem van een donkerrode roos op, zodat ze in het hart met de gouden meeldraden kan kijken en zegt aarzelend, zoekend, vragend: ‘Wat denkt nou die roos?’ ‘Liefde en logica’, in: *Liefde en Logica*, p. 5.
- 76 ‘Vurens’, in: *Scheepjes van papier*, p. 140.
- 77 Clare Lennart noemt een ‘Sientje’ in *Weleer*, dit was Sientje Brem-Jaspers. Telefonische mededeling mevrouw G. van den Bosch, Oldebroek, 30 oktober 2010.
- 78 ‘Opname bij maanlicht’, in: *Maanlicht*, p. 10.
- 79 ‘Het rijtuig’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 44.
- 80 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 12. August Legras schilderde voornamelijk dieren en Afrikaanse landschappen. Buurjongen Hendrik van Boven: ‘Er werd ons verteld dat Klaver bloedhonden had en als die los kwamen, zouden ze op je aanvliegen en je levend verscheuren. Als er verteld werd, de honden van Klaver zijn los, dan durfden wij, als het donker was, niet buiten komen, hoewel De Ekelenburg meer dan 1 kilometer van ons verwijderd was.’ Hendrik van Boven, *Aren lezen*, p. 2-3. Privé publicatie, mij toegezonden door Hendriks dochter Bertha van Boven. De windhonden zijn een terugkerend motief in het werk van Clare Lennart. Bijvoorbeeld in het verhaal ‘Lichtglans’ in het kerstnummer van de *Wereldkroniek*, 17 december 1938, waar ze Ariel en Lene heten. In *Twee negerpopjes* heten de honden, zoals in werkelijkheid, Areski en Viva, p. 22.
- 81 N.V. Jam- en Vruchtenconservenfabriek Zwaardemaker en Co. aan de Westkanaaldijk te Maarssen.
- 82 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 83 Clare Lennart heeft haar grootouders Klaver uitgebreid geportretteerd in haar memoires *Weleer* en ‘Het huis van mijn grootouders’, in: *Maanlicht*, p. 103-108.
- 84 Hendericus Jacobus Klaver (Hein) kwam uit een omvangrijke familie Klaver in de kop van Overijssel en was als jonge man van Vollenhove naar Hattem gegaan om bij een timmerman in de leer te gaan. Hij was de zoon van deurwaarder Luite Klaver (28 februari 1807-26 januari 1870), van beroep kantoorbediende, klerk en deurwaarder, en Everdina Maria
- Moulin (2 augustus 1806-8 november 1852), werkzaam als kinderneid. Na de vroege dood van Everdina trouwde Luite Klaver nogmaals, met Johanna Margaretha Petronella Verdier, geboren in 1827. Luite en Everdina kregen zeven kinderen. Hendericus Jacobus Klaver (Hein), was de derde en werd geboren op 21 juli 1838. Op 1 juli 1863 trouwde hij met Everlina Lubberta Barendsen. De genealogie van de familie Klaver is uitgebreid onderzocht door Jan Klaver uit Dordrecht en gepubliceerd op zijn website www.familie-klaver.nl.
- 85 *Weleer*, p. 63 en 77.
- 86 ‘Clare Lennart: boeken en poesen’, in: *Trouw*, 18 april 1959. Zie ook: ‘Helaas, voor altijd zwijgt de cither’, in: Elseviers Weekblad, 13 september 1958, p. 41.
- 87 *Weleer*, p. 31-32.
- 88 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1935.
- 89 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 december 1932.
- 90 Albert Barendsen was bakker in ’s Heerenbroek en wethouder in de gemeente Zalk & Veecaten. Hij was gehuwd met Jellemina Brinkman.
- 91 ‘Oudejaar’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 46.
- 92 Egberta Hendrika Geertruida (Bertha) Barendsen (1875-1945), Clara’s stiefmoeder. Haar broer Otto Barendsen werd pedagoog. Haar andere twee broers, Albert jr. en Willem Pieter Barendsen hadden een handelskwekerij in orchideeën in Aalsmeer.
- 93 Otto Barendsen ontmoette bij de Klavers Maurits van der Valk en schreef over hem: ‘De humor in het werk van M.W. van der Valk’, in: *Elsevier’s Geïllustreerd Maandschrift* 52 (1916), p. 441-448.
- 94 *Weleer*, p. 61.
- 95 Een klasgenoot van Eveline Klaver was ‘buurjongen’ Hendrik van Boven (1901-1985), die woonde op een boerderij/bouwbedrijf aan de zuidoostkant van de kruising van Mheneweg Zuid en Zuiderzeestraatweg. Hendriks zuster Evertje zat bij Claartje in de klas. Zie: Hendrik van Boven, *Aren lezen*, p. 2. Zie ook: Van Boven: ‘1901 - 1950: vijftig jaar van mijn vader’. Online publicatie door Hendriks zoon op www.vanboveninoldebroek.nl.
- 96 ‘De Vlaamse reus’, in: *Rouska* [tweede druk], p. 144. Onderwijzeres Jacoba Seidina komt terug in *De ogen van Roosje*, p. 65: ‘Eens was er een klein zwartje in een rose blouse, dat Jacoba Seidina heette en waar ik op het eerste gezicht verliefd op werd. Maar ze werd niet benoemd.’
- 97 *Weleer*, p. 78.
- 98 ‘De ijsvogel’, in: *Liefde en Logica*, p. 195-196.
- Volgens de Franse filosoof Gaston Bachelard kan het gevoel dat kinderen ervaren in de natuur een vervanging zijn voor de liefde voor hun afwezige ouders. Dan wordt die liefde voor de natuur de stuwende kracht voor het prikkelen van de verbeelding. Juist omdat deze natuurbelden de eerste zijn, zegt Bachelard, zullen zij altijd sterker zijn dan andere, die later komen. Dijkgraaf 2014, p. 65.
- 99 Clare Lennart aan mevrouw Allaart-Ferwerda, 3 augustus 1959 (collectie Machteld van der Velden-Allaart). Ook in Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1932.
- 100 Eerste versie van *Huisjes van kaarten* (LM).
- 101 *Weleer deel II*, p. 19.
- 102 *Weleer*, p. 78. Het schrift bevindt zich in het archief Klaver (LM). Dommissie 1965, p. 20-21.
- 103 Uit een ongedateerde lezing (LM).
- 104 ‘Paarden’, in: *Scheepjes van papier*, p. 133.
- 105 ‘Clare Lennart: boeken en poesen’, in: *Trouw*, 18 april 1959. Ze verwerkte deze ervaring in *Huisjes van kaarten*, p. 21-23: ‘Ze tekende nooit wat ze zag, maar uitsluitend wat ze droomde. Waarschijnlijk heeft ze in die tijd behoefte gevoeld de droom tegen een opdringende werkelijkheid te verdedigen. De droom als droom werd onbetrouwbaar. Vandaar dat verlangen naar het zintuiglijk waarneembare.’ Zie ook ‘Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid,’ in: *Het Vaderland*, 23 oktober 1954. Eerste versie van de lezing ‘Van Mallemolen tot Rose Stad’, van 31 mei 1955 (LM).
- 106 De Ceulaer 1966.
- 107 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 10.
- 108 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 mei 1933. ‘Want ieder kind zet een masker op, zodra er grote mensen aanwezig zijn en doet het dit te veel, dan worden de fundamente, waarop het zijn leven moet bouwen, wankel.’ *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 31.
- 109 De Ceulaer 1966.
- 110 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1934.
- 111 ‘Het huis van mijn grootouders’, in: *Maanlicht*, p. 108.
- 112 De psychiater Elaine N. Aron karakteriseert de ‘highly sensitive person’ als intelligent en creatief, uiterst ontvankelijk voor zintuiglijke indrukken en voor de gevoelens van anderen, maar ook snel overvoerd, belast door drukte, met grote behoefte om genoeg alleen te zijn. Elaine N. Aron, *Hoog sensitieve personen. Hoe blijf je overeind als de wereld je overweldigt*. Zeist, 2015.
- 113 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 114 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 december

- 1934.
- 115 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 februari 1934.
- 116 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 september 1934.
- 117 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 november 1932.
- 118 *Weleer deel II* p. 163. Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 14.
- 119 Het artikel is opnieuw uitgegeven in A.G.J.M. Heimeriks en J.C.M. Thiel-Schoonebeek (ed.), *Over kinderliteratuur*. Den Haag, 1977. Zie ook Aukje Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939*. Amsterdam, 2005, p. 210. Nellie van Kol zette eerder een Bibliotheek voor Jongens en Meisjes op, een serie jeugdboeken met kunstzinnige illustraties, uitgegeven door S.L. van Looy. Deze Amsterdamse firma gaf ook de vierdelige *Plantentypen* uit, met Luite Klavers tekeningen.
- 120 De pedagoog, feministe, socialiste en deskundige in kinderliteratuur Nellie van Kol startte in 1901 de 'Volks-Kinderbibliotheek'. Tussen 1901 en 1913 publiceerde ze achttentachtig deeltjes met verhalen uit de wereldliteratuur, klassieke verhalen, sagen en verhalen over andere landen en volken. Een compleet overzicht van Nellies blauwe boekjes biedt A.G.J.M. Heimeriks en J.C.M. Thiel-Schoonebeek 1977.
- 121 In het *Dagblad voor Amersfoort* van 3 november 1956 gaf Clare dit antwoord op de vraag 'Kunt u mij zeggen aan welke boeken, die u in uw jeugd heeft gelezen, u met het meeste genoegen terugdenkt, of de diepste indruk op u hebben gemaakt?' Marie C. van Zeggelen debuteerde in 1908 met *De gouden kris*. Zie ook: Toin Duijx en Joke Linders, *De Goede Kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten, 1991, p. 46 *Het leven van Wab den grizzlybeer* door Ernest Thompson Seton heb ik niet teruggevonden als 'blauw boekje'.
- 122 Zie voor het belang van illustraties in kinderboeken o.a. Saskia de Bodt, 'Tegen het 'zoetig gepeuterde'. Bevordering van goede prentenboeken in de praktijk 1904-1918', in: Saskia de Bodt, *Prentenboeken, ideologie en illustratie, 1890-1950*. Amsterdam, 2003, p. 26.
- 123 Randolph Caldecott, Engels tekenaar. In 1878 verscheen het eerste kinderboek van zijn hand en het is gevolgd door een lange reeks, die hem de bijnaam 'Good Genius of the Nursery' opleverde.
- 124 Ze liet het stukgelezen sprookjesboek later opnieuw inbinden. 'Het grote sprookjesboek', in *Maanlicht*, p. 94, 96 en 97. Zie ook Hermione Lee, 'Reading in bed', in Lee 2005, p. 45-63 over het belang van een veilige plek om ongestoord te lezen. Zo'n plek versterkt de herinneringen aan de lectuur.
- 125 Zie ook Victoria Glendinning, *Elisabeth Bowen*. Harmondsworth, 1985, p. 32: 'real life was overlapped and haunted by layers of synthetic experience'.
- 126 'Over bomen', in: *Scheepjes van papier*, p. 83. 'Paarden', in: *Scheepjes van papier*, p. 133. 'Het speelgoedpaardje Bruin', in: *Een mus op je vensterbank*. p. 40. Zie Van Boven: '1901 - 1950: vijftig jaar van mijn vader'.
- 127 'Het grote sprookjesboek', in: *Maanlicht*, p. 95. Zie ook: 'Terug naar de poppen', in: *Op, naar de pop!* Uitgave van de Stichting 1940-1945, bij gelegenheid van de poppentoonstelling te 's Gravenhage van 29 juni tot en met 12 juli 1949. Volgens eigen zeggen 'erfde' Clare haar voorliefde voor katten en poppen van haar grootmoeder Eefje Klaver. *Weleer*, p. 34.
- 128 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 december 1934.
- 129 "Mallemlolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid,' in: *Het Vaderland*, 23 oktober 1954. In *De ogen van Roosje* beschrijft Clare Lennart zo'n intensief fantasiespel met de pop Roosje in de sneeuw, voorafgaande aan de cruciale scène in de roman, p. 55-58.
- 130 *Weleer*, p. 75.
- 131 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 132 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 14. 'Het rijtuig', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 45.
- 133 Zie ook *Mallemlolen*, p. 149-150. In *De blauwe horizon* beschrijft Clare Lennart hoe angstig een kind kan worden met een verbeeldingskracht waardoor elk voorwerp kan veranderen. In Lili Berkhofs fantasie verandert de tuinkabouters in Sindbad de zeeman: 'Al het tamme, goedmoedige, vervelende was als bij toverslag uit hem verdwenen. Boven de witte baard had zijn gezicht een boosaardige grijns. Je zag dit gezicht, vermetel, wild, tot alles in staat, oplichten uit het schemergraauw. [...] Je zag, hoe het naderkwam en je wist: Dit is het ontzettende. Je klemde je vast aan je zelf, zo intens gespannen op wat nu te gebeuren stond, dat je nauwelijks meer angst voelde. En dan opeens was het aan je voorbijgezeild, het zwarte roversschip met Sindbad de zeeman..., de witte baard, die wapperde... het wilde, ontzettende. Altijd zeilde het ontzettende vlak aan je voorbij.' *De blauwe horizon*, p. 137
- 134 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1932.
- 135 In de winter van 1907. F.J. Bakker, 'Naar Cijfers gaan'. Online publicatie op www.streekarchivariaat.nl.
- 136 In Groningen beklom Clara in de jaren twintig, onder druk van twee vriendinnen, de toren van Annen en kreeg een heftige aanval van hoogtevrees. Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 juni 1932.
- 137 *Weleer deel II*, p. 160
- 138 'Opvallend mooi kinderboek', in: *Elseviers Weekblad*, 19 december 1959, p. 53. Zie ook *Huisjes van kaarten*, p. 74-75.
- 139 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 september 1934. Zie ook *Twee negerpopjes*, p. 46.
- 140 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 14. *De blauwe horizon*, p. 150.
- 141 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 september 1934.
- 142 *Weleer*, p. 52-53. Hoewel ze zich later een 'slechte feestvierder' noemde, genoot Claartje wel van de feesten in de vertrouwde familiesfeer: 'In het normale leven miste ik vaak smartelijk zo'n 'fur-about', zoals de Engelse dichter Walter de la Mare de vacht van zijn poes noemt, pret en gulheid van een feest als een zachte huid om je heen.' *Weleer*, p. 80.
- 143 Clara Klaver aan Frans Coenen 13 mei 1934. Klavers grote neiging tot escapisme uitte zich zelfs in zijn lectuur. Hij had een grote voorliefde voor E.T.A. Hoffmanns *Leven en opvattingen van Kater Murr*, eveneens een vlucht uit werkelijkheid. De Klavers hebben lange tijd een kater gehad, die Murr heette. Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 144 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 145 'Vader had de illusie dat hij met die kwekerij zo ongeveer vanzelf geld zou verdienen en dat hij dan rustig zou kunnen schilderen zonder geldzorgen.' Clare Lennart aan mevrouw Allaart-Ferwerda, 3 augustus 1959 (collectie Machteld Van der Velden-Allaart).
- 146 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 147 'De groene tuin', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 12-14.
- 148 *De blauwe horizon*, p. 286.
- 149 Er is een typerende herinnering aan tomaten van Hendrikje Van Andel-Schipper, geboren in 1890, de oudste vrouw die ooit in Nederland leefde. Haar moeder gooide rond de eeuwwisseling de eerste oogst van die enge vruchten weg met de mededeling: 'Dat spul eet ik niet, ut bint net pisappelties.' Pisappelties zijn de giftige bolletjes aan een uitgebloeide aardappelrank. De hele oogst tomaten heeft moeder op de mesthoop gegooit. Ze vertrouwde het niet. Maar later vrát ze tomaten.' S. van den Oord, *Eeuwelingen. Levensverhalen van honderdjarigen in Nederland*. Amsterdam, 2008, p. 109-110.
- 150 'Vurens', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 27-33.
- 151 Herinnering van Eveline Klaver in *Weleer deel II*, p. 165.
- 152 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 153 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 november 1934.
- 154 Toen het landgoed tien jaar later, op 23 februari 1909, werd geveild, omschreef de notaris mr. H.A. Hoefhamer het als: 'een herenhuis met tien kamers, badkamer, waterleiding, serre met centrale verwarming, grote tuin, boerderij, wei- en bouwland en de boom- en bloemkwekerij, in totaal 70858 hectare.' Voordat de definitieve verkoop plaatsvond, was er al f 8.750 geboden. Op 14 maart werden de vaste planten, 6000 appel- en perenbomen, iepen, coniferen, abrikozen, frambozen apart op een veiling verkocht. De advertentie voor de veiling, gehouden in Den Nieuwen Eikelboom in Oldebroek, stond in *De Harderijker*, 17 februari 1909, p. 4. Daaruit blijkt dat De Ekelenburg op naam van mevrouw Klaver-Doijer stond. De koper en opvolger van Luite, Klaas Drost, heeft de kwekerij uitgebreid, onder andere met een watermolen. In de eerste wereldoorlog stagneerde echter de export naar Engeland. In mei 1916 moest ook Drost de kwekerij verkopen. Hij bleef wel, tot zijn dood in 1922, in het landhuis wonen. Ron van Maanen, 'De Ekelenburg. De kwekerij van Klaver en Drost te Oldebroek', in: *Uut 't Oldebroeck* 27/4 (2007). Luite Klaver leverde Drost vanuit Epe nog planten en bloemen.
- 155 *Weleer deel II*, p. 165
- 156 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 15. Zie ook: *De wijde wereld*, p. 5-7.
- 157 'Het oude huis', in: *Liefde en Logica*, p. 126. Zie ook: De Ceulaer 1966, p. 76. Het citaat staat in een verhaal over 't Olde Spyker, Luite Klavers huis van 1919 tot 1936, maar het gaat ook (meer) op voor De Ekelenburg.
- 158 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 15. Zie ook *Huisjes van kaarten*, p. 24: 'Het is heel wonderlijk als kind een grote, groene tuin te hebben liefgehad. Het doet je later met een hoge vordering tegenover het leven staan. Je kunt niet meer werkelijk blij zijn met wat minder is dan deze eerste inzet.'
- 159 'Ze had zich voorgesteld dat haar vader ergens een grote zak geld had liggen en daar telkens wat uitnam. Na een handvol voor dit en een handvol voor dat, was de zak ineens leeg geweest. Zo leeg, dat het huis verkocht moest worden.' *Twee negerpopjes*, p. 16-17.
- 160 Bij Bloem roept het begin van de lente van 1918, zoals hij aan Aart van der Leeuw schrijft, vooral jeugdherinneringen op. Het rijmloze gedicht 'Dageraad' bevat in bijzonderheden beschreven autobiografische elementen; de

- geborgenheid in de tuin van vroeger. Bart Slijper, *Van alle dingen los. Het leven van J.C. Bloem*. Amsterdam / Antwerpen, 2007, p. 134.
- 161 *De ogen van Roosje*, p. 33.
- 162 Dirkje Kuik plaatste vraagtekens bij Clara's voorstellingen van haar 'gelukkige jeugd'. Zij vroeg zich af of de jaren op De Ekelenburg wel zo gelukkig waren geweest. Volgens Kuik heeft Clare Lennart wanhopig getracht haar jeugd te hervinden. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 163 'Die Erinnerung ist das einzige Paradies, aus dem wir nicht vertrieben werden können.' Aforisme toegeschreven aan Dietrich Bonhoeffer.
- 164 De Ceulaer 1966, p. 76. 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969. 'Ik heb erg veel onthouden.' schreef Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 juli 1934.
- 165 *Huisjes van kaarten*, p. 76-77.
- ## HOOFDSTUK 2
- 1 *Twee negerpopjes*, p. 37-39.
- 2 'Toen ik tien jaar was, zijn we uit Oldebroek weggegaan, maar net als dat bij u het geval is, heeft die tijd een onvergetelijke indruk op mij gemaakt. Na de verhuizing moet ik lange tijd een gevoel gehad hebben van ontworteld te zijn.' Clare Lennart aan mevrouw M. Allaart-Ferwerda, 3 augustus 1959 (collectie Machteld van der Velden-Allaart).
- 3 Het station van Epe werd geopend op 2 september 1887 en weer gesloten op 8 oktober 1950.
- 4 *Epe op de Veluwe*. 1912. Toeristische gids met illustraties. Streekarchief, catnr: 788. Citaat op p. 5-6.
- 5 A. Barendsen en H.L. Prenger, *Gebr. Barendsen van 1910-1990. Geschiedenis van een Aalsmeers bedrijf*. Privé-uitgave, Gebr. Barendsen, Aalsmeer, 1990.
- 6 Vlak voor Sint Nicolaas 1910 adverteerde Klaver voor het eerst met een 'Ruime keuze Kamerplanten'. *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 30 november 1910.
- 7 J.H. Oogjen-Kamperman, 'Clare Lennart', in: *Ampt Epe* 30 (1973), p. 18. Tot het huis werd afgebroken bleef de naam 'atelier' bestaan in Epe, zonder dat de Epenaren nog wisten waar die naam vandaan kwam.
- 8 *De wijde wereld*, p. 13-14. Zie ook Eveline Klaver in Veroen 1975, p. 15: 'We begrepen heel goed dat we in een kleiner huis met een kleinere tuin moesten wonen. Dat was geen probleem voor ons.'
- 9 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 10 Da Klaver plaatste een advertentie voor 'een net meisje voor de namiddaguren' in het *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken* van 21 mei 1910.
- 11 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 december 1932.
- 12 *Weleer deel II*, p. 175.
- 13 *De wijde wereld*, p. 13-14.
- 14 *Weleer deel II*, p. 176. Eveline speelde viool, Clara piano.
- 15 'Weggelopen bijna witte Poes. Wie haar terugbezorgt krijgt belooning.' *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 17 augustus 1910. Clare Lennart verwerkte deze herinnering in 'Onvergetelijk oudejaar', in: *Scheepjes van papier*, p. 118.
- 16 Thee was in die tijd veel duurder dan koffie en kostte in 1900 vijftig cent tot twee gulden per pond. De agenten kregen circa vijftien procent en velen verdienden wat bij met zo'n agentschap, bijvoorbeeld de componist Alexander Voormolen en Eveline Klaver, na haar scheiding van Hans van Onck. Een mooi voorbeeld is beschreven in hoofdstuk 25 van de roman *Kees de jongen* van Theo Thijssen.
- 17 A.N. Eggink-Doyer aan Hermance Caroline van der Velde-Doyer, 1981 (familiearchief Doyer).
- 18 *Weleer deel II*, p. 170.
- 19 *Weleer deel II*, p. 178. Brief in familiearchief Doyer.
- 20 *Weleer*, p. 146.
- 21 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 december 1934.
- 22 *Twee negerpopjes*, p. 30 Ook in *Serenade uit de verte* verwijst Clare Lennart naar de 'vernedering' van gekregen kleding: Tony Baron draagt de afgedragen ruitpakken van Baron Weresteijn.
- 23 Eveline H. Klaver, *Claartje, mijn zusje*. 's Gravenhage, 1979, p. 14.
- 24 Schoolfoto in Domnisse 1965, t.o. p. 65.
- 25 De 'MULO' als zelfstandig schooltype bestaat officieel pas sinds de lager onderwijswet van 1920. Het onderwijs lag op een hoger niveau dan de huidige mavo. Alle informatie over de 'Fransche School' is gebaseerd op: R. Paasman, '100 jaar Meer Uitgebreid Lager Onderwijs in Epe', in: *Ampt Epe*, 37 (januari 1976), p. 9-12, 38 (april 1976) p. 12 – 19, 39 (juni 1976) p. 13-18 en 40 (februari 1977) p. 17-24.
- 26 Jacob Lodewijk Jan Baptist Baron Sweerts de Landas was burgemeester van Epe van 1889 tot 1926.
- 27 *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 9 september 1911.
- 28 Meester W.H. Visscher woonde bij de Wed. Blom, Ruimzicht, nu Beekstraat 27, tegenover de Lohuizerweg, aldus een aantekening in het exemplaar van *Twee negerpopjes* in het streekarchief Epe, Hattem en Heerde. In 1916 vertrok meester Visscher naar Rotterdam, waarschijnlijk omdat het arme Epe geen hoge salarissen kon betalen. Zie ook: 'Trezia heeft Gerben IJsbrand Kapteijn nooit teruggezien. Kort nadat ze in de stad naar school is gegaan, is hij uit E. vertrokken.' *Twee negerpopjes*, p. 78.
- 29 Klaver 1979, p. 13 en p. 87.
- 30 K.F. van der Wall uit Arnhem aan Clare Lennart, 7 maart 1949.
- 31 *Twee negerpopjes*, p. 68. En op p. 65: 'Trezia verlangt van Gerben IJsbrand Kapteijn slechts dat hij, alleen door er te zijn, haar dromen voedt.' In *De wijde wereld* komt de verafgode onderwijzer terug als meester Herbert Fransen. Hij redt hoofdpersoon Freddy uit een netelige situatie op de Kweekschool. Ze 'vinden' ze elkaar zelfs in het romantische slothoofdstuk. In het meisjesboek *Veronica Valckenier* herinnert de hoofdpersoon zich van haar eerste jaar op de hbs: 'Meneer Walter had wel diepe indruk op haar gemaakt. [...] Je zult het niet altijd gemakkelijk hebben, maar je zult je er door slaan. Ik heb vertrouwen in je, Veronica Valckenier.' Manuscript *Veronica Valckenier* (LM).
- 32 *Twee negerpopjes*, p. 25. In *De ogen van Roosje* worden de inwoners van Roodenbeek, waarvoor Epe model stond, 'inboorlingen' genoemd om hun afwerende houding. *De ogen van Roosje*, p. 233.
- 33 Oogjen-Kamperman 1973, p. 18.
- 34 'Vroeger op school tekende het kind dat naast me zat - een expert trouwens in het uitdenken van kwellingen - grote, bruine vlekken op een papiertje. 'Weet je wat dat is?', zei ze. 'Zulke zomersproeten heb jij op je neus.' Ik kwam daar dagen lang niet overheen, had steeds een gevoel belachelijk te zijn, bestudeerde eindeloos mijn neus in de spiegel.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 februari 1933.
- 35 Het spotliedje komt terug in *De wijde wereld*, p. 7: 'En Rovaerts is failliet, Hij is z'n boeltje kwiet'.
- 36 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 maart 1934. Het Nederlands Verbond der Verenigingen 'Pro Juventute' had als doel de bestrijding van jeugddelinquente. Zie ook 'Doortje Rozenboom', in: *Scheepjes van papier*, p. 217-220 en 'De kerstboom in bos', in: *Maanlicht*, p. 27-39.
- 37 'Enkel de geest van mijn jeugd zit erin [*De ogen van Roosje*]. De atmosfeer van een landelijk dorp. Rodenbeek is ongeveer Epe, waar ik van mijn tiende jaar af woonde. Zoals ik verteld heb in *Twee negerpopjes*. Dat verhaal is authentiek.' De Ceulaer, 1966, p. 77. De herinneringen van Eveline Klaver aan Epe in *Weleer deel II* en *Claartje, mijn zusje* komen grotendeels overeen met die van haar zuster.
- 38 Klaver 1979, p. 85: 'De moeder uit de novelle is helemaal onze eigen moeder. Vader komt maar sporadisch voor in het boekje. Het dorp waar het verhaal zich afspeelt is Epe op de Veluwe, waar we een aantal jaren gewoond hebben. Veel van de personages zijn naar het leven getekend en ik heb van een Eper vriendin vernomen dat enkele inwoners van het dorp erg geschrokken waren, toen ze zichzelf in een niet altijd even sympathieke rol herkenden.' Met name klasgenote Hannie Rens, alias 'Renske Schraay' komt er slecht van af. Het verhaal van de pesterij met de zomersproeten en het gevecht met Renske komt ook in *De wijde wereld* voor. Hannie Rens heet daar 'Jenny Holzheimer'. *De wijde wereld*, p. 21 en p. 25.
- 39 De heer C.F. Gaerthé, eigenaar van D.A. Doyer & Co in Den Haag, had in het boekje zijn voormalige compagnons Anton Doyer en Jan Terwisga herkend. C.F. Gaerthé aan A.W. Bruna, 26 oktober 1949 (familiearchief Doyer). 'Vorige maand was ik een week in Epe en toen bleek dat oudere Epenaren genoten hebben van uw negerpopjes om de colour locale en er feilloos de bedoelde personen in herkend hebben. Men wees me toen ook het huis waarin u gewoond hebt.' E. Boogaard-Van der Meer aan Clare Lennart, 15 november 1949. Mevrouw Boogaard woonde zelf van 1913 tot ongeveer 1915 van haar vierde tot zesde in Epe. 'U zult met genoegen allerlei oude Epenaren herkennen; sommigen worden bij hun ware naam genoemd, zoals 'juffrouw Gerritsen', of 'Das, de Groenteman, een reusachtige kerel met een hangsnor', andere namen zijn min of meer veranderd.' Paasman 1964, p. 4-5. In het exemplaar van *Twee negerpopjes* in het streekarchief Epe, Hattem en Heerde is nauwkeurig aangekend wie wie is. De aantekeningen zijn gemaakt door S. Sijstra uit Almelo, een zoon van H. Sijstra uit Akkrum, oud-leraar aan de Fransche School. Het boekje is door G.S. van Lohuizen, voorzitter van Ampt Epe, geschonken aan het archief. 'Hoe weet zij na omstreeks 35 jaar Renske Schraay (Hannie Rens) en Lies de Wind (Truus Lensink) zo raak te typeren. Hoe juist is de beschrijving van de uitvoering van de zangschool van meester Tuyten. Wat herinnert ook zij zich de ballastput als een ideale speelplaats voor kinderen.' K.F. van der Wall aan Clare Lennart, 7 maart 1949.
- 40 Jo van Goor aan Fietje Kwaak, 23 maart 1949 (collectie Bertus Mulder).
- 41 Epe was indertijd minder orthodox protestants

- dan in de 21e eeuw. Epe en vooral Vaassen waren uitzonderingen op de hoofdzakelijk protestantse Veluwe.
- 42 *Weleer deel II*, p. 169 en *Twee negerpopjes*, p. 28-29.
- 43 Rademaker 1988, p. 163. Sicco Lulofs was voorganger in Deventer van 1889 tot 1901.
- 44 Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijdbare freules: een biografie*. Breda, 2015, p. 178.
- 45 Hendrik Pieter (Henri) Marchant was een Deventer advocaat. Hij was gemeenteraadslid en wethouder en kwam in 1899 in de Tweede Kamer voor de vrijzinnig-democraten. Hij zorgde in 1919 via een initiatiefwet voor de invoering van het vrouwenkiesrecht. Van 1933-1935 was Marchant Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het kabinet Colijn.
- 46 Deze mening is ook te vinden in de tendensroman over vrouwenemancipatie *Hilda van Suylenburg* van Cécile Goekoop-De Jong van Beek en Donk uit 1897.
- 47 Een bittere klacht van een jonge vrouw die haar vrouwelijke bestaan verfoeide en de hoop op een echtgenoot indertijd al vrijwel had opgegeven. 'Ik verfoei mijn vrouwelijk bestaan.' *Weleer deel II*, p. 91. Da's ingezonden brief, ondertekend met 'een toehoorderes' verscheen in het *Deventer Dagblad* van 27 februari 1896, het verslag van de lezing in het *Deventer Dagblad* van 24 februari 1896. Haar kladversie is bewaard gebleven in het familiearchief Doyer. Eveline Klaver noemt de brief in *Weleer deel II*, p. 169. Clare Lennart noemt de ingezonden brief ook in *Twee negerpopjes*, p. 62.
- 48 De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht was in 1894 opgericht door Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs.
- 49 Luite Klaver ergerde zich aan de vergaderingen bij hem thuis: 'Niet omdat hij zo tegen kiesrecht voor vrouwen was, maar omdat hij het mallotig vond je druk te maken over kiesrecht in het algemeen en trouwens over alles wat verband hield met de politiek. Er waren wel belangrijker dingen op de wereld. Een paarse onweerswolk met zilveren randen bijvoorbeeld; de pas uitgekomen gloeiend rode papaver oriëntale...' 'Marchant en de Dolle Mina's', in: *Het paard licht*, p. 30-31.
- 50 Later werd haar functie overgenomen door onderwijzeres G. Mellema, die ook voorzitter werd.
- 51 Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck was journaliste en feministe, oprichtster van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht en grondlegster van het Soroptimisme in Nederland. Economische onafhankelijkheid op basis van een eigen inkomen was volgens Welmoet een van de belangrijkste voorwaarden voor de emancipatie van vrouwen. Fia Dieteren, 'Dijserinck, Esther Welmoet (1876-1956)', in: Els Kloek, *1001 vrouwen in de Nederlandse geschiedenis*. Nijmegen, 2013, p. 1215-1216.
- 52 Veel belangstelling was er voor de lezing 'De vrouw en de studie' die op 12 april 1913 gehouden werd door mejuffrouw Van Dorp. Ze constateerde een toename van vrouwelijke studenten en wetenschappers en verwierp de kritiek dat een wetenschappelijk leven voor vrouwen niet waardevol kon zijn. J.P. den Breems-in 't Veld, 'De Vrouwen Kiesrecht Beweging in Epe en Heerde van 1910-1923', in: *Ampt Epe* 87 (juni 1989) p. 7-15 en 92 (oktober 1990) p. 12-13, p. 7-15.
- 53 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 17.
- 54 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 15.
- 55 'Wij waren ook op het kinderkoor, geleid door meester Tuiten, onderwijzer aan de lagere school. De uitvoeringen, eens per jaar, met bal na, vormden een hoogtepunt in het dorpsleven. En wat waren we trots op moeder, die toegejuicht werd en bloemen kreeg! Ze genoot zelf ook van deze feestelijkheden.' Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 17.
- 56 Bijvoorbeeld op 23 maart 1911 in Het Wapen van Epe, *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 26 maart 1911. En op 17 april 1912 in 't Hotel Betlem. Verslag in *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 20 april 1912. Luite maakte ook een kalenderplaat voor de firma Tijl, geëxposeerd in een tentoonstelling van reclamdrukwerk in 1915. *Eper Courant*, 31 maart 1915.
- 57 Zie onder andere *Weleer deel II*, p. 190-194.
- 58 Het niveau van de sprekers en musici op de EGW-avonden was doorgaans vrij hoog. Zo kwam, in latere jaren, Eduard Verkade voordragen uit *Macbeth*. *Weleer deel II*, p. 176. Clara heeft misschien de opening van de accommodatie, op 12 oktober 1912, bijgewoond. Het gebouw bevatte een leeszaal en uitleenbibliotheek. Er vonden drukbezochte EGW-avonden plaats: lezingen, vergaderingen en muziekuvoeringen. R. Paasman, 'Ds. J.A. Prins en de Eper Gemeentewoning', in: *Ampt Epe* 77 (december 1986), p. 14.
- 59 *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 11 maart en 14 maart 1914.
- 60 Bloemist M. Voskes nam de zaak van Luite Klaver over. *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 23 mei 1914.
- 61 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 januari 1933.
- 62 *Twee negerpopjes*, p. 37-39. Het is nauwelijks voor te stellen dat deze ervaring niet autobiografisch is. Een soortgelijke scène, met het woord 'gespletenheid', staat in *Stad met rose huizen*, p. 68-70: 'Als ze onaandoenlijk naast zichzelf stond, wenste ze niets zo hevig als weer 'ik' of 'Isabel' te zijn, ondraaglijk gekweld maar aanvaardbaar en compleet.'
- 63 In de psychologie en psychiatrie wordt buiten jezelf treden dissociatie, depersonalisatie of derealisatie genoemd. Bij deze verschijnselen is er sprake van een scheiding tussen zichzelf en de wereld. Het besef van de eigen persoonlijkheid wordt minder. Wie deze verschijnselen ervaart, speelt als het ware een andere rol in de wereld. Die rol is vaag, als in een droom of een film. In periodes van grote psychische spanning kan depersonalisatie een afweermechanisme zijn om negatieve emoties of sensaties te ontvluchten.
- 64 *Twee negerpopjes*, p. 52.
- 65 *Twee negerpopjes*, p. 46-52. Mussen werden een terugkerend motief in het werk van Clare Lennart, zie bijvoorbeeld de bundel *Een mus op je vensterbank* (1969).
- 66 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 december 1932.
- 67 Volgens Hans Edinga verzetten de kinderen Klaver zich heftig tegen een echtscheiding omdat ze zich een leven zonder vader niet voorstellen konden. Dat is in tegenspraak met Clara's opmerking tegen Frans Coenen dat ze haar vader wilde 'wippen'. H. Edinga, 'Clara H. van den Boogaard-Klaver (Clare Lennart)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1972-1973*. Leiden, 1974, p. 73-80.
- 68 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 69 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 70 In haar jongemeisjesjaren werkte Da Doyer dikwijls te hard en ging te lang door. Ze nam zichzelf niet in acht, maar wilde niet aan haar familie laten merken dat het soms niet goed ging met haar gezondheid. In haar dagboek noteerde ze af en toe wel wat. Bijvoorbeeld op 10 mei 1891: 'Ik voelde de koorts weer naderen en had hevige hoofdpijn.' *Weleer deel II*, p. 80.
- 71 *Twee negerpopjes*, p. 61: 'Ze zal eraan denken 's avonds in bed, als ze door de muren heen haar moeders kuch hoort. Wrakke levens... wrak...wrak...'. Gerard van Hulzen leed zelf ook aan tuberculose. *Wrakke levens* verscheen in 1907.
- 72 De brief van Clara Klaver aan Frans Coenen, 20-21 april 1933, over de 'roman van mijn vader en moeder' bevat ook de opzet voor het tweede deel van haar roman *De blauwe horizon*. Hierin laat Clara haar hoofdpersoon Lili, gemodelleerd naar Da Klaver-Doyer, zich volledig neerleggen bij de naderende dood. Lili verlangt zelfs naar het einde.
- 73 Zie bijvoorbeeld Harold van Dijk, 'In het liefdeleven ligt gansch het leven'. *Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza 1885-1930*. Assen, 2001.
- 74 Da Klaver-Doyer aan Marie [Rietman], 12 maart 1913 (familiearchief Doyer).
- 75 *Weleer deel II*, p. 177.
- 76 Ze wordt niet genoemd bij de examenkandidaten van 1913 en 1914. Paasman 1977, p. 19.
- 77 'In de familiekring was besloten dat ik een jaar in D. op school zou gaan om daarna toelatingsexamen te doen voor de kweekschool.' 'Het sterrenbeeld Orion', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 50-51. De kweekschooldirecteur die naast tante Saar woonde, is wellicht ook van invloed geweest.
- 78 M. van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. Cultuur en professionaliteit in de opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*. Nijmegen, 2006, p. 17.
- 79 'Het is niet mijn plan me bijzonder op de praktijk van het onderwijs toe te leggen. Maar omdat we niet gefortuneerd zijn, vindt oom het bezit van een acte L.O. een goed soort levensverzekering, die je op je achttiende jaar in de zak kunt hebben en dat ben ik wel met hem eens.' Willy Pétilion, *Moeders oudste*. Amsterdam, 3e druk [z.j., ca 1932], p. 22-24. Willy Pétilion, pseudoniem van H.W. van Tienhoven-Mulder, volgde een opleiding tot journaliste, zeer tegen de wens van haar vader, die haar onderwijzeres wilde laten worden.
- 80 *Urechts Katholiek Dagblad*, 26 maart 1955.
- 81 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 82 C.M. (To) van Hille-Gaerthé schreef onder andere *Onder het stroodak* (1915) en *Zwolsse mijmeringen* (1959). Zij was de dochter van een vrouwelijke Doyer. Margaretha Coornstra, 'Onder het wakend oog. To van Hille-Gaerthé', in: Dick Laning (sam.), *Sporen van schrijvers en dichters in Overijssel en Gelderland*. Zwolle, 2006, p. 153-157.
- 83 Catharina Anna (Nine) Doyer was de dochter van Assuerus Doyer en Margaretha Minne. Clare Lennart schreef over haar in *Weleer*, p. 151 ev.
- 84 Versteegh 2016, p. 31.
- 85 Da Doyer gaf zelf onbezoldigd les aan de fabrieksschool in Deventer. *Weleer*, p. 173.
- 86 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932. Sara Elizabeth Doyer was doopsgezind predikant tot 1960 en actief voor het Nederlands Bijbelgenootschap.

- 87 Daarin vertoont zij overeenkomsten met collega-schrijfster Carry van Bruggen. Van Bruggen koos niet uit persoonlijke overtuiging voor het onderwijs. Zij moest naar de goedkope Normaalschool in Zaandam, terwijl haar broer, Jacob Israël de Haan, een beurs had gekregen voor de kwalitatief beduidend betere Rijkskweekschool in Haarlem. Jan Fontijn en Diny Schouten (sam. en inl.), *Carry van Bruggen. Een documentatie*. Amsterdam, 1978, p. 23.
- 88 In de eerste helft van de twintigste eeuw kregen weinig meisjes de kans zelf hun toekomst in te richten. Bij een enquête in 1920 gaf ruim de helft van de onderwijzeressen aan dat zij niet zelfstandig voor het beroep gekozen hadden. Zij hadden zich laten beïnvloeden door anderen. Kozen ze wél zelf, dan waren economische motieven en (minder) de sociale status van het beroep doorslaggevend.
- 89 ‘De kinderen hadden kritiek op onze kleren, hadden onmiddellijk door dat ze niet nieuw waren, afleggetjes van nichtjes, en dat was in hun ogen minderwaardig.’ Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 16.
- 90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juni 1933.
- 91 Deventer was een echte opleidingsstad. De stad had een gymnasium, een hbs, een meisjes-hbs, een grote bibliotheek en een Rijkskweekschool voor Onderwijzers.
- 92 Ze liet zich uitschrijven uit Epe. *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 6 augustus 1913.
- 93 *Weleer*, p. 154.
- 94 *Weleer*, p. 147.
- 95 *Weleer*, p. 154-155.
- 96 De Franse componiste, pianiste en pedagoge Marie Jaël-Trautmann was een tijdgenote en vriendin van Franz Liszt. Tussen 1895 en 1896 ontwikkelde ze haar lesmethode voor piano *Mouvement et sensation*, een studie in de ‘psycho-mécanique’. www.musicologie.org.
- 97 *Weleer*, p. 141.
- 98 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 20.
- 99 Mogelijk heeft Clara in haar Deventer jaar een dagboek bijgehouden. In het manuscript van *Veronica Valckenier* herleest hoofdpersoon Nicky haar dagboeken. Er komt o.a. het onderstaande citaat in voor over *Eline Vere*, alsmede verwijzingen naar een verafgode onderwijzer. Net als Clara moet hoofdpersoon Nicky een jaar lang bij een ongetrouwde tante wonen, Nicky om haar hbs-diploma te halen. Het boek bevat veel autobiografische verwijzingen, o.a. naar het kamertje dat de tante inricht voor haar nichtje.
- 100 Volgens haar zuster Eveline vond Clara de school in Deventer ‘bijzonder prettig’. Klaver, 1979, p. 21. Zie ook de beschrijvingen van de ‘schooltrein’ en de ‘cursus’ in *De ogen van Roosje*.
- 101 ‘Het sterrenbeeld Orion’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 50-51.
- 102 *Little Women* (1868) van Louisa May Alcott is een Amerikaans gezinsverhaal over de vier zusjes March tegen de achtergrond van de Amerikaanse burgeroorlog.
- 103 Bertha Elisabeth van Osselen-van Delden schreef onder meer het beroemde kinderboek *’t Jodinetje van Elspeet*, Amsterdam z.j. [1895]. Fabriekswerk’ noemde Nellie van Kol de meisjesboeken van Truida Kok in: ‘Wat zullen de Kinderen lezen?’, p. 10. Zie ook: Suus Boef-van der Meulen, ‘Honderd jaar geleden jong zijn in Den Haag: de Haagse boeken van Nannie van Wehl’, in: *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe 1999*. Den Haag, 1999, p. 38-67.
- 104 Radio-interview ‘Lezende schrijvers in het ziekbed’ (LM).
- 105 *De ogen van Roosje*, p. 168.
- 106 Zie ook Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 21.
- 107 *Weleer*, p. 154-155. Zie ook Klaver 1979, p. 13.
- 108 *Weleer*, p. 156-157 en ‘Het sterrenbeeld Orion’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 50-51.
- 109 ‘Ze herinnerde zich levendig een bepaald feuilleton, dat ze indertijd zo prachtig gevonden had. Het ging over een meisje in een variété. Op een gegeven ogenblik had Moes gezegd: ‘Niek, ik wil toch liever niet, dat je dat feuilleton verder leest.’ Moeder zei heel zelden zoiets en gewoonlijk gehoorzaamde ze dan ook wel. Maar ditmaal had ze niet gekund. Het was zo prachtig. Ze lazen die krant met iemand samen en zij moest hem altijd wegbrengen. Onderweg had ze het feuilleton verder gelezen. [...] Later, toen het uit was, had ze gebiecht: “Moes, ik heb het feuilleton toch gelezen. Ik kon het niet laten.” En Moes was niet boos geweest.’ Manuscript *Veronica Valckenier* (LM). Eveline Klaver: ‘Maar als er dan toch een enkele keer gezegd werd: “Ik heb liever dat je dat boek nog niet leest” of “doe dat nu maar niet”, werd het door ons zonder verzet aanvaard.’ Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 21.
- 110 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 111 Zie ook Dommissie 1966, p. 18.
- 112 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1932.
- 113 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 oktober 1932.
- 114 Clara Klaver aan Frans Coenen 31 juli 1932. Michel Frankfort (1899 -1967) was de zoon van Jacques en Elisabeth Frankfort-Kat. Zij hadden een winkel in modeartikelen, zoals hoeden, Gez. Kats genaamd. Jacques en Elisabeth Frankfort zijn in 1943 in Sobibor omgebracht. www.communityjoodsmonument.nl.
- 115 *Weleer deel II*, p. 179. ‘Ik dacht: nóg een kansje om beter te worden.’ Dagboekaantekening Da Klaver-Doyer, 13 januari 1914 (familiearchief Doyer).
- 116 Dagboekaantekening Da Klaver-Doyer, 2 juni 1914 (familiearchief Doyer).
- 117 *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 4 april 1914.
- 118 Van Essen 2006, p. 164-165.
- 119 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 22.
- 120 *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 25 april 1914.
- 121 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 22.
- 122 *De wijde wereld*, p. 72.
- ### HOOFDSTUK 3
- 1 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 mei 1932.
- 2 Op 10 juni 1914. Mededeling Willem Klomp, CODA Apeldoorn, 1 februari 2008.
- 3 R.M. Kemperink (red.), *Vijfenzeventig jaar Apeldoorn. Aspecten van de Apeldoornse geschiedenis tussen 1909 en 1984*. Apeldoorn, 1984. R.M. Kemperink, C.J.C.W.H. Arnold, M.A.M. Franken en J. de Mol (red.), *Geschiedenis van Apeldoorn*. Zutphen, 1993.
- 4 De school leidde nog geen twee procent van het totaal aantal onderwijzeressen op in 1920. Van Essen 2006, tabel 4, p. 177.
- 5 In het *Gedenkboek 1946* staan inderdaad precies 22 namen voor 1914-1918, p. 126.
- 6 De term ‘keurkorpsconcept’ is van onderwijskundige Mineke van Essen. Zie M. van Essen, ‘De meisjeskweek der meisjeskweken. Een rijkskweekschool voor onderwijzeressen als exponent van de relatie tussen professionalisering en kunne in het Nederlandse onderwijs’, in: *Pedagogisch tijdschrift* 19/4 (1994), p. 259.
- 7 Van Essen 1994, p. 260.
- 8 M. van Essen, ‘Het eigen beeld van Betty Bolt. Kweekschoolcultuur en individuele identiteit in de jaren twintig’, in: A. van Drenth e.a. (red.) *Sekse als pedagogisch motief. Historische en actuele perspectieven op opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*. Baarn, 2005, p. 105 en 106.
- 9 Mulder 2015, p. 46.
- 10 In 1921 waren de examenvakken: Lezen, Schrijven, Nederlandsche Taal, Vaardigheid in het uitdrukken der gedachten, Rekenen, Vaderlandsche Geschiedenis, Aardrijkskunde, Kennis der natuur, Zingen, Teekenen, Onderwijs en opvoeding. Examenlijst van G.M. Bulk uit Boskoop uit 1921 (collectie Nationaal Onderwijsmuseum).
- 11 *Gedenkboek 1946*, p. 42.
- 12 *De wijde wereld*, p. 123.
- 13 In haar literaire werk verwerkte Clare Lennart veel liedjes. Zie ook: ‘Bijzonder gevaarlijk’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 55.
- 14 ‘De Tongerense bossen’, in: *Avenue*, november 1969, p. 95-99.
- 15 Van Essen 2006, p. 188.
- 16 Betty Bolt, leerlinge van 1920-1924, ging bijna onderdoor aan de werkdruk en kreeg een strikt verbod op deze handwerkjes. Van Essen 2005, p. 105-106.
- 17 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 december 1932.
- 18 Als onbemiddeld, maar zeer begaafd schoolkind uit Friesland studeerde Ietje Kooistra zelf van een rijksbeurs. Ze werkte als onderwijzeres in Arnhem en Breda, aan de leerschool van de Rijkskweekschool te Middelburg en de Kweekschool voor Onderwijzeressen in Groningen.
- 19 Kooistra pleitte voor meer vrouwelijke leerkrachten in het voortgezet onderwijs, opdat meisjes zich met hen zouden kunnen identificeren. Landelijk heeft zij zich gemanifesteerd door van 1896 tot 1906 samen met de Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtsstoestand der Vrouw en de onderwijzeressenvereniging Thugatër het feministische blad *Belang en Recht* uit te geven. Bij veel leerlingen sloeg die aandacht voor het feminisme op school aan. Op een prijsvraag met als thema ‘Wat heeft de kweekschool ons gegeven, dat het verdere leven je niet meer geven kan’ antwoordde A. Schuitemoller uit Soerabaja kortweg: ‘De Kweekschool gaf ons vertrouwen in de vrouw.’ *Vierde jaarboekje van De vereeniging van oud-leerlingen der Apeldoornsche Rijkskweekschool 1918-1919* (collectie Nationaal Onderwijsmuseum).
- 20 Dat waren de beginselen van de pedagogische reformbeweging. Wellicht heeft Da Klaver-Doyer het boek gelezen.
- 21 Nelleke Bakker, ‘Kooistra, Ietje’, in: P.J. Meertens et. al. (red.), *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001 / 8, p. 114-117. Zie ook E. Buursma, ‘I. Kooistra (1861-1923): “de levende zedeleer”’, in: M. van Essen en M. Lunenburg (red.), *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Nijkerk, 1991, p. 63-75.
- 22 *Gedenkboek 1946*, p. 96-97.
- 23 Wel maakte Clara nog de afscheidsplechtigheid voor Ietje Kooistra op 30 september 1914 mee.
- 24 *De wijde wereld*, p. 77.

- 25 J. Riemens-Reurslag in *Gedenkboek 1961*, p. 51. Uiteraard was de toon in de gedenkboeken, trouw aan het genre, voornamelijk positief. Zie ook: Mineke van Essen, 'Fictie over kwekelingen. Jeugdboeken als bron voor de geschiedschrijving van de opleiding tot onderwijzer(es) in de eerste decennia van de twintigste eeuw', in: *Literatuur zonder leeftijd* 21 (2007), p. 137-157.
- 26 *De wijde wereld*, p. 77.
- 27 Zie voor 'dat doen wij hier zoo': *De wijde wereld*, p. 87.
- 28 Rie van Rossum (schrijfster van de kweekschoolroman *Kloof zonder brug* uit 1934) zou op Clare Lennarts Apeldoornse elitekweekschool vast heel gelukkig zijn geweest, denkt Van Essen 2006, p. 4-13.
- 29 'Ik kon het opgesloten zijn niet verdragen.' Clare Lennart aan W. Moll, 24 juni 1946.
- 30 Uit de aantekeningen van Hans Edinga (Hans Heidstra). Map 'Manuscripten en typoscripten etc betreffende Levensbericht Clare Lennart door Hans Edinga.' (collectie Gè Vaartjes).
- 31 Klaver 1979, p. 20. Zie ook Dommis 1966, p. 29.
- 32 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 33 'Bijzonder gevaarlijk', in: *Een mus op je vensterbank*. p. 53-54.
- 34 Oogjen-Kamperman 1973, p. 19.
- 35 Dommis 1966, p. 29.
- 36 A. Windemüller-Schotanus had vanaf 1897 telkens een lichting kwekelingen onder haar hoede gehad, aanvankelijk op de Bas Backerlaan. Vgl. mededeling van A. Windemüller-Schotanus, 2 maart 1920 in: *Jaarboekje voor 1919-1920 van de Vereeniging van oud-leerlingen der Apeldoornsche Rijkskweekschool*, p. 12 (collectie Tresoar, via Bertus Mulder).
- 37 'Zeg, die mevrouw van ons is net een sergeant-majoor. Zie ze stappen.' *De wijde wereld*, p. 79 en p. 118.
- 38 'De post', in: *Scheepjes van papier*, p. 226: 'Meestal kwam de post als we aan de ontbijttafel zaten. [...] Als Mevrouw een boze bui had, liet ze ons expres wachten. Dat wakte een felle drift in me op, zoals later in de oorlog als je hoorde over mensonterende mishandelingen.' Een foto van Angenietje Windemüller is afgedrukt in Mulder 2015, p. 45.
- 39 Handschreven aantekening in het rapportboekje van G.M. Bulk, kwekelinge van 1917-1921 (collectie Nationaal Onderwijsmuseum). Clara's rapporten zijn niet bewaard gebleven. Het archief van de Kweekschool in Apeldoorn is grotendeels verloren gegaan. Dat wordt ook bevestigd door Van Essen 2005.
- 40 Klaver 1979, p. 17.
- 41 Siedja Bremer was een van de huisgenoten die samen met Clara naar mevrouw Jelgersma stapte om te klagen over het regime mevrouw Windemüller. Kopie van een fragment van een brief van Clara aan haar zuster (LM). Bertus Mulder zocht voor zijn biografie van Sophie Louisa (Fietje) Kwaak uit dat de leerlingen van de leergang 1914 van mevrouw Windemüller in 1916 verdeeld werden over vier andere dames. Met potlood zijn de adressen op de woningkaarten in het archief van het CODA aangepast. Geertje Loek meldde Fietje Kwaak op 19 augustus 1973 dat zij in één huis met Clare Lennart/Clara Klaver woonde, bij mevrouw Van Tooren in de Emmalaan 24 (collectie Bertus Mulder). Mulder 2015, p. 42.
- 42 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 januari 1936.
- 43 *Gedenkboek 1946*, p. 90-91. S.J.A. Beins, examenklas 1907, had ook problemen met haar damesverzorgster en mocht verhuizen naar mevrouw Van Tooren: 'Wij hadden niet 'een nieuwe Mevrouw gekregen, we kregen een thuis, ons thuis.' *Gedenkboek 1946*, p. 97.
- 44 *Gedenkboek 1921*, p. 19.
- 45 Al in de eerste kweekschooljaren voelden Ietje Kooistra en haar docenten zich geroepen lichamelijk zwakke leerlingen versterkende middelen te verschaffen. Zij betaalden die uit eigen middelen. In 1904 stichtten de dames een officieel fonds, met een startkapitaal van f434,51. Het 'Kooistra - Liefstijckfonds der Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen te Apeldoorn' bood hulp aan oud-leerlingen. In de bewaard gebleven archieven komen geen bijdragen aan de zusjes Klaver voor.
- 46 Mulder 2015, p. 37 en p. 46.
- 47 Klaver 1979, p. 15.
- 48 Klaver 1979, p. 15.
- 49 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 maart 1933.
- 50 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934.
- 51 *Scheepjes van papier*, p. 14. De werkstukken voor de Akte werden gemaakt op voorgelijnd geel papier van de firma Jacs Swildens. In de collectie van het Nationaal Onderwijsmuseum bevindt zich een tastbare illustratie bij de herinnering van Clara: met kleine spelletjes vastgezette schortjes met ruches, onderrokken, hemden met split en mouwen met manchetten. Dit is het hele programma dat andere scholen in stof uitwerkten. Het behoorde toe aan mevrouw G.M. Metzger-Bulk, kwekelinge van 1920-1924.
- 52 *Gedenkboek 1946*, p. 99.
- 53 'Clare Lennart bezig met een boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 54 Francien Wit, 'In memoriam mejuffrouw A.C. Kerlen, Handwerken 1899-1924', in: *Gedenkboek 1961*, p. 59-60.
- 55 Dommis 1966, p. 31.
- 56 *Scheepjes van papier*, p. 13.
- 57 Anna Blaman was tot 1934 als onderwijzeres in tijdelijke dienst werkzaam aan een groot aantal scholen in Rotterdam. Zij kreeg geen vaste aanstelling, omdat zij door gebrek aan interesse en gehinderd door bijziendheid gezakt was voor de akte handwerken. H.M.A. Struyker Boudier, 'Levensbericht Anna Blaman', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1969-1970*. Leiden, 1971, p. 87.
- 58 In 1878, bij de herziening van de Wet op het lager onderwijs, was het handwerkonderwijs voor alle schoolgaande meisjes verplicht geworden. Als argument voerde de wetgever aan dat kennis van de vrouwelijke handwerken in veel huishoudens onontbeerlijk was. Vanaf 1880 kregen alle meisjes op de openbare lagere school vier uur per week handwerkles. Meisjes uit de arbeiderklasse leerden vooral nuttige handwerken: basisvaardigheden als breien, stoppen, mazen, naaien, merken en verstellen. De fraaie handwerken, zoals borduren en kantklossen, bleven gereserveerd voor meisjes uit meer gegoede kringen. Van Essen 2006, p. 183.
- 59 In een advies voor de Staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs, schreef Ietje Kooistra: 'De vrouwelijke handwerken vallen buiten het beginstel der lagere school: zij behoren tot de vakopleiding, tot de opleiding voor huisvrouw.' Naderhand nuanceerde ze deze uitspraak. De vrouwelijke handwerken behoorden niet tot de meest onontbeerlijke vakken 'voor alle kinderen – ook niet voor alle meisjes.' Wel waren ze onontbeerlijk voor vrouwen uit de volksklasse. J. Poelstra, 'Dienstbaarheid en handwerkonderwijs', in: K. den Dekker e.a. (red.): *Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*. Zutphen, 1992, p. 68.
- 60 Eigenlijk zou de opleiding negen maanden langer moeten duren. Handenarbeid, het jongensequivalent van handwerken, vergde veel minder tijd omdat het geen verplicht schoolvak was en er dus ook geen akte voor gehaald hoefde te worden. Toch duurde de opleidings tijd voor beide seksen even lang. Van Essen 2006, p. 183.
- 61 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 juli 1934.
- 62 'De post', in: *Scheepjes van papier*, p. 226.
- 63 De (nu afgebroken) villa lag aan een landweg bij de Tongerenseweg. Oogjen-Kamperman 1973, p. 18. Waarschijnlijk was het de 'villa met tuin en kweekkerij en perceel tegenover kweekkerij van v.d. Wissel' die in 1913 was geveild door notaris Verkouteren. Discussie op www.epenaren.nl.
- 64 Eveline woonde bij het gezin van Marie Rietman, een vriendin van Da. Ze verhuisde naar Zwollerkerispel in februari 1915. *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 10 februari 1915.
- 65 Klaver 1979, p. 20.
- 66 Klaver 1979, p. 17.
- 67 'De Tongerense bossen', in: *Avenue*, november 1969, p. 95-99. Zie ook 'Bramen plukken', in: *Scheepjes van papier*, p. 261-263. Het fragment over het brameneiland verwerkte Clara in 1957, aangepast, in *De ogen van Roosje*. De tekst in het zwartlederen schrift met jeugdwerk is na 1914 geschreven. 'Ik dacht eraan, dat we een langen tijd ons beekje niet weer zouden zien, dat dit een afscheidstocht was.'
- 68 *Weleer deel II*, p. 190.
- 69 *Weleer deel II*, p. 194, Klaver 1979, p. 20.
- 70 *Weleer deel II*, p. 196.
- 71 A.N. Eggink-Doyer aan Hans (Hermance) van der Velde-Doyer, 1981 (familiearchief Doyer).
- 72 Edinga 1974, p. 73-80.
- 73 *Weleer deel II*, p. 199. Zowel Luite Klaver als de familie Doyer plaatsten overlijdensadvertenties.
- 74 Da Klaver-Doyer maakte niet meer mee dat twee jaar later, in 1917, Nederland het passief kiesrecht voor vrouwen invoerde op een initiatiefwet van de door haar bewonderde Henri Marchant. In 1919 kregen vrouwen actief kiesrecht, waardoor ze zelf hun stem mochten uitbrengen.
- 75 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936.
- 76 *Huisjes van kaarten*, p. 46.
- 77 *Weleer deel II*, p. 200.
- 78 Zie ook: 'Voor het eerst beseftte ze nu ten volle de onherroepelijkheid van de dood. Het verschrikkelijke 'nevermore' dat door de stille kamer galmde, deed haar innerlijk verstijven. Ze verzette zich niet tegen dit bevroingsproces. Ze liet zich omsluiten door de dode stromen, zoals een door pijn en koortsvisioenen gekwelde zieke zich aan het verdovende middel overgeeft.' *Stad met rose huizen*, p. 82. 'Nevermore' verwijst naar het gedicht 'The Raven' van Edgar Allen Poe.
- 79 'Schoonheid is er niet alleen, als wij die in het een of ander zien. En als ik vroeger mijn lappenpaardje Bruin een prachtig dier vond en als wij onze moeder, die toch ziek was en broodmager en veel grijze haren had, mooi vonden, was die schoonheid er dan niet, omdat wij het zagen?' Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1935.

- 80 *Twee negerpopjes*, p. 58. Het beeld dat Clare Lennart van haar moeder gaf in haar literaire werk, zoals *Serenade uit de verte*, lijkt in veel opzichten op het beeld van Julia Stephen, de moeder van Virginia Woolf, in Woolfs roman *To the lighthouse*. Zowel Woolf als Clare Lennart lieten zich troosten en inspireren door het beeld van hun jong overleden moeder.
- 81 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 maart 1934. Clara werkte dit thema uit in het tweede deel van *De blauwe horizon*.
- 82 *Huisjes van kaarten*, p. 42.
- 83 En later ook in het spelen van Chopin.
- 84 Geertje van der Staa-Loek aan Fietje Kwaak, 19 augustus 1973 (collectie Bertus Mulder).
- 85 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 maart 1934.
- 86 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 oktober 1934.
- 87 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932.
- 88 Klaver 1979, p. 21.
- 89 *Weleer deel II*, p. 198
- 90 De huishoudster kwam uit het ‘Belgenkamp’ dat bij Oldebroek was ingericht voor Belgische vluchtelingen.
- 91 *Weleer deel II*, p. 200.
- 92 Bevolkingsregister (Streekarchief Epe, Hattem en Heerde).
- 93 De naam Daendelshuis is misleidend. Gouverneur-generaal van Nederlands Indië Herman Willem Daendels woonde hier niet zelf, maar de ouders van zijn geliefde, Aleida van Vlieden.
- 94 Zie onder andere ‘De burgemeesterstuin’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 106-109.
- 95 *Weleer deel II*, p. 200.
- 96 Meer Nederlandse schrijfsters hebben (een deel van) hun jeugd op een kostschool doorgebracht. De rooms-katholiek opgevoede Eva Raedt-de Canter publiceerde in 1930 de roman *Internaat* over haar kostschooljaren. Top Naeff bezocht een chique kostschool in Brussel. Nynke van Hichtum (Sjoukje Bokma de Boer) woonde in een kleinschalige kostschool in Dokkum. Jant Nienhuis, schrijfster van Groninger streekromans, was een oud-leerlinge van de Rijkskweekschool in Apeldoorn, evenals Suze Geerts-Ronner. Op rooms-katholieke en Britse kostscholen waren de regels strikter dan in Apeldoorn en was er nog minder persoonlijke vrijheid.
- 97 ‘Speculeren over de invloed die het internaatsleven op je ontwikkeling heeft uitgeoefend is per definitie niet alleen heel persoonlijk, maar ook hachelijk. Je weet niet hoe je zou zijn geworden als je die jaren gewoon thuis had doorgebracht.’ Jos Perry, *Jongens op kostschool. Het dagelijks leven op katholieke jongensinternaten*. Utrecht, 1991, p. 150.
- 98 Perry 1991, p. 152 en 153. In *Een boek zonder liefde* van Theo Vesseur nemen ‘de verplichte besteding van elke minuut’ en de onmogelijkheid ergens alleen te zijn een belangrijke plaats in. Dat gold ook voor meisjeskostscholen, zie Marieke Hilhorst, *Bij de zusters op kostschool. Geschiedenis van het dagelijks leven van meisjes op rooms-katholieke pensionaten in Nederland en Vlaanderen*. Utrecht, 1994.
- 99 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 juni 1935. Ten onrechte stelde Eveline dan ook: ‘Ik geloof niet dat die vier kweekschooljaren ook maar iets voor Clare betekend hebben.’ Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 27.
- 100 Clare Lennart schreef in *De wijde wereld* over het belang van de vriendschappen van de hoofdpersoon Freddy met jaargenote Bobby en ouderejaars Lida.
- 101 Sophie Kwaak, die de Rijkskweekschool voortijdig verliet en nooit in het onderwijs werkzaam was, bleef wel bevriend met medeleerlingen. Mulder 2015.
- 102 Al in het *Gedenboek 1921* staat dat A. (Jeanne) Tulp overleden is. Bouk Posthuma, die twee jaar ouder was, werd aanvankelijk onderwijzeres in Renkum. In het *Gedenboek 1946* wordt ze B. Kuik-Posthuma genoemd uit Arnhem, in het *Gedenboek 1961* B. Knik-Posthuma (Arnhem). Clara hield ook geen contact met haar Eper buurmeisje Jo van Goor, die net als Eveline Klaver in 1916 aan haar opleiding begon. Foto’s van Jo van Goor in Mulder 2015.
- 103 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 december 1933. In het *Gedenboek 1946* staat een T. Buwalda uit ‘s-Gravenhage in de klas 1914-1918.
- 104 Francien Wit (jaargang 1921) zat in het hoofdbestuur van De vereniging van oud-leerlingen der Apeldoornsche Rijkskweekschool en vroeg Clare naar aanleiding van het Boekenweekgeschenk om een lijst met haar werken voor het *Jaarboekje van de Kweekschool*. F.D.A. Porte-Wit aan Clare Lennart, 17 mei 1949.
- 105 Wie achteraf publiekelijk kritische kanttekeningen bij het Apeldoornse regime zette, werd genegeerd. Van Essen 1994, p. 263. Clara’s kritiek op het onderwijssysteem bleef niet onopgemerkt. De onbekende recensent C.S. schreef: ‘Aan allen, die in het onderwijs zijn of zich er toe voorbereiden, brengt dit boek een boodschap. Het is, in ongekunstelde romanvorm, een noodkreet van de jongeren om meer begrip, een ruimere geest en een daadwerkelijke hulp vanwege de oudere generatie, die wel eens, uit sleur of door vroegtijdig verloren illusies, de heerlijke drang naar zelfontplooiing en daarmee de persoonlijkheid van de jeugd fnuiken. Een eerlijk boek, dat geen aanklacht wil zijn, alleen een zeer dringende vraag. Ten zeerste aanbevolen.’ Over *De wijde wereld* is slechts deze recensie teruggevonden (knipselarchief LM).
- 106 Van Essen 2006, p. 193.
- 107 ‘Wat jullie de realiteit van het leven noemen is vaak niet meer dan een hersenschim; de droom van je jonge jaren is reëler, waarachtiger, menswaardiger. Deze droom is de sleutel tot het leven, dat onbereikbaar wordt zodra je hem loslaat. Je moet het aandurven om te mislukken, als je alleen maar slagen kunt door de droom in je hart te verraden. Mislukken of slagen is niet zo belangrijk. Wat erop aankomt, is dat je leeft, dat je een mens bent en geen cijferende schaduw.’ *Gedenboek 1961*, p. 55
- 108 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 april 1934 en 14 december 1934.
- 109 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 december 1933.
- 110 Klaver 1979, p. 21.
- 111 Mededeling Willem Klomp, CODA Apeldoorn, 1 februari 2008.
- 112 Clara haalde haar gymnastiekexamen op 4 oktober 1917, waarschijnlijk aan de Rijkskweekschool in Deventer of de Kweekschool in Zwolle. Voor het examen moest apart betaald worden, in 1920 kostte het twee gulden (voorbeeld in collectie Nationaal Onderwijsmuseum). Alleen Clara’s handwerkakte is bewaard gebleven (LM). Volgens haar Staat van Dienst (Utrechts Archief) haalde ze de Akte van Bekwaamheid als onderwijzeres op 27 april 1918 en de Akte Nuttige Handwerken op 15 juni 1918.
- 113 *De wijde wereld*, p. 144.
- HOOFDSTUK 4
- 1 ‘De burgemeesterstuin’, in: *Een mus op je vensterbank*. p. 108.
- 2 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 3 *De vacature: nieuw advertentieblad voor het lager, middelbaar en gymasiaal onderwijs*.
- 4 In 1920 was de helft van de scholen openbaar. Door niet op christelijke scholen te solliciteren, beperkte Clara zich dus behoorlijk.
- 5 Klaver 1979, p. 23.
- 6 *Tooverlantaarn*, p. 54.
- 7 ‘Ik vertelde de kinderen uit mijn diverse klassen zelfbedachte verhalen, meest sprookjes. Ze vonden het altijd prachtig en als er bij een sollicitatie vertellen aan te pas kwam, maakte ik een goede kans.’ ‘Mallemlolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid’, in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
- 8 Zie o.a. Carry van Bruggen in een artikel in de *Deli Courant*, 24 mei 1905. Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen*. Amsterdam, 1980, p. 37. ‘De Sollicitant’, verschenen in *Nederland*, jaargang 1913 is herdrukt in Fontijn en Schouten 1978, p. 74 ev. Citaat op p. 80.
- 9 Clara schreef op 18 juni 1918 een brief aan het College van Burgemeester en Wethouders van Hattem met het verzoek vrijwillig te mogen worden bij de Openbare Lagere School. Op 19 juni 1918 kreeg ze van het College toestemming. Nieuw Archief Hattem, inv. nr. 311, dossier nummer 349.
- 10 De gegevens over de school zijn overgenomen uit Gert Veltkamp, ‘Over onderwijs, oorlog, drank en Sinterklaas. Een paar jaar uit de geschiedenis van de Wethouder Roseboomschool’, in: *Heemkunde Hattem 57* (1993), p. 182-192. Waarschijnlijk bedoelde de hoofdonderwijzer in zijn jaarverslag dat de kinderen leden aan mentale retardatie in verband met het Foetaal Alcohol Syndroom (FAS). Op 11 november eindigde de Eerste Wereldoorlog. Nederland was neutraal gebleven en Clara heeft zich nergens over het effect van de oorlogshandelingen op haar persoonlijke leven uitgelaten.
- 11 ‘De burgemeesterstuin’, in: *Een mus op je vensterbank*. p. 108. In *Veronica Valckenier* schetste Clare Lennart een vrijwel identiek portret van Martie, zus van de hoofdpersoon Nicky, een jonge onderwijzeres die worstelt met het huishouden voor haar vader, broer en zussen.
- 12 *Weleer deel II*, p. 204-205.
- 13 *Weleer deel II*, p. 206.
- 14 Bertha Barendsen werd geboren in Kampen op 19 oktober 1875.
- 15 Meer informatie over Albert Barendsen biedt G.W. Karssing, ‘Mijmeren bij een schilderij’, in: *Heemkunde Hattem 94* (2003), p. 22-24.
- 16 *Weleer deel II*, p. 208. In een van de eerste brieven aan Frans Coenen, van 28 mei 1932, haastte Clara zich om achter ‘mijn moeder’ te schrijven: ‘mijn tweede moeder dan’.
- 17 B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 4 september 1919 en 5 oktober 1919 (collectie familie Karssing). Ook alle volgende geciteerde brieven van Bertha Klaver-Barendsen berusten in de collectie van de familie Karssing.
- 18 Dagboek ‘Loke’ (LM), aantekening van 25 september [1922]. Het citaat komt uit *The Forsyte Saga* van John Galsworthy.

- 19 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 september 1932.
- 20 Dagboek 'Loke', aantekening van 18 september [1922]. Eveline Klaver beschreef haar stiefmoeder als 'een vrouw met een vormloos figuur, vooruitstekende onderkaak en een behaarde kin, grijzend, tamelijk klein. Ze had geen spoor elegance, die Da juist in zo grote mate bezat.' *Weleer deel II*, p. 209.
- 21 Gesprek met Dick Klavers dochters Gerda en Ineke Klaver, 2007.
- 22 B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 21 mei 1924.
- 23 Nieuw Archief Hattem, inv. nr. 314, dossier nummer 471.
- 24 Clara liet zich niet uitschrijven uit Hattem.
- 25 Ze werkte in De Stapel van 1 april 1919 tot en met 31 augustus 1921. Staat van Dienst Clara Klaver (Utrechts Archief).
- 26 De school is opgericht in 1901 en opgeheven in 1991. Riet Eggermont, 'De historie van ... de teloorgang van de Stapeler school', in: *'t Olde Karspel. Periodiek van de Historische Vereniging De Wijk – Koekange*, september 2000.
- 27 'Komedie van misverstanden', in: *Scheepjes van papier*, p. 254.
- 28 'In Tooverlantaarn vindt de lezer daarvan nog iets terug.' 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969. Ignaat Agasi, 'Op bezoek bij Clare Lennart. Altijd oog voor de zonzijde', in: *Mens en boek* 15/5 (1963), p. 47-51.
- 29 Van Essen 1998, p. 14.
- 30 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1933. Er was nog een onderwijzers, juffrouw Van Dalsum, die vele jaren aan de Stapeler school les gaf. Wellicht gaf zij ook (een deel van de) handwerklessen.
- 31 Brief van Gemeente De Wolden, 3 november 2011 (PT).
- 32 Begin november 1919 brachten Luite en Bertha Klaver Clara een bezoek in De Stapel. 'Die mensen zijn zoo alleraardigst en hartelijk dat weet je niet. En ze hebben ons al zoo vaak gevraagd dat we het niet langer konden uitstellen.' B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 29 oktober 1919.
- 33 'Van Utrecht naar Assen', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 16 juli 1966.
- 34 Spieker (ook wel Spijker of Spyker) is de benaming voor een voorraadschuur waar graan opgeslagen wordt. 'Het oude huis', in: *Liefde en Logica*, p. 123-129.
- 35 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1932.
- 36 Zie over de geschiedenis van het kasteel en de familie Van Heeckeren van Molecaten: Ronald Prins, *Huis Molecaten*. Hattem, 2003.
- En: E.C. baron van Heeckeren van Molecaten, *Een wandeling door het landgoed Molecaten*. Hattem, 1986.
- 37 Johan Degewij en Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Luite Klaver', in: *Geschiedenis van de Nederlandse Fotografie* 33 (2000), p. 1-10.
- 38 Van 21 tot en met 28 januari 1923 had Luite Klaver een tentoonstelling in de Openbare Leeszaal in Zwolle met zestien schilderijen en zestien aquarellen. Hij verkocht er de helft van (krantenknipsel collectie familie Karssing). Zie ook *Weleer deel II*, p. 217.
- 39 'Je kunt dan meteen de mooie dingen die zoo lang ik hier ben zijn ontstaan komen bewonderen. Ik weet best dat 't jullie nu met alle die buitengewone uitgaven niet past iets te koopen, (al zou 't ons wonderbest te pas zijn gekomen) zooals vroeger jullie plan was, doch 'k vind ook wel heel prettig als jullie 't werk door L. gemaakt eens komt bewonderen.' B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 14 september 1919.
- 40 B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 21 mei 1924.
- 41 Dagboek 'Loke' (LM), aantekening 25 september [1922].
- 42 Dagboek 'Loke' (LM), aantekening van 9 oktober [1922].
- 43 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
- 44 Een foto van de school uit 1920 staat in: G.J. Aberson, A.J.J. Stegeman, *Olst: een wandeling door het verleden*. Olst, 1988.
- 45 'Ontmoeting met mezelf', in: *Scheepjes van papier*, p. 22. Ook in *Veronica Valckenier* komt zo'n in het zand geschreven boodschap aan de juffrouw voor. Personage Martie is onderwijzeres aan een soortgelijke dorpsschool, hoofdstuk 8, Intermezzo 'Een man'. Manuscript *Veronica Valckenier* (LM). Zie ook *De ogen van Roosje*, p. 132.
- 46 Klaver 1979, p. 27. Het adres waar Clara zich liet inschrijven was A317A DR 134, de toenmalige Schoolstraat. Clara schreef 'Schoolstraat, Olst' in een van haar schriften met verhalen (LM). De Stoomzuivelfabriek was eigendom van de Zuivelcoöperatie, een samenwerkingsverband van 96 veehouders die samen over circa 300 koeien beschikten en bijna 2000 kilo melk afleverden in tien melkritten per dag.
- 47 'Ontmoeting met mezelf', in: *Scheepjes van papier*, p. 20.
- 48 *De wijde wereld*, p. 155-156. De makers van de literaire wandeling Olst herkenden hun dorp in deze beschrijving en namen dit citaat op in hun begeleidende geluidsbestanden. Zie: www.beeldvanoverijssel.nl/culturaanbod/download_literairewandeling.
- 49 De burgemeesterstuin', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 106-109.
- 50 Klaver 1979, p. 22. In het begin van de twintigste eeuw waarschuwde de schrijver van de brochure 'Voor- en nadeelen van pensioonaatsopvoeding' voor wat er mis kon gaan wanneer men jongelui na jaren van afzondering plotseling uit de 'beschuttende omheining der pensioatswallen' losliet: 'Een jongen tot zijn 18de jaar op internaten houden, om hem met zijn 19de of 20ste jaar naar een universiteitsstad te zenden, naar Indië te laten gaan, den handel te laten leeren te Londen of te Berlijn, - dit staat m.i. vrijwel gelijk met een kind te water te zetten, dat nooit zwemmen geleerd heeft. Perry 1991, p. 147.
- 51 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 juni 1932.
- 52 'Ontmoeting met mezelf', in: *Scheepjes van papier*, p. 23.
- 53 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 februari 1935.
- 54 Clara Klaver aan Frans Coenen 1 juni 1933. Waarschijnlijk gaat het om de eigenaar van Zendijk's Vleeswaren- en Conservenfabriek N.V. Olst 'sinds 1835'.
- 55 'Met wie ze, naar ik meen, haar eerste erotische ervaringen had.' Klaver 1979, p. 27.
- 56 Op de Rijksstraatweg 95. Telefonische mededeling negentigjarige mevrouw A. Wagenaar-Rensen, Olst (februari 2008). G. Bennink uit Deventer bevestigt in een e-mail van 21 december 2011 (PT): 'Het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat Clara in de kost was bij de familie Jonker, wonende aan de Rijksstraatweg in Den Nul en wel omdat in mijn lagere schooltijd (1940-1946) mijn lerares juffrouw van Dongen ook bij genoemde fam. Jonker in de kost was. De heer Jonker was gedurende vele jaren bakker bij destijds Coöperatie de Toekomst in het dorp Olst.'
- 57 Een schoolschrift met een blanco etiket (LM), hierboven en verder Dagboek 'Loke' genoemd. De eerste aantekening is waarschijnlijk van 4 september 1922. Clara dateerde haar aantekeningen zonder jaartal, maar aangezien ze haar Akte Engelsch LO op 1 augustus 1923 haalde, moet het ervoor zijn. Ze begon op 4 september aan haar nieuwe baan in Den Nul en verhuisde toen vanuit het dorp Olst, waar ze bij Loke woonde, naar de familie Jonker in Den Nul. De laatste aantekening in het schrift is van 2 november.
- 58 Dagboek 'Loke', aantekening 12 september [1922]. Het studieboek was P. Roorda, *Engelsche spraakkunst voor schoolgebruik*.
- 59 Dagboek 'Loke', aantekening 17 oktober [1922].
- 60 Dagboek 'Loke', aantekening 18 september [1922].
- 61 Dagboek 'Loke', aantekening 5 oktober [1922]. Clara had haar herfstvakantie bij haar zuster in Vorden doorgebracht.
- 62 Dagboek 'Loke', aantekening 26 september [1922].
- 63 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 mei 1933.
- 64 *Liefde en Logica*, p. 13. 'Iedere keer moet ik aan je denken Lo en 't is zoo vreemd, dat niemand anders dan jij en ik weten, hoe 't met ons gesteld is. Wat zouden ze opkijken en kletsen en veroordelen, al mijn goede vrienden, als ze alles wisten. 't Zou me niks kunnen schelen hoor.' Dagboek 'Loke', aantekening 13 september [1922].
- 65 Foto van directie en personeel gemaakt ter gelegenheid van het vijftienvintigjarig bestaan van de coöperatieve zuivelfabriek 'Olst' in 1936 in: R.H.W. Kok en Anny te Kloeze, *Kent u ze nog... de Olstenaren*. Zaltbommel, 1978. Op de voorste rij in het midden J.A. Posthumus.
- 66 Dagboek 'Loke', aantekening 27 september [1922]. In de omschrijvingen 'tobben', 'wroeten' en 'een mensch van deze tijd' echoot Clara haar moeders dagboek aantekening uit 1891, waarin Da schrijft dat ze 'niet zoo bespottelijk nerveus en overdreven' wil worden als mensen met een 'fin-de-siècle-geest'. *Weleer deel II*, p. 65. Net als haar moeder had Clara een neiging tot melancholie.
- 67 Dagboek 'Loke', aantekening 21 september [1922]. Het gedicht 'Ik heb u lief' staat in Willem de Mérode, *Het Kostbaar Bloed*. Arnhem, 1922.
- 68 'Als we Donderdag maar alleen kunnen zijn. Ik zal zoo lief voor je wezen. Jij mag alles met me doen, wat je wilt.' Dagboek 'Loke', aantekening 17 oktober [1922].
- 69 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932. In dezelfde brief schreef Clara: "Lydia" is een herinnering eraan, hoewel niet waarheidsgetrouw.' Van het verhaal 'Lydia' zijn drie versies bewaard gebleven (LM). Het is begin jaren dertig geschreven, maar een publicatie is niet gevonden. In de correspondentie met Frans Coenen legde Clara nergens het verband tussen de verhalen 'Liefde en logica' en 'Lydia', maar in beide verhalen heet de mannelijke hoofdpersoon Frank en gaat het over een overspelige liefde tussen een gehuwde man en een inwonend meisje. 'Lydia' ging over de liefde tussen de dorpsdokter Frank Warmond en het nichtje van zijn vrouw. Lydia woont tijdelijk bij het echtpaar Warmond en hun kinderen en veroverd Frank langzamerhand. Ze beleven een dag van liefde op de hei. Lydia neemt het voortouw voor hun seksuele avontuur. Twee dagen na hun ontmoeting gaat

- Lydia naar huis terug: 'Zie je Frank, 't moet. Als ik bleef, zou het natuurlijk weer gaan als gisteren. O, ja, zeg maar niets. Dat is zoo. Nou en ik zou misschien zoo veel van je gaan houden dat ik niet meer weg kon of ik zou een baby krijgen en dat wil ik niet. Nee, 't moet, heusch jongen. [...] ik ben niet bang voor de menschen. Dat is het niet. Maar ik durf niet om mezelf. Ik hou wel veel van je, maar ik weet niet voor hoe lang. [...] Ik zou alleen durven als ik niet anders kon. En ik kan nog wel anders. Nu nog wel.' Clara schreef over het verhaal 'Lydia': 'Het is wel erg jong, veel jonger dan ik nu ben, dat wil zeggen veel minder gelaten het leven aanvaardend.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 en 2 maart 1934.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
- Dagboek 'Loke', aantekening 25 september [1922].
- Coornstra 2006-b, p. 29.
- 'Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid', in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
- Dagboek 'Loke', aantekening 27 september [1922].
- 'In Amerika trouw je drie keer in de week!', in: Hedy D'Ancona, J. Bernlef, Wina Born e.a., *Dag ouwe tijd*. Assen/ Amsterdam, 1972, p. 107. Zie ook *Weleer deel II*, p. 16. Meester Hazelaar uit *De ogen van Roosje* is ook zo'n type hoofdonderwijzer.
- Op 16 augustus 1919. In het *Algemeen Dagblad* van zondag 17 augustus 1919 staat een vermelding van de geslaagden, met Clara Klaver als eerst genoemde.
- Bertha Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 14 september 1919.
- Dagboek 'Loke', aantekening van 2 november [1922].
- Klaver 1979, p. 27 Akte Fransch L.O. op 16 augustus 1919 en akte Engelsch L.O. op 1 augustus 1923. Staat van Dienst Clara Klaver (Utrechts Archief). Clara Klaver en Eveline Klaver haalden de akte Engelsch L.O. gelijktijdig. Zij worden vermeld in *Het vaderland*, 1 augustus 1923 en het *Utrechts Nieuwsblad* van 2 augustus 1923.
- Zo bleek uit een enquête onder onderwijzeressen uit 1920. M. van Essen, 'Tussen droom en daad. Carrièreperspectieven van onderwijzeressen 1898-1920', in: *Historica* 21, 1998, p. 15.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 november 1934.
- Op verzoek van de oudervereniging van Den Nul. Ze meldde direct twaalf kinderen aan. Secretaris G. Wonink aan Burgemeester en Wethouders van Olst, 16 april 1925 (HCO). Ook op de Staat van Dienst Clara Klaver, staat dat ze per 1 oktober 1925 zo'n cursus gaf (Utrechts Archief). Clara's collega's Mentink en Schuiling van de Openbare Lagere School in Olst kregen ieder tweehonderdvijftig gulden voor hun cursussen Frans en Duits.
- 'Ook zou, als mejuff. Klaver aan een zoondanigen cursus verbonden was, de kans om door sollicitatie een der leerkrachten te verliezen, zeer verminderd zijn.' A.M. van Ravenshorst aan Burgemeester en Wethouders van Olst, 3 oktober 1925 (HCO).
- 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- Op 24 juli 1926 werd haar een paspoort afgegeven voor de reis en het verblijf in België en Frankrijk (LM). Zie ook Klaver 1979, p. 35.
- Zoals blijkt uit een memorandum van notaris Dr. Th.L.F. Roersch, Aardenburg, opgemaakt 5 juli 1920, en op grond van het testament van Johan Doyer van 20 augustus 1912 erfden de kleinkinderen Doyer en Jo Doyers twee pleegkinderen elk f 4598,81 waarover Jo's weduwe Veronica Veen Valck tot haar dood in 1926 het vruchtgebruik hield (LM).
- Foto in Kok en Te Kloeze 1978.
- In enkele verhalen van Clare Lennart ligt de sympathie bij vrouwen van dorpsonderwijzers die de stad missen, zoals 'Vale ouwe', in: *Liefde en Logica*, p. 50-56. Zie ook *De wijde wereld*, p. 160-175.
- In een brief aan de afdeling Onderwijs van de gemeente Utrecht meldde Clara dat ze met ingang van 17 augustus ontslag had gekregen bij het Openbaar Lager Onderwijs van de gemeente Olst en dus op die datum haar betrekking aan de Joh. Camphuyssschool in Utrecht kon aanvaarden. Op 28 april 1926 kreeg ze ontslag van de Burgemeester en Wethouders van Olst. Bijlage bij Staat van Dienst Clara Klaver (Utrechts Archief). Volgens het jaarverslag van de school over 1926 werd Clara in de tweede klasse geplaatst. Ze solliciteerde ook naar een functie aan een mulo in Doetinchem. Aantekenschrift (LM).
- De beschrijving van de relatie met James, van wie ik de achternaam en de woonplaats niet kon traceren, is ontleend aan Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 8.
- 'Ontmoeting met mezelf', in: *Scheepjes van papier*, p. 23.
- en opstandigheid,' in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 9.
- Gabriel Smit, 'Geest van Utrecht', in: Arjaan van Nimwegen en Richard van den Dool, *Utrecht in tekst en beeld*. Vianen, 1984, p. 25.
- Erich Wichman in 1912. Citaat uit Jan Juffermans, *Met stille trom. Over de kunst in Utrecht sinds 1900*. Utrecht, 1976, p. 7.
- Beschrijving ontleend aan Wouter Paap, *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen*. Utrecht, 1970.
- 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger,' in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- Clare Lennart aan Gé Vaartjes, 29 augustus 1972 (collectie Gé Vaartjes).
- Clare Lennart bezig met boek van vroeger,' in: *Het Parool*, 17 juli 1969. Hierna P.H. Ritter i.p.v. Dr. P.H. Ritter Jr..
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 11.
- Dagboek 'Loke', aantekening 20 september [1922].
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 11.
- Johannes Camphuysstraat 34, Utrecht. In 1929 omgedoopt tot de Dr. J. van Leeuwenschool.
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 11.
- Utrechts Archief, dossiernummer 1007-3 / 27251.
- Waarschijnlijk Johannes Arnoldus Daman (1872-1968). De Staat van Dienst van J.A. Daman ontbreekt in het Utrechts Archief.
- Jaarverslagen 1926 en 1927.
- Zie ook manuscript *Veronica Valckenier* (LM), waarin onderwijzeres Martie zegt: 'Arend moest nooit naar een stad solliciteren. In een stad werden kinderen modern... vroegrijp. Je las ervan in boeken. Akelig!' In *De wijde wereld* beschreef Clare Lennart een stadsschool in soortgelijke negatieve bewoordingen.
- Mallemolen*, p. 18.
- Interview met studente Mieke van der Lugt in de zomer van 1965 (PT).
- De Ceulaer 1966, p. 76.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 31 maart 1933.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 juli 1934.
- Klaver 1979, p. 31: 'Ze had tamelijk oppervlakkige relaties met een zekere James, met een Leo, een Henk, ook wel op erotisch gebied, maar het raakte haar niet diep.'
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932, Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 april 1933.
- De beschrijving van de relatie met Paul is gebaseerd op: Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1933, 16 december 1932 en 28 mei 1932 en vijf brieven tussen Paul en Clara van juni-september 1927 (PT). Paul leefde in 'permanente ruzie' met zijn moeder en kwam nauwelijks thuis. Daarom hield zijn vader hem kort en wilde hij Pauls studie beëindigen. Wellicht woonde Paul in Clara's pension in de Witte vrouwenstraat en was hij de 'bijna afgestudeerde' student die graag bij haar een kopje koffie kwam drinken uit de herinnering 'Utrecht, zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 10.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 augustus 1934.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 mei 1933.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
- Wim van den Boogaard werd geboren op 17 augustus 1888 in Utrecht als zoon van Lambertus van den Boogaard en Maria Theresia Becker. Over de benaming 'Utrechter': Ewoud Sanders, 'Utrechter, Utrechenaar', in: *NRC*, 11 november 2004.
- Interview met Ries van den Boogaard, kleinzoon van Wim van den Boogaard en zoon van Ries van den Boogaard, 11 juli 2011.
- Wim woonde op de P. van Vianenstraat 7 in Utrecht. Susanna Veenendaal werd geboren op 4 mei 1890.
- Bertus (1911), Cor (1913), Gerrit (1914), Nel (1915), Ries (1920), Joop (1921) en Pieter (1923). Een jongetje, ook Ries geheten, was jong gestorven.
- Wim zou namens zijn werkgever, het Ministerie van Oorlog, mee hebben gedaan aan de Olympische Spelen. In de lijsten met deelnemers aan de Olympische Spelen, die circuleren op internet, is de naam Marinus van den Boogaard tot nu toe niet aangetroffen. Hij zou veel wedstrijden hebben gewonnen, maar verkocht in de oorlog alle bekers en medailles om aan brood en geld te komen. Interview Ries van den Boogaard, 11 juli 2011.
- Klaver 1979, p. 56. Ook Ries van den Boogaard noemt zijn grootvader een 'sjacheraar'.
- Mallemolen*, p. 72.
- Klaver 1979, p. 33.
- Wims grootmoeder was koopvrouw in groente en fruit. Ook zijn tante Geesje trok erop uit met de groentekar.
- Vier briefjes van Wim van den Boogaard aan Clara Klaver uit 1927 (PT).
- Uitspraak van Ries van den Boogaard, 11 juli 2011.
- De Ceulaer 1966, p. 76.

- 42 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1933.
43 'Je ziet er helemaal niet slecht uit. Je ziet er beter uit dan Lien hoor. [...] Schat, ik vergeet je niet, je moet niet zoo bang zijn hoor, ik houd heel veel van jou.' Wim van den Boogaard aan Clara Klaver, 27 december 1927 (PT).
44 Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998.
45 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 januari 1933.
46 Clare Lennarts alter-ego Lotte in *Mallemolen*, p. 18.
47 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
48 Klaver 1979, p. 35. Bewijs van Nederlandschap, afgegeven voor België, afgegeven in Utrecht op 11 augustus 1927 (LM). Het reisje komt ook terug in *Mallemolen*. In een interview met Kees Komen, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 2 augustus 1969, vertelde Clara dat ze een keer naar Duitsland is geweest en dat ze zich dit reisje kon permitteren door extra lessen Frans te geven. Er zijn geen andere bronnen voor dat reisje.
49 'Het was een heel dun ringetje en het is nu doorsgesleten.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 december 1932.
50 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
51 Op 6 september 1927 ontmoetten ze elkaar in lunchroom Astoria in Utrecht, waar Clara het uitmaakte. Daarna schreef Paul zijn gevoelens op in een formele en vriendelijke 'afscheidsbrief'. Hij vermoedde wel dat Clara meer vrienden had maar 'wenschte het niet te weten'. Paul de Canter aan Clara Klaver, 6 september 1927 (PT).
52 Volgens het Bevolkingsregister van Utrecht trok Clara op 24 november 1927 in haar nieuwe woning. Op 9 maart 1928 verhuisde ze naar een verdieping hoger, naar 260bis. Ze noemde Schuurman in 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger,' in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
53 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 14-15.
54 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
55 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
56 Clara Klaver aan Frans Coenen 1 december 1932.
57 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
58 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
59 Op de Van Brakelstraat 3 in Utrecht. Advertentie in *Utrechts Nieuwsblad*, 1 november 1932, p. 8. 'Na mij is hij veroordeeld tot eenige jaren gevangenisstraf. Dat zal nu wel uitgezeten zijn, maar ik vreesch, dat hij het niet meer doet of niet meer in Utrecht woont. Het was ook al een man van in de zestig. Hij zal niet eeuwig gevangenisstraf riskeren willen.'
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 mei 1934.
60 Daar wijst ook het gesprek met Harriët Freezer op in Verroen 1975, p. 35.
61 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
62 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 mei 1934 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 december 1934.
63 Dolf Verroen heeft niet overwogen om de abortus-onthulling van Harriët Freezer te schrappen uit *Herinneringen aan Clare Lennart*: 'Ik vond het niet zo relevant. Veel van mijn vrouwelijke kennissen hadden dat laten doen. Abortus was niet zo'n probleem in die tijd. Je bofte eerder als je het niet hoefde doen.' Interview Dolf Verroen, 10 maart 2010. Frans Coenen noemde abortusklinieken 'tempels der uitkomst en 'broodnodig voor de volkshygiëne'. Frans Coenen aan Clara Klaver, 18 mei 1934.
64 Van 1937 tot en met 1940 werden in Utrecht jaarlijks gemiddeld 66 onwettige kinderen geboren. J. van Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*. Utrecht, 1995, p. 183.
65 Klaver 1979, p. 36.
66 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 oktober 1932.
67 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 mei 1933.
68 'De vreugde en het verdriet van de liefde geven de volheid van het leven. Conny Sluysmans sprak met Clare Lennart', in: *De Telegraaf*, 20 december 1969.
69 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
70 Clara Klaver aan Frans Coenen 13 mei 1933. Henri Wiessing schreef over Carry van Bruggen: 'zodra zij aan haar kinderen dacht zag zij boze karren, die over hen heenreden, en werd ze onrustig. Dat heeft zij haar hele leven behouden. Ik heb die moeder, die voortdurend onder haar moederschap leed, een keer in wanhoop horen uitroepen: 'God, ik wou soms wel, dat ze maar geen benen hadden!' H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret*. Amsterdam, 1960, p. 17.
71 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
72 Was Clara wel met Wim getrouwd, dan was ze, na de invoering van de nieuwe regeling over gehuwde onderwijzeressen in 1932, ook ontslagen. Tot 1956 werden ambtenaressen bij hun huwelijk ontslagen. In het jaarverslag over 1928 van de Johannes Camphuysschool wordt over de reden van Clara's vertrek geen mededeling gedaan.
73 Op 23 mei 1928 verzocht Clara om ontslag als onderwijzeres aan de Joh. Camphuysschool. Uittreksel uit de notulen van de openbare vergadering van den Raad der gemeente Utrecht, gehouden op Donderdag 7 juni 1928.
- Ze kreeg eervol ontslag per 1 september 1928 (LM).
De Ceulaer 1966, p. 75.
74 Tot begin jaren zeventig had Nederland een echtscheidingswet die dateerde uit 1838. Het was niet mogelijk om slechts op grond van wederzijdse instemming te scheiden. Echtparen konden alleen uit elkaar als één van de twee overspel had bekend. Tot voor kort stond de rooms-katholieke kerk echtscheiding helemaal niet toe: gescheiden mannen of vrouwen mochten niet aan de eucharistie deelnemen en niet hertrouwen in de rooms-katholieke kerk. Paul Brood en Michiel de Wolde: *Scheiden doet lijden*. Amsterdam, 2013.
76 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 februari 1932.
77 Interview Ries van den Bogaard. Volgens Dolf Verroen mocht Wim zijn kinderen een tijd niet zien. Interview Dolf Verroen, 10 maart 2010.
78 Rico Bulthuis: 'Ze zei dan: ik heb dat wijf weer gezien.' Interview Rico Bulthuis, 2007.
79 Ook Eveline zag dat zo: 'In kritieke situaties wist Clare trouwens altijd zo te handelen dat ze in harmonie met haar eigen persoonlijkheid bleef. Ik geloof niet dat ze zich in dat opzicht ooit vergist heeft.' Klaver 1979, p. 35.
80 De Ceulaer 1966, p. 76. Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 februari 1933.
81 'Een theekopje', in: *Het paard lacht*, p. 186-187. Wim van den Boogaard aan Clara Klaver, 31 juli 1927.
82 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
83 Knipselarchief LM.
84 Klaver 1979, p. 56.
85 Het Utrechts Archief bevat een foto met een gezicht op het hoekpand Nicolaasweg 39 met links de Paarlstraat. Foto nummer 120918, periode 1975 -1980.
86 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
87 P. van Zwieten (in 1929) en W. van Roodselaar (1931). *Adresboek Utrecht* 1931.
88 Chr. Halbach kwam 25 januari 1929 en vertrok 29 augustus 1929 naar Keulen. Woningkaarten Gemeente Utrecht.
89 Op 20 april 1931 verhuisde meneer Quick mee naar de Rembrandtkade. Woningkaarten Gemeente Utrecht.
90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
91 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 41.
92 Lie Vrind was één van de weinige mensen met wie Clara in deze jaren vriendschappelijk omging: 'Ze houdt van bloemen en poesen en eigenlijk niet van mensen, al is ze nu voor de tweede maal getrouwd. Ze geeft noch vraagt
- vertrouwelijkheid en ik mag haar wel. [...] Ik ken haar heelemaal niet en zij mij evenmin maar ik zou tijden bij haar logeren kunnen zonder me gegeneerd te voelen. Of... logeren is wat teveel gezegd. 'Verkeren' is misschien beter.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 april 1934.
93 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 augustus 1934.
94 Klaver 1979, p. 35.
95 *Mallemolen*, p. 151. 'Gefroisseerd' is licht gekrenkt, op de tenen getrapt. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
96 Andries van Onck werd geboren op 3 november 1904 in Amsterdam.
97 Zwaanshals 211 in het Oude Noorden van Rotterdam.
98 'Van Lien nog geen bericht, maar langer dan drie weken houd ik het kind zeker niet. Dan moet Ina [de vrouw van Dick Klaver] maar eens inspringen.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 21 mei 1933.
99 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1932.
100 'Hans begint nu ook al fascistische sympathieën te kweken. Het is komisch hè, die plotselinge zwenking ins Bürgerliche. Maar het zal wel verstandig zijn, hoewel ik het niet benijd.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 oktober 1933.
101 Hij fraudeerde in zijn betrekking(en) en leende overall geld dat hij zelden terugbetaalde. Zijn zoon Andries heeft zijn vader nauwelijks in het gezinsleven gekend en herinnerde zich vooral veel ruzies. Hij noemde zijn moeder 'naïef': 'Tante Claar niet. Claar kon van zich afbijten, mijn moeder en grootvader niet.' Interview Andries van Onck, juli 2008.
102 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 januari 1933.
103 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932. In dezelfde brief schreef Clara dat Dirks dochter Marietje, 'de enige aardige van de dochters', zich enkele jaren daarvoor van kant had gemaakt. 'Ik heb daar altijd zoo iets als een wroeging om. Ik hield veel van haar. [...] Marietje is later verpleegster geworden. Toen schreef ze me nog. En toen – midden in mijn eigen moeilijkheden – heb ik een keer niet teruggeschreven. Toen hoorde ik ineens dat. Ik wist heelemaal niet waarom. Ik weet niet, of iemand dat weet. Die laatste brief aan mij was heel gewoon. Ik kon het dus niet weten, maar het spijt me nog altijd zo, dat ik toen niet geantwoord heb – tenminste zoo lang gewacht. Akelig is zoiets hè? Ze was nog maar 23 jaar. Nu lijkt het me zoo vreselijk, dat er niemand geweest is om haar te helpen.'
- 104 Ook in *Mallemolen* speelt de vorst een grote rol. Personage Christ'l is uit haar zomerhuisje

- gevroren, p. 41.
- 105 ‘Een theekopje’, in: *Het paard licht*, p. 186-187.
- 106 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
- 107 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1933.
- 108 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 november 1933.
- 109 ‘Ik ben in de weer met ettelijke advertentiebriefjes. Het heerlijkste, als je eindelijk zoo’n kamer verhuurd hebt, is bijna dan niet meer avond aan avond die ellendige briefjes te hoeven schrijven.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 oktober 1933.
- 110 Na meneer Quick kwam de student Oude Talen Van der Horst bij Clara in huis. In het voorjaar van 1933 vertrok Van der Horst, omdat hij in Amsterdam ging studeren. Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 mei 1933.
- 111 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 februari 1933.
- 112 ‘Wel verveelde me op den duur het lesgeven op een school. Dat is niet zo machinaal dat je je gedachten vrij kunt laten gaan.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1932.
- 113 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
- 114 Netschrift, gekocht bij boekhandel Dixon in Deventer (LM).
- 115 ‘Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid,’ in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
- 116 Rico Bulthuis, *De koorddansers en andere herinneringen*. ‘s-Gravenhage, 1985, p. 67.
- 117 Er zijn twee bronnen voor het verhaal over het ‘kennisje’, Bulthuis en een artikel in *PTT* (van oktober 1957): ‘Clare Lennart schreef haar eerste verhalen in een damedijdschrift in de plaats voor een vriendin, die ziek was geworden en haar opdrachten niet kon uitvoeren. Direct kwam het dringende verzoek om meer verhalen, waarop Clare Lennart zich kenbaar maakte en tot vreugde van de vriendin de taak voorgoed overnam.’
- 118 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 2 april 1932. Klaver 1979, p. 38-38.
- 119 Klaver 1979, p. 38.
- 120 ‘De trage handen’, in *Nederland*, jaargang 1932, p. 321-336. Geciteerd uit: *Liefde en Logica*, p. 36-49, citaten op p. 43 en 49.
- 121 ‘Liefde en logica’ is herdrukt in *Vrij Nederland* van 14 maart 1953, p. 13 en opgenomen in de gelijknamige bundel, uitgegeven door A.A.M. Stols in 1952, p. 5-20.
- 122 ‘De post’ uit *Scheepjes van papier*, p. 150: ‘Mijn eerste verhaal stuurde ik nog weg zoals je een lot neemt in de loterij, zonder de kans te zullen winnen au sérieux te nemen. Toen bracht de post me op een wintermorgen een doodgewone briefkaart, beschreven met een dun, vooroverhellend handschrift. Het was het bericht dat mijn verhaal was aangenomen.’
- 123 Frans Coenen aan C. Klaver, 1 december 1931.
- 124 Friso Endt (sam.), *Weet je nog wel, de jaren dertig. Reportages, interviews, gesprekken over feiten en gebeurtenissen tussen 1930 en 1940*. Amsterdam, 1960, p. 10.
- 125 ‘Meneer Hoogstraten zei vanmorgen tegen Wim: “Je vrouw is niet erg dom.” Wat een eer voor mij hè? Ik had hem uitgelegd wat prozaïsch was.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 december 1932.
- 126 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 januari 1933.
- 127 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 oktober 1932.
- 128 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
- 129 Clara Klaver aan Frans Coenen 1 juni 1932.
- 130 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
- 131 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 november 1932.
- 132 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juli 1932.
- 133 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
- 134 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 december 1935.
- 135 ‘Op de Nicolaasweg had ik ook voor mezelf alleen een donkere achterkamer. Het is wel haast vijf jaar geleden geweest dat ik zeker driekwart van het jaar zonder zon geleefd heb.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 maart 1934.
- ‘Misschien kom ik wel veel te weinig buiten en voel ik me daardoor overveldigd door veel licht. Al die jaren op de Rembrandtkade heb ik bijna in schemer geleefd.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1935.
- 136 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1933. Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
- 137 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 februari 1932. Eva Raedt-de Canter schreef enigszins vergelijkbare brieven, waarin zij ‘bedelde’ om opdrachten aan P.H. Ritter. Jan van Herpen vond haar brieven ‘niet vrij van berekening, te verontschuldigen door financiële nood’. *Het leven een raadsel: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Eva Raedt-de Canter (1931-1938)*, bezorgd en van aantekeningen voorzien door Jan J. van Herpen. Nijmegen, 2002, p. 8.
- 138 ‘Hier vertoon ik jullie een barbaar!’ riep Rosy, ‘hij heeft een la vol brieven, die hij niet heeft gelezen, hij opent zelfs geen expresse-brieven!’ Wiessing 1960, p. 30. Rozina (Rosy) de Sterke was in 1925 gehuwd met Henri Wiessing.
- 139 Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 april 1932.
- 140 Terwijl ze wachtte op de plaatsing van ‘Liefde en logica’, debuteerde Clara in het voorjaar van 1932 officieel in het literaire tijdschrift *Nederland: proza en poëzie van Nederlandsche auteurs* met het verhaal ‘De trage handen’. Twintig jaar later, in 1952, nam Clara de novelle op in de bundel *Liefde en Logica*. Een recensent was er lovend over. Hij zou het ‘grif als een klein meesterwerk kunnen kwalificeren’. Het is ‘in alle opzichten karakteristiek voor het talent van de schrijfster. [...] Hier dekken de story, het verhaal en techniek elkaar volkomen. Hier werden inderdaad vorm en inhoud één.’ J.W. Hofstra, ‘Clare Lennart: halftinten in sprookjes’, in: *Elseviers Weekblad*, 20 december 1952.
- 141 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1932.
- ## HOOFDSTUK 6
- 1 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 april 1933.
- 2 ‘Ik wil wel graag dat boek van jou eens lenen, ik heb eigenlijk geen enkel boek van jou gelezen. Wel artikelen in tijdschriften en kranten.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 juni 1932.
- 3 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juni 1934. ‘Ik hield eigenlijk al van je, voor ik je gezien had en dat kwam door dat portretje.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1932.
- 4 Jan Fontijn en Gideon Lodders, *Frans Coenen*. De Engelbewaarder, Amsterdam, 1981, p. 15.
- 5 Wiessing 1960, p. 24.
- 6 B. de Goede (inl.), *Frans Coenen. Provo avant la lettre*. Den Haag, 1968.
- 7 August Hans den Boef, ‘Opbidden tot een gesloten hemel. Frans Coenens *Onpersoonlijke herinneringen*’, in: *De Parelduiker* 3 (1998), p. 40-48.
- 8 *Zondagsrust* [gevolgd door] *Bezwaarlijke liefde* (1902), *In duisternis* (1903), *Schetsen* (1903), *Zomergenoegeens van de familie Kramp* (1906), *Vluchtige verschijningen* [1903].
- 9 W. Otterspeer, ‘Coenen [jr.]’, Frans (1866-1936), in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Frans Coenens non-fictie titels zijn onder andere: *Het museum Willet-Holthuysen* (1906), *Kunst aan het volk* (1909, met Corn. Veth), *Charles Dickens en de romantiek* (1911), *Reizen; een uitweiding en inwijding* (1929), *Veertig jaar commentaar* (1947), *De muzikale beddenmaker* (autobiografische familiegchiedenis, 1981) en *Een uitweg* (1981).
- 10 Voor de betekenis van Frans Coenen als conservator van Willet-Holthuysen zie het hoofdstuk: ‘Een rustig bestaan: Museum Willet-Holthuysen onder het conservatorschap van Frans Coenen, 1895-1931’ in: H. Vreeken, *Bij wijze van museum: oorsprong, geschiedenis en toekomst van Museum Willet-Holthuysen, 1853-2010*. Dissertatie Instituut voor Cultuur en Geschiedenis 2010. Publicatieversie: B. Vreeken, J. van Gerwen (red.), *Abraham en Louisa Willet-Holthuysen. Amsterdamse verzamelaars in de 19e eeuw*. Zwolle / Amsterdam, 2015.
- 11 *Catalogus van kunstvoorwerpen der verzameling-Willet-Holthuysen* (1901). De recensies waren vernietigend: gebrekkige systematiek, ondermaatse titelbeschrijvingen, onwetenschappelijkheid en ontoegankelijkheid. Vreeken 2010, p. 177. Coenen kreeg adviezen voor zijn catalogus en zijn conservatorschap van Adriaan Pit. J.F. Heijbroek, ‘Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsch museum, een vergeten episode uit het Rijksmuseum’, in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 33/4, 1985, p. 233-265.
- 12 Vreeken 2010, p. 199.
- 13 Mariet Boelhouwer, *Leeuwen temmen: de Onpersoonlijke herinneringen van Frans Coenen, ontraadseld door Mariet Boelhouwer*. Amsterdam, 2004, p. 15-16.
- 14 Zie ook Wiessing 1960, p. 36.
- 15 Het salaris van Coenen werd bepaald op f166,66 per maand, op jaarbasis ruim vierhonderd gulden méér dan zijn collega-conservator bij het Stedelijk Museum. Inwoning kwam ten laste van de stad. Andere literatoren bevestigden de relatief riant financiële positie van Coenen. Vreeken 2010. Wiessing 1960, p. 36.
- 16 K.F. Proost, *Frans Coenen. Een beeld van zijn leven en werk*. Arnhem, 1958, p. 7.
- 17 Proost rangschikte Coenens productie in rubrieken: 1650 boekbesprekingen, 900 artikelen over toneel, 330 over muziek, 320 over schilderkunst, 850 kronieken, 120 sociale artikelen.
- 18 ‘Grofheid en eerlijkheid’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 maart 1966. De column ging over de ophef rond het satirische tv-programma ‘Zo is het...’ met Dimitri Frenkel Frank.
- 19 Dichteres Kitty de Josselin de Jong ontmoette Coenen in mei 1930: ‘Ik vond het eerst niet prettig, maar hij deed tout charmant en zei dat ik me maar niets van kritiek aan moest trekken. Vooral doorschrijven adviseerde hij. Overigens makkelijk zeggen als je zelf zo’n akelige kritiek hebt geleverd.’ Kitty de Josselin de Jong, *Rozen in december; herinneringen van Kitty de Josselin de Jong aan Willem Kloos, P.C. Boutens, Albert Schweitzer, Ina Boudier-Bakker, Top Naeff, Annie Salomons, Henriette L.T. de Beaufort en andere schrijvers*. Verzameld door Jan J. van Herpen. Hilversum, 2000, p. 101.
- 20 Proost 1958, p. 218.
- 21 Eva Raedt-de Canter schreef dwepend: ‘Hij

- wist zoo bij uitstek, hoe vriendschap aan te kweken en wanneer het plantje wortel schoot, dit tot schoone bloei te brengen.’ Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 23 augustus 1937. Van Herpen 2002-b, p. 40.
- 22 Zo schilderde H.P.L. Wiessing hem in zijn levensherinneringen *Bewegend portret*. Zie voor de relatie met Oudshoorn o.a. Wam de Moor, ‘Narcissus in de spiegel. Van Oudshoorn, Coenen en enige anderen’, in: *Biografie Bulletin* 10/2 (2000), p. 93-108.
- 23 Wiessing 1960, p. 36.
- 24 Frans Coenen aan Clara Klaver, 19 juni 1933.
- 25 Fontijn en Ladders 1981, p. 66-89. Mientje kwam vaak naar het museum om hulp. Coenen deponeerde wekelijks een bedrag voor haar bij een kiosk. Proost 1958, p. 218-219.
- 26 Het huwelijk met Louki Vischer, geboren 25 augustus 1870, vond plaats op 11 oktober 1899, twee maanden na Clara’s geboorte. Proost 1958, p. 31. Louise Vischer is in 1957 overleden in Bussum. Fontijn en Ladders 1981, p. 90-92.
- 27 Coenen zorgde er met behulp van ‘gummi’ voor kinderloos te blijven. Vrijwel al zijn minnaressen waren kinderloos, alleen Carry van Bruggen en Eva Raedt-de Canter hadden kinderen (van hun echtgenoten).
- 28 Fontijn en Ladders 1981, p. 31. Frans Coenen aan Clara Klaver, 16 mei 1933.
- 29 Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 juni 1932.
- 30 Frans Coenen liet een huis bouwen op de Hogezaandweg, nu Busken Huetlaan, in Bussum. Hij was bevriend met Henriette en Richard Roland Holst uit Laren en bezocht geregeld hun ‘kring’ waar ook Augusta de Wit, Adriaan Pit en de schilder Otto van Tussenbroek kwamen. Proost 1958, p. 80.
- 31 ‘Vanmiddag had ik mevr. Coenen en haar vriendin J.V. Vies bij mij te theedrinken. En ’t was werkelijk gezellig. Ik liet ze een beetje muziek hooren, zij vertelden mij alles over Bussum en ’t buurtje waar ze wonen en om ½ 5 verdwenen ze weer. Het is curieus dat deze vriendelijke omgang mogelijk en zelfs gewenscht blijkt. Meer behoeft niet zoo zeer, minder zou als gemis gevoeld worden. Zooals ’t nu is kunnen wij het beiden aan, en toch was ’t eens heel dierbaar en dachten we ’t onafscheidelijk...’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 10 november 1933.
- 32 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 mei 1932.
- 33 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 februari 1935.
- 34 Carry (Carolina Lea) de Haan en Kees van Bruggen gingen in 1914 uit elkaar, maar de officiële scheiding werd pas op 24 februari 1917 uitgesproken.
- 35 Vrijwel alle persoonlijke correspondentie van Carry van Bruggen is vernietigd. Slechts vijf brieven van Carry aan Frans Coenen zijn uitgegeven: Carry van Bruggen, *Vijf brieven aan Frans Coenen*. J.M.J. Sicking (ed.), Den Haag, 1970. Op 13 augustus 1935 schreef Coenen aan Clara vanuit Florence: ‘Het is mij wonderlijk hier in deze stad te zijn, waar ik 23 jaar geleden ook een week geweest ben. Het was toen juist in het begin van de Carry-periode en ik kreeg een stroom van brieven, die ik stilletjes buiten bij de Arno las, mijn vrouw was in Lugano gebleven.’
- 36 Wolf 1980, p. 142- 143. Zie ook Wiessing 1960, p. 29.
- 37 Marie Anne Tellegen studeerde rechten in Utrecht. Zij werd na 1945 bekend als directeur van het Kabinet der Koningin. Zie Weenink 2014 en G.J. Röhmer, ‘M.A. Tellegen’, in: W. van den Broeke (red.), *Utrechtse biografieën (4). Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtters*. Utrecht, 1997.
- 38 ‘Jij had het toch ook, liefste. Ik meen deze zelfvergetelheid. Je bracht je vrienden mee voor Mientje en arrangeerde Carry’s nieuwe liefde voor haar.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 december 1935. Adriaan Pit trouwde op 20 juli 1920 met Carry van Bruggen. J.F. Heijbroek, ‘Pit, Adriaan (1860-1944)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- 39 Weenink 2014, p. 38.
- 40 Weenink 2014, p. 39.
- 41 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 november 1932.
- 42 Tai Aagen-Moro noemde Agnes François ‘mevrouw Coenen’ in correspondentie met anderen (archief Van Aggelen LM).
- 43 Agnes François bewaarde onder andere de brieven die Frans Coenen van Carry van Bruggen had ontvangen. De correspondentie Tellegen – François is ondergebracht in het Nationaal Archief, Den Haag.
- 44 E-mail Wim Weenink, 19 januari 2016 (PT). In 1956 woonde Agnes François op de Van Tuyl van Serooskerkenweg 58 in Amsterdam. Haar nalatenschap is overgedragen aan het Literatuurmuseum door mevrouw Westerman Holstijn, Keizersgracht 743 in Amsterdam op 10 november 1965.
- 45 ‘Zij [Agnes] heeft haar leerlingen afgeleverd, een bowlfuif ten afscheid gehad, waarvan ze katterig bleek den volgende morgen.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juli 1934.
- 46 Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 mei 1934.
- 47 Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 april 1933.
- 48 Proost 1958, p. 218.
- 49 Wilhelmina Willy Juliana Theresia Godthelp van Aggelen was danseres (pseudoniemen: Kamares en La Romanita), schrijver (Tai Aagen-Moro) en journalist (Gilles de Vos). Ze publiceerde o.a. *Een kleine vrouw* (1931), *Twee een* (1933), *Spaanse dansers* (1933), *Onmondig genie* (1934) en *Levend speelgoed* (1937). Ze vertaalde ook *Thérèse Raquin* van Émile Zola. Ze woonde met haar geliefde John van Snellenberg in Amsterdam op Singel 309. Coenen schreef aan Clara ook uitvoerig over een Parijse geliefde die hij aan het schrijven van ‘journalistieke brieven’ bracht onder het pseudoniem Marie de Roza. Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 juni 1932.
- 50 Aan Waldie van Eck deed Coenen in december 1924 een gesigneerd exemplaar cadeau van zijn *Studien van de Tachtiger beweging* (PT). In Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 november 1933, is sprake van een (seksuele) relatie met de mij onbekende Henr. Barke. Coenen had haar geholpen een ‘litterair journalisten-plaatsje’ te veroveren.
- 51 Met Marianne Goudekot-Philips onderhield Coenen, blijkens correspondentie in het dossier-Coenen (LM), in elk geval vanaf 1929 tot zijn dood, een vriendschappelijke verstandhouding. Van Waldie van Eck bevat het Coenen-dossier een hartstochtelijke brief (ongedateerd), waarin zij zich opstelt als meer dan een bewonderaarster. Wam de Moor, *J. van Oudshoorn 1876-1933*. Amsterdam, 1982, p. 148 en de noten daarbij. Zie ook Martje Breedts Bruyn, *Tijdloze ogenblikken. Een biografie van Marianne Philips*. Utrecht, 1998, p. 51. Overigens recenseerde Coenen het werk van Marianne Philips niet altijd positief.
- 52 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 mei 1932.
- 53 Frank Okker, *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Skékeh-Lulofs*. Amsterdam, 2009 (tweede druk), p. 105.
- 54 Clara Eggink was hierover zo teleurgesteld, dat zij zwoer nooit meer iets te schrijven. Gelukkig sleet de woede en zij zette zich aan het dichten. Het eerste gedicht dat zij in 1929 naar *De Gids* stuurde, werd onmiddellijk geplaatst. Lucie Th. Vermij, *‘Ik stortte mij over de grenzen’. Leven en werk van Clara Eggink*. Amsterdam, 1994, p. 30.
- 55 Wiessing 1960, p. 30 en 36: ‘Om iemands oordeel vooraf vroeg hij niet dan wanneer hij daarmee een van zijn vrouwelijke relaties kon behagen en dit voorzover ik weet nog zelden.’
- 56 Eva Raedt-de Canter is het pseudoniem van Anna Elisabeth (Betty) Johanna de Mooij. Zij was eerder gehuwd met de beeldhouwer Jaap Kaas, met wie zij een dochter had. Het archief van Eva Raedt-de Canter is grotendeels vernietigd door haar dochter. Van Herpen 2002-b, p. 38.
- 57 Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 november 1933. Coenen bleef met Betty flirten: ‘Lieverd, ziedaar wat ik je zeggen wou, hoe lief ik je bô vond en hoe lief ik jou vind. Niet anders of minder dan voorheen, Bettina! Ik zou je heel graag, heel graag weer willen zien, als vroeger, maar die “Verhâlnisse” die sind nicht so?’ Frans Coenen aan Eva Raedt-de Canter, 2 mei 1935 (archief Mooij LM). In vrijwel al haar brieven aan Ritter in de jaren dertig, bracht Eva hem de groeten van Frans Coenen over. Zie ook Van Herpen 2002-b, p. 7.
- 58 Hij logeerde bijvoorbeeld een paar dagen bij Eva Raedt- de Canter in juni 1935. Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 juni 1935. Zij woonde met haar partner op de Bodegraafsche Straatweg 83 in Reeuwijk.
- 59 Menno ter Braak aan E. du Perron, 25 juni 1932, www.mennoterbraak.nl.
- 60 Clara’s verklaring is dat Frans Coenen vrouwen een ‘diep vertrouwen’ gaf dat voor rust zorgde. Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934. ‘Hij verplaatste zich in het leven van de ander en wist zich zo aan te passen, dat die ander zich in zijn wezen opgenomen meende te voelen. Zo is het te verklaren dat zulke verschillende oordelen over hem geveld werden en iedereen zijn juiste wezen meende te hebben doorgrond.’ Proost 1958, p. 219.
- 61 Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 december 1934.
- 62 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 november 1934.
- 63 Frans Coenen aan Clara Klaver 2 mei 1932. De verhalen waren het ongepubliceerde ‘De barones’ en de eerste versie van ‘Vale ouwe’, in: *Liefde en Logica*, p. 50-56.
- 64 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 mei 1932.
- 65 Clara Klaver aan Frans Coenen 12 mei 1932.
- 66 Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 mei 1932.
- 67 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
- 68 Met name het in hoofdstuk 4 en 5 geciteerde lange relaas over haar vorige liefdes in antwoord op Coenens vraag ‘Hield je erg veel van Wim?’.
- 69 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
- 70 Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 mei 1932. Wims gezin verhuisde officieel op 18 april 1933 naar Ondiep 89bis.
- 71 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 mei 1932
- 72 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1932.
- 73 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 juni 1932.
- 74 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 mei 1933.
- 75 Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 juli 1932.
- 76 Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 juni 1932: ‘Zoo was ’t ook met mijn vriend, die in Bussum mij opzocht om troost [...]. En ik achtte het niet en verwijderde hem zachtjes omdat mijn vrouw hem niet [aan]kon. Zij was zelf nauwelijks

- uit een zenuwziekte hersteld en verdroeg zijn aanwezigheid niet. Omdat zij toen vóórging, dreef ik hem terug, gaf tenminste geen weerklank en hij ging weg. En even later was er toen het einde, in den Schinkel [een rivier in Amsterdam, PT], paal zooveel... als hij zelf in een briefje waarschuwde. Daar heeft men hem toen opgehaald.’
- 77 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juli 1932.
- 78 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 juli 1932.
- 79 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 80 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 mei 1933.
- 81 Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 januari 1933.
- 82 Klaver 1979, p. 42.
- 83 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juli 1932.
- 84 Frans Coenen aan Clara Klaver, 17 juli 1932.
- 85 Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 juli 1932.
- 86 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 juli 1932.
- 87 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juli 1932. Coenen was toch enigszins beducht voor de militair Van den Boogaard. Hij was blij dat Wim ‘geen jaloersche Geweldenaar’ was: ‘Dan waren we er beiden niet goed afgekomen.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 18 juli 1932.
- 88 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 oktober 1932.
- 89 Wim had een wat sombere jeugd gehad. Toen hij heel jong was, is zijn moeder gestorven waarna hij bij zijn grootouders in huis kwam. Hij was vroeg getrouwd. ‘Tante Geesje’, in: *Ons Gezin* 10/3 (1955), p. 88. Gebundeld in *Scheepjes van papier*, p. 240-248. In de boekuitgave zijn de beginregels verwijderd waaruit blijkt dat tante Geesje een familielid van Wim van den Boogaard was.
- 90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 september 1932.
- 91 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 oktober 1932.
- 92 Frans Coenen aan Clara Klaver, 29 juni 1932.
- 93 Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 oktober 1932.
- 94 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1932.
- 95 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 96 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 september 1932.
- 97 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 oktober 1932.
- 98 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1932.
- 99 ‘Ik wil de vrouwen niet om te naaien, maar om ze te mishandelen, te slaan.’ Dagboekantekening 6 mei 1890. Fontijn en Lodders 1981, p. 62-64.
- 100 Weenink 2014, p. 34. Het is niet bekend of Coenen ook met Carry van Bruggen een sm-getinte seksuele relatie had. Hij vond Carry ‘zoo weinig zinnelijk’. Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 november 1935.
- 101 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 juli 1932. In antwoord op zijn vraag: ‘Ben je niet tezeer bang voor mijn “hardhandigheid”, die inderdaad soms brandende teekens nalaat.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 juli 1932.
- 102 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 juli 1934.
- 103 En andere attributen: ‘Alleen speelt het mij geen Spaansch of oostersch riet bij de hand te hebben’. Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 februari 1936.
- 104 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 juli 1934.
- 105 Frans Coenen aan Clara Klaver, 12 mei 1933.
- 106 Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 oktober 1933.
- 107 Onder psychiaters wordt BDSM (bondage en sm) met wederzijdse instemming tegenwoordig gezien als een ‘normale’ seksuele voorkeur, hoewel het welbevinden van de dominant groter is dan dat van de onderdanige. Zie bijvoorbeeld: Jozifkova E., ‘Consensual sadomasochistic sex (BDSM): the roots, the risks, and the distinctions between BDSM and violence’, in: *Curr. Psychiatry Rep*, september 2013, 15(9):392. Zie voor een literaire verbeelding van een sadomasochistische relatie vanuit het oogpunt van de ‘slavin’: Pauline Réage, *Histoire d’O* (1954). Carry van Bruggens broer, Jacob Israël de Haan, schreef over een homoseksuele relatie met sadisme de roman *Pathologieën. De ondergang van Johan van Vere de With* (1908).
- 108 Frans Coenen aan Clara Klaver, 19 december 1933.
- 109 Weenink 2014, p. 74. Zie ook deze anekdote over Coenens interesse in ‘zwakheid’. Menno ter Braak was samen met Frans Coenen bij een HBS-examen: ‘Oja, nog een mooi incident. Een jongen van ± 16 jaar heeft vanmorgen op school spontaan *gewaterd*, in de klas! Groot vermaak bij zijn klasgenooten, maar woede bij den rector, die hem ‘verwijderd’ heeft. Frans Coenen was onmiddellijk zeer geïnteresseerd bij dezen ‘zwakke’!’ Menno ter Braak aan E. du Perron, 25 juni 1932, www.mennoterbraak.nl.
- 110 Sterke persoonlijkheden zoals haar grootmoeder Eeffe Klaver. Zie ‘Het huis van mijn grootouders’, in: *Maanlicht*, p. 108.
- 111 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 december 1933.
- 112 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 juli 1934. Zie ook ‘Het zal heel plezierig zijn, schat, zoo alleen in het huis. En jij ongestoord naakt en ongehinderd overgegeven. Dat zal dan uren lang duren, met versterving en regeneratie.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 mei 1935. De Franse filosoof Georges Bataille schrijft in *L’érotisme* (1957), over het knooppunt van erotiek, geweld en religie. George Bataille, *De erotiek*. Vert. Jan Versteeg, Amsterdam, 1993. Zie ook Jaap Goedegebuure, *Wit licht. Poëzie en mystiek in de Nederlandse literatuur van 1890 tot nu*. Nijmegen, 2015, p. 18-19.
- 113 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 juli 1934.
- 114 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1933.
- 115 Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 juli 1933.
- 116 Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 september 1933.
- 117 ‘Zo’n soort wolf in schaapsvacht hè?’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
- 118 ‘Misschien is het alleen even erg, als je me vastbindt.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1934. Ook Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 januari 1935.
- 119 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 juli 1934.
- 120 *Liefde en Logica*, p. 13.
- 121 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 122 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1935.
- 123 ‘Het is tegelijk onze kracht en onze zwakheid, dit hartstochtelijk verlangen goed te zijn in zijn oogen. We kunnen alles en niets. Het zal wel niet voor alle vrouwen gelden. In ieder geval, ze willen het lang niet allemaal meer. Het is ook vaak moeilijk een “hij” te vinden, die je naar hartenlust vereeren kunt.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 oktober 1935.
- 124 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1934. Zie Bataille 1993, p. 118 over de overeenkomst tussen het offer en de liefdesdaad. ‘Als je de menscheit lief zou hebben zoals ik jou lief heb, zoo hevig en als een vuur in je brandende soms denkt te zullen opbranden, dan zou je bijna Christus zijn. Maar Christus is ook negatief, als hij sterft voor de menscheit. Misschien is verliezen meer dan winnen en liefhebben hetzelfde als sterven. Je kunt hier niet goed uitkomen... dat het doel van het leven sterven zou zijn.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 november 1933. Voor ‘Zaligmaker’ zie Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 maart 1935: ‘Je schreef erg lief en vleidend over mij als... een beetje... een Zaligmaker. Maar ik geloof dat de grootste helft dier zaligheid bij jou zelve resideert, tenminste in aanleg en mogelijkheid om de zaligheid deelachtig te worden.’ Ze discussieerden uitvoerig over het boek *De Zaligmaker* van Jo van Ammers-Küller (1921). In Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 juni 1932, schreef Clara dat ze ooit een ‘zaligmaker’ met een harem kende: ‘Klaartje
- liep er even in.’
- 125 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 december 1934. Zie bijvoorbeeld ook: ‘Ik voelde je. Als ik alleen maar aan je denk, ben je toch verder weg. Nu lijkt je er nog te zijn, zoo nabij... Zoo vertrouwd. Ik kon met je verkeren, zoals kinderlijk vrome mensen verkeren met hun god. Dat klinkt wat gek. Ik bedoel alleen maar, dat ik je aanwezigheid met dezelfde stelligheid bespeurde, waarmee deze mensen verklaren dat hun god om hen is. Het is, of je hoort wat ik zeg... of je weet wat ik voel.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 april 1935.
- 126 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934.
- 127 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1934. Zie Bataille 1993, p. 131-133. Voor Clara was het begrip ‘sterven’ ook gekoppeld aan haar angst voor het ‘onbegeerde morgen’: als zij op het hoogtepunt (ook in seksuele zin) van haar geluk mocht sterven, hoefde ze nooit meer minder gelukkig te zijn. Zie bijvoorbeeld Goedegebuure 2015, p. 12-13 voor definities van het begrip mystiek.
- 128 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 november 1933. Coenen kon ook wel de charme inzien van Clara’s stemmingswisselingen: ‘Zoo gauw als zulk wereldgroot leed kan breken en opgaan in eenvoudige zinne-extase! Gelukkig, schat, voor ons beiden. Ik heb eigenlijk nooit een vrouw gehad bij wie zich die twee sferen zoo harmonisch aaneenslootten.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 april 1935.
- 129 Zie ook Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 september 1933.
- 130 Zo schreef ze zeer melancholische brieven over de dood op 9 maart 1934 en 14 maart 1934 aan Coenen, in antwoord op zijn advies om ‘belangstellingen te fokken’.
- 131 Ze vond haar familie Doyer ‘wonderlijke mensen’: ‘De helft van mijn moeders familie is half gek.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1932. Over de zelfmoord van Marietje Doyer zie Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932.
- 132 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934. ‘Ik wil heelemaal niet mezelf doodmaken hoor. Dat doe ik zeker nooit. Alleen maar dat het dan zoo vanzelf op zou houden, dat er niets meer hoefde te komen.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932.
- 133 ‘Het is nu eenmaal een beetje een schamel deel, kind, dat je van mij hebt. Maar ik kan ‘t niet veranderen, gegeven het erfdeel der anderen en je moet maar trachten tevreden te zijn.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 september 1935.
- 134 Op de achterzijde van een brief van Clara noteerde Frans Coenen de namen van vijf vriendinnen en de sinterklaascadeaus die hij

- voor hen wilde kopen: Agnes, Tai, Liesje, Clara en Betty. Clara kreeg een ‘dessous’ (lingerie) en een speelgoedhondje. ‘t Beteekent iets, dat ik voor drie van mijn vrouwelijke vrienden speelgoedbeesten mee zou kunnen brengen ter verhooging van derzelver levenslijf. Zouden jullie zooveel kinderlijker zijn dan vroeger, of eenvoudig meer jezelf? De heele wereld schijnt mij kinderachtiger, in alles. Intusschen vind ik ‘t bij vrouwen wel lief. En een aanleiding ze als kinderen te behandelen...’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 december 1934.
- 135 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1933. Zie ook: Clara Klaver aan Frans Coenen 10 juli 1934. Al voordat Clara Coenens minnares werd, ontmoette ze Eva Raedt-de Canter heel kort toen Eva Clara's honorarium voor *Groot Nederland* kwam brengen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1932.
- 136 ‘Het is toch zoo jammer dat ik je huis niet kan schoonmaken. Ik zou zoo graag willen en koken ook, als Tai eens weggaat, en waschen en boeken van je lezen, zodat je ze niet helemaal zelf hoeft te lezen, als ze leelijk zijn en nog veel meer. Ik hoef dan niet bij je te wonen. Ik wou het alleen maar doen en als je niet alleen thuis kwam, ging ik dan al weg.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 april 1935.
- 137 Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 november 1934. ‘Tai is toch wel anders. Ik voel nooit die irritatie, als je me van haar vertelt.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935.
- 138 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1932.
- 139 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juli 1934.
- 140 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 januari 1935.
- 141 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 juli 1934.
- 142 ‘Je kunt mij, of een deel van mij, wel overlaten aan een andere vrouw, mits deze op dezelfde “totalitaire” wijze van mij houdt als jij. Is ‘t zoo niet? Als dat niet zoo is, dan heeft zij niet het recht, dat jouw absoluut gevoel je meent te geven.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 25 maart 1935.
- 143 ‘Nu wou ik graag, dat Agnes als ik zou zijn. Dat ze je even mateloos en absoluut liefhad. Ik geloofde het nooit helemaal, maar ik deed voor mezelf alsof.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 maart 1935.
- 144 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1934.
- 145 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935. Ook de romans van Marianne Philips kon Clara tot haar eigen afschuw niet onbevooroordeeld lezen.
- 146 Clara Klaver aan Frans Coenen 12 april 1935. Achterop de enveloppe schreef Frans Coenen treintijden en daarbij ‘direct naar Liesje.’
- 147 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934. Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 juni 1934.
- 148 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 juni 1934.
- 149 Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 november 1933. Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 maart 1935.
- 150 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 maart 1935.
- 151 Clara was altijd bang dat Coenen zou denken, dat ze over hem ‘meesteren wou, als Liesje soms begeert’. Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 februari 1935.
- 152 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1934. ‘Zul je niet al te medelijdend zijn? Dan gaat ze het zalig vinden om zulke scènes te maken en doet niet anders en de oude moeke raakt heelemaal de kluts kwijt. Ik geloof wel, dat ze altijd erg bang zou moeten zijn, om zich wel te gedragen.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 juli 1934.
- 153 Frans Coenen aan Clara Klaver, 30 november 1934. Ten overvloede schreef hij dat hij alle aardige vrouwen zo aardig vond dat hij het ‘defense de toucher’ opgeheven zou willen zien.
- 154 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 december 1934.
- 155 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 juli 1934 en 31 augustus 1934. Wellicht was het ‘Jodinnetje’ Elly Jacobs, door Coenen omschreven als ‘zoo keurig en fijn als een poesje van goeden huize. Ze was erg blij met haar baantje en vertelde dat ze toch maar Zionist was geworden, al voelde zij niet veel voor de zaak. Maar als je nu eenmaal jodin was...’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 mei 1935. Zie ook: ‘Het is toch zoo verwonderlijk dat je juist mij wel wou hebben. Waarom toch? En het Jodinnetje niet en Pop Buning niet en nog veel meer anderen niet, die toch misschien veel mooier zijn.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934.
- 156 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juni 1934.
- 157 Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 april 1933.
- 158 Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 mei 1934.
- 159 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1935. De dames Van der Hoek logeerden wekenlang bij Coenen op de Argnonautenstraat. Eva Raedt-de Canter liet hij ‘zoo zalig’ op zijn zolderkamer werken en Tai Aagen-Moro ‘mocht’ voor hem koken.
- 160 Clara Klaver aan Frans Coenen 10 juli 1934.
- 161 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 december 1934.
- 162 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 december 1933. Ook Carry van Bruggen schreef aan Frans Coenen dat ze ‘het uiten van vereering en genegenheid zoo heerlijk vond’. Maar Carry van Bruggen draaide de genderrollen precies om: ‘Die drang om te vereeren is misschien het mannelijke in mij en als dit zich keeren mag naar wat jij vrouwelijk in je hebt dan is het voor ons beiden goed.’ Fontijn en Schouten 1978, p. 27. Wolf 1980, p. 133.
- 163 Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 december 1933.
- 164 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 maart 1935.
- 165 Clara had Frans verteld dat ze bang was zwanger te zijn (de ‘katastroof’) en Coenen wist dat een kind niet van hem kon zijn. Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 april 1934. ‘Maar een vrouw mag nooit haar man bedriegen, een man zijn vrouw wel, dat is de zede.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 juli 1932.
- 166 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 april 1934. Op 21 juli 1935 vermaande Frans haar, voor hij vier weken op reis ging: ‘En jij, zal je kuisch leven? Behalve het onvermijdelijke met Wim, wil ik het zoo. Dat onvermijdelijke is al erg genoeg, maar behoort tot het dagelijksch leven.’
- 167 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 mei 1932.
- 168 Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 december 1933.
- 169 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 170 Marjan Schwegman, ‘Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw tijdens het Interbellum’, in: A. Jespers (red.), *Bericht uit 1929*. 's-Gravenhage, 1989. Zie ook Rob Hartmans, ‘De nieuwe vrouw’, in: *Historisch nieuwsblad*, februari 2014, p. 57-63.
- 171 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 172 Frans Coenen aan Clara Klaver 19 juni 1933.
- 173 Frans Coenen aan Clara Klaver, 14 december 1934.
- 174 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juni 1932.
- 175 ‘Intusschen, lieverd, is 100 pond, aangekleed, zeer beslist te weinig. Pap eten en melk drinken! Zal je ‘t genoeg doen? Liesje weegt even veel en is er heel naar van. Dat ben jij nu niet, omdat je niet hysterisch bent. Maar vatbaar word je anders wel en misschien bloedmoeidig. Voel je je vaak duizelig en hoofdpijnig? Mij dunkt, vroeger meer dan nu. Je kunt aardig wat aan, van allerlei, werk en spel. Maar je hoort toch zeker een 110 [pond] te zijn, uitgeklee’d.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 29 mei 1934.
- 176 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 december 1933.
- 177 Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 oktober 1934.
- 178 Frans Coenen aan Clara Klaver, 16 november 1934. ‘Mijn uithoudingsvermogen is gewoon een roes, liefste. Jij maakt me zoo veel extatisch. Ik zou door kunnen gaan tot ik stierf of minstens bewusteloos werd.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934.
- 179 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1934, 5 oktober 1934 en 26 januari 1935.
- 180 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 oktober 1934.
- 181 Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 maart 1935.
- 182 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1932.
- 183 ‘Als ik het van mijn eigen geld af moet nemen, gebeurt het nooit en ik wil er zoo graag een beetje behoorlijk uitzien als ik eens bij je ben en anders ook wel natuurlijk.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 september 1932 en 13 september 1932.
- 184 Frans Coenen aan Clara Klaver, 30 november 1934.
- 185 Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 november 1934.
- 186 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 november 1934.
- 187 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 januari 1936.
- 188 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 april 1934.
- 189 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1934. Clara verwijst naar Andersens sprookje *De schaduw* (*Skyggen*, 1847), waarin het silhouet van de hoofdpersoon een eigen leven gaat leiden.
- 190 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934.
- 191 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1934.
- 192 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 februari 1935.
- 193 In Coenens appartement luisterden ze vaak samen naar klassieke muziek op de pathefoon. Hoewel Clara wel enige bijbelkennis had, herkende ze niet alle verwijzingen in Coenens brieven. ‘Ik ken eigenlijk niets van de bijbel. Alleen de verhalen, zoals je die op de zondagsschool verteld werden. Die heb ik goed onthouden, maar verder weet ik niets. Je zou me heel veel moeten leren en ik zou zoo ijverig alles doen, wat je me opgaf. Hoe wijs zou ik zijn, als je me van mijn kinderjaren af gekend had.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1934. Hij regelde dat ze een bijbel kreeg om haar kennis bij te spijkeren: ‘Het is inmiddels schandelijk dat je Corinthe 8-10 niet kent. En misschien heel weinig van den bijbel? Dan zullen we die studie ter hand moeten nemen en telkens een kapittel lezen met overslaan van de bedenkelijke passages, die maar onreine gedachten geven.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 oktober 1933.
- 194 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1934 en 14 maart 1934.
- 195 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juni 1935.
- 196 ‘Gisteren heb ik “gesproken” voor een gehoor van heel of half communisten in een lokaal der tentoonstelling *kultuur 1934*, een antifascistische tentoonstelling. Het was zeer

- onwezenlijk en zij begrepen er geloof ik niets van.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 juli 1934. Coenen was lid van dit Comité Cultuur 1934, een groep van links-geëngageerde schrijvers en beeldend kunstenaars. Zijn lezing op 5 juli 1934 ging over 'de boekverbranding als verschijnsel van het fascisme'. *Het Volk*, 6 juli 1934. Zie ook Proost 1958, p. 206-209 voor Coenens ideeën over het opkomende fascisme.
- 197 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 augustus 1933. Nadat de vluchteling op een vrachtboot naar Oslo was gezet, had Coenen het nog druk met 'confereeren' met de vreemdelingendienst op het havenbureau. Frans Coenen aan Clara Klaver, 2 juni 1933.
- 198 Van Herpen 2002-b, p. 27. Coenen was ook voorzitter van het [Carl von] Ossietzky Comité.
- 199 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 juni 1933. Over een portret van Betty schreef Clara: 'Het lijkt niet op Betty die ik gezien heb, maar het is haar misschien wel. Ze ziet er een beetje bezeten uit... door een idee... een verlangen... ik weet niet wat. Ze zou niet met dat gezicht op een barricade kunnen staan... met een rode vlag in de hand een volksmenigte aanvoeren of zoiets.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 april 1934.
- 200 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 juli 1934.
- 201 Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 maart 1934.
- 202 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 maart 1933 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1933.
- 203 Frits Hopman was redacteur Letteren bij *de Nieuwe Rotterdamse Courant* en stierf in 1936. Zie onder andere: Frits Hopman, *Pastorale*. Gevolgd door Frans Coenen, *Frits Hopman ter herinnering*. Doorwerth, 1994. 'Trouwens ik vind de meeste mooi. Ik zou ze zelf geschreven kunnen hebben – schrik niet, ik ben niet plotseling door hoogmoedswaanzin bevangen – ik bedoel, als ik werkelijk schrijven kon. Veel heb ik precies zoo gevoeld, maar ik vind niet zulke mooie woorden.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 maart 1933.
- 204 *Weleer deel II*, p. 25-26. Voor haar recensies zie bijvoorbeeld in *Elseviers Weekblad*, 8 februari 1958, p. 35.
- 205 Clara Klaver aan Frans Coenen 29 juli 1934.
- 206 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 maart 1935.
- 207 'Ik zal nooit meer zeggen dat ik Boutens niet kan lezen. Dit vind ik prachtig.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 oktober 1932.
- 208 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 209 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 oktober 1932.
- 210 Frans Coenen aan Clara Klaver, 14 oktober 1932.
- 211 Frans Coenen aan Clara Klaver, 14 februari 1934. Eerder had Coenen het verzoek gekregen om een 'aanbevelend woordje te schrijven voor een Hollandsche vertaling van Lady Chatterley's Lover [van] Lawrence. Wat ik beloofde... ook vanwege de uitgeversrelatie.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 augustus 1933. 'Het is mooi en wonderlijk te denken, dat een man dit schreef.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1934. *Women in love* vond ze 'erg raar'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 november 1934.
- 212 'Als ik me aan zulke beschouwingen waag, is het net zoiets als de zuigeling, die op een beenen ring knabbelt om de tandjes door te krijgen. Ik moet soms zoo op iets bijten.' Over *The virgin and the gipsy* van D.H. Lawrence en *Träume der Ellen Stein* van Georg Hermann. Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 november 1933.
- 213 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1934.
- 214 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 maart 1935. De titel van het interview van 'Annelen' luidde: 'Het Réveil der Vrouwen. Onderhoud met Mr. M.A. Tellegen', in: *Algemeen Handelsblad, Zaterdagavond-bijvoegsel*, 23 maart 1935. Aan haar vriendin An Maas schreef Tellegen dat ze 'wat mij alles in de mond is gelegd' niet allemaal voor haar rekening nam. Weenink 2014, p. 64 en 373.
- 215 Frans Coenen aan Clara Klaver, 14 september 1933.
- 216 Het lukte Coenen echter niet om Agnes François aan het schrijven te krijgen. 'Agnes heeft groot gelijk, dat ze niet schrijven wil.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 december 1934.
- 217 Frans Coenen aan Clara Klaver, 29 oktober 1934.
- 218 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934.
- 219 Gebundeld in *Scheepjes van papier*, p. 153-156.
- 220 Hilligje Klein-Wenstink is de naam van dit meisje in *De wijde wereld*, p. 163. Gebundeld in *Liefde en Logica*, p. 101-122.
- 221 Al deze verhalen zijn gebundeld, maar ik heb ze niet allemaal aangetroffen in kranten of tijdschriften.
- 222 Voor populaire, commerciële bladen was economische winst uiteraard het doel en daarom moest een zo groot mogelijk publiek worden aangesproken. Van potentiële vrouwelijke lezers werd verwacht dat zij vooral zouden zijn geïnteresseerd in artikelen die aansloten bij hun leefwereld en vrouwelijke auteurs werden het best geschikt geacht om daarover te schrijven. Geraldine Reymenants, Schrijven
- of koken? Vrouwelijke auteurs in strijd met het mannelijke literaire veld', in: *Uitgelezen* 12 / 3 (2006), p. 1-5.
- 223 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 februari 1934.
- 224 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 november 1933.
- 225 Ze had drie stukjes naar het dagblad gestuurd. De redactie koos haar relaas over een nacht waarin ze met haar zwager Hans van Onck naar huis wandelde. Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 oktober 1933. Dit stuk had ze trouwens niet aan Coenen laten lezen, lang niet alles ging vooraf naar zijn bureau. 'Zou ik een nummer krijgen? Dan zal ik het voor je bewaren, want je hebt eigenlijk nooit iets gelezen van deze pogingen tot journalistiek. Ik durfde ze je nooit te laten lezen, omdat ik ze zelf dan weer zoo gek vond.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1934.
- 226 'Tussen Rotterdam en Gouda', in: *Liefde en Logica*, p. 130-136.
- 227 'Ungarisch' in: *Rouska*, p. 74-80. Clara maakt het voorval, uitvoerig beschreven in een brief van 1 maart 1934 aan Frans Coenen, (uiteraard) mooier dan het in werkelijkheid was. De tien meisjes kwamen alleen naar de kamer kijken, bleven theedrinken en lieten een boeket achter, in het verhaal woonden ze veertien dagen in het pension.
- 228 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 maart 1935.
- 229 Met illustraties van Gerard Baksteen. *Wereldkroniek*, 17 december 1938. Later bundelde Clara enkele kerstverhalen in de tweede druk van *Maanlicht*. Het manuscript van *Huisjes van kaarten* bevat een scène over een meisje in de klas van Therese, de slecht verzorgde, donkerharige Betje Schipper, dat opsnijdt over haar poppen. De scène is niet in de roman terechtgekomen, maar als kerstverhaal gepubliceerd: 'De kerstboom in het bos', in: *Maanlicht*, p. 27-39.
- 230 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 oktober 1933. De Korenschoof was een brood- en meelfabriek in Utrecht. In 1885 werd 'De Korenschoof' tevens een brood- en banketbakkerij met meerdere bakkerswinkels in Utrecht.
- 231 Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 oktober 1933.
- 232 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1933.
- 233 Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 december 1934.
- 234 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 oktober 1934.
- 235 Frans Coenen aan Clara Klaver, 25 februari 1935: 'En ik ben nu wel zeer nieuwsgierig naar
- Sweet Seventeen (een heel goede titel!) dat ik niet las, maar wel ergens heenzond intijdig. In de envelop waar in het nu is, kreeg ik het terug, ergens vandaan. Zou 't niet voor *de Gids* deugen? Ik wou het daar zoo graag eens proberen.'
- 236 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1932. Op het manuscript van het verhaal 'Kaplaarzen of kleine tragedie' door C. Klaver staat een stempel 'ontvangen 28 december 1932'. Het verhaal is gebundeld in *Scheepjes van papier*, p. 206-210. 'Eva' verkocht ze pas ruim vijf jaar later aan *Oké*, maart 1938, p. 23-29. Om de verwarring compleet te maken, gaf Clara haar verhalen nogal eens een nieuwe titel. Het verhaal 'Vale ouwe' heette achtereenvolgens 'Op schrale grond', 'Stad en heide' en 'De krant onder het petroleumtoestel'.
- 237 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1933.
- 238 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 maart 1934. Robbers was redacteur van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, net als *Nederland* en *Morks Magazijn* een algemeen publiekstijdschrift.
- 239 'Schets in pastel', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 1935 - 1 (Januari - Juni). Robbers had het al veel eerder aangenomen. Als couleur locale koos Clara voor 'die barre, door de zon geblakerde kleine ontginning midden in de hei... een herinnering aan mijn Drents-Groningse logeerpartij. [...] Toen ik het schreef was het, of ik dat bedwelmend leven opdiepte uit mezelf. Ik dacht niet aan iemand, die ik gekend had. [...] Niet wat ze beleven is tragisch, maar dat het kleine, wezenlooze, vreugdelooze vegeteren al hun leven is. [...] Ik voel wel juist deze tragiek van het laag-bij-de-grondse, dat zijn eigen armoe niet eens beseft.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 december 1934. Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934.
- 240 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 februari 1935.
- 241 'De tantes' in *De Stem*, najaar 1936, p. 1161-1175. *De Stem*, dat bij de oprichting tot doel had 'zooveel mogelijk werk te brengen van nog onbekende of weinig bekende jongeren', verscheen van 1921 tot 1941. Zie o.a.: 'Deze *Stem* gaf velerlei vertier. Het artikel over Menno ter Braak, waar ik het erg mee eens was natuurlijk.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 maart 1936.
- 242 *Zij: Maandblad voor de vrouw* verscheen sinds 1916 afzonderlijk en als bijlage bij *Morks' Magazijn*. Beide tijdschriften waren royaal geïllustreerde maandbladen. Alex Rutten, 'Goedkoop, Groot, Geïllustreerd: Literatuurkritiek en publieksbemiddeling

- in *Morks' Magazijn* (1910-1942) en 'Zij': *Maandblad voor de vrouw* (1916-1942)', in: *Nederlandse Letterkunde* 18/3 (2013), p. 161-178.
- 243 Het verhaal 'Een man' in de editie van februari 1935. De collectie van de Koninklijke Bibliotheek is niet compleet, het is mogelijk dat Clare meer verhalen voor het tijdschrift schreef. *Van Houtens Eigen Tijdschrift* was niet in de winkel te koop en het was ook niet mogelijk om een abonnement af te sluiten. Veel bekende Nederlandse geleerden, schrijvers en kunstenaars werkten voor het tijdschrift. Zo leverden onder andere Felix Timmermans en Rie Cramer, Elco M. ten Harmsen van den Beek, Jeanne Reyneke van Stuwe en C.M. van Hille-Gaerthé bijdragen. De artikelen behandelen de Nederlandse literatuur, kunst, steden en natuur. Er was ook een vaste rubriek 'Voor onze kinderen' met sprookjes, liedjes en spelletjes. www.kb.nl.
- 244 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 februari 1935.
- 245 Bijvoorbeeld: 'Het wonder', in: *Oké*, januari 1938, p. 36-41. 'De heldin', in: *Oké*, april 1939, p. 15-17. *Nova. Ellerman's nieuw magazine* werd uitgegeven door A.J.G. Strenght en Allert de Lange in Amsterdam. Het verscheen van 1926 tot 1931. *Astra. Geïllustreerd maandschrift* werd uitgegeven door Firma Holdert & Co in Amsterdam van 1923 tot 1942 en van 1946 tot 1949 (www.tijdschriftstudies.nl). 'Verleden zag ik een verhaaltje van Rie Cramer in *Astra*, dat duidelijk meer was dan de rest. Heb je niets voor *Astra*? En denk aan de *Rotterdammer*.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 juli 1935. Monica Soeting zegt dat ze over het tijdschrift *Nova* geen enkele informatie kon vinden. Monica Soeting, 'Interviewtje spelen. De autobiografieën van Cissy van Marxveldt en Emmy Belinfante-Belinfante', in: *De Parelduiker* 17/1 (2012), p. 43-56 (noot 9).
- 246 Klaver 1979, p. 69. In de Indische krant *Sumatra Post* van 26 oktober 1940 verscheen 'Het Pleintje van de Duizend Wonderen'.
- 247 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 en 2 maart 1934.
- 248 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 oktober 1935.
- 249 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1935. Het verhaal over 'het mannetje in de kruidenierswinkel en de Rizolienne' is teruggevonden in Clare's nalatenschap, maar voor zover bekend nooit gepubliceerd.
- 250 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 februari 1935.
- 251 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 maart 1935.
- 252 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 februari 1935.
- 253 'Lili en de windhond', in: *De Groene*, 2 november 1935, p. 11. Het leverde dertig gulden op. Frans Coenen aan Clara Klaver, 17 oktober 1935.
- 254 'Ik schreef korte verhalen, die je wel lezen mag, als je wilt. Als je me niet erg uitlacht.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 oktober 1933.
- 255 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 oktober 1933.
- 256 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 december 1934.
- 257 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 maart 1935. 'Misschien plaatsen alle kranten haastig mijn verhalen, als straks het boek uit is. Wie weet! Kon ik nu "konijn" maar schrijven hè?' Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 januari 1935.
- 258 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 259 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 en 2 maart 1934.
- 260 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1934. Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 en 13 mei 1934. 'Maar hij heeft er natuurlijk geen erg in, dat ik werkelijk iets te tikken heb en ik wil niet weer iemand in vertrouwen nemen. Het voornaamste is ook maar, dat ik het leer.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 261 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 februari 1934 en 18 juli 1934.
- 262 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 januari 1935 en 1 maart 1935.
- 263 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 december 1934.
- 264 Het Pygmalion-effect, of Rosenthal-effect, is de benaming voor de ervaring dat hoge verwachtingen van een leider tot betere prestaties leiden.
- 265 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 april 1935.
- 266 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
- 267 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935. Voor een lezer uit de 21^e eeuw is dit een 'onfeministische' opmerking. Schrijfster Emmy van Lohorst schreef op een soortgelijke nederige en smekende toon aan haar minnaar Martinus Nijhoff. 'Ze wil voor hem zorgen, kousen stoppen desnoods, als ze hem maar kan zien.' Marja Pruis, *De Nijhoffs of de gevolgen van een huwelijk*. Amsterdam, 1999, p. 131.
- 268 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 mei 1934.
- 269 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
- 270 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1935.
- 271 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934. 'Kunstmatic is dit in ieder geval niet. Wel dwaas en onbezonnen misschien. Het dochttertje van 16 zal je hebben, hoor schat.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934. Ze publiceerde het verhaal nooit, het typescript bewaarde ze wel (LM). De complete opzet voor het verhaal schreef ze al eerder in Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 oktober 1934.
- 272 'Het begin en eind is aardig en goed. De middenmoot lijkt me veel minder. Dat bloemen glimlachen is al precair en niet origineel. Maar 't kan ermee door. Dat die glimlach echter op zijn eentje door de wereld spookt en "onoverwinnelijk" blijkt, is heusch gezocht en gekunsteld. Op de manier van Henr. van Eyck. En ook die "man der wet" is te veel of overbodig, dus hinderlijk. Een schoolmeester van hout is genoeg.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 december 1934.
- 273 'Ook bij sommige stukken van *Mallemolen* had ik ditzelfde bange gevoel, dat het wel bespottelijk zou zijn. Dat was het verdriet... mijn eigen verdriet, zoo als ik het binnen in me voelde. Toevallig vielen de woorden zoo goed uit, dat je ze begrijpen kon. Het had even goed anders kunnen zijn. Het had even goed onecht en banaal en sentimenteel kunnen lijken. Echt gevoel brengt lang niet altijd de echte woorden mee.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 december 1934.
- 274 Bulthuis 1985, p. 69.
- 275 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934. Zie ook: 'Vreemde mensen zijn eigenlijk alle mensen behalve jij. Als ik er wat veel van zien moet, maakt het me moe en melancholiek. Op dezelfde manier als ik dat word van uit logeren zijn.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 mei 1935.
- 276 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 februari 1936. Eind 1935 wilde Coenen haar laten kennismaken met mevrouw G.J. Werumeus Buning-Ensink. 'Pop' was de echtgenote van de letterkundige J.W.F. Werumeus Buning, maar het echtpaar leefde sinds circa 1930 gescheiden. Ook die ontmoeting hield Clara af: 'Ik denk eigenlijk niet, dat jij zoo zeer tussen Pop Buning en mij zou staan als tussen Betty en mij, als we elkaar ontmoeten. Maar het is toch beter het niet te doen, geloof ik. Ik zal altijd degene die met belangstelling en iets van warmte mij tegemoet komt, teleur moeten stellen. Ik kan niet open zijn... niet mezelf ongeremd geven in zulke vriendschappen. Ik ben alleen maar een welwillende, maar zeer gereserveerde dame dan. Helemaal niet de Klaartje van de boeken.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 november 1935. Pop Buning vertaalde (kinder)boeken en bewerkte onder andere van Vera Figner, *Nacht over Rusland* (1931).
- 277 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 juni 1933.
- 278 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 april 1934. Zie ook Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 augustus 1934.
- 279 Volgens Fre Dommissie in haar inleiding bij de tentoonstelling van Luite Klaver in Utrecht in 1954 (LM).
- 280 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 281 Clara Klaver aan Frans Coenen 1 april 1934. Zie ook: 'Ik denk dat vader vreselijk lijdt onder dit samen met tante Bertha uit zijn. Hij wil tenminste met alle geweld naar huis, hoewel zij graag wat langer gebleven was.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 oktober 1934. Een jaar later: 'Tante Bertha is in deze blanke wereld alleen het zwarte schaap. Ze was niets aardig, mopperig, voor mij naar en alsof ze voortdurend tekort gedaan werd. Ik denk, dat Lien haar niet genoeg waardeert. Dat is dan ook grievend.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 juni 1935.
- 282 Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 augustus 1934.
- 283 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 oktober 1934.
- 284 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1934. De Vrinds gaven f50, Dick en Ina Klaver f25. Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 april 1935.
- 285 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 september 1934.
- 286 Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 september 1934. Coenen vond Van Oncks schetsje niet onaardig, maar publiceerde het niet.
- 287 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 mei 1934. Waarschijnlijk had Hans van Onck een vaste baan bij de gemeente Rotterdam, als assistent van mr. Jacques Dutilh (1884-1960), die vanaf 1927 liberaal gemeenteraadslid van Rotterdam was. Van Onck had gefraudeerd op deze werkplek of in de voorbereidingen voor een zomerkamp voor onbemiddelde jongemannen in Hattum in het voorjaar van 1934. Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 maart 1934 en 10 mei 1934. In ieder geval verloor Van Onck in de zomer van 1934 zijn baan. In 1935 hield hij zich volgens Clara bezig met smokkelarij.
- 288 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 289 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1934.
- 290 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934. Waarschijnlijk had Van Onck op het Gymnasium Erasmusum gezeten. Van Onck probeerde vaak aan te pappen met Clara: 'Mij heeft hij ditmaal niet gevraagd voor minnares. Hij heeft er ook genoeg, geloof ik, al weet ik nooit helemaal wat Waarheit und Dichtung is in zijn verhalen.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 12-13 mei 1934.
- 291 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 oktober

1934. In september 1934 logeerde Clara een week bij haar zus in Rotterdam, de scheiding was net aangevraagd. 'Ze kunnen zelfs geen steun krijgen. Hans niet, omdat hij zijn betrekking door eigen schuld verloren heeft en Lien niet, omdat ze een vrouw is. Zoo is de wet. Er is niets aan te doen.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 september 1934.
- 292 Clara bracht de kerstdagen van 1934 bij Lien én Hans door. Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 december 1934.
- 293 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 mei 1935.
- 294 Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 juni 1935.
- 295 Dick was op 22 februari 1933 getrouwd met Geziena Jonker. Van 24 juni 1932 tot 2 juni 1938 woonde hij in Rotterdam op de Taxisstraat 11B. Hij kreeg drie dochters: Gerarda Jacoba (Gerda, 1935), Geertje Leni (Leny, 1938) en Ina Clara (Ineke, 1944).
- 296 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 juni 1934.
- 297 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 november 1934.
- 298 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934.
- 299 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934. Zie ook Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 juni 1934.
- 300 'Of ze ook seksuele relaties gehad hebben, weet ik niet. Op dat terrein was Clare erg gesloten.' Klaver 1979, p. 42.
- 301 Luite en Bertha lazen trots en met plezier Clara's roman *Avontuur*. 'Ook mijn *Avontuur* heeft hij met veel interesse gelezen en nu zit tante Bertha erin begraven. Ze vindt het natuurlijk prachtig.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 augustus 1934.
- 302 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 december 1934.
- 303 'Vind je grote families niet vaak om je gruwelijk te ergeren met hun familiejargon en hun eeuwig quasi-geestig gekibbel. Ik ga dood als ik er in verkeren moet en word nijdig als ik van ze lees.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 oktober 1934.
- 304 De erfenis van tante Ella, de weduwe van Da Doyers broer Jaap. Er kwam ook nog geld uit de erfenis van haar oom Johan, rente van een hypotheek die was opgelopen: f92,68. Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934.
- 305 'Maandag komt Anne bij me, mijn nichtje. Vanmorgen kreeg ik een brief. Ze wou, als ik weg kon komen, ergens in de stad met me gaan eten. Het zou wel een gebeurtenis voor me zijn en ik ben blij, dat ik mijn mantel en hoedje nu juist heb. Anders zou ik me zoo vreselijk armelijk gevoeld hebben.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934. Clara kreeg f10 en later nog een keer f25 van Anne. Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 mei 1934 en 11 mei 1934.
- 306 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 307 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 september 1934.
- 308 'Dit heb ik nu te leen gevraagd en ik voel me betrouwbaarder als ik het ook terug geef. Als ik dan weer eens wat van je leen, heb je ook niet een gevoel: dat zie ik nooit terug. Anders word ik net als vader of Hans.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1932.
- 309 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934. Zie ook Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 juni 1934.
- 310 'Trouwens, al jouw familie is ... schilderachtig...' Frans Coenen aan Clara Klaver, 30 november 1934.
- 311 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 november 1932.
- 312 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1935. 'O ja, Alie heeft een zoon. In drie uur was alles gebeurd en ze maakt het best.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 april 1935.
- 313 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1934.
- 314 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 november 1932.
- 315 'Harry vroeg me f16 te leen. Hij kon de huur niet bij elkaar krijgen. Ik heb hem f5 gegeven wat eigenlijk nog teveel is, want het is helemaal zijn eigen schuld.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 november 1935. Op een aparte bladzijde in haar kasboek hield Clara bij wat Harry van haar leende en wanneer ze het terugkreeg.
- 316 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1932.
- 317 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 juli 1935. 'Vanmorgen, toen ik Harry weer ruim drie gulden gaf voor sigaren, die Wim voor hem verkocht had, dacht ik, dat ik eigenlijk wel thee en koffie zou kunnen verkopen in plaats van kamers verhuren. Maar dat is toch eigenlijk ook weer niets voor mij. Ik zou veel te veel uit huis moeten en daar erg treurig van worden. Dus toch maar niet.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1936.
- 318 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 november 1934.
- 319 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 november 1934.
- 320 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 juli 1934.
- 321 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934.
- 322 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1934.
- 323 Clara Klaver aan Frans Coenen 8 juni 1933. Alie noemde zich ook wel 'Puck'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935.
- 324 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 oktober 1934.
- 325 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 november 1934.
- 326 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1934.
- 327 'Zoo is het dan toch wel de vinger Gods zeker en zal ik me moeten oproeren tot een zoo grote activiteit als voor verhuizen vereist wordt.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 november 1933.
- 328 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 november 1933.
- 329 Clara verwerkte haar ervaringen met de 'meneer van het woningbureau' in het ongepubliceerde verhaal 'Huizen zien'. Typoscript (LM).
- 330 Voor het nieuwe huis werd geïnformeerd of Clara Klaver wel gunstig bekendstond. Ze vond het onaangenaam dat er in haar privéaangelegenheden werd gesnuffeld. Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 november 1933.
- 331 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 5 juli 1937, Klaver 1979, p. 67.
- 332 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 39.
- 333 *Huisjes van kaarten*, p. 19.
- 334 Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 juni 1935.
- 335 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1933.
- 336 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1933.
- 337 'Ik vind het zoo prettig, dat je erom geeft, hoe mijn huis is, liefste. Net of het dan toch een beetje van ons samen is, ook al ben je er maar een enkele keer. Nu ik het zoo prettig ga vinden om te leven, wil ik ook graag dat mijn huis aardig wordt. Om dit gaf ik niet. Ik was al verslagen, toen ik er in kwam.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 november 1933.
- 338 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 40.
- 339 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 340 Clara was ruimdenkender dan de meeste hospita's: 'Ik schijn altijd zonderlinge mensen tot me te trekken. Een neger, een Griek, een damesstrijkje, heel wat wonderlijke pensionisten logeerden op dat bovenhuis.' (knipselarchief LM). Clara's adres staat niet in de Utrechtse adresboeken bij de beroepsenspersions.
- 341 Woningkaarten Gemeente Utrecht 1910-1936.
- 342 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934 en 24 februari 1934.
- 343 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 mei 1934.
- 344 Clara speelde een bemiddelende rol tussen de bezorgde familie van het meisje en de Griekse familie.
- 345 Voordides was actief bij atletiekvereniging Hellas en deed aan polsstok hoogspringen, tienkamp en kogelstoten. Zie o.a. *Utrechts Nieuwsblad*, 27 augustus 1934 en *Utrechts Nieuwsblad*, 1 juni 1935.
- 346 Clara aan haar zuster Eveline, 3 februari 1936, Klaver 1979, p. 51-52.
- 347 Clara Klaver aan Frans Coenen, 31 maart 1935.
- 348 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1934. Waarschijnlijk deelde Annema zijn kamer af en toe met zijn medestudent klassieke talen meneer Van der Horst, die ook op de Rembrandtkade bij Clara had gewoond.
- 349 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934.
- 350 Annema's verloofde kwam geregeld theedrinken bij Clara. Annema had een motorfiets en nodigde Clara bijvoorbeeld uit mee te rijden als hij toch naar Rotterdam moest. Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 november 1935.
- 351 Clara Klaver aan Frans Coenen, 21 mei 1935.
- 352 Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 mei 1935. De toon is schertsend, maar ook dominant (en bijbels): 'Maar als het ooit tot dat Erge kwam, meisje, dan krijg je toch een pak slaag, dat je in geen drie volle dagen zitten kunt. Want Ik, de Heer, wensch geen concurrentie voorloopig op dit gebied, al is dit gebied ook maar klein, dat ik het met de hand bedekken kan. Reden temeer om daar onbetwist te blijven heerschen. Zelfs Wim... Als ik je nu hier bij mij had – en dat wou ik – sloeg ik je de billen roodgloeiend, omdat ik op 't moment zelfs dien vagen mede-dinger niet verdraag. Hoeveel minder dien Anderen!' Zie ook bijvoorbeeld: 'Je weet, ik heb meer van die primitieve neiginkjes, een beetje jaloezie bijv. die ik dan met wellust toelaat, op sadistische wijze. Maar dieper in is er nooit een spoor van onstemdheid. Ik wil Klaartje zoo als ze is en begeer haar eigenlijk alleen goed te doen, dat het materiele leven haar alvast dragelijker wordt.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 april 1935.
- 353 'De nieuwe komt met ontbijt en koffie drinken, maar zonder middagetten. Dat is eigenlijk wel prettig en ik houd er niet zoo heel veel minder van over. f35 kreeg ik van hem en van allemaal nu f50. Die f15 verkook ik heusch wel; alleen eet ik dan zelf ook mee.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 mei 1934.
- 354 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934. Zie ook Clara aan Eveline Klaver, 27 september 1936, Klaver 1979, p. 60-61. Verheij gaf veel extra kosten omdat hij zorgeloos met elektriciteit omsprong: 'Eigenlijk houd ik op die manier maar een schijntje over van die f20 die hij me betaalt en heb voor erg weinig geld veel ongerief.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 januari 1935.
- 355 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 februari 1935.
- 356 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 oktober 1934

- en Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1934.
- 357 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 358 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934.
- 359 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 juni 1934.
- 360 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935.
- 361 'In je brieven klinkt een nieuwe toon van een beetje heusch verlangen. En als jij even deze toon aanslaat, trilt alles in mij mee.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 september 1934.
- 362 Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 maart 1935.
- 363 Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 februari 1935.
- 364 Frans Coenen aan Clara Klaver, 25 maart 1935.
- 365 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 april 1935.
- 366 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 juni 1934.
- ### HOOFDSTUK 7
- 1 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 maart 1936.
 - 2 'Onder professionalisering versta ik de ontwikkeling van activiteiten tot een volledige dagtaak om te voorzien in het eigen levensonderhoud; "de pogingen van een beroepsgroepering de maatschappelijke betekenis van het eigen beroep in overeenstemming met de eigen voorstelling ervan aanvaard te krijgen", onder andere door legitimering en "het toenemen van het aantal beroepen met een kwalificerende beroepsvereniging die de toegang tot het beroep en de beroepspraktijk tracht te regelen".' Ton van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse literatoren 1875-1914', in: Gillis J. Dorleijn en K. van Rees, *De productie van literatuur*. Nijmegen, 2006, p. 35.
 - 3 Joanne Shattock (red.), *Women and literature in Britain 1800-1900*. Cambridge, 2001. Veel voorbeelden geeft ook Joanna Russ, *Andere levens, andere letteren*. Amsterdam, 1985.
 - 4 Pseudoniem van Maria Louise Ramé. F.L. Bastet, 'Ouida en Louis Couperus', in: *Maatstaf* 30/4 (1982), p. 1-27.
 - 5 Mineke van Essen, 'Meisjes en hun onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw', in: Ellen Offers, *Vrouwen wegen wetenschap*. Groningen, 1991, p. 87-97.
 - 6 De beschrijving van de Nederlandse 'damesschrijfster' als sociologisch en literair type en de waardering van het oeuvre van schrijvende vrouwen in dit hoofdstuk is – tenzij anders aangegeven – gebaseerd op Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam, 1992. E. van Boven, 'Schrijven als beroep', in: *Boekman Cahier* 47 (2001), p. 23-31. Erica van Boven, 'De eeuwige verbinding van schrijfsters, massa's en middelmaat', in: *De Gids* 168/9 (2000), p. 688-696. Erica van Boven, "'Laat ons het geestelijk leven": de elite en de publieksliteratuur in het interbellum', in: Lizet Duyvendak en Saskia Pieterse (red.), *Van spiegels en vensters. De literaire canon in Nederland*. Hilversum, 2009, p. 45-70. Aagje Swinnen, *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 2006. Prinssen en Vermij 1990. Maaikje Meijer, *De Lust tot Lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam, 1988. A. Meulenbelt (sam.), *Wie weegt de woorden. De auteur en haar werk*. Amsterdam, 1985. Petra Veeger, *Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig*. Delft, 1996. Lenny Vos, *Uitzondering op de regel. De positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse veld*. Groningen, 2008. Bel en Vaessens 2010. Jacqueline Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam, 1993.
 - 7 Jacqueline Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1900-1945*. Amsterdam, 2015, p. 136.
 - 8 Een lange opsomming in Van Boven 1992, p. 10-11. Van Boven stopte voor haar onderzoek bij 1930 en nam daardoor Clare Lennart niet mee in haar overzicht.
 - 9 Clara Eggink, geciteerd in Vermij 1994, p. 24. De vertaling verscheen onder de titel *Kostbaar gif* bij Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkoope Lectuur in 1931, met een inleiding van Augusta de Wit. De vertaling leverde het echtpaar Bloem-Eggink f577,50 op en kostte Bloem meer dan twee jaar, zodat de uitgever hem 'ongelooflijke slofheid' verweet. Slijper 2007, p. 202-20.
 - 10 Van Boven 1992, p. 16.
 - 11 Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 december 1932.
 - 12 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
 - 13 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 januari 1933.
 - 14 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 januari 1933.
 - 15 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
 - 16 Chr. Halbach kwam 25 januari 1929 en ze vertrok 29 augustus 1929 naar Keulen. Woningkaarten Utrecht.
 - 17 'Ik beschreef er de volksbuurt, waar ik toen woonde en gaf er door de mond van de 'ik' uit het verhaal commentaar op. Waarheid en fantasie ranken er grillig dooreen.' *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
 - 18 'Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid', in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954. 'Maar gedeeltelijk mijn werkelijke vader hoor'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
 - 19 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 juni 1932.
 - 20 *Mallemolen*, p. 121.
 - 21 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
 - 22 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1933. Ze noteerde het citaat van Algernon Charles Swinburne in haar 'gedichtenschrift' (LM): 'From too much love of living / From hope and fear set free / We thank with brief thanksgiving / Whatever gods may be / That no life lives for ever / That dead men rise up never / That even the weariest river / Winds somewhere safe to sea.'
 - 23 Bekend waren de kinderboekenseries, bijvoorbeeld *Ons Boekenplankje*, 'Een Nieuwe goedkoopste Bibliotheek voor Jongens en Meisjes'.
 - 24 'De schrijfster staat aan den uitgever het recht af tot publicatie in boekvorm van haar boek, voorlooppig getiteld HET LEVEN VAN ALLE DAG, in een oplage van 1200 exemplaren, nadat zoo mogelijk dit geheele werk in afleveringen is verschenen in het tijdschrift Groot Nederland, een uitgave van den uitgever.'
 - 25 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 november 1933.
 - 26 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1933.
 - 27 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1932.
 - 28 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 november 1933.
 - 29 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1933.
 - 30 Clara Klaver aan Frans Coenen 24 november 1933.
 - 31 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 december 1934.
 - 32 Reymenants 2006. Zie ook: Erica van Boven, 'Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900', in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 309-326. Russ 1985, p. 38.
 - 33 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 november 1933.
 - 34 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1933.
 - 35 Frans Coenen aan Clara Klaver 3 november 1933 en 6 november 1933.
 - 36 'Toen Frans Coenen mijn eerste verhaal opnam in *Groot Nederland*, wilde ik om allerlei redenen een schuilnaam hebben. Door te spelen met mijn tweede naam, Helena, kwam ik tot Lennart.' De Ceulaer 1966, p. 77. Het is niet aannemelijk dat Clara de letterlap verzon voor Frans Coenen.
 - 37 *Algemeen Dagblad*, 1971 (knipselcollectie LM). De voornaam Clare kan Engels uitgesproken worden en dat doen ook velen. Waarschijnlijk zei ze zelf 'Klaar Lénart'. Vanaf deze paragraaf gebruik ik in de biografie en de noten de benaming Clare Lennart in plaats van Clara Klaver.
 - 38 'Mallemolen' in: *Groot Nederland* 1934, juli t/m december, p. 8-27, 128-155, 252-274, 356-366, 435-449 en 527-554.
 - 39 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 april 1934.
 - 40 Pol Kleijn, 'De zaak-Onnes', in: Endt 1960, p. 42.
 - 41 Klaver 1979, p. 46.
 - 42 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 december 1932.
 - 43 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 juni 1934.
 - 44 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 juni 1934. Mogelijk gaf Clare haar hoofdpersoon bewust de voornaam van Marie Anne (Marian) Tellegen.
 - 45 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
 - 46 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 augustus 1934.
 - 47 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 juli 1934.
 - 48 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 / 28 oktober 1934.
 - 49 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 augustus 1934.
 - 50 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 augustus 1934.
 - 51 *Avontuur*, p. 24-27.
 - 52 *Avontuur*, p. 228.
 - 53 'Ze willen ook een lijst van titels... 'Avontuur' vinden ze niet bijzonder geslaagd.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1934. *Avontuur* heette aanvankelijk *Vreemd Avontuur*. Clare schreef zelf een synopsis / aanbiedingstekst voor *Vreemd Avontuur* in het manuscript van *De blauwe horizon* (collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, signatuur Ltk 1980, Universiteitsbibliotheek Leiden). Door het weglaten van het woord 'vreemd', leek de titel wel meer op de bundel *Avontuurtjes* van Carry van Bruggen (1922) en Top Naeffs verhalenbundel *Klein Avontuur* (1928).
 - 54 'Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid', in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954. Anja de Feijter introduceerde de term 'historisch debuut' om aan te geven dat een werk eerder werd geschreven dan het officiële debuut. Peter Hofman, *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert*. Amsterdam,

- 2004, p. 225.
- 55 Klaver 1979, p. 39-49. 'Er staat: een druk van minstens 1500 en hoogstens 2000 exemplaren. Dat betekent natuurlijk in de praktijk 2000.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934. Contract 10 november 1934.
- 56 Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 oktober 1934. 'Taï zeide mij, dat zij ongeveer 400 ontvangen had, dus net als jij, maar haar oplaag bedroeg maar 1000 ex.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 november 1934.
- 57 De eerste drukproef van *Avontuur* kreeg ze half november. Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934.
- 58 De uitgevers buiten het succes van *Avontuur* commercieel uit. Toen *Mallemolen* begin 1936 van de persen rolde, drukten ze op de titelpagina 'Clare Lennart, Schrijfster van *Avontuur*'. Citaten uit positieve recensies van *Avontuur* sierden de binnenflappen van het stofomslag. Het omslag van *Mallemolen* vond Clare Lennart ook niet goed. Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1935. Ik heb geen exemplaar van *Mallemolen* met het stofomslag teruggevonden.
- 59 'die het boek dat hij versieren moest blijkbaar of zeer slecht of... in 't geheel niet had gelezen, toen hij te tekenen begon', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 1935 – 1 (anoniem, waarschijnlijk Herman Robbers). Mr. E. Elias vond het boek 'in een vrij-ordinaar, althans zeer banaal kleejdje gestoken en dat zou, op 't uiterlijk afgaande, doen denken dat 't van die voor een redelijk mensch onmogelijk te appreciëren kiosk-lectuur bevat.' *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 juli 1935. Willem Backer was een Nederlands illustrator, kunstschilder, aquarellist en boekbandontwerper. Het omslag van *Avontuur* stamt uit zijn beginnersperiode. Ik heb geen enkel exemplaar van *Avontuur* met dit omslag terug kunnen vinden. Op 3 november 1935 schreef Clare Lennart aan Eveline over *Avontuur*: 'Dat wordt in alle mogelijke kritieken zeer geprezen, maar allemaal zeggen ze iets van het meer dan afschuwelijke omslag. Warendorf zal wel woest zijn. Ik denk dat hij me alleen daarom niet graag meer ziet. Ik herinner hem zoo aan deze afdwaling van zijn smaak.' Klaver 1979, p. 47.
- 60 Clara Eggink, *Critisch Bulletin* 6, oktober 1935, p. 296.
- 61 Frans Coenen, *Groot Nederland*, september 1935, p. 335.
- 62 Van Herpen 2002-a, p. 29. Het citaat siert ook het omslag van de eerste druk van de ingenaade editie van *Mallemolen*.
- 63 *De Gooi- en Eemlander* (24 juni 1935) trok ook de vergelijking met Henriëtte van Eyk die 'in dit genre veel betere dingen heeft gepresteerd'.
- 64 *Boekenschouw. Geïllustreerd letterkundig maandblad* 29/2, 15 juni 1935. Recensie van *Avontuur* in *Nederland* 87 (1935), p. 605 (waarschijnlijk door J. Mullemeister).
- 65 Clara Eggink, 'Nostalgie naar een jeugd', in: *Het Nieuwe Boek*, februari 1963.
- 66 Wellicht wist hij toch wie er achter het pseudoniem zat. Volgens Dommissie 1965, p. 18, was Maurits Uyldert bevriend met Clare's ouders. Clare schreef zelf aan Hans Warren (17 februari 1972) dat 'Maurits Uildert' haar moeder kende uit de kring rond Maurits van der Valk. Maurits Uyldert was o.a. redacteur voor letteren en toneel bij het *Algemeen Handelsblad* (van 1923 tot 1946). Hij was een dichter uit de kring van 'De Beweging' en prozaschrijver, o.a. van een studie over Albert Verwey.
- 67 Coenen schreef op 30 juli 1935 over het omslag van *Mallemolen*: 'En overigens heb je gelijk; hoe schreeuwend hoe mooier. Doodjammer van de teekening. Want ik vreesch, dat toch je vaders wijziging hem niet voldoen zal. En 't beste zal nog een lijntekening zijn.'
- 68 Clara Eggink in *Critisch Bulletin* 7, oktober 1936, p. 1012-1013.
- 69 *Utrechts Nieuwsblad*, 8 augustus 1936.
- 70 Ongedateerd knipsel (knipselarchief LM).
- 71 *Utrechts Nieuwsblad*, 24 juni 1936.
- 72 In literatuurgeschiedenissen wordt op deze 'thematische leemte' gewezen. Zie voor een overzicht en verklaring Harry Scholten (inl.), *Voor wie de Lutinebel luidt. Verhalen uit de crisistijd 1930-1940*. Baarn, 1982, p. 7-21. In deze bundel is Clare Lennart de enige vrouwelijke auteur.
- 73 Klaver 1979, p. 47.
- 74 Clara Eggink, *Critisch Bulletin* 6, oktober 1935, p. 296.
- 75 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1935.
- 76 'Nu zal ik hard voor je aan het boek gaan werken. Dan leef ik toch een beetje voor je. Ik bedoel eigenlijk: dan heb ik iets echts dat ik je geven kan.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 maart 1935.
- 77 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 februari 1936.
- 78 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934.
- 79 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 mei 1934.
- 80 Clara Klaver aan Frans Coenen 15 april 1934. In de brief van 20 april 1933 vertelde ze Coenen het verhaal over het huwelijk van haar ouders, vrijwel exact zoals ze het in het tweede deel van *De blauwe horizon* heeft opgeschreven. Luite en Da Klaver fascineerden hem: 'Je vader- en moederroman is werkelijk heel pathetisch, de moeder vooral, met haar levenslang derven en verlangen. En haar onbewustheid. Er zijn wel vele, vele mensen, voor wie het leven maar een schamel beetje oplevert van het matelooze dat elk kind zich hoopt en denkt.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 april 1933.
- 81 Clare introduceerde oom Emile in het eerste hoofdstuk en liet hem in het laatste hoofdstuk sterven. Dan zet de neergang van Lili in.
- 82 Coenen was geïntrigeerd door de portrettering van de katachtige, indolente Sylvia, de vrouw van 'Maurice Lion': 'Lieverd, kan je mij Silvie niet eens laten ontmoeten? Ik wil haar graag kennen.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 30 september 1935.
- 83 In het manuscript (signatuur Ltk 1980) gaat deel één naadloos over in deel twee, op dezelfde bladzijde in dezelfde ductus (collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteitsbibliotheek Leiden).
- 84 Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 juni 1935.
- 85 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 november 1935.
- 86 Clare Lennart deelde Coenens naturalistische visie op erfelijkheid, die ze uitwerkte in de roman: 'Het moet toch wel een wonderlijk erfdeel zijn schat, dit verlangen naar een absolute, al het andere wegvagende liefde. Ik heb mijn moeder eigenlijk alleen verslagen en teleurgesteld gekend. Dat wou met haar aard dan zeggen: zich verliezend in het oogenblik, zooveel mogelijk het oogenblik genietend, wat ook wel kon, omdat het niet zoo lang meer hoefde. [...] Eens moet ze toch wel een groot verlangen en grote verwachtingen gekend hebben. Bij Lien is het allemaal veel vager. Of er is een veel lichter fond van levensliefde, waardoor ze een zekere onkwetsbaarheid heeft. In vader en Dick is niets van dit heimwee. Die leven in zichzelf als binnen de muren van een vesting. Alleen mijn melancholie is vreemd, mijn altijd het ongeluk voorvoelen. Waar ik die vandaan heb weet ik niet. Van de onbekende voorouder waarschijnlijk.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 maart 1935.
- 87 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 april 1935.
- 88 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 februari 1936.
- 89 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 en 28 oktober 1934.
- 90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 februari 1936.
- 91 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 februari 1936.
- 92 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1935.
- 93 Het AVRO boekenhalfuurtje was populair, ook Clare luisterde er graag naar. De groep rond *Forum*, zoals Jan Greshoff, beseftte dat de massamedia een normverschuiving teweeg zouden brengen, waarbij actualiteit als kwaliteit zou gaan gelden. Jan van Herpen schrijft dat het een vergissing zou zijn te menen dat Ritter dit principe niet deelde. 'Hij was een man met té veel smaak, met té veel cultureel besef en eruditie om daarover anders te denken. Maar zijn temperament was ingesteld op verzoening en compromissen; er was in hem een sterk element van het educatief idealisme.' *Een schrijver in geen perkje passend. De briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Jan Greshoff (1910-1953)*. Bezorgd en van aant. voorz. door Jan J. van Herpen en met een nawoord van Pierre H. Dubois. Leiden, 1991.
- 94 Van Herpen 2002-a, p. 9. Zie ook: J.J. van Herpen (ed.), *Een geest die iets te zeggen had. De briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Frans Coenen 1916-1936*. Leiden, 1992.
- 95 Van Herpen 2002-a, p. 9.
- 96 'Ik kende in heel Utrecht twee figuren uit de letterkundige wereld, namelijk dr. Ritter en Jaap Romijn voornoemd. Dr. Ritter wilde mijn boek *Avontuur* bespreken en hoorde toevallig van Frans Coenen met wie hij bevriend was, dat ik in Utrecht woonde. Hij schreef me toen een brief, geadresseerd aan 'De weledelgeboren Vrouwe Clare Lennart' en vroeg om een onderhoud. Dat onderhoud had plaats bij hem thuis en later sprak ik hem zo nu en dan. Soms las hij me fragmenten voor van een roman waaraan hij bezig was en vroeg zulk soort dingen als 'Kan een vrouw zo denken?' Lezing over Cees Crone (LM).
- 97 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 december 1933. Waarschijnlijk is 'Steendistels' de titel van een, niet onder die naam gepubliceerd, kort verhaal. Eva Raedt-de Canter vond Ritter 'charmant, ook al "doet" hij niets, hij meent 't altijd zoo bijzonder goed en is zoo naief. En ik mag hem ook wel lijden'. Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 november 1933.
- 98 P.H. Ritter besprak *Avontuur* in *De Nederlandse Bibliographie* van juni 1935 en in juli 1936 in hetzelfde blad *Mallemolen*.
- 99 Titel van het manuscript in: Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 13 februari 1938. Van Herpen 2002-b, p. 43.
- 100 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 februari 1936.
- 101 Clara Klaver aan haar zuster Eveline, 3 februari 1936. Klaver 1979, p. 51-52.
- 102 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 februari 1936.
- 103 Hoewel zulke hulpvaardigheid binnen de familie destijds misschien meer vanzelf sprak, is het toch opvallend dat Clare haar zuster liet

- delen in haar karige inkomsten.
- 104 Clara Klaver aan haar zuster Eveline, 15 maart 1936. Klaver 1979, p. 53.
- 105 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 februari 1936.
- 106 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 februari 1936. 'Als ik het niet tot een goed einde breng, moet Johnnie het maar proberen.' Waarschijnlijk bedoelde zij John van Snellenberg, sinds 1935 de partner van Tai Aagen-Moro, die publiceerde onder de naam John Redwood.
- 107 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1936.
- 108 Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 13 februari 1938. Van Herpen 2002-b, p. 43.
- 109 Bulthuis 1985, p. 37. Zie ook: Merijn de Boer, 'Onzichtbare toeheiders! Dr. P.H. Ritter jr. en zijn samenwerking met uitgevers', in: *De Parelduiker* 15/3 (2010), p. 25-42.
- 110 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 oktober 1935.
- 111 Frans Coenen aan Clara Klaver, 12 mei 1935. Coenens eigen roman *Onpersoonlijke herinneringen* kwam in 1936 bij Bruna uit.
- 112 Bruna's *Voor de coupé* liep tussen 1893 en 1920 en was expliciet bedoeld als treinlectuur. Het aantal vrouwelijke auteurs in deze reeks is opvallend hoog. Het eerste deeltje van *Voor de coupé* was het verhaal *Boete* van Louise Stratenus, die vele afleveringen van de reeks zou vullen, al dan niet onder pseudoniem. Het laatste bekende deeltje (nummer 298) is *Haar laatste betrekking* van Thérèse Hoven uit 1918. Louise Stratenus en Therese Hoven zijn beiden vergeten schrijfsters (en vertaalsters) die vele romans publiceerden. Blog op www.kb.nl.
- 113 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 augustus 1935. Eva Raedt-de Canter publiceerde haar *Vrouwengevangenis* in 1935 bij Bruna.
- 114 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 oktober 1935.
- 115 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 oktober 1935. 'Ik geloof dat er zooveel gevoeligheden zijn tussen Betty en mij, dat we elkaar liever niet zoo erg zouden moeten benaderen, speciaal op dit gebied van de literatuur. Ik vind haar voorstel bijzonder lief en edelmoedig. Ik zelf zou zeker zoo niet zijn, als de rollen omgekeerd waren. [...] Betty kan nooit werkelijk verlangen, dat het mij goed gaat... wel een beetje goed... maar niet té goed. Zeker niet dat ik op een of andere tijd meer succes zou hebben dan zij.'
- 116 Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 oktober 1935.
- 117 Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 oktober 1935.
- 118 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 november 1935.
- 119 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 maart 1936.
- 120 Clara Klaver aan Frans Coenen, 21 februari 1936. Na de onderhandelingen over de oplage van *Avontuur* schreef Coenen al: 'Wat een onbetrouwbare klets is zoo'n jonge W. toch. En eigenlijk dom, want als hij weet dat jij mij en Betty kent, begrijpt hij ook, dat veel van zijn opsnijerij geen doel kan treffen en wat voor zin heeft 't dan. Enfin, je weet nu tenminste ineens wat uitgevers zijn.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 november 1934.
- 121 Frans Coenen aan Clara Klaver 23 februari 1936.
- 122 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 augustus 1933. 'Ik kan ook andere schrijven, maar niet van vliegmachines en autopeds en zo.'
- 123 Clare stuurde het meisjesboek in voor de tweede prijsvraag van Van Holkema & Warendorf voor manuscripten voor hun serie *Bekroonde Boeken* voor jongens en meisjes. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 februari 1932. Dat Clare niets won in deze prijsvraag was (mede) de aanleiding voor haar eerste brief aan Frans Coenen. De eerste prijsvraag van Van Holkema & Warendorf in 1928 was een succes geweest en in 1932 kwamen er 150 manuscripten binnen. In de jury voor het beste meisjesboek zaten Emmy van Lokhorst, Willy Pétilion en Marie Schmitz en zij kozen *Beroepsfilm* van R.W. Doodewaard-Godschalk. Toin Duijx en Joke Linders, '1914-1940 Van boekenplankje tot prijsvraag', in: *De Goede Kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten, 1991, p. 44-50.
- 124 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1933. Kluitman had in 1891 *Uit het leven van Dik Trom* van C. Joh. Kieviet uitgegeven en is nog steeds succesvol als uitgeverij van kinderboeken.
- 125 Meerdere fabrikanten gaven boeken ten geschenke aan hun kopers. Bijvoorbeeld de Koeken Beschuitfabriek voorh. G. Hille & Zoon in Zaandam die eind jaren dertig samenwerkte met uitgeverij Van Holkema & Warendorf. De natuuralbums van Verkade zijn al genoemd in hoofdstuk 1. Jamfabriek De Betuwe maakte furore met het fruitbaasje Flipje Tiel, wiens belevenissen gevolgd konden worden in de Flipposcoop of in albums die in ruil voor bonnen verkrijgbaar waren. Duijx en Linders 1991, p. 70-71.
- 126 H.F.W. Bantje, *Twee eeuwen met de weduwe*. Rotterdam, 1981, p. 187-188.
- 127 De Piggelmee-boeken waren zo populair dat er – na 1945 – vervolgdelen verschenen. Ook de boekuitgave van de stripverhalen over *Bulletje en Bonestaak* van A.M. de Jong & George van Raemdonck was een succes.
- 128 Clare's achternicht C.M. van Hille-Gaerthé schreef *Zomerland*, dat werd geïllustreerd door Rie Cramer. Aan de reeks meisjesboeken werkte o.a. ook Jeanne Reyneke van Stuwe mee met *De hoogste prijs*, een 'oorspronkelijk meisjesboek voor den leeftijd van 14-17' uit 1933. Leni Saris, vooral na 1945 heel productief, schreef voor Van Nelle *Villa Zonneschijn* in 1938.
- 129 'Wat gek zal het zijn dat meisjesboek gedrukt te zien. Het is mijn eerstgeborene. Het zal wel raar zijn het nu weer te lezen. Er is veel jeugdgeschiedenis in. De val der kwekerij en het drama van de kweekschool. Maar niet zoals je het voor volwassenen schrijven zou natuurlijk.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1935.
- 130 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 maart 1935
- 131 Dit pseudoniem is niet nader geïdentificeerd. De Koninklijke Bibliotheek bezit geen andere boeken van deze illustrator.
- 132 Zie ook Soeting 2012. Na hun huwelijk stopten de meeste vrouwen met betaalde arbeid buitenshuis. In Nederland werkte in de jaren dertig nog geen vijf procent van de gehuwde vrouwen.
- 133 In vooroorlogse meisjesboeken komt de liefde vaak pas aan het slot als een duveltje uit een doosje. Pas vanaf de jaren vijftig draait de plot voluit om de liefde. Bea Ros, 'Bakvissen waren we, maar leuke bakvissen', in: *Lessen* 8/1 (2013), p. 12-15.
- 134 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 maart 1935.
- 135 'Zeven heuvelen', het recreatiegebied waar Freddy en Roelf naartoe gaan, heette aanvankelijk 'Montferland', maar Van Nelle was bang dat daardoor de locatie van de Rijksskweekschool te goed te traceren was.
- 136 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 april 1935.
- 137 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 maart 1935.
- 138 *De Tweelingzusters* (1933) en *Mollie's problemen* (1934). Van 1933 tot 1940 was Willy Pétilion hoofdredacteur van het maandblad *Meisjesleven*.
- 139 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1935. Zie ook Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 februari 1936: 'Je denkt wel eens, dat de hedendaagsche jeugd (ik meende van 12-16) die zoo wereldwys en nuchter en zakelijk schijnt te zijn, tenminste dit soort onwaarsachtige, onbenulligheid niet meer slikken zal. Maar ze doen het toch zeker nog wel. Mijn meisjesboek is heusch een parel vergeleken hierbij. En toch wordt dit misschien wel mooier gevonden.'
- 140 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1935.
- 141 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 december 1935. Volgens Valerie Sanders onderhandelden de Victorian Writers niet alleen om het geld zelf, maar vooral omdat ze als professional gezien wilden worden. Valerie Sanders, 'Women, fiction and the marketplace', in: Shattock 2001, p. 146.
- 142 Clara schreef in 1935 zelf ook een filmscenario voor een wedstrijd, dat niet bewaard is gebleven. Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 oktober 1935.
- 143 Zo'n netwerk wordt ook wel 'sociaal kapitaal' genoemd. Pierre Bourdieu omschrijft de dynamiek van het literaire veld in termen van strijd. In de voortdurende strijd tussen machthebbers (orthodoxen) in het literaire veld en nieuwkomers (heterodoxen), die de macht proberen te veroveren, worden de dominante principes in het veld (wat is literatuur? wat is schrijverschap?) uitgedaagd, afgebroken, bijgesteld, geherdefinieerd. Maar alleen legitieme spelers, dit is, zij die over voldoende kapitaal beschikken en een aantal belangen met de machthebbers delen, kunnen aan de strijd deelnemen. Keymenants 2006. Zie: Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Cambridge, 1993.
- 144 Van Boven 1992, p. 11. Het is karakteristiek voor de meeste vrouwelijke auteurs dat zij een individuele positie kozen, ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de literaire traditie.
- 145 Er is misschien een parallel te trekken met de tachtig jaar oudere Britse schrijfster George Eliot (Mary Ann Evans), die samen leefde met de gehuwde George Lewes. Volgens Virginia Woolf was George Eliot zich pijnlijk bewust van haar onaanvaardbare sociale positie. 'Ik zou graag willen dat iedereen begrijpt dat ik nooit iemand zou uitnodigen mij te komen bezoeken die niet zelf om een uitnodiging had gevraagd.' Virginia Woolf dacht dat George Eliot daardoor de mogelijkheid verloor om op voet van gelijkheid met haar soortgenoten om te gaan zonder bijzondere aandacht te trekken. Het nadeel dat George Eliot daardoor ondervond als romanschrijfster zou aanzienlijk zijn. Virginia Woolf, *Schrijvende vrouwen*. Samengesteld en van een inleiding voorzien door Michèle Barret. Amsterdam, 1981, p. 17. Waarschijnlijk heeft Clare het essay van Virginia Woolf, *A room of one's own*, niet gelezen bij de verschijning in 1928, maar pas in de Penguin-editie van 1945. 'De geniale zuster van Shakespeare', in: *Elseviers Weekblad*, 2 februari 1957, p. 35.
- 146 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1933.
- 147 Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 januari 1933.
- 148 Coenen stimuleerde zulke ontmoetingen, maar Clara ging er nooit op in. 'Betty zei dat ze je een paar maal gevraagd had eens over te

- komen, maar je had er nooit op geantwoord.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 juli 1934. Het is niet bekend of Clare Lennart en Eva Raedt-de Canter elkaar na 1945 ontmoetten op bijeenkomsten van letterkundigen.
- 149 Zie ook Ton H.M. van Schaik, *Zoenen in het hanengescrei. Een letterkundige wandeling door Utrecht*. Utrecht, 2004, p. 48. Die functie heeft het terras van Flora tot ver in de jaren vijftig behouden. De journalisten van het *Utrechts Nieuwsblad* kwamen er veel en Clare Lennart besprak er haar Boekenweekgeschenk van 1955, *Op schrijversvoeten door Nederland*. Café Flora speelt ook een rol in *Kasteel te huur*.
- 150 Zie o.a. Niels Bokhove, *Awaters spoor: Literaire omzwervingen door het Utrecht van Martinus Nijhoff*. Amsterdam, 2010, p. 77.
- 151 Lezing over Cees Crone (LM).
- 152 Proost 1958, p. 191. Proost citeert Greshoff uit A. v.d. Veen, ‘In gesprek met J. Greshoff. Herinneringen van een tijdschriftredacteur’, in: *Den Gulden Winckel*, november 1938, p. 7. Het tweede deel van het vraaggesprek verscheen in december 1938, p. 7-10.
- 153 Sjoerd van Faassen (ed.), *Wat een degradatie, om van een Forum op een blad vol wijven terecht te komen! Briefwisseling over de reorganisatie van Groot Nederland in 1935. Briefwisseling tussen Menno ter Braak, Frans Coenen, J. Greshoff, Van Holkema & Warendorf, H. Marsman en S. Vestdijk over de reorganisatie van het letterkundig maandschrift Groot Nederland in 1935*. Den Haag/Amsterdam, 1996, p. 18.
- 154 Proost 1958, p. 191.
- 155 Zelfs Coenens doorgaans kritiekloze biograaf Proost schreef: ‘In *Groot Nederland* werden zijn besprekingen wel eens te veel aankondigingen die deels ook wel ongeschreven hadden kunnen blijven.’ Proost 1958, p. 229.
- 156 Annie Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend*. Amsterdam, 1984, p. 68.
- 157 M.E.H. Warendorf aan Frans Coenen, 30 oktober 1934, met een cc aan Jan Greshoff.
- 158 Volgens Clare hield Top Naeff zich in *Groot Nederland* ‘lang niet slecht naast Greshoff en Vestdijk. Wat ze schrijft is veel minder bizar, maar toch wel veel levendiger. Het is voor mijn gevoel wat te breed uitgemeten, wat al te veel gedetailleerd soms. Maar het houdt je toch wel vast door de menselijkheid.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 april 1935.
- 159 Menno ter Braak, ‘Uit en toch in de rij. Top Naeff: *Een Huis in de Rij*’, in: *Verzameld werk*. Deel 5, 1949, p. 638-643, www.mennoterbraak.nl.
- 160 Proost 1958, p. 191.
- 161 Fontijn en Lodders 1981, p. 215-218. Coenen schreef zelf aan Clara dat hij nauwelijks onderscheid zag, c.q. maakte tussen de verschillende tijdschriften. Hij had helemaal ‘zoo geen gevoel voor zulke onderscheidingen, schijnt het, geen zin voor het meer of min belangwekkende. Ik vind alles gelijkelijk belangrijk, geloof ik, of niet. Werkelijk schelen kunnen mij die dingen nooit. Maar dat is een hinderlijk gemis van aandoening, als je journalist wilt zijn.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 oktober 1935.
- 162 J. Greshoff aan Menno ter Braak, 6 december 1935. Van Faassen 1996, p. 87, 88.
- 163 Menno ter Braak aan J. Greshoff, 15 december 1935. Van Faassen 1996, p. 90. Menno ter Braak aan J. Greshoff, 21 oktober 1935: ‘Wat C.[oenen] tegen mij heeft, laat mij ten slotte ijskoud; misschien is het wel, dat ik hem eens ernstig vernachelde over zijn adoratie voor Taye Aagje Moro. Gelukkig dat zijn antipathie precies klopte met mijn neiging om voorlopig redactieverantwoordelijkheid te schuwen. De tactiek van Coenen lijkt mij overigens duidelijk genoeg; hij wilde door zijn ouwehoeren en uitstellen aan de reformatie ontsnappen om zijn wanbeheer met zijn harem rustig voort te zetten.’ Van Faassen 1996, p. 64. In 1932 had Ter Braak Coenen een ‘beroeps-pruttelaar’ genoemd. Menno ter Braak aan E. du Perron, 25 juni 1932, www.mennoterbraak.nl.
- 164 S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen*. Den Haag, 1961, p. 90.
- 165 ‘Ik zou zeggen: laat met Januari 1936 meteen een nieuwe wind waaien, en met des te minder scrupules, waar Coenen jullie die loer gedraaid heeft van dat opnemen van Clare Lennart. Ga vooral niet zeggen: ‘ik heb er genoeg van en Eva’, nu je, met Vestdijk samen en met de uitgevers achter je, *de sterkste bent*. Een overwinning van Coenen is smeerderij tegenover de literatuur; het is nu mooi genoeg geweest dat hij 20 jaar een blad heeft kunnen verpesten; nu hij helemaal seniel wordt, moet het maar uit zijn. Het spijt me nu erg dat ik uit misplaatst medelijden dat stuk van me (over hem en Eva) heb laten schrappen.’ Eddy du Perron aan Jan Greshoff, 23 december 1935, www.eduperron.nl.
- 166 ‘Lieverd, ik sprak van krachten, die latent waren. Jouw analyse van Tai’s boeken is er een staal van. Ik zou deze verduidelijking zoo in mijn critiek kunnen gebruiken, met dezelfde woorden. Als ik ’t doe, zal ik je droits d’auteur moeten betalen, want de idee is van jou en de zegging opperbest. Zoo voel ik ’t ook en had ’t mij nog niet zoo gezegd.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 mei 1934. In *Groot Nederland* (eerste helft 1934, p. 566-567) besprak Coenen *Twee-één* van Tai Aagen-Moro: ‘Zeer de moeite waard en zoo iets vreemds verschijnt hier maar zelden.’
- 167 Frans Coenen aan Clara Klaver, 12 april 1935.
- 168 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 juni 1934.
- 169 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 februari 1936. ‘Ik vind mijn eigen schrijven altijd iets onbeholpens hebben. Anderen vinden woorden en zinswendingen, waar ik nooit op zou zijn gekomen. Het is, geloof ik, dat ik precies schrijf, zoals ik praat. Dat kan soms wel een zekere charme hebben natuurlijk. Maar in artikelen doet het zoo kinderlijk aan. Niemand zal ooit echt geloven dat ik knap ben en er maar heusch iets van weet, dunkt me. En al is het dan niet zoo, dat behoren ze toch te geloven.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 februari 1936.
- 170 Bijvoorbeeld: ‘het was leuk dat mijn “Hundert Tage” [van Joseph Roth] kritiekje je zoo goed van pas kwam. Ik ben benieuwd of het in jouw bewerking te lezen is. Eigenlijk weet ik niet eens precies meer, wat ik ervan schreef. Ik voel me wel geveleid ook, dat je zoo vertrouwt, maar vind het toch wat angstig. Want dit is een heusche kritiek met je naam eronder. En als je het boek nu eens heelemaal anders vond dan ik! Betty vond het toch ook heelemaal niet mooi.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936. Ze schreef uitvoerig over *Hundert Tage* op 8 december 1935.
- 171 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935. Zie ook: ‘Laat mij maar leelijke boeken voor je lezen, schat. Dan kun je al die dingen opschrijven, die ik zoo graag wil horen. Je bent veel wijzer dan al die domme mensen, die nu schrijven. Die willen alleen maar laten zien hoe knap ze zelf zijn en daardoor zijn ze niet wijs, maar waanwijs. Ze zouden zichzelf eerst moeten vergeten, maar dat kunnen ze niet.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 april 1935.
- 172 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1935.
- 173 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 januari 1936.
- 174 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 februari 1936.
- 175 ‘De blauwe horizon’ in: *Groot Nederland* december 1935, p. 573-591 (eerste en tweede hoofdstuk van de roman *De blauwe horizon*). ‘Winters maanlicht’ [fragment uit *De blauwe horizon*] in *Groot Nederland*, januari 1936, p. 47-65.
- 176 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 januari 1936.
- 177 Na de dood van Frans Coenen op 23 juni 1936. Daarna vroeg Eva Raedt-de Canter, zoals tevoren, geregeld aan P.H. Ritter om opdrachten. Van Herpen 2002-b. Publicaties van Liesje van der Hoek of ‘E.S.’ na 1936 heb ik niet kunnen vinden.
- 178 Van Boven 2009, p. 45.
- 179 Ook Menno ter Braak zag een parallel met het Verenigd Koninkrijk: ‘Niet in alle landen heeft zich het verschijnsel ‘schrijvende Vrouw’, die meestal uit dameskringen voortkomt, zo sterk (onevenredig sterk, mag ik wel zeggen) ontwikkeld als in ons land. In Engeland is het proces misschien te vergelijken met dat bij ons, maar in Duitsland en Frankrijk is het stellig geheel anders.’ Menno ter Braak, ‘Le chemin des dames’, geciteerd naar *Verzameld werk*. Deel 5 (1949), citaat op p. 205, www.mennoterbraak.nl.
- 180 De metafoor ‘empty field’ is geïntroduceerd door Gaye Tuchman om de roman in het negentiende-eeuwse Engeland te beschrijven. Van Boven 2009, p. 12 verwijst naar: Gaye Tuchman, ‘The case of the disappearing Lady novelists’, in: *Edging women out. Victorian novelists, publishers and social change*. New Haven/Londen, 1989, p. 203-218.
- 181 Erica van Boven, ‘Het tijdperk van de damesroman’, in: Offers 1991, p. 98-114. Ik heb geen systematisch onderzoek gedaan naar Frans Coenens recensies van romans van vrouwelijke auteurs.
- 182 Anthonie Donker, ‘Romancières’, in: *Critisch Bulletin* 1, 1930, p. 65-67. Na 1945 werd *De blauwe horizon* in soortgelijke stigmatiserende handwerkt termen afgebrand door de Noord-Nederlandse recensent Willem Diemer. Hij voelde zich beledigd dat het ‘juweel van typografie’ een ‘draak’ bleek te zijn: ‘Nu komt de schrijfster langzamerhand tot de ontdekking dat haar tweede breikous ook afraakt, én dat er wèrkelijk niets meer te bedenken valt zonder in al te opvallende herhalingen te verdwalen. Welaan, nog gauw even de heldin laten sterven, twee recht één draadje, vijf averecht met een omslag, en – de kous is klaar. Er is wel weer voor gezorgd dat er een dochtertje overbleef, waarover ze straks gezellig een derde stel pennen zal kunnen opzetten.’ Willem Diemer, ‘Maar blauwblauw laten’, in: *Dagwerk 1948-1958. Proeve van een Noordoonstnederlandse literaire kritiek*. Groningen, 1958, p. 105-112. Diemer had zijn opstel in portefeuille gehouden, zodat zijn tirade pas in 1958 in boekvorm verscheen en nauwelijks invloed op de verkoop had. Het is niet bekend of Clare zijn boek gelezen heeft.
- 183 Mirjam van Hengel definieert de auteurs van ‘damesromans’ als vrouwen die schrijven ‘in een verflauwde naturalistische traditie’ over door de gevestigde orde als ‘onbenullig

- en banaal' gediskwalificeerde 'typisch vrouwelijke' onderwerpen. Mirjam van Hengel, 'Verguisd, vergeeld en vergeten. Cornélie Noordwal en de 'damesroman'', in: *Voors, tijdschrift voor letteren* 11/2 (1993), p. 100, 102, 105. Zie ook de nuancerende reactie van Wim Tigges op Van Hengels artikel: "Bespottelijk toch, die maatschappij". De tragi-komische Haagse romans van Cornélie Noordwal', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 32 (2014), p. 1-9.
- 184 In een bespreking van Josine Reuling, *Sara Verhout* (1932) en Josine Reuling, *Intermezzo Met Ernst* (1934). Victor E. van Vriesland, *Onderzoek en vertoog* 1. Amsterdam, 1958, p. 413.
- 185 De waardering van ongebundelde verhalen is slecht te meten. Ik heb slechts één korte vermelding gevonden: 'Ik las vanavond nota bene mijn eigen naam in het *Utrechts dagblad*. Gekke situatie als je het niet gewend bent. Men noemde mijn stukje in *Groot Nederland* een navrante schets.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 maart 1933.
- 186 Na 1945 dook de term 'damesschrijfster' wel regelmatig op in besprekingen van het werk van Clare Lennart, maar dan meestal in positieve zin omdat de recensenten haar romans juist geen 'damesromans' vonden. Behalve in recensies over *Twintig ramen aan de straat*: 'Rond hen allen heeft Clare Lennart op haar bekwame manier haar verhaal geweven tot een boek ontstond dat vaag doet denken aan een damesroman maar dat zich als geheel gewoon gezellig laat lezen.' *Friese koerier*, 8 januari 1966. 'Een vlak boek dat bijna een damesroman is.' *Trouw*, 20 november 1965. Een voorbeeld uit de *Encyclopedie voor de wereldliteratuur*: 'Het persoonlijk karakter van haar proza, dat men met zijn mengeling van weemoed en ironie, neo-romantisch zou kunnen noemen, verheft haar romans boven die van de meeste 'damesschrijfsters'.' C. Buddingh, *Encyclopedie voor de wereldliteratuur*. Utrecht / Amsterdam, 1954, p. 428. Zie ook: 'Haar werk staat boven dat van de meeste damesschrijfsters.' *De Tijd*, 14 augustus 1954 (in een bespreking van de *Schrijversalmanak* voor het jaar 1953).
- 187 Van Boven gebruikt de termen 'collectieve uitsluiting'. Zie ook Bel 2015, p. 641.
- 188 Van Boven 1992, p. 9.
- 189 De 'damesromans' waren bestellers bovenaan in publieksenquêtes naar het beste boek. De sprinkhanen graasden dus het gras voor de voeten van mannelijke auteurs weg. Zie ook Bel 2015, p. 692-694 over 'Le chemin des dames'.
- 190 Hij besprak Marie Schmitz: *Als een Bloem in den Wind*, Josine Reuling, *Intermezzo met Ernst*, Eva Raedt-de Canter, *Ons Anneke* en Tai Aagen-Moro, *Onmondig Genie*.
- 191 Fragmenten uit *Onmondig genie* verschenen in *Groot Nederland* 1934 (eerste halfjaar), p. 207-227 en p. 327-347.
- 192 Menno ter Braak, *Verzameld werk. Deel 5*. Amsterdam, 1949, p. 204, www.mennoterbraak.nl.
- 193 'Ina Boudier soms even. Juist dat kleine boekje "De straat" heeft me van al wat ze schreef het diepste geraakt.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 juni 1934. Dit is een reactie op de zin van Menno ter Braak: 'Trouwens, zowel Eva van Carry van Bruggen als *De Straat* van Ina Boudier-Bakker hebben kwaliteiten, die buiten de damesroman liggen.'
- 194 Elsbeth Etty, 'In de vrouwenkamer', in: *NRC*, 25 januari 2008. Marianne Philips schreef Menno ter Braak op 13 december 1934 naar aanleiding van zijn recensie van *Bruiloft in Europa*: 'Bestaat er voor de Nederlandse Schrijfsportkampioenschappen een bijzonder dames-en herenclassement? [...] Moet ik begrijpen dat ook jij een seksueel-geïnduceerde waardebeoordeling hebt ingevoerd?' Zo ja, dan wilde zij weten hoe het zat met haar 'plaatsing in toekomstige matches'. Ter Braak schreef terug dat hij Philips tot het betere genre rekende, maar dat zij dat in haar laatste boek virtuoos had weten te verbergen. Breedt Bruyn 1998, p. 61.
- 195 Bel 2015, p. 696-697. Meijer stelt dat Romein-Verschoor het 'vernederend gebruik van de vrouw als metafoor voor het verouderde en geminachte in mannen' in recensies door mannen geheel niet bekritiseert. Maaike Meijer, '16 juni 1937: Annie Romein-Verschoor krijgt de dr. Wijnaendts Francken-prijs voor *Vrouwenspiegel*. De schrijvende vrouw en de kritiek', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur; een geschiedenis*. Groningen, 1993, p. 682-689.
- 196 Bel 2015, p. 139.
- 197 Clare Lennart over *Stille wegen* van E.S.: 'Levensnegatie', in: *Groot Nederland*, juni 1934, p. 549.
- 198 'Ik las *De man zonder uniform* van Willy Corsari. Ik nam het, omdat Albert Helman er prijzend over schreef, naar aanleiding van een ander boek trouwens. Ik wou ook wel eens weten, welk vrouwenboek hij nu wel mooi vond.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934.
- 199 Hannemieke Stamperius, *Vrouwen en literatuur. Een inleiding*. Amsterdam, 1980, p. 32.
- 200 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 maart 1934.
- 201 Clare reflecteerde in haar correspondentie met Coenen ook uitgebreid op romans van Jo van Ammers-Küller, Top Naeff en Marie Schmitz.
- 202 *Vrouwengevangenis* is het op waarheid gebaseerde verhaal van een communistische kunstenaar, Helen Ernst (1904-1948), die vanwege haar politieke ideeën in de gevangenis was gekomen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 april 1935.
- 203 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 januari 1935. Clara schreef ook op 8, 11, en 15 december 1934 aan Coenen over *Bruiloft in Europa* van Marianne Philips.
- 204 *De Groene Amsterdammer*, 26 november 1932, p. 5.
- 205 Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 november 1932. Algemeen wordt aangenomen dat Carry's dood zelfgekozen was.
- 206 Wolf 1980.
- 207 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 november 1932.
- 208 Madelon de Keizer, *De dochter van een gazan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*. Amsterdam, 2006, p. 79.
- 209 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 november 1932. Clara zocht altijd naar de stem van de auteur in het werk: 'Was dat Carry? Of alleen even uit het boek?'. In *Eva* probeerde Van Bruggen de theorie over de lichamelijke en geestelijke liefde te weerleggen die Van Eeden had verkondigd in *Johannes Viator. Het boek van de liefde*. Daarover schreef ze de beroemde zinnen: 'Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed.' In haar verlangen naar een eenheidservaring probeert Eva juist tegenstellingen, zoals die tussen lichaam en geest, te overwinnen, aldus J.M.J. Sicking, *Overgave en verzet: de levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen, 1993.
- 210 Carry van Bruggen schreef: 'Als ik erover nadenk, dan heb ik eigenlijk het meeste beleefd voor mijn veertiende jaar. Die tijd is het meest met mij vergroeid, dat komt ook naar voren in mijn kleine schetsen, waarvoor de gebeurtenissen en voorvallen uit mijn kinderjaren, uit mijn ouderlijk milieu en mijn directe omgeving steeds opnieuw materiaal leveren.' Geciteerd naar Fontijn en Schouten 1978, p. 25. Ook Eva Raedt-de Canter verwerkte veel jeugdhervindingen in haar werk.
- 211 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1935. Zie ook: 'dat mijn gevoel de kracht is, waarop ik leef en dat het ook gebieden bestrijkt die doorgaans aan het verstand worden overgelaten of in ieder geval grotendeels verstandelijk benaderd worden.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 februari 1936.
- 212 'Ik ben zoo bang, dat je me dan al vreemder gaat vinden. Dat je dan al meer van me buiten je gaat stellen.' Clare schrapte in haar emotie een heel vel en haalde een regel door; dat deed ze nooit eerder in haar brieven aan Coenen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1935.
- 213 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juli 1935.
- 214 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 juni 1935.
- 215 Frans Coenen aan Clara Klaver, 25 augustus 1933.
- 216 Van Bruggen 1970, noot 28.
- 217 Sander Bink op de website rond1900.nu. Van Deyssell sabelde het boek neer in *Tweemaandelijksch Tijdschrift* 6/5 (1900), p. 198-229.
- 218 Samenvatting overgenomen uit de masterscriptie 'Literaire Jugendstil, een verkenning van Nederlands proza rond 1900' door Nienke Timmers (Leiden, 20 mei 2010), p. 44-47. Citaat uit *Stille wegen* op p. 178.
- 219 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 januari 1935.
- 220 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 maart 1935.
- 221 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934. Er zit een hiaat in de correspondentie van Clara Klaver aan Frans Coenen, van december 1933 tot 20 februari 1934. Wat zij precies schreef over E.S. is verloren gegaan.
- 222 'Wat nu "Gebroken licht" je doen zal? Ik weet het nog maar vaag. Het is niet vrolijker dan "Stille Wegen". Misschien ook geen boek dat voor jou heel goed is.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 19 februari 1934.
- 223 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 februari 1934.
- 224 'Levensnegatie'. Bespreking van twee romans van E.S., *Stille Wegen* en *Gebroken Licht*, in *Groot Nederland*, juni 1934, p. 548-561. Clare schreef uitvoerig over de draaikolk van angst die *Stille Wegen* bij haar veroorzaakte (p. 551). In *De blauwe horizon* keerde het woord 'negatie' terug, p. 274 en p. 277: 'En nu, deze derde maal, nu hij haar achterliet in deze stemming van negatie, waarop ze verder en verder af zou drijven. Zij zou geen hand meer uitsteken, naar de voorbijvlietende levensstroom.'
- 225 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 april 1934.
- 226 Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 juni 1934. Coenen hintte met die 'jaloezie' waarschijnlijk op Liesje van der Hoek die, uitgerekend onder het ongetwijfeld door Coenen aangedragen pseudoniem E.S., kritieken schreef in *Groot Nederland*.
- 227 Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 mei 1934.
- 228 Recensie van *New Grub Street* door Johannes van der Sluis op www.tzum.info, 5 juni

2015. In *Kasteel te huur* (p. 59-60) werkt de hoofdpersoon, Vera, als vertaalster en tikt de memoires uit van een oude dame.
- 229 Volgens Rico Bulthuis was de crisis van de jaren dertig ‘een spook dat mijn leeftijdgenoten nooit met rust laat. We hoeven het woord ‘werkloos’ maar in de krant te lezen, of we voelen ons weer onveilig en vernederd.’ Rico Bulthuis, *De dagen na donderdag. Aantekeningen uit de crisisjaren*. Amsterdam / Antwerpen, 1975, p. 7. Henri Knap schreef: ‘Voor wie van 1930 tot 1945 bewust heeft geleefd, kan het daarna nooit meer helemaal licht, helemaal zonnig worden.’ Scholten 1982, p. 7.
- 230 Over Jan Mens schreef Clare Lennart later met instemming dat hij in *Mensen zonder geld* (1938) de strijd van zijn personages tegen het opgeven van het burgerlijk fatsoen ‘heroïsch’ weergaf. Willem Brandt, Dr. J.J. Buskes, A. Den Doollaard, Jan Willem Hofstra etc., *65 Jaar Mens onder Mensen. Overpeinzingen en ontboezemingen bij de vijfenzestigste verjaardag van Jan Mens*. Utrecht, 1963, p. 16-18.
- 231 Kalmthout 2006, p. 42.
- 232 Huisman 2008, p. 322.
- 233 Zie ook Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 42: ‘Als ik het geld niet nodig had, zou ik wel van alles verzinnen, maar niets opschrijven.’
- 234 ‘Mallemlen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid’, in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954. Een vrijwel gelijkluidend citaat staat in ‘De post’ uit *Scheepjes van papier*, p. 150: ‘Mijn eerste verhaal stuurde ik nog weg zoals je een lot neemt in de loterij, zonder de kans te zullen winnen au sérieux te nemen. Toen bracht de post me op een wintermorgen een doodgewone briefkaart, beschreven met een dun, vooroverhellend handschrift. Het was het bericht dat mijn verhaal was aangenomen.’ Hans Edinga schreef: ‘inmiddels was zij serieus begonnen te schrijven; niet zozeer uit roeping of obsederende behoefte, maar simpelweg voor de bijverdienste. Het genoegeen, dat zij er bij vlagen aan beleefde, was prettige bijzaak.’ Edinga 1974, p. 77.
- 235 ‘Twee schrijfsters op de weegschaal der literatuur’, in: *Haagse Post*, 11 april 1953. Voor Menno ter Braak was schrijven voor *Oké* een doodzonde. In zijn recensie over *Kristal* schreef hij over de bijdrage van Simon Koster tussen haakjes ‘eigenlijk bestemd voor *Oké*?’. Menno ter Braak, *Verzameld werk*, deel VI. Amsterdam, 1980, p. 523, www.mennoterbraak.nl.
- 236 Zie hierover onder meer Nico Laan, ‘De biografie, de psychoanalyse en de romantische opvatting van het kunstenaarschap’, in: Dane en Renders 2007, p. 23-38.
- 237 Van Boven 2009, p. 69.
- 238 Ab Visser, met wie Clara na 1945 samenwerkte in de serie *Mixed Pickles*, schreef een boekje over broodschrijvende journalisten met de veelzeggende titel *Leven van de pen*. Den Haag, 1965. Pierre H. Dubois, ‘Werd Couperus onderbetaald?’, in: *Maatstaf* 11/3-4 (1963-1964), p. 233.
- 239 Van der Zijl 2002, p. 234.
- 240 Gerard Reve: ‘Mijn artistieke bevrijding kwam toen ik besepte dat je geen profeet bent maar een vakman die bepaalde koopwaar levert. Ik wil een eerlijk zakenman zijn die zijn klanten het allerbeste geeft dat hij kan maken zodat hij zich over de rest van zijn product niet hoeft te schamen. De rest is onzin. Ik heb een winkel. Al het andere is aanstellerij en grootspraak.’ Gerard Reve, *In gesprek: interviews*. Baarn, 1983, p. 109.
- 241 Tot 1914 werden in het Nederlands schrijvende auteurs zo karig betaald voor hun oorspronkelijke literaire werk, dat ze er niet van konden leven. Van Kalmthout 2006.
- 242 Gé Vaartjes, *Herman de Man. Een biografie*. Soesterberg, 1999, p. 232.
- 243 Wim Hazeu, *Slauerhoff. Een biografie*. Amsterdam / Antwerpen, 1998, p. 485.
- 244 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 maart 1934.
- 245 Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 juli 1934. Frans Coenen maakte onder andere zijn wekenlange vakantiereizen te gelde door er reisverslagen over te schrijven. Bijvoorbeeld ‘Door Zwitserland’, in: *Groot Nederland*, oktober 1934, p. 367-374.
- 246 ‘Verder lees ik nu ook de verhaaltjes van Henriëtte van Eyck. Sprookjes kun je ze niet noemen. Er is iets heel vulgairs... iets van stuiversbladen... in dit... ik zou willen zeggen... gesol. [...] Ze zou... *Christian Morgenstern* moeten lezen en in deemoed zwijgen. Dit is maar een proeve van kritiek alleen voor jou. In werkelijkheid moet ze misschien geld verdienen.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 september 1934.
- 247 Menno ter Braak nam het vrouwen in ‘Le chemin des dames’ wél kwalijk dat zij verschillende soorten teksten schreven: ‘Een schrijfster van zo bijzondere gaven als Carry van Bruggen is toch in vele opzichten (en zeker als Justine Abbing) blijven steken in de eeuwige problematiek van het damesgenre.’
- 248 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 december 1934. Zie ook: ‘Ik ben blij, dat je ook graag wilt, dat ik de heer boven weg doe. Als het in orde komt met de weduwe [Van Nelle], durf ik het zeker.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1935.
- 249 Clara Klaver aan Frans Coenen, 21 december 1934.
- 250 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1935.
- 251 Zelfs als het water hoog aan de lippen stond, kwam ze niet aan haar appeltje voor de dorst, een paar effecten uit de Doyer-erfenis. ‘Toen ik nog jong was en aan het onderwijzen was verbonden, vond ik sparen eigenlijk maar onzin. Later, toen ik van de wisselvallige inkomsten van het schrijven moest leven, ben ik gaan beseffen dat het toch wel goed is als je over een bescheiden financiële reserve kunt beschikken. Ik voel mij niet veilig als ik mijn laatste cent opmaak. Ik leef niet graag van voorschotten en heb er een hekel aan bij andere mensen aan te kloppen. Dat zou mij het gevoel geven van niet langer onafhankelijk te zijn.’ ‘Zes Nederlandse vrouwen zeggen: “Sparen heeft voor iedereen bijzonder grote betekenis”’, in: *Dagblad voor Amersfoort*, 28 oktober 1955.
- 252 Volgens de flaptekst op de tweede druk schreef Coenen ‘dit sublieme boekje met de bedoeling om met de opbrengst een belastingschuld te kunnen vereffenen’. Frans Coenen, *Onpersoonlijke herinneringen*. Utrecht, [1946]. Volgens Vreeken kon de roman vanwege zijn ‘omineuze strekking’ pas na Coenens pensionering verschijnen, maar hij kan eerder zijn begonnen aan het manuscript zoals verondersteld in Wiessing 1960, p. 36, Den Boef 1998, p. 46.
- 253 Deze alinea is gebaseerd op het hoofdstuk ‘Een rustig bestaan: Museum Willet-Holthuysen onder het conservatorschap van Frans Coenen, 1895-1931’ in Vreeken 2010.
- 254 Den Boef 1998.
- 255 Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 mei 1935.
- 256 Frans Coenen aan Clara Klaver 25 juni 1935. Van Clara zijn geen brieven tussen 23 mei en 23 juni 1935 bewaard gebleven.
- 257 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 februari 1936.
- 258 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 februari 1936. Coenen reageerde niet schriftelijk op haar kritiek.
- 259 Citaat bij nawoord I. Sitniakowsky bij de tweede druk van Frans Coenen, *Verveling*. Amsterdam, 1974. M. ter Braak, ‘De Onpersoonlijke Coenen’, in: *Het vaderland*, 18 april 1937. Fontijn en Lodders 1981 noemen *Onpersoonlijke herinneringen* juist ‘zuiverder naturalistisch dan al het vroegere werk’, p. 170.
- 260 Dat Coenen het boek aan ‘Betty’ opdroeg, kan Clare Lennart gekwetst hebben, maar omdat zijn relatie met Clare geheim was, had Coenen het boek niet aan ‘Klaartje’ op kunnen dragen. Een opdracht aan Eva Raedt-de Canter was niet pikant, zij was immers Coenens medewerkster bij *Groot Nederland*.
- 261 De roman vormde de basis voor de vierdelige televisieserie *Huis aan de gracht* van de AVRO, die in het voorjaar van 1974 werd uitgezonden.
- 262 Op het imago van het museum had de roman van Coenen geen gunstig effect. Niet voor niets schrijft Vreeken in zijn onderzoek het museum te willen ‘ontcoenen’. Paradoxaal genoeg heeft de roman het echtpaar Willet-Holthuysen en hun museum in zekere zin onsterfelijkheid bezorgd. Omgekeerd heeft Frans Coenen een deel van zijn bekendheid aan juist deze roman te danken.
- 263 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 september 1935.
- 264 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 januari 1933. Dat haar ervaringen uit het verleden haar angsten verergerden, schreef zij aan Coenen op 26 november 1932: ‘ik zit vaak in de trein met de dwaze angst, dat je er niet zijn zult en dat ik dan niet weten zal wat te doen... wachten of in eenzaamheid je huis zoeken. Het komt zeker doordat dergelijke dingen met Wim zoo vaak gebeurden.’
- 265 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 november 1934.
- 266 Clara Klaver aan Frans Coenen 10 juli 1934.
- 267 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 augustus 1935.
- 268 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 augustus 1935.
- 269 Clara Klaver aan Frans Coenen, 31 juli 1935.
- 270 Voor Frans Coenens depressies, zie Fontijn en Lodders 1981, p. 15-16.
- 271 Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 augustus 1935.
- 272 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 juni 1933 en 4 december 1934.
- 273 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 februari 1934.
- 274 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934.
- 275 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 september 1934.
- 276 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 juli 1934.
- 277 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 april 1935.
- 278 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1934.
- 279 Bijvoorbeeld in Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 april 1934. Clare beschreef uitvoering (en waarschijnlijk met kennis van Freuds ideeën over de droomduiding) haar nachtelijke dromen in haar brieven aan Frans, vooral als hij er een rol in speelde. Liesje van der Hoek en Jan Greshoff, die beiden hun relatie in de weg stonden, traden op in Clare’s dromen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934. Begin oktober 1934 had ze een paniekaanval met hysterische brieven en een huilbui in

- aanwezigheid van Coenen. Op 12 oktober was er weer rust. Ze kwam tot een analyse: 'Ik denk ook, als ik er op zou letten, dat mijn perioden van hevige dromen altijd zouden vallen met volle maan. Ik heb er wel eens opgelet vroeger en het kwam altijd uit, onverschillig of de maan in mijn kamer scheen of niet.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 oktober 1934.
- 280 Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 december 1933. Ook in de correspondentie met Marie Anne Tellegen keek Coenen in onverbloemde bewoordingen terug op seksuele ontmoetingen.
- 281 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 augustus 1934.
- 282 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 februari 1935. 'Je hebt, daarbuiten, iets straks, afwerends bedoeld ingetogens, dat inderdaad van verre op rust en positiviteit zou kunnen gelijken.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 februari 1935.
- 283 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 februari 1935. Zie ook de discussie over rede en gevoel rondom *Prometheus* hierboven.
- 284 Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 juli 1935.
- 285 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 februari 1936.
- 286 'Als ik maar niet teveel hoeft te denken, hoe jij het vinden zult. Als je maar wat ik voelde het wezenlijke vond en niet hoe ik het er uitbracht.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1935.
- 287 'Waar heb je de kat "Satin" vandaan, lieverd? Uit welk boek? Het hondje Suzette zal ik je meebrengen Donderdag.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 december 1934.
- 288 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1934.
- 289 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 februari 1935. Frou-frou heeft etymologisch de betekenis 'geritsel van (vrouwen)kleren etc.'
- 290 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1935.
- 291 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 maart 1935.
- 292 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 maart 1936
- 293 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 3 februari 1936. Klaver 1979, p. 51.
- 294 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936. Ze werkte eerst wekenlang aan het manuscript van de 'sinaasappelkoopman' Smis voor P.H. Ritter.
- 295 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 januari 1936.
- 296 Proost 1958. Fontijn en Ladders 1981.
- 297 *Het Vaderland*, 20 april 1936.
- 298 Menno ter Braak aan J. Greshoff, 15 december 1935. Van Faasen 1996, p. 90.
- 299 'Die fantasie van Agnes over dood in bed liggen, zal me veel slapeloze uren bezorgen, lieverd. Ik geloof er niet aan als ik je zie en
- voel. Ik geloof er ook nu niet aan. Waarom zou je? Je bent zoo levend als wat.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 juni 1934.
- 300 Eddy du Perron aan Jan Greshoff, 23 december 1935. Eddy du Perron, *Brieven*. Deel 6. 1 november 1935-30 juni 1937, p. 95-96, www.eduperron.nl.
- 301 Ironisch genoeg beschuldigde Coenen Herman Robbers van soortgelijke slordigheden: 'De zaak is dat hij veel te veel wil doen, geloof ik en nu alles half doet.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 juni 1935 (naar aanleiding van Robbers bespreking van *Twee-Een* van Tai Aagen-Moro).
- 302 Bijvoorbeeld in Grand Hotel Coosmans in Rotterdam. Als Coenen in Zeist moest examineren, ging Clara hem soms met de tram tegemoet.
- 303 Coenen schreef bijvoorbeeld op 29 april 1935 dat hij geen geld had om te verhuizen. Coenen was ook gul voor onbekenden. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juni 1934.
- 304 Ongedateerd briefje van Tai Aagen-Moro aan Agnes François (collectie Van Aggelen LM). In een volgend ongedateerd briefje aan Agnes is sprake van een 'grote som': 'Ik ben er zoo blij mee, want er zijn bijna geen lessen deze maand. Wat heb je me verwend! [...] Je schrijft: Frans is niet goed. Ik denk zoo vaak aan je.'
- 305 Ongedateerd briefje van Tai Aagen-Moro aan Agnes François (collectie Van Aggelen LM).
- 306 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 maart 1936.
- 307 Frans Coenen aan Clara Klaver, 16 maart 1936.
- 308 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1936.
- 309 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 25 maart 1936, Klaver 1979, p. 54.
- 310 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1933.
- 311 Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 9 april 1936. Van Herpen 2002-b, p. 39.
- 312 Klaver 1979, p. 55.
- 313 Frans Coenen aan Eva Raedt-de Canter, 23 mei 1936 (collectie Mooij LM).
- 314 Frans Coenen aan Jan Greshoff, 29 mei 1936 (collectie Coenen LM). De metafoor komt uit het Bijbelboek Prediker.
- 315 Ongedateerde brief, Klaver 1979, p. 56. 'Ik sta wat wantrouwend tegenover al wat dokter is en wil graag weten, dat je veilig uit de klauwen van een van het soort gekomen bent.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 juni 1934.
- 316 Clara Klaver aan P.H. Ritter, 22 juni 1936. Van Herpen 2002-a, p. 12.
- 317 Manuscript *Huisjes van kaarten* (LM).
- 318 De exacte tijd van overlijden schreef Eva Raedt-de Canter op deze laatste brief die ze van Frans Coenen ontving. (collectie Mooij LM).
- 319 Top Naeff aan Frans Mijnsen, 28 juni 1936.
- Gé Vaartjes, *Rebel en dame. Een biografie van Top Naeff*. Amsterdam, 2010, p. 358.
- 320 Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 23 augustus 1937. Van Herpen 2002-b, p. 40.
- 321 Ch. Nijpels, 'Bij de gedachte aan Frans Coenen', in: *Den Gulden Winckel*, juni-juli 1936, p. 1-3.
- 322 Boelhouwer 2004, p. 15-16. Op 18 april 1936 verscheen Coenens laatste kroniek in *De Groene*.
- 323 Klaver 1979, p. 57. De bibliotheek van Coenen is geveild op dinsdag 6 oktober en woensdag 7 oktober 1936 of 1937 in Amsterdam. Ongedateerd knipsel (collectie François LM).
- 324 Het is niet bekend of Clara ook het schilderij van haar vader Luite Klaver van Frans Coenen erfde.
- 325 Zoals een opdrachtexemplaar van *Verdwaalden. Dramatische studie in drie bedrijven* door Frans Mijnsen De opdracht luidt: 'Aan mr. F. Coenen [onleesbaar] 6 aug. 1903 / Bewondering en erkentelijkheid' (LM).
- 326 Clara Klaver aan Eveline Klaver, eind juli 1936. Klaver 1979, p. 59.
- 327 Clare Lennart aan P.H. Ritter, 9 juli 1936. Van Herpen 2002-a, p. 13. Voor uitgeverij Van Holkema & Warendorf was Agnes François de contactpersoon voor de afhandeling van Coenens zaken en intermediair tussen de redactie van *Groot Nederland* en Louise Coenen. Van Holkema & Warendorf aan Agnes François, 3 juli 1937.
- 328 Clare Lennart aan P.H. Ritter, 16 september 1936. Van Herpen 2002-a, p. 14. Eva Raedt-de Canter bemoeide zich eveneens met Coenens literaire nalatenschap: 'Ook over het werk van Frans Coenen wilde ik uw raad inwinnen. Ik heb getracht daarvoor een uitgever te vinden, maar tot nog toe komen er voortdurend onaangenaamheden tusschen.' Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 31 januari 1938. Van Herpen 2002-b, p. 40.
- 329 Ze hielden oppervlakkig contact tot Agnes François rond 1964 stierf.
- 330 Klaver 1979, p. 59. Wim was 'ontembaar' als hij aan het schilderen ging. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juni 1933.
- 331 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 maart 1935.
- 332 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 27 september 1936, Klaver 1979, p. 59-60.
- na die spanning van het wachten. Maar het is toch zeer on-vroolijk te bedenken, dat op al die onnoozele naakte negertjes de gruwelen van een technischen oorlog zullen worden uitgestort. Het is bitter wreed en souverain onrechtvaardig. Maar dat daar een wereldkrijg uit onbloeien zou, geloof ik niet. Er is te veel gevaar bij, dit geval algemeen te maken.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 oktober 1935.
- 3 Frans Coenen publiceerde dit artikel, vlak voor zijn dood, in het juninummer 1936 van *Groot Nederland*.
- 4 J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*. Derde, herziene druk, Haarlem, 1935, p. 1. Wellicht las Clare het boek voor aan Coenen tijdens zijn ziekbed.
- 5 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 april 1935.
- 6 Uit het debat met het manuscript van de sinaasappelkoopman was wel gebleken dat P.H. Ritter een minder effectieve 'kruwagen' was dan Frans Coenen.
- 7 Op 27 augustus 1936 kwam een nieuwe huurder, Lamb. Cannegieter, in Clare's pension. Klaver 1979, p. 61-62.
- 8 Klaver 1979, p. 61. Fé van Gendringen, die in Amsterdam woonde, wordt ook genoemd in de correspondentie tussen Clare Lennart en de redactie van het tijdschrift *Oké*.
- 9 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936.
- 10 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 5 augustus 1937. Clare verwees naar de compositie 'Armes Waisenkind' van Robert Schumann, Opus 68 nummer 6.
- 11 A.W. Bruna aan Clara Klaver, 15 november 1937.
- 12 'Tussen mijn 20-ste en mijn 30-ste jaar – na de eerste wereldoorlog – was de Franse literatuur uit de laatste helft van de vorige eeuw voor mij een openbaring. Dus Zola, De Maupassant, de De Goncourts, in mindere mate Flaubert; ook Daudet, Pierre Loti.' Clare Lennart aan P. Brachin (ongedateerde doorslag, LM).
- 13 Zie onder andere T. Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland*. Amsterdam, 1982.
- 14 Clare's moeder Da Doyer verkeerde in 1891-1892 in kringen rond Anna's broer Willem Witsen en heeft het verhaal zeker rechtstreeks van betrokkenen gehoord. Ook Frans Coenen kende het landgoed Ewijk persoonlijk. Hij kwam er regelmatig op muzikavonden. Hij eindigde zijn verhaal 'Vervreemd' uit de bundel *Bleke levens* uit 1899 met een zelfmoord door verdrinken in een vijver.
- 15 Maurits Uyldert, 'De blauwe horizon door Clare Lennart', in: *Algemeen Handelsblad*, 19 oktober 1938.

- 16 Klaver 1979, p. 49.
- 17 Bijvoorbeeld *Heeren, knechten en vrouwen* (de ‘Tavelinck-trilogie’) van Jo van Ammers-Küller uit 1934-1938.
- 18 Het tweede deel van *De blauwe horizon* kwam pas ná de Tweede Wereldoorlog uit bij A.A.M. Stols, in één band met het eerste deel.
- 19 *De Stem*, najaar 1936, p. 1161-1175. Het is aannemelijk dat Frans Coenen voor deze publicatie nog had bemiddeld tussen Dirk Coster en Clare.
- 20 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 5 augustus 1937 en Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 30 augustus 1937.
- 21 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 24 oktober 1936: ‘Estrella klinkt nog mooier – Schumann heeft haar, een of andere Estrella op muziek gezet.’
- 22 *Maanlicht*, p. 103.
- 23 Klaver 1979, p. 68. *Maanlicht*, hoofdstuk ‘Anemonenland’, p. 74-78. Voor Clare Lennart hadden anemonen, de ‘witte boskinderen’, een speciale betekenis als lentebode. Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1935.
- 24 Het sprookje van de kat en de ketel is gepubliceerd als ‘Het straatje’ in *Rouska*, p. 35-48. Clare Lennart schreef het naar aanleiding van een uitdragerswinkeltje waar een ‘geweldig grote zwarte poes’ lag. Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1934.
- 25 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 juli 1934.
- 26 Het duurde tot 1939 voor A.W. Bruna het boek uitgaaf onder de titel *Maanlicht, Een sprookje voor groote mensen*. Clare bood het ook aan uitgever Allert de Lange. Hij wilde haar wel als auteur in het fonds opnemen, maar het was uit commercieel oogpunt niet handig met een sprookje te beginnen. Allert de Lange aan Clare Lennart, 2 september 1937.
- 27 Clare Lennart had zich al afgevraagd wie een bundel sprookjes zou lezen ‘in deze tijd.’ Op 17 januari 1938 schreef ze aan uitgeverij Bigot en Van Rossem N.V. in Amsterdam dat ze haar nieuwe boek *Huisjes van kaarten* bij Nijgh & Van Ditmar ging uitgeven: ‘als u in deze omstandigheden niet voelt voor de uitgave van mijn kattenverhalen, zou ik ze graag van u terughebben.’ Bigot stuurde de bundel, die later *Rouska* zou heten, op 6 mei 1938 naar Nijgh & Van Ditmar (LM).
- 28 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 maart 1936.
- 29 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 februari 1935.
- 30 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 december 1935.
- 31 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 december 1935. *Zwischenfall in Lohwinckel* is een roman van (bestsellerauteur) Vicky Baum uit 1930, vertaald als *Incident in Lohwinckel*. Clare verwees in de correspondentie met Coenen ook naar Jo van Ammers-Kühler: ‘Haar ontbreekt nu juist de muziek... de melodie. Misschien moet je zeggen: de zinnelijkheid.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 december 1935. Clare Lennart zei dat Floortje Désire het ‘prae-menselijke leven, zoals we dat vinden in de natuur’ symboliseert. *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
- 32 ‘En ik wou in geen geval een realistische dorpsroman schrijven als bijvoorbeeld *Wier* van Jan Campert.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936.
- 33 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936. Joseph Roths *Die hundert Tage* verscheen in 1936 en gaat over de honderd dagen vanaf Napoleons ontsnapping van het eiland Elba en zijn terugkeer naar Frankrijk tot zijn aftreden als keizer na zijn nederlaag in de Slag bij Waterloo. Roth verbindt de levens van keizer Napoleon, wasvrouw Angelina, kleine trommelaar Pascal en de Poolse schoenmaker Wokurka op cruciale momenten met elkaar.
- 34 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 27 september 1936. Klaver 1979, p. 60.
- 35 *Tooverlantaarn*, p. 198.
- 36 *Tooverlantaarn*, p. 28.
- 37 *Tooverlantaarn*, p. 99. Clare woonde zelf ook bij een bakker (Jonker) in huis in haar onderwijzeressentijd in Olst.
- 38 *Tooverlantaarn*, p. 153.
- 39 Ze was erg benieuwd wat haar nieuwe boek zou ‘doen’ na *De blauwe horizon*. Bruna wilde de roman aanvankelijk in het voorjaar van 1937 uitgeven. Clara Klaver aan Eveline Klaver, 27 september 1936. Klaver 1979, p. 60.
- 40 *Provinciale Zwolse Overijsselse Courant*, 19 februari 1938.
- 41 H.L. in: *Het Volk*, 26 januari 1938.
- 42 Clara Eggink: ‘Twee verrassingen’, in: *Critisch Bulletin*, 1938, p. 101-103.
- 43 Clara Eggink in: *Critisch Bulletin*, oktober 1935, p. 296.
- 44 *De straat* verscheen in 1924. Vianen stond model voor dit stadje. Ina Boudier-Bakker schreef overigens ook een verhalenbundel met de titel *Tooverlantaarn* (1929).
- 45 Clare Lennart aan P.H. Ritter, 27 oktober 1937. Van Herpen 2002-a, p. 15. Aan Frans Coenen schreef Clare dat ze *Welkom schandaal* heel aardig vond: ‘Vanaf het standpunt van de werkelijkheid-mensch heeft hij dit oude... je zou kunnen zeggen “Verzonken” stadje gezien. Hij heeft er tegenaan gekeken en er een charmant verhaaltje van verteld. Het onderwerp heeft me zoo getroffen, dat ik het graag ook nog eens anders verteld zou willen hebben. Van binnenuit. Begrijp je niet? Zodat de ziel van het stadje leven ging.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934.
- 46 P.H. Ritter beloofde het boek te bespreken voor de AVRO-radio, maar daar kwam het niet van. P.H. Ritter aan Clare Lennart, 2 november 1937. Van Herpen 2002-a, p. 15.
- 47 *Nederlandsche Bibliographie*, oktober 1937.
- 48 *De Telegraaf*, 4 december 1937. Zo wisselde Clare Lennart de werkwoordtijden tamelijk willekeurig af.
- 49 *Het Vaderland*, 31 juli 1938.
- 50 *Algemeen Handelsblad*, 20 januari 1938.
- 51 *De kleine Rudolf* verscheen in 1930. Rudolf wordt tegen wil en dank boekhouder om in zijn levensonderhoud te voorzien. Hij is een gevoelige man-alleen die van kinderen, muziek en de natuur houdt. Het werk van Clare Lennart werd vaker vergeleken met de romans van Aart van der Leeuw.
- 52 Ze herlas *De kleine Rudolf* in de jaren zestig. ‘Kanttekeningen bij een oud boek’, in: *Het paard licht*, p. 122.
- 53 *Tooverlantaarn*, p. 79.
- 54 *Tooverlantaarn*, p. 118.
- 55 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 30 augustus 1937.
- 56 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 25 september 1936, doorgestuurd door uitgeverij Van Holkema & Warendorf. De (*sic!*) is van Voormolen, waarschijnlijk om te benadrukken dat hij ‘litteratuur’ bewust met twee t’s spelde.
- 57 De compositie *Droomhuis* was geïnspireerd op het gelijknamige gedicht van P.C. Boutens uit de bundel *Vergeten liedjes* (1909) dat Clare Lennart overschreef voor Frans Coenen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934. De Wagnervereeniging heeft het ballet Diana later nogmaals opgevoerd. Een verslag met foto verscheen in januari 1938 in *Elseviers’ Maandschrift*. De partituur-autograaf van Diana bevindt zich in de inventaris van het Nederlands Muziek Instituut (NMI) met de aantekening ‘Voorburg, april 1936’ en de opmerking ‘mag nooit worden uitgevoerd’.
- 58 Portret uit 1925 (RKD).
- 59 In Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 24 oktober 1936, tekende hij een grote duif als ‘postillon d’amour’.
- 60 ‘Het roekoe van de duiven’, in: *Pluk een roos*, p. 39.
- 61 Voormolen was op 15 oktober 1934 gescheiden van Alice Clifford Grierson. Biografische informatie over Voormolen gebaseerd op het lemma van Eduard Reeser in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Voormolen had bij Alice Clifford Grierson een dochter, ook Alice of Elsje genoemd, geboren in 1929. Elsje was net zo dol op haar vader als hij op haar. Telefonisch interview Kathelijne de Rooij, september 2013.
- 62 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 29 juni 1952.
- 63 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 16 oktober 1936.
- 64 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 21 oktober 1936.
- 65 ‘Heb je de verrassing al gekregen? Het is iets dat ik voor een rossige poes gemaakt heb: Osseltje II. Het komt uit Parijs. ‘Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 20 oktober 1936.
- 66 Voormolen componeerde orkestwerken met Couperus’ boeken als inspiratiebron zoals de nocturne ‘Eline’. De herkenningmelodie van de televisieserie *De kleine zielen* uit de jaren zeventig zijn de eerste maten van zijn concert voor twee hobo’s.
- 67 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 21 oktober 1936. In de collectie Voormolen in het NMI bevindt zich een partituur-autograaf van Jorinde en Joringel. ‘Ik voel mij moe, van alles wat nu achter de rug is. Maar de vogels zingen zoo heerlijk in de avond en het is weer “Jorinde en Joringel”.’ Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 19 april 1939.
- 68 Zie *Tooverlantaarn*, p. 152. Floortje wil ‘een Frou’ zijn. Clare Lennart gebruikte ‘Frou’ soms als soortnaam: ‘Ze lijkt wel een Frou, denkt hij, zoals ze door het bos schiet, rap en sierlijk, telkens bukkend om de vruchtjes op te rapen.’ Voormolen schreef haar enthousiast over het kinderboek over dieren *The wind in the willows* van Kennedy Graham. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 14 januari 1938.
- 69 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 25 oktober 1936.
- 70 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 28 oktober 1936.
- 71 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 11 november 1936.
- 72 Voormolen had haar een vrijkaartje voor de première willen sturen, maar de zaal was uitverkocht. Clare was blij: ‘Met het oog op mijn toilet zag ik wel een beetje tegen deze première op, die blijkbaar een mondain evenement was.’ Clara Klaver aan Eveline Klaver, 1 december 1936. Klaver 1979, p. 62-63. Recensie van het ballet: ‘Voortreffelijke creaties van Yvonne Georgi’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 1 december 1936.
- 73 Telegram Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 19 november 1936.
- 74 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 19 november en 26 november 1936.
- 75 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 3 december 1936 en 1 januari 1937.

- 76 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 24 januari 1937. Klaver 1979, p. 68.
- 77 Klaver 1979, p. 62-63.
- 78 Tegen Dolf Verroen zei Clare Lennart: 'Dat is ook zo uitgepakt. Dat heeft me zoveel rijkdom gegeven. Ik moest dat doen, ik kon dat niet laten.' Interview met Dolf Verroen, Sint Nicolaasga 15 maart 2010. Dolf Verroen vertelde dit ook in zijn interview met Koen Vergeer, Sint Nicolaasga 3 juli 1998. 'Bestaat of bestond "Jo"? Dan zal die dit zeker kunnen aanvoelen of begrijpen. Ik mag die man bijzonder graag, hij zeurt tenminste niet en hij is lief voor zijn Lotte en helpt haar zooveel mogelijk.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 16 oktober 1936.
- 79 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 1 december 1936. Klaver 1979, p. 62-63.
- 80 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 25 januari 1937.
- 81 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 28 oktober 1936 en 1 januari 1937.
- 82 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 9 februari 1937.
- 83 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 12 januari 1937.
- 84 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 9 mei 1937. 'Het wordt tijd dat je onze gesprekken vernietigt. Niemand zal dit ooit kunnen lezen of begrijpen.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 3 november 1936.
- 85 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 23 juni 1938.
- 86 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 29 juni 1952. In de zomer van 1949 kwam Voormolen onverwacht bij Clare op bezoek: 'Hij zat in zijn eentje in het huis van Hans Philips hier in Utrecht om een stuk voor clavecimbel te componeren. Maar hij werd zo zenuwachtig van de clavecimbel, die zwarte toetsen hebben waar een gewone piano witte heeft en witte waar een andere piano zwarte heeft, dat hij besloten had de volgende dag maar weer naar huis te gaan.' Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 juli 1949.
- 87 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 26 oktober 1960 (LM).
- 88 'hoe stil en hevig leven wij zoo tezamen. Het is alles zoo onverwacht en intens gekomen door de schoorsteen dit sprookje en wij alleen weten dat het sprookje werkelijkheid is.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 5 november 1936.
- 89 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 1 november 1936.
- 90 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 26 oktober 1960. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 8 november 1937.
- 91 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 9 mei 1937.
- 92 Klaver 1979, p. 63. Lucy van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 29 januari 1937 (collectie Dolf Verroen).
- 93 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 31 december 1937.
- 94 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 30 juni 1938.
- 95 Rico Bulthuis, *De koorddansers en andere herinneringen*, 's-Gravenhage, 1985, p. 64. Hier staat 1928, maar het was 1938. Opgenomen in Rico Bulthuis, *Nocturne der zeven spinnen*, 's-Gravenhage, [1949]. Een variant verscheen in 1942 in een bibliofiele uitgave als 'Dit is het verhaal van mijn vriend de tovenaars: katten en vuurwerk, of de getemde troll: een waarachtige en leerrijke geschiedenis geschreven en gedrukt voor het poppentheater Lampion.'
- 96 Alexander Voormolen schreef Clare's adres eigenhandig op Rico Bulthuis' pakje. Was Voormolen de naamloze recensent van *De Haagsche Post* die over *Tooverlantaarn* schreef: 'Claire Lennart [die eigenlijk Klaartje Klaver is] is een zuiver natuurtalent, een van die frissche, zuivere en intelligente figuren, die iedere letterkunde gebruiken kan.' *De Haagsche Post*, 27 november 1937.
- 97 De correspondentie van Clare Lennart met Rico Bulthuis, zoals door hem bewaard, bevat veertig brieven, twee briefkaarten en twee verhuiskaarten. De eerste brief is van 22 december 1938, de laatste brief van 30 maart 1958.
- 98 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 41.
- 99 Interview Rico Bulthuis 2007 en Bulthuis 1985, p. 64.
- 100 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 50.
- 101 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 9 februari 1939.
- 102 Bulthuis 1985, p. 64. Clare Lennart nodigde Bulthuis op 3 juli 1939 uit om in Utrecht langs te komen.
- 103 Een bijzonder cadeau, want Annemie hoorde bij Clare's muis Amalia, die een bescheiden rol speelde in haar correspondentie met Frans Coenen. Bijvoorbeeld Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1934 en in het afscheid 'Amalia streelt je wenkbrauwen'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1934.
- 104 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 13 juli 1939. Deze brief heeft inderdaad geen aanhef.
- 105 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 13 juli 1939.
- 106 Clare Lennart gebruikte de naam 'Annemie' in een onvoltooide versie van 'Het meisje met de pinksterbloemen' (LM).
- 107 Manfred Kyber schreef sprookjes en fabels. Mens en dier stammen volgens de antroposoof Kyber uit eenzelfde bron: 'Want allen zijn wij kinderen van één Eenheid. Om de natuur te kennen, moet men haar schepselen begrijpen. Om een schepsel te begrijpen, moet men in hem den broeder zien.' Tekst uit het voorwoord van *Als dieren spreken*. Informatie over Manfred Kyber van www.manfredkyber.de. Clare nam het verhaal 'Boudewijn Bromboor' van Kyber op in *Dierenverhalen uit de wereldliteratuur* (1955). Clare gaf Bulthuis het manuscript van *Huisjes van kaarten* cadeau.
- 108 *Als dieren spreken* is het bekendste werk van Kyber en verscheen oorspronkelijk als *Unter Tieren* (1912). De Nederlandse bewerking van Kitty de Josselin de Jong bevat fraaie illustraties.
- 109 Rico Bulthuis aan Clare Lennart, 30 maart 1939.
- 110 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 41.
- 111 Klaver 1979, p. 43.
- 112 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 5 juli 1937, Klaver 1979, p. 67.
- 113 Clare Lennart aan Doeke Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar, 18 januari 1938 (PT).
- 114 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 22 september 1937. Ze schreef ook over 'de drukte van die logeerpartij, die bovenop een druk en roezig jaar viel.'
- 115 Evelines oudste zoon Andries dacht dat hij zelf wel met Clare kon opschieten omdat hij 'rustig was en van poezen hield.' Interview Andries van Onck, juli 2008.
- 116 Andersom waren kinderen wel graag bij Clare: 'Het verwondert me altijd weer wat zulke kinderen in mijn zien, dat hun vertrouwen wekt. [...] Ben ik werkelijk zoo kinderlijk, dat ze geen kloof voelen tussen mij en zichzelf, zoals bij andere groote mensen wel? Ze zijn toch ook weer niet erg frère et compagnon-achtig. Is het werkelijk een soort vertrouwen in mijn redelijkheid of rechtvaardigheid, dat ik ook hun standpunt kan zien, niet enkel het groote menschenstandpunt? Waarom weten ze dat, als ik niets zeg en helemaal niet meer dan gewoon vriendelijk ben?' Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1934.
- 117 'Het oude huis', in: *Liefde en Logica*, p. 131. Ook Clare's broer Dick Klaver komt voor in het verhaal als 'Bert', die treurde om zijn kraai Akka, die stierf omdat hij rode menie had gegeten.
- 118 Via haar familielid Lie Vrind hoorde Clare in februari 1935 dat de firma Gevaert definitief geen mogelijkheden zag in praktische toepassing van Klavers uitvinding. Met de exploitatie was niet genoeg geld te verdienen. Tegen zijn dochter Clare had Klaver nog gedaan of er niets mis was: 'Hij kan eigenlijk nooit definitieve mislukking erkennen. [...] Eigenlijk lijkt vader op Hans in dat wegkruipen voor de waarheid.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935.
- 119 Op 5 november 1936 verhuisden Bertha en Luite Klaver naar Buurtweg 11 in Noordwijkerhout. Dalco was aanvankelijk de Fotaxfabriek aan De Beaufortlaan in Soestduinen, werd 'Dalco' en werd later overgenomen door Chemco Nederland. Inmiddels is het een divisie van Kodak, producent van fotografische materialen. Zie voor de fotografische carrière van Luite Klaver: Degewij en Leijerzapf 2000.
- 120 'Het oude huis', in: *Liefde en Logica*, p. 123.
- 121 Op 30 april 1940 verhuisden Luite en Bertha Klaver naar de Van Lijndenlaan 30 in Soest. Op 12 mei 1944 naar De Beaufortlaan 16 in Soest.
- 122 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 5 augustus 1937.
- 123 Interview Andries van Onck, juli 2008, Gavirate, Italië.
- 124 M. Vasalis kreeg in mei 1937 een soortgelijk verzoek. Maaïke Meijer, *M. Vasalis, een biografie*. Amsterdam, 2012, p. 176. *Kristal. Letterkundig Jaarboek*. Onder redactie van Emmy van Lokhorst en Victor E. van Vriesland. Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam, 1937. Het verhaal van Clare staat op pagina 125-133.
- 125 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 22 september 1937. Het is opvallend dat Clare hier zo negatief over werk van vrouwen in het algemeen schrijft en het 'troebel' noemt. Emmy van Lokhorst onderging hetzelfde lot als veel van haar vrouwelijke generatiegenoten: haar werk werd beoordeeld als 'damesroman'. Van Lokhorst zelf, die erg sceptisch stond tegenover het vrouwelijke vermogen echt goede dingen te maken, vond dit terecht. 'Elke man heeft intellect van nature, elke vrouw is geneigd te vegeteren,' noteerde zij in haar dagboek naar aanleiding van een discussie met een collega-schrijfster. 'Dat vrouwen zich wenden naar de kunst, is vergeefs, a priori.' Ongepubliceerd dagboek Van Lokhorst (LM).
- 126 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 11 oktober 1937.
- 127 De publicatie van het eerste jaarboek *Kristal. Letterkundige Productie*, in 1935, ging gepaard met presentaties en tentoonstellingen in Den Haag en Rotterdam. Emmy van Lokhorst opende de tentoonstelling op 2 november 1935 in de Utrechtse boekhandel Broese, gevolgd door een 'literaire thee'. Zij gaf een lezing over 'de betekenis van het verschijnen van Kristal', waarin zij onder andere Huizinga's *In de schaduwen van morgen* citeerde. Het is onwaarschijnlijk dat Clare hierbij aanwezig

- is geweest. Aan het tweede jaarboek, dat ook het laatste zou zijn, was niet zo'n bijeenkomst gekoppeld waarop Clare haar medeauteurs had kunnen ontmoeten. Niels Bokhove, *De drempelschroom verdrijven. Literaire activiteiten van Chris Leeftang in Utrecht, 1932-1973*. Utrecht, 2012, p. 61.
- 128 Voorrede door Emmy van Lokhorst en Victor E. van Vriesland bij *Kristal Letterkundige Productie* 1938. [z.p.]
- 129 Van de acht vrouwen in *Kristal*, Beb Vuyk, Jeanne van Schaik-Willing, Clara Eggink, Ellen Kahn, Marianne Philips, Nine van der Schaaf, Annie Slot en Clare Lennart, besprak *Forum-criticus* Menno ter Braak vooral enthousiast de bijdragen van Clara Eggink en Beb Vuyk. Menno ter Braak vond dat de opzet van *Kristal* 1937 niet geslaagd was en dat de poëzie over het algemeen beter was dan het proza. Menno ter Braak, *Verzameld werk*, deel VI. Amsterdam, 1980, p. 523. Over Annie Slot schreef Ter Braak niets. In een privé-brief noemde hij de schrijfster van *Stien* ('een prul') een 'hysterische onderwijzeres'. Menno ter Braak aan E. du Perron, 19 november 1936, www.mennoterbraak.nl.
- 130 *Den Gulden Winckel*, december 1937, p. 13.
- 131 Mr. E. Elias schreef cursiefjes en feuilleteons in *Het Vaderland* en had *Avontuur* gerecenseerd in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Andere auteurs in *Rondom het boek* waren onder anderen Simon Carmiggelt, 'Hoe en waarom leest u eigenlijk' en P.M.C. Toepoel, 'Lectuur voor den hondenliefhebber'.
- 132 'Het boek in het leven van de huisvrouw', in: *Rondom het boek*, p. 62-63.
- 133 Wat Clare Lennart betaald kreeg voor haar verhaal, is niet bekend. Ter vergelijking: Vasalis kreeg voor haar novelle *Onweer* in het Boekenweekgeschenk van maart 1940 honderd gulden. Meijer 2012, p. 211-212.
- 134 'Over Top Naeff', in: *Den Gulden Winckel*, juni-juli 1937, p. 5-7. Citaat op pagina 7. Jan Greshoff had vanaf 1925 tot 1940 als redacteur grote invloed op het beleid van *Den Gulden Winckel*. *Maandschrift voor de Boekenvrienden in Groot-Nederland*. Coenen had Clare nog opgedragen om 'een kritiekje te maken voor de boekenvrienden'. Frans Coenen aan Clara Klaver, 18 oktober 1935.
- 135 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 24 januari 1937. Klaver 1979, p. 65.
- 136 Clare Lennart aan A.W. Bruna, 14 november 1937.
- 137 P.H. Ritter aan Clare Lennart, 20 november 1937 (LM). Op 13 december hadden ze – op Clare's verzoek – mondeling overleg over 'de kwestie met Bruna'. Clare Lennart aan P.H. Ritter, 29 november 1937. Van Herpen 2002-a, p. 15.
- 138 Clare Lennart aan D. Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar, 14 november 1937 (PT).
- 139 D. Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar aan Clare Lennart, 27 november 1937 en D. Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar aan Clare Lennart, 2 december 1937 (PT).
- 140 Contract 17 januari 1938. Op 1 mei 1938 zou Clare de volledige kopij sturen (PT).
- 141 De dag na Clare's brief waarin zij aankondigde zich vrij te voelen een andere uitgever te zoeken schreef Bruna – 'nu wij thans onze relatie beëindigd hebben' – dat Clare het teveel betaalde voorschot voor *De blauwe horizon* van f54,47 voor half december moest terugbetalen. A.W. Bruna aan Clare Lennart, 15 november 1937.
- 142 Clare Lennart aan Doeke Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar, 28 mei 1938.
- 143 A.W. Bruna aan Clara Klaver, 30 mei 1938.
- 144 Kasboekje in collectie Klaver (LM).
- 145 Jaap Romijn in Verroen 1975, p. 130.
- 146 Van Herpen 2002-a, p. 15.
- 147 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 november 1935. In een interview vertelde Clare dat een invallende gedachte, een zin, voldoende kon zijn om haar geestelijke activiteit te stimuleren. Als voorbeeld noemde ze de zin die werd uitgewerkt tot een roman over Utrecht: 'Dit is een lange straat. Ze loopt van C. en A. tot in de middeleeuwen.' Agasi 1963.
- 148 Willem van Toorn, *Querido's letterkundige reisgids van Nederland*, Amsterdam, 1983, p. 219.
- 149 Ton H.M. van Schaik, *Zoemen in het Hanengescrei. E een letterkundige wandeling door Utrecht*. Utrecht, 2004, p. 86.
- 150 'Maar helaas, Bubie – stel je voor, hij wordt Bubie genoemd – heeft geen vakantie.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
- 151 *Huisjes van kaarten*, p. 32, 33 en 175.
- 152 Vooral danseressen treden op in Clare Lennarts romans, van de moeder van Floortje Désire uit *Tooverlantaarn* tot Valentina Sergejewna uit *Twintig ramen aan de straat*.
- 153 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 54 en Rico Bulthuis in *Rotterdams Nieuwsblad*, 4 september 1965. In *Herinneringen aan Clare Lennart* staat een foto van de artieste die model zou hebben gestaan voor Marcella. Wellicht is deze foto aangeleverd door Rico Bulthuis of Eveline Klaver.
- 154 Over Alie van Rijswijk: 'Met het engagement in Rotterdam was het mis gelopen na een middag proef-spelen. Alie weet het aan de smoking van Snoeck, die niet meer nieuw is en het is ook maar het beste van deze smoking de zondebok te maken.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934.
- 155 *Utrechts Nieuwsblad*, 14 maart 1939.
- 156 Piet van Veen, 'Clare Lennart, Huisjes van Kaarten', in: *Oprechte Haarlemsche Courant*, 15 april 1939.
- 157 *Huisjes van kaarten*, p. 73.
- 158 Gerard van Herpen, 'Clare Lennart in Utrecht. Stoffig Goud', in: *De Stem*, 28 juni 1991.
- 159 *Huisjes van kaarten*, p. 15. In de eerste versie van het manuscript was de roman opgezet als de nagelaten herinneringen van Therese (LM).
- 160 Ook de hoofdpersoon in Clare's novelle *Twee negerpopjes* heet Trezia.
- 161 *Huisjes van kaarten*, p. 42. Ook aan Alexander Voormolen schreef Clare dat er een poes met haar meeliiep toen zij, na de dood van Frans Coenen, van het station Utrecht naar de Steenweg liep. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 20 oktober 1936.
- 162 *Huisjes van kaarten*, p. 190.
- 163 *Huisjes van kaarten*, p. 59. Het woord 'genade' gebruikte ze ook in haar correspondentie met Coenen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934.
- 164 *Huisjes van kaarten*, p. 24.
- 165 *Huisjes van kaarten*, p. 72.
- 166 *Huisjes van kaarten*, p. 27.
- 167 Clare Lennart aan Doeke Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar, 7 januari 1938.
- 168 Zie ook Dommissie 1965, p. 52-53.
- 169 *Huisjes van kaarten*, p. 192.
- 170 *Utrechts Nieuwsblad*, 14 maart 1939.
- 171 Piet van Veen, 'Clare Lennart, Huisjes van Kaarten', in: *Oprechte Haarlemsche Courant*, 15 april 1939.
- 172 Walter Brandligt in: *Deventer Dagblad*, 1 april 1939.
- 173 *Huisjes van kaarten*, p. 27.
- 174 De binnenplaats is een variatie op haar grootmoeders tuintje in Hattem. *Weleer*, p. 38. Het huis kan deels geïnspireerd zijn op een huis met kruidenierswinkel op de Oudegracht dat Clare in november 1933 bezocht in haar zoektocht naar een nieuwe woning. Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1933.
- 175 P.C. Boutens, *Stemmen*, in: P.C. Boutens, *Verzamelde werken* (ed. C.L. Schepp, A. Rutgers en J. van Krimpen). Haarlem / 's-Gravenhage, 1943, p. 169-268. Clare Lennart noemde het gedicht in een brief aan Frans Coenen: 'En alleen is leven leven als het tot de dood ontroert' staat in dat versje van Boutens, waaraan ik zo vaak denken moet. Je weet het wel... Goede Dood, wiens zuiver pijpen – door het verstilde leven boort ...' Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 mei 1934. Boutens-liefhebber Alexander Voormolen zette het gedicht op muziek 'alleen de verkleumde grijzen vind ik niet zo gelukkig'. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 16 oktober 1936. In haar lezing 'Van Mallemlen tot Rose Stad', van 31 mei 1955 vertelde Clare Lennart dat ze haar kindertekeningen van tuinen liet terugkeren als 'de tuin van niemand' in *Huisjes van kaarten* (LM).
- 176 Het is een folkloristisch verhaal van onbekende herkomst. De naam 'Dodderken' komt niet voor in de databank Nederlandse Volksverhalenbank van het Meertens Instituut. Niet alleen het thema van *Huisjes van kaarten* was gebaseerd op een sprookjesverhaal, ook sprookjesfiguren als Repelsteeltje en Vrouw Holle figuren in de roman evenals personages van Hoffmann. Therese Landolf spreekt met Buby over de *Erzählungen* van Hoffmann.
- 177 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 december 1934.
- 178 *Huisjes van kaarten* is ook te lezen als metafoor voor het spelen van een 'gokspel', zoals Clare Lennart het leven vaak noemde.
- 179 Interview met Maud Wentinck in *Wij vrouwen, maandblad van de vrouwenbond van de PvdA* (knipselarchief LM).
- 180 Clare noemt ook vaak *Serenade uit de verte*. Bijvoorbeeld in: G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu* 2 (augustus 1949), p. 231 en in *De Ceulaer* 1966, p. 77.
- 181 'als ik nu een huisje had en een tuin en een paar poesen en misschien een ezeltje of konijnen... gek, ik verlang soms zo naar konijnen ... en geen zorg om het dagelijks brood en een vriend van wie ik wel hield, maar aan wie ik niet al te smartelijk gehecht was, zou ik dan niet tevreden kunnen zijn... op aarde?' *Huisjes van kaarten*, p. 103.
- 182 Het gezin van Wim van den Boogaard verhuisde op 29 april 1938 naar de Modelstraat 33 in Zuilen. Wellicht heeft hij toen besloten niet meer mee te gaan en permanent bij Clare te gaan wonen.
- 183 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 184 Typescript *Huisjes van kaarten*, blad 12 (LM). Rob is de naam die Clare Lennart enkele jaren later ook aan Wim van den Boogaard gaf in *Ter herinnering aan Rotterdam*.
- 185 *De Telegraaf*, 20 december 1969.
- 186 Wim van den Boogaard voelde zich 'heimatlos' als Clare een dag niet thuis was. Klaver 1979, p. 62.
- 187 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 9 februari 1939.
- 188 *Cultuur, Maandblad voor Politiek, Psychologie, Philosophie. Orgaan van den studiekring*

- voor wijsbegeerte, 4e jaargang, nummer 9, 24 november. Het boek was in Nederland bij uitstek een cadeauartikel. Niet voor niets kwam voor de Tweede Wereldoorlog de overgrote meerderheid van de boeken kort voor Sinterklaas in de boekhandel. C.J. Aarts, *Het Salamander-boek 1934-1984*. Amsterdam, 1984, p. 24.
- 189 G.H.'s Gravesande was een bibliofiel en vroeg Clare Lennart in 1958 of er nog exemplaren van de luxe-edities van *Maanlicht* waren. G.H.'s Gravesande aan Clare Lennart, 19 augustus 1958. Ze antwoordde: 'Maanlicht zelf heb ik heel, heel lang geleden geschreven. Dat [woord] luxe-editie is wel een beetje opschepperij van de uitgever. Ze hadden er wel een erg groot boek van gemaakt met illustraties, die ik helemaal niet mooi vond.' Clare Lennart aan G.H.'s Gravesande, 29 augustus 1958. Het boek kostte f2,95.
- 190 *Maanlicht*, p. 7 en 8.
- 191 Maurits Uyldert, 'Maanlicht door Clare Lennart', in: *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1939.
- 192 *Cultuur, Maandblad voor Politiek, Psychologie, Philosophie. Orgaan van den studiekering voor wijsbegeerte*, 4e jaargang, nummer 9, 24 november 1939.
- 193 'Over 'Maanlicht'', in: *Haagsche Post*, 18 maart 1939 [anoniem, waarschijnlijk Rico Bulthuis].
- 194 *Ad Interim*, november 1946, p. 519-525. Ook opgenomen in: J.C. Bloem, *Verzamelde beschouwingen*. 's Gravenhage, 1950, p. 209-215.
- 195 M.v.T., in: *Critisch Bulletin* 10, november 1939, p. 336.
- 196 *Kasteel te huur*, p. 181.
- HOOFDSTUK 9
- 1 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 oktober 1942.
- 2 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 6.
- 3 W. Klinkert, J.W.M. Schulten, L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België, 1870-1914-1939*. Amsterdam, 1991.
- 4 Persoonskaart C.L. van den Boogaard-Klaver, Centraal Bureau voor de Genealogie. Eveline Klaver presenteert Clare's verhuizing als een soort intuïtieve opwelling: 'met het onfeilbaar instinct waarmee Clare in kritieke ogenblikken in haar leven altijd dat wist te doen, wat ze doen moest, besloot ze haar etage aan de Steenweg in Utrecht op te zeggen en ze verhuisde naar Rotterdam.' Klaver 1979, p. 75.
- 5 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 21.
- 6 'Jeaan' was mogelijk C. Speelpenning die in 1939 stond ingeschreven op Tollensstraat 65.
- Adriaantje en Katrientje waren wellicht de toenmalige bewoners van Tollensstraat 65a, M.A. de Lijster en C. de Lijster.
- 7 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 26-27.
- 8 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 maart 1935.
- 9 Marlite Halbertsma, Patricia van Ulzen (red.), *Interbellum Rotterdam: kunst en cultuur 1918-1940*. Rotterdam, 2001, p. 44.
- 10 Interview 'Bij schrijfsters thuis', in: *Denken en Doen*, november 1955. In het *Utrechts Katholiek Dagblad* van 26 maart 1955.
- 11 Een (fotografisch) beeld van het vooroorlogse Rotterdam geeft Herman Romer in *Rotterdam voordat de bommen vielen*. Rotterdam, 1988.
- 12 Het Rotterdamse filiaal van de Bijenkorf organiseerde literaire lezingen en succesvolle kunstexposities, ook van Rotterdamse kunstenaars. In 1932 waren maar liefst zes Picasso's te zien. Het warenhuis werd gezien als 'een permanente tentoonstelling (...) van al het vele, dat de fantasie en het vernuft der menschen heeft gecreëerd.' De winkel functioneerde als het ware als een 'blijvende wereldtentoonstelling'. Halbertsma en Van Ulzen 2001, p. 67.
- 13 Ongepubliceerde causerie ter gelegenheid van de Boekenweek. Geciteerd uit Groenewegen 2011.
- 14 Groenewegen 2011, p. 187.
- 15 Een uitnodiging van Hans Martin in oktober 1940 nam Clare misschien wel aan. 'Dezer dagen las ik uw Huisjes van Kaarten en ik voel de behoefte u te zeggen, dat ik dit boek zoo buitengewoon knap vind. Ik wilde, dat ik zoo schrijven kon! U behoorde in Nederland een naam als een klok te hebben en uw boeken moesten per duizend verkocht worden. Zien we u nog eens?' Hans Martin aan Clare Lennart, 21 april 1940.
- 16 Nijgh & Van Ditmar betaalde Clare ook drie maal vijftig gulden voor Huisjes van kaarten (kasboekje LM).
- 17 Klaver 1979, p. 50-51.
- 18 Theo Hermans, 'De Nederlandse vertaaltraditie', in: Ton Naaikens (red.), *Denken over vertalen. Tekstboek Vertalen*. Nijmegen, 2010, p. 115-125.
- 19 Petra Broomans omschrijft een cultuurbemiddelaar als volgt: 'A cultural transmitter basically works within a particular language and cultural area. She / he often takes on various roles in the field of cultural transmission: translator, reviewer, critic, journalist, literary historian, scholar, teacher, librarian, bookseller, collector, literary agent, scout, publisher, editor of a journal, writer, travel writer, or counsellor. Transmitting another national literature and its cultural context to one's own national literature and cultural context is the central issue in the work of a cultural transmitter. Transmission often reflects a bilateral situation. Even the transmission of one's own literature takes place. The motivation can be aesthetically, ideologically, politically and/or economically based.' Inleiding bij Petra Broomans (red.), *From Darwin to Weil. Women as transmitters of ideas*. Groningen, 2009, p. 2. Volgens deze definitie is Clare Lennart zeker geen cultuurbemiddelaar te noemen.
- 20 Aty Greshoff-Brunt, de echtgenote van dichter en redacteur Jan Greshoff, vertaalde van alles, van brei-artikelen uit het Frans voor de *Almanak der Kroostrijke Gezinnen*, een uitgave van Willem Elsschot tot de *Maigret-detectives* van Georges Simenon. Vic van de Reijt, *Elsschot. Leven en werken van Alfons de Ridder*. Amsterdam, 2011, p. 262.
- 21 Clara Eggink was tussen 1936 en 1939 getrouwd met dichter Jan Campert. In 1941 vertaalde ze Charlotte Brontës *Jane Eyre*. Met name ná de Tweede Wereldoorlog maakte Clara Eggink naam als vertaalster van literaire romans van o.a. John Steinbeck, Dostojevski en Iris Murdoch.
- 22 Het is niet bekend of Clare Lennart toen lid was van de Vereeniging Nederlandsche Vertalingen. De organisatie werkte samen met de PEN-club, waarvan ze wel lid was.
- 23 G.H.'s Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart' in: *Het boek van nu* 2 (augustus 1949), p. 231.
- 24 *Oostenwind-westenwind [Eastwind-Westwind]* verscheen in 1932 bij Literbo in Amsterdam. *De moeder [The mother]* verscheen in 1935 bij Literbo in Bloemendaal. 'Ik kreeg een pakje uit Den Haag met een boek 'The good earth' van Pearl S. Buck. Lie en Gerard vinden het erg mooi, wat nog helemaal niet zeggen wil, dat ik het mooi zal vinden.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 december 1934.
- 25 Volgens een kasboekje in collectie Klaver (LM) kreeg Clare de vertaling van *De patriot* in vijf delen betaald van april tot juli 1939.
- 26 Smith had met dat boek een prijsvraag gewonnen. Ook Bruna vermeldt op de omslag, dat een kopie is van het Engelse origineel, 'Roman bekroond met de prijs van L 1000.' Er staat geen vertaler genoemd in de derde druk. Nog in 1943 verscheen een derde druk, voorzien van het door de Duitse bezetter vereiste K-nummer: K 2350.
- 27 Tekst als blurr afgedrukt op de flap van de stofomslag van de derde druk.
- 28 In de gevonden exemplaren staat allemaal 'achtste druk'. Waarschijnlijk een manier om
- de Duitse bezetter om de tuin te leiden. In 1952 verscheen een 'vierde' druk bij A.W. Bruna.
- 29 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 4 april 1952.
- 30 *Huisjes van kaarten*, p. 20-21.
- 31 Recensie in *Het Vaderland*, 5 december 1940.
- 32 C.J. Kelk, *Ik keek alleen*. Brugge/Utrecht, 1968, p. 77.
- 33 Clare had de woning al eens beschreven aan haar zuster: 'Dat huis is iets geweldigs, zo weggelopen uit een Dickens-verhaal.' Clara Klaver aan Eveline Klaver, 5 juli 1937. Klaver 1979, p. 67.
- 34 'De oude piano' is herdrukt in *Liefde en Logica*, p. 79-90.
- 35 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 1 december 1936. Klaver 1979, p. 63.
- 36 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 33 en 42. De beschrijving van de angst is vrijwel identiek aan de passages over angst in de Coenen-correspondentie. Clare haalde Frans Coenen ook altijd van het station op. De winter van 1939-1940 was zeer koud, met veel sneeuw en temperaturen tot min twintig.
- 37 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 48. Waarschijnlijk logeerde Clare bij haar broer Dick Klaver en diens dochtertje Gerda, want Clare noemt het 'blonde dochtertje Gerdy'.
- 38 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 50-51.
- 39 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 51.
- 40 In de familie Van den Boogaard zijn weliswaar gesprekken over Wims gevechtshandelingen bekend, maar Clare schreef twee halflage schriften vol, die eerder door Wim waren gebruikt als inkooplijst. Op die inkooplijsten staat precies wat de veldkeuken serveerde aan de militairen in mei 1940 (LM).
- 41 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 52-53. Evelines zoon Andries, toen bijna twaalf jaar oud, herinnert zich dat Clare op de eerste oorlogsdag overstuur naar Evelines gezin in Utrecht kwam: 'Ze had een visioen gehad dat Rotterdam in elkaar stortte. Dat had ze vooruit gezien.' Interview Andries van Onck, juli 2008. Misschien is Van Onck abuis. Alle treinen waren gevorderd, Clare heeft Utrecht op 10 mei vanuit Rotterdam alleen te voet kunnen bereiken.
- 42 In de Tweede Wereldoorlog wijdde Ina Boudier-Bakker zich vrijwel niet aan literair werk. In de greep van wat er dichtbij – in haar huis en de stad Utrecht – en verder weg in de wereld gebeurde, hield ze vanaf de eerste oorlogsdag een dagboek bij. Ina Boudier-Bakker, *Zo doodt en stil en donker. Oorlogsdagboek 1940-1945*. Ingeleid door Rémon van Gemeren. Soesterberg, 2013. Het gedicht 'Invasie' staat op p. 43.
- 43 Jan Willem Regenhart, In de schaduw van

- de Dom. Overleven in de stad van de NSB. Amsterdam, 2002, p. 30 en 36.
- 44 Agasi 1963.
- 45 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 55. 'Wat was en ben ik blij goede berichten van je te ontvangen en van Rouska, die zoo veel heeft meegemaakt. Die vlucht uit het brandende Rotterdam heb je kort maar raak beschreven. Dat meisje uit de gevangenis lijkt mij een Andersen-figuur.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 6 februari 1941.
- 46 Nora Schadee, *Een rijk geheugen. Geschiedenis van Rotterdam 1270-2001*. Rotterdam, 2002, p. 167-170.
- 47 C.J. Aarts en M.C. van Etten, *Nimmer Dralend 1837-2012. 175 jaar Nijgh & Van Ditmar*. Amsterdam, 2012, p. 209.
- 48 Slotilinea van *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 56.
- 49 'Ik heb daar anderhalf jaar gewoond tijdens de mobilisatie en het bombardement beleefd. Die herinneringen heb ik daarin weergegeven.' G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231.
- 50 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 14-15. Het is bijzonder dat de naam van God, meestal afwezig in Clare Lennarts teksten, op cruciale momenten zoals in deze oorlogsjaren, opduikt. Ter herinnering aan Rotterdam is één van de zeldzame gepubliceerde teksten van Clare waarin zij een Christelijk opperwezen ter sprake brengt. Zie ook het verhaal Vrede: 'De Domklokken luiden alsof God zelf tot ons gesproken had.'
- 51 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 52.
- 52 Joep van Hoof, *Defensie en de Domstad. Utrecht en zijn militaire verleden*. Utrecht, 2010, p. 95.
- 53 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 21 maart 1941.
- 54 Op 23 september 1940 schreef Clara Klaver zich bij de Rotterdamse gemeente uit.
- 55 'Dat de Admiraal van Gentstraat je niet bevalt is mij zéér duidelijk.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 6 februari 1941.
- 56 Klaver 1979, p. 77.
- 57 Clare huurde op 17 juni 1941 de Zuilenstraat 10bis voor f27,50 per maand van de gemeente Utrecht (LM).
- 58 'Ik ben erg aan dit huis gehecht geraakt. Ik heb nog nooit zo lang ergens gewoond.' Kees Komen, 'Clare Lennart 65 jaar', in: *Dagblad voor Noord-Limburg*, 2 augustus 1969.
- 59 Het pand is een rijksmonument, gedateerd rond 1630.
- 60 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 december 1942. De Ceulaer 1966, p. 75.
- 61 Een uitgebreide beschrijving van haar woning in Klaver 1979, p. 80. Dirkje Kuik noemde het een 'ouderwetse meisjeskamer' in 'Schrijven in Utrecht', in: Adriaan van Dis en Tilly Hermans (sam.), *Het land der letteren*. Amsterdam, 1982, p. 91. Rico Bulthuis hield het op een 'burgerlijke uitdragerij' in Bulthuis 1985, p. 70.
- 62 Op 1 april 1942 werd het Arbeidsdienstplichtbesluit in de *Staatscourant* gepubliceerd. Hierin werden alle mannen die voor de Arbeidsdienst moesten opkomen genoemd, zoals studenten die zich bij universiteiten of hogescholen wilden laten inschrijven.
- 63 Deze naam staat in een kasboekje waarin Clare alle kosten van haar huurders bijhield (LM). Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 29 oktober 1943.
- 64 Verroen 1975, p. 48. De collectie Bulthuis (LM) bevat geen brief van Clare Lennart met deze informatie over de huurder, maar ze zou hem tijdens een afspraak begin november 1943 'alles vertellen' over de Chinees. Op 16 februari 1943 vroeg Clare Lennart wel aan Bulthuis of hij mensen kende die een etage zochten: 'twee kamers, zijkamertje en vrije keuken, schrijf het mij alstublieft. Want ik ben erg bang dat de kamers gevorderd worden als ze leeg blijven staan en dat ik er dan en NSB'er op zal krijgen.'
- 65 Het is niet helemaal duidelijk wanneer de Chinees vertrok. Er is een kwitantie voor een abonnement op het Algemeen Handelsblad, op naam van K.C. Coö, Zuilenstraat 10bis met vervaldatum 1 juni 1944 (LM). Op 29 oktober 1943 schreef Clare Lennart aan Rico Bulthuis dat ze het 'erg druk' had met haar Chinees.
- 66 Hans Renders, 'Het boekbedrijf tijdens de bezetting in Nederland', in Hans Renders e.a. (red.), *Inktpatronen. De tweede wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 2006, p. 9-22.
- 67 Boudier-Bakker 2013, p. 80-81.
- 68 Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Gravenhage, 1969-1991, deel 5, p. 786. Zie ook: Pauline Micheels, *Geen vogel kan van louter fluiten leven. Vereniging van Letterkundigen 1905-2005*. Amsterdam, 2006, p. 75.
- 69 Leo Samama en Hylke van Lingen, *Nederlandse muziek in de 20-ste eeuw. Voorspel tot een nieuwe dag*. Amsterdam, 2006, p. 180-186.
- 70 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 6 september 1942. De 'Ereraad voor de muziek' veroordeelde Alexander Voormolen na de bevrijding tot drie jaar uitsluiting van het muziekleven. Eduard Reeser schrijft in Voormolens lemma in het *Biografisch*
- Woordenboek van Nederland* niets over Voormolens aanmelding bij de Kultuurkamer.
- 71 In de bij het NIOD berustende cartotheek van de Nederlandse Kultuurkamer zijn geen aanmeldingsgegevens van Clare Lennart teruggevonden. Mededeling NIOD, 25 augustus 2016. Clare vertaalde *Das Gasthaus zur guten Hoffnung* van Wilfried Wroost uit 1939. Haar vertaling verscheen in 1942, als *In de goede hoop* bij A.W. Bruna. Wroost was vooral bekend als toneelschrijver van stukken in Platduits. *Das Gasthuis*, dat zich in het noorden van Duitsland afspeelt, is als streekroman te beoordelen.
- 72 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 28 juli 1943.
- 73 'Toen ik voorjaar 1944 bij Uitgeverij Bruna te Utrecht in dienst kwam en opdracht ontving, het naoorlogse fonds te organiseren, lag daar een grote hoeveelheid manuscripten op uitgave te wachten, waarvan mij twee in het bijzonder aantrokken. Het eerste was de bekoorlijke roman *Judaspenningen* en *Pauweveren* van C.J. Kelk, het tweede *Kasteel te huur* van Clare Lennart. [...] De uitgave van Clare Lennarts roman werd voorafgegaan door die van haar novelle *Ter herinnering aan Rotterdam*, naar ik meen op haar verzoek omdat dit verhaal zoveel meer aan de actualiteit was gebonden.' Jaap Romijn in Verroen 1975, p. 129.
- 74 De Balken-serie was in 1936 gestart als goedkope reeks, naar Angelsaksisch model met voornamelijk vertalingen van Engelse en Amerikaanse auteurs, waaronder klassiekers als Leslie Charteris (The Saint) en E. Phillips Oppenheim. Aarts 2009, p. 121-123.
- 75 Edward Phillips Oppenheim schreef 115 (misdaad)boeken en 44 bundels, waarvan er minstens acht door Eva Raedt-de Canter voor Bruna werden vertaald.
- 76 Op 27 juni 1940 richtte Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart de Opbouwdienst op om het gedemobiliseerde Nederlandse leger te ontmantelen. De helft van alle ontslagen manschappen werd ondergebracht bij de gemeentelijke luchtbeschermingsdiensten of bij politie en brandweer. Ongeveer 20.000 oud-militairen gingen over naar de Arbeidsdienst.
- 77 Clara Brinkgreve, *Beroep Huisvrouw 1898 - 1998. Honderd jaar huisvrouwenleven in de grote stad*. Amsterdam, 1998. Regenhart 2002, p. 45.
- 78 Wims zoon Ries van den Boogaard werd in cel 484 opgesloten.
- 79 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 oktober 1942.
- 80 Klaver 1979, p. 78. Deze briefjes van Wim van den Boogaard zijn niet teruggevonden.
- 81 Op 24 juli 1942 werden drie doodvonnissen voltrokken aan Nederlanders voor diefstal van distributiebonnen. Boudier-Bakker 2013, p. 114.
- 82 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 6 september 1942.
- 83 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 oktober 1942. Ook geciteerd in Verroen 1975, p. 46.
- 84 Informatie over het verblijf van vader en zoon Van den Boogaard in het Oranjestad afkomstig uit het NIOD, mail van Réne van Heijningen / NIOD, 5 december 2013.
- 85 Interview met Ries van den Boogaard, 2011.
- 86 Aan het eind van de oorlog, op 6 september 1944, werd Wim van den Boogaard ingedeeld bij de afdeling Zelfbescherming van het Departement Waterstaat (LM). Daar zou hij zijn pensioen bereiken.
- 87 Bijvoorbeeld Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juni 1935.
- 88 Boudier-Bakker 2013, p. 104.
- 89 De oorlog en het bombardement vond ze 'een vreselijk angstige tijd waar ze niet graag over praat.' 'Clare Lennart: boeken en poesen', in *Trouw*, 18 april 1959.
- 90 Klaver 1979, p. 79. Het is niet te achterhalen wie 'meneer Kahn' is geweest. Deze variant op 'Cohen' is een veelvoorkomende Joodse achternaam.
- 91 Volgens Gerda Klaver hielp Clare Lennart een (Joodse) vrouw, juffrouw Goudriaan of Gerritsen uit Amsterdam naar Stad Delden, naar haar broer Dick. Interview Gerda Klaver, najaar 2007. Dick Klaver was in januari 1941 naar Stad Delden verhuisd.
- 92 Er zijn geen bewijzen gevonden dat Clare Lennart en Marie Anne Tellegen elkaar persoonlijk kenden of ontmoeten.
- 93 Weenink 2014, p. 94-144. G.J. Röhmer, 'M.A. Tellegen', in: W. van den Broeke (red.), *Utrechtse biografieën (4). Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*. Utrecht, 1997. Zie ook Wout Buitelaar, *Panden die verhalen. Een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan*. Utrecht, 2008. Uitgebreide informatie over het verzet van Utrecht biedt: T. Spaans-van der Bijl, *Utrecht in verzet*. Uitgave onder auspiciën van de Lidvereniging Utrecht van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland. Utrecht / Helden, 1995.
- 94 Evelien Boerman schreef zich in 1941 in voor de studie geneeskunde.
- 95 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 december 1942.
- 96 Telefonisch interview met Albert Boerman, 3 september 2010. Evelien en Albert hadden een eigen huishoudentje 'met perfecte relatie met 'onze' mevrouw Klaver voor wie wij zowel

- groot respect als volledig vertrouwen voelden.’ Brief van Albert Boerman, 17 mei 2014 (PT). Het relaas van Albert Boerman over de onderduik van de familie Themans is bevestigd door mevrouw Marise Martin-Menk, dochter van Sophie Menk-Themans, op 6 februari 2015 in Harderwijk. Mevrouw Martin is geboren op 30 december 1945. Na de oorlog was er af en toe nog contact tussen de familie Menk en Clare Lennart.
- 97 In 1940 had Albert zich op een kostschool in Doetinchem voorbereid op zijn eindexamens. In de zomervakantie logeerde hij bij Sara Themans-Wessel. De muziek bond hen: Sara en haar dochters Henriette en Sophie zongen bij Alberts pianospel.
- 98 Sophie Themans en Abraham Benjamin Menk verloofden zich op 4 mei 1942 en trouwden in augustus 1942.
- 99 Brieven van Albert Boerman, 16 september 2010 en 17 mei 2014 (PT).
- 100 Na de oorlog hebben Boerman en zijn zus Clare bezocht en bedankt: ‘Plaats in huis had zij toen niet meer en mijn zuster en ik gingen ieder voor zich wonen.’ Brief van Albert Boerman, 16 september 2010 (PT).
- 101 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 december 1942.
- 102 Klaver 1979, p. 79.
- 103 Die naam is pas later aan de organisatie gegeven. Volgens Gisela Wieberdink-Söhnlein had hun organisatie indertijd geen naam. Jan Meulenbelt gaf in 1955 de studentenorganisatie, die ‘Hitlers jongste prooi’ probeerde te redden, ook nog geen naam. Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd: vijf jaar vaderlandse geschiedenis*. Utrecht, 1955, p. 152.
- 104 Zie www.verzetmuseum.org.
- 105 De informatie over het Kindercomité is grotendeels gebaseerd op het proefschrift van Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak: geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945*. Kampen, 1995, p. 20. Zie ook de documentaire over het Kindercomité op: <http://nos.nl/12103133>, waarin Flim aan het woord komt.
- 106 R. Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*. Amsterdam, 1972. Hans Renders, *Gevaarlijk drukwerk – Een vrije uitgeverij in oorlogstijd*. Amsterdam, 2004.
- 107 Hetty Voûte vertelde aan Bert Jan Flim dat Clare Lennart het Joodse meisje Ellie (Elly) van Leeuwen drie weken opving op de Zuilenstraat. ‘Klaartje was toen begin vijftig. Ze had een Chinese onderhuurder gehad, deze ging weg, stelde haar huis ter beschikking voor Joodse onderduikers en legde contact met Jan Meulenbelt.’ E-mail van Bert Jan Flim, 30 oktober 2010 (PT). Het verband tussen de Chinese huurder en het contact met Meulenbelt kan chronologisch niet kloppen. Clare ving al onderduikers op, ook Elly, toen de Chinees nog bij haar woonde.
- 108 Interview Bert Jan Flim met Elly Moses-van Leeuwen, 28 mei 1991. Collectie Flim, Groningen. Geciteerd in Flim 1995, p. 20.
- 109 Clare had haar eigen kinderboeken bewaard en had ook reclameboeken van Van Nelle cadeau gekregen ter oriëntatie. Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 maart 1935.
- 110 Interview Bert Jan Flim met Elly Moses-van Leeuwen, 28 mei 1991 (collectie Bert Jan Flim). Geciteerd in Flim 1995, p. 189-190.
- 111 Gisela Wieberdink-Söhnlein vertelde op 19 april 2011 in het Amsterdamse Verzetmuseum over haar ervaringen als medewerkster van het Utrechts Kindercomité. Zij herinnerde zich toen dat Clare Lennart betrokken was bij het tijdelijk verbergen van de kinderen door het Utrechts kindercomité. Ze wist waar Clare woonde aan de Zuilenstraat, maar niet meer of zij er zelf kinderen heeft gebracht. De registratie van het interview van Clair Polak met Gisela Wieberdink-Söhnlein (en met Siet Gravendaal-Tammens en Louise Schwarz-van Santen) is te vinden op www.geschiedenis24.nl.
- 112 Jan Meulenbelt werd in 1944 gevangen genomen, maar na vier maanden in een kamp vrijgelaten. Hierna onthield hij zich van verdere verzetsactiviteiten, op advies van Gerard Kempe.
- 113 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 16 april 1944.
- 114 Hans van Meerten is de artiestennaam van Johannes Soeters. Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945. Ella Goldstein, ‘Clare Lennart’, in: *Haarlems Dagblad*, 17 december 1949.
- 115 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 44.
- 116 Klaver 1979, p. 79.
- 117 Op 13 oktober 1944 werd het politiebureau op het Paardenveld geraakt door geallieerde beschietingen. Het werd verplaatst naar het bestaande politiebureau in de Zuilenstraat. Regenhardt 2002, p. 200.
- 118 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 28 juli 1943.
- 119 Klaver 1979, p. 79 en Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 51. Everlina Lubberta Klaver, geboren 28 april 1881 in Hattum, was getrouwd met Pieter Dekker, van beroep ambtenaar bij de Nederlandse Spoorwegen.
- 120 *Weleer*, p. 62.
- 121 ‘Ik ben laatst een dag in Den Haag geweest in sneeuw en kou. Ik moest een verklaring afleggen ten gunste van een Duitse Jood, die probeert niet langer als onderdaan van een vijandige mogendheid beschouwd te worden, wat heel lastig is.’ Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 maart 1946. Ook in Verroen 1975, p. 49.
- 122 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juli 1935, naar aanleiding van *Vrouwengevangenis* van Eva Raedt-de Canter (1935).
- 123 *Kasteel te huur*, p. 182.
- 124 *Kasteel te huur*, p. 183. Hetty Voûte en Gisela Wieberdink-Söhnlein hebben in 1988 de Yad Vashem onderscheiding gekregen van het Israëlische Holocaustcentrum. Ook Albert Boerman kreeg in 1996 deze Israëlische onderscheiding als ‘Rechtvaardige onder de Volkeren’ voor gojim (niet-Joden) die Joden destijds hielpen onderduiken, ontkomen en overleven.
- 125 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 46.
- 126 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 16 april 1944. Alexander Voormolen was op 5 september 1943 getrouwd met Eliza Willemina van Musschenbroek. Het huwelijk hield nog geen twee jaar stand.
- 127 Jaap Romijn zou, na in 1956 adjunct-directeur te zijn geworden, in 1962 de eerste directeur-uitgever van Uitgeverij A.W. Bruna worden die geen lid was van de Bruna-familie. Zie voor de Schildpadreeks o.a. Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam, 1983, p. 283.
- 128 De krant was een initiatief geweest van F. Vervoren en werd na diens dood in 1943 voortgezet door een zekere Roos van Bergen, vermoedelijk een pseudoniem van Romijn. De verzameling knipselkranten zou na de oorlog de eerste collectie worden van het latere Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie.
- 129 Aarts 2009, p. 133-137.
- 130 Het contact met Clare Lennart was door Ad den Besten en Ad. van Noppen gelegd. Van Noppen schreef allerlei auteurs aan, zonder voorgaand persoonlijk contact: ‘Iedereen die lief was, schreef terug.’ Piet Calis, *Het ondergronds verwachten: schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*. Amsterdam, 1989, p. 303.
- 131 Ulrich Jeltema, ‘Oorlog in Utrecht’, in: *De Utrechtse Boekhouder* 4/1 (2014), p. 21-23.
- 132 Clare begint haar verhaal ‘Provinciestad’ als volgt: ‘Het moet niet regenen in een kleine stad... In de oorlogsjaren heb ik eens in een of ander clandestien verschijnend blad een gedicht gelezen, dat zo begon. Hoe het verder ging, herinner ik me niet goed meer, alleen dat alles net té erg werd, als het in zo’n kleine stad ook nog regende.’ ‘Provinciestad’, in: *Scheepjes van papier*, p. 34-39. Dit gedicht van de Amsterdamse dichteres Willy [Wielek-] Berg stond in het dubbelnummer van *Parade der Profeten* (nr. 5-6), gedateerd ‘Augustus-September 1944’. De beginstrofe luidt: Het moet niet regenen in een kleine stad... / De regen weet teveel van alles, wat / Er nooit zal komen en nooit is geweest.
- 133 Willem Frederik Hermans droeg vier gedichten bij in nummer 5-6 en vijf in editie 7-8-9. Verder werkten o.a. Guillaume van der Graft, Hans Warren, Paul Rodenko en Hans van Straten mee aan de *Parade*. Calis 1989, p. 303.
- 134 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 juli 1934. Ook Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 juli 1934 en 9 september 1934.
- 135 Zo schreef Jaap Romijn voor de oorlog het boek *Hart van Nederland* over de geschiedenis van Utrecht. Omdat hij de geschiedenis van de Joden in Utrecht ook noemt, werd het boek meteen verboden. In 1950 verscheen het alsnog. Aarts 2009, p. 175. Het verhaal bundelde Clare Lennart in *Rouska*, 1948, p. 35-47. Citaat op p. 38.
- 136 Klaver 1979, p. 78.
- 137 Boudier-Bakker 2013, p. 59.
- 138 Regenhardt 2002, p. 194.
- 139 Regenhardt 2002, p. 193.
- 140 Van Miert 1995, p. 175.
- 141 Boudier-Bakker 2013, p. 144.
- 142 Boudier-Bakker 2013, p. 213.
- 143 Paul Arnoldussen, *Poes in verdrukking en verzet 1940-1945. De poezenkrant* 57, mei 2013.
- 144 *Weleer*, p. 104.
- 145 Van Lijndenweg 30. Luite Klavers zoon Dick stond ook van 1 juli 1940 tot 12 oktober 1940 op dit adres ingeschreven.
- 146 Ina Boudier-Bakker noteerde al op 19 april 1941 dat er munitie ontploft was op vliegveld Soesterberg, als gevolg van een grote brand op de hei of met brand tot gevolg. Daardoor was een deel van de spoorweg vernield. Boudier-Bakker 2013, p. 97.
- 147 Boudier-Bakker 2013, p. 229 en p. 233.
- 148 Voedselgebrek, met name tekort aan vitamine B en C, kan de mentale gezondheid schaden. Het is mogelijk dat het voedselgebrek een latente demantie bij Bertha versneld heeft.
- 149 Citaten uit de brieven van Bertha Klaver-Barendsen aan Familie Gebr. Barendsen, Handelskweekers, Oosteinde Aalsmeer, 14 mei 1944, Luite Klaver aan fam. Barendsen 22 oktober 1944 en Luite Klaver aan fam. Barendsen 14 – 20 november 1944 (collectie familie Karssing).
- 150 Klaver 1979, p. 80.
- 151 De inschrijving op het nieuwe adres is per oktober 1939.
- 152 Interview Ries van den Boogaard, 7 februari 2014.
- 153 Ries van den Boogaard en Pietje van der Mark

- trouwden op 19 augustus 1942.
- 154 Volgens Rico Bulthuis was Susanna krankzinnig, maar volgens kleinzoon Ries van den Boogaard zeker niet. Miep had een zeer slechte relatie met haar schoonmoeder en dat leverde, tot ná de oorlog, ook conflicten met haar man Ries op.
- 155 Citaat van ‘Nicky’ uit een discussie over echtscheiding in manuscript Veronica Valckenier: ‘Jullie praten altijd van “willen”. Op een gegeven ogenblik kan er geen kwestie meer zijn van “willen”. Dan wordt het “moeten”, niet anders kunnen. Maar in ieder geval vind ik, dat geen enkel mens, ook een getrouwd mens niet, het recht heeft om over een ander mens te beslissen. Ook niet als er kinderen zijn. Dat moet ieder... de man of de vrouw... voor zichzelf uitmaken.’ (LM)
- 156 Pietje van den Boogaard-van der Mark vertelde aan haar zoon Ries dat Clare in de oorlogsjaren aan de deur kwam en Susanna vroeg om hem los te laten. Gesprek Ries van den Boogaard, juli 2011 en februari 2014.
- 157 Bidprentje uit de collectie van Ries van den Boogaard. De doodsoorzaak van Susanna is onbekend.
- 158 Klaver 1979, p. 82
- 159 Van Hoof 2010, p. 104. Van Miert 1995, p. 221.
- 160 De unieke klokken van de Dom waren ontkomen aan de vordering en hadden vijf jaar lang gerust in stutten die hen tegen bombardementen moesten beschermen. Spaans-van der Bijl 1995, p. 384.
- 161 ‘Vrede’ in *Liefde en Logica*, p. 173-178. Dit verhaal publiceerde Clare in 1966 ook in een gezamenlijk nummer van de universiteitsbladen *Solaire Reflexen*, *Post iucundam iuventutem* (orgaan van het Utrechts Universiteitsfonds) en de *Sol iustitia* (illegaal verschenen gedurende de Duitse bezetting) ter gelegenheid van het lustrum van de Universiteit Utrecht in het voorjaar van 1966. Recensie in *Het Parool*, 25 maart 1966.
- 162 ‘Vrede’, in: *Liefde en Logica*, p. 173-178.
- HOOFDSTUK 10
- 1 *Serenade uit de verte*, p. 260.
 - 2 Bijvoorbeeld door: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997. De omschrijving is een reactie op ‘de eindeloze jaren zestig’, gemunt door Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam / Antwerpen, 1995.
 - 3 Pas in februari 1952 ging het laatste product, koffie, van de bon.
 - 4 ‘Misschien vind ik nog iets – myn bezittingen
- zyn door verhuizen en onderduiken in de bezettingstyd nogal verspreid geraakt en ik heb nog niet alles weer terug.’ Clare Lennart aan W. Moll, 24 juni 1946.
- 5 Stempel van de Utrechtse bankiers Vlaer en Kol op haar persoonsbewijs, 12 juli 1945. Ook Wim, die wel wat gerommeld had met de zwarthandel, raakte zo zijn geld kwijt. Hij leverde bij Vlaer en Kol zevenhonderd gulden in voor tweehonderd gulden (LM). Zie Ad van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950*. Amsterdam, 2014, p. 63-67.
- 6 Luite Klaver wilde in november 1945 al naar Haarlem verhuizen, maar werd ziek en dat gaf ‘nog extra veel drukte’. Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945. In 1948 en 1949 nam Clare Lennart een post ‘onderhoud vader’ ten bedrage van f120 resp. f207 op in haar kasboek. Daarna niet meer.
- 7 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945.
- 8 ‘Ook nu heb ik nog een paar studenten in huis, maar langzamerhand is het schrijven meer hoofdzaak geworden.’ Clare Lennart aan W. Moll, 24 juni 1946. Van Miert 1995, p. 175.
- 9 Interview met Rico Bulthuis 2007.
- 10 Klaver 1979, p. 82.
- 11 Dinsdag 21 februari 1950 was Clare Lennart te gast bij de Nederlandse Vrouwenclub. In het aprilnummer 1950 van hun tijdschrift staat het verslag met dit citaat.
- 12 Klaver 1979, p. 34. Clare Lennart wijdde een hele column aan het onderwerp: ‘Artiest als echtgenoot’, in: *Het paard licht*, p. 119-121.
- 13 *Kasteel te huur*, p. 179.
- 14 Virginia Woolf, *A Room of One's Own*. New York, 1929, p. 6.
- 15 Schrijfsters moe(s)ten, zoals Virginia Woolf het omschreef in het essay ‘Professions for Women’, de ‘Angel in the House’ vermoorden om succes te kunnen hebben. Woolf noemt haar ‘Angel in the House’ ‘intensely sympathetic. She was immensely charming. She was utterly unselfish. She excelled in the difficult arts of family life. She sacrificed herself daily. If there was chicken, she took the leg; if there was a draught she sat in it – in short she was so constituted that she never had a mind or a wish of her own, but preferred to sympathize always with the minds and wishes of others.’ Virginia Woolf, ‘Professions for women’ in: *Collected essays II*. London, 1966, p. 284-289.
- 16 Ina Boudier-Bakker zei tegen Hans Edinga: ‘Misschien heeft één uitzonderlijke man, van wie ze zielsveel hield, haar vroeger zo’n ontzettende knauw gegeven, dat ze haar toevlucht zocht bij een gewone doorsnee-man, zonder artistieke aspiraties.’ Manuscripten en typoscripten etc betreffende Levensbericht Clare Lennart door Hans Edinga’ (collectie Gé Vaartjes) ‘Ik geloof dat het geluk van de liefde en het verdriet van de liefde samen een volheid aan het leven geven. Ik geloof ook dat alle liefdes die je ervaren hebt, ook vóór je huwelijk, belangrijk zijn voor je totale leven. Want alles wat je diep beleefd hebt is goed, ook al was het in wezen misschien triest.’ Interview met Conny Sluysmans in *De Telegraaf*, 20 december 1969.
- 17 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1935.
- 18 *Kasteel te huur*, p. 166. Steven uit de roman lijkt in zijn zorgzaamheid op Wim: ‘Geen vrouw hoeft zich ooit in te beelden, dat ze voor hem zorgen moet, omdat hij anders zal “verkommeren”. Steven is volmaakt in staat voor zichzelf te zorgen, te koken, te huishouden.’
- 19 In een interview met Eva Hoornik zei Clare: ‘De tijd van mijn huwelijk was de fijnste. Door mijn man kreeg ik meer stabiliteit en verdween het wankelen uit mijn persoonlijkheid.’ *Algemeen Dagblad*, 12 december 1971. Ook: ‘Mijn man was evenwichtig en optimistisch. Hij heeft mij stabiliteit gegeven.’ De Ceulaer 1966, p. 76.
- 20 Klaver 1979, p. 45. Haar nicht Gerda Klaver noemde haar tante ‘zenuwachtig, gauw van de kook. Wim was de rust zelve. Een mooi tegenwicht.’ Gesprek met Gerda en Ineke Klaver, juli 2007.
- 21 Verroen 1975, p. 140.
- 22 Volgens Bulthuis 1985, p. 65 trouwde Clare Lennart ‘om de bonnen’.
- 23 Wims kleinzoon Ries van den Boogaard denkt dat Wims pensioenregeling de belangrijkste reden voor het huwelijk was. Gesprek Ries van den Boogaard, 7 februari 2014.
- 24 Opgave in ‘Staat van aanbrengsten ten huwelijk door Mejuffrouw Clara Helena Klaver, wonende te Utrecht, Zuilenstraat 10bis’, 23 juli 1947. Wim kreeg wel het vruchtgebruik van haar nalatenschap, maar werd uitgesloten als erfgenaam. Bijlage bij huwelijkse voorwaarden en testament (PT).
- 25 Door de enorme oplage kostten de pockets slechts f1,25 per deel. De serie was te koop voor 32 maal f1,25 = f40. Eind 1952 behaalde de Dickens-serie een kwart miljoen exemplaren.
- 26 In het najaar van 1945 stuurde Clare haar proefvertaling naar Het Spectrum. Op 6 oktober 1945 stuurde Het Spectrum de geredigeerde proefvertaling van Sketches by Boz naar Clare terug: ‘Daaruit zult u tevens zien dat zij met uw werkwijze accoord gaat, zoodat wij u hierbij tevens een contract in duplo
- ter onderteekening voorleggen.’ Volgens het contract van 6 oktober 1945 zou Clare vertalen voor in totaal zevenhonderd gulden: Sketches by Boz, Sketches of young gentlemen, Sketches of young couples, Public life of Mr. Tulrumbles and reprinted pieces. Onder reprinted pieces: Births, Mrs. Meek of a son, The noble savage, A flight, The detective police, Three ‘detective’ anecdotes, On duty with inspector field en Our school. Deze verhalen staan in deel 2 van *Schetsen van Boz*, verschenen in 1952, maar daarin staat op de titelpagina ‘Nederlandse vertaling van J.A. de Groot-Brantjes’. Het is onduidelijk waarom de naam van Clara Lennart, die wel in alle delen wordt genoemd als lid van het vertaalteam, niet op de titelpagina van *Schetsen van Boz* staat.
- 27 *Weleer*, p. 83.
- 28 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945 en Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 maart 1946. A.J.H. Boezeman / Het Spectrum aan Clara Klaver, 2 mei 1946. Tussen ‘de’ en ‘vertaling’ staat handgeschreven ‘gedeelte’.
- 29 ‘Charles Dickens’, in: *Uilenspiegel. Weekblad voor het gezin*, 17 mei 1952, p. 8-9.
- 30 Voor Dickens kreeg Clare Lennart driehonderd gulden in 1946. In 1948 verdiende ze tweehonderd gulden voor de vertaling van de populaire, net verfilmde thriller *Fallen Angel* van Marty Holland. Marty Holland was een scripttypiste in een filmstudio in het Hollywood van de jaren veertig. Clare Lennart vertaalde *Fallen Angel* als *De geest van Stella Flint*. Het boekje verscheen als nummer 15 in de Atlas Mystery Reeks, een gezamenlijke serie van H.J.W. Becht / N.V. A.W. Bruna & Zoon / Van Holkema & Warendorf N.V. / A.W. Sijthoff’s Uitgeversmaatschappij N.V. / AD. M.C. Stok. In 1952 kreeg Clara vijfhonderd gulden voor de vertaling van *God’s Men* van Pearl Buck. In 1952 werkte ze aan haar derde roman van Pearl Buck, *Peony*, die in 1954 als *Pioenroos* zou verschijnen. Clare Lennart zou ook werk van Dorothy Sayers vertaald hebben (zie Dommissie 1965, p. 102), maar ik heb geen concrete titel kunnen vinden.
- 31 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 8 mei 1953. Jenny Laird publiceerde *James and MacArthur* in 1951.
- 32 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945.
- 33 De Utrechtse uitgeverij was goed door de oorlog gekomen met honderdvijftig non-fictie titels. De uitgeverij en boekhandels werden als ‘goed’ beschouwd, onder andere omdat de Bruna-kiosken geen NSB-kranten verkochten.

- 34 ‘Toen ik voorjaar 1944 bij Uitgeverij Bruna te Utrecht in dienst kwam en opdracht ontving het naoorlogse fonds te organiseren, lag daar een grote hoeveelheid manuscripten op uitgabe te wachten, waarvan mij twee in het bijzonder aantrokken. Het eerste was de bekoorlijke roman *Judaspenningen en Pauweveren* van C.J. Kelk, het tweede *Kasteel te huur* van Clare Lennart. [...] De uitgave van Clare Lennarts roman werd voorafgegaan door die van haar novelle *Ter herinnering aan Rotterdam*, naar ik meen op haar verzoek omdat dit verhaal zoveel meer aan de actualiteiten was gebonden.’ Jaap Romijn in Verroen 1975, p. 129.
- 35 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 34.
- 36 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 50.
- 37 Victor van Vriesland noemde *Ter Herinnering aan Rotterdam* in een tussenzin ‘een fijn en charmant verhaaltje’ in: *Onderzoek en vertoog* 2. Amsterdam, 1958, p. 627. Ben Stroman geeft geen waardeoordeel, alleen een vermelding in B. Stroman, *De Nederlandse roman 1940-1950. Overzicht en indrukken*. Rotterdam / ’s Gravenhage, 1951, p. 46.
- 38 C.J. Kelk, ‘Toch goed oorlogsproza.’ in: *De Amsterdammer*, 26 oktober 1946.
- 39 Radiolezing voor de V.A.R.A. Gepubliceerd in *Ad Interim*, 11, november 1946, p. 519-525. Ook opgenomen in: J.C. Bloem, *Verzamelde beschouwingen*. ’s Gravenhage, 1950, p. 209-215. Bloem verkocht zelf vijf jaar later, op 3 maart 1951, nog een exemplaar op de Literaire Markt van de Bijenkorf in Rotterdam (PT).
- 40 Zie de afrekeningen van A.W. Bruna aan Clare Lennart (LM). Ieder half jaar opnieuw zijn er exemplaren verkocht. Cees Kelk nam de hele novelle op in zijn bundel *Nederlandse verhalen*. Utrecht, [1955], p. 65-94.
- 41 Bijvoorbeeld in Herman Romer, *Rotterdam voordat de bommen vielen*. Rotterdam, 1988.
- 42 Gepubliceerd in *Ad Interim*, 11, november 1946, p. 519-525. Ook opgenomen in: J.C. Bloem, *Verzamelde beschouwingen*, ’s Gravenhage, 1950, p. 209-215. Zie ook Bloems recensie van *De ogen van Roosje*: ‘De onvergelykelijke, hoogst persoonlijke stijl van Clare Lennart’, in: *De Telegraaf*, 29 november 1957.
- 43 Slijper 2007, p. 290-291. Bloem was op 13 juli 1946 op zijn verzoek eervol ontslagen als griffier. In de zomer van 1946 publiceerde hij zijn poëziebundel *Sintels* bij A.A.M. Stols.
- 44 Slijper 2007, p. 304-306.
- 45 Zie ook het slot van hoofdstuk 1. Zie over de ‘verwantschap’ tussen Bloem en Clare Lennart haar column ‘Gevaarlijke energie’, in: *Het paard licht*, p. 161-163.
- 46 In december 1917 las J.C. Bloem *Le grand Meaulnes* van Henri Alain-Fournier. Hij schreef erover aan Aart van der Leeuw: ‘Dit boek is van een romantiek, zooals ik niets ken, zóó echt en warm en ademend van het edelste leven, zoo vol van het menschelekste verlangen.’ Hij was zo onder de indruk dat hij later *Le grand Meaulnes* nooit meer heeft durven herlezen, uit angst afbreuk te doen aan zijn herinnering. Slijper 2007, p. 151.
- 47 Clara Eggink had ook bij A.A.M. Stols gepubliceerd, maar na een geschil over een lening keerden Bloem en Eggink zich van de uitgever af. Slijper 2007, p. 311.
- 48 Clara Eggink, ‘De schrijfster van de dichtelijke realiteit’, in: *Leids Dagblad*, 8 december 1951.
- 49 Bijvoorbeeld door C.J.E. Dinaux: ‘Haar levensgevoel is van hetzelfde vervuld, dat Bloem deed dichten: ‘Het is bij dromen gebleven: / Ik heb, wat een ander ontsteelt / Aan het immer weerbarstige leven / Slechts als mogelijkheden verbeeld.’ C.J.E. Dinaux, ‘Litteraire Kanttekeningen’, in: *Haarlems Dagblad*, 10 februari 1951. Het is een strofe uit ‘Aanvaarding’ uit Bloems bundel *Sintels* (1945).
- 50 *Kompas der Nederlandsche Letterkunde*. Onder redactie van Clara Eggink, J.C. Bloem, C.J. Kelk, Ed Hoornik en Ad. Morriën. Amsterdam, 1947, p. 253-255. Clara Eggink plaatste ook een fragment uit *Stad met rose huizen* in de *Schrijversalmanak* van 1954 onder de titel ‘Avond in een kleine stad’, p. 107-109.
- 51 Alexander Voormolen sprak veel met Bloem en Eggink over Clare Lennart en raadde haar aan Stols te benaderen. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 31 december 1937 en 6 september 1942.
- 52 ‘Ik zie je man nog zitten op die laatste lezing, ik meen [naast] Jacques Bloem. Wie had dat toen kunnen denken.’ M.L. van Holthe tot Echten aan Clare Lennart, 17 februari 1960. Bloem bedankte Clare Lennart per briefkaart voor een lovende kritiek op zijn vertaling van *Precious Bane* van Mary Webb. J.C. Bloem aan Clare Lennart, 27 juni 1963. ‘De auteurs met wie ik nog wel eens contact heb zijn: Belcampo, Ina Boudier-Bakker, Bloem (tegenwoordig niet zo veel meer i.v.m. zijn gezondheid), Ab Visser, Fré Dommissie (zij schrijft over mijn leven en werk een boekje), Jaap Romijn en Hans Edinga.’ Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart. Haar leven en werk* (LM).
- 53 Op een drukproef van haar Boekenweek-geschenk *Op schrijversvoeten door Nederland* (1955) veranderde de auteur de zetttersblunder ‘Clare Eggink’ in Clare Lennart (LM).
- 54 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 1 september 1950.
- 55 Rico Bulthuis aan Clare Lennart, 10 juli 1950.
- 56 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 26 juni 1950.
- 57 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 16 april 1948.
- 58 Bulthuis publiceerde bij de NUMIJ in december 1948 *De schim van Joyce Herfst* en *Madama Clazina Rooselinde clairvoyante* in februari 1949.
- 59 De serie wordt niet genoemd in Lisa Kuitert, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 1997.
- 60 Bulthuis 1985, p. 120-125.
- 61 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 16 april 1948. Visser was in 1944 twee weken ‘gestrand’ bij Rico en Paula Bulthuis. Van Diggelen 2013, p. 178-181.
- 62 Ze stuurde het manuscript aan Rico Bulthuis op 29 april 1948 en het 12^e verhaaltje op 22 mei 1948. Het boekje verscheen bij de NUMIJ in Leiden in 1948 als deel 2 van de serie Mixed Pickles. Een tweede oplage (of tweede druk) verscheen in 1950.
- 63 ‘Over de schutting’ was in 1940 gepubliceerd in de bundel *1001 avond*. In de Indische krant *Sumatra Post* van 26 oktober 1940 verscheen ‘Het Pleintje van de Duizend Wonderen’. ‘Het straatje’ kwam uit *Parade der profeten* in 1945 en het poezenverhaal ‘De heldin’ was al ouder: het verscheen in *Oké* van april 1939. ‘Suite de villes Perdues’ is waarschijnlijk het oudste verhaal in de bundel: de eerste alinea is een beschrijving van Clare’s uitzicht op het kwekerijtje op de Nicolaasweg.
- 64 *Rouska*, p. 9.
- 65 *Rouska*, p. 91. Het is een omgewerkt fragment uit *Kasteel te huur*. Ook de poezen Sijmen of Satan en Satinette uit het verhaal *Rouska* komen terug in *Kasteel te huur*.
- 66 *Rouska*, p. 89-93.
- 67 Rico Bulthuis aan Clare Lennart, 21 januari 1950.
- 68 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 28 januari 1953.
- 69 *Haagsche Courant*, 14 april 1949.
- 70 *De Telegraaf*, 29 oktober 1949.
- 71 *NRC*, 19 maart 1949.
- 72 C.J.E. Dinaux, ‘Clare Lennart: Rouska’, in: *Haarlems Dagblad*, 30 april 1949.
- 73 *Tooverlantaarn* zou worden opgenomen in de Nimmer Dralend reeks. Nijgh & Van Ditmar betaalde aan Bruna 11 cent per verkocht exemplaar waarvan 2/3 voor de auteur bestemd was. Contract, 18 augustus 1948.
- 74 In het contract van 1 augustus 1947 verplichtte de uitgever zich ‘autrice per jaar ten minste twee vertalingen op te dragen zoolang autrice Uitgever het voorkeursrecht op haar werk gunt’.
- 75 Clare Lennart aan W. Moll, 24 juni 1946.
- 76 ‘Sneuwklokjes op Rhijnauwen’, in: *Het paard licht*, p. 28.
- 77 In de eerste versies was Freule Cecile Rodaen nog de hoofdpersoon van de roman (LM).
- 78 Steven kreeg de achternaam van Clare’s overgrootmoeder Everdina Maria Moulin. Everdina Maria Klaver-Moulin (1806-1852).
- 79 Ella Goldstein in *Vrij Nederland*, 30 april 1949.
- 80 ‘Van het kasteel zelf zag ik niets. Er zit in het boek wat van Rhijnauwen, maar dan op een meer afgelegen plaats.’ ‘Clare Lennart bezig met boek van vroeger’, in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 81 ‘Je geeft [in *Reigersberg, PT*] ook deze drie verhalen als het nagelaten werk van een jong gestorven vrouw. Zoiets is dikwijls een zinloos trucje.’ Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 11 oktober 1937.
- 82 *Kasteel te huur*, p. 123.
- 83 *Kasteel te huur*, p. 166. Steven is ‘zo handig en netjes als een matroos’ en brengt Vera kopjes thee op bed.
- 84 Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 september 1934.
- 85 C.J.E. Dinaux in *Haarlems Dagblad*, 12 juni 1948.
- 86 *Haagsche Courant*, 14 april 1949.
- 87 C.J. Kelk, ‘Een nieuw Arcadië’, in: *De Groene*, 10 juli 1948.
- 88 *Utrechts Nieuwsblad*, 29 oktober 1949.
- 89 Rico Bulthuis in: *De vijf vocalen*, nummer 1, 1949.
- 90 *Het vrije volk*, juni 1948.
- 91 *De waarheid*, juni 1948.
- 92 *Het vrije volk*, juni 1948.
- 93 Rico Bulthuis in: *Nederlandse Bibliografie*, februari 1949.
- 94 *Critisch bulletin*, januari 1949, p. 15-18.
- 95 Odilon Redon was een Franse, symbolistische, schilder, die vaak een droomwereld verbeeldde vol feeën en andere fantasiefiguren.
- 96 C.J.E. Dinaux in: *Haarlems Dagblad*, 12 juni 1948.
- 97 *Kasteel te huur*, p. 141. Van Vriesland citeerde deze zin in zijn recensie.
- 98 *Kasteel te huur*, p. 87.
- 99 Ella Goldstein in *Vrij Nederland*, 30 april 1949. Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 23 april 1939.
- 100 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1933.
- 101 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 23 april 1939.
- 102 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 8 oktober 1953.
- 103 De jaarlijkse prijs van tweeduizend gulden voor een roman of novelle was ingesteld in 1946. In de jury zaten Gerard van Eckeren, Ben Stroman en Theun de Vries. Annie Romein-Verschoor won de prijs met de historische roman *Vaderland in de verte* (1948).
- 104 Van Liempt 2014, p. 324.
- 105 Alle uitgevers kregen per circulaire een

- uitnodiging de namen, pseudoniemen en adressen van bij hen in de laatste tien jaar uitgevende auteurs op te geven. Zo bouwde de CPNB het adressenbestand op.
- 106 Het bewaard gebleven manuscript 'Poppenliefde' begint met de regels 'Jaren later stonden Trees en Elly op de zolder.' (LM).
- 107 G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231. Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 29 april 1948.
- 108 Notulen bestuur CPNB 26 oktober 1948.
- 109 Klaver 1969, p. 85.
- 110 *Twee negerpopjes*, p. 15.
- 111 *Twee negerpopjes*, p. 35.
- 112 *Twee negerpopjes*, p. 78. Het is een volksliedje in Platduits uit Clare's geboortjaar 1899 door Klaus Groth.
- 113 G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231. De Friese schrijfster Rie van Rossum was, evenals Clare Lennart, opgeleid als onderwijzeres en publiceerde kinderboeken en romans (in het Nederlands). Zij publiceerde in 1934 *Kloof zonder brug* over een examenklas van een Christelijke Kweekschool.
- 114 'Gemengd bericht' in het *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 17 maart 1949.
- 115 Zie ook Ewoud Sanders, 'Negerpopjes', in: *NRC*, 31 maart 2006.
- 116 G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231. Ook de Utrechtse boekhandelaar en CPNB-bestuurslid Chris Leeftang constateerde dat het dit jaar 'door de aparte stijl en sfeer van het geschenk, niet zo moeilijk geweest was de naam van de auteur te raden.' *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 28 april 1949.
- 117 Exemplaren die na de Boekenweek over waren, mochten voor f1,50 worden verkocht.
- 118 Voor Elisabeth Zernike, Rie van Rossum en Kathinka Lannoy ieder stemden zo'n drieduizend inzenders, voor Marie van Zeggelen circa tweeduizend en de rest was over de zeven andere auteurs verdeeld.
- 119 *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 28 april 1949.
- 120 *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 28 april 1949.
- 121 *Het vaderland*, 1949 (knipselarchief LM). Ook Dinaux lag *Twee negerpopjes* na aan het hart 'omdat er zo gaaf, zo onverdorven een kinderziel in openbloeit.' C.J.E. Dinaux 'Clare Lennart: Rouska', in: *Haarlems Dagblad*, 30 april 1949.
- 122 'Kinderen in een Gelders dorp', in: *NRC*, 26 februari 1949. 'De vaak meer dan verdienstelijke stijl dwingt eveneens meermalen bewondering af, ondanks een wat ouderwets overmatig gebruik van stippeltjes.'
- 123 *De Maasbode*, 19 februari 1949.
- 124 Zie ook hoofdstuk twee. M. de Jongh-Moonens, familie van Marie Rietman, een vriendin van Da Klaver-Doyer bij wie Eveline Klaver had ingewoond, schreef eveneens een bewonderende brief aan Clare Lennart, 17 juni 1949 (LM).
- 125 De radiotekst van Ritter is niet overgeleverd.
- 126 Jo van Goor aan Sophie (Fietje) Kwaak, Zwolle, 23 maart 1949 (collectie Bertus Mulder). Clare Lennart heeft Jo van Goor na 1918 waarschijnlijk nooit meer ontmoet en deze uitbundige reactie ook nooit onder ogen gehad. Fietje Kwaak schreef zelf een waarderende brief aan Clare Lennart, zonder te verraden dat zij ook op de Apeldoornse Rijkskweekschool had gezeten, alleen met de cryptische omschrijving dat het boekje 'door een persoonlijke reden' aan haar appellerde. 'De wijze, waarop U dingen en mensen ondergaat, de sfeer en de stemming, die U weet op te roepen, is mij zoo "eigen", dat het soms haast onheimisch is.' Sophie L. Kwaak aan Clare Lennart, 9 mei 1949 (LM).
- 127 Nare gebeurtenissen blijven het best in het geheugen hangen. Zie Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom*. Groningen, 2008, p. 9 en 61-88. Gerben IJsbrand Kapteijn zegt tegen Trezia: 'Zonder jouw ogen zal het hier meer dan ooit een woestijn zijn.' *Twee negerpopjes*, p. 77. Trezia noemde de omgeving van Epe een 'toendra, het meest verlaten klinkende woord dat ze kent.' *Twee negerpopjes*, p. 17.
- 128 *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 5 mei 1949.
- 129 Gerard van Herpen, 'Clare Lennart in Utrecht. Stoffig Goud', in: *De Stem*, 28 juni 1991.
- 130 J.C. Bloem verkocht het werk van Clare Lennart op de Literaire markt op 26 februari 1949, zoals het Polygoonjournaal liet zien. Zie ook: Ileen Montijn, *'t Gonst. 125 jaar De Bijenkorf*. Amsterdam, 1995.
- 131 'Schrijvers in de Bijenkorf', in: *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 3 maart 1949.
- 132 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 60-62.
- 133 Bokhove 2012, p. 129-131.
- 134 *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1948-1949*. Leiden, 1950, p. 261.
- 135 Ze bewaarde het bewijs van lidmaatschap in het originele verzendkokertje (LM).
- 136 Thonny Cahn-Lippen aan Clare Lennart, 26 april 1949.
- 137 *Het Parool*, 3 maart 1949.
- 138 G.H. 's Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart' in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231.
- 139 Bijvoorbeeld op de verjaardagskalender van de *Schrijversalmanak* 1957 en in de *Encyclopedie voor de wereldliteratuur* van C. Buddingh' uit 1954. Op de website van het Vlaamse Letterenhuis staat ook nog 1904 als geboortedatum.
- 140 Interview met Eveline Klaver door Wim Henk Bakker: 'Zuster voltooid Clare Lennarts laatste boek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1976.
- 141 Interview met Kees Komen, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 2 augustus 1969. De AOW was ingevoerd op 8 juni 1956. Clare vergat ook liever verjaardagen van anderen. Aan Frans Coenen schreef ze: 'Je moet me toch ook maar een keer vertellen wanneer je jarig bent. Ik deed een beetje struisvogelachtig, alsof je altijd even oud zou blijven als ik je verjaardag niet wist.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 december 1932.
- 142 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 51. Deze passage is gemarkeerd in het exemplaar van *Herinneringen aan Clare Lennart* dat van haar vriendin Betty Jansen-Hessing is geweest.
- 143 Bij haar aanmelding voor de werkgroep kinderboeken en vertalingen van de VVL in februari 1960 schreef ze zelf de onjuiste geboortedatum 1904 (LM).
- 144 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 145 Hans Warren, *Geheim dagboek 1973-1975*, p. 9, dagboekantekening van 4 januari 1973. Volgens Warren stond zelfs op de 'doodsbrief' 1904 als geboortjaar.
- 146 Lucie Th. Vermij, *De verrukkelijke kunst van het verhaal. Leven en werk van Willy Corsari*. Amsterdam, 1993, p. 42. Maria Dermoût, geboren in 1888, die in 1951 op 62-jarige leeftijd debuteerde, maakt overigens geen punt van haar leeftijd.
- 147 In een bundel voor het middelbaar onderwijs liet Clare Lennart bij de personalia afdrukken: 'Na enige jaren in Utrecht getrouwd met M.W. van den Boogaard.' Adriaan van der Veen en Martin Mooy (sam.), *Honderd schrijvers maakten een keuze uit eigen werk*. Zeist, 1970.
- 148 *Utrechts Katholiek Dagblad*, 26 maart 1955. In vier scripties (LM), gebaseerd op interviews die de kweekschoolleerlingen met Clare Lennart hielden, varieert de trouwdatum van 1929 tot 1930. Bijvoorbeeld: 'In 1930 trouwt Clare en wordt mevrouw Van den Boogaard' en 'Ze nam dus haar ontslag en was van plan om Frans te gaan studeren. Toen ze echter een man ontmoette, viel ook dit plan in duigen.'
- 149 In een interview met Wilfried Henderickx (Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967) noemde het Clare Lennart het angstprobleem in *De ogen van Roosje* 'niet zozeer een probleem dat mijzelf ontzaglijk in beslag neemt'.
- 150 *Weleer*, p. 30.
- 151 Stols omschreef het uitgangspunt voor de Halcyon Pers als 'het verlangen om heel bijzondere dingen te geven in een gewaad waarin op niets bezuinigd hoeft te worden, waarvan de prijs bijnaak wordt'. Salma Chen en S.A.J. van Faassen (ed.), *'Ik ben overbodig geworden!' Briefwisseling J. Greshoff - A.A.M. Stols*. Den Haag 1990-1992. Inleiding, p. XVII.
- 152 Bulthuis 1985, p. 95.
- 153 C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973 Uitgever / typograaf, een documentatie*. Zutphen, 1992, p. 252.
- 154 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 23 oktober 1947. Waarschijnlijk hadden Bloem en Eggink voor Clare Lennart gepleit.
- 155 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 9 januari 1948.
- 156 Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 20 juli 1948.
- 157 Zie ook Bulthuis 1985, p. 98.
- 158 Clare Lennart vertaalde later 'Children on their birthdays' van Truman Capote voor de bundel *Amerikaanse Verhalen* van C.J. Kelk bij Het Spectrum [z.j]. 'Children on their birthdays' verscheen in *A Tree of Night and Other Stories* in 1949.
- 159 Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 22 september 1948. A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 22 oktober 1948.
- 160 G.H. 's Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart' in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231.
- 161 Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 18 oktober 1948.
- 162 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 22 oktober 1948.
- 163 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 10 juni 1949.
- 164 Als derde en laatste deel van de reeks De Blauwe Distel van 'onvergankelijke werken uit de literatuur van alle volken der wereld.' Het eerste deel was van Ricardo Güiraldes: *Don Segundo Sombra* (1948) en het tweede van de Noorse auteur Arne Skouen: *Feest op Réunion* (1949). Later gaf Stols allerlei Nederlandse auteurs in De Blauwe Distel-serie uit, zoals Bloem en Bulthuis.
- 165 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 10 juni 1949.
- 166 Bulthuis 1985, p. 126. Hij stookte Clare tegen Bruna op: 'Van alle kanten bereiken me minder leuke verhalen van Bruna. Het is er eenvoudig een uittocht van schrijvers!' Rico Bulthuis aan Clare Lennart, 21 januari 1950.
- 167 Rico Bulthuis 1985, p. 136. In iets andere bewoordingen ook in Rico Bulthuis, *Herinneringen aan Alexandre Stols*. Oosterhesselen, 1994, p. 10-13.
- 168 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 52-53.
- 169 Over de samenwerking met Elsevier zie Van

- Dijk 1992, p. 251-253. Zie over Vasalis' controverse met Stols: Meijer 2012, p. 366.
- 170 Chen en Van Faassen 1990-1992, p. XXVI.
- 171 Per 1 oktober 1952 sloot A.A.M. Stols zich aan bij het Centraal Boekhuis.
- 172 Chen en Van Faassen 1990-1992, p. XXVI.
- 173 Willem Diemer, 'Maar blauwblauw laten', in: *Dagwerk 1948-1958. Proeve van een Noordnederlandse literaire kritiek*. Groningen, 1958, p. 105-112.
- 174 Klaver 1979, p. 90. P.H. Ritter besprak de roman op 10 december 1950 in zijn Boekenhalftuur bij de AVRO. 'Inderdaad heeft de radiolezing van Ritter invloed gehad, en de loop van de verkoop [van de blauwe horizon] is tot op heden als volgt: Voorverkoop 973 exx, Januari 90, Februari 165, 1-6 maart 141, België: Januari 75, Februari 10. Wij beginnen dus al spoedig aan de tweede helft van de opslag. Laten we hopen, dat de verdere verkoop vlot zal gaan!' A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 13 maart 1951.
- 175 *De blauwe horizon*, p. 294.
- 176 *De blauwe horizon*, p. 208. Da Doyer noemt Lion Cachet, 'een élève [leerling] van Dijsselbloem' in haar dagboek op 18 februari 1891. *Weleer deel II*, p. 59. Carel Adolph Lion Cachet is vooral bekend om zijn toegepaste kunst, van bandontwerpen tot meubels. Mechteld de Bois (red.), *C.A. Lion Cachet 1864 – 1945*. Assen / Rotterdam, 1994. Zie voor 'de tantes' van Da Doyer, *Weleer*, p. 151. Oom Emile woont in het verafgelegen Spieker, een verwijzing naar Luites huis 't Olde Spyker bij Hattem.
- 177 Zie ook 'Nieuwe boeken. Clare Lennart: de blauwe horizon', in: *De Linie*, 16 maart 1951: 'De schrijfster heeft het droomleven van haar figuren rijkelijk in sentimentaliteit gedrenkt en om de tegenstelling schriller te maken de beide mannen der treurige slachtoffers met dik opgelegde kleuren getekend.' Dat geldt niet voor *De ogen van Roosje*.
- 178 *De blauwe horizon*, p. 296.
- 179 Anna Mertens, in: *De ontmoeting. Letterkundig en algemeen cultureel maandblad* 5/10-11 [1951].
- 180 C.J.E. Dinaux, 'Litteraire Kanttekeningen', in: *Haarlems Dagblad*, 10 februari 1951.
- 181 B. Stroman, *De Nederlandse roman 1940-1950. Overzicht en indrukken*. Rotterdam, 's Gravenhage, 1951, p. 46.
- 182 C.J. Kelk, 'Clare Lennart: "De blauwe horizon"', in: *De Groene Amsterdammer*, 17 februari 1951.
- 183 Clara Eggink, 'De schrijfster van de dichtelijke realiteit', in: *Leids Dagblad*, 8 december 1951.
- 184 NiVe, 'Clara Lennart. De blauwe horizon', in: *De nieuwe eeuw*, 28 juli 1951.
- 185 'En "Toverlantaarn" eindigt toch ook niet blij?' Clare Lennart in: *Wij vrouwen, maandblad van de vrouwenbond van de PvdA* (knipselarchief LM).
- 186 *Ruim Baan*, 19 oktober 1945, p. 12-13.
- 187 'Frou de Eekhoorn', in: *Het Parool*, 3 december 1955. Aan *Parool-Junior* werkten o.a. mee Josine Reuling, Hans Andreus, Remco Campert, Lizzy Sara May, Geert van Oorschot, A. Rutgers van der Loeff-Basenau en Guus Vleugel.
- 188 G.H. 's Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart' in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231. Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 20 juli 1948. Het idee was al ouder: 'Ik ga, als ik er tijd voor kan vinden binnenkort een verhaal schrijven over "het prinsesje mimosa." Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 maart 1946. De tekst staat in hetzelfde kladblok, met het opschrift 'Sprookjes', als het slot van *Maanlicht* (LM).
- 189 Zowel bij Clare als bij haar zuster Eveline hadden die Chineesjes een ereplaatsje. Klaver 1979, p. 92. Interview Gerda en Ineke Klaver, juli 2007.
- 190 *Prinsesje Mimosa*, p. 74-77.
- 191 In *Veronica Valckenier* komt een soortgelijke scène voor, waarin Nicky overstuurt is als haar geliefde wat te laat thuis is. 'Het was een beetje moeilijk zo plotseling uit de catastrophestemming te komen. Boven in het portaal barstte ze uit: 'Jij... jij... wat heb je ook zo laat te komen. Je laat mij maar wachten. En ik... ik dacht dat je dood was... in de mist.' Manuscript *Veronica Valckenier* (LM).
- 192 Klaver 1979, p. 95-96.
- 193 Volgens het contract van 29 maart 1951 in een oplage van tweeduizend exemplaren, met een royalty van vijftien procent en een voorschot van f150.
- 194 Rond de eeuwwisseling waren overal lokale kruisverenigingen opgericht. Zij richtten zich op het verzorgen en verplegen van zieken en het verbeteren van de hygiënische omstandigheden, onder andere door kraamzorg, de bouw van badhuizen en sanatoria voor tbc-patiënten. Alle afdelingen waren in 1950 verenigd in de Algemene Nederlandse Vereniging Het Groene Kruis.
- 195 *Door allen, voor allen*, p. 64-65.
- 196 'Door allen voor allen. Clare Lennart schreef Jubileumboek', in: *Nieuw Utrechts Dagblad*, 15 september 1950.
- 197 Het publiek was op 16 september welkom op de tentoonstelling. Verslag van de feestelijkheden in *Utrechts Nieuwsblad*, 16 september 1950. Interview Andries van Onck, juli 2008. Andries zou van 1952 tot 1954 Industrial Design gaan studeren aan de Koninklijke Academie in Den Haag en kreeg veel succes als ontwerper, onder andere voor het Italiaanse Alessi.
- 198 Waarschijnlijk was het eerste artikel 'Geen kleine kinderen bij dieren', in: *Het Parool*, 13 januari 1949.
- 199 'Wat is beter: vroeg of laat trouwen?', in: *Het Parool*, 2 maart 1950.
- 200 'Mode in bloemen, planten en tuinen', in: *Het Parool Supplement*, 21 november 1953.
- 201 *Het Parool*, 7 december 1950. Geneeskundestudente Nadia had in september 1950 Clare's achterkamer betrokken. Aan Rico Bulthuis schreef Clare: 'ze is erg zwart met negerachtig haar. Verder een leuk gezicht. Ik hoop dat ze aardig zal zijn en niet al te lawaaiig.' Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 1 september 1950.
- 202 *Dagblad voor Amersfoort*, 12 maart 1954.
- 203 *Het Parool Supplement* van 22 januari 1954. Daar kwam een reactie op van Clare's oud-klasgenote, F.D.A. Porte-Wit, redactrice van *Het Schoolblad. Orgaan van de Nederlandse Onderwijzersvereniging* 9/7, zaterdag 20 februari 1954, p. 108-109. Zij betuigde in 'Ik worstel en ga onder' haar instemming met Clare's artikel en eindigde 'Namens die ploeterende en vaak tobbede collega's dank.'
- 204 Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 117.
- 205 'Doodgewone marktwaar. Dat kan ik ook wel, als het moet om van te leven.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 februari 1936.
- 206 'Ik hoef toch immers geen boeken te schrijven? Je kunt op een andere manier ook wel geld verdienen, met het schrijven van artikelen voor kranten bijvoorbeeld. Daar kun je zelfs meer geld mee verdienen dan met een boek.' 'Naar aanleiding van een manuscript', in: *Goed Geboekt*, CPNB, 1954, p. 27.
- 207 *Het Parool* f751, *Elsevier* f100, vertaling *Jacob en Hannibal* f300. Van de uitgeverijen A.W. Bruna, A.A.M. Stols en Nijgh & Van Ditmar samen circa f1400. Jaarcijfers 1953, Kasboek (PT).
- 208 Alice von Eugen / Querido aan Clare Lennart, 30 juni 1950.
- 209 'Bij schrijfsters thuis', in: *Denken en Doen*, november 1955.
- 210 'Gewoon en een tikje ongewoon' (knipselarchief LM).
- 211 Ze beloofde Guillaume Priem om, als dat boek af was, met Sander Stols te komen praten. Clare Lennart aan G. Priem, 17 januari 1949.
- 212 Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 9 maart 1951. Op 1 september kon hij uitleveren. Eind mei kreeg Clare haar voorschot van vijfhonderd gulden. A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 26 mei 1951. Volgens het contract kreeg ze vijftien procent tantième en bedroeg de eerste druk minstens tweeduizend exemplaren, dezelfde condities als voor *De blauwe horizon* (LM).
- 213 Veel lezers zullen ook andere Clare Lennart-motieven herkend hebben. De Chinese poppetjes uit *Prinsesje Mimosa* en de vele schoolliedjes uit *Kasteel te huur*.
- 214 De Ceulaer 1966, p. 77. Zie ook *Weleer deel II*, p. 164.
- 215 *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
- 216 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934. 'De Tongerense bossen', in: *Avenue*, november 1969, p. 95-99: 'In deze bossen speelden mijn jongere broertje en zusje kabouter. Je vond tekens, wegwijzers, een opschrift in kleine lettertjes: 'Hier wonen kabouters.' Soms klonk uit een ondoordringbaar dicht bosje een signaal waarmee we elkaar waarschuwd. Wellicht is het hutje op de hei geïnspireerd op de behuizing van Roker, een werkmán in de kwekerij op De Ekelenburg. *Weleer deel II*, p. 161.
- 217 *Twee negerpopjes*, p. 59.
- 218 *Serenade uit de verte*, p. 60. *De Telegraaf*, 30 maart 1968.
- 219 *Serenade uit de verte*, p. 81.
- 220 Anna Jacoba Maree-Quirijn geboren 20 mei 1882, gestorven 6 december 1922. Gerarda Jacoba Klaver-Doyer, geboren 4 mei 1864, gestorven 6 december 1915. De drie kinderen Maree zijn ongeveer even oud als de kinderen Klaver als hun moeder sterft. Clare speelde vaak met de namen in haar boeken. De achternaam van Lunes aanbidders, Baron Weresteijn is de meisjesnaam van Wims schoondochter Marie Werensteijn, de vrouw van zijn zoon Joop. De bijzondere naam van het landhuis Libanon kan Clare 'dicht bij huis' gevonden hebben in Hattem, vlak bij Molecaten, waar de Libanonweg lag.
- 221 *Serenade uit de verte*, p. 212.
- 222 Kritiek op zomersproeten was voor Clare Lennart de ultieme krenking, zie ook Trezia's wanhoop over haar zomersproeten in *Twee negerpopjes*.
- 223 Hans Warren, 'Serenade uit de Verte, travestie van een schrijfster', in: *PZC*, 9 november 1951.
- 224 *Serenade uit de verte*, p. 234.
- 225 In *De Telegraaf* van 30 maart 1968, als antwoord op de vraag: 'Dit boek is mij het liefst.' Zie ook De Ceulaer 1966, p. 77 en *Weleer deel II*, p. 164.
- 226 De term 'heidens getinte natuurreligie' is van Paul de Vree, 'Zeldzaam intieme atmosfeer. *Serenade uit de verte*', in: *De Periscoop*, 1 maart 1952.

- 227 *Serenade uit de verte*, p. 109.
- 228 Rouska, p. 93.
- 229 *Kasteel te huur*, p. 128 en p. 98.
- 230 De Ceulaer 1966, p. 77. Zie ook *Weleer deel II*, p. 164.
- 231 Clara Eggink, 'De schrijfster van de dichtsterlijke realiteit', in: *Leids Dagblad*, 8 december 1951.
- 232 Jan Heyn jr. 'Meesteresse der broze stemming', in: *De Telegraaf*, 18 oktober 1951.
- 233 Paul de Vree: 'Zeldzaam intieme atmosfeer. *Serenade uit de verte*', in: *De periscoop*, 1 maart 1952.
- 234 *Serenade uit de verte*, p. 83-84. Clare verwees in de roman naar actuele gebeurtenissen en films, zoals de bioscoopthriller 'The third man' uit 1949, die zich afspeelt in het naoorlogse, nog niet wederopgebouwde Wenen.
- 235 In *Nederlandsche Bibliografie* van februari 1948, in reactie op kritiek van onder andere Rico Bulthuis. Geciteerd uit: Nop Maas, *Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven*, deel 1, Amsterdam, 2009, p. 268.
- 236 C.J. Kelk in *De Groene Amsterdammer* (knipselarchief LM).
- 237 Citaat uit tussenkop is van H.K., 'Een Serenade en een worsteling. Nieuwe romans van Clare Lennart en P.J. Risseeuw' in: *De Linie*, 26 oktober 1951.
- 238 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 23 februari 1952.
- 239 'Lof der Kabouters. Clare Lennarts *Serenade uit de Verte*', in: *De Maasbode*, 3 november 1951.
- 240 'Serenade uit de verte', met zijn proza, dat zich met een ongelofelijke juistheid bij iedere schakering van gevoel en sfeer aanpast en altijd natuurlijk en zuiver blijft, is het boek dat ik als voorbeeld zou willen aanhalen wanneer iemand mij vroeg te willen duidelijk maken wat ik met het woord 'klassiek' bedoel: het is, binnen de grenzen welke het zichzelf stelt, volmaakt.' Jan Greshoff in: *Het vaderland*, januari 1952 (knipselarchief LM).
- 241 B.S. [Ben Stroman], 'Serenade uit de Verte', in: *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1952.
- 242 H.K., 'Een Serenade en een worsteling. Nieuwe romans van Clare Lennart en P.J. Risseeuw', in: *De Linie*, 26 oktober 1951.
- 243 Onder andere *De Maasbode*. C.J. Kelk nam het voor lief: 'Ten opzichte van Clare Lennart is het niet van de geringste betekenis om in zake de compositie ook maar enigermate leerstelling te zijn. En dat Clare Lennart naderhand nog perspectief opent op een latere verbintenis met Lune – we accepteren het nonchalant, nauwelijks overtuigd.' C.J. Kelk, 'Serenade uit de verte. Remedie tegen de hopeloosheid van deze tijd', in: *Boekoe Baroe*, januari / februari [1952].
- 244 Top Naeff, 'Uitzonderlijke schrijfsters', in: *Het boek van nu* (februari 1952), p. 119.
- 245 *Het Parool*, 23 februari 1952.
- 246 Hans Warren, 'Serenade uit de Verte, travestie van een schrijfster', in: *PZC*, 9 november 1951.
- 247 Radiolezing voor de AVRO, 28 oktober 1951 (LM).
- 248 Clare Lennart aan P.H. Ritter, 2 november 1951. Van Herpen 2002-a, p. 21. Het is onwaarschijnlijk dat een man het meisjesboek *Stijfkopje* van Emmy von Rhoden zou hebben gelezen. *Serenade uit de verte*, p. 33.
- 249 Jan Greshoff publiceerde niet alleen gedichten bij A.A.M. Stols, maar was ook (onbezoldigd) adviseur. Hij gaf adviezen over te kiezen teksten, de typografische verzorging, bandontwerpen of mogelijke illustraties. Greshoff wijdde vele besprekingen aan de door Stols uitgegeven boeken, die hij altijd direct na verschijnen van de uitgever ontving.
- 250 Chen en Van Faassen 1992, deel 3, p. VII.
- 251 Interview R. Boltendal met J.-P. Barth in *Friese koerier*, 10 maart 1962.
- 252 'Stols schrijft [me] o.a. 'Barth helpt aan een en ander dapper mee.' Dus misschien is zijn waardering toch wel groter dan hij in woorden doet blijken.' Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 253 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 31 januari 1951.
- 254 Het titelverhaal was in 1932 verschenen in *Groot Nederland* en ook haar debuutverhaal 'De trage handen' was al twintig jaar oud, terwijl de impressie 'Als koningen' dateerde van na 1947. De selectie van de verhalen lijkt tamelijk willekeurig. Ze nam bijvoorbeeld alleen 'De braven' op in de bundel, een verhaal dat oorspronkelijk hoorde bij 'Andreas Vorderhake' en 'Gods rechterhand'. Klaver 1979, p. 39. Sommige verhalen kregen een nieuwe titel, zoals 'De krant onder het petroleumstel' dat werd omgedoopt tot 'Vale ouwe'. 'Orchideeën' schreef Clare naar aanleiding van een bezoek aan de broer van haar stiefmoeder Bertha, die in Aalsmeer een orchideeënkwekerij had, de Gebr. Barendsen. In *Het Parool* van 24 december 1952 publiceerde Clare Lennart het artikel 'Glans van luxe, feestelijkheid omstraalt orchidee'.
- 255 Uitgeverij A.A.M. Stols (J.-P. Barth) aan J. Greshoff, 7 december 1952.
- 256 'nadat eerst Rein van Looy er een blote juffrouw gedrapeerd in rozen voor meende te moeten tekenen.' J.-P. Barth aan Jan Greshoff, 7 december 1952. Paul van Capelleveen, *Lucebert. Drukwerk voor anderen*. Varik, 2012, p. 38.
- 257 J.-P. Barth aan Jan Greshoff, 28 maart 1953 (LM). Zie ook Peter Hofman, *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert*, Amsterdam, 2004, p. 254-269. J.-P. Barth aan Lucebert/ Swaanswijk, 12 juni 1952.
- 258 'Band? Wat band? Rug? Laat er letters op drukken, zetten, luchtig lettertje voor liefde, lullig lettertje voor logica. [...]'. Je moet bedenken dat het me toch niet helemaal ligt, dat ik wel een beetje geweld moet plegen, niet erg hoor, maar toch...' Lucebert aan J.-P. Barth, ongedateerd, vóór 4 september 1952.
- 259 Hij leverde een collage van pentekeningen waarin hij de begrippen 'liefde' en 'logica' verbeeldde door een getekend hart-met-pijl, met links daarvan 'BA' en rechts ervan 'AB'. Een deel van de originele tekening in Oost-Indische inkt met aanwijzingen voor de reproductie is beschreven en afgebeeld in Van Capelleveen 2012, p. 14.
- 260 J.-P. Barth aan J. Greshoff, 7 december 1952.
- 261 'Van *Serenade uit de Verte* zijn door Uw bespreking honderden en honderden verkocht, het boek loopt nog steeds!' J.-P. Barth aan J. Greshoff, 28 maart 1953.
- 262 Rico Bulthuis in: *Nederlandse Bibliografie*, februari 1953.
- 263 P.H. Ritter over *Liefde en Logica* in AVRO Boekenhalf uur zondag 25 januari 1953 van 14.00 tot 14.20 uur. Van Herpen 2002-a, p. 36-39.
- 264 *Vrij Nederland*, 10 januari 1953.
- 265 Jac. van der Ster, 'Litteratuur in miniatuur', in: *De Groene Amsterdammer* (knipselarchief LM).
- 266 R. Blijstra, 'Op de zelfkant', in: *Critisch bulletin*, februari 1953, p. 58.
- 267 C.J.E. Dineaux, 'Litteraire kanttekeningen. Bekoorlijke wonderen. Clare Lennart en Katherine Mansfield', in: *Haarlems Dagblad*, 24 januari 1953.
- 268 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 8 december 1952.
- 269 Het boekje was uitverkocht en uitgever Meelker van de NUMIJ. was niet van plan zelf de bundel te herdrukken. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 270 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 271 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 10 februari 1953. Begin maart 1953 stuurde ze Barth 'Buren' en 'Fräulein Sorge', twee verhalen over poezen. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 maart 1953. 'Buren' stond in *Ons Gezin* 6/10 (oktober 1951), p. 316, 'Van zonderlingen en zolderkamers' in *Ons Gezin* 7/2 (februari 1952), p. 62 en 'Fräulein Sorge' in *Ons Gezin* 7/8 (augustus 1952), p. 352.
- 272 'Over deze titel gesproken: vormt de lange lindenlaan met die drie L's niet een te lange alliteratie? Wat zouden u denken van 'De geurende lindenlaan' of 'De bloeiende lindenlaan'. Ik begrijp natuurlijk wel, dat het lange op de lange weg duidt, maar meer 'à la Clare Lennart' lijkt me geurend of bloeiend.' A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 29 juni 1952.
- 273 Hofman 2004, p. 266-267.
- 274 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 28 januari 1953 en 23 februari 1953.
- 275 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 13 februari 1953.
- 276 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 23 februari 1953.
- 277 Met gedrukte auteursvermelding in zwart en gedrukte titel in rood, gesigneerd rechtsonder 'Lucebert'. De tekeningen staan op p. 25, 40, 70, 110, 142, 154. Van Capelleveen 2012, p. 42-43. Zie ook: Ad Petersen (ed.), *Lucebert in het Stedelijk. Catalogus van alle schilderijen, tekeningen, gouaches, aquarellen en prenten in de verzameling*. Amsterdam, 1987, p. 84 en afb. 38.) Ze zijn ook afgedrukt in Hofman 2004, p. 266-267.
- 278 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 25 juni 1953. Het eerste plaatje in het binnenwerk hoorde bij het verhaal 'Over de schutting.'
- 279 J. Greshoff aan J.-P. Barth, 27 juli 1953.
- 280 J. Greshoff, 'Mensen en meningen', in: *Het vaderland*, 3 september 1953.
- 281 J.-P. Barth aan J. Greshoff, 11 november 1953.
- 282 A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 1 oktober 1953.
- 283 Greet Stols aan Aty Greshoff, 18 november 1953. Geciteerd in noot op p. 138 van Chen en Van Faassen 1990-1992. Een onbekende recensent omschreef de illustraties als 'enige nette Beardsley-tekeningen nagedaan door een jongetje van tien' (ongedateerd, knipselarchief LM).
- 284 In februari 1942 wilde A.A.M. Stols bijvoorbeeld de dichtbundel *Parken en woestijnen* van Vasalis geïllustreerd uitgeven, maar daar zag Vasalis niets in. Meijer 2012, p. 283.
- 285 Christina Maria Cornelia (Tia) Worm-Wiegman tekende vooral botanische onderwerpen. In 1947 publiceerde ze *Les roses*, een passe-partout met 16 losse aquarellen of ingekleurde pentekeningen van rozen. Wellicht waren Stols' litho's uit deze collectie afkomstig.
- 286 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 5 oktober 1953.
- 287 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 5 februari 1954. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 8 oktober 1953.
- 288 Stols gaf *Twee negerpopjes* uit in zijn serie herdrukken, de Atlantisreeks, met een tekening van S. Trivelli. De oplage was heel behoorlijk, drieduizend exemplaren, maar hij had er slechts tien procent royalty voor over. A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 5 maart 1954.

- 289 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 7 augustus 1954.
- 290 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 31 maart 1954. 'Naar aanleiding van een manuscript' in *Goed geboekt* (1954). CPNB aan Clare Lennart, 18 januari 1954.
- 291 *Kasteel te huur*, p. 177.
- ### HOOFDSTUK 11
- 1 *Stad met rose huizen*, p. 264.
 - 2 *Margriet*, 12 november 1960.
 - 3 Een bezoekende kweekschoolleerling noemde haar interieur 'erg eenvoudig'. Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart Haar leven en werk* (LM).
 - 4 Klaver 1979, p. 93. Ad. M.C. Stok / Zuid Hollandse Uitgevers aan Clare Lennart, 23 mei 1955.
 - 5 *Libelle* 4 van 1953. Interview met Marijke van Raephorst.
 - 6 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 28 januari 1953. J.-P. Barth aan Clare Lennart, 11 februari 1953: 'Ik zal de laatste zijn om het goeie mens [Van Raephorst] te boycotten, zeker als ze in *Libelle* zit, wat nogal veel door de dames gelezen wordt.'
 - 7 Met de haar kenmerkende spelling 'rose' voor roze. Zie ook Heimans 2016, p. 301 over de heibel die Josepha Mendels maakte om 'rose' met een s te mogen spellen in de herdruk van *Rolien en Ralien*. Hoogleraar taalkunde Frida Balk-Smit Duyzentkunst zorgde ervoor dat het mocht.
 - 8 *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954. Klaver 1979, p. 96. "Bij schrijfsters thuis", in: *Denken en Doen*, november 1955.
 - 9 Clare Lennart noemde de Neurenberger speelgoeddoos al in het vroege verhaal 'Lichtglans' in het kerstnummer van de *Wereldkroniek*, 17 december 1938.
 - 10 *Stad met rose huizen*, p. 9.
 - 11 Deze cruciale passage in de roman doet denken aan Clare's eigen jeugdervaring dat volwassenen anders naar tekeningen kijken dan de jonge tekenaar zelf. Zie hoofdstuk 1.
 - 12 *Stad met rose huizen*, p. 261-262.
 - 13 Het archief Klaver bevat een brief in een bijzonder handschrift, zonder afzender of datering, van iemand die zich 'de rode bloemen dichter' noemt en die de zusjes Lennart goed kent. Het is niet ondenkbaar dat achter deze naam Clare's onderwijzer uit Epe, meester Vissscher schuilgaat.
 - 14 *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954. Klaver 1979, p. 96.
 - 15 *Stad met rose huizen*, p. 195.
 - 16 *Stad met rose huizen*, p. 65-66.
 - 17 *Stad met rose huizen*, p. 250.
 - 18 *Stad met rose huizen*, p. 200-201. Zie ook Coornstra 2006-b. Clare Lennart zal, met haar sterke verbeeldingsleven, ongetwijfeld over het kind in haar buik gefantaseerd hebben. Tijdens de zwangerschap, maar ook ná de abortus.
 - 19 *Stad met rose huizen*, p. 258.
 - 20 *Stad met rose huizen*, p. 179.
 - 21 J. Greshoff, 'De eigen wereld van Clare Lennart', in: *Het vaderland*, 17 juli 1954.
 - 22 F.W. van Heerikhuizen, 'Verrassende roman', in: *Elseviers Weekblad*, 24 april 1954.
 - 23 Clara Eggink, 'Clare Lennart of het literair trapeze-werken', in: *De Telegraaf*, 27 maart 1954. C.J.K. (Kelk), 'Stad met rose huizen. Clare Lennarts nieuwe roman', in: *De Groene Amsterdammer*, 25 mei 1954.
 - 24 C.J.E. Dinaux: 'De glans van het wonder', in: *Haarlems Dagblad*, 15 mei 1954.
 - 25 Hans Warren, 'Stad met Rose huizen. Een gave roman', in: *PZC*, 22 april 1954.
 - 26 Garnt Stuiveling, 'Tragiek en romantiek', in: *Vrije pers*, 5 juni 1954. Stuiveling besprak het boek nog een keer, in *Het boek van nu* 7 (juli 1954), p. 187 onder de titel: 'Liefde voor het leven.'
 - 27 'Leven met de droom', in: *NRC*, 12 juni 1954.
 - 28 Dr. P.H. Ritter Jr., AVRO Radio, Boekenhalfluur, 28 maart 1954 (LM).
 - 29 Jos Panhuysen, 'Verbeelding en werkelijkheid. Het geluk heeft een donker hart', in: *Het Binnenhof*, 12 juni 1954.
 - 30 Garnt Stuiveling, 'Tragiek en romantiek', in: *Vrije pers*, 5 juni 1954.
 - 31 T.T., 'Geest en Leven', in: *De Tijd*, 21 juni 1954. 'Een greep in de boekenkast. Verleden, heden en toekomst, en de zin van literatuur', in: *Nieuwe Eeuw*, 26 november 1954.
 - 32 Dr. P.H. Ritter Jr., AVRO Radio, Boekenhalfluur, 28 maart 1954 (LM).
 - 33 *Het Parool*, 6 mei 1954.
 - 34 W.L.M.E. van Leeuwen, 'Twee nieuwe romans: tweërlei poging de werkelijkheid te ontvluchten', in: *Noord Hollands Dagblad*, 24 juli 1954.
 - 35 *Haagsche Courant*, 15 april 1954.
 - 36 J. Greshoff, 'De eigen wereld van Clare Lennart', in: *Het vaderland*, 17 juli 1954.
 - 37 J. en A. Greshoff aan A.A.M. Stols, 25 augustus 1954.
 - 38 A.A.M. Stols aan J. en A. Greshoff, 2 september 1954. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 14 mei 1952.
 - 39 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 62.
 - 40 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 27 april 1954. De radiopraatjes van Ritter werden zeer goed beluisterd en konden de verkoop met honderden exemplaren doen omhoogschieten. Zie ook Vaartjes 2010, p. 457.
 - 41 A.A.M. Stols aan J. en A. Greshoff, 2 september 1954. Op 4 augustus 1954 waren verkocht 1300 exemplaren à f6,90 (ingenaaid) en 1833 exemplaren à f7,90 (gebonden).
 - 42 A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 26 juli 1954.
 - 43 'De reprise van een schone droom', in: *Elseviers Weekblad*, 15 november 1952, p. 37 en 'Emilio Donatelli en de witte muis', in: *Elseviers Weekblad*, 17 januari 1953, p. 33.
 - 44 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 20 november 1952.
 - 45 De jaarlijkse Vijverberg-prijs is ingesteld in 1948 door de Jan Campert-stichting als 'prijs voor een roman'. De prijs werd met ingang van het jaar 1978 voortgezet als de F. Bordewijk-prijs. Stols vreesde dat de juryleden Nijhoff en Bakker niet erg op Clare Lennarts hand zouden zijn, 'ze doen erg 'modern' (Hermans-achtig)'. De juryleden Bert Bakker, J. Hulsker en Martinus Nijhoff beloonden echter geen 'modern' auteur, maar Theun de Vries voor *Anna Casparii of Het heimwee*.
 - 46 Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 93.
 - 47 'Je moet trouwens met dergelijke uitspraken voorzichtig zijn. Ik heb in een verre uithoek van ons land eens een lezing gehouden en in de pauze kwam de jonge verslaggever van het plaatselijke blad op mij af om mij te interviewen. Ik antwoordde hem dat ik met schrijven was begonnen in een tijd van mijn leven dat ik geld nodig had. De volgende dag stond een grote kop in zijn krant: 'Clare Lennart schrijft uitsluitend om het geld'. Dat was zelfs bedoeld als compliment. Maar zo is het natuurlijk ook weer niet.' Gabriel Smit, 'Op schrijversvoeten naar Clare Lennart', in: *De Volkskrant*, 31 maart 1955.
 - 48 Interview Gerda en Ineke Klaver, juli 2007.
 - 49 R., 'Er kan een toervogel komen', in: *Het nieuwe dagblad*, 29 januari 1955.
 - 50 G.H. 's Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu* 2 (augustus 1949), p. 231.
 - 51 'De eerste behoorlijke prijs uit een loterij', in: *Dagblad voor Amersfoort*, 27 april 1949.
 - 52 'Mallemlen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid', in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
 - 53 *Ons Gezin* 6/9 (september 1951), p. 278.
 - 54 Verslag van een lezing op dinsdag 21 februari 1950 bij de Nederlandse Vrouwenclub in het aprilnummer van het tijdschrift van de Nederlandse Vrouwenclub.
 - 55 G. de Vries-Hamer aan Clare Lennart, 27 september 1952. Zie ook Van Loghum Slaterus aan Clare Lennart, 9 november 1954 over Fré Dommissie.
 - 56 Eind jaren vijftig probeerde Clare de illustratrice Quirine Collard aan opdrachten bij *Elseviers Weekblad* te helpen.
 - 57 *Elseviers Weekblad*, 6 december 1958, p. 37. En 'Onbereikbare minnaar' in *Elseviers Weekblad*, 11 april 1959, p. 37.
 - 58 *Waren wij kinderen...?* (1933) en *Het licht op de drempel* (1937). Fré Dommissie aan Brusse, 22 december 1945 (collectie Dommissie, LM). Van Krankzinnigen was in 1950 nog een vierde druk verschenen. Fré Dommissie was onder meer bevriend met Henriëtte Roland Holst en Elisabeth Zernike. Fré Dommissie, 'Autobiografisch' in: *Singel 262*. Amsterdam, 1950, p. 14. Els Bromberg, 'Fré Dommissie', in: *Tweeëntwintig biografieën*. Amsterdam, 1950.
 - 59 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 27 april 1954. Fré Dommissie aan A.A.M. Stols, 22 mei 1954. Clare Lennart aan J.-P. Barth: 14 december 1954. Waarschijnlijk hadden Clare Lennart en Fré Dommissie elkaar leren kennen op de Zeister Litteraire Kring.
 - 60 Toen nog onder de voorlopige titel *Paasvaren*. A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 2 september 1954.
 - 61 J. en A. Greshoff aan A.A.M. Stols, 13 maart 1955.
 - 62 *Elseviers Weekblad*, 6 december 1958, p. 37
 - 63 Fré Dommissie en Dina de Jong aan Clare Lennart, 15 september 1966.
 - 64 Walter Pause / Fré Dommissie, *Dr. Helen Keller – de wilskracht van een doofstomme blinde*. Bussum, 1958. H. Kohn / Internationaal Literatuur Bureau aan Clare Lennart, 17 januari 1956. Clare zwaaide Dommissie vervolgens lof toe: 'Het is begrijpelijk dat juist zij, die jarenlang met een blinde verkeerde en beter dan wie ook wist dat blindheid geen geestelijke verarming hoeft te betekenen, zich aangetrokken voelde tot het vertalen van Helen Keller's levensgeschiedenis.' *Elseviers Weekblad*, 6 december 1958, p. 37. Op haar beurt schreef Fré Dommissie een positieve recensie over Clare's kinderboek *Rinus Spoormus in Tussen de rails*, mei 1960.
 - 65 Henriëtte Laman Trip-de Beaufort aan Clare Lennart, 19 september 1963: 'Je bent door de Commissie van Advies wel op een lijstje geplaatst. Of er iets op volgen zal en wanneer moet de tijd leren. Ik had geen gelegenheid Fré Dommissie nog te noemen. Misschien een ander maal.'
 - 66 Over hun kennismaking en vriendschap schreef Hans Edinga uitvoerig in Verroen 1975, p. 75-84.
 - 67 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 27 april 1954 en 30 juni 1954. Zie ook Hans Edinga aan J.-P. Barth, 29 oktober 1954: 'Mevrouw Lennart

- vertelde mij, dat zij bij Bruna was weggegaan omdat Stols haar boeken veel beter ‘brengt’, er meer moeite voor doet.’
- 68 S. Koopmans, ‘Levensbericht Hans Heidstra (H. Edinga)’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1981-1982*, Leiden, 1983, p. 75-77.
- 69 Gé Vaartjes, ‘Heidstra, Hans (1918-1980)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Edinga stelde voor Nancy Mitford te vertalen voor uitgeverij A.A.M. Stols. Hans Edinga aan J.-P. Barth, 29 oktober 1954.
- 70 Klaver 1979, p. 113.
- 71 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 80.
- 72 Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998.
- 73 Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010.
- 74 Dolf Verroen aan Clare Lennart, 4 januari 1955: ‘Een poosje geleden heb ik het verhaal en een paar verzen van Jaap Romijn teruggekregen. Hij wou ze niet opnemen in *Vandaag* wegens een overvloed aan bijdragen of iets dergelijks.’ Verroen debuteerde in 1955 met de gedichtenbundel *In los verband*.
- 75 Verroen was onder andere bevriend met Anna Blaman. Birgit Kooijman, ‘Dolf moest maar leren typen’, in: *NRC*, 25 september 2016.
- 76 ‘Vertelkunst’, in: *Het boek van nu* 11/9 (mei 1958), p. 173.
- 77 ‘Onderdak’, in: *Het boek van nu* 15/7 (maart 1962), p. 135.
- 78 *Utrechts Nieuwsblad*, 18 december 1950.
- 79 Andere leden van de Zeister Litteraire Kring waren o.a. Netty Koen-Conrad, Anne de Vries, Marie-Louise Doudart de la Grée, Johan van Hulzen, Elisabeth Zernike, Louise Odilon en Ton van Oudwijk. De kring heeft veertig jaar bestaan en is opgeheven wegens gebrek aan jonge leden. Gé Vaartjes (red.), *In besloten kring. Een bundel bij het achtste lustrum van de Zeister Litteraire Kring*. Hilversum, 1991.
- 80 Klaver 1979, p. 113. Hans Edinga in Verroen 1975, p. 78-79.
- 81 Hans Edinga, ‘In Memoriam’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
- 82 Soroptimist Club Utrecht aan Clare Lennart, 7 april 1963.
- 83 Telefoongesprek Dr. Kien Ebels, juni 2008.
- 84 *Dagblad voor Amersfoort*, 2 mei 1952.
- 85 M. van Noorden Cowan aan Clare Lennart, 1 februari 1955.
- 86 Interview Isa Diederiks, juni 2008.
- 87 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 62.
- 88 Met deze dames had ze meerdere afspraken in 1958. Agenda (LM). De twintig jaar oudere Marie Ramondt woonde op loopafstand van Clare. Vanaf 1952 is er correspondentie tussen Clare Lennart en Marie Ramondt bewaard gebleven en een gedicht dat Marie Ramondt voor Clare schreef (LM).
- 89 ‘Onvergankelijk bekoorlijk’, in: *Ina Boudier-Bakker 80 jaar. Een album amicorum*. Amsterdam, 1955, p. 81-82.
- 90 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 77.
- 91 Een overzicht van leven en werk van Marchien Eising geeft Hendrik Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956*, Drentse Historische Reeks II, Assen, 2003, p. 633-641.
- 92 Marchien Eising in Verroen 1975, p. 67-73. Vanaf eind jaren vijftig woonde Marchien Eising vlak bij Utrecht.
- 93 *Elseviers Weekblad*, 8 november 1958, p. 41.
- 94 Waarschijnlijk vroeg Clare ook aan haar vriendin Sjoukje Koopmans om Marchien Eising te bezoeken. Marchien Eising aan Clare Lennart, 28 november 1972.
- 95 Interviews Dolf Verroen 15 maart 2010 en 16 augustus 2016.
- 96 Toen Clare in het ziekenhuis lag, verklapte Marchien haar geheim: ‘Mag ik je een middelje aan de hand doen voor eventuele vermoeiende en niet zo prettige bezoeken? Ik doe in zo’n geval erg apathisch, het helpt meestal prima. Had je w.s. niet van mij verwacht, is het wel?’ Marchien Eising aan Clare Lennart, 28 november 1972.
- 97 Da Doyer-Klaver ging als jonge vrouw ook trouw op ziekenbezoek. Clare kan deze sympathieke gewoonte van haar moeder overgenomen hebben.
- 98 Provinciaal bestuur van Drenthe aan Clare Lennart, 3 mei 1966. Het artikel van Clare Lennart in *Elseviers Weekblad* was kennelijk een van de doorslaggevende redenen om Marchien de prijs toe te kennen, want daardoor was ze ook buiten Drenthe opgemerkt. ‘Van Utrecht naar Assen’, in: *Het paard licht*, p. 140-142.
- 99 Clare Lennart zou het voorwoord schrijven bij Marchien Eisings autobiografie *Dit ene leven*. Door haar onverwachte overlijden nam Dolf Verroen die taak van haar over, bijna vier jaar nadat hij het manuscript in de literaire nalatenschap van Clare Lennart terugvond. Marchien Eising, *Dit ene leven*. Hilversum, 1976, p. 5.
- 100 De Vlaamse krant *De Volksgazet* noteerde in een recensie van *Serenade uit de verte*: ‘Een boek met het ‘fabrieksmerk’ Stols biedt in de meeste gevallen de waarborg, dat de literaire eisen de voorrang op de louter zakelijke bekleden’. *De Volksgazet*, 3 april 1951.
- 101 Met herdrukken van *Avontuur* in 1952 en *Mallemlen* in 1953 probeerde de uitgeverij Clare Lennart weer in het Utrechtse nest te krijgen.
- 102 Klaver 1979, p. 97.
- 103 Stichting tot exploitatie en bescherming van auteursrechten (SEBA). Mr. J. van Nus aan Clare Lennart, 27 november 1954. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 december 1954. Ze had Bruna sinds 1936 twee boeken afgestaan, *Kasteel te Huur* en *Veronica Valckenier*. Bovendien had ze *Ter herinnering aan Rotterdam* bij Bruna uitgegeven.
- 104 Clare Lennart aan A.W. Bruna, 2 december 1954, Klaver 1979, p. 98.
- 105 A.W. Bruna aan Clare Lennart, 6 december 1954, geciteerd in Klaver 1979, p. 99.
- 106 Ook Nijgh & Van Ditmar wilde het gedateerde jeugdwerk niet meer uitgeven. Klaver 1979, p. 61.
- 107 In de wereld van het ‘meisjesboek’ heeft Clare Lennart geen naam gemaakt. Auteurs van meisjesboeken moesten hun naam in het genre opbouwen met meerdere titels en zij heeft uiteindelijk maar één typisch meisjesboek geschreven. De heruitgave van *De wijde wereld* in 1953 deed niet veel. An Rutgers van der Loeff-Basenau en Miep Diekmann kwamen met modernere boeken die het vooroorlogse meisjesboek een beetje uit de belangstelling verdronken. Aukje Holtrop, ‘Alleen voor meisjes (en jongens)’, in: Harry Bekkering (red.), *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989, p. 409-424. Bea Ros en Sofie de Jonckheere, ‘Een geval apart. Meisjes- en jongensboeken’, in: Rita Ghesquière, Vanessa Joosen en Helma van Lierop-Debrauwer (red.), *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur*. Amsterdam, 2014, p. 248-279.
- 108 Clare Lennart werd genoemd als ‘werkredactrice’ in een advertentie voor de *Encyclopedie voor de vrouw onder leiding* van Dra. M.G. Schenk. Dit naslagwerk zou in nauwe samenwerking met Nederlandse vrouwenorganisaties verschijnen bij De Bezige Bij en A.W. Bruna.
- 109 Clare Lennart had kunnen overwegen haar rechten terug te kopen van Bruna, zodat ze bij andere uitgeverijen herdrukken kon uitgeven. Marianne Philips gebruikte haar CPNB novelleprijs van 1950 ‘om alle auteursrechten in de ruimste zin des woords’ terug te kopen voor vijftienhonderd gulden. Breedt Bruyn 1998, p. 90-95.
- 110 J. Maas aan Eveline H. Klaver, 11 januari 1973.
- 111 Kosmos wilde het niet uitgeven. Jac van de Kolk / Kosmos aan Clare Lennart, 10 december 1954. Ze vroeg Wim Hora Adema om haar oordeel, maar die was ook niet positief. Wim Hora Adema aan Clare Lennart, 13 april 1955.
- 112 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 25 februari 1956.
- 113 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 15 februari 1956.
- 114 *Kathinka uit de Kattesnorstraat*, p. 5-7.
- 115 Quirine Collard exposeerde in de Haagse Kunstkring en was lid van Verve.
- 116 Interview familie Ket, Amersfoort, 11 oktober 2011.
- 117 Quirine Collard aan Clare Lennart, 14 juli 1959.
- 118 Klaver 1979, p. 101.
- 119 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 15 februari 1956.
- 120 *Kathinka uit de Kattesnorstraat*, p. 7 en p. 15: ‘Ze begon meteen al te jammeren. ‘O, hebben jullie die ellendige trap nog? Hebben jullie die afschuwelijke kat nog?’
- 121 *Kathinka uit de Kattesnorstraat*, p. 14.
- 122 Klaver 1979, p. 101.
- 123 Quirine Collard aan Clare Lennart, 14 juli 1959.
- 124 *Tussen de rails*, mei 1960 en *Wij vrouwen*, augustus 1960.
- 125 *IDIL-Gids*, april 1960.
- 126 Ze maakte een kort uitstapje naar non-fictie: een boek van Eugene Exman over de zendingsarts Albert Schweitzer, die in 1952 de Nobelprijs voor de Vrede had gekregen. Eugene Exman, *De wereld van Albert Schweitzer*. Den Haag, Ad. M.C. Stok, Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1955. Vertaling van: *The World of Albert Schweitzer*. Ad. M.C. Stok / Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij aan Clare Lennart, 2 februari 1955. Haar ‘Nederlandse tekstverzorging’ leverde tweehonderdvijftig gulden op.
- 127 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juni 1933.
- 128 Het vertalen van Colette was eigenlijk een idee van Sander Stols. A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 11 maart 1954.
- 129 ‘Heimwee naar de tover van de jeugd’, in: *Elseviers Weekblad*, 17 mei 1958.
- 130 Recensie van *Als het jonge koren rijpt* door C.J. Kelk: ‘De sterk beeldende en toch zo eenvoudige taal van Colette werd door Clare Lennart, ook zelf begaafd met zoveel gevoel voor de natuur, even suggestief, krachtig en flonkerend in het Nederlands overgebracht.’ (ongedateerd, knipselarchief LM).
- 131 Over de vertaling van ‘faire l’amour’ kreeg Mendels zo’n hoogoplopende ruzie met Bruna dat Mendels de uitgave verbood. Heimans 2016, p. 241.
- 132 Jacoba van Velde deed verreweg het meeste vertaalwerk: tien verhalen, waaronder ‘Droomnovelle’ van Arthur Schnitzler, een favoriet van Clare. Haar roman *De grote zaal* werd in dertien talen vertaald en stond nog in 2010 centraal in de CPNB-campagne Nederland Leest.

- 133 De Nederlandse bijdragen waren van Louis Couperus, Nescio, Marnix Gijssen en A.H. Nijhoff.
- 134 Gerard Douwe illustreerde de dikke pil met fijne pentekeningen, die goed pasten bij de romantische verhalen. De recensenten waren positief over de tekeningen van Douwe. Minder over de hoge prijs, bijvoorbeeld *Bussumsche courant*, 5 juni 1954: '530 pagina's gezet uit een kleine letter, gedrukt op prachtig papier, gebonden in een kunstleren band met een gouden stempel. [...] Maar toch moest het goedkoper kunnen, [...] moest toch ook toegankelijk zijn voor mensen die niet uit curiositeit veertien en een halve gulden willen neertellen.'
- 135 De bundel bevat echter geen verhalen over homoseksuele of lesbische liefdes.
- 136 Marie van Dessel-Poot debuteerde in 1932 met *Afgedwaalden*. Na 1945 publiceerde ze voornamelijk streekromans.
- 137 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 december 1934.
- 138 Een verzoek om *Denn über uns ist der Himmel* van de Joods-Duitse auteur Max Tau te vertalen sloeg ze af. Ben van Eijsselstein had Sijthoff op Clare Lennart gewezen. Uitgeverij Sijthoff aan Clare Lennart, 25 maart 1955.
- 139 Zie ook Elisabeth Augustin: 'Bovendien heb ik nooit een grote lezerskring bereikt, zodat ik genoodzaakt was te vertalen, artikelen, boekbesprekingen en hoorspelen te schrijven, gewoon omdat dat in financieel opzicht meer opleverde.' Elisabeth Augustin, *Het patroon*. Amsterdam, 1990, p. 160.
- 140 Prins Bernhard Fonds aan Clare Lennart, 16 november 1956.
- 141 'De hardos' van Guy de Maupassant in de bundel *Liefdesverhalen*. Voor *Dierenverhalen* leverde Eveline drie vertalingen, onder andere 'De jeugd van Kater Murr' van de Duitse E.Th.W. Hoffmann. Fré Dommis vertaalde 'Immensie' van Theodor Strom.
- 142 Willy Corsari vond het een voordeel van vertalen dat zij dat ook kon doen als zij zich niet geïnspireerd voelde om aan haar eigen boeken te werken. 'Vertalen was voor mij een grote steun, want onderhand zat ik dan te broeien op een boek waar ik nog niet aan kon beginnen. Misschien is het een soort lafheid dat je je eigen werk opzij schuift als het niet opschiet en je dan je toevlucht neemt tot vertalen.' Vermij 1993, p. 21.
- 143 Ongeveer gelijktijdig vertaalde Clare voor uitgeverij Kosmos *Lessen in echtelijke liefde*, een hoorspel voor huwelijkspartners, van André Maurois. De vertaalopdracht leverde vijfhonderd gulden op en wat extra's voor de Belgische markt. Uitgeverij Kosmos aan Clare Lennart, 18 januari 1954. 'Het zijn dan wel kleine bedragen maar het geeft toch voldoening dat aan dit werk tot zelfs in de Congo aandacht wordt geschonken.'
- 144 André Maurois, *Vrouwen van Parijs*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1954. Recensie *Vrouwen van Parijs* in *Elseviers Weekblad*, 27 november 1954, p. 53. De Franse auteur, pseudoniem van Émile Salomon Wilhelm Herzog, was bekend van een zeer populaire vie romancée van de dichter Shelley: *Ariël ou la vie de Shelley* (1923).
- 145 Na de publicatie van de gebonden editie zag Bruna in 1956 nieuwe commerciële mogelijkheden voor een uitgave van *Vrouwen van Parijs* als pocket in de reeks Zwarte Beertjes. Het aantal foto's werd teruggebracht tot 125, vanwege het veel kleinere formaat aan alle kanten flink aangesneden. In 1957 verscheen als Zwart Beertje bij Bruna een Franse editie.
- 146 Samen met Hella S. Haasse maakte Nico Jesse *Het versterkte huis. Kastelen in Nederland*. Amsterdam, 1951.
- 147 Jesse was bekend vanwege zijn oorlogsreportage *Utrecht 1942*. Foto's van Nico Jesse, tekst en beeldredactie Frans Crone, Amsterdam, 2003. C.A. Schilp en Nico Jesse, *Zó is Utrecht*. Amsterdam, 1950. Informatie over Jesse uit: Flip Bool (red.), *Nico Jesse 1911-1976*. Amsterdam, 2003, p. 87-98.
- 148 *VTF 25: NV Vaalser Textiel Fabriek 25 jaar*. Tekst Clare Lennart, voorwoord J.H.M.L. Melotte-Maussen, fotografie en layout Nico Jesse. Vaals, 1957. Drietalige uitgave (Nederlands, Engels, Duits).
- 149 *NV Vaalser Textiel Fabriek 25 jaar*, p. 14.
- 150 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 14 december 1954.
- 151 Achter Schierbeek zit een jonge vrouw belangstellend toe te kijken, waarschijnlijk Jesses vrouw Margreet. Remco Campert herinnert zich het gesprek helaas niet meer. Brief Remco Campert, 12 maart 2014 (PT).
- 152 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 7-8. Met een grapje voor ingewijden: Clare verwijst hier naar het omvangrijke manuscript van de sinaasappelkoopman dat ze (tevergeefs) bewerkte voor P.H. Ritter. Zie hoofdstuk 7.
- 153 De Literaire Contact Commissie van de Vereniging bestond in 1955 uit prof. dr. N.A. Donkersloot, prof. dr. P. Minderaa, dr. Victor E. van Vriesland, Hella S. Haasse, Godfried Bomans en Adriaan van der Veen.
- 154 Notulen bestuursvergadering CPNB, 21 mei 1954 (Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).
- 155 Notulen bestuursvergadering CPNB, 9 juli 1954 (Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).
- 156 'Op schrijversvoeten door Nederland', in: *Boekengids* 20 (maart 1955), p. 32.
- 157 F. Bordewijk aan Clare Lennart, 1 september 1954. Geciteerd uit: F. Bordewijk, *Nagelaten documenten*. Amsterdam, 2007, p. 71.
- 158 Anne de Vries woonde in Zeist en kende Clare Lennart van de Zeister Litteraire Kring.
- 159 J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 13 juni 1954.
- 160 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 50.
- 161 Gabriel Smit aan Clare Lennart, twee ongedateerde brieven.
- 162 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 14 december 1954. CPNB aan Clare Lennart, 10 december 1954: 'Wij stellen het zeer op prijs dat u onze opdracht op deze charmante en kundige wijze hebt uitgevoerd.'
- 163 Drukproef (LM).
- 164 'Op schrijversvoeten door Nederland', in: *Boekengids* 20 (maart 1955), p. 32.
- 165 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 46.
- 166 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 71.
- 167 Rico Bulthuis, 'Het boekengeschenk van 1995', in: *De Haagse Post*, 19 maart 1955.
- 168 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 59.
- 169 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 28.
- 170 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 21.
- 171 Paul Haimon in: *Maas en Roerbode*, 31 maart 1955.
- 172 *Eindhovens Dagblad*, 15 maart 1955.
- 173 C.B. 'Geschenken voor U!', in: *Nieuwe Haagsche Courant*, 25 maart 1955.
- 174 M. v.d. P., 'Keus uit nieuwe boeken', in: *Elseviers Weekblad*, 26 maart 1955. Clare's opmerking over Luceberts baard was adequaat. Alle cultureel geïnteresseerde Nederlanders hadden namelijk (op foto's) gezien hoe Lucebert, mét baard, op 27 maart 1954, verkleed als Keizer der Vijftigers, met zijn gevolg aankwam in het Stedelijk Museum om de Poëzieprijs van de stad Amsterdam in ontvangst te nemen.
- 175 André Rutten, in: *De Tijd*, 26 maart 1955.
- 176 In het CPNB jaarverslag over 1955 staat dat de oplage 137.000 was. Het batige saldo van het Geschenk was f10.187 (Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).
- 177 De avond was georganiseerd door uitgever Stols en de 's Gravenhaagsche boekhandelsvereniging. *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 7 april 1955. *Het vaderland*, 29 maart 1955.
- 178 *Utrechts Nieuwsblad*, 1 april 1955. In het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 14 april 1955 was de CPNB tevreden over de grote hoeveelheid publiciteit over de Boekenweek.
- 179 M. Macintosh, 'Clare Lennart'. in: *Ons Gezin* 6/9 (september 1951), p. 278-279. *Weleer*, p. 79
- 180 In het televisiejournaal van 2 april 1955 was Clare Lennart te zien in een item over de Boekenweek in De Bijenkorf te Amsterdam.
- 181 In *Elseviers Weekblad* van 25 november 1950 was een enquête opgenomen over de jongste literatuur. Stols gaf bij die gelegenheid te kennen, dat het de jongste auteurs aan talent ontbrak. Simon Vinkennoog publiceerde vervolgens in februari 1951 in zijn tijdschrift *Blurb* een tegen-enquête. Hierdoor kwam hij in contact met Stols, die als gevolg daarvan de bloemlezing *Atonaal* zou uitgeven. Stols' uitgeverij werd gedurende korte tijd een brandpunt van de experimentele literatuur. Mogelijk speelde de vriendschap tussen J.-P. Barth en Paul Rodenko, de theoreticus van de experimentelen, daarbij een rol. De uitgeverij was echter niet bij machte deze positie te consolideren. Chen en Van Faassen 1990-1992, p. XXVII.
- 182 'Al iets van Lucebert gehoord? Ik ben werkelijk uitermate benieuwd. Maar hij moet niet zo iets doen als de illustrators van *Atonaal*, hoor.' Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 maart 1953. *Archibald Strohalm* is een roman van Harry Mulisch uit 1952.
- 183 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 25 juni 1953. 'Wat de gedichten betreft, heb ik het bundeltje *Atonaal* gekozen, niet omdat ik vind dat er geen mooiere gedichten op de wereld bestaan. Dat is zeker niet zo. Maar wat me er in aantrekt is, dat ze je fantasie in werking zetten.' Transcriptie radio-uitzending 'Lezende schrijvers in het ziekbed.' (LM)
- 184 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 70.
- 185 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 73-74. Het naamloze gedicht staat in Lucebert, *verzamelde gedichten*. Amsterdam, 2002, p. 52. Clare Lennart besloot haar artikel in *De Boekengids* met de slotregels van het gedicht 'Jongeling' van Remco Campert.
- 186 'Clare Lennart en de experimentelen', in: *De Maasbode*, 15 maart 1955.
- 187 Gepubliceerd in *De Telegraaf* van 30 maart 1957.
- 188 Ton Anbeek, 'Niet het moment voor experimenten'. De twee gezichten van de jaren vijftig. in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997, p. 19-26.
- 189 Verroen 1975, p. 139.
- 190 Interview Ries van den Boogaard, 7 februari 2013.
- 191 Het is onbekend welk doel het bezoek had. Ad. Stok aan Clare Lennart, 29 juni 1955: 'Wat zult

- u van Brussel hebben genoten, het nuttige aan het aangenamen parend.’
- 192 F. Suermondt-Erdbrink aan Clare Lennart, 2 juli 1955: ‘De buurvrouw, Anna Karssing, zou het ook leuk vinden als u kwam.’ Ansichtkaart Clare en Wim van den Boogaard aan Dick en Miep van Luijn van ‘t Oude Spyker [1955] (collectie Van Luijn, RKD).
- 193 *De boekenkorf*, november 1955, p. 10.
- 194 Klaver 1979, p. 102-103.
- 195 Domnisse 1965, p. 96.
- 196 Clare Lennart aan Dick en Miep van Luijn, 2 augustus 1956 (collectie Van Luijn, RKD).
- 197 *Kasteel te huur*, p. 106.
- 198 ‘Korenveld bij de Maarnse berg’, in: *Pluk een roos*, p. 71-73.
- 199 Beide verhalen gebundeld in *Pluk een roos*, p. 35-36, resp. 60-62.
- 200 ‘Het huisje’, in: *Pluk een roos*, p. 27-29.
- 201 ‘Irma Silzer: een middelares onzer taal’, in: *Elseviers Weekblad*, 10 oktober 1959, p. 43 en 45.
- 202 De voorloper van het huidige Letterenfonds, op initiatief van het Nederlands Ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschap. S. Jansen, *Literaire agentschappen in Nederland: een institutioneel onderzoek naar de literair agent in het literaire veld*. Scriptie UVA, 2012. Citaat Oversteegen uit: J.J. Oversteegen, *Etalage: uit het leven van een lezer*. Amsterdam, 1999.
- 203 H. Kohn aan Clare Lennart, 17 januari 1956. Clare Lennart aan H. Kohn, 19 januari 1956.
- 204 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 3 juni 1954 en 30 juni 1954.
- 205 Greta Baars-Jelgersma / Auteursbureau Transl. Scandinavische talen aan Clare Lennart, 4 augustus 1954 en 16 augustus 1954. Greta Baars begon haar bureau in 1951 in Rotterdam en heeft als vertaalster 123 titels op haar naam staan. Zij had regelmatig conflicten met verschillende uitgeverijen vanwege haar hoge commissie van twintig procent, waar tien tot vijftien procent gebruikelijk was.
- 206 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 15 juni 1955 en J.-P. Barth aan Clare Lennart, 24 juni 1955. J.-P. Barth aan Greta Baars-Jelgersma, 20 juli 1955. ‘Ik heb enorm het land aan die vrouw en haar gehaaid transacties.’ A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 7 augustus 1954.
- 207 Clara Hammerich vertaalde 69 Nederlandse fictietitels van Willem Elsschot tot Willy Corsari en Jacoba van Velde, *Den store sal (De grote zaal)* in 1957. In totaal vertaalde Hammerich meer dan 300 titels vanuit verschillende talen in het Deens. Kris Van de Poel, ‘Nederlandse literatuur in Deense vertaling van 1841 tot 1988’, in: *Colloquium Neerlandicum* 10. *Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum. Colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten*. Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, Woubrugge, 1989, p. 101-107.
- 208 Clara Hammerich aan Clare Lennart, 6 augustus 1951.
- 209 D. Grit, ‘Nederlandse literatuur in Deense ogen 1900-1980’, in: *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 2 (1980), p. 29-103.
- 210 *Libelle* 4, 1953.
- 211 Aar van de Werfhorst aan Clare Lennart, 19 maart 1958.
- 212 Maria Favai-Kievits uit Venetië vroeg *Serenade uit de verte* in het Italiaans te mogen vertalen. Het plan werd niet uitgevoerd. Maria Favai-Kievits aan Clare Lennart, 1 oktober 1956 en 13 november 1956.
- 213 ‘Es ist ein buch von ganz besonderem Zauber. Im Laufe einiger Jahre erschien es in Fünf Auflagen – für das niederländische Sprachgebiet etwas ungewöhnliches. [...] Zu mir haben sich sehr kultivierte und auch einfachere Menschen höchst lobend über dieses Werk geäußert’. (LM).
- 214 Alba Bouwer schreef onder andere kinderverhalen over het meisje Alie, dat opgroeide op Rivierplaats in Vrijstaat. Zij was redacteur van het Zuid-Afrikaanse vrouwen tijdschrift *Sarie*.
- 215 Interview Ineke Klaver, najaar 2007. Ik heb geen exemplaren van deze boekjes ingezien. Volgens een afrekening van H.A.U.M. Kaapstad van 1 mei 1962 waren tussen 1 januari 1960 en 31 december 1961 584 exemplaren verkocht en kreeg ze 7,5 procent royalty. Op 1 januari 1963 hadden ze nog 676 exemplaren in voorraad.
- 216 Zo was er in 1954 een lezing over haar werk in Pretoria. T. Rienaes aan Clare Lennart, 17 september 1954.
- 217 Mevr. E. Moebis-Bayer had in opdracht van de Stichting ter bevordering v.d. Vertaling van Nederl. Letterkundig werk een gedeelte van *De ogen van Roosje* in het Duits vertaald. Daar is niets mee gedaan. E. Moebis-Bayer aan Clare Lennart, 4 augustus 1961.
- 218 Aan de Zweedse vertaling verdiende ze f162,63, aan de Deense f220. Aan de Zuid-Afrikaanse vertalingen een paar tientjes.
- 219 G.F. Vos-Elfriede aan Clare Lennart, ongedateerd: ‘Das Fischermädchen’ is niet gecomponeerd door Mendelssohn maar door Schubert. Het is nummer 10 uit zijn Schwanengesang D957.’
- 220 H. Chr. Meyer aan Clare Lennart, 20 april 1955. Het meisje heette voluit Lune Antoinette Renardel de Lavalette.
- 221 Ir. W. van Osselen uit Bilthoven aan Clare Lennart, 29 december 1957.
- 222 Corry F. Riet aan Clare Lennart, 16 mei 1955.
- 223 M. Trompetter aan Clare Lennart, 31 juli 1956.
- 224 C.J. ‘t Hart / Afdeling Soest van de Dierenbescherming aan Clare Lennart, 9 juli 1963.
- 225 Jody Dantuma aan Clare Lennart, 9 oktober 1961.
- 226 Mary Dresselhuys aan Clare Lennart, 17 maart 1952. Mary Dresselhuys was zeer geïnteresseerd in literatuur en was van 1955 tot diens dood in 1986 gehuwd met vlieger-auteur Adriaan Viruly.
- 227 In 1952 hield ze een lezing over haar werk en een voordracht uit haar werk ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Eper Gemeentewoning. E-mail Bert Kwakkel, 9 maart 2011 (PT). Zie ook Paasman 1986.
- 228 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 33.
- 229 Collectie Donkersloot (LM). Bomans kreeg voor zijn optreden ‘s middags f75,00 + f25,00, de andere ‘executanten’ onder wie Clare Lennart slechts f25,00.
- 230 Jan Meulenbelt aan Clare Lennart, 8 september 1955, met afschrift voor prof. dr. N. A. Donkersloot. Clare Lennart kende Meulenbelt o.a. van het Utrechts Kindercomité.
- 231 *De Telegraaf*, 12 oktober 1955.
- 232 Ze stuurde ook boeken in voor de tentoonstelling ‘Werk van Nedersaksische auteurs’ in de openbare leeszaal en bibliotheek in Utrecht van 21 november-3 december 1955. *De boekenkorf*, november 1955, p. 10.
- 233 Volksuniversiteit Amsterdam in najaar 1959, Volksuniversiteit Haarlem op 27 februari 1962, Volksuniversiteit Nunspeet 25 oktober 1962. Op dinsdag 21 februari 1950 was ze te gast bij de Nederlandse Vrouwenclub. Op 1 oktober 1954 met Hella S. Haasse en Anna Blaman lezingen op achtereenvolgende avonden in het A.G. huis in Amersfoort, door V.U. Amersfoort. *Dagblad voor Amersfoort*, 25 oktober 1954.
- 234 *Utrechts Nieuwsblad*, 4 maart 1953. Bijvoorbeeld op 7 oktober 1952 in Amersfoort op uitnodiging van de plaatselijke dierenbescherming. *Dagblad voor Amersfoort*, 8 oktober 1952.
- 235 Samen met Harriët Freezer was ze jurylid bij een declamatiwedstrijd van het UVSV. *Utrechts Nieuwsblad*, 15 april 1959. In april 1963 was Clare jurylid bij de declamatiwedstrijd op Jeugdavond ter gelegenheid van de Boekenweek. *Utrechts Nieuwsblad*, 4 april 1963.
- 236 ‘Soms denk ik...’, in: *Het paard lacht*, p. 61-63.
- 237 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 maart 1953.
- 238 Gesprek Gé Vaartjes, 6 september 2013.
- 239 Scriptie Joke Pas (LM).
- 240 *Dagblad voor Amersfoort*, 8 oktober 1952.
- 241 Klaver 1979, p. 89.
- 242 *Dagblad voor Amersfoort*, 1 oktober 1952.
- 243 Lezing Van Mallemolen tot Rose Stad (LM). Jaap Goedegebuure, ‘28 februari 1966. Poëzie in Carré. De literaire lezing’, in: Schenkeveld 1993, p. 783.
- 244 In het najaar van 1949 droeg Hester Janssen-Klenke voor uit *Tooverlantaarn* in Amicitia in Amersfoort op 27 september 1949. Zie ook recensies in *Utrechts Nieuwsblad*, 14 november 1949 en 2 mei 1956. Hester Janssen-Klenke aan Clare Lennart, 22 juli 1949. De dames kenden elkaar persoonlijk via het Soroptimisme, maar Clare Lennart was niet betrokken bij de keuze van Klenkes teksten uit haar oeuvre.
- 245 Jacques [Koos] van Elsäcker aan Clare Lennart, 14 januari 1959 en 28 februari 1960. Ze ontmoette hem persoonlijk in februari 1959 en ze spraken over haar voornemen een bundel kattenverhalen te maken. Hij nam Clare’s luchtige verhaal ‘Lustrum’ op repertoire. Caroline Wilson aan Clare Lennart, 25 oktober 1954 en 23 september 1954 over ‘Avontuur van gisteren’. Recensie in *Dagblad voor Amersfoort*, 7 januari 1956. In maart 1958 hield Clare Lennart een lezing in het Parkhotel terwijl Roosje Driessen ‘Suite des villes perdues’ voordroeg. *Het vrije volk*, 4 maart 1958. Aan die voordrachten verdiende Clare een kleinigheid via auteursrechtenorganisatie SEBA. Afrekeningen SEBA (LM). Bijvoorbeeld f10,08 voor drie voordrachten van Jac. Van Elsäcker van ‘Lustrum’.
- 246 *Dagblad voor Amersfoort*, 2 juni 1949.
- 247 ‘Iets liefs en warms’ in: ‘Korte gesprekken van Vrouw tot Vrouw’, AVRO Radio, 6 juni 1950. Op 29 april 1955 sprak Clare Lennart voor de VARA radio over haar werk. A. van Nierop / VARA aan Clare Lennart, 12 mei 1955.
- 248 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 25 juni 1953. Uitzending op 8 juli 1953.
- 249 Klaver 1979, p. 89
- 250 Vos 2008, p. 50.
- 251 De film werd voor het eerst vertoond op 13 mei 1965 bij de opening van de dertigste Boekenweek. De stomme film heeft een scenario van Anton Koolhaas over schrijvers op zoek naar hun publiek.
- 252 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 32.
- 253 Margaretha Ferguson zag Clare Lennart op een boekenmarkt: ‘Ik geloof iets breeds en moederlijks, niet goed gezien.’ Margaretha Ferguson, *Brief aan niemand: dagboekfragmenten 1948-1984*. Den Haag, 1985.
- 254 E-mail van Jan Branje, 27 januari 2012 (PT).
- 255 Nadat Clare Lennarts adres vermeld stond in *Paspoort voor een lezer* kreeg ze nog veel

- meer brieven thuis op de Zuilenstraat. M.G. Schenk, *Paspoort voor de lezer. Nederlandse en Vlaamse auteurs van nu*. Bussum, 1968.
- 256 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 82.
- 257 Zie Honings 2016, p. 11-14 over de definitie en functie van ‘celebrity’ en p. 30 en verder over ontmoetingen tussen fans en een bewonderde beroemdheid.
- 258 Op zaterdag 10 maart 1956. *Dagblad voor Amersfoort*, 12 maart 1956.
- 259 *De Tijd*, 1 september 1955.
- 260 ‘Oprichter drs. Frank de Vries jubileert met Utrechtse Kring. Ondanks teleurstellingen nog altijd even enthousiast’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 25 januari 1975.
- 261 *Utrechts Nieuwsblad*, 19 december 1950.
- 262 In 1962 werden de statuten van de Utrechtse Kring gewijzigd. In het bestuur zaten toen Frank de Vries, Dirk Govert van Luijn, Clara Helena Klaver en Bernard Rudolf Franken. ‘Tjabbes’ aan De Utrechtse Kring, 19 oktober 1962 (LM).
- 263 Samen met Guillaume van der Graft en Garnt Stuiveling sprak Clare Lennart over de relatie tussen auteur en lezer, gevolgd door een discussie met de zaal onder leiding van Dr. J.C. Brandt Corstius. *Utrechts Nieuwsblad*, 15 maart 1958.
- 264 Kunstredactie, ‘In centrum des lands: Groot gebrek aan expositieruimte. Is er uitkomst voor de Utrechtse Kring?’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 27 februari 1962.
- 265 Klaver 1979, p. 107. De familie Ket ontmoette Wim van den Boogaard ook wel op de Kring, maar hij mengde zich niet in het gesprek over de expositie. Interview Wim Ket, 11 oktober 2011.
- 266 Nadine Orth, ‘De stem op de negende etage. Een onderzoek naar de tentoonstellingen in ‘N9’, seizoen 1971-1972 bij de Utrechtse Kring, georganiseerd door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut onder leiding van Frans Haks en Carel Blotkamp.’ Thesis, Universiteit Utrecht.
- 267 Jan Juffermans, *Het grafische werk van Dick van Luijn*. Amsterdam, 1985, p. 7 en 11.
- 268 In Utrecht trad Dick van Luijn zelden naar buiten met exposities. Wel exposeerde hij vaak bij het Amersfoorts Kunstenaars Genootschap. *Het vrije volk*, 17 maart 1962.
- 269 Expositie van William D. Kuik, Erika Visser en Paulus Reinhard (leden van de Stichtse Expositie Groep) in het A.G.-huis in Amersfoort, oktober 1958.
- 270 Juffermans 1976, p. 172.
- 271 Hans Freudenthal, *Schrijf dat op Hans. Knipsels uit een leven*. Amsterdam, 1987, p. 332.
- 272 ‘Schilderijen’, in: *Het paard licht*, p. 164-166.
- 273 E-mail Felix Visser, 20 juli 2007 (PT).
- 274 E-mail Wim Ket, 21 oktober 2011 (PT).
- 275 Benno Barnard, ‘Wie is er bang van Erika Visser? Een portret in portretten’, in: *Maatstaf*, 29/1 (1981), p. 32.
- 276 Klaver 1979, p. 44.
- 277 *Dagblad voor Amersfoort*, 27 oktober 1958.
- 278 ‘Schilderijen’, in: *Het paard licht*, p. 164-166.
- 279 W.H.H. Macintosh in: *Ons Gezin* 6/9 (september 1951), p. 278.
- 280 Luite Klaver schilderde niet graag portretten, want ‘dan zit zo’n mens er altijd bij’. *Weleer*, p. 43.
- 281 ‘Bij schrijfsters thuis’, in: *Denken en Doen*, november 1955.
- 282 Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart. Haar leven en werk* (LM).
- 283 Clare Lennart aan Ministerie van OK&W, december 1956.
- 284 Wethouder voor de kunstzaken van de gemeente Amsterdam aan Clare Lennart, 21 februari 1955 en 14 april 1955.
- 285 Aantekeningen (LM).
- 286 De Jacobsonprijs ging in 1960 naar Marie Schmitz en in 1965 naar Elisabeth Zernike. De Tollensprijs ging naar Maria Dermoût in 1958.
- 287 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 33.
- 288 CPNB aan Clare Lennart, 28 april 1955. Het Geschenk van 1956, *Ontmoetingen met schrijvers* door Dr. P.H. Ritter Jr., was een soort vervolg op Clare’s interviewbundel *Op schrijversvoeten door Nederland*.
- 289 Op haar eigen titellijst zette Clare een plus bij 27 titels. Notulen bestuur CPNB, 4 oktober 1956 (Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam).
- 290 Rico Bulthuis: ‘Ze heeft in de jury heel erg gevochten om *De nacht der Girondijnen* als Boekenweekgeschenk te krijgen. De anderen waren allemaal tegen. Daar is ze een spektakel om aan gegaan. Uiteindelijk heeft de jury het toch maar genomen, ook al zou het publiek het niet willen. Ze moeten het dan maar lezen, zei ze. Dat is nu het mooiste van alle uitgaven.’ Interview Rico Bulthuis, 2008.
- 291 Perscommuniqué ter gelegenheid van de 22e Boekenweek (1957) en juryrapport Antoon Coolen (Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam).
- 292 Ben van Eysselsteijn, *Henriëtte L.T. de Beaufort. Een schrijfster en haar werk*. Den Haag, 1970. ‘Henriëtte de Beaufort zeventig jaar’, in: *Elseviers Weekblad*, 8 oktober 1960, p. 21.
- 293 Henriëtte Laman Trip-de Beaufort aan Clare Lennart, 11 mei 1963. De brief is ook ondertekend door de Duitse directrice van Hohes Licht, Elisabeth Dabelstein.
- 294 Henriëtte Laman Trip-de Beaufort aan Clare Lennart, 3 september 1963 en 9 september 1963.
- 295 D.C.M. van Dijk / Lever’s Zeep-Maatschappij NV aan Clare Lennart, 23 december 1955. Volgens het kasboek ontving Clare in 1956 van ‘Omo’ f410. Met een stukje uit het verhaal ‘Bonkie’ op een folder ondersteunde ze de verkoop van luxe vulpen in de Haagse en Utrechtse winkels van de familie Akkerman.
- 296 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 53.
- 297 In een vertrouwelijk gesprek met Wim Hora Adema bleek dat *Het Parool* ‘zo gebeten op Elsevier’ was, dat geregelde medewerkers niet gelijktijdig in *Elsevier* en *Het Parool* konden schrijven. ‘Iets dergelijks heeft zich voorgedaan met Henriette van Eyk.’ In 1958-1959 publiceerde Henriëtte van Eyk in *Elsevier* haar feuilleton ‘Het huis aan de gracht’. Als de zaak op de spits zou worden gedreven, koos Clare liever voor *Het Parool* waar ze kon rekenen op een vast maandelijks bedrag. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 298 Hélène Nolthenius had een soortgelijke rubriek over ‘De vrouw in de muziek’.
- 299 Bulthuis 1985, p. 126.
- 300 W.G.N. de Keizer / Elseviers Weekblad aan Clare Lennart, 5 februari 1957.
- 301 Uitgeverij Bonaventura / Elsevier aan Clare Lennart, 4 maart 1960. Bevestiging van uitbetaling van f2975,00 in 1959.
- 302 ‘Hoe stemt u? vroegen wij. 77 vrouwen antwoordden’, in: *Dagblad voor Amersfoort*, 9 mei 1952.
- 303 Van Liempt 2014, p. 272.
- 304 De Derde Weg-beweging was het directe gevolg van een bijeenkomst in het Minervapaviljoen in Amsterdam op 28 april 1951, waar ook een Manifest werd opgesteld. De Derde Weg werd eind 1965 opgeheven en is eigenlijk meer een wegbereider dan een weg gebleken. Paul van der Steen, ‘De Derde Weg. Tot mislukken gedoemd pacifisme’, in: *Historisch Nieuwsblad*, november 2009, p. 26-32.
- 305 ‘Ondergetekende, M.W. van den Boogaard, wenst adhesie te betuigen met het streven van de Vredesbeweging ‘De derde weg’ en zal een bijdrage storten van 2,50 gulden. Wenst 20 exemplaren van het Manifest toegezonden te krijgen.’ (LM)
- 306 ‘Met de politiek van *Het Parool* ben ik het ook in veel gevallen niet eens, maar ik voel me toch altijd meer links dan rechts staan.’ Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 307 Tot de ondertekenaars behoorden, naast Clare Lennart, o.a. Hella S. Haasse, Gerrit Achterberg, Annie M.G. Schmidt en Victor van Vriesland. *Dagblad voor Amersfoort*, 28 maart 1955. In 1959 betuigde Clare haar steun aan het ‘Vrijheid voor Manolis Glezos Initiatief’. De Griekse Manolis Glezos (1922) was partizaan en vooraanstaand lid van de Griekse communistische partij. Op 5 december 1958 werd hij gearresteerd en veroordeeld wegens ‘spionage’, niet ongebruikelijk voor linkse politici tijdens de Koude Oorlog. In 1962 werd Manolis Glezos onder druk van internationale gemeenschap vrijgelaten.
- 308 Interview met Wilfried Henderickx. Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967.
- 309 Klaver 1979, p. 104.
- 310 De plot kan geïnspireerd zijn op *The Great Gatsby* van F. Scott Fitzgerald uit 1925, waarin de ene minnares per ongeluk de andere minnares doodrijdt.
- 311 *De ogen van Roosje*, p. 58-59.
- 312 *De ogen van Roosje*, p. 106. De Franse Dreyfusaffaire was een juridisch schandaal dat draaide om de onterechte veroordeling van de Joods-Franse officier Alfred Dreyfus. Dreyfus werd er op 15 oktober 1894 valselijk van beschuldigd een spion voor Duitsland te zijn en gevangen gezet. In zijn derde proces werd Dreyfus op 12 juli 1906 helemaal vrijgesproken.
- 313 *De ogen van Roosje*, p. 166.
- 314 *De ogen van Roosje*, p. 221.
- 315 *De ogen van Roosje*, p. 232.
- 316 *De ogen van Roosje*, p. 241.
- 317 Clare Lennart aan A. W. Bruna, 2 december 1954. Klaver 1979, p. 98.
- 318 J. Greshoff. ‘Voortreffelijke nieuwe roman van Clare Lennart’, in: *Het Vaderland*, 18 januari 1958.
- 319 C.J.E. Dinaux, ‘Een nieuwe roman van Clare Lennart’, in: *Haarlems Dagblad*, 8 februari 1958.
- 320 ‘De Tongerense bossen’, in: *Avenue*, november 1969, p. 95-99: ‘Jaren later heb ik het motief van dat brameneiland gebruikt in mijn roman *De ogen van Roosje*. En tot op de huidige dag leeft het in mijn herinnering als een betoverd oord.’ *De ogen van Roosje*, p. 82-83.
- 321 Het Posthuis, waar Tom Landaal met zijn vader en diens vriendinnen woonde, heette aanvankelijk Jachthuis en vertoont trekken van het Jachthuis in Epe. Hotel Jagtlust in Epe was een voormalig jachthuis van koning Willem III. Fragment van het manuscript van *De ogen van Roosje* met de titel ‘De Hazelaars’ en een opzet voor de hele roman op de eerste pagina. Deze naam kan geïnspireerd zijn op de bakkers- en horecafamilie Hazelaar in De Wijk,

- Drenthe, waar Clare les had gegeven. (collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteitsbibliotheek Leiden). Interview met Wifried Henderickx. Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967.
- 322 *Weleer*, p. 84-85.
- 323 Ook de ouders van Steven uit *Kasteel te huur* zijn een Franse gouvernante en de dorpschoolmeester. *Kasteel te huur*, p. 125. Van *Kasteel te huur* zijn meer dan zes verschillende (deel)versies bewaard gebleven (LM).
- 324 *De ogen van Roosje*, p. 64.
- 325 De Ceulaer 1966, p. 77.
- 326 Kees Fens, 'Sprookjes van Louis Paul Boon en roman van Clare Lennart', in: *De Linie*, 2 januari 1958.
- 327 *De ogen van Roosje*, p. 176.
- 328 *De ogen van Roosje*, p. 241-242. Frans Rutger Eslander is het enige personage in Clare Lennarts werk na 1936 dat 'Frans' heet, te interpreteren als verwijzing naar Frans Coenen in wie Clare zich 'verloor'.
- 329 J. Greshoff, 'Voortreffelijke nieuwe roman van Clare Lennart', in: *Het Vaderland*, 18 januari 1958. Pas als haar zuster Jeanine haar overprikkelt, krijgt Paula een 'overspannen' driftbui. Een hysterische uitbarsting zoals Clare Lennart zelf kon hebben als ze heel angstig was geweest en als haar verbeelding met haar op de loop was gegaan.
- 330 Deze passages doen aan *Noodlot* van Louis Couperus denken. Ook in Couperus' korte roman over een fatale driehoeksverhouding nestelt Bertie zich door een eindeloze logeerpartij in het leven van Frank Westhove. Zijn verloofde Eve herkent het kwaad in Bertie niet en de verloving raakt uit. Frank slaat Bertie per ongeluk dood.
- 331 De arrestatie en veroordeling van de Rosenbergs in 1953 lag nog vers in het geheugen van de lezers. Ook de Rosenbergs waren op het oog 'nette burgers' geweest, goede ouders voor hun twee zontjes. Hun ontmaskering als communistische spionnen was voor velen een grote schok.
- 332 'Romantisch en hard', in: *Elseviers Weekblad*, 10 juni 1961, p. 53.
- 333 Aantekenschrift (LM). Zie ook Marije Groos, *Een hard en vaakzaam woord Engagement in de literaire tijdschriften van de 'lange jaren vijftig' (1950-1963)*. Hilversum, 2016.
- 334 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 september 1934.
- 335 Dolf Verroen vond de zusters 'aan alle kanten tegenpolen'. Telefoongesprek, 4 januari 2015. Ook Dirkje Kuik had de indruk dat het zeer regelmatig botste tussen de zusters. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 336 Klaver 1979, p. 44.
- 337 Andries van Onck omschreef deze partner van Eveline als een ruige Utrechtse volksjongen. Interview Andries van Onck, Gavirate, Italië, 2008.
- 338 Manuscript *Veronica Valckenier* (LM).
- 339 In agenda's en aantekenboekjes staan regelmatig vermeldingen als 'Lien – geld'. Wellicht betaalde Clare mee aan de verzorging van hun vader Luite Klaver, die vanaf 26 maart 1952 bij Eveline in huis woonde.
- 340 Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010.
- 341 *Huisjes van kaarten*, p. 157.
- 342 *Twee negerpopjes*, p. 11.
- 343 'Elly heeft krulletjes en een rond gezichtje. Grote mensen vinden haar lief. Trezia is te lang en te schuw, maar eenmaal heeft een vreemde mevrouw tegen moeder gezegd: Wat heeft dát kind mooie ogen! Trezia heeft het gehoord en het troost haar als ze denken moet aan de zomersproeten op haar neus.' *Twee negerpopjes*, p. 33.
- 344 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 september 1934.
- 345 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1934. Hier legde Clare al een verband tussen angst en oneerlijkheid.
- 346 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 56.
- 347 Alleen de mooie, wat naïeve Lune uit *Serenade uit de verte* kan gelukkig worden.
- 348 *Nieuwsblad van de boekhandel*, 7 november 1957.
- 349 'Dit is ongetwijfeld het mooiste boek dat door Clare Lennart werd geschreven.' J.W. Hofstra, 'Vrouwelijke intuïtie en schrijftalent', in: *De Tijd*, 25 januari 1958.
- 350 *Het vaderland*, 15 november 1957.
- 351 J.C. Bloem, 'De onvergelykelijke, hoogst persoonlijke stijl van Clare Lennart', in: *De Telegraaf*, 29 november 1957.
- 352 Rico Bulthuis, 'De ogen van Roosje'. Huiveringwekkend en wijs verhaal over twee zusters', in: *Haagse Post*, 14 december 1957.
- 353 Anton Van Duinkerken voerde op 20 maart 1958 een radiogesprek voor de Vlaamse omroep N.I.R. met Maurice Roelants, Pierre Dubois, Westerlinck en Walraven over de vraag welke roman uit 1957 de beste was (collectie Van Duinkerken, LM).
- 354 J. Greshoff, 'Voortreffelijke nieuwe roman van Clare Lennart', in: *Het Vaderland*, 18 januari 1958.
- 355 Annie Romein-Verschoor, *Vrouwenwijsheid*. Amsterdam, 1980, p. 49.
- 356 AVRO Radio, 9 februari 1958. Karel Korswagen, 'De ogen van Roosje', in: *Prov. Drentsche en Asser Courant*, 7 juni 1958.
- 357 R.W., 'Clare Lennart: *De ogen van Roosje*', in: *Vrij Nederland*, 1 maart 1958.
- 358 Willem Brandt, 'Literaire kroniek' (knipselarchief LM).
- 359 M.G. J. Teerink, 'Uit de boekerij', NCRV radio, 21 juli 1958.
- 360 Kees Fens, 'Sprookjes van Louis Paul Boon en roman van Clare Lennart', in: *De Linie* 2 januari 1958.
- 361 *De Gelderlander*, 18 januari 1958. Anne Wadman in *Leenwarder Courant*, 17 mei 1958 en Jos Panhuysen, 'De ogen van Roosje. Verrukkelijk boek van Clare Lennart', in: *Het binnenhof*, 4 januari 1958.
- 362 C.J. Kelk, 'Van angst genezen. *De ogen van Roosje* door Clare Lennart.' in: *De groene Amsterdammer*, 15 maart 1958. Ook Paula neemt in de moeilijkste periode in haar leven geen contact op met haar geliefde vader en zoekt juist steun bij haar schoonvader.
- 363 C.J. Kelk, 'Huwelijken met de blinddoek voor', in: *Tijdschrift voor seksuele hervorming*, juni 1958.
- 364 'Ik wil niet zover gaan te veronderstellen dat dit boek, wat het eerste gedeelte betreft, een verzameling eigen jeugdherinneringen is. Clare Lennart is te zeer romaniëre, toch ook weer, om in een romancompositie onverwerkte herinneringsbladen te geven, maar aan het sterk persoonlijke accent van haar verteltrant meent men toch iets te herkennen van een in waarheid gedrenkte jeugd-evocatie.' C.J. Kelk, 'Van angst genezen. *De ogen van Roosje* door Clare Lennart', in: *De groene Amsterdammer*, 15 maart 1958.
- 365 Ben van Eijsselseijne in: *Haagsche Courant*, 4 januari 1958.
- 366 C.J.E. Dinaux, 'Een nieuwe roman van Clare Lennart', in: *Haarlems Dagblad*, 8 februari 1958.
- 367 Kees Fens, 'Sprookjes van Louis Paul Boon en roman van Clare Lennart', in: *De Linie* 2 januari 1958.
- 368 Jos Panhuijsen vond dat *De ogen van Roosje* hoort bij 'die schone literatuur, die in Nederland toch vaker geschreven wordt dan men wel eens meent, bij sommige boeken van Couperus, van Aart van der Leeuw, van Arthur van Schendel op zijn best. En dat is geen geringe lof.' Jos Panhuysen: 'De ogen van Roosje. Verrukkelijk boek van Clare Lennart', in: *Het binnenhof*, 4 januari 1958.
- 369 Alleen vervolgv verhalen, waar veel vraag naar was, schreef Clare Lennart nooit.
- 370 Bijvoorbeeld voor het kerstnummer van het tweemaandelijks orgaan *Levensstrijd* van de Vereniging hulp voor onbehuisten. J.F.R. Bink aan Clare Lennart, 25 september 1956.
- 371 NV Bouwkas Noord-Nederlandse Gemeenten aan Clare Lennart, 23 februari 1955.
- 372 'De overwinning', in: *Op de Solex 3/3* (augustus 1951). *Tussen de Rails*, voorjaar 1955, p. 6 en 7. Redactie *Wij vrouwen* aan Clare Lennart, 15 januari 1953 en 4 oktober 1955. 'Lustrum' in: *Maatstaf* 4/7-8 (oktober/november 1956), p. 444-450. 'Vale Ouwe', in: *Katholieke Illustratie* 42, 20 oktober 1956, p. 36-37.
- 373 Beccy de Vries aan Clare Lennart, 19 februari 1955. Martie Verdenius en Beccy de Vries (red.), *Jij en ik*. Amsterdam, derde uitgave, 1956-1957. Ook Annie M.G. Schmidt en Henriëtte van Eyk werkten op deze condities mee aan de boekjes *Jij en ik*.
- 374 Ze herplaatste verhalen uit *Het Parool* in *Ons Gezin* of juist andersom. *Ons Gezin* 7/7 (juli 1952), p. 220.
- 375 'Manekinders houden op zolder een echte modeshow', in: *Dagblad voor Amersfoort*, 21 maart 1953 (kinderpagina).
- 376 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 28 januari 1953. Een uitvoerige beschrijving van Jan van den Broek staat in Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 oktober 1934 en 17 juni 1933: 'Vanmorgen kwam onverwachts mijn vriend – of hoe moet ik hem betitelen – meneer Jan van den Broek. Hij is in de 70 en kwam per fiets zonder hoed van Apeldoorn en is nu in een fikse regenbui verder gegaan naar Zeist en gaat dan verder naar Wageningen. Een soort pelgrimstocht langs vreemde zielen. Ik ben een twijfelachtig geval. Hij is de man, die de rol van 'de goede man' speelt.'
- 377 Clare Lennart aan Uitgeverij Ontwikkeling / *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 4 juni 1953. J.-P. Barth aan Uitgeverij Ontwikkeling, 4 juni 1953 en Garnt Stuiveling aan Herman Teirlinck, directeur van *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 4 juni 1953 (Het Letterenhuis). 'Andreas Vorderhake' in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift* 7 (1953). Klaver 1979, p. 38.
- 378 'De eeuwige fietser', in: *Scheepjes van papier*, p. 249-253.
- 379 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 maart 1953. J.C. van Andel was jarenlang directeur van de psychiatrische inrichting in Franeker. De redactiestaf (de uitvoerende redactie) van *Ons Gezin* bestond uit de dames T. Duyvendak, W.H.H. Macintosh en J.F. Wentzel. Zij werden ondersteund door enkele vaste medewerkers. Notulen van de redactieraad, 5 juni 1953 (Nationaal Archief).
- 380 In 1946 werd de naam van het tijdschrift *Huishouding van Nu* veranderd in *Ons Gezin*.
- 381 In 1954 bedroeg het aantal abonnees 16.162,

- die f3,50 per jaar betaalden voor twaalf nummers. *Ons Gezin* was te duur voor een blad met een saai, smakeloos uiterlijk. Een pluspunt was dat het blad grondig werd gelezen, terwijl *Margriet* en *Libelle* alleen bekeken werden... Notulen van de redactieraad, 4 september 1953 en 30 november 1954 (Nationaal Archief).
- 382 O. van Andel-Ripke aan Clare Lennart, 23 april 1952.
- 383 O. van Andel-Ripke aan Clare Lennart, 4 januari 1955.
- 384 De redacteurs vonden dat voor de korte verhalen eens iemand anders gevraagd moest worden dan Clare Lennart, bijvoorbeeld 'Annie Schmidt, Simon Carmiggelt, Hella Haasse, Clara Eggink, Anne Mulder e.a.'. An Rutgers van der Loeff-Basenau werkte ook voor *Ons Gezin*. Notulen 30 november 1954 (Nationaal Archief).
- 385 *Ons Gezin* 8/10 (oktober 1953), p. 252 en *Ons Gezin* 8/2 (februari 1953), p. 60-62.
- 386 *Ons Gezin* 8/9 (september 1953), p. 286. 'Ruimte' was een herplaatsing van 'Lege kamers' in het *Parool*/ *Dagblad voor Amersfoort*, 18 juli 1953.
- 387 'Gerda', in *Ons Gezin* 8/1 (januari 1953), p. 28. Het verhaal 'Gerda' heeft Clare Lennart nooit gebundeld.
- 388 E-mail van Gerda Klaver, 5 oktober 2007 (PT).
- 389 Bert Voeten aan Clare Lennart, maart 1956. Voeten vroeg Clare Lennart om een ongepubliceerd verhaal van maximaal duizend woorden. De redactie betaalde f4,50 per pagina proza. Bert Voeten en M. Beck (red.), *Schrijversalmanak voor het jaar 1957*. Amsterdam, [1956], p. 43-49.
- 390 'Kattebelletjes', in: *Het Parool*, 15 januari 1959.
- 391 *De tocht van de Priscilla* verscheen in 1960 als Salamanderpocket bij Querido. Clare Lennart wilde het boek pas vertalen als ze *De ogen van Roosje* af had. Alice von Eugen-van Nahuys / Querido aan Clare Lennart, 14 juni 1957 (LM). Clare Lennart aan Alice von Eugen-van Nahuys, 30 juni 1958.
- 392 Clare Lennart aan G.H. 's-Gravesande, 20 februari 1959. Agasi 1963.
- 393 Klaver 1979, p. 108.
- 394 'Ik amuseer me met het maken van Iboe-versjes, die je ook kunt zingen als je wilt.' Clare aan G.H. 's-Gravesande, 29 augustus 1958.
- 395 Elseviers Weekblad aan Clare Lennart, 23 oktober 1959.
- 396 *Dagblad voor Amersfoort*, 24 oktober 1959.
- 397 Clare Lennart aan Fré Dommis, 1 oktober 1959 (facsimile in *De wonderlamp der grafologie*).
- 398 *Utrechts Nieuwsblad*, 11 september 1959 en 18 september 1959.
- 399 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 juli 1949.
- 400 'Vaarwel Sinterklaas', in: *Het paard licht*, p. 182. In het archief Klaver (LM) zijn enkele Sinterklaasgedichten van Clare Lennart voor Wim van den Boogaard bewaard gebleven.
- 401 Klaver 1979, p. 108-109.
- 402 Gesprek met Ries van den Boogaard, 7 februari 2013. De officiële overlijdensdatum is 15 februari 1960.
- 403 Ongepubliceerd gedicht (LM). Ook geciteerd in Klaver 1979, p. 110.
- ## HOOFDSTUK 12
- 1 'Ets van Marius Bauer', in: *Het paard licht*, p. 189.
 - 2 Dit hoofdstuk gaat over Clare Lennarts opvattingen over literatuur voor volwassenen. Haar ideeën over jeugdliteratuur, die daar uiteraard niet helemaal los van staan, komen aan de orde in hoofdstuk 14.
 - 3 'Vertelkunst van de hoogste klasse', in: *Elseviers Weekblad*, 14 december 1957.
 - 4 'Thomas Hardy, een oude vriend', in: *Het paard licht*, p. 110-112.
 - 5 Zo stuurde ze *Vrouwen naar Jakatra* van A. den Hartog, 'een hutsplot van sentimentaliteit en heldenmoed' naar tante Bertha 'die er zeker van genieten zal'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 december 1934.
 - 6 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 november 1934. Een van de 'kanarie-vrouwjes' was mej. P.M. Kouwe, eigenaresse van 'Rembrandthuis', boekhandel en leesbibliotheek, Rembrandtkade 34 in Utrecht. 'Deze oude dametjes [...] smokkelen mij boeken toe, die me eigenlijk heelemaal niet toekomen, waar al hele rijen van mensen voor opgetekend staan.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 september 1932. De leesbibliotheek rekende gemiddeld een dubbeltje leengeld per boek per week. Zie over leesbibliotheek o.a. Hillebrand Komrij, *De ondergang van de particuliere leesbibliotheek*, Drachten, 2015.
 - 7 Ze leende o.a. *Imitation of Life* (1933) van Hurst: 'Toch is het elan van die eerste boeken er al niet meer. De stijl is ook zoveel vlakker geworden.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1934. 'Boekenkiosken', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 december 1961.
 - 8 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 23 april 1939.
 - 9 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 maart 1936.
 - 10 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
 - 11 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 20 oktober 1936. In *De ogen van Roosje* en in het verhaal 'Heerlijk' in *Scheepjes van papier* verwees Clare naar de Duitse dichter 'Palmström'.
 - 12 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 23 oktober 1936.
 - 13 Clare Lennart aan P. Brachin, in antwoord op zijn vraag naar Franse auteurs, die ze het liefst leest of gelezen heeft. Ongedateerde doorslag (LM).
 - 14 Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart Haar leven en werk* (LM).
 - 15 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 februari 1936. Ze was erg getroffen door Slauerhoff's roman *Het leven op aarde*. Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 december 1934.
 - 16 'Charles Dickens', in: *Uilenspiegel. Weekblad voor het gezin*, 17 mei 1952, p. 8-9.
 - 17 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
 - 18 'Met fantastische inslag', in: *Het boek van nu* 11/ 5 (januari 1958), p. 75-76.
 - 19 'Muziek en menselijkheid', in: *Het boek van nu* 15/4 (december 1961).
 - 20 'Eenheid van droom en werkelijkheid', in: *Elseviers Weekblad*, 9 augustus 1958, p. 24.
 - 21 'Proza', in: *Ad interim: tijdschrift voor letterkunde* 4/3 (1947), p. 74-76.
 - 22 'Een tijdspiegel in scherven', in: *Elseviers Literair Supplement*, 11 juli 1970, p. 2.
 - 23 Dr. J.C. Brandt Corstius, 'Een roman van het goede leven. Clare Lennarts nieuwste boek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 april 1954.
 - 24 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 9 december 1965. Het interview vond plaats op 28 december 1965. Het artikel verscheen eerst in *Het Vaderland*, 28 mei 1966. Het bundeltje *Te gast bij Nederlandse auteurs* werd veel op middelbare scholen gebruikt. De Ceulaer 1966, p. 75-80.
 - 25 In gesprek met Mieke van der Lugt in de zomer van 1965.
 - 26 'Nog bloeien de duinviooltjes', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 7 juni 1966. *Mei* van Gorter keert o.a. terug in 'Papaver Naudicale', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 juni 1969.
 - 27 'Bramen plukken', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 26 september 1961.
 - 28 Ze verwees geregeld naar muziek, maar hoogst zelden naar films. In *Serenade uit de verte*, p. 84, noemt ze 'The Third Man', een Engelse speelfilm uit 1949 van regisseur Carol Reed.
 - 29 Zie ook *De ogen van Roosje*, p. 64: 'Heut hat er bei guter Laune, mir sein altes Lied gesungen'. Uit *Waldlieder* van Gottfried Keller.
 - 30 J. Greshoff, 'De eigen wereld van Clare Lennart', in: *Het vaderland*, 17 juli 1954.
 - 31 Ben Stroman: 'Werkelijkheid als basis voor vluchtige verbeeldingen', in: *Algemeen Handelsblad*, 13 juli 1954.
 - 32 'Helaas, voor altijd zwijgt de cither', in: *Elseviers Weekblad*, 13 september 1958, p. 41.
 - 33 In *Het Parool* schreef ze af en toe over literatuur, bijvoorbeeld over *A la recherche* *du temps perdu* van Marcel Proust en *De vrouw met de zes slapers* van Antoon Coolen. *Dagblad voor Amersfoort*, 27 mei 1955. Zie ook: 'Roman van een gewetensconflict. Over 'Zonder pardon' van Marie Schmitz', in: *Dagblad voor Amersfoort*, 19 december 1959.
 - 34 'Orchideeën', in: *Ad Interim* 4/4 (april 1946), p. 176-180. 'Proza', in: *Ad interim* 4/3 (1947), p. 74-76. 'Over Jan Mens', in: *Ad interim*, 4/6 (1947), p. 137-138.
 - 35 Clare begon haar medewerking in 1955 met een kort artikel over de tachtigste verjaardag van Ina Boudier-Bakker. *Het boek van nu* aan Clare Lennart, 3 maart 1955. 'Ina Boudier-Bakker 80 jaar', in: *Het boek van nu* 8/7 (maart 1955), p. 126-127. Aan dit maandblad werkte ook Harriët Freezer mee. *Het boek van nu* aan Clare Lennart, 12 januari 1956 en 17 januari 1956. Over Mini ter Kuile schreef Clare Lennart vrijwel gelijktijdig in *Elseviers Weekblad* (16 maart 1957) en *Het boek van nu*. 'Vurig en licht', in: *Het boek van nu* 9/6 (1956), p. 107-108. Peter Jaspers / *Het boek van nu* aan Clare Lennart, 1 augustus 1962.
 - 36 'Psychologisch portret', in: *Het nieuwe boek: kritisch informatief maandblad* 2/4 (1964), p. 190-191.
 - 37 'Uit velerlei pen', in: *Het boek van nu* 14/9 (mei 1961), p. 178.
 - 38 'Knap werk van Bernlef', in: *Het nieuwe boek: kritisch informatief maandblad* 2 (juni 1964), p. 255-256.
 - 39 Clare Lennart aan G.H. de Mik / Querido, 22 juli 1959.
 - 40 'De geniale zuster van Shakespeare', in: *Elseviers Weekblad*, 2 februari 1957, p. 35.
 - 41 Met Frédérique Hébrard onderhield Clare Lennart een korte correspondentie naar aanleiding van haar twee artikelen in *Elseviers Weekblad*.
 - 42 Interview Gerda Klaver, 2007. Joodse Duitsers vertaalde ze wel. 'Eenheid van droom en werkelijkheid', in: *Elseviers Weekblad*, 9 augustus 1958, p. 24.
 - 43 'Wonderlijke ontdekking in onbekende pocket', in: *Elseviers Weekblad*, 22 november 1958, p. 27.
 - 44 'Een vrouw over de vrouw', in: *Elseviers Weekblad*, 19 oktober 1963, p. 52.
 - 45 Van de als dichteres bekende Lizzy Sara May besprak ze de jeugdherinneringen *Oom Soes heeft gehuild*. 'Tinteling van het leven', in: *Elseviers Weekblad*, 2 juni 1962, p. 39.
 - 46 't Dagboek van Selma. Eindelijk in een Nederlandse vertaling', in: *Elseviers Weekblad*, 18 juli 1959, p. 35. 'Er was geen tijd voor Marie Bashkirtseff', in: *Elseviers Weekblad*, 25 oktober 1958, p. 37. Ze besprak ook *Heilig ongeduld* van kunstenaar Wally Moes. Wellicht

- was Clare vooral in haar geïnteresseerd omdat Frans Coenen een voorwoord schreef bij Wally Moes' *Gooische dorpsvertellingen. Nieuwe uitgave van hare nagelaten vertellingen*. Amsterdam, [1920].
- 47 Clare Lennart aan G.H. de Mik / Querido, 22 juli 1959.
- 48 M.T. Zwijs / Kosmos aan Clare Lennart, 26 november 1963. Ook besprak Clare Lennart *Grote mensen dromen niet* van Jacqueline Doorn, die de tweede prijs won in de Kosmos Eerstelingen-Prijsvraag. *Elseviers Weekblad*, 4 april 1964, p. 49.
- 49 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 54.
- 50 'Dichteres van grote zuiverheid', in: *Elseviers Weekblad*, 23 augustus 1958, p. 29.
- 51 Transcriptie radio-uitzending 'Lezende schrijvers in het ziekbed.' (LM) Clare Lennart aan J.-P. Barth, 25 juni 1953. En een artikel over een bundel rederijderspoëzie in: 'Helaas, voor altijd zwijgt de cithar', in: *Elseviers Weekblad*, 13 september 1958, p. 41.
- 52 *Elseviers Weekblad*, 24 oktober 1959, p. 57.
- 53 *Het boek van nu* 15/5 (januari 1962), p. 95.
- 54 'Alles loopt goed af', in: *Het nieuwe boek*, september 1963, p. 419-420.
- 55 'Geel, oranje, rood, purper' in: *Elseviers Literair Supplement*, 22 april 1972, p. 6.
- 56 Ton Anbeek, *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam, 1986, p. 79-81.
- 57 *Het boek van nu* 9/10 (1956), p. 195. Henk Romijn kreeg de Reina Prinsen Geerligsprijs voor zijn debuut.
- 58 'Henriëtte de Beaufort zeventig jaar', in: *Elseviers Weekblad*, 8 oktober 1960, p. 21.
- 59 'Na de boekenweek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 7 april 1968.
- 60 'Mode van de geest', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 januari 1969.
- 61 Over *Mijn rijwiel* van Stijn Streuvels: 'De pijn van droefheid', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 16 januari 1968.
- 62 *Het boek van nu* 15/11 (juli 1962).
- 63 'Kom je mee, kleine vogel?', in: *Elseviers Weekblad*, 16 mei 1964, p. 62.
- 64 *De Telegraaf*, 4 april 1970.
- 65 Interview met Wilfried Henderickx. Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967.
- 66 'Tinteling van het leven', in: *Elseviers Weekblad*, 2 juni 1962, p. 39.
- 67 Interview met Wilfried Henderickx. Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967.
- 68 Hans Warren in: *PZC*, 4 januari 1958.
- 69 B.A. Dijkstra en A.J. Schut, *Boeken uit onze eeuw*. Groningen, 1972, p. 181.
- 70 Anbeek 1986, p. 122.
- 71 Dr. P.H. Ritter Jr., 'De roep om het blijde boek', in: *Het boek van nu* 2 (1948-1949), p. 165-166.
- 72 C.J. Kelk, 'Een slordig mens of niemand heeft gelijk', in: *De groene Amsterdammer*, 18 augustus 1952. Zie ook: C.J. Kelk: 'Drastische tegenstellingen in literaire waardering', in: *De groene Amsterdammer*, 14 september 1957.
- 73 Clare Eggink: 'Clare Lennart of het literair trapeze-werken', in: *De Telegraaf*, 27 maart 1954.
- 74 Anbeek 1986, p. 86. Stuiveling was ook redacteur van *Het boek van nu*, waarin Clare Lennart haar literatuuropvattingen kon delen.
- 75 Garnt Stuiveling, 'Liefde voor het leven', in: *Het boek van nu* 7 (1953-1954), p. 187.
- 76 Dr. J.C. Brandt Corstius, 'Een roman van het goede leven. Clare Lennarts nieuwste boek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 april 1954.
- 77 Hans Warren in: *PZC*, 4 januari 1958 en Jacques den Haan in: *Utrechts Nieuwsblad*, 8 februari 1958.
- 78 C.J.E. Dinaux, 'Een nieuwe roman van Clare Lennart', in: *Haarlems Dagblad*, 8 februari 1958.
- 79 Ook C.J.E. Dinaux en Pierre Dubois behoorden tot de voorstanders van de 'littérature blanche'. Anbeek 1986, p. 104.
- 80 'Lof der Kabouters. Clare Lennarts Serenade uit de Verte', in: *De Maasbode*, 3 november 1951.
- 81 M.G. J. Teerink, 'Uit de boekery', NCRV radio, 21 juli 1958.
- 82 'Boeiende novellen over gekwetste mensen', in: *Elseviers Weekblad*, 3 mei 1958, p. 43.
- 83 'Taboes in de literatuur', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 26 februari 1963.
- 84 'Circuit littéraire', in *Het paard licht*, p. 92-94.
- 85 'Waarom?', in: *Pluk een roos*, p. 19-20.
- 86 *Leeuwarder Courant*, 17 mei 1958 en AVRO radio, 9 februari 1958 (LM).
- 87 *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
- 88 'Helma Wolf-Catz, de sprookspreekster', in: *Elseviers Weekblad*, 24 oktober 1959, p. 57.
- 89 'Het is misschien een kwaal van deze tijd dat we het gewone onbelangrijk en oninteressant vinden.' *Serenade uit de verte*, p. 151. Zie ook de opmerking van Anne Wadman hierboven: 'De schrijfster, uit wier vorige boek "De ogen van Roosje" kan worden opgemaakt dat zij weinig gelukkig is met de verschijnselen van de "moderne" literatuur'.
- 90 'Avond in mei', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 1 juni 1968.
- HOOFDSTUK 13
- 1 *Stad met rose huizen*, p. 165.
- 2 Rouwadventie in *Nieuw Utrechts Dagblad*, 16 februari 1960.
- 3 E-mail Ries van den Boogaard, 12 mei 2015 (PT).
- 4 Testament Marinus Wilhelmus van den Boogaard, opgemaakt 3 februari 1960 (PT).
- 5 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 31-32.
- 6 E-mail Dolf Verroen, 29 mei 2015 (PT): 'Ik ben met Clare nog wel bij het graf geweest om de steen te bekijken. Ze was daar zeer tevreden mee. Ook met de plek.'
- 7 Dick van Luijn in Verroen 1975, p. 122.
- 8 Klaver 1979, p. 110.
- 9 Ongepubliceerd gedicht (LM). Er is een prozatekst met dezelfde titel: 'Poesen hebben de tijd', in: *Het paard licht*, p. 134-136.
- 10 Marie Louise Van Holthe tot Echten aan Clare Lennart, 17 februari 1960.
- 11 Klaver 1979, p. 109.
- 12 Condoleancebrieven aan Clare Lennart van C.C. van der Graft, 9 maart 1960, Jac. (Koo) van Elsäcker, 28 februari 1960, Chris Leeflang, 17 februari 1960, Jan Engelman, 17 februari 1960, Tineke Spaans-van der Bijl, 12 april 1960, Ida Simons, 22 maart 1960.
- 13 D. van Ulzen / Uitgevers Maatschappij Holland aan Clare Lennart, 20 februari 1960.
- 14 Kitty de Josselin de Jong aan Clare Lennart, [zonder datum] 1960.
- 15 Dolf Verroen aan Clare Lennart, 16 februari 1960.
- 16 Ina Boudier-Bakker aan Clare Lennart, 16 februari 1960.
- 17 P.H. Ritter aan Clare Lennart, 20 februari 1960. Van Herpen 2002-a, p. 24.
- 18 'Als ik geloven kon in een persoonlijk voorbestaan na de dood...' *Weleer*, p. 20.
- 19 Zoals verwoord door Garnt Stuiveling in zijn recensie van *Stad met rose huizen*: 'Tragiek en romantiek', in: *Vrije pers*, 5 juni 1954.
- 20 Dick van Luijn in Verroen 1975, p. 122.
- 21 Interview Wim Ket, 11 oktober 2011.
- 22 Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 25 juli 1965.
- 23 Interview met Conny Sluysmans in *De Telegraaf*, 20 december 1969. Clare was 'slechts' 13 jaar getrouwd geweest, maar wel ruim dertig jaar samen met Wim.
- 24 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 33.
- 25 Klaver 1979, p. 113.
- 26 'Eenzaamheid als thema ener roman', in: *Elseviers Weekblad*, 19 maart 1960, p. 49.
- 27 Klaver 1979, p. 110. Dit boekje bevindt zich niet in het archief Klaver.
- 28 Typoscript en manuscript (LM).
- 29 Klaver 1979, p. 111.
- 30 'Een theekopje', in: *Het paard licht*, p. 185-187.
- 31 'Nu eenzaam achter hoge muren / Meer met de dood vertrouwd / Dan met het leven / Treft deze geur mij / Die ik ervaar als een flits van geluk / smartelijk.' Ongetiteld gedicht (LM).
- 32 *Stad met rose huizen*, p. 165.
- 33 C.A. Schilp, 'Klaver in het kader van zijn tijd', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 oktober 1953.
- 34 *Utrechts Nieuwsblad*, 20 september 1960.
- 35 Waarschijnlijk bedoelt Clare Lennart hier de schilderes Corrie Bruins-Gabriels.
- 36 'Mijn vader (In memoriam)', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 94-101.
- 37 Zie ook Harriët Freezer in *Avenue*, september 1970.
- 38 Klaver 1979, p. 115.
- 39 'Mijn vader (In memoriam)', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 94-101. De beschrijving van de dood van Jürgen Vögeli in *Twintig ramen aan de straat* lijkt wel een kopie van haar In Memoriam van Luite Klaver. Deze scène heeft Clare pas in het typoscript aan haar roman toegevoegd.
- 40 *Nieuw Utrechts Dagblad*, 13 augustus 1955.
- 41 'Over Top Naef', in: *Den Gulden Winckel*, juni-juli 1937 p. 5-7.
- 42 'Zijn veelbelovende vindingen in de techniek van de kleurenfotografie werden indertijd gerespecteerd door wetenschappers en technici in Nederland, België (Gevaert) en Engeland (Ilford). Maar zijn oplossingen waren moeilijk voor serieproductie geschikt te maken.' Degewij en Leijerzapf 2000.
- 43 *Nieuw Utrechts Dagblad*, 13 augustus 1955. Het interview vond plaats bij 'zijn dochter, de bekende schrijfster (Clare Lennart)'.
- 44 Ina Boudier-Bakker aan Clare Lennart, 12 december 1960.
- 45 De rijmpjes noteerde ze in allerlei kleine blocnotes, vaak tijdens het werk aan grotere projecten. Bijvoorbeeld in het manuscript van *Twintig ramen aan de straat*: 'Wat zullen de poesjes zo dromen / Vort in het grote bos / Met al die hoge bomen / En het zachte groene mos' (collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteitsbibliotheek Leiden).
- 46 'Roekeloze kritiek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 1 maart 1966. Zie ook Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 24 mei 1965: 'Misschien lijkt het gek, maar ik kan als ik treurig ben alleen lichte dingen doen.'
- 47 Jan Wouda had een brede belangstelling en was actief in allerlei wetenschappelijke en technische organisaties zoals het Nederlands Normalisatie-instituut. Ook was hij betrokken bij de bouw van de Gereformeerde Immanuelkerk aan 't Goylaan 129 in Utrecht.

- Interview Jan Willem Wouda, 26 mei 2015.
- 48 Clare had ook andere titelvoorstellen gedaan, zoals *Utrecht, vroeger en nu* en *Utrecht – droom en werkelijkheid*. Typoscript (PT).
- 49 Net als *Ter herinnering aan Rotterdam* is *Utrecht heden en verleden* een stadsbeschrijving en een persoonlijke levensfilosofie in één. De twee novellen hebben een pendant in ‘Utrecht zoals ik het toen zag.’
- 50 *Utrecht, heden en verleden*, p. 21-22.
- 51 *Utrecht, heden en verleden*, p. 3.
- 52 Van Ham heeft de Utrechtse binnenstad in een serie met de hand ingekleurde litho's vereeuwigd. Waarschijnlijk was het echtpaar Wouda via Toon van Ham, die een kantoorfunctie had bij de Nieaf, in contact gekomen met Clare Lennart.
- 53 Clare Lennart aan de familie Wouda, 16 september 1960, in een dankbrief voor het boekje en de cheque van driehonderd gulden (collectie familie Wouda).
- 54 *Maandblad Oud Utrecht* 3, 1960, p. 122.
- 55 Map in het bezit van Jan Willem Wouda, Nieuwegein. Ingezien 26 mei 2015. W.G. van de Hulst aan de heer en mevrouw Wouda, 17 oktober 1960. Jhr. Constant Johan Adriaan (Coen) de Ranitz aan de heer en mevrouw Wouda, 5 september 1960.
- 56 *Utrecht, heden en verleden*, p. 23.
- 57 De Belgische componist Kurt Bikkembergs schreef, geïnspireerd door het citaat, een werk voor orgel en vrouwenkoor met beiaardepiloog. ‘Speculum Animi’ was een opdracht van de Stichting Culturele Evenementen Nicolaïkerk te Utrecht en werd op 7 mei 2000 uitgevoerd door Vrouwen Kleinkoor ‘Orpheus’ o.l.v. Albert Wissink, Stephen Taylor (orgel) en Arie Abbenes (beiaard). Van de uitvoering zijn – voorzover Bikkembergs bekend – geen opnames bewaard gebleven.
- 58 Bedrag in het kasboek (PT).
- 59 Met dank aan Ton van Schaik. In het *UN* schreef ook Thea Beckman, vooral bekend van jeugdliteratuur zoals *Kruistocht in spijkerbroek*, een column onder de titel ‘moederlijke overpeinzingen’.
- 60 Geciteerd naar Aad Nuis, ‘21 mei 1977: Simon Carmiggelt ontvangt de P.C. Hooftprijs. Literatuur in de krant’, in: Schenkeveld 1993, p. 827.
- 61 *Utrechts Nieuwsblad*, 14 maart 1961. Ook in Klaver 1979, p. 115.
- 62 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 juni 1934.
- 63 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 34.
- 64 Klaver 1979, p. 116. ‘Walenburg’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 juli 1967. ‘November’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 12 november 1966.
- 65 ‘Korte Nieuwstraat’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 maart 1961.
- 66 Jan Fontijn en Diny Schouten (inl.) in: Carry van Bruggen, *Plattelandjes, Larense columns*. Schoorl, 1988, p. 13.
- 67 Rita Bouckaert-Ghesquière: ‘Aandacht voor Clare Lennart’, in: *Dietsche Warande en Belfort* 123/9 (november 1978), p. 709-710. Zie Honings 2016, p. 11 voor ‘the illusion of intimacy’.
- 68 ‘De kou’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 18 januari 1966.
- 69 Iemand zei na de dood van Clare: ‘Ik geloof dat ik het *Utrechts Nieuwsblad* nu maar opzeg. Ik vind er niets meer aan nu “Van Tijd tot Tijd” er niet meer in staat.’ Eveline Klaver in: *Het paard licht*, p. 10.
- 70 ‘Moederpoes in narigheden’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 augustus 1966. ‘Nogmaals de zwerfpoes’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 27 augustus 1966. Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 31 december 1967.
- 71 ‘Poesie-perikelen’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 25 september 1971.
- 72 Met ‘Islandia’ in: *Utrechts Nieuwsblad*, 10 april 1971 greep ze terug op een recensie van *Islandia* van Austin Tappin Wright in *Elseviers Weekblad*, 2 maart 1963, p. 47.
- 73 ‘Een boom’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 29 oktober 1966. ‘Zonder pretentie’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 10 augustus 1968.
- 74 ‘De baard’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 5 oktober 1968.
- 75 ‘Parasols’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 juni 1966.
- 76 Interview met Kees Komen, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 2 augustus 1969.
- 77 ‘Een boom’ in: *Utrechts Nieuwsblad*, 29 oktober 1966.
- 78 Ab Visser schreef in zijn bespreking van Clare’s columnbundel *Het paard licht* dat ‘cursivisten heel wat meer fanmail krijgen dan romanciers.’ *Leeuwarder Courant*, 22 oktober 1977.
- 79 *Utrechts Nieuwsblad*, 24 november 1961.
- 80 Toen ze in november 1972 ziek werd, nam Hans Edinga Clare Lennarts columns ‘tijdelijk’ over onder de titel ‘Intermezzo’. Zijn eerste bijdrage ‘Dialoog’ verscheen in het *Utrechts Nieuwsblad* van 2 december 1972.
- 81 Tekst van Clare Lennart in de inleiding van de catalogus van een tentoonstelling van Dick van Luijn in de Gemeentelijke Van Reekum Galerij in Apeldoorn in 1970. Clare was aanwezig bij de opening van deze expositie, door Jan Coljé, samen met Dick en zijn vrouw Miep, aldus het *Deventer Dagblad* van 13 maart 1970. De vier linsneden van hun project voor de School voor de Grafische Vakken waren hier te koop.
- 82 De omschrijving ‘bedrijvig koppel’ is van Wim Ket.
- 83 Clare Lennart, *Vier vertellingen*. Werkstuk van de School voor de Grafische Vakken. Utrecht, illustraties en linoleumsneden Dick van Luijn. Uitg. van de School voor de Grafische vakken, t.g.v. de jaarwisseling 1961/1962. Th. J. Henrar aan Clare Lennart, 20 maart 1962.
- 84 Het werden weer linoleumsneden: ‘Dat werkt gemakkelijker en het is goedkoper. In Nederland zijn boekillustraties nu eenmaal moeilijk verkoopbaar omdat de meeste uitgevers er maar een klein bedrag voor uittrekken.’ *Utrechts Nieuwsblad*, 1 maart 1962.
- 85 Expositie ter gelegenheid van Van Luijns 65^e verjaardag, 3-25 maart 1962 bij de Utrechtse Kring. Deze linsneden waren als enige objecten niet te koop (catalogus in collectie Van Luijn, RKD). De expositie werd geopend op zaterdag 3 maart door A.J. de Lorm, directeur van het Gemeentemuseum van Arnhem. De omschrijving is van De Lorm.
- 86 Het bedrijf, inmiddels onder de naam PaperlinX, kwam in het voorjaar van 2015 in financiële moeilijkheden. Clare kreeg tweehonderd gulden voor haar bijdrage in *Prikkels*.
- 87 *Scheepjes van papier*, p. 14.
- 88 Ze deelde *Scheepjes van papier* in vijf afdelingen in: Ontmoetingen met mezelf en anderen, De groene aarde, Poesen en andere dieren, Kinderportretten en Er was eens... Clare nam ook enkele recente columns uit het *Utrechts Nieuwsblad* op, een stuk uit *Het Parool* en het kerstverhaal ‘Ivon’ uit *Levensstrijd*, het tijdschrift voor de Vereniging hulp voor onbehuisden. Het verhaal ‘Lustrum’ kwam uit het Utrecht-nummer van *Maatstaf* (1956). Alleen uit ‘Tante Geesje’ verwijderde ze het begin waaruit blijkt dat deze vrouw een familielid van Wim van den Boogaard was.
- 89 Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen betaalde een aanvullend honorarium van driehonderd gulden voor deze publicatie. Ministerie van Onderwijs aan Clare Lennart, 3 maart 1964.
- 90 *De Telegraaf*, 20 december 1962.
- 91 *Friese koerier*, 23 februari 1963.
- 92 *Dagblad voor Amersfoort*, 2 mei 1963.
- 93 *Het vrije volk*, 30 mei 1963.
- 94 Hans van Haaren, ‘Scheepjes van papier’ literatuur voor fijnproevers’, in: *Gooi en Eemlander*, 28 september 1963.
- 95 C.J.E. Dinaux, ‘Een bundel schetsen van Clare Lennart. Schrijfkunst als levenskunst’, in: *Arnhemse Courant*, 2 februari 1963 en *Utrechts Nieuwsblad*, 31 januari 1963.
- 96 Clara Eggink: ‘Nostalgie naar een jeugd’, in: *Het Nieuwe Boek*, februari 1963.
- 97 Lezing ‘De novelle en het korte verhaal.
- Ook nu nog stiefkinderen van het publiek.’ Typoscript (LM).
- 98 *Utrechts Nieuwsblad*, 30 maart 1962. Clare zei dit op een lezing op 29 maart 1962 in Esplanade in Utrecht op uitnodiging van boekhandel Bijleveld. Op de literaire avond in maart 1959 ter gelegenheid van de Boekenweek werd al gemeld dat Clare Lennart ‘een werk over stad en provincie’ onder handen had. *Utrechts Nieuwsblad*, 3 maart 1959.
- 99 Klaver 1979, p. 106.
- 100 *Utrecht, stad en provincie*, p. 25.
- 101 Dick van Luijn in Verroen 1975, p. 123-124.
- 102 Clare Lennart aan Fré Dommissie, 1 oktober 1959 (facsimile in *De wonderlamp der grafologie*).
- 103 *Utrechts Nieuwsblad*, 7 juli 1961. En in *Margriet* van 12 november 1960 als ‘binnenkort’ te verschijnen. Het boek kostte f35. Voor een boek zonder register en met een beperkte houdbaarheid in de tijd, was dat erg aan de prijs. J.M.F. in *Dagblad voor Amersfoort*, 13 augustus 1962, p. 2 en *Het Parool*, 6 augustus 1962. Later verscheen een eenvoudiger (cadeau)editie van het boek met de foto's en korte bijschriften.
- 104 Ook in Amersfoort en Zeist traden Clare Lennart en Wim K. Steffen in boekhandels op. Ze kreeg honderd gulden per stuk voor deze lezingen.
- 105 Ongedateerd knipsel (knipselarchief LM).
- 106 *Utrechts Nieuwsblad*, 19 april 1962.
- 107 Dankwoord in *Utrecht, stad en provincie*: ‘Mijn gevoelens van dankbaarheid gaan in het bijzonder uit naar [...] de heer Dick van Luijn, die zo vaak zijn tijd en auto te mijner beschikking stelde en naar mejuffrouw Fré Dommissie voor haar vele waardevolle tips en haar warme belangstelling.’ *Elseviers Weekblad*, 7 april 1962, p. 48.
- 108 W.G. van de Hulst, *Herinnering & De jongen*. Nawoord Niels Bokhove. De Utrechtse Boekhoudpers, Utrecht, 2013, p. 20. Helma Wolf-Catz noemde het boek in *Het boek van nu* (juli 1962), ‘een boeiend document’.
- 109 ‘De Snel’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 juni 1967. In *Het vrouwtje Tamarinde* komt het riviervier De Snel terug als de nieuwe woonplaats van de appelboom (p. 35).
- 110 *Dagblad voor Amersfoort*, 4 april 1962 en 7 april 1962.
- 111 *Utrecht, stad en provincie*, p. 242.
- 112 ‘De piano’, in: *Maanlicht*, p. 78. Zie voor een beschrijving van de buurt en wat ermee gebeurd is: *Binnenstadskrant Utrecht*, januari 2009.
- 113 Hans Buiters, *De stad met de mooiste maquettes*. Jaarboek Oud Utrecht, 1992. R. Blijstra, 2000 *jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling*

- van castrum tot centrum, Utrecht/Antwerpen, 1969, p. 293-298.
- 114 Citaten uit Dr. P.H. Ritter Jr., 'Poging tot zelfkritiek', in: J. Romijn (red.), *Hart van Nederland. Een boek over de stad en provincie Utrecht*. Utrecht, 1950.
 - 115 Utrechts Archief, inventarisnummer 23095 blok 4.
 - 116 Agasi 1963.
 - 117 Archief van de Stichting in Utrechts Archief 821-11.
 - 118 Rouwadvertentie Comité Binnenstad, *Utrechts Nieuwsblad*, 2 januari 1973.
 - 119 Klaver 1979, p. 107.
 - 120 Kuik 1982, p. 90-93.
 - 121 'Een portret', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 april 1961. Over het portret van Jan Engelman door Piet Vermeulen, gezien op tentoonstelling 'Oog in oog' van Kunstliefde.
 - 122 Annemarie Timmer, 'Een ontluisterd rijk. Jan Engelman en de stadsvernieuwing in Utrecht', in: Liesbeth Feikema (red.), *Op gezang en vlees belust. Over leven, werk en stad van Jan Engelman*. Utrecht, 2000, p. 67-90.
 - 123 Jaap Romijn zat in de commissie voor pers en propaganda van de Stichting, maar trok zich op 28 januari 1958 terug omdat hij geen vertrouwen meer had in de doeltreffendheid van het bestuur.
 - 124 Dr. M.A.M. Klompé aan Clare Lennart, 16 januari 1968.
 - 125 Klaver 1979, p. 107.
 - 126 Kuik 1982, p. 90-93.
 - 127 In 1997 is een begin gemaakt met het weer opengraven van de gedempte singels, in 2015 werd de Catharijnesingel weer bevaarbaar. Hans Buiters, *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*. Utrecht, 1993.
 - 128 De Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel restaureerde en verbeterde tussen 1994 en 1996 128 van de 166 woningen om het buurtje te behouden voor volgende generaties. Van de oude bewoners keerde 65 procent na de oplevering van hun huis terug.
 - 129 Ida Gerhard werd wel 'Heilsoldaat voor de natuur' genoemd. Mieke Koenen, *Dwars tegen de keer. Leven en werk van Ida Gerhard*. Amsterdam, 2014, p. 829-852.
 - 130 NRC, 17 februari 1954. Clare Lennart was ook lid van de Bond Heemschut, die zich inzet voor de bescherming van cultuurmonumenten.
 - 131 'Oasenplan Utrecht', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 4 november 1967.
 - 132 Architect N.D. Imbergt aan Clare Lennart, 25 juni 1965. Marcel van Dam / VARA, 17 juli 1970.
 - 133 Oud-Utrecht. Vereniging ter beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht. C.L. Temminck Groll, 'In memoriam Clare Lennart', in: *Jaarboek Oud Utrecht*, 1973, p. 1.
 - 134 Klaver 1979, p. 23.
 - 135 *Stad met rose huizen*, p. 64. Zie ook 'Suite des villes perdues', in: *Rouska*, p. 71: 'Op het titelblad in kinderlijk groot schrift, dat heel haar wezen typeert, haar naam: Noortje van Nijlen.'
 - 136 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1935.
 - 137 Annie Oldewelt-Dommisse & Fré Dommisse, *De wonderlamp der grafologie*. Den Haag, 1962.
 - 138 Verzetsheld en ondernemer Pim Boellaard liet bijvoorbeeld zijn handschrift in 1963 (opnieuw) onderzoeken door het Rotterdamse bureau W. Verschoor en J.C. Oudshoorn. Jolande Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld*. Amsterdam, 2008, p. 278. De proefpersoon schreef op een geluidsgevoelige plaat, zodat de grafoloog het handschrift kon beluisteren en observeren. Dane en Renders 2007, p. 18 en 33.
 - 139 E. van Hall-Nijhoff, de vrouw van de Amsterdamse burgemeester, publiceerde in 1963 een boek met handschriftanalyses van beroemde Nederlanders als Willem van Oranje. E. van Hall-Nijhoff, *Tien politici. Hun handschrift-hun handelingen*. Amsterdam, 1963. Voor het brede publiek verscheen: Elisabeth J.W. Wolters, *Wat doet de grafoloog?* Amsterdam, 1960.
 - 140 'Als grillig tekenschrift', in: Oldewelt en Dommisse 1962, p. 72-77. Alleen van Clare Lennart zijn drie handschriften opgenomen. Van anderen slechts een.
 - 141 Maresi de Monchy, eigenares van AGB de Monchy c.s., is mede-oprichtster van het Instituut voor Schrijfpedagogische Hulp 'Haenen-van der Hout' en Vice voorzitter van de Europäische Gesellschaft für Schriftpsychologie (EGS). Mevrouw De Monchy kreeg voor haar analyse enkele kaartjes aan Francien Schregel-Onstein te zien en een kopie van Clare Lennarts brief aan Fré Dommisse. Zij kende het werk en de persoon van Clare Lennart niet en had de analyse in *De wonderlamp der grafologie* niet gelezen.
 - 142 Clare Lennart aan Fré Dommisse, 1 oktober 1959 (facsimile in *De wonderlamp der grafologie*).
 - 143 Quirine Collard aan Clare Lennart, 14 juli 1959.
 - 144 R. Boltendal in: *Friese koerier*, 10 maart 1962.
 - 145 D.F. van de Pol, 'Een leven vol literatuur en typografie. Ex-uitgever A.A.M. Stols: 'Ik ben geen zakenman', in: *Het Vaderland*, 14 april 1966. Zie ook: Margot Engelen, 'Literatuur liep niet in de jaren vijftig'. Uitgevers aan het woord', in: *Literatuur* 2 (1985), p. 67. Voor goedkope herdrukken van Clare Lennarts werk moest Stols/Barth samenwerken met Meulenhoff. Als M-pockets verschenen herdrukken van de Stols-titels *Liefde en Logica* (1959) en *De blauwe horizon* (1962). Zie Kuitert 1997, p. 160 over de pockets van Meulenhoff.
 - 146 Cees van Dijk, 'Alexandre A.M. Stols en Marnix Gijsen', in: *Ons Erfdeel* 34 (1991), p. 387-395.
 - 147 J.M. Hoppenbrouwers aan Clare Lennart, 9 april 1964. In de contracten tussen uitgeverij Stols en Clare Lennart was doelbewust het artikel weggelaten dat de rechten van de uitgever in geval van liquidatie of verkoop van het fonds aan een andere uitgeverij zouden overgaan op de rechtverkriggende.
 - 148 Memo van Clare Lennart in de map 'contracten uitgevers' (LM).
 - 149 Het Stols/Barthfonds ging grotendeels naar J.M. Meulenhoff en Nijgh & Van Ditmar, een kleiner deel naar De Fontein, Polak & Van Gennep en Querido. Stols verspeelde het overgrote deel van zijn vordering op Barth. In 1966 was de afwikkeling van de uitgeverij Barth nog steeds aan de gang. Van Dijk 1991.
 - 150 Klaver 1979, p. 118.
 - 151 De derde druk van *Rouska* verscheen in 1960 in de Nimmer Dralend reeks als nummer 72. Deze derde druk werd door Uitgeverij A.A.M. Stols / J.-P. Barth aan N.V. Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar in licentie gegeven. Halverwege 1959 besloot de uitgeverij de Nimmer Dralend reeks te verversen. De boekhandels konden nieuwe omslagen krijgen. Boeken die in 1950-1959 waren verschenen, kregen een nieuw, fris omslag. Zo'n 25 titels werden zo 'opgewarmd', ook *Tooverlantaarn* en *Rouska* van Clare Lennart.
 - 152 De herkenbare omslagen van Ben Aalbers hadden het strakke ruitmotief van een zakdoek en werden verkocht onder het motto 'dit mag uw neus niet voorbijgaan'. De uitgeverij staakte de Zakdoekenreeks in 1965, na het faillissement van Stols/Barth.
 - 153 Aarts en Van Etten 2012. Van Dam van Isselt noemde de doelgroep van Nijgh & Van Ditmar 'litterair geïnteresseerd maar beslist niet hypermodern'. Kuitert 1997, p. 299.
 - 154 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 2 juli 1964. De herdruk van *Ter herinnering aan Rotterdam* verscheen weliswaar bij Nijgh & Van Ditmar, maar pas in 1979.
 - 155 'Goddelijk veelzijdige schrijfster', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 9 november 1960.
 - 156 Interview Fré Dommisse met Mien Holthuisen, 29 december 1962 (collectie Dommisse, LM).
 - 157 'Ik geef toch ook op uw verzoek het boekje van Fré Dommisse uit. Als ik niet in uw werk geloofde, zou ik toch niet al deze kosten maken?' E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 6 mei 1965.
 - 158 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 2 juli 1964.
 - 159 Dommisse 1965, p. 23.
 - 160 *Deventer Dagblad*, 24 september 1965.
 - 161 Piet Oomes, in: *IDIL-Tijdingen*, 10 oktober 1965.
 - 162 Radiorubriek Thee Compleet, AVRO, 18 april 1966 (LM).
 - 163 Boekenbulletin, 'Over Clare Lennart', *Ver. N.-Hollandse Dagbladen*, 4 augustus 1965.
 - 164 *Deventer Dagblad*, 24 september 1965.
 - 165 *Twentsche Courant*, 25 september 1965.
 - 166 C.J.E. Dinaux, 'Clare Lennart, zoals Fré Dommisse haar ziet', in: *Haarlemse Courant*, 14 augustus 1965. C.J.E. Dinaux: 'Fré Dommisse over Clare Lennart. Weerstand tegen de nivellerende geest', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 augustus 1965.
 - 167 *Rotterdams Nieuwsblad*, 4 september 1965.
 - 168 *PZC*, 30 oktober 1965.
 - 169 *Rotterdams Nieuwsblad*, 4 september 1965.
 - 170 Koenen 2014, p. 1373, 1376 en 1378. Kees Fens beschouwde Maries boek als een uiting van liefde, die ontaard was in fanatisme.
 - 171 *Levende talen*, juni 1966.
 - 172 Dommisse 1965, p. 23.
 - 173 'Over Clare Lennart', in: *Ver. N.-Hollandse Dagbladen*, 4 augustus 1965.
 - 174 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 33.
 - 175 Clare Lennart schreef er zelf een verslag over in het *Utrechts Nieuwsblad*, 28 februari 1961.
 - 176 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 31-32. Ook een verslag van de literaire avond in het *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 9 maart 1961.
 - 177 Jaap Goedegebuure op www.tirade.nu.
 - 178 J.C. van Schagen, *Ik ga maar en blijf*. Gekozen en ingeleid door Ingmar Heytze. Amsterdam, 2008.
 - 179 Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 10 mei 1965.
 - 180 J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 15 juli 1965.
 - 181 J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 23 november 1965. Een jaar later besprak ze zijn Cahiers weer voor de VARA. J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 20 augustus 1966.
 - 182 Hans Heesen, 'Amoene van Haersolte en het huis van haar jeugd (Schrijvershuizen 7)', in: *De Utrechtse Boekhouder* 3/8 (2013), p. 20-30. Hans Heesen (red.), *Amoene van Haersolte & Louise Odilon, Lucile & Het ei*. De Utrechtse Boekhoudpers 10. Utrecht, 2015.

- 183 Hans Edinga, 'Levensbericht Amoene van Haersolthe', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1965-1966*. Leiden, 1967, p. 69-76.
- 184 Marie Louise Van Holthe tot Echten aan Clare Lennart, 17 februari 1960.
- 185 Zij was onder andere lid van het Amersfoorts Kunstenaars Genootschap, waarvan ook Dick van Luijn en haar aangetrouwde nicht, de beeldhouwster Ans van Haersolte, deel uitmaakten. Ongedateerde ledenlijst (collectie Van Luijn, RKD).
- 186 Waarschijnlijk kocht Bordewijk, 'die haar helemaal niet kende' het schilderij op Van Holthe tot Echten expositie van schilderijen en tekeningen bij de Utrechtse Kring in 1954.
- 187 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 maart 1958.
- 188 Omdat haar ogen niet helemaal in orde waren, kon Louise van Holthe tot Echten langzamerhand minder goed schilderen. Volgens Clare was ze 'mede door aanmoediging van enkele dezer vrienden' ertoe overgegaan de twintig verhalen persklaar te maken. Op zaterdag 19 februari 1972 las M.L. van Holthe tot Echten 'verhalen en schetsen uit eigen werk' bij de Zeister Litteraire Kring (LM).
- 189 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 maart 1958.
- 190 J.-P. Barth stuurde Louise Odilon op 19 mei 1964 een rekening voor zetten, proeven en een omslag-ontwerp door Th. de Haan. Of de freule de illustraties in het binnenwerk zelf tekende is niet duidelijk.
- 191 'Volmaakt gave miniatures, dikwijls een heel leven tekenend, waarvoor geen woord teveel wordt gebruikt' en qua thematiek 'een navrante botsing tussen nu en wat voorbij is'. *De Telegraaf*, 24 december 1965. De *Leeuwarder Courant* was veel minder positief en dacht dat jongeren 'van dit soort zoetelykheid weinig meer moeten hebben. [...] Deze stijl ligt de meeste mensen niet meer.' *Leeuwarder courant*, 7 februari 1966.
- 192 Typoscript (PT).
- 193 Briefkaart Wim Zaal, december 2010 (PT). Clare wisselde bijvoorbeeld een paar brieven met Akke Hella Twijnstra, over wier debuutnovelle *Uruqanah bestaat niet meer* ze had geschreven in *Elseviers Weekblad*. 'Het tere verhaal van een jeugdliefde', in: *Elseviers Weekblad*, 18 januari 1958, p. 35 M.M. (Nel) Twijnstra-Brands aan Clare Lennart, 31 januari 1967. Bijna tien jaar later, op 15 maart 1967, vroeg mevrouw Twijnstra naar Clare's mening over haar nieuwe manuscript: 'U schrijft dat uw smaak niet correspondeert met de gangbare mode; maar daarom kom ik juist bij u!' Ook aan Francine Schregel-Onstein schreef Clare Lennart bemoedigende brieven.
- 194 Wolf-Catz' kinderboek *Tim de Merel* verscheen onder het pseudoniem Erica Michels in de Jeugdboekerij van A.A.M. Stols.
- 195 Over Wolf-Catz' roman *Koraalrif* zei Clare Lennart in het radioprogramma Boekenwijsheid van de VARA: 'Achter dit werk staat een persoonlijkheid met een warme liefde voor het leven.' *Elseviers Weekblad*, 24 oktober 1959, p. 57.
- 196 Clare besprak haar roman *De vrijheid is een nachtegaal in zilvergrijs* onder de titel 'Een nachtegaal in Londen', in: *Elseviers Literair Supplement*, 5 februari 1972, p. 2.
- 197 Helma Wolf-Catz in *Amersfoortse Courant*, 7 november 1970: 'Clare Lennarts werk zal ongetwijfeld blijven, zoals de *Korte arabesken* van Couperus en Aart van der Leeuw boeken nog altijd gelezen worden en blijvend zijn.'
- 198 Helma Wolf-Catz aan Clare Lennart, 9 februari 1972.
- 199 Helma Wolf-Catz aan Clare Lennart, 4 maart 1962. 'Ik zal op mijn achterste poten staan om het behoorlijk groot te krijgen in *Het boek van nu* en dat zal zeker wel gaan omdat het belangrijk is. Gezien mijn laatste ervaringen komt dat altijd in orde. Volgens Stuiveling is er geen enkel bezwaar dat wij elkaar bespreken. Daarom wil ik graag de *Papieren Scheepjes* [sic] doen, daarvan wil ik ook graag de drukproeven.' En: 4 oktober 1961: 'Garnt vindt het natuurlijk goed.' 'Onder het oppervlak', in: *Het boek van nu* 14/7 (maart 1961), p. 136-137.
- 200 Helma Wolf-Catz, 'Van en over Clare Lennart door haar bewonderaars', in: *Amersfoortse Courant / Veluws Dagblad*, 3 juli 1976 en vrijwel gelijkluidend in: Helma Wolf-Catz, 'Feit en fictie in de (autobiografische) roman', in: *Ons Erfdeel* 17/5 (1974), p. 696-710. De uitspraak van Clare Lennart over haar 'helderziendheid' is niet uit andere bronnen bekend.
- 201 Van Oudwijks verhalenbundel *Mijn dochter doet het goed, misschien* uit 1957 werd door Kees Fens een 'heel knap' debuut genoemd. *De Tijd*, 11 januari 1958.
- 202 Mail van haar dochter Aimée Boezeman aan Mats Beek, 23 oktober 2013, geciteerd op www.schrijversinfo.nl/oudwijkvanton.
- 203 Kuik 1982, p. 91.
- 204 Gé Vaartjes nam Van Oudwijks verhaal 'Onze koffie' op in zijn jubileumboekje *In besloten kring*. Vaartjes 1991.
- 205 Willem Brandt aan Clare Lennart, 19 maart 1963. A.J. Bruggeman aan Clare Lennart, 5 oktober 1972.
- 206 'Tuintje van de doodgraver', in: *Elseviers Literair Supplement*, 4-24 januari 1970, p. 2.
- 207 *Elseviers Weekblad*, 17 februari 1968.
- 208 M.T. Zwiers stuurde Clare bijvoorbeeld een doorslag van zijn brief aan Anna Koppelman op 16 november 1971 dat hij Van Oudwijks bundel verhalen *In stilte* niet wilde uitgeven omdat de verkoop van *Mijn oom Victor*; *Memoires van een doodgraver* en *Die wordt honderd* stakte bij ongeveer duizend exemplaren per titel.
- 209 Kladblokaantekening 'Huur Ton van Oudwijk'. Doorslag van een, niet voltooide brief van Clare Lennart over Ton van Oudwijk (LM).
- 210 Machtiging PTT, 30 oktober 1967 (LM). Clare Lennart aan A.J. Bruggeman, 19 september 1972.
- 211 Ton van Oudwijk in Verroen, p. 87-119.
- 212 Briefkaart Wim Zaal, december 2010 (PT).
- 213 Verroen 1975, p. 147. Interview Dolf Verroen 15 maart 2010 en 16 augustus 2016.
- 214 Margaretha Ferguson, 'Clare Lennart in de ogen van anderen', in: *Het vaderland*, 22 november 1975.
- 215 De jongste zoon van Eveline, Arne van Onck, werkte als vertaler (met name van non-fictie) en schreef kookboeken, maar Clare heeft zich voor zover bekend nooit voor hem ingezet. Wel vroeg ze advies over de 'lastige' jongen aan kinderpsychiater Van Andel van *Ons Gezin*. O. van Andel-Ripke aan Clare Lennart, 23 april 1952.
- 216 Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998.
- 217 Hans Edinga beschrijft dat Clare Lennart bij bijeenkomsten van de Zeister Litteraire Kring zich zo kon laten gaan in een 'onstuitbare woordenstroom' dat zij interrupties van anderen niet opmerkte. Hans Edinga in Verroen 1975, p. 75.
- 218 De omschrijving 'gigantische bonje' is van Wim Ket, de neef van Dick van Luijn. Interview Wim Ket, 11 oktober 2011.
- 219 Kopie in archief Klaver (LM).
- 220 Clare Lennart in inleiding catalogus expositie Dick van Luijn 1970 (collectie Van Luijn, RKD).
- 221 'Het gaat over de werkelijk treurige toestand op de Utrechtse Kring, waar ik al drie receptionistes zenuwziek heb zien worden van de steriele Kafka-achtige, hygiënische sfeer die de heer De Vries er op de een of andere manier in heeft kunnen brengen. Onder mom van vooruitstrevendheid doodt deze heer iedere spontaniteit, iedere warmte, ieder enthousiasme en hij gaat overal zijn eigen kleine geborneerde koppige gangetje. Het is m.i. zijn schuld dat er zo weinig mensen komen. Alle nieuwe ideeën wuift hij af, hij is eigenlijk bang.' Wouter Noordewier aan Dick van Luijn, 1969 (collectie Van Luijn, RKD).
- 222 'Van Luijn en Clare Lennart gegriefd', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 2 mei 1964.
- 223 *NUD*, vrijdag 1 mei 1964 en *Utrechts Nieuwsblad*, zaterdag 2 mei 1964. Typoscript (LM). Oorspronkelijk stond er in hun brief nog de zin: 'Geen van beide ondertekenaars staat vijandig tegenover een vernieuwend element in literatuur of schilderkunst. Zij stellen evenwel de eis dat achter het werk een oprecht en toegewijd kunstenaar staat, die er niet alleen maar op uit is te epateren.'
- 224 *Utrechts Nieuwsblad*, 2 mei 1964.
- 225 Doorslag van een brief aan de Voorzitter van de Utrechtse kring, de heer drs. B.R. Franken (collectie Van Luijn, RKD) en typoscript (LM).
- 226 Kladversie van een brief aan drs. B. R. Franken.
- 227 J. Hekman aan Clare Lennart, 2 juli 1964 (doorslag in collectie Van Luijn, RKD).
- 228 Programmaboekje 1959-1960 'Tien jaar De Utrechtse Kring' (collectie Van Luijn, RKD).
- 229 Zoals ze schrijft in haar ingezonden brief in het *Utrechts Nieuwsblad* van zaterdag 2 mei.
- 230 In het *Utrechts Nieuwsblad* van 1 maart 1962 zei Van Luijn 'Of ja, secretaris... in naam eigenlijk. Ik schuif het echte ge-administreer graag wat af omdat het me moeilijk ligt. Gelukkig neemt De Vries nogal wat over.'
- 231 Klaver 1979, p. 108. Onder leiding van Frank de Vries bleef de Utrechtse Kring bestaan tot de activiteiten in 1977 werden opgenomen in het programma van Muziekcentrum Vredenburg.
- 232 *Utrechts Nieuwsblad*, 28 april 1964: 'Utrechtse Kring kwam in ongekende bloei. Expositiebezoek in één jaar verdrievoudigd.'
- 233 'Van Luijn en Clare Lennart gegriefd', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 2 mei 1964.
- 234 Charlotte Huismans, 'Muziekhuis met twintig ramen aan de straat', in: *De Volkskrant*, 25 november 2009. In haar plakboek schreef Clare bij een foto van Brigittenstraat 'Twintig ramen aan de straat' (PT).
- 235 Willem van Toorn (red.), *Querido's letterkundige reisgids van Nederland*. Amsterdam, 1983. Zie voor een uitgebreide beschrijving: Marceline Dolfin, E.M. Kylstra en Jean Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving*. Den Haag / Zeist, 1989, p. 149.
- 236 *Twintig ramen aan de straat*, p. 173-174.
- 237 'Ik zelf woon in de Brigittenstraat boven de Utrechtse Kring waar tentoonstellingen gehouden worden.' Betty Jansen-Hessing aan burgemeester De Ranitz van Utrecht (Utrechts archief).
- 238 Advertentie voor 'jong poesje' van mevrouw B. Jansen-Hessing in het *Utrechts Nieuwsblad*,

- 29 december 1943. 'Liefderijk tehuis verzekerd.'
- 239 Ook legde ze voor Clare plakboeken aan met ansichtkaarten en dierenprentjes die Clare had verzameld. Zie de inleiding.
- 240 Ook Eveline Klaver dacht dat alle andere personages producten van Clare's fantasie waren. Klaver 1979, p. 120.
- 241 Net als 'Birgittinessen' is 'witte zusters' de naam van een orde van monialen.
- 242 Sophie van der Beek schreef in haar exemplaar de namen van een vriendengroep die zij als een soort 'Bloomsbury-groep' omschrijft, onder wie Jan Meulenbelt, die actief was in het Utrechts Kindercomité (collectie Niels Bokhove, de zoon van Sophie [Fie] C.E. van der Beek). Zie ook: Niels Bokhove, 'De ogen van Wit. Een tamelijk persoonlijk verhaal over de blinde dichter-domeinee Jan Wit', in: *De Utrechtse Boekhouder* 6/2 (2016), p. 7-10.
- 243 Mozart en Schubert voor de pauze, Fauré en Ravel erna. *Twintig ramen aan de straat*, p. 102.
- 244 Zie ook Flim 2005, p. 186 'She never got over Frits's death.'
- 245 *Twintig ramen aan de straat*, p. 168-169.
- 246 In 1963, toen ze bezig was aan *Twintig ramen*, klaagde Clare haar nood bij Henriëtte Laman Trip-de Beaufort, die haar op 9 september 1963 antwoordde: 'Hoe kan ik begrijpen dat elan en uitwerken van een idee nauw samenhangt met een hulp in huis. Ikzelf heb juist de laatste maanden en nu nog zoveel tijd en inspanning moeten geven aan evenwicht in huis tussen hulpkrachten en mijn schrijftafelwerk.'
- 247 Agasi 1963.
- 248 Radiobespreking 'Boekenwijsheid' door Clara Eggink, 28 mei 1966 (LM).
- 249 *PZC*, 30 oktober 1965.
- 250 *De Nieuwe Linie*, 11 december 1965.
- 251 *Trouw*, 20 november 1965.
- 252 Jos Panhuysen in *De Gelderlander Pers*, 15 november 1965. Ook in *Het Binnenhof*, 20 november 1965. Hij eindigt wel vriendelijk: 'Clare Lennart heeft veel meer verstand van dieren en mensen dan men wellicht uit het verhaal alleen van haar laatste boek zou afleiden. Het is zeker niet haar sterkste boek, vooral niet naar het slot maar het handhaaft een voornaam niveau.'
- 253 B.D., 'Clare Lennart of de toddel', in: *Centrum*, 30 december 1965.
- 254 Jan Elemans in: *Brabants Dagblad*, 6 november 1965.
- 255 C. Rijndorp in: *Nieuwe Haagsche Courant*, 13 januari 1965.
- 256 *Rotterdams Nieuwsblad*, 20 november 1965.
- 257 Anne Wadman, 'Nieuwe roman van Clare Lennart. Gebeuren dat niet gebeurt', in: *Leeuwarder courant*, 15 januari 1966.
- 258 Klaver 1979, p. 119.
- 259 'In mijn jeugdboeken heeft het accent meer op het vertellende gelegen, in mijn later werk op het beschouwelijke. Hoewel ik mijn pas verschenen boek, *Twintig ramen aan de straat*, weer een vertelling heb genoemd. Beide elementen zijn ook wel steeds aanwezig, het gaat om een meer of een minder.' De Ceulaer 1966, p. 77.
- 260 'Eenzaamheid als thema ener roman', in: *Elseviers Weekblad*, 19 maart 1960, p. 49 over *De Eeuwige Andere* door Ina Boudier-Bakker.
- 261 Zie ook B.D., 'Clare Lennart of de toddel', in: *Centrum*, 30 december 1965: 'jammer is dat en vooral teleurstellend voor de lezer.'
- 262 *Maanlicht* werd voor deze uitgave aangevuld met tien verhalen uit *Ons Gezin* en zeven eerder gepubliceerde kerstvertellingen. Het *Utrechts Nieuwsblad* besprak ze onder de kop: 'Clare Lennart in pockets over Utrecht'. *Utrechts Nieuwsblad*, 24 november 1961. Beide romans werden later weer herdrukt als Zwart Beertje, met een nieuw omslag. Ook herdrukken van haar vertaalde werk kwamen als Zwart Beertje beschikbaar: *Vrouwen van Parijs* (ZB 0051), *Als het jonge koren rijpt* (ZB0432) en *Pioenroos* (ZB0628). Bruna beschouwde Clare Lennart niet meer als 'zijn' auteur, omdat ze geen oorspronkelijk werk meer bij de Utrechtse uitgeverij uitgaf. Ze heeft geen lemma met foto in *Schrijvers van Bruna* (1969). Op de website van het Centraal Museum zijn diverse omslagen van Dick Bruna voor Zwarte Beertjes pockets van Clare Lennart te zien, die niet uitgevoerd zijn.
- 263 De *Leeuwarder Courant* van 21 maart 1955 voorspelde terecht dat ooit alle boeken 'in zakformaat' in de handel zullen worden gebracht in Nederland. Zie voor de opkomst van de pockets: 'De spijkerbroek temidden van driedelig grijs', in: Kuitert 1997, p. 106-191. Voor de groei van het lezerspubliek zie ook: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrijetijdsbesteding in Nederland*, winter 1955/56 Deel 4 Leesgewoonten. Zeist, 1957
- 264 In 1977 verscheen bij Uitgeverij De Werve in Voorburg een *Literatuur Magazine* met een inleiding over Clare Lennart door Micha Ouwendijk, de volledige teksten van *Tooverlantaarn* en *De ogen van Roosje* en een bloemlezing uit haar columns. Deze 'tijdschriften' werden (net als de latere Bulkboeken) voor de literatuurlessen op middelbare scholen gebruikt.
- 265 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 5 mei 1966.
- 266 Alle leden werden opgeroepen voor een vergadering op 6 december 1958 in hotel Krasnapolsky. In Clare's agenda over 1958 staat op deze datum niets. Ze is er wel op 22 februari 1958. Zie over de pocketkwestie en de standaardovereenkomst Micheels 2006, p. 119-125.
- 267 Alleen voor de kinderboeken kreeg ze bij U.M. Holland minder, bijvoorbeeld 6,5 procent voor de eerste vijfduizend exemplaren van *Het vrouwtje Tamarinde*. Contract 10 juni 1970 (PT).
- 268 Zie over het Schrijversprotest en de Eregelden Micheels 2006, p. 152-185.
- 269 Ze ontving f2000 over 1964, f2000 over 1965. In 1966: f4500 (inclusief bedrag voor *Twintig ramen aan de straat*), f3000 in 1967 en in 1968, f3500 in 1969, 1970 en in 1971. Kasboek (PT).
- 270 Ministerie van Onderwijs aan Clare Lennart, 7 januari 1965.
- 271 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 28 oktober 1968.
- 272 'Land van zon en wijn', in: *Elseviers Weekblad*, 21 december 1963, p. 51.
- 273 Van de omnibus *Boerin in Frankrijk* zijn meer dan honderdduizend exemplaren verkocht en kwam een succesvolle televisieserie. De NCRV televisieserie heeft Clare nooit gezien: de serie werd uitgezonden tussen 8 oktober 1973 en 28 januari 1974. Zie ook M.T. Zwiers / Kosmos aan Willemine den Hollander-Bronder 1969. Die opdracht leverde haar vierhonderd gulden op, een bedrag dat ze eerder kreeg voor soortgelijk, maar mij onbekend werk. M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 22 juni 1965 en 17 april 1969. Een later deel werd bewerkt door Netty van Lookeren Campagne-Taverne. Volgens het kasboek 'bew. Wil den Hollander' f1000 in 1969 (PT).
- 274 H. Drijvers / Literair Agentschap aan Clare Lennart, 12 oktober 1966: 'De heer Zwiers is bereid deze bundel als paperback uit te geven. Als condities kwamen wij overeen: een royalty van 6% voor de eerste 3000 exemplaren; 7,5% voor de exemplaren 3001-6000 en 10% voor de exemplaren boven 6000, met een niet-terugvorderbaar voorschot van f500.' Clare had eerder gecorrespondeerd met Uitgeverij Hollandia over een bundeling van haar cursiefjes. Willem Brandt aan Clare Lennart, 31 maart 1965.
- 275 Boek en Plaat, voluit 'De Stichting Nederlandse Lezerskring Boek en plaat' was opgericht in 1966 en is later overgenomen door ECI.
- 276 *De Telegraaf*, 1 december 1967.
- 277 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 7 juni 1968
- 278 Ze kreeg de kans enkele verhalen uit de originele bundel te halen en ze schrapte er tien, met name de autobiografische verhalen. Clare Lennart aan M.T. Zwiers / Kosmos, 12 juni 1968 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 20 juni 1968
- 279 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart 29 juli 1968 en 28 oktober 1968. J.M. Hoppenbrouwers aan Clare Lennart, 8 april 1965: 'Wij hebben bij de drukkerij geïnformeerd naar het zetsel van *Scheepjes van Papier*. Het blijkt dat het reeds is vernietigd.' Mej. Hoppenbrouwers, de voormalige secretaresse van Barth, maakte een selectie zodat de heruitgave toch een aanvaardbare prijs kon krijgen. Clare was het met Hoppenbrouwers' selectie niet eens en de herdruk sprong af. Ze sprak met Van Dam van Isselt af ná haar nieuwe boek nog eens op *Scheepjes* terug te komen. Dat kwam er echter niet van en dus kon Van Dam van Isselt weinig bezwaar maken tegen een herdruk bij Kosmos.
- 280 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 29 juli 1968: 'Dit laatste te meer omdat ik u toch een afschrift had toegezegd van mijn brief aan de heer Van Dam van Isselt, die zoals u uit bijgaand afschrift kunt lezen tenslotte door mij in een doen-alsof-je-neus-bloedig stijl werd benaderd.' M.T. Zwiers / Kosmos aan E. Van Dam van Isselt / Nijgh & Van Ditmar, 28 oktober 1968.
- 281 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 8 april 1970. 'Binnenkort hoop ik contact met u op te nemen over onze andere plannen (wij gaan onverdroten verder).'
- 282 Dirkje Kuik citeert haar moeder, een kennis van Clare: 'Dit is een hele harde, wonderlijke tante. Waarom schrijft ze zulke zoete boekjes'. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 283 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 3 april 1970: 'Bij mijn laatste bezoek in het najaar vertelde u mij bij het afscheid, dat de heer Zwiers weer over een bundel met U had gesproken. U weet hoe ik daar toen op reageerde, aangezien ik U nu eenmaal als auteur van Nijgh & Van Ditmar beschouw. Ik vind het bijzonder jammer dat er bij Kosmos, zonder dat de heer Zwiers mij hiervan op de hoogte bracht, toch weer een bundel is verschenen, maar ja, gedane zaken nemen geen keer.'
- 284 *Pluk een roos* (1967), *Twee negerpopjes* (1967), *Scheepjes van papier* (1969) en *Een mus op je vensterbank* (1970).
- 285 Contract, 15 december 1970 (PT). Door het ontbreken van correspondentie met Bruna is niet na te gaan hoe de rechten op Kosmos zijn overgedragen.
- 286 Zie voor de opkomst van de omnibussen en de

- boekenclubs: ‘Een sieraad voor de huiskamer’, in: Kuitert 1997, p. 194-264. Over de succesformule ‘omnibus’ zie ook: Van Boven 2015, p. 117-119.
- 287 ‘Drie romans van Clare Lennart nu in omnibus’ (knipselarchief LM).
- 288 E.W.P. Van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 16 september 1970.
- 289 Ze ontving op 3 juli 1969 f666,67.
- 290 Bijvoorbeeld in *Elseviers Literair Supplement*, 25 april 1970. Idem op de flaptekst van een herdruk van *Kasteel te huur* (1972).
- 291 Contract, 12 augustus 1971 (LM).
- 292 *Le Temps d'un soupir*, Julliard, 1963 en *Les Rendez-vous de la colline*, Julliard, 1966. Beide boekjes werden uitgegeven als Wit Beertje door Bruna. Een fragment uit *Niet meer dan een ademtocht*, voorzien van een inleiding, werd gepubliceerd in het damestijdschrift *Eva. Het rijk der vrouw*. Dat leverde Clare f250 extra op.
- 293 *De Haagse Courant* van 16 maart 1972: ‘een manier van schrijven die over het algemeen als ‘typisch vrouwelijk’ wordt beschouwd, maar door haar heldere persoonlijke stijl en haar menselijk niveau is zij bepaald geen ‘dameschrijfster’.
- 294 ‘Helder, beeldend Nederlands’, in: *Het vrije volk*, 22 november 1967. ‘Grote zorg en begrip voor de woordwaarde’, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1965. Helma Wolf-Catz aan Clare Lennart, 10 juni 1968: ‘Wat prachtig heb je dat poëtische boekje van Anne Philippe vertaald! [...] je bent een groot schrijfster.’ Francine Schregel-Onstein vond het ‘een kantwerkje van vertaalkunst’. Francine Schregel-Onstein aan Clare Lennart, 19 december 1966.
- 295 Henriëtte Laman Trip-de Beaufort aan Clare Lennart, 22 oktober 1965.
- 296 Klaver 1979, p. 122.
- 297 *De Telegraaf*, 26 augustus 1967.
- 298 Contract Bruna, januari 1967.
- 299 ‘Iedere seksuele afwijking, van homofilie en zelfbevrediging tot travestie en bloedschande, heeft haar verpersoonlijking gevonden in een der bewoners van een kasteel, dat kan worden gezien als het symbool van een verworpen kapitalistische maatschappij.’ ‘Zetterlings Nachtspele, Veel schil, weinig fruit’, in: *De Tijd*, 24 februari 1967.
- 300 Klaver 1979, p. 122. Contract november 1967.
- 301 Kasboek. Ontvangen op 31 maart 1970 (PT).
- 302 Koster en Naaijken 2002, p. 3-16.
- 303 ‘Naar de uiterste levensgrenzen’, in: *Elseviers Weekblad*, 17 februari 1962 p. 37.
- 304 ‘En dat midden in Parijs’, in: *Elseviers Weekblad*, 24 augustus 1963, p. 23.
- 305 William (Dirkje) Kuik sprak veel met Clare over Mansfield: ‘Clare had een mooie stijl, had ze maar een paar goede, spitse romans geschreven, in de zin van Katherine Mansfield of Elisabeth Bowen, naast verhalen over de poezen en jeugdherinneringen.’ Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 306 Bijvoorbeeld over *Stad met rose huizen*: ‘Maar wat ze gemeen heeft met de ‘kleine Rudolf’ die immers Van der Leeuw-zelf was, met haar onvergelykelijke Engelse geestverwante Katherine Mansfield, met allen die zich als zwervelingen op deze aarde te gast voelen, is dit ‘levensgevoel’, deze zweving tussen ‘droom en werkelijkheid’.’ C.J.E. Dinaux: ‘De glans van het wonder’, in: *Haarlems Dagblad*, 15 mei 1954.
- 307 ‘Mays leven was een roman’, in: *Elseviers Weekblad*, 6 juni 1959, p. 41.
- 308 ‘Spaar de spotvogels’, in: *Elseviers Weekblad*, 11 november 1961, p. 51.
- 309 Resp. in de bundels *Dierenverhalen* en *Over katten*. ‘Uit velerlei pen’, in: *Het boek van nu* 10/12 (augustus 1957), p. 243. Een bespreking van *Juwelen*, vertaald door Hans Edinga. Eind jaren vijftig waren, kort achter elkaar, drie titels van Katherine Mansfield verschenen. *Juwelen* (1957), *Zilveren schaduwen* (1958) en *Het mannetje op de maan* (1959).
- 310 Clara Eggink, ‘Nostalgie naar een jeugd’, in: *Het Nieuwe Boek*, februari 1963.
- 311 Klaver 1979, p. 139.
- 312 Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 87-119.
- 313 Petra Teunissen, ‘Clare Lennart: een multitaskende schrijfster’, in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31/1 (2013), p. 21-25.
- 314 Clare Lennart antwoordde hem op 22 maart 1953: ‘Na enig zoeken is het mij gelukt de handschriften van mijn beide romans ‘Kasteel te huur’ en ‘De Blauwe Horizon’ te vinden, die ik u hierbij toezend voor uw bibliotheek.’ Kessen deed persoonlijke oproepen aan auteurs om hun al of niet gepubliceerde werken af te staan voor de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.
- 315 Aantekeningen uit het notulenboek van de bestuursvergaderingen van de Maatschappij (Universiteitsbibliotheek Leiden).
- 316 Wel vertegenwoordigde Clare de Maatschappij op de jaarvergadering van de VVL in 1963 en nam ze plaats in de adviescommissie voor de Dr. Wijnaendts Francken-prijs 1965.
- 317 Aanvankelijk zou Clare Lennart worden opgevolgd door Hella S. Haasse. Toen Haasse te elfder ure bedankte, werd op 5 januari 1965 Jos Panhuysen gekozen. Notulen van woensdag 25 maart 1964 (Universiteitsbibliotheek Leiden).
- 318 De Anne Frank-prijs was bedoeld voor letterkundigen beneden de 30 jaar, in de categorieën roman, poëzie, toneel, essay en novelle.
- 319 Klaver 1979, p. 113.
- 320 Een aankondiging met een overzicht van de aanwezige auteurs in *Elseviers Weekblad*, 15 mei 1965.
- 321 Zoals de jubileumviering van zestig jaar Vereniging van Letterkundigen in Amsterdam op vrijdag 12 februari 1965.
- 322 Telefoongesprek met Gaby Boveland, 1 juni 2015.
- 323 ‘Mookerhei-restaurant van 1574’, in *Het Parool / Dagblad voor Amersfoort*, 10 mei 1963. ‘Wat is Den Briel geworden na de watergeus?’, in: *Dagblad voor Amersfoort*, 29 maart 1963. Wim Hora Adema kon zo overheersend aanwezig zijn dat anderen sowieso amper aan bod kwamen. E.J. Weterings, *Deurwaarder van de vriendschap, Wim Hora Adema (1914-1998)*. Amsterdam, 2006, p. 106.
- 324 Tien keer in 1964, vier keer in 1965, een keer in 1967. Kasboek (PT).
- 325 Eva van der Hilde en Plas Brand, ‘Hora Adema, Wilhelmina Remelia’, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.
- 326 Eric-Jan Weterings, *Een eeuw Palestrinastraat. In de schaduw van het Concertgebouw*. Amsterdam, 2004, p. 60.
- 327 Clare Lennart had Ritters afscheidsbijeenkomst op 28 september 1955 bijgewoond.
- 328 J.C. Bloem aan Clare Lennart, 27 juni 1963. In juni 1963 sprak Clare Lennart voor de VPRO over *Precious Bane* van Mary Webb, door J.C. Bloem in 1931 vertaald als *Kostbaar gif*. Ze preeks Bloems werk de hemel in: ‘Deze vertaling getuigt van een ragfijn taalgevoel, waaraan geen nuance ontsnapt. Ze is zo subliem dat ze het heus niet gemakkelijk te vertalen origineel evenaart en volgens mij hier en daar zelfs overtreft.’
- 329 Clare schreef over Romijn: ‘Een ongenaakbare oudere heer?’, in: *Brombeer* 41 (oktober 1964), p. 2. Ze had ook af en toe schriftelijk contact met Hans Roest, die werkte als scout voor De Geïllustreerde Pers vanuit het Britse Sevenoaks. Roest was fotograaf en journalist en correspondeerde met veel auteurs. Brief 6 maart 1966 en kaartje van 18 juni 1966.
- 330 Clare ontving een rouwbericht van de familie (LM). Ook haar oude vriendin Lie Vrind-Gravelaar stierf in deze jaren, waarna Clare een legaat van f2500 ontving op 17 augustus 1966. Kasboek (PT).
- 331 Clare schreef over haar in *Het boek van nu* 8/7 (maart 1955), p. 126-127. Ze had ook bijgedragen aan *Ina Boudier-Bakker tachtig jaar. Een album amicorum*. Amsterdam, 1955.
- Met bijdragen van C.J.A. de Ranitz, Henri van Booven, Nicolette A. Bruining, Dirk Coster, N.A. Donkersloot (Anthonie Donker), Hans Edinga, Ben van Eysselsteijn, C. Catharina van der Graft, Roel Houwink, J.C. van Ingen-Jelgersma, K.H.R. de Josselin de Jong, Francis Kramer, Clare Lennart, Dr. P.H. Ritter Jr., Annie Salomons, M. Scharten-Antink, C. Serrurier, G. Stuiveling en Frouwien van der Vooren Kuyper.
- 332 ‘Ets van Marius Bauer’, in: *Het paard licht*, p. 188-191. Met Ina Boudiers verzorgster Annie van der Wal bleef Clare in contact.
- 333 Gymnasium Het Marianum kreeg een gedicht voor de schoolkrant *De Loupe* in het voorjaar van 1962. Ronald Dietz aan Clare Lennart, 17 april 1962.
- 334 De docent, André Spruit, maakte foto’s en bandopnamen van het gesprek die helaas verloren zijn gegaan. Margreet Andree aan Clare Lennart, 18 november 1967.
- 335 A.J. de Bever aan Clare Lennart, 18 februari 1963.
- 336 Jeanne Mühren aan Clare Lennart, 12 december 1959.
- 337 Zelfs tijdens de ziekte van Wim ontving ze een wekschoolleerling. T. Gelijns aan Clare Lennart, 16 december 1959.
- 338 Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart. Haar leven en werk* (LM).
- 339 In een begeleidend schrijven bij haar scriptie schreef Joke Pas: ‘Ongeveer anderhalf jaar geleden ben ik bij u geweest. Dat was erg fijn. Ik herinner me nog hoe opgewonden ik was, toen u me opbelde dat u een zaterdagmiddag voor me gereserveerd had. Ik had roosjes voor u meegebracht, omdat er geen anemonen waren. Ik weet nog de geur van de thee, de Engelse cakejes, het boek met de Sprookjes van Andersen, waar u vroeger in getekend had, het boek van *Rinus Spoormus*, waarin een vriend van u de plaatjes gekleurd had, de schilderijen van uw vader en natuurlijk de poezen.’ Joke Pas aan Clare Lennart, 24 februari 1972.
- 340 *Het Parool*, 30 oktober 1954.
- 341 Anja Meulenbelt, Joyce Oudshoorn en Selma Leydesdorff, ‘Feminisme in Nederland 1968-1975’, in: *Te Elffer Ure* 22/3 (1975), p. 606-622. Vanaf de oprichting in 1968 waren Harriët Freezer en Wim Hora Adema lid van ‘Man-Vrouw-Maatschappij’ (MVM). Deze actiegroep streefde naar doorbreking van de traditionele rolpatronen van, en gelijke kansen voor vrouwen en mannen. Hora Adema hield zich bezig met de publiciteit van de organisatie.
- 342 Bettina J. Mulder, ‘Eijbergen, Wilhelmina (1911-1977)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- 343 Marianne Vogel, ‘Harriët Freezer’, in:

- Ad Zuiderent, Hugo Brems, Tom van Deel (red.), *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*. Houten [etc.], 1980-2015.
- 344 Margriet Prinssen, 'Een huis-, tuin- en keukenfeministe. Over Harriët Freezer', in: Prinssen en Vermij 1990, p. 65-71. In Clare Lennarts interview met Harriët Freezer in *Op schrijversvoeten door Nederland* komt het woord 'feminisme' niet voor.
- 345 'De nieuwe vrouw zegt niet 'in mijn tijd'. Wel 20 jaar gewonnen', in: *Het Parool*, 1949.
- 346 'De opofferende gezindheid van de vrouw', in: *Het Parool*, 1949.
- 347 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 oktober 1935 en 3 maart 1936.
- 348 'Waarom lijkt een [SDAP] optocht dadelijk zoo dwaas, als vrouwen meelopen?' Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 april 1935.
- 349 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 februari 1935.
- 350 *Serenade uit de verte*, p. 125.
- 351 'Een modern sprookje', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 januari 1967.
- 352 'Marchant en de Dolle Mina's', in: *Het paard licht*, p. 30-33.
- 353 'Een vrouw over de vrouw', in: *Elseviers Weekblad*, 19 oktober 1963.
- 354 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 maart 1936.
- 355 Zie ook 'Emancipatie van de man', in: *Pluk een roos*, p. 39-42.
- 356 Citaat uit manuscript *Veronica Valckenier* (LM): 'Dacht je dat je achter je theeblad niet egoïst kon zijn? Alleen, dan merkt de buitenwereld er minder van. Er zijn altijd egoïste vrouwen geweest.'
- 357 Zie ook Endt 1960 over de invloed van de crisisjaren op de latere omgang met geld.
- 358 E-mail van Ineke Klaver, 30 mei 2013 (PT).
- 359 'Het kopje koffie', in: *Pluk een roos*, p. 90.
- 360 'Tussen Kerstmis en Nieuwjaar', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 december 1968.
- 361 'Waarom ik soms denk dat het wel leuk zou wezen een man te zijn', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 2 juli 1963.
- 362 'Bittere Bonen', in: *Pluk een roos*, p. 115.
- 363 Klaver 1979, p. 128.
- 364 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 76.
- 365 Ab Visser noemde in de *Leeuwarder courant* van 19 februari 1972 Clare's echte leeftijd.
- 366 'Als ik heel veel jurken pas die me allemaal middelmatig staan, ga ik denken dat ik niet mooier kan zijn dan zoo en dus maar de een of ander nemen moet. Wat ik dan met een terneergeslagen gevoel doe.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 mei 1934.
- 367 Klaver 1979, p. 94.
- 368 Dirkje Kuik vond dat Clare 'vreselijk kon zeiken' als haar haar niet goed zat: 'Ze wilde er op haar manier mooi uitzien als ze een lezing moest houden.' Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 369 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1935.
- 370 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 februari 1933. Wellicht is het dezelfde verlegenheid die haar ervan weerhield presentexemplaren van haar boeken aan familie te geven.
- 371 Helma Wolf-Catz aan Clare Lennart, 26 februari 1964.
- 372 Margreet Andrée aan Clare Lennart, 18 november 1967: 'Is uw been inmiddels helemaal genezen?' Francine Schregel-Onstein aan Clare Lennart, 16 november 1966: 'Ik heb vaak aan u en uw benen gedacht.' Van 11 augustus tot 9 oktober 1966 publiceerde ze geen columns in het UN, wellicht was ze toen ziek.
- 373 'Kranenblazer', in: *Pluk een roos*, p. 114.
- 374 'Herfst', in: *Pluk een roos*, p. 77-79. De biografie over Julie de Lespinasse, die ze in deze column besprak, las ze al in de jaren dertig.
- 375 'Boodschappen doen vond ze vervelend.' Interview Dirkje Kuik, november 2007. In de kasboeken zijn bedragen aan studenten terug te vinden.
- 376 E-mail Liesbeth Beyaert, 16 februari 2008 (PT).
- 377 Gesprek met Gé Vaartjes, 17 juni 2011.
- 378 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 82.
- 379 'Daar sjouw je dan', in: *Pluk een roos*, p. 102. Het tripje naar de Mookerhei was een uitstapje voor *Het Parool*.
- 380 *Weleer*, p. 180.
- ## HOOFDSTUK 14
- 1 'Het grote sprookjesboek', in *Maanlicht*, p. 94, 96 en 97.
 - 2 Enige overlap met voorgaande hoofdstukken is onvermijdelijk, omdat ik eerder genoemde kinderboeken van Clare Lennart nu plaats in het bredere perspectief van de jeugdliteratuur.
 - 3 J.-P. Barth aan A.A.M. Stols, 28 maart 1955 naar aanleiding van de stokkende verkoop van *Tim de Merel* van Erica Michels (Helma Wolf-Catz). Geciteerd in Van Dijk 1992, p. 273.
 - 4 Volgens een recensent beantwoordde het boekje 'helaas niet aan de door de uitvoering misschien wat te hoog gestemde verwachting' (knipselarchief LM).
 - 5 'Springlevend', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 9 mei 1961.
 - 6 *Iboe* (1960) z.p.
 - 7 *Algemeen Dagblad*, 29 november 1960.
 - 8 Marijke van Raephorst noemde de vertaling van Clare Lennart 'knap'. *Elseviers Weekblad*, 22 februari 1964.
- 9 W.J. Simons, 'Het kinderboek en zijn uitgevers', in: An Rutgers van der Loeff-Basenau (sam.), *De Druiven zijn zoet. Zeventien stemmen over het kinderboek. Hoe het gemaakt, gelezen en beoordeeld wordt*. Groningen, 1967, p. 141.
 - 10 Clare Lennarts kinderboek *Prinsesje Mimosa*, dat bij uitgeverij Bruna was uitgegeven, is in 1980 herdrukt bij Uitgeverij Leopold met tekeningen van Dick de Wilde.
 - 11 Klaver 1979, p. 118.
 - 12 De Iboe-liedjes zijn ooit gezongen door een zangklasje in Hattem, ter gelegenheid van een Clare Lennart-tentoonstelling in de Openbare Bibliotheek, op initiatief van de bibliothecaresse, Clare's nicht Evelien van Onck, de dochter van Eveline Klaver. Clare heeft dat zelf niet meer mogen meemaken. Klaver 1979, p. 118.
 - 13 Rolf van Ulzen / Uitgeversmaatschappij Holland aan Clare Lennart, 3 september 1969. Hij nam géén werk van Clare Lennart op in zijn succesvolle reeks De bonte wonderboom.
 - 14 Sanne Parlevliet, 'Als het niet onwaar is, dan is het fantasie. Fantasieverhalen', in: Ghesquière 2014, p. 121-153.
 - 15 Bregje Boonstra (voorwoord), in: *Paul Biegel. Meesterverteller met een rovershart*. Schrijversprentenboek 39. Den Haag, 1996, p. 9-10.
 - 16 Theo Meder, 'Nederlandse sprookjes in de negentiende en twintigste eeuw', in: Rita Ghesquière en B.P.M. Dongelmans (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag, 2000, p. 33. Zie ook 'De Sneeuwvitjes van Grimm en hun vertalers', in: Vanessa Joosen, *Wit als sneeuw, zwart als inkt: De sprookjes van Grimm in de Nederlandstalige literatuur*. Leuven, 2012, p. 158. Joosen concludeert: 'Veel vertalers deden ingrepen die de sprookjes kindvriendelijker maken en fijner om voor te lezen maken. Kindvriendelijk moet dan wel geïnterpreteerd worden volgens een bepaald kindbeeld: namelijk door de lezer bij de hand te nemen, verbanden te expliciteren, ambiguïteit weg te nemen, veiligheid te creëren en confronterende passages te verzachten of weg te laten. Die tendens keert in de hele geschiedenis van Sneeuwvitjes terug. [...] Ook al klinken er doorheen de vertaalgeschiedenis van het sprookje veel echo's, het zijn stuk voor stuk verhalenvertellers met een eigen stem.'
 - 17 Gillian Lathey, *The role of translators in Childrens Literature: invisible storytellers*. New York, 2010.
 - 18 Ghesquière, Joosen en Van Lierop-Debrauwer 2014, p. 104. Zie bijvoorbeeld ook het succes van het door Anton Pieck ontworpen Sprookjesbos in De Efteling, geopend op 31 mei 1952.
- 19 'Verloren zomerdag een verrassing', in: *Elseviers Weekblad*, 6 februari 1960, p. 46. Timmermans, hofdame van de Belgische koningin Fabiola, verzorgde o.a. de Nederlandse vertaling van de sprookjes van Fabiola: *Los doce cuentos maravillosos*.
 - 20 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 juni 1934.
 - 21 Nellie van Kol, 'Wat zullen de kinderen lezen?' in: A.G.J.M. Heimeriks en J.C.M. Thiel-Schoonebeek (ed.), *Over kinderliteratuur*. Den Haag, 1977.
 - 22 'Het grote sprookjesboek', in *Maanlicht*, p. 94, 96 en 97. Clare had weinig belangstelling voor legenden en mythen: ze hield niet van religieuze verhalen.
 - 23 Ghesquière, Joosen en Van Lierop-Debrauwer 2014, p. 89-153.
 - 24 'Over de schutting', in: *Rouska*. p. 16.
 - 25 'De groene tuin', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 11.
 - 26 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 januari 1933.
 - 27 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934. Ze was niet kritiekloos over Andersen. Andersens sprookje 'De dwaallichtjes zijn in de stad' vond ze 'te opzettelijk symbolisch'. 'Poëzie op flessen', in: *Het paard licht*, p. 58.
 - 28 *Kasteel te huur*, p. 40. Zie ook *Ivanhoe* en de *Drie Muskietiers in Serenade uit de verte*, p. 77.
 - 29 Rutgers van der Loeff-Basenau 1967, p. 19.
 - 30 'Sprookje waarin echte mensen spelen', in: *Elseviers Weekblad*, 19 juli 1958, p. 31.
 - 31 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 februari 1936. Zie ook hoofdstuk 6. In een recensie van *Koraalrif* van Helma Wolf-Catz verwees Clare naar dit sprookje: 'zo min als de kleine zeemeermin, die opsteeg uit de diepte om een mens te worden, verliezen de personages van Helma Wolf-Catz ooit geheel hun vissestaart, bewijs van hun afkomst uit de diepten der verbeelding.' 'Muziek en menselijkheid', in: *Het boek van nu* 15/4 (december 1961), p. 68.
 - 32 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 21 oktober 1936.
 - 33 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 5 november 1936. Een spontaan gevoel van vriendschap op basis van een gedeelde belangstelling voor sprookjes voelde zij ook, zij het minder sterk, voor Rico Bulthuis.
 - 34 'Ik zou in geen geval zo willen leven. Maar wel zou ik, als ik de overschoenen van het geluk uit Andersen's sprookje bezat, er zo nu en dan terug willen keren.' 'Het huis van mijn grootouders', in: *Maanlicht*, p. 108.
 - 35 Zie voor de sprookjesmotieven de Aarne-Thompson tale type index, de internationale

- index van volksverhalen van Antti Aarne uit 1910, aangevuld door Stith Thompson (1961) en Hans-Jörg Uther (2004).
- 36 In een recensie van *Kinderverhalen in Het Vaderland*, 9 oktober 1965.
- 37 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 23.
- 38 *Serenade uit de verte*, p. 169 en 171.
- 39 ‘Anemoontje’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 december 1969.
- 40 Bijvoorbeeld in ‘De kattenknecht’ in *Kinderverhalen*, p. 18-25.
- 41 *Kinderverhalen*, p. 106.
- 42 Bijvoorbeeld de eerder genoemde hevige ongerustheid om een geliefde die te lang wegblijft in *Prinsesje Mimosa*, p. 74-77.
- 43 *Het vrouwtje Tamarinde*, p. 7.
- 44 De Ceulaer 1966, p. 78.
- 45 Annie M.G. Schmidt, *Van schuitje varen tot Van Schendel*. Amsterdam, 1954, p. 72.
- 46 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 november 1935.
- 47 *Stad met rose huizen*, p. 78 en *Serenade uit de verte*, p. 178. Zie bijvoorbeeld het motief van het ‘verkleinen’ in *Het vrouwtje Tamarinde*.
- 48 Uit de serie Bibliotheek voor Jongens en Meisjes onder redactie van Nellie van Kol, die de Klavers in huis hadden. Clare herinnerde zich wellicht vooral de illustraties van L.W.R. Wenckebach. Zie ook verwijzing naar Prikkebeen en diens kapellen in *Serenade uit de verte*, p. 108.
- 49 ‘Het grote leven in miniatuur’, in: *Elseviers Weekblad*, 16 november 1957, p. 41. Recensie van Rumer Godden, *Het poppenhuis*. Vertaald uit het Engels door Marjolein de Vos; omslag en illustraties van Quirine Collard. Jeugdboekerij A.A.M. Stols [1957]. Clare Lennart recenseerde naar verhouding veel boeken uit de Jeugdboekerij van A.A.M. Stols / J.-P. Barth. Marjolein de Vos was vertaalster en schreef samen met Wim Hora Adema het kinderboek *De jacht op de dolfijn*, Amsterdam, 1964. Niet te verwarren met dichteres Marjoleine de Vos (1957).
- 50 ‘De leeuw valt dood neer’, in: *Het paard licht*, p. 79.
- 51 ‘De sprookjes van de moderne tijd. De vertederende humor van Henriette van Eyk’, in: *Elseviers Weekblad*, 19 oktober 1957, p. 41.
- 52 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934.
- 53 ‘Opvallend mooi kinderboek’, in: *Elseviers Weekblad*, 19 december 1959, p. 53.
- 54 ‘Vakantie met Orlando’, in: *Elseviers Weekblad*, 15 juni 1957, p. 39. De boeken over Orlando verschenen tussen 1938 en 1972.
- 55 ‘Tekentalent als sleutel tot de wereld’, in: *Elseviers Weekblad*, 23 november 1963, p. 63.
- 56 Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 31 december 1967, [op de enveloppe]: ‘Ook het kinderboek ‘De bosjespoesen’ is nu verschenen. Ik zal u dat binnenkort, als ik ze besteld heb, een ex. sturen. De plaatjes vind ik zelf niet mooi.’ Zie ook de kritiek in *De Handelaar*, februari 1968. *NRC*, 11 januari 1968 noemde de illustraties ‘gedrongen’.
- 57 ‘Opvallend mooi kinderboek’, in: *Elseviers Weekblad*, 19 december 1959, p. 53.
- 58 *Utrechts Nieuwsblad*, 4 maart 1953.
- 59 ‘De novelle en het korte verhaal. Ook nu nog stiefkinderen van het publiek.’ Typoscript (LM).
- 60 *Prinsesje Mimosa*, p. 21.
- 61 *Weleer*, p. 143. In het verhaal ‘Een ommetje’ voor een bundeltje van verzekeringsmaatschappij De Holland van 1859 moest het woord ‘naakt’ vervangen worden door ‘mondain’ met het oog op het rechtzinnige gedeelte van de vertegenwoordigers. De Holland van 1859 aan Clare Lennart, 15 oktober 1949.
- 62 Prisma-Lectuurvoorlichting Den Haag, maart 1961.
- 63 Over *Kathinka uit de Kattesnorstraat: IDIL-gids voor jeugdlectuur* (knipselarchief LM). Over *Martijn en Martientje: Haagsche Courant*, 5 maart 1965.
- 64 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 65 Parlevliet 2014, p. 121-153.
- 66 In de telling van Jan Van Coillie nemen poezen en katten de eerste plaats in met 109 versjes, waarvan Clare Lennart er ruim 20 voor haar rekening nam. Jan Van Coillie, ‘Van lapjeskat tot liegbeest. Dertig jaar poëzie voor kinderen in Nederland en Vlaanderen (1950-1980)’, in: *NBLC*. Den Haag, 1982, p. 62.
- 67 *Huisjes van kaarten*, p. 146.
- 68 Harry Bekkering (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989, p. 427: ‘Toch worden sprekende dieren pas interessant als ze een rol spelen in een gefantaseerde wereld, als ze vertegenwoordigers worden van een samenleving waar de lezers bij betrokken worden maar net niet bij kunnen horen.’
- 69 Jan C. Villerius, ‘Clare Lennart’, in: *Verkenningen op het gebied van de jeugdliteratuur*. Zeist, [1970]-1982, jaargang III, nummer 8.
- 70 Wijmie Fijn van Draat in: *Het boek van nu* 11 (1957-1958), p. 60. *Het Binnenhof*, 4 november 1959. *Tijd en taak*, 23 juli 1960. *De Volkskrant*, 3 november 1960.
- 71 *Nieuwe Apeldoornse Courant*, 7 november 1970. *De Tijd*, 28 november 1970.
- 72 *Boek en Jeugd*, december 1968. *Algemeen Dagblad*, 4 december 1966. *IDIL-Gids voor jeugdlectuur*, mei 1966.
- 73 *Haagsche Courant*, 5 maart 1965.
- 74 *Leeuwarder Courant*, 2 november 1968.
- 75 *NRC*, 11 januari 1968.
- 76 Miep Diekmann: ‘Wat de tv het kind niet kan geven’, in: *Haagsche Courant*, 9 november 1965.
- 77 ‘Lammetjespap van Clare Lennart’, in: *De Volkskrant*, 1 december 1965.
- 78 Conny Meijer, ‘Clare Lennart’, in: *Lexicon van de jeugdliteratuur* 16, februari 1988.
- 79 De inmiddels klassieke verhalen van Paul Biegel en Tonke Dragt zorgden voor een doorbraak in de waardering van fantasieverhalen voor kinderen in Nederland. Vanaf de jaren zestig vielen fantasieverhalen steeds vaker in de prijzen. Naast *De brief voor de koning* werden ook *Paulus, de hulpsinterklaas* (1961) van Jean Dulieu en *Het sleutelkruid* (1964) van Paul Biegel bekrond als Kinderboek van het Jaar, net als *Meester Pompelmoes en de Mompelpoes* (1968) van Hans Andreus en *Verhalen van een spinnende kater* (1969) van Harriet Laurey. Parlevliet 2014, p. 121-153.
- 80 Meijer 1988. Helma van Lierop-Debrauwer, Piet Mooren, Harry Bekkering (red.), *Dat moet je gelezen hebben: literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur*. Leidschendam, 2004.
- 81 Petra Barnard, Women writers of children’s literature’, in: Lucie Th. Vermij (red.), *Women Writers from the Netherlands and Flanders*. Amsterdam, 1992, p. 103.
- 82 Gerrit Komrij (sam.), *De Nederlandse kindpoëzie in 1000 en een gedichten*. Amsterdam, 2007, p. 531. Ik heb mijn jongste zoon als tienjarige enkele kinderboeken van Clare laten lezen en op grond van dit volstrekt onrepresentatieve onderzoek concludeer ik ook dat haar poezenverhalen nog wél aantrekkelijk zijn, maar dat haar verhalen over andere onderwerpen niet meer houdbaar zijn.
- 83 Coornstra 2006-b.
- 84 Jacqueline Bogers aan Clare Lennart, 11 december 1957.
- 85 *Utrechts Nieuwsblad*, 10 maart 1969.
- 86 Klaver 1979, p. 133. Dolf Verroen herinnerde zich ook dat de poppetjes precies op hun plaats moesten staan. Interview Dolf Verroen, 16 augustus 2016.
- 87 Rico Bulthuis kreeg de indruk dat Clara Klaver als zeventienjarige ‘met de nodige achterdocht’ opeens op de wereld was gekomen, om toen pas met poppen, katoenen muizen en poezen te
- gaan spelen. Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 57.
- 88 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 44.
- 89 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 57.
- 90 Op de Boekenweek in 1960 stond Clare in een stand naast de Vlaamse striptekenaar Willy Vandersteen en zorgde ervoor dat Riesje een gesigneerde *Suske en Wiske* kreeg.
- 91 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 57.
- 92 Gesprek met Karin Frielink, 26 oktober 2007. Clare schreef over deze poes in: ‘Bontje en de halsbandjes’, in: *Pluk een roos*, p. 92-94.
- 93 Klaver 1979, p. 100-101.
- 94 E-mail van Madeleine Bosscher, 19 juni 2011 (PT).
- 95 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1934.
- 96 Ze werkte bijvoorbeeld niet mee aan het invloedrijke tijdschrift *KrisKras*, *Het kinderblad* (1954-1966) en recenseerde zelden kinderboeken. Ze wisselde eind jaren zestig enkele brieven met Fannie Cremer (pseud. van Frouwien van der Vooren-Kuyper), die bij Kluitman twee kinderboekjes publiceerde.
- 97 Tine van Buul e.a. (red.). *Altijd acht gebleven. Over de kinderliteratuur van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 1991, p. 90.
- 98 Clare Lennart vertaalde het verhaal ‘De witte duif’ uit het *Faber book of stories* van Aled Vaughan voor *Een stoet van dieren*, Samengesteld door Wim Hora Adema, met een voorwoord van Annie M.G. Schmidt, Amsterdam, 1963. ‘Frou, de eekhoorn’, in: *Het rad van avontuur* van Wim Hora Adema en Annie M.G. Schmidt. Amsterdam, 1960, p. 116-121. In 1980 stond Hora Adema aan de wieg van de Woutertje Pieterse Prijs, voor het vooruitstrevende Nederlandse kinderboek.
- 99 Marijke van Raephorst interviewde Clare voor *Libelle* en schreef sprookjesboeken als *De geluksraket* (1960).
- 100 Marijke van Raephorst bespreken van de jeugdboeken van Clare Lennart waren meestal positief. Via Van Raephorst probeerde Clare Lennart Quirine Collard aan illustratieopdrachten te helpen. Quirine Collard aan Clare Lennart, 1 juli 1959 en 14 juli 1959.
- 101 Geciteerd in Joke Linders, *Doe nooit wat je moeder zegt. Annie M.G. Schmidt, de geschiedenis van haar schrijverschap*. Amsterdam, 1999, p. 195.
- 102 H. Bekkering, ‘Oktober 1955: De Gouden Griffel wordt voor de eerste maal uitgereikt. De emancipatie van kinder- en jeugdliteratuur’, in: Schenkeveld 1993, p. 744. Over de functie en de werkwijze van het Bureau Boek en Jeugd der C.V., zie A.J. Moerkercken van der Meulen in: Rutgers van der Loeff-Basenau 1967,

- p. 115-128. Zie ook Bregje Boonstra, 'Een fris boek in rasechte jongensgeest. Over kinder- en jeugdliteratuur in 1954', in: Erna Staal en Murk Salverda (red.), *1954 Een literaire doorsnee*. Amsterdam / Den Haag, 1994.
- 103 Simons 1967, p. 136.
- 104 De Staatsprijs voor kinder- en jeugdliteratuur werd van 1964 tot 1988 driejaarlijks toegekend aan een schrijver van oorspronkelijk Nederlandstalige jeugd- of kinderliteratuur voor diens gehele oeuvre. Sinds 1988 heet de oeuvreprijs Theo Thijssenprijs en valt onder de verantwoordelijkheid van de Stichting P.C. Hooft-prijs.
- 105 Chr. Jansen van het Katholiek Paedagogisch Centrum, L. Kiestra van het Openbaar Onderwijs en J. Wedsinga van het Christel. Paed. Centrum. H.K. Kompen was waarnemend secretaris. Hoekstra en zijn oud-*Parool*collega Annie M.G. Schmidt kenden elkaar goed uit het journalistencabaret De Inktvis en publiceerden samen enkele Gouden Boekjes. Annie Moerkercken van der Meulen was een vriendin van Schmidt (geweest).
- 106 *Elseviers Weekblad*, 27 maart 1965, p. 27.
- 107 Linders 1999, p. 197-198.
- 108 Er is geen correspondentie teruggevonden tussen Clare Lennart en Annie M.G. Schmidt. Clare Lennart en Annie M.G. Schmidt hebben elkaar begin jaren zestig enkele keren informeel ontmoet in gezelschap van Wim Hora Adema en zij zagen elkaar verder bij boekenmarkten of andere literaire gelegenheden, maar zij waren niet bevriend.
- 109 *Utrechts Nieuwsblad*, 26 maart 1965. Programma van de uitreiking op 25 maart 1965 (LM).
- 110 Van der Zijl 2002, p. 266.
- 111 Jannie Daanes grote collectie 'betere' kinderboeken uit de periode 1960-1980 omvatte 2625 titels en is verworven door de Koninklijke Bibliotheek. Van Clare Lennart bezat Jannie Daane de *Sprookjes van Grimm*, *De bosjespoesen*, *Kathinka uit de Kattesnorstraat* en *Martijn en Martientje*.
- 112 'Vrouw vecht voor het jeugdboek', in: *Het Parool*, 9 december 1965. Daane introduceerde in 1955 de Kinderboekenweek. Ingrid Bon en Bastienne Eijssens-Schoondermark, *Jeugdbibliothecaris, een vak apart*. Leidschendam, 2005, p. 12. Zie ook: Joke Thiel-Schoonebeek en Virginia Haviland (red.), *Do not lose the nightingale! Bundel opstellen aangeboden aan de jeugdbibliothecaresse Jannie Daane*. Amsterdam, 1974. Piet Mooren, 'Leesbevordering avant la lettre: Jannie Daane', in: Ghesquière en Dongelmans 2000, p. 253-268.
- 113 *IDIL-Gids* (knipselarchief LM).
- 114 Bijvoorbeeld *Het grote misverstand*, verschenen bij Kerco in 1967. Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 31 december 1967.
- 115 Simons 1967, p. 141-142.
- 116 *Kinderverhalen*. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1965. Royalty 6,5%, boven de 12.000 exemplaren 11,5%. D. van Ulzen / Holland aan Clare Lennart, 3 september 1969: 'Mag ik voor 1970 op een nieuw kinderboek van u rekenen?'
- 117 Simons 1967, p. 141.
- 118 Met foto's van de Tsjechische fotograaf Václav Jíru. De Engelse editie verscheen in 1960 bij Spring Books onder de titel *The adventures of Susy the kitten*. Slava Stochl, *Bij Foxie op de boerderij*. Nijgh & van Ditmar / Artia Praag, 1960. Clare Lennart kon geen Tsjechisch lezen. Wellicht vertaalde zij uit de Duitse editie. Het is waarschijnlijker dat zij zelf nieuwe teksten verzoon over poes Miejo en hond Foxie. In het kindertijdschrift *KrisKras* van 20 oktober 1961 adverteerde de uitgever met deze twee boeken met uitsluitend Clare Lennart als auteursnaam. Peter van den Hoven, *Het goede en het mooie. De geschiedenis van Kris Kras*. Leidschendam, 2004, p. 270. Voor Het Wereldvenster in Baarn leverde Clare in 1958 een vrije vertaling van het aandoenlijke fotoboek *Benjamin the Zoo Quest Bear* van fotograaf Charles Lagus.
- 119 Recensies naar aanleiding van de vertaling door Clare Lennart in *Utrecht Nieuwsblad*, 5 november 1960. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23 november 1960.
- 120 Hierna publiceerde Dare Wright nog achttien verhalen over de pop Edith, die wereldwijd werden gelezen en bekeken. Zie www.darewright.com. Clare Lennart en Breughel werkten alleen voor dit boek samen. Ik heb geen correspondentie tussen uitgever Breughel en Clare Lennart teruggevonden.
- 121 Wijmie Fijn van Draat in: *Het boek van nu* 14 (juni 1961), p. 203. *De Gooi en Eemlander*, 1 december 1960. *IDIL-Gids*, december 1960.
- 122 Door Tine van Buul, in: Bekkering 1989, p. 540 en 522.
- 123 Het verhaal 'Een ommetje' in de bloemlezing *De molen van 18.45 en andere verhalen* van de assurantiemaatschappij 'De Nederlanden van 1845' (1970). Aan de twee bundels van 'De Nederlanden van 1845' werkten gerenommeerde jeugdauteurs mee zoals An Rutgers van der Loeff, Tonke Dragt, Miep Diekmann, Hans Andreus, Paul Biegel, Mies Bouhuys en Han Hoekstra en anderen.
- 124 Elisabeth Wijnands nam in haar bundel *Korenbloemen* een Iboe-versje op: 'Ik ben de ster van het poeseballet'. Elisabeth Wijnands aan Clare Lennart, 17 juli 1969. De poesenversjes verschenen ook in schoolboekjes en bloemlezingen als *Klaprozen* (1963), *Van korenrijke velden* (1960), *Echo's, echo's* (1964-1972) en *De leesmarkt* (1982).
- 125 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 126 Miep Diekmann, 'Wat de tv het kind niet kan geven', in: *Haagsche Courant*, 9 november 1965.
- 127 G.W. Huygens, 'Romans van Marie Schmitz en Clare Lennart', in: *NRC*, 20 november 1965.
- 128 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 129 Zie ook Hans Edinga, 'In memoriam', *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
- 130 Dommissie 1966, p. 26.
- 131 Clare Lennart schreef in een recensie over Beatrix Potter: 'Het werd een heel gelukkig huwelijk, maar wonderlijk, het ontnam aan Beatrix haar kindergen.' 'Tekentalent als sleutel tot de wereld', in: *Elseviers Weekblad*, 23 november 1963, p. 63.
- 132 Dit gedicht uit Vasalis' bundel *Parken en woestijnen* (1940) citeerde Clare vlak voor het overlijden van haar man Wim. 'Verloren zaterdag een verrassing', in: *Elseviers Weekblad*, 6 februari 1960, p. 46.
- 133 *Utrechts Nieuwsblad*, 4 maart 1953.
- ## HOOFDSTUK 15
- Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 21 november 1965.
 - 'Fluiters in de nacht', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 22 februari 1969.
 - 'Rouska', in: *Rouska*, p. 5-6.
 - 'Waarom eigenlijk niet?' in: *Utrechts Nieuwsblad*, 10 november 1965.
 - Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 28 december 1968.
 - 'Het stof van de gewoonte', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 26 april 1966.
 - 'Ina Boudier-Bakker 80 jaar', in: *Het boek van nu* 8/7 (1955), p. 126-127.
 - 'Mocht u ooit naar het buitenland gaan, dan kunt u haar een plezier doen, met haar een kaartje te sturen voor haar 'beeldengalerij'. In dat keukentje hangen namelijk tegen een van de wanden gekleurde en zwart-wit prentbriefkaarten uit alle delen van de wereld.' *Margriet*, 12 november 1960. Clare ontving inderdaad van lezers van *Margriet* en het *Utrechts Nieuwsblad* talloze ansichten, soms alleen met de opmerking 'voor uw beeldengalerij'.
 - Agasi 1963. 'Blauw voor 'n huzarenbroek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 februari 1966.
 - Interview met Conny Sluysmans in *De Telegraaf*, 20 december 1969.
 - Clare Lennart aan mevrouw Allaart-Ferwerda, 8 januari 1970 (collectie Machteld Van der Velden-Allaart).
 - 'Vrijheid en eenzaamheid', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 januari 1967.
 - 'Doordat ik erg druk was met een vertaling, die precies op tijd af moest, ben ik aan veel niet toe gekomen. Daartoe behoort ook een bezoek aan Ro van Oven. Ik ken haar oppervlakkig, maar oud en eenzaam vind ik altijd erg.' Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 21 november 1965. Klaver 1979, p. 88.
 - Bettina J. Mulder, 'Eijbergen, Wilhelmina (1911-1977)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Het tijdschrift ging overigens na een jaar al weer ter ziele.
 - 'Ik zou een boek kunnen schrijven', in: *Oudervijs* 1/1 (1968), p. 10-21. 'Korenbloemen', in: *Oudervijs* 1/4 (november 1968), p. 14-15.
 - Wim Hora Adema aan Clare Lennart, 21 november 1971.
 - 'In Amerika trouw je drie keer in de week!', in: Hedy D'Ancona, J. Bernlef, Wina Born e.a., *Dag ouwe tijd*. Assen/ Amsterdam, 1972, p. 103-114. Taeke Huitema woonde bij zijn nichtje Sjoukje Koopmans, een vriendin van Clare, in Zeist. Clare ging er graag op bezoek. Hans Edinga in Verroen 1975, p. 83.
 - 'Mijn vader (In memoriam)', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 99. 'Als je niet jong genoeg meer bent of je om een andere reden niet meer in staat voelt een nieuw leven te beginnen, zijn er drie mogelijkheden. Ten eerste: terugvallen op de uiterste reserves die er in jezelf aanwezig zijn en zonder de steun van wie ook proberen in balans te blijven, ten tweede: jezelf voor de gek houden en je aan illusies vastklampen, ten derde: het opgeven, d.w.z. gek worden, je van kant maken of zomaar dood gaan, tot apathie vervallen, verslonzen. Vader heeft het eerste gedaan.'
 - Weleer*, p. 61-62.
 - M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 17 april 1969.
 - Clare Lennart aan M.T. Zwiers / Kosmos, 2 oktober 1969.
 - Een mus op je vensterbank* bevatte tien verhalen uit de Bruna-pocket *Maanlicht*. Daarvan was in 1961 de vierde druk verschenen en kennelijk had Bruna geen zin om het Zwarte Beertje te herdrukken. Ook vijf autobiografische verhalen die Clare uit de herdruk van *Scheepjes van papier* had weglaten, kregen een plekje in *Een mus op de vensterbank*. Onvergetelijk oudejaar, Vurens, Sinterklaastafels, Doortje Rozenboom, Het sterrenbeeld Orion.
 - Harriët Freezer in *Avenue*, september 1970. 'Dat mussen-plezier heeft Clare Lennart

- tot op de bodem toe gedronken.’ Ook Nel Noordzij was enthousiast over deze bundel in: *De Telegraaf*, 14 februari 1970: ‘Clare Lennarts rustige, tedere herinneringen aan een jeugdperiode rond 1900 in een landelijke omgeving, wekken niet de gedachte op, dat vroeger-alles-beter-was, maar zij tonen wel aan dat volledige inzet en intelligente betrokkenheid en aandacht voor mensen en leven niet per se met heftigheid hoeven samen te gaan. Er zit vaart in deze autobiografische gegevens, terwijl het toch over een, voor ons gevoel van nu, weinig dynamische tijd gaat.’
- 24 In een bespreking van *Sold for a Farthing* van Claire Kipp, de levensgeschiedenis van een huismus, schreef ze: ‘Door de liefdevolle aandacht, waarmee dit simpele verhaal over iets zo nietigs als een mus geschreven is, krijgt het een filosofisch perspectief. In mij deed het de gedachte opkomen hoeveel mogelijkheden tot geluk door slordig, onverschillig, haastig en begierig leven voor ons mensen verloren gaan.’ *Sold for a Farthing*. De levensgeschiedenis van een huismus’, in: *Elseviers Weekblad*, 26 september 1959, p. 45.
- 25 Hella S. Haasse, geciteerd door Anja Meulenbelt in *Wie weegt de woorden*, p. 164.
- 26 Rico Bulthuis, ‘Drie variaties op het thema verhalen’, in: *Haagsche Courant*, 28 februari 1970.
- 27 Rond 1950 had Clare met haar achterneef Carl Gaerthé een ‘soort pelgrimstocht’ gemaakt naar De Denekamp en door de streek om Zwolle, waar de Doyers hun buitenverblijven hadden. *Weleer*, p. 99. To van Hille-Gaerthé aan Clare Lennart, 8 april 1952. De brieven van haar grootvader Doyer kreeg ze ter inzage van een van haar nichten, dochters van Dirk Doyer, de jongste broer van haar moeder. *Weleer*, p. 125. ‘Mijn nicht, ook Eveline genoemd, heeft mij kort geleden nog verteld hoe bij het naderen van de stier met gestamp, gesnuif en gerammel van kettingen, een intens gevoel van huiver en onheil haar overviel.’ *Weleer*, p. 39.
- 28 Over *Heeren, knechten en vrouwen*, de driedelige geschiedenis van een Amsterdamse regentenfamilie door Jo van Ammers-Küller. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1935. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1935. Fontijn 1981, p. 17.
- 29 Lezing voor VARA radio, juli 1964 (LM).
- 30 Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 25 juli 1965.
- 32 Clare Lennart aan mevrouw Allaart-Ferwerda, 3 augustus 1959 (collectie Machteld van der Velden-Allaart).
- 33 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 34 Hans Edinga, ‘In Memoriam Clare Lennart’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
- 35 Interview met studente Mieke van der Lugt (PT).
- 36 Bijvoorbeeld ‘Wakker in de nacht’, *Utrechts Nieuwsblad*, 27 juli 1968 en ‘De tuin van de burgemeester’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 8 februari 1969.
- 37 Hedda L. Kernkamp-van Ameyden van Duym aan Clare Lennart, 24 januari 1969.
- 38 ‘Clare Lennart bezig met boek van vroeger’, in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 39 Interview met studente Mieke van der Lugt (PT). Wim Henk Bakker, ‘Zuster voltooid Clare Lennarts laatste boek’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1973.
- 40 Uitgegeven door J.H. de Bussy in Amsterdam, eerste druk november 1966, tweede druk december 1966 en derde druk juni 1967.
- 41 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 42 Clare beschreef gedetailleerd de letterlap die ze van deze Everdina Maria Moulin erfde, maar niets over de letterlap waarvan ze haar pseudoniem had afgeleid, zoals ze aan Frans Coenen vertelde. In de familie van Everdina Maria Moulin kan ik geen Marchje Lennart terugvinden. *Weleer*, p. 67-68.
- 43 *Weleer*, p. 136.
- 44 Clare herleidde vrijwel altijd haar karaktertrekken naar haar genen. Ze had trekken van de Klaver-vrouwen, lieve vrouwen met een ‘gave voor het dagelijksch leven’, maar ook een erfdeel van de Doyer-vrouwen: onevenwichtig, rusteloos, ‘verlangerig’. Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 december 1932. Alleen haar melancholie, haar ‘altijd het ongeluk voorvoelen’ was haar vreemd: ‘Waar ik die vandaan heb weet ik niet. Van de onbekende voorouder waarschijnlijk.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 maart 1935.
- 45 ‘En in zijn studies over zijn familie, vereenzelvigde hij zich zo met zijn voorvaders, dat het hem werd, als leeft hij soms hun leven terug, zoals hij geleefd had het leven van Tasso, van Petrarca vooral, als gebaarde hij hun daden, in de magische spiegel van het verleden.’ Louis Couperus, *Metamorfose* (1897), p. 77.
- 46 *Weleer*, p. 33. Clare droomde over haar grootmoeder tijdens haar relatie met Coenen: ‘De wereld was tegen ons. Zelfs mijn grootmoeder stond op uit de droom, om ons te hinderen. Ze zei tegen jou: ‘nee dominee, met u spreek ik niet. ‘Niet omdat je een dominee was, maar omdat ze zooveel op je tegen had. Ze had altijd een erge hekel aan dominees. En in mijn droom was het volmaakt natuurlijk dat ze iedereen, die ze niet lijden mocht, als dominee aansprak.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1935.
- 47 *Utrechts Nieuwsblad*, 15 maart 1958.
- 48 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 5 mei 1966.
- 49 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 3 april 1970 en 10 april 1970.
- 50 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 17 juni 1971. Hoewel Van Dam van Isselt regelmatig aan Clare schreef dat hij haar als ‘zijn auteur’ beschouwde, vond Pierre Dubois (literair adviseur voor Van Dam van Isselt sinds 1962) hem ‘van nature geen echte uitgever. Hij bond geen auteurs aan zich. Het opbouwen van een nieuw fonds vereist een groot inzicht en moed.’ Aarts en Van Etten 2012, p. 337.
- 51 Clare hield contact met de broers van Bertha Klaver-Barendsen. Ze deed de manuscripten van haar verhalen ‘Orchideeën’ en ‘Oudejaarsavond in een Gelders dorpje’ (over ‘s Heerenbroek) cadeau aan de familie Barendsen (collectie familie Karssing).
- 52 *Weleer*, p. 43. ‘Als vader praten wou! Maar het is ondenkbaar dat vader zijn eigen leven zou vertellen. Toch is het me soms – ik heb vooral de laatste jaren over dat alles vaak gedacht – of ik moeders leven volkomen na kan leven in zijn geval.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 53 *Weleer*, p. 140.
- 54 ‘Menselijk geluk’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 29 augustus 1967: ‘ik beweer niet dat vroeger alle of zelfs de meeste mensen gelukkig waren, maar het leven hield de mogelijkheid van geluk in. Als dispositie en omstandigheden niet al te ongunstig waren kon je het voor kortere of langere tijd bereiken en er was dus hoop. Nu lijkt het wel of de mensheid bezeten is door een masochistisch verlangen om ongelukkig te zijn.’
- 55 *Weleer*, p. 178.
- 56 *Weleer*, p. 87.
- 57 *Weleer*, p. 148.
- 58 Rita Bouckaert-Ghesquière, ‘Aandacht voor Clare Lennart’, in: *Dietsche Warande en Belfort* 123/9 (november 1978), p. 709-710. Hans Edinga, ‘In memoriam’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
- 59 Jannah Loontjens, *Roaring Nineties. Of hoe de filosofie mijn leven heeft veranderd*. Amsterdam, 2016, p. 155.
- 60 Alfred Kossmann, ‘Lief en boeiend document’, in: *De Gelderlander* 21 september 1976 en *Het vrije volk*, 21 augustus 1976. *Limburgsch dagblad*, 26 februari 1972. Wim Zaal aan Clare Lennart, 7 maart 1972: ‘een heel mooi boek, een van uw drie of vier beste’.
- 61 Rico Bulthuis in: *Rotterdams Nieuwsblad*, 9 februari 1972.
- 62 Alfred Kossmann in: *Het vrije volk*, 12 februari 1972. ‘Met het hoofd achterstevoren’ leven is een uitdrukking van de Rotterdamse historicus dr. R. Jacobsen.
- 63 Ab Visser in: *Leeuwarder courant*, 19 februari 1972.
- 64 J. van Doorne, ‘De nostalgie van Clare Lennart’, in: *Trouw*, 26 februari 1972.
- 65 Hans Edinga, ‘De jaren van weleer’, in: *Elseviers Weekblad*, 10 juni 1972, p. 4.
- 66 Het Fonds voor de Letteren verleende in november 1972 een aanvullend honorarium van f1500. H.J. Kompen / Stichting Fonds voor de Letteren, aan notaris A.C. Boogaard, 14 mei 1973 (PT).
- 67 Kitty de Josselin de Jong aan Eveline Klaver, 2 januari 1973: ‘Ik zat met Clare in het Letterkundig Genootschap ‘Tollens’; vorige zomer na de vergadering – altijd in A’dam – hadden wij een lang en fijn gesprek, ook over haar laatste boek dat in Hattem speelt en waarin zij op onvergelijkelijke wijze de sfeer van ‘vroeger’, van eigen jeugd en ouders en grootouders schildert. Ik was zo blij te horen dat er een vervolg zou komen, zij was er zo helemaal van vervuld.’
- 68 Hans Warren, ‘Clare Lennart ‘Weleer’, familieherinneringen’, in: *PZC* (knipselarchief LM). Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 69 Bijvoorbeeld p. 136: ‘Zoals u ziet waren ook twintigjarigen van toen niet wars van theoretiseren over wat zich onder de oppervlakte in het leven en de menselijke ziel afspeelde.’
- 70 Bijvoorbeeld Margot Boekel-Betz aan Clare Lennart, 16 april 1972.
- 71 Gé Vaartjes aan Clare Lennart, 19 augustus 1972. Vaartjes sprak inderdaad met velen over *Weleer*, schreef een In Memoriam van Clare Lennart in het *Limburgs Dagblad* en schreef, na zijn studie Nederlands, biografieën van Herman de Man en Top Naeff.
- 72 Clare Lennart aan Gé Vaartjes, 29 augustus 1972 (collectie Gé Vaartjes). Hij beantwoordde haar brief op 10 november 1972, een week voor haar hartinfarct.
- 73 Wim Henk Bakker, ‘Zuster voltooid Clare Lennarts laatste boek’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1976.
- 74 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 81.
- 75 *Weleer*, p. 34.
- 76 Wim Henk Bakker, ‘Zuster voltooid Clare Lennarts laatste boek’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1976.
- 77 Onno Blom, ‘De poes is een mens van hogere orde’, in: *Trouw*, 7 maart 2009.
- 78 *Mallemolen*, p. 188.

- 79 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 april 1935.
80 *Rouska*, p. 7.
81 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 55.
82 ‘We houden veel van hem, maar hij is eigenlijk niet lief. Hij is een kat zonder ziel zeg ik altijd, een echt, klein, wild roofdier. Hij wil niet opgepakt en zelfs niet geaaid worden, maar hij loopt wel overal mee door het huis en ontvangt je met woedend gemaauw, als je uit geweest bent en hij alleen in het donker heeft gezeten. Tot straf bijt hij dan in je benen.’ Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945.
83 ‘Zieke poes’, in: *Maanlicht*, p. 98-102. Over het gelukkige huwelijk van Kathinka en Tom schreef Clare het kinderboek *Kathinka uit de Kattensnorstraat*. De vondst van de schildpadpoes Iboe in het Maarnse bos is het onderwerp van het jeugdboek *De bosjespoesen*.
84 L.E. Jansen-Brenkman aan Clare Lennart, 22 mei 1972. G.W. Nelson-Nijenhuis aan Clare Lennart, 23 mei 1972.
85 Clare Lennart aan Dick en Miep van Luijn, 17 juni 1972: ‘De poesen zijn weer helemaal gezond en levendig. Zouden ze toch verdriet hebben gehad om Wanja?’ (collectie Van Luijn, RKD).
86 Interview Dirkje Kuik, november 2007.
87 *Mallemlen*, p. 28.
88 ‘Met de poezen dichtbij huis’, in: *Telekleur*, bijlage van *De Telegraaf*, 14 februari 1970, p. 7.
89 ‘De zorg voor haar poezen vergde ook veel tijd, want zij was als de dood voor een ‘kattenlucht’ op haar bovenhuis.’ Hans Edinga, ‘In memoriam’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
90 ‘De Katteknecht’ uit de bundel *Kinderverhalen* is een portret van haar veeleisende poezen.
91 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 45.
92 ‘Het rijtuig’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 43.
93 ‘Kattegespin’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 juni 1968.
94 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
95 ‘De dwaasheid van het hart’, in: *Scheepjes van papier*, p. 107-113.
96 ‘Poes’, in: *Onze katten. Nederlands Katten-Tijdschrift 1* (oktober 1967), p. 23. Ook in: ‘Het rijtuig’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 43.
97 Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 28 december 1968: ‘Ik hoop u eens te ontmoeten maar wat het uitgaan betreft zijn de poesen handenbinders.’ ‘Iedere dierenliefhebber weet dat het een jaar op jaar terugkerend probleem is wat met de dieren te doen als je zelf met vakantie gaat.’ ‘Een bijzondere kat’, in: *Scheepjes van papier*, p. 106. Marie van Dessel-Poot aan Clare Lennart, 13 december 1955.
98 ‘Met de poezen dichtbij huis’, in: *Telekleur*, bijlage van *De Telegraaf* 5/4 (14 februari 1970), p. 7.
99 Klaver 1979, p. 117.
100 Interview Gerda en Ineke Klaver, juli 2007.
101 Wellicht had ze het verhaal gehoord dat William af en toe de nacht doorbracht met tien of vijftien katten. Op Jagtlust – ‘een droom, een vrijstaat, een stukje buitenland bijna’ – sliep hij soms samen met tien of vijftien katten in de enorme kattenmand onder aan de trap, toegedekt met de grote Nederlandse vlag die door het huis slingerde en die vaak als gordijn gebruikt werd.’ Annejet van der Zijl, *Jagtlust*. Amsterdam, 2007 (6^e druk), p. 76.
102 Natuurlijk vertelde Kuik Clare niets over het incident. Integendeel: hij prees het lieve zachte dier. Rico Bulthuis aan Dirkje Kuik, 3 april 1985 (collectie Stichting Dirkje Kuik). Interview Dirkje Kuik, november 2007. Zie ook Dirkje Kuik 1982, p. 91.
103 ‘Zieke poes’, in: *Maanlicht*, p. 98-102.
104 Toen een poes, achter een vogel aan, van het dakterras naar beneden was gesprongen en enige tijd zoek was, mocht zij daarna helemaal nooit meer naar buiten. E-mail Liesbeth Beyaert, 16 maart 2012 (PT).
105 *Kinderverhalen*, p. 20.
106 Interview in *Utrechts Nieuwsblad*, 10 maart 1969.
107 E-mail Liesbeth Beyaert, 16 februari 2008 (PT).
108 Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 110.
109 ‘In plaats van herfsttinten’, in: *Het paard licht*, p. 176-178.
110 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 maart 1934.
111 Verroen 1975, p. 143.
112 C.F. de Vries, NOS Regionale omroep Noord en oost, 9 april 1972.
113 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 80.
114 ‘Poes’, in: *Onze katten. Nederlands Katten-Tijdschrift 1/1* (oktober 1967), p. 23.
115 Onno Blom, ‘De poes is een mens van hogere orde’, in: *Trouw*, 7 maart 2009. Zie bijvoorbeeld ook de jaarlijkse *Litteraire kattenkalender* en het succes van de kattencolumns in *De Volkskrant* van Sylvia Witteman, gebundeld (‘op veler verzoek’) in: *Mijn achterlijke kat Lola*. Amsterdam, 2016.
116 Hans van Haaren, ‘Letterkundige Kroniek’ in: *De Gooi- en Eemlander*, 25 september 1965.
117 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 juni 1934.
118 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juli 1934.
119 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1935.
120 Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 24 december 1966. ‘Succes met het poesenpraten. Ik luister altijd goed en versta soms wel het een en ander.’
121 In een gesprek met Paul Arnoldussen in 1972, zie www.paularnoldussen.nl.
122 *Serenade uit de verte*, p. 122.
123 Map ‘Lezingen’ (LM).
124 *Rouska*, p. 9.
125 ‘In plaats van herfsttinten’, in: *Het paard licht*, p. 176-178.
126 E.T.A. Hoffmann, *Leven en opvattingen van Kater Murr*. Bijvoorbeeld in *Serenade uit de verte*, p. 103.
127 *Elseviers Literair Supplement*, 25 april 1970, p. 8.
128 *De blauwe horizon*, p. 213.
129 Eva Hoornik, ‘Praten met Clara Lennart’, in: *Haarlems Dagblad*, 19 april [1949].
130 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 november 1935.
131 ‘Een bijzondere kat’, in: *Scheepjes van papier*, p. 103-106.
132 ‘Clare Lennart: boeken en poesen’, in: *Trouw*, 18 april 1959.
133 *Beverly Nichols’ Cats A.B.C.* (1960) en *Beverly Nichols’ Cats X.Y.Z.* (1961).
134 *Dagblad voor Amersfoort*, 3 maart 1961 en 14 april 1961. Over het Engelstalige vervolg van dit boekje, ‘Katten XIJZ van Beverly Nichols’ schreef Clare Lennart een recensie in *Dagblad voor Amersfoort*, 13 oktober 1961. De serie werd, enigszins aangepast, in het najaar van 1962 uitgegeven door De Arbeiderspers. Als ABC Pocket. Ze kreeg tweehonderd gulden aan honorarium. J.N. Veeninga / De Arbeiderspers aan Clare Lennart, 13 juli 1962.
135 ‘Poes’, in: *Onze katten. Nederlands Katten-Tijdschrift 1/1* (oktober 1967), p. 23-24.
136 Lucebert aan J.-P. Barth, [ongedateerd, 1955].
137 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 1 februari 1955.
138 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 3 december 1954.
139 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 2 juli 1964.
140 Clare Lennart had Verroen ook voorgesteld om samen een kinderboek te schrijven over katten, maar hij schreef niet zo ‘kattig’ als zij. Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010. Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998.
141 ‘Couperus zegt dat de katers hun geliefde toeroepen: Je t’ai... me!’ Als je dat eenmaal weet verzoent het je wel met hun rauwe kreten.’ ‘Wandelen in de schemering’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 februari 1967.
142 Telefoongesprek met Dolf Verroen, 5 januari 2015.
143 Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010.
144 Verroen 1975, p. 145.
145 NOS Regionale omroep Noord en oost. Rubriek literair kwartier, 9 april 1972. C.F. de Vries bespreekt *De ogen van Roosje* (knipselarchief LM).
146 *Dagblad van het Oosten*, 21 februari 1972. En een paar kleine signalementen, bijvoorbeeld over een herdruk van een ‘belangrijke Utrechtse schrijfster’ in *Utrechts Nieuwsblad*, 18 december 1972.
147 ‘Als onderwijzeres had Clare ervaren dat spelling weliswaar lastig is, maar voor ‘normaal begaafde leerlingen’ goed aan te leren: ‘Het gaat evenwel niet aan bij het ontwerpen van een nieuwe spelling, die door het hele volk moet worden gebruikt, de categorie van de minst begaafden en cultureel ongeïnteresseerden als maatstaf te nemen. [...] Wat de bastaardwoorden betreft, het zou mij zo tegen de borst stuiten als ik gedwongen zou worden in publikaties woorden als ‘sosjaal’, ‘odeklonje’ en dergelijke te gebruiken, dat ik dan liever van iedere publikatie af zou zien.’ Lode Craeybeckx, *Sluipmoord op de spelling*. Amsterdam/Brussel, 1972, p. 82-83.
148 Foto Cor Stutvoet met o.a. C.H. Klaver, T.U. de Vries, C.J.E. Dinaux, A.L.I. Sivirsky, M.S. Nathusius, S. Koster, C.J. Kelk en M. van Loggem (LM). ‘In de steek gelaten’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 20 november 1971.
149 In 1970 vroeg Clare opnieuw om enkele *Cahiers* ter bespreking. J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 7 oktober 1970.
150 De andere comitésleden waren Anton Korteweg, Binnendijk, Willem Brandt en Henk de By. Hans Warren, *Geheim Dagboek 1971-1972*. Amsterdam, 1993, p. 69. Brief Anton Korteweg, 16 november 2014 (PT).
151 Interview met Conny Sluysmans in *De Telegraaf*, 20 december 1969.
152 Aarts en Van Etten 2012, p. 337. Op 28 augustus 1970 en 16 september 1972.
153 C.J. Kelk, ‘Clare Lennart, vertelster van het wonder’, in: *De groene Amsterdammer*, 31 december 1972.
154 Over *De vrijheid is een nachtegaal in zilvergrijs* van Helma Wolf-Catz schreef ze: ‘Een nachtegaal in Londen’, in: *Elseviers Literair Supplement*, 5 februari 1972, p. 2.
155 ‘Tien huizen – duizend levens’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 8 maart 1969.
156 Jaap Romijn aan Clare Lennart, 28 augustus 1972. C.C.S. Crone, *De schuifrompet: verzameld proza*. Tweede druk. Amsterdam, 1972. Lezing in archief Klaver (LM). Zie ook Bokhove 2012, p. 129 en 259.
157 ‘C.C.S. Crone’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 23 september 1972.
158 In haar laatste jaren werkte Fré intensief aan een uitvoerige studie over de drukkersfamilie Enschedé. Vlak voor ze ziek werd, had ze het manuscript afgerond, maar tot een uitgave is het niet gekomen. Clare Lennart: ‘Fré Dommis-

- laat tal van vrienden na.' (archief Dommissie, LM).
- 159 Op zaterdag 28 oktober 1972 hield Sjoukje Koopmans een voordracht bij de Zeister Literaire Kring onder de titel: 'The Brontë story opnieuw belicht.' (LM).
- 160 Sjoukje Koopmans in Verroen 1975, p. 149.
- 161 Pandora had van Dolf Verroen een vertaling uitgegeven van Margriet Duras: *Die Ernesto!* Den Haag, 1972.
- 162 Telefoongesprek met Paul Arnoldussen, 2 juni 2015.
- 163 *Notitieboek voor poesen*, p. 45-47.
- 164 Informatie uit de jaarverslagen 1970, 1971 en 1972 van Het Catharijneconvent en uit D.P. Snoep et.al., *Het Catharijneconvent: monument met toekomst*. Artikelen t.g.v. de tentoonstelling gewijd aan de lotgevallen van het Catharijneconvent, 4 oktober – 1 december 1975 in het Centraal Museum te Utrecht. Utrecht, [1975]. In de nacht van 10 september 1971 werd het Catharijneconvent ernstig bedreigd door de brand die de conciërgewoning op de binnenplaats helemaal verwoestte. Het moeten angstige momenten geweest zijn voor Clare Lennart, die daar vlak achter woonde.
- 165 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger,' in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 166 'De goede toverfee', in: *Pluk een roos*, p. 46-48.
- 167 In augustus 1972 (editie 8, p. 11) adverteerde ze in *De Homoet*, het lokale weekblad van Hattem: 'Te koop gevraagd een niet te groot huis (boerderijtje o.i.d.)'.
- 168 Conny Meijer, 'Clare Lennart', in: *Lexicon van de jeugdliteratuur* 16, februari 1988.
- 169 Een soortgelijk visioen schetste ze in 'Onder grote bomen', in: *Jaarboek voor de huisvrouw van Elseviers Weekblad*. Amsterdam, 1959, p. 10-11.
- 170 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 171 'Stukje boomkruin boven dakrand', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 18 december 1971. Clare Lennart aan Gé Vaartjes, 29 augustus 1972: 'Ik heb zo'n onrust en zorgen op het ogenblik doordat ik moet verhuizen ten gevolge van een verbouwing vlak achter mijn huis. Ik probeer iets te vinden buiten, b.v. in Hattem.' Wim Hora Adema aan Clare Lennart, 21 november 1971: 'wat afschuwelijk, dat je je huis uit zou moeten. Staat dat absoluut vast? En dan bieden ze je toch zeker iets anders aan, je kunt iemand maar niet zo op straat zetten!'
- 172 Volgens Ineke Klaver zat Clare graag in de ouderwetse 'rookstoel'. Ton van Oudwijk: 'Meer dan eens heb ik haar, zowel tegen haar zuster Lien als tegen mij, horen zeggen: 'Rook je niet te veel?' Daar kon ik alleen maar ja op zeggen. Zelf was ze erg matig in alles. Ze at wel, als ze maar niet hoefde te koken.' Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 87-119.
- 173 Klaver 1979, p. 134.
- 174 Kitty de Josselin de Jong aan Clare Lennart, 29 november 1972. Wim Hora Adema aan Clare Lennart, 28 november 1972. Clare's laatste column, 'Krachtterm', verscheen in het *Utrechts Nieuwsblad* van 18 november 1972.
- 175 Conny Sluysmans citeert een jonge bezoekerster in: 'Zij dacht altijd in sprookjestermen. Laatste rustplaats voor Clare Lennart' in: *De Telegraaf*, 4 januari 1973.
- 176 Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010.
- 177 Marchien Eising aan Clare Lennart, 22 november 1972.
- 178 Edinga 1974, p. 79. Een kleine troost was het telegram dat ze kreeg van conservator Alberts namens alle gasten die bijeen waren in Hattem (LM). Ze had wel de tekst geschreven voor de brochure. Zie ook: 'Tentoonstelling L. Klaver in het museum Achterstraat 48', in: *De Homoet*, 7 december 1972.
- 179 *Weleer deel II*, p. 27.
- 180 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1935.
- 181 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 35.
- 182 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 83.
- 183 Hans Edinga aan Eveline Klaver, 31 december 1972.
- 184 Klaver 1979, p. 8.
- 185 *De Waarheid*, 2 januari 1973. *Utrechts Nieuwsblad*, 2 januari 1973: 'Wij zullen moeten wennen aan een Utrecht zonder Clare Lennart.'
- 186 Hans Warren, *Geheim dagboek 1973-1975*. Amsterdam, 1993, p. 9, 4 januari 1973.
- 187 Graf 2-43-27.
- 188 Conny Sluysmans: 'Zij dacht altijd in sprookjestermen. Laatste rustplaats voor Clare Lennart', in: *De Telegraaf*, 4 januari 1973.
- 189 Theun de Vries, 'In memoriam Clare Lennart (1899-1972)', in: *PEN kwartaal* 4/12 (maart 1973), p. 13-15.
- 190 'Meest geliefde huisdier', in: *Het vrije volk*, 5 september 1973. De acteur Henk van Ulsen was een liefhebber van Clare Lennarts werk en deelde haar fascinatie voor Voermans verbeelding van de IJssel bij Hattem. Telefoongesprek Henk van Ulsen, 5 juli 2007.
- 191 A. Dirkse-Balhan, 'Clare Lennart. Schrijfster', in: *Utrechtse biografieën* 3. Utrecht, 1996, p. 106-110.
- 192 Cees Kelk, die haar enkele maanden eerder nog had gesproken, weet haar overlijden aan haar zorgen om de verhuizing: 'Misschien heeft dit alles te veel gevergd van haar die op mij altijd de indruk maakte van een evenwichtig mens. Een bedaarde bourgeoisie, zo deed zij zich in het openbaar kennen en zij hield zich maar zelden
- schuil; bij allerlei gelegenheden zag men haar komen, gewapend met een ruime tas waaruit alles tevoorschijn kwam dat bij de gelegenheid paste.' C.J. Kelk, 'Clare Lennart, vertelster van het wonder', in: *De groene Amsterdammer*, 31 december 1972.
- 193 Gemeente Utrecht aan Eveline Klaver, 4 januari 1973.
- 194 *Serenade uit de verte*, p. 161.

HOOFDSTUK 16

- Klaver 1979, p. 139. De titel van dit hoofdstuk verwijst uiteraard naar Louis Couperus' roman *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan...* Het is ook de titel van een column van Clare Lennart uit *Het paard licht*, p. 18.
- Onder andere *Het Parool*, 2 januari 1973.
- Conny Sluysmans: 'Zij dacht altijd in sprookjestermen. Laatste rustplaats voor Clare Lennart', in: *De Telegraaf*, 4 januari 1973.
- Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998. Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010. Vrijwel alle verhalen waar ze Frans Coenen tussen 1932 en 1936 over schreef, zijn bewaard gebleven.
- De (anonieme) recensent van het *Haarlems Dagblad* schreef hierover: 'Verroen zegt nogal verontschuldigend in zijn verantwoording dat hij géén hommage wilde, dat het boek is ontstaan uit de behoefte om te bewaren wat anders onherroepelijk verloren zou gaan. Met deze opmerking wordt Clare Lennart wel een beetje onrechtvaardig vergeleken met een doos oude foto's, die nog op zolder stond. Ze lijkt mij te levendig en te kleurrijk om nu al voor een vergeelde foto door te moeten gaan.' *Haarlems Dagblad*, 17 januari 1976.
- De uitgave is vrij rommelig. In de lijst met publicaties is onduidelijk of een titel een kinderboek of roman betreft en de relatie tussen de auteurs en Clare Lennart wordt niet aangeduid. Ook ontbreekt een inhoudsopgave en zijn de fotobijschriften summier.
- Verroen 1975, p. 5-6.
- Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 65.
- Het *Algemeen Dagblad*, 31 januari 1976, vond alleen de bijdragen van Rico Bulthuis, Hans Edinga en Harriët Freezer vermeldenswaard.
- Maud Cossaar, 'Intrigerend in memoriam van uniek schrijfster', in: *De Gooi en Eemlander*, 19 januari 1976.
- Georges Wildemeersch, 'Clare Lennart herdacht', in: *De Standaard*, 21 november 1975.
- Margaretha Ferguson, 'Clare Lennart in de ogen van anderen', in: *Het vaderland*, 22 november 1975.
- 'Tuintje van de doodgraver', in: *Elseviers Literair Supplement*, 24 januari 1970, p. 2.
- Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 92.
- Recensent Jaap Joppe dacht dat Eveline de relatie van Clara 'met de man, met wie zij kennelijk heel gelukkig was' niet helemaal had doorgond. Jaap Joppe, 'Geboekt', in: *Haagsche Courant*, 25 oktober 1979. Joppe vond het boek 'oversympathiek' en 'weinig kritisch en woiezig, voor wie dit woord niet kent: een combinatie van wollig, roezig en vaag.'
- Klaver 1979, p. 31 en 34.
- 'Nu en dan lezen we, in verband met mannelijke kennissen van Clare: 'ik weet niet of ze ook erotische banden met hem had.' De mogelijkheid laat ze dus wel open en zo krijgen we de indruk dat Clare Lennart geen 'preuts trutje' was.' Ab Visser, 'Herinneringen velerlei', in: *Leeuwarder Courant*, 8 december 1979.
- Nijgh & Van Ditmar gaf in 1985 ook de memoires *De koorddansers en andere herinneringen* van Rico Bulthuis uit, waarin Bulthuis uitgebreid over Clare Lennart en Alexandre Stols schreef.
- Bijvoorbeeld in het *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1976. Volgens de interviewer, Wim Henk Bakker, leek Eveline uiterlijk en in haar doen en laten sterk op Clare Lennart.
- Doyer 1981. Nadat Clare Lennart twee boeken van Anne Philipe had vertaald, liet ze *Spirale* (1971) aan haar zuster over. Daarna vertaalde Eveline ook *Ici, là-bas, ailleurs* (1974).
- Rouwadvertentie (collectie Van Luijn, RKD). Eveline werd, net als haar vader, begraven op de Algemene Begraafplaats in Driebergen. Dick Klaver stierf op 4 januari 1978 in Dedemsvaart en kort daarna diens vrouw Geziene Jonker op 15 februari 1978. Evelines dochter, Evelien van Onck, bemoeide zich na haar moeders dood met de literaire erfenis van haar tante Clare Lennart.
- Wim Hora Adema, die zich na haar vertrek bij *Het Parool* op de kinderliteratuur stortte, nam een vertaling van Clare Lennart op in haar verzamelbundel het *Spectrum Verhalenboek voor de jeugd*. Ze plaatste in deze bundel uit 1976 een vertaling van Clare Lennart 'Het verjaarsgeschenk van de prins' van Anthony Armstrong uit *The Hamish Hamilton Book of Princes*, p. 17-21. Weterings 2006, p. 129.
- Uitgeverij Novella ontdekte Clare Lennarts verhalen en columns en nam ze op in (cadeau) boekjes als *Vaderschap is meesterschap* (1989), *Spring maar achterop* (1995), *Poeslief: De mooiste kattenverhalen* (1997) en *Hummeltjes* (2000).
- Rouska*, Salamander 392 en *Scheepjes van papier* Salamander 411.
- De ogen van Roosje* in 1976 en *Avontuur* in

- 1981 in de Grote Letter Bibliotheek. In 1989 en 1990 verschenen ook *Serenade uit de verte* en *Tooverlantaarn* in aangepaste uitgaven voor slechtzienden bij uitgeverij Iris Oirschot in de reeks Iris.
- 26 Dit was de achtste druk van *Tooverlantaarn*. Waarschijnlijk zijn van deze titel van Clare Lennart in totaal de meeste exemplaren verkocht. *Twee negerpopjes* en *Op schrijversvoeten door Nederland* hadden (veel) hogere oplagen, maar dat waren gratis Boekenweekgeschenken.
- 27 Liesbeth ten Houten van Nijgh & Van Ditmar aan E.H. Klaver, 6 maart 1981. Het typoscript van deze bundel wordt bewaard in het archief Klaver. De bundel zou bestaan uit drie onderdelen: Mensen en kinderen (met de verhalen *De braven*, *Hilletje* en *Andreas Vorderhake*, *Lydia*, *Vakantie-incident*, *Van pool tot pool*, *De kerstboom in het bos*, *Een man*). *Huizen* (Huizen zien, *Het gastvrije huis*, *De lege kamers*) en *De stad* (*Carillon*, *De geur van dennen*).
- 28 Cees Nootenboom in een interview in januari 1984, op dbnl.nl. Nootenbooms debuteert *Philip en de anderen* (1954) is geschreven in een dromerige stijl en vertoont enige verwantschap met *Le grand Meaulnes*. Anbeek 1986, p. 111.
- 29 In 1974 was er nog wel een tentoonstelling in de bibliotheek van Hattum over Clare Lennart, waar ook werken van Luite Klaver te zien waren. *De Homoet* 1974, editie 10.
- 30 Zie: www.hanta.nl/hanta/2014/01/10/de-boekenkast-van-clare-lennart/
- 31 Dirkse 1996, p. 106-110. De Utrechtse literaire canon staat online: www.slau.nl. De Utrechtse Literaire Salon Saffier besteedt af en toe aandacht aan haar werk. Dr. D. Grosheide, bibliothecaris van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit schreef al in zijn condoleance aan Eveline Klaver: 'Ik heb haar niet goed gekend, maar de keren, die ik haar heb ontmoet, hebben een aangename herinnering bij mij achtergelaten. Ik heb kunnen constateren, dat zij in het Utrechtse bestel haar eigen, gewaardeerde plaats had en dat kan ik me ondanks mijn betrekkelijk geringe kennis van zaken voorstellen.' D. Grosheide aan Eveline Klaver, 4 januari 1973.
- 32 In 1977 verscheen bij Uitgeverij De Werve in Voorburg een *Literatuur Magazine* met een inleiding over Clare Lennart door Micha Ouwendijk, de volledige teksten van *Tooverlantaarn* en *De ogen van Roosje* en een bloemlezing uit haar columns. Jan Praas, *Nederlands Literatuuroverzicht*. Amsterdam, 1979 (7^e bijgewerkte druk), p. 52.
- 33 Bijvoorbeeld in een uitvoerige samenvatting van *De ogen van Roosje* in: B.A. Dijkstra en A.J. Schut, *Boeken uit onze eeuw*. Groningen, 1972, p. 177-182. Adriaan van der Veen en Martin Mooy (sam.), *Honderd schrijvers maakten een keuze uit eigen werk*. Zeist, 1970, p. 210-203. Voor de herplaatsing in deze bundel voor het middelbaar onderwijs kreeg zij f170. In 1968 stuurde Clare Lennart 'Dit is het paard dat lacht' naar de Rijksnormaalschool te Hasselt als lesmateriaal. J. Pieters / P. Schlusmans aan Clare Lennart, 7 februari 1968 en 6 augustus 1969.
- 34 De andere 'Fantaisisten' zijn Rico Bulthuis, Leo Vroman, Amoene van Haersolte, Til Brugmans, Harry Mulisch en W.F. Hermans. G. Knuvelde, *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde*. Den Bosch, 1964, p. 196-198.
- 35 H.J.M.F. Lodewick, W.A.M. de Moor en K. Nieuwenhuijzen, *Ik probeer mijn pen... Atlas van de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1979, p. 171. Volgens de inleiding wilde Lodewick 'de contouren aangeven van wat er in het Nederlandse schrijven gebeurd is en gebeurt, een inzicht in stromingen en in de belangrijkste vertegenwoordigers ervan te geven en het lezende publiek een perspectief te bieden op de ontwikkeling van onze letterkunde.' Clare Lennart staat in de rubriek 'partijlozen' met o.a. Mary Dorna, J.C. van Schagen, Filip de Pillecijn en Johan Fabricius en de Vlaamse auteurs Albert van Hoogenbemt en Maurice Gilliams. Daarna komen de 'Minder prominente schrijvers' onder wie Rein Blijstra en Ben Stroman.
- 36 Coornstra 2006-b. Laura Reedijk-Boersma, 'Melancholie en levenskunst van Clare Lennart', in: *Boekenpost* 13/84 (2006), p. 18-19. Hans Heesen en Harry Jansen, 'Pen in ruste. Clare Lennart: die schriele kattenmadam', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 25 juli 2000.
- 37 Vogel 2001-a. Marianne Vogel, *Recensies! Waar onze literatuur vandaan komt*. Amsterdam / Antwerpen, 2001. Marianne Vogel schreef ook het lemma over Clare Lennart in *Ad Zuiderent*, Hugo Brems, Tom van Deel (red.), *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*. Houten [etc.], mei 1995, p. 57.
- 38 Bel en Vaessens 2010.
- 39 Clare Lennart is niet genoemd in de lijst van de Nederlandse literaire canon in honderd (en enige) auteurs uit 2002 volgens de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, die bestond uit 108 auteurs die 3 of meer keren genoemd werden.
- 40 Marijke Hilhorst, 'Vergeten', in: *Elsevier*, 26 juni 2010.
- 41 Zie ook Vogel 2001-a, p. 14.
- 42 Frank de Glas, 'Hebben uitgeverijen invloed op de literaire canon?', in: *Spiegel der letteren* 34 (1992), p. 289-304.
- 43 Doordat Clare Lennart na *Twintig ramen aan de straat* geen roman meer publiceerde, ontbreekt haar naam bijvoorbeeld in Kees Fens, H.U. Jessurun d'Oliveira en J.J. Oversteegen (sam.), *Literair Lustrum 2. Een overzicht van vijf jaar Nederlandse literatuur 1966-1971*. Amsterdam [1972].
- 44 Dat is nog steeds zo. In februari 2016 'smeekte' uitgeverij Prometheus recensenten om het derde boek van de succesvolle Vlaamse romancière Griet Op de Beek geen 'verhalenbundel' te noemen.
- 45 De Glas 1992, p. 289-304. Vrijwel alle gecanoniseerde auteurs zijn oeuvre-auteurs en hebben vaak een oeuvre van zeer grote omvang. De Glas wijst ook op de invloed van de culturele uitstraling van de uitgeverij, het prestige, op de receptie van literaire werken.
- 46 'Geen man zal waarschijnlijk ooit een titel als "De ogen van Roosje" kiezen, hoewel, waarom eigenlijk niet?', schreef Anne Wadman in 'Twee novellenbundels van Inez van Dullemen. Proza uit de zuiverste bron', in: *Leeuwarder Courant*, 8 september 1962.
- 47 Bulthuis vond *De ogen van Roosje* de eerste titel die de inhoud dekte: 'De ogen van Roosje. Huiveringwekkend en wijs verhaal over twee zusters', in: *De Haagse Post*, 14 december 1957.
- 48 René Appel, 'De ideale boektitel', in: *Onze Taal* 10 (2006), p. 264-267.
- 49 De afbeelding van een pop schrikt niet alleen mannelijke lezers af die poppen associëren met meisjespeelgoed, maar is soms ook (opzettelijk) rondtuit eng. Elsevier-redacteur Wim Zaal schreef hier gekscherend over aan Clare: 'Dit jaar nog geen Nobelprijs voor U. Hebt u wel een prijs gekregen? Zo nee, dan wordt het tijd om een beetje psychedelisch te gaan doen: de ogen van Roosje staren al zo opgetogen, op de omslag van het boek, dat het u weinig moeite kan kosten. Kijk haar goed in de blauwe allzublauwe kijkers, en met sidderende hand schrijft u ook twee regels die u misschien geen publiek maar toch een prijs opleveren. En een plaatsje in de krant: "Mevrouw v.d. B-K, zich noemende C.L. ("tante Klaartje" voor de hippe jeugd) stond hedenmorgen terecht wegens het verhandelen van haschisch..." enz.' Wim Zaal aan Clare Lennart, 21 oktober 1968.
- 50 Zie ook: Erica van Boven & Mathijs Sanders, 'Strijd om het middenveld. Middlebrow in de literaire kritiek: Menno ter Braak en P.H. Ritter jr.', in: *Voors. Tijdschrift voor Letteren* 29 (2011), p. 17-27.
- 51 Op een voorzichtige positief tussenzinnetje van Ter Braak na: 'wel origineel en fris'. Menno ter Braak, *Verzameld werk*, deel VI. Amsterdam, 1980, p. 523.
- 52 J.C. Bloem, 'Clare Lennart', in: *Verzamelde beschouwingen*. 's-Gravenhage, 1950, p. 209-215.
- 53 Erica van Boven, 'Met zwerversvoeten op netgeharkte paden. Clara Eggink 1906-1991', in: Bel en Vaessens 2010, p. 128.
- 54 Maaike Meijer, '15 oktober 1976: Anja Meulenbelt publiceert *De schaamte voorbij*. De tweede feministische golf en de literatuur', in: Schenkeveld 1993, p. 823.
- 55 Clare Lennart is niet opgenomen in *Women Writers of the Netherlands*, een bundel ter gelegenheid van de Vijfde Internationale Feministische Boekenbeurs in de Beurs van Berlage in 1992, met een portretgalerij van 28 prozaschrijfsters. Haar vertalingen staan ook niet in het overzicht.
- 56 Zie hoofdstuk 13.
- 57 Prinssen en Vermij 1990, p. 101-112.
- 58 Op de lijst van 25 stonden o.a. Marianne Philips: *De biecht*, Mischa de Vreede: *Onze eeuwige honger*, Margo Scharten-Antink: *Sprotje* en Jo Boer: *Kruis of munt*.
- 59 Hannemieke Stamperius, *Vrouwen en literatuur. Een inleiding*. Amsterdam, 1980, p. 124. Stamperius gebruikt zelf het woord 'damesromanallure' op p. 104.
- 60 Stamperius lijkt niet te zien dat Clare Lennart juist door haar spot, door de hypocrisie van het stadje aan de kaak te stellen, ook een daad stelt. Het portret van de bakkersdochter die over haar toekomst nadenkt, geeft een scherp contrast met Floortje, die volstrekt haar eigen plan trekt en in wezen minstens zo autonoom en zelfstandig was als de meeste feministes uit de jaren zeventig. Hanneke van Buuren nam *Twee negerpopjes* en *Een mus op je vensterbank* van Clare Lennart mee in haar onderzoek naar '15 jaar vrouwenwerkelijkheid'. Zij citeerde Clare Lennart niet, maar noteerde dat 'oudere schrijfsters' zoals Clare Lennart en Clara Eggink het thema van de 'onderworpenheid aan de vader' subtiel hanteren. Ik zie dat zelf niet in deze twee titels van Clare Lennart terug. Hanneke van Buuren, 'Niet dulden dat je me zadelt. Over vrouw en vrouwzijn in proza van vrouwelijke auteurs 1960-1975', in: *Ons Erfdeel* 18/4 (1975), p. 485-498. Zie over de (her)waardering van vrouwelijke auteurs door de tweede feministische golf ook: Nel van Dijk, 'Hernieuwde aandacht voor Carry van Bruggen: over de levensduur van een literair oordeel', in: *Literatuur* 3 (1991), p. 166-172.

- 61 Van Boven 2000.
- 62 Vogel 2001-a, p. 231.
- 63 Vogel 2001-a, p. 225. Lizet Duyvendak en Saskia Pieterse (red.), *Van spiegels en vensters. De literaire canon in Nederland*. Hilversum, 2009, p. 135. Het feit dat Clare Lennart (ook) kinderboeken schreef, kan haar status als literair auteur van romans verlaagd hebben.
- 64 'Clare Lennart en de experimentelen', in: *De Maasbode*, 15 maart 1955.
- 65 'Er heeft zich na de oorlog een groep schrijfsters in ons land gevormd, wier werk van het eerste plan is geworden. Anna Blamans in 1941 verschenen 'Vrouw en Vriend' wordt nu gevolgd door 'Eenzaam avontuur', dat dit grote talent schijnt te bevestigen. Tegelijk met haar werkte de Parijse schrijfster Jo Boer zich omhoog. Clare Lennart vestigde de aandacht op zich door de volmaking van stijl, vormgeving en gegeven. Ook Jeanne Van Schaik-Willing en Annie Romein-Verschoor, wier 'Vaderland in de Verte' in de Boekengids als een der beste werken wordt genoemd, hadden deel in deze opmerkelijke verschuiving naar hoger niveau in de schrijfstersbent.' *Dagblad voor Amersfoort*, 1 december 1948.
- 66 Vos 2008, p. 50.
- 67 Willem Enzinck, 'Mijmerboekje' (ongedateerd knipsel LM).
- 68 Typoscript lezing (LM) 'Handleiding werd roman. De vrouw in de literatuur', in: *Elseviers Weekblad*, 16 maart 1957, p. 39. Over: Mini ter Kuile-Scholten: 'Tover in Madagascar. 'Kuisse Tanagra'. Roman over twee zusters', in: *Elseviers Weekblad*, 14 maart 1959, p. 31. 'Boeiende novellen over gekwetste mensen', in: *Elseviers Weekblad*, 3 mei 1958, p. 43.
- 69 De uitdrukking 'de boot gemist' is van Dirkje Kuik. 'Dat wist ze wel, maar dat heeft ze weg gedrukt.' Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 70 *Leeuwarder courant*, 17 maart 1958. Wadman vroeg zich af of Clare Lennart niet té opzettelijk haar best deed om van dit aardse leven iets schoons en feestelijks te maken, alsof zij het 'ontluisteringsproces in de moderne literatuur' wilde bestrijden.
- 71 *De Tijd*, 2 januari 1973.
- 72 *Nieuwsblad van de Boekhandel* van 28 april 1949. Van Vriesland vergeleek haar novelle met de auteurs die in de Bijenkorf optraden.
- 73 *De Telegraaf*, 20 december 1962.
- 74 J. Greshoff, 'De eigen wereld van Clare Lennart', in: *Het vaderland*, 17 juli 1954.
- 75 Alfred Kossmann vond dat Clare niet thuis hoorde in *Schrijfsters in de jaren vijftig*: 'Zeven van de tweëntwintig hebben niets te klagen of te klagen gehad. En Clare Lennart? Haar vriendelijke boeken werden toch gelezen? Waarschijnlijk is haar oeuvre ietwat verbleekt; miskend was ze zeker niet.' Alfred Kossmann: 'Bundel portretten over vrouwelijke auteurs', in: *Gooi en Eemlander*, 11 april 1991. De zeven auteurs die 'niets te klagen hebben', waren volgens Kossmann Anna Blaman, Harriët Freezer, Hella S. Haasse, Marga Minca, An Rutgers van der Loeff, Annie M.G. Schmidt en Jacoba van Velde.
- 76 'Dat ze [Willy Corsari] geen Elsschot, geen Hermans of een Mulisch is, mag duidelijk zijn. Ze is in de eerste plaats een vrouwelijke auteur, maar ze doet niet onder voor een Clare Lennart en bereikt soms het peil van Inez van Dullemen. Wie al deze 'damesliteratuur' afwijst, moet zich maar bij Jan Wolkers houden.' *Haagsche Courant*, 1963. Geciteerd in Vermij 1993.
- 77 Hella S. Haasse schreef zelfs drie keer het Boekenweekgeschenk. Nog steeds zijn vrouwelijke schrijfsters ver in de minderheid bij de CPNB-uitgave. Toen bekend werd dat Esther Gerritsen het Boekenweekgeschenk 2016 zou schrijven, berichtte de *NRC* in de tweede regel: 'Met die aanstelling is Gerritsen de eerste vrouwelijke Boekenweekgeschentauteur sinds Anna Enquist, die het geschenk in 2002 schreef.' *NRC*, 14 april 2015. Hella S. Haasse, *Oeroeg* (1948); Clare Lennart, *Twee negerpopjes* (1949); Marianne Philips, *De zaak Beukenoot* (1950); Elisabeth Keesing, *De zalenman* (1960); Agaat van Ree, *De onbekende uren* (1961); Marga Minco, *De glazen brug* (1986), Tessa de Loo, *Het rookkoffer* (1987); Hella S. Haasse, *Transit* (1994), Renate Dorrestein, *Want dit is mijn lichaam* (1997), Connie Palmen, *De erfenis* (1999), Anna Enquist, *De ijsdragers* (2002) en Esther Gerritsen, *Broer* (2016).
- 78 'U weet hoe weinig men dichters leest en ik geloof niet dat Barbara steeds makkelijk is, maar door uw artikel in het "veelgelezen weekblad" (!) kreeg ik meer reacties dan ik voor mogelijk had gehouden.' S. Barbara Dagen aan Clare Lennart, 23 december 1958.
- 79 Zie 'Voor de vrouw' in: Gerry van der List, *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier*. Amsterdam, 2005, p. 104-106.
- 80 Van Boven 2009, p. 70: 'Middlebrow stond voor personen en groepen uit de middenklasse, met een gemiddeld intellectueel niveau en interesse, en het werd ook een aanduiding voor een op die groep toegesneden categorie van romans waarin artistieke, commerciële en alledaagse elementen waren vermengd. De Engelse middlebrow romans werden in grote hoeveelheden gekocht, geleend en gelezen en domineerden de markt vanaf de jaren twintig, maar werden intussen afgewezen of genegeerd door de kritiek, die ze van smaakbederf beschuldigde en er een vrouwen terrein in zag.' Zie ook de definitie in de inleiding, ontleend aan: Van Boven 2015, p. 27.
- 81 Van Boven 2012, p. 21.
- 82 'Een dwaze maagd. Ida Simons schreef een geestig en boeiend boek', in: *Elseviers Weekblad*, 9 mei 1959.
- 83 Bericht op het *Libelle*-forum, in de thread 'boeken van vroeger'. 10 februari 2008. Zie ook: Janne IJmker: 'In mijn middelbare schooltijd was ik bijzonder geboeid door de boeken van Clare Lennart (uitgebreide natuurbeschrijvingen, droomsfeer), Carry van Bruggen (joods leven tot in detail) en Ward Ruyslinck (bizarre levensomstandigheden).' <http://www.janneijmker.nl/ik-geloof-niet-in-het-christelijke-boek/>
- 84 Hanneke de Jong: 'De laatste maand met een vaste baan'. www.hannekedejong.nl, 1 maart 2015. Tweet Hanneke de Jong, 4 februari 2016.
- 85 Ewoud Sanders, 'Negerpopjes', in: *NRC*, vrijdag 31 maart 2006.
- 86 Veel recensenten laten zich door Clare's stijl betoveren, dacht P.H. Ritter: 'Die stijl hypnotiseert zodanig dat de schrijfster haar lezers vasthoudt, ook zouden haar concepties onvolwaardig zijn of haar figuren verschimmen. De criticus, die zich tegenover haar werk bevindt, moet beginne met zich tegen de roes, die haar proza in hem verwekt, te weer te stellen, om haar werkelijke waarde als auteur te bepalen.' Dr. P.H. Ritter Jr., AVRO, Boekenhalf uur, uitzending 28 maart 1954 14.20 – 14.50 uur. (LM)
- 87 'Enigszins bevooroordeeld begon ik aan haar boeken. Ik meende dat het nogal sentimentele, leesbaar geworden werken waren, maar het tegendeel is waar. Ik werd door boeken verrast.' Reedijk 2006, p. 18-19.
- 88 Rike van Draanen op: www.terrabelle.punt.nl, 21 februari 2014.
- 89 In *De Poezenkrant* 59 staat bijvoorbeeld dit citaat van Clare Lennart: "De mens die zich superieur voelt, zal in de regel niet van katten houden. Maar de mens die gefascineerd wordt door het mysterie, raakt verslaafd aan de eerste de beste kat die zijn huis weet door te dringen." p. 23.
- 90 C.J. Kelk: 'Clare Lennart, vertelster van het wonder', in: *De groene Amsterdammer*, 31 december 1972.
- 91 Hans Warren in: *PZC*, 30 oktober 1965.
- 92 Clara keek voortdurend terug naar het gedrag en de karakters van haar familieleden om haar gespletenheid te verklaren. Dat is eigenlijk ten diepste naturalistisch. *Weleer*, p. 31-32. Volgens
- eigen zeggen erfde Clare ook haar voorliefde voor katten en poppen van deze grootmoeder: 'Dat wij – mijn zusje en ik – niets gaven om poppen met domme koppen, hoe groot en prachtig aangekleed zij mochten zijn, hoe weelderig hun haardos, maar dat onze liefdevolle uitgang naar sierlijke kleine popjes met 'aardige gezichten', is zeker mede een erfenis van onze grootmoeder. Nu kan ik in mijn verbeelding alle poppen van vroeger oproepen, elk met een eigen gezicht en karakter.' *Weleer*, p. 34.
- 93 Ze verwerkte deze ervaring in *Huisjes van kaarten*, p. 21-23.
- 94 Jaap Romijn in Verroen 1975, p. 129. 'Ik geloof, dat het mede deze 'groene jeugd' geweest is, die het voor mij mogelijk gemaakt heeft wortel te schieten in het leven. Nog altijd ben ik van oordeel dat het buitenleven voor kinderen ontzaglijke voordelen heeft. Het leert je een leven kennen, dat niet van de mens afhankelijk is, dat altijd blijft, wat je ook overkomt. En het leert je 'alleen zijn', voor ieder van belang, maar zeker voor een kunstenaar.' *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
- 95 Garnt Stuiveling, 'Liefde voor het leven', in: *Het boek van nu* 7 (1953-1954), p. 187.
- 96 Dirkje Kuik was gefascineerd door het huwelijk van de Van den Boogaards en liet een omvangrijk, onvoltooid autobiografisch manuscript na, *Het ovalen portret*, (vernoemd naar een verhaal van Edgar Allen Poe) dat (deels) over Clare en haar man Wim zou gaan (collectie Stichting Dirkje Kuik). Voor mij was het manuscript echter onleesbaar.
- 97 'Ik begrijp wat je van geen kinderen willen hebben en de benauwende families of gezinnen zegt. Ik zie ze al zitten onder de lamp, handwerkjes en vriendelijke gezichten.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 23 oktober 1936.
- 98 'Liefde vraagt twee menselijke wezens, niet een mens en een verloren, een meester en een schaduw. [...] Het is niet alleen seksuele horigheid, die mensen tot schaduwen maakt, het is ook, als in Andersen's sprookje, de horigheid aan het succes.' *Serenade uit de verte*, p. 235 en 255.
- 99 Clare Lennart zei dit vrijwel letterlijk in haar lezing 'Van Mallemlen tot Rose Stad' van 31 mei 1955 (LM).
- 100 'Misschien is het heel goed, dat de nood je ook tot het schrijven van je dromen brengt.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 april 1935.
- 101 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 november 1935.
- 102 'Zoo wist ik ook op deze morgen, hoewel

- pijn en angst me tot de lippen stegen, dat ik leven zou. Niet alleen lichamelijk, maar ook geestelijk leven. Niet dat ik dit van ganscher harte had begeerd. O nee, nee! “het” in mij, dat leven wilde, was blijkbaar sterker. Men heeft daarin geen keus. Men heeft het te aanvaarden, als “het” in ons, dat leven wil, het sterkere is. En ik was wel zoo eerlijk geen schijnvertooning op touw te zetten. Ik zou niet zeggen, dat ik niet kon leven, als ik het blijkbaar wel kon. Jij had dit moeten weten, Jean, dacht ik. Het zou je rust gegeven hebben. Maar ik wist het zelf niet en meende eerlijk, dat ik alleen door jou nog aan het leven hechte.’ Kladversie *Huisjes van kaarten* (LM).
- 103 Rico Bulthuis in: *Nederlandse Bibliografie*, februari 1949.
- 104 ‘An unhappy childhood is a writer’s gold mine’ is het motto van de ‘Brief uit het huis genaamd “Het Gras”’ van Gerard Kornelis van het Reve, die in januari 1966 in *Tirade* verscheen en later werd opgenomen in *Nader tot u* (1966). Reve vond het aforisme in *Partisan review* 16/7 (juli 1949), p. 754. www.textualscholarship.nl.
- 105 ‘Maar altijd blijft de geur van de dennen en die is rijk en echt en golft machtig over het bonte namaakspul heen. Voor mij is deze geur zoiets als een magisch tapijt. Ik kan erop wegdrijven, nee, niet overal heen waar ik wil – maar terug in de tijd naar ‘toen ik een kind was’. Naar een dorp met lage huizen, waar de dennebossen hoog omheen stonden. Waar het geurde en

- ruiste en waar de wereld ontzaglijk groot leek.’ ‘De geur van dennen’, *Het Parool* (ongedateerd knipsel, PT).
- 106 Draaisma 2008, p. 9 en 61-88.
- 107 Volgens Brits-Amerikaans onderzoek bleken mensen die nostalgisch zijn aangelegd, geconfronteerd met hun eigen sterfelijkheid, veel minder last te hebben van existentiële angsten dan mensen die vooral naar de toekomst kijken. Volgens onderzoekers zijn nostalgische types minder gevoelig voor het idee dat alles eindig is, omdat hun neiging terug te kijken automatisch gedachten en gevoelens over eigenwaarde, waardevolle ervaringen en zingeving aanwakkert. En deze gedachten en emoties blijken een buffer te vormen voor doodsangst. *Journal of research in personality*, maart 2010.
- 108 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 62.
- 109 Uitgezonderd *De blauwe horizon*, dat ze voor Frans Coenen schreef en *Twintig ramen aan de straat*, dat een overheidsopdracht was, niet toevallig twee boeken die negatiever beoordeeld werden dan haar andere romans.
- 110 ‘Ja zo was het, ofwel Zo zou het moeten zijn, zeiden lezers tot zichzelf na het lezen van haar cursiefjes Van Tijd tot Tijd.’ *Utrechts Nieuwsblad*, 24 november 1961.
- 111 Oogjen-Kamperman 1973, p. 17-20.
- 112 Lezing voor de Vlaamse omroep (LM).
- 113 *Kasteel te huur*, p. 72.

Primaire bibliografie Clare Lennart

Deze opgave bevat de boekuitgaven van Clare Lennart in chronologische volgorde. Alleen de eerste druk is genoemd.

Romans

- Avontuur*. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, 1935
- Mallemlolen*. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, 1936
- De blauwe horizon*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1937
- Tooverlantaarn*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1937
- Huisjes van kaarten*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1938
- Ter herinnering aan Rotterdam*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1946
- Kasteel te huur*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1948
- Twee negerpopjes*. Amsterdam, Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1949 (Boekenweekgeschenk zonder vermelding auteur)
- De blauwe horizon*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1950 (herdruk van het eerste deel; vermeerderd met een tweede deel)
- Serenade uit de verte*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1951
- Stad met rose huizen*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1954
- De ogen van Roosje*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1957
- Twintig ramen aan de straat. Een vertelling*. ’s-Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 1965
- Weleer*. ‘s-Gravenhage-Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1971
- Weleer*. Deel 2. [Clare Lennart en Eveline H. Klaver], ’s-Gravenhage - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1976

Novellen, korte verhalen en columnns

- Maanlicht. Een sprookje voor groote mensen*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1939
- Rouska*. Leiden, Nederlandsche Uitgeversmaatschappij, 1949 (Mixed pickles 2)
- Liefde en Logica*. Novellen. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1952
- Rouska*. ‘s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1953 (uitgebreide herdruk van 1949)
- Maanlicht*. A.W. Bruna & Zoon, 1961 (uitgebreide herdruk van 1939)
- Scheepjes van papier*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols/J.P. Barth, 1962
- Pluk een roos*. Amsterdam-Antwerpen, Kosmos, [1967]
- Een mus op je vensterbank*. Amsterdam-Antwerpen, Kosmos, 1969
- Het paard lacht*. ’s-Gravenhage / Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1977

Jeugdboeken

- De wijde wereld. Een verhaal voor oudere meisjes*. Rotterdam, De Erven de Weduwe J. van Nelle, 1935

Prinsesje Mimosa. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1951
Kathinka uit de Kattesnorstraat. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1957
Iboe. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1960
Rinus Spoormus. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, [1960]
Kinderverhalen. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1965
Martijn en Martientje. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1965
De bosjespoesen. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1967
Het vrouwtje Tamarinde. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1970
Notitieboek voor poesen. Den Haag, Bert Bakker, 1973

Non-fictie in opdracht

Door allen voor allen, Utrecht, Het Groene Kruis, 1950
Op schrijversvoeten door Nederland. Geschenk verschenen ter gelegenheid van de twintigste boekenweek. Amsterdam, Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1955
N.V. Vaalser Textiel Fabriek, 1932-1957. Fotografie Nico Jesse, Vaals, 1957
Utrecht. Stad en provincie. Fotografie Wim K. Steffen, Amsterdam, Uitgeversmaatschappij Holland, 1962

Bloemlezingen

Dierenverhalen uit de wereldliteratuur. Bijeengebracht en vertaald door Marie van Dessel-Poot, Clare Lennart en Jaap Romijn. Illustraties van J. Hekman. A.W. Bruna & Zoon, Utrecht, 1955.
Liefdesverhalen uit de wereldliteratuur. Bijeengebracht en vertaald door Clare Lennart, Jaap Romijn en Jacoba van Velde. Illustraties van Gerard Douwe. A.W. Bruna & Zoon, Utrecht, [z.j.].
 Clare Lennart en Dolf Verroen (sam.), *Over katten*. Deventer, Ankh-Hermes, 1973.

Vertaalde werken van Clare Lennart

Den rosenrøde stad, vertaling door Clara Hammerich. Hassings Forlag, København, 195X. Vertaling van: *Stad met rose huizen*.
Stad med skära hus, vertaling door Saima Fulton. Stockholm, Hökerberg, 1956.
 Vertaling van: *Stad met rose huizen*.
Kathinka aus der Milchbartstrasse, vertaling door Annegret Rausch-Hüger. Balve, Westf. Reeks, Peb Bücherei, 1968.
 Vertaling van: *Kathinka uit de Kattesnorstraat*.
Katinka van Kattesnorstraat, vertaling door Alba Brouwer. H.A.U.M., Kaapstad [196-].
 Vertaling van: *Kathinka uit de Kattesnorstraat*.

Rinus die stasiemossie, vertaling door Alba Brouwer. H.A.U.M., Kaapstad 1966.
 Vertaling van: *Rinus Spoormus*.

Vertalingen door Clare Lennart

Pearl S. Buck, *De patriot*, Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij, [z.j.] [1939].
 Vertaling van: *The Patriot*.
 Pearl S. Buck, *Andere goden*. Amsterdam, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij, 1940.
 Vertaling van: *Other godss*
 Nora K. Smith, *Louise*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, [ca. 1941]. Vertaling van: *Louise*.
 Wilfried Wroost, *In de goede hoop*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij. [z.j.: 1942.] Vertaling van: *Das Gasthaus zur guten Hoffnung*.
 Edward Phillips Oppenheim, *Geheime opdracht*. A.W. Bruna en Zoon's Uitgevers-Mij, Utrecht, Balken-serie, 1945. Vertaling van: *Envoy extraordinary* (en *The man underneath*).
 Truman Capote: *De herfst van een jeugd*. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1949. Herdruk onder nieuwe titel: *Andere stemmen, andere kamers*. A.W. Bruna, 1968.
 Vertaling van: *Other Voices, Other Rooms*.
 Marty Holland: *De geest van Stella Flint*. Atlas Mystery Reeks [1948]. Vertaling van: *Fallen Angel*.
 Jenny Laird: *Jacob & Hannibal*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij, 1953.
 Vertaling van: *James and MacArthur*.
 Pearl S. Buck, *De wereld kan goed zijn*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij, 1953. Vertaling van: *God's Men*.
 Pearl S. Buck, *Pioenroos*. Utrecht, Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij / Amsterdam H.J.W. Becht. Atlas reeks, 1954. Vertaling: van *Peony*.
 James P. Leynse: *Vrouwen zijn als bladeren*. Amsterdam, Kosmos [z.j.] Vertaling van: *Wives Are But Leaves*.
 André Maurois: *Vrouwen van Parijs*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1954. Vertaling van: *Femmes de Paris*.
 Eugene Exman: *De wereld van Albert Schweitzer*. Den Haag, Ad. M.C. Stok, Zuid-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1955. Vertaling van: *The World of Albert Schweitzer*.
 Colette: *Als het jonge koren rijpt*. Gevolgd door: *Het zieke kind*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1955. Vertaling van: *Le blé en herbe*.
 Clément Richer: *De tocht van de Priscilla*. Em. Querido's Uitgeversmij., 1960.
 Vertaling van: *La croisière de la Priscilla*.
 Beverly Nichols: *Katten ABC*. Amsterdam, Arbeiderspers, 1965. Vertaling van: *Beverly Nichols' Cats' A.B.C.*.

André Maurois: *Lessen in echtelijk geluk*. Amsterdam / Antwerpen, Uitgeverij.
 Kosmos, [z.j.] Vertaling (en van een kort voorwoord voorzien) van *Cours de bonheur conjugal*.
 Anne Philipe: *Niet meer dan een ademtocht*. Utrecht/Antwerpen, A.W. Bruna Uitgevers, 1964. Vertaling van: *Le temps d'un soupir*.
 Anne Philipe: *Ontmoetingen op de heuvel*. Utrecht/Antwerpen, A.W. Bruna Uitgevers, 1967. Vertaling van: *Les rendez-vous de la colline*.
 Mai Zetterling: *Nachtspelen*. Utrecht/ Antwerpen A.W. Bruna Uitgevers, 1967.
 Bewerkte vertaling van: *Night games*.

Vertaalde kinderboeken

Frantisek Hrubín en James Reeves: *Roosje. Het sprookje van een koude winter*. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1966. Vertaling van: *Primrose and the winter witch*.
 Václav Jíru: *Miejo zoekt een vriendje*. Nijgh & Van Ditmar, Den Haag, 1960.
 Oorspronkelijk verschenen bij Artia, Praag.
 Sláva Stochl: *Bij Foxie op de boerderij*. Nijgh & Van Ditmar, Den Haag, 1960.
 Oorspronkelijk verschenen bij Artia, Praag.
 Charles Lagus: *Benjamin het berenjong*. Het wereldvenster, Baarn, 1958. Vertaling van: *Benjamin the Zoo Quest Bear*.
 Mary Stolz: *Het wordt je niet gevraagd*, 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1962. Vertaling van: *Ready or not*.
 Dare Wright: *De vakantie van Liesbet en de beren*, Den Haag, G.W. Breughel [ca. 1960]. Vertaling van: *Holiday For Edith And The Bears*.
Sprookjes van Grimm, bewerking en vertaling door Paul Biegel, Clare Lennart en Marcelline Bodaert. 3e druk Haarlem, Holland, [1976].

Secundaire bibliografie

In deze lijst zijn de geciteerde recensies over het werk van Clare Lennart en kranteninterviews niet opgenomen. Zie hiervoor de eindnoten.

Aarts 1984 - C.J. Aarts, *Het Salamander-boek 1934-1984*. Amsterdam, 1984
 Aarts 2009 - C.J. Aarts, *Kijkjes achter de schermen. Onthulde geheimen inzake uitgeverij A.W. Bruna (met en zonder zoon)*. Utrecht, 2009
 Aarts en Van Etten 2012 - C.J. Aarts en M.C. van Etten, *Nimmer Dralend 1837-2012. 175 jaar Nijgh & Van Ditmar*. Amsterdam, 2012
 Aberson 1988 - G.J. Aberson, A.J.J. Stegeman, *Olst: een wandeling door het verleden*. Olst, 1988
 Agasi 1963 - Ignaat Agasi, 'Op bezoek bij Clare Lennart. Altijd oog voor de zonzijde', in: *Mens en boek* 15/5 (1963), p. 47-51
 Anbeek 1979 - Ton Anbeek, 'Kenmerken van de Nederlandse naturalistische roman', in: *De Nieuwe Taalgids* 72/6 (1979), p. 520-534
 Anbeek 1982 - T. Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland*. Amsterdam, 1982
 Anbeek 1986 - Ton Anbeek, *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam, 1986
 Anbeek en Goedegebuure 1988 - Ton Anbeek en Jaap Goedegebuure, *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Leiden, 1988
 Anbeek 1990 - Ton Anbeek, 'De kinderziekten van de Nederlandse biografie', in: *Ons Erfdeel* 33/2 (1990), p. 197-207
 Anthierens 1990 - Johan Anthierens (red.), *Aspecten van de literaire biografie*. Kampen, 1990
 Appel 2006 - René Appel, 'De ideale boektitel', in: *Onze Taal* 75/10 (2006), p. 264-267
 Arnoldussen 2013 - Paul Arnoldussen, *Poes in verdrukking en verzet 1940-1945. De poezenkrant* 57, mei 2013
 Aron 2015 - Elaine N. Aron, *Hoogsensitieve personen. Hoe blijf je overeind als de wereld je overweldigt*. Zeist, 2015
 Augustin 1990 - Elisabeth Augustin, *Het patroon*. Amsterdam, 1990

Bakker 1982 - Nelleke Bakker, 'Een mooi beroep voor een meisje. Onderwijzeressen tijdens het Interbellum', in: *Derde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen, 1982, p. 98-128
 Bakker, de 1985 - Kees de Bakker, *De vijftig boekenweekgeschenken (1932-1985)*. CPNB, 1985
 Bakker 2001 - Nelleke Bakker, 'Kooistra, Ietje', in: P.J. Meertens et. al. (red.), *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001 / 8, p. 114-117

Bantje 1981 - H.F.W. Bantje, *Twee eeuwen met de weduwe. Geschiedenis van de Erven de Wed. J. van Nelle N.V. 1782-1982*. Rotterdam, 1981

Barendsen 1916 - Otto Barendsen, 'De humor in het werk van M.W. van der Valk', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 52 (1916), p. 441-448

Barendsen en Prenger 1990 - A. Barendsen en H.L. Prenger, *Gebr. Barendsen van 1910-1990. Geschiedenis van een Aalsmeers bedrijf*. Privé-uitgave, Gebr. Barendsen, Aalsmeer, 1990

Barnard 1981 - Benno Barnard, 'Wie is er bang van Erika Visser? Een portret in portretten', in: *Maatstaf* 29 (1981), p. 32-52

Barnard 1992 - Petra Barnard, 'Women writers of children's literature', in: Lucie Th. Vermij (red.), *Women Writers from the Netherlands and Flanders*. Amsterdam, 1992

Bastet 1982 - F.L. Bastet, 'Ouida en Louis Couperus', in: *Maatstaf* 30/ 4 (1982), p. 1-27

Bataille 1993 - George Bataille, *De erotiek*. Vert. Jan Versteeg, Amsterdam, 1993

Beek, van der 2007 - Andries van der Beek, 'Een vreemde vogel', in: *Uut 't Oldebroeck* 27/4 (2007), p. 11-13

Bekkering 1989 - Harry Bekkering (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989

Bel 1993 - Jacqueline Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam, 1993

Bel en Vaessens 2010 - Jacqueline Bel en Thomas Vaessens (red.), *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010*. Amsterdam, 2010

Bel 2015 - Jacqueline Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1900-1945*. Amsterdam, 2015

Bindels en Van Melick 2007 - Bindels en Van Melick (red.), *Oude levens, nieuwe kwesties. Dag van de Biografie*. Roermond, 2007

Blijstra 1969 - R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*. Utrecht/Antwerpen, 1969

Bloem 1950 - J.C. Bloem, *Verzamelde beschouwingen*. 's-Gravenhage, 1950

Bodt, de 2003 - Saskia de Bodt, *Prentenboeken, ideologie en illustratie, 1890-1950*. Amsterdam, 2003

Boef 1999 - Suus Boef-van der Meulen, 'Honderd jaar geleden jong zijn in Den Haag: de Haagse boeken van Nannie van Wehl', in: *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 1999. Den Haag, 1999, p. 38-67

Boef, den 1998 - August Hans den Boef, 'Opbieden tot een gesloten hemel. Frans Coenens Onpersoonlijke herinneringen', in: *De Parelduiker* 3 (1998), p. 40-48

Boelhouwer 2004 - Mariet Boelhouwer, *Leeuwen temmen: de Onpersoonlijke herinneringen van Frans Coenen, ontraadseld door Mariet Boelhouwer*. Amsterdam, 2004

Boer, de 2010 - Merijn de Boer, 'Onzichtbare toehouders! Dr. P.H. Ritter jr. en zijn samenwerking met uitgevers', in: *De Parelduiker* 15/3 (2010), p. 25-42

Bois, de 1994 - Mechteld de Bois (red.), *C.A. Lion Cachet 1864 – 1945*. Assen / Rotterdam, 1994

Bokhove 2010 - Niels Bokhove, *Awaters spoor. Literaire omzwervingen door het Utrecht van Martinus Nijhoff*. Amsterdam, 2010

Bokhove 2012 - Niels Bokhove, *De drempelschroom verdrijven. Literaire activiteiten van Chris Leeftang in Utrecht, 1932-1973*. Utrecht, 2012

Bokhove 2016 - Niels Bokhove, 'De ogen van Wit. Een tamelijk persoonlijk verhaal over de blinde dichter-dominee Jan Wit', in: *De Utrechtse Boekhouder* 6/2 (2016), p. 7-10

Bool 2003 - Flip Bool (red.), *Nico Jesse 1911-1976*. Amsterdam, 2003

Bordewijk 2007 - F. Bordewijk, *Nagelaten documenten*. Amsterdam, 2007

Borst 2014 - Gerard Borst, 'Korter! Korter! Korter!', in: *Tijdschrift voor Biografie* 3/2 (2014), p. 81-83

Boudier-Bakker 2013 - Ina Boudier-Bakker, *Zo doodts en stil en donker. Oorlogsdagboek 1940-1945*. Ingeleid door Rémon van Gemeren. Soesterberg, 2013

Bourdieu 1993 - Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Cambridge, 1993

Boven, van 1992 - Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam, 1992

Boven, van 1995 - H. van Boven, 'Een en ander over de geschiedenis van de Ekelenburg, als onderdeel van Mullegen', in: *Uth het Oulde-Bruck: uitgave van de Oudheidkundige Vereniging "De Broeklanden"* 5 (1995), p. 14-19

Boven, van 1998 - Erica van Boven, 'Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900', in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 309-326

Boven, van 2000 - Erica van Boven, 'De eeuwige verbinding van schrijfsters, massa's en middelmaat', in: *De Gids* 168/9 (2000), p. 688-696

Boven, van 2001 - E. van Boven, 'Schrijven als beroep', in: *Boekman Cahier* 47 (2001), p. 23-31

Boven en Sanders 2011 - Erica van Boven & Mathijs Sanders, 'Strijd om het middenveld. Middlebrow in de literaire kritiek: Menno ter Braak en P.H. Ritter jr.', in: *Vooy's. Tijdschrift voor Letteren* 29 (2011), p. 17-27

Boven, van 2015 - Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland, 1900-2015*. Antwerpen / Apeldoorn, 2015

Braembussche van, 1989 - A.A. Van den Braembussche, 'Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15/1 (1989), p. 26-60

Breedt Bruyn 1998 - Martje Breedt Bruyn, *Tijdloze ogenblikken. Een biografie van Marianne Philips*. Utrecht, 1998

Breems, den 1989 - J.P. den Breems-in 't Veld, 'De Vrouwen Kiesrecht Beweging in Epe en Heerde van 1910-1923', in: *Ampt Epe* 87 (juni 1989) p. 7-15 en 92 (oktober 1990) p. 12-13, p. 7-15

Brems 2006 - H. Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 2006

Brentjes 2002 - Yvonne Brentjes, *G.W. Dijsselhof, (1866-1924), Dwalen door het Paradijs*. Zwolle, 2002

Brinkgreve 1998 - Clara Brinkgreve, *Beroep Huisvrouw 1898 - 1998. Honderd jaar huisvrouwenleven in de grote stad*. Amsterdam, 1998

Bromberg 1950 - Els Bromberg, 'Fré Dommissie', in: *Tweeëntwintig biografieën*. Amsterdam, 1950

Brood en De Wolde 2013 - Paul Brood en Michiel de Wolde: *Scheiden doet lijden*. Amsterdam, 2013

Broomans 2009 - Petra Broomans (red.), *From Darwin to Weil. Women as transmitters of ideas*. Groningen, 2009

Bruggen, van 1970 - Carry van Bruggen, *Vijf brieven aan Frans Coenen*. J.M.J. Sicking (ed.), Den Haag, 1970

Brunt 1987 - Emma Brunt (sam. en inl.), *Mevrouw, ik groet u: necrologieën van vrouwen*. Amsterdam, 1987

Buddingh' 1954 - C. Buddingh', *Encyclopedie voor de wereldliteratuur*. Utrecht / Amsterdam, 1954

Buitelaar 2008 - Wout Buitelaar, *Panden die verhalen. Een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan*. Utrecht, 2008

Buiter 1992 - Hans Buiter, *De stad met de mooiste maquettes*. Jaarboek Oud Utrecht, 1992

Buiter 1993 - Hans Buiter, *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*. Utrecht, 1993

Bulthuis 1975 - Rico Bulthuis, *De dagen na donderdag. Aantekeningen uit de crisisjaren*. Amsterdam / Antwerpen, 1975

Bulthuis 1985 - Rico Bulthuis, *De koorddansers en andere herinneringen*. 's-Gravenhage, 1985

Bulthuis 1994 - Rico Bulthuis, *Herinneringen aan Alexandre Stols*. Oosterhesselen, 1994

Buul, van 1991 - Tine van Buul e.a. (red.). *Altijd acht gebleven. Over de kinderliteratuur van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 1991

Buuren, van 1975 - Hanneke van Buuren, 'Niet dulden dat je me zadelt. Over vrouw en vrouwzijn in proza van vrouwelijke auteurs 1960-1975', in: *Ons Erfdeel* 18/4 (1975), p. 485-498

Buursma 1991 - E. Buursma, 'I. Kooistra (1861-1923): "de levende zedeleer"', in: M. van Essen en M. Lunenburg (red.), *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Nijkerk, 1991, p. 63-75

Capelleveen, van 2012 - Paul van Capelleveen, *Lucebert. Drukwerk voor anderen*. Varik, 2012

Calis 1989 - Piet Calis, *Het ondergronds verwachten: schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*. Amsterdam, 1989

Ceulaer, de 1966 - José de Ceulaer, *Te gast bij Nederlandse auteurs. Bertus Aafjes, A. den Doolaard, Pierre H. Dubois, Jan Engelman, Johan Fabricius, Hella Haasse, Heere Heeresma, Clare Lennart, Harry Mulisch, Koos Schuur, A. van Duinkerken, S. Vestdijk, S. Vinkenoog*. 's-Gravenhage, [1966]

Chen en Van Faassen 1990 - Salma Chen en S.A.J. van Faassen (red.), 'Ik ben overbodig geworden!' *Briefwisseling Jan Greshoff – A.A.M. Stols*. Den Haag, 1990-1992

Coillie, van 1982 - Jan Van Coillie, 'Van lapjeskat tot liegbeest. Dertig jaar poëzie voor kinderen in Nederland en Vlaanderen (1950-1980)', in: *NBLC*. Den Haag, 1982

Coornstra 2006-a - Margaretha Coornstra, 'Onder het wakend oog. To van Hille-Gaerthé', in: Dick Laning (sam.), *Sporen van schrijvers en dichters in Overijssel en Gelderland*. Zwolle, 2006, p. 153-157

Coornstra 2006-b - Margaretha Coornstra, 'Eeuwige angst voor verlies: Clare Lennart', in: Dick Laning (sam.), *Sporen van schrijvers en dichters in Overijssel en Gelderland*. Zwolle, 2006

Cram 1981 - A.M. Cram-Magré, *Dèr Mouw. Adwaita, denker en dichter*. Utrecht, 1981

Dane en Renders 2007 - Jacques Dane en Hans Renders, *Biografie en psychologie*. Amsterdam, 2007

Degewij 2000 - Johan Degewij en Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Luite Klaver', in: *Geschiedenis van de Nederlandse Fotografie* 33 (2000), p. 1-10

Diggelen, van 2013 - Michiel van Diggelen, *Ab Visser Biografie*. Groningen, 2013

Dijk, van 1991 - Nel van Dijk, 'Hernieuwde aandacht voor Carry van Bruggen: over de levensduur van een literair oordeel', in: *Literatuur* 3 (1991), p. 166-172

Dijk, van 1991 - Cees van Dijk, 'Alexandre A.M. Stols en Marnix Gijsen', in: *Ons Erfdeel* 34 (1991), p. 387-395

Dijk, van 1992 - C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973 Uitgever / typograaf, een documentatie*. Zutphen, 1992

Dijk, van 2001 - Harold van Dijk, 'In het liefdeleven ligt gansch het leven'. *Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza 1885-1930*. Assen, 2001

Dijkgraaf 2014 - Margot Dijkgraaf, *Spiegelbeeld en schaduwspel. Het oeuvre van Hella S. Haasse*. Amsterdam, 2014

Dijkstra 1972 - B.A. Dijkstra en A.J. Schut, *Boeken uit onze eeuw*. Groningen, 1972

Dirkse 1996 - A. Dirkse-Balhan, 'Clare Lennart. Schrijfster', in: *Utrechtse biografieën* 3. Utrecht, 1996, p. 106-110

Dis, van 1982 - Adriaan van Dis en Tilly Hermans (sam.), *Het land der letteren*. Amsterdam, 1982

Doddema 1996 - Mien Doddema-Winsemius, Mineke van Essen & Jeroen Dekker (ed.), *De jongen Jaap Kann - Aantekeningen (1914-1918) van de pedagoog Otto Barendsen*. Baarn, 1996

Dolfin 1989 - Marceline Dolfin, E.M. Kylstra en Jean Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving*. Den Haag / Zeist, 1989

Dommissie 1965 - Fré Dommissie, *Over Clare Lennart*. Den Haag, 1965

Doyer 1981 - A. Doyer-Brunting, E. Klaver en H. van der Velde-Doyer, *Terugblik, een greep uit de geschiedenis van de familie Doyer*. Zwolle, 1981

Draaisma 2008 - Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom*. Groningen, 2008

Draaisma 2010 - Douwe Draaisma, *Vergeetboek*. Groningen, 2010

Dresden 1956 - S. Dresden, *De structuur van de biografie*. Den Haag, 1956

Dubois 1963 - Pierre H. Dubois, 'Werd Couperus onderbetaald?', in: *Maatstaf* 11/3-4 (1963-1964), p. 233-248

Duijx en Linders 1991 - Toin Duijx en Joke Linders, '1914-1940 Van boekenplankje tot prijsvraag', in: *De Goede Kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten, 1991, p. 44-50

Dupuis 1996 - Heleen M. Dupuis, 'Het uitspreken van oordelen. De cruciale rol van het bijvoeglijk naamwoord', in: *Biografie Bulletin* 6/1 (1996), p. 32-37

Duyvendak en Pieterse 2009 - Lizet Duyvendak en Saskia Pieterse (red.), *Van spiegels en vensters. De literaire canon in Nederland*. Hilversum, 2009

Edel 1984 - Leon Edel, *Writing Lives. Principia Biographica*. New York / London, 1984

Edinga 1967 - Hans Edinga, 'Levensbericht Amoene van Haersolthe', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1965-1966*. Leiden, 1967, p. 69-76

Edinga 1973 - Hans Edinga, 'In memoriam', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973

Edinga 1974 - H. Edinga, 'Levensbericht Clara H. van den Boogaard-Klaver (Clare Lennart)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1972-1973*. Leiden, 1974, p. 73-80

Eggermont 2000 - Riet Eggermont, 'De historie van... de teloorgang van de Stapeler school', in: 't *Olde Karspel. Periodiek van de Historische Vereniging De Wijk – Koekange*, september 2000

Eikeren, van 1947 - Johan H. van Eikeren, *De Amsterdamse joffers: Maria E. van Regteren Altena, Ans van den Berg, Jo Bauer-Stumpff, Nelly Bodenheim, Lizzy Ansingh, Coba Ritsema, Coba Surie, Betsie Westendorp-Osieck*. Bussum, 1947

Eising 1976 - Marchien Eising, *Dit ene leven*. Hilversum, 1976

Endt 1960 - Friso Endt (sam.), *Weet je nog wel, de jaren dertig. Reportages, interviews, gesprekken over feiten en gebeurtenissen tussen 1930 en 1940*. Amsterdam, 1960

Endt 1990 - Enno Endt, *Het festijn van tachtig. De vervulling van heel groote dingen scheen nabij*. Amsterdam, 1990

Engelen 1985 - Margot Engelen, 'Literatuur liep niet in de jaren vijftig'. Uitgevers aan het woord', in: *Literatuur* 2 (1985), p. 66-73

Essen, van 1991 - Mineke van Essen, 'Meisjes en hun onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw', in: Ellen Offers, *Vrouwen wegen wetenschap*. Groningen, 1991, p. 87-97

Essen, van 1994 - M. van Essen, 'De meisjeskweek der meisjeskweeken. Een rijkskweekschool voor onderwijzeressen als exponent van de relatie tussen professionalisering en kunne in het Nederlandse onderwijs', in: *Pedagogisch tijdschrift* 19/4 (1994), p. 253-267

Essen, van 1998 - M. van Essen, 'Tussen droom en daad. Carrièreperspectieven van onderwijzeressen 1898-1920', in: *Historica* 21 (1998), p. 13-16

Essen, van 2005 - M. van Essen, 'Het eigen beeld van Betty Bolt. Kweekschoolcultuur en individuele identiteit in de jaren twintig', in: A. van Drenth e.a. (red.) *Sekse als pedagogisch motief. Historische en actuele perspectieven op opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*. Baarn, 2005, p. 105-106

Essen, van 2006 - M. van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. Cultuur en professionaliteit in de opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*. Nijmegen, 2006

Essen, van 2007 - Mineke van Essen, 'Fictie over kwekelingen. Jeugdboeken als bron voor de geschiedschrijving van de opleiding tot onderwijzer(es) in de eerste decennia van de twintigste eeuw', in: *Literatuur zonder leeftijd* 21 (2007), p. 137-157

Essen, van en Soeting 2007 - Rob van Essen en Monica Soeting, 'Blijf bij je eigen taal. Tien tips voor beginnende biografen', in: *Biografie Bulletin* 17/1 (2007), p. 47-51

Etty 2008 - Elsbeth Etty, 'In de vrouwenkamer', in: *NRC*, 25 januari 2008

Eysselsteijn 1970 - Ben van Eysselsteijn, *Henriëtte L.T. de Beaufort. Een schrijfster en haar werk*. Den Haag, 1970

Faassen, van 1996 - Sjoerd van Faassen (ed.), *Wat een degradatie, om van een Forum op een blad vol wijven terecht te komen! Briefwisseling over de reorganisatie van Groot Nederland in 1935. Briefwisseling tussen Menno ter Braak, Frans Coenen, J. Greshoff, Van Holkema & Warendorf, H. Marsman en S. Vestdijk over de reorganisatie van het letterkundig maandschrift Groot Nederland in 1935*. Den Haag/ Amsterdam, 1996

Feikema 2000 - Liesbeth Feikema (red.), *Op gezang en vlees belust. Over leven, werk en stad van Jan Engelman*. Utrecht, 2000

Fens 1972 - Kees Fens, H.U. Jessurun d'Oliveira en J.J. Oversteegen (sam.), *Literair Lustrum 2. Een overzicht van vijf jaar Nederlandse literatuur 1966-1971*. Amsterdam, [1972]

Ferguson 1985 - Margaretha Ferguson, *Brief aan niemand: dagboekfragmenten*

1948-1984. Den Haag, 1985

Flim 1995 - Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak: geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945*. Kampen, 1995

Fontijn en Lodders 1981 - Jan Fontijn en Gideon Lodders, *Frans Coenen*. Amsterdam, 1981

Fontijn en Schouten 1978 - Jan Fontijn en Diny Schouten (sam. en inl.), *Carry van Bruggen. Een documentatie*. Amsterdam, 1978

Fontijn en Schouten 1988 - Jan Fontijn en Diny Schouten (inl.) in: Carry van Bruggen, *Plattelandjes, Larense columns*. Schoorl, 1988

Fontijn 1992 - Jan Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie*. Utrecht, 1992

Fontijn 1997 - Jan Fontijn, *Broeders in bedrog. De biograaf en zijn held*. Amsterdam, 1997

Fontijn 2001 - Jan Fontijn, 'Keerpunten in een leven', in: *Biografie Bulletin* 11/2 (2001), p. 97-106

Fontijn 2011 - Jan Fontijn, *Opgebouwd uit hetzelfde. Broers en zusters in de literatuur*. Amsterdam, 2011

Freudenthal 1987 - Hans Freudenthal, *Schrijf dat op Hans. Knipsels uit een leven*. Amsterdam, 1987

Galen Last, van 1969 - H. van Galen Last, *Nederland voor de storm. Politiek en literatuur in de jaren dertig*. Bussum, 1969

Gedenkboek 1921 - [H.J.B. Boersma et. al.], *Gedenkboek van de Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen te Apeldoorn. Uitgave ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan*. Groningen, 1921

Gedenkboek 1946 - [M.E. van Bergen e.a.], *Gedenkboek van de Rijkskweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan*. Assen, 1946

Gedenkboek 1961 – 1896-1961 *Gedenkboekje naar aanleiding van de reünie 1961 van de Rijkskweekschool te Apeldoorn*. [z.p], [z.j].

Ghesquière en Dongelmans 2000 - Rita Ghesquière en B.P.M. Dongelmans (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag, 2000

Ghesquière 2014 - Rita Ghesquière, Vanessa Joosen en Helma van Lierop-Debrauwer (red.), *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur*. Amsterdam, 2014

Glas, de 1992 - Frank de Glas, 'Hebben uitgeverijen invloed op de literaire canon?', in: *Spiegel der letteren* 34 (1992), p. 289-304

Glendinning 1985 - Victoria Glendinning, *Elisabeth Bowen*. Harmondsworth, 1985

Goede, de 1968 - B. de Goede (inl.), *Frans Coenen. Provo avant la lettre*. Den Haag, 1968

Goedegebuure 1998 - Jaap Goedegebuure, 'Stand van zaken: kinderziekten of atavismen? De renaissance van de Nederlandse schrijversbiografie', in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 75-83

Goedegebuure 2015 - Jaap Goedegebuure, *Wit licht. Poëzie en mystiek in de Nederlandse literatuur van 1890 tot nu*. Nijmegen, 2015

Groenewegen 2011 - Rob Groenewegen, *Te leven op duizend plaatsen. Jo Otten 1901-1940*. Haarlem, 2011

Groos 2016 - Marije Groos, *Een hard en waakzaam woord. Engagement in de literaire tijdschriften van de 'lange jaren vijftig' (1950-1963)*. Hilversum, 2016

Haan, de 2015 - Binne de Haan, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*. Groningen, 2015

Hackstaff 2012 - Karla B. Hackstaff, Feiwei Kupferberg, Catherine Négroni, *Biography and Turning Points in Europe and America*. Bristol, 2012

Halbertsma en Van Ulzen 2001 - Marlite Halbertsma, Patricia van Ulzen (red.), *Interbellum Rotterdam. Kunst en cultuur 1918-1940*. Rotterdam, 2001

Hall, van 1963 - E. van Hall-Nijhoff, *Tien politici. Hun handschrift-hun handelingen*. Amsterdam, 1963

Hanssen 1993 - Léon Hanssen, 'Naar alle waarschijnlijkheid, misschien...', in: *Biografie Bulletin* 3/2 (1993), p. 176-180

Hartmans 2014 - Rob Hartmans, 'De nieuwe vrouw', in: *Historisch nieuwsblad*, februari 2014, p. 57-63

Hazeu 1998 - Wim Hazeu, *Slauerhoff. Een biografie*. Amsterdam / Antwerpen, 1998

Heeckeren, van 1986 - E.C. baron van Heeckeren van Molecaten, *Een wandeling door het landgoed Molecaten*. Hattem, 1986

Hees, van 1991 - P. van Hees, 'De status quo of vernieuwing? Het onderwijs in Nederland tijdens het interbellum', in: *Spiegel Historiael* 26 (1991), p. 403-409

Heesen 2000 - Hans Heesen en Harry Jansen, 'Pen in ruste. Clare Lennart: die schrielle kattenmadam', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 25 juli 2000

Heesen 2013 - Hans Heesen, 'Amoene van Haersolte en het huis van haar jeugd', in: *De Utrechtse Boekhouder* 3/8 (2013), p. 29-30

Heesen 2015 - Hans Heesen (red.), Amœne van Haersolte & Louise Odilon, *Lucile & Het ei*. De Utrechtse Boekhoudpers, Utrecht, 2015

Heijbroek 1985 - J.F. Heijbroek, 'Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsch museum, een vergeten episode uit het Rijksmuseum', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 33/4 (1985), p. 233-265

Heimans 2016 - Sylvia Heimans, *Josepha Mendels. Het eigenzinnige leven van een niet-nette dame*. Amsterdam, 2016

Heimeriks en Thiel 1977 - A.G.J.M. Heimeriks en J.C.M. Thiel-Schoonebeek (ed.),

- Over kinderliteratuur. Den Haag, 1977
- Hengel, van 1993 - Mirjam van Hengel, 'Verguisd, vergeeld en vergeten. Cornélie Noordwal en de 'damesroman'', in: *Vooy's, tijdschrift voor letteren* 11/2 (1993), p. 100-105
- Hermans 2010 - Theo Hermans, 'De Nederlandse vertaaltraditie', in: Ton Naaikens (red.), *Denken over vertalen. Tekstboek Vertalen*. Nijmegen, 2010, p. 115-125
- Herpen, van 1982 - Jan J. van Herpen, *Al wat in boeken steekt. Dertig jaar radiowerk van dr. P.H. Ritter jr. bij de AVRO*. Zutphen, [1982]
- Herpen, van 1991 - J. van Herpen (ed.), *Een schrijver in geen perkje passend. De briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Jan Greshoff (1910-1953)*. Leiden, 1991
- Herpen, van 2002-a - Jan. J. van Herpen (ed.), *Een zich over het leven verwonderende vrouw: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Clare Lennart (1933-1960)*. Hilversum, 2002
- Herpen, van 2002-b - Jan J. van Herpen (ed.), *Het leven een raadsel: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Eva Raedt-de Canter (1931-1938)*. Nijmegen, 2002
- Herpen, van 2009 - Jan J. van Herpen, *Met bestendig jeukende pen: documentair Klein Memoriaal over leven en werk van dr. P.H. Ritter Jr.. (1882-1962)*. Nijmegen, 2009
- Hilhorst 1994 - Marieke Hilhorst, *Bij de zusters op kostschool. Geschiedenis van het dagelijks leven van meisjes op rooms-katholieke pensionaten in Nederland en Vlaanderen*. Utrecht, 1994
- Hilhorst 2010 - Marijke Hilhorst, 'Vergeten', in: *Elsevier*, 26 juni 2010
- Hofman 2004 - Peter Hofman, *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert*. Amsterdam, 2004
- Holroyd 2002 - Michael Holroyd, *Works on paper. The craft of Biography and Autobiography*. Washington, 2002
- Holtrop 2005 - Aukje Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939*. Amsterdam, 2005
- Honings en Franssen 2014 - Rick Honings & Gaston Franssen, 'Literaire fancultuur in Nederland. Bij wijze van inleiding', in: *Spiegel der Letteren* 56/3 (2014), p. 243-247
- Honings 2016 - Rick Honings, *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw*. Amsterdam, 2016
- Hoof, van 2010 - Joep van Hoof, *Defensie en de Domstad. Utrecht en zijn militaire verleden*. Utrecht, 2010
- Hopman 1994 - Frits Hopman, *Pastorale*. Gevolgd door Frans Coenen, *Frits Hopman ter herinnering*. Doorwerth, 1994
- Hout, van der 2001 - Rita van der Hout, *Jan Voerman Junior; Uit de schaduw van de IJsselschilder*. Zwolle, 2001
- Hoven 2004 - Peter van den Hoven, *Het goede en het mooie. De geschiedenis van Kris Kras*. Leidschendam, 2004
- Huisman 2008 - Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918*. Zutphen, 2008
- Huisman 2009 - Charlotte Huisman, 'Muziekhuis met twintig ramen aan de straat', in: *De Volkskrant*, 25 november 2009
- Huizinga 1935 - J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*. Derde, herziene druk, Haarlem, 1935
- Hulst, van de 2013 - W.G. van de Hulst, *Herinnering & De jongen*. De Utrechtse Boekhoudpers, Utrecht, 2013
- Ieven 2015 - Bram Ieven, 'Mondriaan als landkaart' Life writing en mediatheorie als uitgangspunten voor een interdisciplinaire neerlandistiek', in: *Spiegel der Letteren* 57/4 (2015), p. 407-429
- Jansen 2012 - S. Jansen, *Literaire agentschappen in Nederland : een institutioneel onderzoek naar de literair agent in het literaire veld*. Scriptie UVA, 2012
- Jeltema 2003 - Ulrich Jeltema, 'Oorlog in Utrecht', in: *De Utrechtse Boekhouder* 4/1 (2014), p. 21-23
- Jesse en Crone 2003 - Nico Jesse en Frans Crone, *Utrecht 1942*. Amsterdam, 2003
- Jong, de 1969 - Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 's-Gravenhage, 1969-1991
- Jong, de 2015 - Oek de Jong, *Wat alleen de roman kan zeggen*. Amsterdam, 2015
- Joosen 2012 - Vanessa Joosen, *Wit als sneeuw, zwart als inkt. De sprookjes van Grimm in de Nederlandstalige literatuur*. Leuven, 2012
- Josselin de Jong, de 2000 - Kitty de Josselin de Jong, *Rozen in december, herinneringen van Kitty de Josselin de Jong aan Willem Kloos, P.C. Boutens, Albert Schweitzer, Ina Boudier-Bakker, Top Naeff, Annie Salomons, Henriette L.T. de Beaufort en andere schrijvers*. Verzameld door Jan J. van Herpen. Hilversum, 2000
- Jozifkova 2013 - E. Jozifkova, 'Consensual sadomasochistic sex (BDSM): the roots, the risks, and the distinctions between BDSM and violence', in: *Curr. Psychiatry Rep.* 15(9):392 (september 2013)
- Juffermans 1976 - Jan Juffermans, *Met stille trom. Over de kunst in Utrecht sinds 1900*. Utrecht, 1976
- Juffermans 1985 - Jan Juffermans, *Het grafische werk van Dick van Luijn*. Amsterdam, 1985
- Kalmthout, van 2006 - Ton van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse literatoren 1875-1914', in: Gillis J. Dorleijn en K. van Rees, *De productie van literatuur*. Nijmegen, 2006, p. 35-47

Karssing 2003 - G.W. Karssing, 'Mijmeren bij een schilderij', in: *Heemkunde Hattem* 94 (2003), p. 22-24

Keizer, de 2006 - Madelon de Keizer, *De dochter van een gazon. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*. Amsterdam, 2006

Kelk 1968 - C.J. Kelk, *Ik keek alleen*. Brugge/Utrecht, 1968

Kemperink 1984 - R.M. Kemperink (red.), *Vijfenzeventig jaar Apeldoorn. Aspecten van de Apeldoornse geschiedenis tussen 1909 en 1984*. Apeldoorn, 1984

Kemperink 1993 - R.M. Kemperink, C.J.C.W.H. Arnold, M.A.M. Franken en J. de Mol (red.), *Geschiedenis van Apeldoorn*. Zutphen, 1993

Klaver 1951 - Luite Klaver, 'Lente in het kleine', in: *Focus* 12 (1951), p. 250-251

Klaver 1979 - Eveline H. Klaver, *Claartje, mijn zusje*. 's-Gravenhage, 1979

Klinkert 1991 - W. Klinkert, J.W.M. Schulten, L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België, 1870-1914-1939*. Amsterdam, 1991

Kloek 2013 - Els Kloek (red.), *1001 vrouwen in de Nederlandse geschiedenis*. Nijmegen, 2013

Knuvelder 1964 - G. Knuvelder, *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde*. Den Bosch, 1964

Koenen 2014 - Mieke Koenen, *Dwars tegen de keer. Leven en werk van Ida Gerhard*. Amsterdam, 2014

Kok 1978 - R.H.W. Kok en Anny te Kloeze, *Kent u ze nog... de Olstenaren*. Zaltbommel, 1978

Komrij 2015 - Hillebrand Komrij, *De ondergang van de particuliere leesbibliotheek*, Drachten, 2015

Kooijman 2016 - Birgit Kooijman, 'Dolf moest maar leren typen', in: *NRC*, 25 september 2016

Koopmans 1983 - S. Koopmans, 'Levensbericht Hans Heidstra (H. Edinga)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1981-1982*. Leiden, 1983, p. 75-77

Kraaijpoel 1994 - D. Kraaijpoel, 'Vergeten grafici III. Maurits Willem van der Valk (1857-1935)', in: *Kunstschrift* 4 (1994), p. 50-51

Kuitert 1997 - Lisa Kuitert, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 1997

Kuitert 2009 - Lisa Kuitert (red.), *De lezende Lucebert: bibliotheek van een dichter*. Nijmegen, 2009

Lathey 2010 - Gillian Lathey, *The role of translators in Childrens Literature: invisible storytellers*. New York, 2010

Lee 2005 - Hermione Lee, *Bodyparts, Essays on Life-Writing*. London, 2005

Lee 2009 - Hermione Lee, *Biography, A very short introduction*. New York, 2009

Leijnse 2015 - Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijd bare freules: een biografie*. Breda, 2015

Lewin 1983 - Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam, 1983

Liempt, van 2014 - Ad van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950*. Amsterdam, 2014

Lierop, van 2004 - Helma van Lierop-Debrauwer, Piet Mooren, Harry Bekkering (red.), *Dat moet je gelezen hebben. Literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd) literatuur*. Leidschendam, 2004

Linders 1999 - Joke Linders, *Doe nooit wat je moeder zegt. Annie M.G. Schmidt, de geschiedenis van haar schrijverschap*. Amsterdam, 1999

List, van der 2005 - Gerry van der List, *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier*. Amsterdam, 2005

Lodewick 1979 - H.J.M.F. Lodewick, W.A.M. de Moor en K. Nieuwenhuijzen, *Ik probeer mijn pen... Atlas van de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1979

Loontjens 2013 - Jannah Loontjens, *Mijn leven is mooier dan literatuur*. Amsterdam, 2013

Loontjens 2016 - Jannah Loontjens, *Roaring Nineties. Of hoe de filosofie mijn leven heeft veranderd*. Amsterdam, 2016

Luykx 1997 - Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997

Maanen, van 2007 - Ron van Maanen, 'De Ekelenburg. De kwekerij van Klaver en Drost te Oldebroek', in: *Uut 't Oldebroeck* 27/4 (2007), p. 7-9

Maas 2009 - Nop Maas, *Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven*, deel 1, Amsterdam, 2009

Malcolm 1995 - Janet Malcolm, *The silent woman. Ted Hughes and Sylvia Plath*. London, 1995

Meijer 1988 - Conny Meijer, 'Clare Lennart', in: *Lexicon van de jeugdliteratuur* 16, februari 1988

Meijer 1988 - Maaïke Meijer, *De Lust tot Lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam, 1988

Meijer 2012 - Maaïke Meijer, *M. Vasalis, een biografie*. Amsterdam, 2012

Meinderts 1996 - Aad Meinderts, Denise Mooyman en Muriël Steegstra (red.), *Paul Biegel. Meesterverteller met een rovershart. Schrijversprentenboek 39*. Den Haag, 1996

Meulen, van der 2009 - Dik van der Meulen, *Het bedwongen bos. Nederlanders & hun natuur*. Amsterdam, 2009

Meulen, van der 2010 - Dik van der Meulen en Monica Soeting, *Hoe schrijf ik een biografie?* Amsterdam, 2010

Meulenbelt 1955 - Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd: vijf jaar vaderlandse geschiedenis*. Utrecht, 1955

Meulenbelt 1975 - Anja Meulenbelt, Joyce Oudshoorn en Selma Leydesdorff, 'Feminisme in Nederland 1968-1975', in: *Te Elfder Ure* 22/3 (1975), p. 606-622

Meulenbelt 1985 - Anja Meulenbelt (sam.), *Wie weegt de woorden. De auteur en haar werk*. Amsterdam, 1985

Micheels 2006 - Pauline Micheels, *Geen vogel kan van louter fluiten leven. Vereniging van Letterkundigen 1905-2005*. Amsterdam, 2006

Missinne 2013 - Lut Missinne, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen, 2013

Montijn 1995 - Ileen Montijn, *'t Gonst. 125 jaar De Bijenkorf*. Amsterdam, 1995

Moor, de 1982 - Wam de Moor, *J. van Oudshoorn 1876-1933*. Amsterdam, 1982

Moor, de 2000 - Wam de Moor, 'Narcissus in de spiegel. Van Oudshoorn, Coenen en enige anderen', in: *Biografie Bulletin* 10/2 (2000), p. 93-108

Mulder 2015 - Bertus Mulder, *De nazi's te slim af zijn. Sophia Louisa Kwaak en het kapitaal van de Frankfurter Schule*. Bornmeer, 2015

Nijkeuter 2003 - Hendrik Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956, Drentse Historische Reeks II*. Assen, 2003

Nimwegen 1984 - Arjaan van Nimwegen en Richard van den Dool, *Utrecht in tekst en beeld*. Vianen, 1984

Okker 2009 - Frank Okker, *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Skékely-Lulofs*. Amsterdam, 2009

Oldewelt en Dommissie 1962 - Annie Oldewelt-Dommissie & Fré Dommissie, *De wonderlamp der grafologie*. Den Haag, 1962

Oogjen 1973 - J.H. Oogjen-Kamperman, 'Clare Lennart', in: *Ampt Epe* 30 (juni 1973), p. 17-20

Oord, van 2008 - S. van den Oord, *Eeuwelingen. Levensverhalen van honderdjarigen in Nederland*. Amsterdam, 2008

Orth 2008 - Nadine Orth, 'De stem op de negende etage. Een onderzoek naar de tentoonstellingen in 'N9', seizoen 1971-1972 bij de Utrechtse Kring, georganiseerd door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut onder leiding van Frans Haks en Carel Blotkamp.' Thesis, Universiteit Utrecht, 2008

Otterspeer 1981 - W. Otterspeer, 'Carry van Bruggen, het denken als deernis', in: *Maatstaf* 29 (1981), p. 20-27

Oversteegen 1988 - J.J. Oversteegen, 'De schrijversbiografie: een onmogelijk genre', in: *De Gids* 151/1 (1988), p. 347-356

Paap 1970 - Wouter Paap, *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen*. Utrecht, 1970

Paasman 1964 - A.N. Paasman, 'Epe en de literatuur', in: *Ampt Epe* 3 (februari 1964), p. 4-5

Paasman 1976 - R. Paasman, '100 jaar Meer Uitgebreid Lager Onderwijs in Epe', in: *Ampt Epe* 37 (januari 1976), p. 9-12, 38 (april 1976) p. 12 – 19, 39 (juni 1976) p. 13-18 en 40 (februari 1977) p. 17-24

Paasman 1986 - R. Paasman, 'Ds. J.A. Prins en de Eper Gemeentewoning 4', in: *Ampt Epe*, 77 (december 1986), p. 14-37

Paasman 1996 - Riet Paasman, *Levens in letters. Autobiografieën van Nederlandse schrijfsters*. Amsterdam, 1996

Peelen 2013 - Gert J. Peelen, 'Consequent tot het bittere einde. Wissels en piketpalen in leven en werk van H.M. Kuitert', in: *Tijdschrift voor biografie* 3/1 (2013), p. 12-21

Perry 1991 - Jos Perry, *Jongens op kostschool. Het dagelijks leven op katholieke jongensinternaten*. Utrecht, 1991

Petersen 1987 - Ad Petersen (red.), *Lucebert in het Stedelijk. Catalogus van alle schilderijen, tekeningen, gouaches, aquarellen en prenten in de verzameling*. Amsterdam, 1987

Pitstra 2011 - Froukje Pitstra, 'Narratieve methoden in biografisch onderzoek', in: *Biografie Bulletin* 21/2 (2011), p. 79-80

Poel, van der 1989 - Kris Van de Poel, 'Nederlandse literatuur in Deense vertaling van 1841 tot 1988', in: *Colloquium Neerlandicum 10. Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum. Colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten*. Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, Woubrugge, 1989, p. 101-107

Poelstra 1992 - J. Poelstra, 'Dienstbaarheid en handwerkonderwijs', in: K. den Dekker e.a. (red.): *Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*. Zutphen, 1992

Pol, van der 1966 - D.F. van de Pol, 'Een leven vol literatuur en typografie. Ex-uitgever A.A.M. Stols: 'Ik ben geen zakenman'', in: *Het Vaderland*, 14 april 1966

Posthuma de Boer 2005 - Eddy en Tessa Posthuma de Boer, *222 Schrijvers. Literaire portretten*. Amsterdam, 2005

Prins 2003 - Ronald Prins, *Huis Molecaten*. Hattem, 2003

Prinssen en Vermij 1990 - Margriet Prinssen en Lucie Th. Vermij (sam.), *Schrijfsters in de jaren vijftig*. Amsterdam, 1990

Proost 1958 - K.F. Proost, *Frans Coenen. Een beeld van zijn leven en werk*. Arnhem, 1958

Pruis 1999 - Marja Pruis, *De Nijhoffs of de gevolgen van een huwelijk*. Amsterdam, 1999

Rademaker 1988 - B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer*. Deventer, 1988

Reedijk 2006 - Laura Reedijk-Boersma, 'Melancholie en levenskunst van Clare Lennart',

in: *Boekenpost* 13/84 (2006), p. 18-19

Regenhardt 2002 - Jan Willem Regenhardt, *In de schaduw van de Dom. Overleven in de stad van de NSB*. Amsterdam, 2002

Reijt, van der 2001 - Vic van de Reijt, *Elsschot. Leven en werken van Alfons de Ridder*. Amsterdam, 2011

Renders 2004 - Hans Renders, *Gevaarlijk drukwerk - Een vrije uitgeverij in oorlogstijd*. Amsterdam, 2004

Renders 2006 - Hans Renders e.a. (red.), *Inkpatronen. De tweede wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 2006

Renders 2007 - Hans Renders, 'Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie geen roman is', in: *Zacht Lawijd* 6 (2007), p. 67-81

Renders en Voerman 2007 - Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*. Amsterdam, 2007

Renders 2014 - Hans Renders, 'The Biographical Method', in: Hans Renders en Binne de Haan (ed.), *Theoretical discussions of biography: approaches from history, microhistory, and life writing*. Leiden, 2014

Reve 1983 - Gerard Reve, *In gesprek: interviews*. Baarn, 1983

Reymenants 2006 - Geraldine Reymenants, 'Schrijven of koken? Vrouwelijke auteurs in strijd met het mannelijke literaire veld', in: *Uitgelezen* 12/3 (2006), p. 1-5

Righart 1995 - Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam / Antwerpen, 1995

Ritter 1948 - Dr. P.H. Ritter Jr., 'De roep om het blijde boek', in: *Het boek van nu* 5 (1948-1949), p. 165-166

Ritter 1956 - Dr. P.H. Ritter Jr., *Ontmoetingen met schrijvers*. CPNB, 1956

Roegholt 1972 - R. Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*. Amsterdam, 1972

Röhmer 1997 - G.J. Röhmer, 'M.A. Tellegen', in: W. van den Broeke (red.), *Utrechtse biografieën (4). Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*. Utrecht, 1997

Romein 1946 - Jan Romein, *De biografie. Een inleiding*. Amsterdam, 1946

Romer 1988 - Herman Romer, *Rotterdam voordat de bommen vielen*. Rotterdam, 1988

Romijn 1950 - J. Romijn (red.), *Hart van Nederland. Een boek over de stad en provincie Utrecht*. Utrecht, 1950

Ros 2013 - Bea Ros, 'Bakvissen waren we, maar leuke bakvissen', in: *Lessen* 8/1 (2013), p. 12-15

Russ 1985 - Joanna Russ, *Andere levens, andere letteren*. Amsterdam, 1985

Rutgers van der Loeff 1967 - An Rutgers van der Loeff-Basenau (sam.), *De Druiven zijn zoet. Zeventien stemmen over het kinderboek. Hoe het gemaakt, gelezen en beoordeeld wordt*. Groningen, 1967

Rutten 2013 - Alex Rutten, 'Goedkoop, Groot, Geïllustreerd: Literatuurkritiek en publieksbemiddeling in *Morks' Magazijn* (1910-1942) en 'Zij': *Maandblad voor de vrouw* (1916-1942)', in: *Nederlandse Letterkunde* 18/ 3 (2013), p. 161-178

Ruys 2013 - Kees Ruys, *Alles is voor even. Het bewogen schrijversleven van Aya Zikken*. Haarlem, 2013

Salomons 1984 - Annie Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend*. Amsterdam, 1984

Samama en Van Lingen 2006 - Leo Samama en Hylke van Lingen, *Nederlandse muziek in de 20-ste eeuw. Voorspel tot een nieuwe dag*. Amsterdam, 2006

Sanders 2004 - Ewoud Sanders, 'Utrechter, Utrechenaar', in: *NRC*, 11 november 2004

Sanders 2006 - Ewoud Sanders, 'Negerpopjes', in: *NRC*, 31 maart 2006

Schaaf, van der 1987 - Nicole van der Schaaf (sam.), *Gaby Boveland: veertig jaar kunst*. Zutphen, 1987

Schadee 2002 - Nora Schadee, *Een rijk geheugen. Geschiedenis van Rotterdam 1270-2001*. Rotterdam, 2002

Schagen, van 2008 - J.C. van Schagen, *Ik ga maar en blijf*. Gekozen en ingeleid door Ingmar Heytze. Amsterdam, 2008

Schaik, van 2004 - Ton H.M. van Schaik, *Zoenen in het hanengescrei. Een letterkundige wandeling door Utrecht*. Utrecht, 2004

Scheen 1969 - Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars (1750-1950)*. 's-Gravenhage, 1969

Schenk 1968 - M.G. Schenk, *Paspoort voor de lezer. Nederlandse en Vlaamse auteurs van nu*. Bussum, 1968

Schenkeveld 1993 - M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993

Scheper 2002 - Antje Scheper, 'Op zoek naar het wonder in alles'. Leven en werk van Luite Klaver (1870-1960)', in: *Heemkunde Hattem* 90 (2002) p. 17-22 en *Heemkunde Hattem* 91 (2002), p. 75-82

Schilp 1953 - C.A. Schilp, 'Klaver in het kader van zijn tijd', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 oktober 1953

Schilp en Jesse 1950 - C.A. Schilp en Nico Jesse, *Zó is Utrecht*. Amsterdam, 1950

Schmidt 1954 - Annie M.G. Schmidt, *Van schuitje varen tot Van Schendel*. Amsterdam, 1954

Scholten 1982 - Harry Scholten (inl.), *Voor wie de Lutinebel luidt. Verhalen uit de crisistijd 1930-1940*. Baarn, 1982

Schwegman 1989 - Marjan Schwegman, 'Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw tijdens het Interbellum', in: A. Jespers (red.), *Bericht uit 1929*. 's-Gravenhage, 1989

Shattock 2001 - Joanne Shattock (red.), *Women and literature in Britain 1800-1900*. Cambridge, 2001

Sicking 1993 - J.M.J. Sicking, *Overgave en verzet. De levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen, 1993

Slijper 2007 - Bart Slijper, *Van alle dingen los. Het leven van J.C. Bloem*. Amsterdam / Antwerpen, 2007

Slijper 2013 - Bart Slijper, 'Lijvig en uniform. De schrijversbiografie in Nederland', in: *Tijdschrift voor biografie* 2/2 (2013), p. 47-51

Slot 1997 - Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997

Snoep 1975 - D.P. Snoep et. al., *Het Catharijneconvent: monument met toekomst. Artikelen t.g.v. de tentoonstelling gewijd aan de lotgevallen van het Catharijneconvent, 4 oktober - 1 december 1975 in het Centraal Museum te Utrecht*. Utrecht, [1975]

Soeting 2012 - Monica Soeting, 'Interviewtje spelen. De autobiografieën van Cissy van Marxveldt en Emmy Belinfante-Belinfante', in: *De Parelduiker* 17/1 (2012), p. 43-56

Soeting en Bos 2011 - Monica Soeting en Jaap Bos, 'En nog altijd weten we niet wat de biografie is', in: *Biografie Bulletin* 21/2 (2011), p. 89-94

Spaans 1995 - T. Spaans-van der Bijl, *Utrecht in verzet*. Uitgave onder auspiciën van de Lidvereniging Utrecht van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland. Utrecht / Helden, 1995

Staal en Salverda 1994 - Erna Staal en Murk Salverda (red.), *1954 Een literaire doorsnee*. Amsterdam / Den Haag, 1994

Stamperius 1980 - Hannemieke Stamperius, *Vrouwen en literatuur. Een inleiding*. Amsterdam, 1980

Statistiek 1957 - Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrije-tijdsbesteding in Nederland, winter 1955/56 Deel 4 Leesgewoonten*. Zeist, 1957

Steen, van der 2009 - Paul van der Steen, 'De Derde Weg. Tot mislukken gedoemd pacifisme', in: *Historisch Nieuwsblad*, november 2009, p. 26-32

Stoep, van de 1949 - D. van de Stoep, 'In gesprek met Rie van Rossum', in: *Ontmoeting* 4/5 (1949), p. 217-229

Strachey 1949 - Lytton Strachey, *Biographical Essays*. New York, 1949

Straten, van 1973 - Hans van Straten, 'Literatuur in Utrecht, 1923-1973', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1973, p. 97-125

Streng 1999 - J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd*. Hilversum, 1999

Stroman 1951 - Ben Stroman, *De Nederlandse roman 1940-1950. Overzicht en indrukken*. Rotterdam / 's-Gravenhage, 1951

Struyker Boudier 1971 - H.M.A. Struyker Boudier, 'Levensbericht Anna Blaman', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1969-1970*.

Leiden, 1971, p. 85-92

Swinen 2006 - Aagje Swinnen, *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 2006

Teunissen 2008 - Petra Teunissen-Nijse, "'Ik geloof dat ik nu alles begrijpen kan.' Louis Couperus als inspiratiebron van Clare Lennart', in: *Arabesken. Tijdschrift van het Louis Couperus Genootschap* 16/31 (2008), p. 42-50

Teunissen 2011 - Petra Teunissen-Nijse, 'Het trapje van Clare. Clare Lennarts woning in de Zuilenstraat', in: *De Utrechtse Boekhouder* 1/2 (2011), p. 8-10

Teunissen 2013 - Petra Teunissen, 'Clare Lennart: een multitaskende schrijfster', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31/1 (2013), p. 21-25

Teunissen 2014 - Petra Teunissen-Nijse, 'De onbecijferbare goedheid van het bestaan', in: *Goede papieren* 3 (2014), p. 15-19

Teunissen 2014 - Petra Teunissen, 'De klarenstoten van de seks', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 32/2 (2014), p. 65-69

Tigges 2014 - Wim Tigges, "'Bespottelijk toch, die maatschappij". De tragi-komische Haagse romans van Cornélie Noordwal', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 32/1 (2014), p. 1-9

Timmers 2010 - Nienke Timmers, *Literaire Jugendstil, een verkenning van Nederlands proza rond 1900*. Masterscriptie, Universiteit Leiden, 2010

Toorn, van 1983 - Willem van Toorn (red.), *Querido's letterkundige reisgids van Nederland*. Amsterdam, 1983

Truijens 2011 - Aleid Truijens, *Geluk kun je alleen schilderen. F.B. Hotz – Het leven*. Amsterdam, 2011

Vaartjes 1991 - Gé Vaartjes (red.), *In besloten kring. Een bundel bij het achtste lustrum van de Zeister Litteraire Kring*. Hilversum, 1991

Vaartjes 1999 - Gé Vaartjes, *Herman de Man. Een biografie*. Soesterberg, 1999

Vaartjes 2003 - Gé Vaartjes, 'Biografie: gevecht tegen de vergankelijkheid', in: *Vestdijkkroniek* 102 (2003), p. 36-43

Vaartjes 2010 - Gé Vaartjes, *Rebel en dame. Een biografie van Top Naeff*. Amsterdam, 2010

Veeger 1996 - Petra Veeger, *Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig*. Delft, 1996

Veltkamp 1993 - Gert Veltkamp, 'Over onderwijs, oorlog, drank en Sinterklaas. Een paar jaar uit de geschiedenis van de Wethouder Roseboomschool', in: *Heemkunde Hattem* 57 (1993), p. 182-192

Vermij 1992 - Lucie Th. Vermij e.a., *Women Writers from the Netherlands and Flanders*. Amsterdam, 1992

Vermij 1993 - Lucie Th. Vermij, *De verrukkelijke kunst van het verhaal. Leven en werk*

van Willy Corsari. Amsterdam, 1993

Vermij 1994 - Lucie Th. Vermij, 'Ik stortte mij over de grenzen'. *Leven en werk van Clara Eggink*. Amsterdam, 1994

Verroen 1975 - Dolf Verroen en Eveline H. Klaver (sam.), *Herinneringen aan Clare Lennart*. Den Haag, 1975

Versteegh 2016 - Jaap Versteegh, *Fatale kunst. Leven en werk van Sara de Swart (1861-1951)*. Nijmegen, 2016

Vestdijk 1961 - S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen*. Den Haag, 1961

Visser 1965 - Ab Visser, *Leven van de pen*. Den Haag, 1965

Voeten 1957 - Bert Voeten en M. Beck (red.), *Schrijversalmanak voor het jaar 1957*. Amsterdam, 1956

Vogel 1993 - Marianne Vogel, 'Mythische literatuurwetenschap. Schrijfsters tussen 1945-1960 en de literaire canon', in: *Spektator* 22 (1993), p. 260-272

Vogel 2001-a - M. Vogel, 'Baard boven baard'. *Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960*. Amsterdam, 2001

Vogel 2001-b - Marianne Vogel, *Recensies! Waar onze literatuur vandaan komt*. Amsterdam / Antwerpen, 2001

Vos 2008 - Lenny Vos, *Uitzondering op de regel. De positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse veld*. Groningen, 2008

Vreeken 2010 - H. Vreeken, *Bij wijze van museum. Oorsprong, geschiedenis en toekomst van Museum Willet-Holthuysen, 1853-2010*. Dissertatie Instituut voor Cultuur en Geschiedenis, 2010

Vreeken 2015 - B. Vreeken en J. van Gerwen (red.), *Abraham en Louisa Willet-Holthuysen. Amsterdamse verzamelaars in de 19e eeuw*. Zwolle / Amsterdam, 2015

Vries, de 1973 - Theun de Vries, 'In memoriam Clare Lennart (1899-1972)', in: *PEN kwartaal* 4/12 (1973), p. 13-15

Vriesland, van 1958 - Victor E. van Vriesland, *Onderzoek en vertoog*. Amsterdam, 1958

Waal, de 1995 - Margot de Waal (sam.), *Vrouwenlevens. Honderd jaar vrouwen over hun leven*. Amsterdam, 1995

Wagner 2007 - Anna Wagner, *Jan Voerman. IJsselschilder*. Zwolle, 2007

Warren 1993 - Hans Warren, *Geheim Dagboek 1971-1972*. Amsterdam, 1993

Weenink 2014 - W.H. Weenink, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976*. Amsterdam, 2014

Weterings 2004 - Eric-Jan Weterings, *Een eeuw Palestrinastraat. In de schaduw van het Concertgebouw*. Amsterdam, 2004

Weterings 2006 - E.J. Weterings, *Deurwaarder van de vriendschap, Wim Hora Adema (1914-1998)*. Amsterdam, 2006

Wiessing 1960 - H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret*. Amsterdam, 1960

Withuis 2008 - Jolande Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld*. Amsterdam, 2008

Wolf 1980 - Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen*. Amsterdam, 1980

Wolf-Catz 1974 - Helma Wolf-Catz, 'Feit en fictie in de (autobiografische) roman', in: *Ons Erfdeel* 17/5 (1974), p. 696-710

Woolf 1929 - Virginia Woolf, *A Room of One's Own*. New York, 1929

Woolf 1966 - Virginia Woolf, 'Professions for women' in: *Collected essays II*. London, 1966

Woolf 1981 - Virginia Woolf, *Schrijvende vrouwen*. Samengesteld en van een inleiding voorzien door Michèle Barret. Amsterdam, 1981

Zijl, van der 2002 - Annejet van der Zijl, *Anna. Het leven van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 2002

Zijl, van der 2007 - Annejet van der Zijl, *Jagtlust*. Amsterdam, (6e druk), 2007

Archieven

Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

Centraal Bureau voor de Genealogie, Den Haag

CODA, Apeldoorn

Stichting Dirkje Kuik, Utrecht

Historisch Centrum Overijssel, Zwolle

Gelders Archief, Arnhem

Literatuurmuseum, Den Haag

Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteitsbibliotheek Leiden

Nationaal Archief, Den Haag

Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht

Nieuw Archief Hattem, Hattem

Prentenkabinet, Universiteitsbibliotheek Leiden

RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag

Streekarchief Epe, Hattem en Heerde, Epe

Utrechts Archief, Utrecht

Zeeuws Archief, Middelburg

Digitale bronnen

Digitaal vrouwenlexicon van Nederland - www.1001-vrouwen.nl/vrouwenlexicon

Biografisch woordenboek van Nederland - www.resources.huylens.knaw.nl/bwn

www.anno.nl

www.beeldvanoverijssel.nl

www.centraalmuseum.nl

www.communityjoodsmonument.nl

www.darewright.com

www.dbnl.nl

www.eduperron.nl

www.epenaren.nl

www.familie-klaver.nl

www.geschiedenis24.nl

www.hanta.nl

www.humanitarisme.nl

www.janneijmker.nl

www.kb.nl

www.letterenhuis.be

www.manfredkyber.de

www.mennoterbraak.nl

www.musicologie.org

www.nos.nl

www.paularnoldussen.nl

www.rond1900.nu

www.schrijversinfo.nl

www.sint-lucas.nl

www.slau.nl

www.streekarchivariaat.nl

www.terrabelle.punt.nl

www.textualscholarship.nl

www.tijdschriftstudies.nl

www.tirade.nu

www.tzum.info

www.vanboveninoldebroek.nl

www.verzetsmuseum.org

www.yadvashem.org

Personenregister

In dit register zijn de namen opgenomen die voorkomen in de hoofdtekst. Gehuwde vrouwen staan op hun meisjesnaam in de lijst, tenzij zij onder de naam van hun echtgenoot maatschappelijk actief waren. De korte omschrijvingen doen niet altijd recht aan alle activiteiten van de genoemde personen.

Aafjes, Bertus (1914-1993) schrijver – 318, 319, 320, 323

Aagen-Moro, Tai (1890-1979) schrijfster en danseres, ps. van Willy van Aggelen – 128, 138, 164, 185, 187, 198

Achterberg, Gerrit (1905-1962) dichter – 251, 318

Adama van Scheltema, Annie – 129

Agasi, Ignaat (1909-1991) journalist – 397

Alcott, Louisa May (1832-1888) schrijfster – 62

Allebé, August (1838-1927) kunstenaar – 23

Ammers-Küller, Jo van (1884-1966) schrijfster – 160

Ancona, Hedy d', (1937) politica – 409

Andel-Ripke, O. van de, psychiater – 346

Andel, J.C. van de, psychiater – 346

Andersen, Hans Christian (1805-1875) sprookjesschrijver – 143, 144, 196, 211, 216, 415, 420, 421, 423, 426, 474

Andreus, Hans (1926-1977) schrijver, ps. van J.W. van der Zant – 350, 394, 417, 418

Annema, classicus – 158

Ansingh, Lizzy (1875-1959) kunstenares – 389

Appel, Karel (1921-2006) kunstenaar en dichter – 322

Appel, René (1945) taalkundige – 466

Arnoldussen, Paul (1949) journalist en uitgever – 454

Bachér, Ingrid (1930) schrijfster – 353

Backer, Willem (1912) illustrator en boekbandontwerper – 166

Baets, A.H.M. (1955) historicus en hoogleraar – 20

Balzac, Honoré de (1799-1850) schrijver – 350, 353

Barendsen Willem, bakker – 21

Barendsen, Albert jr. (1884-1971) kweker – 90, 47, 86, 91, 255

Barendsen, Albert sr. (1853-1920) bakker en wethouder – 34, 86

Barendsen, Egberta Hendrika Geertruida (1875-1945) – 15, 34, 85, 86, 87, 90, 91, 96, 97, 98, 112, 152, 217, 254, 255

Barendsen, Everlina Lubberta (1839-1924) kruidenierster – 21, 34, 443, 444, 445, 465, 471

Barendsen, Otto (1878-1923) pedagoog – 32, 90, 112

Barendsen, Willem Pieter (1886-1958) kweker – 34, 47, 91, 255

Barth, Jan-Peter (1927-2002) uitgever – 295-298, 305, 307, 313, 314, 322, 325-327, 343, 346, 347, 374, 376, 384, 385, 389, 401, 411, 416, 417, 450, 451, 466

Bashkirtseff, Marie (1858-1884) schrijfster – 354

Baudelaire, Charles (1821-1867) dichter – 449

Bauer, Marius (1867-1932) kunstenaar – 405

Baum, Vicky (1888-1960) schrijfster – 349

Beauvoir, Simone de (1908-1986) filosofe – 13, 350

Bel, Jacqueline (1958) neerlandica – 465

Belcampo (1902-1990) schrijver, ps. van H.P. Schönfeld Wichers – 318, 320

Bergmans, P., boekhandelaar – 272

Bernhard van Lippe-Biesterfeld (1911-2004) Prins der Nederlanden – 212

Besten, Ad den (1923-2015) dichter – 394

Beusekom, James van (1922-1944) verzetsman – 247, 248

Biegel, Paul (1923-2006) jeugdauteur – 418, 419, 423, 429

Bierens de Haan, J.M., directeur CPNB – 274

Blaman, Anna (1905-1960) schrijfster – 75, 251, 267, 272, 329, 356, 358, 469, 473, 626

Blijstra, Rein (1901-1975) schrijver en criticus – 296, 334

Bloem, J.C. (1887-1966) dichter en criticus – 8, 45, 161, 191, 210, 218, 228, 241, 263, 264, 272, 279, 296, 323, 343, 405, 467, 468

Blom, Onno (1969) journalist – 448

Bodaert, Marceline, vertaalster – 418, 419

Bodenheim, Nellie (1874-1951) kunstenares – 23

Boer, Jo (1907-1993) schrijfster – 280, 468, 473

Boerman, Albert (1923) arts en verzetsman – 245-247

Boerman, Evelien (1925-1989) arts en verzetsvrouw – 245, 246

Bogers, Jacqueline – 427

Bomans, Godfried (1913-1971) schrijver – 285, 332, 448, 468

Bons, Jeroen, tekenaar – 454

Boogaard Johannes van den (1921-1973) – 255

Boogaard, Cornelia van den (1913-?) – 255

Boogaard, Gerardus van den (1914-1963) – 255

Boogaard, Lambertus van den (1911-?) – 255

Boogaard, Marinus Wilhelmus (Ries) van den (1920-1998) – 255

Boogaard, Marinus Wilhelmus (Wim) van den (1888-1960) militair en kok – 10, 104-110, 133, 134, 140-142, 151, 156, 162, 202, 203, 210, 211, 226, 227, 230, 236, 242-244, 246, 253, 255, 256, 259-261, 265, 268, 299, 307, 308, 314, 325, 326, 331, 336, 340, 347, 348, 361-365, 368, 373, 377, 398, 402, 405, 432, 433, 435, 446, 447, 458, 462, 471

Boogaard, Marinus Wilhelmus Lambertus (Ries) van den (1946) – 255

Boogaard, Petronella van den (1915-?) – 255

Boogaard, Pieter van den (1923-?) – 255

Boon, Louis Paul (1912-1979) schrijver – 353

Bordewijk, Ferdinand (1884-1965) schrijver – 219, 265, 269, 270, 272, 318, 323, 343, 350, 385, 389, 468

Borel, Henri (1869-1933) schrijver – 465

Boudier-Bakker, Ina (1875-1966) schrijfster – 160, 178, 180, 183, 208, 237, 241, 244, 251-254, 272, 277, 307, 309-311, 314, 327, 334, 350, 352, 353 362, 364, 369, 405, 444, 448, 453, 468

Bouhuys, Mies (1927-2008) schrijfster – 405, 418, 429

Boutens, P.C. (1870-1943) dichter – 145, 212, 225, 241, 349, 350, 359

Bouwer, Alba (1920-2010) schrijfster en vertaalster – 327

Bovelander, Gaby (1931) tekenares – 405

Boven, Erica van (1952) literatuurwetenschapper en hoogleraar – 14, 183, 468, 470

Braak, Menno ter (1902-1940) schrijver en criticus – 13, 130, 145, 178, 180-186, 194, 198, 219, 271, 349, 350, 448, 466

Braasem, W.A. (1918-1987) docent en schrijver – 439

Brabander, Gerard den (1900-1968) schrijver, ps. van Jan Gerardus Jofriet – 323

Braembussche, Antoon van den (1946) filosoof en hoogleraar – 8

Brandligt, Walter (1901-1943) schrijver en criticus – 225

Brandt Corstius, J.C. (1909-1985) letterkundige – 329, 358

Breitner, George (1857-1923) kunstschilder – 23, 24

Brems, Hugo (1944) neerlandicus en hoogleraar – 464

Breughel, Geert (1913-1998) uitgever – 43 1

Brink, Jan ten (1834-1901) schrijver en neerlandicus – 190

Brontë, Charlotte (1816-1855) schrijfster – 160, 349

Brontë, Emily (1818-1848) schrijfster – 160, 349

Bruggen, Carry van (1881-1932) schrijfster en filosofe, ps. van Carolina Lea de Haan – 85, 102, 109, 127, 129, 146, 160, 170, 183, 187-189, 202, 371

Brugman, Til (1888-1958) schrijfster – 353

Bruna, A.W. (1902-1996) uitgever – 173, 174, 194, 204-206, 208, 219-221, 228, 233, 234, 242, 251, 262, 263, 267, 279, 280, 282, 285, 286, 289, 312, 313, 315, 316, 331, 339, 399, 401-403, 405, 446

Bruna, Dick (1927-2017) tekenaar en ontwerper – 286, 399

Buck, Pearl S. (1892-1973) schrijfster – 234, 262

Buddingh', Cees (1918-1985) schrijver – 448

Bulthuis, Rico (1911-2009) schrijver, journalist, poppenspeler en criticus – 14, 214-216, 222, 240, 242, 243, 246, 249-251, 264-266, 277, 278, 281, 282, 289, 295, 335, 343, 344, 386, 387, 389, 428, 438, 443, 450, 461

Buysse, Cyriel (1859-1932) schrijver en redacteur – 117, 126

Cachet, C.A. Lion (1864-1945) kunstenaar – 283
 Caldecott, Randolph (1846-1886) tekenaar – 39
 Campert, Jan (1902-1943) dichter – 214, 218, 248
 Campert, Remco (1929) schrijver – 317, 321, 322, 448
 Camus, Albert (1913-1960) schrijver – 350
 Canter, Paul – 103, 104, 106
 Capote, Truman (1924-1984) schrijver – 280, 375, 403
 Carmiggelt, Simon (1913-1987) columnist – 272, 285, 371, 374, 448
 Ceulaer, José de (1921-1994) letterkundige – 109, 352
 Chaplin, Charlie (1889-1977) acteur – 101
 Chopin, Frédéric (1810-1849) componist – 79, 200
 Citroen, Paul (1896-1983) kunstenaar – 394
 Clifford, James (1945) historicus – 12
 Coenen, Franciscus (1826-1904) componist – 124
 Coenen, Frans (1866-1936) schrijver, criticus en redacteur – 10, 13, 14, 17, 19, 20, 117, 119, 122, 124-159, 161-207, 210, 212, 221, 222, 226, 227, 238, 240, 244, 251, 260, 261, 262, 268, 285, 305, 309, 316, 330, 343, 350, 352, 360, 371, 382, 409, 413, 423, 438, 447, 448, 457, 471, 472
 Colette, Sidonie-Gabrielle (1873-1954) schrijfster – 315, 316, 352, 403, 451
 Colijn, Hendrik (1869-1944) staatsman – 203
 Collard, Quirine (1920-1963) tekenares – 314, 315, 327, 384, 405, 416
 Coolen, Antoon (1897-1961) schrijver – 272, 318, 334
 Coornstra, Margaretha, journaliste – 427
 Corneille (1922-2010) kunstenaar – 322
 Corsari, Willy (1897-1998) schrijfster – 177, 272, 279, 323, 324, 326, 465, 467, 469
 Cossaar, Maud, critica en voordrachtskunstenares – 375, 461, 469
 Coster, Dirk (1887-1956) schrijver en criticus – 150, 205, 466
 Couperus-Baud, Elisabeth (1867-1960) vertaalster – 117, 233
 Couperus, Louis (1863-1923) schrijver – 24, 126, 160, 163, 191, 211, 216, 233, 263, 316, 350, 371, 372, 424, 439, 450, 451, 452
 Courths Mahler, Hedwig (1867-1950) schrijfster – 398
 Cramer, Rie (1887-1977) schrijfster en illustratrice – 353
 Crone, C.C.S. (1914-1951) schrijver – 178, 277, 453
 Daane, Jannie (1909-1984) jeugdbibliothecaresse – 430
 Dagen, S. Barbara (1902-1992) dichteres, ps. van Marie Wilkens – 354
 Dahl, Roald (1916-1990) schrijver – 307
 Dam van Isselt, Ed van (1915-2005) uitgever – 385-387, 398, 401, 440, 451
 Dam van Isselt, Lucie van (1871-1949) schilderes – 213
 Dam, Marcel van (1938) politicus – 382

Daman, J.A., onderwijzer – 101
 Debrot, Cola (1902-1981) schrijver en politicus – 100, 178, 285
 Debussy, Claude (1862-1918) componist – 270, 331
 Defresne, August (1893-1961) schrijver – 335
 Dekker, Pieter (1881-?) ambtenaar – 249
 Derks, W.H.J. (1915-1991) wethouder – 380
 Dermoût, Maria (1888-1962) schrijfster – 271, 327, 334
 Dessel-Poot, Marie van (1895-1958) schrijfster en vertaalster – 316
 Dickens, Charles (1812-1870) schrijver – 125, 145, 216, 219, 262, 350, 424
 Diederiks-Verschoor, I.H.P. (1915) hoogleraar ruimte-en luchtrecht – 310
 Diekmann, Miep (1925) jeugdauteur – 353, 426, 427, 432
 Dietrich, Marlène (1901-1992) actrice en zangeres – 25, 101
 Dietz, Paul (1878-1953) parapsycholoog en schrijver – 214, 265
 Dietz, Paula – 214
 Dijsselhof, Gerrit Willem (1866-1924) schilder – 23
 Dinaux, C.J.E. (1898-1980) criticus – 267, 269, 270, 272, 283, 296, 303, 345, 358, 375, 386
 Dirkmaat, Dirk, criticus – 168
 Dirkse-Balhan, Annelies, neerlandica – 464
 Disney, Walt (1901-1966) tekenaar en filmproducent – 423
 Dom-Gerritsen, M.P.L. – 456
 Dom, F.J.P., huisarts – 371, 456, 457
 Dommisse, Fré (1900-1971) schrijfster – 15, 16, 306-308, 310, 316, 326, 335, 377, 378, 383-388, 438, 453, 454
 Donker, Anthonie (1902-1965) schrijver en neerlandicus, ps. van N.A. Donkersloot – 466, 468
 Doorenbos, Jan – 245
 Dorna, Mary (1891-1971) schrijfster, ps. van M.J. Stoppelman – 216
 Douwe, G. Illustrator – 262, 272
 Doyer, Anna Petronella – 49, 62, 154
 Doyer, Anton Assueris (1858-1937) ondernemer – 33, 48, 98, 254, 86, 254
 Doyer, Catharina Anna (1864-1926) onderwijzeres – 59
 Doyer, Derk Anton (1821-1897) ondernemer – 23, 439
 Doyer, Derk Anton jr. (Dirk) (1865-1938) hypotheekbewaarder – 59, 113
 Doyer, Gerarda (1864-1916) schilderes – 15, 17, 21, 23-33, 42, 43, 48, 49, 52, 53, 56-59, 64, 76-78, 87, 98, 235, 283, 340, 387, 439, 445, 462, 471
 Doyer, Jacob Wijbrand (1859-1913) - 33
 Doyer, Johan (1864-1919) arts – 23, 24, 25, 98, 137, 262
 Doyer, Maria Martina Adriana (Marie) (?-1933) – 113
 Doyer, Maria Martina Adriana (Marietje) (1900-1925) verpleegkundige – 137
 Doyer, Sara Elisabeth (1856-1917) pianolerares – 23, 33, 60, 62, 64

Draaisma, Douwe (1953) psycholoog en hoogleraar – 18
 Dresselhuys, Mary (1907-2004) actrice – 328, 460
 Driessen, Roosje (1901-1993) voordrachtskunstenares – 330
 Drost, Klaas (1860-1922) kweker – 44
 Dubois, P.H. (1917-1999) journalist en schrijver – 353, 453
 Duinkerken, Anton van (1903-1968) dichter en criticus, ps. van A. Asselbergs – 344
 Dulleman, Inez van (1925) schrijfster – 271, 334
 Dupont, F.J., boekhandelaar – 272
 Dupont, Pieter (1870-1911) kunstenaar – 23
 E.S. (1857-1924) schrijfster, ps. van K.C. Boxman-Winkler – 170, 189, 190
 Ebels, Kien, biochemica en Soroptimist – 309
 Eck, Waldie van (1896-1968) schrijfster – 129, 138
 Edinga, Hans (1918-1980) schrijver en vertaler, ps. van Hans Heidstra – 307-309, 311, 412, 414, 439, 443, 445, 448, 451, 453, 458
 Eeden, Frederik van (1860-1932) schrijver – 11, 62, 145, 170, 350, 352, 426, 447
 Eggink, Clara (1906-1991) dichteres, vertaalster en critica – 13, 129, 160, 161, 166, 168, 169, 178, 179, 208, 210, 214, 234, 264, 284, 292, 303, 318, 323, 324, 357, 375, 397, 403, 405, 467
 Eijsselsteijn, Ben van (1898-1973) schrijver en criticus – 265, 266, 269, 344, 465
 Eisenloeffel, Jan (1876-1957) kunstenaar – 31
 Eising, Marchien (1904-1986) schrijfster en vertaalster – 310-312, 429, 457
 Elias, E. (1900-1967) schrijver – 167, 219
 Eliot, George (1819-1880) schrijfster – 164, 424
 Eliot, T.S. (1888-1965) dichter – 307
 Elly van Leeuwen (1931) onderduiker – 247, 248
 Elsäcker, Jacques van (1883-1972) voordrachtskunstenaar – 330
 Emants, Marcellus (1848-1923) schrijver – 145, 163
 Enderlé, Georges (?-1957) componist en pianist – 331, 395
 Engelman, Jan (1900-1972) dichter – 100, 178, 329, 378-381
 Etty, Elsbeth (1951) critica – 186
 Eugen-van Nahuys, Alice von (1894-1967) uitgeefster – 289
 Eyk, Henriëtte van (1897-1980) schrijfster – 151, 161, 168, 179, 184, 285, 323, 324, 423, 467
 Eyk, Mieke van, componiste – 418
 Fabricius, Johan (1899-1981) schrijver – 323, 326, 353
 Fauré Gabriel (1845-1924) componist – 331
 Feith, Anna (1900-1944) – 241
 Fens, Kees (1929-2008) criticus – 344, 345
 Ferguson, Margaretha (1920-1992) schrijfster, ps. van M.D. Wigerink – 461
 Feuchtinger, M.E. ingenieur – 379, 380

Fontijn, Jan (1936) biograaf en literatuurwetenschapper – 10, 16
 Foore, Annie (1847-1890) schrijfster, ps. van F.J.J.A. Junius-IJzerman – 174
 Fournier, Alain (1886-1914) schrijver, ps. van Henri-Alban Fournier – 209, 211, 216, 352
 François, Agnes – 127, 128, 133, 138, 139, 145, 194, 199, 201, 202, 287
 Frankfort, Michel (1899-1967) – 63, 64
 Freezer, Harriët (1911-1977) schrijfster, ps. van Wilhelmina Eijbergen – 260, 285, 310, 318-320, 356, 361, 371, 388, 409, 411, 436, 437, 457, 458, 461
 Frielink, Karin en Elly – 428
 Frits Iordens (1919-1944) verzetsman – 396
 Fulton, Saima (1897-1973) vertaalster – 327
 Funke-Bordewijk, Nick (1918-1995) schrijfster – 354
 Galsworthy, John (1867-1933) schrijver – 86, 349
 Gaskell, Elizabeth (1810-1865) schrijfster – 160
 Geerlings, G.J.C., schrijver – 423
 Gelre, Annie van, schrijfster – 174
 Gendringen, Fé van – 204
 Génestet, P.A. de (1829-1861) dichter – 63, 372
 Gerhardt, Ida (1905-1997) dichteres – 381, 387
 Gide, André (1869-1951) schrijver – 279
 Gijsen, Marnix (1899-1984) schrijver, ps. van J.A. Goris – 279, 280, 293, 295, 384, 385, 450, 451
 Gilot, Françoise (1921) kunstenares – 372
 Gissing, Georg (1857-1903) schrijver – 160, 190
 Goedewaagen, Tobie (1895-1980) politicus – 241
 Goethe, J.W. von (1749-1832) schrijver – 145
 Gomperts, H.A. (1915-1998) letterkundige – 334
 Goor, Jo van, onderwijzeres – 51, 276
 Gorter, Herman (1864-1927) dichter – 24, 62, 145
 Gossaert, Geerten (1884-1958) dichter, ps. van F.C. Gerretson – 178
 Graft, Guillaume van der (1920-2010) dichter, ps. van Willem Barnard – 318, 334
 Gravelaar, Lie (1887-1966) – 115, 152
 Gravesande, G.H. 's (1882-1965) dichter en journalist – 275, 278
 Greshoff-Brunt, Aty (1887-1987) schrijfster en vertaalster – 298
 Greshoff, Jan (1888-1971) dichter en criticus – 129, 179-183, 293, 295, 297, 298, 303, 305, 307, 316, 327, 339, 341, 344, 352, 385, 450, 465, 467, 469
 Grimm, Jacob Ludwig Karl (1785-1863) en Wilhelm Karl (1786-1859) sprookjesschrijvers en taalkundigen – 418-420, 428
 Haak, Jur (1919-?) verzetsman – 247
 Haak, Tineke, verzetsvrouw – 247

Haan, Binne de, wetenschapper – 8
 Haasse, Hella S. (1918-2011) schrijfster – 275, 285, 323, 324, 327, 329
 Haersolte, Amoene van (1890-1952) schrijfster – 160, 388, 389
 Halbach, Christel, zangeres – 111
 Hale, Kathleen, schrijfster – 424
 Ham, Toon van (1905-1988) kunstenaar – 370
 Hammerich-Flensburg, Clara (1894-1972) vertaalster – 309, 327
 Hanlo, Jan (1912-1969) dichter – 450
 Hardy, Thomas (1840-1928) schrijver – 349, 350, 372
 Hazeu, Wim (1940) schrijver en biograaf – 453
 Hébrard, Frédérique (1927) schrijfster – 353
 Heeckeren van Molecaten, Evert Walraven baron van (1879-1942) – 89, 152
 Heidstra-van Bon, Dien, zenuwarts – 458
 Heimans, Eli (1861-1914) bioloog en natuurbeschermer – 22
 Heine, Heinrich (1797-1856) dichter – 250, 371
 Hekman, Joop (1921-2013) kunstenaar – 316, 331, 393, 394
 Helman, Albert (1903-1996) schrijver, ps. van Lou Lichtveld – 219
 Hermans, W.F. (1921-1995) schrijver – 271, 448
 Heuting, Harm, boekhandelaar – 308
 Heydt, Willem (1858-1928) componist – 210
 Hille-Gaerthé, C.M. van (1881-1958) schrijfster – 59
 Hitler, Adolf (1889-1945) staatshoofd – 230, 253, 256
 Hodgson Burnett, Frances (1849-1924) – 423
 Hoek, Liesje van der, critica in *Groot Nederland* onder het pseudoniem E.S. – 138, 139, 181, 182
 Hoekstra, Han G. (1906-1988) dichter en jeugdauteur – 219, 430
 Hoffmann, E.T.A. (1776-1822) schrijver – 216, 270, 285
 Hofstra, J.W. (1907-1991) schrijver – 323
 Hollander-Bronder, Wil den (1915-2000) schrijfster – 354, 400
 Hollander, J. den – 247, 248
 Holthe tot Echten, Marie Louise van (1892-1981) schilderes – 388-390
 Holthuysen, Louisa (1824-1895) – 125, 193
 Hooft, P.C. (1581-1647) – 451
 Hoogakker, mevrouw – 414, 447
 Hoogstraten, Bubie – 133, 141, 142, 156, 158, 221
 Hoogstraten, Gijsberta van (1828-1902) – 23
 Hoornik, Ed (1910-1970) dichter – 323, 399, 468
 Hoornik, Eva (1938) journaliste – 450
 Hopman, Frits (1877-1932) schrijver – 145

Hora Adema, Wim (1914-1998) journaliste en schrijfster – 285, 287, 289, 313, 404, 405, 409, 411, 429, 436
 Houten, Liesbeth ten (1948) uitgeefster – 464
 Houtman, Jan – 308
 Houwink, Roel (1899-1987) schrijver – 309
 Hrubin, Frantisek (1910-1971) schrijver – 424
 Huf, Paul (1891-1961) fotograaf – 323
 Huizinga, Johan (1872-1945) historicus en schrijver – 203
 Hulst, W.G. van de (1879-1963) jeugdauteur – 370, 378
 Hulzen, Gerard van (1860-1940) schrijver – 58
 Hurst, Fannie (1889-1968) schrijfster – 349
 Israëls, Isaac (1865-1934) kunstschilder – 210, 388
 Jacobs, Aletta (1854-1929) arts – 53
 Jaël-Trautmann, Marie (1846-1925) piano-pedagoge – 60
 Jammes, Francis (1868-1938) schrijver – 316, 352, 372, 451
 Jansen-Hessing, Betty, lerares – 15, 379, 395, 396
 Janssen-Klenke, Hester, voordrachtkunstenaars – 330
 Japin, Arthur (1956) schrijver – 18
 Jesse, Nico (1911-1976) fotograaf en arts – 316-319, 321, 322
 Jong, Dina de, verpleegkundige – 307, 348, 454, 457
 Jongert, Jacob (1883-1942) grafisch ontwerper – 175
 Jonker, Ina (1903-1978) – 153, 265
 Josselin de Jong, Kitty de (1903-1991) dichteres en schrijfster – 334, 362
 Juliana (1909-2004) Koningin der Nederlanden – 212, 287
 Kamp, Van der, agrariër – 30
 Kan, Wim (1911-1983) cabaretier – 285
 Kelk, C.J. (1901-1981) criticus – 235, 263, 269, 272, 284, 293, 296, 303, 320, 344, 357, 453
 Keller, Helen (1880-1968) schrijfster – 307
 Kempe, G.Th. (1911-?) criminoloog en verzetsman – 247
 Kessen, A. (1904-1960) bibliothecaris – 404
 Ket, Wim, journalist – 370
 Keuls, H.W.J.M. (1883-1968) dichter en vertaler – 323
 Kho Chien Coo – 240
 Kipling, R. (1865-1936) schrijver – 349
 Klaver, Dick, (1904-1978) ondernemer – 29, 34, 39, 48, 51, 57, 78, 80, 85-87, 89, 153, 154, 217, 232, 245, 260, 265, 290, 346, 366, 367, 459
 Klaver, Eveline (1901-1988) onderwijzeres, bibliothecaris en vertaalster – 15, 29-31, 34, 35, 39, 44, 48-54, 57, 58, 77, 78, 80, 81, 86, 90, 91, 95, 98, 105, 112, 113, 115, 133, 152-154, 173, 212, 213, 216, 217, 225, 230, 232, 239, 243, 244, 246, 252, 256, 265,

273, 278, 286, 287, 314, 316, 326, 333, 342, 343, 361, 362, 366, 367, 412, 421, 428,
438, 445, 447, 448, 451, 457-460, 462-464

Klaver, Gerda (1935) – 250, 265, 306, 314, 346, 347, 428, 447

Klaver, Hendericus (1838-1927) timmerman en kruidenier – 21, 33, 352

Klaver, Ineke (1944) – 265, 346

Klaver, Lenie (1938) – 265, 346

Klaver, Line (1881-1959) – 249

Klaver, Luite (1870-1960) kunstschilder, uitvinder en fotograaf – 21-34, 39, 42-44, 47, 48,
50, 53, 57, 58, 71, 73, 77, 80, 84, 86, 89-91, 97, 98, 112, 140, 152, 192, 217, 218, 249, 254,
255, 258, 265, 268, 279, 283, 290, 292, 348, 366-368, 387, 437, 438, 441, 443, 445, 473

Klemke, Werner (1917-1994) tekenaar – 418

Klompé, Marga (1912-1986) minister van CRM – 381, 454

Knuvelde, G.P.M (1902-1982) literatuurhistoricus – 465

Koch, Pyke (1901-1991) schilder – 100, 244

Köhler, Charlotte (1892-1977) actrice, voordrachtskustenaar – 128, 158

Kohn, H., literair agent – 326, 327

Kok, Truida (1869-1949) jeugdauteur – 62

Kol-Porrey, Nellie van (1851-1930) pedagoge, schrijfster – 39, 419

Komrij, Gerrit (1944-2012) dichter en bloemlezer – 427

Kooistra, Ietje (1861-1923) pedagoge – 68-73, 75, 97

Kool-Smit, Joke (1933-1981) feministe – 409

Koopmans, Sjoukje (1915-1986) leraar – 308, 445, 454

Kossmann, Alfred (1922-1998) schrijver – 374, 443

Kousbroek, Rudi (1929-2010) schrijver – 448

Kouwenaar, Gerrit (1923-2014) dichter – 394

Kuik, William, later Dirkje (1929-2008) graficus en schrijver – 329, 332, 333, 391, 412,
439, 447, 458

Kuiper, J.A. stedenbouwkundige – 380

Kwaak, Sophie (1901-1990) directiesecretaresse – 9

Kyber, Manfred (1880-1933) antroposoof – 215, 216

Laar, Louis van der (1921-2004) staatsecretaris OK&W – 430

Lagerlöf, Selma (1858-1940) schrijfster – 354, 423

Laird, Jenny (1912-2001) schrijver – 262

Laman Trip-de Beaufort, Henriëtte (1890-1982) schrijfster – 334, 335, 353, 402

Lampo, Hubert (1920-2006) schrijver – 321, 384

Last, Jef (1898-1972) schrijver – 351, 394

Laurey, Harriet (1924-2004) jeugdauteur – 424

Lawrence, D.H. (1885-1930) schrijver – 146

Leefflang, Chris (1904-1993) boekhandelaar – 178, 272, 275-277, 318, 321, 334

Leeuw, Aart van der (1876-1931) schrijver – 209, 210, 270, 271, 284, 350

Leeuwen, W.L.M.E. van (1895-1974) criticus – 305

Legras, August (1864-1915) kunstschilder – 33

Leopold, Céline (1936) illustratrice – 424

Leynse, James, zendeling, schrijver – 289

Lieftinck, Joukje (1915-1925) pedagoge – 70, 72, 73, 77

Ligthart, Jan (1859-1916) pedagoog – 311

Lodeizen, Hans (1924-1950) dichter – 354

Lodewick, H.J.M.F (1909-1995) neerlandicus – 465

Lokhorst, Emmy van (1891-1970) schrijfster – 160, 161, 208, 209, 217, 218, 235, 405

Loo, Van, agrariër – 30

Lubberhuizen, Geert (1916-1984) uitgever en verzetsman – 247-249, 262

Lucebert (1924-1994) schrijver en kunstenaar, ps. van L.J. Swaanswijk – 295, 296-298,
317, 319-322, 450

Lugt, Mieke van der, kwekeling - 406-408

Luijn-van Schayk, Miep van – 458

Luijn, Dick van (1896-1981) graficus – 15, 310, 314, 325, 331, 332, 361, 370, 373-376,
381, 393, 394, 422, 428, 458

Lulofs, Sicco (1849-1927) predikant – 52

Maas, Johannes (1914-1996) jeugdauteur – 313

Maaskant, Hugh (1907-1977) architect – 394

Maclaine Pont, Anne (1916-1969) verzetsvrouw – 247, 248, 396

Maclaine Pont, Pieter (1885-1958) ondernemer – 396

Malot, Hector (1830-1907) schrijver – 423

Mansfield, Katherine (1888-1923) schrijfster – 263, 275, 296, 307, 308, 316, 349, 375, 403

Marchant, Henri (1869-1956) minister van OK&W – 52, 467

Mark, Pietje (Miep) van der – 255

Marsman, Hendrik (1899-1940) schrijver – 271, 277, 329, 358, 376, 466

Martin, Hans (1886-1964) schrijver en journalist – 177, 232

Marxveldt, Cissy van (1889-1948) schrijfster, ps. van Setske de Haan – 176

Matthijssen, Rutger (1921) verzetsman – 246-248

Maupassant, Guy de (1850-1893) schrijver – 349, 375

Maurois, André (1885-1967) schrijver en biograaf, ps. van Emile Herzog – 316

Meerburg, Piet (1919-2010) verzetsman – 247

Meerten, Hans van (1895-1958) acteur en verzetsman – 249

Mees-Verwey, Mea (1892-1978) dichteres en letterkundige – 201

Meester, Johan de (1860-1931) schrijver – 359

Meijer de Haan, Isaac (1852-1895) schilder – 22

Meijer, Henk Romijn (1929-2008) schrijver – 356

Mendels, Josepha (1902-1995) schrijfster – 271, 315
 Menk, Abraham Benjamin (1914-1995) – 246
 Mens, Jan (1897-1967) schrijver – 353
 Mérode, Willem de (1887-1939) dichter – 96, 218
 Mertens, Anna, critica – 283
 Mesdag, Bouk (1853-?) onderwijzeres – 32, 33, 59
 Meulenbelt, Jan (1920-2011) verzetsman en ambtenaar – 247, 248, 329
 Meurs, van, kunsthandelaar – 22, 23
 Meyer, H.Chr. – 328
 Meyier, Fenna de (1874-1943) schrijfster – 349
 Milne, A.A. (1882-1956) schrijver – 423
 Minco, Marga (1920) schrijfster – 334
 Mitford, Nancy (1904-1973) schrijfster – 307, 353
 Moerkercken van der Meulen, Annie (1913-2005) jeugdboekspecialist – 430
 Moesman, Joop (1909-1988) kunstenaar – 100
 Monchy, Maresi de, grafologe – 384
 Mouw-Zillinger, Anna Elisabetha dèr (1831-1892) directrice HBS voor meisjes – 25
 Mouw, Johan Andreas dèr (1863-1919) dichter – 25
 Mulder, Anne H. (1906-2001) journaliste en schrijfster – 318, 320
 Mulisch, Harry (1927-2010) schrijver – 271, 323, 334, 350, 394, 399
 Multatuli (1820-1887) schrijver, ps. van E. Douwes Dekker – 145
 Mussert, Anton (1894-1946) politicus – 253
 Musset, Alfred de (1810-1857) schrijver – 270
 Mussolini, Benito (1883-1945) staatsman – 162, 203
 Naeff, Top (1878-1953) schrijfster – 160, 163, 176, 180, 183, 201, 219, 294, 349, 352, 353, 358, 359
 Nathan, Robert (1894-1985) schrijver – 270
 Nathusius, Marie-Sophie (1906-2002) schrijfster – 334
 Nebbeling, F.A.I., schrijver – 219
 Nescio (1882-1961) schrijver, ps. van J.H.F. Grönloh – 216, 270, 277
 Nève, Édouard de (1889-1961) schrijver – 161
 Neve, Louise de (1859-1913) schrijfster – 174
 Nichols, John Beverley (1898-1983) schrijver – 450
 Nieuwenhuis, Theo (1866-1951) ontwerper – 22, 23, 26
 Nijhoff-Wind, Antoinette (1897-1971) schrijfster – 164
 Nijhoff, Martinus (1933-1941) dichter – 100, 178, 183, 186, 234, 272, 279, 316, 329
 Nijlen, Jan van (1884-1965) dichter en redacteur – 181
 Noordwal, Cornélie (1869-1928) schrijfster – 160
 Nooteboom, Cees (1933) schrijver – 357, 394

Noppen, Ad van (1926) schrijver – 251, 252
 Nord, Max (1916-2008) journalist – 274
 Odilon, Louise (1892-1981) schrijfster, ps. van Marie Louise van Holthe tot Echten – 389, 390
 Oldewelt-Dommisse, Annie (1894-1973) grafologe – 383, 384
 Onck, Andries van (1928) ontwerper – 112, 287
 Onck, Arne van (1933) – 112
 Onck, Evelien van (1929-2006) politica – 112
 Onck, Hans van (1904-?) – 112, 113, 152-154, 163, 342
 Osselen van Delden, Bertha van (1847-1936) jeugdauteur – 62, 328
 Otten, Jo (1901-1940) schrijver – 8, 219, 232
 Oudshoorn, J. van (1876-1951) schrijver, ps. van J.K. Feylbrief – 126
 Oudwijk, Ton van (1911-1990) schrijfster, ps. van Anna Koppelman – 288, 356, 390-392, 404, 458
 Ouida (1839-1908) schrijfster, ps. van M.L. de la Ramée – 160
 Oven, Ro van (1885-1969) journaliste en critica – 436
 Oversteegen, J.J. (1926-199) neerlandicus – 326
 Ovink, W.S. (1867-1930) arts – 30
 Paemel, Monika van (1945) schrijfster – 356
 Panhuysen, Jos (1900-1986) schrijver en criticus – 304
 Pauwels, François (1888-1966) schrijver en jurist – 323
 Pekelharing-Doyer, Cato (1858-1913) feministe – 52
 Pelkwijk, Gerard ter (1882-1964) burgemeester – 257
 Perron, Eddy du (1899-1940) schrijver, criticus – 181-183, 198, 271, 350
 Pétilion, Willy (1883-1948) schrijfster, ps. van H.W. van Tienhoven-Mulder – 176
 Philipe, Anne (1917-1990) schrijfster – 402, 403, 463
 Philips, Hans (1904-1984) musicus – 214
 Philips, Marianne (1886-1951) schrijfster – 129, 187, 275
 Phillips Oppenheim, Edward (1866-1946) detectiveschrijver – 242
 Pijper, Willem (1894-1947) componist – 211
 Planck, Willy (1870-1956) illustrator – 39
 Poe, Edgar Allan (1809-1849) schrijver – 352
 Posthumus, J.A., fabrieksdirecteur – 92, 94-97
 Potter, Beatrix (1866-1943) schrijfster en tekenares – 424
 Pound, Ezra (1885-1972) dichter – 464
 Praas, Jan (1921-2011) schrijver – 251
 Presser, J. (1899-1970) historicus en schrijver – 335
 Priem, G.H., uitgeverijmedewerker – 280
 Quick, W.G. - 111
 Raa-Eggink, Jacoba van de (1914-1997) secretaris VVL – 405

Raedt-de Canter, Eva (1900-1975) schrijfster en vertaalster, ps. van Betty Mooij – 129, 138, 144, 146, 160, 161, 164, 169, 170, 173-175, 178, 181, 182, 185, 187, 191, 194, 200, 201, 242, 315, 354, 465

Raephorst, Marijke van (1909-1990) jeugdauteur en journaliste, ps. van Alida de Graaff-Tuk – 419, 429

Ramondt, Marie (1878-1963) onderzoekster en schrijfster – 310

Ranitz, C.J.A. de (1905-1983) burgemeester – 370, 379

Ravel, Maurice (1875-1937) componist – 331

Redon, Odilon (1840-1916) kunstschilder – 270

Reeves, James (1909-1978) schrijver – 424

Reinink, H.J. (1901-1979) secretaris-generaal van het Ministerie van Onderwijs – 275

Renders, Hans (1957) biograaf en hoogleraar – 9

Reuling, Josine (1899-1961) schrijfster – 161, 310

Reve, G.K. (Simon) van het (1923-2006) schrijver – 210, 394, 473

Reyneke van Stuwe, Jeanne (1874-1951) schrijfster – 161, 175, 465

Richer, Clément, schrijver – 347

Riemens-Reurslag, G.J.H. (1886-1950) gezinspedagoge – 82

Rietveld, Gerrit (1888-1964) architect – 100

Rijswijk, Alie van, muzikante – 155, 156, 205, 221

Rijswijk, Harry van, muzikant – 155, 156, 221

Rilke, Rainer Maria (1875-1926) dichter – 145, 349, 352

Rinser, Luise (1911-2002) schrijfster – 351

Ritter-Landré, C.M., critica - 209

Ritter, dr. P.H. jr. (1882-1962) schrijver en criticus – 101, 147, 167, 172-175, 198, 200-202, 208, 209, 220, 234, 272, 276, 282, 294, 296, 304, 329, 330, 347, 357, 362, 405, 466, 470

Ritzema Bos, J. (1850-1928) botanicus – 22

Robbers, Herman (1868-1937) schrijver en redacteur – 129, 148, 191, 201, 352, 359, 466, 470

Rodenko, Paul (1920-1976) dichter – 394

Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte (1869-1952) dichteres – 341, 383

Roland Holst, Adriaan (1888-1976) dichter – 201, 251, 279

Roland Holst, Richard (1868-1938) kunstenaar – 22

Romein-Verschoor, Annie (1895-1978) schrijfster en historica – 186, 201, 344, 468

Romein, Jan (1893-1962) historicus – 8, 18

Romijn, Jaap (1912-1987) uitgever, schrijver en museumdirecteur – 251, 262, 264, 316, 318, 321, 329, 353, 380, 388, 389, 405, 453

Rosenberg, Julius en Ethel (1918/1915-1953) spionnen – 341

Rosseels, Maria (1916-2005) schrijfster – 353

Rossum, Rie van (1903-1973) schrijfster – 274

Roth, Joseph (1894-1939) schrijver – 181, 207

Rutgers van der Loef-Basenau, An (1910-1990) schrijfster – 427

Rutten, A.P.E. (1914-?) criticus – 320

Ruyslinck, Ward (1929-2014) schrijver, ps. van Reimond de Belser – 394

Salden, Helmut (1910-1996) ontwerper en schrijver – 279, 281

Salomons, Annie (1885-1980) schrijfster – 270, 275

Sand, George (1804-1876) schrijfster, ps. van Amandine Dupin – 164

Sandberg, Herman (1918-2008) journalist – 405

Sanders, Ewoud (1958) taalhistoricus en journalist – 470

Saris, Leni, (1915-1999) schrijfster – 398

Sartre, J.P. (1905-1980) filosoof – 350

Schagen, J.C. van (1891-1985) dichter – 318, 319, 388, 438, 453

Schaik-Willing, Jeanne van (1895-1984) schrijfster – 272, 323, 324

Scharten-Antink, Margo (1869-1957) schrijfster – 160, 186

Scheidler, Carla (1923-?) tijdschriftredacteur – 251

Schendel, Arhur van (1874-1946) schrijver – 209, 210, 271, 284, 327

Schepman, A.M.H., voorzitter Vereeniging – 275

Schierbeek, Bert (1918-1996) schrijver – 317, 319, 321, 322, 374

Schmidt, Annie M.G. (1911-1995) schrijfster – 191, 271, 285, 405, 412, 417, 420, 423, 425, 427, 429, 430, 432

Schmitz, Marie (1883-1972) schrijfster – 334

Schnitzler, Arthur (1862-1931) schrijver – 316

Schregel-Onstein, Francine (1918-2013) schrijfster – 351, 429, 431

Schregel, Henk (1895-1982) schrijver – 351

Schreuders, Piet (1951) schrijver – 471

Schurer, Fedde (1898-1968) schrijver – 318

Shakespeare, William (1564-1616) schrijver – 145, 353

Shaw, George Bernard (1856-1950) toneelschrijver – 142

Siderius, K., botanicus – 22

Silzer, Irma (1894-1974) vertaalster – 327

Simenon, Georges (1903-1989) schrijver – 331

Slauerhoff, J.J. (1898-1936) schrijver – 178, 191

Slijper, Bart, biograaf – 264

Slot, Annie (1904-?) schrijfster – 219

Sluysmans, Conny (1928-1987) journaliste – 435, 436, 460

Smis, G.P., sinaasappelkoopman – 172, 173

Smit, Gabriël (1910-1981) dichter – 251, 318, 319

Smith, Nora K. (1889-1961) schrijfster – 234

Smulders, Peter (1956) uitgever – 454

Söhnlein, Gisela (1921) verzetsvrouw – 247-249

Somerset Maugham, William (1874-1965) schrijver – 375
 Sötemann, A.L. (1920-2002) neerlandicus en hoogleraar – 388, 393
 Stamperius, Hannemieke (1943) feministe en schrijfster – 467, 468
 Steffen, Wim (1907-1998) fotograaf – 377
 Stoke, Melis (13^e-14^e eeuw) schrijver – 376
 Stols-Kroesen, Greet (1908-2002) – 298
 Stols, Alexandre (1900-1973) uitgever – 211, 264, 279-282, 289, 295-298, 302, 303, 305, 307, 312-314, 322, 326, 327, 335, 339, 343, 354, 374, 384, 385, 416, 417, 451, 466
 Stolz, Mary (1920-2006) jeugdauteur – 417
 Stork, Anna Wilhelmina (1888-1973) – 396
 Strachey, Lytton (1880-1932) biograaf en schrijver – 12
 Stroman, Ben (1902-1985) criticus en journalist – 232, 272, 284, 294, 352
 Stuiveling, G. (1907-1985) neerlandicus en hoogleraar – 303, 304, 358, 390
 Stutvoet, Cor (1906-1990) fotograaf – 451, 452
 Suchtelen, Nico van (1878-1949) schrijver – 359
 Swart, Sara de (1861-1951) kunstenares – 24
 Swarth, Hélène (1859-1941) dichteres - 62
 Sweerts de Landas, Jacob Lodewijk Jan Baptist Baron (1858-1937) burgemeester – 50
 Swinburne, Algernon Charles (1837-1909) dichter en toneelschrijver – 163, 349
 Székely-Lulofs, Madelon (1899-1958) schrijfster – 52, 129, 241
 Talen, K., onderwijzer – 89
 Tellegen, J.W.C. (1859-1921) burgemeester – 127
 Tellegen, Marie Anne (1893-1976) juriste – 9, 127, 128, 135, 146, 245
 Tempel, Bas van, schrijver – 265
 Terlouw, Jan (1931) schrijver en politicus – 425
 Thackeray, William (1811-1863) schrijver – 145
 Themans-Wessel, Sara (1891-1949) – 245, 246
 Themans, Henriette Jacoba (1924-1943) – 245, 246
 Themans, Sophie Renee Themans (1921-1995) – 245, 246
 Thiele, Hertha actrice (1908-1984) – 82
 Thijsse, Jacobus Pieter (1865-1945) bioloog en natuurbeschermer – 22
 Timmermans, Felix (1886-1947) schrijver – 419
 Timmermans, Lia (1920-2002) schrijfster en vertaalster – 419
 Tolstoj, Leo (1828-1910) schrijver - 353
 Toonder, Marten (1912-2005) tekenaar – 175
 Tooren-Snoek, M. van, hospita – 73
 Tooren, Marijke van, critica – 228
 Toorop, Charley (1891-1955) kunstenares – 210
 Toorop, Jan (1858-1928) kunstenaar – 210, 211

Triolet, Elsa (1896-1970) schrijfster – 353
 Trnka, Jiri (1912-1969) tekenaar en poppenmaker – 424
 Tsjechov, Anton (1860-1904) schrijver – 216, 371, 375
 Ulsen, Henk van (1927-2009) acteur – 445, 458, 459
 Ulzen, Rolf van (1925-1994) uitgever – 362, 417, 418
 Uyldert, Maurits (1881-1966) schrijver en criticus – 23, 167, 184, 204, 219, 228
 Vaartjes, Gé (1954) neerlandicus en biograaf – 444, 445
 Valéry, Paul (1871-1945) schrijver – 279
 Valk, Maurits van der (1857-1935) etser en schilder – 23-25, 32, 33, 255
 Valk, Pim van der – 32, 33, 255
 Vasalis, M. (1909-1998) dichteres, ps. van M. Droogleever Fortuyn-Leenmans – 279, 282, 433
 Vathorst, Theo van de (1934) beeldhouwer – 370
 Veen Valck, Veronica Hendrika (1865-1926) – 98
 Veenendaal, Susanna (1890-1944) – 104, 106, 107, 110, 131, 134, 244, 255, 256
 Velde, Jacoba van (1903-1985) schrijfster en vertaalster – 315
 Verkade, Anna (1866-1939) – 22, 32
 Verkade, Jan (1868-1946) schilder – 22
 Verroen, Dolf (1928) schrijver – 190, 260, 308, 310, 312, 362, 392, 402, 405, 419, 429, 451, 452, 454, 455, 457, 458, 460, 461, 464
 Verwey, Albert (1865-1937) schrijver – 23
 Vestdijk, Simon (1898-1971) schrijver – 180-182, 218, 279, 285, 323, 343, 349, 350, 374, 385, 404, 468
 Vinkenoog, Simon (1928-2009) schrijver – 322, 464
 Viruly, Adriaan (1905-1986) schrijver en vliegenier – 285, 318, 356
 Viruly, Aviola, stewardess – 318
 Vischer, Louise (1870-1957) – 126, 127, 199, 201
 Visscher, W.H., onderwijzer – 50
 Visser, Ab (1913-1982) schrijver en criticus – 8, 265, 443
 Visser, Erika (1919-2007) kunstenares – 332, 333, 461
 Voerman, Jan jr. (1890-1976) schilder – 22
 Voerman, Jan sr. (1857-1941) schilder – 21, 22, 211, 367, 445, 457
 Voeten, Bert (1918-1992) dichter – 323, 347
 Vogel, Marianne (1958) literatuurwetenschapper en vertaler – 465, 468
 Vondel, Joost van den (1587-1679) schrijver – 341
 Voormolen, Alexander Nicolaas (1895-1980) componist – 14, 210-216, 226, 227, 241-244, 251, 350, 421
 Voormolen, Alice / Elsje (1929-?) – 211, 212
 Vos, Marjolein de, jeugdauteur – 424
 Vourdides, Bayron, bontwerker – 157, 158

Voûte, Hetty (1918-1999) verzetsvrouw – 247-249
 Vree, Paul de (1909-1982) schrijver en criticus – 293
 Vries, Anne de (1904-1964) schrijver – 311, 318, 319
 Vries, C.F. de, criticus – 452
 Vries, Frank de (1909-2004) Utrechtse kunst-intermediair – 331, 393, 394
 Vries, Theun de (1907-2005) schrijver – 219, 272, 285, 459
 Vriesland, Victor E. van (1892-1974) dichter en criticus – 8, 183, 184, 198, 218, 270, 272, 275, 469
 Vrind, Gerard (1878-1950) leraar klassieke talen – 112, 117, 152
 Vrolijk, M. (1919-1994) minister van CRM – 381
 Vroman, Leo (1915-2014) dichter en bioloog – 18, 285
 Vurens, kwekersknecht – 43, 150
 Wadman, Anne (1919-1997) schrijver en criticus – 398, 469
 Wagenvoort, Maurits (1859-1944) schrijver – 465
 Walschap, Gerard (1898-1989) schrijver – 219
 Warendorf, M.E.H. (1896-1994) uitgever – 163, 164, 166, 173-175, 180
 Warren, Hans (1921-2001) criticus en dichter – 279, 294, 303, 397, 444, 445, 453, 458, 471
 Webb, Mary (1881-1927) schrijfster – 161
 Wehl, Nannie van (1880-1944) jeugdauteur, ps. van Susanna Lugten-Reijs – 62
 Weisz, Frans (1938) regisseur – 330, 413
 Wells, H.G. (1866-1946) schrijver – 349
 Wely, Babs van (1924-2007) illustratrice – 418
 Werfhorst, Aar van de (1907-1994) schrijver – 318, 327
 Werumeus Buning, J.W.F. (1891-1958) schrijver – 323
 Westendorp, Fiep (1916-2004) tekenares – 285, 313, 429
 Wibaut, Constance (1920-2014) modetekenares – 470
 Wichman, Erich (1890-1929) kunstenaar – 100
 Wiegman, Tia (1913-?) kunstenares en illustratrice – 298
 Wiessing, H.P.L. (1878-1961) journalist – 124-126, 129, 201
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Welmoet (1876-1956) feministe – 53
 Wijsmuller, J.H. (1855-1925) kunstschilder – 22
 Wildemeersch, Georges (1947) hoogleraar en criticus – 461
 Wilhelmina (1880-1962) Koningin der Nederlanden – 12
 Wilkeshuis, Cees (1896-1982) onderwijzer en jeugdauteur – 429
 Willet, Abraham (1825-1888) kunstverzamelaar – 125, 193
 Wilson, Caroline, voordrachtskunstenares – 330
 Windemüller-Schotanus, A. (1854-1934) hospita – 72-74
 Wit, Augusta de (1864-1939) schrijfster – 160, 349

Wit, Francien, onderwijzeres – 75, 82
 Witsen-Elias, Claudine (1897-1988) voordrachtskunstenares – 329
 Witsen, Anna (?-1889) zangeres – 204
 Witsen, Willem (1860-1923) kunstenaar – 21
 Wolf-Catz, Helma (1900-1979) schrijfster – 351, 354, 390, 429
 Wolf-Catz, Loeka (1930-2008) schrijfster – 390
 Wolkers, Jan (1925-2007) schrijver – 350, 448
 Woolf, Virginia (1882-1941) schrijfster – 9, 183, 259, 260, 353
 Wouda, Jan (1905-1961) ondernemer – 369, 370
 Woude, Johan van der (1906-1979) schrijver – 453
 Wright, Dare (1914-2001) jeugdauteur – 432
 Wroost, Wilfried (1889-1959) schrijver – 242
 Yntema, Helena Clara (1820-1866) – 23, 439
 Zaal, Wim (1935) journalist en schrijver – 390, 392
 Zeggelen, Marie van (1870-1957) schrijfster – 39
 Zernike, Elisabeth (1891-1982) schrijfster – 160, 187, 334, 354, 383
 Zetterling, Mai (1925-1994) actrice en filmregisseur – 403
 Zeyde, Marie van der (1906-1990) vertaalster – 387
 Zeytveld, Wouter van (1923) verzetsman – 247
 Zijlstra, Doeke (1889-1940) uitgever – 220, 221, 224, 238
 Zikken, Aya (1919-2013) schrijfster – 8
 Zola, Émile (1840-1902) schrijver – 145, 167, 350
 Zuylen, Belle van (1740-1805) schrijfster – 239, 353
 Zwiers, M.T., uitgever – 391, 400-401, 437, 466

Summary

This dissertation, *Voor 't gewone leven ongeschikt. A biography of Clare Lennart*, is a literary and historical biography of author Clare Lennart. Lennart was the pen name used by Clara Helena van den Boogaard-Klaver (1889-1972). Her work contains many elements which can be linked to events in her life and which are, in some cases, recognisably autobiographical. Elements from Clare's youth are regularly featured in her work. An extensive overview of the life of this 'forgotten author' is the basis for this biography.

Biography

Clara Klaver received a liberal upbringing in an artistic family in the rurally located Oldenbroek. Her father, the painter Luite Klaver, ran a nursery called De Ekelenburg, a country estate. Clara, her sister Eveline (1901-1988) and her brother Dick (1904-1978) loved playing in the extensive gardens. It is at this time that she developed a passion for the outdoors, flowers and animals. She read a lot and grew into an intelligent, critical and reserved young lady with a lively imagination. Her parents' marriage was an unhappy one and Clara's anxiety became more pronounced due to the family's (financial) issues. The nursery went bankrupt by the time Clara was ten. Clara experienced the loss of the 'green garden' as a catastrophe. The family moved to a smaller house in Epe, where Clara attended the village school and the so-called French School, which was a *mulo*. [More advanced primary education].

Clara moved in with her aunt Saar Doyer in Deventer in August 1913. This is where she prepared herself to take the entrance exam for the *Rijkskweekschool* [teacher training] for girls in Apeldoorn. Clara passed the exam in April 1914 and was admitted to the prestigious school. She endured four years of homesickness and troubles with the 'matron' of the small boarding school she lived in. Clara's much admired and beloved mother, Da Doyer, passed away from tuberculosis in December 1915.

Clara, who was shy and obstinate, had trouble fitting in with the demanding sorority mentality, prevalent at the *Rijkskweekschool*. However, she had no issues with the subject matter. She received her diploma in the spring of 1918. She worked as a teacher in small villages in Drenthe and Overijssel until 1926. During this time she also earned certificates to teach French and English. She accepted a job in Utrecht in the summer of 1926.

Clara met her lover Wim van den Boogaard, a calm, uncomplicated, working class soldier, in her first year in Utrecht. However, Wim was already married and had seven children. Their affair was met with opposition from Clara's employer, the Utrecht City Council. Clara broke with tradition and chose Wim. She quit working as a teacher in 1927. Clara opened a boarding house because her lover was unable to get a divorce or take care of her financially. She started writing in 1931 to earn money to supplement

her low rental income. In the evenings she wrote stories about her time as a teacher and wrote two children's books. Her childhood memories were also a huge source of inspiration. The publication of the novella called '*Liefde en logica*' [Love and Logic] in *Groot Nederland* in 1932 gave Clara's career as a writer a literary twist. *Groot Nederland* editor and critic Frans Coenen helped Clara get her stories published and stimulated her to write novels. The prepublication of her first novel *Mallemolen* [Merry-go-round], in 1934, was under a pen name as Clara used her paying guests as a recognisable source of inspiration. She used the name Clare Lennart to publish a series of six novels in quick succession, a book for girls and a fairy tale for adults. Looking back at the beginning of her literary career she wrote: '*I still ask myself if I ever would have done something other than think stories if I hadn't needed the money so desperately at the time.*'

Clara started a passionate affair with Frans Coenen in the summer of 1932. Their regular correspondence shows that Clara was strongly influenced by Coenen both emotionally and in her writing. She looked after Coenen when he became ill in the spring of 1936 and continued to do so until his death in June 1936. She also had a short and fiery affair with Alexander Voormolen, a flamboyant composer, in the autumn of 1936. Clara's relationship with Wim van den Boogaard, who continued to play an important role in her life during her affair with Coenen, continued in 1938. She followed Wim to Rotterdam during the mobilisation. She barely survived the bombing of Rotterdam in 1940 and opened another boarding house at the Zuilenstraat 10bis following her return to Utrecht. Clara took in Jewish adults and children there on behalf of the *Utrechts Kindercomité* (Utrecht Children's Committee) during the war. She prepared several translations during the war, but didn't publish anything as she was not a member of the Kultuurkamer. She continued to generate income as a translator after 1945 and translated works by the likes of Truman Capote, Pearl S. Buck, Colette and Anne Philipe.

Wim's wife died in 1944. He moved in with Clara and they got married in 1947. The practical support provided by her husband resulted in Clare Lennart flourishing in the 1950s. She received national acclaim for the autobiographic novella called *Twee negerpopjes* [Two negro dolls], the *Boekenweekgeschenk* in 1949. The novel titled *Serenade uit de verte* [A serenade from afar], published in 1951 by literary publishers A.A.M. Stols received critical acclaim. *Stad met rose huizen* [The City with Pink Houses] (1954) and *De ogen van Roosje* [Roosje's Eyes] (1957) cemented her status as a literary writer with deep psychological insight. Poet J.C. Bloem compared her to Katherine Mansfield. Her work often focussed on the relationship between reality and the imagination. Her readings, radio appearances and articles constantly proved that she was able to draw on a wealth of experiences of the 'pastoral' which was part of her youth.

Clare Lennart was able to live off her writing and stopped letting rooms in 1954. She was working as a journalist for *Het Parool* and as a critic for *Elseviers Weekblad*. Her short stories were featured in a variety of publications, both literary magazines and family ones.

She also wrote non-fiction books to order. Her confidence grew and she became less shy. Her position in the Dutch literary scene grew as she became a member of the *Vereniging van Letterkundigen* [The Dutch Men of Letter's Association], PEN international and *Zeister Literaire Kring* [the Zeist Literary Circle]. She was an active member of the *Tollensfonds* and the *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* [Association for Dutch Writers] and acted as a literary judge. She maintained a professional, and sometimes friendly, relationship with authors like Harriët Freezer, Ton van Oudwijk, Ina Boudier-Bakker and Wim Hora Adema. She was very fond of Utrecht and she successfully participated in preventing the filling in of the characteristic canals.

Clare Lennart struggled to combine housework and writing following the death of her husband in February 1960. She only wrote one novel, *Twintig ramen aan de straat* [Twenty windows facing the street] during the next decade. She found comfort in her beloved cats and in writing her fortnightly column '*Van tijd tot tijd*' [From time to time] for the *Utrechts Nieuwsblad*. Clare Lennart was reborn during the final years of her life. Her book of nostalgic family memories *Weleer* [Before] (1971) was a success. She also took pleasure in writing children's books and playful poems about cats. Just before her unexpected death, in December 1972, Lennart was working on a collection of literary stories about cats with her friend Dolf Verroen. Her sister, Eveline Klaver, finished the uncompleted sequel to *Weleer*.

Structure and themes

Voor 't gewone leven ongeschikt is a critical and interpretive biography. In addition to the factual life of the writer, I also provide my vision of Clare Lennart's position in her time and deal with the facets which made her unique. Most chapters more or less chronologically follow Clara Klaver's life. The turning point in her life, the change from Clara Klaver to Clare Lennart, is dealt with in chapter 7. The context of Clare Lennart's authorship and her position as an author of (children's) books is dealt with in the more thematic chapters (7, 12, 14 and 16).

A large part of my research focussed on the question of how Clare Lennart gained an economic position as a woman of letters. I compare her position with other (female) authors. I will show that Clare Lennart was a representative of the sociological type of 'women authors' who had to write for their daily bread. She would never have published her stories without financial motivation. Her personal quirks, especially her choice of a much less developed life partner who looked after her like a 'house man' avant la lettre, were leading factors in the life path she chose to follow. Her path was certainly an unusual one for her time and a revolutionary one for a woman. Clare Lennart, however, did not seem to be aware of this.

This biography also demonstrates the way in which Clare Lennart's mentor Frans Coenen, who is seen as a 'mediocre' member of the canon, played an important role in the

production of literature by women between 1914 and 1936. He acted a 'literary jack-of-all-trades' and used various literary strategies to ensure that female authors got published. In turn, Clare Lennart invested in helping her colleagues publish in the fifties and sixties.

A second research question will focus on the concepts of posture and self-fashioning. I will demonstrate that Clare Lennart was aware of her image as a 'poetic nature lover' and how she openly presented herself as a hack writer. She was business-like and self-assured in her contact with publishers. I will also discuss how Clare Lennart connected with her audience both publicly and in her work. She had a loyal group of readers who appreciated her work for its view of the world and the returning theme of the 'pastoral'. Clare Lennart's poetic and descriptive style nowadays seems more dated than the more sober language used by contemporary authors, like Anna Blaman or Harry Mulisch. Nevertheless, she had a large audience between 1945 and 1972. Her critical reception was nearly always positive and her post-war novels were in wide circulation. Clare Lennart publicised her positive vision of life and this resulted in it being a part of the debate about 'hopeful literature' versus the bleak realism of young writers in the fifties. Clare Lennart's work has its own, instantly recognisable, voice; one which was quickly silenced after her death. Her critical and popular success did not result in standing and her work can now, retrospectively, be viewed as 'middlebrow'. I discuss the contemporary reception of Clare Lennart's work in detail in the chronological chapters. The epilogue will focus on the reasons why Clare Lennart's work is omitted from the Dutch canon.

Dankwoord

Clare Lennart is een belangrijk deel van mijn persoonlijke biografie geworden. Het heeft me prettig verrast dat het ophalen van herinneringen aan een ‘vergeten’ schrijfster zoveel nieuwe, mooie herinneringen heeft gemaakt.

Velen ben ik dank verschuldigd. Mijn promotor Jaap Goedegebuure gaf me de kans mijn ideeën voor een boek over Clare Lennart werkelijkheid te maken. Ik ben hem zeer erkentelijk voor zijn plezierige begeleiding, zijn snelle reacties op mijn teksten en vooral omdat hij vertrouwen hield in een buitenpromovenda met schier eindeloze vertraging.

De familieleden van Clare Lennart, Ineke en Gerda Klaver en Andries van Onck, waren supporters van het eerste uur en bleven geduldig wachten op het eindresultaat. Ries van den Boogaard, Wims kleinzoon, vulde mijn kennis over zijn grootvader belangrijk aan.

Telefonische of schriftelijke inlichtingen kreeg ik onder meer van Bert Jan Flim, Bonnie Vondeling, dr. Kien Ebels, mevr. A. Wagenaar-Rensen, G. van den Bosch, G. Bennink, Garrechien van den Bosch, Karolijn de Rooy, Paul Arnoldussen, Wim van Willegenburg, Loeka Catz-Wolf (IM), Henk van Ulsen (IM), W.H. Weenink, Felix Visser, Piet Calis, Matthijs Brug, Ton van Schaik, Remco Campert, Mario Molegraaf, Kees Ripperda, Chris Werensteijn, Anton Korteweg, Gaby Boveland, Dini van Loo, Madeleine Bosscher, Jan Branje, Kurt Bikkembergs, Wim Zaal, Machteld van der Velden-Allaart, Kees Ruys, Bert Kwakkel, Aya Zikken (IM), August Agasi, Bertha van Boven, Laura Reedijk-Boersma, Liliane Waanders, Berber van Onck, Mieke Kolster-van der Lugt, Colette Jesse, Salma Chen en Gerrit Kouwenhoven. Mede-biografen Mieke Tillema, Jaap Versteegh en vooral Bertus Mulder deelden hun kennis met me.

Ik had inspirerende gesprekken met Liesbeth Beyaert, prof. dr. Isa Diederiks, Johan Degewij, Gisela Wieberdink-Söhnlein, Marise Martin-Menk, Jan Klaver, Jan Willem Wouda, José Frijns, Albert Boerman, Jos te Water Mulder, Wim Ket, Niels Bokhove, Marijke van Dorst, Hans Heesen en Koen Vergeer. Met Rico Bulthuis (IM), Dirkje Kuik (IM) en Dolf Verroen kon ik uitvoerige interviews houden. Dat Dolf me de correspondentie tussen Clare Lennart en Frans Coenen wilde toevertrouwen voor dit boek was een onbetaalbaar geschenk. Ik hoop nog vaak, onder het genot van een uitsmijter, naar zijn verhalen te mogen luisteren.

Voor mijn pelgrimage naar Clare Lennarts voormalige woonhuizen dank ik de eigenaar van De Ekelenburg, Wim Roelofs en dr. R. de Groot, de toenmalige eigenaar van Het Kalverveen. De heer G.W. Karssing gaf inzage in de correspondentie van Luite Klaver en Bertha Klaver-Barendsen. Marco Entrop mailde mij de gouden tip over de correspondentie tussen Rico Bulthuis en Clare Lennart.

Waardevol commentaar op eerdere versies kreeg ik van Tineke Spaans-van der Bijl (IM), prof. dr. Mineke van Essen en Margaretha Coornstra. Vooral Annelies Dirkse-Balhan ben ik dankbaar voor haar zorgvuldig geformuleerde opmerkingen. Mijn vrienden van het Louis

Couperus Genootschap bleken in alle stadia van mijn onderzoek betrokken en behulpzaam. Ik noem met name José Buschman, Pieter Verhaar, Nienke Timmers en Marianne Meijer-Hezemans. Susanne Onel-Flapper corrigeerde het hele manuscript en dacht en passant plezierig kritisch mee. Van Gé Vaartjes leerde ik dat er geen ‘spannender, afwisselender, ontroerender, schokkender, geestiger, enthousiasmerender werk’ is dan biograferen. Hij stond aan de wieg van mijn onderzoek en was tot op het laatste moment betrokken bij de tekst. Ik kon mij geen betere lezer wensen en ben dankbaar dat hij mijn paranimf wil zijn.

Ik voelde me gedragen door familie, vrienden en de gemeenteleden van Carnisse Haven en noem enkelen in het bijzonder. Janneke van Oldenborgh transcribeerde met ware heldenmoed de brieven van Frans Coenen. Matthijs Jager zette me in het najaar van 2009 met een welgekozen opmerking weer aan het schrijven. De werklust van mijn paranimf Cisca Hudig was en is een lichtend voorbeeld voor me. Rob Slappendel en Meta van der Woude bespaarden me met hun Apple-advies honderden uren werk en Jacoline Meurs-Kruis gaf me een doorslaggevend idee over tijdmanagement. De leden van mijn leesclubs waren bereid als ‘proefkonijnen’ *De ogen van Roosje* te bespreken.

Het eerste boek dat ik van Clare Lennart las, stond in de boekenkast van mijn moeder Addie Nijssse-Wiskerke. Zij bracht me de liefde voor lezen bij en steunt me in alles wat ik in mijn leven heb ondernomen. Ik bewaar fijne herinneringen aan onze tocht naar Hattem op zoek naar de plaatsen uit *Weleer*. Mijn broer Martin, altijd tot discussie bereid, stuurde me op een cruciaal moment een boeket bloemen. Adriaan en Maarten, mijn zonen, leverden verfrissend commentaar op leven en werk van Clare Lennart. Ik draag dit boek op aan mijn man Aart Jan, mijn onverstoorbare kameraad, omdat ik iedere dag zo blij ben als ik hem thuis hoor komen.

Curriculum vitae

Pieterella Martina (Petra) Teunissen-Nijse (Krabbendijke, 1968) behaalde in 1986 haar VWO-diploma aan het Buys Ballot College in Goes. Zij studeerde van 1986 tot 1992 Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit Leiden. Tussen 1992 en 2001 werkte zij als eindredacteur bij uitgeverijen van vakinformatie. In oktober 2001 startte zij haar tekstbureau In Orde Tekst & Advies in Barendrecht. Al snel na de oprichting van het Louis Couperus Genootschap in 1993 trad zij toe tot het bestuur en de redactie van de periodieken van het Genootschap. Van april 2009 tot en met april 2014 was zij voorzitter van het Genootschap en coördinator van het Jubileumjaar Louis Couperus 2013, ter gelegenheid van Couperus' 150ste geboortedag op 10 juni 2013. Zij publiceerde o.a. over Clare Lennart en Louis Couperus in *Arabesken*, *Indische Letteren* en *Nieuw Letterkundig Magazijn*.

Stellingen

Stellingen bij Petra Teunissen-Nijse, *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*.

1. Clare Lennart koos voor het schrijverschap als middel van bestaan.
Zij schreef uit innerlijke noodzaak, maar publiceerde om den brode.
2. *Over Clare Lennart* door Fré Dommissie (1965) opende de weg naar een vrijwel uitsluitend autobiografische lezing van Clare Lennarts fictie door contemporaine lezers.
3. De uitspraak van Clare Lennart: 'In mijn goede tijden schrijf ik droevige boeken, in mijn slechte tijden luchtige, in mijn allerslechtste tijden katteversjes' bewijst dat haar leven en (literair) werk onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.
4. *De ogen van Roosje* (1957) is een indringende verbeelding van de onberekenbare kracht van angst en is in 2017 onverminderd maatschappelijk actueel.
5. Het schrijven van een Boekenweekgeschenk levert een groot lezerspubliek op, maar biedt niet automatisch uitzicht op een plek in de literaire canon.
6. Systematisch onderzoek naar Frans Coenens recensies van romans van vrouwelijke auteurs zou het beeld van de 'verguisde damesroman' in het interbellum kunnen bijstellen.
7. Frans Coenen moet niet alleen bestudeerd worden als romanschrijver en criticus, maar ook als mentor van vrouwelijke auteurs.
8. De correspondentie tussen Frans Coenen en Clara Klaver opent nieuwe interpretatiemogelijkheden voor Carry van Bruggens romans *Heleen*, *Eva* en *Een coquette vrouw*.
9. *Majesteit*, *Wereldvrede* en *Hoge Troeven* van Louis Couperus zijn in retrospectief als middle brow literatuur te beschouwen.
10. De gangbare omschrijving 'de vrouw van Bloem' doet geen recht aan de unieke positie van Clara Eggink in de Nederlandse letterkunde.

11. Louis Couperus' ouderlijke woning aan de Surinamestraat 20 in Den Haag moet behouden worden als Nederlands cultureel erfgoed.
12. De Taalunie heeft de meervoudsvorm 'poesen' ten onrechte geschrapt uit de Woordenlijst Nederlandse Taal.

Petra Teunissen (1968) werkt als freelance journalist en redacteur. *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart* is haar proefschrift.

... met blyspringen. Vader overleed
de Avon de ziel in het bosch
... .. doch na doch ziele
... .. dat de voor haar bidden
... .. kinderen droomde over

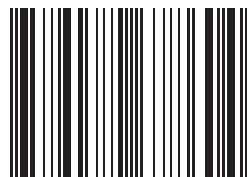
Clare Lennart (1899-1972) ontworstelde zich met het schrijven van verhalen en romans aan een armoedig bestaan als pensionhoudster. Na haar romandebuut *Avontuur* (1935) bouwde ze een goede naam op als auteur van neoromantisch, sensitief proza. Het Boekenweekgeschenk *Twee negerpopjes* (1949) bracht haar grote bekendheid. Zij publiceerde zo'n twintig romans en novellenbundels, waaronder *Serenade uit de verte* (1951), *Stad met rose huizen* (1954) en haar bekendste roman *De ogen van Roosje* (1957).

Deze biografie beschrijft het leven van een onconventionele schrijfster die zich voor het 'gewone' leven ongeschikt achtte. Onder haar gereserveerde uiterlijk school een levendige, overgevoelige en soms driftige vrouw, die radicale keuzes maakte in het leven en de letteren. Opgegroeid in een kunstenaarsgezin en opgeleid tot onderwijzeres gaf zij haar baan zonder aarzelen op voor de liefde. Na een stormachtige relatie met de criticus Frans Coenen koos zij voor een minder ontwikkelde levenspartner, die als huisman avant la lettre voor haar zorgde. Zij had een wijdvertakt netwerk in de Nederlandse literatuur en journalistiek. De biografie plaatst Clare Lennart als debutante in het turbulente literaire leven in het interbellum en als gearriveerde schrijfster in het debat over 'hoopvolle literatuur' versus het 'zwarte realisme' van de jaren vijftig. In haar werk en tijdens haar leven liet ze zien dat de mogelijkheid tot geluk besloten ligt in de wil van de mens om vrij, om zichzelf te zijn.

Het werk van Clare Lennart heeft een volstrekt eigen, direct herkenbare stem, die echter na haar dood snel verstomde. *Voor 't gewone leven ongeschikt* laat zien dat deze bijzondere vrouw en haar tijdloze thematiek onterecht vergeten zijn.

In Orde *Tekst & Advies*

ISBN 978-90-826786-0-4

9 789082 678604 >